

etekyazi
Dünyaca portalı

آذربایجان نادرین

مبدأت
دؤولت
سُپاست

پروفیسور نصیب نصیبلی

حاضریر لایان: آیدین موغانلی

etekyazi.com

آذربایجان تاریخی

میللت، دؤولت و سیاست

پروفئسور دوكتور نصیب نصیبلی

حاضر لایان: آیدین موغانلی

پروفئسور دوکتور نصیب نصیبلی

حاضیرلایان: آیدین موغانلی

آذربایجان تاریخی؛ میللت، دؤولت و سیاست

اتک یازی سیرا کتابلاری

ص ۱۰۴۸

موضوع: تاریخ

آذربایجان تاریخی؛ میللت، دؤولت و سیاست

پروفئسور دوکتور نصیب نصیبلی

حاضیرلایان: آیدین موغانلی

اتک یازی سیرا کتابلاری

www.etekyazi.com

ایچینده کیلر

۱	گیریش
۱۳	بیرینجی فصل: میللت، دؤلت و میللت-دؤلت
۱۵	بیرینجی بؤلوم: میللت و میللتچیلیک
۲۳	طایفانی میللت ائدن نه دیر؟
۲۹	میللتچیلیک
۳۷	ایکینجی بؤلوم: دؤلت
۳۸	دؤلتین توره ییشی
۴۲	چاغداش دؤولت لر
۵۳	اوجونجو بؤلوم: میللت - دؤولت
۵۴	ایلک میللت-دؤولت لر
۶۸	میللت-دؤولت لرین اؤزلیک لری
۷۳	ایکینجی فصل: تورک یوردو آذربایجان
۷۵	دوردونجو بؤلوم: تورک لرین یایلماسی
۷۵	کاشقارلی ماحمود سوردو: کؤکون کیم؟
۷۶	اسکی تورک دؤولت لری
۹۹	۱۱-۵۱-جی یوزایل لرده دؤولت حیاتی و کولتور
۱۱۷	بئشینجی بؤلوم: تورک لرین آذربایجانا ایلک آخین لاری
۱۱۸	میلاددان اؤنجه آذربایجاندا تورک لر

۱۲۹ میلاددان سونرا یوزایل لردە کی آخین لار

۱۳۳ عرب حاکمیتی و سونراکی دؤورلردە آخین لار

۱۴۷ آلتینجی بۇلوم: آذربایجاندا تورک حاکمیتی

۱۴۷ سلجوقلولار دؤورو

۱۵۷ ائل خانلی لار دؤورو

۱۶۶ قارا قویونلو - آغ قویونلو دؤورو

۱۸۳ اوچونجو فصل: آذربایجانین یوکسلیشی و چۆکمەسی

۲۰۲ ینددینجی بۇلوم: صفوی لرین یوکسلیشی

۲۰۲ صفوی اوجاغی و قیزیل باش بوی لاری

۲۱۳ شیعه تنوکر اتیک دؤولتی

۲۲۷ صفوی دؤولتی نین فارسلاشماسی و سونراسی

۲۴۱ سککیزینجی بۇلوم: اون سککیزینجی یوزایل: ایران

۲۴۱ دؤولتچیلیگی نین بحرانی و اتتیک گلیشمه

۲۴۱ نادیر شاه افشار فئومئنی

۲۵۲ خانلیق لار دؤورونون بۇلونموشلوگو

۲۵۹ یوزایلین «میللتلشمه» مسئله لری

دؤردونجو فصل: قوزئی و گونئی ده میللتلشمه مسئله سی: هرەسی

۲۶۷ بیر جور

۲۷۷ دو ققوزونجو بۇلوم: آذربایجانین بۇلونمەسی

۲۷۷ یوکسەلن روسیائین تجا ووزونون آرتماسی

۲۸۵ ضعیفله میش عثمانلی نین سوسقونلوغو

۲۹۰ قاجارلارین و یئرلی خانلارین روس تجا ووزونه مقاومتی

۳۰۵	اونونجو بۇلوم: قوزئی آذربایجاندا میلی اوپانیش حرکاتی
۳۰۵	موستملکه نین یئنی شرطلری
۳۲۲	یئنی لشمه حرکاتی. آخوندزاده.
۳۳۷	میلی اوپانیش مرحله سی. زردابی

۳۷۱	اون بیرینجی بۇلوم: گونئی آذربایجاندا میلی حیات
۳۷۱	قاجار دؤولتینده تورکلرین و آذربایجانین یئری
۳۸۶	فیکیر حیات و کولتور

۴۰۹	بئشینجی فصل: ایگیرمینجی یوزایله قوزئی آذربایجان
۴۱۳	اون ایکینجی بۇلوم: میلی یوکسلیش دؤورو
۴۱۳	میللت قوروجولوغونون سرعتلنمه سی
۴۳۹	میلی سیاسی حرکات و جریانلار
۴۶۸	میللت-دؤولت (۱۹۱۸-۱۹۲۰)

۵۴۷	اون اوچونجو بۇلوم: سووئت دؤنمینده میللت و دؤولت
۵۴۸	آپرنل فاجعه سی
۵۸۳	آذربایجان س س ر فاکتی
۶۰۹	سووئت تیپلی میللت - «آذربایجان خالق»
۶۶۰	میلی داوانین داوامی

۶۸۱	اون دؤردونجو بۇلوم: میللت-دؤولت سانجی لاری
۶۸۳	میلی-دئموکراتیک حرکات دان اقتدارا
۷۰۹	دؤولت لشمه سوره جینده کی سیخیتی لار
۷۲۴	میللت لشمه نین چتینلیکلری

۷۳۹	آلتینجی فصل: ایران دا آذربایجان/تورک مسئلهسی
۷۴۱	اون بئشینجی بؤلوم: سیاسی فداکارلیق، میلی غفلت (۵۰۹۱-۵۲۹۱)
۷۴۱	مشروطه یه صرف اولونموش میلی انرژى
	۱۹۲۰-جی ایلین تبریز عصیانی: نه یه خاطر؟ مقصد میلی می،
۷۵۶	«عموم-میلی می»؟
۷۷۸	مرکزلشدیرمه ایدئولوگیاسی و سیاستی

	اون آلتینجی بؤلوم: پهلوی رژی می نین آسسیمیلیاسیا سیاستی
۷۸۹	و اونا مقاومت
۷۸۹	تورکلوگون مظلوم میلته چئوریلمه سی
۷۸۹	۲۱ آذر: میللت اولماق عزمی
۸۱۸	آرتان میلی ظلم
۸۵۸	ظولمه دیره نیش

۸۸۵	اون یئدینجی بؤلوم: ایسلام جومهوریتی دؤولتی و آذربایجان تورکلوگو
۸۸۵	یئنی انقلاب، یئنه پریشانلیق
۹۰۹	کولتورل دیرچهلش جهدی
۹۱۷	تاریخی - ایدئولوژی فیکیرده ایره لیله ییش
۹۴۴	سیاسی گلشمه

۹۷۱	سونوج
-----	-------

۹۹۵	قاینالار
-----	----------

گیریش

آذربایجان، هله ده اؤلکه ایچینده اولدوغو کیمی، خاریجینده ده terra incognita [بیلینمه یین تورپاق] اؤزلیگینی قوروماقدادیر. سووئت و پهلووی رژیملری دؤنمینده بو اؤلکه نین کئچمیشی خئیلی تحریف ائدیلدی. گونوموز آذربایجانلی و آذربایجانداکی تورک میللتی نین اؤزونو دوغرو درک ائتمه سی انگلندی. حاضیردا کئچمیش سووئت تاریخ مفهومی چؤکموش، یئنی سی ایسه یارانمیش دیر. سون ایل لرده تاریخ کیتابلاری نین پارتلایشلی آرتیمی دا دورومو دوزلتمک گوجونده دئییل دیر. آذربایجان و طنداشلاری نین تاریخ شعورو احتیاجا جاواب وئره جک گوجده دئییل دیر. میللتلشمه پروسئسینده /سورجینده اورتایا چیخان تمل سوالا - بیز کیمیک، هارادان گلیب، هارایا گئدیریک؟ - دوغرو جاواب وئره بیلیریک می؟ و یا نه دن بو حال داییق؟ سوالینا تام معناسیله جاواب تاپا بیلیریک می؟

رسمی و یا غیر رسمی ایران تاریخچیلیگی نین مأموریتی تورکلوگون شعورونو زهرله مک اولموش دور. بو سیاست، گونوموزده تورکلرین اؤزونو درک ائتمه سینه مانع اولماقدادیر. بو دوروم حاضیرلیقلی تورکییه اوخوجوسو اوچون آشاغی-یوخاری بیلینن مسئله دیر. قوزئی آذربایجانداکی رسمی تاریخچیلیک نسبتاً قاریشیق دیر. آنجاق نه قدر قاریشیق اولسا دا عینی جاوابی وورغولاماق مجبوریتینده ییک: قوزئی آذربایجانداکی تاریخچیلیک، آذربایجانلی لار کیم لردیر، هارادان گلیب، هارایا گئدیر؟ اساس سوالینی جاوابلاماق گوجونده دئییل دیر. بو کیتاب دا محض بو ساحه ده کی بوشلوغو دولدورماق مقصدیله حاضیرلانمیش دیر.

بو گون قوزئی آذربایجان رسمی تاریخچیلیگینده ان آز یئددی بؤیوک پروبلئم دن بحث ائتمک مومکون دور. آذربایجانین قوزئی بؤلومو آرتیق ۳۰ ایل دیر سیاسی مستقیللیگینی یئنی دن قازانديغینا باخمایاراق، تاریخ شعورو ساحه سینه کیفایت قدر ایش لر گؤرولمه میش دیر. سووئت دؤنمینده

فورمالاشمیش رسمی تاریخچیلیگیین ضررلی تئزیرلی بو گون ده داوام ائتدیرلمکده دیر. بورادان دا بو کیتابین ایلک تئزیرسی اورتایا چیخماقدادیر: رسمی تاریخچیلیک عمومیتله موستملکه دؤورونده فورمالاشمیش، بو اوزدن ده او یغون اولاراق دؤنمین اؤزلیک لرینی هله ده ایچینده داشیماقدادیر. باشقا سؤزله، بو، موستملکه حاکمیتی نین (روس و سووئت) تاریخچیلیگی دیر و بوتون منفی اؤزلیک لرینی قوروماقدادیر.

آذربایجان تاریخچیلیگی رسماً ۱۹-جو یوز ایلین ایلک یاری سیندا، عابباسقولو آغا باکیخانووون گلستان ارم اثری ایله یارانماغا باشلامیش دیر. بو اثر اورتاچاغ دؤنمی نین روایی (narratif) یازی لاریندان فرقلی، مودرن تیپلی ایلک آراشدیرمادیر. آنجاق اثرده آذربایجان، ایرانین بیر پارچاسی، بیر ایالتی اولاراق تقدیم ائدیلمکده دیر. باکیخانووون اؤزو اثرینده یازدیغی کیمی، گیلان دان باکی یا کؤچن بیر عائله نین نسلیندن گلیر. اثرده، آذربایجان اهالی سی نین باکیخانوو طرفیندن قلمه آلینان تصنیفاتی دقت چکیر. باکیخانوو اؤنجه فارس لاری تصویر ائدیر، سونرا عرب لره کئچیر. تورک لره، قوزئی آذربایجانین اوچونجو ائتنوسو اولاراق یئر آلیر. یازارین تورک لره، اؤزلیکله آتیللا و دیگر تورک قهرمان لارینا مناسبتی اولدوقجا آشاغیلا ییجی دیر. بو اثر بیز کیمیک؟ سوالینا جاواب وئرمک بیر یانا، حتی اونو داها دا قارماشیق حالا گتیرمکده دیر. بلکه ده بو سببدن دولایی، سووئت دؤورونده آذربایجان علم لره آکادئمیا سی نین تاریخ اینستیتوتونا باکیخانووون آدی وئریلمیش، هله ده بو آدی داشیماقدادیر.

عینی ۱۹-جو یوز ایلین بیرینجی یاری سیندا روس حاکمیتی نین گؤستریش و سیفاریشی ایله بیر نئچه تاریخ کیتابی یازیلدی. قاراباغ نامه لر آدی ایله مشهور اولان بو اثرلرده چار حؤکومتینه بو ایالتین تاریخی حاقیندا معلومات وئریلردی. بو معلومات دا ایالتده موستملکه سیستمی نین مؤثر قورولماسی و فعالیتی اوچون لازیمدی.

میرزه فتحعلی آخوندوو/آخوندزاده تاریخچی ساییلماقدادیر. آنجاق اونون کمال الدوله مکتوب لاری، اوخوموش کسیم آراسیندا یاخشی تانینردی

و اجتماعى فيكرين يارانماسيندا ايلكىن قايناق رولونو اويناميش دير. كيتاب تاماميله پان-ايرانيست روحدا يازيلميش دير. بو اؤزليگينه گؤره ايراندا فارس عيرقچيلىگى اوچون معتبر بير قايناق سايلماقدادير. بو سببده آخوندو پان-ايرانيزمين قوروجولارى آراسيندا ايلك سيرادا يئر آلماقدادير. ۱۸۸۰-لرده خالقين اوخوموش كسيم لرينده تاريخ شعورو بو تيب اثرلرين تاثيرى آلتيندايدى. بو سورج/پروسئس، شاهنامه نين و گئركچك تاريخه ضد روايت لرين موللاخانالاردا اوخودولدوغو بير دؤور ايدى. بو دا چوخ سيمولىك و معنالى دير كى، ۱۸۸۸-ده پاريسه گئدن گنج احمد بى آغايئو (داها سونرالار آغا اوغلو) اؤزونو او دؤنمه ايرانلى و شيعه اولاراق تانيديردى.

همين ايرانلى و شيعه كيملىگى آشاغى - يوخارى ميللى انتباه دؤنمينه (۱۹۲۰-۱۹۰۵) كيمى داوام ائتميش دير. على بى حسين زاده-توران مشهور توركلر كيم دير و كيم لردن عبارت دير؟ آدلى اثرينده تاريخ شعورونون يوخلوغوندان شيكابت نير. ميللى دوشونجه نين ان اؤنملى سيمالاريندان بيرى اولان حسين زاده، ۱۹۰۵-ده حيات قزئتنده يازيردى كى، تاريخى كئچميشله باغلى «مسأله ايله بو گون دئييل، بير نئچه عصر اولدن برى ايشتيغال ائتمك لازيم ايدى. ماضى ده احمال اولونموش [كئچميشده اونودولموش] بو مسئله يى گله جه يه، اوزاق گله جه يه ترك ائتمه ييب هئچ اولمازسا ايندى اله آلمالى دير.» بو دا بير باشقا حقيقت دير كى ميللى تاريخ مسئله سى «بير، يا ايكي فردين ايشى دئييل دير»، بو پروبلئمين چؤزومو اوچون «دارالفنون لار، مجلس لير، جمعيت لير مؤوجود اولمالى.» بو بؤيوك دوشونجه آدمى نه دن تاريخ بيلينجى مسئله سينده بو قدر اصرارلى دير؟ چونكى حسين زاده تاريخ شعورونون ميللتلشمه سورجينده بيرينجى درجه لى اؤنمه صاحب اولدوغونو بيلير، بو فيكرى سويداش لارينا دا تلقين ائديردى.

محمد حسن باهارلى يا قدر آذربايجان تورك تاريخى حاقيندا دقت چكن احاطه لى بير اثر مؤوجود دئييل دير. باهارلى نين اثرى ده ۱۹۲۰-ده باسيلدى. فويوضاتچى لار، رسول زاده، چمن زمينلى و باشقا فيكير اؤندرلىرى تاريخ بيلينجى مسئله لرى نين اؤنمينى مقاله لرينده دفعه لرله وورغولاميشلار.

سیاسی مهاجرت، اؤزلیکله رسولزاده میللی تاریخله باغلی دیرلی اثرلر اورتایا قویموش دور. محض بو اثرلرین اساسیندا یئنی، میللی تاریخچیلیک یارانماغا باشلادی.

سوونت رژیمی تأثیرلی و داواملی حاکمیتین قورولماسیندا تاریخ شعورونون رولونو درک ائدیردی. بو اوزدن ده سئربرووسکی باشدا اولماقلا اونلارلا نفت موهندیسی ایله برابر باکی یا تاریخچی قروپو دا گؤندریدلی. راتگاوزئر، رایئوسکی، دوبئر، ایستتکلوو، سئف، آنسئروو کیمی تاریخچی لر آذربایجان تورک لری اوچون «میللی تاریخ» علمینی یاراتمالی ایدیلر. اونلار دا هوسله بو ایشه باشلادیلار. بیر مدت سونرا «میللی» تاریخچیلیک یارانندی. بو تاریخچیلیک ایران داکسی پان-ایرانست تاریخچیلیگه چوخ بنزه دیلدی. ایران دا آذری، سوونت آذربایجانیندا آذربایجانلی مفهومی حاکم اولدو. تاریخ علمی رسمی ایدئولوژی نین حتی سیاستین اؤنملی ترکیب حیصه سی سایلدی. بو سبب دن ده سیاسی حاکمیتین تام کونترولو آلتینا ایدی. داها دوغروسو - مرکزین (موسکوانین) سرت کونترولو آلتینا گیردی.

ایکینجی دنیا ساواشیندان سونرا آذربایجان تاریخی علمی اونلارلا استعدادلی و امک سئور یئرلی تاریخچی لرله تمثیل اولوندو. یوز جیلدرله اثر یازیلدی. ۱۹۶۰-لاردا ۳ جیلدلیک آذربایجان تاریخی، ۱۹۸۰-لرده ایسه اونون ۷ جیلدلیک وئرسیاسی باسیلدی. بونلارین نتیجه سی اولاراق حاضیردا میللی تاریخچیلیگین یارانماسی اوچون زنگین تجربوی ماتریال توپلانمیش دیر. آنجاق عینی اساس سوال جاواب سیز قالماقدادیر. مسئله نین حلی اوچون ان آزیندان آشاغیداکي لار گرک دیر.

بیرینجی سی؛ رسمی قوزئی آذربایجان تاریخچیلیگی، افراط درجه ده ایدئولوژی لشدیریلیمیش دیر. تاریخی پروسئسین ایضاحی، مارکسیست ماتریالیست تاریخ تئزس لری چرچیوه سینه سیخیشدیریلیب قالیمیش دیر. بو باخیش سیستمینه گؤره، تاریخین گئدیشاتی اقتصادی مبارزه دن عبارت دیر و اقتصادی اساس لار یئگانه اولماسا دا هر حالدا جمعیت تاریخی نین گلشمه سینده سون معین ائدیجی فاکتوردور. تاریخی

آراشدیرمالار، استحصال واسطه‌لری و استحصال مناسبت‌لریندن عبارت اولان بازیسین [آلت‌یایی‌نین] اوست‌قورومو معین‌لشدیرمه‌سی؛ بو گونه قدرکی بوتون جمعیت تاریخی‌نین، صنیفلر مبارزه‌سی تاریخیندن عبارت اولماسی؛ فهله صیفی‌نین بورژوازیا ایله مبارزه‌سیندن یئگانه مترقی ایداره شکلی اولان پرولتاریا دیکتاتوراسی‌نین دوغماسی کیمی تئزیرله دایاندیریلمالیدی. مارکسیزمین بو تئزیرینه دایاناراق سووت لیدئری ژوزئف ایستالین ده تاریخی‌لر قارشی‌سیندا بیر مشهور وظیفه قویموشدو: «تاریخ علمی‌نین ان بیرینجی وظیفه‌سی استحصال شرط‌لرینی، استحصال واسطه‌لری و استحصال مناسبت‌لرینی اینکیشاف شرط‌لرینی تدقیق ائتمک و اورتایا چیخارماق‌دیر.» ایستالین اولوموندن سونرا (۱۹۵۳) کومونیست رژیمده میلی مسئله‌لر اوزرینده کی سانسور نسبتاً یومشالیدی. آنجاق بو یومشالمادان تاریخی‌لر دئییل، یازیچی‌لار یارارلانا بیلدیلر. ۱۹۶۰-جی ایل‌لرده آذربایجان ادبیاتی حاکم ایدئولوژی‌دن نسبتاً اوزاقلاشا بیلدی و ادبی اثرلرده یئنی میلی مؤوضوع‌لار اورتایا قویولدو.

ایکینجی‌سی؛ قوزئی آذربایجاندا تاریخی‌چیلیک افراط درجه‌ده سیاسی‌لشدیریلدی. بو سببله چار روسیاسی‌نین آذربایجانین کئچمیشینده کی رولو تحریف ائدیلدی. روسیایا، قوزئی آذربایجان خاریجی گوج‌لردن و فئودال گئرلیگیندن «قورتاران» میسسیا یوکلندی. سووت دؤنمی و سونراکی دؤنم تاریخی، بیلینن سببلردن دولایی تامامیله سیاسی‌لشدیریلیب گؤی‌لره قالدیریلدی. سووت آذربایجان تاریخی فاکتینا مناسبت هله ده اوبیئکتیو قیمتینی آلمامیش‌دیر. روسیادا تورک-تاتارلارا مناسبت‌ده تطبیق ائدیلمن *Tataro-monqolskoe iyo* ظولمو اساسلانديرماق اوچون چار دؤورونده [تاتار-موغول ظولمو] دئییلن یانلیش و ضررلی نظریه ایره‌لی سورولدو. سووت دؤورونده (ایندی ده) عینی نظریه آذربایجان تاریخی‌چیلیگینده ده یئر آلدی. کیتابین اویغون بؤلومونده بو مؤوضوعدا خصوصی ایضاحات وئریلیر. قئید ائتمه‌لی‌بیک کی، اورتاچاغ‌لار آذربایجانیندا ائلخانلی‌لار دؤورو، اویغور تورکجه‌سی‌نین یازی دیلی کیمی ایداری ایش‌لرده استفاده ائدیلدیگی یئگانه دؤور اولموش‌دور. باشقا بیر مسئله گئرچک میلی قهرمان‌لارلا

باغلی دیر؛ جاوانشیر، بابک، قوبالی فتحعلی خان کیمی لر میللی قهرمان اولاراق میللته سیریندی. حال بوکی خالق اوولادلارینا سئوه-سئوه چینگیز، توغرول، تیمور آدلاری وئردی، آنجاق رسمی تاریخچیلیکده بو شخص لر «ایشغالچی» اولاراق تانیدیلدی. سووئت دؤورونده گوئی آذربایجانین گئچک تاریخی نین تحریف اندیلمه سی ده باشقا بیر ماراقلی فاکت دیر. تاریخچی لر اوخوجولارینی ایناندرماق ایسته دیلر کی، گوئی آذربایجان حتی صباح باغیمسیزلیغینی قازانا بیلر؛ باغیمسیزلیق مبارزه سینده گوئی آذربایجان، سووئت آذربایجانینی گله جه یین مودئلی اولاراق قبول ائتمه لی ایدی.

قوزئی آذربایجان تاریخچیلیگی نین جوغرافیایا پرچیملمه سی باشقا بیر پروبلئم دیر. آذربایجان تورک لری نین تاریخی زاموا، آراتدادان باشلاتدیلار. اونلارین ائتیک کؤکو بیلنمیر، حاقیندا قاینلاق لاردا بیر نئچه جمله یئر آلمیش دیر. میللی تاریخین منطیقینه گؤره، «آذربایجان تاریخی» عموم تورک تاریخی نین بیر بؤلومو اولاراق قبول اندیلمه لی دیر. باشقا سؤزله، آذربایجان تورک لری نین تاریخی ایران آراشدیرمالاری نین (ایرانیان ایستادیز) دئییل، تورکولوژی نین بیر بؤلومو سایلمالی دیر. بورادا مقایسه اوچون علاوه ائدک کی، گوئی ده فورمالاشماقدا اولان تاریخچیلیکده میللی تاریخیمیز عموم تورک تاریخی نین بیر بؤلومو سایلیر. بو سبب دن دولایی تبریزی علی نین، دوکتور جاواد هیئتین، حسن راشیدی نین اثرلینده تاریخیمیز تورک تاریخی نین قدیم دؤنمی ایله باشلا دیلیر.

دؤردونجو پروبلئم. آذربایجان رسمی تاریخچیلیگی نین فوکوسو یوخدور. یوخاریدا وورغولانان باشلیجا سوالا (بیز کیمیک، هارادان گلیب، هاریا گئدیریک؟) جاواب یوخدور. یعنی آذربایجان تاریخچیلیگی هله ده مشهور ائتنوگئئز [قوم شناسی] پروبلئمنی چؤزه بیلمه میش دیر. بو بیر تاریخی فاکت دیر: ژوزئف ایستالین ۱۹۳۷-ده بابالارینیزی میدیا تاریخینده آختارین امرینی وئرمیش دیر. ۵۰ ایل سونرا مرحوم پروف. سولیمان علی یارلی بو حادثه یه دقیق تانیلاما گتیردی: «آغزیمیزی داغا دیره دیلر.» سیرینمیش آذربایجانلی مفهومو اون ایل لرله داوام ائده جک کیملیک بحرانی یاراتدی.

بو مفهوما گؤره، قوزئی ده قافقاز دیللی طایفالار «آلبانیا خالق» نی، گونئی ده ایران دیللی / فارس دیللی طایفالار «آتروپاتئن خالق» نی یاراتدیلار. ۱۱-جی یوزایلده گلن تورکلره بیرلیکده بورادا قاریشیق، ملز، ترکیلی بییر خالق یارانندی - آدی دا اولدو آذربایجانلی. یعنی بورادا تورک خالق / میللتی یوخدور، آذربایجان - تورک یوردو دئییل، «اودلار یوردو» یموش. بو باخیشا گؤره، هر آذربایجانلی دوشونمه‌لی دیر و اونلارین چوخو دا دوشونمه‌یه داوام ائدیر: اونون اجدادی / آتاسی، قافقاز دیللی خالقین (اؤرنک اولاراق لزگی لرین، اودین لرین و س.) تمثیلچی سی دیرمی؟! گونئی ده ایسه کسرویزم ادعا ائدیر؛ اونون باباسی آذری ایمیش، او دا فارسین عمی سی اوغلو ایمیش. سونرالار بو جوغرافیادا پیدا اولموش تورکلر زورلا اونلارین دیلینی دیشدیریلریمیش.

پریموردیالیزمی (ازلچیلیگی) آذربایجان تاریخچیلیگی نین بؤیوک پروبلئم لریندن بییری اولاراق قبول ائتمه‌لی بییک. سووت دؤورونده آذربایجان داکسی میللتچی تاریخچی لرین انرژسی داها چوخ تورک میللتی نین (آذربایجانلی لارین) بورادا تا ازلدن مسکون اولماسینا، **autohton** [بومی] خالق اولماسی ادعاسی نین ثبوتونا خرچلندی. تاریخچی لر کرئملین تحریکی ایله ثبوت ائتمه‌لی ایدیلر کی، آذربایجانلی لار بورالارا اثرمنی لردن ده اؤنجه گلمیشدیلر. شوبه‌سیز، بو جوغرافیادا قدیم ایزلریمیزدن امتناع ائتمه‌لی دئییلک و میللی تاریخچیلیگین وظیفه لریندن بییری ده قدیم تاریخی اورتایا قویماق دیر. پروف. سولئیمان علی یارلی بونو «دوغال درینلشدیرمه اوصولو» آدلاندیریردی. اونون فیکرینه گؤره، بو درینلشدیرمه نین / قدیملشدیرمه نین اوبیئکتیو، ایناندیرجی اولماسی ضروری دیر. آدی چکیلن آکادئمیک مسئله نی سیاسی لشدیرمک یالینز کرئملین ایشینه یارادی. سیاسی پروبلئم لری تاریخیلیک اوصولو ایله چؤزمه‌یه قالماق بین الخالق مناسبت لر نظریه‌سینه گؤره گولونج دور. اوسته‌لیک، جدی علمی نظریه لر ادعا ائدیر کی، ایندیکی دنیادا اولکی مسکونلاشما یئرینی دیشدیرمه نین خالق یوخدور. آتوهتون لوغو [بومیلیگی] ایله قورور دویان اثرمنی عیرقچی سی ده بیلمه‌لی دیر کی، ایندیکی اثرمنی لرین آتالاری بییر زامان لار

بالکانلاردان ایندی یئرلشدیکلری اراضی لره گلمیشلر. اثرمنی اصللی آ.ب.د. تاریخچی سی ریچارد هووانسسیان بیر یازی سیندا بو جور افراط میللتچی / عیرقچی یاناشمانی اله سالیر. تورکلره «گلمه» دئین فارس عیرقچی سی، فارس لارین بورادا اوتوهتون [ایلک ساکین] اولدوغو افسانه سی حاقیندا هئچ اولماسا ناصر پورپیرارین کیتابلارینی اوخومالی دیر.

ازلچیلیگه افراط باغلیلیق تاریخ علمینی گؤزدن سالیر. بو گون آذربایجان وطنداشلاری نین اکثریتی تاریخی آراشدیرمالاری جدی یه آلیر. آذربایجان تورکلری اؤز تاریخی ایله آز ماراقلانان توپلوملاردان، اؤز تاریخینه بیگانه قالان میللت لردن بیریدیر. تاریخیندن درس آلماق دا مثیلی دئیل دیرلر. بونون نتیجه سی اولراق میلی شعورون اینکیشافی نین اساس فاکتورلاریندان بیر کی می تاریخچیلیگین رولو دا اونودولموش اولور.

التینجی پروبلئم؛ قوزئی آذربایجان تاریخ کیتابلاری سانکی آذربایجان وطنداشلاری اوچون دئیل، یادلار اؤزلیکلک اثرمنی، روس و یا فارس لار اوچون یازیلیر. آذربایجان تاریخچی سی اؤنجه دوشونور: اونلار نه دئیر؟ طبیعی، خارجی تبلیغات دا اولایلر و اولمالی دیر. آنجاق بو اثرلر عمومیتله آذربایجان وطنداشلاری اوچون یازیلمالی دیر. بیر داها تکرار وورغولاماقدا یارار واردیر: رئن و هئگئل دؤنمیندن بو یانا تاریخ شعورو، میللتلشمه نین حساس بیر مؤلفه سی ساییلماقدادیر. چاغداش آذربایجان تاریخچیلیگینده بلکه ده ان چوخ احتیاج دویولان عنصر اوبیئکتیولیک دیر.

رسمی آذربایجان تاریخچیلیگینده مقایسه لی آنالیز یوخدور. افقی آنالیزین یوخلوقو، قونشولار و یا مدنیت مرکزلی ایله مقایسه ائتمک دن قاقیش اؤزلیگی دیر. حال بوکی ۱۹ و ۲۰-جی یوزایل لر آذربایجان تورکلری نین فیکر اؤندرلری قونشولارلا مقایسه دن امتناع ائتمه میش، بللی ساحه لرده گئریلیگین وارلیغینی گیزلتمه میشلر. مقایسه لی آنالیزین یوخلوقو، وطنداشین تورک و ایسلام عالمینده، دنیادا آذربایجانین مؤوقعینی دقیقلشدیرمه یه مانع اولور. سانکی آذربایجان دنیادان تجرید شکلینده مؤوجود اولموش دور.

بیز بو چالیشمادا ایکی آذربایجانسی (قوزئی و گونئی) بیرلیکده اله آلماغی لازیم بیلدیک. دؤولت سرحدلری ایله آیریلمالارینا، فرقلی سیاسی-ایدئولوژی سیستم لرده یئر آلمالارینا باخمایاراق، بو اولکهنین ایکی بؤلومو آراسیندا معنوی باغ لار دایما مؤوجود اولموش، بعضاً ضعیفله میش، بعضی زامان لاردا اینسان لاری هیجانلاندیرمیش دیر. آراز چایی نین هر ایکی تاینیندا فرقلی سورج آکادئمیک باخیمدان دا مقایسه لی آنالیز آپارماق اوچون ماراقلی ماتریال وئریر.

نییه محض بو قورولوش لازیم گؤرولدو؟ چالیشمادا میللت و میللتچیلیک، دؤولت و میللت-دؤولت آنالیش لارینا تئز-تئز مراجعت ائدیلدیگیندن، بو آنالیش لار حاقیندا چاغداش علمده یئر آلان ادبیاتین و نظریه لرین قیسا ایجمالینا یئر آیرماغا احتیاج دویدوق. بو، بیرینجی فصلین مؤوضوعسونو تشکیل ائتدی. میللتشمه سورجی نین آذربایجاندا ۱۹-جو (قوزئی ده) و ۲۰-جی یوزایل لرده (گونئی ده) باشلانماسینا باخمایاراق، ایکینجی و اوچونجو فصل لر آذربایجان تورکلری نین اؤنجه کی یوزایل لرده کی قیسا تاریخینه حصر ائدیلمیش دیر. بورادا مومکون اولدوغو قدر آیرینتی لارا گیرمه دیک. اونو بو مسئله ره عاید اؤزل ادبیاتین عهده سینه بوراخدیق. ۱۹-جو یوزایله آذربایجانین هر ایکی طرفینده اؤنملی سورج باشلادی. اؤزللیکله قوزئی ده میللتشمه سورجی ایلك آدیم لارینی آتدی. سونراکی بئشینجی و آلتینجی فصل لرده قوزئی و گونئی ده میللتشمه سورجی، فرقلی دؤولت لرین بو سورجه تاثیر ایزله نیلیدی. هر ایکی آذربایجاندا میللتشمه سورجی نین مومکون ایستقامت لری اؤنملی آکادئمیک پروبلئم اولدوغو، اؤزللیکله بؤلونموش آذربایجانین دنیا سیاستی نین اؤنملی پروبلئم لریندن بیر اولدوغو اینانجی ایله سونوج بؤلومونو آراشدیرمایا علاوه ائتدیک. بو آراشدیرمانین آنا فیکرینی بئله خلاصه ائده بیله ریک: میللتشمه سورجینی تاماملامامیش خالق لارین مختلف پروبلئم لرله اوز- اوزه گلمه سی سیرادان بیر دوروم دور؛ قوزئی آذربایجانین تورپاق بوتونلوگو و دئموکراتیکلشمه سی، میللتشمه نین لنگیمه سی و هله ده تاماملانماماسی ایله ایضاح ائدیلمه لی دیر؛ گونئی آذربایجان دا میللتشمه پروبلئم لرینی چؤزدوگو تقدیرده میلی پروبلئم لرینی

چؤزمه یه باشلا یا جاق.

بو آراشدیرمایا باشلادیغیمیز ۲۰۰۶-دان بو تاریخه قدر خئیلی زامان کئچدی. میللی تاریخ اوزرینده سووئت باسقی رژیمی اورتادان قالخدی، اونلارلا یئنی اثر یازیلدی. یئنی دئتالار اورتایا چیخدی. متین تام حاضیرلان دیقدان سونرا اورتایا چیخان یئنی اثرلری گره یینجه آراشدیرمامیزا قازاندیرا بیلمه دیک.

آذربایجان ایله باغلی خصوصی ایسیم لر، تورکیه ده مختلف فورمالاردا استفاده ائدی لیر. آنکارا چاپیندا بیر قایدا اولاراق آذربایجاندا استفاده ائدی لرن اوریژینال فورمایا اؤنجه لیک وئردیک. اوخوجو کاجار یئرینه کاجار، اورمی /اورمییا یئرینه اورمو، فئتح آلی /فاتحالی یئرینه فتحعلی آدلارینا راست گلدیگینده تعجب له نه بیلر. آنجاق فیکریمیزجه، اؤزل ایسیم لرین آذربایجان تورکجه سینده کی ایفاده فورماسی ایله وئریلمه سی داها دوغرودور.

کیتابین آنکارا چاپی نین حاضیرلانماسیندا امه یی کئچن دوستلارا بیر داها تشککورلریمی بیلدیریرم. متنی تورکیه تورکجه سینه سلیقه-ساهمانلا آختاران ظریفه حوسئینووا، مئروئ اثرشاهین، آیدان اؤزدئمه و تورکیه تورکجه سی نین رئاکتورلوغونو بوینونا گؤتورن سئوگیلی طلبه دوکتور مئهممت آققوشا سونسوز میننت دارلیغیمی ایفاده ائدیرم. سون کیتاب لاریمین هامیسی نین باسقی سیندا امه یینی اسیرگه مه یین قدیم دوستوم سئلچوک آلکین یین بو کیتابین دا ایشیق اوزو گؤرمه سینده حساس ایشتیراکی اولدوغونو بیلدیرمه لیم. اونا شوکران بورجوموز واردیر. دوکتور طاهیر سونبول ایکینجی باسقی اوچون چوخ دوزلیش لر تکلیف ائدی. باجاردیق لاریمی دوزلتدیم. ساغ اولسون لار.

کیتابین مؤوضوعسو چوخ گنیش، بیر او قدر ده ادعالی دیر. بیر نئچه مؤوضوعیا یاناشما پروبلئمین اورتایا قویولوشو کاراکترینده دیر. مقصد، دوشونن اینسان لارین دقتینی بو آکادئمیک پروبلمله ره چکمک دیر. بو احاطه لی مؤوضوع لار اوزرینده ایشی سونسوزا دک اوزاتماق، آراشدیرمانی

سينيرسيز تكميل لشديرمك مومكوندو. بو مرحله ده كيتابين اينديكي شكلی ايله يايينلانماسيني اويغون گوردوك. آذربايجان توركلرين تاريخيني آراشديران متخصص لرين و يا بو تاريخله مارقلا نان لارين كيتابين مفهومنا، بورادا يئر آلان تئزيس لره غرض سيز، آنجاق تنقيدى ياناشمالاريني آرزو ائديرىك.

بیرینجی فصل

میلت، دؤلت و میلت-دؤلت

بیرینجی بۆلوم

میللت و میللتچیلیک

میللت نەدیر، نە دئییل دیر؟ میللتین باشقا ائتتیک بیرلیکلردن، مثلاً، قومدان فرقی نەدیر؟ میللت آنلايیشى نە زامان اورتایا چیخمیش دیر؟ یوخسا ازلی قبول اندیلە بیلرمی؟ مؤوضوعموز گره یی بیز میللت و میللتچیلیک آنلايیشلاری نین یالنیز تاریخچیلیک باخیمیندان قیسا ایجمالینی وئرمە یە چالیشا جاغیق.

باشقا دیل لردە اولدوغو کیمی، آذربایجان تورکجه سینده دە میللت ایله یاناشی، اونا سینونیم، یا یاخین خئیلی آنلايیش ایشله دیلیر. میللتدن باشقا خالق، ائتنوس، ائتتیک بیرلیک، ائتتیک قروپ، ائتنوقرافیک قروپ گونلوک حیاتی میزدا ان ایشلک آنلايیشلار دیر. زامانیندا قوم آنلايیشى چوخ معروف ایدی.

بیز بورادا همین آنلايیشلاری گله جک بۆلوم لره بوراخیب، میللت اوزرینده دورا جاغیق.^۱ اؤزو ده ایلك اؤنجه أوروبا ماتریالی اوزرینده. بئله لیکله، بو گون مختلف واریاسیالاردا ایشله دیلن بریتانیا اینگیلیسجه سینده کی، یا فرانسیز جاداکی *nation* آنلايیشى^۲ اسکی لاتین جاداکی *nasci* سؤزوندن یارانمیش، دوغولموش، توره میش دئمک دیر.

۱- میللت سؤزونون ابرانی، یا آرامی کؤکنلی اولوب، عربجه یه کئچمه سی تخمین اندیلیر. قوراند او دین، توپلوم آنلامیندا ایشله دیلمیش، اوزون زامان محض موسلمان ایجماع سینی ایفاده ائتمیش دیر. بو سؤزون قارشیلیق لیسسی الذمه، یا اهل الذمه موسلمان اولمایانلاری ایفاده ائتمک اوچون ایستیفاده اندیلیمیش دیر. (ایسلام آنسکلوپئدیسی، ۸. جیلد، ایستانبول، ۱۹۷۹، س. ۳۱۷) بو سؤز سون یوزایل لردە موسلمان شرقینده ائتتیک آنلام داشیماغا باشلامیش دیر.

۲- آمتریکا، یا داها دقیق ایفاده اندیلیمیش اولسا، آمتریکا بیرلشمیش دۆولت لری اینگیلیسجه سینده *nation* سؤزو بیر قایدا اولاراق دۆولت آنلامیندا ایشله دیلیر، میللت آنلامینی وئرن سؤز *people* دیر. دۆولت لر آراسی تشکیلات اولماسینا باخمایاراق، بیرلشمیش میللت لر تشکیلاتینین (Organization of United Nations) آدی دا «*nation*» سؤزونون محض آمتریکا بیرلشمیش دۆولت لری اینگیلیسجه سینده کی آنلامیندا ایشله دیلمیش دیر.

میللت (nation) آنلايشی لاپ اسكى لردن معلوم دور. آنجاق زامانلا ديشيك آنلاملار داشيميش دير. بئله كى، اسكى رومالىلار دؤورون چئشىدلى طایفالارینی natio آدلانديرير، داها چوخ سايلى و اؤنملى طایفا بيرليكلرينه gentes دئيردیلر. اؤزلىنى ايسه بير قايدا اولاراق romanus populus آدلانديرديلار. اورتا چاغلار بويو آوروپاداكى طایفالارين اساساً natio آدلانديريلماسى ياغيىن حال ايدى. بو آنلايش سون اورتا چاغلار، فئودال توپلوملارين چيچكلنمەسى دؤورونده داها غير معین شكيلده ايشله ديلدى. اونيئرسيتت لرده طلبه لر nationes آدلانان قروپلار بؤلونور، اونلار دا بير قايدا اولاراق اينديكى ائتيك آنلامدان فرقلي طلبه بيرليكلرى آنلامینی داشييدى. مارتين لوتئر ۱۵۲۰-جى ايلده «ژرمن ميللتى نين مسيحي اشرفلارينا» مراجعت ائدهرك اونلارى خالقلا عدالتلى رفتار ائتمه يه دعوت انديردى.^۳ اونون اوچون ميللت، دینی و مولكى اشرفلار، قالنلاری ايسه خالق ايدى. بؤيوك فرانسيز انقلابى دؤورونده آرتيق بو nation يئنى آنلام قازانماغا باشلادی؛ او، دانيشيلان ديل و اهالى نين ائتيك اؤزليكلرى ايله ياناشى، سوسيال صينيفلره مناسبتده ده فعال ايشله ديلمه يه باشلاندى. كرال و آريستوکراتيانى nation سايان رتئوقرادلار [گئرى قالميشلار]لا ياناشى، اونون (nation-ين) بورژوازيا عايد اولماسینی ادعا ائدن لره واردى.^۴ بئله ليكله، ميللتين كيم لردن - اشرف، يوخسا اوچونجو صينيفدن - عبارت اولماسى مسئله سى قيزغيىن مذاكره مؤوضوعسون چئوريلدى. اؤزونون سوسيال و سياسى دايقلارینی مؤحکلنديرميش بورژوازيا داها آرتيق عزمه nation-ين (میللتين) محض كرال دان، روحانى و مولكى اشرف صينيفندن آزاد اولدوغو، بورژوازيانين دئموكراتيك حاكميتینی قوردوغو تقديرده ياشايا بيله جه يینی ادعا ائتمه يه باشلادی. كلاسسيك بورژوا انقلابى اولان فرانسيز انقلابيندا سووئرئئليك پرينسيپى مطلق حؤكمداران ميللته كئچدى. آوروپادا بورژوا انقلابلاری نين داها چوخ اؤلكه نى احاطه ائتمه سى ايله آرتيق «میللت كيم لردن عبارت دير؟» سواليندان داها چوخ «میللت نه دير؟» سوالی اطرافيندا آوروپانين فيكىر آداملاری چئشىدلى

3 -Альфред Козинг, Нация в истории и современности, Москва: Прогресс, 1978, с. 38-39.

یاناشمالار اورتایا قویدولار.

اینگیلیس پوزیتیویزمی نین گۆرکملی نمایندهسی جان ایستوارت میل (۱۸۷۳-۱۸۰۶) یازیردی کی، میللی بیرلیک ایشلک، آزاد تمثیلچی حکومت اوچون اساس شرطدیر. «تمثیلچی ایدارهچیلیک حاقیندا» ادلی اثرینده میل گۆستریردی: «اؤز آرالاریندا اورتاق رغبتله بیرلشدیکلری حالدا بشریتین بیر حیصّه سینی میللت [nationality] آدلاندىرا بیلهریک. بو رغبت اونلار و باشقا بیرى لری آراسیندا اولمور. او، باشقا خالق لارا نسبتاً بیر-بیری ایله داها سربست شکیلده امکداشلیغا مجبور ائدیر، عینی حکومت آلتیندا اولماق آرزوسونو، اؤزونه عاید حکومتین، یا بو حکومتین بیر حیصّه سینی نین محض اونا عاید اولماسی آرزوسونو [یارادیر]. بو میللت حیسی مختلف سببلردن اورتایا چیخا بیلر. بعضاً بو عیرق و اجداد کیملیگی نین نتیجه سیدی. اونون یارانماسیندا دیل بیرلیگی و دین بیرلیگی نین بؤیوک رولو وار. جوغرافی سرحدلر بو سببلردن بیرى دیر. آنجاق بونلار آراسیندا ان گوجلو اولانی سیاسی کئچمیش کیملیگی دیر؛ اؤزونه مخصوص میللی تاریخ و موافق اولاراق یادداش بیرلیگی؛ کئچمیشین عینی حادثه لرینه مناسبتده اورتاق غرور و اوتانج، ممنونلوق و مایوسلوق حیسی.»^۵ چاغداش آنالیش لارلا ایفاده ائتمیش اولساق، میل، میللتین مؤوجودلوغو اوچون میللی شعورون اولماسینی ضروری ساییر. بو میللی شعور دا اؤزونه مخصوص ایداره چیلیگین (حکومتین) اولماسینا، اورتاق عیرق، دیل، دین، جوغرافی بیرلیکدن، اؤزلیکلکله تاریخی کئچمیش بیرلیگیندن دوغور.

میل، میللتین یارانماسیندا میللی حیس لری (شعورو) اساس عامل حساب ائدیردی سه، مشهور فرانسیز فیلسوفو و تاریخچی سی اثرنست رثنان (۱۸۲۳-۱۸۹۲) بو عاملین ایراده اولدوغونو ادعا ائدیردی. ۱۸۸۲-جی ایلده سوربون اونیورسیتتینده «*Qu'est qu'une nation?*» (میللت نه دیر؟) مؤوضوعسوندا ائتدیگی چیخیش فرانسیز فیکیر حیاتیندا سونراکی اون اییل لرده ده تأثیرینی ایتیرمه دی، فرانسادا رسمی میللت آنالیشی نین قبولوندا اساس

5 -Дж. Стюарт Милль, Представительное правление, Спб, 1907, с 275; Alinti: Альфред Козинг, Нация в истории и современности, с.57-58.

اولدو. رنن ان چیخیشینی مدرن دؤولت لیر کیمی میللت لیرین ده تاریخی مقوله اولدوغو ادعاسی ایله باشلامیش، داها سونرا فرقلی طایفالاردان عبارت اهلینی میللته چئویرن عامل لیر اوزرینده دورموش دور. او، ائتئوقرافیا ایله میللتی بیر-بیرینه قاریشیدیرماغی بؤیوک سهو سایمیش دیر: «چاغداش میللت لیرین یارانماسیندا ائتئوقرافیک عامل لیرین هئچ بیر رولو اولمامیش دیر. فرانس کئلت، ایئر و ژرمن لردن؛ آلمانیا ژرمن، کئلت و ایسلایان لاردان عبارت دیر. ایتالیا مرگب ائتئوقرافیک قورولوشا مالیک اولکه دیر. اورادا قاللار، ائتروسکلار، پئلاسقلار، یونانلار، باشقا چوخ سالیلی ائلمنت لیر افراط شکیلده بیر-بیرینه قاریشمیش دیر. بریتانیا آدالاری دا عمومیتله نيسبت لیرین تعیینی چوخ چتین اولان کئلت و ژرمن قانی ترکیبیدن یارانمیش دیر.»^۶ رننانا گؤره، عیرقین، دینین، دیلین، تیجارت، یا سرحدلیرین ده میللت یارانماسی سورجینده رولو اولمامیش دیر. اونون فیکرینجه، مختلف طایفالاری بیر یئر گتیرن زوردور (دؤولت دیر). بیر دؤولتین ترکیبینه اولان وئنداشلار «گونده لیک رنفراندوم» واسطه سیله میللت اولدوغونو تصدیق ائدیر. بو رنفراندومدا کئچمیشده وئریلمیش و گله جکده وئریله جک قوربانلارا مناسبت بیلدیریلیر.^۷

ارئست رنن این دؤولت-وئنداش میللتی مودئلیندن فرقلی اولاراق اؤزللیکله آلمان مکتبی، میللتی ائتتیک و کولتور (میللی مدنیت) بیرلیگی ساییر. یوهان هئردئر (۱۸۰۳-۱۷۴۴) و یوهان فیشتی (۱۸۱۴-۱۷۶۲) اطراف موحیطین میللتین کاراکتیری نین فورمالاشماسینا بیرباشا تأثیر ائتدیگینی ادعا ائتمیشلر. اولار میللی بیرلیگین یارانماسیندا بیرینجی رولو دیل عاملینه وئرمیشلر. بؤیوک آلمان فیلسوفو گئورگ ویلهلم فریئدریش هئگئل (۱۷۷۰-۱۸۳۱) میللتی فرقلندیرن اساس علامتین خالقین روحو (Volkgeist) اولماسی ایدئاسینی داها دا ایره لی آپاردی. اونون فیکرینجه، هر میللت خالق روحنون خصوصی اینکیشاف مرحله سی ایله سنچیلیر. تاریخین فلسفه سی آدلی مشهور اثرینده او یازیردی کی، معین فورمالاردا اؤزونو

6- Renan, *Nutuklar ve Konferanslar*, Ankara: Sakarya Basımevi, 1946, s. 110.

گۆسترن خالقین روحو «اۆزو-اۆزوندن حقیقی ایانی دنیا یارادان روح دور، او، ... اۆز دینینده، اۆز کولتوندا، اۆز عادت لرینده، اۆز دۆلت قورولوشوندا و اۆزونون سیاسی قانون لاریندا، اۆزونون بوتون قوروم لاریندا، حرکت لرینده و عمل لرینده مؤوجود دور.»^۸

میللتین یارانماسیندا کولتور، دۆلت، ائله جه ده پسیخولوژی عامل لری اساس سایان ایڈتالیزمدن فرقلی اولاراق مارکسیزم بو یئنی پدیده نی اۆزونون اساس مدعالاری ایله ایضاح ائتمه یه چالیشدی. کارل مارکس و فریدریش ائنگئلس، اثر لرینده میللتین یارانماسی و ترقی سینده اقتصادی عامل لرین، اۆزلیکله اقتصادی حیات بیرلیگی نین؛ میلی و میللت لر آراسی پروسس لرده صیغی عامل لرین، پرولتتار بین المللچیلیگی و بورژوا میللتچیلیگی نین اؤنملی رولونون اولماسی ایڈیاسینی ایره لی سوردولر. مارکسیزم بانى لری نین بو فیکیر لری سونرالار آروپا سوسیال-دئموکراتیاسی و سوسیالیست لری نین باخیش لاریندا بو، یا باشقا فورمادا عکسینی تاپدی. ژوزف ایستالین ی ۱۹۱۴-جو ایلده فورموله ائدیگی میللتین تعریفی اوزون اون ایل لر مارکسیزمین بو مسئله ایله باغلی ان معروف یاناشماسی ساییلدی: «میللت، ائتیک بیرلیگین آن یوکسک اینکیشاف مرحله سی اولوب، دیل، اراضی، اقتصادی حیات و مدنیتده اۆزونو گۆسترن روانی خصوصیت لره دایالی اینسان لارین بیرلیگی دیر.» بو تعریفدن درحال سونرا ایستالین علاوه ائدیر کی، سیرالانمیش عامل لردن بیر سی چاتمادیقدا اینسان لارین بو «دایانقلی بیرلیگی» میللت اولماقدان چیخیر، او، «بوتون علامت لر بیرلیکده مؤوجود اولدوغو تقدیرده میللت اولور.»^۹

۱۸ و ۱۹-جو یوزایل لرده میللت (و میللتچیلیک) حاقیندا یوخاریدا اؤرنک لرینی وئردیگیمیز پراکنده آراشدیرمالاری بیرینجی دنیا ساواشیندان سونرا سیستملی آکادئمیک آراشدیرمالار عوضله دی. کارلئتون هایئس،

8 - Гегель, Сочинения, т. VIII, Москва-Ленинград, 1935, с. 75.

9 - И.В.Сталин, Сочинения, т.2, Москва: Государственное издательство политической литературы, ۱۹۴۶, с. ۲۹۷-۲۹۶. ژوزف استالین بو اثرینی ولادیمیر. ۲۹۷-۲۹۶. نین یین تعلیماتی اساسیندا یازمیش، مقصد روسیه ده کی یهودی لرین آیری بیر میللت اولمادیغینی گۆسترتمک ایدی.

هانس کوهن، آلفرئند کوبان، لوویس سنیدئر کیمی تاریخی لیر میللتی حاضیر (given) بیر اجتماعی مقوله کیمی اله آلمیش، اونون وارلیغینی و قاینالارینی سورغولامامیشلار. Primordialist (ایلکچی) و perennialist (ازلچی) تاریخی لیر اوچون میللت ان طبیعی و کئچرلی سیاسی تشکیلاتلارنا واحیدی دیر؛ بوگونون میللتلری یوزایل لردن بری وار اولان بیر بیرلیگین گونوموزده کی اوزانتی سی دیر؛ میللت لره اورتا چاغ لاردا، حتی آنتیک دؤورلرده بئله راست گلمک مومکون دور؛ دیشن تک شئی ایسه میللت لیرین بوروندوکلری بیچیم دیر؛ «میللی ماهیت» عینی قالیر. بو گؤروشو مدافعه ائدن یازارلارا گؤره، میللت اورتاق کولتور، تاریخی، دیلی و تورپاغی پایلاشان اینسان لارین یاراتدیغی توپلولوق دور/بیرلیک دیر.^{۱۰}

ایکینجی دونیا ساواشی و یئنی موسقیل دؤولت لیرین یارانماسیندان سونراکی دؤورده میللت (و میللتچیلیک) مؤوضوعوندا آپاریلان آکادمیک آراشدیرمالاردا مدرنیست باخیش اوستونلویه مالیک ایدی. کارل دویچ، ائلی کدوری، تام نیرن، جان بروئلی، اثریک جی هابسبون، اثرنست گلنر، بندیکت اندرسون کیمی آراشدیرماچی لارین اثرلری نین اورتاق طرفی میللتین (و میللتچیلیگین) مدرن دؤوره (یا سون بیر نئچه یوزایلده) عاید فئومن اولدوغو گؤروشودور. بو گؤروش گؤره، میللت (و میللتچیلیک) کاپیتالیزم، صنایع لشمه، مرکز لشمیش دؤولت لیرین قورولماسی، شهر لشمه، لاییک لشمه (دونیوی لشمه) کیمی مدرن سورج لرله بیرلیکده، یا اونلارین محصولو اولاراق اورتایا چیخیر. اسکی چاغ لاردا میللتین (و میللتچیلیگین) اورتایا چیخماسینی تأمین ائده جک اجتماعی، سیاسی و اقتصادی شرط لر اولمامیش دیر. بو شرط لر مدرن دؤورده یارانیب.

مدرنیست لیرین ۲۰-۲۵ ایل سورن هئژومونلوقونا تپکی اولاراق ۱۹۸۰-۱۹۹۰ جی ایل لرده ائتنو-سیموولچو دئییلن جریان یارانیدی. جان آرمسترونک، آنتونی د. اسمیت، جان هوتکینسون کیمی نظریه چی لیرین قاتیلدیغی بو جریان میللت (و میللتچیلیک) مسئله لرینه یاناشمادا ائتیک

۱۰- باخین : Umut Özkırmılı, Milliyetçilik Kuramları. Eleştirel Bir Bakış, İstanbul: Doğu-Batı, 2009, s.81-94

كئچمیشە و كولتوره آغیرلیق وئرمیش دیر. اونلارا گؤره، مدرن دؤنمین میللتلری یوزایلرلرله تاریخی اولان ائتییک كولتورلرین كؤلگهسی آلتیندا شکیللنمیش دیر. كئچمیشدن گلن میفالر، سیمووللار، عادت-عنعنلر بوگونون میللتلرین/میللتچیلیکلرینین ماهیتینی معین اندیر. ائتنو-سیموولچولار، میللتلرین/میللتچیلیکلرین مدرن دؤورون محصولو اولدوغونو قبول ائدهرك پرموردیالیستلردن (ایلکچیلردن) فرقله نیرلر. اوییری یاندان، اونلار میللتی/میللتچیلیگی کاپیتالیزم، صنایع لشمه کیمی مدرن سورج لرله ایضاح ائدن نظریه لرین ده یئرلی اولمادیغینی، بو جور یاناشمالارین ائتییک باغلیلیقلارین قالدیغینی نظره آلمادیغینی ادعا اندیرلر.^{۱۱} ائتنو-سیموولچو جریانین گؤرکملی نمایندهسی آنتونی د. اسمیته گؤره، هر هانسی ائتییک بیرلیگین، ائتنوسون (اسمیت بونا ethnیه دئییر) آلتی تمل اؤزلیگی واردیر: کوللکتیو[جمعی] بیر آد، بیر اورتاق سوی میفی، پایلاشیلان تاریخی یادداش، اورتاق كولتورون آيیرد ائدیجی بیر یا بیر نچه عنصر، بللی بیر آنا وطنه دیولان باغ، توپولوگون اؤنملی بیر بؤلومو اوچون كئچرلی اولان بیر دایانیشما/همرأیلیک دیوغوسو.^{۱۲} ائتنوسدان فرقلی اولاراق میللت داها مرکب قورولوشا مالیک دیر. اسمیته گؤره، میللت، «تاریخی بیر تورپاغی پایلاشان، اورتاق میفالری و تاریخی یادداشی، کوتلهوی بیر اجتماعی کولتورو، اورتاق اقتصاداتی، بوتون عضولری اوچون كئچرلی حاق و وظیفه لری، معین بیر آدی اولان اینسان توپولوغودور.»^{۱۳}

میللت و میللتچیلیک مسئله لرینی آراشدیرمیش بعضی آراشدیرماچی لار میللتلری جوغرافیایا گؤره ده تصنیف اندیرلر. آوروپانین باتی سی و آمریکا ایله آوروپانین قالان حیصه لری و آسیاداکی میللتلر فرقلی یارانما یولو كئچمیشلر. آلمان تاریخچی سی فرئدریش ماینک ۱۹۰۷-جی ایلده یازیردی کی، کولتوره دایالی میللتلر ائتییک یک-جینسلیگین یوکسک سویه سی ایله فرقله نیر؛ اونلاردا ائتنوسلا میللت دئمک اولار عینی دیر. بو تیپ

11- Umut Özkırmılı, Milliyetçilik Kuramları. Eleştirel Bir Bakış, s. 210.

12 - Anthony D. Smith, The Ethnic Origins of Nations, Oxford: Basil Blackwell, 1986, pp. 22-24.

13 - Anthony D. Smith, National Identity, London: Penguin, 1991, p. 14.

میللت لره او، یونان لاری، آلمان لاری، روس لاری، اینگیلیس و ایرلندیالی لاری عاید اندیر، کوردلر، تامیل لر و چنچئن لر کیمی ائتتیک قروپلاری دا عینی کاراکتیره مالیک حساب اندیردی. بونلاری «اورقانییک میللت لر» سایماق اولاردی؛ اونلار هانسی سا سیاسی کاراکتیرلی حادثه لرین دئییل، داها چوخ طبیعی-تاریخی سورج لرین نتیجه سینده میدانا چیخمیش دیر. بو کولتوره دایالی میللت لرین گوجو اوندادیر کی، تاریخاً یارانمیش گوجلو میللی بیرلیک حیسنه صاحب اولان بو میللت لر بیر قایدا اولراق داها مؤحکم، داخیلاً داها متشکل اولور. اوبیری یاندان، بو میللت لر بیر قایدا اولراق موستثنالیغا ادعالی دیرلار؛ بو میللت لرین عضوو اولماق اوچون تکجه سیاسی صداقت یئتمیر، هم ده بو ائتتوسون عضوو اولماق لازیم دیر. باشقا سؤزله، کولتوره دایالی میللت لر اؤزلرینی قوهوم-اقربادان عبارت اولان بؤیوک عائله ساییرلار؛ ساده جه دیلینی و دینینی منیمسه مکله آلمان، روس، یا کورده «چئوریلیمک» مومکون دئییل. بو جور موستثنالیق، قاپالی و افراط کونسئرواتیو [محافظه کار] فورمالی میللتچیلیک یارادیر؛ چونکی اینسانلارین شعوروندا واقعی اولراق میللت و عیرق آراسیندا فرق ایتیب گئدیر. هانس کوهن گوره، ایکی جور میللت واردیر: ایسته یه باغلی باتی میللت لری و اورقانییک دوغو میللت لری. بیرنجی قروپ میللت لر - اینگیلیس لری، آمئریکالی لار و فرانسیزلار - اونا گوره، داها منطقی، پلورالیست و اوپتیمیمست یاپییا صاحب دیرلر. بو اولکه لرده میللتچیلیک «اجتماعی موقاویله» یه دایاندیغیندان، اورتا صینف لرین مدافعه ائتدیک لری اجتماعی اینکیشاف دوشونجه سینه خیدمت اندیر. دوغویا گلدیکجه، داها ائتموسیونال و اقتدارگرا بیر میللت/میللتچیلیک تیبی ایله قارشیشیریق.^{۱۴} سونرالار آنتونی اسمیت، هانس کوهن ون بو تصنیفاتینی بیر قدر دیشدیریب، تورپاغا باغلی (territorial) و ائتتیک میللت لر آدلاندیردی.^{۱۵} پئئر آلتیره گوره، سیاسته دایالی میللت لره (nations political) فرانسیزلار، اینگیلیس لری و آمئریکالی لار داخیل دیر؛ کولتوره دایالی میللت لر (nations cultural) ایسه آلمان لار، ایتالیان لار و دوغو-اورتا اوروپاداکی میللت لردیر.^{۱۶}

14 - Umut Özkırmılı, Milliyetçilik Kuramları. Eleştirel Bir Bakış, s. 60-61.

15 - Anthony D. Smith, National Identity, s. 79-84.

16 - Peter Alter, Nationalism, p. 9.

بورادا وئرلمیش محدود سایدا اؤرنکلر ده گؤستریر کی، دونیادا «میللت نه دیر؟» سوالینا چئشیدلی جاوابلار واردیر. بو چوخ چئشیدلیلک، دیشیک سیاسی-ایدئولوژی و آکادئمیک مکتبلرین اساسی اصوللارینداکی فرق دن علاوه، چئشیدلی اؤلکه لرده میللتین یارانماسی نین چئشیدلی یوللا باش وئرمه سی نین گؤستریمی سی دیر. اودور کی، دونیادا نه قدر اؤلکه وارسا، میللتین بلکه ده او قدر تعریفی واردیر.

یوخاریدا گؤستریلدیگی کیمی، primordial (ایلکچی) و perennial (ازلچی) یاناشمالاردان فرقلی اولاراق میللت حاقیندا چئشیدلی ایدئولوژی-سیاسی جریانلار میللتین تاریخی مقوله اولدوغونو ادعا ائدیر. میللت دن اؤلکی بیرلیک فورماسی نین طایفا، یا طایفالار بیرلیگیندن عبارت اولماسی، دنیا آکادئمیک فیکرینده ان گئیش یا ییلیمیش تئزیز دیر.^{۱۷} بو آیریتی لارا گیرمه دن، مؤوضوعموز گره یی، میللتی یارادان علامت لر اوزرینده دورماق داها مقبول سایلمالی دیر.

طایفانی میللت ائدن نه دیر؟

میللتین یارانماسیندا ایشتیراک ائدن عامل لرین سای و اؤنمی حاقیندا دا چئشیدلی گؤروش لر واردیر. بیز داها چوخ راست گلینن و متخصص لرین خصوصی اعتراضینا سبب اولمایان عامل لردن باشلاماغی اویغون گؤردوک.

بوتون متخصص لر دیل بیرلیگینی میللتین یارانماسی اوچون واجیب شرط ساییرلار. ۱۷۸۹-جو ایل فرانساسیندا خالقین یوزده الی سی فرانسیزجا

۱۷- سوونت مارکسیست انتنوقرافییا علمینه گؤره، اجتماعی-اقتصادی فورماسیالاردا فرقلی ائتتیک بیرلیک فورمالاری اولموشدور؛ ابتدایی اجماع و قولدارلیق قورولوشونا طایفه، فئودالیزمه خالق (народность)، کاپیتالیزمه کاپیتالیزست میللتی، سوسیالیزمه سوسیالیست میللتی اویغون گلیر. مثلاً، باخین: Ю.В. Бромлей, *Очерки теории этноса*, Москва: Наука, ۱۹۸۳, ۴-جو بؤلوم. بعضی آراشدیرمالاردا ائتتیک اینکیشافین اوچ مرحله سی - طایفه، امت، میللت - اولدوغو فیکری قبول ائدیلمیشدیر. مثلاً، باخین:

دانشیردی، بونلارین دا یالینیز یوزده اون ایکی سی- اون اوچو «دوغرو- دوزگون» بیر شکیلده (ادبی دیلده) دانشا بیلیردی. ایتالیانین بیرلشدیگی ۱۸۶۰-جی ایلده ایسه اهالی نین یالینیز یوزده ایکی یاریمی (۲،۵٪-ی) ایتالیانجا بیلیردی.^{۱۸}

تاریخی نین معین دؤورلرینده باشقا دیلی ده منیمسه مه سینه، ایکی دیللی اولماسینا باخمایاراق، دیل بیرلیگی اوخشار طایفالارین بیر میللت یاراتماسی اوچون ضروری دیر. دیل اؤز ده اونلار آراسیندا یالینیز اونسیت واسطه سی دئییل، هم ده معنوی مدنیتین اینکیشافیندا اؤنملی واسطه دیر. لاپ اوشاقلیقدان قاورانیلان و گلشیدیریلن آنا دیلی اینسانلارین معنوی دونیاسی نین اینجه چالارلارینی ایفاده ائتمه یه قادیر دیر، اونلارین بیر- بیرینی آسانلیقلا باشا دوشمه سینه ایمکان وئریر. اؤز دیلینی دیشمیش بیر اینسان قروپو، داها سونرا عادتاً اؤزونون ائتیک منسوبیتینی ده دیشیر. استثنالار، خصوصی حاللار دا واردیر. مثلاً، ایرلندبالی لار حاضیردا ایکی دیلده دانشیرلار. یا ایسکوتلارین (ایسکاتلندلی لرین) اکثریتی حاضیردا اینگیلسجه دانشماقدادیرلار.

۱۶-۱۷-جی یوزایل لر آوروپاسیندا میللت یارانما سورجینده اینجیلین لاتینجادان آلمانجیا، داها سونرالار باشقا دیل لره چئوریلمه سی، آروپا دیل لری نین تحصیل، ادبیات، علم دیلینه چئوریلمه سی نین بیرینجی درجه لی رولو اولموش دور. آیری-آیری لهجه لرین (آغیزلارین) بیر-بیرینه قوووشماسی نتیجه سینده واحید ادبی دیلین (دیلده ایستانداردلاشمانین و وحدتین اولماسی) یارانماسی میللتلشمه سورجینده اؤنملی مرحله دیر. اصلینده میللتین شکیللنمه سی نین (فورمالاشماسی نین) اساس علامت لریندن بیر سی محض یازی دیلی نین ایستانداردلاشماسی دیر.

ائله بوراداجا ۱۶-جی یوزایلده آروپا تاریخینده روما کاتولیک کیلسه سیندن آیریلب، آیری مذهبه عاید «میللی» کیلسه لرین (پروتستان،

18- Eric J. Hobsbawm, Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth and Reality, Cambridge: Cambridge University Press, 1990, p. 60.

کالونیست، آنقلیکان، پُسسبئتریان و ب.) یارانماسینی گؤستریمک گرک دیر. بیر میللتین داخیلینده بیر نئچه مذهبین اولماسی، یا قالماسی (مثلاً، فرانسیزلارداکی کیمی) میللی بیرلییه خیدمت ائتمه‌میش، میللی تمرکزلشمه‌نین قارشسی سیندا دوران پروبلئم اولاراق قبول ائدیلمیش دیر.

میللتلشمه سورجینده مادی (آمک آلتلری و اصوللاری، یاشایش یئری، پالتار، بزک اشیالاری، نقلیات واسطه‌لری، یئمک، مطبخ اشیالاری و س.) و معنوی (خالق یارادیجیلیغی، اینجه‌صنعت، عادت-عنعنه‌لر، اینانیش‌لار و س.) مدنیت ساحه‌سینده باشقا ائتئوس‌دان فرقلی اؤزللیکلره مالیک اولماغین اؤنمی بؤیوک دور. اوبیری یاندان، اورتاق کولتور دیرلری فردلر آراسیندا بیرلشدیرجی رول اوبناییر. بیر اؤلکه‌نین آیری-آیری بؤلگه‌لری آراسیندا کولتور فرقلری‌نین آرادان قالماسی میللتلشمه سورجی‌نین ایره‌لیله‌مه‌سی‌نین آیدین علامتی دیر. ائله‌جه ده آیری-آیری صینیفلره مخصوص ایسپئسیفیک [خاص] کولتور دیرلری‌نین آرادان قالماسی، یا بو فرقلرین ضعیفله‌مه‌سی میللتلشمه‌نین وازکئچیلمز گره‌بی دیر. شیفاھی و یازیلی ادبیاتین عمومی دیره چئوریلمه‌سی ائتئیک بیرلیگین تاریخینده اؤنملی مرحله سایلماقدادیر.

میللتین یارانماسی اوچون اراضی مادی بازا، ایلکین شرط رولونو اوبناییر. چونکی اینسانلارین تماس قورماسی اوچون اونلارین یان-یان یا شاماسی گرک دیر. دیل و منشأ فرقی اولان اینسان قروپلاری بئله عینی اراضیده یاشادیقلاری تقدیرده زامانلا بیر خالق یارادا بیلر (آمئریکا قیطه‌سینده‌کی بیر چوخ میللت بئله یارانیب). عکسینه، عینی بیر میللتین اراضی باخیمیندان بؤلونمه‌سی آیری-آیری ائتئیک بیرلیکلرین یارانماسی ایله سونوجلانا بیلر. یوزایلرله عینی اراضیده مسکونلاشان خالق، بو اراضی‌نی وطن، یورد ساییر، تاریخی طالئعینی اونونلا باغلا بیلر. بونونلا بئله ائتئوسون مسکونلاشدیغی اراضی‌نین (ائتئیک اراضی‌نین) سرحدلری دیشسه بیلر، حتی ائتئوس اسکی اویکونیمینی [یوردونو] ترک ائدیپ، تامامیله یئنی اراضی‌یه کؤچه بیلر. مثلاً، روسلار سون بئش عصرده ائتئیک اراضی‌لرینی دفعه‌لرله گئنیشلندیرمیش، اونلارین ایندیکی وطنی (روسیا) دونیانین ان

گئنیش ائتتیک اراضی سی سایلماقدادیر. یا فرانسیزلارین وطن سایدیقلاری اراضی ایندیکی پاریس اطرافینداکی کیچیک «ایلی-دی-فرانسی» دن عبارت اولموش، فرانس آنلایشی سونرالار گئنیشلنمیش، زامانلا ایندیکی فرانس اراضی سینه عاید ائدیلمیش دیر. مؤوضوعموز اوچون گرکلی اولان دا محض بو مقام دیر: میللت اوچون ضروری اولان وطنین جوغرافیاسی تاریخاً ثابت قالمامیش، سون واریانتینداک مختلف دییشمه مرحله لریندن کئچمیش دیر. میللت، آیری-آیری تورپاقلارین جمعیندن تشکیل ائدیلمیش وطنی اؤزونون دیری سایاراق اونو باشقالارینین ادعالاریندان و هوجوملاریندان قوروماغا حاضر اولموش دور.

میللتین یارانماسی مسئله سی ایله مشغول اولموش متخصص لرین اکثریتی بو پروسئده اقتصادی عامل لرین رولونون اولدوغونو گؤستر مکده دیرلر. اؤزلیکله ماتریالیست-مارکسیست یازارلار ایستالینین یوخاریداکی تعریفینه دایاناراق اقتصادی عاملین «اقتصادی بیرلیک» بیرنجی درجه لی رولا مالیک اولدوغونو وورغولاماقدادیرلار. مثلاً، سووت آراشدیرماچی لاریندان آ. آقاییو، «اقتصادیاتی ایسته نیلن خالقین ائتتیک علامتی» سایمیش دیر.^{۱۹} باشقا سووت آراشدیرماچی سی ویکتور کوزلوو میللتین یارانماسیندا «اقتصادی بیرلیگین» اولماسی حاقیندا ایستالینین تئزیسینی رد ائتمیش، سیاسی-دؤولت سرحدلری ایله پارالانمیش میللت لردن «اقتصادی بیرلیک» طلب ائتمه یین دوغرو اولمادیغینی گؤستر میش دیر. مثلاً، اوتریش-ماجاریستانین ترکیبینده اولموش باتی اوکراینالی لارلا روسیا ایچینده کی اوکراینالی لار آراسیندا «اقتصادی بیرلیگین» پوزولماسی نه دنیندن بو میللتین یکی حیصه سینى آیری-آیری ائتتیک واحید سایماغین یئرسیز اولدوغونو بیلدیر میش دیر. بونونلا بئله او، حاقلی اولاراق کاپیتالیزم دؤورونده اقتصادی-سوسیال گلیشمه نین میللتلشمه یه بیرباشا تأثیر ائدیگی تئزیسینی مدافعه ائتمیش دیر.^{۲۰} حقیقتاً، میللتلشمه سورجی نین اوروپادا و دونیانین باشقا بؤلگه لرینده کاپیتالیزمین یارانماسی

19- А.Г.Агаев, Нация, ее сущность и самосознание, Вопросы истории, 1967, N 7, с. 98.

20 -В.И.Козлов, Динамика численности народов. Методология исследования и основные факторы, Москва: Наука, 1969, с.32-35.

ایله میدانا گلمه‌سی، کاپیتالیزمین اینکیشافی ایله بو پروسئسین داها دا سورعتلنمه‌سی و درینلشمه‌سی تصادف ساییلمامالی دیر. میللی بورژوازیاین میللی حرکاتلاری دستکلمه‌سی، میللی دیرلره صاحب دورماسی معلوم تاریخی فاکت دیر.

باشقا سوسیال اورقانیزملر کیمی میللت ده اونو تشکیل ائدن فردلرین معین اؤزونودرک شعورو ایله سجیه‌لنیر. عکس تقدیرده او، تاریخی پروسئسین سوییئتکی [موضوع‌سو] کیمی واحد سوسیال کوللکتیو اولاراق اؤزونو گؤستره بیلمز. سوسیال وارلیق اولاراق هر بیر اینسان اوچون ده داها گنیش دایره‌لی اینسان توپولوگونو عاید اولما شعورو نه‌اینکی طبیعی دیر، هم ده ضروری دیر. بو، همین شخسه حیاتدا گون حیسی وئریر، حتی اونون یاشاماسینا حق قازاندیریر. میللی شعور - معین بیر خالق عاید اولما شعورو، بو خالقین واحد آدی‌نین استفاده ائدیلمه‌سینده اؤزونو گؤستریر. او، اینسان قروپ‌لاری‌نین اوزون مدت بیرگه یاشاماسی پروسئسینده مختلف عامل‌لرین تأثیری ایله یارانیر. میللی شعورون بیچیلنمه‌سینده اورتاق منشأ حاقیندا تصوّرلر، اورتاق تاریخی کئچمیش حاقیندا باخیش‌لار، آنا دیلی و دوغما وطن حاقیندا آنالایش‌لار اؤنملی رول اویناییر. آنتونی اسمیته گؤره، میللی میتولوژی‌نین یارانماسیندا میللتین توره‌بیشی‌نین زامانی (۱) و یئری (۲)، اونون اجدادلاری (۳)، میللتین کؤچو (۴)، آزادلیغا چیخماسی (۵)، میللی تاریخین قیزیل دؤورو (۶)، کئچمیشده‌کی آجی مغلوبیت‌لر (۷) و میللتین یئنی دن دوغوشو (۸) «نئجه اسکی قودرتیمیزه چاتا بیلهریک» حاقیندا اورتاق میفالر اؤنملی یئره صاحب دیر. ۲ و ۴-جو موتیف‌لر نظره آلینمسا، گؤرونور، بوتون ائلمنتلر قودرتلی شخیصت‌لرین، یا قهرمان‌لارین وارلیغینی و ایلهام‌وئریمی رولونو طلب ائدیر، ۷-جی ده ایسه اونلارین یوخلوغو شرط دیر. اسمیت قهرمان‌لار و قودرتلی کئچمیش مسئله‌سی اوزرینده گنیش دایانیر.^{۲۱} اساساً آوروپا، ائله‌جه ده ایران و هیندیستان ماتریالی اساسیندا مسئله‌نی آراشیدیران مؤلف، یازیر کی، «قهرمان‌لارین، ائله‌جه ده قیزیل کئچمیشین تاریخیلیگی ایکینجی درجه‌لی مسئله دیر. وارث‌لر اوچون اؤنملی اولان اونلارین ایتیریلیمیش قودرت و

لیاقتی خاطر لاتماق باجاریغینا مالیک اولماسی و حاضیردا میللی یننی لشمه سورجینده استیمول [محرک] و مودئل رولونو اویناماسی دیر.»^{۲۲}

بللی اینکیشاف مرحله سینه چاتمیش میللی شعور، معین مستقیللیک قازانیر، اونو توره دن عامل لره عکس تأثیر گؤستره بیلیر. ویکتور کوزلوو ائتتیک/میللی شعورون اهمیتی حاقیندا ماراقلی فیکیرلر اورتایا قویموش دور: «عمومیتله، اینسان لارین خصوصی بیرلیک فورماسی کیمی هر بیر خالق، یالنیز عضولری نین ائتتیک شعورونون اینکیشاف ائتدیگی حالدا اؤزونو یئترلی درجه ده گئچرک ایفاده ائده بیلیر. ائتتیک (میللی) شعورون آز اینکیشاف ائتدیگی حال لاردا یارانماقدا اولان میللی ضیالی صینفی، یا دؤولتین سیاسی خادیم لری بو شعورو هله او یاتماغا چالیشیر لارسا، بو بیرلیگین وارلیغی بئله شوبهه آلتینا دوشه بیلر.»^{۲۳} اینگیلیس عالیمی پئتئر آلتئر ده میللی شعورون میللتین وارلیغیندا رولونو یوکسک قیمتلندیرمکده دیر: «میللی شعور - سیاسی و سوسیال اجماع یا مخصوص اولما حیسی دیر؛ او، دؤولت فورماسیندا تشکیل اولونان میللت یارادیر، یا اونو یاراتماغا چالیشیر؛ مدنی، یا سیاسی میللتین فوندامنتال اساسی دیر. پرینسپجه، میللی شعور میللی دؤولتین وار اولماسیندان آسیلی دئیل دیر؛ فقط میللی شعور اولمادان میللی حرکات مغلوبیته محکوم دور.»^{۲۴}

میللت قوروجولوغو سورجینده دؤولت تکان وئریجی، یا قاباقلا ییجی رول اویناییر. چوخ میللتلی، یا تک میللتلی اؤلکه لرده بو رول بیر بیریندن داها آرتیق درجه ده فرقله نیر (بو باره ده نؤوبتی بؤلمه ده).

بئله لیکله، میللت حاقیندا قیسا ایجمالیمیزی یئکونلاشدیرمالی اولساق، بیر نچه فیکرین آلتینی جیزماق مجبوریتینده بییک. میللت حاقیندا فرقلی، حتی بیر بیرینه ضد عینی و ذهنی، ایدئالیست و ماتریالیست، تئوریتوریل

۲۲- یننه اورادا، ص. ۲۰۰

23- В.И.Козлов, Динамика численности народов. Методология исследования и основные факторы, с. 48-49.

24 - Peter Alter, *Nationalism*, Second edition, London etc.: Edward Arnold, 1994, p. 12.

[تورپاغا باغلی] و ائتئیک تعریفلر واردیر؛ اونون یارانماسیندا ایشتیراک ائدن عامل لرین ده ترکیبی و رولو حاقیندا دیشیک یاناشمالار مؤوجوددور. آراشدیرماچی لار بو پروسئسده دیل، دین، مذهب، مدنیت، کولتور، اراضی، اقتصادیات، میلی شعوور، دۆولت عامل لرین رولونو قاباردیرلار.

میللتین یارانماسی گئدیشینده میللتچیلیگین ده میدانا چیخدیغی فیکری ان یایغین فیکردیر. آنجاق میللتی یارادان اساس عاملین محض میللتچیلیک اولدوغو فیکرینی ایرهلی سورن عالیم لره واردیر. مثلاً، بو ساحه نین گۆرکملی متخصصی سایلان ائرنست گئلنر قطعیتله گۆستریر کی، «میللتی دوغوران میللتچیلیک دیر.»^{۲۵} مؤوضوعموز گرهیی، بو ایکی مفهوم آراسیندا علاقه نی ده قیساجا اله آماقدا فایدا اولاییلر.

میللتچیلیک

میللته یاناشمادا نه قدر فیکیر ایریلیغی وارسا، میللتچیلیگه مناسبته بو ایریلیق داها چوخ دور. مختلف ایزم لره مختلف یاناشما طرزی سرگیله میش، ایندی ده سرگیله مکده دیرلر.

میللتین یارانماسی حاقیندا ایلکچی (وازلچی)، مدرنیست و ائتنو-سیمولچو جریان لارین یوخاریدا قیساجا اله آلدیغیمیز یاناشمالاری میللتچیلیک اوچون ده کئچرلی دیر. یالنیز اونو علاوه ائدک کی، مدرنیست لر میللتچیلیگین میللت لر طرفیندن دئییل، عکسینه میللتچیلیگین میللت لر یاراتدیغی دوشونجه سینی مدافعه ائدیرلر.^{۲۶} ائتنو-سیمولچولاردان جون آمسترونک

25- Ernest Gellner, Nations and Nationalism, Ithaca: Cornell University Press, 1983, p. 55.

۲۶- مدرنیست لرین، میللتچیلیگین مدرن دؤورده یاراندیغی فیکرینی ایرهلی سورمه لرینه باخمایاراق، اونون (میللتچیلیگین) محض نه زامان یاراندیغی حاقیندا فیکیر ایریلیغی مؤوجوددور. کیمیلری انگلیسده وطنداش موحاریبه سینی، کیمیلری لاتین آمریکاسیندا باغیمسزلیق حرکات لارینی، پئتئر آلتئر فرانسه اینقیلابینی، برئوئللی و کندووریه ایسه آلمان رومانتیزمینی میللتچیلیگین قاینای اولاراق گۆستریر.

Umut Özkırımlı, Milliyetçilik Kuramları. Eleştirel Bir Bakış, s. 106.

ایسه میللتلرین میللتچیلیکدن اؤنجه ده وار اولدوغونا اینانیر.^{۲۷}

فرقلی میللتلر اولدوغو کیمی، بو ساحه نین اوزمانلاری فرقلی میللتچیلیک تیپلرینی اولماسینی بیلدیریرلر. یوخاریدا دئییلدیگی کیمی، هانس کوهن، ون باتیلی-دوغولو میللتلر و میللتچیلیکلر آیریمینی سوردوره رک آنتونی اسمیت، تورپاغا باغلی و ائتیک میللتچیلیکلردن بحث ائدیر. سونونجولاری ایسه باغیمسیزلیق اؤنجه سی و باغیمسیزلیق سونراسی دئییه ایکی یه آیریر. جون برئویلی ایسه آیریلیقچی، رئفورمچو و بیرلشمه چی (integrative) اولماق اوزره اوچ آیری مقوله معینلشدیریر. پئتئر آلتئر ریسورگیمئتو (آشاغی دان، خالق دان گلن)، رئفورمست و بوتونلشدیریجی (integral) میللتچیلیکدن سؤز ائدیر. پئتئر سوگار ایسه دوغو آوروپادا بورژوا، آریستوکرات، پوپولیار (خالق آنلامیندا) و بوروکراتیک میللتچیلیک اولماق اوزره دؤرد نؤوع میللتچیلیگین اولدوغونو ادعا ائدیر.^{۲۸}

میللتچیلیک، میللتین بوتونونه خیطاب ائدیر؛ صینیف آیریلیغی تانیماز؛ اونون بوتون فردلرینی قارداش ساییر. بونونلا بئله میللتچیلیک فیکری و حرکتینی یارانماسیندا معین صینیفلر و سوسیال قروپلار داها فعال رول اوینامیشدیر/اویناماقدادیر. آوروپادا اقتصادی و سوسیال دوروم، اؤلکه لر اوزره فرقلی اولدوغوندان بورادا میللی ایدئولوژی و حرکتلارین آپاریجی صینیفلری ده فرقلی اولموش دور. آنتونی اسمیت تئوریتوریل-سیاسی میللتلرده میللتچیلیک ایدئولوژیسینین بیچیملمه سینده پئشه کارلارین (حقوق شناسلار، حکیملر، موهندیسلر، مولکی مأمورلار و ب.) آپاریجی رول اوینادیغینی ادعا ائدیر. ائتیک میللتلرده بو رولا آیدینلار (ضیالی) صینیفی اوستلنمیش دیر. آیدینلار، کوتله لری سیاسی میدانا توپلاماق کیمی ان کیچیک بیر نیت بسله مه دیکلری حالدا بئله، ائتیک تصورو داها آچیق شکیله «صینیفلر آراسی» و «عموم خالق» حالینا سالان سوسیال طبقه دیر. بو نه دنله او، خالقین سفربر ائدیلمه سی ایشینده اخلاقی و

۲۷- بینه اورادا، ص ۲۱۲.

ریتوریک [بلاغی] اولاراق ان اؤنملی بیر رول اویناییر.^{۲۹} پتئر آلتئر مسئلهیه داها آیریتیلی یاناشمیش دیر. اونون ادعاسینا گؤره، أوروبا فئودالیزمی نین سون مرحله سینده یوکسه لن بورژوازی ریسورگمئنتو میللتچیلیگی نین آشاغی-یوخاری یئگانه داشییجی سی اولموش دور. اصلینده «بورژوا میللتچیلیگی» آنلایشی ریسورگمئنتو میللتچیلیگی نین سینونیمی کیمی ایشله دیلمیش دیر. بو فیکیر، فرانسای انقلابیندان سونراکی دئمک اولار بوتون حرکات لار اوچون کئچرلی دیر؛ میللت آدیندان دانیشماغا ادعالی اولان کیچیک بورژوا نخبه سی میللی حرکات لارین نووه سینی تشکیل اتمیش دیر. ماراقلی دیر کی، تیجارت و صنایع بورژوازیاسینا نيسبت ده تحصیل گؤرموش اورتا صنیف نماینده لری (یازیچی لار، ژورنالیست لار، وکیل لار، روحانی لار، معلم لار، آشاغی روتبه لی مولکی قوللوقچولار، آزاد مسلک ساحه لری نین نماینده لری) داها فعال شکیلده حرکات قاتیلیمیشلار ۱۹-جو یوزایلده بورژوا طبقه لری نین نسبتاً ضعیف اولدوغو دوغو-اورتا أوروبا میللی حرکات لاردا «آیدین لارین» (intelligensiyam) فعاللیغی خصوصی گؤستريلمه لی دیر.^{۳۰}

ناپولئون قارشی آزادلیق ساواشی دؤورونده آلمان میللتچیلیگینی اوخوموش کسیم، اؤزلیکله طلبه لر تمثیل ائدیردی. ۱۸۴۰-لاردا بو حرکاتین سوسیال بازاسی یوکسک روتبه لی مولکی مأمورلار، تیجارت و املاک بورژوازیاسی، پروفئسسورلار، ائله جه ده صنعتکارلار حسابینا گئیشلندی. حتی باواریا [بایرن] و پروسون ایکی تانینمیش موناخی [شاهی] میللی حرکات رغبتی ایله فرقله نیردی. بؤلونموش ایتالیا ۱۹-جو یوزایلین بیرینجی یاری سیندا میللی پروقرامی اولان صنایع بورژوازیاسی نین وارلیغی بله اساسلی شوبه لر دوغوروردو. آلمانیدا اولدوغو کیمی بورادا دا میللی حرکاتین گوجونو و اثری سینی ژورنالیست لار، یازیچی لار، علم-تحصیل آدام لاری و وکیل لار - گئنیش آنلامدا روشن فکرلر، ائله جه ده لیبرال روحلو اشراف و دایمی اوردونون ضابطلری تشکیل ائدیردی. ۱۸۵۷-جی ایلین **Nazionale Societa**-یندا لیبرال روشن فکرلر، سربست صنعت صاحب لری

29 - Anthony D. Smith, *Etnik Kimlik*, s. 29

30- Peter Alter, *Nationalism*, p. 49-50.

یوکسک مؤوقع لری توتموشدولار. بونونلا بئله یئرلی تورپاق صاحب لری، صنعتکارلار، مولکی مأمورلار، سیلاحلی قوه لرین نماینده لری، کند تصروفاتی، تیجارت و صنایع ده کی اورتا بیزنئس صینفی ده یاخشی تمثیل ائدیلمیشدی. ایرلندیادا عینی دؤورده میللی حرکتین اساس حرکت وئریجی گوجو تورپاق صاحب لری، کندلی لری، شهرین اورتا صینیف لری و کاتولیک روحانی لری ایدی.^{۳۱}

کنجیمیش چوخ میللتلی اوتریش ایمپئریاسیندا میللی حرکاتلاردا تمثیل اولونموش سوسیال طبقه لرین نماینده لری داها آرتیق درجه ده چوخ رنگلی ایدی؛ بورادا لیئرال دایره لردن اولدوغو کیمی محافظه کار طبقه لرین نماینده لری ده وار ایدی. بئله کی، ماجاریستان اشراف لاری اوتریش ایله برابر جایگاهلار جان آتیردی لار؛ کرواسی و قالسیادا مختلف فورمادا سیاسی موختاریته یالینز بورژوازیا دئییل، هم ده مولکه دارلار جان آتیردی لار؛ میللی دیل حاق لاری نین تأمین اولونماسیندا مظلوم میللت لرین بوتون سوسیال طبقه لری مارقلی ایدیلر. اوتریش ایمپئریاسیندا مختلف میللی-آزادلیق حرکاتلاریندا هر حالدا ان فعال قوه کیچیک بورژوازیا، اؤزلیکله اونا یاخین اولان آیدین لار طبقه سی ایدی.^{۳۲}

میللتچیلیگی ۱۹-جو یوزایل آوروپاسیندا مدرنیزمین یئتیرمه سی اولدوغو و او یغون اولاراق اونون گلیشمه سینده اؤنملی رول اوینادیغی حاقیندا متخصص لری آراسیندا آشاغی-یوخاری فیکیر بیرلیگی واردیر. آنجاق داها سونرالار کونستروکتیو [سازنده] سجه لی میللتچیلیگی بعضی اؤلکه لرده (ایتالیا، آلمانیا کیمی) افراط حال آلیب، عیرقچیلیک ایدئولوژیسی نین و شووینیست سیاستین یارانماسینا تکان وئرمه سی بو آنلایشما مناسبتین هاچالانماسینا نه دن اولدو. اؤزلیکله ایکینجی دونیا ساواشیندان سونرا سولچو گؤروشلو علم آدام لاری نین (اریک هابسبوم، ائلی کئدوری، اثرنست

۳۱-بئنه اورادا، ص. ۵۰-۵۳

۳۲-باخین:

V. I. Фрейдзон и др. (ред.), Освободительные движения народов Австрийской империи. Период утверждения капитализма, Москва: Наука, 1981, с.119-120.

گنلتھر كیمی) بو علم ساحه سینده اساس سۆز صاحب لرینه چئوریلمه لری ایله میللتچیلیک مؤوضوعسونا آکادئمیک یاناشما مرکب کاراكتھر آلدی.

اوبیری یاندان، ۱۹ و ۲۰-جی یوزایل لرده آوروپا میللتچیلیگی بیر ایدئولوژی کیمی دونیانین باشقا یئرلرینه یاییلدی. آنجاق Penguin سۆزلوگونون ادعا ائتدیگی کیمی، «آوروپا ایمپئریالیزمی اؤزونه روا گۆردویو میللی مقدراتی تعیین ائتمک حاقینی ایکی اوزلولوكله باشقالارینا عاید ائتمه دی؛ بو میللتچی ایدئولوژی آوروپا نظارتینه قارشى یۇنلدى و میللی آزادلیق [حرکاتی نین] سیلاحینا چئوریلدی.»^{۳۳} یئرلی میللتچیلیک لرین غربین تسلؤطونه قارشى یۇنلمه سی غربین آکادئمیک، اؤزلیکله سیاسی فیکرینده بو جریان (میللتچی لییه) احتیاطلی، حتی ایکیلی مناسبتی شرطلندیردی. سیاستچی لر بیر قایدا اولاراق «افراط میللتچیلیگین» آرزو اولونماز حال اولدوغوندان، اونا قارشى مبارزه نین ضروریلگیندن بحث ائتمه یه باشلادیلار. سیاسی شعارلاردا میللتچیلیک ایدئولوژی و سیاسی جریان کیمی اساساً «وطن پرورلیک» (وطنچیلیک، پاتریوتیزم) آنلایشی ایله ایفاده ائدیلدی.

جان ت. رورک میللتچیلیگی خاراكتئریزه ائده رک اونو اسکی روما قاپی ایلاهی [تانری سی] ژانوسا بنزه دیر.^{۳۴} اونون بنزتمه سینه گۆره، میللتچیلیگین بیر اوزو هارمونیا دیرسا، او بیری سی مونا قیشه دیر. بو علم آدمی داها سونرا میللتچیلیگین قوروجو و داغیدجی اؤزلیک لرینی قیسا شکیلده اؤز تله ییر. اونون قوروجو (مثبت) یان لاری آشاغیدا کی لاردیر: میللتچیلیک دئموکراتیانی دستکله ییر؛ میللتچیلیک خالق لاری اؤز مقدراتینی تعیین ائتمه یه یۇنلندیریر؛ میللتچیلیک ایمپئریالیزمین قارشى سیندا بیر مانعه دیر؛ میللتچیلیک اقتصادی گلیشمه نین یولونو آچیر؛^{۳۵} میللتچیلیک چوخ کولتورچولوگون و کولتورلرین

33 - Graham Evans and Jeffrey Newnham, *The Penguin Dictionary of International Relations*, London: Penguin Books, 1998, p. 347-348.

34 - John T. Rourke, *International Politics on the World Stage*, Connecticut: DPG, 1989, p. 149-157.

۳۵- جان ت. رورکه بو تئزیسی بئله ایضاح ائدیر: «بیر سیرا آراشدیرماچی، میللتچی لیگی مودئرنیزاسیانی یارادیجیسی و محصولو ساییر. میللتچیلیک تیجارتین گئنیشلنمه سینه شرایط یارادان داها بؤوک سیاسی واحیدلر تۇرتمیشدیر. ۱۷۸۷-جی ایل آمریکا آنایاسیندا میللی حکومتین دؤولت ایچی تعریف لری و دؤولت ایچی تیجارت اوزره رینده

چولغالاشماسی نین یولونو آچیر. جان ت. رورک بو مثبت کیفیت لری ایله یاناشی، میللتچیلیگین معین شرطلرده منفی رول اوینایا بیلدیگینی ده گؤستریر. بو داغیدجی (منفی) رول آشاغیداکی کیمی تصنیف ائدیلمیر: میللتچیلیک تجریده آپارا بیلر؛ میللتچیلیک تئز-تئز باشقا خالق لارا مناسبتده اوستونلوک حیسی یارادییر؛ میللتچیلیک بعضاً باشقا میللت لره شو بهه، نیفرت، یا قورخو ایله یاناشیر (ksenofobiya)؛ میللتچیلیک بعضاً تکبوره یول آچیر (شووبینیزم)؛ میللتچیلیک بعضاً مئسسیانیک [مسیحی] کاراکتر آلا بیلر؛ میللتچیلیک آقرئسسو [خشونت آمیز] داورانیشا نه دن اولای بیلر.

بورادا ان چوخ دقتی چکن میللتچیلیکله دئموکراتیا آراسیندا علاقه دیر. اؤزللیکله لیبرال لار و کومونست لر میللتچیلیگین دئموکراتیا ضد اولماسی فیکرینده اصرار ائتمکده دیرلر. اونلارین اصرارینا باخمایاراق، میللت و میللتچیلیک مؤوضوعونو آراشدیرمیش علم آدام لاری نین خئیلی حیصه سی بو ایکی آنلایشین (میللتچیلیک و دئموکراتیانین) مطلق ضدیتده اولماسی فیکری نین یانلیشلیغینی اورتایا قویموش دور.^{۳۶} اؤزللیکله بو مؤوضوعدا مذاکره لر سو یوق ساواشین بیتمه سیندن سونرا میللتچیلیگین یئنی داغاسی نین یارانماسی ایله یئنی دن باشلادی. ۱۹۹۲-جی ایلین پاییزیندا نفوذلو Democracy of Journal درگی سی دئییلن مؤوضوعدا مذاکره آچدی. گورجو آراشدیرماچی گیا نودیا نین بو درگی ده چاپ اولونموش «میللتچیلیک و دئموکراتیا» ادلی مقاله سی گنیش عکس-صدا یاراتدی.^{۳۷} یازار بو مقاله ده میللتچیلیگین دئموکراتیانی رد ائتمه دیگی فیکرینی مدافعه ائدییر، عکسینه اونلارین بیر-بیرینی تاماملادیغینی گؤستریردی: «میللتچیلیک ایدئاسی دئموکراتیا ایدئاسی اولمادان مومکون اولای بیلمز - حقیقتاً بو،

نظارتی یاساق ائتمه سی بو گلیشمه به بیر مثال دیر. صنایعلشمه و شهرلشمه نین میدانا چیخماسی ایله کوتله نین یئرلی حاکمیت لره باغلیلیغی آزالدی و او، میللت-دؤولت لره باغلیلیقلا عوض ائدیلمدی.» یئنه اورادا، س. ۱۵۰.

۳۶ - مثلاً باخین:

David A. Wilson, Nation-Building and Revolutionary War, in Karl W. Deutsch and William J. Foltz (ed.), Nation-Building, New York: Atherton Press, 1963, p. 85.

37- Ghia Nodia, Nationalism and Democracy, *Journal of Democracy*, October 1992, vol. 3, no 4, p. 3-22.

آغیل آلماز بیر ایش اولاردی - و دئموکراتیا هئچ واخت میللتچیلیک سیز وار اولایلمز»^{۳۸}

درگی نین ائله عینی سایندا بو مقاله یه ایکی شرح وئریلمیش دیر. اونلاردان بیرى غرب سیاسى فیکرینده بؤیوک نفوذ صاحب لریندن اولان فرانجیس فوکویاما یا مخصوص دور. فوکویاما یازیر: «نودیا، نین، میللتچیلیگین بوتون علامت لری نین پیس اولدوغونو اؤنه سورن دو قمتیک لیئرال اینانیشی رد ائتمه سینی تقدیرله قارشیلاییرام. نودیا، نین دا ایشاره ائتدیگی کیمی، سون زامان لاردا میخییل قورباچوو بو باریز اینانیشی یایان لارین باشیندا گلکده دیر. بو اینانیشدان استفاده طرزى، البته، تامامیله اؤز ماراقلارینی قوروماق بیچیمینده اولموش دور. اونا گؤره، پرنزیدنتی اولدوغو و بیر چوخ ائتنیک کؤکدن عبارت بیلدیگیمیز اسکی SSR-ی قورونمازسا، هر شئی بیردن-بیره خاوسا [هرج و مرج] دؤنه جکدی؛ اودور کی، یاخشی میللتچیلیک دئییه بیر شئی یوخموش. اصلینده سووتت اتفاقینا خاص اولان بو دورومدا، اونون ییخیلماسیندان سونرا یارانان رئیسپولیکالاردا دئموکراتیانین اورتایا چیخابیلمه سی اوچون میللتچیلیک ضروری بیر ایلکین شرط دیر.»^{۳۹} گیا نودیا، نین بو مقاله سینه اؤز مناسبتینی بیلدیرمیش باشقا بیر علم آدامی شلومو آوینئر داها آیدین و قطعی مؤوقع اورتایا قویور: «نودیا، نین میللتچیلیک و دئموکراتیا حاقیندا یازمیش اولدوغو درین مقاله سی میللتچیلیگین چاغداشلاشما مسئله سینده اوینادیغی، اینساندا مختلف دو یغولار اویندیران رولونو ان آچیق بیر شکیلده اورتایا قویماقدادیر. میللتچیلیک ابتدایی و غیرمنطقی قورولوشا مالیک اولان سن تی جمعیت لرین قالیغی دئیل دیر و سیاسی بیر گوج اولاراق (تکجه ائتنیک اؤزلیک لره دایانمایان بیر شکیلده) سون درجه مودئرن بیر فنومئن دیر. نودیا، نین اورتایا قویدوغو کیمی میللتچیلیک، اینسان شخصیتی و مستقیلیگی مسئله سینده کی کانتچی دوکتورینله اولدوغو قدر فرانسیز انقلابیندا اورتایا چیخان خالق سووئرئلیگی مفهومو ایله ده قارماقاریشیق بیر شکیلده ایچ-ایچه دورومدادیر. میللتچیلیگی

۳۸- یئنه اورادا، ص. ۴

آتاویزم [نیاکان گرایسی] اولاراق گؤرن لیئرال لار، اونو تاریخین زیبیل لیگینه گؤندرمک مقصدیله «پرولتاریانین آنا وطنی نین اولمادیغینی» اعلان ائدن آغالاری طرفیندن آلدادیلان مارکسیست لر قدر یانلیش دوشونمکده دیرلر.^{۴۰} عینی درگی نین باشقا بیر ساییندا باشقا بیر آراشدیرماچی روبئرت جووئر بو مسئله ایله باغلی ادعا ائدیر: «دئموکراتیا گوجلو میلی کیملیک طلب ائدیر، آنجاق لیئریلیزم، اونون یارانماسینا آرتان گوجلنه مانع اولور»^{۴۱}

بئله لیکله، میللت و میللتچیلیک مؤوضوعسونا یئکون وورارکن بیر داهای وورغولایاق کی، «میللت و میللتچیلیک نه دیر؟» سوالینا اونلارلا جاواب واردیر. بو جاواب لار اؤلکه لردن و سیاسی-ایدئولوژی جریان لارین اؤزونه مخصوص یاناشماسیندان آسیلی اولاراق بیر-بیریندن فرقلندیریلیمیش و یئترینجه سیاسی لشدیریلیمیش دیر. بونونلا بئله علم آدام لاری میللت لرین یارانماسیندا اؤلکه دن آسیلی اولاراق چئشیدلی نیسبتده دبل، دین-مذهب، کولتور، اقتصادی، جوغرافی، سوسیال کیمی عامل لرین رولونو گؤستریمکده دیرلر. سیاست/دؤولت عاملی نین رولو حساسلیغی ایله فرقله نیر و اؤزل آراشدیریلماغا لاییق دیر.

40 - Shlomo Avineri, Comments on Nationalism and Democracy, Journal of Democracy, October 1992, vol. 3, no 4, p. 28.

41 - Robert Cooper, The Post-Cold War World: Integration and Disintegration, Journal of Democracy, January 1999, vol.10, no 1, p. 11.

ايكىنجى بۇلوم

دۇۋلت

چوخ يايلىمىش فيكرين ضدينه، دۇۋلت تاريخى كاتتقوريبا[مقوله]دير، او، ازلى دئيبيل، تاريخين بللى بىر مرحله سينده اورتايا چيخمىش دير. دۇۋلتى دۇۋلت ائدن نیشانلار دونيانين مختلف بۇلگه لرینده مختلف دۇۋورلرده بيچيملنمىش دير.

متخصصلر چاغداش آنلامدا دۇۋولتین يارانماسینی آوروپادا اصلاحات دۇۋورونون محصولو حساب اتمکده ديرلر. اصلینده دۇۋولت آنلاييشی نین آوروپا ديل لرینده کی قارشيلیغی اولان بوگونکو ايستاتوس، ايستاتو، ايتات، ايستتيت سۇزلری نین ايشله ديلمه سی ۱۶-جی يوزايله تصادف اندير. بوندان اول سياسی توپولوق آنلامینداکی پوليس، سيويتاس، رئسپوبليکا، رنګنوم کیمی سۇزلردن استفاده انديلمىش دير. سونونجولارين عمومى لشميش ايفاده سی چاغداش علمى ادبياتدا پوليتى سۇزودور.^{۴۲} بعضى آراشديرماچىلار چاغداش دۇۋولتلردن اولكى لرى شرطى اولاراق ستنى دۇۋولتلر آدلانديرلار. گۇرونور بو آنلاييش و ياناشمانى مقبول سايماق اولار.

باتى علمينده دۇۋولت و دۇۋولتچيلىک تاريخى بىر قايدا اولاراق باتى آوروپا اۇلكه لرین نین تاريخى ماتريالينا اساسلانير. اودور کی، بيزيم قيسا تحليلىمىز اساساً آوروپانين تاريخى تجروبه سينه داياناجاق.

۴۲ - باخين:

Kenneth H. F. Dyson, The State Tradition in Western Europe. A Study of an Idea and Institution, Oxford: ESPR Press, 1980, Chapter one

دؤولتین تۇره ییشی

دؤولتین یارانماسی حاقیندا مختلف نظریه لر مؤوجوددور. میفولوژی و دینی مفاهیم لرین اساسیندا دؤولتین، عمومی حاکمیت سیستمی نین، اجتماعی داورانیشین یارانماسی حاقیندا ایلاهی (فوق طبعی) تۇره ییش ماهیتینده تصوّرلر دوروردو. اونلارین فرقلندیرجی اؤزلیگی توپلوم و دؤولت آراسیندا فرقین اولمماسی دیر. بو تصوّرلر ابتدایی اینسان توپولوقلاری نین فورمالاشماسی زامانی میدانا چیخمیش، اورتا یوزایل لره قدر مؤوجود اولموش دور.

قدیم یونان فیلسوفو پلاتونا گۆره، دؤولت زئوسین و اولیمپیا ایلاه لاری نین زامانیندا یارانمیش دیر. بو ایلاه لار دونیانین بوتون دؤولت لری نی پوشکله اؤز آرالاریندا بؤلوموشلر. قدیم آتیکا اراضی سی آفینا و هئئستته، آتلاتیس آدلاری ایسه پوسئیدونا دوشموش دور. آفینا و هئئست نجیب اینسان لاری آتیکایا یئرلشدیرمیش، اونلارین بئینینه دئموکراتیک دؤولت قورولوشو حاقیندا آنالییش لار یئرلشدیرمیش دیر. پوسئیدون ایسه آتلاتیس ده ارثی کرال ایداره چیلیگی فورماسیندا دؤولت قورموش دور. بئله جه، پلاتون حساب ائدیردی کی، یئر اوزرینده حیاتی ن دوزگون تشکیلی اوچون اینسان لارین مومکون قدر میفیک کوسمیک-ایلاهی ایداره چیلیک اساس لارینی یامسیلاماسی گرک دیر. قدیم هیند میفلرینه گۆره، ایندرا ایلاهی کایناتدا و یئرده قایدالار قویموش، اونون قانون لارینی و عادت - عنعنه لری نی معین ائتمیش دیر. قدیم چین میفلری ایسه گؤیون ایلاهی ایراده سی سایه سینده کایناتدا دوزنین قویولدوغونو، حاکمیتین قورولدوغونو، داورانیش قایدالاری نین گتیریلدیگینی و س. ادعا ائدیر. حاکمیتین داشییجی سی اولان ایمپراتور ایسه یئرین اوغلو ساییلیر.

دؤولتین یارانماسی حاقیندا دینی نظریه لر اکوینلی فومادان (Thomas Aquinas, ۱۲۷۴-۱۲۲۵) سونرا میدانا چیخمیش دیر. اونون نظریه سینده گۆره، دؤولت هم ایلاهی ایراده نین نتیجه سینده، هم ده اینسانین ایراده سی سایه سینده یارانا بیلر. دؤولت حاکمیتینی الده ائتمک و اوندان استفاده

يوللارى ايسه ايلاهى نين آرزوسو خيلافيينا اولاييلر. بو حالدا مستبد حاكميت ايلاهى تقدير قازانا بيلمز.^{۴۳} دۆلەت حاكميتى نين ايلاهى منبعى حاقيندا اويغون فيكىرلر سونراكى اورتا چاغلاردا دا ايرهلى سورولودو. ۲۰- جى يوزايلده دۆولتەن تۆره مەسى حاقيندا الهيات مکتبى نين ان گۆركملى سون نمايندهسى فرانسىز كاردىنالى زاك-پول مارتين (۱۹۰۸-۱۹۲۲) اولموش دور. حاضيردا واتىكان دۆولتى نين رسمى دوكترىنى بو نظريه لره اساساير.

دۆولتەن تۆره ييشى حاقيندا آتاركيل-پاترناليسست نظريه لر تا اسكى چاغلاردا گئنىش يايلىمىش دير. دۆولتەن عائله دن، اجتماعى و دۆولت حاكميتى نين ايسه آتائين عائله ده كى حاكميتەن تۆره مەسى فيكىرى بو نظريه نين كۆكونده دورموش دور. پاترناليسست (پاتر-آتا سۆزوندن) نظريه سى دۆولتله عائله آراسيندا بيرباشا علاقه يارادير. مثلاً، اسكى چين متفكرى كونفيسىوس (میلاددان اۇنجه ۵۵۱ - ۴۷۹) ايمپراتورون «گۆيون اوغلو» و گۆيون ايراده سى نين ايفاجى سى سايمىش، ايمپراتورون حاكميتىنى عائله باشچى سى نين حاكميتى ايله عىنى لشديرمىش، دۆولتى ايسه بۆيوك عائله سايمىش دير. او حساب ائيدردى كى، دۆولت ده عائله كيمى، لياقت نورمالارى اساسيندا، بۆيوك لرين كىچىكلره قايعى سى، كىچىكلرين اوغول صداقتى و ياشلى لارا حورمت پرىنسىپلرى اساسيندا ايداره اولونمالى دير.^{۴۴} اسكى يونان فيلوسوفو ارسطو (میلاددان اۇنجه ۳۸۳ - ۳۲۲) اثرلرينده ده دۆولتەن تۆره ييشينه پاترناليسست ياناشما حاكم دير.

دۆولتەن تۆره ييشى حاقيندا اورقانىك نظريه لر دۆولتى جانلى اورقانىزم، سوسىال تكاملون محصولو ساير. بو نظريه يه گۆره، سوسىال اورقانىزم لره مبارزه و ساواش پروسسەينده (طبيعى سئچيم نتيجه سينده) كونكرئت دۆولت لر ميدانا چيخير، حكومت لر يارانير، ايداره چيلگين قورولوشو تكميل لشير، داها واجيب اورقانا داها يوكسك ايستاتوس اويغون گلير. بو

43- Brian Davies and Eleonore Stump (ed.), The Oxford Handbook of Aquinas, Oxford: Oxford University Press, 2012, p. 12.

آرادا بو سوسیال اورقانیزم اؤز عضولرینی اودور.^{۴۰} دؤولتین تۆره ییشی حاقیندا اورقانیک مفهومیون اینکیشافیندا گۆرکملی فرانسیز فیلسوفو آوگوست کومتی (۱۸۵۷-۱۷۹۸) و اینگیلیس سوسیولوگو هئربئرت ایسپئنسئترین (۱۹۰۳-۱۸۲۰) اؤنملی رولو اولموش دور.

دؤولتین تۆره ییشی حاقیندا ان مشهور مفهوملاردان بیرسی ده موقاویله (طبیعی-حقوقی) مفهومودور. اسکی یونان فیلسوفو ائییکوروسا (میلاددان اؤنجه ۳۴۱/۳۴۲ - ۲۷۰/۲۷۱) گۆره، «طبیعتدن گلن عدالت فایدالی اولانلار، بیر-بیرینه زیان وورماماق و زیانا دؤزمه مک حاقیندا موقاویله دیر.» بورادان دا دؤولت، بیرگه یاشایش قایدالاری حاقیندا اجتماعی موقاویله نتیجه سینده یارانمیش دیر؛ بو زامان اینسانلار دوغوشدان اونامخصوص اولان حاقلاریندان بیر حیصه سینا اینسانلارین عمومی مارقلارینی تمثیل ائدن دؤولته وئیر؛ او دا اینسان حاقلارینی تأمین ائتمه یه تأمینات وئیر. هلندلی حقوقچو و دؤولت آدامی هوگو گروتیوس (۱۶۴۵-۱۵۸۳)، دؤولتی ایراده نین اثری، اینسانلار آراسیندا باغلانمیش (اونلارین ایراده سی نین ایفاده سی نین) موقاویله نتیجه سینده یارانمیش حادثه ساییر. اجتماعی موقاویله نظریه سی نین یارادیجی لاریندان بیرسی اینگیلیس ماتریالیست فیلسوفو توماس هابئس (۱۶۷۹-۱۵۸۸) اینسانلیغین دؤولت قدرکی (طبیعی) حالینی «هامی نین هامییا قدرکی ساواشی» ساییر. بو طبیعی حالیندا عمومی حاکمیت، قانون و عدالت یوخدور، هامی نین هر شئی حاقی چاتیر. هابئس، گۆره، اینسان عقلی بئله بیر شرایطه صلحو تاپماغی اونون قایدالارینا عمل ائتمه یی طلب ائدیر. بو طبیعی قانونلار طلبی ده اینسانلاری دؤولتین، سووئرئن عمومی حاکمیتین یارانماسی حاقیندا موقاویله باغلاماغا تحریک ائدیر. بو دؤولت ده اینسانلاری قورخو ایچینده ساخلایر، اما اونلارین حرکتینی عمومی خئییره یؤنلیدیر. هابئس موقاویله مفهومیونو بئله جه اَبسولوتیست/موظلقیت دؤولتینی اساسلانديرماق اوچون استفاده ائتمیش دیر. آیدیلانما دؤرونون گۆرکملی بریتانیا فیلسوفو جان لاک (۱۷۰۴ - ۱۶۳۲) گۆره، دؤولتین یارانماسی حاقیندا اجتماعی موقاویله نین مقصدی هر کسین مولکیت حاقی نین، اونون حیاتی نین، آزادلیغی نین و

املاكى نىن قورونماسى دىر. دۆولتلىك اينسانلار نىن موقاويلە مناسبتلىرى راضىلىق پرىنسىپىنە داينان دايمى و تزلەنن بىر پروسس دىر. بو پرىنسىپە دايناراق سووئرنىلىگىن قايناغى اولان خالىق اجتماعى موقاويلە نىن شرطلىرىنى پوزان مستبد حاكىمىتى دئوئىر مەك حاقىنا صاحب دىر. همچىن يىتكىنلىك ياشىنا چاتمىش ھر بىر فرد اجتماعى موقاويلە يە قوشولماق، يا اوندىن كىناردا قالماق حاقىندا اوزو قىرار وئىر.^{۴۶}

دۆولتىن تۆرە يىشى حاقىندا زوراكى مەھوملار نىن اساسىندا دۆولتىن زوراكىلىق (داخىلى، يا خارىجى) نىتىجە سىندە، مثلاً، داھا گوجلۇ و متشكىل طايفالار نىن ضعيف طايفالارى اسارت آلتىنا آلماسى فىكرى دورور. يعنى دۆولتلىك داخىلى اينكىشافىن نىتىجە سى كىمى دئىيل، گوج واسطە سى، زوراكىلىق آپاراتى نىن خارىجىدن سىرىنماسى كىمى قبول ائىلىر. دۆولتىن تۆرە يىشى حاقىندا پىسخولوژى مەھوملار ا گۆرە، دۆولت، اينسان پىسخىكاسى نىن اوزلىكلىرى نىن، فردىن جمعه ياشاماق احتىياجىندان، اونون اقتدار اختارىشى جەھدلىرى نىن، يۇنتمەك، يا تابع اولماق آرزوسوندىن دوغان حادثە دىر. بو مەھوم دۆولتىن يارانماسىنى مسئول قىرارلار وئرمە يە قادىر اولان تشبۇتكار (فعال) شىخىتلىرلە يالنىز يامسىلاماغا، باشقالار نىن امرىنى يىرنە يىتتىرمە يە مئىللى پاسسىو كوتلەر آراسىندا پىسخولوژى ضدىتلىرىن حل ائىلمە سى مەھوملۇ ساىر.

دۆولتىن يارانماسى حاقىندا ماركسىست نظرىيە گۆرە، دۆولت، سوسىيال-اقتصادى مناسبتلىرىن استىحصال اوصولونون دىشمە سى نىتىجە سىندە، سىنىفلىرىن يارانماسى و اونلار آراسىندا مبارزە نىن كىكىنلىشمە سى نىن يىكونو اولاراق ميدانا چىشمىش دىر. او، بىر سىنىفىن باشقالار اوزرىندە آغالىغىنى تامين ائىدن جبر آپاراتى كىمى لازىم دىر. ماركسىزم دە دۇرد اجتماعى-اقتصادى فورماسىا (قولدارلىق، فئودال، كاپىتالىست، سوسىيالىست) تىپىنە اوغون اولاراق دۇرد دۆولت تىپى مەين ائىلمىش دىر.

دۆولتىن تۆرە يىشى حاقىندا باشقا نظرىلەر دە واردىر. ارشى نظرىيە

گؤره، دؤولت تورپاق اوزرینده خصوصی مولکیتین یارانماسی ایله میدانا چیخمیش دیر. وولونتاریست [کؤنوللو] نظریه ایسه دؤولتین یارانماسینی ایضافی محصولون عمله گلمهسی ایله باغلايیر. ایرریقاسیا [سووارما] نظریهسی اکینهجک بؤلگه لرده دؤولتین یارانماسینی نهننگ سووارما قورغولاری نین تیکلمهسی ضرورتی ایله ایضاح ائدییر. عیرقچی نظریه ده بو مسئلهیه (دؤولتین توره ییشینه) اؤزونون اساس دیرلری باخیمیندان یاناشمیش دیر. اینگیلیس تاریخچیسی آرنولد توین بی ده دؤولت لری ۲۶ جوغرافی-ائتتیک تمدنه (مصر، چین، غرب، ارتدکس، عربستان، مکزیک، ایران، سوریه و ب.) بؤلوموش دور.

چاغداش دؤولت لر

تاریخ بویو توپلوم لار و کیچیک قروپ لار تهلوکه سیزلیگی نین قورونماسی، مادی نعمت لره چاتماسی، سوسیال قایدالارین قویولماسی و حیاتی داواملیغی نین تأمین اولونماسی اوچون مختلف قوروم لار یاراتمیش لار. دونیانین چئشیدلی یئرلرینده چئشیدلی زامان لاردا گئیش ایمپریالار، کیچیک شهر- دؤولت لر، پادشاهلیق لار، کراالیک لار، طایفا کونفدراسیون لاری و باشقا فورمادا سیاسی قوروم لار میدانا چیخمیش دیر. اولارین جلدی علمی آنلامدا چاغداش (مودرن) دؤولته چئوریلمهسی اوچون بیر نچه کئیفته مالیک اولماسی لازیمدی. متخصص لر ایندیکی چین اراضی سینده کی هان ایمپریاسی نین، گئیش آوراسیا چؤل لرینی احاطه ائتمیش هون ایمپریاسی نین، یونان شهر- دؤولت لری نین، اسکی روما ایمپریاسی نین، آرتک و اینکا ایمپریالاری نین، بیزانسن، ایتالیا شهر- دؤولت لری نین و یوزلرجه باشقا سنتی سیاسی قوروم لارین چاغداش دؤولتی خاراکتیریزه ائدن کئیفت لردن اوزاق اولدوغونو بیلدی ریرلر.^{۴۷} کالوی ژ. هولستی تام اولمایان بو کئیفت لر سیاهی سینا ان آزیندان بونلارین داخیل اولدوغونو بیلدی ریر:

۴۷ - مثلا باخین:

K.J.Holsti, 'States and Statehood', Richard Little and Michael Smith (ed.), Perspectives on World Politics, London and New York: Routledge, 2006, p. 17

۱. مەكاندا سايبىنلشمىش مۇوقە (اراضى)؛

۲. اجتماعى مولكىتىن (رنالم) مۇوجودلۇغو (اۆزل و اجتماعى مولكىت آراسىندا فرق)؛

۳. موسسەلشمىش سياسى تشكىلاتلار (آيرى-آيرى ليدئرلردن و باشقا فردلردن آسىلى اولمادان وار اولان)؛

۴. حكومتىن مقصدى نىن و فعالىتىن چوخ شاخهلى اولماسى (چوخ-فونكسىوناللىغى)؛

۵. حاكىمىت قورولوشلارى نىن لئغىتىملشمەسى (مشروعلاشماسى).^{۴۸}

چاغداش دۆولتى خاراكتىرىزه ائدن اۆزلىكلر مسئلهسىنده متخصص لرىن فىكىرلىرى و تصنيفاتى فرقلى دىر. مثلاً ماكس وئبئرە گۆره، دۆولت يارادان علامتلىر بونلار دىر: دوزنسىزلىگى نظارته آلان واسطهلىر (اونون اوزرىنده انحصار)؛ اراضى؛ سووئرئئلىك؛ آناياسا؛ شخصىت اوستو حاكىمىت؛ اجتماعى بوروكراتىيا؛ مشروع حاكىمىت؛ وطنداشلىق.^{۴۹} كرىستوفر پىئرسون بو سىرايا وئرگى سىستىمىنى ده علاوه ائتمەىى تكلىف ائدىر.^{۵۰} پاترىك دونلئارى و برئندان اولئارى بو علامتلىرى بئله سىرالايىرلار: توپلومدان فرقلى آيرىجا موسسە/اىنستىتوت؛ سووئرئئلىك؛ بو پرىنسىپىن بوتون فردلرى قاپساماسى؛ بوروكراتىيانىن اولماسى؛ وئرگى سىستىمىنىن وارلىغى.^{۵۱} ژوزئف آر. اىسترايئر يازىر كى، ۱۱-جى يوزايلىن سونلارى و ۱۲-جى يوزايلىده ميدانا گىرمىش حاكملىر و ايدارهچىلىر دۆولتىن اطرافىندا ياراندىغى دۆولت اوچون نووه يه چئورىلدىلر.^{۵۲} سووئت دۆورونون ماركسىست مۇلفلرىنه گۆره، دۆولتىن اوچ

۴۸- يئنه اورادا، ص. ۱۷-۱۸..

49 - Max Weber, *Economy and Society*, vol.1, New York: Bedminster, 1978, p. 56.

50 Christopher Pierson, *Modern State*, London and New York: Routledge, 2004, p.6.

51- Patrich Dunleary and Brendan O'Leary, *Theories of the States. Politics of Liberal Democracy*, Chicago: New Amsterdam Books, 1987, p. 2;

52- Joseph R. Strayer, *The Historical Experience of Nation-Building in*

علامتی واردیر: حکومت، حقوق سیستمی و معین اندیلمیش اراضی.^{٥٣}

بو کیفیت لره مالیک دؤولت لری یارانماسینا، ١٥-جی یوزایلده آروپادا یوزلرله دؤولت قورومو واردی. اونلاردا اؤزل و اجتماعی مولک لره هله بیر-بیریندن تام آیریلماش، اورتاق تابعچیلیک گئیش یا یلمیشدی. هئچ بیر شاهزاده نین فئودال بارون لاری [بی لری]، مستقیل شهر لری، حتی کیلسه حاکمیتینی تابع ائده جه یی حاقیندا قطعی اینامی یوخدو. حربی جهت دن اوستونلویه صاحب اولماسی اوچون او گرک موزدلو اوردو آلمالی، یا دا حربی گوج صاحبی اولان تابعلیگینده کی لرله اتفاق یارتماق مجبوریتینده ایدی. آروپادا کی فئودال حاکم لری هامی سی، حتی مقدس روما ایمپئریاسینا داخل اولمایان فرانسا، اینگیلتره و ایسپانیا کرال لاری بئله روما پاپاسی نین فورمال دا اولسا تصدیقینی آلمالی ایدیلر.^{٥٤} ایکی یوزایل ایچینده دوروم تامامله دیشدی. کرال لار آرتیق حاکمیت لرینه میدان اوخویان لاری اوغورلا رام ائده بیلیردی. هرچند کی بو تابعچیلیک بیر قایدا اولاراق داغیتتی لارلا موشایعت اولونوردو.

مرکزی حاکمیتین برقرار اولماسی اوغروندا مبارزه یالیز کرال عائله سینی تمثیل ائدن شخص لر طرفیندن آپاریلیردی. سونونجولار چئشیدلی کاراکتیره مالیک مخالفتله، بو سیرادان مستقیل کیچیک و بؤیوک شهر لره، تورپاق آریسروکراتیاسی، کیلسه، کندلی لرله اوز-اوزه گلمه لی ایدیلر. مبارزه نی قازانماق اوچون اونلار اتفاق لار قورمالی، ایمتیاز و گذشت لر حاقیندا رسمی سندلر (خارتیالار) وئرمه لی، موختاریت لر باغیشلامالی، آریستوکراتیانی ساتین آلمالی، وظیفه لرین ساتیلماسی یولو ایله اؤزونه لویال [وفادار] مناسبت قازانمالی، بعضاً حتی (پیوتر روسیاسیندا اولدوغو کیمی)

Europe, Karl W. Deutsch and William J. Foltz (ed.), Nation-Building, New York: Atherton Press, 1963, p. 20.

٥٣- باخین:

Большая Советская Энциклопедия, том 7, Москва: Издательство «Советская Энциклопедия», 1972, с. 176

٥٤- باخین:

Henry Kissinger, Diplomacy, New York etc: Simon and Schuster Paper-backs, 1994, p. 56-57

مخالفتى فيزيكى يوللا ارادان قالدیرمالى اولوردولار. گوج و حاکمیتین اورتا چاغلار دؤورونه خاص اولان مختلف مرکزلرده (کیلسه، یئرلى مجلس لیر و شورالار، مختلف تورپاق ساحه لرینه دایانان دره بیلک لیر) یئرلشمه سی حالی سرعتله تاریخه چئوریلیردی. مرکزلشمیش حاکمیتی کرال سارای لاری سیموولیزه اندیردی.

مرکزلشمیش چاغداش دؤولت لرین یارانماسیندا وئرگی سیستمی نین قورولماسی نین فوق العاده بؤیوک رولو واردی. بوواختان حؤکمدار حکومتین هله محدود اولان فعالیتینی اؤز املاکیندان اله ائدیگی گلیرلرله مالیه لشدیره بیلیردی. آرتیق ۱۷-جی یوزایلده اقتدار و ساواش خرج لری دراماتیک شکیلده آرتدی. آرتیق کرالین اؤزل مولکیتی خرج لری قارشیلانماق اقتداریندا دئییلدی. اؤزلیکله دایمی اوردونون خرجی سرعتله آرتماقدا ایدی. رودولف براون،^۱ گؤره، وئرگی سیستمینده دئمک اولار کی هر هانسی دیشیکلیگین اولماسی آوروپادا نؤوبتی ساواشین حاضیرلانماسی باشلانماسی ایله موشایعت اولونوردو. بو آرتان احتیاجین قارشیلانماسی اوچون دؤرد اساس قایناق مؤوجود ایدی: (۱) تاخت-تاجین اؤزونون مولکیتی؛ (۲) وظیفه لرین ساتیلماسی؛ (۳) اجتماعی وئرگی سیستمی؛ (۴) مومستملکه لردن اله ائدیلمن گلیر. دایمی بوروکراتیا و اوردونون آرتان احتیاج لارینی قارشیلانماق اوچون بیرینجی گلیر قایناغی یئرلى دئییلدی. ایکینجی سی فرانس و ایسپانیادا گئیش یاییلمیشدی، آنجاق دؤولت احتیاج لاری نین یالنیز یوزده ۱۵-نی قارشیلانماق اقتداریندا ایدی. اوچونجو گلیر ساحه سی (اهالی دن ییغیلان وئرگی لیر) اساس حیصه نی تشکیل ائیدیردی، آنجاق او دا آرتان احتیاج لاری اؤده مک اقتداریندا دئییلدی. مومستملکه لر یالنیز بیر نئچه اؤلکه یه، اؤزلیکله ایسپانیایا گلیر گتیرمکده ایدی.^{۵۵} کسری قارشیلانماق اوچون سارای، بعضاً سلطنت عائله سی نین مولکیتی نین اؤنملی حیصه سینی اؤزل سلمچی لره گورو قویماغا مجبور اولوردو.

55 - Rudolf Braun, Taxation, Sociopolitical Structure, and State-Building: Great Britain and Brandenburg-Prussia, in Charles Tilly (ed.), The Formation of National States in Western Europe, Princeton: Princeton University Press, 1975, p. 311.

١٧- جی یوزایلده دؤولتین فعالیت ساحه‌لری نین گنیشلنمه‌سی اونو ایضاح و اساسلاندیران بیر سیرا یئنی ایدئیلارین میداننا چیخماسی ایله موشایعت اولوندو. ان اؤنملی ایدئیلار پاتریمونیلیمین^{٥٦} [میراث‌گرایسی] سنگیمه‌سی ایله اورتایا آتیلردی. آرتیق ١٥- جی یوزایلده ایتالیا شهر- دؤولت‌لرینده reason d'etat مفهومی - حؤکمدارین اؤزل مارق‌لاری ایله دؤولتین ریفاهی آراسیندا فرقین قویولماسی - قبول ائدیلمیشدی. نیکولو ماکیاوئلی نین (١٥٢٧-١٤٦٩) The Prince (شاهزاده) اثری نین اساس ایدئیماسی لیدرین اؤز حاکمیتینی ساخلاماسی حاقیندا اولماسینا باخمایارق، بو کیتابدا اجتماعی مسولیت آنلایشی اطرافیندا خئیلی ملاحظه وار.^{٥٧} آرتیق ١٧- جی یوزایل سیاسی فیکرینه گؤره، شاهزاده، یا حؤکمدار ایسته‌دیگی ایشی گؤرمک قدر سربست دئییلدی. اونون حرکت‌لری آرتیق قانون‌لار، دینی قانون‌لار و مأمور صینفی نین (body politic) ریفاهی ایله محدودلاشدیریلیر. حؤکمدارین حرکت‌لری آرتیق دؤولتین تعهدلری چرچیوه‌سینده قیمتلندیریلیر.

کمال سارای‌لارینا باغلی اولان یازارلار و ایدئولوق‌لارین آبسولیوتیزم (مطلقیت‌چیلیک) نظریه‌لری ایره‌لی سوردوکلری بیر واختدا، پارائل اولارق حاق‌لار حاقیندا نظریه‌لر یاییلردی. ائله‌جه ده وئرگی ایله باغلی کراین صلاحیت‌لرینی جدی شکیده محدودلاشدیران نظریه‌لر اورتایا آتیلردی. اؤزل مولکیت حاقیندا نظریه‌لر داها اؤنملی ایدی. اصلینده بو،

٥٦- ماکس وبرین سوسیولوگیاسیندا پاتریمونیلیم عنعنوی سیاسی اقتدارین بیر فورماسی کیمی تقدیم ائدیلمیر. بو اقتدار فورماسیندا کمال سارایی بوروکراتیک آپارات واسیطه‌سیله حیاتا کئچیریلن دئسپوتیک حاکمیت‌ه صاحب اولور. پاتریمونیل سیستم‌لرده ایداره‌چیلیک آپاراتی و سیاسی قوه‌لر بیرباشا حؤکمدارین شخصی نظارتی آلتیندا اولور. پاتریمونیل حاکمیتی تورباق آریستوکراتیاسی دئییل، قول‌لار، دئوشیرمه‌لر و موزدورلار دستکله‌ییر. وبر حساب ائدیردی کی، او، سارای اینتریکالاری و چئوریلش‌لری سببیدن سیاسی تابئسیزلیکله شرطله‌نیر. اودور کی، وبر اونو راسیونال کاپیتالیزمین اینکیشافی یولوندا بیر مانعه‌ساییردی. عکسینه، شرق توپلوم‌لاریندا کاپیتالیزم اینکیشافین یولوغو، وبره گؤره، محض تک‌باشینا دئسپوتیک حاکمیتین اولماسی ایله باغلی ایدی. باخین:

Max Weber, Bürokrasi ve Otorite, tercüme H. Bahadır Akın, Ankara: Lib-erte, 2011, s. 81-84

57 - Niccolo Machiavelli, Hükümdar, İstanbul: Türkiye İş Bankası, 2019.

سیاسی فیکیردە انقلاب ایدی. محض بو، أوروبا فورماسینداکی مطلقیتی، مثلاً عثمانلی ایمپریاسینداکی، شوقون یاپونیا، یا ایمپریا دۇورو چین دەکی مطلقیتدن فرقلندیریدی. پئری آندئرسون حساب اندیر کی، أوروبا مطلقیت چی حاکمیت عصری هم ده «مطلق» اۆزل مولکیت عصری اولدو. سونونجونون اۆز یئرینی مؤحکمتمه سیله مطلق حاکمیت ده اصلینده محدودلاشماغا مئبلله نیردی.^{۵۸}

أوروبا سولاله لری نین همچنین ۱۷-جی یوزایلده دۆولتین بؤیومه سینی اساسلانديران و ایضاح ائدن ایدئالارا احتیاجی واردی. کامترالیست و مثرکانتیلیست بازارلار بو ایدئالاری ایره لی سوردولر. توپلومون اوزون مدتلی ریفاهی (reason of state) اجتماعی مالیه و اقتصادی رهبرلیک طلب ائتمکده ایدی. بونلاری یالینز دۆولت تأمین ائده بیلردی و او اساس قوروجو گوجه چئوریلمه لی ایدی.^{۵۹}

بو آرادا موقاویله (کونتراکت) آنالییشی میدانا چیخدی: حکومت وئرگی بیغا بیلردی، آنجاق او بیغدیقلارینی بؤلوشدوردوگو، خاریجی تحدیدلره قارشى تهلوكه سیزلیگی تأمین ائدیگی و کرالین تبعه لری نین حیاتی نی و مولکونو قورودوغونا صرف ائدیگی زامان بو ایشی گؤره بیلردی. بو مالیه ایشلرینه تامامیله یئنی اجتماعی یاناشما ایدی و اونون سربست خرچلنمه سی محدودلاشدیرماغی نظرده توتوردو. بئله جه آبسولوتیزم (مطلقیت) کیمی آنالییشلارا، دؤورون ایسپانیا و فرانس کراللاری نین روشوته قورشانمالارینا باخمایاراق، ۱۷-جی یوزایلین سیاسی لوغئینده و مذاکره لرینده محدودیت، عهده لیک و مسولیت آنالییشلاری بول-بول یئر آلدی. ایداره چیلکده اجتماعی و سولاله ماراقلاری آراسیندا فرق عمومی کاراکتر آماقدا ایدی. هرچند کی فرانسادا بو، ۱۷۸۹-جو ایل انقلابینا دک اؤزونه یاخشی یئر ائده بیلمه میشدی.^{۶۰}

58 - Perry Anderson, *Lineages of the Absolute State*, London: Verso, 1979, p. 429.

59 - K.J.Holsti, 'States and Statehood', p. 20.

گورونور، مودئرن دؤورون باش لاریندا دؤولتچیلیک حاقیندا ان یایغین و تأثیرلی ایدئیلار اصلاحاتین منطیقی و ایرهلی سوردوگو سیاسی طلب لردن قاینالانیردی. روما کیلسه سینه قارشلی مارتین لوترین (۱۵۴۶-۱۴۸۳) اتهام لاری بوتون آوروپادا کاتولیک نفوذونون (و حتی حاکمیتی نین) اساس لارینی داغیدان ان گوجلوه هوجوم اولدو. حاکم لرین اؤز تبعه لری نین دینینی معین ائتمک اقتداریندا اولمالاری، بورادان دا دینین یئرلی کاراکترلی ایش اولماسی حاقیندا ایدئا خریستیان توپلومونون واحیدلیگینی پوزماقدا ایدی. مقدس روما ایمپریاسینا (۱۸۰۶-۹۶۲) داخیل اولان و اوندان کناردا قالان لوتریان و کالوینیست حاکم لر مذهب سئچیمی ساحه سینده آزادلیق ادعاسینی اورتایا قویماق اوچون بوتون مومکون رنئسورس لاردان استفاده ائدیپ، گوجلوه دؤولته چئوریلمکده ایدیلر.^{۶۱}

۱۷-جی یوزایل دؤولت لری اطرافیندا دولشان اساس معنوی و حقوقی آنلایش (kanon) سووئرئلیک، یا مولک (realm) داخیلینده اوستون ایداره ایدی. واختیله بو، بیر آرزو، هر آن دیشمه یه مئیلی بیر فاکت و بیر نورما ایدی. بو ایستاندارلا (سووئرئلیکله) حؤکمدارین داورانیشی و ایستانتوسو قیمتلندیریلیردی. آوروپاداکلی حاکم لر بیر نچجه یوزایل بویو سووئرئلیک لرینی تصدیق ائدیرمکده ایدیلر. عادتاً بو جهدلر هم داخیلده، هم ده خارایجده اوغورسوزلوغا دوچار اولوردو. ۱۷-جی یوزایلین ایدئیلار سیستمی آرتیق الده ائدیلم لری عکس ائدیرمکده ایدی. کرال لار آرتیق کیلسه ایله یاریشی قازانمیش، اونون نظارتیندن آزاد اولماق ایستیقامتینده اؤنملی اوغورلار قازانمیشدی لار. اینگیلیس کرالی ۸-جی هنری کیلسه نی رام ائدیپ، اونون مولکیتینی منیمسه دی، موستقیل اینگیلتره کیلسه سینی تأسیس ائدی، دینی ایش لر ساحه سینی نظارتی آلتینا آلدی. بو، بیر دؤنوش نقطه سی ایدی، باشقا حؤکمدارلار دا اونو تقلید ائتمه یه باشلادی لار. آرتیق یازارلار و پوبلیسیست لر تجروبه ده اؤزونو گؤسترن لری حاکمیتین ایداره چیلیگین کرالین اینده جمع لشمه سینی طنزنه لی شکیلده اعلان ائتمه یه باشلادی لار. ژان بودین (۱۵۹۶-۱۵۳۰) ساواش، انقلاب، دؤورون

عمومى خاوس مسئلەلەرىنە مەھومى ياناشما سرگىلەين لردن بىرى ايدى. او، آچىق-ايدىن شكىلدە بيان ائتدى كى، دوزن آيرى-آيرى حۆكمدارى آشان، داواملى و مشروع حاكىمىتە دايمالى اولابىلەر. اوزونون اساس اثرى اولان دۆولت حاقىندا آلتى كىتاب (۱۵۷۶) باشلىقلى اثرىندە او گۆستىرىدى كى، سووئرنىلىك «دۆولتدە موطلق و ازلى بىر حاكىمىت آلتى دىر»، او، بىر مركزدن قايناقلاينىر. بو، بىر مونارخ، بىر مجلس، يا بىر آريستوكراتيا اولابىلەر. سووئرنىلىك بىر فردە، يا قروپا باغلى دئىيل، او، دۆولتىن آتريوتودور. بودىن اورتا چاغلارا خاص اولان، تورپاق مولكلرى، شەر مجلسلىرى و يئرلى حاكم لىر آراسىندا بۇلوشولن سووئرنىلىك آنلايش لارىنى رد ائتدى و اونون بۇلونمىزلىگى اوستونده اصرار ائتدى. اۇنملى ايدىيالاردان بىرى بو ايدى كى، مولكون/اۆلكە نىن داخىلىندە، يا خارىجىندە باشقا رقىب حاكىمىت اولمامالى ايدى. يئرلى فاكتلار فرقلى اولابىلردى، آنجاق سووئرنىلىك نورما ايدى. بو نورمادان كنارا چىخماق پوزونتو، عدالتسىزلىك و يانلىشلىق ايدى، و اونلار دوزلدەلمەلى ايدىلەر. بودىن ە گۆرە، سووئرنىلىك بىر فردى لىدئرىن بختى نىن گتىرمەسى، يا اونون اوغورسوزلوقو ايلە دىيشن اىستاتوس، يا شرط دئىيل دىر. او، بللى بىر اۆلكەدە اوتوروشموش و اوزونە مخصوص بىر سىياسى بىرلىگىن نىشان لارىندان بىرى دىر. او، بۇ يوبوب-كىچىلە بىلمز، بۇلونە بىلمز، يا باشقا شئە قارىشىدىريلا بىلمز. دۆولت لىر بۇ يوك، يا كىچىك، ضعيف، يا گوجلو، صلح سئور، يا خاوتىك اولابىلەر، آنجاق آيرىجا حقوقى حاكىمىت - جمعيت اوچون قانونلار حاضىرلاماق و اونلارى حياتا كئچىرمك حاقى اولان يۇردە سووئرنىلىك مۇوجوددور ۱۷-جى يوزايلىن سونلارىندا شەر مجلسلىرى ەلە يئنى قانون حاضىرلايا، يا اسكى قانونا دىيشىكلىك ائدە بىلردىلەر، آنجاق بو تشبۇتلر مونارخىن آچىق، يا اوستو اورتولو تصدىقىنى طلب ائتمكە ايدى. آنجاق سووئرن حاكم لىر (sovereigns) خارىجە دىپلوماتىك نمايندەلىك گۇندەرە بىلەر، باشقا سووئرن حاكم لىرلە موقاويلە باغلايا بىلردىلەر. نهايت، سووئرنىلىك پرىنسىپى داخىلى حياتدا سىياسى نىظام و ثابتلىك، بين الخالق مناسبتلردە ايسە آنارخيا (خاوس ايلە قارىشىدىريلمامالى) ياراتدى.⁶²

دؤولتچیلیک و سووئرئئلیک حاقیندا ایدئیالار، تجروبه و نورمالار اوسنابروک و مونسترده (ایندیکی آلمانیدا) آپاریلیمیش دانلیشیق لاردا بیر- بیرینه قاریشمیش اولدو. بو دانلیشیق لار تاریخه ۱۶۴۸-جی ایلین وئستفالییا صولحو کیمی داخیل اولدو. قالین موقاویله سنندینه تورپاق ساحه لری، شهرلر، قصرلر و قالالارین صاحب لری نین دیشمه سی حاقیندا اوزون سیاهی، ساواشین بعضی آدی- سانلی قوربان لارینا وئریلن تضمینات لار، موناقیشه نین حلی نین یئنی یارانمیش سخئمی، فرانسا و سوئدین بو موقاویله نین ضامین لری کیمی یوکسه لیشی و باشقا مسئله لرله باغلی متن یئر آلمیشدی. بو موقاویله متینده سووئرئلیک سؤزو یوخ ایدی. آنجاق ۱۶۴۸-جی ایل صولحو سووئرئلیک ایدئیالاری ایچینه هوپموش آوروپادا ایلک چوخ طرفلی راضیلاشما ایدی. او، بین الخالق مناسبت لر سیستئمی نین یارانماسی نین دؤنوش نقطه سی اولدو ۱۷-جی یوزایلین سون لارینا دوغرو آرتیق آوروپانین بیر چوخ بؤلگه سینده دؤولت آنالییشی نین اساس کومپوننت لری اؤز وارلیغینی گؤستر مکده ایدی: اراضی؛ اؤزل و اجتماعی مولک لرین/مولکیتین (سولاله و دؤولت مارق لاری نین) بیر- بیریندن آیریلماسی؛ داواملیلیغا و چوخ جهتلی وظیفه لره تأمینات وئرن اجتماعی قوروم لارین اینستیتوتلاشماسی/موسسه لشمه سی؛ حاکمیتین مشروع لاشماسی.^{۶۳}

دؤولتین و دؤولتچیلیک آنالییشی نین نؤبتی اینکیشاف مرحله سی ۱۶۸۸-جی ایل اینگیلتره و ۱۷۸۹-جو ایل فرانسایا انقلاب لاری ایله باشلادی. بو انقلاب لار مونارخیا ایداره چیلیگی نین نورماتوو اساس لارینی آلت- اوست ائتدی و اونون یئرینده یئنی ایدئیالار - سونوندا حاکمیت خالقدان قایناق لانی - توتدو. خالقین سووئرئلیگی و راضیلاشدیریلیمیش ایداره چیلیک ایدئیالاری حقیقتاً انقلابی ماهیت داشیمیش، و طنداشلیق مفهومونون اؤزونه یول آچماسینا نهدن اولدو. بو سونونجونو فرانسایز لار اسکی روما ارثیندن آلیب دیریلتدی لر و او، داها اؤنملی سی زامانلا فرد/اینسان حاق لارینا تکامل ائتدی.

Politics, London & New York: Routledge, 1992, p. 24.

63 - K.J.Holsti, 'States and Statehood', p. 21.

۱۹-جو يوزايل اوروپادا مودىرن دۆولتىن فونكىياسى داھا دا گنىشلىندى، دۆولتىن اساس گۇرۇلرى سىراسىنا يىنىلرى علاوھ ائدىلدى. بو يوزايلدە واحىد پول واحىدى و وئىرگى سىستىمى ياراندى؛ يىرلى دىللىرى اوستەلەين و اونلارىن يىرىنى توتان مىللى دىل (بعضاً دىللىر) اورتايا چىخىدى؛ اھالى نىن ياشلى كىشى قىسمىنى قاپساين حربى موكللفىت اساسىندا مىللى اوردولار قورولدى؛ سىلاھسىزلاشدىرىلمىش اھالىنى رام ائىدن، مختلف فورمالاردا سوسىيال نظارتى حىاتا كىچىرن، كرىمىنال (بعضاً سىياسى) اىشلەر قارشى دورا بىلن مىللى پولىس تشكىلاتى ياراندى؛ دۆولت سوسىيال و تىجارى خىدمتلىر (بو سىرادان تحسىل و سوسىيال مدافىھ سىستىملىرى) ساحەسىندە فعالىتىنى گۇرونمەمىش شكىلدە گنىشلىندىرىدى؛ دۆولت صنایع لشمەنن تشكىلىندە، مالەلشمەسى و تىزىملنمەسىندە اوستون رول آلدى؛ وىطنداشلار سىچكىلر و باشقا مشورت قوروملارى واسطەسىلە بىرباشا يىرلى و مىللى اىدارەچىلىگە قاتىلدىلار. بوندان باشقا داھا اىكى اۇنملى حادثە دۆولتىن اۇزلىگىنە تاثير ائىدى. اىدارەچىلىك داھا آرتىق درجەدە حقوقى واسطەلەرە و مشورت پروسسىنە داينماقدا اىدى. آرتىق مونارخىن شىلتاقلىغى، شوبهەلىرى، يا سوسىيال اىستاتوسا داىالى تىرجىحلىرى دۆولت حىاتىنا يۇن وئىرمك اقتدارىندا دئىلىدى. دۆولت قوللوقچولارى (مأمورلار) صىنقى موختار اىستاتوسا نايىل اولماغا چالىشىردى. اىكىنجى اۇنملى جەت ايسە دۆولتىن آرتان سرعتلە مىلاتارىزە ائدىلمەسى اىدى.^{۶۴}

سون يوزايللردە دۆولتىن كىمت گۇستىرىجىلرىندە دە اۇنملى دىشمەلر اۇزونو گۇستىرىمىش دىر. اورتا يوزايللردە اوروپادا دۆولتىن مەىن اۇزلىكلىرىنە صاحب اولان ۵۰۰ سىياسى قوروم (polity) واردى. ۱۸۷۵-جى اىلدە بىر-بىرىنە بىرلشمەسى، نىگاہ و اىشغال نىجەسىندە اونلارىن ساىى ۲۱-ە ائىدى ۲۰-جى يوزايلدە عكسىنە پروسسىس باشلادى. بىرىنجى دونيا ساواشىندان سونرا اوروپادا يىنى ۸ موستقىل دۆولت ياراندى. اىكىنجى دونيا ساواشىندان سونرا ۱۹۴۵-جى اىلدە بىرلشمىش مىللتلر تشكىلاتى نىن نىظامنامەسىنى ۵۱ اۇلكە اىمضالادىغى حالدا، ۱۹۷۰-جى اىلدە اونلارىن ساىى ۱۵۰-يە چاتدى. سويوق ساواشندان سونرا بىن الخالق سىاستىن ۶۴ - يىنە اورادا، ص. ۲۲.

سوېئكتينه چئوريلميش داها بير نئچه موستقىل دؤولت عموميتله دونيا دؤولتلىرى نين سايىنى ۲۰۰-ه ياخىنلاشدىردى. موستقىل دؤولتلىرىن يارانماسى پروسسى نين بوندان سونرا دا داوام ائدهجەيى گۇرونمكدهدير.

دؤولتلىرىن سايى نين سون يوزايل لردە يئنى دن آرتماسى دونيا اھالىسى آراسيندا ائتيك-مىللى پروسسلىرىن سورعتلنمەسى ايله باغلى دير.

اۈچۈنچۈ بۇلوم

مىللت - دۇولت

چاغداش دۇنيادا ايكى يوزە ياخىن تانىنىمىش دۇولتدە ۴۰۰۰ مىللت و ائتىك قروپ يئرلەشىر. بو، مىللت و دۇولتلىرىن سرحدلىرىنن اوست-اوستە دوشمەمەسى نىن گۇستىرىجى سى دىر. چوخ واخت بىر دۇولتدە بىر نئچە مىللت اولور (چوخ مىللتلى دۇولتلىر)، بعضا ايسە بىر مىللتىن بىر نئچە دۇولتى اولور (بۇلونموش مىللتلىر). باشقا بىر حالدا ايسە مىللتىن عمومىتلە اۇزۈنەمخصوص دۇولتى اولمور (دۇولتسىز مىللتلىر). بىر حسابلامايا گۇرە، مۇوجود دۇولتلىرىن يالنىز يوزدە ۲/۹-دا مىللتلە دۇولت تامامىلە اوست-اوستە دوشور. دۇولتلىرىن يوزدە ۱۸/۹-دا ان چوخ ساىلى مىللت عمومى اھالى نىن يوزدە ۹۰-۹۹-ا برابر دىر. دۇولتلىرىن داھا يوزدە ۱۸/۹-دا ايسە اساس مىللت عمومى اھالى نىن يوزدە ۷۵-۸۹-ا برابر دىر. مىللتلە دۇولتىن آزدان-چوخدان اويغون گلدىگى (اۈلكەنىن عمومى اھالى سى نىن يوزدە ۵۰-۷۴-و) دۇولتلىرىن خصوصى چكى سى يوزدە ۲۳/۵-دىر. دۇولتلىرىن قالان يوزدە ۲۹/۵-دە اساس مىللت بوتون اھالى نىن سايجا يالنىز يوزدە ۰-۴۹-ا برابر دىر.^{۶۵}

مىللت، يا دۇولتىن داھا اۇنچە ميدانا گلەمەسى دە فرقلى دوروم يارادىر. مىللت داھا تئز يارانىب، دۇولتى آردىنجا چكىرسە، اونا مىللت-دۇولت دئىلىر (ژاپن، چىن، آلمانىداكى كىمى). دۇولتىن يارانماسى مىللتىن يارانماسىنى قاباقلايىرسا، اونا دۇولت-مىللت دئىلىر (آبش و آمىرىكا قىتەسى نىن باشقا دۇولتلىرىندەكى كىمى). بو ايكىنچى قروپداكى لار يوخارىدا دا دئىلىدىگى كىمى، تئرىتورىال، يا سىياسى مىللتلىر آدلانىر. مۇوضوعموز گرەبى بىز مىللت-دۇولتلىر اوزرىندە دوراجاغىق. بو قروپا داخىل اولان دۇولتلىردە مىللت اىلە دۇولت آراسىنداكى مناسبتلىردە اۈنملى جەتلىردن بىرى سى دە

65 - John T. Rourke, International Politics on the World Stage, Connecticut: DPG, 1989, p. 158.

اونلارین سرحدلری نین (میللتین و دؤولتین) اساساً اوست-اوسته دوشمه‌سی، بیر میللتین بیر دؤولت تشکیل ائتمه‌سی دیر.

ایلک میللت-دؤولت‌لر

آروپادا میللت-دؤولت‌لرین یارانماسی اساساً اوج آشامادان کئچمیش دیر. ایلک میللت-دؤولت‌لر بیرینجی آشامادا اینگیلتره، هلند و فرانسادا یارانندی. بو سیرایا آراشدیریجی‌لار بعضاً سوئدی ده عاید ائدی‌لر.^{۶۶}

اینگیلیس میللتی نین یارانما تاریخی باره‌ده آراشدیرماچی‌لارین فرقلی فیکیرلر ایره‌لی سورمه‌لرینه باخمایارق، بو سورجین محض اینگیلتره‌ده باشلانماسی حاقیندا آشاغی-یوخاری فیکیر بیرلیگی وار. ژوزئف ر. ایسترایئر اینگیلتره‌نین آرتیق ۱۵-جی یوزایلده آچیق-آیدین میللت-دؤولته چئوریلدیگینی یازیر.^{۶۷} لیا گرینفلد ایسه حساب ائدیر کی، «اینگیلتره‌ده میللی حیس‌لرین میدانا چیخماسی» ۱۶-جی یوزایلین ایلک ثولثونه تصادف ائدیر.^{۶۸} مودرنیست یازارلاردان ائلی ئ کئدوری، یه گوره، ۱۸-جی یوزایلهدک اینگیلتره‌ده میللتچیلیکدن دانیشماغین هئچ آنلامی یوخدور؛ میللت حتی اونندان (میللتچیلیکدن) دا سونرا یارانمیش دیر. اینگیلیس میللتی نین یارانماسی مسئله‌سینی خصوصی آراشدیرمیش آدریان هاستینگس ایسه حساب ائدیر کی، «میللت» (nation) سؤزونون «۱۴-جو یوزایلین باش‌لاریندان تئز-تئز و آردیجیل اولاراق ایشله‌دیلمه‌سی اینگیلیس‌لرین اؤزلرینی بیر میللت سایمالارینا اساس وئریر».^{۶۹} یازار اینگیلیس‌لرده میللت

66 - Peter Alter, Nationalism, London etc: Edward Arnold, 1994, pp. 70-74.

آنتونی د. اسمیت بو سیرالامانی بئله معین ائدیر: انگلیس، فرانسه، اسپانیا، هلند، سوئد و روسیه

Anthony D. Smith, The Ethnic Origins of Nations, Oxford: Basil Black-(well), 1986, p. 138

67 - Joseph R. Strayer, Medieval Statecraft and the Perspectives of History, Princeton: Princeton University Press, 1971, p. 347.

68 - Liah Greenfeld, Nationalism: Five Roads to Modernity, Cambridge: Harvard University Press, 1992, p. 42.

69 - Adrian Hastings, The Construction of Nationhood. Ethnicity, Religion

فيكرى نين يارانماسيندا اۇنملى رولو اولموش قايناقلاردان گنئيش بحث ائدير. بو قايناقلاردان بيرينجى سى كئشيش بندئ ئين ۷۳۰-جو ايلده يازديغى تخمين ائديلن اينگيليس خالقى نين معنوى تاريخى (Ecclesiastical History of the English People) ادلى ائردير. بو اثر لاتينجا يازيلماسينا باخمايaraq، اينگيليس لرين كئچميشى حاقيندا اۇنملى بيلگى لر وئرمكده دير. بندئ، ژرمن طايفالارى ساكسونلار، انگلار و ژوتلارين (ژوتئس) ۵-جى يوزايلده برىتانيا ادالارينا يئرلشمه لر، بورادا آيرى-آيرى كراللىقلار (بيلىكلر) قورمالارى، قوهوم طايفالارين قاينايب-قارشماسى و واحيد اثنيك بيرلىك (گنئس انگلوروم) ياراتمالارى حاقيندا يازميش دير. بندئ ئين بو «مىللى تاريخ كىتابى» نى ۱۵۰ ايل سونرا باتى ساكسون كرالى آلفرئد اينگيليسجه يه چئورميش دير. محض بو حادثه نى هاستينگز «مىللت-دؤولتين يارانماسى نين باشلانماسى» ادلانديرير. اينگيليس لر آراسيندا «اونيفيكاسيا سورجى نين» سورعتلنمه سينه، اونون فيكرينجه، اقتصادى حياتدا (تيجارتده)، سياسى ايداره چيليكده (ناحيه بؤلگوسو) و دىنى ساحه ده باش وئرميش ديشيكليلر (پروتئستانتيزم) تكان وئرميش دير. بو ارادا (۱۰۶۶-جى ايل) بللى نورمان ايشغالى باش وئرميش، حاكم صينفين تركيبي يئنى گلن لرين خئيرينه ديشميش، ايكى يوزايل اينگيليس ديلينى ايداره چيليكده فرانسىزجا عوض له ميش دير. دؤيوشده قاليب گلمه لرينه باخمايaraq، آرسايلى نورمانلار اجتماعى حياتدا زامانلا مؤوقع لرينى ايتيريب، يئرلى خالق طرفيندن آسسيميلاسييا اوغراديلار. ۱۳۶۳-جو ايلده پارلامنت آرتيق اينگيليسجه آچيلدى. همين تاريخده اينجيل تامامله اينگيليسجه يه چئوريلميشدى. سياسى حاكميتين بيرباشا ايسته يى ايله روما كيلسه سينه تابع اولمايان باغمسيز پروتئستانت آنقليكان كيلسه سى يارانميش (۱۵۵۰-لرده)، عبادتين، داها سونرا تحصيلين اينگيليسجه يه كئچمه سى اينگيليس لر آراسيندا مىللت قوروجولوغو سورجينه يئنى تكان وئرميشدى. چاپ ايشلر نين گنئشلنمه سى بو سورجى داها دا سورعتلنديردى. ۱۶۴۵-جى ايلده آرتيق ان آزى ۷۲۲ قزئت چاپ ائدليردى. ۱۷۰۷-جى ايلده اسكاتلندين اينگيلتره يه بيرلشديريلمه سى و يئنى ايمپئريانين «برىتانيا» آدى آلماسى

میللی کیملیکده ده اؤنملی دیشیکلییه نه دن اولدو. آرتیق «بریتانیا میللتی» آنلایشی غالب کاراکتر آلدی. بونونلا بنله، هاستینگز، این قئید ائدیگی کیمی، یئرلی کیملیک لر (بو سیرادان «اینگیلیس میللتی») آرادان گتتمه دی، «بریتانیا» [میللتی] ساده جه اولراق واحید کیملیگین باشقا بیر آدی اولدو.^{۷۰}

تاریخاً ایکینجی میللت-دؤولت ده اسکی ژرمن طایفالاری نین (فرانکلار، باتاوی، چاوجی، چاماوی، چاتتواری و ب.) تمرکزلشمه سی اساسیندا اینگیلتره نین گونئیینده کی آشاغی اؤلکه لرده (اینگیلیسجه سی: Low Countries) میدانا گلدی. اورتا یوزایل لرده «نیدرلند» سؤزو دنیز سویه سینه یاخین، آشاغدا (nether) یئرلشمیش بؤلگه نین (land) تصویری اوچون استفاده ائدیلمه دی. بو بؤلگه نین قوزئی ایسه «هوللاند» (مئشه لیک) آدلانیردی. بورادا مسکونلاشمیش طایفالار باتی ژرمن دیل لری قروپونا داخیل اولان، بورادا یارانمیش میلته آدینی وئرمیش Dutch دیلینده^{۷۱} دانیشیردی. بو دیلین وارلیغینی گؤسترن ایلک یازیلی قایناق میلاددان سونرا ۵۰۰-جو ایل لره عاید ائدیلن Lex Salica آدلی فرانک حقوق متنی ساییلیر.

مقدس روما ایمپئریاسیندا نیدرلند زنگین اوجقارلاردان بیر سیایلیردی، او، ۱۳-جو یوزایلدن سونرا فاکتیک اولراق موختار ولایت اولدو. هابسبورق حاکمیتی دؤورونده او، آیریجا انضباطی واحید ایستاتوسونا مالیک ایدی. ۱۴۷۷-دن سونرا انضباطی حیاتدا فرانسیزجا یئرینه داچ [Dutch] دیلی استفاده ائدیلمه یه باشلاندى. ۱۶-جی یوزایلین باش لاریندا بورادا اوزونو گؤسترن پروتستانت رئفورماسیاسی حرکاتی خالقین و اؤلکه نین گله جک طالعینی معین ائتدی. داچ بؤلگه سی نین حاکمی ایسپانیالی II -جی فیلیپ بو حرکاتا قارشى آجیماسیز ساواشا باشلادی. بو بؤلگه نین یئنی دن کاتولیکلییه قوووشماسی اوچون پروتستانتلارا قارشى کوتله وی تعقیب و قتل لر باشلاندى. اوزون سورن داچ انقلابی (۱۵۶۶، یا ۱۶۴۸-۱۵۶۸) نیدرلندین باغیمسیزلیغی، بورادا رئسپوبلیکانین قورولماسی و ۱۶۴۸-جی

۷۰ - یئنه اورادا، ص. ۶۴.

۷۱ - Dutch/Datç سؤزو اسکی اینگیلیسجه ده «میللت» دئمکدیر. اؤزتورکجه میزده بونا یانلیش اولراق «نیدرلاند دیلی» دئییلیر.

ایلین مشهور Westphalia موقاویله سینده بو باغیمسیزلیغین تصدیقی ایله نتیجه لندی. دیل ایله باشلانان میللی تمرکزلشمه (میللت قوروجولوغو) سورجی باغیمسیز رئیسپولیکا ایداره چیلیگی، اوربانیزاسیانی درینلشمه سی، خاریجی تیجارتین (ائله جه ده موستملكه چیلیگین) گئیشلمه سی و آزاد بازارا دایالی اقتصادیاتین بۇیومه سی، سئكولاریزمین آرتماسی سایه سینده چوخ سرعتله ایره لی گئتدی. داچ میللتی نین بیچیملمه سینده و بورادا میللت-دؤولتین یارانماسیندا بو عامل لرله یاناشی میللی مدنیتن، بو سیرادان رئمبانت، وئرمئر، وانگوگ کیمی رسسام لارین اؤنملی رولو اولموش دور.

فرانسادا میللت-دؤولتین یارانماسی مسئله سی هم تاریخیلیک، هم ده بورادا میللت و دؤولت قوروجولوغونون اؤزونه مخصوص یوللا گئتمه سی باخیمیندان اؤزل دقت طلب ائدیر. چاغداش فرانسایا زامانلا چئشیدلی ائتنیک قروپلارین یئرلشدیگی اراضی اولموش دور. میلاددان اؤنجه ۷-جی یوزایلده بورایا اورتا اوروپادان کئلت طایفالاری (فرانسیزجا: Celtes) کؤچموش، بورایا داها اول لر یئرلشمیش اسکی ایتالیا (Italic)، برتون، آقوتان (باسکلار)، ایئر، لیگوریا و اسکی یونان طایفالارینی اؤز لرینه تابع ائتمیشلر. بو کئلتلر آراسیندا قال لار (فرانسیزجاسی Gailes، اینگیلیسجه سی Gauls) و Belgae طایفالاری سایجا باشقالاریندان داها چوخ ایدی. آنتیک قاینالاردا بو اراضی اساساً گاللیا، یا کئلتیکا آدلانیردی. بو تورپاقلاری م. اؤ. ۵۸-۵۱-جی ایل لرده مشهور روما گئئترالی (داها سونرا کونسولو) ژولیوس جائسار ایشغال ائتدی و بیر نئچه یوزایل او، روما ایمپریاسی نین ترکیبینه قالدی. روما و قال مدنیتلری و خالق لاری نین قاریشماسی نتیجه سینده بورادا هیبرید قال-روما مدنیتی یارانندی. قال دیلی لاتینلا قاریشراق وولقار لاتین آدلانان بیر دیله چئوریلدی. روما ایمپریاسی نین سونلاریندان باشلانان اوچونجو کوتله وی میقراسیا بورانین ائتنیک منظره سینه اؤنملی اؤزلیک لر گتیردی. بو دفعه ژرمن دیللی فرانک، ویسگوت، سوئی، ساخون، آلماننی، بورگوند طایفالاری یئرلشدیلر و چاغداش فرانسایا، گئیش اراضیلی فرانک ایمپریاسی نین (۸۴۳-۸۱۱) بیر حیصه سینه چئوریلدی. یئرلی اهالی نین دانیشدیگی دیل ده فرانکلارین آدینی آلدی (la langue)

(française). داها سونرا، ۹-جو یوزایلده باشقا بیر ژرمن طایفاسی اولان ویکینگلر ایسکاندیناویادان نورماندیایا ائندیلر (یئرلی ائتنیک آدلاری نورمان). بو آرادا بعضی کئلت طایفالاری بریتانیا آدلاریندان گلیب چاغداش فرانساین قوزئی-باتی سینداکی بریتانی بؤلگه سینه یئرلشدیلر.

فرانسا کراللیغی دؤورونده (۱۷۹۲-۸۴۳) مودئرن دؤولتین یارانماسی ایله یاناشی، اونون ائتنیک تمرکزلشمه سورجینه تأثیری اؤنملی اؤلچوده آرتدی. اؤزللیکله یوزایل لیک ساواش (۱۴۵۳-۱۳۳۷) و مذهب ساواش لاری (۱۵۹۸-۱۵۶۲) ائتنیک بیرلیگین بیچیملمه سی سورجینه یؤن وئردی. یوزایللیک ساواش نتیجه سینده فرانسا، اهالی سی نین یاری سینی ایتیردی، نورماندیا اهالی سی نین دؤرده اوچو، پاریس ساکین لری نین ایسه اوچده ایکی سی قیریلدی.^{۷۲} بونونلا بئله ساواش ائتنیک بیرلیک دو یغوسونون یایلماسینا تکان وئردی. ساواشین یالینیز فرانسا و اینگیلتره کرال لاری آراسیندا دئییل، او یغون اولاراق خالق لار آراسیندا گئئدیگی دوشونجه سی یایغین ایدی. اینگیلتره ده یایلمیش شایعه لره گؤره، فرانسا بورانی ایشغال ائدیپ، اینگیلیس دیلینی تامامیله آرادان آپارماغی پلانلاشدیریمیش. حالبوکی ساواشین گرک دیردیگی دوشمن او برازی نین تأثیری آلتیندا اینگیلتره ده نورمان ایشغالیندان سونرا رسمی دیله چئوریلیمیش فرانسیزجانین رولو دورمادان آزالماقدا ایدی. یوخاریدا دا دئییلدیگی کیمی، آرتیق ۱۳۶۲-جی ایلده اینگیلتره پارلامنتی ایلک دفعه اینگیلیسجه چیخیشلا ایشینه باشلامیشدی.^{۷۳} فرانسادا دا آنلادیلار کی، خاریجی ایشغالچی لاری وطن لریندن قوماق اوچون ساواش واجیب دیر. گنج کندلی قیزی ژان د آرک یالینیز اوغورلو ساواشین دئییل، هم ده بوتؤولوکده ائتنیک تمرکزلشمه نین سیمولونا چئوریلدی.

فرانسادا میللت قورو جولوغو سورجینه تأثیر ائدن او بیری عامل بورادا رئفورماسیانین آشیری قانلی حادثه لرله موشایعت ائدیلمه سی اولدو. فرانسا

72 - Emmanuel Le Roy Ladurie, *The French peasantry, 1450-1660*, Berkeley and LA: University of California Press, 1987, p. 32.

۷۳- گئنیش بیلگی آماق اوچون باخین:

Urban T. Holmes, Jr, Alexander H. Schutz, *A History of the French Language*, Columbus, OH: Harold L. Hedrick, 1948, p. 61.

كرال لارى پروتستانت حركاتىنى لاپ باشىندان ازمەيە چالاشىدىلار. آنجاق گوجلۇ مقاومتە راست گلدېلەر؛ يئرلى پروتستانتلار (فرانسادا اونلار Huguenot دئيردىلر) حتى بعضى شەرلرى اله كئچيرە بيلمىشىدىلر. بىر نئچە اونايىل داوام ائىدن مذهب ساواش لاريندا ۲-۴ ميليون آدمىن قتل ائىلدىگى، تىكجە مقدس Bartholomew گنجەسىندە پارىسدە و ايالتلردە ۱۰ مىن آدمىن اۆلدورولدىگو تخمىن ائىلدىلر. Bourbon سولالەسى نىن ايلك كراللى ۴ - جو هئىرى، نىن وئردىگى نانتس سىندى ايله (فرانسىز جاسى l'Édit de Nantes) پروتستانتلارا اۆزل عبادت و برابر و طنداشلىق حاق لارى وعد ائىلدى. بوندىن سونرا مذهب ساواشى نىن خىلى درجەدە سنگىمەسىنە باخمىياراق، زامان-زامان مذهب ضدىتلىرى يئنى رېئىسىيالار نەدىن اولدى، بعضاً حتى قانلى فورما آلدى. فرانسادا ائىتىك بىرلىگىن وارلىغىنى تامين ائىتىك اوچون بورادا سونرالار ان سرت فورمادا سئىكوليارىزمىن تطبىقى گرگىلى سايلدى.

فرانسادا مودىرن دۆلەت قوروجولوغو اينگىلتىرە و نىدئرنلندە اولدوغوندىن فرقىلى يوللا گئىدى. اينگىلتىرەدە پارلامنتلى مونارخىيا، نىدئرنلندە رىسپوبلىكا ايدارەچىلىگى قورولدىسا، فرانسادا، مطلق مونارخىيا يولونو سئىچدى. بىرىنچى ايكى اۆلكەدە سىياسى جەتدىن فعال و مادى باخمىدان وارلى تىجارت- صنایع طبقەلىرى اۆز حاكملىرى نىن اقتدارىنى اۆلكە مىقياسىندا محدودلاشدىرماغا چالاشدىلار و بونا نايىل اولدىلار. اونلار چاغداش آنلامدا دئموكراتىيا، يا دىنى آزادلىق اىستەمىردىلر، اونلار تمىلچى حكومتلر قوردولار، دىنى اينانچلار ساحەسىندەكى فرقىلىگى قانونى شىكلە سالدىلار. فرانسادا ايسە مونارخىيا هر شىئىن اوستوندى يئر آلدى. كرال يئرلى ائىلتلرىن آرخاسىندا دوردوغونا، اونلارنىن مارق لارىنى قوردوغونا باخمىياراق، اۆلكە مىقياسىندا اينگىلىس پارلامنتى كىمى مىللى قوروم (موسسە) يارانماسىنا ايمان وئرمەدى. كاردىنال رىچئىلىو، نون ايدارەچىلىگى دؤوروندى (۱۶۶۲-۱۶۲۴) فرانسادا اوروپانىن ان قودرتلى دؤولتىنە چئورىلدى، اونون «raison d'état» («دؤولت ماراغى») پرىنسىپىنە اساسلانان گئىرچكى سىياسى سونوندا مونارخىك حاكمىتى گوجلندىردى. ۱۴^{۷۴} - جو لوويس («گونش كرال»،

۱۷۱۵-۱۶۴۳) اوروپادا ان بؤیوک اوردونو قوردو، حربی-دنیز دونانماسی یاراتدی و مذهب آیریلیغینی باسدیردی. فرانسادا مرکزشدیریلیمیش مونارخیا مودنلی نین ایلک شعاری «تک کرال، تک قانون، تک اینانج» ایدیسه، ۱۴-جو لوویس، موطلقیتی نین گوجلنمه سیندن سونرا پارلامنتته مراجعتینده مشهور «L'état c'est moi» («دؤولت ائله اؤزوم») ایفاده سینی ایشلتمه یی لازیم بیلیمیشدی. بو مطلق حاکمیت آشاغی-یوخاری ۱۵۰ ایل، فرانسیز انقلابینا دک آیقدا قالا بیلدی.

۱۷۸۹-جو ایل فرانسیز انقلابی سیاست مؤیدانیندان اوزاقلاشدیریلیمیش فرانسیز میللتینی تام اونون مرکزینه گتیردی. بو انقلابلا فرانسیزلار میللت قوروجولوغو ساحه سینده خئیلی مسافه قطع ائدیکلرینی ثبوت ائدیلمیش، محض اونون (میللتین) حاکمیتین یئگانه قایناغی اولدوغو بیان ائدیلمیش. انقلاب گئدیشینده قبول ائدیلمیش مشهور اینسانین و وطنداشین حاقلاری بیاننامه سی بیرمعالی شکیده تثبیت ائدی: «سوئرئلیک پرنسیپی یالینز میلته مخصوص دور؛ بیرباشا اوندان قایناقلانمایان حاکمیت هئچ بیر کس، هئچ بیر فرد صاحب دورا بیلمز.» انقلابین باش پرنسیپلری دموکراتیک «آزادلیق»، سوسیال «برابریک» و میللتچی «قارداشلیق» اولدو.

فرانسیز میللتی نین انقلابا مؤهورونو باسما سینا باخمایاراق، میللت قوروجولوغو ساحه سینده اونون قارشى سیندا هله حل ائدیلمه مییش حساس پروبلئم لرین قالدیغی آیدین ایدی. فرانسیز دیلی نین دونیادا مدنیت و دیپلوماتیا دیلی اولماسینا، آروپانین هر یانیندا اونون یوخاری سینینفلرین دانشیق دیلینه چئوریلمه سی هله فرانساین اؤزونده بو دیلین وطنداش لارین اکثریتی نین دانشیق دیلینه چئوریلمه سی دئمک دئییلدی. اؤزلیکله دینی ساحه ده لاتین دیلی اؤز چکی سینی اوزون عصرلر بویو قورویوب ساخلادی. یوخاریدا دا دئییلدیگی کیمی، ۱۷۸۹-جو ایل فرانسایندا خالقین یالینز یوزده الی سی فرانسیز جا دانشیردی، بونلارین دا یالینز یوزده اون ایکی سی - اون اوچو «دوغرو-دوزگون» بیر شکیده (ادبی دیلده)

دانشا بېلىردى. ^{۷۵} واحىد سىياسى مىللىتىن وارلىغى نىن بيان ائدىلمەسىنە باخمىياراق، فرانسى اھالىسى نىن اكثرىتى نىن ائىتىك بىرلىگى مسئلەسى انقلاب زامانى، حتى اوندان چوخ سونرالار دا مذاكرە مۇوضوعسو اولاجاقدى. ائله ۱۷۸۹-جو ایلده سىئىس سۈى آدلى بىر پوبلىسىست يازدىغى پامفلتتىندە [جزوه، رساله] چوخ اسكى دن ايشغال نتيجهسىندە هله ده حاكمىتدە اولان زادگانلارین «آخماق تكبورونو» قامچىلايىردى. اوچونجو طبقه، يعنى عادى وطنداشلار، اونون فيكرينه گۆره، آنجاق قاللاردان عبارت ايدى. بو او دئمك ايدى كى، فرانك آرستوكراتىياسى نىن آغالىغىنا سون قويماق، اونلارى آلمان مئشه لرینه گنرى گۆندرمك زامانى گلىب چاتىمىش. ^{۷۶} اوگنن وئبئرين فاكتلارلا زنگين بىر آراشديرماسىنا گۆره، قال-فرانك آيرىلغى هئچ زامان اونودولمادى، «Les Gaulois, nos ancetres» («قاللار بىزىم آتالارىمىزدير») شعارى هميشه پوپوليار اولموش دور. قال اصىللى يازارلار فرانكلارى ايشغالچى حساب ائتمىشلر. يازارين بو ماراقلى مقالهسى آشاغىداكى فيكىرله بيتير: «بىزىم بابالارىمىز [موضوع سو] اولايلىسىن آرادان گندير. اما فرانسادا اؤلوه حيات باشقا يئرلردن داها چوخ ياشايير.» ^{۷۷}

اورتا چاغلار آوروپاسى نىن ائىتىك و سىياسى ياپى سىندا اؤنملى رول اوينامىش ويكىنگلرين (نورمانلارین) قوردوغو باشقا بىر مىللت-دۆولت دن ده قىساجا سۆز ائتمك گركدير. قوزئى ژرمن دىللى ايسكاندىناويا طایفالارى نىن ويكىنگ چاغىندا (اىنگىلىسجهسى Viking ۸-۱۱-جى يوزايل لردە) دونيانين چئشيدلى يئرلرینه، اؤزلىكله قونشو برىتانيا آدارلارینا، ايندىكى فرانسى، دوغو آروپا اراضى لرینه يوروش لرى گنديشىندە اونلارین بىر حيصهسى بورالاردا حاكم صىنفه چئوريلدى و بو اؤلكه لردە مىللت-دۆولت سورجى نىن گنديشىنە حساس تاثير ائتدى. ايسكاندىناويانين اؤزونده

75 - Eric J. Hobsbawm, Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth and Reality, Cambridge: Cambridge University Press, 1990, p. 60.

76 - Eugen Weber, Gauls versus Franks: Conflict and Nationalism, Robert Tombs (ed.), Nationhood and Nationalism in France. From Boulangism to the Great War. 1889-1918, London and New York: Routledge, 1991, p. 9.

ایسه بیر نئچه دؤولت-میللت یارانندی. بونلاردان تاریخی باخیمدان ان قدیمی ایسوئچ دیر. ۱۷-جی یوزایلده آروپانین و دونیانین ان بؤیوک گوج لریندن بیری ایسوئچ ایمپریاسی ایدی. ایسوئچ ایمپراتورو گوستاو آدولفوس مقدس روما ایمپریاسی نین باشینا کئچمه یه ادعالی ایدی. همین بو یوزایل ایسوئچ میللتی نین (اینگیلیسجه سی Swedes, Swedish people) بیچیملمه یه باشلادیغی چاغلار ساییلیر.

۱۷۸۹-جو ایل فرانسیز انقلابیندان سونرا آروپادا دؤولت دوزنی نین یئگانه پرنسیپی میللت-دؤولت اولدو. بو، یالنیز میللی حرکاتلارین قبول ائدیگی نظریه لر اوچون دوغرو دئییلدی، بو، نظریه لری ده آشیب کئچدی. ایتالیانین گؤرکملی انقلاب خادیمی گوسپئی مازینی نین سراسا ایفاده سینه گؤره، میللت-دؤولت، میللت لره دایالی دوغال دنیا دوزنی نین قورولماسیندا یول گؤسترن پرنسیپ دیر. بو پرنسیپ پوزولسا، کولتور میللت لری ایله دؤولت لرین ایدنتیکلیگین /اوست-اوسته دوشمه سینه ایمکان وئرلمه سه، خالق لار کین و حدت ایچینه گیره جک لر؛ کولتور و دیل باخیمیندان هوموژئن اولان، اما چئشیدلی دؤولت لر آراسیندا بؤلنوموش خالق لار اؤز آزادلیقلارینی و کیملیکلرینی ایتیرلر.^{۷۸} فرانسای ایمپراتورو ۳-جو ناپولئون ۱۹-جو یوزایلده میللت-دؤولت پرنسیپینه دستک وئرمیش ایلک آروپا لیدئری اولدو. اونون فیکرینه گؤره، خالق لارین آرزولارینا او یغون اولمادیغی اوچون آروپا قاره سی یئنی، میللی اساسدا قورولماقلا ۱۸۱۵-جی ایل ویانا کونفرئسیندن سونرا قورولموش نیظاما سون وئره بیلر.^{۷۹} اؤز نؤوبه سینده، ۱۹-جو یوزایلین باش لارینداکی لیبرال-دئموکراتیک میللی حرکاتلارین آزادلیق، دئموکراتیا و پارلامنتلی ایداره چیلیک کونسپت لری یالنیز میللت-دؤولت لرده گئچکلشه بیلردی. اونلار میللت-دؤولت لری کونسیتوسیالی دئموکراتیک دوزنین سینونیمی ساییردی. یئنی میللی حرکاتلارین قارشسی سیندا دوران گوج لر ده آز دئییلدی. چوخ میللتلی ایمپریالارین حکومت لری و کیچیک دؤولت لرین سووئرئن حاکم لری نین ایختیاریندا گوجلو واسطه لر واردی. سولاله لر، بؤیوک تورپاق صاحب لری،

78 - Alıntı: Peter Alter, *Nationalism*, p. 67.

مأمورلار، اوردولار، روحانىلار، يوخارى طبقەسى، ھىچ دە آز اۋنمى اولمايان اونيۋىرسىتېتلار، اكرىتى مۇوجود دورومو قوروماق اوچون فداكارلىغا حاضىر ايدىلر.

مىللەت-دۆلەتلەر يارانماسى نىن ايكىنچى دالغاسى يوخارىدا دا قىساجا سۆز ائىدىگىمىز رۇسورگىمىنتو مىللەتچىلىگى (اىتالىانجا دىرچلىش آنلامىندا) فونوندا كئچدى. سورجىن جوغرافى مەركىزى اورتا و گوئى اوروپايا كئچدى. اىندىكى اىتاليا و آلمانىداكى اوزون تارىخى كئچمىشى اولان كىچىك دۆلەتلەر واحىد بىر مىللەت-دۆلەتدە بىرلشدىلر.

فرانسىز انقلابى اىدىئالارى نىن، اۋزلىكلە فرانسىز انقلابى ساواش لارى نىن ان چوخ تائىر ائىدىگى اۋلكە اىندىكى اىتالىاداكى كىچىك دۆلەتلەر اولدو. فرانسىز انقلابى بوراداكى اسكى فئودال قورولوش لارىنى داغىتىدى و رۇسپوبلىكا پرىنسىپلرى نىن يايىلماسىنا تىكان وئردى. اىتالىانىن بىرلشدىرىلمەسى و دىرچلدىلمەسى اىدىئاسى عىنى زاماندا قوزنى دەكى اىالتلر نىن خىلى حىصەسىنى ھلە دە نظارتى آلتىندا ساخلايان اترىش اىمپىرىياسىنا قارشى آزادلىق اىدىئالارى اىلە سىلەشىردى. بو زامان اترىش اىمپىرىياسى، نفوذلو دۆلەت ادامى كلئمنس وون مئترنىخ، ىن دىلى اىلە اىتاليا سۆزونو يالنىز «بىر جوغرافى ايفادە» سايدىغىنى بىلدىرمەكده اىدى. ىنى بىرلشمىش اىتالىانىن قورولماسى اقتصادى باخىمدان اىرەلىدە اولان پىندمونىت، ون تشبۇتو اىلە گىرچكلشدى. خارىجى و داخىلى گوجلر نىن و مارق لارىن توققوشماسى، ائلەجە دە يارىم آدانىن اكرىر حىصەلر نىندە عنىنەوى قورولوش لارىن گوجلو اولماسى اوزوندىن بىرلشمە سورجى بىر نئچە اون اىل آلدى. مۇوضوعنو آراشدىرىمىش تارىخچىلر آراسىندا فىكىر اىرىلىق لارى نىن اولماسىنا باخماي اراق، اىتالىانىن بىرلشمەسى سورجى نىن ۱۸۶۱-جى اىلدە اساساً باشا چاتماسى داھا آرتىق يايلىمىش فىكىردىر. بىرلشدىرىلمىش دۆلەت يارىم آدانىن چئشىدلى اىالتلر آراسىندا فرقلر آرادان قالدىرماغى اۋزونون اىلكىن وظيفەلر نىندىن بىرى سايمىش دىر. بو فرقلر نىن بۇيوكلوگو، مثلاً، يوخارىدا دئىلمىش اورتاق دىلن ھلە چوخ دا يايلىمادىغىندا اۋزونو گۇسترمەكده اىدى؛ اىتالىانىن بىرلشدىگى اىلدە

اهالی نین یالنیز یوزده ۲،۵-ی ایتالیانجا بیلیردی. ایتالیانین گؤرکملی دؤولت آدماسی و یازیچی سی ماسیمو دازیلو، نون بللی ایفاده سی چوخ مشهور دور: «بیز ایتالیانی یاراتدیق. ایندی ایسه ایتالیالی لاری یاراتمالی ییق.» [ایتالیان میللتینی فورمالاشدیرمالی ییق].^{۸۰}

فرانسیز انقلابی و ناپولئون ساواش لاریندان سارسیلان باشقا بیر دؤولت قورومو دا مقدس روما ایمپیریاسی اولدو. باشقا آدی ایله آلمان میللتی نین مقدس روما ایمپیریاسی کیمی تانینان بو قورومدا ان یوکسک مقام فورمال اولاراق اتریش ایمپراتورونا مخصوص ایدی. بونونلا بئله ایریلی-خیردالی ۳۰۰-۵۰۰ دؤولت فاکتیک اولاراق موسقیل ایدی. ۸۶۲-دن اوزو بری سوروب گلن بو ایمپیریا ۱۸۰۶-جی ایلده تاریخه چئوریلدی. حقوقی، انضباطی و سیاسی پارچالانمایا باخمایاراق، کئچمیش ایمپیریانین آلمان دیللی اراضی لری نین اهالی سی اورتاق دیل، کولتور و حقوق عنعنه لرینه صاحب ایدی لر و بو کئیغیت لر فرانسیز انقلابیندان سونراکی ساواش لار زامانی داها دا اؤنم قازانندی. سوسیال و سیاسی تشکیلاتلانمانین سولاله و مطلقیت چی مودئل لرینه میدان اوخویان آروپا لیبرالیزمی آلمان دیللی تورپاق لارین بیرلشمه سی اوچون اینتئلکتوال [فکری] بازارا یاراتدی؛ بو لیبرالیزمین آلمان واریانتی بورادا عنعنه، تحصیل و دیل بیرلیگی نین اؤنمینی وورغولاماقدا ایدی.

گؤمروک بیرلیگی نین (Zollverein، ۱۸۳۴) یارانماسی و اونون آلمان کونفدئراسیاسی نین باشقا دؤولت لرینی ده ایچینه آلماسی دؤولت لر آراسی و دؤولت داخیلی رقابتی آزالتمدی. ویانا کونفرئسیندن سونرا اتریش اورتا آروپادا غالب گوجه چئوریلدی. آنجاق ائله ویانا کونفرئسینده ایشتیراک ائدن طرف لر آلمان دؤولت لری آراسیندا پروسیا کرالیگی نین، اتریشین لیدرلیگینی تهدید ائده بیله جک آرتان گوجونو تخمین ائده بیلمه دیلر. بو آلمان دوالیزمی بیرلشمه پروبلئمی قارشسی سیندا ایکی حل یولونون اولدوغونو

80- Hugh Seton-Watson, Nations and States. An Enquiry into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism, London: Methuen Publishing, 1977, p. 107.

گۇستردى: بىرىسى كىچىك آلمانىا يولو (اترىش سىز آلمانىا)، اوبىرى بۇيوك آلمانىا يولو (اترىش ايله بىرلىكدە آلمانىا). تارىخچى لىر آراسىندا پروسىيانىن بىرىنجى ناظرى اوتتو وون بىسمارك^۱ىن بئىنىندە ۱۸۶۶-جى ايلىن قوزئى آلمان كونفئدئراسىياسى نىن سرحدلرىنى باشقا موستقىل آلمان دۆولتلىرى نىن حسابىنا كئنىشلندىرمەسى پلانى نىن اولماسى، يا دا سادەجە پروسىا كرالىغىنى گولندىرمەسى نىن اولماسى حاقىندا فىكىر آيرىلىق لارى واردىر. هر حالدا مؤوجود شرطلر بىسمارك^۱ىن رئالپولىتىك^۱ى نىن اوغور قازانماسى ايله ياناشى، ۱۹-جو يوزايلدە سىياسى، اقتصادى، حربى و دىپلوماتىك مناسبتلرىن يئىن قورولماسى اوچون ايلك مودئرن دؤور دۆولتلىرى نىن بىر يئره بىغىلماسىنا كئىرىب چىخارتدى. دانىماركا و فرانسىز مىللەتچىلىگىنە رئاكسىا آلمان بىرلىگى ايدئىياسى نىن اته-قانا دولماسىنا تكان وئردى.

رئگيونال ساواشلاردا (۱۸۶۴، ۱۸۶۶، ۱۸۷۱-۱۸۷۰) پروسىيانىن حربى غلبەلرى روح يوكسكلىگى و غرور حسى ياراتدى. بو دا سىاستچى لره بىرلشمە سورجىنى ايرهلى آپارماق اىمكانى وئردى. فرانسىا-پروسىا ساواشىندا فرانسىان مغلوب اولماسىندا سونرا ۱۸۷۱-جى ايلىن يانوارىندا وئرسال سارايندا آلمان دۆولتلىرى نىن باشچى لارى توپلاناراق، پروسىيانىن كرالىنى يئنى آلمان اىمپىرىياسى نىن كرالى اعلان ائدىلر؛ فئدئراتىو آلمان دۆولتى نىن يارانماسى سورجى فورمال اولاراق باشا چاتدى؛ بو، هم دە آلمان دوايزمى نىن هئچ اولماسا موقتى اولاراق گوندمدن دوشمەسى ايله سونوجلاندى. آنجاق گورولتولو نىطقلر، بايراقلار، سس-كويلو كوتلەوى بىغىنچاقلار، آنا ياسا، سىياسى جهت دن يئنى دن قورما، گومروك بىرلىگى نىن يئنى وارىانتى نىن قبولو هله بىر مىللەتن فورمالاشماسى دئمك دئىلدى.^{۸۱}

مىللەت-دۆولتىن باشلىجا عنصر و آيدىن فورمولە ائدىلمىش و كئچكلىشدىرلىمىش مىللى سىاست واسطەسىلە مىللى مدنىتىن ايتشا ائدىلمەسى دىر. بىرلشمە دن درحال سونرا، ۱۸۷۲-۱۸۷۸-جى ايل لردە محض بىسمارك^۱ىن تشبؤتو ايله كولتور مبارزەسى (Kulturkampf) آدلاندىرىلان

سیاست یئریدیلدی. بو سیاستین مقصدی آلمان توپلومونون اؤزلیکلکه دیل، تحصیل و دین ساحه‌سینده کی ضدیت‌لرینی آرادان آپارماق ایدی. یئنی سیاست مکتبلرده ایستاندارد پروگرام‌لارین قبول ائدیلمه‌سینی، شاگردلرده اورتاق کئچمیش حاقیندا تصوّرلرین یارادیلما‌سینی نظرده توتوردو. فرئدریش دالمان (۱۸۶۰-۱۷۸۵)، اونون طلبه‌سی هئتریش وون تریتسکی (۱۸۳۴-۱۸۹۶)، ائله‌جه ده تئودور مومسئن (۱۸۱۷-۱۹۰۳)، هئتریش وون سیئتل (۱۸۱۷-۱۸۹۵) و باشقا تاریخچی‌لرین اثرلری میللت و میللتچیلیک حاقیندا تصوّرلرین و نظریه‌لرین بیتکی‌نلشمه‌سینده اؤنملی رول اوینادی. تحصیل ساحه‌سینده آلمانلاشدیرما سیاستی‌نین مقصدی پولشا و دانیمارکا ازلیق‌لارینا قارشى یؤنلیمیشدی. دین ساحه‌سینده اصلاحات‌لار روما کاتولیک کیلسه‌سی‌نین اؤلکه‌ده نفوذونا قارشى یؤنلیمیش، ژئزویت، فرانکیسکان، دومینیکان کیمی دینی اوردن‌لرین قاداغان ائدیلمه‌سی اؤلکه‌ده مذهب بیرلیگینی یاراتماق مقصدی داشیمیش‌دیر. بو تدبیرلره قارشى چیخان دین خادیم‌لری جدی جزالاندیریلدیلار.

آلمان سیاستچی‌لری‌نین بیر قیسمی اوچون میللت مفهومی پلورالیست یاناشما خاص دئییلدی؛ اؤزلیکلکه بو، کاتولیک‌لره یاناشی، یهودی ازلیغینا مناسبتده ده اؤزونو گوستریدی. محض بو خصوصیتینه گؤره پئتئر آلتئر آلمان میللتچیلیگینی اینتئقراتیو، اصلینده، آسیمیلیاتیو میللتچیلیک ساییر.^{۸۲} بؤیوک آلمان سوسیولوگو ماکس وئبئر بو تیپ میللتچیلیگین گله‌جکده فسادلارینی حسّ ائدیرمیش کیمی ۱۸۹۵-جی ایلده یازیردی: «بیز آنلامالی ییق کی، آلمانین بیرلشمه‌سی أهیل یاشینداکی بو میللتین گنج‌لره خاص عیش-عشرت مجلسینده کئف چکمه‌سی ایدی؛ کاش کی، بو اولماییدی، چونکی بو، چوخ بؤیوک ایصرافچیلیق اولدو؛ کاش کی، بو، آلمان تهئید سیاستی‌نین قلوبال میقیاسدا باشلانغیجی دئییل، سونوجو اولایدی.»^{۸۳}

آوروپادا میللت-دؤولت‌لرین یارانما‌سی‌نین اوچونجو مرحله‌سی بو قیته‌نین دوغو-اورتا و گونئی-دوغو بؤلگه‌لرینده ۱۹ و ۲۰-جی یوزایلین

82 - Peter Alter, Nationalism, pp. 26-38.

باشلاریندا اورتایا چىخدى. بو مرحله نىن ده اۆزلىگى اونون كولتوره دايالى ميللتلر كونسىتېتىن اوستونلوگو شرايطىنדה باش توتماسى اولدو. ايكىنجى اۆزلىك ايسه نهنگ چوخ ميللتلى ايمپىريالاردان ميللى بىرلىك لىر ايرىلماسى ايدى. عثمانلى ايمپىراتورلوغو خرىستىان گوج لرله دايمى ساواشلارنى نتيجه سىنده بالكانلارداكى اراضى لىرنى ايتىردى، روسيا ايمپىرياسى و هابسبورق مونارخىياسى نىن ضعيفله مەسى ايسه انقلاب لارنى و بىرىنجى دونيا ساواشى نىن نتيجه سىنده باش وئردى. باتى اوروپادا ميللت-دۆولت لىر بىر حىصه سى ايسه بؤيوك دىناستىك [دىنامىك] واحىدلردن قوماقلا ياراندى. بو بۆلگه لرده كى خالق لار اۆزلىرنى اساس اعتبارى ايله دىل و اثنىك باخىمدان حاكم ميللتدن فرقى تولىم سايمىشلار. اونلاردا سىاسى شعور، اىچىنده يئر آلدىق لارى دۆولتىن واسطه سى ايله يارانمادى. بو شعور اۆزونه مخصوص ميللى عنعنه لره ياد اولان و اونلارى داغىدان دوزنه اعتراض دالغاسىندا عمله گلەمىش دىر.^{۸۴} ۱۸۳۰-جو ايلده يونانىستان عثمانلى دان، بئلىچىكا بىرلشمىش نىدئرلندن، ۱۸۷۸-جى ايلده رومىنيا، سئربيا و مونتنىقرو عثمانلى دان، ۱۹۰۵-ده نوروئچ ايسوئچ دن، ۱۹۰۸-ده بولقارىستان و ۱۹۱۳-ده آلبانىا عثمانلى دان، ۱۹۱۷-ده فىنلاندىا روسيا ايمپىرياسىندان قويدو. ۱۹۱۸-جى ايلده پولشا، چئخوسلواكيا، ائستونىا، لاتوىيا، لىتوا، سئرب، خورواتىا و سلوون كرالىغى (سون اوچو ۱۹۲۹-جو ايلدن يوقوسلاوىا) آدى يئنى دۆولت لار اورتاىا چىخدى. يئنه همىن ايلده اوكرانىا، قوزنى قافقاز، گورجستان، آذربايجان و ائرمنىستاندا يئنى موستقىل دۆولت لار ميدانا چىخدى (آنچاق آز سونرا سووت روسىاسى اونلارى ايشغال ائدى). ۱۹۲۲-جى ايلده ايسه ايرلاندىا بؤيوك برىتانىادان باغىمسىزلىغىنى قازانا بىلدى.

اوروپادا ميللت-دۆولت لىر يارانماسى نىن سونونجو، دۆردونجو مرحله سى ايسه سوپوق ساواشىن بىتمەسى و سووت اتفاقى، يوقوسلاوىا و چئخوسلواكيا نىن تارىخه چئورىلمەسى ايله باش توتدو. دونيانىن باشقا يئرلىرىنده، آسيا و آفرىقادا يئنى باغىمسىز ميللت-دۆولت لىر اعلان ائدىلمەسى ايسه اساساً ۱۹۶۰-لاردا اوروپا موستملكه سىستىمى نىن داغىلماسى دۆورونه دوشور. آنچاق آيرى-آيرى بۆلگه لرده بو سورج داوام ۸۴ - يئنه اورادا، ص. ۷۱.

ائتمکده دیر و میللت-دؤولت لریین یارانماسی سورجی نین دونیا میقیاسیندا تاماملانماسی، حتی میللت-دؤولت لریین آرتیق عؤمرونو باشا وورماسی حاقیندا فیکیرلر حقیقتنه او یغون دئییل دیر.^{۸۵} مکان و زامان باخیمیندان میللت-دؤولت لریین یارانماسی فرقلی جهت لره مالیک اولسا دا، اونلار اورتاق اؤزلیکلره صاحب دیرلر.

میللت-دؤولت لریین اؤزلیکلری

میللت-دؤولت کونسپتی چوخ میللتلی دؤولت لر، شهر دؤولت لری، ایمپریالار، کونفدئراسیالار و باشقا دؤولت قورولوش لاریندان فرقله نیر، حتی اونلارا ضد دیر. بورادا اساس فرقلندیرجی اؤزلیک میللت-دؤولتده بیر میللتله بیر دؤولتین اوست-اوسته دوشمه سی دیر. حالبوکی، مثلاً، ۱۸-جی یوزایلده آوروپادا مؤوجود اولموش چوخ ائتئوسلو ایمپریالاردا - اتریش ایمپریاسی، فرانسا کرالیغی، ماجاریستان کرالیغی، روسیا ایمپریاسی، عثمانلی ایمپریاسی، بریتانیا ایمپریاسی و کیچیک دؤولت لر حاقیندا بونو دئمک مومکون دئییل دیر. بو ایمپریالار مونارخیا ایدیلر و کرال، ایمپراتور، یا سلطان طرفیندن ایداره اندیلیردی. بو دؤولت لرین اهالی سی چئشیدلی ائتئیک قروپلار بؤلونور، چئشیدلی دیل لرده دانیشیردی. عادتاً بو ایمپریالاردا بیر ائتئیک قروپ حاکم مؤوقعیه مالیک ایدی و اونون دیلی رسمی دؤولت دیلی ایدی. حاکم سولاله عادتاً بو ائتئیک قروپدان اولوردو، آنجاق استئنا حال لار دا مومکون ایدی. آوروپاداکی کیچیک دؤولت لر (بیزده کی خانلیقلار، بیلک لر کیمی) ائتئیک باخیمدان مرکب اولماسالار دا دیناستیک دؤولت لر ایدی و بیر خاندان عائله سی طرفیندن ایداره اندیلیردی. اونلارین اراضی سی سولاله نیگاه لاری واسطه سیله گئیش لنه بیلردی. اونلار بیر قایدا اولاراق آیریجا دیله و کولتوره صاحب دئییلدی لر، اطراف داکسی بؤلگه ده ده عینی دیل و کولتور یا یغین ایدی.

۸۵- بو فیکیرلر حاقیندا مثلاً باخین:

Jean-Marie Guehenno, End of the Nation-State, Minneapolis: University of Minnesota Press, 1993; Kenichi Ohmae, The End of the Nation State. The Rise of Regional Economies, New York City: Harper Collins Publishers, 1995

عنعنەھوى دۇۋولت لردن فرقلسى يئنى مىللت-دۇۋولت لرىن مىداننا گلەھسى اىلە دوروم دىيىشىدى. سونونجونون يارانماسىندا ان اۇنملى عامل ۱۸-جى يوزايل اوروپاسىندا دورمادان يايىلان خالق حاكمىتى، يا مىللى حاكمىت فيكرى اولدو. آرتىق كرال عائلهسى، يا زادگان لارىن حاكمىتى فيكرىنە قارشى چىخان گۇروش لىر مىللتچى آخىن و فيكىرلردە اۇنملى يئر توتدو. تئوكراتىك، يا آرىستوكراتىك عنصرلار سياسى آنلامدا لئگىتىملىگىن اساسىنى تشكيل ائتمك كئىفئىتىنى سرعتلە الدن وئردىلر. حاكمىتىن قايناغى نىن و صاحىبى نىن مىللت اولماسى پرىنسىپى بو مىللت-دۇۋولت لرىن بىرىنجى تمل عنصرو حالىنا گلدى. اويغون اولاراق مىللى حاكمىتى تمل ائىل ائىدن پارلامئنت لىر (يا مىللى مجلس لىر، داھا دوغروسو - مىللت مجلس لىرى) دۇۋولت لرىن آنایاسالارىنا گۇره ان اوست قوروم اولاراق قبول اندىلدى.

مىللت-دۇۋولت لرىن اىكىنجى تمل عنصرو مىللى كىملىك دىر. آشاغى- يوخارى هر كسىن اورتاق و تك بىر اوست كىملىك صاحىب اولماسى، نىمىسنمىش بىر اوست-كولتور و يئرلشمىش مىللى شعوردان عبارت اولان بو مىللى كىملىك نە قدر ساغلام قورولا بىلرسە، مىللتلشمە او قدر تامين اندىلەجك، سياسى و اجتماعى سىستئم او قدر پروبلئمسىز ايشلەيە بىلەجك دىر.⁸⁶ بو سبب دن دە مىللت-دۇۋولت لىر اوچون مىللتلشمە ساحەسىندە يورودولن سياست لىر؛ ائتىك، دىنى، رئگىونال آلت كىملىك لىرى مىللى كولتور قازانىندا ارىتمك؛ يئگانه باغلىلىق نقطەسى اولاراق و طنداشىن مىللى گۇرمەسىنى تامين ائتمك چوخ اۇنملى دىر. و طنداش لارىن اۇزلىرىنى مىللتلە عىنى لىش دىرمەسى سويەسىنى آرتىرماق اوچون مىللى مارش لار (ھىمن لىر)، پايتاخت لار، تاريخى عابده لىر، بايراق لار، آرمالار، تاريخدە كى ظفر لىر و قهرامان لار، طبعىت گۇزلىك لىرى كىمى سىموول لار دۇۋولت لرىن كىملىك سياست لرىندە استفادە اندىلمكده دىر. اورتاق ادبى دىلىن، اورتاق تاريخ دوشونجهسى نىن، مىللى تحصيل سىستئمى نىن يارادىلماسى مىللت-دۇۋولت لرىن واز كئچمە دىك لىرى ايش لردن دىر. يوخارىدا مىللت-دۇۋولت لرىن

86 - Jurgen Habermas, Avropalı Ulus-Devlet, Tartışılan Sınırlar Değişen Milliyetçilik, Derleyen: Armağan Mustafa, İstanbul: Şehir Yayınları, 2001, s. 88.

قورولدوغو دؤورده فرانسا و ایتالیا اهلای نین یالنیز آز بیر حیصه سی نین اورتاق دیلده دانیشا بیلدیکلری حاقیندا تاریخی فاکتا دقت چکمیشدیک. بیر نئچه اون ایلدن سونرا بو اؤلکه لرین اهلای سی نین اکثریتی نین آرتیق اورتاق ادبی دیلده دانیشدیغی بیلدیریلیر. دؤولتین یوروتدوگو بو سیاست نتیجه سینده ۱۹۲۰-لرده آرتیق فرانساین باتی سیندا و گونئیینده ده فرانسیزجا دانیشیلدیغی بیلدیریلیر.^{۸۷}

آراشدیرماچی لار بو ایکی تمل عنصرلا (میللی حاکمیت و میللی کیملیک) یاناشی، میللت-دؤولت لرین اوچ اورتاق قوروجو اؤزللیکلریندن (اؤلکه، سیاسی و ایداری بوتونلوک) ده سؤز ائتمکده دیرلر. میللت-دؤولت لرده میللت کیمی اؤلکه نین ده بؤلونمزلیگی پرنسیپی واجیب دیر. میللتچیلیک اؤلکه تورپاق لارینی دیر یوکلر بیر قاورام (وطن) حالینا گتیره رک بیر قایدا اولاراق اونو مقدسلاشدیریر. وطن و سرحد قاورام لاری بوتونله شهرک اؤزل بیر آنلام ایفاده ائتمه یه باشلایر. اؤلکه سرحدلری ایچینده مرکزی حاکمیتدن آیری و اونا برابر اولان حاکمیت آداجیق لارینا میللت-دؤولت لرده مثبت یاناشیلماز. میللت-دؤولت لرده اؤلکه تورپاق لاری دقیق معین ائدیلمیش، مقدس بیر ماهیت داشییان، صداقت عنصر و وصفینه صاحب و اوزرینده تک بیر لئگیتم حاکمیتین اولدوغو بیر اراضینی ایفاده ائتمکده دیر.^{۸۸}

بیرلیک و بوتونلوک ایچینده بیر توپولوق (بیرلیک) قورماق اوچون میللت-دؤولت، کولتور بوتونلوگونون یانیندا سیاسی بوتونلوگو ده یاراتمالی دیر. باشقا سؤزله، میللت-دؤولت لر توپومو اورتاق بیر سیاسی کولتور اطرافیندا بوتونلاشدیرمکده، بیر سیاسی توپولوق حالینا گتیرمکده ده ماراقلی دیر. بو سیاسی بوتونلوک اؤلکه ده تک بیر سیاسی حاکمیتین وارلیغینی، سیاسی ایراده نین بیر مرکزده توپلانماسینی، یا دا بو مرکزدن پایلانماسینی، هر یئرده عینی قانون لارین کئچرلی و برابر اولماسینی ائحتیوا

87 - Köksal Şahin, Küreselleşme Tartışmaları Işığında Ulus-Devlet, İstanbul: İlgı, kültür, sanat, 2007, s. 144.

ئىدىر. سىياسى بونلوك اساساً وپنلداشلىق باغى دىيىلن، فردلە دۆلەت آراسىنداكى حقوقى باغلا تامين اندىلمكده دىر.^{۸۹}

مىللەت-دۆلەتلىن اوچونجو قوروجو اۆزلىگى ايدارى بونلوك دور، يعنى بىر مركزى حكومت اطرافىندا تشكىلاتلانان ايدارى و سىياسى واحىدلرىن وار اولماسى دىر. مىللى حاكمىت پرىنسىپىندا قايناقلانان تك بىر حكومتىن وارلىغى، بو حكومتىن قايناقلانان عىنى تىپلى، گوجلو و تاثيرلى بىر ايدارى تشكىلاتلانمانىن اۆلكە مىقياسىندا مۇوجودلوجو اؤنملى بىر مىللەتلىشمە واسطەسى سايلماقدادىر.^{۹۰}

نتىجە

بئەلىكلە، اوروپادا مىللەت-دۆلەتلىرىن يارانماسى حاقىندا يوخارىدا قىساجا گۇز آندىغىمىز تارىخى تجروبه و بو ساحەدە چالىشمىش متخصصلىرىن فىكىرلىرىنە دايناراق مىللەت-دۆلەتە آشاغىداكى كىمى يانشماق مومكون دور:

نە قدر مىللەت وارسا، بىر او قدر دە مىللەت تعريفى واردىر. بو تعريفلىر اورتاق دىرلردن چوخ هر مىللەتلىن اۆزونه مخصوص ماراتلارينا اوينغون گلىر. تك بىر اورتاق دىر مىللەت ياراتماز. آنچاق بىر مىللەت نە قدر چوخ اورتاق دىرە صاحب اولارسا، بىر او قدر گوجلو و قالىجى اولار. بو چوخ چشىدلىلىك فرقىلى اۆلكەلردە مىللەتلىن يارانماسى نىن بىر-بىرىندىن فرقىلى يوللارلا كترچكلشمەسى نىن گۇستريجى سى دىر. بو، عىنى زاماندا فرقىلى سىياسى-ايدئولوژى و آكادئىمىك مکتبلىرىن اساس پرىنسىپلىرىندەكى فرقلىرىن قايناقلانماقدادىر.

سووئرنىلىگىن كرالدان مىللەتە كئچمەسى چاغداش دۆلەتلىن اورتايا چىخماسى نىن اساس علامتى اولموش دور.

۸۹- يئنه اورادا، ص. ۱۴۶-۱۴۷

۹۰- يئنه اورادا، ص. ۱۴۸.

میللتله دؤولتین مئخانیکی بیرلشمه سیندن میللت-دؤولت چیخماز. میللت-دؤولت عینی مکاندا و آشاغی-یوخاری عینی زاماندا مؤوجود اولان دؤولتله موطلق حاکمیتی الینده توتان میللتین بیر آرادا اولماسی نین ایفاده سی دیر. بو گون دونیانین بیر چوخ دؤولتی بو اؤزلیکلره صاحب اولدوغونو ادعا ائتمکده دیر. حالبوکی یوخاریدا دئییلدیگی کیمی بو دؤولت لرین بیر چوخو بو کئیفیت لردن چوخ-چوخ اوزاق دیرلار. سیاسی-ائتیک تشکیلاتلار نین میللت-دؤولت شکلینی وار ائدن گئرچک میللی حاکمیت، فورمالاشمیش میللی کیملیگین اساس عنصرلاری و اؤلکه جوغرافیاسی نین، سیاستی نین و ایداره سی نین بوتونلو گودور.

ایکینجی فصل

تورک یوردو آذربایجان

بوی لاردان بیرى اؤز یوردوندا دوشمن لرین قفیل هو جومونا معروض قالیر. هامی سی قیلینج دان کنچیریلیر. اون یاشیندا بیر اوغلان اوشاغی سالامات قالیر. دوشمن لر اوشاغین چوخ کیچیک اولدوغونو گؤروب، اونا یازیقلاری گلیب اؤلدورمورلر. یالنیز اوشاغین آیاقلارینی کسیب، بیر باتاقلیغا آتیرلار. بیر دیشی قورد اوشاغات وئره رک اونو بسله بیر. اوشاق بو شکیلده ساغالامیش، بؤیوموش. اوشاغی خلاص ائتمیش بو قورد بیر واختدان سونرا اوندان بویلو قالیر. فقط اوشاغین یاشادیغی خبرینی آلان دوشمن لر یئنی دن اونو اؤلدورمه یه گلیرلر. قورد اونلاری گؤرونجه قاجیب، درین بیر ماغاریا گیریر. ماغارا بؤیوک بیر اووایا آچیلیرمیش. دؤرد یانی دیک داغلارا دیره نیرمیش. قورد بو ماغارادا اون اوشاق دوغور. زامان کنچدی کجه بو اوشاقلار بؤیویور و کناردان گتیردی کلى قیزلارلا ائوله نیب آرتیب- توره بیرلر. بیر نچه نسیلدن سونرا اووا اونلارا دار گلیر. اورادان چیخماق ایسته سه لر ده بیر یول تاپا بیلیرلر. نهایت، بیر چوبان گون لرین بیرینده بیر قورد گؤرموش، اونو تعقیب ائدرکن قوردون بیر دلکدن چیخدیغینی آنلامیش. اما دلک او قدر دار ایمیش کی، اونو گئنیشلندیرمک لازیم گلمیش. آرالاریندان بیر دمیرچی چیخمیش، داغین دمیر فیلیزلی اولدوغونو آشکار ائدیپ، اودون بیغیب، داغی اریتمیش، بوزقورد (بؤرته چینه) ادلی قوردون آرخاسینجا اثرگئئکون آدلانان بو اووادان چیخمیشلار. افسانه یه گوره، قدیم تورکلر بو شکیلده قورتولموش (قورد اولموش، آزادلیغا چیخمیش)، دنیا اوزونه یاییلمیشلار.^{۹۱}

۹۱- بو افسانه نین موختلیف وئرسییالاری وار. اونلار حاقیندا باخین:

Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, Ankara: İstanbul: Türk Dünyası Araştırma Vakfı, 1971, s.42-43; Mehmet Emin Resulzade, *Asrımızın Siyavuşu*, Ankara: Azerbaycan Kültür Derneği yayınları, 1989, s. 38; Erol Güngör, *Tarihte Türkler*, İstanbul: Ötüken, 1989, s.39-40; Altan Deliorman, *Bugünkü manası ile Bozkurt*, Yeni Orkun, N 12, Şubat 1989, s.3-4; Süleyman Əliyarlı (red.), *Azərbaycan tarixi. Uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər*. Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 1996, s. 191-192.

دۇردونجو بۇلوم

تورک لیرین یایلماسی

کاشقارلی ماحمود سوردو: کۆکون کیم؟

افسانه‌وی اثرگئئکونون – تورک لیرین ایلیک یوردونون ھارادا اولماسی حاقیندا دییشیک وئرسیالار واردیر. ۱۹-جو یوزایلدن باشلایارق غرب تورکولوق لاری چئشیدلی فرضیه‌لر ایره‌لی سورموشلر. چین قاینالارینا دایانان تاریخچی لر (ژ. کلاپروت، ۱۸۲۴؛ ژ.و. ھامئر، ۱۸۳۲؛ و.شوت، ۱۸۳۶؛ م.آ. کاسترن، ۱۸۳۶؛ آ. وامبئری، ۱۸۸۵؛ ائ. اوئرھومئر، ۱۹۱۲) آلتای داغلارینی اسکی تورک لیرین آنا یوردو قبول ائتمیشلر. صنعت تاریخچی لری تانری داغلاری – قوزئی-باتی آسیا ساحه‌سینی (ژ. استرزی گوسکی، ۱۹۳۵)، بعضی مدنیت تاریخچی لری (ای. زیچی، ۱۹۳۸) ایرتیش – اورال داغلاری آراسینی، یا دا آلتای لار – قیرغیز چؤل لری آراسینی (او. مئنگین، ۱۹۳۷) و یا بایکال گؤلونون گونئی-باتی سینی (و. کوپئرس، ۱۹۳۷) گؤستمیشلر. آلتای لیرین دوغوسونو (و. رادلوف، ۱۸۹۱؛ ل. لیگئتی، ۱۹۴۰)، یا کینگان سیلسیله‌سی بؤلگه‌سینی (گ. ژ. رامستدت، ۱۹۲۸)، یا دا ۹۰-جی پارائلین دوغوسونون (ک. ح. مئنگئس، ۱۹۶۸) ایلیک تورک یوردو کیمی قبول ائتمک گرکیدیگینی گؤسترن آراشدیرماچی لار دا اولموش دور.^{۹۲} اونلو تورکولوق زئکی وئلیدی توغان حساب ائدیر کی، «تورکون آنا وطنی تیانشانین غرب و شیمال یاماج لاری ایله آرال گؤلونو منطقه‌سی دیر.»^{۹۳} تورکولوگیانین بوگونکو سویه‌سی داھا دقیق لوکالیزاسیا معین ائتمه‌یی مومکونسوز ائدیر. ایبراهیم کافئس اوغلونو گؤره، بونون سببی «تورک لیرین داھا ایلیک زامانلاردان

92 - İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul: Bağaziçi yayınları, 1989, s.47.

93 - A. Zeki Velidi Togan, *Ümumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul: Enderun kitabevi, 1981, s.10.

اعتباراً گنیش بیر جوغرافیایا یاییلمیش اولمالاری و کولتورلرینی اوزاق لارا قدر گؤتورمه لری» ایدی.^{۹۴}

ایلک تورک لرین تاریخ مئیدانینا چیخماسی زامانینی دا دقیق معین ائتمک مومکون دئییل دیر. هر حالدا ایلکین بیلگی لرین م. او. ۲-جی مین ایللیک دن اوله گئتمه سی حاقیندا آراشدیریجی لار اساسلان دیریلیمیش احتمال لار وئریلر.^{۹۵} اسکی تورک لرین قونشولاری ایله تماس لاری باره ده کولتور اوخشارلیق لاری، بو سیرادان دبل ماتریال لاری اؤنملی ایپاوج لاری وئریر. یئنه غرب آراشدیریجی لاری اورتا آسیادان گلن کؤچری، اما یاخشی تشکیلاتلانمیش عسگر بوی لارین اؤن آسیا و نیل ساحل لرینده کی یئرلی اکیچی، اما آز تشکیلاتلانمیش بوی لاری تابع ائده رک بورالاردا بویوک دؤولت لر و مدنیت لر یاراتمالاری حاقیندا یازمیشلار. اسکی گئرمالار آت، آتچیلیق، آت کولتونون دا اسکی تورک لردن کئچمه سیندن بحث ائتمیشلر. اؤن آسیا، نین سومر، ایلام و هورری کیمی قدیم بوی لاری ایله اسکی تورک لرین تماس لاری حاقیندا فیکیر یوروتمه یه دیل ماتریال لاری اساس وئریر. اؤن آسیا، نین قدیم تاریخی نین بویوک بیلجی سی ف. هومئل حتی «سومرلری تامامیله بیر تورک طایفاسی» ساییر؛ تورک لرین بورالار م. او. ۵۰۰۰-جی ایل لرده گلدیگینی، اورتاق ۳۵۰ سؤزون بونو تصدیقله دیگینی یازییر.^{۹۶} م. او. ۱۱۱۶-۲۴۷-جی ایل لرده چینلی ایداره ائدن چو سولاله سی نین ده تورک منشألی اولماسی حاقیندا ۱۹-جو یوزایلین بیر چوخ تاریخی لری یازمیشلار.^{۹۷}

اسکی تورک دؤولت لری

اسکی تورک لرین دئمک اولار کی، آرتیق مباحثه سیز قبول ائدیلمن و ساک/ایسکیت لرله باشلایان دؤولت تاریخی هون لارلا داوام ائدییر. هون

94- İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s.58.

۹۵ - یئنه اورادا، ص. ۴۷-۴۸.

96 - A. Zeki Velidi Togan, Ümumi Türk Tarihine Giriş, s. 11-12.

97 - A. Zeki Velidi Togan, Ümumi Türk Tarihine Giriş, s. 13; İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s.56.

سیاسی بیرلیگی م. اؤ. ۴-جو یوزایلده اورخون-سئلتنقا چای لاری، اؤتوکن یورهسی- اونقین چای لاری اوزرینده کی قاراقوم ایله اوردوس بؤلگه سینده یارانمیش دیر. هونلارلا باغلی ایلك یازیلی وثیقه م. اؤ. ۳۱۸-جی ایلده ایضالانمیش آنلاشما ساییلیر.^{۹۸} بو، چینده چو حاکمیتی نین ضعیفله دیگی و آیری-آیری کیچیک دؤولت قوروم لاری نین گتدی کجه قوتلنمکده اولدوغو هونلارلا اتفاق یاراتماق ایسته دیکلری دؤور ایدی. هونلارین آرتان تضییق و هوجوم لاری نین قارشى سینی آلماق اوچون مشهور چین سددی چکیلدی. بو سددین هوندورلوگو ۱۵، اثنی ۹ متر، عمومی اوزونلوغو ایسه ۱۸۴۵ کیلومتر دیر.^{۹۹} بو، عینی زاماندا چینده هان سولاله سی نین ایش باشینا گلدیگی، مته (موتون) آدلی مشهور دؤولت آدامینن ایسه هون دؤولتی نین باشینا کئچدیگی دؤور ایدی (م. اؤ. ۲۰۹).

مته آسیا قاره سینده مسکون اولان تورک سویلو بوی لارین آشاغی- یوخاری هامی سینی بیرلشدیره بیلدی.^{۱۰۰} اونون دؤولتی دوغودا کورئیایا، قوزئیده بایکال گؤل، اوب، ایرتیش، ایشیم چای لارینا، باتیدا آرال گؤلونه، گونئیده ایسه چین ده کی وئی چایی - تیبت یایلاسی- قاراقوروم داغ لاری خطینه چاتدی. هون دؤولتینه تابع اولانلار سیراسیندا موغوللار، تیبتلی لر، تونقوزلار و چینلی لر ده واردی.^{۱۰۱} مته نین اوغلو کی اوک آتاسیندان بؤیوک بیر ایمپراتورلوق میراث آلدی (م. اؤ. ۱۷۴-ده). او دا آتاسی کیمی چینده هوجوم ائدی، اونون پایتاختینی آلدی. باریشیق الده ائدیلدی کدن سونرا چین شاهزاده سی ایله ائولندی. هون دؤولتی آرتیق قورولو مولکی و حربی تشکیلاتی، داخلی و خارجی سیاستی، دینی، اوردوسو، حرب تکنیکاسی و صنعتی ایله قونشو دؤولت لردن سئچیلیردی. او، سونراکی تورک دؤولت لری نین هامی سینا اؤرنک اولاجاقدی.^{۱۰۲}

98 - İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s.58.

۹۹ - بیئنه اورادا.

۱۰۰ - مته حاقیندا داها گئنیش معلومات اوچون باخین:

Bahaeddin Ögel, Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı yayınları, 1988, s.61-73,93-109; Erol Güngör, Tarihte Türkler, İstanbul: Ötüken, 1989, s.17-20.

101 - İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s.60.

۱۰۲ - آ. ذکی ولیدی هونلارین عموم تورک تاریخینده اوینادیغی بؤیوک رول

بیر مدتدن سونرا چین، تورک حرب تاکتیکاسینی اؤیره نیب، سوواری قوشون یاراتدی و حربی گوجوندن استفاده ائده رک هون ایمپراتورلوغونا قارشى تضییق لره باشلادی. زامانلا ایمپراتورلوغون زنگین و آباد یئرلری (تانری داغلاری، جونقاریا، تورفان، یارکند، کوچا) چینلی لرین اینه کئچدی. اقتصادی چتینلیکلر و حربی ضعیفلیک قارشى سیندا، مادی یارديم تأمین ائتمک دوشونجه سی ایله چیخیش یولو آریان هون ایمپراتورو (تانهو) هو-هان-یئھین (م. او. ۵۸-۳۱) چین حمایه سینه گیرمک ایسته مه سی دورومو قاریش دیردی. هون دؤولت مجلسی (توی) آغیر موناقیشه لر میندانینا چئوریلدی. ایمپراتورون قارداشی چیچی و اونون طرفدارلاری ایستیقلا لاین ایتیریلمه سینی «گولونج و اوتاندریجی» بیر داورانیش سایب، ایمپراتورون تکلیفینی رد ائتدیلر. هون دؤولتی ایکی یئره بؤلوندو. چیچی تانهو (ایمپراتور) تیتولونو قبول ائدیب، حاکمیتینی باتییا دوغرو یایماغا باشلادی^{۱۳} اما چین ین آرتان تضییق لری قارشى سیندا توپارلانا بیلمه ین هونلار، کؤله اولماقدان سا داواملی اولاراق میلادین باش لاریندان اعتباراً باتییا یئرلشمه یی سئچدیلر. چین دؤولتی داخیلینده قالانلار ایسه بعضاً سیاسی موسقیللیک لرینی قورومالارینا (تابغاج لار)، حتی چین ین عالی حاکم لرینه چئوریلمه لرینه باخمایاراق، سوندا چینلی لشدیلر.^{۱۴}

آسیادا اوزونو توکتمیش بؤیوک هون ایمپراتورلوغو اوز عؤمرونو آوروپادا داوام ائتدیردی. قاسیرغا کیمی باتییا کؤچ ائدن اسکی تورک لر بورادا یئنی ایمپراتورلوق قورموش، دنیا تاریخی نین گئدیشینی دیشدیرمیشلر. اونلار ۴-جو یوزایلین اورتالاریندا آلان اؤلکه سینی اله کئچیردیکن سونرا ۳۷۴-جو ایلده ایتیل (وولقا) چایینی کئچمیش، آز سونرا دوغو قوتلاری (اوسترو قوت)، داها سونرا باتی قوتلاری (ویزیقوت) یئرلیندن اوینادیب، باتییا دوغرو یوروش لرینی داوام ائتدیرمیشلر. بو، آروپانین ائتنیک ایستروکتورونون دیشمه سینه سبب اولان معلوم «خالق لار کؤچو» نون

حاقیندا یازیر: «بؤیوک هون دؤولتی قورولمامیش اولسایدی تورک لر دوغودا چین، باتیدا یونان و ایران نفوذلاری آلتیندا داغلیب گنده جکلردی.»

(A. Zeki Velidi Togan, Ümumi Türk Tarihine Giriş, s. 132).

103 - İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s.63-65.

باشلانغیچینی قويدو. هونلارین اساس کوتلهسی نین اؤنوننده ایلدیریم سرعتیله حرکت ائدن آتلی دستلر کشفیات سفرلرینه چیخیردیلار. اونلاردان بیرسی ده ۳۹۵-جی ایلده باسیک و کورسیکین (کورسیک) باشبوغلوغو ایله قافقازلاری آشراق ارزروما، اورادان مالاتیا-کیلیکیا-آتاکیا خطی ایله سوریا یا قدر گتمیش، آذربایجان-باکی یولو ایله گئری دؤنموش لر.^{۱۰۵}

۵-جی یوزایلین باشلاریندا هونلار آرتیق آوروپانین بوتون مرکزینی توتموش، روما و بیزانس ایمپریالاری نین وارلیغینی تهدید ائتمه یه باشلامیشدیلار. آروپا هون ایمپراتورلوغو مشهور آتتیل (آتیللا) دؤورونده قدرتی نین زیروه سینه چاتمیش، آرتیق روما و بیزانسی اؤزونه تابع ائدیرمیش، زامانین بو بؤیوک ایمپریالارینی محاربه تضمیناتی و ایلیک وئرگی اؤده مه یه مجبور ائتمیشدی. آتتیل^{۱۰۶} اؤز اوردوسو ایله روما شهری و کونستانتینوپولون جیوارلارینا قدر گلیمیش، هر دفعه بو شهرلر رئال ایشغال تهلوکه سینی یاشامیشلار.^{۱۰۷} بیزانس تاریخچی سی پریسکوسون یازدیغینا گؤره، «رومالی لار هر شئیده آتتیلانین سؤزونو دینه لیردیلر. اونون تعلیمات لارینی بیر آغانین امری حساب ائدیردیلر.»^{۱۰۸} یئنه ده همین مؤلفه گؤره، سیرا ساسانی لره (پارس لارا) چاتمیشدی.^{۱۰۹} آتتیل، اسکی تورکلرین دونیا حاکمیتی مفکوره سی نین گئرجکلشمه سی نین آستاناسیندا ایدی.

۴۵۳-جو ایلده آتتیلانین ققیل و معمالی اؤلومو هونلارین، ائله جه ده آوروپانین تاریخینی تامامیله باشقا استقامته یؤنلندی. آتتیلانین اؤلوموندن

۱۰۵- یئنه اورادا، ص. ۷۰

۱۰۶- آتتیل حاقیندا آروپادا اورتا عصرلردن ایندیهدک غرضلی کیتابلار یازیلیمیش، ایلیک اورتا عصرلرین بو بؤیوک قهرمانینی قان ایچن باربار، قولدور کیمی قلمه وئریشلر. بئله غیر-اوبئکتیولیگی معاصر نومونه سی اولاراق باخین:

Джон Мэн, Атилла, Москва: Эксмо, 2007.

107 - Bahaeddin Ögel, Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları, s.79-85; İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s.56.

108 - Ali Ahmetbeyoğlu, Grek Seyyahı Priskos (5. Asır)'a Göre Avrupa Hunları, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı yayınları, 1995, s. 29.

۱۰۹- یئنه اورادا، ص. ۴۶

سونرا اونون اوچ اوغلو ایلك، دنیزک (دنیز) و ایرنک هون ایمپراتورلورغونو یاشادا بیلمه دیلر. بویوک اوغول گئرممان طایفالاری ایله دویوشده، اورتانجیل ایسه بیزانسیلا محاربه ده هلاک اولدو. ایرنک اوردوسو و هونلارین اکثریتی ایسه قارا دنیزین باتی ساحل لرینه چکیلدی.

هون تاریخی اوز داوامینی آغ هون (ائفتالیت، آبدال) ایمپراتورلورغوندا تاپدی. میلادین ۴-جو یوزایلی نین اورتالاریندا بو بوی بیرلشمه سی ایندیکی گوئی قازاخستان چؤل لرینه گیره رک، بوراداکی هون بویلارینی وولقایا دوغرو سیخیشدیرمیش، داها سونرا گونئییه دوغرو یئنه له رک افغانیستان و جنوبی ایراندا یئرلشمیش، بورادا ایکی یوزایل مؤوجود اولموش دؤولت قورموشلار. اوزون مدت آغ هون دؤولتی ساسانی لری تزییق آلتیندا ساخلامیش، بورادا حاکمیت دیشمه لرینه بئله موداخیله ائتمیش، بیر زامانلار حتی ساسانی دؤولتینی ایلیک وئرگییه باغلامیشدی. ۵-جی یوزایلین ایلك یاری سیندا ساسانی لرله مبارزه آپاران آغ هون حؤکمداری «خاقان» عنوانی داشیبیر، افغانیستان بؤلگه سینده کی آغ هون پرینسی ده «تگین» آدلانیردی. آغ هون - ائفتالیت دؤولتی ۵۵۷-جی ایلده گوئی تورکلرله ساسانی لرین بیرلشمیش قوه لری قارشى سیندا تاب گتیرمه دی و اراضی سی بو ایکی دؤولت آراسیندا بؤلوندو.^{۱۱۰}

آغ هونلارلا تخمیناً عینی واختدا باشقا بیر جوغرافیادا باشقا بیر تورک دؤولتی یاراندى. تابقاچ قبیله لری چین یین شیمالیندا پئیدا اولوب، سونرالار ایچ موغولوستان، دوغو تورکویستان، داها سونرا ایسه چین یین گونئیینه دوغرو اراضی لرینی گنیشلندیرمیشلر. چین تاریخی سندلرینه گوره، تابقاچلار آسیا هونلاری نین بیر پارچاسی دیر و سولالەنین رسمی تاریخینده مته (موتون) اونلارین حؤکمداری اولاراق گؤستریلیمیش دیر.^{۱۱۱} ایپک یولو تابقاچ دؤولتی نین (۳۸۶-۵۵۶) نظارتی آلتیندا اولموش، دؤولت باشچیسی اوزونه «بؤرو» (قورد) آدینی وئریشدی. بویوک حربی اوغورلارینا باخمایاراق، بودیزمین یا بیلماسی ایله تابقاچ دؤولتی تدریجاً چینلی لشیردی. ۵۳۴-جو

ایلدە تابغاچ دؤولتی ایکی یئره آیریلدی، داها سونرا ایسه حاکمیت تامامیله چینلی لره کئچدی.^{۱۱۲}

مرکزی آسیادا تورک دؤولتچیلیگی نین داوامی ۵۵۲-جی ایلدە یارانمیش گۆی تورک دؤولتینده تاپدی. بو، تاریخده «تورک» آدی داشییان ایلك دؤولت ایدی. بو دؤولتین بانى سى بومین آشینا/آسئنا عائله سینه منسوب ایدی. «گۆی تورک» گۆیه، سمایا منسوب، ایلاهی تورک دئمک دیر. «تورک» آدی اگر اول لر آشینا عائله سى نین اطرافینداکی توپولوغا دئییلر دیسه، باشبوغ بومین زامانیندان اعتباراً تورکجه دانیشان بوتون بوی لار «تورک» آدلانماغا باشلادی. بومین، خاقان اولانندان سونرا هونلارین قدیم دؤولت مرکزی اؤتوکنى یئنی دن پایتاخت ائتدی و اسکی قایدایا اویغون اولاراق دؤولت ایکی جیناحا (دوغو و باتی) آیریلدی. آز بیر واختدا گۆی تورک ایمپراتورلورلورغونون سرحدلری دوغودا مانجوریا، باتی دا قارا دنیز، گونئی ده ایسه هیندیستانا قدر چاتدی. ایپک یولو یئنی دن تورکلرین نظارتی آلتینا کئچدی.^{۱۱۳}

دؤولتین دوغو-باتی جیناحلارینا بؤلونمه سى عنعنه سى تئزلیکله منفی نتیجه لر وئردی. بومین خاقانین نوه سى ایشبارا دوغو جیناحی نین خاقانى اولدو، اما باتی جیناح خاقانى تاردو عنعنه نى پوزاراق اونون حاکمیتینی تانیمادی و دؤولت فاکتیک اولاراق ایکی یئره بؤلوندو (۵۸۲). دوغو جیناح خاقانى ضعیفلیگینی گؤروب، یئرلی بی لرین اعتراضلارینا باخمایاراق، چیندن حمایه ایسته دی. چین طرفی خاقانین چتین دوروموندان استفاده ائده رک، خاقانندان اؤز خالقینی چینلی لشدیرمه یی - چین دیلینده دانیشماغی، چین عادت لرینی، گنیملرینی قبول ائتمه یی - طلب ائتدی. تورک خاقانى چین ایمپراتورونا جاوابیندا یازیردی: «سیزه باغلی قالاجاق، خراج وئره جک، قیمتلی آت لار هدیه ائده جه یم. فقط دیلیمیزی دییشدیره بیلمه رم، داغالانان ساچ لاریمیزی سیزینکینه بنزه ده بیلمه رم، خالقیم چینلی پالتاری گئیدیره بیلمه رم، چین عادت لرینی آلا بیلمه رم. ایمکان یوخدور، چونکی

112 - İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s. 87-88.

۱۱۳ - Təfsilat üçün baxın: A. Zeki Velidi Togan, Ümumi Türk Tarihine Giriş, s. 43; İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s.89-94; Erol Güngör, Tarihte Türkler , s.27-30.

بو باخیمدان میللتیم چوخ حساس دیر، چارپان بیر قلب کیمی دیر.»^{۱۱۴} بونا باخمایاراق چین کولتورو دوغو گۆی تورک ایمپراتورلوغوندا یاییلماقدا داوام ائتدی و سوندا چیندن آسیلیلیغین آرتماسینا نهدن اولدو. خاقان لارین چینلی خانیم لاری بو ایش لرده اساس رولو اوینایردی. چین دؤولتی تورک لری داها تئز چینلی لشدیرمک اوچون اونلاری اوردوس دا چین سدی بویوندا یئرلشدیرمه یه چالیشدی. عینی زاماندا تورک بؤیوک لرینه چین ایداری آپاراتیندا وظیفه وئریب، اونلاری چین کولتورونه باغلاماغا چالیشدی. اما کولتور دییشمه سی (akkulturasiya) پروسئسی همیشه اوغورلو اولموردو.

چین ایمپراتورونون محافظه دسته سینده وظیفه داشییان گۆی تورک پرنس لریندن کورشاد (گور-شاد) ۶۳۹-جو ایله ۳۹ یولداشی ایله برابر چین ایمپراتورونو شهره چیخان واخت یاخالاماغا قرار وئرمیش، اما باشلانان فیرتینا اوزوندن ایمپراتور شهره چیخمامیشدی. پلانین آچیلماسیندان احتیاط لانان کورشاد و یولداش لاری بیرباشا سارایا هجوم ائتمیش، سارایی و ایمپراتورو اله کئچیرمه یه چالیشمالار. یوزلرله چینلی محافظه چی نی آرادان گۆتورمه لرینه باخمایاراق، کناردان گتیریلن اوردو حیصه لری ایله سونادک ووروشماغین معناسیز اولدوغونو گؤروب، گۆی تورک اولکه سینه طرف آت سوردولر. چای کناریندا چین اوردوسو ایله دؤیوشه گیرن کورشاد و یولداش لاری قهرمانجاسینا دؤیوشمه لرینه باخمایاراق، سونونجو آدامینادک هلاک اولدولار. افسانه له شن کورشاد عصیانلی^{۱۱۵} کیمی آیری-آیری جهدلره باخمایاراق، تخمیناً اللی ایل (۶۸۰-۶۳۰) گۆی تورک تاریخی نین ان ضعیف و فطرت دؤورو اولدو. سونرالار دؤولت داشی اوزرینده مشهور «بیلیک اثرکک اوولادین قول، خاتونلوق قیز اوولادین جاریه اولدو» یازیلا جاقدی.^{۱۱۶}

ایل لرله داوام ائدن، مین لرله تورکون قانی باهاسینا باشا گلن ایستیقلال حرکاتی نهایت آشینا نسلی نین نماینده سی کوتلوغون باشچیلیغی ایله اوغورلا نتیجه لندی. ۶۸۱-جی ایله کوتلوغ او توکنی گئری آلدی و

114 - İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s.100.

115 - Geniş məlumat üçün baxın: Erol Güngör, Tarihte Türkler, s.28-29.

116 - Talat Tekin, Orhon Yazıtları, Ankara: Türk Tarih Kurumu basımevi, 1988, s. 39.

ایلتريش کاغان (یعنی «دؤولتی توپارلايان خاقان») اعلان ائدیلدی. دؤولته تابع اولمایان تورک بوی لاری اوزرینه، ائله جه ده چین اوستونه دفعه لرله حربی یوروش لار ائدیلدی. بیلگه کاغان و دؤولتده ایکینجی شخص اولان کولتگین، ائله جه ده باش وزیر تونیوکوک دؤورونده ۲-جی گؤی تورک ایمپراتورلوغو سیاسی و کولتورل قدرتی نین زیروه سینه چاتدی. آ. ذئکی وئیلدی گؤی تورک دؤولتی نین عموم تورک تاریخینده اوینادیغی رول حاقیندا یازیر: «گؤی تورک دؤولتی قارا دنیزه قدر اوزانمیش اولماسایدی، باتی-هون داغ لاریلا دوغو آروپایا کئچن تکمیل تورک قوم لاری خزر جامعه سی آلتیندا توپلانا جاق لار، اسکی ایسکیتلر کیمی او طرف ده کی اسلاویان و گئرممان عیرق لری آراسیندا ارییب گنده جکلردی. اورتا آسیانین دوغو یاریسیندا کی تورک لری ایسه ذاتاً چین یین نفوذو آلتینا گیرمیشدیلر. او زامانا قدر بیر عمومی میلی آدا مالیک اولمایان تورک قوم لاری آنجاق بو سولاله دؤورونده «تورک» میلی ایسمی آلتیندا توپلانمیش اولدولار. گؤی تورک لری ساسانی ایرانین سونونو حاضر لاییب، عرب لری اورتا آسیایا قدر ایره لیلمه لرینی تأمین ائتمیش اولماسالاردی، دوغو تورک لری بودیزمه، باتی تورک لری ده خریستیانلیغا انتساب ائدیپ، یئنه ایکی بؤیوک قیسمه آیریلماق تهلوکه سینه معروض قالدیلار.»^{۱۱۷} دؤولت قارشی سیندا خیدمت لری مو قایلینده بیلگه کاغان، کولتگین و تونیوکوکا مشهور داش عابده لری (اورخون کیتابه لری) دیکیلدی. اورخون کیتابه لری هم ده عموم تورک تاریخین و یازیلی ادبیاتی نین ان گؤزل عابده سی اولدو. ۷۳۴-جو ایلده بیلگه خاقان اولدو کده اونون باش داشی اوستونده یازیلدی: «ائی تورک بودونو [خالقی]، اوستده گؤی ییخیلماز، آلتدا یئر دلینمزسه، دؤولتینی، توره نی کیم پوزا بیلر؟»^{۱۱۸}

۷۴۵-جی ایلده گؤی تورک اقتداری او یغورلارین یینه کئچدی. چین قاینق لارینا گؤره، اونلار آسیا هون لاری نین او ولدلاری دیر. او یغور افسانه سینه گؤره ایسه اونلارین آتالاری هون حؤکمداری نین قیزی ایله

117 - A. Zeki Velidi Togan, *Ümumi Türk Tarihine Giriş*, s.132)
 118 - Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, İstanbul: Boğaziçi, 1988, s.38; Talat Tekin, *Orhon Yazıtları*, s. 43; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.120; Nizami Cəfərov, *Türk xalqları ədəbiyyatı*, s. 161, 167.

بیر قورددان توره میشلر. ایلک او یغور خاقانی کوتلوغ بیلگه کول اؤتوکنی آلدیقدان سونرا اورخون چایی کناریندا یئنی اوردوبالیق شهرینی سالدی، اما آز سونرا اؤلدو. اونون اوغلو آرتیق یارانمیش عنعنیه او یغون اولاراق حاکمیتینی قبول ائتدیرمک اوچون باشقا تورک بوی لاری نین اوزرینه یورودو. داها سونرا چینی آغیر مغلوبیتیه اوغر اتدی. عرب لرله چینلی لر آراسیندا باش وئرمیش مشهور تالاس محاربه سینده موسلمان عرب لری مدافعه ائتدی، چینلی لرین مغلوبیتیندن سونرا تالاس یوره لری او یغور دؤولتی نین ترکیبینه قاتیلدی.

۸۴۰-جی ایلده قیرغیزلار او یغور دؤولتی نین پایتاختینی آلدیلار. او یغورلار قارلوق لارین اؤلکه سینه، چین سرحدینه و ایچ آسیا سپه لندی لر. بیر حیصه سی ۹۰۵-جی ایلده چین یین قانسو ایالتینده مستقبل دؤولت قوردو. بو دؤولت ۱۲۲۴-جو ایلده موغوللارا (مونقوللارا) تابع اولدو. ایچ آسیا، یا دوغو تورکوستانا کؤچنلر ایسه ۹۱۱-جی ایلده اورادا ایستیقلال لارینی اعلان ائتدی لر. تورفان او یغور دؤولتی کیمی تانینان بو دؤولت ده ۱۲۰۹-جو ایلده چینگیز خاننا تابع اولنادک باغیمسیزلیغینی قورودو.^{۱۱۹}

بیرینجی گؤی تورک خاقانلیغی ۶۳۰-جو ایلده بیخیلانندان سونرا قافقازین شیمالیندا بؤیوک بولقار دؤولتی قورولدو. بو دؤولتین قوروجوسو قوردخان اسکی دؤور تاریخچی لرین یازدیغینا گؤره، آسیا هونلاری نسلیندن دیر. اونون اولوموندن سونرا (۶۶۵) بؤیوک بولقار دؤولتی پارچالاندى. اوتوز-اوغورلاردان عبارت اولان چوخلوق قوزئییه چکیلیب ایتیل (وولقا) بولقار دؤولتینی یاراتدی. بیر حیصه سی قوردخانین اوغلو بات-با یانین باشیندا خزر خاقانلیغینا تابع اولوب، قافقازدا قالدی (بوگونکو بالکارلارین آتالاری). بولقارلارین دیگر بؤیوک قیسمی ایسه کیچیک اوغول اسپاروخون باشچیلیغی ایله بالکانلارا کئچیب، بورادا باغیمسیز بولقار دؤولتینی قوردو (۶۶۸).^{۱۲۰}

119 - Ətraflı məlumat üçün baxın: Bahaeddin Ögel, Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları, s.170-218; İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s.122-129; Erol Güngör, Tarihte Türkler, s.43-44.

۱۲۰- باخین:

İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s.191; Erol Güngör, Tarihte

تونا (دونای) بولقار دؤولتی تئزلیکلە گوجلەنیب، اؤزونو بیزانسلار برابر حقوقلو قونشو کیمی آپارماغا باشلادی. اومورتاق خانین حاکمیت دؤورو (۸۳۱-۸۱۴) بو دؤولتین ان پارلاق زامانی اولموش دور. سای باخیمیندان آز اولان بولقارلار، اؤزلیکلە حاکم طبقە یئرلی اسلاویانلارلا قاریشماق نتیجە سینده تدریجاً اسلاویانلاشدیلار. بوریس خانین (۸۸۹-۸۵۲) خریستیانیلیغی قبول ائتمە سیندن سونرا بو پروسس داها دا سرعتلندی و بوگونکو شکلینی آلدی.

ایتیل (ولقا) بولقار دؤولتی ایسه باشقا طالع یاشادی، ۱۳-جو یوزایله قدر - موغول ایستیلاسینادک مؤوجود اولدو ۱۰-جو یوزایله ایسلامی قبول ائتمیش اهالی، دوغو آوروپادا تورک-ایسلام مدنیتی نین ایلک نماینده سی اولدو.

دوغو آروپا تاریخینده اؤنملی رول اوینامیش باشقا تورک دؤولتی ۷-۱۰-جو یوزایلرده مؤوجود اولموش خزر خاقانلیغی دیر. بو خاقانلیغین اراضی سی قوزئی قافقاز، قارا دنیزین قوزئی، ایتیل دن اؤزو (دنپیر) چایینادک، اوردان چولمانا (کاما)، قوزئیده کیئو شهرینه دک بؤیوک ساحه نی احاطه ائدیردی. پایتاختی ایتیل شهری ایدی. خزر بوی بیرلشمه سی نین اساسیندا سابلارلار دوروردو، اونلاردان باشقا هونلار، گۆی تورکلر، اوغوزلار، بولقارلار و ماجارلار دا بو دؤولتین اساس اهالی سی ایدی. خزر خاقانلیغی دونیانین ان قدرتلی دؤولت لری سیراسیندا ایدی. عرب ایستیلاسینا قارشى دوروش گتیره بیلیمیشدی. ایمپراتورلوقدا گۆی تورک، عرب، ایبرانی (یهودی) و کیریل ایفبالاری ایشله دیلیردی. گۆی تانری دینی نین چوخ یاغین اولماسینا باخمایاراق، خریستیانلیق و یهودیلیک طرفدارلاری دا آرتیردی. خاقان عائله سی موسویلیگین قارای مذهبنی قبول ائتمیشدی. اؤلکه ده دیل و دین بیرلیگی نین یارانماسی، اوغورسوز شهرلشمه، اوردودا یابانچی موزدلو عسگرلرین چکیسی نین آرتماسی، تیجارتین تهلوکه سیزلیگی نین تأمین ائدیله بیلمه مه سی تدریجاً دؤولتی ضعیفلتدی. بوندان استفاده ائدن کیئو کینازی سوباتوسلاو ۹۶۵-جی ایله ده خزر ایمپراتورلوقونون پایتاختینا هجوم ائدی، اونو آلدی، دیگر شهرلری ده دارماداغین ائتدی. خزر

دؤولتی بو قفیل ضربه دن توپارلانا بيلمه دی، خزر ایمپراتورلوغو تاریخه چئوریلدی.^{۱۲۱}

اسکی تورک لرین ایسلاما قدرکی دؤورده یاراتدیقلاری چوخ ساییلی دؤولت لردن اساس اولانلاری نین قیسا ایجمالی بئله دیر. بیر سیرا تورک بوی لاری – قیرغیزلار، تورگیش لر، قارلوق لار، اوغوزلار، کیمک لر، سابارلار، آوارلار، پیچئنق لر، اوزلار، کومانلار (قیپچاق لار) و باشقالاری بو دؤولت لرین ترکیبینه اولسا دا آیری-آیری دؤورلرده نسبتاً کچیک زامان کسگینده موستقیل اولموش، اؤز دؤولت لرینی قورموشلار.^{۱۲۲} اونلار دا ایلك بؤیوک تورک دؤولتی – هون ایمپراتورلوغونون دؤولتچیلیک عنعنه لرینی آشاغی-یوخاری تکرار ائتمیشلر.

اسکی تورک لر نییه آسانلیقلا مسکونلاشدیغی یئرلری دیشدیرمیش، عینی آسانلیقلا گئیش و اوغورلو فتح لر ائده بیلیمشلر؟ اسکی تورک لرین حربی گوجو نه یه دایانیردی؟ اسکی تورک دؤولت لری نین اؤزلیگی نه ده ایدی؟

تورکولوگیانین ایندیکی سویه سی بو سواللارا جاواب وئر بیلیر. اسکی تورک لرین دایم حرکتلی اولماسی سببلرینی هر شئی دن اول اونلارین یئرلشدیگی جوغرافیایین و قوردوقلاری تصروفاتین اؤزلیک لرینده آختارماق

۱۲۱ - گئیش بیلگی اوچون باخین:

Bahaeddin Ögel, *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s.157-159; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.157-168; Erol Güngör, *Tarihte Türkler*, s.46-47; Cavad Heyət, *Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış*, s. 31-32; С.А.Плетнева, *Хазары, Москва: Наука, 1986.*

۱۲۲ - مثلا باخین:

A. Zeki Velidi Togan, *Ümumi Türk Tarihine Giriş*, s. 22-24, 44-54; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.130-156, 169-184; Erol Güngör, *Tarihte Türkler*, s. 41-52; Cavad Heyət, *Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış*, s. 24-44; Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy teşkilatı-deşanları*, İstanbul: Ana yayınları, 1967; Мурад Аджи, *Польнь Половецкого поля*, Москва: ТОО «Пик-Контекст», 1994; *Türk Dünyası El Kitabı*, I cilt, Coğrafya-Tarih, II baskı, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1992, s.111-186.

منطقه او يغون دور. اينسانين طبيعت قوه لرينه حاكم اولاي بيلمه ديگي اسكي چاغلاردا طبعي-جوغرافى شرطلر ان اؤنملى رولا ماليك ايدى. بول وتلاق لارى، يئترلى ياغمورو اولان بوزقىرلار («چؤل» دئىيل - بورادا ياغمور آز اولور) «چوبان» كولتورونون ميدانا چيخماسى، حيواندارليغين اينكيشافى اوچون ان ال وئريشلى شرايط يارادير. كؤچرى، يا ياريم كؤچرى مالدارلىق حاقيندا تخميناً ۱۰۰ ايل اول يارانميش نظريه يه گؤره، كؤچرى باربارلىقدان وتوراق مدنيت (سيويليزاسيا) كئچيدىن او يغون سخنى [جدولى] بئله ايدى: ييغچىلىق-اوچولوق، سونرا وتلاق مالدارلىق-كؤچرىلىك، سونرا اكينچىلىك، داها سونرا اوربانىستىك [شهرى] حيات طرزى. ايندى تديقاقچى لارين خئىلى حيصه سى بئله دوشونمور. اونلارين فيكرينه گؤره، بو سخئمه اكينچىلىك ايكينجى گليمر. اكينچى لىر حيوان لارين اهلى لشديريلمه سى ايله انله بير رئسورس [منبع] ياراتديلار كى، بونون واسطه سيله كؤچرى لىر وتلاق حيواندارليغا كئچه بيلديلىر. يعنى بشريت سوسىال تكاملونو ايفاده ائدن سخئم بئله دير: اول ييغچىلىق-اوچولوق، اوندان سونرا اكينچىلىك، داها سونرا مالدارلىق. بو مالدارلىق دا ايكى سيستمين اساسىنى قويموش دور: وتلاق كؤچرى مالدارلىق و اوربانىستىك حيات طرزى. باشقا سؤزله، وتلاق كؤچرى مالدارلىق «ابتدايى» دئىيل، اكينچىلىك كيمى اينكيشاف ائتميش حيات طرزى سايلير.

بئركئلى اوئيورسيتتى نين پروفئسورو جان اسميت^{۱۲۳}، گؤره، مالدارليغين داها محصولدار اولماسى نين سببى تورپاق، يا وتلاقدان استفاده اوچون اؤده نيشين اولماماسى، ايداره چيلىگه آز خرچين چكىلمه سى، اونون نسبتاً آز امك طلب ائتمه سينده دير. اونون فيكرينجه، كؤچرى نين حيات سويه سى عادتاً داها يوكسك اولور، كؤچرى عائله سى سوسىال باخيمدان «اورتا صينيف» كاتئوريباسينا [دسته بندى سينه] او يغون گليمر.^{۱۲۳} پروف. جان اسميت كؤچرى مالدارين سوسىال ايستاتوسوندا اؤزل يئرى اولان عسگر طرفينى خصوصى وورغولاير: «كؤچرى اوچون كؤچرىلىگين اهميتى و بونون تاريخچى لىر اوچون اؤنمى آرتيق داها آيدىن اولوب. بو كؤچرى

123- John Masson Smith, Jr., *Turanian Nomadism and Iranian Politics*, Iranian Studies, vol. XI, 1978, pp. 57-60.

اوغور قازانماسا تکجه قویونونو دئییل، هم ده آتینی ایتیریر؛ او یالینز کندلییه چئوریلیمیر، هم ده جنگاورلیک اعتبارینی ایتیریر. اوغور قازاندیقدایسه او یالینز چوبان دئییل، هم ده آتلی جنگاوردیر. و اونون اطرافی چوبانلار و حربچی لردن عبارت دیر». ^{۱۲۴}

اوتوراق کندلی الینده کی تورپاق ساحه سی نین تأمین ائتدیگی ایمکانلارلا اؤزونو محدودلاشدیرماق مجبوریتی قارشی سیندا بیر نوع توککوله باغلانیر، بورادان دا اوندا دینه افراط باغلیلیق یارانیر. بوزقیرلی ایسه سورولرینی دویدورماق اوچون دایم یئنی-یئنی اوتلاقلار آختارماق مجبوریتینده دیر و دونیا اونا همیشه «دار گلیر». ^{۱۲۵} بوزقیرلی چوخ ساییلی سورولرینی مختلف اصوللارلا - قیشدا بیر جور، یایدا آیری - بیر-بیریندن اوزاق مسافه لره گؤتورمه یی، اوتلاقلاری و سویو سیلاحلا قوروماغی، حیوانلاری یایلاق و قیشلاقلاردا بسله مه یی، اونلاری مختلف خسته لیک لردن قوروماغی، لازیم گلدیکده اوتلاق و سو منبع لریندن اورتاق استفاده اوچون باشقا سورو صاحب لری ایله آنلاشماغی باجارمالی، آرالاریندا کی حاقسیزلیق و آنلاشمازلیغین حلّی اوچون حاکمین و رهبرلیگین تأسیس ائدیلمه سینه نایل اولمالی دیر. زامان کئچدیکجه گئیش تورپاق ساحه لری اوستونده کسکین رقابتین یارانماسی بوزقیر عائله لرینی توپلاناراق قوتلی بیر تشکیلات قورماق، بونا «لئگیتیملیک» [مشروعیت] وئرمک کیمی حقوقی یوللار آراماق مجبوریتینده قویموش دور. دئییلن لر حیواندار بوزقیرلینی اوتوراق اکیچی کندلییه نسبتاً داها متحرک و متشکل اولماغا، داها اثرکن دؤولت قورماغا، گوجلوروردو یاراتماغا سؤوق ائتمیش دیر. ۱۹-جو یوزایل آلمان عالیم لریندن او. مئنگین یازیر: «ان اسکی یوکسک مدنیت لر، داها چالیشقان و اکیچی اولماقلا برابر، دؤولت قورماقدا یئترسیز طایفالارین اوتوراق حالدا یاشادیغی چای وادی لرینه ساواشچی آتلی چوبانلارین موداخیله سیندن

124 - John Masson Smith, Jr., Turanian Nomadism and Iranian Politics, s. 61.

۱۲۵ - اسکی تورک کؤچ لرینی قوراقلیغین دوشمه سی ایله ایضاح ائدن نظریه لر حاقیندا باخین:

İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s.53; Л. Н. Гумилев, Тысячелетие вокруг Каспия, Баку: Азернешр, с. 99-103, 137, 249-273.

سونرا دوغموش دور.»^{۱۲۶}

اسکی تورکلرین موبیل (متحرک) اولماسیندا، فتح لرینده، عمومیتله، تورکلرین حیاتیندا آتین رولو بؤیوک دور. آت یالینیز مینیک و قوشقو واسطه سی اولمامیش، تورکلرین حربی گوجونون اساسینی تشکیل ائتمیش دیر. بیر سیرا علم آدام لاری آتین ایلک دفعه اسکی تورکلر طرفیندن اهلی لشدیریلدیگینی ادعا ائدیرلر.^{۱۲۷} تورک بوزقیر کولتورونون دیگر خاراکتئرک عنصر و دمیر ایدی. تاریخده ایلک دفعه دمیردن ایستیفاده نین ده اسکی تورکلره مخصوص اولماسی فیکری یاغین دیر.^{۱۲۸} آلتای لاردا و یئنی سئی چایی نین منبعینده بول میقداردا دمیر معدن لری وار ایدی، دمیردن سیلاح و باشقا آلتلر استحصال اولونوردو.

بوزقیر تورک دؤولت لرینده هامی ساواشا حاضیر دورومدا اولدوغوندان و هامی سی حاضیر عسگر کیمی یئتیشدیگیندن تورک اوردوسو (sü) دیگر لریندن موزدلو اولماماسی، دایمیلیگی و تملده آتلی بیرلیکلردن عبارت اولماسی ایله فرقله نیردی. اوردودا ان بؤیوک بیرلیک ۱۰ مین عسگردن عبارت تومن ایدی. تومن لر مین لره، یوزلره و اونلارا بؤلونور، او یغون اولاراق اونلارا مین باشی لار، یوز باشی لار، اون باشی لار باشچیلیق ائدیردی. اون لو سیستم ایچینده اون باشی لاردان تومن باشی لارادک بیر کوماندا شکلینده بیر-بیرینه باغلانماسی اسکی تورک سیاسی قورولوش لارینی سوسیال باخیمدان بؤلوجو بوی قالیبیدن قورتاریب، «دؤولت» بوتونو حالینا گتیریردی. اوسته لیک، ایداری وظیفه صاحب لری عینی زاماندا عسگر اولدوغوندان و اوردونون وظیفه جدّیتی ایداری بیرلیکلره ده سیرایت ائتدیگی اوچون دؤولت مئکانیزمی نین حربی نظام-انتظام ایچینده ایشله مه سی تأمین

۱۲۶ - اقتباس:

İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s.211.

127 - W. Koppers, Cihan tarihinin ışığında İlk Türklük ve İlk İndo-Germenlik, Belleten, sayı 20, 1941, s. 471; İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s.208.

128 - A. Zeki Velidi Toğan, Ümumi Türk Tarihine Giriş, s.25-31; İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s.203.

اندیلیردی. بو، تورک دؤولتی نین حربی کاراکترینی گؤستریدیگی کیمی اسکی تورکلره «اوردو-میللت» کیمی یاناشمانی دا ایضاح اندیر، عینی زاماندا تورک جمعیتینده اوردونون نهدن ایکی تمل عنصردان بیری (او بیری سی عائله دییر) ساییلدیغینی گؤستریر.^{۱۲۹}

تورکلر محاربه یه هوجوم (آخین) اوچون حاضرلاریدیلار. آتلی اولدوقلاری اوچون حرکت سرعتی چوخ اولوب، اکثریتی پیادا و آغیر آرابالاردان عبارت دوشمن قوه لرینه هوجوم اندیب، دوشمنی ازردیلر. تورکلرین توران تاکتیکاسی (یا قورد اوونو) مشهور ایدی. بو تاکتیکا گئرییه چکیلمه و پوستقودان عبارت ایدی. یاریم آی کیمی دوزولموش اوردو دوشمن قارشسی سیندا قاچار کیمی گؤرونوب گئری چکیلیر، دوشمنی آرخاسینجا مناسب بیر یثره گتیریر، ساغ و سول جیناح لار حرکت ائده رک دوشمنی محاصره یه سالیب محو ائدردی. بو تاکتیکا، ائله جه ده تورک اوردو سیستمی نین دیگر کومپوننتلری (سوواری بیرلیکلری کیمی) سونرالار چین، ایران، بیزانس و باشقا قونشولار طرفیندن منیمسه نیلیب، تورکلرین اؤزلرینه قارشسی تطبیق ائیلدی.^{۱۳۰}

اسکی تورک جمعیت لرینده سوسیال ایستروکتوردا معین فرق لرین اولماسینا و بو جمعیت لر حاقیندا بوگونکو تورکولوگیادا فیکیر آیریلیق لاری نین قالماسینا باخمی اراق، جدی متخصص لرین تورک عائله سی نین «کیچیک عائله» تیپینده اولماسی فیکری قبول ائدیلمیر. اسکی یونانیستان و روماداکی «گئنیش عائله» نین عضولری عادتاً اونون باشچیسی نین مولکو ساییلمیر، اسلاویان لاردا ایسه عائله عضولرینه کؤله سی کیمی باخیردی لار. «کیچیک عائله» تیپینده ایسه ائوله نن (یعنی یئنی «ائو» اولان) اوغول، اونا چاتان حیصه نی آلیب، یئنی عائله قورماق اوچون آتا ائوبندن چیخار، او، عائله نین ان کیچیک اوغولونا قالاردی. یالنیز اوتلاق لار و سورولر اوزرینده اورتاقلیق لاری اولان تورک عائله نیظامیندا یاشایان لار داها موستقیل فردلر

129 - Bahaeddin Ögel, Türk tarihinde millet ve ordu bütünleşmesinin nedenleri, Birinci Askeri Tarih Semineri. II, Ankara: Gnkur basımevi, 1983, s. 225-231.

130 - İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s.276-279.

یئتیشدیرمک ایمکانینا مالیک اولوردو. اورخون کیتابه لرینه گۆره، بو عائله لر (اوغوش)، عائله لر بیرلیگینده (اوروق)، اونلار دا بوی لاردا-قبیله لرده (بود، سونرالار بوی)، بوی لار بیرلیگینده (بودون)، نهایت موسستقیل توپولوقدا، دؤولتده، ایمپراتورلوقدا (ائل) بیرلشیردیله^{۱۳۱}.

هیند-آوروپالی توپولوق لار تورباغی «آتا» اولاراق قبول ائتدیله لر حالدا، اسکی تورک لر دؤولتی «آتا» ساییردیلار. اسکی تورک آنجاق آزاد و موسستقیل یاشایا بیلدیگی تورباغی وطن ساییر، اما بو شرطلرین مؤوجود اولمادیغی اراضینی آسانلیقلا ترک ائده بیلیردیله (تورک کؤچلری نین دیگر سببی). حاکمیت (ارکلیک) اسکی تورک لرده کاریزماتیک کاراکتر داشییردی، یعنی تانری وئرگیسی ساییلیدی. دؤولت باشچیسی نین (تانهو، هاگان، کاغان، خان، ائلخان...) تانری طرفیندن گؤندریلدیگی اینانجی واردی. گؤی تانری دینینه تاپیندیقلاری اوچون دؤولت باشچیسی نا گؤی دن سیاسی قدرت (قوت) وئریلدیگینه اینانیردیله^{۱۳۲}. قوتادقو بیلیک عابده سینه گۆره، خالقین حؤکمداران ایسته دیکلری اقتصادی ثابتلیک، عدالتلی قانون، اجتماعی آسایش ایدی. قانون لارا رعایتله باغلی دئییلیر: «ائی حؤکمدار، سن او نجه بونلاری یئرینه یئتیر، سونرا او ز حاقینی ایسته یه بیلرسن ... بی، یاخشی قانون چیخارت ... قانونا او زون رعایت ائت کی، خالق دا سنه اطاعت ائتسین ... بی، قدرتلی اول، خالق قدرتلی ائت، بونون اوچون اونون قارینی دویورماق لازیم دیر»^{۱۳۳}.

یوخاریدا قویولموش سوالی جاوابلانیدیرماق اوچون تورک دونیا حاکمیتی دوشونجه سینه ده قیسا توخونماق گرک دیر. الیمیزه چاتان تاریخی عابده لرین هامی سیندا، بو سیرادان داستان لاردا وورغولانان اساس فیکیر «دؤرد کؤشه دن» عبارت دونیا اوزرینده تورک لرین حاکمیتی نین طبیعی

۱۳۱ - یئنه اورادا، ص. ۲۱۵-۲۱۶

۱۳۲ - گنیش بیلیگی اوچون باخین:

İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s.236-238.

۱۳۳ - باخین:

Reşid Rahmeti Arat, Kutadgu Bilig, I cild, Metin, Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları, 1991, s.5574-5577, 2983, 5578, 1458, 2111, 5355.

سایلماسی دیر. بو دوشونجه یه گؤره، «گونشین دوغدوغو یئردن باتدیغی یئره دک» هر طرف تورک حاکمیتی آلتینا کئچمه لی ایدی. بو دوشونجه تورک فتوحات فلسفه سی نین آنا قایناغی و دایاق نقطه سی اولموش دور.

بئله لیکله، جهانگیرلیک دؤورونون (ایسلامقدرکی) شرطلرینه ان یاخشی حاضیرلانمیش توپلولوقلاردان اولان اسکی تورک لر گئیش فتح لری ایله دنیا تاریخینه دامغاسینی باسمیش، گئیش اراضیده بیر نچه دنیا دؤولتی قورا بیلیمیشدی. بونلاردان آسیا هون ایمپراتورلوغو تخمیناً ۵ یوزایل (م. اؤ. ۴ - م. ۲)، آروپا هون ایمپراتورلوغو تخمیناً ۱۰۰ ایل (م. ۴ - جو یوزایلین اورتالاری - ۵ - جی یوزایلین اورتالاری)، آغ هون ایمپراتورلوغو تخمیناً ۲۰۰ ایل (۵۵۷ - ۳۵۰)، تابقاچ دؤولتی تخمیناً ۲۰۰ ایل (۵۵۶ - ۳۸۷)، گؤی تورک خاقانلیغی تخمیناً ۲۰۰ ایل (۷۴۵ - ۹۵۲)، اوغور دؤولتی ۴۶۴ ایل (۱۲۰۹ - ۷۴۵)، بویوک بولقار دؤولتی ۲۰۰ ایلدن چوخ (۶۳۰ - تخمیناً ۸۵۲)، خزر خاقانلیغی ۳۰۰ ایلدن چوخ (۹۶۵ - ۶۳۰) یاشادی. اوزون مدت ایپک یولو اسکی تورک لرین نظارتی آلتیندا قالدی. چین، ساسانی لر، بیزانس، روما کیمی قدرتلی قونشو دؤولت لر تورک دؤولت لری نین حربی گوجونو قبول ائتمک مجبوریتینده قالدی.

تورک لرین پاسیونار [پرشور] انرژسی اساساً اوزون مسافه لرین قطع ائدیلمه سینه، ساواش لارا، دؤولت قوروجولوغونا صرف ائدیلدی. اسکی تورک لر تیجارته، اکینچیلیگه، صنعتکارلیغا (دمیرچیلیک و سیلاح استحصالی استثنایا اولماقلا)، عمومیتله، اوتوراق حیاتی یوخاریدان آشاغی باخمیش، بو ساحه لری تمثیل ائدنلری اؤزوندن آشاغی کاتئوریالی اهالی سایمیشلار. اوغون اولاراق بوزقیر تورک کولتورو فئودال مناسبت لرین اینکیشافینا دا آزمیल्ली اولموش دور.^{۱۳۴} ۳۸ حرفلی الیفباین کشفی و ایستیفاده سینه، اورخون کیتابه لری کیمی اونیکال [بئزرسیز] تاریخی عابده نین یارانماسینا باخمایاراق، تورک سولاله لری اوچون یئرلی کولتورون اینکیشاف ائتدیریلمه سی اوستون

۱۳۴ - خزر خاقانلیغی استثنایا اول بیلر. خزرلرین تاریخینی تدقیق ائتمیش روس آراشدیرماچیسى س. پلنتنیووا خزر خاقانلیغینی دوغو آروپانین ایلك فئودال دؤولت قورومو حساب ائدیر.

ساحه لردن سایلمامیش دیر. اودور کی، حربی-سیاسی حاکمیت ضعیفله ینده ییاد کولتورلرین اسکی تورک لرین حیاتینا اؤنملی تاثیر ائتمه سی، حتی حاکم تورک سولاله لری نین ییاد ائتنیک-کولتور مو حیطینده اؤز کولتوروندن دؤنمه سی تاریخی فاکتسی (تابقاچ لارین چینلی لشمه سی، بولقار لارین اسلاویانا لشماسی) معلوم دور. بئله بیر شرایطده اسکی تورک لری ایسلام مدنیتی (سیویل ییازسیاسی) دؤورونه قدم قویدولار.

اسکی تورک لری آراسیندا ایسلامین یایلماسی و تورک دؤولت لرینده اونون رسماً قبول اولونماسی یالینیز تورک لرین، یالینیز بؤیوک بیر جوغرافیاین دئییل، دونیا تاریخی نین گئدیشینده دؤنوش نقطه سی اولدو ۱۰-جو یوزایلین باش لاریندا عابباسی خیلافتینده (۷۴۹-۱۲۵۸) رسمی دینه قارشى درین ایدئولوژی مخالفت گوجلنمکده ایدی. اسکی زردوشتلوک طرفدارلاری اولان ایرانلی لری حاکمیتین تزلیکله دیشه جه یینه اینانیر، اونا گؤره حاضیرلا شیردی لری. کرمانی لر ده «صاحب الزمان»ین یاخین واخت لاردا ظهور ائده جه یینی گؤزله بیردی لری. علوی لر خوراسانین اساس شهرلرینی ایشغال ائتمیشدی لری.^{۱۳۵} دیگر طرفدن، یاخین شرق ایسلام عالمی بو زمان اؤزونو مدافعه ائتمک اقتداریندا دئییلدی. پروف. دوکتور فاروک سومترین قئید ائتدیگی کیمی، «ایسلام عالمی معنا ائله چوروموشدو کی، ۳-۴ مین آداملیق بیر اوغوز بؤلگو تک باشینا فلسطین ایله سوریانین اؤنملی بیر قیسمینی آسانلیقلا اله کئچیرمیشدی.»^{۱۳۶} دوغو و گونئی آنادولونو موسلمان لاردان تمیزله میش، حلب بؤلگه سینین حاکمیتی آلتینا آلمیش بیزانسین، یئنی بیر هوجوملا سوریا، حتی مصره ده حاکم اولماسی تهلوکه سی یاشانیردی. عرب عنصر و اؤزونو توپارلا ییب ایسلام عالمینی بو تهلوکه لردن قوروماغا آرتیق قادیر دئییلدی، بو، «بلکه ده ایکینجی پیغمبرین چیخماسی ایله مومکون اولای بیلردی.»^{۱۳۷} ایسلام عالمینی یئنی تهدیدلردن قورویان «ایکینجی

۱۳۵- باخین:

A. Zeki Velidi Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, c. 1, s.76-78; B. B. Бартольд, Сочинения, т.1, Туркестан в эпоху монгольского нашествия, Москва: Изд-во восточной литературы, 1963, с. 242-262.

136 - Faruk Sümer, Oğuzlar (Türkmenler). Tarihleri – Boy teşkilatı – Destanları, s. XI.

قورتاریجی» تورکلر اولدو.

ایسلامی قبول ائتمکله تورکلر ده اونلاری تهدید ائدن تهلوکه لردن خلاص اولدولار. اسکی تورکلرین گؤی تانری دینی دیگر دین لره نسبتاً جاذبه لیگینی ایتیرمکده ایدی. بو دینه گؤره دونیانی و هر شئی تانری یاراتمیشدی. او، گؤیون دوققوزونجو قاتیندا اوتوروردو. گؤی دوققوز قات اولدوغو کیمی یئر ده دوققوز قات دان عبارت ایدی. اینسانلار بونلارین اورتاسیندا ایدی لر، یوخاری گؤیه دوغرو روحلار، اوستون وارلیقلار، آشاغی گؤیه دوغرو ایسه آشاغی و پیس مخلوقلار یئرله شیریدی. تانری دان باشقا مقدس اولان وارلیقلار دا واردی، اما اونلار تانری دئییلدی. تانری تکدی.^{۱۳۸} تانری نین ایراده سی نین اوستونلوگونه اینانلیر، هر شئیده اونون ایجازه سینی آماغا چالیشیردی لار. گؤی تانری بوتون دونیانین یارادیجی سی اولماقلا برابر، هم ده «تورک تانری سی» کیمی تانیردی، چونکو اونلار تانری نین ایسته دیگی کیمی یاشایان اینسانلاردی. تانری دونیانین نظامینی تورکلره وئرمیشدی، چونکی تورکلرین باشیندا مقدس (تانری کیمی گؤیده اولموش) بیر سولاله نین تمثیلچی لری دوروردو.^{۱۳۹}

اینسانلار، اطراف محیط، دونیانین گئدیشاتی حاقیندا معین فیکیر سیستمینه مالیک اولماسینا باخمایاراق، گؤی تانری دینی، قارشیلانمیشدیقلاری دیگر دین لره نسبتاً ساده گؤرونوردو. دوغو تورکویستان و ماوراءالنهرده ۴ و ۵-جی یوزایل لردن اعتباراً تورک بوی لاری آراسیندا بودا، زردوشت، مانی و خریستیان دین لری یایی لیر، اوتوراق تورکلر آراسیندا داها آرتیق طرفدار توپلاماغا باشلا ییردی. آیریجا اونو دا قئید ائدک کی، اسکی تورکلر یازیلی دینی کیتابلارینی یارادا بیلمه دی لیر. تورک حؤکمدارلاریندان بعضی سی نین ده زامان-زامان یاد دین لره مئیل ائتمه سی دورومو بیر آز دا غلیظلشدیریردی. گؤی تورک دؤولتی نین ایلک ایل لرینده بودیست لرین بورادا معبدلر قورماسی، طرفدارلار توپلاماسی معلوم دور. تابو کاغان (۵۷۲-۵۸۱) دا بودیست لرین راهیب لرینی و معبدلرینی قوروماغا جهد ائتمیشدی.

عینی شکیلده اورخون عابدلری نین مشهور قهرمانی بیلگه کاغان تاوو دینی نین و بودیزمین تورکلر آراسیندا یایلماسینا گؤز یوموشدو. اویغور دؤولتی ایسه بؤگو کاغان (۷۵۹-۷۷۹) زامانیندا رسماً مانی دینینه گیرمیشدی. داها سونرا اویغورلارین بیر حیصّه سی بودیست اولدو. خزر سولاله سی نین موسوی دینینی قبول ائتمه سی ده معلوم دور. بیر سؤزله، مختلف دین لرین تورکلر آراسیندا یایلماسی اونلاردا ائتنیک کونسولیداسیا [تمرکزلشمه] پروئسی نین گوجلنمه سینه مانع اولور، حتی بعضی بوی لارین تامامله اؤز کولتورلرینی ایتمه سی ایله نتیجه لیردی. اونو دا گؤسترمه یه لوزوم وار کی، بو دین لر تورکلرین عمومیتله حرکتلی و ساواشچی طبیعتینه اویغون گلمه دیگی اوچون مقاومتله ده اوزله شیردی. گؤی تورکلرین مشهور باش وزیر (ایقوجی) بیلگه تونیوکوک، تاوو و بودا دین لر نین تورکلرین بیرلیگینی پوزا بیلجه یینی و تورکلری یوزلاشdırیرا جانیی اساسلان دیر اراق، بیلگه کاغانی یاد دین لری حمایه دن چکیندیرمیشدی: «هر ایکی سی ده اینسان داکی حؤکم ائتمه و اقتدار دو یغوسونو ضعیفله دیر. قدرت و ساواشچیلیق یولو بو دئییل دیر. تورک میللتینی یاشاتماق ایسته بیریک سه، نه بو تعلیم لره، نه ده معبدلرینه اولکه میزده یئر وئرمه مه لییک.»^{۱۴۰}

ایسلام ایسه رئالیست و عسگر دینی اولماسی اعتباریله تورکلرین طبیعتینه اویغون گلیردی. اونلارین تک تانری ایله یاناشی جئت و جهنمه ده اینامی واردی. ایسلامی قبول ائتمکله تورکلر الله یین عسگرینه چئوریلیر، دونیا حاکمیتی آرزولارینا ایدئولوژی اساس الده ائدیردیلر. بونو نظره آلاراق آ. ذنکی وئلیدی توغان یازیر: «تورکلرین ایسلامیتی یالینز مادی دوشونجه لرله، عرب لرین اوردولارینا و غنیمت گتیرن فتوحات لارینا ایشتیراک فیکریله قبول ائتمیش اولدوقلاری نظریه سی آنجاق علم ساحه سی دیشیندا بحث مؤوضوعسو اولا بیلیر.»^{۱۴۱} تورکوستانین عرب حاکمیتی آلتیندا اولمایان، آرال گؤل و خزر دیزی نین قوزئی بوزقیرلاریندا

140 - İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s.118. Həmçinin baxın: Erol Günçör, Tarihte Türkler, s. 62; Oğuz Ünal, Horasandan Anadolu'ya, Ankara: Töre Devlet Yayınevi, 1980, s. 60-61; Cavad Heyət, Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış, s.95.

141- A. Zeki Velidi Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, c. 1, s. 78.

آزاد یاشایان، قیسماً بودا، مانی، خریستیانلیق و موسویلیک تأثیرینه معروض قالان تورکلر، ۹۲۰-جی ایلده ایسلامین رسماً قبولونا قدرکی ایکی یوزایل عرضینده موسلمانلارلا دفعه لرله تماسدا اولوب، ایسلامین و مدنیتنین مزیت و ضعیفلیکلرینی اوزون زامانلار آزاد صورتده اؤیرنمک ایمکانینا مالیک اولموشدولار. بو زامان کسینگینده بیر ایسلام طریقیتیندن دیگرینه کئچمک، ایسلامی قبول ائتدیکدن سونرا دیگر دینه پناه آپارماق، یئنی دن ایسلامی سئچمک عادی حال ایدی.^{۱۴۲} ایلک دفعه ایسلامی قبول ائتمیش تورک دؤولتی نین ده بو بؤلگه دن اولماماسی دقتی جلب اندیر. ایتیل (وولقا) بولقار دؤولتی نین باشچیسی آلتیمیش عابباسی خلیفه سیندن دین آدام لاری و قالا اینشاسی تکنولوگیاسی متخصص لری ایسته میشدی. ۱۰-جو یوزایلین باش لاریندا اونلارا بیر ایسلام هئیتی گلدی و حاکم سولاله رسماً ایسلامی قبول ائتدی. جومه خطبه لرینده «اللهیم، بولقار ائل-تبرینی دوغرو یولا گؤتور» دئیلمه یه باشلاندى.^{۱۴۳} اورتا آسیادا قاراخانلی دؤولتی نین ایسلامی رسماً قبول ائتمه سی تورک فتوحاتی نین یئنی دالغاسی نین باشلانغیجینی قویدو. بونونلا بئله یاخین و اورتا شرقین سیاسی خریته سینی تامامیله یئنی دن دیشدیرن بو فتوحاتین سببلری یالنیز تورکلرین ایسلامی قبول ائتمه سی عاملی ایله ایضاح اولونمامالی دیر.

تورکلرین ایسلام دؤورونده یاییلماسی نین باشلیجا سببی اولاراق بیر سیرا آروپا و تورکییه شرق شناس لاری اورتا آسیادا ایقلم دیشمه لرینی، بورادا قوراقلیغین دوشمه سینی گؤستر میشلر. آ. ذئکی وئلیدی توغان بو وئرسیانی اساس سیز سایمیش دیر. اونون قایناقلارا دایانان آراشدیرمالارینا گؤره، تورکلری کؤچه مجبور ائدن اساس سبب اورتا آسیادا اهالی سیخلیغی نین یارانماسی ایدی.^{۱۴۴} بؤیوک تورکولوق تورک فتوحاتی نین اؤزللیکلرینی، اونون مومکونلوگو سببلرینی ده آراشدیریر و آلتی سبب گؤستریر. او، ایلک اولاراق کؤچریلیگین آخینلار (یوروشلر، هوجوملار) اوچون مناسب شرایط یاراتدیغینی گؤستریر. کؤچری، یا یاری-کؤچری

تورک، اوتوراقلیغی آشاغیلیق ساییر. ۲) تورک لرین تا قدیمدن خصوصی میسسیا داشیدییغی فتح لرین موتیولری سیراسیندا اؤنملی یئر توتور. کاشقارلی ماحمود و باشقا مؤلفلر «تورک لرین اللهین خاص اوردوسو اولمالاری، اللهین جزالاندیرماق ایسته دیگی طایفالارین اوستونه تورک لری گؤندر دیگی» حاقیندا اینانیش لار حاقیندا یازیرلار. ۳) تورک لرین سرحد تانیمالاری، اونلارین «جهانشمول دؤولتین معین حدوددا قورولماسینا» ایناملاری. ۴) «تورک لر تامامیله اؤز ایستک لرینه گؤره یاپدیقلاری حرب و فتوحات لارینی دین و یا دیگر مدنی و اینسانی شعارلارلا اؤرتمه مییش، ساده جه یاغمانی بیر جزالاندیرما سفری اوچون، یاخود اؤلکه لری حؤکم و ایداره لری آلتیندا بولوندورماغی بیر حرب اوچون مقصد سایمیشلار. ۵) ساده و انلاستیک تشکیلات سیستمی نین، توره آدلانان اجتماعی قایدا- قانون لارین آخین لار اوچون مناسب شرایط یاراتماسی. ۶) تورک حرب صنعتی نین او زامان اوچون چوخ یوکسک سویه ده اولماسی.^{۱۴۵}

اورتا آسیادا ایلک موسلمان تورک دؤولتی قاراخانلی خاقانلیغی اولدو. قاراخانلی لار اورتا آسیانین باتی سیندا مسکوندولار، مرکز لری بالاساقون ایدی. داها سونرا دؤولتین مرکزی کیمی کاشقار شهری سئچیلدی. ایسلامین قبولو ساتوک بوغرا خانین حاکمیتی دؤورونه دوشور. منبع لرین گؤستر دیگینه گؤره، بوغرا خان (عبدالکریم) ایله بیرلیکده ۲۰۰ مین چادیردان عبارت اهالی ده ایسلاما گیردی.^{۱۴۶} اسکی عنعنه یه او یغون اولراق اؤلکه نین دوغوسو بؤیوک خاقان (آرسلان خان)، باتی سی ایسه باشقا خان (بوغرا خان) طرفیندن ایداره ائدی لیردی. خاتون دا خاقان قدر سؤز صاحبی ایدی. بعضی اصطلاح دیشیکلیگی نین باش وئرمه سینه باخمایارق، ایبراهیم کافئس اوغونون فیکرینجه، قاراخانلی خاقانلیغی دا اسکی «بوزقیر ائلی نین داوامی ماهیتینده ایدی.»^{۱۴۷} ایسلاملاشما یئونونده دیشیکلیکلر ایسه خاقانلیغین خلیفه طرفیندن تصدیقی، اؤلکه ده خلیفه آدینا خطبه نین اوخونماسی، پولون اوستونده خلیفه نین آدی نین یازیلماسی،

بیر ده خاقانین باشی نین اوستونده چترین داشینماسی ایدی.^{۱۴۸} قاراخانلی لار ۹۹۹-جو ایلده ماوراءالنهری سامانی لردن (۱۰۰۵-۸۱۹) آلیب، آز سونرا بو دؤولتین وارلیغینا سون قویدولار. قونشو قزنه لی، سلجوقلو، قاراخاتای لارین و خارزمشاه لارین هوجوم لاری نتیجه سینده سونرالار ضعیفله یین قاراخانلی دؤولتی، تاموغول ایستیلاسینادک اوز وارلیغینی قورودو. قاراخانلی لار زامانیندا عموم تورک مدینتی نین شاه اثرلری (قوتادغو بیلک و دیوان لغات التورک) و سیمالاری میداننا چیخدی.

عباسی خلیفه لری عرب سرکرده لری و دؤولت آدام لاری نین اقتداری اللریندن آلماسیندان قورخدوقلاری اوچون تورک لردن عبارت محافظه بیرلیک لری قوروردو. اونلارین یئرلی اهالی ایله قاریشماسینی اؤنله مک اوچون بغداد یاخینلیغیندا اونلارا مخصوص سامرا شهرینی سالمالاری دا معلوم دور. تورک لر زامانلا خلیفه لری ن سارای لاریندا موقع لری نی مؤحکم لندیرمیش، خیلافت اوردوسونو اللرینه کئچیرمیش، بعضی والیک لره تعیین ائدلمیش دیر. اونلاردان بیرری ده ۸۶۸-جی ایلده مصره والی تعیین ائدلمیش تولون احمد ایدی. او، تدریجاً خیلافت مرکزی بغداددان آسیلیغینی مینموما ائدیرمیش، اؤزونو مستقل دؤولتین باشچیسکی کیمی آپارمیش دیر. تولون اوغول لاری دؤولتی کیمی تانینان بو دؤولت ۹۰۵-جی ایلهدک مؤوجود اولدو.^{۱۴۹} عینی تپیلی باشقا بیر دؤولتی ده سوریا باش والی سی توغاج اوغلو ایهشید قوردو. ایهشید اوغول لاری دؤولتی ۹۳۳-۹۶۹-جو ایل لر آراسیندا یاشادی. باشقا بیر تورک سرکرده سی و والی دیوداد اوغلو آفشین آذربایجان و ائرمینستان اراضی سینده مستقل دؤولت یاراتدی. ساج اوغول لاری، یا ساجی لر دؤولتی ۳۸ ایل مؤوجود اولدو.^{۱۵۰}

قزنه لی لر دؤولتی نین قوروجوسو آلتیگین ده اسکی تورک سرکرده سی و والی سی ایدی، سامانی حؤکمدار لارینا خیدمت ائتمیشدی. سبوک تگین (۹۷۷-۹۹۷) دؤورونده اونلار سامانی لردن تامامیله قوپدولار و سامانی

۱۴۸ - یئنه اورادا، ص. ۳۴۴

149 - Əbülfəz Elçibəy, Tolunoğulları Devleti, İstanbul: Ötüken, 1997.

150 - Erol Güngör, Tarihte Türkler, s. 72-73.

دؤولتی نین ییخیلماسیندان سونرا دؤولتین سرحدلرینی داها دا گئیشلندیردیلر. قزنهلی لر دؤولتی نین اراضی سینه ایندیکی افغانیستان، خوراسان، اورتا آسیانین بیر حیصه سی داخیل ایدی. سلطان ماحمودون حاکمیت ایل لری قزنهلی دؤولتی نین ان قدرتلی دؤورو ایدی. سلطان ماحمود عالیملری و صنعتکارلاری قورو ماسی، مدنی تین اینکیشافینا قایغی سی ایله مشهور دور. او هم ده ایسلام آدینا اوغورلو یوروش لر (غزی) یامیش، هیندیستانا اتندیگی ۱۷ سفری نتیجه سینده بورادا ایسلامین کؤک سالماسینا نایل اولموشدو.^{۱۵۱} سلطان ماحمودون اولوموندن (۱۰۳۰) سونرا بو دؤولت ضعیفله دی و سلجوقلورلار (سلجوقی لره) باغلانندی.

۱۱-۱۵- جی یوزایلرده دؤولت حیاتی و کولتور

بؤیوک سلجوقلو ایمپراتورلوغونون یارانماسی یاخین و اورتا شرقین سیاسی-اثنیک خریته سینین تامامیله دییشدی. عموم تورک تاریخی نین، هم ده دنیا تاریخی نین بو بؤیوک حادثه سی حاقیندا چوخ یازیلیمیش، ۲۳۰ ایللیک بو دؤولت حاقیندا اونلارلا دیرلی آراشدیرمالار آپاریلیمیش دیر. بورادا بیزه دوشن سلجوقلورلار دؤولتی نین یارانما پروسسی نین و اونون نتیجه لری نین ان عمومی استقامت لرینی گؤستمک دیر.

سلجوقلو دؤولتی نین یارادیجی سی (جَدّی) سلجوق، اوغوز طایفالاریندان کینیک (قینیق؟) بویونا منسوب ایدی. او، اوغوزلارین حربی رهبری (سوباشی) ایدی. اوغوزلار ۱۰-جو عصرین بیرینجی یاری سیندا خزر دینزی ایله آرال گؤل و آراسینداکی گئیش اراضیده یاشاییر، ۲۴ بوی دان عبارت ایدی.^{۱۵۲} اوغوزلارین بیر حیصه سی آروپایا (اوزلار)، باشقا بیر حیصه سی ایسه گونئی، سیر-دریا یوره سین، اورادان دا خوراسانا

151- Erdoğan Merçil, Sultan Gazneli Mahmud, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987.

152 - Geniş məlumat üçün baxın: Faruk Sümer, Oğuzlar (Türkmenler). Tarihleri – Boy teşkilatı – Dəstənləri, s. 33-42.

کؤچموشدولر. سونونجولارین ایچینده سلجوقون کینیک بویو دا واردی. اونون آتاسی ایسلامی قبول ائتمیشدی، اؤزو ده مؤمن موسلمان کیمی تاینیردی. دیگر اوغوزلاردان فرقلندیرمک اوچون ایسلامی قبول ائدنلره بو زامان تورکمن/تورکمان دئیلمه یه باشلاندى.^{۱۵۳}

سلجوقلولار قزنه لی سلطان مسعود زامانیندا سلجوقون نوله ری اولان توغرو (Tuğrul) و چاغری قارداش لاری نین باشچیلیغی ایله جئهنو کئچیب خوراسان شهرلرینی، بو سیرادان ایستراتژی اؤنمی اولان نیشاپورو آلدیلار (۱۰۳۷). توغرو بی بورادا اؤز آدینا خطبه اوخوتدوروب، ایستیقلاینی اعلان ائتدی. قزنه لی سلطان مسعود چوخ قوتلی اوردو توپلاییب خوراسانا یورودو، سلجوقلولارلا دندانتقان دئییلن یئرده قارشیلاندى. مشهور دندانتقان ساواشی (۱۰۴۰) سلجوقلولارین غلبه سی ایله نتیجه لندی. بوندان سونرا توغرو بی همدانی، آذربایجانى و رئی شهرینی آلیب، اونو پایتاخت اعلان ائتدی. بو، آرتیق بؤیوک سلجوقلو ایمپراتورلوغونون باشلانغیجی ایدی. ۱۰۵۵-جی ایلده خلیفه اونا «سلطان» عنوانی وئرمه یه مجبور اولدو. سلطان آلپ أرسلان، بیزانسا قارشى ساواشدا مشهور مالازگرد دؤیوشونده (۱۰۷۱) روملولاری آغیر مغلوبیته اوغراتدی، تورک کؤچلری نین آنادولویا یولو آچیلدی. سلطان ملیکشاه دؤورونده سلجوقلو ایمپراتورلوغو ان پارلاق دؤورونه چاتدی. ایمپراتورلوغو سرحدلری تانری داغلاریندان مرمره و آرالیق دینزی ساحل لرینه، قافقاز داغلاریندان مصر و یمنه قدر اوزانیردی. پایتاختی اصفهان ایدی.^{۱۵۴}

۱۵۳ - مسلمان اوغوزلار اوزون زامان بو آدی قبول ائتمه میشلر. یالنیز ۱۳-جو یوزایلین باشلاریندان تورکمن/تورکمن آدی اوغوزون یئرینی آلمیشدی. بو سؤزون منشایی موباحیئه لیدیر. بعضی لری اونون فارسجاداکی «مان» (مانند) علاوه سیندن توره دیگینی و «تورک بنزر» دئمک اولدوغونو ادعا ائدیر، دیگر لری ایسه بونون موبالیغیه علاوه سی اولدوغو وئرسیاسینی (قوجامان، آزمان کیمی) ایره لی سورورلر. فاروک سومئر، اوغوزلار (توکمن لر). تاریخ لری - بوی تشکیلاتی - دستان لاری، س. ۵۱-۵۲. بیزیم فیکریمیزجه، تورکمان سؤزونون تورک لرین مسلمانلیغی قبولوندان سونرا میدانا چیخدییینی نظره آلساق، بو سؤزون ساده جه تورک-مسلمان سؤزلرینین قیسا فورماسی اولایلمه سی وئرسیاسینی دا جدی سایا بیله ریک..

154 - İbrahim Kafesoğlu, Selçuklular, Türk Dünyası El Kitabı, I cilt, Coğrafya-Tarih, s. 247-290; Erol Güngör, Tarihte Türkler, s. 78-89; Oğuz Ünal, Horasandan Anadolu'ya, s. 74-147.

سلطان سنجرین قیرخ ایللیک حاکمیتی دؤورونده (۱۱۵۷-۱۱۱۷) سلجوقلو ایمپراتورلوغو ضعیفله مەیه باشلادی و اونون اؤلوموندن سونرا ایمپراتورلوق موسستقیل دؤولتلره بؤلوندو. اما سیاسی، ائتتیک، اقتصادی و مدنی باخیمدان یاخین و اورتا شرق آرتیق خئیلی دییشمیشدی.

سلجوقلو سلطانلاری بیر شاهزادهنی بیر ایالته والی گؤندرندە اونونلا بیرلیکده دؤولت ایشینده بیشمیش و حربی ایشلرده اؤزونو تصدیق ائتمیش اوغوز بی لریندن بیرینی ده اونا آتابی (بعضاً لله آدلانیردی) وئردیلر. سلجوقلو ایمپراتورلوغو داغیلدیقدان سونرا آتابی لر اؤز دؤولت لرینی قوردولار. بونلاردان ان اؤنملی لری فارس، آذربایجان، سوریا و ایراق آتابی لری ایدی. آنادولوداکی آتابی لر کونیانی پایتاخت سئچیب، آنادولو (روم) سلجوقلو دؤولتی نین اساسینی قویدولار.^{۱۵۵}

سلطان سنجرین اؤلوموندن درحال سونرا آرال گؤلونون گونئیینده یارانمیش خارزم شاهلار دؤولتی اؤز موسستقیلیگینی اعلان ائتدی. بو دؤولتین باشیندا دوران حاکم سولاله بی دیللی بویوندان چیخمیشدی. علاءالدین تکئش دؤورونده بو دؤولت اؤز سرحدلرینی قونشولار حسابینا گئیشلندیره بیلدی، عراق سلجوقلو دؤولتی نین وارلیغینا سون قویاراق اوغلو یونوس خانی بغدادا امیر تعیین ائتدی. خلیفه، خارزم شاهلارین اینده اوینجاغا چئوریلدی. علاءالدین تکئش دؤولتی نین سرحدلرینی دوغویا دوغرو گئیشلندیرمه یه نیل اولدو. بوراداکی قیپچاق بوی لاری ایله (اؤزلیکله کافقلى لارلا) سوندا خوش مناسبت قوراراق قیپچاق شاهزاده سی ترکن له ائولندی. ترکن خاتون خارزم شاهلارین سارایینا گلر-گلمز اؤلکه نین سیاسی حیاتیندا چوخ بؤیوک، بعضاً معین اندیجی رول اویناماغا باشلادی. اؤزو ایله گئیردیگی قیپچاق لار دا خارزم شاهلارین حربی گوجونون آرتماسیندا اؤنملی رول اوینادیلار. ۱۳-جو یوزایلین باش لاریندا سلطان محمد دؤورونده خارزم دؤولتی قدرتی نین زیروه سینده ایدی. خارزم شاهلار ایمپراتورلوغونون سرحدلری و سیاسی نفوذو چو حوزه سیندن هیند ساحل لرینه، قافقاز

داغ‌لارینا و بغداد یاخین‌لارینا قدر اوزانیردی. سلطان محمدین پلان‌لاریندا چین، آنادولو، شام و مصری اله کئچیرمک ده واردی. اما «ان بؤیوک سلطان» اولماق ایسته‌یینه چاتمادان، حیاتیینی خزر دنیزینده‌کی کیچیک بیر آدادا بیتیردی.^{۱۵۶}

سلجوقلولاردان سونرا یارانمیش یئنی دؤولت‌لر هله اوتوروش‌مامیش، دوغودا یئنی، موغول فیرتیناسی قویدو. موغول‌لارلا تورک‌لرین ائتیک یاخینلیغی معلوم‌دور. هر ایکی ائتوسون دیلی عینی آلتای دیل قروپونا عایدیر. اسکی موغولوستاندا ائتیک مناسبت‌لرین قاریشقیلیغی بؤیوک سرکرده و دؤولت آدامی چینگیز خانین ائتیک کؤک‌لری ایله باغلی فیکیر آیریلیقلاری نین یارانماسینا سبب اولموش‌دور. آ. ذئکی وئیدی حساب ائدیر کی، «چینگیز اوزونو میللیت اعتباریله هم موغول، هم ده تورک سایماقدا حاقلی‌دیر. هر حالدا بو دقیق‌دیر کی، چینگیزین، گوی‌تورک‌لرین شاتو شعبه‌سیندن نشت ائدیگی فئید ائدیگی کیمی منسوب اولدوغو بۇرچئغین عائله‌سی اوزونو اسکی گوی‌تورک حؤکمدارلاری و آشینا نسلیندن سایمیش و او اسکی زامان‌لاردا یاشایب گلن اثرگئنتکون افسانه‌لرینی و باشقا بیر چوخ اسکی تورک عنعنه‌لرینی بیزه آنجاق بو سولاله‌نین تاریخی بیر حقیقت کیمی تفصیلات وئرهرک نقل ائتمیش‌دیر. اونون اوچون گرک چینگیزی و گرکسه اونون موغولوستاندا دیشاری چیخیب، تورک قبیله‌لری آراسیندا یئرلشه‌رک تامامیله تورکلشیب گئدن اؤولادینی تورک حؤکمدارلاری سایماقدا ترددوده احتیاج یوخ‌دور.»^{۱۵۷}

اساساً شامانچی اولان موغول‌لار ایندیکی موغولوستاندا مؤحکم‌لیب، چین‌ین خییلی حیصه‌سینی پایتاخت پئکینله بیرلیکده ضبط ائندن سونرا (۱۲۱۱) اوزونو باتیبا دؤندردیلر. چینگیز خانین باشچیلیغی ایله اونلار دوغو تورکوستانین ایشغالیندا سونرا خارزم‌شاه‌لار دؤولتینی تهدید ائتمه‌یه باشلادیلار. ۱۲۲۰-جی ایله اوتراری توتدوقدان سونرا، موغول‌لار بیر-بیری نین آردینجا خارزمین شهرلرینی ضبط ائدیلر. کوچه

156 - İbrahim Kafesoğlu, Harezmsahlr Devleti, Türk Dünyası El Kitabı, I cilt, Coğrafya-Tarih, s. 336-343; Erol Güngör, Tarihte Türkler, s.111-112.

157 - A. Zeki Velidi Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, c. 1, s. 70.

دۇيوش لريندن سونرا خارزم ايمپراتورلوقونون پايتاختى قورگنج ۱۲۲۱-جى ايلين مابيندا دوشدو. آتاسىنى و اۆلكهسىنى ايتىرمىش سونونجو خارزم سلطانى جلال الدين (۱۲۳۱-۱۲۲۰)، ماجرا و قهرمانلىق لار دولو مقاومتى ايله موغول لارين قارشى سىنى آلا بيلمەدى.^{۱۵۸} فارس (سالغور) و آذربايجان (ائل دنيز) آتابى لرينى تابع ائتديرمك چتىن اولمادى.

حدى-حدودو اولمايان موغول ايمپرياسىنى چينگيز خان اوز ساغليغيندا دورد اوغلو آراسيندا بولموشدو. ۱۲۲۷-جى ايلده چينگيز خان اولندن سونرا وصيتينه اويغون اولاراق اوچونجو اوغلو اوگيدئى خان سئچيلدى. ماراقلى دير كى، يئنى خانلار سئچيله نه دك كئچيد دؤورونده خانين خاتونلارى نايب اولاراق بير مدت دؤولتى ايداره ائتميشلر. اسكى عنعنه يه گؤره، دؤولت سولاله نين عمومى مالى سايلديغيندان چينگيز خان هله حياتدا ايكن ايمپريانىن كئيش اراضى سىنى اوغوللارى آراسيندا بولموش، اونلارا بوندان فايدالانما حاقى تانيميشدى. بو بؤلگويه گؤره، بؤيوك اوغلو جوچيه (چوچيه) قوزئى-باتى، يعنى قىپچاق چؤلوه، چاغاتايا توركوستان، اوگيدئيه (اوكتايا) دوغو بؤلگه لرى دوشموش، كيچيك اوغلو تولوى دا آتا اوچاغىنى داوام ائتديرمك اوچون اساس يوردا قالميشدى. مركزى حاكميت قوتلى اولدوغو حاللاردا چينگيزين اوغوللارى مركزه صداقتلى قالميش، اوز اۆلكه لرينى بير والى كيمى ايداره ائتميشلر. زامانلا مركزى حاكميت فوق العاده بؤيوك اراضى لره نظارت ائده بيلمەدى و چينگيز ايمپراتورلوقو دورد حيسه يه بولوندو: هوييلاى (كوبيلاى) ايله باشلاميش چينده كى يووان سولاله سى (مركزى موغولوستان دا اونا باغلى ايدى)؛ چاغاتايين اوغوللارى نين ايداره ائديگى توركوستان؛ جوچى نسليندن اولانلارين ايداره سينده كى قيزيل اوردا و هولاكو عائله سى نين اينده اولان ائلكانليلا.^{۱۵۹} تئيمورون ظهورونادك توركلرين مسكونلاشديغى اۆلكه لرده

۱۵۸ - مثلا باخين:

Шихаб ад-дин Мухаммад ан-Насави, Жизнеописание Султана Джалал ад-дина Манк- бурны. Перевод З.М. Буниятова, Баку: Элм, 1973.

159- Ahmet Temir, Türk-Moğol İmparatorluğu ve Devamı, Türk Dünyası El Kitabı, I cilt, Coğrafya-Tarih, s. 385-393; Ahmet Temir, Moğolların Gizli Tarihine Göre Cengiz Han, Ankara: Kültür Bakanlığı, 1989.

چینگیزاوغول لاری حاکم اولدولار.^{۱۶۰}

بارلاس تورک بویوندان اولان تیمور، چینگیز فیرتیناسینی تکرار ائتدی. بلخده توپلانان قورولتای تیمورو امیر اعلان ائتدی. ۱۳۶۹-جو ایلده تیمور سمرقنده گلیب، اونو اؤزونجه پایتاخت اعلان ائتدی. آز سونرا امیر تیمورون حربی سفرلری باشلادی. تیمور، ۳۶ ایللیک حاکمیتی مدتیله دوغو تورکوستانی، خازمی، ائلخانلی لاری، عراق عربی، قافقازی، قیپچاق ائلینی، ایندیکی هیندیستانین خئیلى حیصه سینی، ایندیکی افغانیستانى آلاق بؤیوک بیر ایمپراتورلوق قوردو. او، ۱۴۰۲-جی ایلده کی آنکارا میدان ساواشیندا عثمانلینی یئیب، اونو پارام-پارچا ائتدی. نوبتی هدف توختامیشین حاکمیتی آلتیندا اولان قیزیل اوردا (آلتون اوردو) دؤولتی اولدو.^{۱۶۱}

۱۴۰۵-جی ایلده تیمورون اولوموندن آز سونرا اونون شخصی ایراده سینه و سرکرده لیک دوها سینا اساسلانان بؤیوک ایمپراتورلوق بیر نئچه بؤیوک دؤولته بؤلوندو. ۱۶-جی یوزایلین باش لاریندا اورتا آسیادا پایتاختی سمرقند اولان اؤزبک شئیانی لر دؤولتی یاراندى. آذربایجان، شرقی آنادولونون بیر حیصه سی و ایندیکی ایرانین خئیلى حیصه سینی اؤزونده بیرلشدیرن قارقویونلو (۱۴۶۸-۱۴۱۰) و آغ قویونلو (۱۵۰۱-۱۴۶۸) دؤولت لری قورولدو. عینی جوغرافیادا عینی ۱۶-جی یوزایلین باش لاریندا سونونجونو صفوی لر دؤولتی عوض ائتدی. ۱۶-جی یوزایلین باش لاریندا آرتیق عثمانلی دؤولتی توپارلانمیش، دنیا دؤولتینه چئوریلیمک اوزره ایدی. ایندیکی افغانیستان، پاکيستان و هیندیستانین بؤیوک اراضی سینی احاطه ائدن دهلی سلطانیلی (۱۴۵۱-۱۲۰۶)، داها سونرا ایسه بابور ایمپراتورلوقونون (۱۸۵۳-۱۵۲۶) باشیندا تورک سولاله لری دوروردو. ۱۶-جی یوزایلین باش لاریندا ایندیکی روسیا اراضی سی نین خئیلى حیصه سینی احاطه ائدن سیبیر، هشترخان (حاجی ترخان)، قازان، نوقای خانلیق لاری مختلف تورک بوی لاریندان

160 - В. В. Бартольд, Сочинения, т.1, Туркестан в эпоху монгольского нашествия, с. 242-262.

۱۶۱ - امیر تیمور و تیموراوغول لاری حاقیندا معلومات اوچون، مثلاً، باخین:

Türk Dünyası El Kitabı, I cilt, Coğrafya-Tarih, s. 447-456; German Vamberi, Ömir Teymur, Bakı: Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, 1991.

چیخمیش سولالەر طرفیندن ایداره ائدیلمدی. ۱۲۵۰-جی ایلده قیپچاق تورکلری آی بی یین باشچیلیغی ایله مصر مملوک دؤولتی نین اساسینی قويدولار. بیر سؤزله، ۱۶-جی یوزایلین باشلارینا دوغرو تورک دونیاسی یئرلی اھالی نین اکثریتی، یا اھمیتلی حیصه سی تورکلردن عبارت اولان و تورک سولالہلری طرفیندن ایداره اولونان عثمانلی، صفوی، شیبانی ایمپراتورلوقلاری، سیبیر، ہشترخان، قازان، نوقای خانلیقلاری، ائله جہ ده تورک سولالہلری نین حاکم اولدوغو، اما اھالی سی نین بؤیوک اکثریتی غیر تورکلر اولان بابور دؤولتی ایله تمثیل اولونموشدو. بو دؤولت لر اصلینده یاخین و اورتا شرق آدلانیدیردیغیمیز بؤلگه اراضی سی نین مطلق اکثریتینده یئرلہ شیردی.

۱۰-۱۵-جی یوزایل لرین درین، بعضی حاللاردا دراماتیک سیاسی پروسس لر، اؤزللیکلہ یئنی دؤولت لر سیستمی نین یارانماسی اؤزو ایله برابر یاخین و اورتا شرقین ائتیک خریته سی نین تاماملہ یئنی دن بیچیملمہ سینی گتیردی. بو یئنی بیچیملمہ نین مرکزینده اوغوزلارین (سونرالار موسلمان تورکلر - تورکمن لرین) کؤچو دوردو. ۱۰-جو یوزایلده باشلانمیش ایسلاملاشما، اھالی سیخلیغی، اوسته لیک کیتای (موغوللارین بیر قولو) طایفالاری نین یئنی هوجومو بوتون تورک بویلارینی یئریندن اویناتدی، بؤیوک تورک مهاجرتینہ سبب اولدو. سلجوقلار گونئیہ کؤچدوکجه آرخاسینجا اوغوزلارین دیگر دستہلری سئل کیمی خارزم و خوراسانا یؤنلدی. تورک کؤچلری مسئله سینی آراشدیرمیش عثمان توران یازیر: «گئرچکدن تورک بوی و اولوسلاری نین بیر-بیری لرینی

162 - Akdes Nimet Kurat, Altın Ordu Devleti, Türk Dünyası El Kitabı, I cilt, Coğrafya-Tarih, s.400-408; Ahmet Temir, Kazan Hanlığı (1437-1552), Türk Dünyası El Kitabı, I cilt, Coğrafya-Tarih, s.409-414; Reşit Rahmeti Arat, Aştırhan Hanlığı, Türk Dünyası El Kitabı, I cilt, Coğrafya-Tarih, s.415-416; Ahmet Temir, Kasım hanlığı, Türk Dünyası El Kitabı, I cilt, Coğrafya-Tarih, s.417-419; Halil İnalçık, Kırım hanlığı, Türk Dünyası El Kitabı, I cilt, Coğrafya-Tarih, s.420-434; Ahmet Temir, Nogay Hanlığı, Türk Dünyası El Kitabı, I cilt, Coğrafya-Tarih, s. 435-436; Akdes Nimet Kurat-Ahmet Temir, Sibir (Sibirya) Hanlığı, Türk Dünyası El Kitabı, I cilt, Coğrafya-Tarih, s.437-450.

سیخیشدیرمالاری او درجه شیددتلنمیشدی کی، موسلمان اوغوزلار آرتیق سیر-دریا بوی لاریندان آخین حالیندا ماوراءالنهره دوغرو کؤچور و ۹۳۴-جو ایلده باشلایان بو بؤیوک اهالی حرکتی ۱۱-جی یوزایلین ایلک یاری سیندا آرتیق سئل حالینی آلمیش اولوردو.»^{۱۶۳}

گؤستریمک لازیم دیر کی، بؤیوک سلجوقلو دؤولتی نین یارانماسیندان سونرا دا سلطانلارین مشغول اولدوقلاری ان اؤنملی مسئلهلردن بیرى محض اؤغوزلارین (تورکمن لرین) کؤچو ایدی. سلجوقلو ایمپراتورلوغو و دیگر ایسلام دؤولت لری اراضی سینده اؤز بوی بی لری نین ایداره سینده سربست حرکت ائدن بو کؤچری اوغوزلار چوخ واخت سلطانی بئله تانیمیر، اسکی تورک حاکمیت آنلایشینا اویغون اولاراق، مرکزی حاکمیتته چوخ ضعیف باغلارلا باغلانیر، یئنی یورد تاپماق، سورولرینی بسله مک اوچون ایسلام اؤلکه لرینی ایستیلانیدیر، یئرلی اهالینی بعضاً غارت ائتمکدن چکینمیردی. بو مناسبتله عابباسی خلیفه سی ۱۰۴۴-جو ایلده سلطان توغرولا شیکایت ائتمیش، بو کؤچ و غارت لرین قارشیسینی نین آینماسینی طلب ائتمیشدی. سلطان توغرولا دا بوتون موسلمانلارین باشچیسینی نا جاوا ایندا تورکمن مهاجرلری نین سایجا چوخلوغونو و ضروری احتیاجلارینی گؤستریش، هم ده سلجوق خاندانی نین اطاعتی آلتینا تام آینما میش بعضی کؤچری تورکمن بوی لاری اوزرینده کی نظارت و نفوذونون چوخ ضعیف اولدوغونو بیلدیرمیشدی.^{۱۶۴}

تورک یایلمالاریندا (خصوصاً ایلک عثمانلی لار دؤورونده) آخین و آخینچی لارین رولو بؤیوک دور. آخینچی لار سرحدده یاخین یئرلرده یاشایانلار آراسیندا سئچیلیر، قاضی سیاھی لاریندا قئیده آلینیردی لار. اونلارین باشیندا آخینچی بی لری دورور، اون، یوز، مین آداملیق دسته لر

163 - Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye. Siyasi Tarih. Alp Arslandan Osman Gazi'ye (1073-1318), İstanbul: Turan Neşriyat Yurdu Yayınları, 1971, s. 6-7.

164 - Oğuz Ünal, Horasandan Anadoluya. Türkiye Tarihine Giriş. Anadolu'nun Fethi ve Türkiye Devletinin Kuruluşu. Ankara: Töre Devlet Yayınevi, 1980, s. 77-78.

بۇلونوردو. آخینچی لارین اساس وظیفه سی محاربه واختی اوردویا هر جور کشفیات خیدمتی گۆستر مک، یول لاری و کۆرپولری قوروماق، دوشمنین توپارلانماسینا مانع اولماق اوچون اونلارین ارزاق تأمیناتی بۇلوک لرینه، بعضاً حربی حیصه لرینه هوجوم ائتمکدی. آخینچی لار بیر قایدا اولاراق بۇیوک دۇیوش لره گیرمزدیلر. اونلارین اساس اۆزلیگی چوخ سرعتله حرکت ائدرک دوشمنی چاشدیریب داغیتماقدی. محاربه واختی اوردودان دۇرد- بئش گونلوک مسافه ایره لیده گئدر، دۇیوش لردن سونرا دا اوردونون آرخا تهلوکه سیزلیگینی تأمین ائدردیلر. آخینچی لار مستقیل یوروش لره ائدر، یئنی یورد یئرلری توتار، اۆز بوی لارینی اورایا کۆچوردیلر.^{۱۶۵}

۱۳- جو یوزایلین ایلك اون ایل لرینده موغول فیرتیناسی اوغوزلارین باتییا دوغرو یئرلشمه سینی سرعتلندیردی. فاروک سومئر یازیر کی، «... سیر-دریا بوی لارینداکی شهرلرده و کندلرده یاشایان اوتوراق اوغوزلارین دا بالخاصه موغول قیلینجی آلتیندا جان وئرمه مک، اونلارا اسیر دوشمه مک، موغول ایستیلا سیندان سونرا تورکوستاندا باش گۆسترن قورخونج آجلیقدان اؤلمه مک و نهایت ائلداش لاری نین یاشادیغی امین بیر اؤلکه اولماسی کیمی سببلر اوزوندن» باتییا کۆچ داوام ائتمکده ایدی.^{۱۶۶} اوغوزلارین بۇیوک اکثریتی آنادولودا توپلاندى.

بورادا اونو دا خصوصی قئید ائدک کی، موغول ایستیلاسی زامانی موغول لارلا بیرلیکده آذربایجانا، قیسماً ده آنادولویا بۇیوک میقداردا تورک بوی لاری کۆچدو. اویغور، کارلوق، قیپچاق و بونون کیمی باشقا تورک بوی لاری نین موغول ایستیلاسی زامانی ائتنیک وارلیقلاری خئیلی دیشمیش اولدو. اونلار موغول بوی لاری ایله قاینایب-قاریشیب، یئنی قوم لار عمله گئیردیلر. دیل لری قالسا دا تاریخی شعورلاری، حربی تشکیلات و عادت لری موغوللاشدی. فاروک سومئر گۆره، دوغو تورکوستان، اؤزبکیستان، قازاخستان، قاراقالپاق، ایدیل بویو تورک لرین اکثریتی بو تورک-موغول

165 - Erol Günçör, Tarihte Türkler, s. 215-217.

166 - Faruk Sümer, Oğuzlar (Türkmenler). Tarihleri – Boy teşkilatı – Destanları, s. XIII.

قاریشماسیندان یارانمیش یننی قوملارین نوه-نتیجهلری دیر.^{۱۶۷} آ. ذنکی وئیلدی توغان تاریخچی جووئینی نین اثرلرینه دایاناراق ائیلخانلی لاری مدافعه ائدن و دوغودان گلمیش اهالی نین سایینی یکی میلیون یاریم اولدوغونو دئییر.^{۱۶۸} ۱۵-جی یوزایلده آرتیق آنادولو، آذربایجان، ایرانین بعضی بؤلگه لری، اورتا آسیا، ایتیل (وولقا) چایی حوزه سی، سیبیرین اهالی سی نین اکثریتی تورکلردن عبارت ایدی.

بو بئش یوزایل ایچینده (۱۰-۱۵-جی) تورک دؤولتلری نین ماهیتینده ده اؤنملی دیشیکلیکلر اولدو. قاراخانلی لار دؤورونده (۱۰۷۰) یازیلیمیش کوتادقو بیلکده حاکمیتله باغلی مسئله لر قرآن، شریعت مدعالارینا گؤره دئییل، هله ده قوت و توره آنالایش لارینا گؤره ایضاح ائدیلیردی. قزنه لی لر ایسه داها چوخ یئرلی ایسلام دؤولتی دوروموندا ایدی. قزنه لی ماحمود خلیفه دن مختلف تخلص لر آلمیش، سلطان آدی داشیمیش ایلك تورک حؤکمداری اولموش دور.^{۱۶۹} سلجوقلور اول لر گؤی تورک دؤولت عنعنه سینه باغلی ایدی لرسه، خوراساندا ایکن دؤولت معین دیشیک لیه اوغرامیش، تورک-ایسلام ماهیتی آلمیشدی. توغروول بی خلیفه دن سلطان عنوانی آلمیش، ایسلام آد و تخلص لری ایشلنمیش، اسکی اوغوزلارداکی یابقو عنوانینی ملیک عوضله میشدی. بونونلا بئله، سلجوقلو سلطانلاری الله یین ائلیجیسی (رسولو) اولان پیغمبرین وکیلی کیمی خلیفه نین هم دونیا، هم ده آخیرت ایش لرینده مسؤولیت داشیدیقی پرینسیپینی قبول ائتمه میش، دونیانی ایداره ائتمه صلاحیتینی اؤز عهدهلرینده ساخلا میشلار. تورک حؤکمداری اؤزونو «خلیفه یه باغلی بیر موسلمان امیری» دئییل، سلطنتین گئرچک صاحبی و دونیا ایش لرینده مسؤولیت داشییان یئگانه شخص ساییردی. شریعت ایش لری ایله مشغول اولان خلیفه لر ایسه مرکزی حکومتین اونلارا وئردیگی تورپاقدان گلیرلرینی تأمین ائدیر، حتی بعضاً خلیفه نین سلطان طرفیندن تاینماسی لازیم گلیردی.^{۱۷۰} دیگر ایسلام

167 - Faruk Sümer, Oğuzlar (Tükmenler). Tarihleri – Boy teşkilatı – Destanları, s. XIII.

۱۶۸ - A. Zeki Velidi Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, c. 1, s.252.

169- İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s. 344.

دؤولتلریندن فرقلی اولاراق تورک حؤکمداری نین خانیمی نین دؤولت حیاتینداکی رولو یوکسک اولاراق قالیردی.

اسکی دن قالمیش تورک دونیا حاکمیتی مفکوره سی ده یاشاماقدایدی، اما او آرتیق ایسلامین یاییلماسی ایدئالی ایله اساسلاندریلیردی. اسکی دن قالما، هله ده سیستمش دیریلمه میس کاریزماتیک وراثت پرنسیپی زامانلا دؤولت داخیلینده دراماتیک حاکمیت داعوالارینا دؤنور، حاکم سولاله لرین بیر-بیرینی عوض ائتمه سینه، دولایی سی ایله دؤولت داخیلینده ثابتسیزلیگین یارانماسینا سبب اولوردو. ایالت لرین ایداره سی داها چوخ عکس-مركزیته اساسلانیردی.^{۱۷۱}

موغوللار و تیموراوغوللاری دؤورونده اسکی تورک دؤولت تشکیلات سیستمی و یاسا حقوق سیستمی یئنی دن شریعت و ایسلام دؤولت نیظامیندان اوستون تولدو. آ. ذئکی وئیدییه گؤره، محض بو سبب دن «موسلمان عرب و او زامانکی موسلمان تورک مؤلفلری موغوللاری ایسلام دوشمنی گؤسترک اوچون باشلیجا دلیل اولاراق قئید ائتمیشلر.»^{۱۷۲}

ان اؤنملی یئنیلیک لردن بیری تورک دؤولت لرین ایداره سینه یئرلی ایرانلی لارین (فارس، تاجیک عنصرنون) جلب ائدیلمه سی ایدی. تورکولوقلار بونو تورک سولاله لرین ایسلام دینی نین حاکم اولدوغو اؤلکه لرده «کولتور محیطی نین» دیرلرینی، ایلك نوبه ده عرب و فارس دیل لری عنعنه سینی نظره آلماق ضرورتی ایله ایضاح ائدی لر. بیر قایدا اولاراق دؤولت کارگزارلیق ایش لری عرب و فارس دیل لرینده آپاریلیر، بعضاً تورکجه دن ده استفاده ائدی لیردی. قزنه لی لری یاد ائتنیک کوتله اوزرینده نازیک بیر طبقه اولدوغوندان «یئرلی ائتنیک عنصر دایانماق مجبوریتینده» قالمیش،^{۱۷۳} اونلارین ائتنیک دیرلری نین اینکیشافی نین اساس

۱۷۱- باخین:

Osman Turan, Türk Cihan Hakimiyeti Tarihi, İstanbul: Ötüken, 2008, III bölüm; İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s. 349-351.

172 - A. Zeki Velidi Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, c. 1, s. 98.

173 - İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s. 342.

تشکیلاتچی لارینا چئوریلیمیشدیله. سلجوقلور، ائلخانلی لار و اونلاردان سونراکی تورک سولاله لری «کولتور قایناشماسی» دئییلن حادثه نی گئرچکلشدیردیله. تورک-ایسلام کاراکتئری آلمیش بو دؤولت لرده فارس-تاجیک عنصرونا دوشن، مأمور طبقه سی نین خئیلی حیصه سیننی تشکیل اتمکدی.^{۱۷۴} آلپ آرسلان (۱۰۷۲-۱۰۶۴) و سلطان ملیکشاهین (۱۹۲-۱۰۷۲) وزیر ی اولموش، سیاستنامه مؤلفی، خوراسانلی نظام الملک اونلاردان ان مشهورودور.^{۱۷۵}

بیر زمان لار عاباسی سارایی و حاکمیتینده ایرانلی لار هانسی اوستون رولو اویناییردیلسا، اسکی ساسانی دؤولت عنعنه سی خلافتین ایداره ائدیلمه سینه نئجه تأثیر اتمیشدیسه،^{۱۷۶} سلجوقلوردا دا عینی ایرانلی لار عینی چکییه صاحب اولدولار. ایرانلی مأمور طبقه سی کندلی، کؤچری و یاریم-کؤچری تورک لره یوخاریدان آشاغی باخیر، یازدیقلاری اثرلرده اونلاری آشاغیلاماقدان («تورک بی ادراک») بئله چکینمیردیله. عرب حاکمیتی دؤورونده عرب سؤزونو یالیز کؤچری عرب لره عاید ائدن ایرانلی مأمور کسیم،^{۱۷۷} جو یوزایلین ایکینجی یاریسیندان اعتباراً تورک سؤزونو یالیز آشاغی طبقه یه عاید ائدیر، اونو عینی قایدادا آشاغیلاماقدان چکینمیردی. «بو صورتله تورک سؤزو کندلی آنلامینا دا گلدی کی، عثمانلی دؤورونده ده خصوصیه ۱۷-جی یوزایلدن اعتباراً داها یایغین اولاراق و عینی آنلامدا عثمانلی مأمور و ضیالی لاری طرفیندن استفاده ائدیلمیش دیر» (فاروک سومر).^{۱۷۷}

۱۷۴ - باخین:

A. Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, c. 1, s. 283-284. Moğol-lar dövrü fərqlidir.

آ. ذکی ولیدی یازیر کی، «اسکی مسلمان تورک سولاله لری، غزنه لیلر، سلجوقلور، حتی قاراخانلی لار نزدینده موهوم رول اوینایان ایرانلی مسلمان «وزیرلین» موغول لار زامانینداکی رول لاری نیسبتاً محدود اولمودور.» (ص. ۹۸).

175 - Nizamülmülk, *Siyasetnamə*, Bakı: Elm, 1987.

۱۷۶ - باخین:

Bernard Lewis. *Tarihte Araplar*. Çev. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul, 2000, s. 257; Bernard Lewis. *From Babel to Dragomans. Interpreting the Middle East*, New York: Oxford University Press, 2004, pp.44-47.

177 - Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler). Tarihleri – Boy teşkilatı – Des-*

تورک سولاله‌لری نین کولتور سیاستی ده ایندیکی آنلامدا تولترانت [گؤتوروملو]، حتی بعضاً کوسموپولیت اولماسی ایله سئچیلیردی. قاراخانلی لارین رسمی دیلی تورکجه ایدی. قاراخانلی لار مملکتینده گوجلوسو بیر ایسلام-تورک ادبیاتی عمله گلدی. بو ادبیات عینی زاماندا اوغور و عرب حرف‌لریله یازیلیمیش دیر. قاراخانلی لارین اؤن آسیداکی سلجوقلو سلطان لاریله مکتوبلاشمالاری دا اوغور حرف‌لریله تورکجه ایجرا اولونوردو.^{۱۷۸} محض قاراخانلی لار دؤورونده تورک دیلی و ادبیاتی نین شاه اثرلری اولان بالاساقونلو یوسفون «قوتادغو بیلگ» (۱۰۶۹)، کاشقارلی ماحمودون «دیوان الغات التورک» (۱۰۷۲) اثرلری یازیلیمیش دیر.

قزnelی لر سارایی خصوصاً سلطان ماحمود دؤورونده فارس ادبیاتی و عرب تاریخچیلیگی نین مرکزینه چئوریلدی. مبالغه‌لی ده اولسا، بعضی معلومات لارا گؤره، سلطان ماحمودون ساراییندا ۴۰۰ شاعیر وارمیش.^{۱۷۹} بیر سیرا مؤلف‌لره گؤره، فردوسی (۱۰۲۰-۹۳۴) فارس لارین آنا کیتابی «شاهنامه» نی ده سلطان ماحمودون سفارشی ایله یازمیش دیر (آز سونرا بو مؤوضوعیا قاییداجاغیق).

خارزمدده اسکی ایران دیل لریندن خارزمدجه ایله برابر تورک دیلی ده استفاده ائدیلمیش. اما رسمی سندلرده فارسجا، یاخود عربجه ایشله دیلمیش. آ. ذئکی وئلیدییه گؤره، خارزم شاه لاردا «تورکجه نین رسمی دیل اولاراق ایشلمه سینی گؤسترن بیر قئیده [بئله] تصادف اولونمامیش دیر».^{۱۸۰} موغول لاردان سونرا بو جوغرافیادا وضعیت خئیلی دییشدی ۱۴-جو عصرده خارزمدده گونده‌لیک ایشلک دیل آنجاق تورکجه ایدی. ماوراءالنهرده یئرله شن بارلاس، جلاپیر، سولدوز، آرات، بیسووت کیمی اولجه موغولجا دانشدیل لاری آنلاشیلان قبیله لر و موغوللاشمیش اوغور لاردان عبارت اولان اویرات لار ۱۴-جو یوزایلده آرتیق تامامیله تورکلمیشدیلر.^{۱۸۱}

tanları, s. XVIII.

.A. Zeki Velidi Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, c. 1, s. 81 178

179 - Erdoğan Merçil, Sultan Gazneli Mahmud, s. 81-83.

180 - A. Zeki Velidi Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, c. 1, s. 82.

181 - A. Zeki Velidi Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, c. 1, s. 82.

سلجوقلولارین کولتور سیاستی اونلارین ایسلاما و ایران مدنیتینه باغلیلیغینا اساسلانیردی. آ. ذئکی وئلیدییه گؤره، «سلجوقلولار اوچون شوؤکت و قورورون اساسی، دیلی عربجه اولان ایسلام قورورو اولموش دور. مملکتده کی عرب عنصرنون و عرب کولتورنونون تأثیرى او قدر بؤیوک ایدی کی، بوتون مکتبلرده کی تدریسات ایله برابر مملکتین رسمی دیلی ده ... همیشه عربجه اولموش دور.»^{۱۸۲} آز سونرا رسمی دیل فارسجا اولدو. ایران کولتورنونون کیچیک آسیادا یاییلماسی بؤیوک میقداردا ایران عنصرنونون (مأمور، عسگر، تاجر، علم و دین اهلی) بورایا کؤچورولمه سی ایله ایضاح اندیلمه لی دیر. تورک سلطانلارین مادى و معنوی حمایه سی سایه سینده ایران ادبیاتی نین ان مشهور سیمالاری بو دؤورده یئتیشدی. عمر خیام، سعدی، انوری، معزی، لامعی جورجانی کیمی شاعیرلر فارس ادبی دیلی و شعرینی گؤرونمه میس یوکسکلیگه قالدیردیلار. فارس شعرى نین جهانشمول اینکیشافی هم ده تورکلرین سایه سینده مومکون اولدو. ۱۱- ۱۳-جو یوزایل لر آذربایجان و آنادولو شاعیرلری (نظامی، خاقانی، مولانا جلال الدین رومی کیمی) فارس شعرى نین ان گؤزل نمونه لرینی یاراتدیلار.

۱۲۷۷-جی ایلده قارامان اوغلو محمدین تورک دیلی نین ایشله دیلمه سی ایله باغلی وئردیگی قرار آنادولودا تورک دیلی نین حاکم دیله چئوریلمه سی نین اساسینی قویدو. بوندان سونرا تورک دیلی آنادولودا (عثمانلی دا) رقیب سیز رسمی دیل ایستاتوسونا مالیک اولدو. قارامان اوغلو محمد کونیانی آلدیقدان سونرا فارس دیلی نین یئرینه تورکجه نین رسمی دیل کیمی ایشله دیلمه سی حاقیندا مشهور فرمانیندا امر اندیردی: «بو گوندن سونرا دیواندا، درگاهدا، بارگاهدا، مجلسده و میداندا تورکجه دن باشقا دیل کونوشولما یا جاق دیر.»

سلجوقلولار دؤورو، ادبی ذؤوق ساحه سینده حاکم طبقه ایله خالق آراسیندا بؤیوک فرقین یارانماسی ایله سئچیلیر. بیرینجی لر فارس ادبیاتی نین حمایه چی سی، فارس شعرى نین وورغونو ایدیلرسه، بعضی سلطانلارین اؤزلری (ملیکشاه، سلطان سنجر) بئله فارسجا شعر یازیردیلار سا، خالقین

روحى احتياج لاريني اساساً داستان لار اوخشايردى. بۇيوك صوفى شاعيرى احمد يسوى نين (اؤلومو ۱۱۶۶) «ديوان حكمت»ى توركجه يازيلى ادبياتين ميدانا چيخماسى نين موژده چى سى اولدو. يسوى دن سونرا يونيس امره و باشقا شاعيرلر تورك ادبى ديليني ايره ليلتديلر.

موغول لار دؤورونده اهالى سى نين اكرتيتى تورك لر اولان اولكه لرده رسمى ديل ۱۵-جى يوزايلين سونونا قدر عربجه دن چوخ اوغور حرف لريله يازيلان توركجه ايدى. موغول خان لارى نين قونشو دؤولت لرله مكتوبلاشماسى دا اوغورجا اولموش دور. بونولا بله «ايران خالقى نين اؤز تاريخينده جاهان مدنيتى نين اؤن صفينده بولوندوغو بير دؤور وارسا، او دا موغول لار دؤورودور؛ حالوكى بير چوخ عالم لر ايراندا مدنيتين موغول لار طرفيندن تخريب ائديلديگى فيكرينده ديرلر.»^{۱۸۳}

تيمور دؤورونده باتى توركوستان داکى تورك لرين اوتوراق حياتا كئچمه سى و مملكتين توركلشمه سى بۇيوك آدديم لارلا ايره ليله دى. امير تيمور تورك دىلى و ادبياتينا آيريجا اؤنم وئرميش دير. فارسلاشميش كئچميش اوتوراق تورك ساحه لرى موغول لار و تيمورلولار زامانى تكرر توركلويه قوووشموش اولدولار.

۱۰-۱۵-جى يوزايل لر تورك سولاله لرى نين، ائله جه ده موغول لارين كولتور ساحه سينده سياستى مؤوضوعسونو بئكونلاشديرماغا چاليشاق، ۱۵-جى يوزايلين سون لاريندا عثمانلى دا توركجه نين دؤولت دىلى ايستاتوسونون آرتيق دؤنمز كاراكتئر آلدغي نى، يازيلى ادبياتين اساساً يئرلى خالقين ديلينده اولدوغونو، تحصيل و علم ساحه لرينده فارسجا ايله ياناشى عربجه نين (قرآن دىلى) ده ايشله ديلديگى نى قئيد ائده بيلريك. عىنى دؤورده آذربايجاندا (قاراقويونلو، آغ قويونلو) آنا ديلينده آرتيق زنگين ادبياتين اولماسينا (حسن اوغلو، نسيمى، حقيقى و ب.) باخما يارق، دؤولتده رسمى ديل فارسجا اولاراق قاليردى. تحصيل ده عرب و فارس ديل لرينده ايدى. توركوستانا (اورتا آسيا) گلديكده، بورادا ۱۵-جى يوزايلين سون لاريندا

تورک کولتور ایتتیباھی یاشاندى. دؤورون ان بؤیوک ادبی حادثهسى حسین باى قارا (۱۵۰۶-۱۴۳۸) و علی شیر نوایی (۱۵۰۱-۱۴۴۱) یارادیجیلیغی نین میداننا چیخماسی دیر. تیموراوغول لاریندان حسین باى قارا خوراسان حاکمی ایدی، پایتاختی هئراتی تورک تاریخینده سئچیلن کولتور مرکز لریندن بیرینه چئویردی. علی شیر نوایی نین ده یارادیجیلیغی بورادا پارلادی. بو یکی شخص آنا دیلینده گؤرکملی اثرلر یارادیب، چاغاتای لهجه لی ادبیاتی یئنی اینکیشاف مرحله سینه قالدیردی لار. اونلار تورکجه یازان شاعیرلر مکتبی یاراتدی لار. حسین باى قارا تورکجه یازماغی امر ائدن فرمان وئردی. نوایی اثرلری نین ائتتیک دیرلرین قورونماسی و ائتتیک شعورون اینکیشافینا وئردیگی تکانا گؤره عموم-تورک تاریخینده اؤزل یئری وار دیر.^{۱۸۴}

دیله چی تورکولوق لارین تثبیتینه گؤره، ۱۱-۱۵-جی یوزایل لر دوغو، قوزئی و باتی قول لاریندان عبارت اولان اورتا تورکجه دؤورودور. محض ۱۶-جی یوزایلدن یئرلی اؤزلیک لرین یازی دیلینه گیرمه سی و هر اوچ یازی دیلینده فرق لرین یارانماسی یئنی تورکجه نین میداننا چیخماسینی شرطلندیردی.^{۱۸۵} تورک دونیاسیندا آیری-آیری تورک قوم لاری نین /خالق لاری نین یارانماسی دا همین دؤوره تصادف ائدیر (سووت-روس یاناشماسینا گؤره). عثمانلی سلطانی نین حاکمیتی آلتیندا آنادولونون بیرلشدیریلمه سی، کونستانتینوپولون (ایستانبولون) فتحیندن سونرا بو شهرین بؤیوک انظباتی، تیجاری، سیاسی و مدنی مرکز چئوریلمه سی اؤلکه نین آیری-آیری بؤلگه لری آراسیندا اقتصاد، سیاسی و مدنی علاقه لرین اینکیشافینا شرایط یاراتدی. بوتون بونلار تورک لرین آیری-آیری ائتتیک قروپ لاری نین یاخینلاشماسینا، غیر تورک ائتتیک قروپ لارین اکثریت ایچینده اریمه سینه، ائله جه ده کؤچری و یاریم-کؤچری اهالی نین اوتوراقلیغا کئچمه سیله ائتتیک تمرکزلشمه نین (کونسولیداسیاین) سرعتلنمه سی و نتیجه اولاراق آنادولودا تورک قومونون یارانماسینا سبب اولدو. ۱۵-جی یوزایلین سونو - ۱۶-جی یوزایلین

184 - Abdülkadir İnan, Çağatay Edebiyatı, Türk Dünyası El Kitabı, Üçüncü cilt, Edebiyat, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1992, s.87-93.

185- Osman Nedim Tuna, Altay Dilleri Teorisi, Türk Dünyası El Kitabı, İkinci cilt, Dil-Kültür-San'at, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1992, s. 11.

باش لاریندا اؤز اراضی سی، دیلی، معین اقتصادی و مدنی بیرلیگی ایله آنادولودا تورک قومو یاراندى. هله واحد ائتتونیم دن دانیشماق دوغرو دئییل. یالینز کندلی لره «تورک» دئییلیر، شهر اهالی سی اؤزونو فرقلی شکیلده – «عثمانلی» سایر، بعضاً ایسه «موسلمان» سؤزو هم ده ائتتیک منسویتی بیلدیرن آنالایش کیمی استفاده اولونوردو. عرب، قیسماً ده فارس سؤزلری ایله دولدورولموش «عثمانلی» دیلی ساده خالقین دیلیندن فرقله نیردی. دین دیلی عربجه اولاراق قالیردی.^{۱۸۶}

تخمیناً عینی ائتتیک کونسولیداسیا پروسئسی تورک دونیاسی نین دیگر بؤلگه لرینده ده گتتمکده ایدی، اما هر بؤلگه اؤزونه مخصوص خصوصیت لره مالیک ایدی. بو خصوصیت لر آذربایجانین نومونه سینده داها آیدین نظره چارپیر. سونراکی بؤلمه لرده آذربایجاندا ائتتیک کونسولیداسیا، میللتلشمه پروسئسی آیرینتی لاری ایله آراشدیریلیر. ایلك اؤنجه آذربایجانا ایلك تورک آخین لاری مؤوضوعسونا آیدینلیق گتیرمه یه چالیشاجاغیق.

بئشینجی بؤلوم

تورک لرین آذربایجانا ایلیک آخین لاری

میلاددان اولکی دؤور عموم-تورک تاریخی-نین گره-یینجه اؤیره-نیلمه-مه سی تورک دونیاسی-نین بیر حیصه سی اولان آذربایجانین قدیم دؤور تاریخی-نین عمومی منظره سی-نین جانلاندیریلما-سیندا پروبلئم-لر یارادیر. اولکی بؤلوم-لرده ده نظر-دن کئچیردیگیمیز کیمی، هون-لارا قدرکی عموم-تورک تاریخی حاقیندا قدیم دؤور تاریخی-لری و لیتقویست-لری آراسیندا فیکیر آیریلیغی قالماقدادیر. خصوصیله سومئرلرله تورک-لر آراسیندا علاقه-نین دقیقلشدیریلمه سی تخمیناً یوزایللیک علمی-سیاسی مباحثه-لره سون قویموش اولاردی. بللی بیر وئرسیایا گؤره، قدیم تورک-لرین ان قدیم یارانما آرئالی [حوزه سی] سومئرلرله قونشولوقدا، یاخین دوغونون بیر بؤلگه سی دیر. بورادان اونلار اول دوغویا دوغرو حرکت ائتمیش، داها سونرالار آلتای-لاردان داها دوغویا (حتی بئرینق بوغازی ایله آمریکا قیته-سینه)، چوخو ایسه یئنی دن باتییا یاییلمیشلار. داها چوخ یاییلمیش باشقا بیر وئرسیایا گؤره ایسه، تورک-لرین توره-نیش یئری - اوکومئنی هاراداسا آلتای داغ-لاری یوره-لری دیر (اؤتوکن) و قدیم تورک-لر محض بورالاردان دونیایا یاییلمیشلار.

هر ایکی وئرسیایا گؤره، ایلیک تورک-لرین یارانما آرئالی ایندیکی آذربایجان جوغرافیاسیندان کناردادیر، باشقا سؤزله، قدیم تورک-لر نه واختسا بورالارا کؤچموشلر.

«نه واخت؟» سوالینی جاوابلاندیرمازدان اؤنجه اونو وورغولایاق کی، آذربایجانین سرحدلری طبیعی مدافعه عامل-لریندن (آدا قورولوشو، اوجا سیرا داغ-لار، کئچیلمز سولو چای-لار، بؤیوک دنیزلر و س.) محروم دور و او، قدیم دؤور، ائله جه ده اورتا چاغ-لار اوچون خاراکتیریک اولان ائنتیک کؤچ-لر اوچون آچیق دیر. باشقا سؤزله، بو گوئی-قوزئی دهلیزینده دوروش گتیرمک

آسان ایش دئییل. بو مرکب جوغرافیادا اوتوروشموش ائتنوس اؤزونون گوجونو ثبوت ائتمیش دئمک دیر.

آذربایجانین اساس اهالی سی نین - تورکلرین بورایا یئرلشمه سی مسئله سی ان آزی سون یوز ایلده کسکین مذاکره مؤوضوعسو اولموش، او، افراط درجه ده سیاسی لشدیریلیمیش دیر. بو مؤوضوعیا مناسبتده ایکی کونسئپسیا - «آذربایجانلی-ایرانلی» و «تورکچو» - فورمالاشمیش، ایندی ده علمی-سیاسی مباحثه لر داوام ائتمکده دیر. هر ایکی کونسئپت حاقیندا اونلارلا اثر یازیلیمیش دیر. بو اثرلر سایه سینده بیر-بیرینه ضد بو ایکی یاناشمانین ماهیتینی و عمومی ایستیقامت لرینی معین ائتمک ائله ده چتین ایش سایلمامالی دیر. بو بؤلومده مسئله نین سیاسی طرفلرینه توخونمایاجاق، اونو سونراکی اویغون بؤلوم لره بوراخاجاغیق.

م. اؤ. آذربایجاندا تورکلر

چاغداش آذربایجان جوغرافیاسیندا تاریخ علمینه معلوم اولان ان قدیم یئرلی اهالی نین ائتیک منسوبیتی مسئله سیندن باشلایاق.

قدیم دؤور اوزره متخصص لرین فیکرینه گؤره، آذربایجان اراضی سینده ایلك بؤیوک طایفا بیرلیک لری ایلك تونج دؤورونون سونلاریندا - م. اؤ. ۲-۳-جی مین ایلیک لرده گؤرونمه یه باشلامیش دیر. بو طایفا بیرلیک لری حاقیندا آرسایلی نادیر معلومات لار سومئر، آککاد، ائلام، آششور چپولی (میخی) یازی لاریندان آلینمیش دیر. ان قدیم طایفا بیرلیک لری کوتی لر (قوتی لر، قوت لار)، لولوبی لر، سو طایفالاری، توروککی لر، هورری لر و کاششولار (کاسسیت لر) ایدی. اونلارین یئرلشمه آرئالی اساساً اورمو گؤل و اطرافی ایدی. بو طایفالار و طایفا بیرلیک لری نین یاخین دوغونون سیاسی-مدنی حیاتیندا اؤنملی رول اویناملارینا باخمایاراق، اونلار قونشولوقداکی سومئر، آککاد، ائلام، آششور، ائله جه ده اورارتو کیمی

مؤحتشم و داواملی دؤولت لر قورا بیلمه میشلر. حالبوکی کوتی لری ن تخمیناً بیر عصر ایکی چای آراسیندا (مئسوپوتامیا) سیاسی حاکمیتی اله کئچیرمه لری، آککاد دؤولتی نین وارلیغینا سون قویمالاری، مقدس ساییلان سومئر شهرینی اله کئچیرمه لری معلوم دور. مرحوم تاریخچی عالیم فرمان ماحمودوون کوتی لرله باغلی سؤیله دیگی فیکری آدی چکیلن طایفالاری ن هامی سینا عاید ائتمک اولار: «کوتی لر دؤولت قورماق آستاناسینا گلسه لر ده، ایکی چای آراسیندا اداره ائتمه ایشینه یاخیندان قوشولوب آلیشمامیش، بؤیوک دؤولتچیلیک تجروبه سی قازانا بیلمه میشدیلر.»^{۱۸۷}

موجود آرسایلی ماتریال لار اساسیندا م. او. ۳-۲-جی مین ایلیک لرده قدیم آذربایجاندا ساکین اولموش طایفالاری ن ائتیک منسوبیتینی، ایلك نؤوبه ده اونلاری ن دیلینی دقیق معین ائتمک هله کی مومکون اولمامیش دیر (هورری لر بلکه استنادیر). ایلك اول لر بو دیل لری شرطی اولاراق زاقروس-ئلام دیل قروپونا عاید ائتمیش، داها سونرالار اونلاری ن بیر-بیری ایله قوهوم اولمادیقلاری، اوسته لیک چاغداش دیل عائله لریندن هئچ بیرینه اویغون گلمه دیگی آشکار ائدیلیمیش دیر.^{۱۸۸}

م. او. ۱-جی مین ایلیگی ن اساس تاریخی منع لری آششور و فارس یازیلاری، ائله جه ده قدیم دؤور یونان تاریخی لری نین اثرلری دیر. هئروdot (م. او. ۵-جی یوز ایلیک)، ایسترابون (م. او. ۶۳ - میلاددان سونرا ۲۳)، پلینی (میلاددان سونرا ۲۷-۷۹-جو ایل لر)، تاسیت (۵۷-۱۱۷)، آپپیان

187 - Fərman Mahmudov, 'Uzaq keçmişdə Azərbaycanca etno-siyasi toplum və birliklər', Süleyman Əliyarlı (red.), *Azərbaycan tarixi*, s. 36-37.

۱۸۸ - مثلا باخین:

Играр Алиев, М. Н. Погребова, 'Об этнических процессах в областях Восточного Закавказья и Западного Ирана в конце II – начале I тысячелетия до н.э.', Этнические проблемы истории Центральной Азии в древности (II тысячелетие до н.э.), Москва: Наука, 1981, с. 126-127; Ю.Б. Юсифов, 'О языках древнейших насельников Азербайджана (III тысячелетие до н.э.)', *Azərbaycan filologiyası məsələləri*, I cild, Bakı: Elm, 1983, s. 63-69; Qiyasəddin Qeybullayev, *Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən*, Bakı: Azər nəşr, 1994, s. 16-18; Məhəmməd Tağı Zehətibə, *İran Türklərinin Əski Tarixi*, Təbriz: Əxtər, 1377, s. 80-98, 211-272.

(۱۶۰-۸۶)، پلوتارخ (۱-۲-جی یوزایل لر) و باشقالاری بو مین ایلیکده میدانا چیخمیش دؤولت لر و یئرلی اھالی حاقیندا قیمتلی معلومات لار وئرمیشلر.

آوروپا و سووئت تاریخچیلری نین اکثریتی م. او. ۱-جی مین ایلیکده آذربایجانین ائتئوجو جوغرافیاسینی بورایا کؤچموش ایران دیللی طایفالارلا ایضاح ائدی لر. ایران دیللی کؤچری طایفالارین بورالار اھارادان گلمه سی حاقیندا متخصص لر آراسیندا فیکیر آیریلیغی قالمقادیر و. و. بارتولد، ای. م. دیاکونو، ج. یوونگ کیمی تاریخچیلر اونلارین ایندیکی ایران جوغرافیاسینا اورتا آسیادان کؤچدوکلرینی ادعا ائدیرسه، گ. هوسینگ، ف. و. کونینگ، ت. سولیمیرسکی، و. و. پورسیق، ر. هاوشیلد، ر. گیرشمن، ای. آ. قرانتووسکی کیمی ایرانستلر ایران دیللی لرین بورایا قافقاز یولو ایله (اساساً دربند کئچیدی ایله) گلدیکلری احتمالی ایره لی سورورلر.^{۱۸۹}

آذربایجان اراضی سینده یارانمیش ایلیک نسبتاً بؤیوک سیاسی واحد ماننا دؤولتی سایلیر. او، م. او. ۹-جو یوزایلده اورمو گؤلونون اطرافیندا فورمالاشماغا باشلادی. ماننا قونشو آششور و اورارتو دؤولت لری نین رقابت میدانی اولموش، اما بعضی دؤورلرده اؤن آسیانین سیاسی حیاتی نی معین ائدن عامله چئوریلیمیشدی. ماننانین چیچکلنمه دؤورو ایرانزو و اونون سلف لری نین حاکمیت ایل لرینه تصادف ائدیر.^{۱۹۰} حاکم وئرسیایا گؤره، «ماننا» منشأجه یئرلی آددیر، او، احتمال کی، «اورمیانی طایفالاردان بیرینی آدی اولموش، سونرا ایسه ماننانی لار طرفیندن بیرلشدیریلیمیش بوتون اراضی لره شامل ائدیلمیش دیر.» بو حاکم طایفادان باشقا تاریخی منبع لرده سونبی، تئورلا، دالی طایفالاری نین دا آدی چکیلیر.^{۱۹۱}

۱۸۹ - مثلاً باخین:

Этнические проблемы истории Центральной Азии в древности (II тысячелетие до н.э.), s.126-132,142-143 в кн. Б. Гафуров (ред.), История иранского государства и культуры. Москва: Главная редакция восточной литературы, 1971, с. 122-154, 198-211, 286-327.

190 - С. Кашкай, Из истории маннейского царства, Баку: Элм, 1977, с. 68-70.

191 - İqrar Əliyev (red.), Azərbaycan tarixi. Ən qədim dövrdən XX əsrin əvvəllərinə qədər. Bakı: Elm, 1993, s. 48-49.

م. اؤ. ۷-جی یوزایلین سونلارینا دوغرو ماننا دؤولتی ضعیفلهدی و جنوبدا یارانمیش مادا (میدیا) طرفیندن او، ایشغال ائدیلدی. بو ایشغال ۶۵-۶۶ ایل - مادا دؤولتی نین سقوطونادک (م. اؤ. ۵۵۰ جی ایل) چکدی. مادانی هخامنیش (اهمنی) ایمپریاسی عوض ائتدی^{۱۹۲} و تخمیناً ایکى یوز ایلدن سونرا بو جوغرافیائی غربدن گلن قاسیرغا بورودو. م. اؤ. ۳۳۱- جی ایلده ماکئدونیالی آئکساندر (ایسکندر) مشهور قواقمئل [گومئل] دویوشونده هخامنیش ایمپریاسی نین وارلیغینا سون قويدو. بو دویوشده هخامنیش لر طرفده مادانین ساتراپی (۱۰-جو ساتراپلیق) آتروپات دا ایشتیراک ائدیردی. آتروپات ۱۰-جو ساتراپلیق دان باشقا ۱۱-جی (آرازدان شیمالداکی تورپاق لار) و ۱۴-جو ساتراپلیغی دا نفوذو آلتینا آلا بیلیمشدی. قواقمئل مغلوبیتیندن سونرا آتروپات ماکئدونیالی آئکساندر لویاللیغینی [وفادارلیغینی] بیلدیردی و کیچیک میدانیین (مادانین) حاکمی کیمی قالا بیلدی. ایسترابون یازیر: «میدیا ایکى حیسه یه بؤلونور. بیر حیصه سینى باش شهری ائکباتانلا بیرلیکده بؤیوک میدیا، باش میدیا آدلانديريلار... ایکینجی حیسه - آتروپات میدیاسی دیر؛ بو، آدینی سرکرده آتروپات دان آلمیش دیر، او، بؤیوک میدانیین بیر حیصه سی کیمی بو اؤلکه نین ده ماکئدونیالی لارین حاکمیتی آلتینا کئچمه سینه ایمکان وئرمه میش دیر.»^{۱۹۳} تاریخچی لرین اکثریتی ایسترابونون بو فیکرینه اساسلانا راق ایندیکی «آذربایجان» توپونیمی نین میدانا چیخماسینی محض بو شخصین، آتروپاتین آدی ایله باغلا ییرلار. مختلف خالق لارین دیلینده مختلف جور سسلنه رک، بو سؤز زامانلا ایندیکی فورمانی آلمیش دیر.

۱۹۲- هخامنش (اهمنی) طایفه سینین ایندیکی ایران جغرافیاسینی ایشغالی، بوراداکى یئرلی کولتورلری محو ائتمه سی، هخامنش دؤولتینده کی دئسپوتیک حاکمیت، بو دؤور حاقیندا رسمی ساختا تاریخچیلرین ایفشاسی و حیرتلندیریجی اوبیئکتیو منظره اوچون باخین: ناصر پورپیرار. دوازه قرن سکوت. کئتاب اول. بر آمدن هخامنشیان. تهران: کارنگ، ۱۳۷۹

(Tərcməsi: Nasir Pürpirar. On iki əsr sükut. Birinci kitab. Həxaməşilərin (Əhəmənilərin) zühuru. Çevirən Güntay Cavanşir. Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası nəşriyyatı, 2002).

193 - Страбон. География в 17-ти книгах. Перевод Г. Стратанопского. Книга XI, Москва: Наука, 1964, с. 493.

ایسترابونون آتروپات میدیاسی «اؤز آدینی... قوشون باشچی سی اولموش آتروپات دان آلمیش دیر» فیکری نین عکسینه اولاراق، بعضاً «قوشون باشچی سی اولموش آتروپات»-ین اؤزونون آدینی بو یئرین آدیندان آلدیغی ادعا ائدیلیر. قدیم فارسجا «آتروپات» آدی «اود [اللهی] طرفیندن قورونان» معناسینی وئریر.^{۱۹۴}

«آذربایجان» آدی ایله باغلی باشقا وئرسیالار دا واردیر. سون اون ایل لرده فرقلی وئرسیالار دا ایره لی سورولموش دور. تاریخچی الفقیه الهمدانی «آذربایجان» آدینی نوح پیغمبرین نسلیندن اولان آذرباز ابن الایران ابن السود ابن السام ابن النوح، ون آدی ایله باغلا ییر.^{۱۹۵} بو سؤزون اسکی تورکجه یوروم لاری داها یاغین دیر. کاشقارلی ماحمودون مشهور لوغتینده بو سؤز (آذربادکان) داغلیق یئر اولاراق یوروملانمیش دیر. آدی پاتیان/آدی پاتیان سؤزوندکی آدی، یئرین اسکی تورک دیلینده داغلیق و تپه لیک یئر آنلامینا گلمه سی بعضی لری نین دقتینی چکمیش دیر. تاریخچی رشیدالدین فضل اللهین قلمه آلدیغی (۱۳-۱۴-جو یوزایل لر) جامع التواریخ آدلی اثرینده آذربایجانلی اوغوز خانلا باغلامیش، اولکه نین آدی حاقیندا یازمیش دیر: «آذر تورکجه یوکسکلک، بایگان - بؤیوک لرین، زنگین لرین مکانی دئمک دیر». آذربایجان آدی نین هازار/خزر دیزی نین آدیندان توره دیگینی، خزر لرین یاشادیغی یئر معناسینا گلدیگینی دوشونلر ده واردیر. فرقلی خالق لارین دیلینده فرقلی شکلده ایشله دیله رک بو سؤز بوگونکو شکلینی آلمیش دیر.

یونان و روما مؤلف لری ۱۰، ۱۱ و ۱۴-جو ساتراپلیق لاردا مسکون اولموش طایفالارین آدینی چکیر، اونلارین بعضی خصوصیت لری حاقیندا قیمتلی معلومات لار وئریرلر. بو جوغرافیاینین مرکب ائتتیک موزایکاسینی تاریخ علمینه معلوم اولان آشاغیداکی طایفالار و طایفا بیرلیک لری معین ائدیردی: کادوس لری، گئل لری، لئق لری، سیلور لری، آماردلار، دئلمی لری، ماتیان لار، دئریک لری، آلبان لار، ساکاسن لری، میدیالی لار (مادلار)، پاریکانی لری،

İqrar Əliyev (red.), Azərbaycan tarixi. Ən qədim dövrdən XX əsrin - 194 .əvvəllərinə qədər, s. 77

Jahangir Zeynaloglu, A Concise History of Azerbaijan. Translated - 195 .by Ferhad Abasov, 1997, p. 14

اورتوکوریبانتلار (ایسکیف-ساکنسین لر)، کاسپی لر، پاوسیکلر، پانتیماتلار، دارئیتی لر، اوتی لر (اودین لر)، لپین لر، جیق لر، گرگرلر، موکلر، ساقارتالی لار، ماقلار، بودی لر، آریزانتلار، ایستروخاتلار، بوسلار، آناریاکلار، ماساژتت لر و ب. ۱۹۶

یونان و روما مؤلفلری آتروپاتئن دن شیمالداکی تورپاقلاری «آلبانیا» آدلاندیریدیلر. عابباسقولو آغا باکیخانوو-قودسی «آلبانیا» سؤزونون لاتینجاداکی «آلبی»، «آلبوس» سؤزونون («آغ»، «آزاد آداملار» معناسیندا) توره دیگینی ادعا اندیر. ۱۹۷ آوروپاداکی آلب داغلاری نین کتلت دیلینده کی «آپل»، «آلب» («داغ»، «هوندور» آنلامیندا) سؤزونون توره دیگینی اساس گتیریب، «آلبانیا» نین دا عینی یوللا یاران دیگی وئرسیاسینی ایره لی سورن تدقیقاتچی لار وار. ۱۹۸ اما ایندیکی قازاخلار، قیرغیزلار و تورکمن لر آراسیندا «آلبان» آدی داشییان طایفالاری ن اولماسی دا دقت دن کناردا قالمالی دیر. «آلبان» اتنیک آدینی قدیم تورک «آلب» (جسور، ایگید) سؤزو ایله باغلا یانلار دا وار. ۱۹۹

ایسترابونا گوره، آلبانیا اهالی سی بیر-بیرینی باشا دوشمه یین، ۲۶ دیلده دانیشان طایفالاردان عبارت ایدی. ۲۰۰ اونلاری ن هامی سی نین آدی علمه بللی

۱۹۶- باخین:

К. Г. Алиев, 'К вопросу о языках на территории Азербайджана', Труды Института Истории АН Азерб. ССР, Том XIV, Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1960, с. 35-46; С. Кашкай, Из истории маннейского царства, с. 28-43; С. Ю. Касумова. Южный Азербайджан в III-VII вв., Баку: ЭЛМ, 1983, с. 34-48; Играр Алиев. Очерк истории Азербайджана, Баку: Азербайджанское Государственное Издательство, 1989, с. 5-42; Qiyasəddin Qeybullayev. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən, Bakı: Azər nəşr, 1994; Məhəmməd Tağı Zehətabi-Kirişçi. İran Türklərinin Əski Tarixi, Təbriz: Əxtər, 1377.

197 - Аббас-Кули-Ага Бакиханов. Гюлистан-и Ирам, Редакция З. Бунятова, Баку: ЭЛМ, 1991, с. 17.

199 - Süleyman Əliyərli (red.), Azərbaycan tarixi, s. 95.

200 - Страбон. География в 17-ти книгах, с. 476; S. S. Əliyəröv və Y. M. Mahmudov (red.), Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar, Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1989, s.18.

دئیل. گومان ائدیلیلر کی، «آلبان» آدلی طایفا بونلاردان ان بویوگو ایدی.^{۲۰۱} آلبانیا اهالی سی نین قالیق لاری ساییلان ایندیکی اودین لیر، قریزلار، خینالیقلار، بودوق لار قافقاز دیللی دیرلر.

میلاددان اؤنجه آذربایجان اهالی سی نین ائتنیک ترکیبی مسئله سینه قیسا یئکون وورموش اولساق، بیر نئجه مقامی گؤسترمله لی یک. بیرینجی سی. آذربایجان شناسلیغین، یا تورکولوگیانین ایندیکی سویه سی میلاددان اوچ مین اولکی ائتنیک ترکیبی دقیقلیگی ایله آیدینلاشدیرماغی مومکون سوز ائدیر. خصوصیه ایران دیللی طایفالارین بو جوغرافیایا یئرلشمه سیندن اؤنجه یئرلی اهالی نین کیملیگی حاقیندا قطع ی سؤز سؤیله مک هله لیک مومکون دئیل دیر. ایکینجی سی، میلاددان اؤنجه کی اوزون تاریخ بویو معاصر آذربایجان اهالی سی نین ائتنیک ترکیبی مرگب اولماقلا یاناشی، هم ده کؤکو دیشیکلیگه اوغرامیش دیر. ایلك بئله دیشیکلیگی محض ایران دیللی طایفالارین م. اؤ. ۱-جی مین ایللیگین باش لاریندا بؤلگه یه کؤچو یاراتدی. اوچونجو مقام مؤوضوع ایله بلاواسطه باغلی اولدوغو اوچون اونون اوزرینده بیر قدر گئنیش دورماغا دیر.

آوروپا اؤلکه لری نین، ائله جه ده تورکییه، ایران و روسیانین چوخ ساییلی تورکولوق لاری، بیر سیرا آذربایجان تاریخچی سی، دیلچی و ائتنوگرافی میلاددان اؤنجه آذربایجاندا اسکی تورک بوی لاری نین گؤرونمه لری حاقیندا چئشیدلی علمی وئرسیالار ایره لی سورموش لر. اونلارین فیکرینه گؤره، ایران دیللی لری ن بؤلگه یه گلمه سیندن اؤنجه بورالاردا مسکون اولموش کوتی لر، لولوبی لر، سو طایفالاری، توروککولار، ائله جه ده یوخاریدا آدی چکیلیمیش کیمترلر، ایسکیفلر، ساکلار، ماساژنتلر تورک منشالی اولا بیلرلر.^{۲۰۲} بعضی مؤلفلر آلبان لار، ماننالی لار، مادالارین دا منشایی نین معین

۲۰۱ - آلبان (آرران) آدینین کونکرئت ائتنوسلا باغلی اولماماسی، جغرافی-اینضیباطی آدلاری ایفاده ائتمه سی حاقیندا فرقلی گؤروش اوچون باخین:

T. Hacıyev, K. Vəliyev. *Azərbaycan dili tarixi*, Bakı: Maarif, 1983, s.12.

۲۰۲ - مثلاً باخین:

Mahmud İsmayıl. *Azərbaycan xalqının yaranması*, Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1995.

ائدیلمه سینده تورک احتمالی نی کنارا قویما ماغی اصرارلا تکلیف ائدیرلر.^{۲۰۳}
بو وئرسیالار قیسا جا اولاراق آشاغیدا کی توتارقالارا سؤیکه نیر.

بیرینجی سی. یونان و روما مؤلفلری نین اثرلری اساسیندا میلاددان اولکی دؤور آذربایجان اهالی سی نین ائتتیک ترکیب نی تام برپا ائتمک مومکون دئییل دیر. اما بونلار هیند-آوروپا کونسئپسیاسینی مدافعه ائدن معاصر مؤلفلرین یازدیقلاری کیمی اهالی نین یالیز ایران دیللی لردن و قافقاز دیللی لردن عبارت اولماسی حاقیندا تئزیر شوبهه ایله یاناشماغا اساس وئیریر. آنتیک مؤلفلر ائتتیک منسوبیتی اونلارا دقیق معلوم اولانلاری گؤستریر، «قالانلاری» حاقیندا فیکیر سؤیله میرلر. ایسکیف-ساکا طایفا اتفاقی نین مرکب ترکیبی حاقیندا هئرو دوتون یازدیقلاری فرقلی وئرسیا ایرهلی سورمک اوچون ایپا و جو وئیریر. قدیم دؤور تاریخچیلری ای. مینس، ح. تریئدلئر، ب. لوفئر، ن. آریستوو، ائدوارد مئیئر، آ. ت. موردتمان دان سونرا زئکی وئیلدی توغان دا ساکالارین ان آزی حاکم طبقه سی نین تورک دیللی اولماسی وئرسیاسینی ایرهلی سورور و اونلارین (ساکالارین) بیر حیصه سی نین آذربایجانا کئچدیگینه احتمال وئیریر.^{۲۰۴} هئرو دوت، «تاریخ» ینده «میدیانین قونشولوغوندا آراز چایی نین ساحیلینده یاشایان» ساسپیرلردن بحث ائدیر^{۲۰۵} بعضی مؤلفلر اونلاری ساویرلر-سایرلر حساب ائدیرلر.^{۲۰۶} «تاریخین آتاسی» عینی زاماندا آبارلاردان و باشی قیرخیق لاردان دا دانیشیر. هئرو دوتون کیتابینی روس دیلینه ترجمه ائتمیش و اونو چاپا حاضیرلامیش سووئت یونان شوناسی ق. آ. ایستراتانوسکی آبارلاری تورک دیللی آوارلار حساب ائدیر، باشقا سووئت عالیمی س. ی. لوریئ ایسه باشی قیرخیق لاری ایندیکی باشقیردلارین اجدادی ساییر.^{۲۰۷} قیاس الدین قئیولایئو هئرو دوت، کسئئفونت و ایسترابونون مادای لارلا پارس لاری

203 - Qiyasəddin Qeybullayev, Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən, Bakı: Azər nəşr, 1994.

204 - A. Zeki Velidi Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, s.405-407.

205 - Геродот, История, Перевод Г. А. Стратановского, Москва: АСТ, с.49.

206 - V. L. Qukasyan, Azərbaycan dilinin təşəkkül tarixinə dair qeydlər, Azərbaycan filologiyası məsələləri, I buraxılış, Bakı: Elm, 1983, s. 39

فرقلندیردیک لرینه دقتی چکیر.^{۲۰۸} م. او. ۲-جی مین ایللیگیین اورتالارینا عاید منبع لرده کی توروخ/توروککی آدی نین، هئروودوتون اثرینده کی ایبرکلر آدینی، بونلارین دا پلینی و پومپونی مثالنین یازی لاریندا کی تورکائی طایفا آدینی خاطر لاتماسی بعضی آراشدیریجی لارا معین احتیاطلی تخمین لر ایره لی سورمک ایمکانی وئرمیش دیر.^{۲۰۹}

ایکینجی سی. کیمئرلین، ساکالارین، ماساژت لرین حیات طرزی، معیشتی حاقیندا آنتیک مؤلف لرین وئردیک لری ائتئوقرافیک معلومات لار تدقیقاتچی لارین دقت یئتیردیک لری دیگر مقام لاردیر. بو طایفالار حاقیندا سؤیله نن «آت اتی یئین لر»، «قومیس ایچن لر»، کئچه دن گئیش ایستیفاده، اتین تندیرده، یا اوجاق کولونده بیشیریلمه سی، باش اؤرتوگو، دفن مراسیم لری، عادت و عقیده لرین اؤزلیک لری حاقیندا معلومات لار قدیم و سونراکی دؤور، حتی بعضاً چاغداش تورکلر (بعضی حال لاردا یالینز تورکلر) اوچون خاراکتئرلیک دیر.^{۲۱۰}

اوچونجوسو. ایلیکین اورتا عصرلر گورجو، اثرمنی و بیزانس قایناسق لاری میلاددان اولکی دؤور آذربایجاندا مسکون اولموش بوی لارین بعضی لری نین تورکلوگو حاقیندا علاوه معلومات لار وئریلر. مثلاً، آنونیم مؤلفین ۷-۹-جو یوزایل لره عاید اندیلن موکسئوا کارتلیسا («کارتلی نین دینه گلمه سی») آدلی منبع ده گوستریلیر کی، ماکندونیا لی آلتکساندر قافقازا یوروشو زامانی بورادا بونتورک و هونلارلا قارشیلانیدی. عینی فیکیر لئوتتی مروونلی نین (۱۱-جی یوزایل) کارتلیس اسخوورثا («گورجو چارلاری نین حیاتی») آدلی

208 - Qiyasəddin Qeybullayev, Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən, s. 114-115.

209 - З.И. Ямпольский, 'К вопросу об одноименности древней Атропотены и Албании', Труды Ин-та истории и философии АН Аз.ССР, 1954, т.4, с.100-107; З.И. Ямпольский, О тюрках V в. до нашей эры, Ученые записки АГУ им. С.М.Кирова. Серия языка и литературы, 1979, N 5-6, с.10-13.

210 - Məsələ, baxın: A. Zeki Velidi Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, s. 34-35; Fərman Mahmudov, Uzaq keçmişdə Azərbaycanda etno-siyasi toplum və birliklər, s. 46-47.

سالنامه سینده ده وار. بورادا بوتورک لری ن سای ۲۸ مین ائو گؤستریلیر.^{۲۱۱} ائرمنی سالنامه چی سی خورئئلی مویسئی م. او. ۲-جی یوزایلدن دانیشارکن باشچی سی نین آدی بولقار اولان بیر بوی دان بحث ائدیر.^{۲۱۲} ائرکن اورتا چاغ بیزانس مؤفلری کیمئر، ایسکیف-ساکا و ماساژت لری چوخ واخت تورک منشألی هون لارلا عینی لشدیرمیشلر. تاریخچی فرمان ماحمودووا گؤره، کایسئریلی پروکوپئی نین «ایندی هون آدلانان ماساژت خالق» یازماسی، هون لارین کئچمیشده کیمئر آدلاندیریلماسینی سؤیله مه سی، فئوفیلاکت سیمو کاتانین تورک لری ایسکیفلر کیمی تقدیم ائتمه سی، مئنادرین تورک لری ن کئچمیشده ساکا آدلانماسینی یازماسی گرک تصادف سایلماسین.^{۲۱۳}

دؤردونجوسو. تورک بوی لاری نین میلاددان اؤنجه بو بؤلگه ده اولماسی ایدئاسینی مدافعه ائدن تدقیقاتچی لار آذربایجان جوغرافیاسیندا اولدوغو کیمی تورک دونیاسی نین دیگر یئرلرینده ده عینی آدلارین راست گلیندیگینی ده تصادف سایماقدا اصرارلی دیرلر. بئله کی، مثلاً، ساکا آدی مختلف فورمالاردا دیگر تورک خالق لاری نین تاریخینده ده تصادف ائدیلیر. بو طایفا قازاخ لاردا شاقا، اؤزبک لرده شاکای، شئکئی، قیرغیزلاردا ساکی، ساکا، تورکمن لرده ساکار، شاکلار، خاکاس لاردا ساکای کیمی ایفاده اولونماقدادیر.^{۲۱۴} چاغداش یاکوت لارین اؤزونو ساکا آدلاندیرماسی بللی فاکت دیر. آلبان آدلی بوی لار ایندی ده قازاخ لار، قیرغیزلار و تورکمن لر آراسیندا قالماقدادیر.^{۲۱۵}

211 - С.С Алияров, 'Об этногенезе азербайджанского народа', М.А.Исмаилов (ред.) К проблеме этногенеза азербайджанского народа, Баку: ЭЛМ, 1984, с. 5-6. Vəzi müəlliflər bu məlumatları anaxronizm sayır. Vaxın, məsələn: А.С.Сумбатзаде, Азербайджанцы-этногенез и формирование народа, с.77-78.

212 - С.С Алияров, Об этногенезе азербайджанского народа, с. 6.

213 - Fərman Mahmudov, 'Uzaq keçmişdə Azərbaycanca etno-siyasi toplum və birliklər', s. 48.

بئشینجی سی. تورکچو باخیش طرفدارلاری دا اوپوننتلری [مخالفلری] کیمی توپونومیک ماتریال لاردان گئنیش استفاده ائدیرلر. میلاددان اولکی دؤوره عاید اونلارلا جوغرافی، اتنیک و شخص آدلاری نین چاغداش تورکجه معناسی وئرلیمیش دیر. ایران دیل لرینده، یا باشقا دیل لرده ایضاحی مومکون اولمایان یئر و شخص آدلاری نین ایضاحی خصوصیله دقتی جلب ائدیر. قدیم دؤوره عاید آدلارین تورکجه ایضاحی مسئله سینده قوزئی دن مرحوم پروفئسور قیاس الدین قئیبولائیوین، گوئی دن ایسه مرحوم دوکتور محمدتقی زهتابی نین اثرلری خصوصیله سئچیلیر.^{۲۱۶}

آلتینجی سی. چاغداش آذربایجان جوغرافیاسیندا اهالی نین اتنیک ترکیبی نین آراشدیریلماسیندا لیتویستیک ماتریال لارین اونملی آغیرلیغی واردیر. اؤزلیکلکه بو جوغرافیایا ایران دیللی طایفالارین کؤچمه سیندن اؤنجه بورالاردا فرقلی بیتیشکن /آقلوناتیو [التصاقی] دیللی طایفالارین مؤوجودلوغو، هیند-آوروپا نظریه چی لری نین انحصارینی سورغولاماغا سبب اولموش دور. چیوی یازی لاریندا، یونان، لاتین و دیگر دیل لرده کی تاریخی قایناق لاردا راست گلینن و تورکجه اولدوغو دوشونولن (دینگیر، آدا، آما، اثرئن، گاگ، تئپائی کیمی) سؤزلر ده گؤز آردی ائدیلمه یه جک دلیل سایلماقدادیر.

یئددینجی سی. قدیم دؤور آذربایجان اهالی سی نین اتنیک ترکیبی حاقیندا حاکم هیند-آوروپاچی باخیش لاری قبول ائتمه ین تدقیقاتچی لار دقتی اونون منطقله پروبلئم لرینه چکیرلر.

بئله لیکله، قیسا شکیلده ایجمالینی وئرمه یه چالیشدیغیمیز تورکچو باخیشین ایره لی سوردوگو دلیل لر میلاددان اؤنجه آذربایجان جوغرافیاسیندا بعضی تورک بوی لاری نین (داها بویوک احتماللا ساکا-ایسکیتلرین و ماساژتت لرین) یاشادیغی احتمالینی نظره آلماغا اساس وئریر. بونونلا بئله گؤستریمک لازیم دیر کی، ساکا بوی لار بیرلیگی داخیلینده تورک لرین اولماسینی، یا ماساژتت لرین عینی اتنیک منسوبیتینی تام ثبوت ائتمک اوچون

216 - Qiyasəddin Qeybullayev, Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən; Г. Гейбуллаев. Топонимия Азербайджана, Баку: Элм, 1986; Məhəmməd Tağı Zehتابi-Kirişçi, İran Türklərinin Əski Tarixi, 1377.

داها درین آراشدیرمالارین اولماسینا احتیاج واردیر. بو شرط داخلینده م. او. ۱-جی مین ایلیکده آذربایجان اهالی سی نین ائتتیک ترکیبی نین اساساً ایران دیللی، قافقاز دیللی و تورک دیللی لردن عبارت اولدوغونو گؤروروک. عینله بو شرط داخلینده تورک بوی لاری نین میلاددان اؤنجه بورادا گورونمه سینی چاغداش آذربایجاندا اونلارین یئرلشمه سی نین بیرینجی دالغاسی حساب ائتمک اولار. بو دؤورده حاکم سولاله لرین ائتتیک منسوییتی مسئله سینه گلدیکده، سیاسی جهت دن ان آکتیو دؤولت یارادیجی ائلمنتتین ایران دیللی لردن عبارت اولدوغونو گؤروروک.

بیرینجی دالغا ایله باغلی مباحثه لر داوام ائتسه ده، میلاددان سونراکی دؤورده قدیم تورک لرین آذربایجانا آخین لاری ایله باغلی مباحثه لر اساساً آرخادا قالمیش دیر. بو ایکینجی دالغا ایله باغلی فیکیر آیریلیق لاری اساساً دئتال لار اوزرینده دیر.

میلاددان سونرا یوزایل لرده کی آخین لار

میلادین ایلك یوزایل لرینده گونئی قافقازا کؤچموش تورک بوی لاری آراسیندا آدی چکیلن لر بولقارلار، هونلار، بارسیل لر (بارسولالار، بورچالی لار)، کنگرلر، خزرلر دیر. اثرمنی مؤلفی عابباس کاتینا بولقارلارین هله م. او. ۱۲۰-جی ایلده گونئی قافقازا کئچیب، قارس طرفلرینده یئرلشدیگینی یازیر.^{۲۱۷} خورئلی مویسئی بو قئیدی تکرار لایارق گؤستریدی کی، میلاددان سونرا ۴۶۰-جی ایلده بولقارلار اورادا یاشاماقدادیلار.^{۲۱۸} عینی مؤلف میلاددان سونرا ۱۹۷-۲۱۶-جی ایل لرده خزرلر و بارسیل لرین کور چایینی کئچدیک لرینی یازیر.^{۲۱۹} ۲-جی یوزایلده یاشامیش دیونی سی

217 - Zeki Velidi Togan, 'Azerbaycan', İslam Ansiklopedisi, 2. cilt, İstanbul, 1961, s. 98.

۲۱۸- یئنه اورادا.

۲۱۹- یئنه اورادا، ی. جفروو روس تدقیقاتچیسى م. ای. آرتامونوون بو فیکرین آنخرونیزم اولدوغو تئزیسینی تکرار ائدیر.

(Ю. Р. Джафаров, Гунны и Азербайджан, Баку: ЭЛМ, 1985, с. 16).

پئریئنگت و کلاودی پتولومئی هونلارین قوزئی قافقازدا یئرلشدیکلرینی یازیرلار.^{۲۲۰} هون بوی بیرلیگینه داخیل اولان بارسیل لر بو زمان ایندیکی داغیستانین قوزئیینده یئرلشمیشدیلر. بیزانس منبع لرینده بورا اولارین آدی ایله بئرسیلیا/بارسالییا آدلانیردی.^{۲۲۱}

اثرمنی قایناق لاری ۳ و ۴-جو یوزایل لرده آلبان و اثرمنی چارلاری نین ساسانی لره قارشى مبارزه سینده تورکلرین حربى گوجوندن استفاده ائتمه یه چالیشدیقلاری حاقیندا یازیرلار. بعضاً هونلارلا یئرلی حاکم لر آراسیندا قانلی محاربه لره اولوردو. گونئی قافقازا یوروش لره هونلار بعضاً آلانلارلا بیرلیکده گئدیر، اما ۳۷۰-جی ایله آلانلاری مغلوب ائندن سونرا قوزئی قافقاز، قوزئی قارا دنیز حوزه سینده شریک سیز نظارت اونلارا کئچیر.^{۲۲۲} بو دؤوردن سونرا یوخاریدا دا گوردوگوموز کیمی هونلارین باتییا دوغرو یوروشو باشلانیر. بو دا اؤز نؤوبه سینده «خالق لارین بؤیوک یوروشو» دئییلن پروسسسه تکان وئریر. هونلارین آیری-آیری دسته لری آرا-سیرا اوزونو گونیه - گونئی قافقازا دا چئویریرلر. تاریخی قایناق لار اثرمنی چاری III -جو تردات زمانیندا (۳۳۲-۲۸۷)، ۳۶۳، ۳۷۰، ۳۹۵، ۴۰۳، ساسانی پادشاهی بهرام گور دؤورونده (۴۳۸-۴۲۰)، ۴۴۶، ۴۵۱، ۴۵۹-جو ایل لرده هونلارین آذربایجان اراضی سینده آخین لاری حاقیندا معلومات وئریر.^{۲۲۳} اون اوقور بوی

داها سونرا کیتابینین ۲۶-جی صحیفه سینده خزرلر و بارسیل لرین دربند کئچیدینی آشراق آلبانییادا اثرمنی چاری والارشلا دؤیوشمه لری حاقیندا یازیر. آکادمیک ا. سومبات زاده ده بو معلومات لارین آناخرونیزم اولدوغونو یازیر:

A.C.Сумбатзаде, Азербайджанцы- этногенез и формирование народа, с.77.

220 - Ю. Р. Джафаров, Гунны и Азербайджан, с. 11; İlyas Babayev, Azərbaycan erkən orta çağda, S. Əliyarlı (red.), Azərbaycan tarixi, s. 126.

221 - Ю. Р. Джафаров, Гунны и Азербайджан, с. 11.

۲۲۲ - یئنه اورادا، ص. ۲۷-۲۹.

۲۲۳ - باخین:

Zeki Velidi Togan, Azərbaycan, s. 97; Ahmet Zeki Validi, Azərbaycan etnoğrafisine dair, Azərbaycan Yurt Bilgisi, Sayı 14, 1933, s. 49; H. N. Orkun, Türk Tarihi, 2. cilt, Ankara, 1946, s. 13; Azərbaycan tarixi, I cild, Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1961, s. 96-97; I. Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, İstanbul, 1984, s.70; Ю. Р. Джафаров, Гунны и Азербайджан, с. 15; A.C.Сумбатзаде, Азербайджанцы- этногенез и

بیرلیکلری نین، بو سیرادان اونا داخیل اولان هایلاندوک لارین گوئی قافقازی تأثیر دایره سینده ساخلاماسی حاقیندا تاریخی منبع لرده زنگین معلومات لار وار.^{۲۲۴}

ذئکی وئلیدی توغان «آتیللا دؤورونده هون لارین اساس قبيله سینی تشکیل ائدن» آغاجری لری ۶۰-جی ایلده آذربایجانا کوتله وی آخینی حاقیندا یازیر. اونون احتمالینا گؤره، آغاجری لر سونرالار «قاجارلار» کیمی تانینمیشلار.^{۲۲۵} آغاجری لری داها سونرا سایبرلر (سوبارلار، سووارلار، ساویرلر) عوضله دی. ۶۸، ۸۶ و ۰۳-جو ایل لرده سایبرلر آذربایجانا یوروش ائدی، بورادا یئرلشدیلر. منبع لری وئردیگی معلوماتا گؤره، ۰۳-جو ایل یوروشونده سایبرلری سایی ۱۰۰ مین عائله ایدی و اونلار ۵ ایل آلبانیانی تامامیله نظارت آلتیندا ساخلادیلار.^{۲۲۶} ۱۵-جی ایلده سایبرلر داریال (داریول؟) کئچیدینی آشراق اؤن آسیانی اله کئچیردیلر.^{۲۲۷} سایبرلری باشچی سی بولاخدان سونرا بو مشهور جنگاور بويا اونون آروادی بیزانس منبع لرینده آدی کئچن بواریکس (بوا) رهبرلیک ائتمه یه باشلادی.

بو دؤورده آذربایجانا یئرلشمیش تورک بوی لاریندان بولقارلار و بلنجرلر معلوم دور. ساسانی لرله ساواشدا مغلوب اولونجا، تاریخی طیبری یه (۹۲۳-۸۳۹) گؤره، اونلاردان ۱۰ مین عائله آذربایجانا یئرلشدی.^{۲۲۸} آذربایجانا یئرلشمیش کنگر بوی لاری نین آدی ایله آرتیق بورادا خصوصی یئر آدی (اویکونیم) - قواورن کانگاراچ - یارانمیشدی. اثرمنی تاریخی طیبری سی پاپارلی قازار، انله جه ده سوریانی منبع لر کنگرلرین لوکالیزاسیسی، سیاسی حیاتدا

формирование народа, с.81; İlyas Babayev, Azərbaycan erkən orta çağ-da, s. 126.

۲۲۴- گئنیش معلومات اوچون باخین:

Ю. Р. Джафаров, Гунны и Азербайджан, с. 41-68.

225 - Ahmet Zeki Validi, Azərbaycan etnoğrafisine dair, s. 50; Zeki Velidi Togan, Azərbaycan, s. 99-100.

226 - Zeki Velidi Togan, Azərbaycan, s. 99; İqrar Əliyev (red.), Azərbaycan tarixi. Ən qədim dövrdən XX əsrin əvvəllərinə qədər, s. 116.

227 - Ю. Р. Джафаров, Гунны и Азербайджан, с. 41-68.

228- Zeki Velidi Togan, 'Azerbaijan', s. 99.

رولو ایله باغلی قیمتللی معلوماتلار وئریر. ۲۲۹.

۶-جی یوزایلین اورتالاریندان اعتباراً قوزئی دن آخیب گلن تورک بوی لاری داها چوخ خزر آدی ایله تاریخی قاینقلاردا قئید اولونماغا باشلادی. بو همین دؤور ایدی کی، خزرلر دیگر طایفالاری دا نظارتی آلتینا آلیب، گوجلو طایفا بیرلیگی یاراتمیش، داها سونرا ایسه قودرتلی خزر ایمپراتورلوغونو (خاقانلیغینی) قورموشدولار. اول خزر بوی بیرلیگی، داها سونرا ایسه خزر خاقانلیغی آدی آلتیندا ۳۰۰ ایل گونئی قافقاز اوچون اول ساسانی لرله، داها سونرا ایسه عرب لرله ساواشلار باش وئردی. چئشیدلی تاریخی قاینقلاردا ۵۵۲-جی ایل، ۵۵۳، ۵۵۵، ۵۵۸، ۵۶۰، ۵۷۵، ۵۷۶، ساسانی حؤکمداری ۱-جی خسرو دؤورونده (۵۳۱-۵۷۹)، ۶۲۶-۶۲۸، ۶۳۰-۶۴۰، ۷۰۹-۷۱۰، ۷۲۳/۷۲۲، ۷۲۷/۷۲۶، ۷۲۸/۷۲۷، ۷۳۱/۷۳۰، ۷۳۲/۷۳۱، ۷۳۷، ۷۵۰-۷۶۰، ۷۶۴/۷۶۳، ۷۶۵/۷۶۴، ۷۹۷/۷۹۶ و ۸۵۴-جو ایله آذربایجان اوغروندا خزر خاقانلیغی ایله ساسانی ایمپریاسی، داها سونرا ایسه عرب خلافتی آراسیندا ساواشین گئتدیگی حاقیندا معلوماتلار وار. ۳۳۰. آ. س. سومباتزاده یازیر کی، خزرلر «اولکی کیمی آذربایجانا اؤز تورپاغی کیمی باخیردیلار، اونا گؤره ده بوراینن خلافته مخصوص، اونلارین اوزونه باغلی، قاپالی بیر ایالته چئوریلمه سی ایله باریشا بیلیردیلر.» ۳۳۱ دؤورون عرب قاینقلاریندا دا

229 - Süleyman Əliyarlı (red.), *Azərbaycan tarixi*, s. 175-176.

۲۳۰- مثلا باخین:

Ahmet Zeki Validi, *Azərbaycan etnoğrafiyasına dair*, s. 50-53; *Azərbaycan tarixi*, I cild, s. 96; Зия Буниятов, *Азербайджан в VII-IX вв.*, Баку: Изд-во АН Азербайджанской ССР, 1965, с. 49-55, 108-112; İqraq Əliyev (red.), *Azərbaycan tarixi. Ən qədim dövrdən XX əsrin əvvəllərinə qədər*, s. 117, 119, 127; A.C.Сумбатзаде, *Азербайджанцы- этногенез и формирование народа*, с.83-85; Süleyman Əliyarlı (red.), *Azərbaycan tarixi*, s. 126, 180, 187; Yunis Nəsilbi. *Azərbaycan xalqının etnogenezi*, *Azərbaycan Milli Ensiklopediyası*, Bakı: AME Elmi Mərkəzi, 2007, s. 100-102; Peter B. Golden. *The Turkic Peoples and Caucasia*, in Ronald G. Suny (ed.), *Transcaucasia, Nationalism, and Social Change*, Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1996, pp. 45-67.

231 - A.C.Сумбатзаде, *Азербайджанцы- этногенез и формирование народа*, с.103-104.

آذربایجانین ان آزی چؤل دوزن یئرلری خزرلرین یوردو کیمی قئیده آلینیردی. مثلاً، ابن-خردادبه (۹۱۲-۸۲۰) یازیردی: «آران، جورزان و سیسیجان خزر پادشاهلیغینا داخیل دیر.»^{۲۳۲}

دربنددن قوزئی ده کی تورک بوی لاری ایله دایمی ساواشلار آلبانیا و آتروپاتئن ائتو-دئموقرافیاسینی کؤکلو صورتده دیشدیردی. اهالی نین ائتتیک ترکیبی نین سرعتله دیشمه سینه تأثیر ائدن بیرنجی عامل قوزئی دن تورک بوی لاری نین آذربایجان اراضی سینه آخین لاری و بورادا یئرلشمه سی ایدی سه، دیگر عامل ساسانی لرین ایمپئریانین گوئی بؤلگه لریندن بوریا کؤچوردوکلری ایران دیللی طایفالار ایدی. تورک آخینی نین قارشی سینی آلماق اوچون ساسانی لر گوجلومدافعہ خطلری یاراتماغا، بو سیرادان دربند قالاسینی مؤحکملندیریب، بورادا ایمپئریانین گوئی نیندن گتیردیکلری بوی لاردان عبارت قارنیزون لار یاراتماغا باشلادیلار. بو قارنیزون لار تورک هوجوم لاری نین قارشی سینی آلماقا قادیر اولمادیغیندان اصفهان، طبرستان، لاهیجان و ب. یئرلردن فارس لاری آلبانین قوزئی-دوغوسوندا یئرلشدیردیلر. یئرلی تورکلر اونلارا تات (قدیم تورکجه ده - یاد) آدینی قویدولار. محمد حسن باهارلییا گؤره، جاغاتای لهجه سینده بو سؤز «تبعه» (تابع اولان، رعیت) معناسینی وئیر و «اؤز کؤچری حیات لاری ایله افتخار ائدن تورک میللتی تابع لیگینه آلدیقلاری اوتوراق حیات کئچیرن میللت لره تات دئیردیلر. آذربایجاندا یاشایان اوتوراق فارس اهالی سینه تورکلرین تات دئدیکلری بو صورتله واقع اولموش دور.»^{۲۳۳}

عرب حاکمیتی و سونراکی دؤورلرده آخین لار

ساسانی ایمپئریاسینی دارماداغین ائتدیکدن سونرا (۶۴۲-جی ایلده) آتروپاتئن و آلبانیادا مؤحکملمه یه باشلایان عرب خلافتی ایلك نؤوبه ده

۲۳۲ - یئنه اورادا، ص. ۱۰۴.

233- Məhəmməd Həsən Vəlili-Baharlı, Azərbaycan. Coğrafi, təbii, etnoqrafik və iqtisadi mülahizat. Bakı, 1920, s. 93. (Yeni çapı: Məhəmməd Həsən Vəliyev-Baharlı, Azərbaycan. Fiziki-coğrafi, etnoqrafik və iqtisadi öçerk. Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 1993, s.58.

ساسانی لرین قوزئی سرحدلرینی برکیتمک و خزر خاقانلیغینا قارشی اعتبارلی سد چکمک سیاستینی داوام ائتدیردیلر. اونلار آراندا (عربلر آلبانیانی بئله آدلاندیردیلار) خصوصی سرحد خطینی برپا ائتمه یه و یئنی لرینی چکمه یه، یئنی قالالار تیکمه یه باشلادیلار. قوزئی قاپی سی باب الابواب (عربلر دربندی بئله آدلاندیردیلار) یئنه ده دقت مرکزینده ایدی. بو شهری اله کئچیردیکدن سونرا سرکرده مسلمه ابن عبدالمالکین اورادا ۲۴ مین عربی یئرلشدیرمه سی حاقیندا قیناق لاردا معلومات وئریلیر.^{۳۳۴} اوزون مدت مقاومت گؤستریش ال چاتماز قالالار ایسه یئرله بیر ائدیلدی. مؤحکم لندیریلیمیش حربی قارنیزونلار و اونلارین اطرافیندا خلافت خزینه سیندن معاش آلمایان قوشون یئرلشدیریلیدی. بو عرب طایفالاری یئرلی اهالی نین ان یاخشی تورپاق لارینی ضبط ائتدیردیلر. اوسته لیک اونلارین دیگر احتیاج لاری دا یئرلی اهالی طرفیندن قارشیلانمالی ایدی. برده، بئیلقان، قبه له کیمی شهرلرده تورپاق لار بو جور ضبط ائدیلمیشدی. قوزئی سرحدلری بویو «الشام و الجزیره نین موصول، دمشق، خومس، تادمور، حلب و باشقا یئرلریندن» گتیریلیمیش کؤچکون لر یئرلشدیریلدی.^{۳۳۵} البلاذری یازیر: «عربلر آذربایجاننی ایشغال ائندنه ایکی ولایتدن [بصره و کوفه] و سوریدان چوخلو طایفالار اورا یئریدی، هم ده اونلاردان هر بیر ی نه یی اله کئچیره بیلدی سه، اونو اله کئچیردی، بعضی لری ایسه یئرلی اهالی دن پوللا تورپاق آلدی؛ بوندان باشقا، کندلر اونلارا محافظه اولونماق اوچون وئریلمیشدی، بئله لیکله، اونلارین (بو کندلرین) اهالی سی اونلار اوچون ایش گؤرن رعیته چئوریلیمیشدی.»^{۳۳۶}

آراندا عربلرله یاناشی فارس لار دا کؤچورولوردو. ذئکی وئلیدی توغانا گوره، کؤچورولموش فارس لار بیرینجی لره نسبتاً داها چوخ ایدی.

234 - Зия Буниятов, Азербайджан в VII-IX вв., с. 172; S. S. Əliyarov və Y. M. Mahmudov (red.), *Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar*, s. 70.

235 - Н.М.Велиханова, Изменение исторической географии Азербайджана в результате Арабского завоевания, Зия Буниятов (ред.), *Историческая география Азербайджана*, Баку: Элм, 1987, с.51.

236 - S. S. Əliyarov və Y. M. Mahmudov (red.), *Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar*, s. 75.

فارس لارین سایى او قدر چوخ ایدی کی، آز سونرا «عرب دیلینی قبول ائدن لری، حتی حقیقی عرب لری بئله فارسلاشدی.»^{۲۳۷} خلافت، بوراداکى ساسانی اعیان لارینا رغبتله یاناشیب، ساسانی عسگرلرینی وئرگی دن آزاد ائدی. ذئکی وئیدی توغان بونو و ایرانین ایچلریندن فارس لارین آرانا یئرلشدیریلمه سینی سونراکی اینگیلیس و روس موستملکه سیاستی ایله مقایسه ائدی. او یازیر کی، خلافت، اؤز مملکتینده زیانلی سایدیغی فارس عنصروندن دیگر موستملکه لرینده استفاده ائتمه یه چالیشدی، «قوتلی تورک خاقان لارینا مقابل عرب و فارس اتحادی» یاراتدی. بو سیاستین نتیجه سی اولارق دربند و شیروان جیوارینداکی یئرلی اعیان لار اؤز لرینی عرب لره، یا فارس لارا، حتی ساسانی لره باغلا ییردی لار. خلافتین فارس عنصر و کولتوروندن گئنیش ایستیفاده سی سونراکی سلجوق لولار دؤورونده آذربایجاندا تیجارت ایش لری نین فارسجا آپاریلماسینا سبب اولدو.^{۲۳۸}

متخصص لرین بیرگه رأی ینه گؤره، تورک لرین آرانا و آذربایجانا یئرلشمه سی پروسسی ۵-۷-جی یوزایل لرده ده داوام ائدی. خزر خاقانلیغی ایله عرب خلافتی آراسیندا داوام ائدن ساواش لار ایندیکی آذربایجاندا، خصوصاً اونون قوزئی حیصه سینده تورک ائلمنتی نین سرعتله آرتماسینا سبب اولدو. تورک لرین سای آرتیمی نین اساس منبع لری آشاغیداکی لاردان عبارت ایدی. بیرینجی سی، قوزئی دن گلن خزر اوردولاری عادتاً چوخ سایی اولور، خلافتین حاکمیتی نین ضعیفلیگیندن استفاده ائده رک عائله لری ایله بیرلیکده (هئج اولماسا اونون بیر حیصه سی) بورادا مسکونلاشیردی. آرانا اوزرینده خزر لرین حؤکمرانلیغی بعضاً اوزون سوروردو. روس شرق شناسی آقافانگئل کریمسکی خزر لرین آرانا ۱۰۰ ایللیک حؤکمرانلیغیندان بحث ائدی.^{۲۳۹} حربی یوروش لرده ایشتیراک ائتمیش، سوندا بورادا قالمیش عسگر و اونلارین عائله لری نین سایى حاقیندا اثرمنی و عرب قاینق لاریندا وئرلن رقم لرین بؤیوکلوگو بعضاً حیرتلندیریر. بونلارین بیر حیصه سی شیشیرتمه اولو بیلر. اما پروسسین مقیاسینی گؤستریمک باخیمیندان دقتی چکیر. مثلاً،

237- Ahmet Zeki Validi, *Azerbaijan etnoğrafisine dair*, s.53.

۲۳۸- یئنه اورادا، ص. ۵۴.

239 - Зия Буниятов, *Азербайджан в VII-IX вв.*, с.116.

کاغانقاتلی موئیستین یازدیغینا گؤره، ۷۱۰/۷۰۹-جو ایلده دربندی و بوتون آرائی آلمیش خزر اوردوسونون سای ۸۰ مین ایدی.^{۲۴۰} ۷۲۳/۷۲۲-جو ایلده یئنه آرائی و اثرمنیستانی عربلردن تمیزله میش خزر اوردوسو ۳۰ مین عسگردن عبارت ایدی.^{۲۴۱} عرب سرکرده سی جراح آذربایجان و اثرمنیستانا حاکم تعیین ائدیلدیکن سونرا محاربه ده خزرلرین ۴۰ مینلیک اوردوسونو مغلوب ائتدی، چوخ مینلی اسیر کوتله سینی قهله ده یئرلشدیردی.^{۲۴۲} ۷۳۱/۷۳۰-جی ایلده برجیکین کوماندانلیغی ایله گلن خزر اوردوسوندا ۳۰۰ مین عسگر وارمیش. بو اوردو تئزلیکله جراحی و اونون کومانداسی آلتیندا اولان اوردونو دارماداغین ائتمیش، قارشی سینا چیخان هر شئی یئرله بیر ائدیپ، دیاربیکر و موصولا چیخمیشدی. ائله همین ایلده باشقا بیر عملیات زامانی ۱۰۰۰ نفر خزر عسگری عائله سی ایله بیرلیکده اسیر دوشموشدو.^{۲۴۳} نؤوبتی ۷۳۳/۷۳۲-جو ایلده یئنی حاکم مروان اسیر آلدیغی ۴۰ مین خزر عسگرینی عائله سی ایله بیرلیکده سامور-شابران آراسیندا یئرلشدیردی.^{۲۴۴} ۷۳۷-جی ایلده ائله همین مروان ۲۰ مین تورکو آراندا یئرلشدیردی.^{۲۴۵}

تورکلرین آراندا یئرلشمه سینه ترس پروسس ده گئدیردی. بئله کی، آران و آذربایجاندا قالمایان خزر اوردوسو گئری دؤنرکن مین لرله یئرلی اهلینی اؤزو ایله آپاریپ، خزر خاقانلیغی نین ایچ بؤلگه لرینده یئرلشدیریدی. مثلاً، ۷۶۲-جی ایلده خزرلر جنوبی قافقازا یوروشو زامانی ۵۰ مین یئرلی ساکینی اسیر آلیپ، دربنددن قوزئی چکیلدیلر.^{۲۴۶} تورک اهالی نین آذربایجان و آراندا یئرلشمه سی نین اوچونجو منبع ی بورایا تعیین ائدیلمن تورک اصللی خلافت سرکرده لری نین فعالیتی ایله باغلی ایدی. عرب سرکرده لری کیمی اونلار دا اؤزلری ایله هم طایفالارینی

۲۴۰- یئنه اورادا، ص. ۱۰۸.

۲۴۱- یئنه اورادا، ص. ۱۰۹.

۲۴۲- یئنه اورادا.

۲۴۳- یئنه اورادا، ص. ۱۱۰-۱۱۱.

244 - İqrar Əliyev (red.), Azərbaycan tarixi. Ən qədim dövrdən XX əsrin əvvəllərinə qədər, s. 127.

245 - Ahmet Zeki Validi, 'Azerbaycan etnoğrafisine dair', s.52.

246 - М.И.Артамонов, История Хазар, Ленинград: Из-во Гос-го Эрмитажа, 1962, с.242-244.

گتیریب بورادا یئرلشدیریدیلر. تورک اصللی امیرلر موبارک التورکی، زیراک التورکی، محمد ابن شول، آفشین و بوغانین بو جوغرافیادا چوخ مینلی تورک بوی لارینی یئرلشدیردیکلری تاریخی منبع لردن معلوم دور.^{۲۴۷}

عرب منبع لری نین خلافت و اوندان سونراکی دؤور آذربایجان و آران اهالی سی حاقیندا نسبتاً گنیش معلومات و ثرمه سینه باخمایارق، اهالی نین ائتتیک ترکیبینی دوغرو-دوروست معین اتمک مومکون دئییل دیر. منبع لرده کی معلومات لار بیر-بیریندن او قدر فرقله نیر کی، حتی متخصص لری بئله بیر-بیرینه ضد نتیجه لر چیخارماغا تحریک ائدیر. گؤرکملی عرب تاریخچی سی و جوغرافیایچی سی الیعقوبی (اؤلوم ایلی ۸۹۷) آذربایجان (ایندیکی گونئی آذربایجان) اهالی سی نین ائتتیک ترکیبی حاقیندا یازیر: «آذربایجانین شهر و ماحال لاری نین اهالی سی عجم آذری لری ایله بابکین یاشادیغی بزز شهری نین صاحب لری - قدیم جاویدانی لرین قاریشیغی دیر.»^{۲۴۸} عرب سیاحی ابن حوقل ایسه «یول لار و مملکت لر کیتابی» ندا گؤستریر: «آذربایجان و ارمینه اهالی سی نین اکثریتی فارس و عرب دیل لرینده دانیشیرلار. لاکین [عرب دیلینده] دانیشان لار آزدیر. فارسجا دانیشان لار ایسه عرب دیلینی باشا دوشمورلر. عرب دیلینده فصیح دانیشان لار - تاجیر و مولک صاحب لری دیرلر. ارمینه نین او جقارلاریندا و بونا بنزر یئرلرده یاشایان طایفالار اوچون باشقا دیل لر مؤوجود دور. دیبل و اونون ناحیه لری نین اهالی سی ارمینه [ارمنی] دیلینده، برده اهالی سی ایسه آران دیلینده دانیشیر.»^{۲۴۹} عینی مؤلف قافقاز داغ لاریندا ۳۶۰ دیلده دانیشیلدیغینی، «آذری و فارس دیل لریندن باشقا هر کندین اؤز دیلی نین اولدوغونو» گؤستریر.^{۲۵۰} المقدسی اردبیلین داغ کندلرینده ۶۰ دیلده دانیشیلدیغینی قئید ائدیر.^{۲۵۱} بو قئیدلرله یاناشی، عرب مؤلف لریندن بعضی لری آذربایجانین تورک یوردو

247 - Zeki Velidi Togan, 'Azerbaycan', s. 100.

248 - N.M. Vəlixanlı, IX-XIII əsr ərəb coğrafiyaşünas-səyyahları Azərbaycan haqqında, Bakı: Elm, 1974, s. 33.

249 - N.M. Vəlixanlı, IX-XIII əsr ərəb coğrafiyaşünas-səyyahları Azərbaycan haqqında, s. 113.

250 - Н.М.Велиханова, Изменение исторической географии Азербайджана в результате Арабского завоевания, с. 48.

اولماسی حاقیندا دا معلومات لار وئریر. ابو محمد عبدالملک ابن هشام (اؤلوم ایلی ۸۲۹/۸۲۸) آدلی عرب تاریخچی سی گؤستریر کی، عرب سرکرده لریندن بیرى «...یوز مینلیک اوردو ایله تورکلرله دؤیوشه-دؤیوشه آذربایجانا گیردی. دؤیوش نتیجه سینده تورکلر مغلوب اولدو.»^{۲۵۲} باشقا بیر مشهور قاینق آذربایجاندا تورکلرین مطلق چوخلوقدا اولماسینا ایشاره ائدییر. دئیلن لره گؤره، خلیفه معاویه نین «آذربایجان حاقیندا علاقه نیز، تلاشینیز و خاطره نیز نه دیر؟» سوالینا دؤورون بیلکلی آداملاریندان بیرى جاواب وئریر: «اورا تورک تورپاغی دیر. اونلار اورایا توپلاشاراق بیر-بیری ایله قاریشمیش و تکمیل لشمیشلر.»^{۲۵۳}

آذربایجان تاریخی اوچون سون درجه بؤیوک اؤنمی اولان بو مسئله نین تام حلینی گله جک تاریخی آراشدیرمالارا بوراخاراق، بیزیم مؤوضوع اوچون هئج ده آز اهمیتی اولمایان حاکم کولتور مسئله سینده، داها دوغروسو، خلافت و اوندان سونراکی دؤورده تورک کولتورونون یاییلما آرئالی پروبلیمی نین اوستونه گلک. چونکی میللتلشمه باخیمیندان اهالی نین سایی ترکیبیدن، اهالی نین چوخلوقونون هانسی ائتتیک واحده مخصوص اولماسیندان (کمیت گؤستریجی سیندن) داها واجیب اولانی کیفیت گؤستریجی سی دیر - حاکم ائتتیک کولتورون یایغینلیق درجه سی دیر.

۷-۹-جو یوزایل لر عرب ایشغالی ایندیکی آذربایجانین ائتتودئموقرافییک، اجتماعی-اقتصادی و سیاسی حیاتیندا اؤنملی دیشیکلیک لر یاراتدیغی کیمی، اؤلکه نین مدنی حیاتیندا دا گؤرونمه میسش انقلابا سبب اولدو. اصلینده بو دیشیکلیک لر ایندیکی آذربایجانین فورمالاشما ایستیتقامت لرینی معین ائتدی. عرب دیللی منبع لرده اسکی آران و آذربایجان آدلاری نین جوغرافی سرحدلری بیر قایدا اولاراق آراز چایی نین قوزئی و گؤنئی طرف لرینه عاید ائدیلدی.^{۲۵۴} بونونلا بئله آذربایجان توپونیمی آرتیق گئد-گئده آرازی ن هر

252 - Süleyman Əliyərli (red.), Azərbaycan tarixi, s.187.

۲۵۳ - بیته اورادا، ص. ۱۸۸. دیگر مؤلف لرده بو معلومات بیر قدر فرقلی شکیلده وئریلیر.

۲۵۴-باخین:

A.C.Сумбатзаде, Азербайджанцы- этногенез и формирование народа, с.120-124.

ایکی طرفینه عاید ائدیلمیش، «آران» آذربایجانین بیر حیصّه سی ساییلماغا باشلامیشدی. الیعقوبی آرانلی «یوخاری آذربایجان» آدلاندیریر.^{۲۵۵} الطبری (۹۲۳-۸۳۹) ایسه آذربایجانین حدودلارینی بئله معین ائدیر: «آذربایجانین حدودونون باشلانغیجینی، اهر و زنگان داخیل اولماقلا، همدانی، آخیرینی ایسه خزرلرین دربندینی گؤتورورلر و بو آرائقدا اولان بوتون اون-اونایکی شهری آذربایجان آدلاندیریرلر.»^{۲۵۶} بوندان آز اؤنمی اولمایان باشقا بیر حادثه ده باش وئردی. خلافت دؤورو آذربایجان اهالی سی نین آشاغی-یوخاری دینی هئتروگنلیگی نین (بیرلیگی نین) یارانماسی ایله دقتی چکیر.

عرب ایشغالی عرفه سینده آلبانیا اهالی سی نین بیر حیصّه سی خریستیان، قالان حیصّه سی بت پرست و آتش پرست ایدی. آتروپاتئن اهالی سی نین اکثریتی ایسه آتش پرست اولاراق قالیردی. خلافتین «اهل کتاب» اجماع لارا، یعنی مقدس کتابی اولان خریستیان و یهودی لره رغبتله یاناشماسی معلوم دور. سونونجولار یالیز جان وئرگی سی وئریر، دینی ایش لرنده سربست ایدیلر. خلافتین خریستیان کیسه سینه خوش مناسبتیدن، ائله جه ده بین الخالق وضعیت دن اثرمنی کیسه سی اؤز ماراغی اوچون استفاده ائده بیلدی. اثرمنی کاتالیکوسو ایلیا خلیفه مؤمنه یازدیغی مکتوبوندا «پارتاودا اوتوران ایندیکی آغوان کاتالیکوسونون یونان لارین ایمپراتورو ایله سؤزو بیر یئره قویوب اوخودوغو دعالاردا اونون آدینی چکدیگی و اولکه لریمیزی اونونلا بیر دینده بیرلشمه یه مجبور ائدیگی» گؤستریر، «ایشله دیکلری گوناھ لارا او یغون اولاراق اونلارا جزا وئرلمه سینی» خواهیش ائتدی. خلیفه اثرمنی کاتالیکوسونون چوغولچولوغونو بهانه ائدیپ، بیزانسیلا عینی مذهبده (دیوفیزیت) اولان و طبیعی اولاراق اونا مئیل ائدن آلبان کیسه سی نین لغو ائدیلمه سی (۷۰۴-جو ایل) و اونون مرکزی دوینده اولان اثرمنی

255 - Зия Буниятов, Азербайджан в VII-IX вв., с. 141; N. M. Vəlixanlı, IX-XIII əsr ərəb coğrafiyaşünas-səyyahları Azərbaycan haqqında, с. 40.

256 - Ş. Ə. Tağıyeva, 'Müasir İran burjua tarixşünaslığında Azərbaycan xalqının etnik birliyinin inkar edilməsi haqqında', Ə. S. Sumbatzadə (red.), Azərbaycanın tarix və mədəniyyətinin burjua saxtalaşdırıcılarına qarşı, Bakı: Elm, 1978, s. 119.

کیلسه‌سی نین (مونوفیزیت) تابع‌لیگینه کئچمه‌سی حاقیندا فرمان وئردی.^{۲۵۷} بو حادثه اؤلکه اهالی‌سی نین ائتیک ترکیبی نین دیشمه‌سینه بیرباشا تأثیر ائتدی. بئله کی، موسقیل کیلسه‌سینی ایتیرمیش آلبان طایفالاری نین بیر حیصه‌سی قریقوریا نلاشدی لار، بو ایسه سونرالار اونلارین اثرمیشمه‌سینه گتیریب چیخاردی.^{۲۵۸} خلافت، خریستیان لاردان فرقلی اولراق بت پرست و زردوشتی لره (آتش پرست لره) قارشى زور سیاستی یورودور، اونلاری هر یئرده تعقیب ائدیردی.

تورک بوی‌لاری نین ایسلامی قبول ائتمه‌سی آشاغی-یوخاری ۲۰۰ ایللیک بیر زامان آلدی. آتش پرست لر خلافتین سیاسی-حربی گوجونو قبول ائتمه‌لر ده، اؤزلرینه مخصوص معنوی-مدنی دیرلر سیستمینی ایسلامی دیرلره دیشدیرمه‌یه مئیللی دئییلدیلر. ساسانی دؤورونده فورمالاشمیش ایران دیرلرینه صاحب چیخان زردوشتی لر آراسیندا شعوبیه جریانی - شیعه‌لیک طرفدارلاری میدانا چیخدی. بو جریانین آذربایجاندا دا چوخلو طرفداری واردی. شعوبیه طرفدارلاری عرب‌لری قبول ائتمیر، اونلاری آشاغیلا ییردی لار؛ اونلار عرب پوئزیاسینی لاغا قویور، ایرانلی لارین عرب‌لردن اوستون اولدوغونو ادعا ائدیردیلر.^{۲۵۹} آذربایجان، اصفهان، فارس، کوهستان‌داکی خرمی (خرم‌دینی‌لر) حرکتینی دا عرب-ایسلام دیرلرینه مقاومت حرکتی کیمی قیمتلندیرمک گرک‌دیر. مرحوم پروف. صالح علیئو حاقلی دیر: «بو حرکتین باشچی لاری جاویدان و بابک (۸۳۷-۸۱۶) سیاسی گؤروش‌لرینه، اونلارین حاقیندا الیمیزده اولان معلومات‌لارا گؤره ایران‌دیللی خالقین تمثیلچی‌سی ایدی‌لر و بو خالقین منافعینی ایفاده ائدیردیلر.»^{۲۶۰}

257 - S. S. Əliyarov və Y. M. Mahmudov (red.), *Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar*, s. 53.

۲۵۸ - باخین:

Р.Б.Геюшев, Христианство в Кавказской Албании, Баку: Элм,
259 - А.С.Сумбатзаде, Азербайджанцы- этногенез и формирование народа, s.107-108.

260- Saleh Muhammedoğlu Aliev, 'Azerbaycan Türklerinin Etnik Menşesine Dair Üç Ana Görüşün Eleştirisi', *XII. Türk Tarih Kongresinden Ayrıbasım*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999, s. 303.

خرمی‌لر حرکتی‌نین ایران مقاومت حرکتینداکی یثری، بابک و عائله‌سی حاقیندا تفروعاتلی بیلگی

آذربایجانین ایسلام مدنیتی آرئالینا گیرمه سی بورادا بؤیوک مدنی قالخینمایا سبب اولدو. علم، ادبیات، اینجه صنعت، معمارلیق ساحه سینده بؤیوک انتباه باش وئردی. او دا گؤستریلمه لی دیر کی، دؤولت دیلی یالیز عرب دیلی ایدی، عرب یازی سی گئیش یا ییلمیشدی، عرب دیلینده مکتبلر آچیلیردی. علم و فلسفه اثرلی، ائله جه ده ایلك ادبیات نمونه لری عربجه ایدی. بونونلا بئله زامان کئچدی کجه فارس دیلی نین و کولتورونون ده اؤنمی آرتماقدا ایدی. آرتیق ۱۰-جو یوزایلدن مکتبلرده عربجه ایله یاناشی فارس دیلی ده اؤیره دیلیردی.

آرران و آذربایجاندا مؤوجود اولموش ائتنوکولتورل محیط اؤزونو بورادا گئدن سیاسی پروسئس لرده ده گؤستردی. بئله کی، ۹-جو یوزایلین ایلك اون ایلیک لریندن اعتباراً عرب خلافتی نین نفوذو آذربایجان و آراندا دورمادان آشاغی دوشمه به باشلادی و بو شرایطده پولیتتیک ترکیبه مالیک سیاسی ائلیتی تمثیل ائدن یئرلی گوج لر اؤز وارلیغینی و سیاسی ادعالارینی اورتایا قويدو. ۹-جو یوزایلین ۲-جی یاری سی - ۱۱-جی یوزایلین اورتالاری آذربایجان تاریخینده فئودال داغینقلیغی دؤورو، حاکم سولاله لرین بیر-بیرینی عوض ائتمه سی ایله خارا کتئریزه ائدیلیر.

عرب ربیعه طایفاسیندان اولان و آررانین ایداره چیلیگینده اؤنملی رول اوینامیش مزیدی لر نسلی (اونا شئیانی لر، یزیدی لر ده دئییلیردی) ایلك اؤنجه مرکزی برده اولماقلا یاریم مستقل امیرلیک یاراتمیشدی. ۸۶۱-جی ایله مزیدی نسلیندن هئیسیم ابن خالد ابن یزید ابن مزید الشئیانی شیروانی موسقیل، اؤزونو ایسه «شیروانشاه» اعلان ائتدی. قوردوغو دؤولت ده شیروانشاه لار دؤولتی آدلاندی. ۹۱۸-جی ایله لاهیجان شاهلیق آدلانان قونشو امیرلیک، داها سونرا ایسه دربند امیرلیگی شیروانشاه لارا یرلشدیریلدی.^{۳۶۱} آز سونرا بو سولاله نی تورک ساج اوغول لاری عوض

اوچون باخیلسین:

Səid Nəfisi. Azərbaycan qəhrəmanı Babək Xürrəmdin. Tərcümə edən İ. Azəri, Bakı: Örnək, 1990.

۲۶۱ - باخین:

С. Ашурбейли, Государство ширваншахов, Баку: ЭЛМ, 1983.

ائتدی.

ساج اوغول لاری سولاله سی نین (ساجی لرین) بانی سی ابو ساج دیوداد خلافت اوردوسوندا و اداره چیلیگینده اؤنملی مؤوق لار توتמוש اؤنملی سرکرده لردن بیرری ایدی. ساج اوغول لاری نین حاکمیتی دؤورونده (۹۴۱-۸۷۹) آذربایجان مستقیل دؤولته چئوریلدی، اؤز پولونو بوراخدی. دؤولتین پایتاختی اول ماراغا، سونرا اردبیل ایدی. شیروانشاه لاری دا اؤز ترکیبینه قاتدیقدان سونرا اونون اراضی سی آشاغی-یوخاری ایندیکی آذربایجانین اراضی سینه برابر اولدو.^{۲۶۲}

۹۴۱-جی ایلده سالار مرزبان ابن-محمد، اردبیلی اله کئچیریب سالاری لر کیمی تانینان حاکم سولاله نین اساسینی قويدو. ۴۰ ایلدن سونرا بو ایران اصیللی سولاله نی عرب اصیللی رووادی لر عوض ائتدی. اونلارین حاکمیتی تخمیناً ایندیکی گونئی آذربایجان تورپاق لارینی احاطه ائدیردی، پایتاخت اردبیل دن تبریزه کؤچورولموشدو. ۹۷۱-جی ایلده گنجه نی توتاراق کورد اصیللی شددادی عائله سی آذربایجانین قوزئی تورپاق لاریندا اؤز دؤولتینی قوردو. ۱۱-جی یوزایلین اورتالاریندا سلجوق-اوغوز سئلی بو فئودال دؤولت لری نین وارلیغینا سون قويدو و آذربایجان تاریخی نین یئنی مرحله سی باشلاندى.

بئله لیکله، ایکی مرحله ده (میلاددان اؤنجه کی ساکا/اسکیت و ماساژت لرین تورکلوگو مسئله سی نین مثبت حلّی شرطیله) ایندیکی آذربایجان اراضی سینه یئرلشمیش تورک بوی لاری، اوغوزلارین کؤچونه قدر بورادا آرتیق اهالی نین اؤنملی حیصّه سینی تشکیل ائدیردیلر. نسبت

Məzyədilər, ya yezidilər “zaman keçdikcə İran ənənələrini mənimsəyəmək” İranlılaşdılar. Onların xələfləri özlərini Sasanilərlə bağlayırdılar. Məzyədilərdən sonra Şirvanda hakim olmuş Kəsrani sülaləsi də birbaşa Sasanı köklərinə iddialı idi. В.Минорский, История Ширвана и Дербента, Москва:Издательство восточной литературы,1963, с. 40, 90, 107, 155, 176-178.

262 - M. X. Şərifli, IX əsrin ikinci yarısı – XI əsrlərdə Azərbaycan feodal dövlətləri, Bakı: Elm, 1978.

دیشسه ده اؤلکه اهالی سی میلاددان اولکی یوزایل لرده اولدوغو کیمی ائتتیک باخیمدان موزایک - اساساً تورک دیللی، قافقاز دیللی، ایران دیللی - ترکیه مالیک ایدی. بو جوغرافیادا ایران دیللی لرین آریجا ماننا، مادا، آتروپاتئن، یا دا «آتروپاتئن-میدیا» خالقینی، یا قومونو (ائتتیک کونسولیداسیاین بوی دان سونراکی مرحله سینی) «یاراتماسی» حاقیندا تئزیس سووت-روس کونسپسیاسینا بئله اویغون گلیمیر. اصلینده بو تئزیسی ایره لی سورموش عالیم لر سیاسی سفارشی یئرینه یئتیره رک، اونو (تئزیسی) عملی-باشلی اساسلاندیرماغا بئله چالیشمایشلار.^{۲۶۳} خالقین/قومون یارانماسینی شرطلندیرن عاملی - تورپاق بوتولوگو و دیل بیرلیگی نین یارانماسی، اورتاق ائتتیک کولتورون، ائله جه ده اورتاق دینین فورمالاشماسی، اهالی نین اکثریتی نین اورتاق ائتتیک آدا (ائتونیمه) مالیک اولماسینی - نظردن کئچیرمه دن، معین اراضیده، معین آد آلتیندا بیر دؤولت قورومونون یارانماسی آپریوری [پیشینه] بورادا خالق سویه سینده ائتتیک بیرلیگین یارانماسینا گتیریب چیخاریب تئزیسی جدی سایلمامالی دیر.^{۲۶۴} بو تئزیسین مقصدی «گلمه» تورک لرین «یئرلی» ایران دیللی، یا قافقاز دیللی خالق زورلا «تورکلشدرمه سی» دئییلن قوراما نظرینی اساسلاندیرماق دیر.

داها سونرا بو نظریه گنیش شکیلده نظردن کئچیریله جک. اما بو بؤلومون مؤوضوعو ایله بلاواسطه باغلی اولدوغو اوچون بورادا «تورکلشمه» («تورکلشدرمه») دئییلن آنالیشا قیساچا توخونماق گرک دیر. بو آنالیش آذربایجان تاریخی حاقیندا اثرلرده اساساً یئرلی لرین گلمه تورک لرین دیلینی منیمسه مه سی، یا اونلارین دیلینی قبول ائتمه یه مجبور ائدیلمه سی

۲۶۳ - باخین:

Azərbaycan tarixi, I cild, s. 57-63; Играр Алиев, Очерк истории Атропатены, Баку: Азернешр, 1989.

۲۶۴ - آتروپاتن خالق تئزیسی نین تنقیدی اوچون همچنین باخین:

Saleh Muhammedoğlu Aliev, Azərbaycan Türklerinin Etnik Mənşəinə Dair Üç Ana Görüşün Eleştirisi, s.294-296.

پروف. قیاس الدین قئیوللایئو ده ایران دیللی آتروپاتن خالق تئزیسینی کسکین تنقید ائدیر، عینی زاماندا ماننا، مادا، آتروپاتن «خالق لارینی» اساسسیز اولاراق تورک دیللی حساب ائدیر.

Гияседдин Гейбуллаев, К этногенезу азербайджанцев, с. 380-424.

حادثه‌سینی ایفاده ائتمک اوچون استفاده ائدیلیر. ضیا بونیادوو آذربایجان ۷-۹ عصرلرده آدلی چوخ دیرلی مونوقرافیاسیندا یازیر کی، «عرب مدنیت مرکزلی ایله علاقه‌لرینی ایتیرمیش آذربایجان‌داکی عرب‌لر، تدریجاً آنا دیل‌لرینی و عادت‌لرینی ایتیریب، یئرلی تورک خالق‌نین دیلینه کئچیر، اونلارین حیات طرزینی، لباس‌لارینی، مطبخینی، ائولرینی و س. قبول ائده‌رک آسیمیلیاسیا اولوندولار.»^{۲۶۵} بیر آز یوخاریدا ذنکی وئلیدی توغانین عرب‌لرین طالعی ایله باغلی فیکرینی، داها دقیق دئسک، آذربایجان‌داکی عرب عنصرونون یوخاری طبقه‌لری نین فارسلاشماسی حاقیندا تئزیسینی وئردیک. پروف. صالح علیئو ده ضیا بونیادوونون خلافتین ضعیفله‌مه‌سی ایله عرب‌لرین تورکلشمه‌سی حاقیندا تئزیسینی اویئکتیو حساب ائتمیر. صالح علیئو، تنقیدی مناسبتینی ایکی عاملله اساسلانديریر: «بیرینجی‌سی، تورکجه اوخوما-یازما بیلن لرین نادیر اولدوغو، رسمی چئوره‌لرده عرب و فارس دیل‌لری نین گئیش استفاده ائدیلمیگی، قرئت، رادیو و دیگر کولتور شرط‌لری نین یوخولوغو ایله فرقله‌نن اورتا چاغ توپلوموندا دیل آسیمیلیاسیونون سرعتله گئچرک‌کلشمه‌سینی گؤز اوئوننه گتیرمک ایمکان سیزدیر. ایکینجی‌سی، بؤیله بیر آسیمیلیاسیونون باش توتماسی اوچون تورک‌لر بؤلگه‌ده یالیز سیاسی دئیل، عینی زاماندا ایدئولوژی (دینی)، سوسیال و کولتور اوستونلوگو قازانمالی ایدیلر.»^{۲۶۶} بیزیم فیکریمیزجه، خلافتین سیاسی نفوذونون ضعیفله‌مه‌یه باشلادیغی ۹-جو یوزایلین ایکینجی یاری سیندان سونراکی دؤورلرده آذربایجان‌داکی شهر اهالی‌سی داها چوخ فارس کولتورونون تأثیری آلتینا دوشدوگو اوچون شهرلرده یئرلشمیش عرب اعیان عائله‌لری چوخ سرعتله فارسلاشدی، تورک چوخلوغونون احاطه‌سینه دوشموش عرب کند اهالی‌سی نین تورکلشمه‌سی ایسه بیر نچه یوزایل طلب ائدی. تات کندلری آراسیندا قالمیش عرب کندلری ایسه اویغون اولاراق تاتلاشدی.

دئیلن لر «آلبان خالق‌ی» آدلانان غیر علمی گؤروشه ده عایددیر. صالح

265- Зия Буниятов, Азербайджан в VII-IX вв., с. 178-179.

266 - Saleh Muhammedoğlu Aliev, 'Azerbaycan Türklerinin Etnik Menşesine Dair Üç Ana Görüşün Eleştirisi', s.297.

علیئو یازیر: «...تورک لرین هله بؤلگهده بیر خالق کیمی موجود اولمادیغی دؤورده آلبانیا قبیلهلری نین «آذربایجانلاشماسی» (تورکلشمهسی) حاقیندا گؤروش گئچک تاریخله ایلگی سی اولمایان بیر اویدورمادیر.»^{۲۶۷} میللی تاریخیمیزین «آلبان خالقسی» حسابینا صونعی اولاراق «درینلشدیریلمهسی» و «گئنیشلندیریلمهسی» جدی تحریفلره، منطقدن اوزاق دیرلر سیستمی نین ایندیکی آذربایجان تورک لرینه سیرینماسینا سبب اولموش دور. محض بئله یانلیش یاناشمانین نتیجهسی دیر کی، وارتاین نوهسی، وراز قریقورون اوغلو، وراز ترداتین عمی سی - آلبان کینازی جاوانشیر تورک لرین «میللی قهرمانی» سایلماقدا، آدی ابدی لشدیریلمکده دیر. حالبوکی جاوانشیرین باباسی مهرانین، ایران شاهی ۲-جی خوسروون یاخین قوومو اولماسی و آلبانیادا یاد (ساسانی، فارس اصللی) مهرانی سولالهسی نین اساسینی قویماسی بللی دیر.^{۲۶۸} اونون مخصوص اولدوغو طایفانین (قاردیمان) دا تورکلویه دخلی اولمادیغی تامامیله آیدین دیر.^{۲۶۹}

آلبانیا-آررانیین عموم-آذربایجان تاریخینده ان بؤیوک یئری اونون تورک بوی لاری نین ایلکین یئرلشدیگی اراضی اولماسی دیر. ایندیکی گوئی آذربایجاندا تورک لرین یئرلشمهسی داها سونراکی یوزایل لره تصادف ائدیر. اونون تورک یوردونا چئوریلمهسی، یعنی اهالی نین ائنییک چوخلوغونون تورکلره کئچمهسی حادثهسی ایسه سلجوقلو ایمپراتورلوغونون ۱۱-جی یوزایلده سرحدلری نین باتییا دوغرو گئنیشلنمهسی ایله باغلی دیر.

یئنه اورادا، ص. ۳۰۲. پروف. صالح علیئوین بو تنقیدی فیکرینی «واحید - ۲۶۷ عموم خالق دیلی حالیندا آذربایجان دیلی نین [آذربایجان تورکجهسی نین] هله ۵-جی - ۶-جی عصرلردن فورمالاشماسی پروسئسی نین باشلانماسی» و اونون «۹-جو عصرده تاماملانیب، ثابتلشمهسی» فرضیه سینه ده عایید ائتمک گرکدیر. بو فرضیه حاقیندا، مثلا، باخین:

Ə. Dəmirçizadə, Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, I hissə, Bakı: Maarif, 1979, s. 49-50.

268 - Azərbaycan tarixi, I cild, s. 113.

۲۶۹ - هنج اولماسا باخیلسین:

Məhəmməd Həsən Vəlili-Baharlı, Azərbaycan. Coğrafi, təbii, etnoqrafik və iqtisadi mülahizət, s. 41. (Yeni çapı: Məhəmməd Həsən Vəliyev-Baharlı, Azərbaycan. Fiziki-coğrafi, etnoqrafik və iqtisadi oçer, s.26.

آلتينجى بۇلوم

آذربايجاندا تورک حاکمىتى

سلجوقلار دۇورو

۱۱-جى يوزايل تورک دونياسى جوغرافياسى نين گۇرونمه-ميش درجه-ده گننیشلنديگى، تورک سيلاحى نين محتشم و آرديجيل غلبه-لر-بندن سونرا تورک بوى-لارى-نين ياخين و اورتا شرقه يئرله-شيب، بورانين سياسى و ائتئودئوموقرافىک خريته-سينى تاماميله يئنى دن جيزماسى دۇورو اولدو. يوخاريدا دا نظردن کئچيريلديگى کيمى، بو سورج ايچينده آذربايجانين اهالى-سى-نين ترکيبينده چوخ اهميتلى، کؤکلو ديشيکلىک باش وئردى. اهالى-سى-نين ائتيک ترکيبينه گؤره آذربايجان، تورک يوردونا، تورک دونياسى-نين بير حيصه-سينه چئوريلدى. آذربايجاندا تورک-لرين يئرلشمه-سى-نين بو دۇردونجو دالغاسى (میلاددان اولكى دۇورو قبول ائتمک شرطيله) او بيرى-لردن اونونلا فرقله-نير-كى، قوزئى-دن تورک بوى-لارى-نين (اساساً قپچاق-لارين) آذربايجانا يئرلشمه-سى-نين داوام ائتمه-سى- ايله ياناشى، تورک-لر (اوغوزلار) تاريخده ايلک دفعه بو جوغرافيايا گونئى-دوغودان گيريب، يورد قورماغا باشلاديلار.

اوغوز سنلى نين ۱۱-جى يوزايلين اورتالاريندا گليشينه-دک بير نئچه دفعه سلجوقلولارين کيچيک حربى دسته-لرى آذربايجاندا گۇرونندو. ۱۰۱۵- جى ايلده يئنى يارانماقدا اولان سلجوقلو دؤولتى نين باشچى سى توغرول بى کيچيک قارداشى چاغرى بگى کشفيات مقصديله بيزانسا طرف يوللادى. ۵-۶ مينليک دسته ايران و آذربايجانى کئچيب، بيزانسا دؤيوشله کشفيات آپارارقا گئرى قايتدى. ناخچيووان و اطرافى چاغرى بگين نظارتى آلتينا کئچدى. اما بو کيچيک دسته قارشى سيندا يالنيز کشفيات آپارماق

مقصدی قویلدوغونندان چاغری بی تزلیکله گئری دؤنوب، دؤولتین باشچی سینا بیزانسلا اوغورلو ساواشا گیرمه یین مومکون اولدوغو تکلیفینی وئردی.^{۲۷۰} قزnelی ماحمودلا آراسی آچیلیمیش بوغا، گؤی داش، منصور و دانانین باشچیلیغی ایله ایکینجی اوغوز دسته سی آذربایجانا گلدی. رووادی پادشاهی وهسودان اونلاری حؤرمته قبول ائتدی، حتی اونلارلا قوهوملوق علاقہ سی قوردو. ابن الاسیرین یازدیغینا گؤره، اوغوزلار ماراغا و قزوینده نهدن سه اولای لار چیخارداندان سونرا اونلارین وهسودانلا دا آراسی آچیلدی. ۱۰۴۰/۱۰۴۱-جی ایلده وهسودان اوغوز باشچی لارینی بیر ضیافته چاغیریب، یندیریب-ایچیرندن سونرا اونلاردان اوتوزونو اولدورتدو. بوندان سونرا اوغوزلار بیغیشیب، موصول طرفلره کؤچ ائتدیلر.^{۲۷۱}

آذربایجانین سلجوقلو دؤولتینه قاتیلماسی ۱۰۵۴/۱۰۵۵-جی ایلده باش وئردی. سلجوقلو اوردوسو توغرول بگین اوزونون باشچیلیغی ایله تبریزه یاخینلاشدی. سلجوقلو اوردوسو و اونون کوماندانی توغرول بگین زهمی او قدر آغیر ایدی کی، یئرلی حاکم لمر مقاومت گؤسترمه یی عاغیل لارینا بئله گتیرمه دیلر. وهسودان بو دفعه سلجوقلو حاکمیتینی سؤز سوز-شرط سیز قبول ائدی، توغرولون آدی نین خطبه ده چکیلمه سینه ضمانت وئردی، اونا قیمتلی هدیه لر گتیردی، اوغلونو دا یانیندا گیروو قویدو. گنجه ده کی شددادی حؤکمداری و شاماخی داکی شیروانشاه دا سلجوقلو حاکمیتینی قبول ائتدی. ۱۰۵۵-جی ایلده توغرول خیلافتین پایتاختی باغدادی توتدو و اوزونو سلطان اعلان ائتدی. آذربایجان، عراق سلجوقلو دؤولتی نین بیر ایالتی اولدو. سلطان ملیکشاهین زامانیندا سلجوقلو تابع لیگیندن چیخماق ایسته یین کورداصیللی شددادی سولاله سی نین حاکمیتینه بیر دفعه لیک سون وئریلدی. ملیکشاه، شیروانشاه ۱-جی فریرزو دا مرکزی حاکمیتی قبول ائتمه یه مجبور ائتدی. شیروانشاه لارین ایران اصیللی کسرانی سولاله سی (۱۳۸۲-۱۰۲۷) قونشو گورجوستانین، ائله جه ده بورادا یئرلشمیش قیچاق لارین کمکی ایله زامان-زامان سلجوقلولارین حاکمیتی آلتیندان چیخماغا جهد ائدیردی.

270 - Yaqub Mahmudov, 'Azərbaycan IX yüzilin ikinci yarısında – XIII yüzilin əvvəllərində', S. Əliyarlı (red.), Azərbaycan tarixi, s. 214.

271 - A.C.Сумбатзаде, Азербайджанцы- этногенез и формирование народа, с.136.

سلجوقلو امپراتورلوغو ضعیفله دیکجه کسرانی لرین مستقیل لشمه میل لری آرتیردی. سلجوقلو حاکمیتی نین تدریجاً ضعیفله مه سی گئدیشینده شیروان خاریج اولماقلا آذربایجانین قالان اراضی سیندن و قونشو ایالت لردن عبارت اولان گئیش ائل دنیزلر (ائلده گزلیر) دؤولتسی (۱۲۲۵-۱۱۳۶) یارانیب، بؤلگه نین سیاسی حیاتیندا اؤنملی رول اویناماغا باشلادی.^{۲۷۲} بو سولاله نین بانی سی شمس الدین ائل دنیز بیر قیپچاق تورکو ایدی و اساسینی قویدوغو سولاله ده ساج اوغول لاریندان سونرا آذربایجاندا ایکینجی یئرلی تورک سولاله سی اولوردو.

یوخاریدا دا دئییلدیگی کیمی، تورک قوشونونون آرخاسینجا عسگرین عائله سی و مال-داواری گلیردی. آذربایجانین بؤیوک سلجوقلو امپراتورلوغونون ترکیبینه قاتیلما سی یوزمین لرله اوغوز/تورکمین آذربایجانا یئرلشمه سی ایله مشایعت اولوندو. کاشقارلی محمود (۱۱-جی یوزایل) و رشیدالدین (۱۳۱۸-۱۲۴۷) مشهور سیاهی سیندا یئر آلمیش ۲۴ اوغوز بویوندان ۱۱-ی آذربایجانا گلیمیش اولدو. بونلار آشاغیداکی لار ایدی: افشار، بایات، بایاندور، باجاناق، بی دیلی (بک دیلی)، جاینی (گینه لر؟)، جووالدار، آیمور (ایمیر)، ایوه (نیوه)، سالقور (سالور) و توکر.^{۲۷۳} باشقا بیر آراشدیرمایا گؤره، سلجوقلولار دؤورونده آذربایجانا یئرلشمیش اوغوز بوی لاری ۱۸ (۲۱-دن) ایدی: افشار، بایات، بایاندور، بئقدلی، یاییرلی، ایقیدیر، ییوه، قارابؤلوک، قینیق، قیریق، پئچئنئق (بیچه نک؟)، سالور، توتیرقا، توکر، چاروک، جئبنی، چووالدار و ائیمور. اوغوزلارلا بیرلیکده بو طایفا بیرلیگینه داخیل اولمایان آغاجری لرین، کانقلی، قارلیق، قیپچاق و خلج طایفالاری نین دا آدی چکیلیر.^{۲۷۴} ذنکی و ئلیدی توغانا گؤره، سلجوقلولار دؤورونون تاریخی

۲۷۲ - باخین:

Ziya Bünyadov, *Azərbaycan Atabəyləri dövləti*, Bakı: Elm, 1984; Yaqub Mahmudov, *Azərbaycan IX yüzilin ikinci yarısında – XIII yüzilin əvvəllərində*, s. 217-225.

273 - A. Гусейнзаде, 'Параллели огузских этнонимов в современной топонимии Азербай- джанской ССР', Советская тюркология, 1977, N 4, с. 47.

274- P. A. Гусейнов, 'Огузы, кипчаки и Азербайджан XI-XII вв. (К вопросу об этнических процессах в Азербайджане в XI-XII вв)',

قایناق لاری آغاجری لرین آذربایجانین گوئی - دوغوسوندا، کنگرلی لرین هم اونلارین قونشولوغوندا، هم ده ایندیکی گویجه، قوبا، شوشا، جواانشیر قزالاریندا و سالماس جیواریندا، بورچالی لارین ایندیکی بورچالی ایله قازاخ و شامخور اطراف لاریندا، بلنگرلین آذربایجانین گوئیینده، اوغورلارین برده و شامخور یوره لرینده، مختلف خزر عنصرنون قبله، بورچالی، قازاخ، آساسوغی (؟)، آراز ساحل لری و موغاندا یئرلشدیکلرینی قئید ائدیر.^{۳۷۰} بو زامان آذربایجانا یئنی گلن اوغوز بوی لاری آراسیندا اورتا یوزایل قایناق لاری، مثلاً، آشاغیداکی لاری گؤستریر: اهر طرف لرینده ۴-۵ مین ائو اولاراق یئرلشمیش بالخان تورکمن لری؛ همدان، اوشتور، اورمو، خوی و اخلت طرف لرده بیوه بویو (یالنیز خوی دان اونلار ۱۰ مین عسگر چیخاردا بیلردیلر)؛ همدان و اخلت یوره لرینده هم ده افشارلار؛ مئشکین طرف لرده بئقدنلی و ایناللی بوی لاری.^{۳۷۱}

آراشدیرمالار گؤستریر کی، ایندیکی قوزئی آذربایجاندا تورک عنصر و گوئییه نسبتاً داها چوخ ساییلی ایدی و داها سیخ یئرلشمیشدی.^{۳۷۲} فاروک سومره گوره، بو، آرانین «تورکمن لرین حیات طرزینه اوغون اولماسیندان داها چوخ، بورانین بیر اوج ویلایتی اولماسیله باغلی دیر.»^{۳۷۳} جوغرافی جهت دن گئنیشله نن تورک دونیاسیندا اوج ویلایت لری نین اهالی سی نین ترکیبینه تورک لرین نسبتاً چوخ اولماسی خاراکتئریک دیر. بو ویلایت لر تتمادی آخین لار اوچون بازا کیمی استفاده ائدی لیردی. آراندا تورک لرین آذربایجانا نسبتاً داها اول و داها اساسلی شکیلده یئرلشمه سی نین دیگر سببی ده بوریا ۱۱-۱۲-جی یوزایل لرده یئنی قیپچاق آخین لاری نین اولماسی دیر.

بو زامان قیپچاق لارین اساس کوتله سی قوزئی قافقاز دا داخیل اولماقلا

Проблемы современной тюркологии., Алма-Ата: Наука Казахской ССР, 1980, с. 352.

275 - Zeki Velidi Togan, 'Azerbaycan', s. 102.

۲۷۶ - یئنه اورادا، ص. ۱۰۲-۱۰۳.

۲۷۷ - مثلاً، باخین:

Faruk Sümer, 'Azerbaycan'ın Türkleşmesi Tarihine Umumi Bir Bakış', Türk Tarih Kurumu, Belleten, Cilt XXI, Sayı 83, Temmuz 1957, s. 430.

۲۷۸ - یئنه اورادا، ص. ۴۳۱.

تانری (تیان-شان) داغلاریندان باشلایب، ایتیل (وولقا) چاییندان کئچه رک دونای حوزه سینه دک اولان بؤیوک بیر اراضیده مسکون ایدی. قیپچاق دؤولتی بؤلگه نین ان قودرتلی دؤولت لریندن بیر، یا بیرنجی سی اولاراق اونون سیاسی حیاتیندا ان اهمیتلی رول اوینایردی.^{۲۷۹} ایسلام قایناق لاریندا دشت قیپچاق (قیپچاق چؤللو) کیمی مشهور اولان بو تورک یوردوندا باش وئرن سیاسی پروسس لر قونشو روس کینازلیق لارینا، بیزانسا، ائله جه ده گونئی قافقازا بیرباشا تأثیر ائدیردی.^{۲۸۰} قیپچاق بوی بیرلیگینه داخیل اولانلار بونلار ایدی: توكوس-آبا، یث-آبا، بوروچ اوغلو (بورچالی)، بئرگو، کانداراوغلو (کنگرلی)، آنچ اوغلو، دوروت (تورقوت)، قاراباراوغلو، چورتان، قارابورکلو (قاراپاخ)، کوتان، باراک، ییمک، بورلو، ایلیریس، توك، کوماندر، بئرئندی، بئچئنی، اوزون (اوسون)، آس (آز). اورتا چاغ تاریخی قایناق لاریندا بو ۲۱ بویا علاوه اولاراق داها اوچونون ده بعضاً قیپچاق بوی بیرلیگینه داخیل اولدوغو بیلدیریلیر: اولاش، کارساک (وارشاق)، قارابولاق.^{۲۸۱}

قیپچاق لار اسکی هون قایی سینی (دربندی) کئچیب، ایسلامی قبول ائندن سونرا سلجوقلورلارین خیدمتینه گیرمیشلر. آتابی ائل دنیزین اوغلو قیزیل آرسلان ۱۱۷۴-جو ایلده تبریزی توتارکن اوردوسوندا خئیلی قیپچاق عسگری واردی. ذئکی وئلیدی توغانین احتمالینا گوره، قیپچاق لار تبریز اهالی سی نین اؤنملی حیصه سینی تشکیل ائدیردی. ۵۰ مین عائله لیک قیپچاق کوتله سی نین آز سونرا (خارزمشاه جلال الدین دؤورونده) دربندین گونئیینه کئچمه سی حاقیندا تاریخی قایناق لاردا معلومات لار وار.^{۲۸۲}

۲۷۹ - مثلا، باخین:

A. Kurat, IV-XVIII yüzyıllarda Karadeniz kuzeyindeki Türk kavimleri ve devletleri, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1972; İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s. 174-184.

۲۸۰ - مراد آجی نین سون کیتابلاریندا بو مسئله لرله باغلی ماراقلی معلومات لار اولا:
 Мурад Аджи, Тюрки и мир: сокровенная история, Москва: АСТ, 2006;
 Мурад Аджи, Европа, Тюрки, Великая степь, Москва: АСТ, 2007;
 Мурад Аджи, Дыхание Армагеддона, Москва: АСТ, 2007; Мурад Аджи, Полюнь Половецкого поля, Москва: АСТ, 2008.

281 - Fahreddin Kırzioğlu, Yukarı Kür ve Çoruk boylarında Kıpçaklar, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992, s. 91-92.

282- Zeki Velidi Togan, 'Azerbaycan', s. 102.

قیپچاقلارین باشقا بیر دستهسی ایسه داریال کئچیدینی آشراق، خریستیانیلیغی قبول ائتمیش، گورجو حؤکمدارلارینین خیدمتینه کئچمیش، گورجوستانین و قافقازین ۱۲-۱۳-جو یوزایل لر تاریخینده چوخ اؤنملی رول اوینامیشلار.^{۲۸۳} گورجو کرایلی داوید ۱۱۱۸-جی ایلدە قایناتاسی آتراکین باشچیلیغی ایله گلن ۴۰ مینلیک قیپچاق اوردوسونو (عائله عضولری ایله بیرلیکده ۳۰۰,۰۰۰ نفر) قارشیلایماق اوچون اؤزو داریال کئچیدینه گئتمیش، قیپچاقلاری اؤلکهسینین مختلف یئرلرینده، خصوصیله اونون دوغوسوندا یئرلشدیرمیشدی. کرایچا تامار (۱۲۱۳-۱۱۸۴) زامانیندا سئوینچین باشچیلیغی ایله گلن قیپچاقلارین ایکینجی بؤیوک کؤچو بوراداکى تورک عنصرونو داها دا گوجلندیردی. قیپچاقلارین سایى او قدر آرتمیشدی کی، گورجو سندلرینده گورجوستانین اؤزو ایکی آدلا تانیلردی: کارتول اوبا (گورجو اوباسی، تورپاغی) و دیدی تورک اوبا (بؤیوک تورک اوباسی، تورپاغی).^{۲۸۴} قیپچاق کوماندانلاری کوباسار، قوتلو آرسلان، سئوینچ گورجو اوردوسو و دؤولتینین اداره ائدیلمه سینده بؤیوک رول اوینایردیلار. قیپچاقلارین گورجوستانا گلمه سینین/گئیریلمه سینین ان بؤیوک نتیجه سی ایسه گورجو دؤولتینین سرحدلرینین گئنیشلنمه سینده اؤزونو گؤستریدی. محض قیپچاق سیلاحینین قودرتی ایله گورجو کرایلاری تخمیناً ۵۰۰ ایل موسلمان امیرلیگینین مرکزی اولموش تیغلیس شهرینی آلیب، دؤولتین پایتختی ائتدیلمه، بیر نئچه دفعه شیروانا یوروش ائدیلمه، اونو اؤزوندن آسلیلی وضعیته سالدیلمه، ایسپیر و اولتویا قدر ایره لیلهدیلمه، سون و ضعیف ائل دینز پادشاهلاری ابوبکر و اؤزبک زامانیندا آذربایجانین بیر چوخ شهرلرینی یاغمالادیلار، نهایت، ۱۱۳۹-جو ایل زلزله سیندن اؤزونه گله بیلمه یین گنجهنی غارت ائدیلمه، شهر داروازاسینی غنیمت کیمی

۲۸۳ - دیگر بیر دسته ایسه خوارزمشاه علاءالدین تکتشین اوردوسونو تشکیل ائتمک اوچون اونون حمایه سینه کئچدیلمه، اما موغوللار اونلاری یوخ ائتدیلمه. ۱۳. یوزایلین باشلاریندا قیپچاق چؤلوه آرتیق سیاسی و حربی قودرتینی ایتیرمیشدی.

284 - В.Л.Гукасян, Об азербайджано-грузинских языковых контактах, Советская тюркология, 1980, N 4, с. 25; Erməni əsilli ABŞ tarixçisi bu hadisəni tamamilə tərsinə yozur, məsələn, Didi Turkoba'nı yanlış olaraq Böyük Türk bəlası kimi tərcümə edir. Ronald Grigor Suny, The Making of the Georgian Nation, Bloomington: Indiana University Press, 1988, p. 34.

گورجوستاندا یئرلشمیش قیپچاق لارین بیر حیصّه سی خریستیانیلیغی قبول ائدیپ، سونرالار گورجولشدیلر. اما اونلارین بعضاً گورجو دؤولتی ایله آراسی آچیلیر، قیپچاق لار گورجو کرال لاری اوچون پروبلمه چئوریلیردی. مثلاً، ۱۱۲۳-جو ایلدن عینی دیلی سلاجوقلو اوردوسو ایله شیرواندا دؤیوشمکدن امتناع ائدن قیپچاق اوردوسو، سیلاحی گورجو حربی حیصّه لرینه قارشى چئویردی. گورجوستانی ترک ائتمیش قیپچاق لار، گومان کی، آذربایجاندا یئرلشدیلر. ۲۸۶

۱۱-۱۲-جی یوزایلر سلاجوقلور دؤورونده ائتنو-دئموقرافیک و ائتنو-سیاسی پروسس لر مؤوضوعسونو یئکونلاشدیرمالی اولساق، ایلك اولاراق اونو گؤستمه لی بیک کی، بو دؤور آذربایجانین تورک یوردونا چئوریلمه سی دؤورو اولدو. باشقا سؤزله، اهالی نین سایی باخیمیندان چوخلوغو آرتیق تورک دیلینده دانیشیردی، تورکجه آرتیق اهالی نین عموم دانیشیق دیلینه چئوریلیمیشدی. تورکجه نین اهالی نین چوخلوغونون دیلینه چئوریلمه سی حاقیندا چوخلو تاریخی قاینالار وار. بونلاردان تئز-تئز اقتباس اولونانی سلطان جلال الدینین شخصی کاتبی شیخ شهاب الدین نسوی نین اثری دیر. نسوی یازیر کی، مثلاً، آراندا «تورکمن لر او قدر چوخ ایدی کی، اونلار بیر یئره توپلانسالار قاریشقا ییغناغینا، یا دا چیرتکه بولدونا بنزلر. ۲۸۷

بونولا بئله او دا آیدین دیر کی، سلاجوقلور دؤورونده آران و آذربایجانین غیر تورک اهالی سی بورادا یاشاماقدادا ایدیردی. تانیمیش عرب سیاحی و جوغرافیاچی سی یاقوت الحموی (۱۲۲۹-۱۱۷۹) یازیردی کی، «آذربایجاندا یاشایان اهالی اوزو گولر، قیرمیزی یاناق آدم لار دیر، دری لری

۲۸۵ - گئنیش معلومات اوچون باخین:

Fahreddin Kırzioğlu, Yukarı Kür ve Çoruk boylarında Kırçaklar, s.89-148.

286 - А.С.Сумбатзаде, Азербайджанцы- этногенез и формирование народа, с.146-147.

287 - Шихаб ад-дин Мухаммад ан-Насави, Жизнеописание Султана Джалал ад-дина Манк- бурны. Перевод З.М. Буниятова, Баку: ЭЛМ, 1973, с. 274

آچیق رنگده دیر. اونلار آذری دیلینده دانیشیرلار، بو دیلی باشقالاری آنلامیر.»^{۲۸۸} سلجوقلو و ائل دنیز سولاله‌لری^{۲۸۹} بو ایران عنصرون و اونون کولتورونه خصوصی قایغی و حمایه ایله یاناشیر، اونلارین نماینده‌لرینی دؤولت اداره‌چیلیگینه جلب ائدیردیله. آلب آرسلان و ملیکشاهین دیشمز وزیر، مشهور سیاستنامه مؤلفی نظام‌الملک ایدی. ایران ائلمنتی نین سلجوقلو امپراتورلوغونون اداره‌سینده گئیش تمثیل اولونماسینا^{۲۹۰} و فارس کولتورونون سلجوقلولارین حمایه‌سینده اولماسینا باخمایاراق، عرب ایسلام خیلافتینی اولدوغو کیمی، تورک سلجوقلو حاکمیتینی ده ایرانلی‌لارین بیر حیصه‌سی، خصوصاً ساسانی‌لردن قالما فارس آریستوکراتیاسی قبول ائتمه‌دی. بو واخت میدانا چیخیش اسماعیلی‌لر (یا دا حشیش سؤزوندن یارانما حشاشین‌لر، آروپا دیل‌لرینده - *Assasinlər*) حرکاتی ایدئولوژی باخیمدان شیعه‌لیگه دایانیر، سیاسی تئور و واسطه‌سیله فارس ائلمنتی نین دوشمن‌لردن آجیغینی چیخیردی. محض بو انتقام حسی نین تأثیری ایله ۱۰۹۲-جی ایلهده «اصلی-نسلی معلوم اولمایان گده» حساب ائدی‌کلری نظام‌الملک تئور ائدی‌لدی، آز سونرا «قبا تورک» دئدی‌کلری ملیکشاهی زهرله‌دیله.^{۲۹۱}

سلجوقلولار فارس دیلی و ادبیاتینا، ائله‌جه ده فارسجا تحصیله خصوصی

288 - S.S.Əliyarov və Y.M.Mahmudov (red.), *Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar*, s. 165.

۲۸۹ - عرب‌صیल्ली و ایران کولتورلو شیروانشاه‌لار اول‌لر «اسکی ساسانی نسلیندن گلدی‌کلرینی ادعا ائدیر»، اما «سلجوقلولار زمانیندا بو مملکت آرتیق تورک اولکه‌سی اولدوغوندان» قدیم خزر خاقان‌لارینین نومونه‌سینده اؤزلرینی «خاقان» آدلاندیردیله. Zeki Velidi Togan, 'Azerbaijan', s. 102.

۲۹۰ - نظام‌الملکون دؤورونده ۱۰۰۰-دن آرتیق ایرانلی عنصور سلجوقلو ایمپراطورلوغوندا دؤولت ایش‌لرینه، معاریفه، کارگزارلیغا جلب ائدیلیمیشدی. او گؤستیردی: «من بوتون اولکه‌لره، ایالت‌لره فارسجا بیلن، فارسجا دانیشان، فارس تحصیللی کارگزارلار، نظارتچی‌لر، موقتیش‌لر گؤندیرم.»

Prof. Süleyman Əliyarlının məruzəsi, *Qarapapaqlar*, Sayı 5 (13), İyul 2008, s. 31.

۲۹۱ - باخین:

A.E.Крымский, Низами и его современники, Баку: ЭЛМ, ۱۹۸۱, с. - ۱۲۱
۱۲۸.

حمایه گؤسترديلر. عمر خیامین (۱۱۲۳-۱۰۴۰) ملیکشاهین سئویملی سینه، نوری نین سلطان سنجرین «باش شاعیری-باش تاجینا» چئوریلمه سی بونون رمزی ایفاده سی سایبلا بیلر. عرب کولتور عنعنه سی نین ضعیفله مه سی ایله مشایعت اولونان بو پروسس فارس کولتورونون حاکم کولتوره، ان آزى حاکم ائلیتین کولتورونه چئوریلمه سی ایله نتیجه لندی. فارس دیل و ادبیاتی نین گؤرونمه میس اینکیشافیندا تورک لیرین ده بیرباشا رولو اولدو. آذربایجان ساکین لری ابوالعلاء گنجه وی، مهستی، فلکی، خاقانی، نظامی و باشقالاری کلاسیک فارس ادبیاتی نین یارانماسی و اینکیشافینا خیدمت ائتدیلر. سیاسی حاکمیتین تورک لره کئچمه سی نین تورک کولتورونون دئییل، محض فارس کولتورونون اینکیشافی ایله نتیجه لمه سی آذربایجانین سونراکی حیاتینا دا درین ایزلر بوراخمیش حادثه ایدی. بو حادثه نین دوغرو-دوروست و دقیق سبب لری نین تاپیلماسی آذربایجانین ۱۱-۱۳-جو یوزایل لر و سونراکی دؤور لر میللت-دؤولت یارادیجیلیغی پروسس سی نین آراشدیریلماسی اوچون اؤنملی دیر.

باغداددا اوتوران خلیفه لیرین حاکمیتینی فورمال سیموول حالینا گتیرمیش، سیاسی اقتداری تامامله اینه کئچیرمیش سلجوقلو تورک سلطان لاری نین اداره چیلکده عرب دیلیندن باشقا بیر دیلدن استفاده ائتدیکلری آنلاشیلان دیر. اما نییه اونلار تورک دیلینی دئییل، فارسجانی دؤولت دیلی ائدی لر سوالینا جاواب اولاراق محمدامین رسولزاده آذربایجان شاعیری نظامی آدی چوخ دیرلی اثرینده یازیردی: «چونکی آسیا چؤل لری نین درینلیکلریندن آخیب گلن و یاخین دوغودا سلطنت لر قوران تورک لر کؤچری ایدیلر. کؤچری لیرین یئرلشدیکلری مملکت لرده یئرلی مدنیت لره اویمالاری ایسه عادی بیر شئی دیر. نئجه کی عینی حادثه چینده حکومت سورموش تورک سولاله لری نین تاریخینده ده گؤرونموش دور.»^{۲۹۲}

رسولزاده نین تورک لر کؤچری ایدی لر یاغین ادعاسی نین وضعیتینی دقیق عکس ائتدیرمه دیگینی گؤستریمک گرک دیر. چونکی تورک لر (سلجوقلور

داخیل) بو زامان کلاسیک کؤچری (nomad) دورومونو چوخدان آشمیش، حیواندارلیقلا مشغول اولان ائلات (قونار-کؤچر) حیات طرزینه کئچمیش، بیر بؤلومو ایسه شهر اهالی سینی تمثیل ائتمکده یدیلر. بونونلا یاناشی بؤیوک سلجوقلو دؤولتینی قورانلار بو کؤچری لر دئییل، تورکوستاندا بیر نئچه عصر دیر دؤولت گلنه یی و زنگین خالق کولتورو اولان قومون بیر پارچاسی ایدی. اوسته گل، اوغوزلارین و قیپچاقلارین بو جوغرافیاداکی شهر اهالی سینده چوخلوغا صاحب اولمالاری واخت آلمیشدی.

تورک سیاسی ائلیتی ایله ائتوسون اساس کوتله سی آراسیندا یارانان فرق لر سونرالار اؤزونو گؤستمیش بؤیوک ضدیتلرین اساسینی قویموش اولدو. عموم تورک تاریخی نین دیرلی بیلجی سی و آراشدیرجی سی ذئکی وئلیدی توغان، ین سلطان ملیکشاهین تاریخی رولو ایله باغلی سؤیله دیکلری دقتی چکیر: «سلجوقلارین ان بؤیوک سلطانی و ایسلامین ان قودرتلی شخصیتلریندن اولان ملیکشاه، عینله هیندیستانداکی تئیمورلارین ان بؤیوگو اولان اکبرشاه کیمی تورک دؤولت عنعنه لری نین ان اؤنملی جهت لرینه وداع ائتمیش و بونونلا اهفادی نین [سونراکی نسیل لرین] یابانچی بیر میللت آراسیندا تمسول ائتمه سی [اریمه سی] خصوصونو مبرم [قاجیلماز] بیر حالا گتیرمیش بیر شخص دیر.»^{۲۹۳} ملیکشاهین اوغلو سنجر آتاسی نین سیاستینی داوام ائتیددی، او جمله دن سارایی و دؤولت قوروملارینی فارس لارلا دولدوردو، فارس دیلی و ادبیاتی نین یاییلماسی اوچون خصوصی شرایط یاراتدی. ذئکی وئلیدی فارس مأمور و وئرگی ییغانلارین حرکت لریندن غضبنمیش اوغوزلارین سلطان سنجر گيروو گؤتوروب، اوچ ایل حبس ده ساخلاملارینی «حقیقی تورکچو حرکت لردن بیر» کیمی دیرلندیریر.^{۲۹۴}

293- Zeki Velidi Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, s. 194.

294 - Zeki Velidi Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, s. 195. Нәмçinin бахін: Энн К.С.Ләмбтон, Аспекты расселения сельджуков-огузов в Иране, в кн.: Мусульманский мир, 950-1150. Ответ.ред. В. В.Наумкин, М.Б.Пятровский, Москва: Наука, 1981, с. 128; Faruk Sümer. Oğuzlar (Türkmenler). Tarihleri – Boy teşkilatı – Destanları, s.113-122.

بیر سؤزله، بؤیوک سلجوقلو امپراتورلوغو دؤورو آذربایجانین هم قوزئینده، هم ده گونئینده تورک ائلمنتتی نین سایجا گورونمه میس صورتده آرتدیغی، سیاسی حاکمیتین تورک سولاله لرینه (سلجوقلولا، ائل دنیزلر) کئچدیگی، اما بو دیشیکلیگین هله ائنوسون کولتور حیاتینا سیزمادیغی دؤور اولدو. آذربایجاندا ائتیک اینکیشافین یئنی کئیفیت مرحله سینه کئچیدی نؤوبتی یوزایل لرده سیاسی اینکیشاف دؤورونه قالدی. بو دؤورون شرطلریندن ان کارلی چیخانسی فارس کولتورو اولدو. سلجوقلولا، ائل دنیزلر و شیروانشاهلارین سیماسیندا سیاسی حاکمیت اونون حامی سینه چئوریلدی.

ائل خانلی لار دؤورو

نؤوبتی سیاسی اینکیشاف دؤورو موغوللارین آذربایجانسی ایشغالی ایله یارانلدی. موغوللارین ۱۲۲۰-جی ایلدکه کی بیرینجی کشفیات یوروشو، بوندان سونرا خارزمشاه جلال الدینین آذربایجانسی ضبط ائتمه سی و گورجولرین باسقینلاری، داها سونرا ایسه ۱۲۳۹-۱۲۳۱-جو ایل لر موغوللارین ایکنجی یوروشو آذربایجانسی تارمار ائتدی، اؤلکه تصروفاتینی بریاد حالا سالدی.

آذربایجانین هولاکو اولوسونون ترکیبینه قاتیلماسی ایله ایشغال پروسئسی یئکونلاشدی، اما قیزیل اوردو ایله دایمی ساواشلار اقتصادی حیاتین جانلانماسینا مانع اولدو. اقتصادیاتا ان بؤیوک ضربه نی موغوللارین ایلک دؤورلرده یئرتیدیگی اؤروش سیاستی ووردو. موغول حربی-کؤچری اعیانلاری نین ماراغینا خیدمت ائدن بو سیاستین ماهیتینده موغوللارین کؤچری مالدار تصروفاتلارینا و ایلخیلارینا لازیم اولان اؤروشلرین مومکون قدر آرتیریلماسی (اکنچیلیگین حسابینا) دوروردو.^{۲۹۵} موغوللارین تابع اولمایان شهرلر و اؤلکه لرین اهالی سی ایله سرت رفتاری^{۲۹۶}، عمومیتله

۲۹۵ - گنیش معلومات اوچون، مثلا، باخین:

S. Əliyarlı (red.), *Azərbaycan tarixi*, s. 271-286.

۲۹۶ - ایران، روسیه، اروپا، ارمنی تاریخ شوناسلیغی، ائله جه ده سووت دؤورو آذربایجان

ایلک موغول سرکرده لری نین داغیدیجی فعالیتی نین سبب لری نی هولاکو خانایا عاید ائدیلمن فیکیر یاخشی ایضاح ائده بیلر. شاعیر احمدی نین «نیه شهرلری خاراب، اهالی سینی قتل ائدیرسن؟» سوالی نین جاوابیندا هولاکو خان دئییمیش: «اؤزون دن اولکی قوم لاری ن یاراتدیغینی بیخاراق، اولکه نی یئنی دن قورمالی کی، اونلار بو اولکه بیزیم ایدی دئمه سین لر. دؤولت قهر و شدتله آلینیر، فقط شفقت ایله محافظه ائدیلمر.»^{۲۹۷} ذئکی وئلیدی توغانا گؤره، «حقیقتاً موغول لار آذربایجاندا بو پرنسیپی تامامیله تطبیق ائتدیلمر.»^{۲۹۸} آذربایجانین بیر نچه شهرینی داغیتدیقدان سونرا خصوصیله قازان خانین حاکمیتی دؤورونده (۱۳۰۴-۱۲۹۵) بیر سیرا ساحه لرده کؤکلر اصلاحات لار (حربی اقطاع، مالیه-وئرگی) آپاریلدی، قوروجولوق ایش لری باشلادی، ائل خانلی حاکم لری ایسلامی قبول ائتدیلمر. بوتون بؤلگه ده دایمی گرگینلیک یارادان اسماعیلی لر (Assasinlar) تئورر تشکیلاتی و اونون مرکزی الموت داغیدیلمدی. تخمیناً ۱۰۰ ایل چکن (۱۳۵۵-۱۲۵۶) هولاکو لر، یا دا ائل خانلی لار دؤورونون ان اؤنملی اؤزلیک لری نین بیری سی، بلکه ده بیرینجی سی اولکه نین ائتتو-دئموقرافیک قورولوشوندا باش وئریش بؤیوک، انقلابی دییشیکلیک لر اولدو.

تاریخی قایناق لار موغول قوشون لاری نین آردینجا کلی میقداردا موغول و تورک اهالی سی نین آذربایجانا گلدیگینی یازیر. جووئینی و دؤورون دیگر تاریخچی و سالنامه چی لری نین وئردیگی معلومات لارا اساساً هولاکو خان دان اؤنجه و اونونلا بیرلیکده گلن لرین سای ۲ میلیون ایدی.^{۲۹۹} مینلیک، یا

عنعنوی تاریخچیلیگی موغول لاری ن ایشغال پروسسینی بیر قایدا اولاراق حدیندن آرتیق توندلشدیریر. موغول دؤورونون ان بؤیوک آراشدیریجی لاری ندان وو. بارتولدون چینگیز خان حاقیندا فیکری عنعنوی ایفراط زامان گرکسین قدارلیق، یا دلیلیک علامت لری اؤزونو گؤستریمیش اولسون؛ حالبوکی جلال الدینین امریله موغول اسیرلرینه بئله ایشگنجهلر وئریدیلر.»

V.B.Бартольд, Сочинения, т.1, Москва: Изд-во Восточной литературы, 1963, с.527.

297 - A. Zeki Velidi Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, s.224: Zeki Velidi Togan, 'Azerbaycan', s.104.

298 - Zeki Velidi Togan, 'Azerbaycan', s. 104.

299 - A. Zeki Velidi Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, s. 251.

اون مینلیک (تومن) بیر نچه اوردو بیرلیگی وئره بیلن بوی لار سیراسیندا ایلک نؤوبه ده اویرات (موغوللاشمیش اویغورلار)، بیسووت، سونیت، سولدوز، جالاییر، سوقانوت، مانقوت، تاتار، نایمان، کیراییت بوی لاری گؤستریلیر. هره سی بیر تومن وئره بیلن بوی لار کورولاس، کونقیرات و دوربن لردیر. اوردودا یوکسک روتبه لی نماینده سی (اولوغ بی) ایله تمثیل اولونان بوی لار سیراسیندا ذئکی وئلیدی توغان، اویغور، کییات بایاوت (بایات)، بارین و کونقیت لارین آدینی چکیر. بونلاردان اویغورلار و بایات لاردان «داها چوخ بیتیکچی، یعنی دؤولتین دیوان مأمورلاری چیخمیش دیر کی، بونلار اسکی موغول و تورک عنعنه لری نین حقیقی حامی لری اولموش لار.»^{۳۰۰} ائل خانلی لار دؤورونده قیزیل اوردو ایله ساواش لار گئدیشینده قوزئی دن آذربایجانا گلیمیش بوی لار سیراسیندا قیپچاق لاری، باشقوردلاری و بولقارلاری گؤسترتمک گرک دیر.^{۳۰۱} یئنه ده همین ائل خانلی لار دؤورونده سونراکی یوزایل لرده اؤلکه تاریخینده بؤیوک رول اوینامیش قارقویونلو و آغ قویونلو بوی لار بیرلیگی نین آذربایجانا کؤچو قئید ائدیلمه لی دیر. محمد حسن باهارلی بو دؤورده آذربایجانا کؤچموش نسبتاً آرسایلی بوی لار سیراسیندا کای بوی لار بیرلیگینه داخیل اولان قاجارلاری، افشارلاری، زولقدرلری، چوبان لاری، باهارلی، پادار، اوستاجاللی، لک، خلیللی، سورسور، شککاک، اوسسالی، زنگنه، آرمارلی و غیره لرینی گؤستیریر، یئرلشدیگی اراضینی دقیقلشدیریر.^{۳۰۲} اؤلکه نین ائتنو-دئموقرافیک دورومونو معین ائدن عامل لردن بیر ده او ایدی کی، تورک بوی لاری داغینیق شکیلده دئیل، توپلو اولاراق یئرله شیردیلر.

یوخاریدا دئییلدیگی کیمی، موغول لارلا تورک لر عینی دیل عائله سینه مخصوص قوهوم ائتییک بیرلیک لردیر و اونلارین بیر-بیری نین دیلینی، یا کولتورونون هانسی سا باشقا خصوصیتینی قبول ائتمه سی آسان دیر. اونا گؤره ده آراشدیریجی لار تاریخی وطن لری ایله علاقه سی کسلیمیش موغول لارین آز زمان ایچینده تورکلشمه سینی یازیرلار. خصوصاً بو، تاتار،

۳۰۰ - یئنه اورادا، ص. ۲۵۲.

۳۰۱ - یئنه اورادا، ص. ۲۵۳.

کونفرات، جلايیر و کیراییت بوی لارینا عاید دیر. جووئینی موغول لارین آز زامان ایچینده تورکلشمه سینی هم ده آذربایجاندا موغول لارین تورکلره نسبتاً آرسایلی اولماسی ایله ایضاح ائدیر.^{۳۰۳} اونو دا علاوه ائدک کی، گورونور، محض بو ائتیک یاخینلیغا گوره دیر کی، موغول لارین آذربایجانا یوروش لیرینی یئرلی تورکلر دو شمنجه سینه قارشیلامامیش، عکسینه - «موغول لار ناخچیواندا اثرمنی لیرین، تیغلیسده گورجولرین اوستونه یورویرکن یئرلی موسلمان تورک اهالی سی» اونلارلا بیرلشدی.^{۳۰۴} بعضی قاینقلار موسلمان تورکلرین (تورکمن لیرین) بیر حیصه سی نین شامانچی و بوددیست موغول لارین ایشغالیندان قورخاراق دوغو آنادولویا قاچماسی، اورادان دا سورویا گنتمه لری حاقیندا معلومات وئیر.^{۳۰۵}

اؤلکه نین ائتمو-دئموقرافییک قورولوشوندا کؤکلو دییشیکلیگین اولماسی نین دیگر سببی ده موغول لارین ایرانلی لارا و بعضاً ده یئرلی خریستیان اهالییه مناسبتده یوروتدوگو سیاست ایدی. ایلک موغول لار تک الله لیغی تمثیل ائدن اهالییه اعتبار ائتمیر، اونلارا مناسبتده آیری-سئچکیلیک سالیردی لار. ایران عنصرونا مناسبت دها سرت ایدی. یئرلی تورک، اثرمنی و گورجولردن عسگر آیلندیغی حالدا ایرانلی عنصردان عسگر ییغیلماز، عسگر آینسا بئله، بونلار آشاغی طبقه سایلمیشلار.^{۳۰۶} وئرگی یوکونون اساس داشیییجی سی موغول و تورک اولمایان عنصرلار ایدی. موغول حاکمیتی نین قوردوغو انحصار-کرنیت سیستمی و یاراتدیقلاری «ورتاق» لار تاجیرلرین خییلی حیصه سینی تشکیل ائدن ایرانلی و اثرمنی لری وار-یوخدان چیخارتدی. اکیچیلیک ساحه لری کوتله وی صورتده اقطاع اولاراق عسگره وئریلدی و هامی سی ایرانلی عنصردان عبارت اولان کندلی لر تورپاق لاری بوراخیب باشقا یئرله قاچدی لار. بو سببلردن دولایی ایرانلی عنصرون بیر حیصه سی موغول لار دؤورونده آذربایجانلی ترک ائدیپ، عراق عجمه یئرلشدی.^{۳۰۷}

303 - A. Zeki Velidi Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, s. 271.

۳۰۴ - یئنه اورادا، ص. ۲۵۵.

305 - Faruk Sümer, Azerbaycanın Türkleşmesi Tarihine Umumi Bir Bakış, s. 435.

306 - Zeki Velidi Togan, 'Azerbaycan', s. 104.

۳۰۷ - یئنه اورادا.

ماوراءالنهرده (اورتا آسیادا) باش وئرمیش حادثه - ایرانلی اهللی نین اؤز دیلینی یئرلی حاکم تورک و موغوللارا قبول ائتمه لری آذربایجاندا اولمادی. ذئکی وئلیدی توغان بونون سببینی «آذربایجان شهرلرینه یئرلشن تورک و موغول عنصرونون ایرانلی اهللی نین قالیقلارینا نسبتاً داها چوخ ساییلی اولماسی و موغوللارین یئرلی لر آراسیندا ایتمه مه سی اوچون چین ده توتמוש اولدوقلاری قورونما اصولونا بورادا دا سیم سیخ ساریلمالاری دیر.» بو اصول، جووئینی نین یازدیغی کیمی، باش قادینین آنجاق تورک، یا موغوللاردان اولاجاغی حاقیندا چینگیز خانین وئردیگی یاسایا داینینر. توخال دئییلن ایکنجی و او بیر قادینلاردان اولان اوشاقلار باش قادینین اوشاقلاری ساییلدیغیندان اونون (باش قادینین) دیلینده دانشماغا مجبور ایدی. بو یاسایا ائل خانلی لار دؤورونده یالینز شاهزاده لر دئییل، امیرلر ده رعایت ائدیردی لر.^{۳۰۸} مأمور کوتله سی نین («بیتیکچی لرین») اکثریتی اوغورلاردان ایدی.

ئل خانلی دؤولتی نین باشلیجا خصوصیتی اسکی تورک حربی دؤولت عنعنه لرینی قوروماسی ایدی. بو اؤزونو ایلک نؤوبه ده اولوش / *ülüş* (حیسه) سیستمینده گؤستریردی. بو بؤلگه - اداره ائتمه سیستمینه گؤره، حاکم سولاله نین عضولری یئرلره حاکم تعیین ائدی لر، شاهزاده لره گئیش صلاحیت لر وئرلی ردی. سلجوقلور امپراتورلوغو کیمی ائل خانلی لار دؤولتی ده سرت مرکزیتچیلیگه اساسلانمیردی، یئرلی خانلار خئیلی درجه ده موختار حاقلارا مالیک ایدی لر. یوخاریدا دئییلدیگی کیمی، گؤی تورک، قاراخانلی و خزر خاقانلیغیندا اولدوغو کیمی «چیفته کرال لیق» («ایکیلی پادشاهلیق») ائل خانلی لار دؤورونده ده اؤزونو گؤستر مکده ایدی. دؤورون تاریخچی سی پادشاهین کیچیک ایش لرله مشغول اولمادیغینی، مولکی اداره چیلیگین اساساً وزیرلرین (باش بیتیکچی نین) الینده اولدوغونو یازدیقدان سونرا حربی ایش لره باشچیلیق ائدن امیرلر حاقیندا یازیر: «عسگری ایش لر تامامله اولوس امیرینه عاید دیر. نئجه کی قازان و اولجایتو زمانیندا قوتلوق شاه، ابوسعید زمانیندا چوبان بئله ایدی لر. مملکتی اصلینده اداره ائدن لر

بونلاردیر.^{۳۰۹} اوردونون تشکیلی بوی-اوروق سیستمینه اساسلانیردی. اما قازان خان موزدلو عسگرلردن (کۆله لردن) عبارت «خاص تومن» یاراتدی. سونرالار عثمانلی و صفوی لرده عینی کاتئقوریالی اوردو بیرلشمه سی داها دا اینکیشاف ائتدیریلدی.

اثل خانلی لار دؤنمینده دین ساحه سینده ده ماراقلی گلیشمه لر اؤزونو گؤستردی. دینی محیطین عنعنه وی نظامی پوزولدو. بو محیط موغول لار و اویغورلارین اؤزلری ایله گتیردیگی دینی گؤروش لرین تأثیرله دییشدی، داها دینامیک حال آلدی. بو دینامیک و دییشمه لره باخمایاراق، اونی گؤستمک گرک دیر کی، چینگیزاوغول لاری نین حاکمیتی اؤلکه نین دینی حیاتینا دؤزوملو لوک (تولئران تلیق) گتیردی. بو، اؤزونو ایلک نؤوبه ده حاکم سولاله نی تمثیل ائدن بویوک خان لارین دینی منسوبیتینده گؤستیریر. هولاکو و اوغلو آباقا خان لار شامانچی ایدی لر. هولاکو خان عباسی خیلافتی نین وارلیغینا سون قویدوغو و اسماعیلی لرین (باطنی لرین) آخیرینا چیخدیغی اوچون ایسلام تاریخچی لری نین، خصوصاً ایرانلی لارین اونا مناسبتی چوخ حال لاردا غرضلی اولموش دور. شخصاً اؤزو شامانچی اولماسینا باخمایاراق، او دیگر دین لره تاپینان لارا دا خوشگؤرو ایله یاناشمیش، حتی یئرلره تعیین ائتدیگی حاکم لرین خئیلی حیصه سی سماوی دین لرین نماینده لری اولموش لار. آباقا خانین قارداشی تاکودار (۱۲۸۴-۱۲۸۲) ایسلامی قبول ائدی، احمد آدینی آلدی. آرقون خان بوددیست، کئیخاتو شامانچی ایدی، آز و اخت (۱۲۹۵) حؤکمدارلیق ائتمیش بایدو بوددیزمه مئیلی ایدی. قازان خانین ایسلامی قبول ائتمه سی و ایسلام آدینا تاریخده ایز بوراخمیش ایش لر گؤرمه سی حاکم سولاله نین دینی منسوبیتینه داوام لیلیق گتیرمه دی. خلفی اولجایتو خان بیر مدت آناسی نین دینیندن - خاچ پرستلیکدن اوزاقلانمیش، ایسلام مذهب لری ایله جدی ماراقلانمیش، اما مذهب لر آراسیندا دوشمنچیلیگی گؤروب، سوندا شامانچیلیغا تاپینمیشدی. اونون اوغلو ابوسعید (۱۳۳۵-۱۳۱۶) موسلمان ایدی.^{۳۱۰}

309 - A. Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 300.

۳۱۰ - اثل خانلی حؤکمدارلارین دینی گؤروش لری و دین ساحه سینده سیاستی حاقیندا گئنیش معلومات اوچون باخین:

شامانچی ائل خان لارین سارای لاریندا ایجرا ائدیلن آیین لری خالق آراسیندا دا یاییلدی و موسلمان اھالی بونا بیگانه قالمادی. سما مجلس لری محض بو دؤورون یئنی حادثه سی ایدی. صوفی گؤروش لری درویش لری (و آبدال، قلندر، دده لری) یاییردی لار. ^{۳۱۱} ائل خان سارای لارینا یاخین اولان دین آدم لاری اولکه نین هر طرفینده دولاشیردی لار. ذنکی وئلیدی یازیر: «ائل خانلی لارین حمایه سینده آی بی بابا، بوزاغو بابا، عبدالرحمان بابا، بابا خلیل، ساری سالتیک، باراک بابا و حاجی بکتاش کیمی تورک شیخ لری ایله یسوی شیخ لری، ایسلامیتی عادتاً بیر تورک دینینه چئویردی لری. بو خصوص، اورتودوکس، ایسلام محیطینده و خصوصیله سوریادا عرب اولماسی طرفیندن بؤیوک بیر عداوتله قارشیلانندی. بو عداوت مورخ و فقیه ذھبی و بدرالدین آینی کیمی منشأ اعتباریله تورک اولان عالیم لری ائرلرینده ده چوخ آیدین اولاراق گؤرونمکده دیر کی، [اونلار] بو شیخ لرین آیین لرینی «شیطان عملی» سایمیش لار. ^{۳۱۲} ائل خانلی لار دؤورونده دینی حیاتدا باشلانمیش بو دیشمه آز سونرا مشهور حروفیلیک حرکاتینا کئچدی. اینسانین بؤیوکلوگونو و آزادلیغینی تبلیغ ائدن بو حرکات ۱۳-۱۵-جی یوزایل لرده اؤز فلسفی گؤروش لری سیستمینی، حرکاتین نعیمی و نسیمی کیمی قهرمان لارینی یاراتدی. ^{۳۱۳}

موغول حاکمیتی اولکه نین دیل وضعیتینده ده انقلابی دیشیکلیک یاراتدی. ائل خانلی لار دؤورونده اھالی سی فارس اولان یئرلرده رسمی یازی لار فارسجا، عرب اولان یئرلرده عربجه ایدی. اھالی نین اکثریتی، یا بؤیوک چوخلوغو تورک لردن عبارت اولان آذربایجاندا ایسه رسمی یازی لار اوغور تورکجه سینده ایدی. یئرلشمه آرئالیندان آسیلی اولمادان تورک و موغول بوی لاری، ائله جه ده اوردو حاقینداکی فرمان لار تورکجه (اوغورجا)

A. Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 222-231, 260-266.

۳۱۱ - گنیش معلومات اوچون، مثلا، باخین:

S. Əliyarlı (red.), *Azərbaycan tarixi*, s.301-303.

۳۱۲ - A. Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 271.

۳۱۳ - باخین:

Z. Məmmədov. *Azərbaycanda XI-XIII əsrlərdə fəlsəfi fikir*, Bakı: Elm, 1978.

یازیلیمیش دیر. آیریجا اونو دا علاوه ائدک کی، ائل خانلی سارای لاریندا دانیشیق دیلی اساساً تورکجه ایدی. ائل خانلی لار دؤورونده ایلك دفعه اولراق رسمی دیل ایستاتوسوندا فارس، یا عرب دیلی نین انحصارینا سون قویولدو، ایلك دفعه اولراق تورک دیلی آذربایجاندا رسمی دیل ایستاتوسو قازاندى. اویغور و قیسماً بایات بوی لاریندان اولان بیتیکچی لر دفترخانا ایشلرینه جلب ائدیلدیلر. ائل خانلی دؤولتی نین خیدمتینه گیرمیش و اؤنجه لری آنجاق فارسجا یازماغا آیشمیش ایرانلی مأمور و کاتب لر ایسه اویغورجا اؤیرنمک زوروندا قالدیلار. بونلاردان بیرى، هولاکونون وزیرى آتاملیک جووئینی اویغور دیلی و یازی سینی اؤیرنمک مجبوریتیندن شیکایت ائدهرک یازیردی: «دونیانی تخریب ائدن بو انقلاب لارین نتیجه سینده مدرهسه لر خاراب اولدو، عالیم لر اؤلدورولدو. خصوصیه علمانین توپلانما یئری و منورلیگین اوجاغی اولان خوراساندا بئله اولدو. بورادا قلم صاحبی اولان بؤیوک شخصیت لر قیلینج دان کئچیریلدی، سالامات قالان لار اوچون ایسه اویغور دیل و یازی سینی اؤیرنمکدن باشقا چاره قالمادی.^{۳۱۴}

ئل خانلی دیوانیندا استفاده ائدیلمن تورک دیلی نین اویغور لهجه سی (خاقانی، یا جاغاتای لهجه سی) ایدی. ایلك ائل خانلی لار زامانی ترجمه ائدیلمن قاینق لارین دا بو لهجه ده اولماسی گوستریلیر. دؤورون یازیلی قاینق لاریندا اسکی هیند عابده سی سندبادنامه نین ترجمه سی نین دوغو تورکجه (اویغورجا) اولدوغو بیلدیریلیر. بعضی تاریخ اثرلرینده تورکجه متن لر ده اویغورجا ایدی.^{۳۱۵} زامان کئچدیکجه یئرلی تورک لهجه لری - قوزئیده اساساً قیپچاق، گونئی آذربایجاندا ایسه اساساً اوغوز لهجه لری - یازیدا استفاده ائدیلمن تورکجه یه تاثیر ائدی و ادبی دیل دوغو و باتی تورکجه لری نین قاریشماسی پروسئسی نین نتیجه سینده یاراندى.

اویغورلار اؤز لری ایله یالینز لهجه لرینی و یازی لارینی گتیرمه دیلر. اونلار هم ده «ادبی تورک عنعنه لرینی، تورکوستاندا یازیلیمیش اسکی

314 - A. Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 272.

315 - M.Fuad Köprülü, 'Azeri', *İslam Ansiklopedisi*, c.2, İstanbul, 1961, s. 129.

تورک ادبی اثرلرینی ده گتیردیلر. «^{۳۱۶} معلوم دور کی، بالاساغونلو یوسیفین قوتادقو بیلک (۱۰۶۹) آدلی اثری، کاشقارلی ماحمودون دیوان لغات التورک عابده سی (۱۰۷۲) و تورکجه باشقا اثرلر آرتیق یایلمیش، تورک منورلری نین سئوه-سئوه او خودوغو اؤرنک اثرلره چئوریلیمیشدی. او یغورلارین آذربایجانا گتیردیکلری مدنی دیرلر سیراسینا او یغور موسیقی سینی ده علاوه ائتمک گرک دیر. قارامانلی محمتین کونینانی توتدوقدان سونرا (۱۲۷۸)، بعضی قایناق لاردا (۱۲۷۷-جی ایلده) «بوندان سونرا دیوان، درگاه و بارگاهدا آنجاق تورکجه قوللانیلین!» دئییه فرمان چیخارماسی و تورکجه یه یئگانه رسمی دیل ایستاتوسو وئرمه سی معلوم تاریخی فاکت دیر. بو محدود فاکت لار ۱۱-جی یوزایل دن سونرا، خصوصیه ۱۳-۱۵-جی یوزایل لرده تورک دونیاسیندا دیل ساحه سینده یاشانان انتباهین گؤستریجی سی ایدی.

تورک دیلی انتباهی نین آذربایجاندا ایفاده چی سی ایسه ائل خانلی دیوانیندا تورکجه نین ایستیفاده سیندن باشقا ۱۳-جو یوزایلده بورادا یازیلی ادبیاتین میدانا چیخماسی ایدی. ائل خانلی دؤورونون دقت چکن بدیعی سؤز صنعتی نومونه لری حسن اوغلونون یکی شعر، قاضی برهان الدین یین دیوانی، ناصر باکویی نین مخمس آدلی شعر ساایلیر. شئیخ عزالدین حسن اوغلو خوراساندا دوغولموش، اورادا دا یاشامیش دیر. آنجاق بیزه چاتان یکی شعر تورکجه نین آذربایجان لهجه سینده یازیلیمیش دیر. او، پورحسن ادبی تخلصو ایله فارسجا دا شعرلر یازمیش دیر. قاضی برهان الدین ده آذربایجان جوغرافیاسیندان کناردا دوغولموش، یاشامیش و یاراتمیش دیر. اما اونون دیوانی آذربایجان تورکجه سینده اولدوغو او چون آذربایجاندا تورک انتباهی نین نومونه سی ساایلیر. ناصر باکویی دن قالان ۵۵ مصراع لیک شعر ائل خانلی سلطانی اولجایتویا حصر ائدیلیمیش دیر.^{۳۱۷}

تورک دیلی نین یایلماسی آرئالی نین گئنیشلنمه سی نین باشقا بیر گؤستریجی سی ده او ایدی کی، بو دیل قونشو ائتنوس لارین دا اؤیرندیگی

316 - M.Fuad Köprülü, 'Azeri', s. 129.

۳۱۷ - گئنیش معلومات اوچون باخین:

M. Arif (red.), *Azərbaycan ədəbiyyat tarixi. I cild*, Bakı: Azərbaycan EA-nın nəşriyyatı, 1960, s. 224-228.

و استفاده ائتدیگی دیله چئوریلیمیشدی. حتی اثرمنی شاعیری اووانئس یئریکاتسی هله ۱۳-جو یوزایلده تورکجه کئشیشین قیزی ایله موللانین اوغلو باشلیقلی اثر یازمیشدی.^{۳۱۸}

ائل خانلی لار دؤورونده تورک دیلی نین دیوانا یول تاپماسینی، تورکجه یازیلی ادبیات نومونه لری نین میدانا چیخماسینی گؤستر مکله یاناشی، اوندان قئید ائتمه لی بیک کی، ایلك ائل خانلی لاردان سونرا، خصوصیه قازان خان ایسلامی قبول ائتدیکن سونرا فارس کولتورو اؤزونون اولکی موقعینی برپا ائتمه یه باشلادی. فارسجا ادبیات یئنی دن سارایین حمایه سینی قازاندى، حتی دین و علم دیلی اولان عربجه نی بئله سیخیشدیریب یئرینی توتماغا باشلادی.

بئله لیکله، تورک لرین آذربایجانا یئرلشمه سی نین ۵-جی دالغاسی محض ائل خانلی لار دؤورونه (۱۳۵۲-۱۲۵۶) دوشدو، ائتیک انتباه اؤزونو یالینز ائتو-دئموقرافیک ساحه ده بؤیوک دیشیکلیک لرده گؤستر مه دی، هم ده تورک دیلی نین فونکسیونال دایره سی گئنیشلندی، او، ایلك دفعه اولاراق دؤولت دیلی ایستاتوسو قازاندى، تورکجه یازیلی ادبیات نومونه لری یاراندى. ان واجیبی ایسه ائل خانلی لار دؤورو آذربایجاندا تورک انتباهی نین سیاسی و کولتورل ساحه لرده سونراکی دؤورلرده اینکیشافی اوچون بازا رولونو اوینادی.

قاراقویونلو-آغ قویونلو دؤورو

ائتیک-سیاسی اینکیشافین نؤبته دی دؤورو قاراقویونلو (۱۴۶۸-۱۶۱۰) و آغ قویونلو (۱۵۰۱-۱۴۶۸) امپراتورلوق لاری دؤورونه دوشور. اما قاراقویونلو

318 - Э.В.Севортян, Тюркизмы у ранних армянских писателей, Структура и история тюркских языков, Москва: Наука, 1971, с.267; А.С.Сумбатзаде, Азербайджанцы- этногенез и формирование народа, с.184.

دؤولتی نین یارانماسینا داک ائل خانلی سی حؤکمداری ابوسعیدین اؤلوموندن سونرا (۱۳۳۵) آذربایجان و اطراف بؤلگه دراماتیک اولای لار یاشادی.

ائل خانلی لار سولاله سی نین بیرباشا داوامچی سی اولمادیغیندان حاکمیتی ابوسعیدین موغول سرکرده لریندن اولان چوبان اله کئچیردی. چوبانین وارثی اشرف (۱۳۵۶-۱۳۴۴) تالانچی سیاست یئریتدی. آذربایجانین جنوب تورپاق لارینی و آرانی توتاندان سونرا شیروانی دا اوزونه تابع ائتمه یه چالیشدی. شیروان حاکمی کئیقوبادین مقاومتینی قیریب، اونو ایلیک باج وئرمه یه مجبور ائتدی. ۱۳۵۶-جی ایله قیزیل اوردو خانسی جانی بگین قوشونو دربندی کئچیب، آرانی ضبط ائتدی. بورادا دا دایانمایب تبریزی توتاندان سونرا قیزیل اوردولولار اشرفی اعدام ائتدیلر. اما قیزیل اوردو حاکمیتی اوزون چکمه دی. تبریز اهالی سی نین عصیانیندان استفاده ائدن موغول جلائییر بویونون باشچی سی اووئیس حاکمیتی اله آلدی. شیروانشاه کاووسو مغلوب ائندن سونرا بوتون آذربایجان اراضی سینده حاکمیتینی برقرار ائتمیش اولدو. ائل خانلی لار آدینا حاکمته گلیمش چوبانلی لار و جلائییر اوغول لاری آشاغی-یوخاری اونلارین سیاستینی داوام ائتدیردیلر.^{۳۱۹}

۱۴-جو یوزایلین سون اون ایلیک لری آذربایجان یئنی دن بویوک گوج لرین - قیزیل اوردو خانسی توختامیش لار امیر تیمورون - توقوشما مئیدانینا چئوریلدی. ۱۳۸۵-جی ایله امیر تیمور (توپال تیمور) سلیمانیه نی توتاندان سونرا گئرییه، پایتاختی سمرقنده قایتدی. بونو ائشیدن توختامیش ۹۰ مینلیک قوشونلا دربندی کئچیب، شیروانی ضبط ائتدی. سونرا تبریزه دوغرو یؤن آلیب، بو شهر دن بویوک میقداردا باج آلماسینا باخمایاراق، اونو ایشغال ائتدی، مین لرله ساکینی محو ائتدی. توختامیش ماراغا، مرند و ناخچیواندا دا مین لرله اینسانی محو ائتدی. تیمورون یئنی دن آذربایجانا قایتدیغینی گؤرن توختامیش گلدیگی یول ایله گئری قایتدی، اما توپال [امیر] تیمور اونو تئرنک چایی یاخینلیغیندا یاخالاییب، آغیر مغلوبیته

۳۱۹ - گئنیش معلومات اوچون باخین:

اوغراتدی. تیمورون عثمانلی سلطانی بیازیدله ساواش لاریندا (۱۴۰۵-۱۳۹۹) آذربایجان اونون اوچون بازار رولونو اوینادی. ۱۳۹۵-جی ایلده تیمور سون درجه گئیش اراضینی احاطه ائدن امپراتورلوقونو اوغلانلاری آراسیندا بؤلدو. اسکی ائل خانلی لار دؤولتی نین اراضی سی (آذربایجان، شیروان، ائرمیستان، گورجستان، ایرانین باتی سی و س.) اوغلو میرانشاهین اداره سینه وئریلدی. اورتا یوزایل قاینالاری بو سونونجونو قدار و تالانچی حاکم کیمی تانیدیرلار. توپال [امیر] تیمور اؤلندن (۱۴۰۵) سونرا اونون وارثلری آذربایجان و شیروانا ادعالاریندان اوزون مدت ال چکمه دیلر. یئرلی سولاله لر اوزون مدت تیموراوغوللاری نین نومینال حاکمیتینی قبول ائتمک مجبوریتینده قالدیلار. میرانشاهین اوغوللاری عمرله ابوبکر آراسیندا حاکمیت اوغروندا مبارزه بؤیوک داغیتتی لارا سبب اولدو.

آذربایجان و اطراف اراضی لر اوغروندا جلاپیرلی لر، تیمورلولار، آغ قویونلولار و سرعتله سیاست و ساواش مئیدانینا داخیل اولان قارقویونلو اولوسو (بوی لار بیرلیگی) آراسیندا مبارزه ده سونونجو قالب چرخدی. قارا یوسفین باشچیلیغی ایله قارقویونلو قوشونو ۱۴۱۰-جو ایلین آوقوستوندا جلاپیر اوردوسونو محو ائتدی و ۱۴۶۸-جی ایله دک مؤوجود اولموش قارقویونلو دؤولتی نین اساسینی قویدو. پایتاختی تبریز اولان بو دؤولتین اراضی سی کوردن آشاغی آذربایجان تورپاق لاریندان باشقا ایندیکی ائرمیستانی، آنادولونون دوغو قیسیمینی، عراق عجمی احاطه ائدیردی. موغول دؤولتچیلیک عنعنه لری هله ده ایشله دیگیندن قارا یوسف اوزونو دئییل، بؤیوک اوغلو پیربوداغی سلطان اعلان ائتدی. اوزو ایسه اونون بوتون صلاحیت لره مالیک وکیلی اعلان ائدیلدی. پیربوداغین موغوللارلا «باغلیلیغی» قارا یوسفین اسکی دوستو سلطان احمد جلاپیرین اونو «پیربوداغی» «معنوی اوغوللوغا» گؤتورمه سی ایله اساسلان دیریلیردی.^{۳۰}

قارقویونلو سولاله سی نین حاکمیتی هر شئی دن اؤنجه قارقویونلو

320 - Faruk Sümer, Kara Koyunlular (Başlangıçtan Cihan-Şaha kadar), I. Cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992, s. 37-115; S. Əliyərli (red.), Azərbaycan tarixi, s.312-316.

اولوسونون حربی گوجونه دایانیردی. قاراقویونلو پادشاهلاری و دؤورون تاریخچی لری اونلارین اجدادلارینی اوغوز خانین اوغوللاریندان اولان دینیز خانلا باغلا بیردی لار. چینگیز خانین هوجوموندا سونرا اونلار بوی باشچی لاری توره بگین اداره سی آلتیندا تورکوستاندان ماوراءالنهره، اورادان دا ایران و آذربایجان یولو ایله دوغو آنادولویا یئرلشمیشلر.^{۳۲۱} محمد حسن باهارلی یا گؤره، اونلار اول گونئی آذربایجاندا اوتوردولار، داها سونرا ایسه ارزروم، ارزینجان و سیواس طرفلرینه کؤچدولر.^{۳۲۲} بو اولوسون چکیردگینده قاراقویونلو (قاراقویونلو) بویو دوروردو. باشقا بوی بیرلیکلرینده اولدوغو کیمی بورادا دا دیگر بوی لار اونون (قاراقویونلونون) بیرینجیلیگینی قبول اتمیش، اونون اطرافیندا بیرلشمیشدی. قاراقویونلولاردان باشقا بو اولوسا سادلو (ساعاتلی)، باهارلی، دوهارلو، قارامانلی (قایناقلاردا «قارامانلو» یازیلیر)، آلاوت، چئکیرلو (چاخیرلی؟)، آینلو، حاجیلی، آغاجری، دؤیر، بایراملی (بایراملو) بوی لاری داخیل ایدی.^{۳۲۳}

۱۴۶۸-جی ایله قاراقویونلو سولاله سینی عوضله میش آغ قویونلو حاکمیتی ده اولوسون حربی گوجونه دایانیردی. آغ قویونلو اولوسو دا تخمیناً عینی تاریخی کئچمیشه مالیک ایدی. او دا اؤز قدیم کئچمیشینی اوغوز خانلا باغلا بیردی. قاراقویونلو و آغ قویونلو دؤولت لری تاریخی نین دیرلی قایناغی اولان ابوبکر تهرانی نین کیتابی - دیاربکریه کیتابیندا آغ قویونلو سوی آغاجی نین ۷۰ آردیجیل مرحله سی («گؤبه یی») وئرلمیش دیر. اوغوزون اوغلو گون خانین اوغوللاریندان بایاندر (بایاندور) خان آغ قویونلو بوی بیرلیگی نین سونرالار لیدئری و تشکیلاتچی سی اولان بایاندر (بایاندور) بویونون جدی ایدی. قایناقدا یازیلیب: «پادشاه بایندر خان: او پادشاهلیغی سیراسیندا ایران، توران، مصر، شام، فیرنگ، هاتا و دشت قیپچاق مملکت لری نین تامامینی آلدی. کیچیک قارداشی بئجه نه یی سایرام ویلایتینه [ایندیکی قازاخستاندا دیر] اؤزونه وکیل ائتدی. اؤزو قاراباغ قیشلاغینا و گؤکجه دنیز

321 - Faruk Sümer, Kara Koyunlular (Başlangıçtan Cihan-Şaha kadar), s.35.

322 - Məhəmməd Həsən Vəlili-Baharlı, Azərbaycan. Coğrafi, təbii, etnoqrafik və iqtisadi mülahizat, s.78.

۳۲۳ - Faruk Sümer, Kara Koyunlular (Başlangıçtan Cihan-Şaha kadar), s.19-31.

[گؤیجه گؤل] یایلاق لارینا گئتدی. بؤیوک بیر قورولتای دوزنله دی. اؤنملی بیر توپلولوق میدانا گتیردی. بؤیوک بیر ضیافت (توی) چکدی. ۳۲۴ آغ قویونلو اولوسونا بایاندور بویوندان باشقا آشاغیداکی بوی لار داخیل ایدی: افشار، آغاجری، آغمالو (آغمالی)، احمدلو (احمدلی)، آپاوت، اربکیرلی، باهارلو (باهارلی)، بیات، بایراملو (بایراملی)، بیجان (بیجانلی)، کورد بولدوکانی - مارداسی، بوزدوغان، چاخیرلو (چاخیرلی)، کورد چئمشگنڈنکی - مالکیشی، چئنی، کورد چیقانی، دؤگر، دوهارلو، امیرلو (امیرلی)، هاجیلو (هاجیلی)، حمزه حاجیلو (حمزه حاجیلی)، حیدارلو (حیدرلی)، ایناللو (ایناللی)، ایسفندیاری (جاندار اوغول لاری)، ایواز، عزالدین حاجیلو (عزالدین حاجیلی)، قارامانلی، قوجا حاجیلی، کارباندنلو (هارباندنلی؟)، ماماشلو (ماماشلی)، میرانشاهی، موصولو (موصولو)، کورد پازوکی، پورناک (پورناک)، سادلو (ساعاتلی)، شاملو (شاملی)، تابانلو (تابانلی)، اوردکلو (اوردکلی)، یورتچی (یورتچو)، ذوالقدیر، زاراکلی (زیرکی). ۳۳۰ دقتی چکن جهت او ایدی کی، سادلو (ساعاتلی)، باهارلی، دوهارلو، قارامانلی، آپاوت، چاخیرلی، آغاجری، دؤیر، بایراملی کیمی بوی لار اول قارقویونلو بوی بیرلیگینه داخیل ایدی لر، سونرالار سیاسی پروسئس لرین گئدیشینده یئرده ییشیمی ائتدی لر، آغ قویونلو کونفئدئراسیاسینا قوشولدولار. ۳۳۶ فاروک سومره گوره، آغ قویونلولاردا بوی لار آراسیندا علاقہ لر قارقویونلولارا نسبتاً داها گوجلو ایدی: «قارقویونلو اولوسونو میدانا گتیرن اویماق لار آراسینداکی باغلار،

324 - Ebu Bekr-i Tihrani, Kitab-i Diyarbekriyye. Çeviren Mürsel Öztürk, Ankara: Kültür Bakanlığı, 2001, s. 30.

۳۲۵ - آمریکا آراشدیرجیسی نین آغ قویونلولارا حصر ائدلمیش دیرلی کیتابیندا بوی لرین تاریخی، اونلارین سیاسی پروسئس لرده ایشتیراکی حاقیندا گنیش بیلگی وار: John E. Woods, Akkoyunlular. Aşiret, konfederasyon, İmparatorluk, İstanbul: Milliyet, 1993, s. 325-344.

ائلهجه ده باخین:

Seyfeddin Erşahin, Akkoyunlular. Siyasal, Kültürel, Ekonomik ve Sosyal Tarih. Ankara, 2002, s. 23-27.

همچنین ایسلام انسیکلوپئدیاسی نین اویغون جیلدرینده بو بوی لاردان بعضی لری حاقیندا گنیش بیلگی آلماق اولار.

۳۲۶ - قارقویونلو دؤولتی چؤکندن سونرا یئنی حاکمیتی قبول ائتمک ایسته مہین باهارلی بویونون «مہم بیر قیسمی» خراسانا گئدی، تیموراوغول لارینا قوشولدو.

Faruk Sümer, Kara Koyunlular (Başlangıçtan Cihan-Şaha kadar), s.24-25.

آغ قویونلولارداکی قدر سیخ دئیل دیر. بو سونونجولاردا امپراتورلوغون قورولماسیندان اؤنجه اویماق لارین چوخو برابرجه، یعنی ائل حالیندا قیشلاق و یایلاغا گئدرلردی.»^{۳۲۷}

بایاندور بویونون و داها سونرا آغ قویونلو اولوسونون یوکسلیشینده آمید ویلایتی نین (دیاربکرین) و اونون ارشی حاکمی تورعلی بگین (۱۳۶۰-۱۳۰۰) بؤیوک رولو اولموش دور. او، ایختیارینداکی ۳۰ مین ائوله مرکز آمید اولماقلا عراق و شام سمت لرینده ائل خانلی لارلا ایش بیرلیگینده اولموش، قازان خانین سوریا سفرینده ایشتیراک ائتمیش، اوغورلارینا گؤره بؤیوک اون قازانمیش، صلاحیت لری آرتیریلیمیش دیر.^{۳۲۸} بایاندور بیی قارا یولوک عثمانین زامانیندا (۱۴۰۲-۱۴۳۵) آغ قویونلو بیلیگی آرتیق بؤلگه سیاستینده اؤنملی رول اویناماغا باشلاییر. او گوجلو افشار، بایات و ایناللی بوی لارینی دا اؤزونه باغلادیقدان سونرا ارزینجان، هارپوت، کئماح، چئمیشکیزک، ماردین، ارزروم و چوروخو الده ائده رک، سرحدلرینی گئنیشلندیریب، یاری باغیمسیز دؤولت قورماغا نایل اولدو. مشهور دؤولت آدمی و سرکرده اوزون حسنین ۱۴۵۳-جو ایلده (ایستانبولون سلطان محمد طرفیندن فتح ائدیلمیگی ایلده) آغ قویونلو بیلیگی نین باشینا کئچمه سی ایله قاراقویونلولارلا اون ایل لر سورن رقابت سون مرحله سینه قدم قویدو. تاریخی ادبیات دان دئتال لاری ایله بللی دیر کی، سیاسی و حربی مبارزه نتیجه سینده قاراقویونلو حاکمیتی لغو ائدیلدی، سونونجو قاراقویونلو سلطانی جاهانشاه ۱۴۶۸-جی ایلده، آز سونرا ایسه اونون حامی سی تئیموراوغول لاریندان ابوسعید اؤلدورولدو، اوردولاری داغیدیلدی. سارایینی پایتاخت تبریزه کؤچورن اوزون حسن، اون ایل مدتینده آغ قویونلو امپراتورلوغونون سرحدلرینی باتیدا عثمانلییا، دوغودا تئیموراوغول لاری نین اؤزبک دؤولتینه، قوزئیده قیزیل اوردو، گونئیده کورفزه چاندیردی. آغ قویونلو امپراتورلوغونون سیاسی چکیسی نین آرتماسی نین گؤستریجی لریندن بییری ده او اییدی کی، عثمانلی نین باتییا دوغرو سرعتله گئنیشلنمه سیندن قورخویا دوشموش اوروپانین مختلف دؤولت لری آغ قویونلولاری عثمانلییا قارشى ساواشا تحریک ائتمه یه چالیشیر، اونون حربی قودرتینی آرتیرماسینا ماراتق و

۳۲۷- بیئنه اورادا، ص. ۳۱.

یاردیم گؤستریر، آغقویونلو ساراییندا دایمی سفیرلر ساخلا بیردیلار. ۳۲۹

اوزون حسن دؤورونده قودرتی نین زیروه سینه چاتمیش آغقویونلو حاکمیتی سونراکی ایل لرده سرعتله ضعیفله مہیہ باشلادی، سلطان یاقوبدان (۱۴۹۰-۱۴۷۸) سونراکی اون ایل ایچینده آغقویونلو تاختیندا سککیز سلطان بیر-بیرینی عوض ائتدی و ۱۴۹۹-جو ایلده دؤولت شاهزاده لر آراسیندا یکی یئرہ بؤلوندو. بو، بیر زامان لار بؤیوک و عظمتلی امپراتورلوق ساییلان و سئچیلن آغقویونلولارین سونونون یاخینلاشدیغی نین گؤستریحی سی ایدی. آغقویونلو امپراتورلوغونون (۱۵۰۱-۱۴۶۸)، ائله جه ده قاراقویونلو دؤولتی نین (۱۴۶۸-۱۴۱۰) تئز پارلایب، تئز ده سؤنمه سی نین سببلرینی ایلك نؤوبه ده کونفئدتراتیو کؤچری دؤولت سیستمی نین ضعیفلیگینده آختارماق گرک دیر.

اؤنجه کی بؤلوم لرده ده دئییلدیگی کیمی، ایسلاماقدرکی دؤورده تانری قوتو (ایلاهی گوج)، نجابتلی سوی، اولوش (پایلاشما) و ولیعهدلیک تورکلرین حاکمیت مفکوره سینده اساس کومپوننتلر ایدی. ایسلامی پرنسیپلرین، خصوصیلہ ایسلامی فراژئولوگیانین [اصطلاح شناسی] بو مفکوره یه یئنی چالارلار گتیرمه سینه باخمایارق، ۱۵-جی یوزایل آذربایجاندا حاکم سولاله لرین (قاراقویونلو و آغقویونلولارین) حاکمیت و اداره چیلیک آنلایبش لاری داها چوخ اسکی تورک حاکمیت مفکوره سینه دایانیردی. تانری قوتو اصلینده باشقا غیر کونکرت آنلایبشی - خاریزماتیک حاکمیتی ایفاده ائتمکده ایدی. قارا یولوک عثمان بگین اؤیودنامه سینده پادشاه اولماغین ایلکین شرطی باجاریقلی اولماق دیر: «...و هر کیم کی بیر تومن باشارا بیلور، بوی باشی اولماغا و بیر بویا خان اولماغا یارار و ائل و ایقلم [اؤلکه] پادشاه لیغینا یارار.»^{۳۳۰} خاریزماتیک حاکمیت (لیدئر) پرنسیپی

۳۲۹ - باخین:

Ягуб Махмудов, Взаимоотношения государств Аккоюнлу и Сефевидов с западноевропейскими странами (II половина XV - начало XVII века), Баку: Изд-во Бакинского университета, 1991; Yaqub Mahmudov, Azərbaycan diplomatiyası. Ağqoyunlu və Səfəvi dövlətlərinin Avropa ölkələri ilə əlaqələri (XV-XVII yüzilliklər), Bakı: Azərbaycan Diplomatiyası jurnalının nəşri, 1996.

330 - Seyfəddin Erşahin, Akkoyunlular. Siyasal, Kültürel, Ekonomik və

و ولیعهد مسئله سینده کی غیر معینلیک حؤکمدار اؤلدو کده حاکمیتین اؤتورولمه سی پروسئسینده سولاله داخیلینده، حتی اؤلکه میقیاسیندا بحران یارادیر، اؤلکه اراضی سی حرب مئیدانینا چئوریلیردی. ائل خانلی لاردان سونرا (۱۳۳۵) تا ۱۶-جی یوزایلین باشلارینا قدر کی دؤورده آذربایجان محض بئله آغیر سیخیتی لار یاشادی.

حاکمیت مسولیتینی یالنیز اصیل-نجابتلی سوی لار داشییا بیلردی. قارقویونلو قارا یوسف، اوغلونون سلطان اولماق حقوقونو جلا ییر اوغول لاری واسطه سیله چینگیز خان باغلاماغا چالیشدی. اوزون حسن بئله دولانباچ لئگیتیملیگه احتیاج گؤرمه دی. عثمانلی سلطانی ۲-جی مورد سویونو اوغوز خان باغلا دیغی کیمی،^{۳۱} آغ قویونلو سلطان لاری دا جدلری نین بایاندور خان، یعنی اوغوز خانین نوه سی اولدوغونو قورور و لئگیتیملیک منبعی ساییردی لار. اونو دا دئمه لی بیک کی، دؤولت حیاتی نین اؤنملی مسئله لری نین معین ائدیلمه سینده بوی لارین، داها دوغروسو بوی بی لری نین رولو بؤیوک ایدی. خصوصاً بحران آنلاریندا بوی شورالاری توپلانیب ایستراتژی قرار وئره بیلردیلر. بئله بیر شورا ۱۴۳۶-جی ایله قارا یوروک عثمانین اؤلوموندن سونرا بیغیشمیش، اقتدار دیدیشمه لرینه سون وئرمک و بونا نایل اولماق قراری چیخارتمیشدی. بایاندور شوراسی نین قرارینا او یغون اولاراق سوی بؤیوک لری ادعاچی لارلا گؤروشوب، وارث مسئله سینى چؤزه بیلیمشیدیلر. اوزون حسن نین اؤلوموندن سونرا وارث مسئله سینه بو و یا دیگر شکیلده بوی بی لری و امیرلر قاریشمیش، بیر سیرا حال لاردا چوخلوغون رأیینی ایفاده ائدن قرارین آییناماسی قانلی ساواش لارا سبب اولموشدو.

اولوش سیستمی نین کؤکونده دوران «تانی، حاکمیتی بیر شخسه دئیل، حؤکمدار عائله سینه وئریر» آنالیشی دیر. کونفئدراسیالار شکلینده بیچیملنن بوزقیر امپراتورلوق لاریندا اؤلکه تورپاق لاری خان عائله سی نین اورتاق مالی ساییلیر و خاندان عضولری آراسیندا بؤلوشدورولوردو (اولشیدیریلیردی). ۱۴-

Sosyal Tarih, 2002, s. 298.

331 - Halil İnalçık, 'Osmanlılarda saltanat veraseti usulu ve Türk hakimiyet telakkisiyle ilgisi', Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, XIV/I, 1959, s. 78.

۱۵-جی یوزایل لر بو معنادا استثنا دئییلدی. بو سیستم حؤکمدار گوجلو اولدوغو تقدیرده تمثیلچیلیگی و ثابتلیگی تأمین ائدی، حؤکمدار اولدوگده، یا اونون ضعیفلیگینده اولکهنین پارچالانماسی و دؤولتین چؤکمه سینه یول آچا بیلردی.

دؤولت اداره چیلیگینده کی پروبلئم لری درک ائدن آغ قویونلو حؤکمدارلاری، اؤزلیکله اوزون حسن دن سونراکی لار اصلاحات لار یولونو توتدولار. بو اصلاحات لارین اساس استقامتی آغ قویونلو کونفئدراسیاسیندا تمثیل اولونان بوی بی لری نین رولونون محدودلاشدیریلماسی و دؤولت اداره سینین مرکزلاشدیرمک دن عبارت ایدی. آغ قویونلو مرکزی اداره سینین ضعیفله دن عامل لردن بیر ده اقطاع و سویورقال تورپاق سیستمی ایدی. اونون دا اصلاحی طلب اولونوردو. اوزون حسن و ئردیگی قانون لارلا (اوزون حسن نین قانوننامه سی) خاندان عضولرینین مرکزله باغلاماغا چالیشدی، بوی لار آراسیندا اوتلاق، یایلاق و قیشلاق مسئله لرینه دوزن کتیرمک، بونونلا بوی لار آراسینداکی دایمی گرگینلیگی آرادان قالدیرماغا چالیشدی. سلطان یاقوب زامانیندا دا عینی مضمونلو اصلاحات لارا جهدلر اولدو. عینی زاماندا یئرلی حاکم لرین صلاحیت دایره سی محدودلاشدیریلدی، والی لر تئز-تئز وظیفه دن گؤتورولدو، یئرلی حربی حیصه لر بیر بوی دان دئییل، مختلف یئرلی بوی لاردان تشکیل ائدیلدی.^{۳۳۲} اصلاحات لارا ان بویوک جهد سلطان احمد دؤورونده، ۱۴۹۷-جی ایلده اولدو. نؤوبتی سیاسی بحران زامانی آغ قویونلو بی لری اوغورلو محمدین اوغلو، اوزون حسن و فاتح ین نوه سی، ۲-جی بایزیدین دامادی اولان شاهزاده احمدی ایستانبول دان دعوت ائدیپ سلطان تاختینا اوتورتدولار. عثمانلیدا مرکزلاشدیرمه اصلاحات لاری ایله تانیش اولان سلطان احمد، سویورقال لارین «ابدی باغیشلانمیش» ارشی تورپاق لار ایستانوسونو لغو ائتدی، یالینیز بعضی روحانی شخص لرین وئرگی دن آزاد اولونماسی حقونو تانییدی. اعتراض ائدن آیری-آیری شاهزاده لری و بوی بی لریننی توتوب اعدام ائدیردی. سلطان احمدین «گؤدک احمدین» حاکمیتی مرکزلاشدیرمه خطی حربی-کؤچری اعیان لارین اقتصادی-سیاسی

قدرتینه ضربه ووردوغونندان اونلار سلطانا قارشى بیرلشیب عصیان ائتدیلر. سلطان احمد اؤلدورولدو. اصلاحاتلار جهدى نین اوغورسوزلوقلا نتیجلنمهسى سوندا دؤولتین چؤکمهسینه نه دن اولدو.

قاراقویونلو-آغقویونلو دؤورو دؤولت حیاتیندا یاشانان بو گرگین و دراماتیک گلیشمه لرله یاناشی، میللتلشمه سورجینده یئنی، اؤنملی مرحله نین کئچیلمه سی ایله سجیه لنیر. ۱۵-جی یوزایل ایلك اؤنجه آنا دیلینده ادبیاتین و ائتیک شعورون گؤرونمه میس اینکیشافی دؤورودور.

حروفی شاعیری نسیمی (۱۴۱۷-۱۳۶۹) آنا دیلینده یازدیغی دیوانی ایله آذربایجان تورکجه سی نین ایستاتوسونو بؤلگه نین قدیم کولتور دیل لری اولان عرب و فارس دیل لری نین ادبی ایستاتوسونا قالدیردی. نسیمی شعرى تک لیریکاسی ایله دئییل، داها چوخ عصیانکار پانتیست (وحدت وجود) روحو ایله سئچیلدی. نسیمی نین شخصیتی و حیاتى دقتى چکن باشقا فوق العاده بؤیوک کئیفیت لردیر. اوندان سونرا آنادیللی ادبیاتین گؤزل اؤرنکلری یاراندى. بدر شیروانى (۱۴۵۰-۱۳۸۷)، شاه قاسیم انوار (۱۴۳۴-۱۳۵۶)، جاهانشاه حقیقی (۱۴۶۸-۱۳۹۷)، حمیدی، خلیلی، کشوری، حبیبی کیمی شاعیرلر فارس دیلی ایله یاناشی دوغما تورکجه ده گؤزل اثرلر یاراتدیلار. تورکجه یازان شاعیرلرین اکثریتی قاراقویونلو و آغقویونلو سارایلاری نین حمایه سینده ایدیلر. خصوصیله اؤزو ده شاعیر اولان قاراقویونلو جاهانشاه و آغقویونلو سلطان یاقوب (۱۴۹۰-۱۴۷۸) دوغما دیلده یازان شاعیرلره قایغی گؤستریرمیش.

محض بو دؤورده آیری-آیری کیتابلارین تورکجه یه ترجمه سی باش وئردی. قاراقویونلو حؤکمداری قارا یوسیفین «قرآنی تورکجه روان اوخوماسی» حاقیندا دؤورون قاینالاری نین بیرینده معلومات وار. ۳۳۳ ائله جه ده اوزون حسن ین قرآنی تورکجه یه ترجمه ائتمک حاقیندا گؤستریش

۳۳۳ - باخین:

Şahin Mustafayev, Ağqoyunlu dövründə Türk etnik şüuru, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. Z. Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu. Elmi araşdırmalar, V buraxılış, Bakı: Nurlan, 2003, s. 211.

وئرمه سی ده بللی فاکت دیر.

دؤورون تاریخ اثرلری و باشقا دولایی سنلری گؤستیر کی، قارقویونلو و آغ قویونلو حاکمیتی نین نماینده لری ائتنیک-بوی کؤکلری ایله فخر ائتمیش، یوخاریدا دئییلدیگی کیمی، حاکمیتین لئگیتیملیگینی اساسلان دیرماق اوچون بوندان گئنیش استفاده ائتمیشلر. قارقویونلو قارا یوسفین آغ قویونلو اولوسونون باشچی سی قارا یولوک عثمانا یازدیغی مشهور مکتوبوندا «بیز هر ایکیمیز تورکم نیک» دئمه سی ائتنیک بیرلیک شعورونون آرتیق اؤزونو گؤسترمه سی نین، بیزجه، ثوتو کیمی قبول ائدیله ییلر.^{۳۳۴} قارا یوروک عثمانین اؤیودنامه سی اسکی کؤچریلیک (یورورلوک) عنعنه سینین بیلگیین و تورکلوگون/تورکم نلیگین ایلیکین شرطی سایماقدادیر. اؤیودنامه نین بیرینجی ماده سینده یازیلیب: «اولماسوز کی اوتورا! اولاسوز کی بئگ لیک تورکمان لیک و یوروکلوک ایدئئلردئ کالور»^{۳۳۵} ائله بو دؤورده اسکی تورک آدلاری نین یئنی دن یایغینلاشماسینی تورکلوک روحونون یوکسلمه سی نین گؤستریجی سی سایماق اولار. فاروک سومر تورک دؤولت لری تاریخینده شخص آدلاری آدلی دیرلی اثرینده قارقویونلو و آغ قویونلولار حاکمیتینده تمثیل اولونموش شخص لری تورک کؤکلو آدلاری نین اوزون بیر سیاهی سینین وئریب.^{۳۳۶}

آذربایجان تورکلری نین ۱۵-جی یوزایل تاریخینده بو مثبت دییشیکلیکلری گؤسترمکله یاناشی، تورک دیلی نین سارایدا و اوردودا گئنیش استفاده ائدیلمه سینین قئید ائتمکله برابر، اونو دا وورغولاماق گرک دیر کی، قارقویونلو-آغ قویونلو دؤورونده تورک دیلی رسمی دؤولت دیلی ایستاتوسو آلمادی. بو، ائل خانلی لار دؤورونه نسبتاً گئریله مه ایدی. ان واجبی ایسه تحصیلین دیلی عربجه و فارسجا اولاراق قالدی. بو دیل لرده اوخوموش شخص لر ده دؤولت دفترخانالارینی دولدوروب دوردولار.

334 - Ebu Bekr-i Tihrani, Kitab-i Diyarbekriyye, s. 49.

335 - Seyfeddin Erşahin, Akkoyunlular. Siyasal, Kültürel, Ekonomik ve Sosyal Tarih, s. 298.

336 - Faruk Sümer, Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları, Cilt I, İstanbul: Türk Dünyası Araştırma-ları Vakfi, 1999, s. 259-275.

آغ قویونلولاردا حربی بوروکراتیادان باشقا دیگر ساحه لرده (دینی، مالیه و اداری) اساساً فارس لار ایدیلر.^{۳۳۷} سون آغ قویونلولار اوچون خاراکتئریک اولان «بو گلیشمه بیر آنلامدا دؤولت ایله خالقین آراسینداکی علاقه نین قوپماسی و حاکمیتین اجتماعی دستگی نین ایتیریلمه سی دئمکدی.»^{۳۳۸}

عمومی مدنی اینکیشاف گئدیشینده فارس دیلی نین رولو آشاغی دوشمه دی، اونون فونکسیونال دایره سی دارالمادی. اسکی عنعنیه او یغون اولاراق شاعیرلرین بؤیوک حیصّه سی فارسجا یازمیش، فارس دیلی و ادبیاتی نین اینکیشافینا خیدمت ائتمیشلر. بو دؤورده یالینز فارسجا یازمیش شاعیرلر آراسیندا اوحدی ماراغایی و عاریف اردبیلی کیمی استعدادلی شاعیرلر خصوصیه سئچیلرلر. دقتی چکن مثیل لردن بیر سی ده او ایدی کی، فارس دیلی علم دیلی کیمی آرتیق عربجه نی سیخیشدیریر، تامامیه اونون یئرینی توماغا چالیشیردی. مقایسه اوچون دئیک کی، ۱۵- جی یوزایل آرتیق ائله بیر دؤور ایدی کی، «ایراندا تورکلرین سیاسی حاکمیت لرینه رغماً، فارسجانین کولتور و رسمی دیل کیمی دایما بیرینجی پلاندا گلمه سینه مقابل، عثمانلی امپراتورلوغوندا تورکجه، رقیب سیز اولاراق امپراتورلوغون دؤولت و کولتور دیلی اولموش و ایران داکی ایله قیاس ائدیلمه به جک قدر بؤیوک بیر اینکیشاف گؤستریمیش دیر.»^{۳۳۹}

بئله لیکله، ۱۵-۱۱-جی یوزایل لرده یئنی اوچ دالغادا (۴، ۵ و ۶-جی) تورکلرین آذربایجانا آخینی داوام ائتدی، بو جوغرافیا قطعی اولاراق تورک یوردونا چئوریلدی. ائل خانلی لار دؤورونده بو دیشسیکیک هم ده ایرانلی ائلمئنتین بورانی قیسماً ترک ائتمه سی حسابینا باش وئردی. ۶-جی آخین ایسه ایلک دفعه اولاراق باتی دان دوغویا یؤنلیدی، قاراقویونلو و آغ قویونلو اولوس لارینا داخیل اولان بوی لار آنادولودان گلیب آذربایجانا

337 - John E. Woods, *Akkoyunlular. Aşiret, konfederasyon, İmparatorluk*, s. 21-26, 186, 238; Walther Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992, s. 87-88.

338 - Seyfeddin Erşahin, *Akkoyunlular. Siyasal, Kültürel, Ekonomik ve Sosyal Tarih*, s. 206.

339 - M. Fuad Köprülü, *Azeri*, s. 126.

یئرلشدیلر. سیاسی حاکمیتین سلجوقلولار، ائل دینزلر، قاراقویونلولار و آغ قویونلولارین سیماسیندا تام تورکلشمه سی (ائل خانلی لاردا بو، قیسماً باش وئردی، شیروانشاه لار حاکمیتی ایسه هئچ دیشمه دی) کولتور حیاتی نین تامامیله تورکلشمه سینه سبب اولمادی. تورک دیلی نین ایشلنمه ساحه سی نین گئنیشلنمه سینه باخمایارق، یالینز ائل خانلی لار دؤورونده تورکجه (اویغورجا) رسمی دیل ایستاتوسو آلدی. حؤکمدار سارای لاری فارسجا ادبیاتین و تحصیلین اینکیشافینا یاردیم ائتدیلر. آذربایجاندا ادبی تورکجه نین یارانماسی و نسیمی ادبی نسلی نین میداننا چیخماسی، تورک کولتورونون حاکم موقعیه چیخماسی ایله نتیجه لهنه بیلمه دی. بونونلا بئله بیر زامان لار کاشقارلی ماحمودون قویدوغو «کؤکون کیم؟» سوالینا جاواب لار آختاریلیر و ائتتیک بیرلیک شعورونون بو اساس سوالینا خصوصاً قاراقویونلو-آغ قویونلو دؤورونده دوغرو-دوزگون جاواب لار وئریلردی. ۱۵-جی یوزایلدده ائتتیک اینکیشاف بللی بیر مرحله یه چاتسا دا، هله میللت یارادیجیلیغی پروسئسی دؤنمز کاراکتئر آلمامیشدی، کؤورک ایدی. تورک سولاله لری، حاکمیت لری نین دایاغی اولا بیله جک حاکم تورک کولتورونون و بیتکینلشمیش ائتتیک بیرلیگین فرقینده دئییلدیلر. باشقا سؤزله، «میللت-دؤولت قوپوقلوغو» قالماقدا ایدی.

XXX

بؤلومه یئکون وورارکن سوندا ۱۵-جی یوزایل آذربایجان داکی دوروملا قونشو اؤلکه لردن عثمانلی امپراتورلوغو، اوزاق اؤلکه لردن ایسه أوروبا دؤولت لرینده کی دورومو قیسا مقایسه ائتمک فایدالی اولا بیلر.

۱۵-جی یوزایل عثمانلی اوچون ایلك اؤنجه اراضیجه بیر نئچه دفعه گئنیشلنمه دؤورو اولدو. اؤزلیکله ۱۴۵۳-جو ایلدده (بیزانس جاسوسونون آتیلانی زهرلمه سیندن دوز ۱۰۰۰ ایل سونرا) بیزانسین پایتختی کونستانتینوپولون (ایستانبولون) فتحیندن سونرا عثمانلی نین گئنیشلنمه سی داها سرعتله گئتدی. روما (بیزانس) امپراتورلوغونون وارلیغینا سون قویاندان سونرا سلطان مؤحمئت فاتح (۱۴۴۶-۱۴۴۴، ۱۴۸۱-۱۴۵۱) اوزونو اوروپایا

چئویردی. ایستانبولون فتحیندن ۳ ایل سونرا عثمانلی قوشونلاری آرتیق بئلقرادا قدر گندیب چیخمیش، اونو محاصره یه آلمیشدی. عثمانلی نین حربی گوجو آرتیر، قونشولاری واهیمه یه سالیردی. او آرتیق نهننگ امپراتورلوقا چئوریلیمیشدی، خاریجی اؤلکه لردن سفیرلری قبول ائدیر، اما اؤزو سفیر گؤندرمه یه احتیاج دویموردو. سلطان مئحمئت فاتح زامانیندا اداره چیلیک ساحه سینده آپاریلان اصلاحات لار نتیجه سینده، انله جه ده وئریلمیش ایکی قانوننامه واسطه سیله مرکز لشدیریلیمیش امپراتورلوقون دؤولت و اجتماعی اینستیتوتلاری فورمالاشدی، مرکز دن قاجما مئیل لرینی تمثیل ائدن تورک آریستوکراتیاسی و ایری تورپاق صاحب لری نین مقاومتی قیریلدی، دئوشیرمه سیستمی و یئنی اداره چی سینفین (قاپی قوللاری نین) یارانماسی ایله سلطانی شخصی حاکمیتی مؤحکم لندی. محض بو دؤوردن باشلا یاراق دؤنمه لرین عثمانلی امپراتورلوقونون اداره سینده کی رولو آرتدی. ۱۴۵۳-دن سونرا تعیین ائدیلمیش آلتی وزیر-اعظمین هنج بیر سی تورک اصیللی دئییلدی.^{۳۴۱}

امپراتورلوق حالینی آلمیش عثمانلی آرتیق کومپلئکس دن آزاد اولموشدو. شاهزاده لرین بئله بیزانس طرفه کئچیب خریستیانلیغی قبول ائتمه لری، یونانجا دانشماغین غرور منبعی اولدوغو دؤور آرخادا قالیمیشدی. آرتیق ایسلام دینی نین خریستیانلیق دان اوستونلوگو تصو رلری، بیزانس کولتورونه لاقئید، یا آشاغیلا ییجی مناسبت خارا کتئریک ایدی.^{۳۴۱} آذربایجان دان فرقلی اولاراق عثمانلی دا یاد کولتورلرین اوریتیندن سییریلیب چیخماق چتین اولمادی. ایلك عثمانلی لار دؤورو اوچون خارا کتئریک اولان فارس اداری دیلی تامامیله تورکجه ایله عوض اولوندو. آیری-آیری فارسجا ادبیات نومونه لری یارنسا دا تورکجه ادبیات عثمانلی دا آرتیق رقیب سیز موقعه مالیک ایدی. ۱۵-جی یوزایلده بورادا تورکجه ادبیات آرتیق تامامیله اوتوروشدو. دیوان

340 - Necdet Sevinc. *Osmanlılarda Sosyo-ekonomik Yapı*. Cilt 1, İstanbul: Kutsun yayınevi, 1978, s. 235-236. İdarəçilik sahəsindəki islahatlarla haqqında həmçinin baxın: Yusuf Halaçoğlu. *XIV-XV. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1998.

341- A. Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s.378-379.

ادبیاتی نین شئیخی، احمد پاشا و نجاتی کیمی اوستادلاری ایله یاناشی، اونلارلا شاعیر تورکجه یازیب-یاراتمیشلار. سونونجولار آراسیندا یوزایلین حؤکمدارلاری سلطان ۲-جی مورد، سلطان مئحمئت فاتح، ۲-جی بایزید و شاهزاده جمین اولماسی دقته دیر اولای دیر.^{۳۴۲} بیزانس کولتورونون تأثیر دایره سی نین دارالماسی یئرلی تورک کولتورونون اینکیشافیندان باشقا هم ده گورونور ایسلامین (اونون واسطه سیله عرب کولتورونون) توپلوم حیاتینا یئرلشمه سی ایله ایضاح ائدیلمه لی دیر.

آمریکالی تاریخچی پاول کئندی نین قئید ائدیگی کیمی، ۱۵-جی یوزایله باشدا عثمانلی اولماقلا «اسلام عالمی کولتور و تخنولوگیا ساحه لرینده آوروپادان ایره لیده ایدی؛ موسلمان شهرلری گنیش، یاخشی ایشیق لاندیریلان و کانالیزاسیسی اولان شهرلر ایدی؛ بعضی لرینده اونیورسیتت لر، کیتاب خانالار، حیرتلندیریحی گؤزل لیکده مسجیدلر واردی.»^{۳۴۳} بونولا بئله اونو دا علاوه ائتمه لی بیک کی، سیاسی جهت دن داغینیق آروپا سرعتله «ظلمت دؤورو» نه (۱۵-۵-جی یوزایل لر) سون قویور، انتباه (رنسانس) حرکاتی ایتالیادان باشقا آروپا اؤلکه لرینه کئچیر، توپلوم حیاتیندا بؤیوک دیشیکلیکلر یارادیردی. ۱۴۴۰-جی ایله گوتنبرگ چاپ ماشینی اختراع ائدی، دیگر ساحه لرده ده گورکملی اختراع لار اولدو. آروپالی لارین هیندیستانا و اوزاق دوغویا بیرباشا دنیز یولو اختارماق جهد لری ۱۵-جی یوزایلین سون لاریندا یئنی دنیانین (آمریکانین) کشفی ایله نتیجه لندی، آرزو ائدیکلری هیندیستانا دا دنیز یولو تاپیلدی. اینکیشافین اساس ائلئمنت لریندن اولان دنیا تجارت یول لاری نین استقامتی نین دیشمه سی باشلاندى. «آروپا معجزه سی» نین ایلیکین شرط لری حاضیرلانماقدا ایدی.

342 - Faruk K. Timurtaş, XV. Asır Edebiyatı, *Türk Dünyası El Kitabı*, Cilt 3, Edebiyat, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1992, s. 116-129.

343- Paul Kennedy, *The Rise and Fall of the Great Powers. Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000*. New York: Vintage Book, 1987, p. 10-11.

بوتون بونلار بشر تاریخینده اورتا چاغلارین («قارانلیق یوزایل لرین») بیتمه سی، یئنی دؤورون باشلانماسینا حاضیرلیق ایدی. یئنی دؤور آرتیق آوروپانین لیدئرلیگینده گئچکله شه جکدی.

اوچونجو فصل

آذربایجانین یوکسلیشی و چؤگمه‌سی

۱۶-جى يوزايل اۋزو ايله دونيا دوزىنى ديشىدىرەجك درين ديشىكىلىكلر گتىردى. اورتا چاغلار بيتىمىش، اوروپالى لارين سونرالار مودئرن (چاغداش) دۋور آدلاندىر دىقلارى يئنى دۋنم باشلانمىشىدى. بو، دونيا تارىخى نىن چوخ اۋنملى حادثەلردن بىرىسى - مىللت-دۋولت يارانماسى پروسسسى نىن بىرىنجى مرحلەسى نىن اوروپانىن بىر نئچە اۋلكەسىندە باش وئرمەسى دىر. يوزايل لرلە يىغىلمىش انرژى دىشارا ووردو، دونيانىن سياسى خرىتەسى يئنى دن جىزىلدى. بو ديشىكىلىگە تكان وئرن اوچ مركز - اوروپانىن اوكان ساحلى باتى اوجو، تورك دونياسى و موسكوا اطرافىندا فورمالاشماقدا اولان روسيا - گۋرونمەمىش سرعت، مقىاس و پاسسىونارلىقلا [اشتياقلا] اۋز سرحدلرىنى گئنىشلندىرمەيە باشلادى. بو اوچ مركزىن اوچوندى دە دئموقرافيك [جمعيتى] پارتلايش، سياسى-ايدئولوژى حياتدا كۋلكو ديشىكىلىكلر اۋزونو گۋستردى. اما بو مركزلردەكى انتباە ديشىك شرطلردە باش وئردى، فرقلى اۋزلىكلرە مالىك اولدو.

آغير كوتان و قوشقو حيوانىندان عبارت يئنى تئخنولوگيانىن تطبىقى قوزنى اوروپادا اكىن ساحەسى نىن سرعتلە گئنىشلنمەسىنە، يئىتتى محصوللارى استحصالى نىن يوكسلمەسىنە و طبعى اولاراق اھالى نىن آرتماسىنا سبب اولدو. اكينچىلىكدە اۋزونو گۋسترن بو انقلابى ديشىكىلىك اوروپا اوچون سىجىەوى اولان فئوداليزمى بىچىملىندىردى. اوروپا فئوداليزمى نىن اساس خصوصىتى تورپاق اوزرىندە خصوصى مولكىتىن گئنىش يايىلماسى و اويغون اولاراق مركزى حاكمىتە قارشى مقاومت اوجاغى نىن قالماسى ايدى. لوردلارلا اونلارا تابع اولانلار (واسساللار) آراسىنداكى مناسبتلردەكى «قارشىلىقلىق» پرىنسىپىنە گۋرە، ھىچ كس مطلق شىكىلدە حۇكمران دئىلدى؛ كرال ايله خالق، لورد ايله واسسال ھانسىسا بىر «موقاويلە» ايله بىر-بىرىنە باغلى ايدى؛ بو موقاويلە بوزولدوقدا قارشىلىقلى حاق و وظىفەلر دە سونا چاتىردى. كراللا تورپاق صاحى لوردلار آراسىنداكى مناسبتلر دە بو پرىنسىپە داينىردى. اوروپا فئوداليزمى نىن موقاويلەيە داينان بو اۋزلىگىندن سونراكى دۋورلرىن «كونستىتوسيون حكومت» آنلايشى دوغاجاقدى.

يئرلى تھلوكەسىزلىگىن و آساشىن تامين اندىلمەسى تىجارتىن

گلیشمه‌سینه سبب اولدو، قورودا و دنیزده قولدورلوق آرتیق جلب‌اندیجی صنعت سایلمادی. بو قولدورلارین خئیلی حیصه‌سی تاجیرلره چئوریلدی. شهرلرین و شهر اهالی‌سی‌نین آرتماسی، ائله‌جه ده کئنده تهکیم‌چیلیگین [رعیت‌ین] حقوق باخیمیندان آرادان گئتمه‌سی قوزئی و باتی آروپانین مودئرن سوسیال ایستروکتورونون بیچیملمه‌سی‌نین اساسینی قویدو (دوغو آروپادا تهکیم‌چیلیک چوخ سونرالغو اندیلدی). آروپانین گلیشمه‌سینه تکان وئرن اساس حادثه ایسه یئنی جوغرافی کشف‌لر اولدو. هیندیستانا دنیزله تیجارت یولونون آختاریلماسی یئنی دونیانین (آمریکا قیته‌سی‌نین) کشفی و پورتگیز، ایسپانیا، داها سونرا ایسه اینگیلتره، فرانسا، نیدئرلاند و باشقا دؤولت‌لرین گئیش موستملکه‌لر توتماسینا یول آچدی.^{۳۴۴} بو یئنی موستملکه‌لرین آمان‌سیز استثماری، ائله‌جه ده بو موستملکه‌لرله غیر برابر تیجارت آروپانی کوللی میقداردا گوموش و قیزیلا تأمین ائتدی. دنیزله نظارتی اله کئچیرمیش و سرعتله وارلانمیش آروپا، گئند-گئنده داها آرتیق درجه‌ده سیلا‌حلانیر، داها دا تشکیلات‌لانیر و داها تجاوزکار قوه‌یه چئوریلیردی.

۱۶-جی یوزایل آروپا تاریخینده فوق‌العاده بؤیوک اهمیتی اولان رنفورماسیا (اصلاحات) و میللت-دؤولت‌لرین یاراندیغی دؤورون باشلانغیجینی قویدو. بو، اؤز نؤوبه‌سینده رنسانس (انتباه؟) آدلانان دؤورون منطقی داوامی اولدو.

آروپانین ایدئیا و مدنی حیاتیندا اساسلی دؤنوشون یارانماسی ۱۴-۱۶-جی یوزایل‌لرده آروپا جمعیت‌لرینده، ایلك نؤوبه‌ده ایتالیا شهر-دؤولت‌لرینده باش وئرن کؤکلو سوسیال-اقتصادی ایره‌لیله‌یش‌لرله باغلی ایدی. اقتصادی فعاللیغین آرتیمی شرایطینده اینسان شخصیتی اؤنه چیخدی. بو شخصیت اؤز وارلیغینا گؤره مشهور سلف‌لری‌نین اوغورلارینا دئییل، اؤز باجارلیغینا، آغلینا، بیلگیگینه و تشبوتکارلیغینا بورجلو ایدی. فئودالیزمه

۳۴۴ - گئیش معلومات اوچون باخین:

William H. McNeill, *The Rise of the West. A History of the Human Community*, Chicago and London: The University of Chicago Press, 1963, chapter XI.

خاص اولان سوسیال مناسبتلر، کورپوراتیو علاقه‌لر، آسکنتیک [زاهدانه] کیلسه معنویاتی، اورتا چاغ‌لار عنعنەلری چرچیوہ‌سی بو اینسانا دار گلە‌یە باشلادی. او آرتیق اؤزونو و اونو احاطه ائدن طبیعتی آیری گۆزدە گۆرور، اونون قیمت‌لندیرمە معیارلاری، ائستتیک ذۇوقو، گۆرچک محیطه و کئچمیشە مناسبتی دیشیردی. یئنی دنیاگۆروشون داشییجی‌لاری مختلف صنعت صاحب‌لری و سوسیال طبقە‌لرین نمایندە‌لری - دۇورون ضیالی سینفی - شاعیرلر، فیلولوق‌لار، فیلوسوف‌لار، رسام‌لار ایدی. اونلار اینسانی دقت مرکزینە چکەرک، اینسانا خاص اولان کئیفیت‌لری ایلاهی‌نین سخولاستیک [مکتبی] آختاریشینا قارشى قویدولار. بورادان دا اونلارین آدی - «هومانیستلر» (لاتینجاداکی homo - اینسان، humanus - اینسانا خاص اولان) و یئنی دنیاگۆروشو - «هومانیزم» میدانا چیخدی. هومانیستلر کاتولیک کیلسه‌سی‌نین اینسان فعالیتینی و تفکرونو نظارتە آلماسینی رد ائدیردیلر. اورتا چاغ‌لار معنویاتی‌نین دایاندیغی و تفکرون اینکیشافینی محدودلاشدیران دینی اوتوریتت‌لر [قدرت‌لر]، عنعنە و احکام‌لار تنقید اولونور، علمی آراشدیرمالار آزادلیغی بیان ائدیلیردی. دونیوی علم‌لر، ادبیات و اینجه‌صنعت یارانیردی. یئنی دنیاگۆروشوندا اصرار ائدن هومانیستلر، اورتا چاغ‌لاردا یاددان چیخماسا دا خئیلی درجه‌ده تحریف ائدیلمیش آنتیک دۇورون ارثینە مراجعت ائدیردیلر. آنتیک دۇور مدنیتینده اونلار اؤزلرینە دوغما اولان غیر آسکنتیک [زاهدانه] روح تاپیر، «بو دونیانین» گۆزلیکلرینە مناسبتە آنتیک دۇور بازارلاری‌نین «بت‌پرست» ماراغیندان ایلهام آلیردیلار. هومانیستلر آنتیک دۇور قایناق‌لارینی و اینجه‌صنعت عابدە‌لرینی صبرلە بیغیب، بو ارثین برپا ائدیلمە‌سی و یایلماسی ساحه‌سینده بۇیوک ایش گۆردولر. اما رنسانس (انتباه) مدنیتی آنتیک مدنیتین ساده‌جه تکراری، یا اونا یئنی‌دن صاحب اولماسی دئییلدی، یئنی تاریخی شرایطه هومانیستلر آنتیک مدنیتە یئنی معنا گتیردی‌لر، اونو خئیلی گلشیدیردی‌لر.

هومانیستلرین ایدئیالاری و رنسانس مدنیتی قاجیلماز اولاراق دین ساحه‌سینە دە تأثیر ائدی و بو ساحه‌ده کۆکلو اصلاحات‌لارین باشلانماسینا نەدن اولدو. ۱۶-جی یوزایلین باش‌لارینا دوغرو روما کاتولیک کیلسه‌سی‌نین

اولکی دینی و سیاسی گوجو ضعیفله دیکجه آروپا توپلومونون مختلف طبقه لری آراسیندا اونا اولان اعتبار آزالیردی. مونارخ لار [سلطنت لار] رومادان سیاسی آسلیلیقدان و اونا اؤده نیلن وئرگی دن آزاد اولماق، اؤز تورپاق لاری اوزرینده دینی و سیاسی حاکمیت، تحصیل سیستمینه صاحب اولماق، روما کیلسه سی نین یئرلی مولک لرینه ال قویماق ایسته بیردیلر. ساده وطنداش دا دینی سیتواسیاین [وضعیت یین] دیشمه سینی ایسته بیردی، او کیلسه نی حاقسیزلیغا قارشلی دورا بیله جک حاکمیت کیمی گؤرمک ایسته بیردی. روما کیلسه سی نین اؤزونون داخیلینده ده اونون گوجونو آرتیرماغا یؤنلمیش حرکات باشلانمیشدی. مارتین لوتر (۱۵۴۶-۱۶۸۳)، جان کالوین (۱۵۶۴-۱۵۰۹) کیمی رنفورماسیا ایدئولوق لاری نین فیکیر و چاغیریش لاری بئله بیر قاریشیق و گرگین محیطده یاییلیر، آروپا یوز ایلدن آرتیق بیر زامان کسیگینده دینی قارشلی دورمالار، حتی یوز مین لرله اینسانین اؤلومو ایله نتیجه لهنن ساواش لار دؤورونه قدم قویوردو.

کیلسه نین رنفورماسینی (اصلاحینی) طلب ائدن تعلیم لره گؤره، خریدستان لارین اؤز گوناهاکار روحونو خلاص ائتمه سی اوچون کاتولیک کیلسه سی نین رسمی احکام لارینا او یغون واسطه چیلیگینه احتیاجی یوخدور. بونون اوچون طمطراقلی آیین لرین ایجراسی دئییل، «عیسی پیغمبرین گوناه لاری باغیشلایان قوربانینا» هر بیر خریدستان مؤمین داخلی اینامی یئرلی دیر. مارتین لوتر، یین مشهور ۹۵ تئزیسینده گوناه لارین ایندولگنسیا (پوللا آلینان سند) موقاییلینده باغیشلانماسی نین مومکون اولمادیغی گؤستریلیردی. بونونلا پاپا باشدا اولماقلا کاتولیک کیلسه ایثارخیاسینا [سلسله مراتب]، خصوصی طبقه کیمی روحانی لره احتیاجین اولمادیغی ادعا ائدیلیر، دینی روایت لر رد ائدیلیر، دینی حقیقتین یگانه قایناغی نین مقدس کیتاب (اینجیل) اولدوغو بیان ائدیلیر، بیر سؤزله، روما کاتولیک کیلسه سیندن آیریلماق و مستقیل کیلسه نی یاراتماق ضرورتی تبلیغ ائدیلیردی. لوتر و باشقا رنفورماسیا ایدئولوق لاری نین چاغیریش لارینی روما کیلسه سی و مقدس روما ایمپریاسی نین (۱۸۰۶-۹۶۲) تأثیریندن آزاد اولماق ایسته یین یئرلی آلمان حاکم لری سئوینججه قارشیلادیلار.

آلمان کندلی لری نین یئرلی حاکم لره قارشلی عصیان لاریندا و فردین دینی موسقیلیگی مدافعه ائتمه لری قارشلی سیندا لوتر، یئرلی آلمان حاکم لری نین یانیندا یئر آلدی، عصیانچی لارین ازیلمه سینین ایسته یه جک قدر دؤولتین اوستونلوگونون تبلیغاتینی آپارماغا باشلادی. اما یئنی دینی طریقتی - پروتستانلیغی - قبول ائدن لر آراسیندا دینین یالئیز پاپادان دئیل، هم ده یئرلی دؤولت لردن آزاد اولماسینی ایسته یین دینی اجماع لار دا یاراندى. کالونیسست اجماع لار لوتئریان لاردان فرقلی اولاراق دینین دؤولته بویون ایمه سینه قارشلی چیخمیشلار. روما کیسه سی داخیلینده اصلاحات لارین تمثیلچی سی ایسه ایسپانیالی راهیب ایگناتیوس اولدو. ۱۵۳۸-جی ایلده او، «عیسی نین اجماع سی» (Society of Jesus) آدلی بیر طریقت قوردو، اؤزونو و طرفدارلارینی (İzuitleri) روما کیسه سی نین ایختیارینا وئردی. ایزویت طریقتی گئیش میسیونئرلیک فعالیتینه باشلادی، یوکسک کئیفیتی ایله فرق لرن تحصیل اوجاق لاری قوردو.

دینی حیات داکی بو پروسئسین چوخ اؤنملی سیاسی نتیجه لری اولدو. بیر قروپ پروتستان حاکم لر و شهر-دؤولت لر بیرلشیب، کاتولیک مقدس روما ایمپراتورونا قارشلی ساواشا باشلادیلار. بعضی یئرلی کاتولیک کرال لار دا اونلارا قوشولدولار. فرانس کراالی کاتولیک اولماسینا باخمی اراق، پروتستانت بیرلیگینی دستکله دی، حتی عثمانلی سلطانی ایله اتفاق قوردو. بو او دئمکدی کی، آرتیق سیاسی مارق لار دینی مارق لاری اوستله میشدی. اوسبورگ موقاوایه سی (۱۵۵۵) پروتستانت حرکاتی نین اوغورلو نتیجه لره واردیغی نین سیموولو اولدو؛ وطنداشین مذهب مسئله سینده سربستلیگی تانیندی. داها سونراکی وئستفالییا صلحو (۱۶۴۸) ایسه دینی موتیورله آپاریلان سونونجو، اوتوزایل لیک ساواشا سون قویدو. بو صلح کونفرانسی تام آنلامدا دونیوی تدبیر اولدو؛ پاپانین تمثیلچی سینده دینشماق ایمکانی بئله وئریلمه دی؛ پاپانین موقاوایه نی ایضالاماسینا دا گرک قالمادی. کونفئدئراتیو مقدس روما ایمپراتورلوغونا داخیل اولان ۳۰۰-ه یاخین یئرلی آلمان دؤولتی نین فاکتیک موسقیلیگی تثبیت اولوندو. بو صلح سونرالار معاصر بین الخالق مناسبت لر سیستمی نین اساسینی قویان حادثه ساییلاجاقدی.^{۳۴۵}

رنسانس و رنفورماسیا آوروپادا میللت-دؤولتلرین یارانماسی پروسئسینه تکان وئردی. اینگیلتره، نیدئرلاند (هوللاندىا)، فرانسا و معین معنادا ایسوئچ میللت-دؤولتلرین یارانماسی نین بیرینجی دالغاسینا عاید ائدیله بیلر.^{۳۴۶} اینجیلین یئرلی دیل لره ترجومه ائدیلمه سی و تحصیلین یئرلی دیل لره کئچمه سی ایله پارائئل اولاراق یئرلی دیل لرده مشهور ادبی نومونه لر یاراندى. ایسپانیادا سئروانتئس (اؤلومو ۱۶۱۶-جی ایل) و لوپئ دئ وئگا (۱۶۳۵)، پورتگیزده کاموئس (۱۵۸۰)، فرانسادا رابئلایس (۱۵۵۳) و مونتاگنی (۱۵۹۲)، آلمانیدا لوتر (۱۵۴۶)، اینگیلترهده شکسپیئر (۱۶۱۶) و میلتنون (۱۶۷۴) اثرلری چوخ تنزلیکله پوپولیاریلق قازاندى. رومادان آسیلی اولمایان میللی کیسه لر میللت-دؤولت قوروجولوغو پروسئسینین باشلانماسیندا اؤنملی رول اوینادیلار. اوزون ایل لر فرانساین فاکتیک اداره چی سی اولموش کاردینال ریشئلیو، نون فورموله ائتدیگی دؤولت مارقا لاری نین اوستون لوگو (raison d'etat) کونسئپتی آز سونرا دیگر اؤلکه لرده ده قبول ائدیلدی. بو کونسئپته گؤره، دؤولتین یاخشیلیغی اوچون بوتون واسطه لر مقبول دور. باشقا سؤزله، میللی مارقا لار اورتا چاغ لار دؤورونه خاص اولان دینی دیرلرین یئرینی توتدو. دیگر بیر فرانسیز - ژئان بودین - ین سووئرئلیک نظریه سی ده میللی دؤولت فیکری نین فورمالاشماسینا مثبت تأثیر ائتدی. یاواش - یاواش او یانماقدا اولان میللتچیلیک فیکری یئرلی مونارخیالاری [سلطنت لری] گوجلندیردی. داوام ائدن ساواش لار میللی شعورون یایلماسیندا ایستیمول [محرک] اولدو.^{۳۴۷}

Henry Kissinger, *Diplomacy*, New York, London etc: Simon&Schuster, 1994, Chapter 3.

346 - Peter Alter, *Nationalism*, London, New York etc.: Edward Arnold, 1994, p. 71.

347 - Avropada millət-dövlətlərin yaranmasının birinci mərhələsi haqqında baxın: J. H. Shennan, *The Origins of the Modern European State (1450-1725)*, London, 1974; O. Ranum (ed), *National Consciousness, History and Political Culture in Early Modern Europe*, Baltimore, London: Johns Hopkins University Press, 1975; C. Tilly (ed.), *The Formation of National States in Western Europe*, New Jersey: Princeton University Press, 1975; Alan Smith, *The Emergence of a Nation State. The Commonwealth of England 1529-1660*, London: Longman, 1984; Peter Alter, *Nationalism*, pp. 66-71.

روما كىلسەسى نىن سىياسى حاكىمىتىنى ايتىرمەسى و آلمانىا كونفئدئراسىياسى نىن پارچالانمىش دورومدا قالماسىندان ان كارلى چىخانى فرانسىا اولدو. هم ده فرانسىا مىللىت-دؤولتىن، باشقا تعبىرلە مودئرن دؤولتىن اىلك اؤرنە يىنى وئردى. مىللىت-دؤولتىن خاراكترىك اؤزلىگى اونون شەھر-دؤولتلىرىن (قوزئى ايتالىدادكى كىمى) و ايمپىريالارىن (مثلاً، ھابسبورقلار ايمپىرياسى كىمى) آلتىرناتىوى اولماسى و اتتىك اراضى اىلە دؤولت سرحدلىرى نىن تخمىناً اوست-اوستە دوشمەسى اىدى. ۱۴-جو لوويس دۇوروندى (۱۷۱۵-۱۶۴۳) بو اۆلكەدە سىياسى و حربى حاكىمىتىن افراط مركزلشمەسى باش وئردى. ۱۴-جو لوويس «دؤولت منم» دئەجك قدر ايرەلى گئەدرەك، مطلق مونارخىيانىن سىموولونا چئوريلدى. دؤولتىن وئركى توپلاما گوجو آرتدى، بو دا مولكى و حربى بوروكراتىيانىن سايىنى آتيرماق ايمكانى وئردى. چاغداش فرانسىز اوردوسونون يارانماسى دا عىنى دۇورە عايدىر.

ھابسبورقلارىن و مقدس روما ايمپىرياسى نىن شىخىندە اؤزونو گۇسترمىش اونيوئرسال مونارخىا نوستالگىياسى نىن يىرىنى وئستفالىيا صولحوندىن سونرا گوج دنگەسى (بالانسى) كونسئپتى و پراكىكاسى توتدو. آروپا دؤولتلىرى ايرەلى چىخمىش دؤولتىن اونلارى دا ايشغال ائتمەمەسى اوچون اتفاقلار قورماغا و بونولا دنگەنى برىا ائتمەيە چالشىدىلار. داخلاً گوجلنمىش فرانسىا، وئستفالىيا صولحوندىن سونرا اونون اوچون يارانمىش ال وئرىشلى شرطلردن استفادە ائدىب، ھوللاندىيانىن اوستونلوگونه سون وئرەرك، آشاغى-يوخارى ۲۰۰ ايل آروپانىن و دونيانىن دومىنانت [غالب] دؤولتى اىستاتوسونو اؤزوندى ساخلادى.

بو دومىنانت گوجە ميدان اوخويان باشقا گوج تدرىجاً اؤزونو توپارلايىب، فرانسىا جدى رقابت ياراتماقدا اىدى. ھلە ۱۲۱۵-جى ايل تارىخلى ماگنا چارتادان سونرا اينگىلتىرە سىياسى حياتى نىن ان واجىب آتريوتونا چئوريلمىش پارلامنت، مونارخىيانىن مطلق فورما آلماسى قارشى سىندا كئچىلمز مانعە اولدو ۱-جى چارلئس آروپا تىپلى مونارخ كىمى حركت ائتمەيە باشلايىب، پارلامنتلە مصلحتلشمەدن ايسپانيا و فرانسىا ساواش اعلان

انديب، وئرگی لری آرتیرینجا، اینگیلیس پارلامنتتی ۱۶۲۸-جی ایلده دونیا پارلامنتاریزیمی تاریخینه دامغاسینی باسمش «حاق لار بیاننامه سی» (Petition of Rights) ادلی سندی قبول ائتدی. بو سند کرایین صلاحیت لرینی محدودلاشدیریر، کرایین حقوق پروسئورلاریندان [رویهرلیندن] کئچمه دن هئچ بیر کسی گوناها لاندیرماق و جزالاندیرماق حاقی نین اولما دیغینی بیان انديب، خالقا قارشى اوردودان استفاده ائتمه یه قاداغان قویدو. بو سند کرایین پارلامنت آراسیندا ایل لرله داوام ائدن ساواشا تکان وئردی. بو ساواش ۱۶۴۹-جو ایلده کرایین اتهام انديلمه سی و اعدامی ایله نتیجه لندی. ۴۰ ایل سونرا وئرلیمش «حاق لار قانونو» (Bill of Rights) ادلی سندله اینگیلتره پارلامنتلی حکومت ایداره چیلیک سیستمینی منیمسه دی و حقوقون اوستونلوگو پرینسیپی نین تطبیق اولوندوغو ایلك دؤولت اولدو.^{۳۴۸}

باتی أوروبا دا فئودالیزمین بحرانی، یثنی کاپیتالیست مناسبت لری نین یارانماسی ۱۸-جی یوزایلده یثنی جریانین یارانماسینی شرطلندیردی. رئفورماسیا ایدئولوق لاری نین اساس هدفی کیلسه نین دئسپوتیزیمی ایدیسه، آیدینلانما (معارفچیلیک) دؤورو (فرانسیزجا Siecles des lumieres, İngiliscə Age of Enlightenment) ایدئولوق لاری دینی-معنوی دو قما تیزمله مبارزه نی داوام ائتدیرمکله یاناشی و داها چوخ مطلق مونارخ لارین دئسپوتیزم [استبداد] ینی ایفشا ائدیر، گله جک جمعیتین یارانماسیندا سیاسی آزادلیق لار و وطنداش برابرلیگی پرینسیپ لری نین رولونا بؤیوک اؤنم وئریدیلر. اجتماعی و دینی مسئله لره راسیونال [منطقی] یاناشما، دئیزم - «طبیعی دین» ایدئاسی، حاکمیتین بؤلونمه سی، اجتماعی موقاويله، معارفچی مطلقیت، طبیعی حاق لار کیمی ایدئولارین ایره لی سورولمه سی و سرعتله یاییلماسی اینگیلتره، فرانسادا باشدا اولماقلا باتی أوروبا نین آرتیق یثنی کئیفیت مرحله سینه گیردیگی نین گؤستریمی سی ایدی. آیدینلانما دؤورو خادیم لری «معنویات و سیاست مکتبی» سایدیق لاری تاریخ علمیندن فئودال دنیا گؤروشونه قارشى مبارزه ده استفاده ائدیردیلر. اونلارین تاریخه

۳۴۸ - گئنیش بیلگی اوچون، مثلا، باخین:

Donald Kagan, Steven Ozment, Frank M. Turner, A. Daniel Frankforter, The Western Heritage. Volume II: Since 1648, New Jersey: Prentice Hall, 2002, pp. 242-248.

باخیش لاری اوچون آشاغیداکی لار سجهیه وی ایدی: تاریخی پروسئس لرین ایضاحتیندان ایلاهیتین قوولماسی؛ اورتا چاغ لارا - «نادانلیق، فاناتیزم، دینی خرافات، تیرانلیق دؤورونه» - کسکین نئفاتیه مناسبت؛ آنتیک دؤوره وورغونلوق؛ مدنیت، تیجارت، صنایع، تکنیکانین آراسی کسيلمز اینکیشافی کیمی نظرده توتولان ترقی یه اینام، تاریخی اوپتیمیزم؛ اینسانلیغین معین «طبیعی قانون لارا» او یغون اولاراق اینکیشاف ائتمه سی و س.^{۳۴۹}

آوروپا تاریخی نین چاغداش (مودئرن) دؤورو باشلارکن دوغودا دا باشقا بیر گوج یارانیب، سرعتله یوکسلمکده ایدی. چئشیدلی دوغو سلاویان طایفالارینی بیرلشدیریپ، روس آدینی اونلارا وئریپ، اونلارا ۹-جو یوزایلده ایلك دؤولت حیاتی یاشادان ویکینگ لر/واریاق لار اولموش دور. روس تاریخی سی نیکولای کارامزین سالنامه چی نئستورا استناداً یازیردی کی، «نوو قورود سلاویان لاری، کریویچ لر، وئس و چودلار دنیزین او تایننا، واریاق-روس لارا ائلچی لر گؤندریپ دئدی لر: «بیزیم تورپاق لاریمیز بؤیوک و گئیش دیر، اما بورادا قایدا-قانون یوخدور؛ گلین بیزی ایداره ائدین، بیزه صاحب اولون.»^{۳۵۰} ویکینگ لرین باشچی سی روریک کیئوی قوردوغو دؤولتین مرکزی ائتدی. کیئو روس دؤولتینده ۹۸۸-۹۸۹-جو ایل لرده خریستیانلیغین اورتودوکس (پراووسلاو) مذهبی قبول ائدیلدی. حاکمیتین دایاغی ایری تورپاق صاحب لری اولان بویارلار (ایری فئودال لار) ایدی. بویارلارین مرکزدن قاچما مئیل لری ۱۱۳۲-جی ایلده کیئو روس دؤولتی نین پارچالانماسی ایله نتیجه لندی. ۱۲۳۶-جی ایلده موغول لار آسانلیقلا روس لارین بیرلشمیش حربی قوه سینا ازیب، روس کنیازلارینی (فئودال حاکم لرینی) ایللیک وئرگییه باغلادیلار. واحد روس دؤولتی نین برپاسی موسکوا فئودال حاکمی نین قودرتی نین آرتماسی اساسیندا باش وئردی. موسکوا کنیازی III-جو ایوان (۱۴۶۲-۱۵۰۵) اؤزونو «بوتون روس لارین چاری»،^{۳۵۱} اسکی بیزانس ایمپئراتورلاری نین سونونجوسو اعلان ۳۴۹- یئنه اورادا، فصل ۱۸.

350 - Николай Михайлович Карамзин, История государства Российского в 12-ти томах, т.1, Москва: Наука, 1989, с. 94.

۳۵۱ - اتریش و آلمان ایمپراطورلاری روما ایمپراطورو سئزاری تقلید ائده رک، اؤزلرینی «کایزر» آدلاندیردیقلاری کیمی، روسیه نین عالی حاکیم لری ده «چار» Rusca

ائتدی. اویغون اولاراق روسیا، اورتودوکس خریستیانیلیغین قالاسی، «اوجونجو روما ایمپریاسی» کیمی تقدیم ائدیلیر، بیزانس دان قالما دؤولت رمزی – یکی باشلی قارتال دوغویا و باتییا باخیردی.

۳- جو ایوان دان سونرا دا موسکوا کنیازلیغی نین قونشولاری حسایننا بؤیومه سی پروئسی داوام ائتدی. ۴- جو ایوان (۱۵۸۴-۱۵۳۳) مرکزلمه خطینی اهالی نین مختلف طبقه لرینه مناسبتده تطبیق ائدیلمن تئررور (opriçnina) یولو ایله داوام ائتدی؛ بویارلارین اقتصادی و سیاسی قودرتی سارسیدیلدی؛ اورتا و کیچیک تورپاق صاحب لری – دووریان لار حاکمیتین اساس دایاغینا چئوریلدی لر و دؤولته بیرباشا خیدمت ائتمه یه مجبور ائدیلدی لر؛ کندلی لرین و آزاد شهر اهالی سی نین تورپاغا و مانوفاکتورالارا [کارخانالار] تحکیم ائدیلمه سی سیستمی داها دا گوجلندیریلدی. ۴- جو ایوان دؤولتین سرحدلرینی غیر سلاویان لارین حسایننا خئیلی گئیشلندیردی، ۱۵۵۲- جی ایلده قازان خانلیغی، ۱۵۵۶- جی ایلده ایسه هشرخان خانلیغی ایشغال ائدیلدی. بو ایشغال لارلا یوزایل لرله داوام ائده جک روس دؤولتی نین گئیشلمه سی نین اساسی قویلدو. وولقادران سونرا دون و دنپیر چای وادی لری روس لارین اینه کئچدی. سونرا سیبیر باشدان-باشا فتح ائدیله رک، ساکیت اوکئان ساحل لرینه چیخیلدی. داها سونرا روس لار بئرینق بوغازینی کئچیب، آمریکایا قیته سینه چیخدی لار و آلیاسکا یاریم-آداسیندا دایاندیریلدی لار.

روسیانین گؤرکملی حؤکمدارلاری ساییلان ۱- جی پیوتر (۱۷۲۵-۱۶۸۲) و ۲- جی یئکاترینا (۱۷۹۶-۱۷۶۲) دؤورونده داواملی اولاراق ایشغال سیاستی آپاریلیر، نسبتاً ضعیف قونشولار حسایننا سرحدلر سرعتله گئیشلندیردی. پیوتر بالتیک دیزی ساحل لری نین ایشغالی حسایننا باتی یا پنجره آچماق ایسته یینی گئچکلشدیردی، ۱۷۲۱- جی ایلده اؤلکه سینی ایمپریا، اوزونو ایمپراتور اعلان ائتدی. محض بو ایکی مطلق مونارخین حاکمیتی زامانی روسیا باتیلی لاشما ایستقامتینده بؤیوک آدیملار آتدی: حربی ساحه ده باتی تئخنولوگیاسی تطبیق ائدیلدی، اوردو و حربی-دیز دونانماسی آروپا مودئلینده یئنی دن قورولدو؛ دؤولت ایداره چیلیگی و مالیه سیستمی

چاغداشلاشدیریلدی؛ باتیلی متخصصلرین، کند و شهر اهالی سی نین اۆلكه ده یئرلشمه سی دستکلندی؛ مولکی تحصیل سیستمی، اونیورسیتت لر و علمی جمعیت لر یارادیلدی و س. ۱۸-جی یوزایلین سونلاریندا بالتیک دن قارا دیزه، اورادان دا ساکیت اوکنا قدر ان بؤیوک اراضی سی، مودئرن اوردوسو، اما گئریده قالمیش اجتماعی-سیاسی قورولوشو ایله آرتیق روسیا ایمپیریاسی دونیانین بؤیوک گوج لری سیراسیندا یئر آلیردی.

روسیا ایمپیریاسی نین گئیشلمه سی گئیش تورک تورپاق لاری (وولقابیو، سیبیر) حسابینا باش وئرسه ده چاغداش دؤورون باشلانماسی - ۱۶-جی یوزایل عمومیتله تورک دونیاسی اوچون ده یوکسلش دؤورو سایلا بیلر. تورک دونیاسی بو زامان عثمانلی ایمپراتورلوغو، مصرده کی مملوک دؤولتی، هیندیستاندا کی بابور دؤولتی، تورکستاندا کی اؤزبک دؤولتی و صفوی لر ایمپراتورلوغو ایله تمثیل اولونوردو. بونلاردان ان بؤیوک و گوجلوسو عثمانلی ایمپراتورلوغو ایدی.

بیر سیرا آراشدیریجی لارین حساب ائتدیگی کیمی ۱۶-جی یوزایل پاخ-اوتوماننا [مسیحی-عثمانی] عصری ایدی، دونیانین ان گوجلو دؤولتی عثمانلی ایمپراتورلوغو سایلیردی. جوغرافی کشف لرله یئنی مستملکلرین ایشغالی و غارتی حسابینا زنگینلشمیش و قوتلنمیش پورتگیز و ایسپانیا عثمانلی ایله مقایسه ائدیله بیلر. هر حالدا قورودا عثمانلی نین قارشى سینا چیخا بیله جک گوج یوخ ایدی، ۱۶-جی یوزایلده او، ان مؤحتشم دؤورونو یاشاماقدا ایدی. یاووز سلطان سلیم (۱۵۲۰-۱۵۱۲) اؤزوندن سونرا کی سلطانا آوروپادا ۱،۷۰۲ مین کیلومتر مربع، آفریقادا ۲،۹۵۰ مین، آسیادا ۱،۹۰۵ مین، توپلام ۶ میلیون ۵۵۷ مین کیلومتر مربع ساحه سی اولان گئیش دؤولت بوراخمیشدی. قانونی سلطان سولیمان (۱۵۶۶-۱۵۲۰) ایسه ایمپراتورلوغون ساحه سینی ۱۴ میلیون ۸۹۳ مین کیلومتر مربعه چاتدیردی.^{۳۵۲} اونون حاکمیتی دؤورونده عثمانلی ایمپراتورلوغوندا ۱۴ میلیون آدام یاشایردی؛ بو زامان ایسپانیا نین ۵ میلیون، اینگیلتره نین ایسه جمعی ۲،۵ میلیون اهالی سی

واردی. تکجه ایستانبولون ۵۰۰ مین اهالی سی واردی.^{۳۵۳} سلطان سلیم ۱۵۱۷- جی ایلده قاهره نى توتوب، مملوک ایمپراتورلوغونون آخیرینا چیخانندان سونرا خلیفه لیگین ایستانبول کئچدیگینی بیان ائتدی.^{۳۵۴} تورک ادبیاتی، علم و صنعت ساحه سینده ۱۶-۱۷-جی یوزایل لرده اؤنملى ایره لیله ییش لیر باش وئردی.^{۳۵۵} عثمانلی سلطانی باشقا اۆلکه لرده ائلچى ساخلاماغى اؤزونه سیغیشدیرماسا دا اوروپادا و دیگر بۆلگه لرده اولوب-کئچن لردن یاخشی خبردار ایدی، گئیش کشفیات شبکه سی واردی، اوروپا ایش لرینه فعال موداخیله ائدیردی. آلمان، عینی زاماندا ایسپان کرای اولان چارلئس کوینت کی اوروپادا ایره لیله مه سینه مانع اولان اساس قوه سایدیغى اوچون، قانونی سلطان سولئیمان فرانسایا یاردیم ائتمیش، هر واسطه ایله پروتستانت حرکاتینی، انله جه ده لوتر کی دستکله میشدی.^{۳۵۶}

۱۶-جی یوزایلده قودرتی نین زیروه سینده اولان عثمانلی، نؤوبتی یوزایلده گئرلمه یه باشلادی، او بیرى، ۱۸-جی یوزایلده ایسه آرتیق اوروپایا مناسبت لرده مدافعه یه چکیلمه یه مجبور اولدو. عثمانلی تاریخی نین بیلجی لری بو دراماتیک گئرلمه نین چئشیدلی سببلرینی گؤستریرلر.^{۳۵۷} بونلارین چوخوسو دا منطیقه و مقایسه لی آنالیزه دایالی دیر. بو سببلر سیراسیندا اوروپانین جوغرافی مؤوقعی نین اوکئان آشیری گمیچیلیک و تیجارت اوچون او یغون اولماسی، ۱۶-جی یوزایلدن سونرا

353 - Paul Kennedy, *The Rise and Fall of the Great Powers*, p. 11.

۳۵۴ - مملوک ایمپراطورلوغوندا حاکیم قیچاق لار (کومان لار)، قیچاق لهجه سی حاقیندا محض قیچاق لهجه سینده اثرلر یازیلیمیش، عربجه دن تورکجه یه ترجمه لر ائدیلمیش، حؤکمدارلار آراسیندا خیلی ادیب چیخمیشدیر. سون مملوک سلطانی کانسو قانونی ده عرب و تورک دیل لرینده غزل لیر یازمیشدیر.

Ahmet Temir, *Kıpçak Edebiyatı, Türk Dünyası El Kitabı, Üçüncü cilt, Edebiyat*, s. 103-106.

۳۵۵ - باخین:

Türk Dünyası El Kitabı, Üçüncü cilt, Edebiyat, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1992, s. 130-207.

356 - Necdat Sevinç, *Osmanlılarda Sosyo-Ekonomik Yapı*, cilt I, s. 8-15.

۳۵۷ - مثلاً، باخین:

Oral Sander, *Siyasi Tarih, İlkçağlardan 1918'e*, Ankara: İmge kitabevi, 1997, s. 88-103; İsmail Cem, *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi*, İstanbul: Türkiye İş Bankası kültür yayınları, 2007.

آوروپا اۆلكهلىرى نىن موستملكله لرلىن غارتىندىن الدە ائتديكلرى ثروت لىر، بو اۆزول [ماهيت] اوزرىندە آوروپانىن حربى و اقتصادى گوجونون آرتماسى خصوصى قئيد اولونور. آوروپانىن ايرەلى يە چيخماسى اوچون بو عاملين اؤنملى رولو اولدو. گميچىلىك و موستملكه چىلىكىدە اؤنملى اوغورلار قازانمىش پورتگىز و ايسپانىانى بو، آوروپانىن ديگر اۆلكه لرلىندىن داها زنگين، حتى قودرتلى ائتدى. اما بو عامل همين اۆلكه لرلىن اوستون مۇوقعلىرى ساخلاماسى اوچون يئتمەدى. تشبۆث سونراكى دؤورلردە هوللاندىا، فرانسا و اينگىلترە يە كئچدى. جوغرافى كشفلر و دونيا تيجارت يوللارى نىن ايستيقامتى نىن ديشمەسى، ائله جه ده موستملكله لرلىن غارتىندىن الدە ائدىلمىش قيمتلى مئتاللار عثمانلى نىن دونيا سياستىندە چكى سىنە، حتى عثمانلى نىن اقتصادى حياتىنا دا بىر باشا تاثير ائتدى (اينفلياسيا [تورم] و س.).

آوروپانىن بعضى دؤولتلىرى نىن عثمانلىنى ۱۸-جى يوزايلىن باشلارلىندان اعتباراً اوستەلە مەسىندە بو عاملين (آوروپانىن موستملكله لرلىنى غارت ائتمەسى) شوبهه سىز رولو اولدو. اما او سبب دئىيل، داها چوخ نتيجه ايدى. ۱۳-۱۸-جى يوزايلىردە آوروپانىن بىر سىرا اۆلكهسى اينكىشافىن اؤنونو آچان درىن رنسانس، رنفورما و آيدىنلانما پروسسنى ياشادى، حقيقتاً اورتا يوزايلىلرلىن سخولاستىكاسىندان [مكتب گرايى] سىيرىلىب چىخاراق ديشدى (مودرنلىشدى). دقتى چكن فاكتلار دان بىرىسى ده اودور كى، اينسان آزادلىغى اوچون داها اويغون شرايط يارادان، امك و قناعت يولو ايله تانرىيا داها ياخين اولماغى تبليغ ائدن پروتستانتلىغىن اوتوروشدوغو اۆلكه لىر داها سرعتلە اينكىشاف ائتدى. دقتى چكن باشقا بىر فاكت دا اودور كى، محض ايلك مىللت-دؤولت لىر اولان هوللاندىا، فرانسا، اينگىلترە آوروپانىن ان قودرتلى دؤولتلىرى ايدى.

عثمانلى اوچون رنسانس و رنفورما خاراكترىك دئىيلدى، آيدىنلانما دؤورونو ايسە نسبتاً گئج ياشادى (همين واخت آوروپا آرتىق باشقا اينكىشاف مرحله سىنە گىرمىشدى)، مىللت-دؤولتىن يارانماسى ايسە داها سونراكى دؤورلردە باش توتدو. آوروپادا يئنىلشمە حرقاتلارى نىن باش توتماسى نىن، عكسىنە عثمانلىدا اونون ان آزى لنگيمەسى نىن سببلىرى

سیراسیندا ایلک اولاراق دؤورون اساس استحصال واسطهسی اولان تورپاق اوزرینده اؤزل مولکیتین اولوب-اولمماسیندا دیر. یوخاریدا دا قیسا اولاراق قئید ائدیلدیگی کیمی، تورپاق اوزرینده اؤزل مولکیت یالینیز آروپا اوچون خاراكتئریک اولان سوسیال و سیاسی مناسبتلری شرطلندیردی. قانونی سلطان سولئیمان تورپاق مناسبتلری ساحهسینده اصلاحاتلار کئچیردی، اما عثمانلی میری سیستمی (خاص، زعامت، تیمار تورپاقلاری) مولکیت فورماسی نین دیشمهسینی نظرده توتما دیغیندان ثمرهلی اولمادی. تورپاغین دؤولتین مولکیتینده قالماسی مرکزی حاکمیتین گوجلنمهسینه و داها سرت مطلق فورما آلماسینا سبب اولماقدا ایدی. باشقا بیر سبب ایسه عثمانلی نین میللت-دؤولت اولمادان اؤنجه چوخ سرعتله افراط گئیشلنمهسی و چئشیدلی اثتیک، دینی بیرلیکلری اؤزونده بیرلشدیرن نهنگ ایمپراتورلوغون ایدارهسی نین خصوصاً قانونی دؤوروندن سونرا کوسموپولیتلشمهسی دیر. یالینیز سلطانا باغلی اولان و اونون قارشسییندا مسؤولیت داشسیان یوکسک روتبهلی دئوشیرمه (تورک اصیللی اولمایان) مأمورلار حاکمیتله خالق آراسیندا اوللرده اؤزونو گؤسترمیش قوپوقلوغو داها دا آرتیردیلار. آروپاداکی دینی دورومون عکسینه، ۱۷-جی یوزایلدن اعتباراً دین دؤولت حیاتیندا رولو داها دا آرتدی. بو سیرادان، ایلک دفعه اولاراق اؤنملی دؤولت مسئلهلری ایله باغلی شیخ الاسلامین رأیی سوروشولماغا باشلاندى.^{۳۵۸} محض دین آداملاری نین سعی نتیجهسینده اؤلکهده مطبعه نین قورولماسی بیر نؤجه یوزایل لنگیدیلدی.

ویانانین ایکنجی اوغورسوز محاصرهسی (۱۶۸۳) و کورلوفچا باریشیندان (۱۶۹۹) سونرا عثمانلی نین آروپادا فتحلری گئرییه تپدی، اونون حربی و سیاسی پرنستیتزینه آغیر ضربه دیدی، عثمانلی بیر-بیری نین آردینجا بالکانلاردا تورپاق ایتیرمهیه باشلادی. عثمانلی دؤولت مئخانیزمی داها اولکی کیمی ایشلهیه بیلمهدی. بو، ۱۶-جی یوزایل ایچینده ایکی دفعه آرتان اهالینی تورپاقلا تآمین ائتمک پروبلئمی نین یارانماسیندا، آزالان خزینه

358 - Yusuf Halaçoğlu, XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1998, s. 149-150.

گلیرلی قارشى سیندا وئرگی لرین بیر نئچه دفعه آرتیریلما سیندا، یئرلرده اهالی نین آیاقلانماسیندا، یئنی چری لر و سیپاهی لرین تئز-تئز آرانسی قاریشیدیرماسیندا، مرکزی ایداره چیلیکده یولسوزلوغون آرتماسیندا، عثمانلی حربی گوجونون گئد-گئده ضعیفله مه سینده و سایره ده اؤزونو گؤستردی.^{۳۵۹}

تورک دونیاسی نین باشقا بیر کسیمی - تورکوستان دا ۱۶-جی یوزایلین باش لاریندا جدی سیاسی گلیشمه لره صحنه اولدو. ۱۵۰۰-جو ایلده اؤزبک تورک لریندن محمد شئیانی ماوراءالنهری اله کئچیریپ تئیموراوغول لاری نین بورادا حاکمیتینه سون قویدو. سونرا چاغاتای خانى ایله اوبغور خانینی بیرلیکده مغلوب ائده رک، داشکند و سایرامی توتدو، حسین بایقارانین اؤلوموندن سونرا ایسه خارزمی، داها سونرا بلخ، هئرات، فرقانه و خوراسانی اؤز دؤولتینه قاتدی. ۱۵۱۰-جو ایلده صفوی لرله ساواشی اودوزدو و اؤلدو. ۱۵۹۷-جی ایلده صفوی لردن یئنی ضربه آلان شئیانی لر دؤولتی آز سونرا پارچالاندى. اونون اراضی سینده بوخارا خانلیغی (۱۷۸۵-۱۵۹۹)، خيوه خانلیغی (۱۹۲۰-۱۵۱۲) یاراندى، داها سونرا تورکوستانین بیر حیصه سینده خوکاند خانلیغی (۱۸۷۶-۱۷۱۰) مؤوجود اولدو.^{۳۶۰}

شئیانی لر و اوندان سونراکی دؤولت لر زامانی مؤوجود کولتور حیاتی نین دقتی چکن جهت لریندن بیرى یئرلی حاکم لرین اکثریتی نین بیلاواسیطه ادبیاتلا مشغول اولمالاری ایدی. محمد شئیانی نین اؤزو موکممیل بیر دیوان یازمیش چاغاتای شاعیری ایدی. او، شعرلرینده «چینگیزی» اولماسی ایله اؤیونموش، عینی زاماندا یسوی نین قوتلی تأثیری آلتیندا اولموش، نوایی نین غزل لرینه نظیره لر یازمیش، تورکلوک شعورونو اورتایا قویموش دور. اؤزبک اصیل زاده لریندن محمد صالح له تورکلوک- فارسلیق مذاکره لری و مباحثه لری آپارمیش دیر. بو زامان یازیلان تاریخ اثرلری آراسیندا ابوالقاسی باهادیر خانین (۱۶۶۳-۱۶۴۷) شجره ی تورک و خصوصیه فرقله نیر و اثنتیک شعورون یارانماسیندا بو اثرین موستثنای رولو

359 - İsmail Cem, Türkiye’de Geri Kalmışlığın Tarihi, II başlık.

۳۶۰ - باخین:

Türk Dünyası El Kitabı, Birinci cilt, Coğrafya-Tarih, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1992, s. 452-454.

واردیر. بونونلا بئله گؤستمک لازیم دیر کی، تورکوستاندا تورک ادبیاتی و علمی ۱۶-جی یوزایلده و اوندان سونرا معین دیرچلیش دؤورو یاشاسا دا نوایی زیروه سینی آشا بیلیمه میس، ۱۷-۱۸-جی یوزایل لرده حتی فارس ادبیاتینا مارق بوخارادا یئنی دن تورک ادبیاتینا نسبتاً یوکسک اولموش دور.^{۳۶۱}

شئیانی لر خوراسانی ایشغال ائتدیکن سونرا بايقارانین نوه سی ظهیرالدین بابور مقاومتین معناسیز اولدوغونو گوروب، هیندیستانا اوز توتدو (۱۵۱۹) و اوزون ساواش لاردان سونرا بورادا هیند-تورک ایمپراتورلوقونو قوردو (۱۵۲۶). بابورون سولاله سی تورک کؤکلی اولماسینا باخمی اراق، اونون قوردوغو دؤولت تاریخده «موغول لار ایمپراتورلوقو» کیمی تانییب. بو یانلیشلیق بابورون و سلفلری نین شجره لرینی چینگیزه باغلامالاری ایله ایضاح ائدیلمه لی دیر. بو ایمپراتورلوق بؤیوک بیر اراضیده اوزون مدت (۱۸۵۸-۱۵۲۶) مؤوجود اولدو. ظهیرالدین ایمپراتورلوقون بانی سی اولماق دان داها چوخ مشهور بابورنامه و دیوان مؤلفی اولماسی ایله تانیمیش دیر. بابورنامه ساده چاغاتای تورکجه سی ایله یازیلیمیش، مئموار[آنی، خاطیره] ادبیاتی نین دونیاجا ساییلان ان موکمل اؤرنکلریندن بیریدیر.^{۳۶۲}

بئله لیکله، مودئرن دؤورون باش لاریندان سونراکی اوچ یوز ایلیک اوزون بیر دؤوره قوش باخیشی ایله قیسا بیر نظر سالارکن گوردوک کی، رئفورماسیا و آیدینلانما حرکتی نین نتیجه سینده اروپا (داها دوغروسو، باتی اروپا) اورتا چاغ لار و اونا خاص اولان دیرلرله اوزولوشدو، داخلاً گوجلندی و خاریجاً گئنیشلندی؛ روسیا نسبتاً ضعیف قونشولاری حسابینا سرعتله گئنیشلیب دنیا میقیاسیندا بؤیوک گوجه چئوریلدی؛ عثمانلی، گوجونون زیروه سینه چاتدیقدان سونرا تدریجاً داخلاً ضعیفله دی و یئنی لشمه سی زورلاشدی؛ تورکوستان دا اورتا چاغ لاردان چیخا بیلیمه دی. ۱۶-۱۸-جی یوزایل لرده اروپانین بیر حیصه سینده تاریخده ایلک دفعه

361 - Abdülkadir İnan, Çağatay Edebiyatı, Türk Dünyası El Kitabı, Üçüncü cilt, Edebiyat, s. 94-102.

۳۶۲ - باخین:

Türk Dünyası El Kitabı, Birinci cilt, Coğrafya-Tarih, s. 455-456; Türk Dünyası El Kitabı, Üçüncü cilt, Edebiyat, s.93-94.

اولاراق میللت-دؤولت نومونه لری یارانندی. بو یوزایل لر تورک دونیاسیندا عمومیتله کولتورل یوکسلیش، ادبیاتدا فضولی مکتبی نین یارانماسی دؤورو اولماسینا باخمایاراق، کولتور ساحه سینده یاریمچیق، ناقص دوروم (اؤزلیکلە میللی تحصیل سیستمی نین فورمالاشماماسی) قالدی، میللت-دؤولت یاریشیندا تورک لر گئریله دی. تورک دؤولت لری نیندن هئچ بیرى عنعنەوی دؤولت مرحله سینى کئچە بیلمه دی.

بئله بیر اورتامدا آراشدیرمانین پرئدمتتى [قونوسو] اولان آذربایجاندا نەلر باش وئردی؟

يئددىنچى بۇلوم

صفوى لرين يوكسلىشى

صفوى اوچاغى و قىزىل باش بوى لارى

أوروپانىن عكسىنه اولاراق آذربايجاندا ۱۶-جى يوزايل دىن بىن رولونون افراط درجه ده آرتماسى، اونون ائتيك پروسس لرە يۇن وئره بيله جك گوجه صاحب اولماسى، آذربايجانىن گله جه يىنى بيلرله يه جك سياسى - ائتيك مئيل لرين اؤزونو گؤستمەسى ايله سجه لنير. بو، اولكى يوزايل لردە دىنى - سياسى حياتدا باش وئرميش ديشيكليلك لرين منطقى نتيجه سى ايدى.

تورک تۇره سى نين معين رولو قالسا دا قارقويونلولا ردا (۱۴۶۸-۱۴۱۰) و آغ قويونلولا ردا (۱۵۰۱-۱۴۶۸) حاکميتين مشروع (لئگيتيم) قايناغى ايسلام ايدى. بونا اويغون دا حاکميت قوروم لارى فورمالاشديريلميشدى. دؤولتين دىنى سياستى نين ايجراچى لارى باشدا صدر (يا صدرِ عالى، قاضى القضاة) اولماقلا علما (روحانى) طبقه سى ايدى. تاثير و صلاحيت باخيميندان صدر، امير اعظمه برابر دؤولت آدمى ساييلردى. صدر محكمه، پوليس - قئيديات، تحصيل و جامى - مسجد ايش لرينه باخيردى. صدر و يوكسک روتبه لى روحانى لر (قاضى لر، محتسبلر، مفتى لر، امام لار، مؤذن لر، معلم لر و مدرس لر) دؤولت دن ايلي ق آلير، علاوه اولاراق اونلارا سويورقال و وقف لرين گليرلرندن پاي آيريليردى. آشاغى روتبه لى روحانى لر ايسه كئچيم لرينى خالقين وئردىگى زکات، فطره، هديه و ساير حسابينا تايمين ائديرديلر.^{۳۳} سيف الدين اثرشاهينه گؤره، او زامانكى علما بوگونكو آنلامدا مئديا گؤروينى داشيبير، حاکميتين خالقا بيرباشا علاقه سىنى تايمين

363 - Seyfeddin Erşahin, Akkoyunlular. Siyasal, Kültürel, Ekonomik ve Sosyal Tarih, İstanbul, 2002, s. 207.

ائیدردی.^{۳۶۴} اودور کی، حاکمیتین مشروعلوغو خئیلی درجه ده سولطانین تعین ائدیگی و معاش و ئردیگی روحانی لرین فعالیتیندن آسیلی ایدی. تئز-تئز حاکمیت دیشیکلیگی نین اولدوغو ۱۵-جی یوزایلین سون لاریندا خالق اطاعته چاغیرمالی اولان بو روحانی لرین اؤزلری نین موجود حاکمیتیه لویال [وفادارلیق] مناسبتی بؤیوک اؤنم داشیبیردی.

صدر و باشقا یوکسک روتبه لی علما اساساً فارس لاردان عبارت ایدی. اولارین تورکجه بیلمه مه لری ناراضیلیق، بعضاً حتی پروبلئم یارادیردی. تاریخ قایناق لاری نین بیرینده سلطان یاقوبون کئچمیش معلمی، فارس کؤکنلی قاضی عیسی ساجوی نین «تورکی بیلمز» اولدوغو اوچون صدر وظیفه سینی داشییا بیلمه دیگی یازیلیر. بورادا گؤستریلیر کی، «تراکیمه علماسیندان اوتوز-قیرخ نفر» ساجوی دن «تورکی بیلور» بیر آدمی کاتب تعین ائتمه سینی و مؤهورو تحویل وئرمه سینی طلب ائتمیشدی.^{۳۶۵}

دؤولته بیرباشا باغلی اولان دینی قوروم لارین یانیندا اوجاق لار (طریقت لار)^{۳۶۶} سیاسی حاکمیتین دقت مرکزینده ایدی. بیر شئیخین صوفی (تصوف) تعلیمی بازاسیندا یارانان اوجاق لار سیاسی تشکیلات لار اولماسا دا آز بیر واختدا سیاسی لشه بیلیر، اؤلکه ده سیاسی دورومو معین ائدن اساس عامل لردن بیرینه چئوریلیردی. موجود حاکمیته قارشى حرکاتین بللی بیر طریقت-اوجاق فورماسیندا اؤزونو گؤسترمه سی اورتا چاغ لار اوچون عادی حال ایدی. بو سبب دن ده قاراقویونلو و آغ قویونلو حؤکمدارلاری شئیخ و اؤولیا لارا خصوصی حؤرمتله یاناشمیش، اوجاق لارلا ایستی مناسبت قورماغا چالیشمیش لار. اوزون حسن دؤورونده بو مناسبت داها دوزنلی شکیل

۳۶۴ - یئنه اورادا، ص. ۲۰۸.

۳۶۵ - یئنه اورادا، ص. ۲۱۰-۲۱۱.

۳۶۶ - طریقت عربجه «یول» انلامنا گلن سؤزدور. آذربایجاندا خالق آراسیندا داها چوخ «اوجاق» ایستیفاده ائدیلیلر. اوجاق-طریقت صوفی منشألی اولوب، «بیر مسلمانین معنوی قابیلیتینی گلیشدیرمک اوچون ایستیفاده ائدیگی اخلاقی و معنوی متود و یول معناسینی داشیبیر.»

باخین:

Mezhepler ve Tarikatlar Ansiklopedisi, İstanbul: Tercüman Tesisleri, 1987, s. 195-198.)

آلمیش، سولطانین امری ایله ۴۰۰۰ تککه و زاویه یارادیلیمیشدی.^{۳۶۷}

آغ قویونلolar ایمپراتورلوغوندا خالق آراسیندا یاییلمیش اساس اوجاق لار سنّی مذهبلی خلوتیه، نوربخشیه، نقشیبندیه، بایرامیه و شیعه مذهبلی صفویه ایدی.

ایسلام دونیاسیندا گئیش یاییلمیش و تورکلر آراسیندا ان چوخ طرفداری اولان طریقت لردن بیرى خلوتیه ایدی. بو طریقت آدینی «هئچ کسین اولمادیغی بیر حالدا و یئرده الله ایله معنا دانیشماق» آنلامینا گلن «خلوت» سؤزوندن آلمیش دیر.^{۳۶۸} خلوتیلیگین باشلیجا پرینسیپلری بونلاردیر: لا اله الا الله دئیّه ذکر ائتمه، الله یین یئددی آدی (لا اله الا الله، الله، هو، حاق، حی، قیوم، قهار)، ایچ دونیانی تمیزلеме و بو سیرادا گؤروله جک یوخولارین یوروملانماسی ایله معنوی گلیشمه نین الده ائدیلمه سی.^{۳۶۹} خلوتیلیگین ایدئیا قایناغی اولاراق ۱۰-جو یوزایل فیلسوفو عبدالقاهر سوهره وئردی نین دینی-صوفی فیکیرلری گؤتورولور. اوجاغین قوروجوسو خارزملی اخى محمد خلوتی ساییلیر (اؤلومو ۱۳۷۸/۱۳۷۹). او، مشهور شیخ ایبراهیم زاهید گیلانی نین (اؤلوم. ۱۳۹۷، تام آدی: ایبراهیم الزاهید ابن رؤوشن ابن امر بابیل ابن شیخ بیداری کوردی السینجانی) یانینا گلهرک اونون فیکیرلرینی یاییلمیش دیر. محض بو شخصین آدی ایله باغلی اولان زاهیدیلیک طریقتیندن خلوتیلیک و صفویه اوجاق لاری توره میس دیر.^{۳۷۰} خلوتیه اوجاغی نین باشیندا داها سونرالار سید یحیی شیروانی (اؤلوم. ۱۶۶۳) و دده عمر رؤوشنی (اؤلوم. ۱۵۳۴)، اونلاردان سونرا ایسه محمد دمیرتاش (اؤلوم. ۱۵۲۴) و ایبراهیم گولشنی (اؤلوم. ۱۵۳۴) دورموش دور. سیفال دین اثر شاهین، ه گوره، شیروانی دن اعتباراً بو اوجاغین بوتون قول لاری نین شیخ لری تورک دور.^{۳۷۱} شیخ گولشنی اؤز اصلینی اوغوز خاننا باغلامیش،

367- Walther Hinz, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, s. 104.

368 - Süleyman Uludağ, Tasavvuf Terimleri Sözlüğü, İstanbul, 1991, s. 206.

369 - Mezhepler ve Tarikatlar Ansiklopedisi, s.80.

۳۷۰ - خلوتیلیک حاقیندا گئیش بیلگی آلماق اوچون باخین:

Mehmet Rıhtım, Seyid Yəhya Bakuvı vı Xəlvtılık, Bakı: Qismət, 2005.

371 - Seyfeddin Erşahin, Akkoyunlular. Siyasal, Kültürel, Ekonomik ve

آغ قویونلو ساراییندا بؤیوک نفوذ صاحبی اولموش، اوزون حسن دن سونراکی سیاسی پروسئس لرده، بو سیرادان حاکمیت دیشیکلیگینده فعال ایشتیراک ائتمیش دیر. خلوتیه نین مختلف قول لارینی تمثیل ائتمیش شیخ لر عثمانلی ساراییندا دا بؤیوک نفوذ صاحبی ایدیلر.^{۳۷۲}

آغ قویونلو سارایی نین دستک وئردیگی باشقا بیر اوجاق (طریقت) ده نوربخشیه ایدی. او، کوروییه طریقتی نین بیر قولو کیمی یارانمیشدی. بو طریقتی سید محمد نوربخش (اؤلوم. ۱۴۶۵) قورموشدو.^{۳۷۳} باشقا بیر طریقتی ایسه حاجی بایرام ولی (اؤلوم. ۱۴۳۰) آنکارادا قورموش، اونا اوزون حسن قایغی ایله یاناشمیشدی. قوروجوسونون وفاتیندان سونرا بیر نئچه قولاً آیریلان بو طریقت اوزون زامان یاشادی.^{۳۷۴}

چئشیدلی طریقتلر (اوجاقلار) آراسیندا ان اوغورلوسو صفویه اولدو. بو اوجاغین بانی سی شیخ سید ابوالفتح اسحاق صفی الدین الاربدیلی الحسینی (اؤلوم. ۱۳۳۴) سنّی زاهدیه (بعضی قاینالاردا خلوتیه) طریقتی شیخی ابراهیم زاهد گیلانییه بیعت ائتمیش، اونون قیزی بیبی فاطما ایله ائولنمیش، شیخی وفات ائندن سونرا اونون یئرینه کئچمیش دیر. صفی الدین خلوتیه آنلایشینا قلندرینی (Kalenderiye) ده قاتاراق صفویه اوجاغی نین اساسینی قویموش دور.

قلندریه، جمال الدین ساوی (اؤلوم. ۱۲۳۳) طرفیندن یئنی دن تشکیلاتلاندریلیب، موستقیل طریقت حالینا گتیریلیمیشدی. او، فارسجا ریند، دونیا ایله علاقه سینی کسمیش، الله یؤنلمیش کیمی معنا داشیبیر. قلندری لرین ان اؤنملی اؤزلیگی «چهار-دارب» دئییلن دؤرد یئرین - ساچ، ساققال، بیغ، باش - تراش ائدیلمه سی دیر. بو، اطراف داکا لارین اونلاری

Sosyal Tarih, s. 170.

372 - Faruk Sümer, Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları, s. 169; Seyfeddin Erşahin, Akkoyunlular. Siyasal, Kültürel, Ekonomik ve Sosyal Tarih, s. 171.

۳۷۲ - Mezhepler ve Tarikatlar Ansiklopedisi, s.159.

قینامالارینا تحریک ائتمه‌سی اوچون گرکلی سایلیردی. بو کئیفیتینه گؤره، قلندریه دونیاگؤروشو ملامتییه طریقتی‌نین تحریکچی گؤروش لرینه اویغون گلیسر. ملامتی‌لره گؤره، ادب-ارکانا بوغولموش ذکر مجلس‌لری، قیافه، عادت و عنعنهلرله الله چاتماق مومکون دئییل دیر. اونا چاتماق یالینز حاقا باغلانماق، جمعیت ایچینده یاشایاراق خالقا خیدمت ائتمک، تواضعکارلیق و عشقله گئرچکله‌شه بیلر. بونون اوچون تککه، زاویه کیمی اؤزل یئرلر ده لازیم دئییل، چونکی اؤزل یئر و اؤزل قیافه‌لرده ریا تهلوکه‌سی وار، بو دا اخلاصا (صمیمیت، صمیمی باغلیلیق) ضد دیر. بونونلا ملامتییه حرکاتی صوفی حیاتی فورما و خاريجی گؤرونوشه قوربان وئرمک ایسته‌ین صوفی‌لره قارشى گوجلورناکسیانی عکس ائتدیرمیش دیر.^{۳۷۵} بو ایکی طریقتین باخیش‌لاریندا فرق‌لر ده وار: ملامتی‌لر عبادت‌لری گیزله‌در، قلندری‌لر ایسه عادت‌لره قارشى چیخار، اونلاری پوزارمیش؛ ملامتی‌لر فورما و قیافه‌ده خالقلایا بیر اولماغین طرفدارای ایدی، قلندری‌لر اوچون ایسه بونون اهمیتی یوخ ایدی. دینی حؤکم‌لره قارشى چیخان بو صوفی طریقت‌لر زامانلا «پیس وردیش‌لری ده ایچینه آلان بیر جریان حالینی آلمیش دیر»^{۳۷۶}.

صفویلیکده ان اؤنملی جهت‌لردن بیرى‌سی بو ایدی کی، او، خلوتی ترک ائنده‌رک جلوتی قبول ائتمیش، یعنی خالقلایا بیرلیکده اولماغا اوستونلوک وئرمیش دیر.^{۳۷۷} بو، صفی عائله‌سی‌نین نفوذونو یایماسیندا، دهاها سونرالار ایسه سیاسی حاکمیتیه صاحب اولماسیندا اؤنملی رول اوینادی. عائله‌نین منشأیی مسئله‌سینی ده صفوی‌لر آکتیو تبلیغات عاملینه چئویرمیش‌دیلر. خلوتیلیگین گؤرکملی نماینده‌سی شیخ گولشنى اؤز اصلینی اوغوز خانلا باغلا بیردیسا، سنّی صفی عائله‌سی شیعه‌لیگی قبول ائتدیکن سونرا ادعا ائتمه‌یه باشلادی کی، اصیل‌لری ۲۱-جی نسیله یئددینجی شیعه ایمامی موسی کاظمی، ۲۶-جی نسیله ایسه ایمام علی‌یه چاتیر. حالوکى بو مسئله‌نی خصوصى آراشدیرمیش تدقیقاتچی‌لارا گؤره، صفی عائله‌سی‌نین

۳۷۵ - باخین:

Mezhepler ve Tarikatlar Ansiklopedisi, s.126, 137.

۳۷۶ - یئنه اورادا، ص. ۱۲۶.

۳۷۷ - Mehmet Rıhtım, Seyid Yəhya Bakuvı və Xəlvətlik, s. 102.

سیدلیکله، پیغمبر نسلی ایله هئچ بیر علاقه‌سی اولمیش دیر.^{۳۷۸} عائله‌نین تاریخاً ایلك معلوم شخصی فیروزشاه زرین‌کلاه («قیرمیزی پاپاق») آدلی بیر سی‌دی. او، ۱۲-جی یوزایلین ایکینجی یاری سیندا اردبیل اطرافیندا مسکونلاشمیش، بوراداکى ایسفرنجان و کلخوران [کاهرالان، کهره‌لان] کندلرینه بیه‌لیب، بورادا اکینچیلیکله مشغول اولموش دور. حتی والتیر هینز، صفوی عائله‌سی‌نین ائتیک ترکیبینه گورجو و روم قادی‌لاری‌نین اولماسینی نظره آراق، «ایسماعیلین دامارلاریندا آخان قاندا آناسی مارتا (یعنی یونان، بوندان باشقا آتا طرفیندن ده روم قاریشیق) دولایسییلا تورک قانی‌نین اوستون بیر دورومدا اولمادیغی گورولور» کیمی اساس‌سیز ادعا ایره‌لی سورور.^{۳۷۹} مسئله‌نین دتال‌لارینا گیرمه‌دن اونو دئمکله کیفایتلنک کی، سونراکی تدقیقاتچی‌نین نه دئمه‌سیندن داها اؤنملی سی صفوی‌لرین ائتیک منسوبیتینی نه سایماسی دیر. اوندان، ائتیک کیملیک‌دن داها اؤنملی سی ایسه، بیزجه، سونراکی صفوی حاکم‌لری‌نین کولتور سیاستی‌نین ائتیک طرفی دیر. نؤوبتی بؤلوم‌لرده بو مسئله‌یه قایداجاغیق. صفوی اوجاغی‌نین تشکیلاتی اؤزللیک‌لری اوزرینه گلک.

صفویه اوجاغی یالینز دینی قوروم دئییلدی. اوجاغین باشچی‌لاری قوتلندیکجه بؤیوک سیاسی ادعالار اورتایا قویماغا باشلادیلار. اؤزللیکله شیخ جونئید (۱۴۵۶-۱۴۷۷) و شیخ حیدر (۱۴۸۸-۱۴۵۶) زامانیندا اوجاق اؤلکه‌نین و جوغرافی بؤلگه‌نین سیاسی حیاتی‌نین اؤنملی عامل‌لریندن بیرینه چئوریلدی. هله ۱۴۴۹-جو ایلده قارقویونلو جاهانشاه پادشاهین، ائله‌جه ده عمی سی شیخ جعفرین تضييق‌لری ایله اردبیلی ترک ائتمیش جونئید، آنادولویا اوز چئورمیش، بوراداکى تورک بوی‌لاری آراسیندا فعال ایش آپاراراق چوخلو طرفدار توپلامیش، بورادا دا نفوذونون آرتماسیندان احتیاط‌لانان عثمانلی پادشاهی‌نین تضييقی ایله مصر سلطانی‌نین نظارتینده اولان سوریا یا کئچمیش، عینی قایدادا تورک بوی‌لاری آراسیندا تبلیغات ایشی آپارمیش دیر. قارقویونلو پادشاهینا قارشى مبارزه‌ده دستک الده ائتمک اوجون آغ‌قویونلو بوی‌لاری‌نین باشچی‌سی، گله‌جک آغ‌قویونلو پادشاهی

۳۷۸ - مثلاً، باخین: احمد کسروی تبریزی، شیخ صفی و تبارش، تهران، ۱۳۲۴.

۳۷۹ - Walther Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, s. 63-64.

اوزون حسن نین باجی سی ایله ائولنمیش دیر. شیروانشاه خلیل الله ایله دؤیوشده محو ائدیلمیش جونیئدین یولونو اوغلو شئیخ حیدر (۱۴۵۶-۱۴۸۸) داوام ائتدیردی. او، دایی سی اوزون حسن نین قیزی ایله ائولندی، شیروانشاهلا دؤیوشده مغلوب اولدوقدان سونرا موقتئ گئری چکیلدی. شئیخ حیدرین عنادلدا اوجاغین نفوذونو و قودرتینی آرتیرماق خطی سوندا صفوی عائله سی ایله آغقویونلو سارایی آراسیندا مناسبت لرین پوزولماسینا، سونونجونون بو عائله نی اؤز نفوذو اوچون اساس دوشمن ائلمئنت گؤرمه سینه، شئیخ حیدرین اؤزونون آغقویونلو و شیروانشاهلارین بیرگه حربی گوجو قارشى سیندا شهید اولماسینا نهدن اولدو. بونا باخمایارق صفوی اوجاغی آغقویونلولارا قارشى مبارزه نی داوام ائتدیردی. حیدرین بؤیوک اوغلو سلطان علی نین (۱۴۸۸-۱۴۹۴) اولدورولمه سی اوجاغی ضعیفلمه دی، شهیدلرین سایین آرتماسی صفوی اوجاغی نین موریدلری نین سایینی و سیاسی حاکمیت اوغروندا مبارزه عزمینی دها دا آرتیردی.^{۳۸۰}

صفوی اوجاغی هم ده منظم حربی تشکیلات ایدی. صفوی اوردوسونون گوجو یالینیز موریدلرین اوجاغا و شئیخینه فاناتیکجه سینه باغلی اولماسینا اساسلانمیردی. اردبیل شئیخلری دایم اوجاغین جبه خاناسی نین گوجلنمه سینه دقت یئتیریر، موریدلر دایم تعلیم کئچیردیلر.^{۳۸۱} قونشو اولکله ره آپاریلان یوروشلر صفوی اوردوسونون حربی جهت دن پخته لشمه سینه، اونون سیلاح-سورساتلات آمیناتینا، سیراوی صوفی (صوفو) دؤیوشچونون مادی دورومونون نسبتاً یاخشیشماسینا تأثیرسیز قالمادی.

۳۸۰ - اطرافلی بیلگی اوچون، مثلا، باخین:

Walther Hinz, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, s. 5-84; Oqtay Əfəndiyev, Səfəvilər və Qızılbaşlar XV əsrdə, Orta Əsrlər Şərqi. Akad. Z.M. Bünyadovun xatirəsinə həsr olunmuş məqallər toplusu, Bakı: Elm, 2000, s. 115-131; Faruk Sümer, Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü, s. 1-14; John Masson Smith, Jr., Turanian Nomadism and Iranian Politics, Iranian Studies, vol. XI, 1978, p. 70 -73; Süleyman Əliyərli (red.), Azərbaycan tarixi, s.323-326.

۳۸۱ - رها چاموراوغلونون «ایسماعیل» ادلی رومانیندا صفوی اوجاغی و اوردوسو حاقیندا تاریخی گئرجکلییه دایالی چوخ ماراقلی بیلگی لر وار.

Reha Çamuroğlu, İsmail, İstanbul: Doğan Kitapçılık, 2000.

صفوی اوجاغی ان چوخ گوجونو کۆچری و یاریم-کۆچری تورک بوی لاریندان آیلردی. اونلارین دا اکثریتی آنادولودا یئرلشمیشدی و اصلینده محض بو بوی لار صفوی اوجاغینی حاکمیتە گتیردیلر. اودور کی بو ماراقلی مؤوضوع اوزرینده بیر قدر اطرافلی دوراق.

آنادولو بوی لاری ایله صفوی عائلەسی آراسیندا بیرباشا علاقەنین امیر تئیمور دؤورونده قورولماسی حاقیندا معلومات چوخ یایغین دیر. تاریخی قاینالارا گؤره، امیر تئیمور اردبیلده شئیخ خاجه علی نی (۱۴۲۷-۱۳۹۲) زیارت ائتمیش، اونون خواهشینە جاواب اولاراق روم اسیرلری نین آزاد ائدیلب، شئیخین ایختیارینا وئریلمەسینی امر ائتمیشدی. بوندان باشقا اردبیل اطرافینداکی کندلر پوللا آیناراق شئیخ صفی توربەسینە وقف ائدیلمیش، بو وقفە توخونولمازلیق حاقی تانینمیش دیر. محض بو روم اسیرلری نین بیر حیصەسی اردبیلده (روملولار، یا آنادولو محلەسینده) مسکونلاشمیش، گئری قایدان لارین اکثریتی شئیخین نمایندهسینە چئوریلیمیش دیر.^{۳۸۲}

شئیخ جونئیدین آنادولو و سوریا یا ۱۴۴۹-جو ایلده باشلامیش یئددیایللیک سرگذشت لرله دولو سفری صفوی اوجاغی ایله تورکمن بوی لاری آراسینداکی علاقەلری یئنی سویه یه قالدیردی. بوی بی لری نین بیر چوخو ایله مورید-مورشود مناسبت لری قورولدو. جونئید، اورتا و دوغو آنادولودا صلاحیتلی نماینده لری اولان خلیفه لرینی تعیین ائتدی. روملو (سیواس-توکات-آماسیا یؤره لری)، اوستاجلی (اوستاجالو، سیواس-آماسیا-توکات)، تکەلی (تکەلو، آنتالیا بؤلگەسی)، شاملی (شاملو، سیواس-حلب-قازانتپ)، زولقدر (ماراش-یوزقات) کیمی بؤیوک اویماق لار، وارساق (تارسوس-آدانا)، چئینی (حلب، سیواس-توکات-آماسیا، ترازون-بایبورت-گوموشهانه-گیرئسون-جانیک)، اربگیرلی (مالاتیا)، تورقودلو (ارزینجان)، بوزچالی (بورچالی)، آجیرلی (حلب)، هینسلی (خینسلی، کورد بویودور)، چمیشکزک (تونجلی، کورد بویودور) کیمی نسبتاً کچیک بوی لار بوتؤو

اولراق، یا دا قیسماً صفوی اوجاغی نین /طریقتی نین موریدینه چئوریلدی. ۳۸۳
 جونئید سیاسی مبارزه سینده آرتیق اونلارا گؤونه بیلردی. محض بو
 بوی لاردان توپلانان ۵-۱۰ مینلیک موریدله شیخ جونئید ترابزون قالاسینی
 اله کئچیرمه یه جهد ائتدی.

آنادولوداکی تورکمن بوی لاری نین دا صفوی اوجاغی نین تیمثالیندا
 گون یئرینه و مورشوده احتیاجی واردی. زامان کئچدیکجه عثمانلی دؤولتی
 آنادولونون بیرلشمه سی ایشینی تاماملاییب، تورکمن بوی باشچی لاری نین
 حقوق لارینی محدودلاشدیریر، سونونجولاری زورلا مرکزی حاکمیته و اونو
 تمثیل ائدن لره تابع اولماغا مجبور ائدیردی. گئنیشله نن و مرکزله شن
 عثمانلی حاکمیتی قارشی سیندا رئوانش قازانماق و اسکی بیلک لارینی
 برپا ائتمک آرزوسو ایله کئچمیش آنادولو بیلک لری نین آریستوکراتیاسی
 و بوی باشچی لاری اومید یئری کیمی دوغویا باخیردی. اولکی بؤلومده
 ده دئییلدیگی کیمی، اؤز نؤوبه سینده آغ قویونلو پادشاهی اوزون حسن
 (۱۴۷۸-۱۴۵۳) ایسلام دنیاسی نین لیدئری اولماق خیالینا دوشموش، حتی
 ایستانبولو توتماق پلان لاری بئله چکیردی. بو مقصدله موسلمان و خریستیان
 دؤولت لریندن عبارت آنتی-عثمانلی بلوکونون یارانماسی ایدئاسینی مدافعه
 ائدیر، بو ایستقامتده آکتیو دیپلوماتیک فعالیت گؤستریردی. ۳۸۴ درینله شن
 ضدیت لری ۱۴۷۳-جو ایلده عثمانلی و آغ قویونلو اوردولاری نین اولتوق بئلی
 دئییلن یئرده باش-باشا گلمه سینه سبب اولدو. اوزون حسن ین طرفینده
 سئپاراتیست احوال-روحیه لی آنادولو اعیان لاری - قارامان بی لری پیر
 احمد و قاسیم، کئچمیش ایسفندیار اوغول لاری بیلگی نین باشچی سی
 قیزیل احمد و باشقالاری ووروشوردو. اولتوق بئلی ده کی غلبه دن سونرا
 سلطان محمد فاتح، کیچیک آسیانین عثمانلییا بیرلشدیریلمه سی پروئسینی
 بیردفعه لیک باشا چا تیدیردی، آنادولونون مرکزی بؤلگه لرینده کی سئپاراتیست

383 - Faruk Sümer, Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü, s. 43-56.

۳۸۴- باخین:

Yaqub Mahmudov, Azərbaycan diplomatiyası. Ağqoyunlu və Səfəvi dövlətlərinin Avropa ölkələri ilə əlaqələri (XV-XVII yüzilliklər), Bakı: Azərbaycan diplomatiyası, 1996, s. 76-128.

قوروم لاری دا لغو ائتدی. بونا باخمایاراق مرکز شمش عثمانلی حاکمیتی نین گۆزوندن دو شمکده اولان آنادولونون کئچمیش ارشی آریستوکراتیاسی دوروملا باریشماق ایسته میر، یئنه ده دوغودا گئدن پروسئس لری ایزله ییر، اورادان ایمداد اوموردو. ضعیفه مییش آغ قویونلو حاکمیتی نین یئرینده گوجلنمکده اولان صفوی اوجاغی زامانلا بو بوشلوغو دولدورماقدا ایدی.

او بیر یاندا، یوخاریدا دا دئییلدیگی کیمی، مرکزی حاکمیتی تمثیل ائدن دئوشیرمه عثمانلی لار یئرلی اهالییه یوخاری دان آشاغی باخیر، آدیم باشی اونو تحقیر ائتمک دن بئله چکینمیردی لر. عثمانلی مأمورلا تورک/تورکمن کندلی سی و یاریم-کۆچری اهالی سی آراسیندا یارانمیش ایریلیق سونونجولاری چیخیش یولو آراماغا تحریک ائیدردی. ضیا گؤکالپ چوخ سونرالار عثمانلی-تورک آیریمی حاقیندا یازیردی کی، عثمانلی تپی «تورکون کولتورونه و حیاتینا ضررلی اولان ایمپریالیزم ساحه سینه آتیلدی، کوسموپولیت اولدو، صنیف منفعتینی میلی منفعتین فؤوقونده گؤردو. اصلینده عثمانلی ایمپراتورلوغو گئیشله دیکجه یوزلرجه میللت لری سیاسی دایره سینه آلدیقجا، ایداره ائدن لرله ایداره اولونان لار آبری یکی صنیف حالینا گیریدیلر. ایداره ائدن بوتون کوسموپولیت لر (عثمانلی صنیفی) نی، ایداره اولونان تورک لر ده (تورک صنیفی) نی تشکیل ائیدردی. بو یکی صنیف بیری-بیرینی سئومزدی. عثمانلی صنیفی، کندینی میللت حاکمه صورتینده گؤرور، ایداره ائدیگی تورک لره میللت محکومه نظریله باخاردی. عثمانلی، دایما تورکه (ایششک تورک) دئیردی. تورک کندلرینه رسمی بیر شخص گلدییی زامان، (عثمانلی گلیر) دئییه هر کس قاچاردی. تورک لر آراسیندا قیزیل باشلیغین ظهورو بئله بو ایریلیقلا ایضاح اولونا بیلر.»^{۳۸۵}

بئله بیر سوسیال-سیاسی محیطده فرقلی، حتی مخالف ایدئولوگیانین و فعالیتین یارانماسی طبیعی ایدی. بئله بیر اورتامدا آنادولودا قیزیل باشلیق یایلماقدا ایدی. فاروک سومئر یازیر: «آنادولویا گلن شیخ جونئید

بو اؤلکه‌ده کندی مقصدی اوچون بلکه ده او مید ائتمه‌دیگی درجه‌ده الوئیشلی بیر زمین بولدو. دولاشدیغی کندلی لر و کؤچری لر آراسیندا شیعه و شیعه‌لیگه متمایل و مستعد (مئیلی) پک چوخ زومره‌لر ایله قارشیلانمادی. «^{۳۸۶} اؤنملی جهت اودور کی، شیخ جونئید بیرم‌ع‌نالی شکیلده اؤزونو پیغمبر اؤولادی، سید کیمی تقدیم ائدیردی. ^{۳۸۷} بو دا شیعه‌لیگین آنادولودا پراکتیک تجسسومو اولان قیزیل‌باشلیغا تام او یغون گلیر، شیخین طرفدار توپلاییب، تشکیلات قورماسی ایشینه یاراییردی. شیعه‌لیک‌ده کی تاریخی شخص‌لره، ایلك نؤوبه‌ده اهل بیته باغلیلیق، تورکمن کندلی لری و کؤچری لر آراسیندا یئنه ده چوخ یایغین اولان دده آنالیشی ایله سسله‌شیر، صفوی شیخینه آشمیری سایغی دا اؤزونو گؤستریردی. جونئیدین سیاسی مقصدینی آچیق-آشکار اورتایا قویماسی قیزیل‌باش‌لارین مهدی آنالیشینا او یغون گلیر، اینسان‌لاردا گله‌جه‌یه او میدلر او یادیردی.

شیخ جونئیدین فعالیتی تئزلیکله اؤز بهره‌سینی وئرمه‌یه باشلادی. فاروک سومترین یازدیغی کیمی، آرتیق «طریقین باشی آذربایجان‌داکی اردبیل شهرینده، گؤده‌سی ده آنادولودا ایدی. ایران‌دا طریقین پک آز منسوبو واردی کی، بونلار دا اردبیللی‌لردن، قاراداغ تورک‌لریندن، تالیش‌لاردان، آران‌داکی قارامانلی و قاجار بوی‌لاریندان ایدیلر. ایرانین دیگر یئرلرینده

386 - Faruk Sümer, Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü, s.10.

۳۸۷ - بعضی آراشدیرجی‌لارا گؤره، جونئید صفوی اوجاغیندا بیرنجیلییه صاحب چیخمیش عمیسی شیخ جعفرله موباریزه‌ده غلبه قازانماق اوچون آلتئرناتیو مذهبی سئچمیش، بعضی‌لرینه گؤره محض بو سوننی-شیعه آیریلیغی جونئیدله عمیسی آراسیندا فیکیر آیریلیغینا سبب اولموشدور. باخین:

Nihat Çetinkaya, Kızılbaş Türkler.Tarihi Oluşumu ve Gelişimi,s.407;

فاروک سومر ایسه حساب ائدیر کی، جونئیدین آنادولویا گلدیکدن سونرا «شیعه‌لیگی قبول ائتمه‌سی ده مومکون، حتی بلکه داها چوخ احتمال اولونور.»

Faruk Sümer, Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü, s.10.

والتنر هینزه گؤزه، صفوی اوجاغی هله شیخ خواجه علی زامانیندان آرتیق شیعه مذهبنه کئچمیشدی.

Walther Hinz, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, s.15.

ایسه طریقت هئچ بیر وارلیق گؤسترمه میشدی.»^{۳۸۸} جونئیدین اوغلو شئیخ حیدرین دؤورونده آرتیق آنادولودان قیزیل باش لارین دسته-دسته اردبیله زیارتی باشلانیر، صفوی اوجاغی نین مادی و اینسان پوتنسیالی دورمادان آرتیر. بو آرتیش شئیخ حیدری حرکت ائتمه یه وادار ائتدی. یوخاریدا دا قئید ائدیلمیش کیمی، آتاسی نین یولونو ایزله یهرک غنیمت مقصدلی ایکی سفردن سونرا شیروانشاه و آغ قویونلو حاکمیتی ایله توققوشمادا حیاتی نی ایتمیش (۱۴۸۸) شئیخ حیدر، صفوی اوجاغی ایله آغ قویونلو سارایی آراسیندا مناسبت لری دوشمنچیلیک سویه سینه چاتدیرا بیلدی. حیدرین گنج اوغلو سلطان علی نین اؤلدورولمه سیندن (۱۴۹۳) سونرا نؤوبه اونون ایکینجی اوغلو اسماعیلا چاتدی. اما قیزیل باش لار آقونیا [عذاب] دؤورونو یاشایان آغ قویونلولارین اسماعیلی اله کئچیرمه سینه ایمکان وئرمه دیلر. و صفوی اوجاغی نین اونیکال [تایسیز] قورولوشو، اردبیل شئیخ لری نین اون ایل لرله داوام ائدن مقصدیونلو فعالیتی، بعضاً حتی فداکارلیغی، ایدئولوژی-تبدیلات ساحه سینده اونلارین زامانیندا گره کن آددیم لاری، آغ قویونلو حاکمیتی نین چورومه سی، آنادولونون قیزیل باش بوی لاری ایله صفوی لرین مارق لاری نین اوست-اوسته دوشمه سی ۱۶-جی یوزایلین باشیندا صفوی عائله سی نین ۱۳ یاشلی نماینده سی اسماعیلی سیاسی حادثه لرین مرکزینه گتیردی.

شیعه تئوکراتیک دؤولتی

شئیخ سلطان علی اولوم آیاغیندا کیچیک قارداشی اسماعیلی اؤزونون وارثی گؤستریدی و اونو باشی نین اوستونده دورموش تورکمن بوی بی لری شاملی لله حسین بی، قاجار قارا پیری بی، آبدال بی، تالیش دان دده بی کیمی صفوی موریدلرینه امانت ائتدی. صفوی اوجاغی نین ایشینی داوام ائدیلمک اوچون اسماعیل هله چوخ گنج ایدی (دوغوم تاریخ ۱۷ یول

۱۴۸۷). اونسو بۇيودوب، آغقویونلو تعقیبلریندن قوروماق و ایشلرین باشینا گتیرمک لازیم ایدی. بو ایشی تورکمن بوی لاریندان اولان موریدلر، خصوصیله اردبیله آنادولو و قوزئی سوریدان کؤچ ائتمیش بوی لارین ایرهلی گلن شخصلری یئرینه یئتیردیله. اونلار کیچیک اسماعیلی تهلوکهلی تعقیبلردن خلاص ائدیله، اونون تحصیل آلماسینی، ایلکین حربی تعلیم گۆرمه سینی تشکیل ائدیله. سرگذشتلرله دولو اوشاقلیغی اسماعیلی تئز بۇیوتدو.^{۳۸۹}

اسماعیلین اطرافی، اؤلچوب-بیچیب ۱۴۹۹-جو ایلین اوقوستوندا قرار وئردی کی، اؤلکه ده یارانمیش سیاسی دوروم سونونجو سیغیناجاق یئری اولان لاهیجان دان چیخماق واختی نین یئتیشدیگینی طلب ائدیله. آغقویونلو شاهزاده لری آراسیندا تاخت-تاج اوغروندا مبارزه بحران دؤورونه گیرمیشدی. روستم پادشاه اؤلدورولموش، آغقویونلو بوی بی لری نین دعوتی ایله ایستانبول دان چاغیریلیمیش گؤدک احمدین ده پادشاهلیغی ۶ آی چکمیش، نهایت، آزیاشلی الوند و مورد ادلی ایکی شاهزاده آراسیندا بؤلونموش، بیر زامان لارین قودرتلی آغقویونلو دؤولتی داغیماقدا ایدی. لاهیجان دان چیخارکن اسماعیلین یانیندا ۱۰۰۰-۲۰۰۰ موریدله بیرلیکده شاملی لله حسین بی، زولقدرلی تورکمن لریندن دده آبدال بی (عبدالعلی بی دده)، هادیم بی خولافه، قارامانلی روستم بی، قارامانلی بایرام بی، خینیسلی ایلیاس بی ایکوت اوغلو و قاجار قارا پیری بی واردی.^{۳۹۰}

اسماعیلین دسته سی لاهیجان دان چیخاراق قیزیل اوزن چایی حؤوزه سینده یئرلشمیش شاملی بوی لاریندان جانلی کؤمک آلیب گوجلنه رک طریقتین مرکزی اردبیله یؤنلیدی. صفوی او جاغیندا اردبیل والی سی نین تضییقی ایله

۳۸۹- اسماعیلین یئنی یئتمه لیک دؤورو، آغقویونلولارین تعقیبلری حاقیندا موفصل معلومات آلماق اوچون، مثلا، باخین:

Faruk Sümer, Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü, s.15-16; Walther Hinz, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, s.82-86; Oqtay Əfəndiyev, Səfəvilər və Qızılbaşlar XV əsrdə, s.127-131; Reha Çamuroğlu, İsmail, s.81-149.

390- Nihat Çetinkaya, Kızılbaş Türkler.Tarihi, Oluşumu ve Gelişimi, s. 451.

زیارت مراسیمی کسن صفوی هییتی آستارا یاخینلیغینداکی ارجواندا قیشلاماغا مجبور اولدو. ۱۵۰۰-جو ایلین یازیندا گۆیجه گؤل- ارزوم-ترجان یولو ایله ارزینجانا حرکت باشلاندى. یول بویو تورکمن بوی لاریندان اونلارا یوزلرله مورید قوشولدو. آغ قویونلو دؤولتینی ایداره ائدن لرین باشی آرا محاربه لرینه قاریشدیغیندان، صفوی لرین حرکتینه اهمیت وئرن اولمادی. ارزینجانا گتتمکده مقصد بورانی مرکز یاپاراق، اطرافداکی تورکمن بوی لاری حسابینا گوجلنمکدی. بیر نئچه ایلیق آکتیو فعالیت نتیجه سینده صفوی اوردوسونا قوشولان موریدلرین سایى ۷ مینی کئچدی. آرتیق قطعی حرکت کئچمک اولاردی. مشهور ساری قایا مشاوره سینده مختلف سئچیم لر مذاکره اولوندو. مشاوره ایشتیراکچی لاری آشاغی-یوخاری عینی تورکمن بوی لاری نین ایره لی گلن لری ایدی. سئچیم لر آراسیندا شیروانشاه فرروخ یاسارا قارشى یوروش تکلیفی اوستونلوک قازاندى. شیروان ایستقامتی نین سئچیمه سی نین بیر سببی صفوی موریدلری نین مقدس حساب ائتدیکلری شیخ جونئید و شیخ حیدرین قصابینی آلماقدی سا، دیگر سببی وارلی شیروان حسابینا گوجلنمکدی. فرروخ یاسارین ۲۰ مین آتلی و ۶ مین پیاداسیندان عبارت اوردوسو جبانى دؤیوشونده دارماداغین ائدیلدی، شیروانشاه اوزو ده دؤیوش مئیدانیندا قالدی. اسماعیلین قرارگاهی باکینی آلماق اوچون دسته گؤندردی و شهر چتینلیکله ده اولسا فتح ائدیلدی. بو آرادا اوزون زامان آغ قویونلولارا وزیرلیک ائتمیش کئچه چی عائله سیندن امیر زکریه تبریزی ترک ائده رک صفوی لره قوشولدو. بوندان چوخ ممنون اولان اسماعیل امیر زکریه نی «کیلید آذربایجان» (آذربایجانین آچاری) آدلاندیریب، اونو وزیر تعیین ائتدی. ۳۰ مینلیک الوند میرزه نین آغ قویونلو اوردوسو ایله ۷ مینلیک صفوی قوشونو آراسینداکی شرور دؤیوشو ایکنجی لرین تام غلبه سی ایله نتیجه لندیکدن سونرا دؤولتین پایتختینا، تبریزه یول آچیلدی. صفوی اوردوسو آسانلیقلا تبریزه داخیل اولدو، صفوی شیخی اسماعیل شاه اعلان ائدیلدی، ۱۲ ایمام آدینا خطبه اوخوندو، پول کسیددی، یوکسک دؤولت مقام لارینا تعیینات لار اولدو. صفوی، یا قیزیل باش دؤولتی نین

بئله جه اساسی قویولدو.^{۳۹۱}

۳۹۱-۱۴۹۹-۱۵۰۱-جی ایل لر حادثه لری حاقیندا همین دؤوره، هم ده سونرالار چوخ یازلمیش، حادثه لر دئتال لارینا قدر خیردالانمیشدیر. فاروک سومر، اوقتای افندیئو، نیهات

تبریزین فتحیندن سونرا صفوی حاکمیتینی یئرلره یایماق وظیفه‌سی قارشیدا دوروردو. آغ‌قویونلو حاکمیتی نین لئگیتیم وارث‌لری الوند میرزه ایله مورد میرزه هله ده ساغ ایدی‌لر و رثوانش قازانماق اوچون حاضیرلاشیردی‌لار. الوند میرزه ارزینجاندا یئرله‌شیب، حاکمیتینی قایتارماق اوچون عسگر توپلائیردی. هم ده صفوی‌لرین دایمی گوج منبعی – آنادولودان تبریزه موردلرین کؤچونون قارشسی سی کیلمیشدی. ۱۵۰۲-جی ایلین یازیندا شاه اسماعیل باشدا اولماقلا صفوی اوردوسو الوند میرزه‌نین اوستونه یورودو. الوندین قوشونو پوزولوب داغیلدی، الوند اوزو همدان یولو ایله باغدادا قاچدی و بوندان سونرا صفوی حاکمیتی اوچون بؤیوک تهلوکه اولمادی (۱۵۰۵-ده اؤلدو). نؤبوتی ایلده مورد میرزه‌یه قارشسی حربی عملیات نتیجه‌سینده اونون چوخ‌سایلی اوردوسو ازیلدی، اوزو ایسه قاچماغا مجبور اولدو. کیرمان، شیراز، اصفهان، قوم توتولدو. سونراکی ایل‌لرده زولقدیرلی بوی بیی علاءالدوله‌نین گونئی-دوغو آنادولوداکی آغ‌قویونلو تورپاق‌لارینی اوزونه بیرلشدیرمک جهدی نین قارشسی سی آیلندی، علاءالدوله‌نین حربی گوجو داغیدیلدی، سیواسا قدر تورپاق‌لار صفوی دؤولتی نین ترکیبینه قاتیلدی. ۱۵۱۰-جو ایلده اسماعیل اوزونو دوغویا یؤنلتدی. شئیانی خانی اسماعیلین قیزیل تاجیندان فرقلنمک، عمومیتله قیزیل‌باشلیغا آلتیرناتیو بیر سیاسی-دینی حرکات یاراتماق اوچون باشینا یاشیل چالما قویور، اوزونه ایسه یاشیل‌باش لقبی وئریمیشدی. یاشیل‌باش‌لارلا ساواش صفوی‌لرین پارلاق غلبه‌سی ایله باشا چاتدی، خوراسان صفوی‌لرین حاکمیتی آلتینا کئچدی.^{۳۹۲} دؤولتین اراضی سی آرتیق فرات چاییندان جئیحونا قدر اوزانمیش، صفوی دؤولتی بؤیوک ایمپراتورلوغا چئوریلیمیشدی.

حادثه‌لرین گئدیشی سون درجه گئیشیلنمیش و گوجلنمیش صفوی

چئتینکایا، والتیر هینزین یوخاریدا گؤستریلن اثرلریندن باشقا مثلاً باخین:

Mirzə Abbaslı, Şah İsmayıl Xətəinin ömür yolu, Bakı: Işıq, 1981; Seyyid Esmail Vəkili, Azərbaycan Piş Əz Tarix və Pəs Əz An, cəldə I, Tehran: Neda, 1362, s. 270-278.

۳۹۲ - تفروعات اوچون باخین:

Faruk Sümer, Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü, s.23-31; Süleyman Əliyərli (red.), Azərbaycan tarixi, s.371-373.

دؤولتینی زامانین ان قودرتلی دؤولتی اولان عثمانلی ایمپراتورلوقو ایله باش-باشا گتیرمه‌لی ایدی. آنادولو تورکمن بوی‌لاری ایله علاقه‌لری گنیشلندیرمک عنعنەسی داوام ائتمکده ایدی. اولکی قایدادا بو یئرله خلیفه‌لر گؤندریلیر، اونلارا گره‌کن مادی و باشقا یاردیم‌لار گؤستریلیدی. وئرگی وئرن آکتیو اهالی‌نین آنادولودان صفوی‌لره پناه آپارماسی - «شاها گئندن‌لرین» آردی-آراسی کسيلمیردی. شاه اسماعیل بو فعالیت‌لری مومکون قدر اوستواؤرتولو آپارماغا چالیشیر، عثمانلینی قیجیقلاندرماقدان چکینیردی. شاه اسماعیلین مکتوب‌لاریندا عثمانلی پادشاهی سلطان ۲-جی بایزیدی «آتا» آدلاندرماسی دا تاریخی فاکت‌دیر. اما عثمانلی سرحدلری داخیلینده آکتیو ایشین آپاریلماسی اولکی صفوی اوجاغی‌نین طریقت تبلیغاتی، «ایدئولوژی» فعالیتیندن کؤکلؤ صورتده فرقلەنیردی. سلطان بایزیدین شاه اسماعیلا خوش مناسبتینه، داها چوخ دا یئرلی قیزیل‌باش‌لارا مناسبتده یومشاق سیاستی عثمانلی ساراییندا نیگرانچیلیغین قارشى سینی آلا بيلمیردی. بو نیگرانچیلیق ۱۵۱۰-جو ایلده آنادولودا پارتلایان شاه‌قولو عصیانى ایله سون حده چاتدی. شاه‌قولونون باشینا ییغیلمیش بیر نئچه مینلیک عصیانچی اوردوسو کئچمیش تیمار صاحبی سپاهی‌لرین ده اونلارا قوشولماسی ایله داها دا گوجلنیردی. سلطان بایزیدین کارامان والی‌سی اولان اوغلو شاهین‌شاه (شهین شاه) دا بیر واخت قیزیل‌باش اولموشدو. اوست-اوسته بیر نئچه دفعه شاه‌قولو اوردوسو عثمانلی حربی دسته‌لرینی محو ائتدی. ان سون وزیر-اعظمین باشچیلیغی آلتینداکی بؤیوک عثمانلی اوردوسو کایسری-سیواس آراسیندا دارماداغین ائدیلدی، وزیر-اعظم ده دؤیوش مؤیدانیندا قالدی. ساواشدا آغیر یارانمیش شاه‌قولونون اؤز ده آز سونرا کئچیندی. ۱۵ مین آدام‌دان عبارت عصیانچی اوردوسو ساغ-سالامات صفوی‌لرین سرحدینی کئچدی. فاروک سومئر یازیر: «قولته تخمین ائتمک مومکون دور کی، شاه‌قولونون اصیل قایه‌سی شاه اسماعیل آدینا ساده‌جه بیر عصیان چیخارماق، و یا ایرانا گئتمک دئییلدی. اونون مقصدی‌نین چوخ بؤیوک اولوب، عثمانلی حاکمیتینه سون وئرمک اولدوغو گؤرولور.»^{۳۹۳}

۱۵۱۲-جی ایلده شاهزاده سلیمین عثمانلی تاختینا کئچمه سی وضعیتی دیشدی. سلیم، حاکمیتہ ادعالی دیگر قارداش لارینی مغلوب ائدی، چوخ یومشاق و باجاریقسیز سایدیغی آتاسی سلطان بایزیدی تاختدان ائدیردیکدن سونرا فعال شکیلده «دوغو مسئله سی» ایله مشغول اولماغا باشلادی. سلطان سلیمین دوغودان باشلاماسی نین آزیندان ایکی اؤنملی سببی واردی.

دوینا تیجارت یول لاری نین اساساً دنیزلره کئچمه سی، اولان-قالان قورو تیجارت یول لاری نین دا عثمانلی سرحدلری خاریچینده اولماسی عثمانلی نین اقتصادی وضعیتینه چوخ بؤیوک ضربه وورماقدا ایدی. هیندیستان-آوروپا تیجارت یولو (قورو ایله) صفوی لرین الینده اولان بصره دن باشلایراق، فرات سو یولو ایله بورادان کاروان لارلا قوزئی سوربادان (مملوک دؤولتی) آرالیق دنیزینه چیخیر، اورادان گمی لرله آوروپا لیمان لارینا یؤن آیردی. او بیر تیجارت یولو دا - هیندیستان دان گلن گمی لر قیرمیزی دنیزی کئچیب، کاروان لارلا یوک لری ایسکندرون شهرینه داشیبیر- عثمانلی سرحدلریندن کناردا ایدی.^{۳۹۴} سلطان سلیمین دوغو سیاستینده بو ایستراتژی نقطه چوخ اؤنملی ایدی و حاکمیتی نین (۱۵۲۰-۱۵۱۲) بؤیوک حیصه سینی همین پروبلئمین حل ائدیلمه سینه صرف ائتدی. دیگر مقصد حاکمیتین، حتی دؤولتین تهلوکه سیزلیگی ایله ایضاح ائدیلمه لی دیر. بو دا اؤلکه نین دوغوسوندا گئدن پروسئس لرله باغلی ایدی.

صفوی حؤکمداری، هله ترابزون والی سی اولان سلیمین حرکت لرینی ایزله ییر، اونون تورکمن لره خصوصی مناسبتی نین اولدوغونو بیلیردی. شاه اسماعیل، سلیمین عثمانلی تاختینا اوتورماسی خبرینی آلا-آلماز چوخ گوندیگی روملو نور علی خلیفه نی آنادولویا گؤنדרه رک، اونا بوراداکی قیزیل باش لاری توپلاماسینی امر ائتدی. نور علی خلیفه چوخ تزلیکله سیواس، آماسیا، توکات بؤلگه لرینده اوچ-دورد مین ائولیک قیزیل باشی بیر یئرہ ییغا بیلدی. اوسته گل، سلیمین پادشاه لیغینی قبول ائتمه یین قارداشی

سلطان احمد، نور علی خلیفه ایله سیخ علاقه قوردو، حتی اونون اوغلو قیزیلباش اولدو. اونلارین بیرلشمیش قوه لری دفعه لرله عثمانلی قوه لرینی دارماداغین ائدیله. سلطان سلیم بؤیوک اوردو ییغیب، ۱۵۱۲-جی ایلین مارتیندا دوغویا دوغرو حرکتیه باشلادی. یول بویو مین لرله قیزیلباش قتل ائدیله. ۳۹۰ پروسس لرین اینکیشافی عثمانلی ایله صفوی سولاله لرینی باش-باشا گلهمیه آپاریردی.

۱۵۱۴-جو ایلین آقوستون ۲۳-ده معلوم چالديران میدان ساواشی اولدو. هر ایکی طرف دن مین لرله عسگر، بیر نچه قیمتلی سرکرده محو ائدیله. چالديران مغلوبیتی صفوی لر ایمپراتورلوغونا، اؤزلیکله اونون باشچی سی، بو واختادک دایم غلبه سئوینجی یاشامیش مغرور شاه اسماعیل سارسیدیجی ضربه اولدو. چالديران دان سونرا اسماعیل بیر حؤکمدار و اینسان کیمی دیشدی. اصلینده چالديران دان سونرا اؤلکه نین تاریخینده ده یئنی مرحله باشلانیردی.

ایلك اؤنجه چالديران مغلوبیتی صفوی اوردوسوندا بیر سیرا اساسلی پروبلئم لرین اولدوغونو گؤستریدی. دونیا، داها دوغروسو باتی آوروپانین سرعتله گلشن اؤلکه لری ۱۴-جو یوزایلین سون لاریندان اعتباراً اولدو سیلاح لار و نظامی اوردولار دؤورونه قدم قویموش، بو ساحه لرده بعضی اؤلکه لر خئیلی اوغور قازانمیشدی. همین اؤلکه لر سیراسیندا عثمانلی دا واردی. ۵۰۰ هاوان توپو و چوخ مینلیک پیدادا توفنگچی بیرلیک لری ایله ساواشا قاتیلان عثمانلی اوردوسو صفوی اوردوسوندان گؤزه چارپان تئخنولوژی اوستونلوگونو گؤستریدی. قارشى طرفین توپ و توفنگ لری نین دیگر کئیفیت لری بیر یانا، تکجه توپ گورولتوسوندان صفوی آتلی لاری سیرالارینداکی نظامی قورویا بیلیمیر، هورکמוש آتلار عسگره تابع اولموردولار. داوید مورگانین ایفادسیله، چالديران، «مودئرن حربی تئخنولوگیاسی نین واختی کئچمیش بوزقییر ساواشچیلیغی اوزرینده غلبه سی»

ایدی.^{۳۹۶} عثمانلی اوردوسو هم ده یئنی چری دئیلن موزدلو عسگرلری ایله صفوی عشیرت اوردوسوندان فرقله نیردی. چالديران شوکونو یاشامیش صفوی حاکمیتی شاه اسماعیل و اونون سلفلری، اؤزلیکله شاه عابباس (۱۶۲۹-۱۵۸۷) دؤورونده مودئرن نظامی اوردونون یارادیلماسی ساحه سینده ایشلره باشلادیلار. بو مؤوضوع نؤوبتی بؤلومده اله آیناجاق. چالديران دان سونرا اؤزونو گؤسترن داها اهمیتلی حادثه - اؤلکه حیاتیندا دینین رولونون افراط شکیلده آرتماسی، رسمی دؤولت ایدئولوگیاسی نین - قیزیل باشلیغین اونایکی ایمام (ایمامیه) شیعه لیگینه ترانسفورماسیاسی، سنی-شیعه قارشیدورماسی مؤوضوعسو اوزرینده دوراق.

صفوی دؤولتی نین اعلان ائدیلدیگی ۱۵۰۱-جی ایلین یابیندان اعتباراً بو واختا قدر موجود اولموش مذهب لر آراسی تولرانت مناسبتلره سون قویولدو. یئنی صفوی حاکمیتی شیعه اولمایانلارین وارلیغینی بئله قبول ائتمه مک حدینه دک آقرئسیو [خشونت آمیز] سیاست یئرتمه یه باشلادی. تاریخی قاینقلارین و ئردیگی معلوماتا گؤره، تبریزین جومه مسجدینده اون ایکی ایماما ایلك دفعه خطبه اوخوتماق اوچون خصوصی شیعه مجتهدی گتیریلدی. اسماعیل اؤزو بو زمان یالین قیلینج الینده، ساواش پالتاریندا مسجدده ایدی. ایلك خلیفه لر ابوبکر، عثمان و عمره کوفر دئمک عادتی ده او زماندان باشلادی.

قیزیل باش اوردوسونون کئچدیگی شهر و کندلر سنی اهالی نین قانینا بلندی. اهالی نین بؤیوک اکثریتی نین سنی لردن عبارت اولماسی قیرغینلارین میقیاسینی آرتیردی. ایلك فتح ائدیلمیش باکی دا بؤیوک قیرغین اولدو. دؤولتین پایتاختی تبریزده ۲۰ مین دن آرتیق اینسانین محو ائدیلمه سی حاقیندا دؤورون قاینقلاریندا معلوماتلار وار. حتی آناسی، اوزون حسنین قیزی عالمشاه بیمین قتل عاملارا اعتراض ائتمه سینه غضبله نین اسماعیلین اونی قتل ائتدیردیگی تاریخی منبع لرده عکس اولونوب.^{۳۹۷} آغ قویونلو

396 - David Morgan, *Medieval Persia*, London, 1988, s.117.

۳۹۷ - باخین:

Faruk Sümer, *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, s.24; Reha Çamuroğlu, İsmail, s.208-232.

حاکمیتی نین اساس دایاق لاریندان اولان بایاندور بویونا عاید اولان هئچ کسه آمان وئریلمەدی. اکثریتی سنی اولان فارس لار دا کوتله وی قیرغین لارا معروض قالدیلار. اصفهان، فارس، یزد، کیرمان، روستمدار کیمی بؤلگه لرین اهالی سی مقاومت گۆستردیک لری اوچون قدارلیقلا اۆلدورولدولر. بیر سۆزله، کوتله وی قیرغین و تعقیبلرله شیعه لیک دؤولت دینی اعلان ائدیلیلر، سنی لر دوشمن ساییلیر، تئوکراتیک دؤولتین اساس لاری قورولوردو.

روحانی لرین اکثریتی فارس لاردان عبارت اولسا دا اونلارین دا آراسیندا شیعه فقه، کلام و حدیث علم لرینده حاضرلیق لی آدم لار یوخ کیمی ایدی. اون ایکی ایمام (ایمامیه) شیعه لیگی نین اساس لاری حاقیندا کیتاب لار دا سون درجه آزدی. اودور کی، لیوان و گونئی ایراق دان علما گتیریلدی.^{۳۹۸} آز واختدا اۆلکه ده شیعه مدرسه لری آچیلدی. اصفهان مدرسه سیندن سونرا، قوم، نجف و مشهدده ده مدرسه لر یارانندی. سرعتله شیعه علما یئتیشدیریلدی.

صفوی ایمپراتورلوغونون اراضی سی گنیشلندیکجه ایدئولوژی-تبلیغات ساحه سینده ده او یغون دیشیکلیگین ائدیلمه سینه احتیاج یارانیردی. قیزیل باشلیق آرتیق یئنی شرطلره جاواب وئرمک اوچون یتمیردی. بو ایدئولوژی-سیاسی جریان مورشوده (مورشودو-کامیله) سۆزسوز اطاعت طلب ائدییر و اونو تأمین ائدییر،^{۳۹۹} ترکمه قیزیل باش لاری حاقسوزلیغا

398 - Michael Fischer, *Iran From Religious Dispute to Revolution*, Harvard University Press, 1980, s.29.

۳۹۹ - صفوی اوجاغی و دؤولتینده شیخه/مورشوده و شاه ايفراط سیتاییش هم دؤورون سیاح لارینین، هم ده سونراکی تاریخچی لرین دقتینی چکمیشدیر. موریدلر بیر-بیری ایله گۆروشدوکلری واخت «سلام-علیکم» یئرینه «شاه!» دئیرمیشلر. خسته لرینه باش چکن زامان دعا یئرینه «شاه!» دئمیشلر. «مکه یئرینه نییه اردبیله زیارته گئدیر سینیز؟» سوالینا جاواب اولاراق آنادولو صوفوسو دئیرمیش: «بیز دیرییه دوغرو گئدیریک، اۆلویه دئیل.» باخین:

Walther Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, s.86.

۱۵۷۱-جی ایلده ونیز ائلیجیسی کیمی «پرسیا» یا سفر ائتمیش ویسنتیو د'آلساندردی حیرتله یازیردی: «بورادا کیرالا (شاه) گۆستریلن سایغی و سئوگی اینانیلماز میقیاسدادیر؛ اونا بیر کیرال اولاراق دئیل، سانکی بیر تانری کیمی سیتاییش ائتمکده دیرلر.»
Taha Akyol, *Osmanlıda ve İranda Mezhep ve Devlet*, İstanbul: Doğan Ki-

اعتراضا سسله ییر و اونو جانیندان کئچمه یه قدر هیجانلان دیریردی سا، یئنی تپیلی (حربی-ترکمه دؤولتیندن فرقلی) دؤولتین قورولماسی داها درین ایدئولوژی-دینی سیستم طلب ائدیردی. یئنی یارادیلان شیعه فقهی - شیعه حقوق سیستمی بو وظیفه نی یئرینه یئتمه لی ایدی.

ایمامیه شیعه نظریه چی لری نین ان چوخ اهمیت وئردیگی و اوستونده دوردوغو مسئله ایمام مسئله سی دیر. شیعه لیک دیگر مذهب لردن ان چوخ بو مسئله ده فرقله نیر.

حضرت پیغمبرین وارثی مسئله سینده فیکیر آیریلیگی نتیجه سینده سیاسی جریان کیمی شیعه لیگین میداننا چیخماسی تاریخی فاکت دیر. حضرت پیغمبردن سونرا موسلمان اجماعسی طرفیندن سئچلمیش حضرت ابوبکر، حضرت عثمان، حضرت عمرین (حضرت پیغمبرین اصحابی) خلیفه لیگینی قبول ائتمه یین حضرت پیغمبرین کوره کنی، نؤوبتی خلیفه حضرت علی نین طرفدارلاری وارث اولاراق حضرت پیغمبرین نسلیندن اولان لارین (اهل بیت) بو وظیفه یه لایق اولدوغونو ادعا ائدی لر. معلوم و مشئوم سیاسی پروسس لر نتیجه سینده اموی لر حاکمیتینه مخالفتده اولان لار شیعه لیگی ایدئولوژی-دینی سیستم حالینا سالا بیلدی لر.

شیعه نظریه چی لرینه گؤره، یالنیز حضرت پیغمبرین و حضرت علی نین نسلیندن گلن لر خلیفه، و یا ایمام اولا بیلر لر. مقدس حساب ائدی لن بو ایمام لار حضرت علی، حضرت حسن، حضرت حسین، حضرت علی زین العابدین، حضرت محمد باقر، حضرت جعفر صادق، حضرت موسی کاظم (صفوی لرین اجداد سایدیگی ایمام)، حضرت علی رضا، حضرت محمد تقی، حضرت علی النقی، حضرت حسن عسگری و حضرت محمد مهدی دیر. سونونجو، ۱۲-جی ایمام مهدی، اونلارین ادعالارینا گؤره، اؤلمه می ش دیر، یئنی دن لازیم گلدیکده الله بن امری ایله دونیا یا دؤنه جک، اینسان لارا دوغرو یولو گؤستره جک.

سنّی لره گۆره، حضرت پیغمبر و قرآن خلف تعیین ائتمه میش دیر. خلیفه، ایمام، یا دا دؤولت باشچی سی نین نئجه سنّچیله جه یینی موسلمان جماعه سی نین ایختیارینا بورا خیمیش دیر. او دا حضرت پیغمبردن سونرا معلوم اوچ خلیفه نی سنّچیمیش دیر. شیعه لره گۆره، حضرت پیغمبر اؤزوندن سونرا حضرت علی نی تعیین ائتمیش دیر و اوندان سونرا حضرت علی نسلیندن اولان لار ایمام ساییلمالی دیرلار. قالان خلیفه لره شیعه لره گۆره، حاکمیتی غضب ائتمیشلر. ایرانلی آراشدیرماچی موژان مؤمن یازیر: «شیعه لره گۆره، حضرت پیغمبرین خلیفه نین معین ائدیلمه سی خصوصیله پیغمبرین اؤزونون بیر سینی - یعنی علی نی - ایمام تعیین ائتمه سیله اولور. هر ایمام اؤزوندن اولکی ایمام ساغکن اونون طرفیندن خلف اولاراق تعیین ائدیلمک صورتیله معین ائدیلیلر. ایمامین حاکمیتی، اولکی ایمام طرفیندن روحانی مقام تعیین ائدیلمیش اولماسیندان قاینالایر و موقّتی-دونوی وضعیتیندن آسیلی دئییل. یعنی ایمامین موسلمان چوخلوق طرفیندن تانیب-تانیماما سی نین اهمیتی یوخدور.»^{۴۰} ایکی مذهب آراسیندا اساس ایختیلاف لاردان بیر سی ده محض بودور و ۱۲ ایمام دوکتری نینده کی بو اؤزللیگین صفوی دؤولتی نین سونراکی طالعینده بؤیوک رولو اولموش دور.

محض بو دوکترینه گۆره، ۱۲ ایمامین سؤزلری و عمل لری حضرت پیغمبرینکی کیمی دیرلی دیر. اوسته لیک، ایمامین شخصینده دینی و سیاسی حاکمیت بیر-بیریندن آیری دئییل. تورکیه لی دیرلی آراشدیرماچی طاها آکیول یازیر: «دینی و سیاسی حاکمیت آیریلماز قبول ائدیلمه جه، تاریخی باخیمدان، «اون ایکی ایمامین و مهدی نین یئر اوزونده کی «وکیل لری نین» اوست دوزئی شیعه علماسی اولدوغونا اینانیمیش، دینی و سیاسی حاکمیتین «مجتهد»، «آیت الله» کیمی عنوان لار وئریلن شیعه دین عالیم لری نین نظارتینده اولماسی یؤنونه بیر سیاسی کولتور یارانمیش دیر.»^{۴۱} محض بو «سیاسی کولتوره» گۆره، دین آدام لاری صفوی دؤولتینده و اوندان سونرا بؤیوک قودرته صاحب اولموش، سیاسی اقتدار موقّتی، «حاکمیتی غضب

400 - Moojan Momen, An Introduction to Shi'ite Islam, Yale University Press, 1995, p. 146; Taha Akyol, Osmanlıda ve İranda Mezhep ve Devlet, s. 138.

401 - Taha Akyol, Osmanlıda ve İranda Mezhep ve Devlet, s. 141.

ائتمیش» عنصر ساییلمیش دیر.

شیعه و سنّی سیاسی دوکترین لرینده حاکمیتین منبعی مسئله سینده کی فرق ده دقتی چکیر. قرآنین نیسا سوره سی نین ۵۹-جو آیتینده دئییلیر: «ائی ایمان ائدن لر! الله اطاعت ائدین. پیغمبره و سیزدن اولان اولوالامرّه اطاعت ائدین.» متخصص لر بو «اولوالامر» آنلایشینا مناسبت ده کی فرقین ده بؤیوک اؤنمی اولدوغونو وورغولاییرلار.^{۴۲} سنّی سیاست دوکتری نینده بو «اولوالامر» خلیفه، حؤکمدار، حکومت و ایداره چی لردی. شیعه لره گؤره ایسه، «اولوالامر» ایمام لاردی. بئله جه، حاکمیتین لئگیتیملیگی (مشروعوغو) مسئله سینده یارانمیش/یارادیلیمیش بو فرق صفوی دؤولتی نین تئوکراتیک کاراکترینی معین ائدن عامل لردن بیر ی اولموش دور.

شیعه و سنّی سیاست دوکترین لرینده کی بو فرق اساساً فارس لاردان عبارت اولان روحانی صیغینه خصوصی ایمتیازلار تأمین ائتمیش، خصوصاً سیاسی حاکمیتین ضعیف اولدوغو واخت لاردا روحانیت اولکه نین سیاسی حیاتیندا اوتونوم [مختار]، حتی بعضاً اساس عامله چئوریلیمیش دیر. زکات وئرگی سی، شریعت محکمه لری و وقف لر بو صیغین اقتصادی قودرتینی تأمین ائتمیش دیر. بو علما صفوی لرین سنّی لری، داها سونرا قیزیل باش لاری و چنشیبدلی صوفی طریقت لرینی ازمه سینی دستکله میش دیر. شیعه لیگین محض فارس لارین تاریخینه و سیاسی کولتورونه او یغون اولماسینا دا متخصص لر دقتی چکیرلر. آراشدیرمانین مؤوضوعسو اوچون اؤنملی اولدوغوندان قیساجا بو مسئله نین اوستونده دوراق.

شیعه لیگین فارس لار اوچون جلب ائدیجی اولماسی بیر نئچه، بیر-بیرینی تاماملایان عامل له ایضاح ائدیله بیلر. هر شئی دن اؤنجه، خلافت، ساسانی ایمپریاسینی ساواشلا آلمیش؛ اموی حاکمیتی (۷۵۰-۶۶۱) عرب اولمایان لارا قارشی قاتی آیری-سئچکیلیک سیاستی آپارمیش؛ عرب سیاسی محیطینده یارانمیش بو مخالف تچجی سیاسی جریان (شیعه لیک) ساسانی

402 - Moojan Momen, *An Introduction to Shi'ite Islam*, p. 191-195; Taha Akyol, *Osmanlıda ve İranda Mezhep ve Devlet*, s. 143-145.

دؤولتی نین وارثی شعورونو و قورورونو داشییان فارس سیاسی ائلیتی نین ایشینه یارامیش دیر. شیعه لیگین اؤزونده حاقسیزلیغا قارشى مبارزه یه چاغیریش لارین گوجلو اولماسی اونون سونراکی دؤورلرده عرب حاکمیتی و حاکم کولتورونه مقاومت حرکات لاری نین ایدئیا منبعینه چئوریلمه سینی شرطلندیرمیش دیر.

فارس لاری جلب ائدن خصوصیت لردن بیرى سی شیعه لیگین چوخلوق دان فرقلیلیگی (هئتئردوکس اولماسی) ایدیه، دیگر خصوصیتی اونون مهدی (messiya) دوکترینی دیر. فارس آریستوکراتیاسی نین شیعه لیگه مئیللنمه سی نین باشقا بیر سببی کیمی حضرت علی نین اوغلو حضرت حسین یین ساسانی شاهى ۳-جو یزدگردین قیزی ایله ائولنمه سی فاکتینی گؤستریمک اولار. فارس لار حضرت علی (دولایى سی ایله پیغمبر) نسلی نین داوامچی لاری نین هم ده فارس قانی داشیدیق لاری ایله فخر ائتمیشلر. شیعه لری ن قبول ائتمه دیک لری اوچ سئچیلیمیش خلیفه دن ان چوخ عمره نیفرتین اولماسی ساسانی دؤولتی نین محض عمر طرفیندن ایشغال ائدیلمه سی ایله ایضاح ائدیلمیر. اینگیلیس عالیمی ادوارد براون یازیر کی، «فارس لارین عمرین خطا با دوشمن کسيلمه لری نین اساس سببی اونون علی و فاطمه نین حاق لارینی غصب ائتمه سی دئییل، عکسینه، ایرانی ایشغال ائتمه سی و ساسانی حاکمیتینه سون قویماسی دیر.»^{۴۳} شیعه لیگه ارثیلیگین اؤنه چکيلمه سی ساسانی دؤولتچیلیک تاریخینده حاکمیت دیشیکلیگی نین ارثیلیک پرینسیپینه او یغون اولماسی ایله اوست-اوسته دوشور. فارس دؤولتچیلیک تاریخینده خاریزماتیک، گوجلو لیدئرله سؤز سوز تابعچیلیک عنعنه سی ده شیعه لیگه کی ایماما سؤز سوز تابعچیلیک پرینسیپیی ایله عینی دیر... بو سببلردن دولایى فارس آریستوکراتیاسی نین اؤزونو قوروما اینستینکتی [غریزه سی] عرب حاکمیتی زامانی شیعه لیگه صاحب چیخماغا، حتی نظری جهت دن اونو داها دا اینکیشاف ائدیرمه یه تحریک ائتمیش دیر. گؤرکملی ایران عالیمی سعید نفیسی یازیر: «ایرانلی لارین [فارس لارین] عرب لره قارشى مقاومت تاریخینه دقتله و عدالتلی یاناشمیش اولساق،

گۆره ریک کی، سور یادان قاشقارا قدر کی اراضی لره یاییلمیش بوتون ایرانلی لار سؤزو بیر یئره قویوب قرارا گلدی لر کی، یازی سیز و علم سیز، کرتکه له لر له دولانان لار اونلارین قلینه گیره بیلمه سین لر، اونلارین دیلینی، تفکرونو، عیرقینی و کولتورونو محو ائده بیلمه سین لر؛ باجاردیق لاری قدر ساواش میدان لاریندا اؤزلرینی فدا ائدی لر؛ ایتی قیلینجین و سر راست اوخون تاثیر سیز اولدوغونو گۆردوکده باشقا یولو سئجدی لر و خلافتین اساس لارینی دارماداغین ائدی لر؛ اونلارین [فارس لارین] بیر حیصه سی عابباسی حاکمیتینی احاطه ائدی ب ساسانی ساری نین طنطنه سینی و عنعنه سینی اورا گتیردی لر، ایران اوربیتینه سالدیق لاری باغدادی یشرب و بتخه [مدینه و مکه یه] قارشی قویدولار؛ اونلارین باشقا بیر حیصه سی ایسه اوجقارلارداکی خالقی عصیانا چاغیردی؛ معتزی لر، خاریجی لر، شعوبی لر، صوفی لر، اسماعیلی لر، کرماتی لر، زئیدی لر، جعفری لر هره سی اؤز نؤبه سینده عرب لری ن اطرافینی ساری ب، عمر بن خطابین اؤلکه سی و خالقی اطرافیندا چکدیگی و سارسیلماز سایدیغی دیواری دئشیدیلر.^{۴۴}

سلجوقلورلاردان سونراکی تورک حاکمیتی زامانی دا فارس آریستوکراتیاسی آشاغی-یوخاری عینی تاکتیکا یوروتמוש، شیعه لیگه اؤزونون میلی واریلیغی نین قورویوجوسو کیمی باخمیش دیر. تورک اوکئانیندا اریمه مک اوچون فارس لار شیعه لیگه ساریلمیش لار. اونلو شرق شناس ولادیمیر مینورسکی یازیر کی، شیعه لیک اولماسایدی فارس لار «تورک هوجوم لاری نین دالغالاری آلتیندا بوغولوب گئردی. وجد کاراکتیری داشییان بو یئنی دین، مرکزی حاکمیتین گوجلندیریلمه سینه یاردیم ائدی. دیگر یاندان، اساسیندا ایران [فارس نظرده توتولور] میللتچیلیگی ایله هئچ بیر علاقه سی اولمایان بو یئنی دوکترین ایرانلی لارین [فارس لارین] مجرد ایسلامیت ایچینده، داها دوغروسو، گئچک لر باخمیندان تورک اوکئانی ایچینده اریمه سینه قارشی قویما حاقینی تأمین ائدن بیر آدا وظیفه سی گؤردو.^{۴۵} تاریخین پارادوکسو اوندادیر کی، فارس لاری بو اوکئاندا اریمک دن خلاص ائدن لر

۴۰۴ - سعید نفیسی، بابک خرمدین - دلاور آذربایجان، تهران، ۱۳۳۳، ص. ۷.
405 - Vladimir Minorsky, Persia and History, in *Iranica*, p. 242-259 (252) (John Andrew Boyle, *Iranın Milli Bir Devlet Olarak Gelişmesi*, Belleten, cilt XXXIX, no 156, 1975, s. 654-655)

ائله تورک لرین اؤزو اولدو.

احمد آغاوغلونون چئشیدلی اثرلرینده اوستونده خصوصی دوردوغو مسئله لردن بیر سی ده شیعه لیگین ایسلام عالمینده، بو سیرادان ایران جوغرافیاسیندا اوینادیغی رول دور. صفوی لر دؤورونده شیعه لیگین زورلا یئگانه مذهب اعلان ائدیلمه سی بؤیوک بیر جوغرافیادا ائتیق-کولتورل پروسسین یؤنونو دیشدیردی. بو، احمد آغاوغلونا گؤره، «شرق و بالخاصه تورک تاریخی اوزرینه درین و فلاکتلی تأثیرلر ایجرا ائدی.»^{۴۰۶} شیعه لیگین زورلا دؤولت مذهبنه چئوریلمه سی هم ده «ایرانین فیکری و حسی قایناغینی قوروتدو. زیرا بوندان سونرا آرتیق بوتون فیکری و حسی قودرت لر بو مذهبی دوغرولاماغا، اونون اساس لارینی و نظری قیسمینی قوتلندیرمه یه حصر ائدیله جک، منطق سخولاستیکی [مکتبی] و سفسطه بیر عملین واسطه لری اولاجاق!»^{۴۰۷}

بیزیم فیکریمیزجه، احمد آغاوغلونون بو تئزیس لری میلی تاریخیمیزی درک ائتمک باخیمیندان چوخ اؤنملی دیر. احمد آغاوغلونون بحث ائدیگی «درین و فلاکتلی تأثیر» صفوی لر دؤورونده دؤولتین فارسلاشماسیندا و سونراکی دؤورلرده تورک لرین شیعه لیگه ایندکسلشمه سینده اؤزونو گؤستردی.

صفوی دؤولتی نین فارسلاشماسی و سونراسی

چالديران شوکونو یاشامیش شاه اسماعیل عؤمرونون سونونادک ایچینه قاپاندى، فعال دؤولت قوروجولوغو ایشیندن واز کئچدی. اونون حؤکمدار نفوذو قیزیل باش لار آراسیندا یوکسک اولاراق قالماقدا ایدی، سیاسی ثابتلیک اونون شخصی نفوذونون حسابینا قورونماقدا ایدی. بونونلا بئله اینگیلیس عالیمی روگئر ساووری نین قئید ائدیگی کیمی، «چالديران مغلوبیتی شاه

اسماعیلین یئنیلمزلیگی حاقینداکی اینانجی محو ائتدی... وئئزیالی تاجیرلرین او زامانکی راپورلاری قیزیل باش لارین اولومسوز اولدوقلارینا ایناندىقلاری باشچی لارینا (شاها) کور-کورانه باغلاندىقلارینا شاهیدلیک ائتمکده دیر. بو اینانج چالديراندا بؤیوک ضربه آلدی... قیزیل باش لار... بو اینانج لاری نین ضعيفله مه سیله کئچمیش قبیله باغلیلیق لارینا دؤندولر... قبیله لر آراسیندا ایچ ساواش باشلادی.^{۴۰۸} بو «ایچ ساواش» شاه اسماعیلین وفاتیندان (۱۵۲۴) در حال سونرا اؤزونو گؤستریدی. اسماعیل اولوم آياغیندا وکیلی (دؤولتده ایکینجی شخص) روملو دیو سلطانا تابع اولمالارینی وصیت ائتدی. هله ۱۰ یاشیندا اولان تهماسیبین حاکمیتده مؤحکملمه سی اوچون زامان گرکدی. قیزیل باش بی لری بو زامان کسیگینده و اوندان سونرا سیاسی ایراده لرینی و ادعالارینی اورتایا قویماقدان چکینمه دیلر. روملو دیو سلطان «شاه تهماسیب یاشا دولانا قدر طایفا امیرلری آراسیندا گئدن چکیشمه یه سون قویا بیلمه دی. بو آرادا مرکزی ایداره سارسیلدی. مورشود سایدیق لاری شاها باغلی اولان طایفا باشچی لاریندا ایندی ثروت و شوهرت مئیلی آرتیمیشدی. هر بیرى اؤز بؤلگه سینده اؤزباشینا حرکت ائدیر و یئنیلدیکده ایسه بعضی سی عثمانلی اؤلکه سینه باش گؤتوروب گئیدردی. بو ایسه عثمانلی دؤولتینده قیزیل باش لاری یئنی دن آياقلاندىرماقلا ایکی اؤلکه آراسیندا مناسبت لری پوزوردو.»^{۴۰۹}

شاه تهماسیب حاکمیتده مؤحکملندیکدن سونرا بله سیاسی ثابتلیگی تأمین ائتمکده چتینلیک چکیردی. دؤولتین چئشیدلی بؤلگه لرینده قیام لار باش وئریر، قیزیل باش بی لری نین بیر-بیری، حتی شاه سارایی ایله ماراق لاری نین توققوشماسی قانلی ساواش لارا نه دن اولوردو.^{۴۱۰} قیزیل باش امیرلری نین تهماسیب دن سونرا (۱۵۷۶) حاکمیته گتیردیک لری ۲-جی

408 - Roger M. Savory, *Safevi İnan, Ed. M. Holt, İslam Tarihi, I cilt, İstanbul, 1988, s. 405-407* Alıntı: Taha Akyol, *Osmanlıda ve İranda Mezhep ve Devlet*, s. 82.

409 - Süleyman Əliyarlı (red.), *Azərbaycan tarixi*, s. 383.

۴۱۰ - تفروعات اوچون باخین:

Faruk Sümer, *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, s.57-146.

شاھ اسماعیلین قتلی (۱۵۷۷)، ینە دە قیزیلباش لارین شاھ تاختینا یئرلشدیردیکلری محمد خدابندەنین اوغورسوز حاکمیتی (۱۵۷۷-۱۵۸۷) ایچ چکیشمەلرە سون قویمادی. ایش او یئرە چاتدی کی، بیر قروپ قیزیلباش امیری شاھ تھماسییین یانیندا اونون آروادی مەھد علیانی قتل ائتدیلر. بیر سۆزلە، عنعنەوی عشیرت دؤولتی درین بحران ایچیندە ایدی، دؤولت حیاتیندا کۆکلۆ اصلحاتلار آپاریلماسایدی، صفوی ایمپراتورلوغونون طالعی دە اۆزوندن اولکی دؤولتلرین طالعینی تکرار ائدەجکدی.

دورومو مەزگەلشدیرن ایکینجی عامل ایسە قونشو عثمانلی ایمپراتورلوغو و دوغودا اۆزبک دؤولتی ایلە داوام ائدن اساساً اوغورسوز ساواشلار ایدی.^{۴۱} بو ساواشلارین آذربایجان اوچون نتیجەلری داھا آغیر اولدو. صفوی لەر هوجوم ائدن عثمانلی اوردوسونون حرکتینی چتینلشدیرمک اوچون اونون کئچەجەیی یوللاری داغیدیر، ارزاقی ییغیر، سو منیع لیرینی زهرلەیی، حتی یئرلی اھالینی ایمپراتورلوغون ایچەری لیرینە کۆچوروردو. صفوی لیرین تبریزی یاریم-خارابا وضعیتە سالدیغیدان عثمانلی اوردوسونون بئلە بۆیوک شەری توتاندان سونرا بورادا قیشلاماسی مومکون سوز اولوردو. بو یانلیش «ساواش تاکتیکاسی»نین نتیجەسیندە آذربایجان وار-یوخدان چیخدی. دؤولتین پایتاختی نین تبریزدن قزوینە (۱۵۴۸)، داھا سونرا (۱۵۹۸) اصفهاناً - دؤولتین ایچەری لیرینە دییشدیریلەمەسی دە بو ساواشین دیگر منفی نتیجەسی ایدی.^{۴۲}

صفوی دؤولتی نین بئلە آغیر وضعیتیندە قیزیلباش امیرلریندن بیر قروپو دؤولت چئوریلشی ائدی، ۱۵۸۷-جی ایلدە گنج ولیھد عابباس میرزەنی حاکمیتە گتیردیلر. عابباس چوخ دوغرو اولراق قیزیلباش امیرلری آراسیندا باشی پوزوقلوغون قالدیغی تقدیردە شخصی حاکمیتینی

۴۱۱ - تفروعات اوچون باخین:

Şahin Fazil Fərzəlibəyli, Azərbaycan və Osmanlı imperiyası. XV-XVI əsrlər, Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1995, s.87-167.

412 - Nesib Nesibli, Osmanlı-Safevi Savaşları, Mezhep Meselesi ve Azerbaycan, Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca (Ed.), Türkler, İstanbul: Yeni Türkiye yayınları, 2002, s. 893-898.

مؤحکمئلندیرمه یین مومکون اولمادیغینی آنلادی. شاه عابباسین اونلارا قارشى چوخ تئزلیکلہ دوشمن مؤوقع توتماسى نین دیگر سببى ده قیزیل باش امیرلری نین آناسى مهد علیانی و قارداشى حمزه میرزه نی اؤلدورمه لری سایلمالی دیر. مرکزده و یئرلرده عالی روتبه لى مأمورلارین کوتله وى دیشدی ریلمه سی گئدیشینده قیزیل باش امیرلری تکجه وظیفه لرینی دئییل، هم ده جانلارینی ایتیردی لر. نفوذلو امیرلردن اوستاجلی بویوندان پیر غئیب خان، اونون قارداشى امیر آسلان خان، شیراز والی سی زولقدر مهدیقولو خان، مؤهوردار، یئنه زولقدر بویوندان علی قولو خان، قورچوباشی افشار یوسف خان، خلافت الخولافه روملو دلی بوداغین اوغلو قورخماز خان، تورکمن معصوم سلطان اؤلدورولدو. گنج عابباسی حاکمیتہ گتیرمکده ان بؤیوک رول اوینامیش مورشودقولو خان دا عینی طالعی یاشادی. یئنی تعیین اولونموش اساساً گنج امیرلر جزئی اطاعتسیزلیک گؤستریدیکده، یا اونلارین صداقتی باره ده جزئی شوبهه یارانیدیکدا محو ائدی لیدیرلر.^{۴۱۳} بوی بیی اطاعتسیزلیک گؤستریدیکده، یا عصیان چیخاردی قدا بوتون بوی ان قدار شکیلده جزالاندیریلیردی. تهماسیب زامانیندا تکه لى و شاملی بوی لاری نین تامامی نین فیزیکی جهت دن محو ائدیلمه سینه جهد بونا باریز مثال دیر.^{۴۱۴} قیزیل باش امیرلریندن عبارت حربی شورا - دیوانین لغو ائدیلمه سینه اعتراض ائندن لره عابباس بیلدیردی: «واجیب دؤولت وظیفه لرینی [یالینز] پادشاهین حل ائتمک حاقی وار.»^{۴۱۵} ارثیلیک پرینسیپی بیر کنارا آتیلاراق بوی لارین باشینا (بوی بیلگینه) تامامیله کناردان گتیریلن آدم لارین تعیین ائدیلمه سی عادى حال ایدی.

بو، یاشلی، یا نفوذلو حاکم طبقه نین (امیرلرین) ساده جه دیشدی ریلمه سی، گنجلشمه سی دئمک دئییلدی. شاه عابباس حاکمیتین دایاغی اولان حاکم ائلتین ائتنیک ترکیبینده ده بؤیوک دیشیکلیک یاراتدی. ایران شوناس عالیم آئسساندرو باوسانی نین یوکسک وظیفه صاحبی امیرلرین ائتنیک-

413 - Faruk Sümer, Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü, s. 147-148.

414 - Taha Akyol, Osmanlıda ve İranda Mezhep ve Devlet, s. 103-105.

415 - А.А. Рахмани, Азербайджан в конце XVI и в XVII веке (1590-1700 годы), Баку: ЭЛМ, 1981, с.34.

بوی ترکیبی حاقیندا حسابلامالاری ماراقلی دیر. او یازیر کی، شاه عابباسین حاکمیتە گلەسینه قدرکی دؤورده (۱۵۷۶) «خان» و «سلطان» عنوانی داشییان حربی والی و اوردوداکی امیرلرین عمومی سایبی ۱۱۴ ایدی و بونلارین هامی سی قیزیلباش بوی لاریندان ایدیلر. شاه عابباسین کۆکلو مرکزلشمە سیاستی نین نتیجەسینده ۱۶۲۸-جی ایلده بو امیرلرین سایبی ۹۰-ا ائتمیش، ان اهمیتلی سی ایسه اونلارین ائتییک ترکیبینه آرتیق بؤیوک دیشیکلیک یارانمیشدی. بو ۹۰ امیردن جمعی ۳۵-ی قیزیلباش لاردان ایدی، قالان ۳۴-و ایرانلی، کورد، لور طایفالاری نین نماینده لری، قالان ۲۱-ی ایسه «قولام» ایدی.^{۴۱۶}

صفوی حاکمیتی نین کاراکتیری نین دیشمەسینده دیگر عاملین - بوی لارین عنعنەوی ایستروکتورونون داغیدیلماسی نین، اؤزلیکلە اونلارین لوکالیزاسیاسی نین دیشدیریلمەسی نین - بؤیوک رولو اولدو. آمئریکالی آراشدیریجی جان پئری^{۴۱۷} نین حسابلامالارینا گۆره، شاه عابباس حاکمیتی دؤورونده حیاتا کتچیریلن سورگون و کۆچورمەلر ۱۰۰ مین عائله نی احاطە ائدیردی.^{۴۱۷} هر عائله نی هئچ اولماسا ۵-۶ نفردن سایساق، بو، کوتله وی کۆچورمەلر حاقیندا دانیشماغا اساس وئیریر. کۆچ و سورگون لرله شاه عابباس بیر یانندان دوغودا (خوراساندا) سرحدلری مؤحکمتک نیتینده ایدیسه، او بیر یانندان، ایمپئریانین مختلف بؤلگه لرینه سپه له مکله بو بوی لاری حربی-سیاسی جهت دن ضعیف لتمە یی، بئله لیکله، مرکز لشمە سیاستی قارشسی سیندا اونلاری تأثیرسیز حالا گتیرمە یی دوشونوردو. افشار، زولقدر، بایات و باشقا بوی لارین اسکی یوردلاریندا بیرگه یاشامالارینا سون وئریلەرک اونلار فارس لار یاشایان بؤلگه لرە سپه لندی. مثلاً، قاجار بویونون بیر حیصه سی قاراباغ-گنجە بؤلگه سیندن آستراباد و مروه کۆچورولدو. عابباس قولو آغا باکیخانووون یازدیغینا گۆره، کۆچورولن قاجار عائله لری نین سایبی ۳۰ مین ایدی.^{۴۱۸} شاه عابباس، یوردلاریندان آیریلما یان

416 - Alessandro Baussani, *The Persians*, London, 1971, p. 147-148;

Alıntı: Taha Akyol, *Osmanlıda ve İranda Mezhep ve Devlet*, s. 94)

417 - John R. Perry, *Deportations by Shah Abbas I*, *Encyclopedia Iranica*, vol. VII (1996), p. 310.

418 - Аббас-Кули-Ага Бакиханов, *Гулистан-и Ирам*, с. 173.

و عثمانلی ایدارهسی آلتیندا قالمیش اوتوزایکی، قازاخلار، شمس الدینلی بوی لارینی دؤنوک اعلان ائتدی، اونلارین باش بیلن لرینی قتل ائتدیردی، بؤیوک بیر حیصّه سینی ایسه مازاندارانداکی فرح آبادا یئرلشدیردی. اوتوس ایکی لردن احمدلر اویمانغی کؤچه مقاومت گؤسترديگیندن جزالانديريلدیلار. قازاخلار اویمانغی فارسا کؤچورولدو.^{۴۱۹} بو کؤچورمه لر عمومیتله آذربایجاندا اهالی نین سون درجه سئیرلمه سی^{۴۲۰} ایله یاناشی، بورادا تورک ائلمنتتی نین ده ضعیفله مه سی ایله نتیجه لندی. بو ضعیفله مه او قدر آیدین ایدی کی، زئکی وئلیدی توغان صفوی لر دؤورونو، ایلك نؤوبه ده شاه عابباسین حاکمیت ایل لرینی «تورک توپلولوغو اوچون بیر فلاکت» دؤورو سایمیش دیر.^{۴۲۱}

شاه عابباسین مرکز لشمه، بوی بی لری نین مرکز دن قاچما گوجونو محدودلاشدیرما ساحه سینده سیاستی نین دیگر ایستقامتی یئنی تپیلی اوردونون یارادیلما سی ایدی. حربی اصلاحات لار قیزیل باش لارین سیلاح گزديرمک ساحه سینده انحصارینا سون قويدو، فارس لار و باشقالاری دا ایلك دفعه اولاراق اوردویا آیلندیلار. عنعنه وی قیزیل باش قوشونونون ایستروکتورو دیشدیریلدی. حربی بیرلیکلرین عینی بوی دان تشکیلی پرینسیپی قاریشیق بوی پرینسیپی ایله عوض ائدیلدی. کورد، لور، جاغاتای و باشقا طایفالاردان عبارت یئنی حربی حیصّه لر یارادیلدی. عثمانلی نومونه سینده دؤنمه عنصرلاردان عبارت، یالینز شاها غیر محدود صداقت حسّی ایله باغلی اولان قولام حیصّه لری (خصوصی قواردیا) تشکیل ائدیلدی. بو قولاملار اوشاق ایکن سارایا آلمیش، ایسلامی قبول ائتمیش و خصوصی قایدادا یئتیشدیریلیمیش اثرمنی، گورجو، ائله جه ده چرکز گنج لریندن عبارت ایدی. قولام حیصّه لرینده ۴-۱۵ مین نفر واردی و آرالاریندان گؤرکملی

419 - Faruk Sümer, Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü, s.153-154.

420 - John R. Perry Forced Migration in Iran During the Seventeenth and Eighteenth Centuries, Iranian Studies, vol. VIII, Autumn 1975, N 4, pp. 203-212.

421- Zeki Validi Togan, Azerbaijan, s. 112.

سرکرده لر چیخدی.^{۴۲۲} علاوه اولاراق اساساً فارس لار یاشایان بؤلگه لردن ییغیلان عسگرلردن خصوصی توفنگچی حیصه لری یارادیلدی. اونلارین رئیسینه مین باشی دئییلردی. شاه عابباس دؤورونده توفنگچی لرین سای ۱۲ مین ایدی. حربی اصلاحات لارین دیگر ساحه سی ایسه خصوصی توپچو واحدلری نین تشکیلی ایدی.^{۴۲۳} بو اصلاحات لار صفوی اوردوسونون تکنیکی تأمیناتینی یوکسلتدی، اوردو داها متشکل اولدو، قوتلندی. اوردو ساحه سینده اصلاحات لارین دیگر نتیجه سی ایسه دئییلدیگی کیمی قیزیل باش لارین حربی ساحه ده کی انحصارینا سون قویولماسی اولدو.

صفوی دؤولتی نین ائتیک کیملیگی نین معینلشمه سینده مولکی بوروکراتیا ساحه سینده کی وضعیت، خصوصاً شاه عابباس دؤورونده اونون ترکیبی نین داها دا هو موژنلشمه سی نین (فارسلاشماسی نین) اؤنملی رولو اولدو. شاه اسماعیل اسکی فارس بوروکراتیاسی عنعنه سینه ال وورمادی، خصوصیه اورتا و آشاغی سویه لی مأمورلار اولکی کیمی فارس لاردان عبارت ایدی. گنج اسماعیلی تاختا چیخاران قیزیل باش بوی بی لری اؤنملی دؤولت وظیفه لرینی، خصوصاً حربی ساحه ده کی وظیفه لری توتدولار. «اهل قلم» ین ان یوکسک وظیفه صاحب لرینی زامانلا فارس لار عوض ائتدیلر. ایلک وکیل، دؤولتده ایکینجی مقام صاحبی اسماعیلین لله سی شاملی بویوندان حسین بی تعیین ائیلدی. اما ۱۵۰۸-جی ایلده او، ایشدن آلیندیقدان سونرا اسماعیلین اؤلومونه دک تئز-تئز دیشدن وکیل لرین هامی سی فارس دیر. مولکی بوروکراتیانین بیرباشا باشی ساییلان وزیر ده فارس لاردان تعیین ائیلیب.^{۴۲۴} شاه اسماعیلین مکتوب لاریندا «آتا» دئییه مراجعت ائتدیگی سلطان بایزیدین بو مسئله ده اونا چوخ ماراقلی خبردارلیغی وار: «فارس لار مسئله سینده دقتلی اول، چونکی اونلار اؤزلریندن اولمایان حؤکمدارلارا

422 - A.A. Рахмани, Азербайджан в конце XVI и в XVII веке (1590-1700 годы), с.37.

۴۲۳ - یئنه اورادا.

424 - Roger Savory, The Principal Offices of the Safawid State During the Reign of İsmail I, in Studies on History of Safawid Iran, London, 1980, Ch. 4, s. 94-99.

اطاعت ائتمه یین خالق دیر.»^{۴۲۵}

صفوی لرین دؤولت ایداره چیلیگینه گتیردیگی یئنیلیک لر یالنیز بوروکراتیانین ائتنیک ترکیبی نین زامانلا دیشمه سی ایله محدودلاشمیردی ویلیام کلیولند یازیر: «اسماعیل یئنی ایداری قوروملار یاراتدی و بو قوروملار صفوی دؤولتینه داها اؤنجه کی قیسا عؤمورلو سولاله لردن داها اوزون مدت یاشاماق گوجونو قازاندردی. حکومت داخیلینده یئنی یارادیلیمیش بوروکراتیک مقاملارا شهرلی ایرانلی لاری تعیین ائده رک بیر ایداره چیلیک مئخانیزمی قوردو. مولکی ایداره دن قووولان قیزیل باش بوی بی لری ایله یوکسه لن ایرانلی بوروکرات صنیف آراسیندا ضدیت لر آرتسا دا، ۱۵۲۴-ده شاه اسماعیل اؤلدوگونده صفوی ایمپراتورلوغو حربی-عشیرت رژیمنیندن مطلقیت چی بوروکراتیک ایمپراتورلوغا کئچیش مرحله سینده ایدی.»^{۴۲۶} بو میسیانی شاه تهماسیب داوام ائتدیردی، شاه عابباس ایسه تاماملادی.

عثمانلی دا و ایران دا مذهب و دؤولت آدلی ماراقلی مقایسه لی آراشدیرمانین مؤلفی طاها آکیول سون درجه واجیب بیر سوال اورتایا قویور، یازیر کی، «نه دن عثمانلی دؤولتی تورکمن عشیرت گله نک لریندن اوزاقلاشدیقدان سونرا دا تورک کولتورونو یئنی فورملارلا داوام ائتدیردیگی حالدا صفوی دؤولتی فارسلاشدی؟»^{۴۲۷} مؤلف بو سوالی ایران دا فارس دیلی و فارس بوروکراتیاسی عنعنه سی نین یاشارلیغی ایله جاوابلاندریر کی، بیزجه، دوغرو دور. صفوی لر زامانیندا بو عامل لرین رولو داها دا آرتدی. ان آزیندان مأمور طبقه سینین یئتیشدیرن تحصیل سیستمینده ۱۶-۱۷-جی یوزایل لرده یئنیلیک اولمادی. تورک دیلی بو ایکی یوزایلده ده تحصیل سیستمینه یول تاپا بیلمه دی. سارایدا و اوردودا تورک دیلی نین گنیش ایشله دیلمه سینه باخمایارق، رسمی دؤولت دیلی کیمی (کارگزارلیق و دیپلوماتیادا) فارس

425 - Yahya Arjamani, Iran, New Jersey, 1972, p. 92; Alıntı: Taha Akyol, Osmanlıda ve İranda Mezhep ve Devlet, s. 108.

426 - William Cleveland, A History of the Middle East, Oxford: Western Press, 1994, p.53.

427 - Taha Akyol, Osmanlıda ve İranda Mezhep ve Devlet, s. 106.

صفوی ایمپراتورلوغونون فارسلاشماسیندا داها اؤنملی رول اوینامیش فاکتور - ایمامیه شیعه‌لیگی نین دؤولت مذهبینه چئوریلمه‌سی حاقیندا یوخاریدا دانیشدیق. تکرار اولاراق گؤسترک: تورک دونیاسی مذهب باخیمیندان ایکی بؤیوک حیسه‌یه بؤلوندو. بو بؤلونمه‌نین اورتاسیندا دا آذربایجان قالدی. ائتیک کونسولیداسیا (تمرکزلشمه) پروسئسی، ائتیک کیملیگین معین‌لشمه‌سی شیعه‌لیگه کؤکلندی. عثمانلی ایله داوام ائدن ساواشلار بو مئیلی گوجلندیرمکده اییدی. دؤولتله اونون قوروجولاری آراسیندا اوچوروم زامانلا بؤیودو.

یوخاریدا گؤزدن کئچیریلن تاریخی گئرچکلره استناداً ادعا ائده بیلریک کی، ۱۶-جی یوزایلده خریستیان آوروپاسیندا و موسلمان دوغودا سونراکی دینی و اجتماعی گلیشمه‌نین تملی آتیلدی. آروپا روما کیلسه‌سی نین کونترولوندان و سخولاستیک خریستیان احکاملاریندان آزاد اولورکن، دوغو عکسینه دینی/مذهبی احکاملارین سیخ تأثیری آلتینا گیردی.

آروپادا اولدوغو کیمی ایندیکی ایران جوغرافیاسیندا دا مذهب بؤلونمه‌لری میللتلشمه سورجینده تشویق‌اندیجی رول اوینادی. آنجاق بو سورج تورکلوگون علیینه ایشله‌دی. هئتئرئدوکس [کڑ آیین] شیعه‌لیگین ایسلامین گؤوده‌سیندن قوپماسی و آیری مذهب اولاراق یایلماسی فارس‌لارین، عرب و تورک سیاسی جوغرافیاسیندا اؤزونو قوروما مئخانیزماسینا دؤندو. سونراکی یوزایل‌لرده ده فارس‌لار بو مذهب آیریلیغینی سورکلی کؤرؤکلهدیلر. شیعه اولماسی، فارس منشالی و شیعه بویه‌لی‌لر دؤولتی دؤنمیندن (۱۰۵۵-۹۴۵) اعتباراً دونیوی حاکمیتده تمثیل اولوندو؛ سنی سلجوقلار و سونراکی

۴۲۸ - بونونلا یاناشی صفوی‌لره عایید، بین‌الخالدی دیپلوماتییا دیلی ایستاتوسونا مالیک اولان تورکجه مکتوب‌لارین اولماسینی دا گؤسترمه‌لیگیک. نومونه‌لر اوچون باخین: Süleyman Əliyarlı (red.), *Azərbaycan tarixi*, s. 425.

تورکجه دیگر رسمی سندلر حاقیندا باخین:

Faruk Sümer, *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, s. 151-152.

خاندانلار دؤنمینده ده سیاسی حاکمیتله اورتاق حالاً گلدی؛ حتی یوکسک وزیر وظیفه‌لرینه گلدی. مذهب ساحه‌سینده تولترانت مناسبت صفوی دؤولتی نین قورولماسی ایله سونا چاتدی.

تاریخین بو پارادوکسونو تکرار ائدک: فارس‌لارین تورک دنیزینده اریمه‌سینه مانع اولان دا تورکلرین اؤزو اولدو. صفویلیک، آذربایجانلی سلجوقلولاردان سونراکی ۵۰۰ ایلیک تورک-ایسلام دؤولتچیلیگیندن آییردی. آذربایجان تورکو اؤزونو، تورکلوگونه ساریلماق یئرینه، مذهب باغلانندی؛ اونون اوچون شیعه‌لیک یوزایل‌لر بویو تمل اینانج اولدو.

ایلیک صفوی حؤکمدارلاری ایکی دیللی، ایکی کولتورلو ایدیلر. ماراقلی دیر کی، اصفهان‌داکی صفوی ساراییندا دانیشتیق دیلی اؤز مؤوقعینی ایتیرمه‌دی. آروپالی سیاح‌لارین بو مسئله ایله باغلی ماراقلی موشاهیده‌لری وار. اولار آروپادا پئرسیا [Persia] کیمی تانینان دؤولتده تورک دیلی نین کیفایت قدر چوخ یاییلماسیندا تعجب‌لرینی گیزلتمیرلر. مثلاً، ایتالیالی سیاح پئترا دئلا واللی ۱۶۱۷-جی ایلین دئکابریندا دوستونا مکتوبدا یازیردی: «بوتؤولوکده ایران‌دا، خصوصاً سارایدا بؤیوک‌لر و اعیان‌لار آراسیندا داها چوخ تورکجه دانیشتیلیر، نه‌اینکی فارسجا... تورکجه دانیشماغین سببی او دئیل کی، ایرانلی‌لار اونا فارس دیلیندن داها آرتیق دیر وئریرلر. اساس سبب بودور کی، بوتون قوشون اصلاً تورک اولان قیزیل‌باش‌لاردان تشکیل اولونموش‌دور. شاهین مختلف طایفالاردان اولان قولاملاری دا داها چوخ تورکجه دانیشتیرلار و فارسجا بیلیرلر. بونا گؤره ده نه‌اینکی امیرلر قوشونا عاید مسئله‌لری تورکجه چاتدیریرلار، حتی واختی نین چوخ حیصّه‌سینی عسگرلر آراسیندا کئچیرن شاهین اؤزو ده دئدیک‌لری نین باشا دوشولمه‌سی اوچون تورکجه دانیشتیر. نتیجه‌ده بو دیل بوتون سارایدا، قادین‌لار و دیگرلری آراسیندا گئنیش یاییلمیش دیر.»^{۴۲۹}

تورک اهالی‌سی ایله صفوی سولاله‌سی آراسیندا آرتان آیریلیغین

429- Turxan Gənceyi, İsfahanda Səfəvi sarayında türk dilinin mövqeyi, Qarapapaqlar (Tiflis), Avqust 2009, N 08 (26), s. 51.

اولماسینا باخمایاراق، آذربایجان تورک کولتورو ۱۶-۱۷-جی یوزایل لرده چوخ ماراقلی و مؤحتشم اؤرنکلرله زنگینلشدی.^{۴۳۰} علم دیلی فارسجا قالماسینا باخمایاراق، بو دؤورده بیر سیرا اثرلر تورکجه یه ترجمه ائدیلدی. سارای داکی شاعیرلرین چوخو فارسجا ایله یاناشی تورکجه یازیردی. یالینز تورکجه یازان شاعیرلر ده واردی. بونلاردان مسیحی (ورقا و گولشا)، قؤوسی (دیوان)، ملیک بی آوجی (دیوان) و مورتوزاقولو خان ظفر (دیوان) داها چوخ تانینمیش دیر.^{۴۳۱} شاه اسماعیلین اؤزو (ختایی) آذربایجان تورک شعرینی خئیلی ایرهلی آپاردی. فوخلو (۱۴۹۸-۱۵۵۶) ایسه آرتیق آذربایجانین دا داخیل اولدوغو داها گئنیش جوغرافیادا تورک شعرینی نؤوبتی زیروه سینی یاراتدی. تورکجه ایلك نثر اثری ده اونا مخصوص دور. حبیبی، صادیق بی افشار، صایب تبریزی، قؤوسی تبریزی دؤورون گؤرکملی شاعیرلری ساییلیر. اونلار عنعنه وی مؤوضوعلاردا و اوسلوبدا اثرلر یاراتمیشلار. ان ماراقلی ادبی حادثه لردن بییری آشیق صنعتی نین داها گئنیش یاییلماسی و گؤرکملی نماینده لری نین (آشیق قوربانلی، توفارقانلی عاباس، ساری آشیق، خسته قاسیم) میدانا چیخماسی دیر. داستان ادبیاتی کوراوغلو، عاباس و گولگز، آشیق قریب کیمی پوپولیار داستانلار حسابینا یئنی اینکیشاف سویه سینه قالخدی. فاروک سومر ۱۶-۱۷-جی یوزایل لرده تورکجه نین فونکسیونال دایره سی نین گئنیشلنمه سینی قئید ائده رک دقتی شخص آدلارینا چکیر: «تورکجه آدلار گلینجه، صفوی امیرلریندن اؤنملی بیر قیسمی تورکجه آدلار داشیدیق لاری گؤرولور. حالبوکی چاغداش عثمانلی ایداره چی لری آراسیندا تورکجه آدلار نادراً گؤرولدوگو کیمی، اؤزبکلر آراسیندا دا بو قدر چوخ تورکجه آدا راست گلینمز».^{۴۳۲}

یوخاریدا گؤستریلن لری یئکونلاشدیرمیش اولساق، صفوی

۴۳۰ - موقایسه اوچون دئیک کی، بو یوزایل لرده فارس ادبیاتی نین (شعرینین) تنزول دؤورو کئچیرمه سی متخصص لرین قبول ائتدیگی عمومی فیکریدیر. باخین: A.A. Рахмани, Азербайджан в конце XVI и в XVII веке (1590-1700 годы), с.200-201.

431 - Turhan Genceyi, İsfahanda Səfəvi sarayında türk dilinin mövqeyi,, s. 53.

432 - Faruk Sümer, Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları, I cilt, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1999, s. 237.

ایمپراتورلوغونون بیر ایران دؤولتی یاخود آذربایجان دؤولتی اولماسی نتیجه‌سینه گلیمک اولارمی؟ معاصر آذربایجان تاریخی لری نین خئیلی حیصه‌سی «شاه اسماعیلین آذربایجان تورپاق لارینی بیرلشدیرمک»، «آذربایجان دؤولتی قورماق» فیکرینی ایدئاللاشدیریر، بو مؤوضوعنو افراط درجه‌ده معاصرلشدیریرلر. یوخاریدا وئرلمیش ماتریال لار دا گؤستریر کی، شاه اسماعیلین و خلفلری نین میللت-دؤولت قورماق دردی اولمامیش دیر. اورتا یوزایل لردن دؤورونو یاشایان آذربایجاندا بو مومکون ده دئییلدی.

صفوی دؤولتی «ایران میلی دؤولتی نین باشلانغیجی دیر» تئزسی ده گئچک تاریخیچیلیکله اویوشمور. دوغرو دور، صفوی دؤولتی نین باشیندان اعتباراً اسکی «ایران» ترمینی داها پوپولیار اولدو. شاه عابباس دؤورونده اسکی ایران دؤولتچیلیک آتریوت لاری نین (شاهنشاه، سئهسالار، وزیر و س.) تطبیقی و یا داها دا آرتماسی «ایران میلی دؤولتی نین» یارانماسی نین گؤستریمی سی دئییلدی. روما ایمپریاسی عنعنه‌سی اورتا چاغ لار آوروپاسی اوچون نه ایدیسه، ایران دؤولت عنعنه‌سی ده (بو سیرادان آدی دا) محض او ایدی. ۹۶۲-۱۸۰۶-جی ایل لردن آراسیندا آوروپادا (اساساً ایندیکی آلمانیا و آوستریا تورپاق لاری) «مقدس روما ایمپریاسی» آدلی دؤولتین اولماسینی، روسیا ایمپریاسی نین ایسه «اوچونجو روما» ادعاسینی خاتیرلاماق، بیزجه، یئترلی اولار.

بیزیم فیکریمیزجه، صفوی دؤولتی نین چاغداش دؤولت لردن هانسی نین سلفی دیر، یا دا ائتنیک باخیمدان بو دؤولتین کیمه عاید اولماسی سوالی قارشسی سیندا قالمیش اولساق، صفوی دؤولتی نین تاریخینی ایکسی دؤوره بؤلیمک گرک دیر. قوروجو-آپاریجی ائلمنتتین تورک لردن عبارت اولماسینی نظره آلاراق شاه اسماعیل دان شاه عابباسا قدرکی دؤورو (۱۵۸۷-۱۵۰۱) تورک-ایران دؤولتی سایماق اولار. بو دؤورون ایلك صفوی حؤکمدارلاری ساده‌جه اؤزون دن اولکی دؤولتچیلیک عنعنه لرینی داوام ائتدیردیلر. شاه عابباس دان سونراکی دؤورده (۱۷۲۲-۱۶۲۹) تورک ائلمنتتسی دؤولت حیاتیندا معین رول اوینادی، اما دؤولت دیلی، بوروکراتیا، رسمی دؤولتچیلیک ایدئولوگیاسی نین فارسچیلیق و ایرانچیلیق ایستیقامتینه آچیق مئیللنمه‌سی بو دؤورون صفوی

ايمپىراتورلوقونو ايران-تورک دؤولتى سايمانغا اساس وئيرير. صفوى لرله باغلى بو آنلامدا نظره آيناجاق ايکينجى خصوص اودور كى، صفوى لر چوخ گئيش اراضينى، چئشيدلى طايفا و ائتيك بيرليگى ايچينه آلان بۇيوك ايمپىراتورلوق ايدى. بورادا اجتماعى-سياسى حياتين ديشيک ساحه لرينده و ايمپىراتورلوقون ديشيک بۇلگه لرينده بير نئچه ديل دن استفاده اولونماسى آنلاشيلان بير حال دير.

سکیزینجی بۆلۆم

اون سکیزینجی یوزایل: ایران دۆولتچیلیگی نین بحرانی و ائتیک گلیشمه

نادیر شاه افشار فئومئتی

شاه عاباسین اصلاحات لاری صفوی حاکمیتی نین عؤمرونو داها بیر یوزایل اوزادا بیلدی. ویلیام کلئولند یازیر کی، شاه عاباس «حکومت ایداره چیلیگینی مرکز لشدیره رک اؤزوندن سونراکی باجاریق سیز شاه لار زامانیندا دا ایمپراتور لوغون یاشاماسینی تأمین ائتمیش، ایرانا بیر یوزایل داها سیاسی ثابتلیک قازانديرمیشدی.»^{۴۳۳} اما عثمانلی داکی اصلاحات لارا نسبتاً بو اصلاحات لارین یاریمچیق قالماسی صفوی حاکمیتی نین بوندان آرتیق یاشاماسینا ایمكان وئرمه دی ۱۸-جی یوزایلین باش لاریندا صفوی دۆولتی درین تنزول دؤورونه آیاق باسدی.

صفوی شاه لاری دؤورونده، اؤزلیکله شاه عاباس زامانی، یوخاریدا دئییلدیگی کیمی، قیزیلباش بوی لاری نین حربی-سیاسی قودرتینه تأثیرلی ضربه وورولدو، بو بوی لارین مرکز دن قاچما مئیل لری نین اؤنلنمه سی اوچون تدبیر لر گؤرولدو. حتی بعضی بوی لار داغیدیلاراق دۆولتین چئشیدلی بؤلگه لرینه سپه لندی، بعضی لری (تکه لر کیمی) حتی قدار باسقی لارا معروض قالدی. بونونلا بئله یاریم-کۆچری و کۆچری طایفالار حربی و سیاسی جهت دن هله کیفایت قدر تأثیرلی سوسیال واحدر سا ییلماقدا ایدی. اونلارین تام اوتوراقلیغا کئچمه سی لنگ گئیدردی. مرکزی حاکمیت ضعیفله دیکجه بو طایفا باشچی لاری نین مرکز دن قاچما مئیل لری گوجه نیر، صفوی ایرانینا مناسبتده خصوصی مارق لاری اولان بعضی قونشو دۆولت لرین (ایلک باشدا عثمانلی نین) شیرینکلندیر یجی تکلیف لرینه اونلار اعتناسیز

قالا بیلمیردیلر.

مولکی و حربی بوروکراتیانین یارادیلماسی ساحه سینده اؤنملی اصلاحات لارین آپاریلدیغینا باخمایاراق، عثمانلی دان فرقلی اولاراق صفوی ایرانیندا بو سوسیال-سیاسی اینستیتوت تام اوتوروشمادی. ۱۸-جی یوزایلده «ایران اوردوسو کاغیذ اوزرینده مؤوجوددو. محاربه میندانینا یئریلدیکده بیر نئچه مینلیک نظام-انتظامی پوزولموش، ضعیف تجهیزاتلی، یوخسول بیر اوردو ایله قارشیلانمیشدی... ایران اوردوسونداکی باشی پوزولوق، انتظام سیزلیق، تکنیکدان خبر سیزلیک، عمومی پریشانلیق هر جور مولکی و حربی فانتازیانین اوستونده ایدی.»^{۴۳۴} بوروکراتیادان فرقلی اولاراق روحانی سینفی گوجلنمکده ایدی. مرکزی حاکمیت ضعیفله مویه میلیلی اولدوغو زامان کسیمینده باشدا مجتهدلر (اجتهاد ائدنلر) اولماقلا روحانی سینفی سیاسی و اجتماعی گوجونو اورتایا قویور، شاه سارایینا تأثیرلی رقیبه چئوریله بیلیردی. شیعه لیگین امامت دوکترینی بعضاً دینی حاکمیتین سیاسی حاکمیتدن اوستون مؤوقعیه چیخماسینا ایمکان یارادیردی.

پایتاخت اصفهان داکی شاه سارایی ایداره چیلیک مرکزیندن داها چوخ تام مارگیناللاشمیش [حاشیه یه چکیلمیش] حاکم سولاله نین ایتریقا [حیله]، اخلاق سیزلیق، معنویات سیزلیق یوواسینا چئوریلیمیشدی. سون صفوی شاه لاری دؤولت و ایمپراتورلوق قوران بابالاری نین تام ترسی ایدیلر. ولیعهد اینستیتوندا قطعی معین لشمیش سرت نورمالارین یارادیلما ماسی حاکمیتین اؤتورولمه سی پروسسینده پروبلئم لر، حتی سیاسی بحران یاراتماقدا ایدی.

خزیننه نین گلیرلرینی آرتیرماق مقصدیله ۱۶۹۹-۱۷۰۲-جی ایل لرده سیاهییا آلمانا کئچیریلدی. بوندان سونرا مؤوجود وئرگی لرین حجمی آرتیریلدی، یئنی وئرگی لر قویولدو. وئرگی مأمورلاری نین گرکدیگیندن آرتیق زورلا اھالی دن وئرگی توپلاماسی، دؤولت وظیفه لرینی ساتیلما سسی، مأمورلارین روشوته قورشانماسی عادی حال ایدی.^{۴۳۵} اقتصادی

434- M.E.Yapp, Making of the Middle East, p. 162, 164.

435 - A.A. Рахмани, Азербайджан в конце XVI и в XVII веке (1590-1700 годы), с. 220-221.

تنزول دؤورونده آغیر وئرگی لر، چشیدلی فورمالاردا اوزونو گؤسترن قانونسوزلوق لار سببیدن مرکزی حاکمیته تابعچیلیکدن امتناع ائتمیش طایفا باشچی سی نین، یا هانسیسا فئودالین شاه سارایینا قارشی چیخماسی چوخ تئزلیکله عصیان لارین سوسیال بازاسی نین گئیشلمه سینی شرطلندیریدی.

۱۸-جی یوزایلین باش لاریندا صفوی ایمپراتورلوغونون بو و یا دیگر یئرلرینده باش قالدیرمیش عصیان لارین اساس مرکزی اهالی نین اکثریتی سونولردن عبارت اولان قوزئی آذربایجانین داغیستانا بیتیشیک بؤلگه لری و یئنه ده سونو اهالی سی ایله افغانیستان ایدی. ۱۷۰۹-جو ایلده تبریزده عصیان باش قالدیردی. موغان داکسی شاهسئون بوی لاری دا اصفهان داکسی صفوی سارایی نین حاکمیتینی قبول ائتمکدن امتناع ائدیله. داها سونرا جار ویلایتی عصیان ائدی. ارش ویلایتی نین حاکمی علی سلطان دا وئرگی اؤده مکدن امتناع ائدی. قوبا ویلایتیندن حاجی داوود و قازی قوموقلو سورخای خان شیروان و داغیستاندا صفوی حؤکمرانلیغینا سون قویماق اوچون استراتژی اهمیتی نقطه لری بیر-بیری نین آردینجا اله کئچیرمه یه باشلادیلار. سلطان سارایی عصیانچی لارلا علاقه قوروب، مختلف واسطه لرله اونلاری دستکله دیگینی بیلدیردی. اما پروف. سولئیمان علی یارلی نین یازدیغی کیمی، «قوزئی بؤلگه لرده گوجلنمکده اولان خالق چیخیش لاری فورمال اولاراق سونیلک بایراغی آلتیندا کئچسه ده، بو حرکات «دیشاری دان» گتیریلمه بیر قورغو - عثمانلی دؤولتی نین «فتنه سی» دئییلدی. بو چیخیش لاری دوغوران، اونلاری کسکینلیکله «صفویلیگه»، «قیزیل باشلیغا» قارشی یؤنلنن توتارلی، اویئکتیو، گئرچک ایچ سببلر وار ایدی.»^{۴۳۶}

قندهار ویلایتینده مسکون اولان گیلزای طایفالاری نین صفوی حاکمیتینه قارشی عصیانلی داها اوغورلو اولدو. صفوی سارایی نین سونو اهالی آراسیندا قاتی شیعه تبلیغاتی بورادا دایمی ناراضیلیق یارادیردی. یئرلی والی گورجو اصللی قورگئن خانین قدر حرکت لریندن بئزیمیش گیلزای لارین ایره لی گلن لری ۱۷۰۹-جو ایلده اونو و یاخین لارینی اؤلدوروب، یئرلرده حاکمیتی اؤز اللرینه آلدیلار. صفوی حاکمیتی نین چورومه سیندن هوس لنن

گیلزای لار، میر ماحمودون باشچیلیغی ایله شاه قوشونلاری اوزرینده بیر نچجه غلبه قازاندىقدان سونرا بیرباشا پایتاخت اصفهان اوزرینه یورودولر. ۱۷۲۲-جی ایلین مارتیندا اونلار صفوی لرین پایتاختینی محاصره یه آلدیلار. ایراده سیز و مسولیتسیز شاه سلطان حسینین اوغلو ولیعهد تهماسب ۵۰۰ قاجار آتلی سی ایله محاصرنی یاریب، اؤزونو قزوینه یتیره بیلدی. اونون اطرافی نین مقصدی رسمی سایی ترکیبی کاغیز اوزرینده ۳۰۰ مین اولان ایران اوردوسونو توپلاییب، دؤولتین پایتاختینی و شاهی خلاص ائتمک ایدی.^{۴۳۷} ایلك مرحله ده بو جهدلر اوغورسوز اولدو. ۱۷۲۲-جی ایلین نو یابریندا صفوی مونارخی تسلیم اولوب، گیلزای طایفاسی نین باشچی سی میر ماحمودون خئیرینه تاخت-تاجدان امتناع ائتدی. بو، ایکی یوزایل دن آرتیق مؤوجود اولموش صفوی حاکمیتی نین فاکتیک سونو ایدی.

بو آرادا صفوی ایرانین شیمال قونشوسو روسیا دا خزر اطرافی بؤلگه لره جدی مارق گؤسترمه یه باشلامیشدی. ضعیفله میش صفوی ایمپراتورلوغونون یئرلی خریستیان اهالی سی، خصوصیله ائرمنی لر روسیانین گونیه یاییلما سیاستی نین تشبوتکارلاری گوجونده اولماسالار دا بونلار صفوی ایرانی نین تهلوکه سیزلیک مسئله لرینده یئنی نثقاتیو عامل لر کیمی اورتایا چیخدی. بوندان سونرا دا دایم اؤزونو گؤستر دیگیندن بو عامل اوستونده بیر قدر دورماقدا فایدا وار.

ایسلام دونیاسیندا أوروبا تیجارت کاپیتالی نین آرتان فعالیتی و یئنی صلیب یوروشلری حاقیندا یاییلمیش شایعه لر ائرمنی باش بیلن لرینی «ائرمنی لری موسلمان ظلموندن خلاص ائتمه لری» اوچون أوروبا مونارخلارینا مراجعت ائتمه یه هوسلندیرمیشدی. ۱۶۷۸-جی ایلده ائچمیدزین کیلسه سینده آلتی مولکی و آلتی دینی خادیمین ایشتیراکی ایله گیزلی موشاویره چاغیریلدی. بو گیزلی موشاویره ده قرارا آئیندی کی، کاتالیکوس آکوپون (هاکوپون) باشچیلیغی آلتیندا أوروبا یا بیر هیئت گؤندریلسین. هیئت یول اوستو تیفلیسه گلیب، گورجو چار ۱۱-جی گئورگی ایله امکداشلیق مسئله لرینی مذاکره

ئىتدى، اما ايستانبولدا ايکن هئيتين باشچى سى غفلتاً اۆلدى. ميسسيانى هئيتين گنج عضولريندن بيرى - ايسرائل اورى اۆز اوزرينه گۆتوردو.^{۴۳۸}

اورى، وئىزبايا، اورادان دا فرانساي گتدى. بورادا ۱۲ ايل عسگر اولدى، اما کاتولیک فرانس کراالى ايله گۆروشه بيلمه ديگيندن، بۆلوموشلوك دؤورونو ياشايان آلمانلاداكى پالاتينا شاهزادهسى ژوهان ويليامين يانينا گلدى. او، ويليامدان ائرمنى لرین قورتاريلماسيني خواهش ائديب، عوضنده ائرمينستان تاجينى وعد ائتدى. شاهزاده، اورى 'نين تکليفينه آنلاشيقلى ياناشيب، ائرمنى مليکلرى و گورجو چارينا يازديغى مکتوبلارلا بيرليکده اونو يئنى دن گئرى گۆندردى. اورى «ائرمنى مسئلهسى» ايديئاسيني يايماق و خريستيان مونارخلارين دستگيني قازانماق اوچون يول اوستو بير نئچه پايماخت شهرينده اولماق ايستهدى. ويانادا اوستريا کراالى نين ياخينلاريندان ائشيتدى كى، كرال بو ايديايا طرفدار دئيل. يولونو داوام ائدن بو اورى، پولشا اوزريندن روسايا كئچدى. قيشين ياخينلاشماسى اوزوندىن يولونو ديشديرهرك مولداويايا، اورادان دا ايستانبول اوزريندن ۱۶۹۹-جو ايلده ايره وانا گلدى.^{۴۳۹}

ائچميادزين و قاراباغداكى قاندازاسار كيلسه لرى نين روما كيلسه سينه تابع اولمالارى و سونونجونون دستگيني آلماق حاقيندا ايسرائل اورى 'نين تکليفلى قبول ائديلمه ديكده بو شخص قاراباغ و سونيك مليکلرى نين دستگيني قازانماغا چاليشدى. بونا نايىل اولموش اورى، وارداپت ميناس آدى بيرى سى ايله ۱۷۰۰-جو ايلده يئنى دن آروپايا گلدى. بورادا ۳۶ بندليک لايحه سى ايله آروپا مونارخلارى نين دقتينى چکمه يه چاليشدى. اورى نين لايحه سى نين ماهيتى آروپالى لاردان قورولموش صليبيچى لر اوردوسونون ائرمينستانى ايران ظلمون دن خلاص ائتمک دن عبارت ايدى. بو اوردو باكى، شاماخى، ناخچيوان، ايره وان و تبريزى ايشغال ائتمه لى ايدى، «ايران ائرمينستانى» ندا خريستيان حاکميت يارانماق ايدى. بو لايحه ان

438 - История армянского народа, часть первая, Ереван: Айпетрат, 1951, с. 242.

439 - Esat Uras, Tarihte Ermeniler ve Ermeni meselesi, İstanbul: Bilge Yayınları, 1987, s. 743.

چوخ روس چاری پیوترون (۱-جی پیوتر، بویوک پیوتر، عثمانلیدا «دئلی پیتر») دقتینی چکدی. اما ایسوئچله آغیر ساواش حالیندا اولدوغوندان پیوتر گونیه یوروشون واختی نین چاتمادیغینی بیلدیردی. بونونلا بئله روس چاری اوری، یه پولکونیک روتبه سی وئریب، اونو بیر هئیتین باشیندا ایرانا یوللادی. هئیتین مقصدی ایران داکی دورومو داها دریندن اؤیرنمک، گله جک ایش لر اوچون بورادا فعال حاضرلیغا باشلاماق ایدی. شاه سارایی بو هئیتی سویوق قارشیلادی و تنزلیکله اولکهنی ترک ائتمه سینی ایسته دی. ایسرائل اوری، نین هئیتی آلتی آی یئنی دن شاماخی دا قالاندان سونرا هشرخانا قایتمالی اولدو. ۱۷۱۱-جی ایلده اوری غفلتاً بورادا اولدو.^{۴۴}

روس چاری پیوتر ایران دا سیاسی و حربی وضعیتینی دریندن اؤیرنمک اوچون آرتئمیا وولینسکی، نین باشچیلیغی آلتیندا ۱۷۱۵-جی ایلده بورایا باشقا بیر هئیت ده گؤندرادی. وولینسکی، یه وئریلمیش تعلیماتدا «اثرمنی لر حاقیندا کشفیات آپارماق، اونلارین [حقیقتاً می] چوخ اولدوغونو، هارادا یاشادیقلارینی اؤیرنمک، ... اونلارلا مئهریبان داورانماق، اونلاری دوست ائتمک» تاپشیریلیردی. پیوتر داها سونرا اوری، نین کؤمکچی سی و داوامچی سی وارداپت میناسی اثرمنیستانا اعزام ائتدی. ائچمیدزین کاتالیکوسونون سویوق مناسبتی ایله قارشیلان بو شخص، آلبان کیلسه سی نین باشچی سی کاتالیکوس یئسای آسان-جالالیان، نین ایستی مناسبتینه نایل اولدو. آلبان کیلسه سی نین باشچی سی پیوترا عنوانلادیغی مراجعتده گؤستریردی: «بوتون خالقیمیز، بو تورپاغین ملیکلری و اعیانلاری ایله بیرلیکده سنین قودرتلی و نهنگ دؤولتین لازیم بیلدیگی واخت بورالارا گلنده بیز، گوجوموز چاتدیغی قدر سیزلری مئهریبانجاسینا قارشیلایا جاغیق.»^{۴۵} ایسوئچله اوغورلو ساواشی باشا ووردوقدان (۱۷۲۱) سونرا پیوتر فعال شکیلده ایران سفیرینه حاضرلاشماغا باشلادی. عینی واختدا اوزون مدت اصفهاندا گیروو قالمیش و صفوی دؤولتی نین تنزولونو گؤزلری ایله گؤرموش کاخئت حاکمی و اختانق دا قطععی حرکت لره حاضرلاشیر، اثرمنی باش بیلن لری ایله اتفاق یاراتماغا

۴۴۰ - تفروعات اوچون باخین:

История армянского народа, s. 242-245; Esat Uras, Tarihte Ermeniler ve Ermeni meselesi, s. 744-748.

441 - История армянского народа, с. 246.

چالیشیردی. مرکزی حاکمیتە قارشى عصيانا حاضیرلاشان واختانق، عینی زاماندا اونا کۆمک و عدی و ئرمیش پیوترلا دا فعال دانیشیق لار آپایردی.

چار پیوتر حربی یوروشه ۱۷۲۲-جی ایلین یولوندا بۆیوک بیر دونانما و قورو قوشونلاری ایله باشلادی. آوقوست آییندا دربندی دؤیوشسوز توتان روسلار، باکیننی محاصره یه آلدیلار. حربی عملیاتلار باشلامازدان اول پیوترون آدیندان یئرلی اهالییه عنوانلانمیش مانیفیست یایلیدی. بو سند تورکجه ایدی. حربی یوروشون رسمی سببی اولاراق بیر ایل اول شاماخی دا روس تاجیرلری نین اؤلدورولمه سی، اونلارین وار-یوخونون تالان ائدیلمه سی گۆستریلیر، بو اغتشاشلارین سببکارلاری نین جزالاندیریلماسی لوزومو گۆستریلیدی.^{۴۴۲} عثمانلی، روسلارین خزریانی بؤلگه نی ایشغال ائتمه سینی آسانلیقلا هضم ائده بیلمه دی. دربندین توتولماسیندا درحال سونرا عثمانلی صدر اعظمی روس سفیرینه «روس قوشونلاری ایرانا تابع اولان تورپاقلاردا اولدوقجا تورک خالقنی نین راحتلیق بولا بیلمه یه جگینی» بیان ائدیپ، اوز قوشونلارینی جنوبی قافقازا یئریتدی. اصلینده عثمانلی ایله روسیا آراسیندا داوا آذربایجان تورپاقلاری اوستونده ایدی. ایکی دؤولتین مبارزه سی ۱۷۲۴-جو ایلین ایستانبول باغلاشماسی ایله نتیجه لندی. بو باغلاشما یا گۆره، دربنددن کورون منسبینه قدرکی خزرین باتی زولاغی روسیانین ایختیارینا کئچیر، گونئی قافقازین قالان حیصه لرینی عثمانلی اوزوندن آسیلی وضعیته سالیدی. بو باغلاشما ایله عثمانلی نین قیوملوغوندا شاماخی خانلیغی یارانیدی.^{۴۴۳} بیر سؤزله، صفوی دؤولتی نین ۱۸-جی بوزایلین باشلاریندا اوزونو گۆسترن تنزولو اونون فاکتیک داغیلماسی ایله نتیجه لشمیش، دؤولتین اراضی سی ایسه داخیلی و خاریجی قوه لرین ایشغالینا معروض قالمیشدی. بو، سیاسی بحران دئیل، آرتیق دؤولت بحران ایدی. ایران جوغرافیاسیندا واحد دؤولتین موجودلوغو سوال آلتیندا ایدی. اما نومونه سی دونیا تاریخینده آز-آز گۆرونن بیر حادثه باش وئردی. بو دؤولتی تک باشینا بیر شخص - افشار بویوندان نادیر خلاص ائتدی.

۴۴۲ - تفروعات اوچون، مثلا، باخماق اولار:

Süleyman Əliyarlı (red.), Azərbaycan tarixi, s.474-482; John F. Baddeley, Rusyanın Kafkasyayı İstilası ve Şeyh Şamil, İstanbul: Kayıhan, ss. 52-57. 443 - Süleyman Əliyarlı (red.), Azərbaycan tarixi, s.483-488.

اوغوز قروپونا داخیل اولان افشار بویو یاخین شرقین (دوغونون) چئشیدلی بؤلگه لرینه سپه لئمیش، اسکی صفوی دؤولتی نین قورولماسیندا ان اؤنملی رول لاردان بیرینی اوینامیش تورک بوی لاریندان دیر. صفوی لرین سون دؤنم لرینده اونلاردان بیر بؤلومو - قیرخلی اوباسی خوراسانین آبیورد سرحد بؤلگه سینده یئرلشمیشدی. سرحدلری مؤحکمتک اوچون اونلاری ایلك صفوی شاهلاری اورمو یؤره لریندن خوراسانا کؤچورموشدو.^{۴۴}

نادیر، ایرانین اؤنملی دینی مرکز لریندن بیرى امام رضا توربه سی نین (مشهد) ۲۲-۲۷ کیلومتر لیگینده کی بیر کندده، اورتا تاوانالی بیر عائله ده دونیا گلیب (۱۶۸۹). فرانسالی بیر مؤلفین یازدیغینا گؤره، «اونون آتاسی چوبان اولوب. نادیر ده عینی ایشله مشغول اولموش، اما طبیعتاً چوخ قابلیتلی و افراط شوهرت پرست اولدوغوندان تئزلیکله بو ایش اونو بئزدیرمیش، اصلی-نجابتی نین اونا وئردیگی ایمکاندان داها یوکسک مؤوقع لره چیخماغی دوشونموش دور.»^{۴۵} مؤلفین ادعاسینا گؤره، گنج نادیر آتاسی نین ۷۰۰ قویونونو اوغورلایب، مشهد بازاریندا ساتمیش، الده ائتدیگی پوللا باشینا بیر دسته توپلامیش دیر. اصفهانین محاصره سیندن جانینی قورتارمیش شاهزاده تهماسب قوشون توپلاماق اوچون خوراسانا گلدیگینده نادیر اونا «قطعیتلی، یاخشی سیلا حالنمیش، دؤیوش لرده برکیمیش و سیناقدان چیخمیش» ۶ مینلیک دسته سی نین خیدمتینی تکلیف ائتمیش دیر.^{۴۶} تهماسب بو تکلیفه سئوینمیش، نادیره «تهماسب قولو خان» آدینی وئره رک، اونو اول قورچوباشی، سونرا قوشونون کوماندانلی تعیین ائتمیش دیر.

نادیر - تهماسب قولو خان چوخ تئزلیکله فوق العاده استعدادلی حربچی و سرکرده اولدوغونو ثبوت ائتدی. ایلك اؤنجه تهماسبیه تابع اولماق

۴۴ - افشارلار حاقیندا گئنیش بیلگی الماق اوچون، مثلاً، باخماق اولار:

M. Fuad Köprülü, *Avşar, İslam Ansiklopedisi, II cilt, İstanbul, 1961, ss.28-38*; Faruk Sümer, *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü, s. 98-100, 145-146, 188-192*; Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler). Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları, ss. 280-294.*

445 - *Новая история Ирана. Хрестоматия, с.30.*

۴۴۶ - یئنه اورادا.

ایسته مهین آستراباد و مازانداران داکی تورکمن لری ازدی. نؤوبتی ایل لرده افغان لارین حربی قوه سینی محو ائدیب، اصفهاندا داخیل اولدو. نادیر ایچ سیاستده ده قابیلیتینی گؤستریدی: فرسیز و عیش و عشرت دوشکونو تهماسییی تاختا اوتورتماسینا باخمایاراق، اولکه ایداره چیلیگینی الینده جمعه دی. ۱۷۲۹-جو ایلده افغان لار اولکه دن قووولانندان سونرا اوزونو عثمانلییا قارشى یؤنلتدی. همدان، تبریز و کیرمانشاه آزاد ائدیلدی. نادیرین حربی عملیات لاری و اوغورلاری او قدر تأثیرلی اولدو کی، ایستانبولدا پادشاه دیشدی. افغان لارین هئراتدا عصیانینی یاتیرتماق اوچون دوغیا حرکت ائدن نادیر بورادا ثابتلیگی برپا ائده بیلدی. بو آرادا تهماسیب تک باشینا (نادیرسیز) حربی ایش لرله مشغول اولدو. عثمانلی لارلا اوغورسوز ساواشینا بهانه ائده رک شاه تهماسییی تاخت-تاجدان اونو محروم ائتدی، یئرینه ۸ آیلیق اوغلونو ۳-جو عابباس آدی ایله شاه اعلان ائتدی، اوزو ایسه رسماً شاه وکیلی عنوانی ایله بوتون سیلاحیت لری الینده جمعلشدیردی. بوندان سونرا دها بؤیوک عزمه عثمانلی لارلا ساواشی داوام ائتدیردی. نادیرین هامینی حیرتلندیرن حربچی دوهاسی نتیجه سینده مشهور موغان قورولتایی عرفه سینده اسکی صفوی دؤولتی نین سرحدلری برپا ائدیلمیش، عثمانلی و روسیانی ایشغال ائتدیگی اراضی لر آرتیق تامامله آزاد ائدیلمیشدی.^{۴۷}

موغان دوزونده، سوقوووشان دئیلن یئرده ۱۷۳۶-جی ایلین فئورالیندا توپلانان قورولتای قبول ائتدیگی ایکی اؤنملی قرارلا تاریخه کئچدی. بوریا توپلانان روحانیت، اوست دوزئی دؤولت مأمورلاری، یئرلردن و طایفالاردان نماینده لر چوخدان چوروموش و فورمال اولاراق مؤوجود اولان صفوی حاکمیتی نین سونونا قرار وئردیلر. نادیر خانین طلبی ایله یئنی شاه سئچکی سی اولدو و خیدمت لریندن دولایی اونو شاه «سئچدیلر».

موغان قورولتایی نین ایکینجی قراری ایسه ایسلام عالمینده، ائله جه ده ایرانین اؤزونده مذهب فرقی اوستونده اورتایا چیخان ضدیت لرین یومشادیلماسی مقصدینی داشییردی. نادیر شاهین تضییقی ایله قبول ائدیلمیش

قورولتایین قرارینا اساساً، امام جعفر صادیق مذهبى (جعفرى مذهبى) دؤرد سوننو مذهبیندن سونرا ۵-جى مذهب کیمی تانینمالی، حضرت پیغمبردن سونراکی اوچ خلیفه نین (ابوبکر، عمر و عثمان) آدی نین ایران مسجیدلرینده کوفر ائدیلمه سینه سون قویولمالی ایدی.^{۴۸} قورولتایین بو قرارینی، ائله جه ده اؤزونون جولوسونو عثمانلی سارایینا بیلدیرمک اوچون نادیر شاه ایستانبولدا بیر هیئت گؤنلردی. سلطان سارایى دینی ساحه ده تکلیفین (۵-جى مذهب) قبولونو احتمالاً سوندا نادیر شاهى گوجلندیره جه یینی دوشونوب، بو اؤنملی تکلیفی عثمانلی سوننو علماسی نین الی له رد ائتدی. بیر مدت گؤزله دیکدن سونرا سلطان سارایى نادیر شاها بیلدیردی کی، شریعت قایدالارینا گؤره جعفرى مذهبى نین ۵-جى مذهب اولاراق قبولو دین خادیم لری طرفیندن مومکون سوز سایلیر. تکلیفینه رد جاوابی آلمیش نادیر شاه اونو باشقا یوللا قبول ائتدیرمه یه قرار وئردی. ایلك اؤنجه قارس و باغداد اوزرینه یورودو و نجفده چئشیدلی اؤلکه لرین علماسینی توپلایب یئنی دن ایسلام عالمینده کی مذهب آیریلیق لاری مسئله سینی مذاکره ائتدیردی. نجف قورولتاییندا عثمانلی علماسی نین ایران خالقى نین جعفرى مذهبى بئشینجى مذهب اولاراق قبول ائدیلمه سی؛ جعفرى لرین کعبه ده اؤز اصول لارینا اویغون ناماز قیلما سی؛ عثمانلی دؤولتی نین ایرانلی لارا حج زیارتینه مانع اولماماسی؛ اسیرلرین سربست بوراخیلما سی، اونلارین آیب-ساتیلما سی نین یاساقلانما سی؛ شهرلرین بیرینده کونسوللوغون، پایتاخت شهرلرینده ایسه سفیرلیگین یارانما سی حاقیندا قرارلار قبول ائدیلدی.^{۴۹}

نادیر شاه یئنی دن بو ماده لری احتیوا ائدن مراجعتله سلطان سارایینا بیر هیئت گؤنلردی. جعفری لیگین ۵-جى مذهب اولاراق تانینما سی مسئله سینه مناسبتده یئنی دن رد جاوابی آلان نادیر شاه، آجیغینی عثمانلی یا یئنی دن ساواش آچماقلا سویوتماق ایسته میش، اوردونون باشیندا قارس اوزرینه

۴۴۸- بعضی آراشدیرمالاردا ایرانین مذهب دییشدیردیگیندن سؤز ائدیلمیر، جعفرى مذهبى نین سوننو مذهب اولدوغو گؤستریلیر. بو یانلیشلیق اوچون باخین:

Mehmet Saray, *Türk-İran Münasibetlerinde Şiiliğin Rolü*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1990, s. 55; Süleyman Əliyarlı (red.), *Azərbaycan tarixi*, s.496.

449 - Mehmet Saray, *Türk-İran Münasibetlerinde Şiiliğin Rolü*, s. 56.

يثرىمىش دىر. ساواشىن گئدىشىنىدە اوغور قازانماسىنا باخماي يارقاق، اۆلكە داخىلىنىدە اغتاشاش ياراندىغى خبرىنى آلان نادىر، عثمانلى اوردوسونو تعقيب ائتمەك دن واز كئچمىش، ۵-جى مذهب مسئلهسىندە دە اصرار ائتمە دن بارىش ايستەمىش دىر. اساساً ۱۶۳۹-جو ايل قىصر شىرىن موقاويلەسىنى تىكرارلايان، اما بعضى يئنى مادەلرى (زوارلار، اسىرلر، سفىرلىكلر، اوچ خلىفەنىن پىسلنمەسى و س.) ايچەرن يئنى باغلاشما ايمضالاندى.

عثمانلى ايلە مناسبتلىرى قايدايا قويموش (۵-جى مذهب مسئلهسى خارىج) نادىر شاه، يئنى دن اوزونو دوغويا يۇنلتدى. ايكى يوزايل عرضىندە صفوىلرلە موغوللار آراسىندا موناقىشە منبعى اولان قندهارى ضبط ائتدى، بلوچىستانى ايرانا بىرلشدىردى. داها سونرا نادىر هىندىستانا يوروش ائدىب، بوراداكى موغوللارى [توركلرى] اۇزوندىن آسىلى دوروما گتىردى. موغوللارنىن خزىنەسىنى الە كئچىردى، غارت ائتىدىكى ثروتى يوزلرلە دوه و قاتىرلا اۆلكەسىنە داشىتدى. داها سونرا بوخارا و خىوه تابع ائدىلدى. سونراكى حربى يوروش داغىستانا اولدو. سفردن گئرى دۇنركن دايم آت بئلىندە، ساواشدا اولان بو گۇركملى سركردهنىن، عىنى زاماندا قدار ايدارهچى نىن حياتىنا سون قويولدو. ۱۷۴۷-جى ايلىن يولوندا نادىرىن اونلارى قتل ائتىدىرجه بىندىن قورخان قىزىلباش امىرلىرى سوء قصد ائدىب، اونون اۇزونو اۆلدوردولر. جسدى مشهده گتىرىلىب، بورادا اۇنجه دن اۇزو اوچون حاضىرلا تىدىغى توربه ده دفن ائدىلدى.

نادىر شاهىن حربچى دوهاسى يئرلى عصيانلارنىن باسدىرىلماسىنا، داخىلى ئايتىلگىن برپا ائدىلمەسىنە، روسىيا و عثمانلى نىن ايشغال ائتىدىكى تورپاقلارنىن گئرى قايتارىلماسىنا، دۇولتىن سىياسى نفوذونون هىندىستان و توركىستان ايستىقامىتىنە يايىلماسىنا يئترلى اولدو. او، حياتى نىن ان رىسكىلى، هم ده چوخ اۇنملى دىنى اصلاحاتلارنى باشلادى، سوننو-شىعە ضدىتلىرى اونون زامانىدا خىلى ضعيفلەدى. اما شىعە جعفرى مذهبى نىن عثمانلى طرفىندىن رسماً قبول ائدىلمەسىنە نايىل اولماي بىلمەدى. نادىر داخىلى سىياست ساحەسىندە دە كۆكلو اصلاحاتلار كئچىرمەدى، يا دا اونا لوزوم گۇرمەدى. نادىرىن برپا ائتىدىكى دۇولت كاراكتىرىنە گۇره اۆلكىندىن فرقلنىمىردى. عىنى

عشیرت دؤولتی نین اجتماعی-سیاسی اینستیتوتلاری اولدوغو کیمی قالدی. اؤلکه ایداره چیلیگینده دییشن یالیز یوکسک ایداره چی زومره یه افشار بویوندان اولانلار، اوزللیکله یئنی شاهین اوزونون یاخین قوهوملاری و قیرخلی اویماغینی تمثیل ائدن لری ایدی. اودور کی، قیلینج گوجونه برپا ائتدیگی ایرانین اراضی بوتؤللوگو و بورادا سیاسی ثابتلیک، اؤلوموندن درحال سونرا سارسیلدی. ایران یئنی دن بؤلوندو و اونون دؤولت اولراق یاشاماسی مسئله سی بیر داها گوندمه گلدی.

خانلیقلار دؤورونون بؤلونموشلوگو

نادیر شاهین اؤلدورولمه سیندن درحال سونرا قوشون باشچی لاری و یوکسک روتبه لی دؤولت اداملاری اونون وارثینی معین ائتمک پروبلئمنی حل ائتمک اوچون توپلاشدیلار. نادیر شاه ساغلیغیندا بو حساس مسئله یه آیدینلیق گتیرمه میشدی. سیاسی ائلیت نادیرین قارداشی اوغلو علی قولو خانین اوزرینده دوردو. بو زامان قیرخ مینلیک قوشونون باشیندا هئراتدا سوء قصدین نتیجه سینین گؤزله یین علی قولو خان وارث اعلان ائدیلمدی، نادیرین نعشی ده دفن اوچون محض اونا گؤندریلدی. علی قولو خان اونا گؤستریلن «اعتماد» اوچون تشککور ائدیپ، عادیل شاه عنوانیندا تاختا چیخدی.

نادیر شاهین زنگین ثروتینی اونون اوغوللاری نین و یاخین قوهوملاری نین نظارتیندن آزاد ائتمه یینجه حاکمیتی نین مؤحکم لنه بیللمه یه جه یینی درک ائدن عادیل شاه، ایلک آددیم اولراق بو خزینه نی اله کئچیرمه یه چالیشدی. کلات قالاسینداکی خزینه ایکی هفته عرضینده یئنی شاهین ایختیارینا کئچدی. داها سونرا نادیر شاهین حاکمیته ادعالی اولان اوغلانلارینی و یاخین قوهوملارینی آرادان گؤتورمک لازیم ایدی. یئنی شاه بو ایشی ده عمی سینه و دؤورونه خاص اولان قدارلیقلا حل ائتدی. نادیر شاهین اوغلانلاری اؤلدورولدو. ۱۹-جو یوزایل فرانسه تاریخچی سی ج. پیکاولت، ون یازدیغینا گؤره، «او، مرحوم شاهین و اوغلانلاری نین حامله اولمالارینا شوبه لندیکلری آروادلاری نین هامیسی نین قارنینی دئشمه یی

امر ائتدی. او قورخوردو کی، بو قادین لار شاه عائله سینه ولیعهد وئیر، اونلار دا بونون وارث لریندن حاکمیتی آلماق ادعاسینا دوشه بیلرلر.»^{۴۵} نادیر شاهین بیرباشا وارث لریندن یالیز ۱۴-۱۵ یاشلی شاهروخ میرزه سالامات قالدی. سونونجو هم ده تهماسیب شاهین قیزلاریندان بیریندن دوغولموشدو و صفوی قانی داشیبیردی.

عادیل شاه تاختا اوتوردوقدان آز سونرا خالقا مراجعتینده نادیردن میراث قالمیش آغیر دورومون دوزلدیله جهیی و عدینی وئیر، داغیتتی، ظلم و افراط یوخسوللوغو آرادان قالدیراغانی، عادیل ایداره یاراداجاغانی بیان ائیدردی. یئنی شاه ایکی ایل مدتینده بوتون وئرگی لری و وئرگی بورج لاری نین لغوینی اعلان ائتدی. چ. پیکاولت یازیر: «نادیر شاهین قدارلیغیندا جانا دویموش ایران، اومیدینی اونون قارداشی اوغلونون یوشاقلیغینا باغلامیشدی و هر شئی بو گنج حؤکمدارا خوشبخت و ساکیت حاکمیت وعد ائتمکده ایدی.»^{۴۶} اما اؤز قودرتیندن و وار-دؤولتیندن هاوالانمیش گنج حؤکمدار، افراط حده چاتان عیش و عشرته قورشاندی. دورومو غلیظلشدیرن یالیز یئنی شاهین - عادیل شاهین شخصیتینده کی ناقصلیکلر دئییلدی. ایران دؤولتی چوخ آغیر بحران کئچیریردی. نادیرین اوزونون پوزدوغو عنعنه وی مشروعلوک پرنسیپی (حاکمیتین ارثاً کئچمه سی)، حؤکمدارین و ایداره چی سینفین معنویاتسیزلیغی نین عادی حال آلماسی مرکزی حاکمیتین مؤحکملمه سینه مانع اولور، عکسینه، یئرلی حاکم لر گوجلنمکده ایدیلر. ۱۸-جی یوزایلین ایکینجی یاری سی عالی حاکمیت اوغروندا قانلی مبارزه و محاربه لرله کئچدی، مرکزی حاکمیتی تانیمایان یئرلی فئودال لارین مرکزدن قاچما مئیل لری نین جدی سیاسی نتیجه لره گتیریب چیخارماسینا سبب اولدو. مرکزی حاکمیت اوغروندا مبارزه نین و قانلی محاربه لری ن قیسا خلاصه سی بئله دیر.

عادیل شاه ی تانیما دیغینی بیان ائدن ناراضی تبریز اهالی سی، صفوی خاندانی نین داوامچی سی اولدوغونو ادعا ائدن سام میرزه نی مدافعه

ائتدی. تبریز اوزرینه گوندریلمیش امیر آسلان خان عصیانی یاتیردیقدان سونرا شاهین کیچیک قارداشی ایبراهیم خانلا بیرلشیب، عادیل شاهین اوستونه گلدی. ایکی قارداشین باشچیلیق ائتدیگی قوشونلار تهراندلا قزوین آراسیندا قارشیللاشدیلار. عادیل شاهلی مغلوب ائدیب، اونون گوزلرینی چیخاردان ایبراهیم خان اصفهاندا یئرلشدی. بیر مدت اوزونو شاه اعلان ائتمکدن چکینن ایبراهیم خان، بیر قدر سونرا تبریزده اوزونو ایران شاهلی اولدوغونو اعلان ائتدی. بو آرادا مشهد روحانی لری و اعیانلاری شاهروخ میرزهنی ایرانین شاهلی اعلان ائدیله. ۱۷۴۹-جو ایلین یونوندا ایبراهیمله شاهروخون قوشونلاری توقوشدو. ایکینجی نین غلبه سیندن سونرا مشهد ایرانین پایتاخت شهری اعلان ائدیله. اما نادیرین و صفوی لرین بیرباشا داوامچی سی اولان شاهروخون حاکمیتی خوراساندان کنارایا بیلا بیلمه دی. اصفهانلی ایکینجی دفعه افغانلار ضبط ائدیله، آزاد خانلی شاه اعلان ائدیله. آزاد خانین دا حاکمیتی اوزون سورمه دی. اونون حاکمیتینه قارشی بیر طرفدن قاجار خانلی محمد حسن خان، دیگر طرفدن، لور (کورد) طایفالاری نین باشچی سی کریم خان زند چیخدی. ایل لرله داوام ائدن بو مبارزه و محاربه لر کریم خانین غلبه سی ایله نتیجه لندی. اما ایرانین باتی بؤلگه لرینی نظارتی آلتینا آلمیش کریم خان، دیگر لریندن فرقلی اولاراق اوزونو شاه اعلان ائتمه دی. او، صفوی لرین آزیاشلی توره مه سی اولان اسماعیلین و کیلی اولاراق ۱۷۵۰-۱۷۷۹-جو ایل لرده ایرانین بویوک بیر حیصه سینه (خوراسان، آذربایجانین قوزئی بؤلگه لری خاربیج) نظارت ائتدی. کریم خانین حاکمیتی دؤورونده سیاسی ثابتلیک نسبتاً تأمین ائدیله، تصروفاتین برپا ائدیلمه سی ایستیقامتینه جهدلر اولدو.^{۴۵۲}

۱۷۷۹-جو ایله کریم خان زندین قفیل اولوموندن سونرا عالی حاکمیتیه ادعا ائندن لر آراسیندا قاجارلار فرقلندیله. بو دفعه ده ایرانین سیاسی بوتولوگونون برپاسی بیر تورک بویونون سایه سینده مومکون اولدو. قاجارلار صفوی ایمپراتورلوغونون قوروجو بوی لاریندان بیر اییدی. اونلار

۴۵۲ - تفروعات اوچون باخین:

Новая история Ирана. Хрестоматия, с.52-58; John R. Perry, Karim Khan Zand. A History of Iran, 1747-1779;.....

آذربایجانا حلب و بوزوک **Bozok** (آنادولو) یۆره لریندن کۆچموشدولر. شاه عابباس اونلارین بیر حیصه سینی مازنداران و آسترابادا، قورقان چایی وادی سینده کی موبارک آبادا کۆچوردو. بو بۆلگه نین قوزئی حیصه سی «یوخاری باش»، گونئی ایسه «آشاغی باش» آدلانماغا باشلادی. عابباس، سوننو تورکمن بویلاری نین خزرین گونئیینه هوجوملاری نین قارشى سینی آلماق اوچون دؤیوشکن قاجارلاردان سپر دوزلمک ایسته ییردی. اما مذهب آیریلیغینا باخمیاریق، دیل و کولتور باخمیندان تورکمن لره یاخین اولان قاجارلار اونلارلا عادتاً اتفاق حالیندا اولوردولار. فتحعلی خان قاجارین آسترابادین حاکمی تعیین اندیلمه سیندن سونرا یوخاری باش قاجارلار سرعتله گوجلنمه یه باشلادیلار. افقنلارین بیرینجی یوروشو زامانی فتحعلی خان خصوصیله فرقلندی. قاجارلارین نماینده لری نادیر شاهین زامانیندا چئشیدلی یوکسک وظیفه لر توتمالارینا باخمیاریق، بعضاً نادیر شاهین اوزونه آغ اولماغا بئله جرأت اندیردیلر. نادیرین اولوموندن سونرا محمد حسن خان قاجار خوراسانین سیاسی حیاتیندا فعال ایشتیراک ائتمه یه باشلادی. عادیل شاه اونو حتی ائشیک آغاسی-باشی تعیین ائتدی. اما شاهین یاخینلاری ایله آراسی آچیلان محمد حسن خان بیر مدت مؤوجود حاکمته دوشمن کسیلدی، ۵۰-جی ایل لرده یئنی دن یوکسلمه یه باشلادی. آرتیق بوتون مازنداران اونون نظارتی آلتیندا ایدی.^{۴۵۳}

محمد حسن خانین اولوموندن سونرا قاجارلارین بوی بیی اونون بؤیوک اوغلو آغا محمد خان سئچیلدی. او، آتاسی نین عادیل شاهلا ساواشیندا مغلوب اندیلدیکن سونرا آختالانمیش، ۱۳ ایل ایسه کریم خانین ساراییندا گیروو اولاراق قالمیشدی. کریم خانین اولوموندن سونرا آغا محمد خان زندلرین حاکمیتینی تانیماقدان امتناع ائتدی. مازنداران دا بؤیوک

۴۵۳ - قاجارلار حاققیندا باخین:

Faruk Sümer, Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü, s.96-98, 145, 183-188; Faruk Sümer, Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları, I cilt, s.281-288; C. М Алиев. Междоусобные войны и борьба за верховную власть в Иране после распада империи Надир-шаха. В книге: Иран: История и культура в средние века и в новое время, Изд-во «Наука», Москва, 1980, с.39-40;.....

قوشون ییغا بیلن آغا محمد خان، زند حاکم لرینی بیر-بیری نین آردینجا مغلوب ائدیب، اصفهانی، داها سونرا شیرازی اله کئچیردی. چ. پیکاولت یازیر کی، او، «آردیجیل حرکت ائتمه لی ایدی: اول کریمین، سونرا شاه حسینین ایمپریاسینی، نهایت، مومکون اولسا نادیر شاهین ایمپریاسینی اله کئچیرمه لی ایدی.»^{۴۴}

۱۷۹۵-جی ایلده موغان دوزونده اوزونو ایرانین یئنی شاه ی اعلان ائندنه آغا محمد خان، نادیر شاهین دؤورونده کی ایران سرحدلرینی برپا ائتمک دن هله خئیلی اوزاق ایدی. اما طالعی نادیرینکی کیمی سونوجلاندى: ۱۷۹۷-جی ایلین ماییندا یاخین سرکرده لری طرفیندن قتله یئتیریلدی. بونا باخمایاراق آغا محمد شاه قاجار، ایران دا ۱۳۰ ایلدن چوخ حاکم اولموش یئنی قاجارلار سولاله سی نین اساسینی قویموش اولدو. یئرلی فئودال حاکم لرین مرکز دن قاجما مئیل لرینی آرادان قالدیرماق و ایران دؤولتینی اولکی سرحدلری داخیلینده برپا ائتمک مقصدیله آغا محمد شاه، اوندان سونرا ایسه فتحعلی شاه قاجار (۱۷۹۷-۱۸۳۴) آغلاسیغماز جهلدر ائدن زامان ایران آرتیق پرینسیپجه یئنی سیاسی عاملله اوز-اوزه قالمیشدی. قاجارلارین گئریده قالمیش فئودال دؤولتی آرتیق آوروپانین موستملکه چی سیاست اوربیتینه داخیل اولموشدو. بو عامل ایرانین اولکی سرحدلر داخیلینده برپاسینی مومکون سوز ائده جکدی. خارجیجی عامل مؤوضوعسونو نؤوبتی بؤلمه یه بوراخیب، بیربشا آراشدیرما مؤوضوعموزا قایدق. بئله لیکله، نادیر شاهین قتلیندن سونرا آذربایجاندا سیاسی دوروم نئجه ایدی؟

یوخاریدا دئییلدیگی کیمی، نادیر شاهین قتلیندن سونرا لئگیتیم وارث پروبلئمی اورتایا چیخدی. ۱۸-جی یوزایلین ایکینجی یاری سیندا ایرانین سیاسی حیاتیندا کی بحران خئیلی درجه ده لئگیتیملیک مسئله سی ایله باغلی ایدی، ان آزی مبارزه عالی حاکمیته کیمین داها لاییق اولماسی تبلیغاتی آلتیندا کئچیردی. مرکزی حاکمیت اوغروندا بیر نئچه قودرتلی رقیب چارپیشدیگی زامان یئرلرده کی حاکم لرد ده یارانمیش یئنی شرایط دن استفاده ائدیب، اوز حاکمیت لرینی مؤحکم لندیرمه یه گیریشدی لر. هم یئرلی، هم

دە عالی حاکمیتە ان چوخ ادعا ائدن لرو بو مبارزەدە قالیب گلن لربیر قاید اولاراق یاریم-کۆچری طایفالارین/بوی لارین باشچی لاری ایدیلر. نفوذ دایرەلرینی گئیشلندیرمک اوچون اونلار ۵۰ ایل قانلی ساواشلار آپاردیلار.

افشارلارین بیر قولو اولان جاوانشیر بویونون نمایندەسی پناه علی خان نادیرین اؤلوموندن سونرا قاراباغدا مؤحکملندی. جاوانشیرلرین باشقا بیر قولو - مەدّم اوباسی دا ماراغا یۆرەلریندە یئرلشمیش، بو اوبانین رئیس علی قولو خان مەدّم ماراغا و اطرافینی موستقیل خانلیق اعلان ائتمیشدی. افشارلارین دیگر دستەسی اورمو اطرافیندا حاکم ائلمئنت ایدی و اونلارین نمایندەسی فتحعلی خان افشار اۆز نفوذونو آذربایجانین قونشو بۆلگەلرینە یایماغا چالیشیردی. تبریز و خوی تورکلشمیش دونبولو طایفاسی نین الیندە ایدی. قاراداغ عینی آدلی بویون (قاراداغلی لارین) نظارتیندە ایدی. اردبیل و اطرافیندا شاهسئون بوی لاری، ماکودا بیاتلار، سراب طرفلردە شقاقی لر (کورد طایفاسی) حاکم ایدیلر. گنجە و اطرافی چوخدان قاجارلارین مرکز لریندن بیری ایدی و بورادا یئرلی حاکم عادتاً زیاد اوغول لاری آیلە سیندن تعیین ائدی لیردی. کنگرلی بویو ناخچیوانی ایدارە ائدی ردی. شکّی، قوبا، باکی، شاماخی، تالیش خانلیق لاری کیمی نسبتاً کیچیک قوتقاشین، آرش، قازاخ، شمسە دیل، ایلیسو، سالیان سلطانلیق لاری دا مرکزی حاکمیتە تابع اولماقدان امتناع ائدی لیر. جار-بالاکن جاماعتی دا عنعنە وی موستقیللیگینی قوروماقدان ایدی. قاراباغین داغلیق حیصّە سیندە کی ورنده، خاچئن، گولوستان، دیزاک، جارابئرت ملیکیکلری نین یئرلی اثرمنی حاکم لری قاراباغ خانینا تابع ایدی. آذربایجانین هم قوزئیندە، هم دە گونئییندە یارانمیش بو آشاغی-یوخاری ۲۰ دؤولت واحدی نین یارانما تاریخ، اونلارین بیر-بیری ایله ساواشلاری، ایران مرکزی حاکمیتینە ادعا ائدن لرین بونلاری اؤزونه تابع ائتمک جهدلری تاریخ علمیندە تفصیلاتی ایله اؤیره نیلیب.^{۴۵۵} بو تفصیلاتا گیرمە دن مؤوضوعموز اوچون اؤنملی

۴۵۵ - مثلاً، باخین:

Аббас-Кули-Ага Бакиханов, Гулистан-и Ирам, с. 152-172; Н. Ә. Dəlili, Azərbaycanın cənub xanlıqları (XVIII əsrin ikinci yarısında), Bakı: 1979; İqrar Əliyev (red.), Azərbaycan tarixi, s. 184-196; Süleyman Əliyərli (red.), Azərbaycan tarixi, s. 508-532; Nisə Mustafayeva, Cənubi Azərbaycan

سایدیغیمیز بیر نئچه مسئلهیه توخوناق.

مرکزی حاکمیتی تانیمایان یئرلی فئودال لار قونشولاری نین دا حاق لارینی تانیمیر، دایم اونلارین حسایننا اراضی لرینی گئیشلندیرمه یه چالیشیردی لار. زامان-زامان بیر، یا ایکی خانلیق اوستون مؤوقع لره مالیک اولسا دا اونلارین حربی گوجونون تخمیناً بیر-بیرینه برابر اولماسی سببیدن هانسی سا خانین تام اوستونلوگو اله کئچیریب، «آذربایجانلی بیرلشدیرمه سی» ایله نتیجه لنمه دی. آذربایجانین گونئیینده اول فتحعلی خان افشار اوغور قازاندی، رقیب لرینی ازهرک اونلارین سووئرئیننه چئوریلدی. اما کریم خان زند اونو مغلوب ائتدی کدن سونرا بو بؤلگه ده «بیرینجیلیک» خوی خانینا کئچدی. او دا ایروان، ناخچیوان و قاراداغ خانلیق لارینی اوزوندن آسیلی وضعیته سالدی. آذربایجانین قوزئیینده حاجی چلبی خانین دؤورونده شکی خانلیغی گوجلندی، قبهله و آرش سلطانلیق لارینی توتاندان سونرا او اوزونو شاماخی یا چئویردی. خان لار آراسیندا ان اوغورلو ساواش لار آپاران قوبالی فتحعلی خان اولدو. اونون دؤورونده قوبا خانلیغی قوزئی آذربایجانین قوزئی-دوغوسونو احاطه ائدیردی. حتی حیاتی نین سون لاریندا آرازی بئله کئچیب، اردبیل و مئشکینی بئله توتا بیلیمشیدی. اما اونون وارثی آتاسی نین گئیشلنمه خطینی داوام ائتدیره بیلمه دی.

آرا محاربه لری آذربایجانین تصروفاتینی برباد حالا سالیر، اینسان رئسورسونو سرعتله توکدیردی. غالب قوشونون رقیب طرفین شهر و کندلرینی تالان ائتمه سی عادی حال ایدی. اهالی نین بیر یئردن باشقا یئره کؤچورولمه سی ده باش وئریردی.

یئرلی خان لارین موستقیللیگه جان آتماسی نفوذدان دوشموش مرکزی حاکمیته وئرگی وئرمکدن، اونون ایختیارینا قوشون گؤندرمکدن آزاد اولماق جهدی ایدی. بونا ایران حاکمیتینه قارشلی «ایستقلال حرکاتی»، «آذربایجانین موستقیللیگی اوغوروندا مبارزه» کیمی باخماق دوغرو دئییل دیر.

خانلیقلارین ایداره اصوللاری و حاکمیت ایستروکتورلاری مرکزی ایران حاکمیتی نین کیچیک فورماسیندان عبارت ایدی. خانلار اۆز خانلیقلاری داخیلینده تام ایختیارلی دئسپوت [استبداد] ایدیلر. محکمه-عدالت ایشلرینی ده شخصاً اۆزلری آپاریردیلار. بورادا اونلار ان بؤیوک مولکیتچی ایدیلر. خانین یانیندا مشورتچی دیوان، یا خان شوراسی واردی. بو، یوکسک روتبەلی مأمورلاردان عبارت ایدی و دؤولت حیاتی نین اؤنملی ساحه لری اوزره مصلحت کاراکتئرلی قرارلار وئره بیلیردی. وزیرلردن باشقا سرکره لی (مالیه ایشلرینه باخان)، ائشیک آغاسی (خانین شخصی تصروفاتی نین ایداره چی سی)، امیر آخور (باش مئتر)، آنباردار آغاسی و باشقا مأمورلار خانلیغین ایداره سینده اساس فیقورلار ایدی.^{۴۵۶}

خانلاردان و اونلارین اطرافیندا اولان یوکسک روتبەلی مأمورلاردان عبارت اولان سیاسی ائلیت یارانمیش شرایطی دوغرو-دوروست دیرلندیره بیلمه دی. اونلارین یانلیش سیاستی آذربایجان و تورکلوک تاریخینده فاجعه ایله نتیجه لندی. اونلار داخیلی ایداره چیلیگی الهه ساخلاماق اوچون خارجیجی قوه لرله فعال اتفاق قورماغا هوسلندی لر و بیر حیصه سی خارجیجی ایشغالا شرایط یارادان ائلمئنت رولونو اوینادی. اما بو مؤوضوع نؤوبتی بۆلمه نین آراشدیرما پرئدمتی دیر.

تورکلوک، «میللتلشمه» ساحه سینده ۱۸-جی یوزایلده ایره لی یه دوغرو معین آدیم آتمیش اولدو.

یوزایلین «میللتلشمه» مسئله لری

مدنیت تاریخچی لری ۱۸-جی یوزایللی ایران دؤولتچیلیگی نین (داها دوغروسو ایران-تورک دؤولتچیلیگی نین) بحرانی و تنزولو اولدوغو کیمی، گئنیش معنادا ایران/فارس مدنیتی نین ده گئریمه سی دؤورو کیمی سجیه لندیریرلر. بو تئزیسین ثبوتو اوچون اونلار ۱۷-جی یوزایلده فارس

شعری نین گؤزه گلیم بیر صنعت نومونه سی اورتایا قویا بیلمه دیگی کیمی بو مثیلین نؤوبتی یوزایلده ده داوام ائدیگی فاکتینی گتیریرلر.

تورکلوگون دورومو، بیزجه، فرقلی ایدی. آذربایجانین ۱۸-جی یوزایلین خئیلی حیصه سینده ایران ایمپئریاسی نین او جقار ایالتی دوروموندا قالماسی، دایمی آرا ساواش لاری، سوسیال-اقتصادی ساحه ده چتینلیک لر و دؤولت حیاتی نین دیگر ساحه لرینده کی بحران لار میللتلشمه ساحه سینده نورمال اینکیشافا مانع اولدو. اما بونلار آذربایجاندا میللتلشمه سورجی نین (آنا دیلین یایلماسی، آنا دیلینده ادبیاتین اینکیشافی و علمی اثرلرین اورتایا چیخماسی و س.) قارشسی سینی آلا بیلمه دی.

آدی چکیلن منفی سیاسی عامل لره باخمایاراق، ایراندا تورک کولتورو اینکیشاف ائتمکده ایدی. بونو ایلک اؤنجه تورک دیلی نین ایشلنمه ساحه سی نین نسبتاً گئنیشلنمه سینده موشاهیده ائده بیلیریک. سون صفوی لرین، نادیر شاهین ساراییندا و اوردوسوندا عنعنه وی اولاراق دانیشیق دیلی تورکجه قالماقدا ایدی. یازی دیلی کیمی اساساً فارسجادان استفاده ائدیلمه دی. بیر نئچه رسمی سندین تورکجه اولدوغو، او جمله دن نادیر شاهین عثمانلی صدر اعظمینه گؤنردیگی ایکی مکتوبدان بیرینین تورکجه اولدوغو فاکتی معلوم دور.^{۴۵۷} خانلیق لارین دا رسمی یازی دیلی نین اساساً فارسجا قالماسینا باخمایاراق، تورکجه سندلر اؤزونه یئر ائتمکده ایدی. قوبالی فتحعلی خانین دفترخاناسیندا تاپیلیمیش بیر نئچه رسمی سند بونون ثبوت دور.^{۴۵۸}

ایلک دفعه اولاراق تورکجه علمی اثرلر اورتایا چیخدی. بونلاردان ان اؤنملی لری تاریخ اثرلری دیر. «تواریخ زمان شاه عابباس ابن خدا بنده» آدلی (۱۷۱۱) آنونیم اثر اساساً ۱-جی شاه عابباسین آپاردیگی ساواش لاردان دانیشیر، شیروان و قاراباغداکی بعضی حادثه لرده بحث ائدیر. «رساله

457 - İ. H. Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, Ankara, 1978, IV/I, s. 227.

458 - Гаси Абдуллаев, Азербайджан в XVIII в.и взаимоотношения с Россией, Баку: Издательство Академии Наук Азерб. ССР, 1965, с. 87-89, 221-223, 556.

فضایل شامی شریف» آدلی اثرین دە مۇلفی معلوم دئیل دیر. پروف. عبدالازل دمیچی زاده یه گۆره، صفوی لرد دؤولتی نین تاریخینه حصر ائدیلمیش «صفویه پادشاهلاری» آدلی اثر (۱۷۳۳) «تاریخ علمی اوسلوبونون ایسپئسیفیک دیل واحدلرینی معین لشدیرمک اوچون زنگین بیر منبع دیر». ۴۵۹

دقیق و طبیعت علم لری ساحه سینده تورکجه اوریژینال، ائله جه ده بعضی ترجمه اثر لری نین («کلله و دیمنه» کیمی) اورتایا چیخماسی دا یئنی حادثه ایدی.

ان دقت چکن اینکیشاف ایسه میلی ادبیاتدا اوزونو گؤستیریر. میلی ادبیات واقیف یارادیجیلیگی ایله یئنی اینکیشاف مرحله سینه آباق باسدی. دانیشیق- فولکلور دیلینه اساسلانان قوشما بدیعی اوسلوبو تورکجه یه او یغون اولمایان کلاسیک عروضو اوسته له مه یه باشلادی و واقیفین (۱۷۱۷- ۱۷۹۷) یارادیجیلیگی ایله حاکم اوسلوبو چئوریلدی. فضولی مکتبی نین داوامچی لاری نین اثرلرینده بئله «آز دا اولسا، آرتیق بو مرحله ده جانلی دانیشیقدا عمومی لشمیش، ثابت لشمیش دیل واحدلری ده ایشله نیلمیش دیر». ۴۶۰

۱۸- جی یوزایل شعر ی اولکی دؤور لرله مقایسه ده خئیلی سیاسی لشیب، خالقین سوسیال پروبلملرینه یؤنلیدی. عنعنه وی مؤوضوع لار لا یاناشی داخیلی آرا ساواش لاری، یادلارین هوجوم لارینا اعتراض، اونلاردان شیکیات موتیولری اکثر شاعیرلرین اثرلرینده یئر آلیر. شیروان شاعیرلریندن نیشات شیروانی، شاکیر شیروانی بو ویلایت ده کی سیاسی پروسئس لردن بحث ائدیر. شکی خان ی محمد حسین خان «موشتاق» تخلصو ایله واقیف ایستیلینده شعرلر یازمیش، آنا دیلینده یازان بیر نئچه شاعیری حمایه ائتمیش دیر. «موشتری» تخلصو ایله شعرلر یازان قوبالی فتحعلی خان دا میلی کولتورون حمایه چی سی کیمی تانینمیشدی. گنجه خان ی اوغورلو خان زیاد اوغلونون دا شعر یازدیگی معلوم دور. بو یوزایلین اونلارلا شاعیری آراسیندا آذربایجان تورک شعر ی نین نهنگ نماینده لری موللا ولی ویدادی

(۱۸۰۹-۱۷۰۹)، خصوصیه موللا پناه واقیف فرقله نیر. اونلار آنادیللی شعرى عروضون اسارتیندن خلاص ائدیب، شعرى عادى اینسانین مالینا چئویره بیلدیلر. واقیف یارادیجیلیغی آنادیللی لیریک پوئزیانین آرتیق فورمالاشدیغی دؤوره تصادف ائدیر. واقیف لیریک شعرى یئنی رئالیست اینکیشاف یولونا سالاراق، اونو خالقین روحونا، خالقین ذوقونه یاخینلاشدیرمیش، اونا قدرکی کلاسیکلردن فرقلی بیر یولا یۇنلندیردی. واقیف یارادیجیلیغی نین باشقا بیر اؤزلیگی ده اونون دونیویلیگی دیر، گؤزللیک شاعیرین لیریک قوشمالاریندا یئنی بیر آنلام، یئنی بیر طراوت قازانیر.

۱۸-جی یوزایل هم ده آشیق پوئزیاسی نین چیچکلنمه دؤورودور. خسته قاسیم، سائی، صالح، عرفانی، ملالی کیمی شاعیر-آشیق لار خالقین آرزو و ایستکلرینی ایفاده ائتمیش، اینسانلارا دوزلوک، قهرمانلیق، سئوگی آشیلاماغا چالیشمیشلار.

تورکجه نین و تورکجه ادبیاتین یایلماسی نین باشقا بیر گؤستریجی سی ده بعضی اثرمنی، گورجو و لزگی شاعیرلری نین بو دیلده یازمالاری ایدی. هم اونلارین، هم ده تورکلرین خئیلی اثری اثرمنی و گورجو ایلفباسینا کؤچورولدو.

گؤستریلن لر دیل، عمومیتله میللی کولتور ساحه سینده انقلابین اولدوغو، فارسجانین، یا عرب دیلی نین آذربایجاندا ایشله دیلمه مه سی آنلامینا گلیمیر. آنا دیلینده یازان شاعیرلرین بیر حیصه سی هم ده فارسجا یازیردی. تکرار اولاراق گؤسترک کی، کارگزارلیقدا اولکی کیمی رسمی دیل اولاراق فارسجادان استفاده ائدیلمیردی. ان واجیبی ایسه مکتب-مدرسه سیستمی اساساً فارس و عرب دیل لرینده ایدی. یئنی ساوادلی نسیل «شاهنامه» و «گولوستان» عنعنه لری روحوندا یئتیشمکده ایدی. بو مکتب و مدرسه نی بیتیرمیش مأمور دا حتی خانلیقلار دؤورونده بله رسمی سندلشمه ایش لرینی فارسجا آپاریردی.

فارس دیل و کولتور عنعنه سی نین یاشاماسی ایله برابر اونو دا

گۆسترمه یه مجبوروق کی، دؤورون تورک حؤکمدار عائله لرینده منسوب اولدوغو ائتیک بیرلیکله (اساساً طایفا/بوی لارلا) فخر ائتمک سجه یه وی ایدی. بو معنادا فاروک سومترین آراشدیرمالاری دقتی چکییر. او یازیر کی، نادیر «دینی دویغولاری آشیری درجه ده فازلای و دایما جانلی توتولان بیر توپولوغون محصولودور... بونونلا برابر گۆچه به توپولوق لاردا قؤومیت خاطرهلری یاشادیغی کیمی، قومی دویغولار دا قالا بیلییر. بؤیله جه نادیر شاه دا قؤومیت دویغوسونون قوتلی و شعورلو بیر شکیلده مؤوجود اولدوغو گؤرولور. حقیقتاً ده نادیر شاه، مؤریخینه تورکمن قوموندان اولدوغونو آچیقجا یازدیرمیشدی. داها فازلای او تورکمن اولماقلا اؤیونوردو... تورک آدینا گلینجه نادیر شاهین بو آدی گنینش معنادا بوتون تورک توپولوق لارینی ایفاده ائدن بیر آنلامدا قوللانیدیغی گؤرولور.»^{۴۶۱} اودور کی، نادیرین اؤزبک خان لارینا عمی اوغلان لاری گؤز و ایله باخماسی منطقی دیر. نادیرین اوغول لاریندا نصرالله میرزه نین سککیز اوغولوندان دؤردونه اولدوز، تیمور، اوغوز و اوگیدی آدلارینی قویماسی دا ماراقلی فاکت دیر. نادیر شاهین عثمانلی حؤکمداری ۱-جی ماحمودا گؤندریدیگی مکتوب لاردا عثمانلی خاندانینی «تورکمن لرین ان اصیل، ان شرفلی خاندانی» شکیلده سجه لندیرمه سی^{۴۶۲} ده نادیرین ائتیک شعورونون گؤستریدیگی سی کیمی قیمتلندیربله بیلییر.

اسکی ایران دؤولتچیلیگی و مدنیت عننه لریندن اوزاقلاشماق فونوندا اؤز (تورک) اصلینه قایتماق مئیلی نین (مثلاً، ادبیاتدا) بوی وئرمه سی ایله یاناشی، اونو دا گؤستریمک لازیم دیر کی، خانلیق لار دؤورونون سیاسی بؤلونموشلوگو، خانلیق لار آراسیندا دایمی ساواش لار ائتیک پروسس لرین درینینه اینکیشاف ائتمه سی قارشى سیندا مانعه ایدی. خان لارین آراسینداکی ساواش عینی زاماندا بوی لار آراسینداکی ساواش کیمی قیمتلندیریلمه لی ایدی. بو ساواش لار بوی/طایفا تعصوب کئشلیگینی آرتیریر، قارشى طرفه مناسبتده دوشمن حسی آشیلا ییردی. بو، واحد ائتیک بیرلیک شعورونون

461 - Faruk Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, I cilt, s. 280-281.

یارانماسینا مانع اولوردوسا، دیگر طرفدن، فارس کولتور اوربیتینه دوشمه‌یی ده انگلله‌ییردی.

XXX

آذربایجاندا دؤولتله «میللت»ین ۱۶-۱۸-جی یوزایل لرده‌کی تاریخی حاقیندا یوخاریدا وئرلیمیش بیغجام ماتریال بیر سیرا عمومی لشدیرمه‌نین آپاریلماسینی ایمکان وئریر. ایلک اؤنجه گؤستریلمه‌لی دیر کی، بو زامان کسیگینده دؤولتله «میللت» بیر-بریندن آیری قالدیلار. یالنیز ایلک صفوی لر دؤورونده حاکمیت خالقین انرژی‌سینه آرخالانیر، دایم خالقین حس لرینی جوشدورور، اونا خطاب ائتمکدن چکینمیردی؛ سونراکی صفوی حؤکمدارلاری اونو حاکمیتله گتیرمیش خالق دان (قیزیل‌باش لاردان) سرعتله اوزاقلاشدیلار. سون صفوی لرین آجی طالعی محض بونونلا باغلی ایدی. محض صفوی حاکمیتی دؤورونده دؤولت حیاتیندا فارس ائلمنتی‌نین رولو آرتدی؛ تورک ائلمنتی اونون قوروجو نووه‌سی ایستاتوسونو ایتیردی، آذربایجان ایسه ایمپریانین او جقار ایالتینه چئوریلدی.

دؤولتله «میللتی» یاخینلاشدیراجاق، دؤولتی گوجلندیره‌جک و اونا داوام‌لیلیق گتیره‌جک اساس واسطه - میللی تحصیل سیستمی (آنا دیلینده مکتب-مدرسه سیستمی) یارانمادی. رسمی و علم دیلی فارسجا و عربجه قالدی. بو دا تورک کوتله‌سینی مکتب و مدرسه‌دن یادیرغاتدی. فارس لارین تا ۱۸-جی یوزایلین سون لارینادا اوخوموش زومره‌نین، مولکی و دینی بوروکراتیانین اساس حیصه‌سینی تشکیل ائتمه‌سی ده بونونلا ایضاح ائدیله بیلر. فاروک سومر یازیر کی، «اگر ایران تورک لری کافی درجه‌ده تحصیل لی بیر زومره‌یه صاحب اولسالاردی، آذری (آذربایجان تورک - ن.ن.) ادبیاتی چوخ داها گلیشه‌جک و تورکجه دؤولت دیلی اولاراق فارسجانین یانیندا داها قوتلیجه بیر یئر آلاجاقدی. فارسجانین تامامیله یئرینی آلماسی طبیعی اصلا دوشونولمز. چونکو فارجایی قونوشان عنصر چوخلوقدا ایدی.»^{۴۳}

میللت-دؤولت لرین یارانماسی نین بعضی آروپا اؤلکه لرینه خاص اولان بیرینجی مرحله سی آذربایجان دان یان کئچدی. آذربایجان نه اینکی آروپانین میللت-دؤولت لریندن، حتی بو ساحه ده چوخلو پروبلئم لری اولان عثمانلی دان بئله گئری قالدی. بیر زامان لار اوزون حسن عثمانلی سلطان لارینی اؤزونون رقیبی ساییر، ایستانبولو توتماق حاقیندا پلان لار قوروردوسا، ۱۸-جی یوزایلین سون لاریندا آرتیق بیر سیرا آذربایجان خان لاری عثمانلی دان ایمداد دیله بیردی.

آذربایجان تورکلوگو انرژسی نین بؤیوک حیصه سینی چئشیدلی ائتنیک بیرلیک لری ایچینه آلان گئیش ایمپراتورلوغون یئنی دن قورولماسی و قورونماسینا صرف ائتدی. تورک ائلمنتی ایمپراتورلوغون بوتون اراضی لرینه، اؤزلیکلکله سرحدلرینه یئرلشدیریلدی. مرکزی حاکمیت لرین اساسیندا تورک - فارس سیمبوزو [بیرلیکده یاشاماسی] دوردو و شاه عیباس دان سونرا فارس ائلمنتی نین چکی سی دورمادان آرتدی. گوجلو فارس کولتور عنعنه سی نین یاشاماسی تورکلوگون سیلاح گوجو ایله قوردوغو و گئیشلندیگی ایمپراتورلوغون بیر نئچه یوزایلدن سونرا اؤزونون حاکمینه چئوریلمه سی ایله نتیجه لندی....

۱۶-۱۸-جی یوزایل لری میللت-دؤولت قوروجولوغو باخیمیندان تام ایتیریلیمیش یوزایل لر ده سایماق اولماز. تورکجه ادبیاتین ختایی، فضولی، واقیف آدلی زیره لری یارانندی، عروض دان هئجا وزینه کئچید باش وئردی. اؤنملی جهت لردن بیر ده بو ایدی کی، یازیدا «تورک دیلی» آنلایشی تام اوتوروشدو. صفوی دؤورونده ایشله دیلن «قیزیل باشجا» اصطلاحی «بو سولاله نین سقوطوندا سونرا سیاسی و مذهبی چالارا مالیک اولدوغوندا آرادان قالخدی». ^{۴۶۴} ادبیات، آنا دیلی نین آدیندا اونیفیکاسیا [بیرلیک] و دیلین فونکسیونال دایره سی نین گئیشلنمه سی میللت-دؤولت باخیمیندان معین ایره لی له ییش لرین اولدوغونون گؤستریجی سی دیر. اما بو قدر - «معین ایره لی له ییش لرین».

دۇردونجو فصل

قوزئى و گونئى ده ميللتاشمه مسئلهسى : هرەسى يير جور

آوروپا تاریخینده میللت-دؤولتین یارانماسی نین ایکینجی مرحلهسی ۱۹-جو یوزایلده باش وئردی. بیرینجی مرحلهده سیاسی میللتلر کونسئپتی خاراكتئریک ایدیسه، ایکینجی مرحلهده کولتور میللتلری کونسئپتی میللتلشمه سورجی نین اساسیندا دوردو. میللتلشمه، آوروپانین مرکزی و گونئیینه دوغرو یؤنلیدی. ۱۹-جو یوزایل اصلینده میللتچیلیک یوزایلی اولدو. ۱۸۳۰-جو ایلده یونانیستاندا، ۱۸۳۱-جی ایلده بلچیکادا، ۱۸۶۱-جی ایلده ایتالیا، ۱۸۷۱-جی ایلده آلمانیا، ۱۸۷۸-جی ایلده رومینیا، سئربیا و مونتنئقرودا میللی دؤولتلر یاراندى. اوزون تاریخی کئچمیشه مالیک کیچیک دؤولتلر نهنگ میللت-دؤولتلرده بیرلشدیریلدی. ایتالیا و آلمان ریخی [رایش] بوتؤلشمکده اولان میللتین آیری-آیری حیصهلری نین بیرلشدیریلمه سینه عاید کلاسسیک اؤرنکلر اولدولار.^{۶۵}

ایتالیا یاریم آداسینداکی کیچیک ارثی مولکلیری و دؤولتلری واحد دؤولتین ترکیبینه بیرلشدیرمک میللتچی لرین اوزون زامان آرزو ائتدیکلری ایدئا ایدی. اما بونا نیل اولماغین یوللاری حاقیندا فیکرلر فرقله نیردی. ویانا کونفرئسیندن (۱۸۱۵) سونرا میللتچی احوال-روحیه یه «رومانتیک رئسپوبلیکاچی لار» اؤنجوللوک ائتدی. اونلار ایتالیانین هر یئرینده گیزلی جمعیتلر قوروب، ایتالیانین بیرلشدیریلمه سینی (ریسورگیمنتو) الله و بشریت قارشى سیندا مقدس میسسیا اعلان ائتدی. بیرلشدیرمه حرکاتی نین گیوسئپپی ماززینی و گیوسئپپی گاریبالدی کیمی مشهور قهرمانلاری اولماسینا باخمایارق، یئنی ایتالیانین آرخیئتکتور و پیئدمونت (پیئموننت) و ساردینیانین باش ناظری پراقماتیک جامیللو دی جاوور (۱۸۶۱-۱۸۱۰) اولدو. یاریم آداداکی ان گوجلو و ان مستقیل دؤولتین باش ناظری اولان بو شخص ماکیاوئلی سایی ایستراتئگیاسینی - حربی گوجلہ گیزلی دیپلوماتیانى بیرلشدیره رک ایتالیانین کونستیتوسیالی مونارخیا آلتیندا بیرلشمه سی حرکاتینا رهبرلیک ائتدی. جاوور یاریم آدانى نفوذو آلتیندا ساخلايان اوستریا ایمپئریاسینا قارشى اونون کونتیئننتال آوروپادا اساس رقیبی اولان فرانسانین یاردیمیندان (عوضینده نیجی و ساووی اونا گذشته گندیلیردی) استفاده ائده ییلدی. اساسینی قويدوغو میللتچی لر جمعیتی جاوورون بیرلشدیرجی

ایستراتیجیاسیندا اؤنملی رولا مالیک اولدو. ۱۸۶۱-جی ایلده یاریم آداداکی کیچیک دؤولت لرین اکثریتینی اؤزونه تابع ائتمیش پیندمونت کراسی بوتون ایتالیانین کونستیتوسیالی موناخی اعلان ائدی. اما ایتالیا کؤنوللو بیرلشمکدن داها چوخ اوغورلو ساواشلارلا بیر دؤولتین ترکیبنه قاتیلیمیش واحد دؤولت ایدی. اؤلکه نین قوزئی ایله گونئی آراسیندا فرق لری، واحد میللت قورو جولوغو ساحه سینده گؤروله جک ایش لری نظره آلان پیندمونتون کئچمیش باش ناظری و یازیچی ماسسیمو د. آرنگیو بیان ائدی: «بیز ایتالیانی یاراتدیق، ایندی ایسه ایتالیالی لاری یاراتمالی ییق.»^{۴۶}

آلمانیانین بیرلشمه سی ایسه ان گوجلو آلمان تورپاغی پروسیا و اونون باش ناظری اوتتو وون بیسمارک، ین آدی ایله باغلی دیر. بو شخص ده همکاری جاوور کیمی پراقماتیکلیگی ایله فرقلمیش، اؤزونون فورموله ائدیگی و هئچ ساپمادیگی رئالپولیتیک، دن (ساواش و دیپلوماتیادان) استفاده ائده رک، آلمانیانی بیرلشدیرمه یه نایل اولدو. ۱۸۷۱-جی ایلین باش لاریندا یثنی، بیرلشمیش، ایمپریال آلمانیانین یاراندیگی، مغلوب ائدیلمیش فرانسانین پایتختی پاریس ده اعلان ائدی. ^{۴۷} بؤیوک فیلسوف گئورگ ویلهلم فریدریش هئگئل، ه گؤره، بو، آلمان خالقینی «تاریخ اؤنجه سی مرحله نی» کئچیب، «حقیقی طالعینی میللت-دؤولتده تاپدیگی» مقام ایدی.^{۴۸}

۱۹-جو یوزایل آوروپا تاریخینده هم ده انقلاب لار و صنایع لشمه دؤورو کیمی اؤزلیگه مالیک اولدو. ۱۸۴۸-جی ایلده قیته نی انقلاب لار بورودو. اونلار چئشیدلی سببلر اوزوندن باش وئردی، اما اونلاری توره دن شرایط هر یئرده تخمیناً عینی ایدی: قیتلیق، اقتصادی دئپرسیا، کوتله وی ایشسزلیک، اونسوز دا ضعیف اولان سوسیال مدافعه سیستمی نین چؤکمه سی، شهرلرده حیات شرایطی نین پیسلشمه سی، صنعتکار و فهله لر

۴۶۶ - یئنه اوردا، ص. ۱۵.

۴۶۷ - مثلا، باخین:

Hagen Schulze (ed.), *Nation-Building in Central Europe*, Leamington Spa, 1987.

468 - G.W.F. Hegel, *Lectures on the Philosophy of World History: Introduction*, Cambridge: UK: Cambridge University Press, 1973, p.134.

آراسیندا مایوسلوغون و اومیدسیزلیگین آرتماسی. دییشیکلیک ایستهین اساس سوسیال قوه اورتا سینفی تمثیل ائدن لیبرال لار ایدی. اونلار مولکی آزادلیق لارین گنیشلندیریلمه سینی، تمثیلچی حکومت و آزاد اقتصادیاتسی تبلیغ ائدیر، دینج یوللا مقصدلرینه چاتماق ایستهینه باخمایارق، حکومته تضییق ائتمک اوچون فهله سینفینه مراجعت ائدیردیلر. فهله لر لیبرال سیاسی اصلاحات لاردا آز ماراقلی ایدیلر. اونلار یاخشسی ایش و اقتصادی شرایط ایسته بیردیلر. بو مقصدینه چاتماق اوچون اونلار اغتشاش لاردان دا استفاده ائتمه یه میلی ایدیلر. فرانسادان باشقا هر یئرده میللتچی لره بو قیام لاردا ایشتیراک ائدیلر. ۱۸۴۸-جی ایل انقلاب لاری آروپانی سارسیتدی، هئچ واخت بیر ایل عرضینده بو قیتهده بو قدر قیام باش وئرمه میشدی. اما متشکل لیگین اولماماسی، داغینقلیق سببیدن استثناسیز اولاراق بو عصیان لارین هامی سی مغلوب اولدو. میللتچی قروپ لار بیر-بیرینه گپردی لر، هدف لرده مختلف لیک تئزلیکله اورتا سینیف انقلابچی لاری ایله فهله سینفینی تمثیل ائدن لری بؤلدو. ۱۸۴۸-جی ایل انقلاب لاری مغلوب اولدو. ۱۸۵۰-جی ایل لرده بوتون آروپادا محافظه کار رژیم لر یارانندی، اما تخمیناً ۲۵ ایل مدتینده ۱۹-جو یوزایل لیبرال لاری نین و میللتچی لری نین آرزو لاری گنرچکلشدی.^{۴۶۹}

بو دؤورده آروپا و قوزئی آمئریکادا ایکینجی صنایع انقلابی باش وئردی. بیرینجی صنایع انقلابی (۱۷۰۰-لردن باشلا یارق) توخوجولوق، دمیر و بوخار انرژی سیندن ایستیفاده یه دایانیردیسا، ایکینجی سینده پولاد، کیمیا محصول لاری، الکتریک و نئفت استحصالیندا سیچرایش میلی ثروتین بیر نئجه دفعه آرتماسینی شرطلندیردی. ۱۸۵۰-۱۸۷۳-جو ایل لر عرضینده صنایع و کند تصروفاتی بوم دؤورونو یاشادی. دمیریول لاری، تئلگراف، تئز آتش آچان سیلاح لار، بوخار-حرکت گوجو، زهلی ساواش گمی لری و س. حربی ساحهده درین دییشیکلیگه نهدن اولدو. تشبوت چو یننی بورژوازا سینفی دوغدو. اولکی یوزایل لرده اوستونلوگو اله آلمیش آروپا، ۱۹-جو

یوزایلده آرتیق دونیا اقتصادیاتى و سیاستینه تام حاکم دوروما گلدى. ۱۸۷۰-جى ایل لردن سونرا موستملکه چیلیک آرتیق ایمپریالیزم فورماسى آلدی.

ثروت و گوج تک باشینا موڈرن میللت-دؤولت لرین اوغورو اوچون تأمینات اولایلمزدی. میللت-دؤولتین چیچکلنمه سی اوچون سیرادان و طنداش عمومی هدفه باغلیلیق حسینی یاشامالی ایدی و بو دؤورده میلی کیملیک شعورو اروپا اولکه لرینین چوخوندا گورونمه میسش شکیلده یوکسلدی. محصولدارلیغین سویه سی و ثروت آرتدیقجا حکومت لر شهر موحیطینی یاخشیلاشدیرماغا، عمومی سهیه یه دقت یتیرمه یه، میلی حس لری دستکله مه یه باشلادیلار. اورتا مکتب دن اوپئرا صنعتینه دک مدنی اینکیشافی دستکله یین دؤولت، بیلیکلرین عمومی بیریکیمینه، حتی اورتاق سیاسی اینانچ لارین یارانماسینا دا یاردیم ائتدی. بیسمارک و ۳-جو ناپولئون کیمی لیدرلر اینانچ لاری، داها کئیفیتلی حیات، انقلابی ایمپولس لاری [انگیزه لری] ساکتلاشدیریر، سوسیال حیاتا دوزن گتیریر، دؤولتین گوجونو آرتیریر، بونولا سیاستچی لیبرال لاری او یوندان کنار وضعیته سالیر.

دئیلن لر یالینز باتی و اورتا اروپا، ائله جه ده قوزئی آمریکا اوچون خاراکتیریک ایدی. دونانین قالان بؤلگه لرینده بو دیشمه و گلیشمه یوخدو. ۱۹-جو یوزایل ایسلام عالمی نین، ایلک نؤوبه ده عثمانلی نین تیمثالیندا بو، آچیق-آیدین گورونمکده ایدی.

آروپا داکى رنسانس، رئفورماسیا و آیدینلانما چاغ لارینی اؤتورموش عثمانلی ایمپراتورلوغو، عنادلا گئریله مکده داوام ائدی، زامانلا بیرینجی نین موستملکه سینه دوشمک تهلوکه سی ایله اوز-اوزه گلدى. تورکیه لی آراشدیرماچی پروف. اورال ساندئر ۱۹-جو یوزایل عثمانلی ایمپراتورلوغو ایله باتی و اورتا اروپانی فرقلندیرن یئددی مقاما دقتی چکیر. بونلار گئریده قالمیشلیغین سببلری اولماقلا یاناشی، اولکی یوزایل لرده کی سورجین ده منطقی نتیجه سی اولاراق قبول ائدیله بیلر. ساندئر گوره، آروپانین بو دؤورده ان تشبؤتکار، قوروجو سینفی اولان بورژوازی «عثمانلی

دؤولتى نىن ائكونوميك ياپىسى ايچىندە اولوشاماميشدى.﴾^{۴۷۰} ۱۹-جو يوزايلىن اورتالارىندان سونرا «بونون جيليز بير كوپياسى» اوزونو گؤسترسه ده، بو كومپرادور صنيف اساساً ائتيك ازلوق لارين (يونان، يهودى، اثرمنى، عرب) نماينده لرىندىن عبارت اولموش، خاريجى دؤولت لرىن مارق لارىنا اويغون حركت ائتميش دىر (۱). عثمانلى يۇنه تيجى لرى صنايع لشمه نىن گتيردىگى ايمان لاردان دا گنج و ياريمچيق استفاده ائده بيلدىلر. اوردونون مودرنلشمه سى قارشى سىندا انگله چئوريلمىش يئنى چرى اوجاغى ۱۸۲۶- جى ايلده لغو ائدىلسه ده، اوروپادا سرعتله گليشن ساواش تخنولوگياسىنا قارشى عثمانلى هئچ نه قويا بيلمه دى (۲). فرانسى انقلابىندان سونرا اوروپادا گئنىش يايلىمىش ميللتچىلىك دوشونجه لرى و حرڪات لارى دا ائتيك ازلوق لارين حرڪتلنمه سىندە ايستيمول [محرڪ] اولموش، عثمانلى حاكمىتى اونا قارشى اوغورلو آلترناتيو قويا بيلمه ميشدى. يونانىستان، رومىنيا، بولقارىستان، يوقوسلاويا و آلبانيا باغيمسىزليغىنا قووشموش، اوروپا اؤلكه لرى بونولا كيفايتلنمه ييب، آنادولونون ايچىنه يۇنلميشدى لر (۳). مركزى حاكمىتىن صلاحيت لرى نىن بير حيصه سى نىن يئرلى حاكمىته وئريلمه سى دورومدا ديشىكلىگه سبب اولمامىش، مصر والى سى مئهممت آلى پاشا كىمى يئرلى حاكم لر ايستانبولدان باغيمسىز اولماغا چالشمىش، بير سيرا يئرلده بونا نايل اولموشدولار. دؤولتىن يئرلردن وئرگى ييغماسى دا گنت-گئده چتىنلشمىشدى (۴). اؤلكه نىن وئرگى-ماليه سيستىمى چؤكموش، عثمانلى بورج لارى قايتارماق بير يانا قالسىن، بو بورج لارين فايزلارنى اؤده مه يه قاديير اولمايان ايفلاس حدىنه گليب چيخمىشدى (۵). تحصيل سيستىمى و علم دىنين تاثيرى آلتىندا قالمىش، دىنله دؤولتىن چولغالاشماسى، بو ساحه ده چاغداشلاشمانىن قارشى سىندا كئچىلمز انگه له چئوريلمىشدى (۶). اوروپانىن اينگىلتره، روسيا و فرانسى كىمى بؤيوك دؤولت لرى ايمپراتورلوقون ايچىنده كى ائتيك و دىنى ازلوق لارى باغيمسىزليغا تحريك ائتمىش، چئشىدلى مذهب لرىن قورويوجوسو وظيفه سىنى اوستونه آلاراق دؤولتى ايچدن ييخماغا چالشمىشدى لار (۷).^{۴۷۱}

عثمانلی ایدارهچی سینفی دؤولتین ساواشلاردا اودوزماسینی، بیر-بیری نین آردینجا تورپاقلار ایتیرمه سینی گؤروب، دورومو دوزلتمک اوچون چنشىدلی فیکیرلر ایرهلی سورموش دور. هله ۱۷-جی یوزایلده کوچی بی یازدیغی رساله ده ایداری و اجتماعی اصلاحاتلار ضرورتینی ایرهلی سورموشدو. نؤوبتی یوزایلده فرانسیز تقلیدچیلیگی اؤزونو مشهور لاله دؤورونده گؤستریمیش دیر. لاله دؤورونون باغ-باخچا سالماق دبی نین یانیندا اؤلکه یه، نهایت، اوچ یوز ایل گنجیکمه ایله مطبعه نین گتیریلمه سی، یوزایلین سونلاریندا آوروپانین اساس سیاسی مرکز لرینه دایمی انلچیلیکلرین گؤندریلمه سی ده دقتی چکیر. اما ۱۹-جو یوزایل دن اعتباراً گتیریلیگین سرعتله آرتماسی عثمانلی سیاسی ائلیتینی داها سیستملی اصلاحاتلارا باشلاماغا وادار اتمیش دیر. ۱۸۳۹-جو ایل گولھانی هات-سی هومايونو ایله پادشاهین بوتون تبعه سینه برابر حاقلار وئرمه سی، بیر سیرا ساحه لرده اصلاحاتلارین آپاریلماسی وعد ائدیلمیشدی. ایمپراتورلوغون مسلمان و مسلمان اولمایان اهالی سینی عثمانلیچیلیق ایدئولوگیاسی اطرافیندا بیرلشدیرمک صورتیله دؤولتین وارلیغینی قوروماق دوشونولوردو. تنظیمات دؤورونده (۱۸۳۹-۱۸۷۶) حقیقتاً بیر سیرا ساحه لرده اصلاحاتلار آپاریلیدی. اما بونلار دؤولتین مالیه باخیمیندان ایفلاس ائتمه سی نین، ایمپراتورلوغون اراضی سینی کسکین دارالماسی نین قارشى سینی آلا بیلمه دی. سلطان ۲-جی عبدالحمیدین حاکمیتیه گلمه سی ایله مشروطه (قانون-اساسی) اعلان اولوندو، عثمانلی پارلامنتی آچیلدی، «عثمانلی میللتی» یئرینه «ایسلام میللتی» یاراتماقلا دؤولتین بیرلیگینی قوروماق تشبوتلری اولدو. بیر سیرا ساحه لرده اصلاحاتلار دا اولدو. اما بو تشبوت و اصلاحاتلار دؤورون طلب لریندن و دؤولتین احتیاجلاریندان چوخ اوزاق اولدوغو اوچون عثمانلی نین چؤکمه سینی اؤنله یه بیلمه دی.^{۴۷۲}

۱۹-جو یوزایلده تورک دونیاسی نین ضعیفله مه سی و پریشان دوروما دوشمه سی یالنیز عثمانلی نین توکنمه سی ایله بیتمه دی. بو یوزایل تورک

۴۷۲ - عثمانلیداکی اصلاحاتلار حاقیندا مثلا، باخین:

دونیاسی نین دیگر بؤلگه لرینه ده اوزونتو گتیردی. ۱۵-جی یوزایلین باش لاریندا بؤیویوب-کیچیلهرک وارلیغینی داوام ائتدیرمیش دوغو تورکوستانداکی تورک حاکمیتی چینین ۱۹-جو یوزایلین ۷۰-جی ایل لرینده آرتان تضييق لری ایله اوزلشدی. ایستانبول مراجعت دن سونرا بوریا گؤندریلمیش سیلاح و حربی موشاویرلر دورومو دولتمک اقتداریندا اولمادی. ۱۸۷۷-جی ایله کاشقار خانلیغی چین طرفیندن ایشغال ائدیله. باتی تورکوستانا ایسه روسلار حاکم اولدولار. ۱۷۸۳-جو ایله خیوه، ۱۸۶۸-جی ایله بوخارا خانلاری روس حمایتیینه گوردی، ۱۸۷۶-جی ایله ایسه خوکاند خانلیغی لغو ائدیله. هیندیستاندا تورک منشألی بابورلارین حاکمیت دن گئتمه سی ده محض بو یوزایله راست گلدی؛ ۱۸۷۷-جی ایله کرالیچا ویکتوریا رسماً هیندیستانین ایمپراتریچاسی اعلان ائدیله.

تورک دونیاسی نین دیگر بؤلومو آذربایجانین فاکتیک مستقیل قوزئی حیصه سی نین روسیا طرفیندن ایشغالی، آذربایجانین بؤلونمه سی ده ۱۹-جو یوزایله تصادف ائدی.

دوقوزونجو بؤلوم

آذربایجانین بؤلونمهسی

یوکسه لن روسیائین تجاووزونون آرتماسی

۱۹-جو یوزایلین باش لارینا دوغرو روسیا قودرتی نین زیروه سینه چیخدی. او آرتیق بؤیوک دؤولت ایستاتوسونو مؤحکم لندیرمیش، آوروپا و دونیا ایش لرینه فعال موداخیله ائتمکده ایدی. یوزایلین اورتالارینا قدرکی دورومون اساس کونتورلارینی جیزمیش ویانا کونفرئسی نین (۱۸۱۵-۱۸۱۴) قرارلاری نین معین لشمه سینده دونیانین ایکی-اوج قودرتلی مونارخی ایله یاناشی روسیا ایمپراتورو ا-جی آلتکساندر دا فعال ایشتیراک ائتدی. محض اونون تکلیفی ایله مقدس اتفاق یارانندی.

بو یوزایلین باش لاریندا روسیا اقتصادیاتسی دونیانین ان بؤیوک اقتصادیاتسی سایلماقدا ایدی. ۱۸۳۰-جو ایلده روسیادا عموم میلی مجموع محصول ۱۰،۵ میلیارد آباش دولاری (۱۹۶۰-جی ایلین بازار قیمت لری ایله) حجمینده ایدی. او یغون اولاراق همین ایلده فرانسادا بو گؤستریجی ۸،۵ بریتانیادا ۸،۲، آلمانیدا ۷،۲، هابسبورق لار ایمپئریاسیندا ۷،۲، ایتالیادا ۵،۵-ه برابر ایدی. ماراقلی دیر کی، آدام باشینا دوشن میلی محصولون حجمینه گؤره روسیا بو بؤیوک گوج لر آراسیندا سونونجو یئرده ایدی؛ روسیادا بو رقم ۱۷۰-ه برابر ایدی سه، بریتانیادا ۳۴۶، ایتالیادا ۲۶۵، فرانسادا ۲۶۴، هابسبورق لار ایمپئریاسیندا ۲۵۰، آلمانیدا ۲۴۵ ایدی.^{۴۳} روسیا اوردوسو تأمینات و حربی تئخنولوگیا باخیمیندان اوستونلویه مالیک اولماسا دا سای باخیمیندان دونیانین قودرتلی دؤولت لری نین اوردولاری نین هامی سیندان فرقله نیردی: ۸۰۰ میلیون روس اوردوسو آوروپانی بئله دهشته گتیرمکده ایدی. همین ۱۸۱۶-

جی ایلده بؤیوک بریتانیا اوردوسوندا ۲۵۵ مین، هابسبورقلارین ایختیاریندا ۲۲۰ مین، فرانس اوردوسوندا ۱۳۲ مین، پروسیا/آلمانییا اوردوسوندا ۱۳۰ مین عسگر و ضابط واردی.^{۴۷۴}

۱۹-جو یوزایلین باشلاریندا حاکم میللت روسلاردا میلی کونسولیداسیا [ادغام] پروسی آرتیق بللی سویهیه چاتدی. بو، روسلارین دا میللت اولراق میدانا چیخدیغی بیر دؤوردور.

ترئدیاکووسکی، کاتتمیر و لومونسوولا باشلانان روس ادبیاتی ۱۹-جو یوزایلده گؤرونمه‌میش اینکیشاف دؤورونو یاشادی. ادبیاتین اولکی محدود مؤوضوع دایره‌سی (اساساً پیوترون و اونون اصلاحاتلاری نین تعریفی، روسیاین وصفی و س.) خیلی گئیشلندی، یئنی ادبی سیمالار ادبیاتی میلی مؤوضوعلارلا زنگینلشدیردیلر.^{۴۷۵} ۱۸۱۲-جی ایل روس-فرانسیز ساواشی روسیا اجتماعی حیاتین هر ساحه‌سینه تأثیر ائتدیگی کیمی ادبیات و اجتماعی علم‌لر ساحه‌سینه ده گوجلؤ تأثیر ائتدی. آلتکساندر پوشکین، میخیل لئرماتوو کیمی بؤیوک شاعیرلر روس میلی دیرلرینی ترنوم ائدیپ، اثرلری ایله روس میلی شعورونون اینکیشافینا بؤیوک تکان اولدولار.

۱۶-جی یوزایلین اورتالاریندان اعتباراً روسیاین قونشولار حسابینا دایم اراضیجه گئیشلمه‌سی، روسیادا دؤولت اینستیتوتونون دایمی موستملکه‌چی کاراکتری بورادا میللتشمه پروسیینه گوجلؤ ایز بوراخدی. یئنی اراضیلرین منیمسه‌نیلمه‌سی (کولونیزاسیاسی) تمرکوزلشمه پروسیینی نسبتاً لنگیتدی. لاپ اولدن میللتچیلیک افراط فورما، شووینیزم کاراکتری آلدی.

روسیاین سرحدلری قونشولاری حسابینا گئیشلندیکجه اوچونجو روما دوکترینی داها پوپولیار اولماغا باشلادی. بو دوکترینه گؤره، ۱-جی و ۲-جی رومانین (بیزانسن) دنیا تاریخینده اوینادیغی رولو بوندان سونرا ۴۷۴ - یئنه اوردا، ص. ۱۵۴.

475 - Н.Дружинин (ред.), Вопросы формирования русской народности и нации, Москва: Издательство АН ССР, 1958, сс. 231-296.

موسکوا اوینایاجاقدی. باشقا سؤزله، خریستیان دونیاسی نین لیدئرینه چئوريله جک روسیا ایمپئریاسی نین میسسیاسی دونیایا حاکم اولماق ایدی. بو دوکترینی ایناندیریجی ائتمک اوچون دین خادیم لری و تاریخچی لری اسکی منبع لری بئله تحریف ائتمه یی روا گوردولر.

روسیا ایمپئریاسیندا مسکون اولان یئرلی تورکلره قارشى اوغولانان ظلم سیاستینی اساسلانديرماق اوچون «تاتار-مونقول ظلمو» («Tataro-monqol'skoe iyo») دئیلن تاریخی کونسئپت یارادیلدی.^{۴۷۶} واسیلی تاتیشئو، نیکولای کارامزین، سئرگئی سولوویوو کیمی تاریخچی لری ن اثرلرینده روسیا تاریخی نین موغول لار و تورکلرله باغلی دؤورلری و حادثه لری تحریف ائدیلدی. مثلاً، کالکا دؤیوشونده کی (۱۲۲۳) اوغورسوزلوق قیپچاق لاری ن روس کینازلارینی «ساتماسی» ایله ایضاح ائدیلدی. حال بوکی تاریخی حقیقت تام ترسینه ایدی: بیر-بیری ایله دیل تاپا بیلمه ی ن روس کینازلاری موغول دسته سی نین اوزرینه گئدرکن قورخوب، دؤیوش میدانینی ترک ائتمیشدی لر؛ اونلاری ن موثقیقی اولان قیپچاق لار تک باشینا موغول لاری ازمیشدی لر. روس تاریخچی لری نین ادعالاری نین عکسینه، موغول لار روسیانی ن داخلی ایداره چیلگی نه ال وورمادی لار، دین ایش لری نه هئچ قاریشمادی لار، یالنیز ایله بیر دفعه موسکوا کینازی نین بیرباشا ایش تیراکی ایله ایلیک وئرگی توپلادی لار. روس کینازلاری قیزیل اوردا ایله یاخین مناسبت لرده اولماغا چالیشمیش، یاخین قوه مولوق علاقه لری نی ده ایچره ن بو مناسبت لردن قورور دویموش، بؤیوک خانین اونلارا رغبتیندن رقیب کینازلاری ن ضعیفله دیلمه سینده، یا محوینده استفاده ائتمه یه چالیشمیش لار. تاریخی کئچمیشین تحریفینه دایانان بو کونسئپت «تاتار» آدلاندیری لان یئرلی تورکلره نیفرت حسى اوپاتمالی، اونلاری ن ازیلمه سینه و آسیمیلیاسیاسینا حاق قازاندیرمالی ایدی.^{۴۷۷}

476- Н. Рубинштейн, Русская историография, Москва: ОГИЗ, 1941.

۴۷۷- «تاتار-مونقول ظلمو» کونسئپتی نین مقصدی و اساس سیزلیغی حاقیندا
باخین:

Edward Keenan, On Certain Mythical Beliefs and Russian Behaviors, in S. Frederick Starr (ed.), The Legacy of History in Russia and the New States of Eurasia, New York etc: M. E. Sharpe, 1994, p.25-26; Мурад Аджи,

ان هومانیسست و عموم بشری دیرلرین جارچی سی اولان روس شاعیر و یازیچی لاری (پوشکین، لئرمونتوو، دوستویئوسکی، بئلینسکی و ب.) بئله روسیا ایمپئریاسی داخیلینده یاشاماغا محکوم اولموش خالق لار حاقیندا تحقیرلردن چکینمیر، منفی ائتتیک ایستئریوتیپلر اونلارین اثرلرینده یئر آیلردی.^{۴۷۸} اونلار روس چاریزی نین ائتتیک اساسدا آیری-سئچکیلیک سیاستینه حاق قازاندیریر، زوراکی آسیمیلیاسیا جهدلرینی دستکله ییردیله. روس شووینیست تبلیغاتی نین و سیاستی نین هدفینده ان چوخ تورک خالق لاری و مسلمان لار دوروردو. (سونراکی بؤلوم لرده بو مسئله یه قاییدیلجا).

وولقابیو اراضی لرینی، اوجسوز-بوجاقسیز سیبیری ایشغال ائتدیکن دن سونرا اوکنانی کئچیب، آمریکا قیته سی نین قوزئی قیسمینی (آلیاسکانی) ده نظارتی آلتینا آلمیش، قوزئی دنیزی واسطه سیله آوروپایا پنجره آچمیش، فین کورفزی ساحلینده اؤزونه یئنی پایتاخت سالمیش، دوغو آروپانین بیر حیصه سینی ضبط ائتمیش، قارا دنیز اطراف لاریندا مؤحکملمیش، نهایت قوزئی قافقازلاری دا الینه کئچیرمیش روسیا، ۱۹-جو یوزایلین باش لارینا دوغرو آرتیق ایستی دنیزلره چیخماغی پلانلاشدیریر، بریتانیانین هیندیستان داکی موستملکه لرینه صاحب چیخماغی، یا دا اونا شریک اولماغی آرزولاییردی. آروپا موستملکه چی دؤولت لری نین ایشغال متودلاریندان پرینسیپجه فرقلی اولماسا دا روسیانین یئنی موستملکه لر توتماسی نین مقصدی نسبتاً فرقلی ایدی. آروپانین قوزئی و گونئی آمریکا، ائله جه ده آسیادا موستملکه سیاستی اساساً اقتصادی قازانچ الده ائتمک مقصدی داشییردی. آروپانین هودزون کورفزی شیرکتی، دوغو هیندیستانین بریتانیا کومیسسیاسی («اوست-هیند» شیرکتی) کیمی نهننگ تیجارت شیرکت لری گیردیک لری اولکه لری سؤمورمکه مشغول ایدی. اوست-هیند شیرکتی تا ۱۸۵۸-جی ایله دک هیندیستانی ایداره ائتدی، یالنیز بوندان سونرا حاکمیتی بریتانیا حکومتینه تحویل وئردی. روسیانین موستملکه سیاستی ایسه داه

Полынь Половетского Поля, Москва: АСТ, 2008, с. 230-276.

۴۷۸ - فیودور دوستویئوسکی نین شووینیست گؤروش لری حاقیندا باخین:

Akdes Nimet, Doştoyevskiy ve Şark meselesi, Azərbaycan Yurt Bilgisi, NN 21-22, 1933, s. 361-367, 397-402.

چوخ و بیر قایدا اولاراق دؤولتین گنوپولیتیک ماراق لارینا اویغون ایدی.^{۴۷۹}

۱۸۰۱-جی ایلین یانواریندا روس چاری پاول، دون آتامانی اورلوا بوتون گوجو ایله هیندیستان اوزرینه یورومک امری وئردی. بیر آیدان آرتیق مدتده حاضرلیق ایش لرینی تاماملایان کازاکلار، ۲۲۵۰۷ عسگر و ۲۴ توپلا حرکت ائتدیلر. کازاکلار وولقا چایینی تزه جه کئچدیک لری واخت چارین اولوم خبری یئتیشدی و یوروش دایاندیریلدی.^{۴۸۰} بو مشهور یوروش دن اول روسیا هیندیستان یولو اوزرینده کی قافقازلاردا و باتی تورکوستاندا آرتیق عملی باشلی مؤحکملمیشدی. روسیا ایمپریاسی نین سرحدلرینی بورالارادک گتیرمک اوچون حریشمیش، مودئرnlشمکده اولان، اوتوریتار [استبدادی] روس حاکمیتی دفعه لرله جهدلر ائتمیش، اوغورلو، بعضاً ده اوغورسوز ساواش لارلا بو یئرلره چاتمیشدی.

۱۷۱۶-۱۷۱۷-جی ایل لرده کازاکلار و خریستیانیغی یئنیجه قبول ائتمیش کاباردالی لارین خیوه خانلیغی اوزرینه یوروشو اولدو. کاباردالی لارا کنیاز بئکوویچ چئرکاسسکی باشچیلیق ائدیردی. کازاکلارین سایى ایسه ۸۰۰ نفر ایدی. بو یوروش اونلار اوچون تام بیر فلاکتله نتیجه لندی. اونلارین هامی سی ساواش مئیدانیندا محو ائدیلدی، یالئیز ایکیجه عسگر گئری دؤنه بیلدی. کاباردالی لارین باشچی سی نین دری سی دیری-دیری سویولاراق ایچینه سامان تپلمیش و خیوه نین باش گیریش قاپی سینا آسيلمیشدی.^{۴۸۱}

بو اوغورسوز یوروش دن آز سونرا ۱-جی پیوترون اؤزونون ده قاتیلدیغی ۱۷۲۲-جی ایل خزر سفری اولدو (یوخاریدا قیساجا توخونموشدوق). روس قوشونلاری تئرئک دن دربنده یؤن آلان کیمی کارتلی حؤکمداری واختانق (رسمی ایستاتوسو ایران شاهی نین والی سی) اونونلا بیرلشمک اوچون

479 - Майкл Ходарковский, В королевстве кривых зеркал, в кн.: Д. Фурман (ред.), Чечня и Россия: Общества и государства, Москва: Полинформ-Талбури, 1999, с.21.

480 - John Baddeley, Rusyanın Kafkasyayı İstilası ve Şeyh Şamil, İstanbul: Kayıhan, 1989, s. 51

481 - John Baddeley, Rusyanın Kafkasyayı İstilası ve Şeyh Şamil, s. 42

گنجیه حرکت ائتدی. اولدن راضیلاشدیریلدیغی کیمی، روس و گورجو قوشونلاری شیرواندا بیرلشمه‌لی ایدی. قاراباغین اثرمنی ملیکلری نین دسته‌لری ده بورادا اونلارا قاتیمالی ایدی. واختانق پیوترو گنجیه‌ده اوچ آی گۆزله‌دی. نهایت پئتربورق‌دان خبر گلدی کی، روس چاری یوروشو نؤوبتی باهارا قدر تأخیره سالیب. عثمانلی نین پیوترلا سؤوده‌لشمه‌سی نتیجه‌سینده کارتلی و کاخئت عثمانلی نفوذ دایره‌سینده قالان اراضی‌لر حساب ائدیلدی. والی واختانق عائله‌سی و اطرافینداکی لارلا بیرلیکده روسیایا سیغینماغا مجبور اولدو، موسکوادا گورجو کولونیا‌سی (ایجماعسی) یارانندی. واختانقین بو آوانتورا [ماجراجویی] سی نین اؤزو، عائله‌سی اوچون فلاکتله، اؤلکه‌سی اوچون آغیر ایتکی‌لرله نتیجلنمه‌سینه باخمایارق، گورجوستانین یئرلی حاکم‌لری نین تخمیناً بیر عصر کئچمیشی اولان اوغورسوز روسیایا مئیل سیاستی^{۴۸۲} بوندان سونرا دا داوام ائتدی. روسیا دا اؤز نؤوبه‌سینده گونئی قافقاز سیاستینده خریستیان دینداشلاری اولان گورجو و اثرمنی ائلمئنت‌لریندن گنیش استفاده ائتدی.

نادیر شاهین کارتلییه حؤکمدار تعیین ائدیگی تئیموراز ۱۷۶۰-جی ایلده پئتربورقا گندیب، چاریچا یئلیزاوئتایا تکلیف‌لرینی تقدیم ائتدی. اونون پلانینا گؤره، روسیا کارتلی و کاخئت حؤکمدارلارینی پول و قوشونلا تأمین ائتمه‌لی، اونلار ایلک اؤنجه قوزئی دن گلن لزگی هوجوم‌لاری نین قارشسی سینی آلمالی، سونرا ایسه بو حربی حیصه‌لرله بیرلیکده ایرانی ایشغال ائدیب، بورادا روسیایا صرف ائدن شخصی حاکمیتیه گتیره بیلرلر. تئیمورازین بو تکلیفینی پئتربورق‌دا جدی سایمادی‌لار و یکی ایلدن سونرا او، روسیادا وفات ائتدی.^{۴۸۳}

۱۷۶۸-۱۷۷۴-جو ایل‌لر روس-عثمانلی ساواشی زامانی روس قوشونلاری گورجوستانا داخیل اولدو. اما گئنئرال توتلبئسن یئرلی گورجو حاکم‌لرینی سایمیر، اونلارین مارق‌لارینا اهمیت وئریمردی. اونو عوض ائدن باشقا

482 - С. Джанашиа (ред.), История Грузии с древнейших времен до начала XIX века, часть I, Тбилиси: Государственное издательство Грузинской ССР, 1946, с. 342-343, 355, 368-369, 372-373, 395-398.

روس گئنشرال لاری دا عینی سیاست یثرتدیلمر. ۱۷۷۲-جی ایلده گورجوستانی ترک ائدن روس قوشون لاری گورجو حاکم لرینی یئنی دن عثمانلی و ایرانلا اوز-اوزه قویدولار. ۱۷۸۲-جی ایلین سونوندا کارتلی و کاخئتین حؤکمداری ایراکلی روس چاریچاسی ۲-جی ینکاترینایا مراجعت ائدیلم، گورجوستانی روسیانین حمایه سینه گؤتورمه یی خ واهیش ائتدی. ۱۷۸۳-جو ایلین یون آییندا کارتلی-کاخئتله روسیا آراسیندا گئورگیئوسکده (قوزئی قافقاز) تراکتات باغلانندی. بو سنده اساساً، کارتلی-کاخئت چاری اؤلکه سی اوزرینده ایرانین و باشقا اؤلکه نین حاکمیتینی رد ائدیر، روس ایمپراتورونون حمایه سینه کئچدیگینی اعلان ائدیلمدی. کارتلی-کاخئت چارلاری مستقیل خاریجی سیاست آپارا بیلمز، بوتون آددیم لارینی روس حکومتی نین نماینده لری ایله راضیلاشدیرمالی ایدیلر. اونلار هم ده احتیاج اولدوغوندا روسیا طرفیندن ساواشا قاتیلمالی ایدیلر. اؤز نؤوبه سینده روسیا طرفی ده کارتلی-کاخئتین داخلی ایش لرینه قاریشما یاجاق، ایراکلینی و داوامچی لارینی گورجوستانین حاکمی اولراق تانیما یاجاق، گورجوستانین دوشمن لرینی اؤز دوشمنی سایاجاقدی. کارتلی-کاخئتین مدافعه سی اوچون روسیا بورادا ایکی پیادا باتالیونو ساخلامالی ایدی. آز سونرا روس قوشون لاری تیفلیسده داخیل اولدو، ۱۷۸۴-جو ایلین یانواریندا ایسه ۲-جی ایراکلی روس ایمپراتورونو صداقت آندی ایچدی.

روس لار ۲-جی ایراکلینی اؤز نفوذ لارینی آذربایجان ایستیقامتینده یایماقدا بیر واسطه ساییردیلمر. روسیا نماینده سی نین تع لیماتیله ایراکلی آذربایجان خان لاری آراسیندا ایبتریقا [فتنه] سالماغا چالیشیر، بعضی خان لارا روس چاری آدینا هدیه لر گؤندریر، اونلاری روسیانین حمایه سینه گیرمه یی تشویق ائدیلمدی. بعضاً ایسه ایراکلی تهدید مکتوب لاری گؤندرمدن بئله چکینمیردی. داخلی ایداره چیلیکده حقوق لارینی ساخلاماقلا ایراکلی هم ده روس لارین واسطه سیله سرحد لرینی گئنیشلندیرمه یی دوشونوردو. او، قاخ-ایلی سو، شکی-شیروانلا یاناشی، گنجه و ایروان خانلیق لارینی دا اؤز تورپاق لارینا قاتماغی دوشونوردو.^{۴۸۴} بو ایسته یینه او یغون اولراق ایراکلی

عثمانلی سندرلینده اونا «تیفلیس خانلی» دئییردی لر) بیر نئچه دفعه ایروان و گنجیه یه یوروش ائتمیش، بورالاری موقتلی ضبط ائده بیلیمشدی.

چوخ تئزلیکله حادثه لرین گئدیشى گئورگیئوسک تراکتاتلی آدلی سنده روسیانین جدی یاناشمادیغینی گؤستریدی. روسیا هر شئی دن اول کارتلی-کاخئتلی خاریجی موداخیله لردن قوروماغا تلمه دی. داغیستان فئودال لاری نین هوجوم لاری اولکی کیمی داوام ائتدی. ۱۷۸۵-جی ایلده خونزاخ حاکمی عمر خان کاخئتلی ضبط ائده رک، ایراکلینی ایلیک باج وئرمک مجبوریتینده قویدو. ۱۷۹۵-جی ایلده ایران حاکمیتینی تانیمایان «ساتقین والینی» جزالاندیرماق اوچون آغا محمد شاه قاجار کارتلی-کاخئتلی توتوب، تیفلیسی تارمار ائتدی. یالینز بوندان سونرا روس لار حرکتیه گلدیلر. ۱۷۹۶-جی ایلین یازیندا گورجوستانی قوروماق و آغا محمد شاه دان قصاص آلماق بهانه سی ایله دربند، قوبا، باکی، سالیان، شاماخی ایشغال ائدیلدی، اما پئتربورقدا حاکمیتین دیشمه سیندن و پاولین تاختا چیخماسیندان سونرا روسیا حکومتی نین پلان لاری دیشدی. پاول روس قوشون لارینی گورجوستان دان چیخارتدی. ۱۷۹۸-جی ایلده ایراکلی نین اولوموندن سونرا اوغلو گئورگی نین حاکمیتینی تانیمایان روس حکومتی عمومیتله گورجوستانی بیرباشا ایداره ائتمک قراری وئردی. ایراکلی نین ایل لرله آرزولادیغی بؤیوک بیر روس اوردوسو گؤندریلدی. اما بو اوردو ایله بیرلیکده دوغو گورجوستانی بیرباشا ایداره ائده جک کوالئنسکی ده تیفلیسه گلدی. ۱۸۰۰-جو ایلین دئکابریندا روس حکومتی کارتلی-کاخئتده یئرلی چارلیغین لغوی حاقیندا قرار قبول ائتدی، گورجوستانین دوغو حیصه سی روسیا ایمپیریاسی نین نؤبتی موستملکه سینه چئوریلدی. روس حکومتی ایشغالچی فعالیتینی گئیشلندیرمک اوچون او یغون بیر پلاسدارم [بستر] ائده ائتمیش اولدو.

بو اولای لار آیری-آیری خانلیق لارا بؤلونموش، ضعیف مرکزلی ایران حاکمیتیندن آرتیق آیری دوشموش قونشو آذربایجان دا گؤرونور دقتله ایزله نیلیردی. اونا و اولکه سینی تهدید ائدن تهلوکه قارشلی سیندا آذربایجان سیاسی ائلیتی هانسی یولو توتاجقدی؟ بو مسئله یه کئچمه میشدن اول

بو بؤلگه ده کی سیاسی گلیشمه لرین دیگر اؤنملی عاملی - عثمانلی نین مناسبتینی ده قیساجا آراشدیرماغا احتیاج وار.

ضعیفله میش عثمانلی نین سوسقونلوغو

یوخاریدا دا گؤستریلدیگی کیمی، بؤیوک سلجوقلو ایمپراتورلورغوندان اوزو بری آنادولو و آذربایجان داکی دؤولت لر اکثر حال لاردا بیر-بیری ایله یولا گتمیش، آرادا بیر عینی تورک بویو بو، یا دیگر طرفه کؤچ اتمیش دیر. ایستانبولون فتحیندن سونرا عثمانلی نین ایمپراتورلوغا چئوریلمه سی و سرحدلرینی باتی ایله برابر، هم ده دوغویا طرف گئیشلمه سی قاراقویونلو و آغقویونلو حؤکمدارلاری طرفیندن ناراحتلیقلا ایزله نیلمیش دیر. اوزون حسنین یاییلماجی پلان لاریندا باتییا دوغرو ایره لیه مک و ایستانبولو عثمانلی لاردان آلماغین دا اولماسی معلوم دور. اورتا چاغ لارا خاص اولان سولاله مارق لاری نین اوست-اوسته دوشمه مه سی، نتیجه ده قانلی ساواش لارین چیخماسی، آز سونرا ایکی حاکم سولاله آراسیندا قوهوملوق علاقهلری نین یارانماسی دا سیرادان بیر حادثه ایدی. اما بؤیوک ادعا ایله تاریخ صحنه سینه چیخمیش صفوی دؤولتی نین گئیشله نن عثمانلی یا قارشی دیرنمک اوچون ایدئولوژی عاملی اؤنه چکمه سی، دوغو آنادولودا فعال شیعه لیک تبلیغاتی آپارماسی، حتی بورالاردا یئرلی اهلینی عصیان لارا تحریک اتمه سی ایکیلی مناسبت لرده گرگین وضعیتین یارانماسینا نهدن اولدو. سلطان ۲-جی بایزیدین آنادولو ایش لرینه قاریشماماق، گئیشله مه سیاستی نین ایستیقامتینی دوغویا یؤنلتمک، ائله جه ده سوننو اهالی ایله یومشاق داورانماق حاقیندا شاه اسماعیلا توصیه لرینی نین تأسیرسیز قالماسی، داها سونرا چالیدیران ساواشی ایکی دؤولت آراسیندا فاصله لرله تخمیناً ایکی یوزایل دن آرتیق داوام ائدن ساواش لارین یاشانماسی نین باشلانغیجینی قویدو. عثمانلی دفعه لرله (۱۵۳۴، ۱۵۴۸، ۱۵۴۹، ۱۵۵۱، ۱۵۵۵، ۱۵۷۸، ۱۵۸۵، ۱۶۰۵، ۱۶۱۰، ۱۶۱۷، ۱۶۳۵، ۱۶۳۹، ۱۷۲۲، ۱۷۲۴، ۱۷۳۲) آذربایجانین تامامینی،

یا آیری-آیری بؤلگه لرینی ایشغال ائتدی. ۴۸۵.

سوونت تاریخچیلیگی نین ادعا ائتدیگی کیمی، عثمانلی اوردوسو عینی ائتیک کؤک دن گلن آذربایجانلی یالینز یاغمالا ماقلا مشغول اولمادی. عثمانلی نین بورادا آبادلیق-تیکیتی ایش لری گؤرمه سی دقت چکیر. مثلاً، شاماخی دا و باشقا یئرلرده تیکیلیمیش مسجدلر، یا ۱۵۸۶-جی ایلدہ اؤزدمیراوغلو عثمان پاشانین باکی دا تیکدیردیگی قالا دیوارلاری کیمی تیکیتی ایش لری عثمانلی فعالیت لری نین جانلی شاهیدی اولاراق قالماقدادیر.

۱۸-جی یوزایلین ایکینجی یاری سیندا ۲-۳ عصر اوله نسبتاً خئیلی ضعیفه میمش آذربایجان، آرتیق عثمانلی ایله رقابت حالیندا دئییلدی. آذربایجانین دا داخیل اولدوغو ایران، شاه عاباس دان سونرا داها چوخ فارس دؤولتی کاراکتیری داشیماغا باشلامیشدی. آذربایجان، سیاسی مرکز رولونو دورمادان الدن وئرمکده ایدی. بونونلا بئله گونئیہ نسبتاً قوزئی آذربایجانین دورومو عثمانلی اوچون داها جلب ائدیجی ایدی. قوزئی ده کی بعضی خانلیقلار، فارس ایداری-کولتور مرکزی ایران دان آیریلماق مئیلی گؤستیریدی. قوزئی ده کی بو خانلیقلارین سیاسی مئیلی یالینز خانلارین فئودال مارق لاریندان عبارت حساب ائدیلمه مەلی دیر. کولتور ساحه سینده کی گلیشمه لر بونون گؤستریجی سی سایلا بیلر. دیگر بیر سبب ده قوزئی آذربایجان اهالی سی نین خئیلی حیصّه سی نین سوننو اولماسی ایدی.

ماراقلی دیر کی، نادیر شاهین قتلیندن سونرا ایران دا یارانمیش نؤوبتی سیاسی بحران دان عثمانلی فایدالانماغا تلسمه دی. افغانیستاندا یئنی دؤولت قورموش احمد شاه دوررانی ایستانبول گؤندر دیگی مکتوبوندا قیزیلباش لاردان قورتولماق اوچون گؤزل ایمکانین یاراندیغینی بیلدیریر، عثمانلی سلطانینا شیعه دؤولتینی لغو ائتمک شانسینی گئچکلشدیرمک مقصدیله بیرگه حرکتہ کئچمه بی تکلیف ائدیدی. عثمانلی پادشاهی ۳-مصطفی جاواب مکتوبوندا «شرفلی بیر تورکمن لیدئری اولان نادیر شاه» لا ایضالانان باغلاشلارین

هله ده کئچرلی اولدوغونو بیلدیرمیش، «اللهین یاردیمی ایله دؤولتی - عالیهمیزین خزینهسی و عسکری چوخ و قوتلی اولدوغوندان بیزلر اوچون ایرانی ضبط ائتمک غایت قولای ایسه ده، بؤیله ضعیف دورومدا اولان بیر میللتین اوزرینه عسکر گؤندرمک، اونلارین وارلیقلارینی خاراب ائتمک دؤولتی - عالیهمیزین شانینا یاکیشماز» دئییه اونون تکلیفینی رد ائتمیشدی.^{۴۸۶}

باب عالی ایران ایشلرینه فعال موداخیلهیه تحریک ائدن باشقا چاغیریشلاری دا جاواب سیز قویدو. نادر شاهین قتلیندن سونرا تبریز والیسی رضا خان عثمانلی حکومتینه مراجعت ائدهرک، آذربایجاندا موسقیل بیر سلطنت قورماق اوچون بورایا بیر شاهزاده گؤندریلمه سینی ایسته میش، آنجاق ایستانبول بو مراجعتیه مثبت جاواب وئرمه میشدی.^{۴۸۷} نادر شاهین رسمی ائلیچلیکله ایستانبول گؤندردیگی شاملی مصطفی خان، شاهین اولوموندن سونرا یولدا قالیب، باغداد والیسی ایله اونا یاردیم وئرلیدیگی تقدیرده اصفهان، قزوین، همدان، کیرمانشاهی عثمانلیا قاتماق تکلیفی وئردی. اما اونون تکلیفینی ده عثمانلی حکومتی گئری چئویردی (رد ائتدی).^{۴۸۸} هیندیستان داکی حیدرآباد دؤولتی نین باشچیسی نظام الملکون ایرانی ضبط ائتمک و «شبعه لیگی اورتادان قالدیریلیب، سوننولوگو حاکم دوروما گئیرمک، بونونلا خالق راحات ائتمک» تکلیفینه ده عینی مناسبت بیلدیریلدی. ایران سرحدلرینده کی والی لره ایران تورپاقلارینا تجاوووز ائتمه مک امری گؤندریلدی.^{۴۸۹}

باب عالی نین ایران ایشلرینه ضعیف رئاکسیاسی اولکهنین اوزونون عمومی دورومو ایله ایضاح ائدیلمه لی دیر. عثمانلی بو زمان حال سیز دوشموش، ایداری، حربی، عدلیه و اقتصادی دوزن پوزولموشدو. صدر اعظم کوجا راقیب پاشا عثمانلی دؤولتینی «دیرناق لاری سؤکولموش

486 - Mehmet Saray, Türk-İran Münasibetlerinde Şiilğin Rolü, s. 59-60.

487 - Zeki Velidi Togan, Azerbaycan, s. 115.

488 - Abdurrahman Ateş, Nadir Şah Afşarın Ölümünden Sonra İranda Hakimiyet Mücadeleleri ve Osmanlı Devletinin İran Politikası, Sosyal Bilimler Dergisi, yıl 8, sayı 2, s. 59.

آسلانا» بنزتمیش، مومکون قدر عثمانلینی یئنی ساواش لارا گیرمکدن چکیندیر میشدی.^{۴۹۰}

بعضی قوزئی آذربایجان خانلاری نین عثمانلی لارا مراجعت لری ده چکینگن دوغو سیاستی نین طلب ائدیگی شرطلرده جاوابلاندریلیمیشدی. شکی خانلی حاجی چلبی ۱۷۴۷-جی ایلده، گنجه خانلی شاهوئردی ۱۷۵۱-جی ایلده، شیروان خانلی محمد ایسه ۱۷۶۰-جی ایلده عثمانلی نین تبعه سی اولماق ایسته دیکلرینی رسماً بیلدیرمیشدیلر.^{۴۹۱} سونراکی ایل لرده ده بو ایستک تکرارلانمیش، عثمانلی نین حمایه سینی ایسته یین خانلارین سیاهی سی گئیشلنمیشدی. مثلاً، ۱۷۸۷-جی ایلین نو یابریندا ایروان خانلی محمد، عثمانلی پادشاهینا یازدیغی فارسجا مکتوبوندا تیغلیس خانلی ایراکلی نین ایروان قالاسینی ضبط ائدیپ، مسلمانلار اوزرینه هوجوم ائتمک نیتینده اولدوغونو بیلدیریر، عثمانلی دان یاردیم خواهیسی ائدیر و ایروان خانلیغی نین عثمانلی حمایه سینده اولدوغونو بیر نئچه دفعه خصوصی قئید ائدیر. مکتوبون فارسجادان عثمانلیجایا ترجمه سی نین بیر یئرینده بو خانلیغین عثمانلی سلطانی نین بیر مملکتی کیمی قوروندوغو بیلدیریلیر: «... چوخور سی سعد سی ایروان سی مالیک سی فصوحات المسالیک سی سلطانی قرب او جیواریندا واقع ائتمکله..»^{۴۹۲} آغا محمد خانین قاراباغ اوزرینه یوروشو عرفه سینده قاراباغ خانلی عثمانلی صدر اعظمینه یاردیم خواهیسی اولان مکتوبوندا اؤزو حاقیندا بیلدیریر: «خلاصه الکلام دؤولت سی آلیه سی آلیه نین خیدمت - گوزار بنده لریوز.»^{۴۹۳} باب عالی چیلدیر بی لر بیینه، کارس والی سی و وان سرعسگرینه قافقازلار، بو سیرادان آذربایجان خانلیق لاری ایله ایلگیلنمک امری وئرمیش، بورادا اولوب- بیتن لردن آنیندا خبردار اولماغا چالیشمیش دیر. بو خانلارا آرا-بیر قیمتی هدیه لر ده گؤندریمیش، بورادان

۴۹۰ - یئنه اورادا، ص. ۶۲.

491 - İbrahim Yüksel, Çarlık Rusyasının Azerbaycanı İstilas ve Osmanlı Devletinin Tutumu, Azerbaycan, yıl 37, sayı 265, 1988, s. 58.

492 - Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri, I cilt (1578-1914), Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1992, s.37.

493 - Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri, II cilt (1575-1918), s. 98.

گلن ائلچی لرین خرچلیکلری تأمین ائدیلمیش دیر.^{۹۴}

اما عثمانلی حکومتی معنوی دستکدن، یارديم وعدلریندن، خانلاری بیرلیگه دعوت ائتمکدن او یانا گئده بیلمه میس، اونلاری تهدید ائدن تهلوکه قارشی سیندا - نه آغا محمد شاه قاجارین هوجوم لاریندان، نه ده روسیانین آرتان تضییق لریندن آذربایجان خانلیق لارینی قورومامیش، بو ایستقامتده جدی جهد بله ائتمه میس دیر. قاراباغلی ایبراهیم خانین عثمانلی صدر اعظمینه یازدیغی مکتوب بو معنادا سجهیه وی دیر. او مکتوبوندا گؤستریر کی، «ایگرمی ایل و بلکه ده داها چوخدان دیر کی، روم دیاری نین اهالی سیاهی سینا دوشمکله شرفلندیریلیمیشم.» او، آغا محمد خانین قاراباغ اوزرینه هوجومو عرفه سینده «بیزلری قورویوب، بیزه کؤمک و عنایتینیزی اسیرگه مه بین» خواهیسی ایله عثمانلی دان یارديم ایسته بیر. صدر اعظمین جاوابی بیرمعنالی دیر: «ایرانلا دؤولتی - عالیه آراسیندا صلح اولدوغوندان، آغا محمد خانین صلحو پوزار بیر حرکتی گورولمه دیکجه عثمانلی دؤولتی طرفیندن ایران حواله سینه عسگرله موداخیله ائدیلمه به جک.»^{۹۵}

عثمانلی نین آذربایجان خانلیق لارینا مناسبتده پاسسیولیگینی شرطلندیرن دیگر سبب ده ۱۷۹۸-۱۸۰۵-جی ایل لر آراسیندا روسیا ایله اتفاق ایچینده اولماسی ایدی. ناپولئون عثمانلی تورپاق لارینی ایستیلایسی، اؤزلیکله مصری ضبط ائتمه سی باب عالینی موتقیق آراماغا، اونو اینگیلتره و روسیانین دا داخیل اولدوغو کوالیسیدا اولماغا مجبور ائتمیشدی.^{۹۶}

بو آرادا روسیا، قوزئی آذربایجان خانلیق لارینی بیر-بیری نین آردینجا ایشغال ائتمه یه باشلادی، قاجارلارین و یئرلی حاکم لرین ضعیف و گنجیکمیش تپکی لری ایسه نتیجه سیز قالدی.

۴۹۴ - باخین:

Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri, I cilt (1578-1914), s.34.

495 - S. Əliyarlı (red.), *Azərbaycan tarixi*, s. 545.

۴۹۶ - تفصیلات اوچون باخین:

Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 40-52.

قاجارلارین و یئرلی خانلارین روس تجاوزوزونه مقاومتی

قاجارلار سولاله‌سی نین اساسینی قویموش آغا محمد خان قاجارین اؤز حاکمیتینی ایرانین اسکی سرحدلری داخیلینده یایماق سیاستی قوزئییه نسبتاً گونئی آذربایجاندا داها سرعتلی و اوغورلو اولدو. گونئیین خئیلی حیصه‌سینه نظارت ائدن صادیق خان شقاقی اونون حاکمیتینی بوتون ایرانا یایماق ایسته‌یی قارشسی سیندا اساس مانعه‌لردن بیرری ایدی. ۱۷۹۰-جی ایلده آغا محمد خان آذربایجانا قوشون یئریتدی. صادیق خانین دایاق مرکزی اولان سراب آلیندی و داغیدیلدی. صادیق خان اؤزو قونشو قاراباغ خانلیغیندا گیزلنمه‌لی اولدو. نؤوبتی هدف اورمو خانلیغی ایدی. او دا فتح ائدیلمدی. قاراداغ و خوی خانلاری اؤزلری تابع اولدوقلارینی بیلدیردی. بیر زمانلارین قودرتلی حاکمی اولان علی خان افشارین ضرر سیزلشدیریلمه‌سی، داها سونرا گؤزلری نین چیخاریلماسی ایله دئمک اولار کی، بوتون گونئی آذربایجان آغا محمد خانین نظارتینه کئچدی.

قوزئی آذربایجانا رام ائتمک ایسه آسان اولمادی. یوخاریدا دا دئییلدیگی کیمی، آغا محمد خانین ۱۷۹۵-جی ایل قاراباغ سفری اوغورسوز اولدو. خانلیغین مرکزی شوشا ۳۳ گون محاصره‌یه تاب گتیره بیلدی. قاراباغلا یاناشی شیروان و تالیش خانلاری دا قاجارین حاکمیتینی قبول ائتمک ایسته‌مه‌دی. اونلاردان فرقلی اولراق دیگر قروپ - گنجه، شکی، قوبا - قاجارلارین کمکی ایله اؤز تورپاقلارینی گئیشیلندیرمه‌یی دوشونوردو. باکی خانسی ایسه طرف ساخلامیر، ترددود ائدیردی.

آغا محمد شاه قاجارین قوزئی آذربایجانسی ترک ائتمه‌سیندن سونرا بورادا و بوتون گونئی قافقازدا سیاسی دوروم سرعتله دیشدی. روسیا چاریچاسی کارتلی-کاخختین و تیفلیسین توتولماسیندان سونرا بورادا سارسیلیمیش نفوذونو برپا ائتمیک اوچون گورجوستانا حربی قوه گوندردی. تیفلیسه یئرلشمیش روسیا قوه‌لری آز سونرا گنجه اوزرینه یئریدیلر. گنجه‌لی جاواد خان بو دفعه باج وئرمکله شهرسی ایشغالدان قورتارا بیلدی. اما روس قوشونلاری دربند، قوبا و باکینسی توتاندان سونرا شاماخی

و سالیانا دوغرو یؤن آدیلا. ۱۷۹۶-جی ایلین اوکتیابریندا یئنی دن گنجه هدف سئچیلدی و ایشغال ائدیلدی. روس قوشونلاری نین قوزئی آذربایجان خانلیقلارینی بیر-بیری نین آردینجا آسانلیقلا، دئمک اولار کی، مقاومتسیز ایشغال ائدیکلری، مؤوقع لرینی مؤحکم لندیردیکلری بیر واختدا دوروم یئنی دن کؤکلو صورته دییشدی. ۲-جی یئکاترینا اولموش، اونون یئرینه کئچن پائول روس قوشونلاری نین گونئی قافقازدان چکیللمه سی امرینی وئرمیشدی.^{۴۹۷} روسلارین ایشغال ائدیکلری اراضی لری ترک ائتمه سی آغا محمد شاها حرکتیه کئچمک ایمکانی وئردی.

قاجار ایکینجی سفرینی تالیش خانلیغیندان باشلادی. لنگران و اطرافی توتولدو. آغا محمد شاهین اؤزو ایسه شوشایا جان آتیر، قاراباغ خانیندان و اهالی سیندن هیئینی چیخماق ایسته ییردی. خان ایسه شوشانی ترک ائدیپ، آرتیق جارا چکیلیمیشدی. شوشادا قالدیغی بیر هفته عرضینده قاجار، خاصیتینه اویغون اولاراق قتل لره فرمان وئیر، دیگر خانلارا تهدید مکتوبلاری گؤندرمکله مشغول ایدی. بو آرادا سیاسی دوروم یئنی دن کؤکلو صورته دییشدی. ان اینانılmaz قدر قتل لرله آد چیخارمیش، بونونلا حاکمیتینی مؤحکم لندیرمه یه چالیشان آغا محمد شاه قاجارین اؤزو سوء قصدین قوربانی اولدو، باشی بدنیندن آیریلدی، جسدی تحقیر ائدیلدی.

یارانمیش یئنی شرایط - روسیا و ایران قوشونلاری نین آذربایجانسی ترک ائتمه سی - بوراداکی خانلیقلارین وارلیغینی قوروماسی اوچون نسبتاً الوئیشلی ایمکانلار یاراتدی. اما آذربایجان خانلاری بو ایمکانی گره یینجه قیمت لندیره بیلمهدیلر. ۱۷۹۷-۱۸۰۳-جو ایل لر آراسینداکی زامان کسیگی اساساً خانلیقلار داخیلینده و خانلار آراسیندا دیدشمه یه، بیر-بیری ایله حسابلاشماغا، ایچ ساواش لارا صرف ائدیلدی. تاریخ ادبیاتیندا گئیش عکسینی تاپمیش بو دراماتیک حادثه لر خصوصاً قاراباغ، شکی، شیروان، باکی، قوبا، دربند، تبریز-خوی اوچون خاراکتیریک ایدی.

بو آرادا، پاونلین اؤلدورولمه سیندن سونرا حاکمیتیه گلن آلکساندر (۱۸۰۱-۱۸۲۵) گونئی قافقازدا فعال سیاست یئرتمه یه باشلادی. ۱۸۰۱- جی ایله گورجوستانین ایشغالی سون شکلینی آلدی، باقراتیونلارین حاکمیتی لغو ائدیلدی و گورجوستان بیرباشا پئتربورق دان ایداره ائدیلمه یه باشلادی. روسیا گورجوستانلا اصلا کیفایتلنمک فیکرینده دئییلدی، بوتون گونئی قافقازی ایشغال ائتمک اوچون پلانلار قوروردو. بو ایشغال پلانی نین گئرچکلشمه سی اوچون گورجو اصللی گئنرال پاونل سوسیانوو (پاتا سوسیوشویلی) قافقازداکی روس قوشونلاری نین باش کوماندانی تعیین ائدیلدی.

گورجوستانین ایشغالی مودئلی اساس گؤتورولهرک یئنه گورگیئوسکده آذربایجان و داغیستانین یئرلی حاکملری دانشیقلارا دعوت ائدیلدیلر. بیر قدر لنگیدیکدن سونرا ۱۸۰۲-جی ایلین دئکابر آییندا بو دانشیقلار باش توتدو. باکی خانیندان فرقلی اولاراق قوبا و تالیش خانلاری، ائله جه ده تارکو شامخالی، قارقایتاق اوسمیسسی و تاباساران حاکمی دانشیقلارا قاتیلدی لار و روسیانین تکلیف ائدیگی گورگیئوسک موقاویله سینی ایضالادیلار. بو سنده گؤره، یئرلی حاکملر بیر-بیری ایله ساواشما یا جاق، مباحثه لری دینج یوللارلا حل ائده جک و ان واجیبی - ایران هوجوم ائده جه بی تقدیرده بیرلیکده اونا قارشى چیخاجاق لار.^{۹۸} باکی خانلیغی نین ایستراتژی اهمیتی (داریال کئچیدی نین احتیاج لاری اؤده مه مه سی) نظره آیناراق، اونون بو موقاویله یه قوشولماسینا چالیشیلدی و ۱۸۰۳-جو ایلین باش لاریندا عینی مضمونلو موقاویله باکی خانى ایله ده ایضالاندى.

بئله آسانلیقلا ایره لیله یین روسیا داها قطعیتله آذربایجانین ایشغالی پلانینى گئرچکلشدیرمه یه باشلادی. ایلك هدف و ان ضعیف حالقا کیمی بالاکن- جار بؤلگه سی سئچیلدی. گئنرال سوسیانوو روس حاکمیتینی قبول ائتمه یین گورجو شاه زاده سی آلکساندرین اونلارا تحویل وئريلمه سینی طلب ائدی. جار جاماعاتی قوناغین تحویل وئريلمه سی نین یئرلی عادت لره او یغون اولمادیغینی بیلدیریپ، بو طلبی یئرینه یئتمه کدن امتناع ائدیلدی. ۱۸۰۳-

جو ایلین مارتیندا روس-گورجو حربی حیصه لری جار تورپاغینا گیردی، بالاکن دارماداغین ائدیلدی، داها سونرا زاقاتالا توتولدو. یئرلی اهالی دن خئیلی آدام اؤلدورولدو.

جار-بالاکندن سونراکی هدف جوغرافی-ایستراتژی مؤوقعینه گؤره گنجه خانلیغی ایدی. سیسیانو، گنجه لی جاواد خاننا یازدیغی تکبیر و تهدیدلرله دولو مکتوب لارلا اونو سیندیریب، روس تبعه لیگینی قبولا زورلاماغا چالیشدی. جاواد خان اولتیماتیو مکتوب لارا تمکینلی جاوابی ایله گنجه نی مدافعه ائتمک عزمینی بیلیدردی. او هم ده ایران دان حربی یاردیمین گلمه سینی گؤزله ییردی. گنجه اوغروندا قانلی ساواش ۱۸۰۴- جو ایلین یانوارین ایلک گون لرینده روسیا قوشون لاری نین غلبه سی ایله باشا چاتدی. جاواد خان اوغلو ایله بیرلیکده ساواش زامانی هلاک اولدو. گنجه ده مغلوب لار اوزرینده قیرغین توره دیلدی.^{۴۹۹}

گنجه ایشغال ائدیلب، یئلیز اوئتپول آدی ایله روسیا ایمپئریاسینا قاتیلدیقدان درحال سونرا گئنئرال سیسیانوو قاراباغ، شکی و شیروان خان لاریندان روسیا حمایه سینه کئچمه یی طلب ائتدی. اما یئرلی اثرمنی لرین ایسته یی ایله اوزونو ایروان خانلیغینا چئویردی. مناسب بهانه ده یارانمیشدی. ایروان خانسی محمد خان قاجار اثرمنی کیلسه سی نین باشچیلیغینا نامیزدلردن داویدین کاتالیکوس اولماسینی ایسته ییر، روس لار ایسه دانیل آدلی باشقا بیر سی نین نامیزدلیگینی مدافعه ائیدردی. ایروان اوزرینه یوروش اوچون ضروری حاضرلیق ایش لرینی تاماملایان سیسیانوو بو حادثه دن استفاده ائده رک محمد خاننا گؤندر دیگی نؤوبتی مکتوبوندا دانیشیق لارا باشلاماغین ایلکین شرطی کیمی دانیلین پاتریارخ اعلان ائدیلمه سینی، او بیر سی نین ایسه تیغلیسه گؤندر یلمه سینی طلب ائتدی. بو طلب یئرینه یئتیریله جه یی تقدیرده ایروان خانسی قالا دا روس قوشون لاری نین یئرلشدیر یلمه سینه راضیلیق وئرمه لی، خراج اؤده مه لی، روس چارینا صداقت آندی ایچمه لی

۴۹۹ - گئنیش معلومات اوچون باخین:

ایدی. ۰۰۰ بو شرطلرین قبول ائدیلمه‌سی محمد خان قاجارین ساواشسیز تسلیم اولماسی دئمک ایدی. او، تسلیم اولماقدان امتناع ائتدی و ساواشا حاضرلیق ایشلرینی گئیشلندیردی.

ایروانلی محمد خان قاجارلا فتحعلی شاه قاجارین آراسی نین آچیق اولماسینا باخمایارق، ایران، روسلارین گونئییه دوغرو ایره‌لیله‌مه‌سینه بوندان آرتیق سئییرچی قالا بیلمه‌دی. ایروانین محاصره‌یه آلینماسیندان سونرا ایران حکومتی روس قوشونلارین گونئی قافقازدان چیخاریلماسینی طلب ائتدی. فتحعلی شاه هم ده ایمئرثیا (باشاچیق) چارینا، شمشه‌دیل سلطانینا، ائله‌جه ده آذربایجان خانلارینا فرمان گوندریب، اونلاری روسلارا قارشى مبارزه‌یه چاغیردی. روسیا، گونئی قافقازی اؤز اراضی‌سی حساب ائدن ایرانین بورادان چیخماق طلبینی رد ائتدی. ۱۸۰۴-جو ایلین یونوندا ایکی دؤولت آراسیندا دیپلوماتیک علاقه‌لر کسیددی، ساواش باشلادی.

ایران قوشونو محاصره‌ده اولان ایروانلی خلاص ائتمک اوچون بورایا یئریدیلدی. بو دفعه او، روس قوشونلارینی محاصره‌یه آلدی. سیسیانوو ایروانلی آلماق بیر یانا دورسون، اؤز قوشونونون وارلیغینی بئله قورویا بیلیمه‌یه‌جه‌یینی گؤروب، تلفات وئر-وئر تیفلیسه دوغرو گئری چکیلدی. اما قارشى سینا قویولموش وظیفه‌دن - گونئی قافقازین تامامیله ایشغالی پلانی نین یئرینه یئتیریلمه‌سیندن ال چکمه‌دی. سیسیانوو قاراباغ خانلیغیندا یارانمیش الوئریشلی دورومدان یارارلانماغا تلسدی. شاه سارایی ایله مناسب‌لری پیسلشمیش و ایران قوشونونون هوجوم تهلوکه‌سی قارشى سیندا قالمیش، ائله‌جه ده جار-بالاکن و گنجه‌نین مغلوبیتیندن گؤزو قورخموش، اما کارتلی-کاخئت چار عائله‌سی نین باشینا گتیریلن لردن درس آلمامیش قاراباغلی ابراهیم خان، یئرلی اعیانلارین رأی نین خیلافا، روس سونگولری حسابینا قاراباغدا شخصی حاکمیتینی قیسماً ده اولسا ساخلاماق ایسته‌دی. بو مقصدله ۱۸۰۴-جو ایلین مایندا گنجه‌نین دوغوسوندا، کورک‌چای ساحیلینده گئنئرال سیسیانوولا تاریخه کورک‌چای معاهده‌سی (اصلینده «آندلی عهده‌لیک») آدی ایله کئچن سندی و اونون آغیر

شرطلرینی قبول ائتدی. بو سنده گوره، قاراباغ خانسی «بوتون عائلهسی، نسلی و اولکهسی ایله» روسیا ایمپریاسی نین تبعهسی اولور؛ «ایران و یا هر هانسی بیر دؤولتین هر جور واسساللیغیندان و یا هر هانسی آد آلتیندا اولسا دا هر جور آسیلیلدیندن طنطنه لی صورتده، همیشه لیک امتناع اندیر»؛ بویوک اوغلونو تیفلیسه گیروو قویور؛ گورجوستانین باش حاکمی (یعنی سیسیانوو) ایله «قاباقچادان قارشیلیقلی راضیلیق اولمادان قونشو حاکم لرله علاقہ ساخلاماغا» سؤز وئیریر؛ «شوشا قلاسینا ۵۰۰ نفرلیک روسیا قوشونونون یئرلہ شه جهینه»؛ هر ایل روسیا خزینہ سینه ۸۰۰۰ چئروون باج اؤده نیلمه سینه و س. قرار وئریلیر. عوضینده، «ایبراهیم خان ذات عالی لری نین و اونون اوجاغیندان اولان وارث لری ن و آرخاسی نین قاراباغ خانلیغی اوزرینده حاکمیتی دیشیلیمز ساخلانیا جاغی»؛ «داخیلی ایداره اتمه ایله باغلی حاکمیت ایش لری، محکمه و دیوان خانای ایش لری، بونونلا یاناشی اؤلکه دن ییغیلان گلیر ذات عالی لری ن (خانین) صلاحیتینده قالا جاغی» وعد اندیلیردی.^{۵۰۱} بو سندین قبولوندان سؤینجک اولان سیسیانوو چار آلکساندرا یازیردی: «سیزی روسیا ایمپریاسی نین یئنی دن گئیشلمه سی مناسبتیله تبریک اندیرم. روسیانین بیر ایالتینه چئوریلن بو اراضی نه قیلینج، نه ده حربی یوللا اله کئچیریلیمیش دیر.»^{۵۰۲} ایران قوشون لاری نین سرداری ایسه کورک چای رذالتی عرفه سینده ایبراهیم خانای یازیردی: «... بئله بیر حرکت دن بوتون نسیل لرینیز خجالت چکه جک، بوتون اراضی نیز تار-مار اندیلہ جک.»^{۵۰۳}

تخمیناً عینی و اختدا عینی مضمونلو سند شکی خانسی ایله ایضا لاندی. شکی خانلیغینی تمثیل ائدن سلیم خان، قاراباغلی ایبراهیم خانین کوره کنی ایدی و قارداشی محمد حسن خانسی لنگیتیم حاکمیت دن دئویرمک اوچون

501 - Əhməd bəy Cavanşir, Qarabağ xanlığının 1747-1805-ci illərdə siyasi vəziyyətinə dair – *Qarabağnamələr*, s. 183; Трактат между карабахским ханом и Русской империей о переходе ханства под власть России от 14 мая 1805 года (այդınca nəşr), Bakı: Şərq-Qərb, 1992.

502 - Vədadi Umudlu, Şimali Azərbaycanın çar Rusiyası tərəfindən işğalı və müstəmləkəçilik əleyhinə mübarizə (1801-1828), s. 57.

گاه شیروان خانینا، گاه دا سیسیانووا مراجعت لر ائتمیش، اونلاردان حربی یاردیم آلمیشدی.

قاراباغ و شکی خانلیقلاری نین روسیایا بیرلشدیریللمه سی و روس قوشونلاری نین آرازایا یاخینلاشماسی تئهراندا اندیشه نی آرتیردی. باش کوماندان ولیعهد عابباس میرزه قاراباغ حرکت حاقیندا امر وئردی. خودافرین کۆرپوسو یانیندا باش وئرمیش دؤیوشده مایور لیسائئویچین باشچیلیق ائتدیگی روس حربی دسته سی و قاراباغ قوشونلاری مغلوب اولدو. قیزیلباش قوشونونون ایره لیلهمه سی آذربایجان اهالی سی نین احوال-روحیه سینین دیشدیردی. بیر سیرا یئرلرده روسلارا قارشى کوتله وی اطاعتسیزلیک و عصیانلار چیخدی. عینی زاماندا یئرلرده کی روس حاکمیتی نماینده لری نین یئنی مسلمان موتفیقلرینه شوبه لری آرتدی، اثرمنی آزلیق بو شوبه لری هر وجهله قیزیشدیرماغا چالیشدی. ۱۸۰۵-جی ایل حربی کامپانیاسیندا بعضی اوغورلار قازانماسینا باخمایاراق، قیزیلباش قوشونو روسلاری آذربایجان دان چیخاردا بیللمه دی. عکسینه، گئنئرال سیسیانوو داها دا ایره لی گئتمک، یئرلی حاکملری سیندیرماق اوچون اساس الده ائتدی. ۱۸۰۵-جی ایلین سونلاریندا روس گئنئرالین تهنیدلرینه تاب گتیره بیللمه یین شیروان خانى مصطفی روس حمایه سینین قبول ائتدی. حربی-ایستراتژی اهمیتى بؤیوک اولان باکی یا یول آچیلدی. قورودان و دنیزدن محاصره یه آیینمیش باکی چؤکمک عرفه سینده ایکن فوق العاده حادثه باش وئردی: باکی خانى نین یاخین قوه مو طرفیندن قافقازدا روس قوشونلاری نین باش کوماندانى گئنئرال سیسیانوو باکی قالا دیوارلاری قارشى سیندا اولدورولدو. بو حادثه روسیانین آذربایجانداکی نفوذونا بؤیوک ضربه اولدو، ایشغالچی قوه لرله ایشغالا معروض قالانلار آراسینداکی اوچورومو درینلشدیردی. اما آذربایجانى ایشغال پلانلاری لغو ائدیلمه دی.

قاراباغلى ایبراهیم خانین حرکتلریندن آرتان شوبهه سببیدن، هم ده سیسیانووا قصده جاواب اولاراق، ۱۸۰۶-جی ایلین فئورالیندا ایبراهیم خان و عائله سی محو ائدیلمدی.^{۵۰۴} بو، یئرلی حاکملرین بؤیوک حیصه سی نین

روس سیلاحی ایله حاکمیت و ثروتینی قیسماً ده اولسا قوروماق اومیدلرینه سون قویبدو، اونلارین روسیادان تامامیله قوپماسینا نه دن اولدو. ۱۸۰۱-جی ایلدن سونرا اوزونو روسیانین واسسالی حساب ائدن و گئنرال-لئیتنانت روتبهسی داشییان میر مصطفی خان بئله روسیایا قارشى چیخدی. اونسوز دا روس حاکمیتینی قبول ائتمکده زورلوق چکن جار-بالاکن، بورچالی جاماعاتی، پمبکلی لر و شمشه دیل لرین عصیان لاری داها آچیق شکیلده اوزونو گؤستریدی.^{۵۰۶} روس تاریخچی لریندن بیرى نین یازدیغینا گؤره، شکلی سلیم خان روس گئنرالینا یازدیغی مکتوبدا بیلدیریرمیش: «سیزه معلوم دور کی، ایراهیم خان و من شرف سیزلیک ائده رک اوز دینداشیمیز اولان حؤکمدار دان اوز چئویریب، روسیانین حمایه سینه گیرمیشیک. بونو اونا گؤره ائتمیشیک کی، لازیم اولاندا بیزه کؤمک ائده سینیز، ساکیت یاشایا بیلک. اول بئله کؤمکلیک اولمادی، ایکنجی سی، ایراهیم خاننا تشککور ائتمک عوضینه، اونو قتله یئتیردینیز، ... منیم باجیمی اولدوردونوز. بوندان سونرا من نئجه سیزه اینانیم و قوشونونوزو ساخلا ییم. بو حادثه دن تیره یین جاماعاتیم روس قوشون لارینی قیرماق ایسته ییدی، اما من بونا راضی اولمادیم.»^{۵۰۷} ایراهیم خانین اوغلو مئهدی قولو خان، شیروان حاکمی مصطفی خان، شکلی یه یئنی خان تعیین ائدیلمیش خویلو جعفر قولو خان، ایلی سو سلطانی کیمی بیر نئچه یئرلی حاکم استننا اولماقلا، سیاسی ائلیت

Mirzə Camal Cavanşir Qarabaği, Qarabağ tarixi – Qarabağnamələr, Bakı: Yazıçı, 1989, s. 138; Muriel Atkin, The Strange Death of Ibrahim Khalil Khan of Qarabagh, Iranian Studies, volume XII, nos 1-2, Winter-Spring 1979, pp. 79-107.

۵۰۵ - هله ۱۷۳۱-جی ایلده عثمانلی سلطانی روس چارلارینین عهده وفاسیزلیغی حاقیندا یازمیشدی: «مسکو چاری اؤته دن بری عهدینه ثابت اولمادیغی عالمن معلوم دور.»

Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri, I cilt (1578-1914), s. 57.

۵۰۶ - باخین:

Vidadi Umudlu, Şimali Azərbaycanın çar Rusiyası tərəfindən işğalı və müstəmləkəçilik əleyhinə mübarizə (1801-1828), s. 65-66.

507 - Н.Ф.Дубровин, История войн и владычества русских на Кавказе, том V, Санкт Петербург, 1888, с. 59. İqtibas: Vidadi Umudlu, Şimali Azərbaycanın çar Rusiyası tərəfindən işğalı və müstəmləkəçilik əleyhinə mübarizə (1801-1828), s. 73.

بو تۆتۆلۆكده روسلارلا امكداشلىقدان (داها دوغروسو اونلارا نۆكزچىلىككن) امتناع ائتدى. مرحله لرله آذربايجانين بو و يا ديگر بۆلگه لر اينده عصيانلار باش وئردى. اوستون حربى قوه يه تاب گتيره بيلمه ين اهالى بير قايدا اولاراق ايرانا كۆچدو. روس ايشغالينا مقاومتين ديقته دَير قهرمانلارى سيراسيندا ايروانلى محمد خان و قوبالى شئىخ على خان خصوصيله فرقله نير.^{۵۸}

ولعه د عابباس ميرزه نين كومانداسيندا اولان قيزىلباش قوشونو دا سايجا دفعه لرله آرتيمش نظامى روسيا اوردوسونا مقاومت گؤستره بيلمه دى. ۱۸۱۳-جو ايله دك روس اوردوسو ايروان و ناخچيوان استئنا اولماقلا بوتون گونئى قافقازى ايشغال ائتميش، ئه هران ساراينى پریشان وضعيته سالميشدى. ساواشين توكتديگى قاجار حاكميتى بوندان آرتيق مقاومت گؤسترمه يه قادي ر دئيلدى، حتى داها آرتيق تورپاقلارين ايتيريلمه سيندن احتياطلانيردى. ۱۸۱۳-جو ايلين سئنتيابر آيندا قاراباغين گولستان كندينده باشلانميش دانيشيقلار اوكتيابرين ۱۲-ده موقاويله ايله نتيجه لندى. ايران طرفيني ميرزه ابوالحسن خان شيرازى و روسياني باش كوماندان نيكولاي رتيششؤ تمثيل ائديردى.^{۵۹} بو موقاويله حاضيركى دوروما اويغون اولاراق (status quo ad presenten principi) نظارت آلتيندا اولان تورپاقلارين روسيايا كئچمه سيني تصديق ائدير و سرحد خطينى معين ائدير (ايكينجى ماده)؛ «قاراباغ و ايندى يئليزاوتتپول آدى آلتيندا ايلته چئوريلميش گنجه خانليقلارى، همچنين شكى، شيروان، دربند، قوبا، باكى و تاليش (بو خانليغين روسيا ايمپئرياسى آلتيندا اولان تورپاقلارى) خانليقلارى نين، بونونلا ياناشى داغيستان، مينقرئليا و آبخازيانين... روسيا ايمپئراتورلوغو مولكيتينه منسوب اولدوغونو قبول ائدير» (اوچونجو ماده)؛ روسيا ايمپئراتورو «ايران شاهى طرفيندن ايران دؤولتى نين وارثى تعيين ائديله جك وليعه ده لازيم گلديكده كؤمك گؤسترمه يى وعد ائدير» (دؤردونجو ماده)؛ خزر دنيزى نين ايكى اؤلكه نين تيجارت

۵۰۸ - گنئيش بيلگى اوچون باخين:

Vidadi Umudlu, Şimali Azərbaycanın çar Rusiyası tərəfindən işğalı və müstəmləkəçilik əleyhinə mübarizə (1801-1828), s. 60-104.

۵۰۹- ميللى شاعير مرحوم بختيار واهابزاده آشاغى-يوخارى ۰۵۱ ايل سونرا مشهور گولوستان پوئماسيندا يازاجاق: اؤز سيورى اوجوبلا بير لك قلم، دئشدى سينه سيني آذربايجانين... طرفلر كيم ايدى، هر ايكيسى يادا يادلارمى ائده جك بو خالقا ايمداد؟!«

گمی لری اوچون آزاد اولماسی، اما بورادا یالینیز روس حرب گمی لری نین اوزه بیلمه سی حاقینی بیان ائدیر (بشینجی ماده)؛ اسیرلرین دیشدیریلمه سی قایداسینی (آلتینجی ماده) و س. معین ائدیر.^{۵۰}

قوزئی آذربایجانسی ساواش یولو ایله فتح اتمیش روسیا ایمپئریاسی، واخت ایتیرمه دن بورانین سیاسی فتحی ایشینه گیریشدی. روسیانین ایشغالینا مقاومت گؤستریمیش گنجه، قوبا و باکی خانلیق لاری داها اول لغو ائدلمیش، بورالارین ایداره سی حربچی لرین ایختیارینا وئرلمیشدی. نؤوبه ده کورک چای موقاویله سی کیمی سندلرله اسکی داخلی ایداره چیلیک عنعنه سینی ساخلامیش، اما حقیقته روسیا حربچی لری نین نظارتینده اولان بیر سیرا خانلیق و سلطانلیق لار واردی. کنیاز آلکسئی یئرمولووون ۱۸۱۶- جی ایله قافقازدا روس قوشون لاری نین باش کوماندانسی تعیین ائدیلمه سی ایله سیاسی ایستاتوسو غیر معین قالمیش انضباطی واحد لر مسئله سی نین حلی سرعتلندی. بو آدام سیسیانووون حیرانی ایدی و بورادا سرت سیاست طرفداری اولدوغونو گیزلتمیردی.^{۵۱}

شکی لی اسماعیل خانین زهرله نیب اولدورولمه سی و اونون بوتون واریداتی نین مصادره ائدیلمه سیندن سونرا شکی خانلیغی ۱۸۱۹-جو ایله رسماً لغو ائدیله دی. ائله همین ایل قازاخ و شمشه دیل سلطانلیق لاری، او بیری ایل ایسه شیروان خانلیغی لغو ائدیله دی. ایل لرله روس لارا خیدمت ائتمیش قاراباغلی مئهدی قولو خان، گئنئرال ماداتووون (اثرمنی اصللی دیر) ایتتیریقلارینا تاب گتیرمه ییب، ایرانا کئچدی. خانلیغا ادعالی اولان و

۵۱۰ - موقاویله نین تام متنی اوچون باخین:

S. Əliyarlı (red.), Azərbaycan tarixi, s.602-607.

۵۱۱ - یئرمولوو بو وظیفه یه تعیین ائدیله یکن آز سونرا رسمی میسییا ایله تهرانا گتتمیش، بورادا اصلینین «چینگیز نسلیندن» اولدوغونو ادعا ائتمیشدیر. سونرالار او، بو نسلین کؤکونده ۶۰۵۱-جی ایله قیزیل اوردادان گلیمیش آرسلان مورزا یئرمولانین دوردوغونو ادعا ائتمیشدیر.

(Мурад Аджи, Полюнь половецкого поля, с. 269).

روس عالیمی نیکولای باساکوو یئرمولوولارین تورک کؤکنلی اولدوغونو بیلدیریر.

(Н.Баскаков, Русские фамилии тюркского происхождения, Баку: Язычы, 1992, с. 174.).

روس لارین الینده او یونجاق کیمی استفاده ائدیلمیش جعفر قولو خان ایسه روسیایا سورگونه گؤندریلیدی. قاراباغ خانلاری نین واریداتی مصادره اولوندو، خانلیق رسماً لغو ائدیلیدی. لغو ائدیلمن سونونجو خانلیق تالیش خانلیغی اولدو (۱۸۲۶).

روس لارین قوردوغو یئنی تالانچی، قدار موستملکه سیستمی قوزئی آذربایجاندا یئرلی اهالی نین، ائله جه ده وار-یوخونو، حاکمیتینی ایتیرمیش اسکی حاکم طبقه نین ناراضیلیغینا سبب اولدو. گولوستان موقایله سی ایضالاندیقدان سونرا قوزئیین دئمک اولار اکثر یئرلرینده دال بادل عصیانلار باش وئردی. ۱۸۱۳-جو ایله در بند اهالی سی اؤزباشینالیق لارا اعتراض ائتدی. عصیان باشچی سی و اونلارلا آدام اؤلدورولدو کدن سونرا عصیان یاتیریلیدی. نؤوبتی ایل شکی جاماعاتی اؤزباشینالیق لارا اعتراض ائتدی. قازاخ، شمشه دیل و بورچالی دا کوتله وی اطاعت سیزلیک دایمی حال آلمیشدی. در بند - قوبا بؤلگه سینده شیخ علی خانین روس حاکمیتینه قارشى مبارزه سی آریق سیز ۲۰ ایل داوام ائتدی (۱۸۲۲-جی ایله اونون وفاتینا دک). مختلف فورمادا اؤزونو گؤسترن اغتشاش لار یئرلی اهالی نین کول حالیندا یئنی روس حاکمیتینی قبول ائتمه دیگینی عکس ائتدیریدی. آز-چوخ تانیمیش یئرلی حاکم لردن دئمک اولار هئچ بیرى آرتیق روس لارلا امکداللیق ائتمیر، اکثریتی ایرانا پناه آپاریب، شاه دان ثروتینی و حاکمیتینی قایتارماسینی ایسته ییدی. بونونلا بئله او دا معلوم دور کی، آیری-آیری بؤلگه لرده روس ایداره چی لری یئرلی تورک لردن موزدلو آتلی دسته لری توپلایا بیلیدی. اثرمنی لر ایسه بورادا روس حاکمیتینی نین گوندیگی اساس عنصر ایدی. اونلاردان ان مختلف مقصدلر اوچون استفاده ائدیلیدی.^{۵۱۲}

ایران حاکمیتی یئرلی ناراضی قوه لری دستکله ییر، اونلارا هر شئی دن اؤنجه معنوی دایاق اولماغا چالیشیردی. اؤز نؤوبه سینده قوزئی دن ایرانا کؤچموش خانلار و باشقا اصیل زاده لر ده شاه سارایینی روسیایا قارشى

۵۱۲ - گنیش بیلگی اوچون باخین:

Vidadi Umudlu, Şimali Azərbaycanın çar Rusiyası tərəfindən işğalı və müstəmləkəçilik əleyhinə mübarizə (1801-1828), s.106-139.

یؤنلندیر مکده ایدیلر. ولیعهد عابباس میرزه بیرینجی ساواش دان سونرا حربی و ایداره چیلیک سیستمینده بعضی اصلاحات لار آپارمیش، یئنی ساواشلا ایتیریلیمیش اراضی لری و مؤوقع لری گئری قایتارماغی دوشونوردو. عینی زاماندا عثمانلییا دفعه لرله ائلچی لر گؤندریلمیش، روسیایا قارشى بیرلیکده ساواش آچماق تکلیفی ائدیلمیشدی. ۱۸۲۶-جی ایلده میرزه آغا بی-ین باشچیلیق ائتدیگی هیئت چیلدیر والی سی هاکی پاشانین یانینا گلهرک تمثیل ائتدیگی دؤولتین ایستکلرینی بیر داها دیله گتیرمیشدی.^{۵۱۳} روسیا دا اؤز نؤوبه سینده اؤتن ساواشدا ایروان و ناخچیوان خانلیق لارینی ایشغال ائده بیلمه دیگیندن ناراضی قالمیش، یئنی ساواشلا بو «ناقص لیگی» دوزلتمک آرزوسوندا ایدی.

یئنی، ایکینجی روسیا-ایران ساواشی ۱۸۲۶-جی ایلده باشلادی. بو ساواش چئشیدلی قیناق لاردا دئتال لاری ایله ایشیق لاندیریلدیغیندان^{۵۱۴} یالینز بیر نئچه مقامی وورغولماق او یغون اولاردی. ساواش ایران اوردوسو اوچون اوغورلو باشلادی. او، آرازی کئچدیکن سونرا بیر نئچه دؤیوشده روس قوشون لارینی ازدی. اما شوشانین محاصره سینه ایلشیب قالمیش عابباس میرزه داغینیق روس قوه لری نین بیرلشمه سینه ایمکان وئردی. بوتون قوزئی آذربایجانى بوروموش یئرلی عصیان لار دا یاخشی علاقه لاندیریلمه دی. اؤزونو گلیمیش روس قوه لری یئنی تعیین ائدیلمیش گئنرال پاسکئوچین کوماندانلیغیندا شمکیر و گنجه دؤیوش لرینده ایران اوردوسونو ازدی. بو دؤیوش لردن سونرا تامامیله داغیلمیش ایران قوشون لاری تلم-تله سیک آرازین او تایننا کئچمه یه باشلادی. روس قوشون لاری تاکتیک اوستونلوک دن فایدالانماق ناخچیوان و ایروان خانلیق لاری اوزرینه یورودو. ایروان اطرافینداکی ایستراتژی اهمیتلی مؤوقع لری توتانلار سونرا روس قوشون لاری ایروان قالاسینی محاصره یه

513 - Cemal Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya Siyaseti*, İstanbul: Has-Kutulum Matbaası, 1979, s. 221.

۵۱۴ - ساواشین دئتال لاری اوچون باخین:

Хаджи Мурад Ибрагимбејли, Россия и Азербайджан в первой трети XIX века (Из истории военно-политической истории), Москва: Наука, 1969, с.154-252; S. Əliyarlı (red.), *Azərbaycan tarixi*, s.611-618; Vidadi Umudlu, *Şimali Azərbaycanın çar Rusiyası tərəfindən işğalı və müstəmləkəçilik əleyhinə mübarizə (1801-1828)*, s.140-170;

آلدى. قانلى دؤيوش لردن سونرا ۱۸۲۷-جى ايلين اوکتابرين باش لاريندا ايروان دوشدو. گونئييه يول آچيلدى. سرعتلى عمليات لارلا اهر، مرند، داها سونرا ايسه اوکتابرين ۱۳-ده تبريز ايشغال ائدیلدی. روس لار حربى عمليات لارى گنئيشلنديرمکده ايديلر. اورمودان سونرا اردبيل ده ايشغال ائدیلدی. بوراداکى شئيخ صفى کيتاب خاناسى غارت ائدیلدی. ايران طرفى صلح خواهيش ائتدی و دانشيق لار ۱۸۲۸-جى ايلين فئورالين ۱۰-دا تبريز ياخينليغينداکى تورکمانچاي کندينده ايمضالانميش موقاويله ايله تاماملاندى. تورکمانچاي موقاويله سى ايروان و ناخچيوان خانليق لارى نين «روسيا ايمپرياسى نين تام مولکيتينه گدشت ائديلمه سيني» (اوچونجو ماده)؛ بيرنجى ساواشلا روس لارين ايشغال ائتدیکلرى اراضى لرى ايچينه آلان يئننى سرحد خطينى معين لشديرير (دؤردونجو ماده)؛ ايرانين پول تضميناتينى (آلتينجى ماده) و عابباس ميرزه نين وارثليگى مسئله سيني (يئددينجى ماده) تصديق ائدير؛ ايکى اولکه آراسيندا تيجارت مناسبت لرينه (سککيزينجى ماده) و ديپلوماتيک - پروتوکول قايدالارينا (دوققوز، اون، اون بيرينجى ماده لر)، حربى اسيرلرين ديشديريلمه سى (اون اوچونجو ماده) مسئله سينه ايدنيليق گتيريردى. آذربايجانين و گونئى قافقازين گله جه بينه، ايران - روسيا مناسبت لرينه تأثير ائده بيله جک ايکى موقاويله ماده سى دقتى چکير. آدى چکيلمه سه ده اثرمنى لرى قصد ائدن اون دؤردونجو ماده ده دئيليردى: «هر ايکى دؤولتين ساکين لرينه گلديکده ايسه، راضيلغا گلن يوکسک طرفلر قرارا آلير کى، هر ايکى طرفين بير دؤولت دن او بيرينه کئچميش و بوندان سونرا کئچه جک تبعه لرى اونلارين کئچديگى حکومتين ايجازه وئرديگى هر يئرده يورد سالا و ياشايا بيلر.» او بيرى، اون بئشينجى ماده ايسه يئننه ده اثرمنى لرى قصد ائده رک گؤستيردى: «...بوندان باشقا او مأمور و ساکين لره بو گوندن باشلا يارق اؤز عائله سى ايله بيرليکده ايران ويلايتيندن روسيايا سربست کئچمک، حکومت و يئرلى رئيس لرین هئچ بير مانعچيلىگى اولمادان اونلارين ساتليق مالينا و يا املاکينا، اشياء لارينا هر هانسی گؤمروک و وئرگى قويولمادان ترپه نين [داشينان] مولکيتينى آپارماق و ساتماق اوچون بير ايل واخت وئريلير.»^{۵۱۵}

۵۱۵ - موقاويله نين تام متنى اوچون باخين:

بئله لیکله، ۱۹-جو یوزایلین باش لاریندا آذربایجانین طالعینده چوخ اؤنملی، طالع یوکلو حادثه باش وئردی. نادیر شاهین اولوموندن سونراکی دؤورده مرکزی حاکمیت بۇحرانیندان یارارلانان، ایران تامیندان قوپموش قوزئی آذربایجانداکی خانلیقلار اؤز لرینی تصدیق ائتدیرمک، هئچ اولماسا یئرلی ایداره چیلیک ساحه سینده موختاریتینی قوروماق ساحه سینده جهدلر ائتدیلر. اونلارین فئودال کاراکتیری واحد «میللی پلانفورما» یاراتماغا ایمکان وئرمه دی. خان لارین بیر حیصّه سی بؤلگه ده نسبتاً یئنی اویونچو اولان روسیایا میللنمک کیمی غیر عادی آدیم آتدی. اما روسیا اول گورجوستاندا، سونرا ایسه آذربایجاندا بیرباشا موستملکه ایداره چیلیگینه کئچدی، بو خان لارین و یئرلی اصیل زاده لرین سیاسی، اقتصادی حاکمیتینه سون قویدو، بیر چوخونو ایسه فیزیکی جهت دن محو ائتدی. سووئت دؤورونده «کؤنوللو بیرلشمه» دئییه گئچک تاریخی مسخره یه قویان تئزیسین عکسینه، روسیا بورادا یئنی موستملکه الدهه ائتمک اوچون ساواش آپچدی، مین لرله ایتکی وئرمه سینه باخمایارق، آذربایجانین قوزئی حیصّه سینا ایمپئریا تورپاق لارینا قاتدی. چوروموش ایران سیاسی حاکمیتینی قبول ائتمه یین، اما یئنی اویونچو ایله ده عمومی دلیل تاپا بیلمه یین (دیل تاپماسی دا مومکون دئییلدی)، ۱۸۱۳-جو ایلدن سونرا ایسه اونونلا آچیتق ساواش وضعیتینده اولان آذربایجان سیاسی ائلیتی نین اکثریتی اوغورلو سیاسی خط توتا بیلمه دی. یئنی دن قاجار ایرانینا میللنمه سینه باخمایارق، موثرنله شن، حربی جهت دن گوجلنمیش روسیا قارشى سیندا مغلوب اولدو. ایکی ایران-روسیا ساواشی (۱۸۱۳-۱۸۰۴، ۱۸۲۸-۱۸۲۶) نتیجه سینده آذربایجان ایکی یه بؤلوندو: اونون قوزئی حیصّه سی روسیا ایمپئریاسی نین اوجقار بیر موستملکه سینه چئوریلدی، گونئی ایسه کیچیلهرک قاجار ایرانین ترکیبینه قالدی. بوندان سونرا آرازین قوزئی و گونئی فرقلی میللتلشمه سورجینی یاشایاجاقدی.

اونونجو بؤلوم

قوزئی آذربایجاندا میلی اوینیش حرکتی

موستملکه نین یئنی شرطلری

آذربایجانین قوزئیینی سیلاح گوجونه ایشغال ائتمیش روسیا ایمپریاسی بورادا مؤحکمله نیب-قالماق و بورانی سؤمورمک اوچون فعال شکیلده دیشیک لیکلر آپارماغا باشلادی. ایلک اؤنجه بوراداکى اسکی انضباطی-اراضی قورولوشونا ال گزديرمک گرکدی.

یوخاریدا گؤستریلدیگی کیمی، ایشغالا آکتیو مقاومت گؤستریمیش گنجه، قوبا و باکی خانلیقلاری هله ساواش گئدیشینده درحال لغو ائدیلدی. داها سونرا نؤوبه روس حاکمیتینی قبول ائتمیش واسسال خانلیقلارا - شکی، شیروان، قاراباغ، تالیشا چاتدی. کئچمیش خانلیقلارین اراضی سینده کی ایالتلر اولکی کیمی ماحاللارا بؤلوندو. ایکی یئنی حربی دایره - یئلیزاوتتپول و جار-بالاکن، ایکی دیستانسیا - قازاخ و شمشه دیل (شمشه دیل، شمشه دیللی) یارادیلدی. بو انضباطی واحدلر کومئندانن [فرمانده] آدلانان روس اوردوسو ضابطلرینه تاپشیریلدی. ایندیکی قوزئی آذربایجانین اکثر حیصه سینی احاطه ائدن بو اراضی لر «موسلمان ایالتلرین ایداره چی سی» آدلانان شخصه تابع ایدی. بو شخص ایشغال پروسئسینده اؤنملی رول اوینامیش ائرمنی اصیللی گئنئرال ماداتوو ایدی.

سونرالار بو ایداره چیلیک فورماسی کومئندانن ایداره چیلیگی آدلانندی. کومئنداننلار گئنیش صلاحیتلره مالیک ایدیلر. اونلار یئرلی مأمورلاری تعیین ائدیر، کیمینسه تورپاغینی آلیر، یا باشقاسینا تورپاق ساحه سی وئره بیلیر، وئرگی نین نؤوعونو و میقدارینی معین ائدیر، دیگر مسئلهلری

تکباشینا حلّ ائدیردی. کومئندانتلار اونلارا وئرلمیش گئنیش صلاحیتلردن شخصی مارقالاری، اهالی نین تالان ائدیلمه سی و یئرلی خالقا یئنی حاکمیتین گوجونو آنلاتماق اوچون گئن-بول استفاده ائدیردیلر.

کومئندانت ایداره اوصولو، یا اؤزباشینالیغی حربی فتحین مقصدلرینه اویغون گلیردیسه، روسیانین قوزئی آذربایجانسی سیاسی جهتدن فتح ائتمه سی مقصدینه اویغون دئییلدی. کومئندانتلارین اؤزباشینالیغی یئرلی اهالی نین عصیانلارینا، بورادا غیر ثابت دورومون یارانماسینا نهدن اولماق دان باشقا، هم ده اقتصادی-مالیه باخمیندان ایمپئریا مرکزینی قانع ائده بیلمزدی. دورومو آراشدیرماق اوچون مرکزدن گؤندریلمیش سئناتورلار کوتایسوو و مئچنیکوو دا کومئندانت ایداره چیلیگی نین لغوی تکلیفینی وئریشدیلر. اونلار حاضرلادیقلاری زاقافازیا دیاری نین قورولوشو حاقیندا تکلیفلر باشلیقلى سندده مرکزی روسیاداکی انضباطی-اراضی قورولوشونون بورادا دا تطبیق ائدیلمه سی گرکلیگی فیکرینی ایره لی سوردولر. اونلار یازیردی لار کی، موسلمان ایالتلری نین ایداره سی حاقیندا توپلادیقلاری معلوماتلار «هئچ بیر اندازه یه سیغیمیر. موسلمان ایالتلری نین ایداره سی نین گؤردوگو ایشلری مذاکره ائدرکن ایداره چی لرین آزغینلیغیندان و اهالی نین اضطرابلاریندان اینسانین توکو اورپه شیر. بورادا آرتیق اینسانلیق تامامیله آیاق آلتینا سالینیب، حقوقدان اثر علامت یوخدور، قانون یالنیز ظلمه خیدمت ائدیر، تاماه و آزغین اؤزباشانلیق دایره ناچالنیکلری نین، کومئندانتلاری نین، پرستاولارین و باشقا رئیس لرین حرکت لرینی معین ائدیر.»^{۵۱۶} آز سونرا گؤندریلمیش سئناتور قان دا کومئندانت اوصولونون اؤزونو توکتدیگینی ادعا ائدی، روسیاداکی انضباطی-اراضی قورولوشونون بورادا دا تطبیق ائدیلمه سی تکلیفینی وئردی.^{۵۱۷}

گونئی قافقازدا انضباطی قورولوشون دیشمه سینی نظرده توتان قانون

516 - Колониальная политика царизма в Азербайджане в XIX веке, часть I, подред. И.П.Петрушевского, Москва-Ленинград: Издательство АН СССР, 1936, с.232.

517 - Azərbaycan tarixi, II cild, Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1964, s. 94.

۱۸۴۰-جی ایلین آپرئیلینده وئریلدی و نؤوبتی ایلین باش لاریندان بو قانون قوهیه میندی. بو قانونا گؤره، کومئندانن ایدارهچیلیگی لغو ائدیلمی، روسیادا مؤوجود اولان ایدارهچیلیک سیستمی بورادا دا تطبیق ائدیلمی. گونئی قافقازین اساس حیصهسی مرکزی تیفلیس اولماقلا گورجو-ایمئرنن قوبئر نیاسینا، مرکزی شاماخی اولماقلا کاسپی قوبئر نیاسینا [استان] بؤلوندی. کاسپی قوبئر نیاسینا شاماخی، شوشا، نوخا، لنکران، باکی و دربند اویتزدلری [شهرستان] داخیل ایدی. اویتزدلر ده اؤز نؤوبه سینده اوچاستوک لارا [مناطق] بؤلونور، اسکی ماحال لار و اونلارین باشچی لاری اولان نایب اینستیتوتو لغو ائدیلمی. نایبلر اول لر یئرلی اھالی دن تعیین ائدیلمی سه، یئنی اوچاستوک لارین رئیس لری روس مأمورلاردان عبارت ایدی. گورجو-ایمئرنن قوبئر نیاسی نین ترکیبینه یئلیزاوئتپول (قازاخ و شمشه دیلله بیرلیکده)، بالاکن (جار-بالاکن و ایلیسو سلطانیلی) و ناخچیوان (اوردوبادلا بیرلیکده) دا داخیل ائدیلمی شدی.^{۵۱۸}

۱۸۴۶-جی ایلده انضباطی-اراضی بؤلگوسونده یئنی دییشیکلیک ائدیلمی. گونئی قافقاز اراضی سی اساساً دؤرد قوبئر نیایا بؤلوندی: تیفلیس، کوتاییس، شاماخی و دربند. شاماخی قوبئر نیاسینا شاماخی، شوشا، نوخا، باکی و لنکران اویتزدلری داخیل ائدیلمی. قوبا اویتزدی دربند قوبئر نیاسی نین، یئلیزاوئتپول ایسه تیفلیس قوبئر نیاسی نین ترکیبینه ایدی. جار-بالاکن و ایلیسو سلطانیلی بو دفعه آیریجا جار-بالاکن اوکروونو [ناحیه] تشکیل ائدیلمی. ۱۸۵۰-جی ایلده آیریجا ایروان قوبئر نیاسی یارانمى (ناخچیوان و اوردوبادلا بیرلیکده). بو اراضی-انضباطی بؤلگو ۵۰-جی ایل لرین سون لارینا دک مؤوجود اولدی. آنجاق شاماخی زلزله سیندن سونرا قوبئر نیاین مرکزی باکی یا کؤچدی. ۱۸۶۸-جی ایلده انضباطی-اراضی قورولوشوندا یئنی دن اساسلی دییشیکلیک اولدی. یئنی یئلیزاوئتپول قوبئر نیاسی شوشا، نوخا، یئلیزاوئتپول (قازاخلا بیرلیکده) اویتزدلریندن و اوردوباد اویتزدی نین مئقری اوچاستوکوندا عبارت اولدی. داها سونرا بو قوبئر نیاین ترکیبینه زنگه زور اویتزدی یارانمى. باکی قوبئر نیاسینا قوبا، باکی، شاماخی و لنکران اویتزدلری داخیل ائدیلمی. سونرالار اونون ترکیبینه جاواد و گؤی چای اویتزدلری یارانمى. ۱۸۷۰-جی ایل لرده

ده اراضی-انضباطی بؤلگوسونه بیر نئچه دییشیکلیک ائدیلدی، اما اهالی نین اکثریتی نین یئرلی تورکلردن عبارت اولدوغو ناخچیوان و شرور-درهله یز او یئزدلری ایروان قوبئر نیاسی نین، بورچالی دیستانسیاسی/اوجاستوکو ایسه تیغلیس قوبئر نیاسی نین ترکیبینه قالدی.^{۵۱۹} کیچیک دییشیکلیکلرله بو اراضی-انضباطی بؤلگوسو چار روسیاسی نین سونونادک مؤوجود اولدو.

بوتون قافقاز، بو سیرادان گونئی قافقاز (روس لار *Zakavkaz'ye* قافقازلارین او طرفی دئییردی لر) تیغلیس دن ایداره ائدیلدی. قافقازین ایمپریا مرکزیندن اوزاقلیغینی، بورادا سیاسی جهت دن مؤحکملنمیهن چتینلیغینی، عمومیتله، قافقازلارین روسیا اوچون اؤنمینی نظره آراق ۱۸۴۴- جو ایله بورانین ایداره چیلیگی نامؤستتیک (جانیشین) دئییلن، بیرباشا روسیا ایمپراتورو قارشى سیندا مسولیت داشییان و اونا تابع اولان یوکسک روتبه لی مأمورا تاپشیریلدی. ایلك جانیشین میخایل وورونتسوو (۱۸۵۴-۱۸۴۴) تعیین ائدیلدی. سونونجو جانیشین، چارین کیچیک قارداشی میخایل رومانوودان (۱۸۸۲-۱۸۶۲) سونرا بو اینستیتوت لغو ائدیلدی. تیغلیس ده کی قافقاز جانیشینلیگی پولشا و بئسسارابیا جانیشینلیگی نومونه سینده یارادیلیمیشدی، اما صلاحیت دایره سینده گؤره اولناردان اوستون ایدی. قافقاز ایشلری ایله مشغول اولان ایمپراتور دفترخاناسی نین ۶-جی بؤلمه سی لغو اولونوب، قافقاز کومیته سی یاراندى. اونون عضولری آراسیندا نفوذلو دؤولت آداملاری چوخ ایدی. کومیته نین ایلك صدری گئنرال چئرنیشئو ایدی. آمئریکالی آراشدیرجی ل. رایئلندئر^{۵۲۰}، بو کومیته اصلینده کنیاز وورونتسوون س. پئتربورق داکی اوفیسی رولونو اوینایردی.

یئنی انضباطی-اراضی بؤلگوسو بوراداکی یئرلی اهالی نین میللی ترکیبینه او یغون دئییلدی. بو، سونرالار گونئی قافقازدا بیر سیرا پروبلئم لرین اورتایا چیخماسینا نه دن اولاجاقدی. بو بیر یانا قالسین، ایشغال پروسئسی و ایشغال دان سونرا آپاریلان فعال دئموقرافییک [جمعیتی] دییشیکلیکلر

۵۱۹ - یئنه اورادا، ص. ۱۶۲-۱۶۳.

520 - H. Rhineland, Viceroy Vorontsov's Administration of the Caucasus, in Ronald Grigor Suny (ed.), Transcaucasia, Nationalism, and Social Change, p.93.

بوراداکسی عنعنهوی دئموقرافیک ایستروکتورو دارماداغین ائتدی، تامامیله یئنی سیتواسیا [دوروم] یاراتدی. روسیانین ۱۹-جو یوزایلده بورادا آپاردیغی دئموقرافیک سیاست قونشولارا نسبتاً آذربایجاندا آچیق آیری-سئچکیلیک کاراکتئری داشیییدی. روس دئموقرافیک سیاستی نین مرکزینده اثرمنی لردورور، اونلار اوچون خصوصی اوستون شرایط یارادیلیدی.

تورکمانچای موقاويلهسی نین ۱۴-جو مادهسینه گوره، «... راضیلغا گلن یوکسک طرفلر قرارا آیر کی، هر ایکی طرفین بیر دؤولتدن او بیرینه کئچمیش و یا بوندان سونرا کئچهجک تبعه لری اونلارین کئچدیگی حکومتین ایجازه وئردیگی هر یئرده یورد سالا و یاشایا بیلر.» نؤبتی، ۱۵ - جی ماده بو کؤچمه مسئلهسینی داها دا کونکرتئلشدیریر. «آذربایجان آدلانان ویلایتین» اهالی سینه امین-آمانلیق وعد ائدیلمیر، داها سونرا قئید ائدیلمیر: «بوندان باشقا او مأمور و ساکین لره بو گوندن باشلا یاراق اؤز عائلهسی ایله بیرلیکده ایران ویلایتیندن روسیایا سربست کئچمک، حکومت و یئرلی رئیسلیگین هئچ بیر مانعچیلیگی اولمادان اونلارین ساتلیق مالینا و یا املاکینا، اشیالارینا هر هانسی گؤمروک و وئرگی قویولمادان ترپه نین مولکیتینی آپارماق و ساتماق اوچون بیر ایل و اخت وئرلیمر. ترپه نین مولکه گلدیکده ایسه، اونون ساتیلماسی و یا اونون حاقیندا اؤز خوشونا سرانجام اوچون بئش ایلیک مدت معین ائدیلمیر. لاکین بو باغیشلانما قئید اولونان بیر ایلیک مدت باشا چاتانادک محکمه جزاسی دوشن گونا و یا جینایت ایشله میش آدم لارا شامل ائدیلمیر.»^{۲۱} بورادا آدی چکیلمه سه ده، «یئرلی ساکین لر» دئدیلمه اثرمنی اهالی سی قصد ائدیلمیردی. اثرمنی لردکجه قاجار ایرانیندن دئیل، هم ده عثمانلی دان روس ایمپریاسی داخیلینه، گونئی قافقازا ییغیلمالی ایدی. سارای موشاویری اوسیموویچ گئنئرال پاسکئوئیچه عنوانلادیغی ۲۹ فئورال ۱۸۲۸-جی ایل تاریخلی مکتوبوندا ۱۵ ماده دن عبارت اولان پروقرام معین ائدیلمیر. بو پروقراما گوره، او جمله دن نظرده توتولوردو کی، کؤچ پروسئسینه نظارت ائتمک اوچون خریستیان کؤچکون لر کومیته سی یارادیلسین؛ کؤچکون لرین یئرلشدیریله جه بی اراضی لرده خریستیان لاردان عبارت آیریجا اوکروق و ماحال لار یارادیلسین؛ چالیشیلسین

کی، خریستیانلار موسلمانلارلا قاریشیق یاشاماسینلار؛ بونون اوچون بعضی موسلمان، ائلهجه ده خریستیان کندلری نین اونلارین دینداشلاری نین داها سیخ یاشادیغی بؤلگه لره کؤچورولمه سی مسئله سینه باخیلسین؛ کؤچکونلرین یئرلشدیریلمه سی اوچون یاشاماغا الوثریشلی، حیات اوچون ساغلام و سویو بول اولان تورپاقلار سئچیلین؛ کؤچکونلره گذشتلر و ایمتیازلار وئریلسین.^{۵۲۲} ناظر نئسسئل رود ۱۸۲۸-جی ایل ۴ نوایبر تاریخلی مکتوبو ایله گئنئرال پاسکئوئیچه ایشغال ائدیلمیش تورپاقلاردا خریستیان خالقلارلا چوخ یاخین ایلیشگی لرین قورولماسینی طلب اندیر، اونلاری اؤز طرفلرینه چکمه یین اهمیتینی خاتیرلادیردی.^{۵۲۳}

بو زامان اثرمنی لرداغینیق شکیلده آذربایجان ویلایتی نین مختلف ماحاللاریندا، اساساً ده ماراغا، اورمو، سالماس، خوی، تبریز یؤره لرینده یاشاییردیلار. اثرمنی لرین کؤچورولمه سی ایشینه باشچیلیق ائتمک تاپشیریلیمیش پولکونونیک لازارئوین (اثرمنی اصیللی دیر) ایمضاسی ایله ۳۰ مارت ۱۸۱۸-جی ایل تاریخلی، «خریستیانلار!» خطابلی مراجعتده یئرلی اثرمنی لره ایروان، ناخچیوان و قاراباغدان بیرینی سئچمک ایمکانی تانینیر، بورادا اونلارا گئنیش محصولدار تورپاقلار وعد ائدییر، آلتی ایل عرضینده وئرگی لردن آزاد اولاجاقلاری و باشقا کؤمکلیکلرین گؤستریلهجه یی بیلدیریلیردی. مراجعتده همچنین گؤستریلیردی کی، «ایسته نیلن آدم اوچون عزیز اولان وطنینیزی ترک ائده جکسینیز؛ اما تکجه خریستیان تورپاغی حاقیندا فیکیر بئله سیزی وجده گتیره جک.»^{۵۲۴}

آذربایجان ایالتیندن ۱۹-جو یوزایلین ۲۰-جی ایل لرینده آشاغی-یوخاری ۴۰ مین اثرمنی کؤچورولدو. اثرمنی اهالی سی نین کؤچورولمه سی ایشینه روس اوردوسونون پولکونونیک لازارئو، پودپولکونونیک مئلیکوو، پودپولکونونیک

522- Fəxri Valehoğlu (Hacılar), Cənubi Qafqaza böyük erməni köçü ilkin mənbələrdə, Elmi axtarışlar, no 5/10, 2009, s. 211.

523 - John F. Baddeley, Rusyanın Kafkasyayı İstilası və Şeyx Şamil, s. 221.

524- Сергей Глинка, Описание переселения армян Аддербиджанских в пределы России, Москва: Типография Лазаревых, 1831, с. 110.

آر قوتینسکی - دولقور و کوو، پوروچیک منلیک - یوسوپوو، پراپورشیک شاهنازاروو، ائله جه ده گئنرال والتریان ماداتوو کیمی ائرمینی اصللی ضابطلری جلب ائتمیشدیله. اونلار دا بو کؤچورمه ایشینده جانفشانلیق ائدیر، بیر سیرا حاللاردا اونلارین جانفشانلیغی ایران حکومتی نین ناراضیلیغینا سبب اولوردو. آذربایجان ویلایتی نین والی سی، ولیعهد عابباس میرزه پولکونیک لازارئوه یازدیغی مکتوبلارین بیرینده شیکایتلنیردی کی، «ائرمینی لیرین یاشادیق لاری کندلره او قدر سولدات و کازاک گؤندریرلر کی، ساکین لر مجبور اولوب وطن لرینی ترک ائدیرلر.»^{۵۲۵} ائرمینی لری کؤچورمه سیاستی روسیا ایله ایران آراسیندا بعضاً گرگینلیگین یارانماسینا دا سبب اولوردو. بللی تاریخی فاکتدیر کی، روسیانین تهران داکی سفیری، مشهور یازیچی قریبویئدوون بیر ائولی ائرمینی قادینی کؤچه تشویق ائدرکن اونون اؤلدورولمه سی، یکی اؤلکه آراسیندا دیپلوماتیک بحرانین یارانماسی ایله نتیجه لئمیشدی.^{۵۲۶} عمومیتله، ایران و عثمانلی دان همین دؤورده آشاغی - یوخاری ۱۲۴ مین ائرمینی کؤچه تشویق ائدیلهدی و بو کؤچ سونرالار دا داوام ائتدی. روسیانین خصوصیله عثمانلی دان ائرمینی اهالی سینی کؤچه تشویق ائتمه سی و ائرمینی اهالی سیندن جاری سیاسی مقصدلر اوچون استفاده ائتمه یه باشلاماسی، روسیانین بو اؤلکه لرله مناسب لرینده دایمی گرگینلیک فاکتور و اولراق قالدی.

۱۲۴ مین ائرمینی نین کؤچورولمه سی نین ان حساس نتیجه لری جنوب قافقازین سونراکی سیاسی اینکیشافیندا اؤزونو گؤستردی. کؤچورولن ائرمینی لیرین اکثریتی کئچمیش ناخچیوان، ایروان و قاراباغ خانلیغی نین اراضی سینده یئرلشدیریلمه لی ایدی. یول اوستو ناخچیوانا آخین ائدن ائرمینی لره بورادا خزینه تورپاق لاری نین آز اولماسی سببیدن ایروان و قاراباغ یئرلشمه لری توصیه ائدیلهدی. بونون نتیجه سی اولراق خصوصاً کئچمیش ایروان خانلیغی نین اهالی سی نین ترکیبینده آز واختدا کؤکلو دیشیکلیک باش وئردی.

۵۲۵ - یئنه اورادا، ص. ۷۸.

۵۲۶ - تفروعات اوچون باخین:

اثرمنی اصیللی آمریکالی آراشدیریجی گئورگ آ. بورنوتیان^۱ گؤره، ۱۸۲۶- جی ایلده، کوتلهوی کؤچون باشلانماسینا قدرکی دؤورده ایروان خانلیغیندا جمعی ۱۱۰۱۲۰ نفر یاشاییردی. اونلارین ۶۴۸۱۰-و تورکلر، ۲۵۲۳۷-سی کوردلر ایدی. قالانلاری - ۲۰۰۷۳-و اثرمنی لرایدی کی، اونلار دا عمومی اهالی نین جمعی ۱۸،۲٪-ه برابر ایدیلر.^{۵۲۷} کئچمیش ناخچیوان خانلیغیندا اهالی نین ترکیبی بئله ایدی: بوتون اهالی نین - ۲۲۸۲۸ نفرین ۲۰۱۳۸ نفری موسلمانلار، قالانلاری - اثرمنی لر - ۲۶۹۰ نفر، یعنی عمومی اهالی نین جمعی ۱۱،۷٪-سی. اوردوباددا عمومی اهالی نین - ۱۰۰۵۲ نفرین ۷۶۶۴ نفری موسلمانلار، قالانلاری - ۲۳۸۸ نفر (۲۳،۷٪)- اثرمنی لر ایدی. ۱۸۲۹-۱۸۳۲- جی ایل لرده روس حکومتی نین بورادا کئچیردیگی ساییم (Kameralniye opisaniya) گؤره، ۱۸۳۲- جی ایلده وضعیت کؤکلو صورتده دیشلیدی. یئنیجه یارادیلیمیش اثرمنی ویلایتینده (Armyanskaya oblast) آرتیق ۱۶۴۴۵۰ نفر یاشاییردی. بونون ۸۲۰۷۳-و موسلمان، ۸۲۳۷۷-سی اثرمنی ایدی، یعنی اونلارین نیسبتی آرتیق برابرلشمیشدی. سونونجولارین یالینز ۲۵۱۵۱-سی یئرلی ایدی، ۳۵۵۶۰-سی ایران دان، ۲۱۶۶۶-سی ایسه عثمانلی دان کؤچ اتمیش اثرمنی لردی. عینی منبع یه گؤره، ایروان بؤلگه سینده اثرمنی لر عمومی اهالی نین (۱۲۲۹۶۸) آرتیق ۵۳،۱٪-ه برابر ایدیلر. ناخچیواندا اونلار آرتیق ۴۳،۸٪، اوردوباددا ایسه ۳۳،۹٪ ایدیلر. کؤچورولن اثرمنی لرین حسابینا قاراباغ اهالی سی نین ترکیبینه ده سرعتلی دیشیکلیک باش وئردی: بورادا آرتیق ۱۲ مین اثرمنی یاشاییردی (موسلمانلار - ۳۵ مین). بو دئموقرافیک دیشیکلیک لر ایروان شهری نین اؤزونده ده عایدیر. ایشغالا قدر بوراداکی جوغرافی آدلارین هامی سی، دئمک اولار کی، تورک منشالی دیر. منبع نین وئردیگی معلوماتا گؤره، شهر اوچ محله دن - شهر مرکزی، تپه باشی و دمیربلاق محله لری - عبارت ایدی، شهر اطرافی محله لر بونلار ایدی: عابباس دره، قیزیل قالا، دره باغ، دره کند، دلمه، خوسرووآباد و سبزیک. ایشغال عرفه سینده ۷۳۳۱ موسلمان، ۲۳۶۹ اثرمنی یاشاییردی، ایشغال دان آز سونرا

527 - George A. Bournoutian, *The Ethnic Composition and the Socio-Economic Condition of Eastern Armenia in the First Half of the Nineteenth Century*, in Ronald Grigor Suny (ed.), *Transcaucasia, Nationalism, and Social Change*, p.78.

(۱۸۳۰) اثرمنی لرین سایى ۶۱۲۵ نفره چاتمیش، موسلمانلارینکی ایسه ۴۱۳۲ نفره ائتمیشدی.^{۵۲۸} ماراقلی دیر کی، ۱۸۵۵-۱۸۵۶ و ۱۸۷۷-۱۸۷۸-جی ایل لر روس-عثمانلی محاربه سیندن سونرا یئنی دن بورایا کوللی میقداردا اثرمنی اھالی سى نین کۆچورولمه سینیه باخمایاراق، ۲۰-جی یوزایلین باش لاریندا بئله ایروان شھری نین اھالی سى نین اکثریتی یئنه ده موسلمانلاردا عبارت ایدی.^{۵۲۹} تخمیناً عینی دؤورده روسیا حکومتی نین گونئی قافقازدا دئموقرافیک سیاستینی تنقید ائدن ن. شاووروو گؤستیردی کی، «بورادا یاشایان ۱۳۰۰ مین اثرمنی دن ۱۰۰۰۰۰۰-دان چوخو "یئرلی اھالی دئییل و بیز اونلاری کۆچورموشوک.»^{۵۳۰}

گونئی قافقازدا اثرمنی ائلمنتی نین گوجلندیریلمه سینده ۴-جو یوزایلدن مؤوجود اولان آلبان آپوستول اوتوکنفال کیلسه سى نین اوچ کیلسه ده کی (ائچمی آدزینده کی) اثرمنی کیلسه سینیه بیرلشدیریلمه سى نین بؤیوک رولو اولدو. ۱۸۳۶-جی ایلده روسیا حکومتی نین قراری ایله آلبان کیلسه سى نین موسقیلیگی لغو ائدیلدی، او، ائچمی آدزینده کی اثرمنی گریقوریان کیلسه سینیه تابع ائدیلدی. بو حادثه نین ائتیک پروسس لرین گئدیشینه ده بیرباشا تأثیری اولدو. اثرمنی کیلسه سینیه باغلانمیش آلبانلارین (اساساً اودین لرین) بؤیوک حیصه سى سرعتله اثرمنی لشدیلر.^{۵۳۱}

گونئی قافقازدا ائتئودئموقرافیک سیتواسیانین اثرمنی ائلمنتی نین خئیرینه دیشمه سینیه باشقا بیر عامل ده گوجلو تأثیر ائتدی. ایشغال زامانی و اوندان

528- Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи, , St. Peterburq, 1852. Alıntı: Yurddaş, 15 iyul 1992.

529 - George A. Bournoutian, The Ethnic Composition and the Socio-Economic Condition of Eastern Armenia in the First Half of the Nineteenth Century, p. 79-80.

530 - Н.Н. Шавров, Новая угроза русскому делу в Закавказье, С.-Петербург, 1911, с. 64.

۵۳۱ - تفروعات اوچون باخین:

Ульвия Гаджиева, Дезтнизация кавказских албан в XIX веке, Баку: Нурлан , 2004.

در حال سونرا اون مین لرله موسلمان (تکجه کئچمیش ایروان خانلیغیندان ۳۵ مین نفر) بورانی ترک اتندی.^{۵۳۲} ایروان شهرینده کی یئرلی بوروکراتیا، او جمله دن حربچی لرین هامی سی ایرانا کؤچدو.

گونئی قافقازدا اتنودئموقرافیک سیتواسیایا تاثیر ائده بيله جک باشقا فاکتور ایسه بورایا کؤچورولن آلمان لار اولدولار. ۱۸۱۷-۱۸۱۸-جی ایل لرده ۴۸۰ عائله لیک (۱۹۲۳ نفر لیک) ویرتئمئرق آلمان کولونیس تری تیغلیس اوئزدی و یئلیزاوئتپول اوکروقونا کؤچورولدولر. یئلیزاوئتپول اوکروقوندا اونلار یئنی آنشئفئلد، یئکاترینئفئلد و یئلئندورف کندلرینی (کولونیلارینی) یاراتدی لار. آلمان کولونیس تری نه خزینه تورپاق لاریندان کیفایت قدر اکیلن تورپاق ساحه سی آیریلدی، وئرگی و دیگر مسئله لرده اونلارا خئیلی گزشت ائدی لدی. اونلارین بورا کؤچورولمه سینده مقصد یئرلی کند تصروفاتی نین اینکیشافینا تاثیر ائتمک ایدی. روسیا حاکمیتی اونلارین حسابینا بورادا ایپکچیلیگی و شرابچیلیگی اینکیشاف ائدیرمه یی دوشونوردو.^{۵۳۳} حقیقتاً ده آلمان کولونیس تری بورادا شرابچیلیغین یارانماسی و گلشمه سینده اونملی رول اوینادی لار. اما سایجا آز اولمالاری، قاپالی حیات طرزی، یئنی کؤچکون دالغاسی نین اولماماسی اوزوندن آلمان کولونیس تری نین اتنودئموقرافیک سیتواسیانین دیشمه سینده جزئی رولو اولدو.

آذربایجاندا اتنودئموقرافیک سیتواسیانین دیشمه سینده اوچونجو بؤیوک عامل روسیانین مرکزی قوبئر نیالاریندان بورا کؤچورولن روس کندلی لری اولدو. اونلارین کؤچورولمه سی حاقیندا ۱۸۳۰-جو ایلین ۲۰ اوکتیبری و ۱۸۳۱-جی ایلین ۲۱ یانوار تاریخینده چارین «عالی فرمان لاری» وئریلدی. ایلک کؤچورولن لر روسیادا آرزو اولونماز ائلمئنت حساب ائدی لن و بورالارا سورگون ائدیلمیش مختلف بدعتچی لر (raskolnik və sektantlar)

532 - Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи – Alint: George A. Bournoutian, The Ethnic Composition and the Socio-Economic Condition of Eastern Armenia in the First Half of the Nineteenth Century, p. 79.

533 - Д.И.Исмаил-заде, Русское крестьянство в Закавказье. 30-е годы XIX –начало XX в., Москва: Наука, с.25-26.

ایدیلر. دینی باخیمدان حاکم پراووسلاولیقدان فرقلی اولان بو دوخوبور، مولوکان، سوبوتنیک، پریقون، ایسکوپس طریقتلری نین عضولری تامبوو، وورونژ، یئکاتئرینوسلاو، خارکوو، تاوریا، هشترخان، سامارا، پئنزا و ریازان قوبئر نیالاریندان بیغلیب بورایا گؤندریلدیلر. ۱۸۴۴-جو ایلده کاسپی ویلایتینده اونلارین سایى ۶۸۱۱-ه چاتدی. ۲۴۳۰ نفر شیروان اویتزدینده، ۲۶۳۴ نفر تالیش دا، ۱۷۴۷ نفر ایسه قاراباغ اویتزدینده یئرلشدیریلدیله.^{۵۴} داها سونرالار محکمه قرارلاری ایله کؤچورولموش بو بدعتچی لرله یاناشی، عادى قایدادا کؤچورولموش روس خزینه و مولکه دار کندلی لری ده آذربایجانین مختلف یئرلرینده کندلر سالماغا باشلادیلار. گونئی قافقازا روس کندلی لری نین کؤچورولمه سیاستینده گئده رک آذربایجانا داها چوخ «دقت یئتیرمه یه» باشلادیلار. ۱۸۷۰-جی ایل لرده تیغلیس قوبئر نیاسیندا روس اهالی سی او بیرى قوبئر نیالارا نسبتاً داها چوخ ایدی سه، سونراکی اون ایل لرده بو گؤستریجی یه گؤره، باکی قوبئر نیاسی فرقلمه یه باشلادی. خصوصیه بو، ۱۹-جو یوزایلین سون اون ایل لرینده باکی یا کؤچن شهر اهالی سی نین حسابینا باش وئردی. آرتیق ۱۸۸۶-جی ایل ساییمینا گؤره، باکی قوبئر نیاسیندا روس لارین سایى ۴۲۴۳۲-یه چاتمیش، اونلار دا شهر و کند اهالی سی نین عمومی سایى نین او یغون اولاراق ۱۶،۵ و ۰،۴-ه برابر ایدیلر. یئلیزاوئتپول قوبئر نیاسیندا یئرلشدیریلیمیش ۱۰۶۹۵ نفرلیک روس اهالی سی نین هامی سی کند اهالی سی ساییلیر، اونلار دا قوبئر نیانین عمومی کند اهالی سی نین ۶،۴-ه برابر ایدیلر. تیغلیس قوبئر نیاسینا کؤچورولموش ۳۵۶۰۳ روس اهالی بو قوبئر نیانین شهر اهالی سی نین ۱۱،۴٪، کند اهالی سی نین ایسه ۳،۱-ه برابر ایدی. عصرین سونلارینا دوغرو روس اهالی سی نین گونئی قافقازدا خصوصى چکی سی نین آرتماسی موشاهیده ائدیله. ۱۸۹۷-جی ایلده باکی قوبئر نیاسیندا آرتیق ۷۳ مین، یئلیزاوئتپول قوبئر نیاسیندا ایسه ۲۲ مین روس یاشایردی. اونلار عمومی اهالی نین او یغون اولاراق ۸،۹ و ۷،۷-ه برابر ایدیلر. باکی قوبئر نیاسینداکی روس اهالی نین خصوصى چکی سی هامی سیندان یوکسک ایدی؛ کارس، تیغلیس، ایروان قوبئر نیالاریندا اونلار او یغون اولاراق ۷،۷٪، ۷،۵٪ و

روس اهالی سی نین سای باخیمیندان بو قدر سرعتله آرتیریلماسینا باخمایارق، مؤوجود وضعیت روس حکومتینی تأمین ائتمیردی. روس حکومت دایره لرینده ۲۰-جی یوزایلین اول لرینده بورادا قالیجی اولماق، یا بیر روس مؤلفی نین آچیق بیان ائتدیگی کیمی، «زاقافقازیانین گله جکده بیزدن قوپماسی ایمکانی نین قارشسی سینی آلماق اوچون» بورادا «روس اهالی نین ساینی ان آزی یئرلی لرین ساینی چاتدیرماغی» تکلیف ائدیردی. بو ایستراتژی پلاندا موغان دوزونده ان آزی بیر میلیون روس اهالی سی نین یئرلشدیرلمه سی تکلیفی ده یئر آلماقدا ایدی. ۵۳۶ ن. شاوروون فیکرینجه، «بو میلیونلوق روس اهالی سی، روسیایا بؤیوک خیدمت گؤسترر، اطراف اهالی یه هئچ حس ائتدیرمه دن روسلشدیرجی تاثیر ائدر، اونونلا یاخین علاقهر قورا بیلر.» ۵۳۷

روس حکومتی نین فعال کؤچورمه سیاستی ائتنوسیاسی دوروما بیرباشا تاثیر ائتمکده ایدی. کؤچورولن اهالی نین خئیلی حیصه سی یئرلی تورک مالدار اهالی نین اوتلاق ساحه لرینده، ائله جه ده تورک مولکه دارلارا مخصوص تورپاق لاردا یئرلشدیریلدی. بو دا یئرلی اهالی نین طبیعی ناراضیلیغینا نه دن اولماقدا ایدی. بعضی روس مؤلفلری نین «یئرلی لرین دوشمن مناسبتی» کیمی خاراکتئریزه ائتدیکلری ۵۳۸ حالین یارانماسیندا بو عاملین رولو بؤیوک دور. ماراقلی دیر کی، ۱۹-جو یوزایلین سون لارینا دوغرو ائرمی میلی حرکاتی نین یارانماسیندان قورخویا دوشموش روس مؤلفلری،

۵۳۵ - یئنه اورادا، ص. ۶۰-۶۱، ۱۲۲-۱۲۳.

536 - Н.Н. Шавров, Новая угроза русскому делу в Закавказье, s. 1, 61.

۵۳۷ - یئنه اورادا، ص. ۶۲.

۵۳۸ - مثلاً، باخین:

Василь Величко, Полное собрание публицистических сочинений, С.-Петербург: Типография Артели Печатного Дела, ,с. 202; Н.Н. Шавров, Новая угроза русскому делу в Закавказье, с. 39; Firouzeh Mostashari, The Politics of Colonization: Sectarians and Russian Orthodox Peasants in Nineteenth Century Azerbaijan, Journal of Central Asian Studies, vol.1, no 1, Fall/Winter 1996, p. 23-25.

بوندا دؤولتین یانلیش کؤچورمه سیاستی نین ده بؤیوک رولونون اولدوغونو بیلدیریرلر. واسیل وئلیچکو اثرمنی لری ن گونئی قافقازا کؤچورولمه سی ایشینده افراطچیلیغین «روس خالق ایشینه ضد اولدوغونو» بیلدیریر و یازیر: «ایشغال اندیلیمیش ویلایت لری ن موسلمان لاری آجی ایستئها ایله سوروشورلار: هارادادیر روس لار؟ بیزی کیمین اوچون ایشغال ائتدی لر؟ هر حالدا اؤزلری اوچون دئییل... نه تاجیرینیز گؤرونور، نه ده اکیچینیز. هر یئرده اثرمنی لردی، بیزیم دونکی قول لاریمیز.»^{۵۳۹}

روس موستملکه سیاستی نین آذربایجاندا اساس هدف لری ندن بیر سی ده، طبیعی کی، خالقین مقاومت گوجونو تشکیل ائده بیله جک اونون سیاسی ائلیتینی ضعیفلتمک ایدی. تورک سیاسی ائلیتی ایشغال دؤورونده گورجو و اثرمنی لردن فرقلی داورانیش نوماییش ائتدیردی. یوخاریدا دا دئییلدیگی کیمی، ایران دؤولتچیلیک عنعنه لری ندن بزمیش و ایران تامیندان قوپموش تورک خان و بی لری عمومیلیکده ۱۸۰۱-۱۸۲۸-جی ایل لر ایشغال پروسسینده بیر معنالی، قطعیتلی مؤوقع اورتا بیا قویا بیلمه دی. داخلی موختاریتینی قوروماق او میدینده اولان بو طبقه قاراباغلی ایراهیم خانین و عائله سی نین قتلیندن سونرا بو او میدلری ن اؤزونو دوغرولتمادیغینی گؤروب، یئنی دن قاجار ایرانینا یاخینلاشماغا باشلادی. آذربایجان تورک ائلیتی نین بو جور داورانیشی روس حاکمیتینده اونلارا قارشى اعتبارسیزلیق یاراتدی. ایشغال پروسسینده روس حاکمیتینه حساس خیدمت لر گؤستریش بیر قروپ یئرلی بی لری ن جانفشانلیغی دا اونلاری ن مناسبتینی دیشدیره بیلمه دی. معلوم دور کی، شمشه دیل حاکمی نسیب سلطان، قوبانین بودوق ماحالی نین شیخ علی خان دان ناراضی اولان بی لری، قوبا و باکی دا باکی خانولار نسل، شیروان خانین نین قارداشی قاسیم خان، محمد حسن آغانین طرفدارلاری و باشقالاری روس پرست مؤوقع توتموش، حربی دسته لری ایله روس قوشون لاری نین اؤنونده ایشغالدا فعال ایشتیراک ائتمیشدیلر.^{۵۴۰} ممد امین رسولزاده بونلار حاقیندا سونرالار یازاجاقدی: «چاریزم، خان لاری ن لیندن

539- Василь Величко, Полное собрание публицистических сочинений, с.17, 86.

540 - Süleyman Əliyarlı (red.), Azərbaycan tarixi, s. 631.

غصب ائدیگی حاکیمیتی، کندینه مینتتدار ائدیگی بی لرله - بیراز اولسون - بؤلوشوبوردو. ایشبو سیاست نتیجه سینده خان قاپی سیندا قوللوق ائتمیش بی لردن و بو بی لره منسوب آیه لردن چار سیاستینه خدمت و کندی خالقینا ایهانت لری ایله تمایوز ائدن تیپ لرها ظهور ائیه میش دیر.»^{۵۴۱}

ایشغالین تاماملانماسیندا سونرا دا روسیایانلی بو طبقه حربی دسته لری ایله روسیایان باشقا موسلمان اولکله و بؤلگه لرینده کی ساواش لاریندا ایشتیراک ائدی. عثمانلی-روس ساواشیندا اونلارین بؤیوک فداکارلیقلا ووروشمالاری دیکته دیر تاریخی فاکت دیر. اینگیلیس تاریخی سی جان اف. باددلی یازیر کی، «موسلومان خالق لاردان توپلانمیش اولان سوواری لر، ساواشدا موهیم بیر رول اوینادیلار. گئرچک دن بو آتلی لار، کندی دینداش لارینا او قدر بؤیوک بیر شیددته سالدیردی لار کی، روس سوواری لاری، اله کئچیریلن اسیرلرین حیات لاری نین قورونماسیندا گوجلوک چکدیلر.»^{۵۴۲} گئنرال پاسکویچ ده چارا یازدیگی مکتوبوندا بو «موسلمان سوواری لری» فداکارلیغی اوزرینده دورور: «بوتون ساواش بویونجا، جسارتین ان بؤیوگیله دؤیوشدولر. هر چارپیشمادا ان اؤنه آتیلدیلار.»^{۵۴۳}

مئتروپولیاین ۱۹-جو یوزایلده بوتولوکده آذربایجان تورک ائلیتینه مناسبتده سیاستی بیر نچه دیشیک مرحله دن کئچدی. بو ائلیته مناسبتده اوتوروشموش یاناشمانین بیچیملمه سی هر شئی دن اول واخت آلدی و آذربایجان اوچون اؤنملی سوسیال-سیاسی سونوج لار وئردی. بو مرحله لر یووارلاق اولاراق ایکی دیر: ۱۸۴۶-جی ایله دک و اوندان سونرا.

قوزئی آذربایجانین چئشیدلی یئرلرینده کیچیک آرایق لارلا باش وئرمیش عصیان لارا (۱۸۰۶-دا شکی و جار-بالاکن ده، ۱۸۱۰-۱۸۱۱-ده قوبادا، ۱۸۲۵-ده شکی ده، ۱۸۲۶-دا آذربایجانین بیر سیرا ماحال لاریندا، ۱۸۳۰ و ۱۸۳۲-ده یئنه جار-بالاکن ده، ۱۸۳۱-ده تالیش دا، ۱۸۳۷-ده یئنه قوبادا، ۱۸۳۷-ده یئنه شکی ده)

541 - Mehmed Emin Resulzade, Kafkasya Türkleri, s. 21.

542- John F. Baddeley, Rusya'nın Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şamil, s. 215-216.

خان، بی و روحانی لر باشچیلیق ائدیردیلر. عصیانلار یاتیریلدیقدان درحال سونرا ساواش و موستملکه رژیمنی نین سرت قانونلاری ایله بو عصیانلاردا فعال ایشتیراک ائدنلر محو ائدیلمه، یا دا سیبیره سورگونه گؤندریلیدی. اساس جزا مئتودلاریندان بییری ده عصیانلاردا ایشتیراک ائدن فعاللارین مال-مولکونون خزینه حسابینا مصادره ائدیلمهسی ایدی. آذربایجان فئوداللاری نین تورپاقلاری دا بو مصادره نین اساس پرندهمئت لریندن ایدی. یئرلی ائلیته اعتبار ائتمه یین روس حاکمیتی داخیلینده بو مصادره لرله اونو (یئرلی ائلیتی) طاقتدن سالیب، تأثیرسیز حالا گتیرمه یی، عوضینده بورادا «طبیعی روس زادگانلیغینی» (اثرمنی لر و باشقا خریستیانلارلا بیرلیکده) یارادیب-گوجلندیرمه یی پلانلایان کسیم کیفیت قدر نفوذا مالیک ایدی. بیرینجی مرحله ده محض اونلارین لایحه و پلانلارینا اوستونلوک وئریلیدی. بعضاً روس حاکمیتی مانئور ائدیور، یئرلی یوکسک طبقه نی اؤز طرفینه چکمه یه چالیشیدی. ۱۸۱۳-جو ایلده ایلك ساواشین روسیا اوچون اوغورلا بیتمه سیندن سونرا چار «عمومی باغیشلانما» اعلان ائتدی. خاریجه قاجمیش، حبس و سورگون ائدیلمیش بی لرین گئری دؤنمه سینه، مصادره اولونموش تورپاقلارین اؤز صاحب لرینه قایتاریلماسینا ایجازه وئریلیدی. بو فرمانی یئرلی قافقاز حاکمیتی یاریمچیق یئرینه یئتیردی. فرمانین ایجراسی عصیاندا ایشتیراک ائدنلرین هامی سینا عاید ائدیلمه دی، املاکین ایسه هامی سی دئییل، بیر قیسمی صاحبینه قایتاریلیدی. ان اؤنملی سی ایسه بو «باغیشلانمیش» بی لرین تورپاق اوزرینده صاحبلیک دئییل، یالنیز «ایداره چیلیک» حقوقو تانیندی^{۴۴}. گئنرال یئرمولووون ۲۰ مارت ۱۸۲۴-جو ایل بویروغو ایله قوبا ایالتینده تورپاق صاحبلیگی حقوقونون یوخلانیشی کنچیریلیدی. حکومت «هئچ بیر قوللوق گؤسترمه یین» ۱۱ بی دن ۱۴ کند مصادره ائدیلیدی. روس حاکمیتینه قوللوق گؤسترن بی لرین کندلری ایسه اونلارین مؤمورلوک «ایداره چیلیگینده» ساخلانیلیدی.^{۴۵}

چارین فرمانی ایله ۱۸۳۰-۱۸۳۲-جی ایل لرده کنچیریلیمیش تصروفات (کامئرال) ساییمینا گؤره، قاراباغ، شکی، باکی، قوبا و شیرواندا ۲۲۶ کؤکلو

بی عائله‌سی واردی. بونلاردان ۱۰۸-ی (۴۷,۸٪) حاکمیتیه «صداقتلی»، ۹۸ عائله (۴۳,۴٪) «شوبه‌لی»، ۲۰ بی عائله‌سی (۸,۸٪) ایسه «خیانتکار» سایلمیشدی، باشقا سؤزله، حاکمیت بی لرین یاری‌دان چوخونو «اعتبارسیز» چیخارمیشدی.^{۵۶}

۱۹-جو یوزایلین ۴۰-جی ایل‌لرینه دوغرو روسیا حاکمیتی‌نین موسلمان عالی سیلکینه مناسبتینه دیشیکلیک یارانندی. قوزئی آذربایجان‌دا حاکم سوسیال طبقه کیمی دوشونولن «طبیعی روس زادگانلیغی» لایحه‌سینی گئچکلشدیرمه‌یین چتینلیگی، قوزئی قافقازدا موریدیزمین گئیشلمه‌سی، موستملکه حاکمیتینه بی‌رلی اهالی‌نین بوتؤلوکده سویوق، بعضی حال‌لاردا دوشمن مناسبتی (قاچاقچیلیق حرکتی) روس حکومتینی بوراداکی سیاستینه دوزلیش‌لر ائتمک ضرورتی قارشى سیندا قویدو.

چار ۱-جی نیکولایین قافقاز جانیشینی وورونتسوون آدینا وئریلمیش فرماندا گؤستریلیدی کی، «زاقافقازیا اؤلکه‌سی‌نین خان‌لارینا، بی‌لرینه، آغالارینا و عالی موسلمان سیلکیندن اولان دیگر شخص‌لرینه و هابئله ائرمنی ملیک‌لرینه... اونلارین حکومته یارارلی اولمالارینا شرایط یاراتماقلا... موسلمان ایالت‌لری‌نین روسیایا بیرلشدیرلمه‌سی دؤورونده اونلارین نسیل‌لری‌نین صاحب اولدوق‌لاری و ایندی ده اونلارین شک‌سیز ایختیارلاریندا اولان بوتون تورپاق‌لار اونلارین ارثی مولکیتی کیمی تصدیق اولونسون.» عینی زاماندا «گورجوستانین کئچمیش تاتار دیستانسیالاری آغالارینا و اونلارین وارث‌لرینه» مخصوص اولموش، اما ۱۸۴۱-جی ایلده مصادره ائدیلمیش تورپاق‌لاری اونلارا گئری قایتاریلیدی.^{۵۷} بو فرمان آذربایجان سیاسی ائلیتینه مناسبتده اون‌ایل‌لرله داوام ائدن غیر معینلیگه سون قویدو. موسلمان عالی سیلکی‌نین تورپاق حقوقو روسیا زادگان‌لاری‌نین حقوقو ایله برابرلشدیریلیدی.

بونونلا بئله سیلکی ایمتیازلار و شخصی حقوق باخیمیندان برابرسیزلیک

546 - Süleyman Əliyarlı (red.), Azərbaycan tarixi, s. 660.

547 - Süleyman. Əliyarov, Yaqub Mahmudov (red.), Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar, s.310-311.

لغو ائدیلمه‌دی. مثلاً، گورجوستاندا زادگان لارین تورپاق و سیلکی حقوق لارینی نظاملایان زادگان دئوتات لاری [مجمع] مجلسی کیمی بیر اینستیتوتون آذربایجاندا یارانماسینا روس حاکمیتی ضرورت گؤرمه‌دی. آذربایجاندا یئرلی زادگان لارین فردی مسئله لرینه تیغلیس ده کی دؤولت کومیسسیالاری باخیردی. حقوق ساحه سینده ان اؤنملی برابرسیزلیک موسلمان لارین دؤولت ایداره چیلیگینده ایشتیراکینا قویولان محدودیت لری ایدی. گورجو و اثرمنی لرین نماینده لری هم روسیانین مرکزینده، هم ده یئرلرده یوکسک وظیفه لره گتیریلیردیه، موسلمان لارا بو ایمكان وئرلمه‌دی.^{۵۴۸} باشقا موسلمان ایالت و اوجقارلاریندا اولدوغو کیمی، قوزئی آذربایجاندا دا یئرلی لرین نماینده لری یالنیز آشاغی روتبه لی وظیفه لرده چالیشا بیلردی، موسلمان گنج لری اوردویا آیینمیردی.^{۵۴۹} رسولزاده یازیر: «عسکری و مولکی خصوص لاردا گورجو مأمورلارینی استخدام ائدن چار ایداره سی، تیجارت و اقتصادی حیات ساحه سینده ده تاریخی مقدرات لاری حَسَبی له، تیجارت صنیف لری منکشیف بولونان قافقازیائین دیگر خریستیان میللتی اثرمنی لره استناد و بو جهتله ده کندی لرینی بالخاصه حمایت ائدیوردو.»^{۵۵۰}

بئله لیکله، قوزئی آذربایجانلی حرب یولو ایله، قان تۆکه رک فتح ائتمیش روسیا، بورادا موستملکه ایداره چیلیگی سیستمی قوردو. بو موستملکه چی سیستم داها چوخ یئرلی لرین ایشتیراکی اولمادان، بیرباشا ایداره چیلیگی ائحتیوا ائدن فرانسیز موستملکه ایداره چیلیک موذئلینه اویغون گلیردی.

۵۴۸ - چوخ سونرالار «روسیه نین ان چتین خالقی» آدلی اثرینده چئچئن میلی حرکاتی نین داوالیلیغینا دقتی چکن دمیتری فورمان بو داواملیلیغین ندن لری سیراسیندا چار روسیه سی دؤورونده بورادا روسیه یانلی ائلیتین یارادیلماماسیندا گؤرور. اونون فیکرینجه، باشقا قافقاز توپلوم لاریندان فرقلی اولراق بورادا عموم روسیه ایثار خیباسیندا نسه بیر یئر وئر دیکلری، نه ده ایسه دانیشیب-راضیلاشا بیله جکلری بیر سوسیال طبقه یوخ ایدی.

Дмитрий Фурман, Самый трудный народ для России, Дмитрий Фурман, (ред.), Чечня и Россия: Общества и государства, Москва: Полиформ-Талбури, 1999, с. 9.

۵۴۹-۱۸۴۶-دان سونرا خان-بی اوشاق لارینین حربی مکتبلره قبولونا ایمكان وئریلدی. اونلار اوردودا ظابط کیمی ژنرال روتبه سینهدک یوکسه له بیلیردیلر.

بس از یلمیش، طاقتدن سالیلمیش، تحقیر اندیلمیش آذربایجان تورکو، بو یئنی موستملکه شرطلرینی نجه دیرلندیردی؟ اسکی حاکمیتیندن، ایمتیازلاریندان اساساً محروم اندیلمیش، یئنی حاکمیتیه یاخین بوراخیلمایان، اقتصادی قودرتی سارسیلیمیش، اوزونو یئنی یاد موحیطده سیخیلمیش وضعیتده بولموش ائلیتین گلهجک داورانیشی نجه اولاجاقدی؟

یئنی لشمه حرکاتی. آخوندزاده.

مؤوضوعموز اوچون گرکلی اولان سواللارا معاصرلرین مناسبینی اؤیرنمییمن مومکون یولو یازیلی قاینالارین آراشدیریلماسی دیر. بو قاینالاردا اولوب-کئچمیش ایشلره، دیشمیش یئنی موستملکه شرطلرینه ائتنوسون مناسبی ایلك نؤوبهده تاریخی یازیلاردا، ادبیاتدا اؤز عکسینی تاپیب. اودور کی، ایلك نؤوبهده دؤورون تاریخیلیگی و ادبیاتینی قیساجا نظرندن کئچیرمهیی اوغون گؤروروک.

۱۹-جو یوزایلین بیرینجی یاری سیندا آیری-آیری خانلیقلارین یاخین تاریخی حاقیندا بیر نجه اثر اورتایا چیخدی. بو تاریخ اثرلری داخلی، ائتنیک حیاتین طلبلریندن دوغمامیشدی. بونلارین خیلی حیصهسی روس حاکمیتی نین سفاریشی ایله یازیلیمیشدی.

میرزه آدی گؤزل بیین ۱۸۴۵-جی ایلدده یازدیغی قاراباغنامه^{۵۱} بیر نجه جهتده گوره دقتی چکیر. هر شئی دن اول، مؤلف، روس اوردوسونون ضابطی، کاپیتانی اولموش دور. آذربایجانین ایشغالی پروسسینده بیرباشا ایشتیراک ائتمیش، روس اوردوسونا اؤنملی خیدمتلر گؤستمیش دیر. اونون اثرینده ساواشین گئدیشی، حربی عملیاتلار، ساواشدا ایشتیراک ائتمیش شخصلر حاقیندا ماراقلی معلوماتلار وار. اما اونون بیرینجی و ایکینجی ایران-روس ساواشلارین تصویر بو ساواشلار حاقیندا رسمی وئرسیدان باشقا بیر

شئی دئییل. بو یازی-خاطرات روسیا اوردوسونون ایستهیی ایله یازیلیمیش و اونا تقدیم اندیلیمیش دیر. اودور کی، بو «قاراباغ نامه»-یه جدی تاریخی آراشدیرما کیمی باخماق دوغرو دئییل. بونونلا بئله، ۱۹-جو یوزایلین بیرینجی یاری سیندا یئرلی روسیا یانلی سی ائلیتین (هئچ اولماسا بیر قیسمی نین) دونیاگۆرو شونو، اونون احوال-روحیه سینی، سیاسی داورانیشینین اؤیرنمک باخیمیندان بو، چوخ اؤنملی قایناق دیر.

میرزه آدی گۆزل بی ده وطن آنلایشی قاراباغ لا محدودلاشیر، دیگر خانلیقلار، ائله جه ده قاجار ایرانین «آذربایجان» آدلی ایالتی اونون وطن آنلایشینا داخیل دئییل. میرزه آدی گۆزل بی ده ائتیک بیرلیک شعوروو ضعیف دیر، یا دا یوخدور. اونون غایه سی شخصی رفاه حالینی آرتیرماق دیر. او، روسیا قوشونلارینا خیدمت ائتمه یین ضرورلیگینی اساسلاندرماغا بئله جهد ائتمیر. عینی زاماندا بو اثرده ایران دؤولتچیلیک عنعنه سی نین قالیقلاری دا اؤزونو گؤستر مکده دیر. روسیا چارینی تعریفله بن زامان عنعنه وی فارس دؤولتچیلیک ریتوریکاسیندان [لغاضی] دا استفاده ائدیر. مثلاً، روس چاری حاقیندا «بؤیوک ایمپراتور، حورمتلی شاهنشاه، بوتون خالقلارین باشی نین آغاسی، اولدوز جلاللی، عظمتلی پادشاه»، «جمشید مرتبه لی، گونش تاجلی، اولدوز دستگاهلی، عالم لرین پناهی» کیمی ائیپتت لر [لقبلر] ایشله دیر.

میرزه جمال جاوانشیرین ۱۸۴۷-جی ایلده فارسجا یازدیغی قاراباغ نامه ده هم مضمون، هم ده فورما باخیمیندان بیرینجینی خاطرلادیر.^{۵۲} مؤلف اوزون زامان ابراهیم خانین و مئهدی قولو خانین یانیندا، داها سونرا ایسه روس قوشونوندا خیدمت ائتمیش دیر. بو خاطرات جانیشین و ورونسووون تکلیفی ایله یازیلیمیش، اونا تقدیم اندیلیمیش دیر.

احمد بی جاوانشیرین ۱۸۸۳-جو ایلده روسجا یازدیغی قاراباغ خانلیغی نین ۱۷۴۷-۱۸۰۵-جی ایل لرده سیاسی وضعیتینه دایر آدلی اثری ده قاراباغ خانلیغی نین قیسا تاریخینه حصر ائدیلیب. بو، آدی چکیلن ایکی

اثرین بیر قدر دییشیلمیش کومپئلیاتیو [مکمل] وئرسیاسی دیر.^{۵۵۳} اونلاردان چوخ سونرا یازیلماسینا باخمایارق، عینی اورتا یوزایل لره خاص سیاسی خرونیکا [تاریخچه] کاراکتیری داشیییر، کئچمیش سیاسی پروسئس لره روس حکومتی نین رسمی یاناشماسیندان کنارا چیخمیر. او بیر لریندن فرقلی اولراق، احمد بی جاوانشیرین اثری یکی دفعه - ۱۸۸۴-جو ایله تیغیلسده، ۱۹۰۱-جی ایله ایسه شوشادا کیتابچا شکلینده چاپ اندیلیمیش دیر.

شاعر و معلم میرمهدی خزانن ۲۴ فصیلدن عبارت قاراباغ تاریخی بو خانلیغین ۸۰ ایلیک تاریخینه حصر اندیلیمیش، میرزه آدی گؤزل بی و میرزه جامالین معلوم اثرلری نین خلاصه سیندن عبارت دیر. میرزه یوسف نئرسئسوون فارسجا یازدیغی «تاریخ صافی» اثرینی ده قاراباغ نامه لره عاید ائتمک اولار.^{۵۵۴}

کریم آغا فاتحین ۱۸۲۹-جو ایله یازدیغی شکی خانلاری نین مختصر تاریخی بو خانلیغین یارانماسی حاقیندا چوخ قیسا قئیدلر دیر.^{۵۵۵} اورتا یوزایل لره خاص قیسا ناراتیو [روایی] یازی دیر. حاجی سید عبدالحمیدین تورکجه یازدیغی «شکی خانلاری و اونلارین نسیل لری» آدلی اثری ده شکی نین تاریخینه حصر اندیلیمیش دیر. ال یازما شکلینده قالمیش، چاپ اندیلمه میس دیر.

بونلاردان باشقا گنجه (شئیخ ایبراهیم نسیح)، تالیس (میرزه احمد میرزه خوداوردی اوغلو، ۱۸۸۳) و قوبا خانلیق لاری نین (ایسگندر بی حاجینسکی) تاریخی حاقیندا اثرلر ده وار. اونلار دا یوخاریدا آدی چکیلیمیش اثرلر کیمی تاریخی خرونیکا کاراکتیری داشیییر.

دؤورون تکجه تاریخچی لری آراسیندا دئیل، بوتون ساوادلی زومره سی آراسیندا هم ده شاعیر، فیلولوق، فیلسوف کیمی مشهور اولان عابباس قولو

۵۵۳ - بیته اورادا، ص. ۱۴۹-۱۹۰.

554- Süleyman Əliyarlı (red.), Azərbaycan tarixi, s. 751-752.

555- Süleyman Əliyarov, Yaqub Mahmudov (red.), Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar, s. 268-271.

آغا قودسى (۱۷۹۴-۱۸۴۶، عابباس قولو آغا باكيخانوو)^{۵۵۶} فرقله نير. اونون گولوستانى-ايرم اثرى اورتا يوزايل لره خاص اولان «ناغيلچيلىق» دان (تحكيه اصولوندان) آرتيق يئننى آكادئميك آراشديرمايا كئچيدى گؤستيرير. اثر ۱۸۴۱-۱۸۴۲-جى ايل لرده فارسجا يازيلميش، سونرا اوزونون ده بيرباشا ايشتيراكى ايله «قافقازين شرق حيصه سى نين تاريخى» آدى ايله روسجايا ترجمه ائديلميش دير. روسيا ايمپراتورو و آكادئميك لرى نين تقديرى ايله قارشيلانماسينا باخماي اراق، جانيشين وورونتسوو بو اثرين خزينه حسابينا زامانيندا چاپ ائديلمه سينه لوزوم گورمه ميش دير.

اثرين اؤن سؤزونده عابباس قولو آغا قودسى تاريخ علمى قارشى سيندا دوران وظيفه حاقيندا قيمتلى فيكىر سؤيله يير. او يازير كى، «كئچميشى بيلمه دن، بوگونله ياشاماق - يول سوز صحرايا گيريب، بورادا مقصد سيز دولاشماق دير.» مؤلفه گؤره، تاريخچى ده بؤيوك مسؤوليت داشيير. اودور كى، او، «اؤز دينداش لارينا و وطنينه طرف سيز ياناش اراق، اينسانليغي بير عائله، يئر كوره سيني ايسه عمومى وطنى بيله رك» بو اثرينى عرصه يه گتيرميش دير.^{۵۵۷}

عابباس قولو آغا قودسى اثرى نين گيريشينده شيروان و داغيستانين جوغرافيا و اتنوقرافياسى حاقيندا ايلك دفعه اولراق گئنيش علمى آناليز وئيرير. بو آناليز عرب، فارس، عثمانلى، بيزانس، روس، اثرمنى قايناق لارينا اساسلانير. مؤلفه گؤره، «دربندين اطرافى، تاباسارانين بؤيوك حيصه سى، قوبا، شكى، باكى و شيروان اويژدلرى نين شرق حيصه سى و ساليانين اهالى سى فارس، عرب، تورك، مونقول و تاتارلارين تورمه لرinden عبارت دير.»^{۵۵۸} مؤلف، بيان ائديگى «غرض سيزليك پرينسپيينه» اويغون اولراق بير سيرا منبع لرين (مثلاً، بيزانس) غرضلى معلومات لاريني (هونلار، آتتيللا

۵۵۶- باشليجا اثرى اولان «گولوستانى-ارم»-ين اؤن سؤزونده مؤلف اوزونو عباس قولو قودسى كيمي تقديم ائدير. اما داها چوخ «عباس قولو آغا باكيخانوو» كيمي تانينير.

557 - Аббас-Кули-Ага Бакиханов, Гюлистан-и Ирам, редакция, комментарии, примечания и указатели З. М. Бунятова, Баку: Элм, 1991, с. 9-10.

حاقیندا) شرح سیز تکرار ائدیر.

قودسی شیروان و داغیستانین تاریخینی، دولایی سی ایله آذربایجان تاریخینی بئش دؤوره بؤلور. بیرینجی، ان قدیم زامانلاردان عربلرین قافقازدا گورونمه سینه قدرکی دؤورو نوی [نوح] و اونون اوغلانلاری حاقیندا معلوم افسانه ایله باشلایر. نویون بؤیوک اوغلانلاری نین، بو سیرادان بیرینجی اولاراق تورکون و خزرین تۆرمه لری نین بورادا یایلمالاری و اولارلا باغلی سیاسی حادثه لری چئشیدلی قاینقلاردان الده ائدیگی معلوماتلارلا نقل ائدیر. باشقا اوغلانلارلا و اولارین یاشادیغی جوغرافیا ایله باغلی بو بؤلومده گنیش معلومات وئیر. ایکینجی (عربلرین گلشیندن موغوللارین شیروان و داغیستانی ایشغالی)، اوچونجو (موغول ایشغالیندان صفوی لرین ایران تاختینا چیخمالارینادک)، دؤردونجو (صفوی لرین تاختا چیخماسیندان نادیر شاهین اؤلومونه دک)، بئشینجی (نادیر شاهین اؤلوموندن گولوستان صولحونه دک) مرحله لرین ماتریالی سیاسی حادثه لرین نارراتیو [روایی] عکسیندن عبارت دیر. خصوصاً سونونجو مرحله ده (روسایین ایشغالی مسئله لرینده) قودسی احتیاطلی اولماغا چالیشیر، مومکون قدر روس مأمورلارینی قیچقلاندرماماق ایسته ییر. مؤلف اثرین بو بؤلوم لرینده شرح وئرمکدن، حادثه لرین سببینی گؤسترمدن مومکون قدر چکینیر. بئله لیکله، ۱۹-جو یوزایلین بیرینجی یاری سی قوزئی آذربایجانین ان سئچکین فیکیر آداملاریندان بیری، یا بیرینجی سی اولان عابباس قولو آغا قودسی (باکیخانوو) اؤزونون اساس اثرینده، «گولوستانی-ایرم»ین باشلانغیجیندا قویدوغو مقصده - «دینداشلاری نین» اؤزونو درکینده، اولارین گئچک تاریخ شعورونون یارانماسیندا تکان وئریجی رول اوینایا بیلمه دی. عابباس قولو قودسی نین «وطن» آنلایشی شیروان-در بند-داغیستانلا محدودلا شیردی، «میللت» آنلایشی ایسه فورمالاشمامیشدی. اونون (و دیگرلری نین) تاریخ کونسپتی یالینز جوغرافیایا دایالی ایدی.

دئییلن محدودیت روسایین علم مرکز لرینده چالیشمیش میرزه کاظم بی، میرزه جعفر توپچوباش اوو کیمی علم آداملارینا دا عاید دیر. اولار روس شرق شناسلیغی ساحه سینده گؤرکملی مؤوقع قازانمیش، حتی أوروبا

آکادئمیالاری نین عضوو بئله سئچیلیمه یه نایل اولموشدولار. اونلار بؤلگه اؤلکه لری نین تاریخی، بوراداکسی دیل لری، بورانین فلسفی-دینی فیکری حاقیندا دیرلی اثرلر یازمیش، روس شرق شناسلیغینا اؤنملی توحفه لری وئرمیشلر. اما اتئیک-میللی شعورون گؤستریجی سی اولان مؤوضوعلار اونلارین یارادیجیلیغیندان کناردا قالمیش دیر.

ان گؤزه گلیم یئنیلیک تورک ادبیاتیندا باش وئردی. او، ۱۹-جو یوزایلین بیرینجی یاری سیندا یئنی ادبی ژانرلار، یئنی مؤوضوعلارلا زنگینلشدی. اونون سیاسی-اجتماعی مضمونو اؤلکی دؤوره نسبتاً خئیلی گنیشلندی. گؤزه چارپان جهت لردن بیر سی ده یئرلی ادبیات نومونه لری نین روس و آروپا دیل لرینه، اونلاردان اؤزتورکجه یه ترجمه نین میدانا چیخماسی اولدو. ادبیات سارای کاراکترینی دیشهرک داها چوخ خالق حیاتینا یاخینلاشدی، اونون چئشیدلی طرف لرینی عکس اتئدیرمه یه باشلادی. روس اوردوسونون گئنئالی اسماعیل بی قوتقاشینلی نین اؤزونون اساس ائیک اثری اولان و عائله یه، سئوگیه یئنی مناسبتی عکس اتئدیرن «رشید بی و سعادت خانیم» اثرینی فرانسیزجا یازماسی دا یئنی ادبی حادثه ایدی.

اجتماعی فیکری و احوال-روحیه نی عکس اتئدیرمک باخیمیندان تاریخچیلیکدن فرقلی اولراق ادبیاتین ایمکانلاری داها گنیش اولموش دور. قوزئی آذربایجانین ایشغالی و اوندان سونرا یارانمیش آغیر وضعیت ادبیات نومونه لرینده اؤز عکسینی تاپدی. جاواد خانین روس ایشغالینا مقاومتی گنجه لی شاعیر حسنین شعر لرینده وصف اولوندو. عبدالرحمان آغا دیلباز اوغنونون دا جاواد خانین ایگیدلیگینی اؤین موخمسی معلوم دور.^{۵۹} قازاخلی شاعیر لردن مصطفی آغا عاریفین روس حاکمیتی نین سورگون لرینه کسکین اعتراضی اوخوموش کسیم آراسیندا مشهور ایمیش. قاراباغ خان عائله سی نین نماینده سی اولان قاسیم بی ذاکیرین زنگین ارثینده موجود آغیر وضعیت دن شیکایت، روشوتین، قانونسوزلوغون یایلماسینا کسکین اعتراض چوخ گوجلودور. اونون وطن آنلایشی قاراباغلا محدودلاشمیر،

بوتون آذربایجانى قاپسايير. ديگر گؤركملى و نفوذلو ليريك شاعير ميرزه شفى واضحين اثرلرينده ده اجتماعى نيسگيل گوجلودور. واضحين اثرلى آلمان ديلينه، اوندان سونرا ديگر ديل لره ترجمه ائديليب، اوروپادا يايلىمشدى.^{۵۶۰}

اونو دا علاوه ائتمك گركدير كي، هم دئييلن شاعيرلرين، هم ده اونلارلا باشقالارى نين اثرلرينده كلاسسيك شعر اوسلوبو پوپوليارليغيني قوروماقدا ايدى. شاعيرلرين بير حيصه سى (او جمله دن، عاباس قولو آغا قودسى) هم ده فارسجا پوئزيا عنعنه سيني داوام ائتديردى.

۱۹-جو يوزايلين بيرينجى يارى سى و اورتالاريندا يئنيليكچيليك حركاتى ميرزه فتحعلى آخوندزاده (آخوندوو، ۱۸۷۲-۱۸۱۲)^{۵۶۱} ايله زيروه سینه چاتدى. بو گؤركملى شخصيتين زنگين ياراديجيلىغى ايله يئنيليكچيليك استقامتينده ايره لييه دوغرو بؤيوك آدديم آتيلميش اولدو. ميللى مدنيتده بير سيرا يئنيليكلرين ياراديجى سى محض ميرزه فتحعلى اولدو.

۱۸۵۰-۱۸۵۵-جى ايل لرده ميرزه فتحعلى بير-بيرى نين آردينجا آلتى كومنديا يازدى و بونولا ميللى دراماتورگيانين اساسيني قويدو. بو، موسلمان شرق مدنيتينده ده ايلك حادته ايدى. بو اثرلر قافقاز جانيشيني وورونتسوونون تاكيدى ايله يئرلى، خالق توركجه سينده يازيلدى. بو كومنديالار روسجا و سونرالار فارسجايا ترجمه ائديلدى، تيفليس و پئتربورق تاترلاريندا صحنه يه قويولدو و تورك مولئيرى، نين اثرلى بؤيوك رزونانس [سس] ياراتدى. حكايه ملا ابراهيم كيماگر، حكايه موسيؤ ژوردان حكيم نباتات و درويش مستعلى شاه جادوكن مشهور، حكايه خرس قولدورباسان، سرگذشت وزير خان لنكران، سرگذشت مرد خسيس (حاجى قارا) و مرافعه وكيل لرى نين

۵۶۰ - تفروعات اوچون باخين:

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, II cild, Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1960, s. 85-98; Hüseyn Baykara, Azərbaycan'da .Yenileşme Hareketleri. XIX Yüzyıl, ss.90-110

۵۶۱ - ميرزه فتحعلى توركجه و فارسجا اثرلرينى «آخوندزاده» كيمى ايمضالاميش، روسجا ياراديجيلىغيندا و ايداره ايشلرينده «آخوندوو» يازميشدير. سوي آد سونلوقلار نين ترجمه ائديلمه سى پراكتيكاسى سووتت دؤوروندىك داوام ائديب.

حکایتی آدلی بو اثرلرین اساس مؤوضوعسو پاتریارخال-فئودال جمعیتینده کی نادانلیق، ایکی اوزلولوک، یالان، خسیسلیک کیمی عیبلرین تنقیدی ایدی. فیروودین بی کؤچرلی سونرالار یازاجاقدی: «اولینجی امتحان، او دا بئله کامیل و گؤزل صورتده، عیب دن خالی، قصوردان اوزاق، نیظافت و محسنات ایله دولو؛ آذربایجان تورکلری نین دولانا جاعی نین، عادات و آدابی نین حقیقت گؤستریجی بیر آیناسی.»^{۵۶۲}

۱۸۵۷-جی ایلده میرزه فتحعلی آلدانمیش کواکب آدلی پوئستینی یازمیش دیر. بو اثرینده مؤلف ایران تاریخی نین شاه عابباس دؤوروندن گؤتورولوموش بیر حادثه نی ساتیرا-سرگذشت شکلینه سالمیش، ایران داکی کئچمیش و دولایی سی ایله مؤوجود ایداره چیلیک سیستئمینی اله سالمیش، بورادا حاکم اولان قانونسوزلوق، اؤزباشینالیق، روشوت خورلوقو قبارتمیش دیر.

تخمیناً عینی و اختدا میرزه فتحعلی عرب ایفباسی اساسیندا یئنی ساده لشدیریلیمیش ایفبا حاضر لاییب، بو لایحه نی گؤرکملی دیلچی عالیم لره، شرق شناس لارا، ائله جه ده ایران و عثمانلی نین دؤولت آدام لارینا گؤندیریر، ایفبا اصلاحاتی اوغروندا احتراصلی مبارزه یه باشلاییر. بو مقصدله ایستانبولا گئدیپ، عثمانلی علم لر آکادئمیا سیندا («جمعیت علمیه عثمانیه») بو لایحه نین مذاکره سینه قاتیلیر. سفری نین نتیجه سیز قالماسینا باخمایاراق، او، ایفبا اصلاحاتی اوغروندا مبارزه سینی داوام ائتدیریر، ایکینجی لایحه سینی حاضر لاییب، دوست لاری واسطه سیله دستک آراییر. بو سعی لری ده نتیجه وئرمه دیگیندن عرب قرافیکاسیندان تام ال چکیب، لاتین قرافیکاسی اساسیندا یئنی ایفبا لایحه سی ترتیب ائدیر. ایفبانین دییشمه سینه میرزه فتحعلی بؤیوک اؤنم وئیریر، حتی اونو موسلمان شرقی نین ترقی سی قارشسییندا دوران اساس مانعه حساب ائدیر. او یازیردی: «عرب لر... بیزیم بوینوموزا ائله بیر ایفبا دا باغلامیش لار کی، اونون سایه سینده حتی عادی ساواد صاحبی

اولماق بئله بیزیم اوچون ان چتین ایش لردن اولموش دور.^{۵۶۳}

عادیل، معارفچی پادشاه کونسئپتی نین تأسیرسیز قالماسیندان، ایفبا اصلاحاتی ساحه سینده اوغورسوزلوغوندان سونرا میرزه فتحعلی نین اجتماعی مسئله لره مناسبی داها دا سرتله شیر، اوندا شرقین دئسپوت حاکم لرینه و مرتجع روحانی لرینه قارشى کسکین نیفرت حسی یارانیر. ایسلام دونیاسیندا «فاناتیزمی آرادان قالدیرماق»، «آسیا خالق لارینی نادانلیق و غفلت یوخوسوندان اویاتماق» و مدنی ترقی یولونا استقامتlendirمک اوچون ۱۸۶۳-۱۸۶۵-جی ایل لرده مشهور کمال الدوله مکتوب لاری نی یازیر، اونی فارسجایا، داها سونرا روسجایا چئویریر.

کمال الدوله مکتوب لاری فلسفی تراکاتی نین [ایده] اساس ایدئیاسی ایرانین، عمومیتله موسلمان شرقی نین گئریده قالماسی نین بیرینجی سببی نین ایسلام دینی اولماسی فیکری دیر. «بوتون دین لری پوچ» حساب ائتمه سینه باخمی اراق، مؤلف، پروتستانتیزمی نومونه گوستریر، ایسلامدا دا بئله کؤکلو اصلاحات لارین اولماسی گرکلیگی ایدئیاسینی ایره لی سورور. میرزه فتحعلی بعضی کاتولیک اؤلکه لرینده «دینی اعتقادلارا باغلان دیق لاری و کشیش لرین و افسانه چی لرین سؤزلرینه قولاق آس دیق لاری اوچون علم و صنعت لرده گوندن گونه تنزوله اوز قویدوقلارینا» دقتی چکیر. پروتستانت اؤلکه لرین اینکیشافی حاقیندا ایسه یازیر: «... اما آوروپانین باشقا میللت لری، خصوصاً اینگیلیس، فرانس و یئنگی دنیا [آمریکا] میللت لری دینی اعتقادلارین قئیدیندن آزاد اولاراق، عقل و فلسفه یه پیرویلیک ائتدیک لریندن، علم و صنایع ده گون به گون، ساعات با ساعات ترقی ائتمکده دیرلر. اونلارین علم لری سایه سینده دونیادا غریبه اختراع لار و اینسان اؤولادی نین خوشبختلیک و آسایشینه سبب اولان ماراقلی یئنیلک لر میدانا گلیمش، علم و معرفت واسطه سی ایله آوروپا اهالی سی ترقی ائتمیش دیر.»^{۵۶۴} اثرین باشقا بیر یئرینده ایسه عینی مودئل ایسلام عالمی اوچون اویغون

563 - Mirzə Fətəli Axundzadə, Əsərləri, II cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2005, s. 238.

564- Mirzə Fətəli Axundzadə, Əsərləri, II cild, s. 123.

گورولور: «بیر ده مؤلف ایسته میر کی، خالق آتئیست اولسون، دین سیز و ایمان سیز اولسون. بلکه مؤلفین مقصدی ایسلام دینی نین عصر و زمانه یه موافیق اولراق پروتستانتیزمه مؤحتاج اولدوغونو گؤستمک دیر. ائله کامیل پروتستانتیزمه کی، او ترقی و سیویلیزاسیون شرطلرینه موافق اولسون، بشرین هر ایکی جینسی نین آزادلیق و حقوق برابرلیگینه قرار وئرسین، اؤز سیاسی تدبیرلری ایله شرق پادشاهلاری نین دئسپوتیزمینی یومشالتماسین و کیشیلی-آروادلی بوتون ایسلام طایفاسی نین ساوادلی اولماسینی واجیب ائتسین.»^{۵۶} آخوندزاده بو اثرینده ایسلام دینی نین اساس احکام، آیین و مدعالارینا قارشی چیخیر، ایسلام بؤیوک لرینی تنقید (بعضاً حتی تحقیر) اندیر، دینین قادین مسئله سینده اوینادیغی منفی رولو، چوخ آروادلیغی، روحانی لرین بیر سیرا یئرسیز قاداغالارینی پیسله ییر، محکمه لری علمانین انحصاریندان چیخارتماغی اصرارلا طلب اندیر.

آلدانمیش کواکیب، ده میرزه فتحعلی عادیل حؤکمدار طرفداری دیرسا، تکاملچو دورسه، کمال الدوله مکتوب لاری، ندا آرتیق اونون سیاسی باخیش لاری نین سرتلشدیگی نین شاهیدی اولوروق. ایکینجی ده او خالق کوتله لری نین سیاسی حیاتدا فعال ایشتیراک ائتمه سینی ایسته ییر، انقلاب دان («رئولویوسیون» دان) بحث اندیر. آخوندزاده سوسیال-سیاسی مسئله لردن، ظلم، قانونسوزلوق، اؤزباشینالیق دان دانیشارکن آرتیق فریاد چکییر.

آذربایجان دا ادبیات، فلسفی و ائستتیک فیکره گتیردیگی ینیلیکلره باخمایاراق، میرزه فتحعلی آخوندزاده سونرالار ایران میللتچیلیگی نین، تورکلوگو رد ائدن مرتجع پان-ایرانیزمین یارانماسیندا اؤنملی رول اوینادی. ۱۹-جو یوزایلین سون لاریندان باشلایاراق بو جریانین داشیییجی لاری پان-ایرانیزمی عرصه یه گتیررکن آخوندزاده نین اثرلریندن، خصوصیه «کمال الدوله مکتوب لاری» ندان گئنیش استفاده ائتدییر.

آخوندزاده بوتون فلسفی-پولیسیستیک اثرلرینده وطنینی ایران ساییر،

اؤزونو «ایرانلی»، «ایران میللتی نین عضو»، فارس حساب ائدیر.^{۵۶۶} ایرانین مؤوجود وضعیتینه قارشی ساسانی دؤورو ایرانین «مؤحتشملیگی»نی قویور. کمال الدوله نین بیرینجی مکتوبو «ای ایران، هانی سنین او شوؤوکتین و سعادتین کی، کیومرث و جمشید و گشتاسیب و نوشیروان و خوسرو پرویز اعصاریندا وار ایدی؟»^{۵۶۷} نیداسی ایله باشلانیر و بوتون اثر بویو بو فیکیر دفعه لرله، مختلف فورمالاردا تکرار ائدیلیر.^{۵۶۸} قدیم ایران تاریخی کیمی ایرانین قدیم ساکین لری ده ایدئاللاشدیریلیر: «اینکار ائدیله بیلمز کی، پارسی لر و زردوشتی لر و ایرانین بوتون فارس دیللی موسلمان لاری فطرتاً حسن اخلاقدا و حرکت لرینده بوتون میللت لرین قاباقجیل لاری دیر. اونلارین خوش نفسلیگی، خوش اخلاقلیغیندا، اطاعت کارلیغیندا، اخلاص کارلیغیندا و پادشاه پرستلیگینده بو دلیل کافی دیر کی، بو ساییلان صفت لرین واسطه سی ایله عرب لرین غلبه دؤورونده دئسپوت پادشاه لارین اینه دوشموش، بو گونه قدر پادشاه لارین و اونلارین مروّتسیز عامل لری نین جوربه جور جوور و سیتم لرینه قاتلاشیب صبر ائتمیش لر و قطعاً دونیانین او بیری میللت لری کیمی آزادلیق فیکرینده دئیل دیر لر.»^{۵۶۹} آخوندزاده

۵۶۶ - کلنل میرزه فتحعلی آخوندزاده نین اؤزو طرفیندن یازیلیمیش بیوگرافی سی، یعنی ترجمه ی-حالی» باشلیق یازیدا میرزه فتحعلی یازیردی: «منیم آتام میرزه محمد تقی حاجی احمد اوغنون اولو بابالاری فارس قبیله لریندن اولموشدور.» (میرزه فتحعلی آخوندزاده، اثر لری، ۳-جو جیلد، باکی: شرق-غرب، ۲۰۰۵، ص. ۲۱۵). ۱۸۴۵-جی ایلده یازیلیمیش شهادت نامه ده ایسه اونون نسلین «تورکمن طایفلا ریندان» اولدوغو بیلدی ریلیر. (یئنه اورادا، ص. ۲۲۲). ۱۸۵۸-جی ایلده تهراندا کی دؤولت آدام لاریندان بیر سی حسین نظام الدوله یه یازدیغی مکتوبوندا تورک بویوندان اولدوغونو خصوصی گؤستریردی: «ائشیتیمیشم کی، جنابینیز موقدم ائلیندنسنیز. من ده آتا و آنا طرفدن موقدم.» (یئنه اورادا، ص. ۳۹). زردوشتی لرین تهراندا یاشایان رهبری مانوکجی صاحبه ۱۸۷۱-جی ایلده یازدیغی مکتوبدا آخوندزاده گؤستریردی: «قوی بوتون ایرانلی لار بیر حقیقتی باشا دوشه رک دئسینلر کی، بیز پارسلارین اوولادییق، ایران بیزیم وطنیمیز دیر... من اؤزوم ظاهراً تورک اولسام دا، اصلیم پارس لار نسلیندندیر. اولو بابام حاجی احمد رشتدن گلیب، آذربایجاندا وطن تاپمیشدیر.» (یئنه اورادا، ص. ۱۴۲). فیرو دین بی کؤچرلی میرزه فتحعلی نین ائتیک منسوبیتینه دقت چکمی ش، ترجمه یی-حالینا دایاناراق اونون «فارس طایفه سیندن» اولدوغونو بیلدیرمیشدیر.

(Firudin Bəy Köçərli, Azərbaycan ədəbiyyatı, I cild, s. 398).

567 - Mirzə Fətəli Axundzadə, *Əsərləri*, II cild, s. 20.

۵۶۸ - مثلاً، باخین: یئنه اورادا، ص. ۲۰-۳۰، ۱۲۴، ۱۲۹، ۲۳۸.

569 - Mirzə Fətəli Axundzadə, *Əsərləri*, II cild, s. 129.

تورک حاکمیتینه قارشى یؤنلمیش اسماعیلی لر حراکاتینی وصف ائدیر. ۵۷۰ او، تهراندا چاپ ائدیلمن میللت قزئتی نین مونشی سینه یازدیغی مکتوبدا دقت چکن بیر تئزیس ایرهلی سورور: «ایسلامیتدن قاباقکی ایران قومونون علامتی جمشید تاختی، ایستخر قالاسی کیمی قدیم پادشاهلارین آثاری دیر. ایسلامیتدن سونراکی ان مشهور آئاردان بیری ایسه صفویه پادشاهلاری دیر کی، اثنا عشریلیک مذهبنه ایراندا رواج وئریب، اونون مختلف طایفالارینی واحد بیر میللت حالیندا نیظاما سالمیش لار و ایرانین آیریجا، مستقیل دؤولت اولماسینا سبب اولموش لار.» ۵۷۱ تصادفی دئیل دیر کی، آخوندزاده فارس لارین آنا کیتابی اولان شاهنامه نی و اونون مؤلفی فردوسی نی بوتون ادبی اثرلردن و ادیبلردن اوستون توتور. او قطیعتله یازیر: «الحق دئمک اولار کی، میللت ایسلام آراسیندا پوئزیا عبارت دیر فقط فردوسی نین اشعاریندان کی، مثلی هئچ بیر بشره ایسلام میللتیندن بو زامانا قدر مقدور اولمایب دیر.» ۵۷۲

کمال الدوله مکتوبلاری اساساً عرب لره، قیسماً ده تورک لره قارشى نیفرت روحوندا یازیلیمیش دیر. او حساب ائدیر کی، وطنی ایرانین گئریده قالماسی نین اساس گوناھکاری عرب ایشغالی، ایسلامین قبول ائدیلمه سی دیر. بو فیکری دفعه لرله اثرلرینده تکرار ائدیر. ۵۷۳ اثرین بیر یئرینده ادعا ائدیلیر: «اگر عرب لر ظهور ائتمه سه یدی لر، آفریقا و آسیا مسأط اولماسایدی لار، بو اولکه لرین علم لرینی قرآن خاطرینه و اؤز دیل لری خاطرینه یئله وئرمه سه یدی لر، بو گون بو اولکه لرین خالق لاری سیویلیزاسیون و معرفتلی خالق لار سیراسیندا اولار و یئر اوزونون خوشبخت لریندن حساب ائدیلدیلر.» ۵۷۴

آخوندزاده ایران تاریخینده تورک لرین و تورک سولاله لرین رولونو دا منفی قیمتلندیریر، ایرانین بدبختلیگی نین ایکینجی سببکاری کیمی اونلاری

۵۷۰- یئنه اورادا، ص. ۸۵-۸۹، ۳۰۱.

۵۷۱- یئنه اورادا، ص. ۱۵۸.

۵۷۲- یئنه اورادا، ص. ۳۱.

۵۷۳- مثلا، باخین: یئنه اورادا، ص. ۳۰، ۵۸، ۹۹، ۱۱۰، ۱۲۴-۱۲۵، ۱۳۸.

۵۷۴- یئنه اورادا، ص. ۱۲۷.

گؤرور، اما عرب لره نسبتاً اونلارا نیفرتینی آچیق شکیلده ایفاده ائتمکدن چکینیر. فارس لاری نظره آلاق ایران اهلی نین باشینا گتیریلن لری صادالایان و حاضیرکی وضعیتیندن شیکایت ائدن آخوندزاده، کمال الدوله نین بیرینجی مکتوبوندا یازیر: «سین خالقیندان ایکی یوز مینه قریب ذوکورن و اونائین عیال و اطفال لاری ایله تورکمان لارین (اوخو: قاجار لارین - ن.ن.) اینده مشقت اسیرلیکده گرفتار اولوب، همیشه ناله و افغان ایله روزگار لارینی باشا آپاریرلار و بیر کس اونلارین دادینا یتیشمیر و اونلاری خلاص ائتمک خیالینا دوشمور.»^{۵۷۵} یئنه همین مکتوبدا آخوندزاده، «دونیانین وضعیتیندن، مملکتی ایداره و تربیه ائتمک قایدالاریندان، عدالت، مروّت، رعیت پرورلیک و وطن پرورلیکدن خبری اولمایان» قاجار سولاله سیندن اولان پادشاهی «جمشیده تایی توتماغین» مومکون اولمادیغینی بیلدیریر.^{۵۷۶} مکتوب لاری نین بیرینده میرزه فتحعلی «چینگیز خان دان توتמוש صفوی لره قدر پادشاه لارین لیاقتی نین» اولمادیغینی بیلدیریر، سلجوقلولا ری نادان آدلاندیریر.^{۵۷۷} اؤزونو «ایران میللتی نین بیر عضوو» حساب ائدن آخوندزاده نین عثمانلییا دا مناسبتی چوخ پیس دیر. عثمانلی تورک لرینی «طبیعت لری اوزره تنبل اولان و نه اولویه، نه ده دیری یه های وئرن» ساییر.^{۵۷۸} میرزه فتحعلی عثمانلی داکی تورکجه ایله «زاقاقاز یادا یاشایان تاتار لارین دیلی» نی، تعجب لودور کی، «کؤکوندن فرقلی» دیل لر ساییر.^{۵۷۹} آذربایجان تورکجه سینی «آذربایجان دیلی» آدلاندیران و ایلک دفعه دؤوریه یه بوراخان دا اولای بیلسین کی، آخوندزاده دیر.^{۵۸۰} آخوندزاده نین درام اثر لرینی یازدیغی دیله «زاقاقاز یادا یاشایان تاتار لارین دیلی» مناسبتی ده سوال لار دوغورور: «تاتار لار ایندی یه قدر خالص تاتار دیلینده ادبیات دان محروم دورلار و بو دیلده اوخوماق اوچون اوریزینال اثر لره تصادف ائدیلیمیر؛ اگر تاتار دیلینده بعضی اثر لر وارسا دا، اونلار یا باشقا دیل لردن ترجمه

575-Mirzə Fətəli Axundzadə, Əsərləri, II cild, s. 23-24.

۵۷۶- یئنه اورادا، ص. ۳۶.

577 - Mirzə Fətəli Axundzadə, Əsərləri, III cild, s. 123; Mirzə Fətəli Axundzadə, Əsərləri, II cild, s.88.

578 - Mirzə Fətəli Axundzadə, Əsərləri, II cild, s. 208.

579 - Mirzə Fətəli Axundzadə, Əsərləri, III cild, s.30.

۵۸۰- یئنه اورادا، ص. ۱۹۴-۱۹۵.

اندیلیمیش، یا دا فارس، تورک و عرب سؤزلری ایله دولو آنلاشیلماز بیر دیلده یازیلیمیش دیر. بئله لیکله ده بو اثرلر، داها دوغروسو، بو ترجمه لر اساسیندا تاتار دیلی نین روحونو آنلاماق و بو دیلین خالقین ایشلتدیگی وضعیتینده اؤیره نیلمه سی مومکون اولمادیگی کیمی، همین اثرلره اساسلاناراق، بو دیلین قرامماتیک قایدا و قانون لارینی، حتی بئله بیر قایدا-قانونو اؤیرنمک اوچون گؤستریجی ادبیاتی ترتیب ائتمک ده مومکون دئییل دیر.^{۵۸۱} آخوندزاده نین تورکجه پوئزیایا مناسبتی ده یانلیش دیر: «تورک آراسیندا دخی بو زامانا قدر موتقددیمیندن شاعیر اولمایب دیر. فضولی شاعیر دئییل و خیالاتیندا اصلا تأثیر یوخدور؛ آنجاق ناظیمی-اوستاد دیر.»^{۵۸۲}

مدنی و اجتماعی حیاتدا بؤیوک نفوذ صاحبی اولان میرزه فتحعلی نین^{۵۸۳} مؤوجود روس حاکمیتینه مأمور-کونفورمیست مناسبتی ده سونرالار تبلیغات مقصدی اوچون گئنیش استفاده اندیلیمیش دیر. او، ۱۸۷۷-جی ایلده حسن بی زردابی یه عنوانلادیگی مکتوبوندا یازمیشدی: «ال چک بیزیم یاخامیزدان! بونا آنجاق شاکیر اول کی، دؤولت روسیه نین تحت حمایتینده، کئچن زمانه لرین قوشون کئشلیگیندن و چاپقینیندان آزاد اولوب، آسایش تاپمیشیق

۵۸۱ - یئنه اورادا، ص. ۳۰.

582 - Mirzə Fətəli Axundzadə, Əsərləri, II cild, s. 152.

بعضی مؤلفلر سونرالار درام اثرلرینی یئرلی دیلده یازدیگی اوچون میرزه فتحعلینی یانلیش اولراق گؤرکملی تورکچولر سیراسیندا گؤستریرلر. یوسوف آکچورا اونو تورکچو سايسا دا فیکرینده قطعیتلی دئییل:

“Ahundzade Mirza Feth Ali, dildə fiilen Türkçülük etmiş oluyor; fakat Mirza'nın Türk milliyetçiliği ile ilgili düşünce ve görüşlerine dair benim elimde ciddi bilgiler yoktur... Mirza Feth Ali, açıktan açığa Türk milliyetçiliği yaymış değildir. Ancak komedileriyle, harflerin islahı derdiyle bu gayeye doğru yürümüştür.” Yusuf Akçura, Türkçülük. Türkçülüğün Tarihi Gelişimi, İstanbul: Türk Kültür Yayıncılığı, 1978, s.66, 87.

۵۸۳ - دئییلنلر گئنیش کوتله اوچون سجه وی دئییلدی. کؤچرلی یازیر: «آزاده فیکیرلی، صاف عقیده لی و عقلی-سلیمه ایطاعت اندیجی بیر ووجود اولدوغو اوچون چوخلاری اونو بی دین و لامذهب آدلاندیریپ تکفیر اندرلریمیش. عقیده سی اوچوندان اونون ان یاخین دوستلاری و اقرباسی آخیردا اوندان اوز چؤنده ریب ایبا ائتمیشلر و وفاتیندا تشیع-جنازه سینه و نامازینا بیر کس گلمه ییب، دؤرد نفر حامل آر تیق اهانتله اول مرحومون تابوتونو مزارستانا آپاریب، نامازسیز، دعاسیز و تلقینسیز دفن ائتمیشلر.»

(Firudin Bəy Köçərli, Azərbaycan ədəbiyyatı, I cild, s. 426-427).

و زندگانلیقدان راضی ییق.»^{۵۸۴}

بئله لیکله، ۱۸۷۰-لره قدرکی تاریخی مرحله ده ائتنوسون کئچمیشی حاقیندا دوغرو-دوروست کونسئپت یارانمادی؛ «وطن» آنالیشی دقیقلمه دی؛ دلیلین و ائتنوسون آدی مسئله سینده کی غیر معینلیک داها دا آرتدی (اساساً «موسلمان لار»، رسماً «زاقافقازیا تاتارلاری»، ادبی محیطده «تورک لر»، نادراً «آذربایجان لی لار»). اوخوموش کسیم بیر قایدا اولاراق یازی لاریندا روس حاکمیتی نین آسایش یاراتدیغینی اؤیور، روس مدنیتی و ادبیاتینا سجده ائدیردی. سونرالار ممد امین رسولزاده یازاجاقدی: «واختیله فیردوسی نین رومانئیزی، سعدی نین درین حکمتی، حافیظین دادلی غزل لری قارشی سیندا بایلان «میرزا»، بو دفعه ده لئرمونتوون داغ لارا اوچان روحو، پوشکینین سو کیمی آخان نیطقی، تولستویون مسیحانه فلسفه سینه وورولموش بیر «اوپچیتل» ایدی.»^{۵۸۵}

رسولزاده نین «اوپچوتل» آدلاندیردیغی بو یئنی اوخوموش طبقه تحصیل سیستمینده یئنی حادثه اولان روس مکتب لری نین یئتیرمه لری ایدیلر. روس حاکمیتی نین بورالاردا قالیجی اولماسی اوچون یئرلی و روس دیل لری نی بیلن ساوادلی آدام لارا احتیاجی واردی. ۱۸۳۰-لاردا آذربایجانین اکثر قزا (اویژد) مرکز لرینده آچیلیمیش بو ایکی سینیفلی (سونرالار اوچ سینیفلی) مکتبلرده روس دیلی، حساب، تاریخ و جوغرافیا درس لرینی روس معلم لر، قالان درس لری ایسه یئرلی لر دئییردی. باکی دا سونرالار تام اورتا تحصیل وئرن گیمنازیا یارانمیشدی. آرسایلی روس مکتب لری نین یانیندا آذربایجانین بؤیوک کندلرینده اولان مکتبلر قالیردی. بو مکتبلرده تحصیل عنعنه وی، اورتا یوزایل لره خاص اولان مئتودلارلا آپاریلیردی.^{۵۸۶} اونلارین م آذون لاری اساساً فارس و عرب دیل لرینی، قرآنی، شریعتی، فارس ادبیاتینی اؤیرنمیش، فارس کولتورونون تأثیر آلتیندا اولان رسولزاده نین دندیگی بو «میرزه» لر

584 - Mirzə Fətəli Axundzadə, Əsərləri, III cild, s. 205.

585 - Mehmet Emin Resulzade, Azərbaycan Cumhuriyeti (Keyfiyet-i teşekkülü ve şimdiki vaziyeti), s. 14.

ایدیلر. طبیعی کی، انفککتیو-میللی تحصیل سیستئمی اولمایان یئرده منسوب اولدوغو خالقباغلی ضیالی لار سینفی نین یارانماسی دا مومکون دئییلدی.

بوتون بو منفی حال لارا باخمی اراق، بو مرحله ده مثبت مثیل لره اؤزونو گؤستر مکه ایدی. یئنی اجتماعی-سیاسی و مدنی شرایط یئنی یاناشما طلب ائدیردی. آنادیللی ادبیات و ادبی دیل ایره لی یه دوغرو بؤیوک آدیم آتدی. حقیقت نامینه بورادا اونو دا علاوه ائتمک گرک دیر کی، روس حاکمیتی (خصوصاً کنیز و ورون تسوو) بورادا ایرانین مدنی نفوذونو یوخ ائتمک اوچون یئرلی تورکجه ده ادبی اثرلرین یارانماسینا دستکله دی، فارسجانین فونکسیونال دایره سی نین محدودلاشدیر یلماسینا چالیشدی. بعضی ادبیات خادیم لری روس حاکمیتی نین پیسلیک لرینی افشاء ائدی، اؤز شعرلرینده اونو لعنتله مکدن ده چکیمه دی. یئرلی تورک ائلیتی ائنوسون گئریده قالماسی نین فرقی نه وارماغا باشلادی، بو گئر یلیگین آرادان قالدیر یلماسیندا معارفین یای یلماسینا مستثنی اؤنم وئردی. محدود دا اولسا محض بو ایره لبله ییش لر نؤوبتی مرحله ده دقت چکن اوغورلارین قازانیلماسینا زمین یاراتدی.

میللی او یانیش مرحله سی. زردابی

یئنی مرحله نین باشلانماسی حاقیندا رسول زاده یازیر: «سنه لر کئچدی، بیر طرفده «میرزا»، دیگر طرفده «اوجیتئل» دوردو. بونلار بیر چوخ زامان آنلاشامادیلار. فارسلاشمیش میرزا کیمی، روسلاشمیش اوجیتئل داخلی خالقین حدساً دویدوغو مطلبی بیر چوخ زامان درک ائده مه دی. نهایت بیر چوخ کجاولر کئچیلدی. مکتب و مدرسه لره قارشلی اصول سوز مبارزه لردن سونرا «اوجیتئل» مقصدی آنلادی؛ بیلدی کی: سعدی، نی ده، تولستوی و دا تورک خالقینا اؤیرتمک، تورکو اونلارلا آشنا ائتمک هم لوزوملو، هم فایدالی دیر. فقط بونونلا برابر تورکو کندی سعدی، سیندن، تولستوی و ندان

محروم ائتمک اولماز.»^{۵۸۷}

بو یئنی کیفیت مرحله‌سی نین اؤنچول شخصیتی حسن بی زردابی - ملیک‌زاده (۱۸۴۲-۱۹۰۷) اولدو. آرتیق ایختیارلاشمیش آخوندزاده نین پئسیمیزمینی [بدینی] و ضدیت لرله دولو استعدادینی زردابی نین صمیمی و دقیق ایفاده اولونموش مرامی، نماینده‌سی اولدوغو خالقین پروبلملری نین حلینه یؤنلمیش انرژی‌سی و اوپتیمیزی عوض ائتدی. آخوندزاده نین «ال چک یاخامیزدان!» طلبینی گنج حسن بی «... ایختیار صاحبی سینیز، گورونور دینجلمک ایسته ییرسینیز. الله راحاتلیق وئرسین، آنجاق ائله فیکیرلشمه یین کی، خالقین معارفلمه‌سی بیر مقاله یا پیئسله دوزه‌له‌سی شئی دیر. خئیر، بورادا گوروله‌سی ایش چوخ-چوخ دورا!» شکلینده جاوابلادی.^{۵۸۸} روس حاکمیتی آلتیندا اولماسیندان ممنونلوغونو ایفاده ائدن میرزه فتحعلی نین کونفورمیست مؤوقئیندن فرقلی اولاراق زردابی تاریخی و چاغداش گئرجکلیگی اورتایا قویدو. او یازیردی کی، «بیر نئچه ایل دیر کی، روس دؤولتینه تابع اولموشوق»، «دؤولت روس بیزیم ویلایتی ضبط ائندن ایره‌لی...»^{۵۸۹} «زاقاق‌زایادا یا شایان تاتارلارین دیلی» نین عثمانلی‌داکی رسمی دیل دن «کؤکلو فرقی» اولدوغونو ادعا ائدن میرزه فتحعلی دن فرقلی اولاراق زردابی یازیردی: «دوغرودور، عثمانلی دیلی بیزیم دیل ایله دوز گلمیر، اما اونلارین ائله تفاوتو یوخدور کی، بیریندن او بیرینه ترجمه ائتمک لازیم اولار.» زردابی اساس فرقین عثمانلی‌داکی رسمی و ادبی دیله عرب، فارس و باشقا دیل لردن چوخلو آینما سؤزلرین گیرمه‌سی ایله ایضاح ائدیر.^{۵۹۰} بونونلا بئله زردابی فارس دیلی و کولتور عنعنه‌سی نین هله آذربایجاندا یایغین اولدوغونو دا گورور و کینایه ایله یازیر: «اگرچی ایستانبول شهرینده موسلمان لار اوچون چوخ قزئت چاپ اولونور، اما اونلار عثمانلی دیلینده اولدوغونا بیزیم اوچون ائله لذت ائله‌مز، لاکین «اختر»

587 - Mehmet Emin Resulzade, Azərbaycan Cumhuriyeti (Keyfiyet-i teşekkülü ve şimdiki vaziyeti), s. 15.

588 - Mirzə Fətəli Axundzadə, Əsərləri, III cild, s.258.

589 - Əkinçi. 1875-1877. Tam mətni. Transliterasiya və tərtib edən Turan Həsənzadə, Bakı: Avrasya Press, 2005, s. 25, 367.

قزئی فارس دیلینده چاپ اولوندوغونا و فارس دیلی بیزیم ویلایت لرده چوخ ایشلندیگینه اومیدواریق کی، اونو بیزیم طرف لره گتیردن چوخ اولا. اگر غیر مملکت لرین ساکین لری «اختر» قزئین گتیرتمک ایسته یه لر، اونلارا مصلحت اندیریک کی، اونو بیرباش ایستانبول دان گتیرسین لر.^{۵۹۱} زردابی نین عثمانلی یا عمومی مناسبتی ده فرقلی دیر. اونون هئچ بیر یازی سیندا عثمانلی یا دوشمن، یا یاد-لافتید مناسبت یوخدور.

گنج زردابی اوخوموش کسیمین عمومی پریشانلیق حالیندا اولدوغو بیر دؤورده باشلادیغی یئی، اینانلماز فایدالی ایش لرله اومید یاراتماغا چالیشدی و فداکار حیاتی ایله بونا نایل اولدو. او، تیفلیس گیمنازیسی و موسکوا اونیورسیتئینی بیتیریب، وطنه دؤندوکدن سونرا بیر مدت مختلف ایداره لرده کیچیک مأمور کیمی چالیشدی. بو ایداره لرده کی روشوت و حاقسیزلیق موحیطی اونو سیخدیغیندان باکی گیمنازیاسینا معلم دوزلدی.

گنج حسن بی ن یئرلی جمعیتین حیاتینا گتیردیگی بیرینجی یئنیلیک و خیدمت آذربایجاندا ایلك خئیریه جمعیتینی یاراتماسی ایله باغلی دیر. مکتب دن آلدیغی معاشین یوخسول طلبه لره یاردیما یئتمه دیگینی گؤرن حسن بی، قونشولارین تجروبه سیندن چیخیش ائده رک تحصیل ساحه سینده یاردیم ائتمک اوچون خئیریه جمعیتی نین یارادیلماسی مسئله سینی قالدیردی. حسن بیه گؤره، خالق لار آراسی حیات «زندگانلیق جنگی» ندن عبارت دیر و بو مبارزه ده اودوزان طرف اولماماق اوچون ایلك نؤوبه ده خالقین تحصیلینده کی برباد وضعیت ی دوزلتمک لازم دیر. زردابی نین تخمین لرینه گؤره، باکی قوبئر نیاسیندا عمومی اهالی نین (۱۰۰ مین) جمعی ۱۰ مینی ائرمینی، روس لار اوندان دا آز ایدیلر. اما قوبئر نیاداکی یئگانه گیمنازیادا اوخویان ۵۰۰ طلبه دن ۲۵۰-سی روس، ۱۵۰-سی ائرمینی، جمعی ۱۰۰-و ایسه موسلمان ایدی.^{۵۹۲} او یازیردی: «بیزیم ایله زندگانلیق جنگی ائدن میللت لر علم تحصیل اندیرلر. اونا بناءً گرک بیز ده علم تحصیل ائدک کی، اونلارا زندگانلیق جنگینده غالب اولماساق دا، اونلارین برابرینده دایانیب دوراق،

یوخسا دؤولت و خوش گذرانلیق اونلارین الینه گنده جک دیر و بیزلر مرور ایله زندگانلیق جنگینده مغلوب اولوب تلف اولاجاییق... ای موسلمانلار، هئچ مروّتدیرمی کی، تامام دونیا بیزیم قونشولاریمیز ایله بئله علم تحصیل ائتمه یه سعی ائتسین لر کی، زندگانلیق جنگینده دوشمنه فایق گل سین لر، اما بیزلر الله دان بویروق، آغزیما قویروق دئییب دوراق؟»^{۵۹۳}

زردابی خئیریه جمعیتی نین نظامنامه سینی حاضیرلایاراق حاکمیت اورقانلاریندان راضیلیق آلا بیلدی. آذربایجانین چئشیدلی بؤلگه لرینی گزیب، وارلی شخصلری اینانديراراق، اونلاردان توپلادیغی اعیانه لرله ۱۸۷۲-جی ایلده حسن بی موسلمان شاگردلره یاردیم جمعیتینی تأسیس ائتدی. بیر نئچه اوشاق گیمنازیالارا اوخوماغا قبول ائدیلدی. اونلارین بوتون احتیاجی جمعیت طرفیندن اؤده نیلیردی. حسن بی عائله قوردوقدان سونرا همین اوشاقلاری اؤز ائوینه آلدی. بو کیچیک ائو-پانسیوندا ۱۰ شاگرد یئتیشیردی. اما بو پانسیونو ساخلاماق چتینله شیردی. جمعیت عضولری مختلف بهانه لرله اعیانه لری وئرمکدن امتناع ائدیر، جمعیتین وسایتی آزالیردی. حسن بی عضولوک حاقی اؤده مک ایسته مه یین لردن پولو آرتیق محکمه واسطه سیله (جمعیته عضو اولدوقلاری واخت اؤز دیل لریندن اونلار یازیلی التزام وئرمیشدی لر) آلماق مجبوریتینده قالمیشدی. حالبوکی قونشولارین خئیریه جمعیتلری یوزلرله یوخسول طلبه نی اوخوداراق، اونلارین هر جور احتیاجینی تأمین ائتمکده ایدی. ۱۸۷۶-جی ایلده جمعیتین یالنیز بئش عضوو قالمیشدی، اونلارین دا اوچو موسلمان دئییلدی.^{۵۹۴}

گنج زردابی نین یئرلی جمعیتین حیاتینا گتیردیگی ایکینجی یئنیلیک آذربایجاندا میللی تئاترین اساسینی قویماسی دیر. گیمنازییا معلملیگی سیراسیندا آخوندزاده نین پیئس لری نین تاماشایا قویولماسینی تشکیل ائتدی. حاجی قارا ایله باشلانان بو تاماشالار آذربایجان تورک تئاتری نین یارانماسی دؤورو (۱۸۷۳) کیمی تاریخه کئچدی. بو حادثه سونرالار نجف بی وزیروو،

۵۹۳ - یئنه اورادا، ص. ۵۹، ۸۳.

عبدالرحیم بی حاق وئردیئو، سلطان مجید غنی زاده، نریمان نریمانوو کیمی ادیب لرین یئنی درام اثرلری یازمالارینا ایستیمول [محرک] اولدو.

موسلمان جمعیتی نین اوز پروبلئم لرینه اعتناسیز یاناشماسی و جهالتی حسن بی زردابی یه جمعیت حیاتینا داها رادیکال تاثیر ائتمک ایمکان لارینی آراماق مجبوریتینده قویدو. جمعیته بیرباشا خطاب ائتمک ایمکانی وئره بیلن، عینی دیلده دانشان جمعیتی بیر یئرده توتا بیلن مطبوعاتین گرکلیگینی درک ائدن حسن بی، بیر قزئت تأسیس ائتمک فیکرینه دوشدو. سونرالار قزئت چیخارتماق احتیاجی حاقیندا حسن بی یازاجاقدی: «دنیادا اتفاق اولماسا، هئچ بیر جمعیت ایشی بینا توتماز. بیزیم سابق جمعیت خئیره بینا توتمادیغیندان، تیاترو اوینانان اوتاق بوش قالدیغیندان آشیکار اولدو کی، موسلمان قارداش لاریمیزی بیر یئرده جمع ائدیپ زمانه یه موافق مکتب خانالار آچدیریب، کوچه و بازارلاردا قالان اوشاق لاری اوخوتماق اولمایاجاق. علم سیز ده بو زمانه ده دولانماق مومکون دئییل. علی الخصوص بیزیم یئرلرده قونشولاریمیز علم تحصیل ائدیپ، گونو گوندن ایره لی گئدیپ، بیزیم الیمیزده اولان مولک، مالیمیزا صاحب اولورلار و آز واخت دان سونرا بیز اونلارا رنجبرلیک ائدیپ، اونلارین مالینی داشیماقدان اؤتورو کیراکشلیک ائده جه بییک. بله ده نه قاییرمالی؟ هر کسی چاغیریرام گلیمیر، گؤستریرم گؤرمور، دئییرم قانمیر، آخیردا گؤردوم کی، اونلاری هارایلاب چاغیرماقدان، اونلارا دئمکدن باشقا بیر علاج یوخدور.»^{۹۵}

قزئت حاقیندا اجازه نی یالنیز اوچ ایلدن سونرا آلماق مومکون اولدو. اؤزو ده بو قزئت سیاسی استقامتلی اولمامالی، یالنیز اکیئچیلیکدن، تصروفات ایش لریندن دانیشمالی ایدی. روسیا داخیلینده لیتوقرافی اوصولو ایله تورکجه قزئت چیخارتماق اوچون شریفتر [فونت] ده یوخ ایدی. اودور کی، تأسیسچی شریفت دالینجا ایستانبول گئتمه یه مجبور اولدو. نهایت، اکیئچی نین ایلک سای ۱۸۷۵-جی ایلین یونوندا چیخدی. بوتون روسیادا ایلک تورکجه قزئت «بوتون موسلمان لاری یئریندن ترپتمیشدی. او، بیر

ائلئکتريک جريانى کیمی موسلمان عالمی نین ایچیندن کئچمیشدی.»^{۵۹۶} قزئتین بیرینجی سایی نین چیخماسی مناسبتیه اونون قوروجوسونو تبریک ائدن لر آراسیندا اومسک، تومئن، چيستوپول، اورئنبورق، اوفاء، وولقوبویو، کریمدان اولان موسلمانلار ایلک سیرادا گلیردی. یئرلی موسلمانلارین خئیلی حیصه سی ایسه قزئت نیه بئله ساده، غیر ادبی دیلده یازیلیر، دینی مؤوضوعلاردان نیه آز بحث ائدیلیر کیمی ایرادلار ایره لی سورددو. حتی فارس کولتورونون تأثیری آلتیندا قالانلار قزئتین فارسجا چیخماسینی آرزو ائدیردیلر. دیگر مؤوضوعلاردا دا قزئته مکتوب یازانلار واردی. قزئت جدی پولئمیکا [تارتیشما] مرکزینه چئوریلدی. اصلینده بئله ده اولمالی ایدی. خانیمی حنیفه ملیکوا سونرالار خاطرهلرینده گؤستریردی: «اکثر حاللاردا سؤیوش فورماسیندا اولان تنقید، هئچ بیر تنقیده سیغیشمایان سؤیوش لر تحقیر و تهدیدلر اونون باشینا دولو کیمی یاغیردی. اصلینه باخسان، حسن بیین آرزولادیغی دا ائله بو ایدی. اوخوجولار نشره لاقئید قالسایدی لار بو رئاکتور اوچون اولومدن بئتر اولاردی. قزئت جمعیتی حرکتیه گتیرمیشدی.»^{۵۹۷}

بیرینجی ایل قزئت ایکی هفته ده بیر چیخدی، سونرا هفته لیه چئوریلدی. مؤوجود اولدوغو دؤورده جمعی ۵۶ سایی ایشیق اوزو گؤردو. قزئت ایلک ساینندان اعتباراً داخیلیه، اکین و زراعات خبرلری، علم خبرلری، تزه خبرلر آنا باشلیقلاری ایله چیخمیش، ۷-جی ساینندان سونرا ایسه مکتوبات باشلیغی علاوه ائدیلمیشدی. قزئتین اورتالاما ۴۰۰ موشتری سی واردی، اما ۸۰۰-۹۰۰ نوسخه چاپ ائدیلیردی. آرتیق قالان نوسخه لر «قزئت اوخوماغا عادت ائله سین» دئییه پولسوز خالق آراسیندا یاییلیردی.^{۵۹۸}

قزئت حاقیندا رسمی عریضه یه جاواب اولاراق سئزور بیلدیرمیشدی کی، گرک بو قزئتین «مقاله لری یالنیز اهالی نین معیشتی نین اقتصادی و ان یاخین مولکی مسئله لرینه عاید اولسون و دبدده اولان سیاسی گؤروش لرله،

596 - Hənifə xanım Məlikova, Həsən bəy Zərdəbinin bioqrafiyası, s. 158.

۵۹۷ - یئنه اورادا، ص. ۱۵۹.

598 - Hüseyn Baykara, Azərbaycan'da Yenileşme Hareketleri. XIX. Yüzyıl, s.139.

یاخود بوتون معاصر حیات قورولوشونو مذاکره ائتمک جهدلری ایله دولدورولماسین.»^{۵۹۹} بو محدود چرچیوهده ایشیق اوزو گورمه سینه باخمایارق، «اکینچی» میللی حیاتین گوزگوسونه چئوریلدی. اجتماعی حیاتین مختلف ساحه لری حاقیندا قزئنده اونلارلا کیچیک یازی لار چاپ اولوندو. قزئت گوزگو اولماقلا یتیممه میس، پروبلئم لرین حلینه یونلمیش ایدئیالارلا چیخیش ائتمیش دیر.

اکینچی ایلك دفعه اولارق میللی شعورون یارانماسی نین اؤن شرطی اولان «بیز-اونلار» دخیوتومیاسینی [ایکی یه بؤلونمه] اورتایا قویور. اونون «بیز» ی قافقاز موسلمان لاری، مشرق زمین دیر. بو موسلمان لار «اؤز تورک دیلیمیزده» دانشیر^{۶۰۰} و قافقازین ان چوخ ساییلی میللتی دیر. «اونلار» ایسه قافقازداکی خریستیان میللت لری دیرلر و گونو گوندن اینکیشاف ائدی لر. اینکیشافین دا اساس سببی اونلارین علم تحصیل ساحه سینده فعال اولماسی دیر: «بیزیم قونشولار بیزلردن بیره اللی آرتیق علم تحصیل ائتمه یه سعی ائدی لر، یعنی زندگانلیق جنگینده اونلارین بیر سی اللی موسلمانا برابر دیر. اونلارین بیر سی قازاندیغی دؤولتی اللی موسلمان قازانیر.»^{۶۰۱} اثرمنی و گورجولرین یاراتدیق لاری مکتبلر حاقیندا اکینچی نین بیر نئچه سایندا دانشیلیر و اونلار موسلمان لارا اؤرنک گؤستریلیر. اکینچی دئمک اولار کی، هر سایندا یتنی اصول (اصول جدید) مکتبلری نین یارادیلماسی ضرورتیندن بحث ائدی ر. بو مکتبلرده انا دیلی نین تدریسی ده واجیب دیر. چونکی «بتله مکتبخانا آچان گرک یاددان چیخارماسین کی، گله جکده گرک بیز ده آدام اولاق و هر بیر علمی اؤز دیلیمیزده اوخوداق. اونا بنائاً ایندی آچیلان مکتبخانالاردا اؤز دیلیمیزی اوخوتماق نه کی لازیم دیر، بلکه واجیب اراق دیر.»^{۶۰۲} زردابی و دوست لارینا گوره، عنعنه وی مکتبلرده درسلیک یترینه استفاده اولونان کلاسسیک ادبیات نومونه لرینی (فردوسی نین، حافظین، سعدی نین اثر لری و س.) ده یتنی درسلیکلره عوض ائتمک لازیم دیر. یتنی درسلیکلر

599 - Əkinçi, s. 9.

۶۰۰ - یتنه اورادا، ص. ۲۶.

601 - Əkinçi, s. 83.

۶۰۲ - یتنه اورادا، ص. ۲۷۴.

حاضیرلاماغین چتینلیگینی نظره آلان اکینچی مؤلفلری بو احتیاجین عثمانلی داکی درسلیکلر حسابینا اؤده نیلمه سینی تکلیف ائدییرلر: «بیر نچه ایل دیر کی، عثمانلی دؤولتی مکتب خانالار آچیب، هر بیر علمی اؤز دیل لرینده خالقا اؤیره دیر. چونکی اونلارین کیتابلارینی بیزیم آدم [اوجون] اوخوماق چتین دیر، اونا بنائاً یاخشی اولوردو کی، بیزیم میللت غیرتی چکن قارداشلار بیر اجماع برپا ائدیپ، اول کیتابلاردان گتیریپ، چاپ خانایا آچیب اؤز دیلمیزده چاپ ائله دیپ، خالقا موفته، یا بیر آز قیمتله پایلا سین کی، بیزیم مکتب خانالاردا شاعیر کیتابلارینی عوضینده اول کیتابلار اوخونسون.»^{۶۰۳} اکینچی، «نین مدافعه ائتدیگی یئنی اصول مکتب کونسئپتینده اسکی فیزیکی جزایا اصلاً یئر یوخدور و فیزیکی جزا شاگردین نورمال شخصیت کیمی فورمالاشماسینا مانع اولان عامل کیمی قیمتلندیریلیر. نجف بی وزیرزاده یازیر: «بیزیم معلم اوشاق اوجون جلالددیر. اوشاغی دؤیمه یه، پاپیروس چکمه یه عادت ائدن تکی عادت ائدیپ دئییر: اوشاق دؤیولمه سه اوخوماز. گویا اول بیچاره ائششک دیر کی، بیزله مه سن یئریمز. آتا و آنا اوشاغی اونا تاپشیراندا دئییر: اتی سنین، سوموگو منیم. دؤی کی، آدم اولسون و دخی بونو فیکیر ائتمیر کی، بئله دؤیولمکدن اؤزو بو گونه قالیب و بئله وای گونه اونون اؤولادی هم قالاجاق.»^{۶۰۴}

زردابی و باشقا اکینچی مؤلفلرینه گؤره، اینکیشافین دیگر اؤنملی ایستیموللاریندان بیری ده مطبوعات دیر. دفعه لرله قزئت صحیفه لرینده قونشولارین مطبوع اورقانلارینی و اونلارین اوخوجولارینی نین سایی حاقیندا معلوماتلار وئرلیر و موسلمان اهلینی بو مقایسه دن درس آلمایا، هئچ اولماسا «اکینچی» نی قوروماغا چاغیریلیر. مثلاً، عسگر گورانی یازیر: «قافقازدا ایکی میلیونجان موسلمان وار، اما بونیله بئله بیرجه قزئتی ده دولاندیرا بیلیمیر و حالونکی یاریمجا میلیون ائرمی لرین ۴ قزئتلری و ۴ ژورنالی وار.»^{۶۰۵}

۶۰۳ - یئنه اورادا، ص. ۱۶۱-۱۶۲.

۶۰۴ - یئنه اورادا، ص. ۲۹۱.

۶۰۵ - یئنه اورادا، ص. ۳۱۶.

اکینجی، ترقی نین اکینجی بؤیوک سببی کیمی آزادلیغی گؤرور و غربین («مغرب زمین»ین) چاغداش مدنیت مرکزینه چئوریلمه سینده محض بو عاملین فوق العاده بؤیوک رولونون اولماسینی بیلدیریر. علم خبرلری باشلیقلی هر سایدا وئرلن یازی لار دا محض بیر قایدا اولاراق آوروپاداکی اختراع لار و یئنیلیکلر حاقیندادیر. حسن بی زردابی ترقی ائتمک اوچون اجتماعی حیاتین هر ساحه سینده دیشیلیمک گرکلیگیندن بحث ائده رک یازیر: «نه قدر آروپا اهلی بیزیم تکی آزادلیقدان بی خبر اولوب اول و اختاجان بیزدن بدتر اولوب... اگرچی بیزیم شریعتیمیزه گؤره قول آزاد ائتمک چوخ بؤیوک ثواب دیر، اما بیز بو باره ده هم ایشی گنج قالمیشیق. ساتین آلما قولو آزاد ائتمه یی ثواب حساب ائده-ئده، بیز اؤز خواهشیمیز ایله بیر-بیریمیزه قول اولموشوق. رعیت پادشاهلار، عورت کیشی یه، اوشاق آتیا، شاگرد اوستادا و غیره مگر قول دئییل؟»^{۶۶}

موسلمانلارین تورکجه بو یئگانه قزئتینی یاشاتماق اوچون حسن بی زردابی دایم فریاد چکیر، بو تک چیراغین سؤنمه مه سی اوچون الیندن گلنی ائدیردی. او، قزتی یاشاتماق اوچون مومکون قدر سیاسی مؤوضوع لارا گیرمه مه یه چالیشیردی. اما باشلانان روسیا-عثمانلی ساواشی (۱۸۷۷-۱۸۷۸) بو مؤوضوع دان یان کئچمه یین مومکون اولمادیغینی گؤستریدی. اوخوجولار ساواشین گئدیشله باغلی یئنی خبرلر بیلیمک ایسته ییر، او بیری طرف دن سنزورا داها دا سرتله شیریدی. قزتین چیخماسینی سیغورتالماق اوچون رئاكتور ساواش مؤوضوع سوندا یازماق مجبوریتینده قالاندا روسیانی قصد ائده رک «بیزیم دؤولت»، «بیزیم عسگر»، «بیزیم حکومت» کیمی ایفاده لر ده ایشلتمه لی اولور. بونا باخمایاراق آنتی تورک، آنتی ایسلام احوال-روحه نین گؤرونمه میس سرعتله آرتدیغی بیر شرایطه حاکمیت موسلمانلاری او یاندیران بو قزتین وارلیغینا دؤزمه یین مومکون اولمادیغی قناعتینه گلدی. ۱۸۷۷-جی ایلین سئنتیابرین ۲۹-دا اکینجی نین سون سایبی ایشیق اوزو گوردو. روس حاکمیتی قزئتینی باغلاماقلا یاناشی، بؤیوک نفودا مالیک اولان زردابی نین اؤزونون ده آذربایجاندا قالماسینی ایسته مه دی. اونا کوتایس و یئکاتئرنودار گیمنازیالاریندا معلملیک یئری تکلیف ائدیلدی.

حسن بی بو تکلیفی رد ائتدی، بیر مدت باکی دا ایشسیز قالدی. اما آرتان پولیس نظارتی آلتیندا یاشاماق ایسته مەین حسن بی ۱۸۸۰-جی ایلده دوغما کندی زردابا کؤچمک، باشقا سؤزله سورگونه گئتمک مجبوریتینده قالدی. حسن بی یین سورگون حیاتی ۱۶ ایل چکدی. اما یئنی دن باکی یا قایتدیغی واخت، ۱۹-جو یوزایلین سونلاریندا باکی دا، قافقازدا، عمومیتله روسیادا وضعیت تامامیله دیشمیشدی.

اکینجی نشرینی دایانديرانندان آز سونرا، ۱۸۷۹-جو ایلده تیفلیسده ضیا آدلی قزئت نشره باشلادی. قزئین ناشیرلری بورادا مطبعه قورموش سید و جلال اونسیزاده قارداشلاری ایدی. اساساً دینی مؤوضوعلاردا یازان بو قزئت قاپادیلدبقدان (۱۸۸۱) سونرا اونلار ضیاء قافقازی قزئینی تأسیس ائتدی لر (۱۸۸۴-۱۸۸۱). قارداشلار بو قزئتله پارائل کشکول آدلی هفته لیک درگی نین نشرینه باشلادیلار. ۶۷ بو مطبوعات اورقانلاری نین یازیلاری ایکی مسئلهیه گؤره سونراکی آراشدیریجی لارین دقتینی چکیر. اونلارین بیرینجی اؤزللیگی آذربایجاندا ایشله دیلن یئرلی ادبی تورکجه نی عثمانلی تورکجه سی ایله یاخینلاشدیرماقدان عبارت ایدی. ۶۸ اونسیزاده قارداشلاری نین مطبوع اورقانلاری نین اکینجی اؤزللیگی ایسه بورادا کیملیک آرایشی نین اؤزونو گؤستره سی دیر. کشکول درگی سی نین ۱۴ نوایبر ۱۸۹۰-جی ایل تاریخلی ۱۱۵-جی ساییندا چاپ ائدیلمیش «آوام گزمک - یوخو گؤرمک می دئدین؟» باشلیقلى مقاله سونرالار آراشدیریجی لارین اؤرنک گتیردیک لری قایناق اولموش دور. «شله پاپاق باشیندا، قارتی یاپینجی چیینینده، آرشین یاریم خنجل بودوندا» اولان مقاله مؤلفیندن تیفلیس واغزالیندا بیر «کچی ساققال اجنبی تمیز تورک دیلینده» اونون میللتینی سوروشور. مؤلفین «موسلمانام» جاوابی وئرمه سی همین

۶۰۷- گنیش بیلگی اوچون باخین:

Nəriman Zeynalov, Azərbaycan mətbuatı tarixi, I hissə, Bakı: ADU-nun nəşriyyatı, 1973, s. 35-49.

608 - Yusuf Akçura, Türkçülük. Türkçülüğün Tarihi Gelişimi, İstanbul: Türk Kültür Yayımları, 1978, s. 90; Tadeusz Swietochowski, Russia and Azerbaijan. A Borderland in Transition, New York: Columbia University Press, 1995, p. 33.

اجنبینی قانع ائتمیر. اونون اصرارلاری قارشسی سیندا یئنه اؤزونو «موسلمان» سایان کس دوشونور: «بیلیرممی من هانکی میللت دنم؟ بیزیم موللا، یا بیزیم آخوند گۆره سن بیلورمی؟». اجنبی اونون «کیریدیگینی گؤروب» ایضاح ائتمه یه باشلاییر: «عرب، فارس، تورک، هیند، افغان و غیره - بونلارین هاموسی ایسلام دیرلار، آنجاق هر بیر سی نین میللتی آیری دیر.» داها سونرا دا بو اجنبی اؤز دینی نین کاتولیک، میللتی نین ایسه ایتالیان اولماسینی دئییر. میللتینی بیلمه یین بو موسلمان، یئنه ده «... عیب ده اولسا، گرک دوروست عرض ائدم، من بیلیرم کی، من نه میللت دنم!» دئییر. میللی شعورو اولمایان بو آدام دان ال چکمه یین اجنبی، میللتین اؤز للیک لرینی، اونون نه اولدوغونو ایضاح ائتمه یه چالیشیر. میللت آنلایشیندان خبری اولماماغی «آوالمیق» سایان همین اجنبی بو آدامین میللتینی اونا ایضاح ائدیر. او ایضاح ائدیر کی، روس لارین و گورجولرین سیزلری «تاتار» آدلاندیرمالارینا باخمایارق، سیز «تاتار» دئییل سینیز، «سیزین دیلینیز، عادتینیز، خاصیتینیز تاتارلاردان باشقادیر.» همین اجنبی میللی شعورو اولمایان بو «شله پاپاق» موسلمانین، میللتی نین «آزربایجان» اولدوغونو دئییر. اؤزو ده آرازین او تاییندا دا عینی «آزربایجان طایفاسی» نین اولدوغونو علاوه ائدیر. بو سؤزلردن تأثیرلنمیش شعورسوز آدام قرار وئریر کی، «ایندی دن سونرا موللارلی، آخوندلاری دنگ ائده جک، ... نییه بیزی بو احوالات لاردان حالی ائتمه دیکلرینی» سوروشاجاق.

کشکول ده کیملیک آختاریش لاری استقامتینده درج ائدیلیمیش یازی لار آراسیندا محمد شاه تاختلی نین (محمد آغا شاه تاختینسکی) بیر مقاله سی دقتی چکییر. «بیر آز دا اؤزوموزدن کی، آذربایجان تورکلری بیک دانیشاق» چاغیریشی ائدن مؤلف، ائتنوسون یاخین کئچمیشی و حاضرکی وضعیتی حاقیندا ماراقلی فیکیر سؤیله ییر: «بیز آذربایجان تورکلری روس ایستیلاسیندان اول ایندیکی روس زاقافقاز یاسی نین مستقیل و ینگانه صاحبی ایدیک. ایران، بیز ایدیک. ایندیکی وخته اهالی حساینجا قافقاز قوم لاری نین هامی سیندان چوخلوسو یئنه بیزیک. و حمد اولسون ثروت و موکتجه (قودرتجه - ن.ن.) قونشولاریمیزین هئچ بیریندن اسکیک دئییلک.

بونونلا بئله هر نئجه اولوبسا-اولوب، بیز ایندی علم و معارفجه قافقاز میللتلری نین دالدا قالانی اولموشوخ.» مؤلف حساب ائدیر کی، «بعضی غرضکار بدخواه لارین ادعالاری نین عکسینه» بو گئری ده قالمیشلیق بیزیم میللتین دایمی خصوصیتی دئییل. محمد شاه تاختلی قونشولارلا یارانمیش فرقی آرادان قالدیرماغین یئگانه یولونون علم و معارفه دقت یئتیرمکدن عبارت اولدوغونو بیلدیریر.^{۶۹} مؤلف عینی مقاله ده عثمانلی تورکجه سی ایله آذربایجان تورکجه سی (بعضاً ده «آذربایجان دیلی» ایشله دیر) آراسیندا مقایسه آپاریر و اونلاری عینی دیلین مختلف لهجه لری حساب ائدیر: «بیزیم دیل ایله عثمانلی دیلی بیر دیل دیر. آرالاریندا اولان تفاوت آنجاق لهجه، یا اوام اصطلاحینجا هنگ تفاوت دور.» شاه تاختلی مقایسه اوچون آلمان و فرانسوز دیل لری داخیلینده مختلف لهجه فرق لرینی اؤرنک گؤستریر. عثمانلی داکی تورکجه نین فرقلی اؤزلیگی اولاراق او، بو دیلده عرب و فارس سؤزلری نین چوخلوغونو، ائله جه ده بو یاد دیل لرین قراماتیکاسی نین تورکجه یه تاثیر ائتدیگیندن ناراحات اولدوغونو بیلدیریر.

دقت طلب ائدن تاریخی فاکت لاردان بیری ده بودور کی، کشکول حکومتین تضیق لری نتیجه سینده اؤز نشرینی دایاندیراندان (۱۸۹۱) سونرا اونسی زاده قارداش لاری یئنی مطبوعات اورقانی - آذربایجان آدلی قزئتین نشری اوچون رسمی مراجعت ائتدیلر.^{۶۱۰} بو مراجعت رد ائیلندن بیر قدر سونرا بؤیوک قارداشی سید افندی نین آردینجا جلال اونسی زاده ده عثمانلی یا کؤچدو.^{۶۱۱}

اونسی زاده قارداش لاری نین ائتتیک کیملیک آختاریش لاری جهدی و تورک بیرلیگی فیکرینی یایمالاری ۱۹-جو یوزایلین سون اون ایل لرینده روسیا و عثمانلی داکی عینی تیپ پروسئسین ترکیب حیصه سی کیمی قیمتلندیریلمه لی دیر. بو پروسئسین ان پارلاق اؤرنک لرینی قاسپیرالی

609 - Kəşkül, 13 mart 1891, sayı 118.

۶۱۰- موقایسه اوچون قئید ائدک کی، بو زامان ارمنی لرین تکجه روسیه ده ۸، باشقا اۆلکه لرله بیرلیکده ایسه جمعی ۳۴ مطبوعات ارگانی وار ایدی.

Kəşkül, 14 noyabr 1890, sayı 115.

611 - Novruz, 27 mart 1991.

اسماعیل بی-ین (قاسپرینسکی، ۱۹۱۴-۱۸۵۱) دوشونجه لرینده و ترجومان قزئی نین (۱۹۱۶-۱۸۸۳) یازی لاریندا گؤروروک.

یاخشی تحصیل گؤرموش گنج اسماعیل بی هله ایلك یازی لاریندا میلی مکتبلرین اینکیشافی و تحصیل سیستمینده اصلاحات لارین آپاریلماسینی (اصول جدید)؛ میلی تحصیل مرکز لری نین مادی جهت دن دستکنمه سی اوچون خئیره جمعیت لری نین قورولماسینی؛ بوتون تورک لره اورتاق دیلده خطاب ائده بيله جک میلی مطبوعاتین یارانماسینی؛ موسلمان حیات طرز ی نین مودرنلشدیریلمه سینی؛ موسلمان قادی نی نین آزادلیغا قوووشدورولماسی و میلی ضیالی زومره سی نین یئتیشدیریلمه سی ایدئالارینی ایره لی سوروردو.^{۶۱۲} قاسپیرالی نین ۳۳ ایل آرالیق سیز اولراق نشر ائتدیردیگی ترجومان قزئی بو ایدئالارین یایلماسی، سونرالار داها دا درینلشمه سی و شاخه لنمه سینده فوق العاده بؤیوک رول اوینادی. «ترجومان» بن صحیفه لرینده تورک-ایسلام دونیاسی نین ان آکتوال مسئله لری یئر آماقدا ایدی. قزئین ایلك غایه سی بوتون تورک-تاتارلار اوچون اورتاق بیر تورک ادبی دیلی نین گئچکلشدیریلمه سی ضرورتی ایدی. قاسپیرالی نین بو اورتاق تورک دیلی کونسئپتینده مومکون اولدوغو قدر تورکجه دن یابانچی کلمه لرین چیخاریلماسینی، ایلك سیرادا یازانا دا، اوخویانا دا آنلاشیلماسی چتین اولان عربجه و فارسجا تعبیرلرین ایستیفاده سیندن واز کئچمه یی، یئرلی تعبیرلر یئرینه عثمانلی تورکجه سینده اویماق اؤنملی یئر توتوردو. قاسپیرالی اسماعیل بی-ین سونرالار «دیلده، فیکرده، ایشده بیرلیک!» شعاری بوتون تورک لر آراسیندا ان چوخ یایلمیش جلب اندیجی شعارلاردان بیرینه چئوریلدی. بو، دونیانین مختلف اولکه لرینه سپه لنمیش تورک لرین ایدئولوژی-سیاسی و کولتور بیرلیگی نین گئچکلشمه سینی ایسته یین و یئنی یارانماقدا اولان حرکاتین (پانتورکیزمین) فعالیت پروقرامی اولدو.^{۶۱۳}

۶۱۲- باخین:

Nadir Devlet, Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917), Ankara: 1985, s. 15-16.

۶۱۳- ایسماعیل بی قاسپیرالی و «ترجومان» قزئی حاقیندا گئیش بیلگی آماق اوچون ، مثلا، باخین:

قاسپیرالی اسماعیل بیین تورک بیرلیگی طلبی خئیلی درجه ده روسیادا بو ایل لرده اینکیشافی نین زیروه سینه چاتیب، سرتلشمکده اولان پاناسلاویست جریانینا مقاومت گؤستریمک ایسته ییندن قاینقلانیردی. بالکانلاردا بعضی اسلاویان خالق لارین عثمانلی یا قارشى عصیان لاری و ۱۸۷۷-۱۸۷۸-جی ایل لر عثمانلی-روسیا ساواشی نین باشلانماسی ایله پاناسلاویست ادیب و یازیچی لار داها گور سسله آوروپایا، اؤزلیکله بوتون تورک لره و ایسلام عالمینه قارشى تبلیغاتی گوجلندیردی لر. روسیادا خاریجی اسلاویانلارا یاردیم کامپانیاسی، ساواش بؤلگه لرینه کؤنوللو آخینی تشکیل اندیلدی. پاناسلاویست لرین اؤنوندی بو زمان اولنو یازیچی دوستویوسکی گئدیردی. او، نیفرت پوسکورن یازی لاریندا «آوروپانین روسیا طرفیندن محو اندیلجه یینه اینانیدیغینی» بیان اندیر، حکومتی «صولحچو بیر موستملکه چی» اولماغا چاغیریردی. چونکی اونون فیکرینجه، «آسیا بیزیم اومیدلریمیزین بئشیگی و حیات ساحه میزدیر.^{۶۱۴}

۳-جو آلتکساندر (۱۸۹۴-۱۸۸۱) تک یئرلی تورک لره دئییل، باشقا اسلاویان خالق لارینا (پولشالی لار، اوکراینالی لار، بئلاروسلارا) قارشى دا شدتلی روسلاشدیرما سیاستی یوروتمه یه باشلامیشدی. بو آرادا نیکولای ایلمینسکی معارف ناظرینه یازدیغی بیر مکتوبوندا یئرلی تاتارلار آراسیندا دؤولت مارق لارینا اویغون اولمایان گلیشمه لرین باش وئردیگینه دقت چکیر: «باخچاسارای دا «ترجومان» قزئتینی چیخاردان قاسپیرینسکی نین مقصدی بودور: ۱. روس ایمپراتورلوغونون موسلمان تبعه لری آراسیندا ایسلام پرینسپلریندن آیریلما دان آوروپا تحصیلینی یایماق و ایسلام فیکرینی آوروپا تحصیل ایله قاریشدیرماق؛ ۲. چوخلو، قاریشیق، دیشیک دیل لرده (لهجه لرده) دانیشان روس موسلمان لارینی بیرلشدیرمک و مؤحکم لندیرمک، مثلاً، آلمان بیرلیگی کیمی؛ ۳. اؤز مطبوعات اورقان لاری ایله عثمانلی دیلینی تورک سویوندان گلن بوتون موسلمان لارین اورتاق دیلینه چئویرمک...

Serge A. Zenkovsky, *Pan-Turkism and Islam in Russia*, Cambridge: Harvard University Press, 1960, pp.24-36; Yusuf Akçura, *Türkçülük. Türkçülüğün Tarihi Gelişimi*, s.91-102.

614 - Hans Kohn, *Panislavizm ve Rus Milliyetçiliği*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1991, s.179, 183.

ایندی نه اولاجاق؟ ائشیتدیگیمه گؤره، کازاندا تورکجه قزئت لرین و آیریجا درس کیتابلاری نین سایبی هر کئچن ایل آرتماقدادیر. کیتابلارین مضمونو آوروپایی، دیلی عثمانلیجادییر. بو، قاسپیرالی و طرفدارلاری نین تاتارلارا مودرن تحصیل و ئرمه یی آرزولادیقلارینی، فقط بونا روسیا کانالی ایله ائتمک ایسته مه دیک لرینی گؤستر مکده دیر. بئله جه تاتار آیدین لاری روسیا موسلمان مدنیت مرکزی قورماق ایسته ییرلر.^{۶۱۵} روسیاداکی تورک-تاتارلاری روسلاشدیرماق ساحه سینده تانینمیش متخصص اولان ایلمینسکی، روس دیللی مکتبلرین یئرلی لر آراسیندا پوپولیار اولمادیغینی، اونلارین روس دؤولتیندن تجرید و یادلاشماسینی نظره آراق، قاریشیق پروقراملی «تورک-تاتار» مکتبلری نین یارانماسی لایحه سینا ایره لی سوروب، حکومتین تصدیقینی آلا بیلدی. بو مکتبلرده تحصیل ایلک ایل لرده قیسماً یئرلی دیل لرده آپاریلیر، ائله جه ده «روس سیویلزاسیاسی ترجمه ده» اؤیره دیلیردی. سونراکی ایل لرده ایسه درس لر یالینز روس دیلینده ایدی. بو، ایلمینسکی یه گؤره، غیر روس لار آراسیندا روس دیلی و مدنیتینی یایماغین ان ثمره لی یولو ایدی. ایلمینسکی هم ده کیریل قرافیکی اساسیندا تاتارلار اوچون یئنی الیفا قوراشدیرماسی ایله ده تانینمیشدی.^{۶۱۶} (ایلمینسکی نین لایحه سی تام شکیلده سووئت دؤورونده گئرجکلشدی).

۱۹- جو یوزایلین سون اون ایل لرین نین ان چوخ یایلمیش فیکیر جریانلاریندان بیرى ده پاناسلامیزم ایدی. ۱۸۷۶- جی ایله عثمانلی حاکمیتی نین باشینا کئچمیش ۲- جی عبدالحمید ایمپراتورلوغون وارلیغینی قوروماقدا «عثمانلی میللتی» فیکرینی یئرلی حساب ائتمیر، بونون اوچون موسلمانلارین عثمانلی سلطنتی و ایسلام خیلافتینه باغلانماسینی ضروری ساییردی. بو استقامتده دؤولت داخیلینده گرکلی تدبیرلر حیاتا کئچیر مکده ایدی. خارجی سیاستده ایسه ایسلام بیرلیگی فیکرینی، یعنی پاناسلامیزمی دستکله مکده ایدی.^{۶۱۷} پاناسلامیزم ایدئیا لارین یایلماسینا

615- Nadir Devlet, Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917), s.18.

616 - Serge A. Zenkovsky, Pan-Turkism and Islam in Russia, p. 29.

۶۱۷ - مثلا، باخین:

Ercüment Kuran, Panislamizm'in Doğuşu ve Gelişmesi, Beşinci Milletler

آوروپا دؤولتلری نین موسلمان شرقینده یوروتدوگو موستملکه چی سیاستی ده ایستیمول اولماقدا ایدی. بو دؤورده پاناسلامیزمین ان تانیمیش نماینده سی شئیخ جمال الدین افغانی (اسدآبادی، ۱۸۹۷-۱۸۳۶) ایدی.^{۶۱۸} شئیخ جمال الدین موسلمان خالق لاری نین ایمپریالیست دؤولتلره قارشى مئخانیکی بیرلشمه سینی تبلیغ ائتمیردی. اونون فیکرینجه، موستملکه دن قورتارماسی اوچون موسلمان خالق لاری نین میلی شعورا صاحب اولماسی گرکدی. اؤلکه لر گزمیش، هر یاندا حیرتلندیرجی وعظ لر وئرمیش، مقاله لر یازمیش بو غیر عادى شئیخ، هم ده موسلمان شرقینده ایلك دفعه اولراق میللت نظریه سینی اورتایا قویموش بؤیوک شخصیت دیر.

شئیخ جمال الدینه گؤره، قبيله بیرلیگیندن سونرا عمله گلن میللت، تاریخی کاتئقوریادیر [مقوله دیر]. بو بیرلیک فورماسی نین، میللتین یارانماسی اوچون دیل بیرلیگی نین یارانماسی ایلکین شرط دیر. او، «میلی وحدت فلسفه سی و دیل بیرلیگی نین حقیقی ماهیتی» ادلی اثرینده یازیر: «اگر دیل بیرلیگی اولماسا، میلی وحدتین حقیقی ماهیتی و حیات گوجو اولایلمز. دیل بیرلیگی اینسان لار آراسیندا چوخ اؤنملی اهمیت کسب ائدن اساس علاقه واسطه سی دیر. او، مختلف مذهبه قوللوق ائدن طایفالاری، مختلف آرزولارلا یاشایان قبيله لری واحد بیر میللت بایراغی آلتینا سسله ین، اونلارین گوجونو-قوه سینی بیرلشدیریب بیر مقصده دوغرو یؤنلن، اجتماعی قصورلاری بیرلیکده دفع ائتمه یه، میلی چتیلیکلری

Arası Türkoloji Kongresi. İstanbul, 23-28 Eylül 1985. Tebliğler.III Türk Tarihi. Cilt 1, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1986, s. 396-400.

۶۱۸ - شیخ جمال الدین میلی کیملیگی قارانلیقدیر. «افغانی» تخلصو داشیدغینا گؤره اونو «افغانلی» حساب ائدنلر، ایرانلی، عرب سایانلار وار. عربجه مقاله لرینین بیرینده اصلینین بیرباشا پیغمبر نسلینه عایید اولدوغونو یازیر. ایستانبول دا اولارکن محمد عاکیف، احمد بی آغاوغلو، محمد امین رسول زاده یه تورک اولدوغونو بیلدیرمیشدیر. نیکی ر. کئددی اونون همدان یاخینلیغینداکی اسدآباد کندی نده دوغولدوغونو یازیر.

Nikki R. Keddie, Sayyid Jamal ad-Din al-Afghani: A Political Biography, (Los Angeles: University of California Press, 1972).

شیخین حیات و یارادیجیلیغینی آراشدیرمیش شامیل قوربانوو اونون همدان یاخینلیغینداکی تورک اسدآباد کندی نده دوغولدوغونو، میلیتجه تورک اولدوغونو ادعا ائدیر. باخین:

Şamil Qurbanov, Cəmaləddin Əfqani və Türk dünyası, Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1996, s. 7-12

بیرلیکده آرادان قالدیрмаغا چاغیران، عموم خالق سعادتینه نایل اولماق، مصیبت و بدبختلیک لردن نجات یول لاری آراییب تاپماق اوچون هامینی یکدیله، هم رأی اولماغا دعوت ائدن، گؤزل یاشاییش دان عبارت تزه حیاتا قوووشدوران، و پنداش لاری نین ایین لرینه ایستیقلا پالتاری گئی دیرن اساس واسطه دیر.^{۶۱۹} مؤلفه گؤره، میلی دیل لرین فونکسیونال دایره سی اجتماعی حیاتین بوتون ساحه لرینی قاپسامالی دیر. خاریجی دیل لری اؤیرنمک لازیم دیر، اما علم و تحصیلین میلی دیلده اولماسی، شیخه گؤره، میللت اولمانین اساس شرط لریندن بیریدیر: «عالیم لر میللتین ماهیتینی و عاریفلر اونون مزیت لرینی او زامان یاخشی آشیکار و ظاهر ائدرلر کی، تحصیل، تعلیم، تدریس، میلی طبقه لرین فن لردن و صنعت لردن ایستیفاده سی او میللتین اؤز دیلینده اولسون.»^{۶۲۰} میلی دیل دایم اینکیشاف ائتدیریلمه لی دیر، میللتی تشکیل ائدن فردلر اوچون همیشه جلب ائدیجی اولمالی دیر: «میللتین آیری-آیری طبقه لرینی ایفاده و ایستیفاده سی اوچون مؤحتاج اولدوغو بوتون اصطلاح لاری و کلمه لری آهنگدارلیقلا تأمین ائده بیلمه یین دیل او میللتین فردلرینی تفرقه دن قورتاریب، اونلارین بیرلیگینی یارادا بیلمز.»^{۶۲۱}

شیخ جمال الدینه گؤره، میللت اولماغین ایکینجی واجیب شرطی دین بیرلیگی دیر. اونون میللت کونسئتی مجرد دئیل؛ میللت مرکب سوسیال طبقه لردن عبارت دیر. شیخ آدی چکیلن مقاله سینده واجیب سوسیال طبقه لری آشاغیداکي کیمی سیرالاییر: «هر بیر میللتین ایچه ریسینده بو طبقه لر اولمالی دیر: فایدالی علم لری یایان ضیالی لار، جمعیت اوچون خئییرلی فن لری تأسیس ائدن یارادیجی فاضل و عالیم لر، اینسان حقوقونو محافظه ائدن سیاسی خادیم لر، فضیلتین و عدالتین کتشیکچی لری اولان قانون شناس لار، خالقین اخلاقینی صافلاشدیرماغا چالیشان نصیحتچی لر [روحانی لر]، لطیف و شاعیرانه کلام لارلا یاتیمیش اینسان لاری او یادان و خالقین کاراکترینی قوتلندیرن ادیب لر و شاعیرلر، اؤز صنعت لرینی علمی

اساسلار اوزره اینکیشاف ائتدیرن صنایعچی لر، تورپاغینی اکیچیلیک فنی اساسیندا اکیب-بئجه رن اکیچی لر، اقتصادیات قانون لاری اساسیندا میللتین تیجارت یول لارینی آراییب تاپان تاجیر لر.»^{۶۲۲}

۱۹-جو یوزایلین سون لارینا دوغرو آذربایجان تورک توپلوموندا شئیخین بحث ائتدیگی سوسیال طبقه لر یارانیب، فورمالاشماقدا ایدی. ایلک نؤوبه ده میللی بورژوازی و ضیالی طبقه سی دقتی چکیر. باکی دا نئفت صنایعی نین یارانماسی بورادا صنایع لشمه نین درینلشمه سی اوچون گوجلو ایستیمول اولدو. ۱۸۹۸-جی ایلده باکی نئفت استحصالینا گؤره آبش-ی کئچدی، ۱۹۰۳-جو ایلده ایسه دونیا نئفت استحصالی نین تخمیناً یاری سی باکی نین پایینا دوشوردو. بونولا بئله تورک بورژوازیسی نین مؤوقعی اقتصادیاتین اساس ساحه لرینده ضعیف ایدی. یوزایلین سونوندا مؤوجود اولان ۱۶۷ نئفت مؤسسه سیندن یالنیز ۴۹-و (۲۹،۳٪) یئرلی تورک بورژوازیسینا مخصوص ایدی. اونلار دا اساساً کچیک مؤسسه لردن عبارت ایدی. بو مؤسسه لر نئفت استحصالی نین یالنیز ۵٪-ه نظارت ائدیردی لر. نئفت اعمالی، کیمیا و باشقا صنایع ساحه لرینده ده میللی بورژوازی نین خصوصی چکی سی یوکسک دئییلدی.^{۶۲۳} باکی کاپیتالی نین میللی ترکیبنده کی دیشمه مئیلی تورک بورژوازیسی نین بوراداکی آوروپا، روس، حتی اثرمنی بورژوازیسی ایله رقابتده مؤوقع لرینی تحویل وئردیگینی گؤستریردی. عمومیتله بازار مناسبت لری نین میللتچیلیگین اورتایا چیخماسی اوچون او یغون محیط یاراتدیگی گئرچکلیگی، خصوصیله اؤز تورپاغیندا یادلارلا رقابتده اودوزان طرف اولماسی شعورو تورک بورژوازیسینی میللی مسئله لره ایلگی گؤسترمه یه وادار ائتمکده ایدی. حاجی زین العابدین تاغیئو، شمسی اسدالله یئو، موسی ناغیئو، آغابالا قولیئو کیمی بورژوازیا نماینده لری داها آرتیق درجه ده میللی پروبلئم لرله ماراقلانماقدا ایدیلر. میللی بورژوازی نین طبیعی موتفیقی میللی ضیالی طبقه سی ایدی و سونونجونون تشبوت لرینه

۶۲۲ - یئنه اورادا.

۶۲۳ - گئنیش بیلگی اوچون، مثلا، باخین:

او، مادی دستک و ثرمه یه محکوم ایدی.

آرتیق یاشلاشمیش حسن بی زردابی ۱۶ ایلیک آرادان سونرا باکی یا قایتدیقدا یئرلی سوسیال-مدنی محیطین دیشدیگی نین شاهیدی اولدو. اونون و «اکینچی» اطرافیندا توپلاشمیش مسلکداش لاری نین سپدیگی توخوم لارین گوگر مکده اولدوغو آچیق-آیدین گورونوردو. یئنیجه میدانا گیرمیش گنج ضیالی لیدرلر - علی مردان بی توپچوباشوو (توپچوباشی)، علی بی حسین زاده، احمد بی آغایو (آغا اوغلو) و باشقالاری، آغساقال لاری زردابی ایله بیرلیکده میلی مفکوره نین فورمالاشدیریلماسی و گترچکلشدریلمه سی ساحه سینده اکتیو فعالیتله باشلادیلار.

علی مردان بی توپچوباشوو (توپچوباشی، ۱۹۳۴-۱۸۶۲)^{۶۴} تیغلیسده دوغولموش، اوراداکی بیرینجی گیمنازیانی بیتیردیکن سونرا پئتربورق اونیورسیتتی نین حقوق فاکولته سیندن مأذون اولموشدو. خریستیانلیغی قبول ائتمک شرطی ایله اونیورسیتتده قالمق تکلیفینی رد ائتمیش، ۱۸۸۸- جی ایلده وطنه دؤنموشدو. باکی دا حقوقچو کیمی مختلف ایش لرده چالیشمیش، عینی زاماندا اجتماعی فعالیتله ده مشغول اولموشدو. آز سونرا حسن بی زردابی نین قیزی ایله عائله حیاتی قورموشدو. ۱۸۹۷- جی ایلده حاجی زین العابدین تاغییوو روسجا کاسپی قزئتینی و مطبعه سینی ساتین آلمیش، رئاکتورلوغو توپچوباشوو تکلیف ائتمیشدی. او، وکیل لیگی ائتمیش، ۱۸۹۸- جی ایلدن ۱۹۰۷- جی ایله دک قزئتیی رئاکته ائتمیش، بورادا چئشیدلی مؤوضوعلاردا مقاله لر یازمیش دیر.

۱۹- جو یوزایلین سون لاریندا آذربایجان فیکیر حیاتی نین ان پارلاق نماینده لریندن بیرری ده علی بی حسین زاده (۱۹۰۴-۱۸۶۴) ایدی. آنا باباسی قافقاز شیخ الاسلامی نین عائله سینده بؤیوموش علی بی، تیغلیس ده کی آلتی صنیغلی موسلمان مکتبینی و تیغلیس کلاسسیک گیمنازیاسینی بیتیردیکن سونرا پئتربورقدا اوخوماغا گئدیر. ۱۸۸۹- جو ایلده پئتربورق اونیورسیتتی نین ۶۲۴ - آذربایجاندا اولارکن سوی آدینی «توپچوباشوو» یازمیش، فرانسده موهاجیرتده ایکن اونو «توپچوباشی»- یا دیشدیرمیشدیر. پاریسده کی قبرینین اوستونده ده «توپچوباشی» یازیلیب..

طبیعت علم لری فاکولته سینی بیتردیکدن سونرا خیال لاریندا یاشاتدیغی ایستانبول گلیسر. بورادا اختصاصی اوزره ایشله مک ایمکانی تاپا بیلمه دیگیندن حربی طب مکتبینه داخیل اولور. بیر مدت حکیم کیمی ایشله دیکدن، ۱۸۹۷-جی ایل تورک-یونان ساواشیندا ایشتیراک ائتدیکدن سونرا یئنی دن حربی طب مکتبینه قایدیر. بو زامان آرتیق علی بی حسین زاده ایستانبولون تورکچو دایره لرینده یاخشیش تانیمیش، مسلکدش لاری نین حورمتینی قازانمیشدی. او آرتیق اتحاد و ترقی جمعیتی نین سئچکین عضولریندن بیری سایلیردی. ماجار تورکولوکو وامبئری دن تأثیرلنه رک یازدیغی توران شعرى دوست لاری آراسیندا یایلمیشدی. بو شعر «سیزلر سینیز، ائی قومو- ماجار بیزلره ایخوان، اجدادیمیزین موشرکن منشایی توران» بیتى ایله باشلانیردی.^{۶۲۵} عثمانلی حکومتی سیاسی منسوبیتینه گؤره اونو پایتاختدان اوزاقلاشدیرماق مقصدیله ایالته تعیناتینی چیخارتمیشدی. علی بی بو تعیناتی قبول ائتمه دیگیندن باکی یا قایدیر. باشقا بیر وئرسیایا گؤره، او، آذربایجان دا تورکلوگو گوجلندیرمک مقصدیله اتحاد و ترقی نین توصیه سیله وطنه دؤنور.^{۶۲۶} بورادا او زردابی نین اطرافیندا جمعه شن میلی دوشونجه لی آیدین لارلا بیر آریا گلیسر.

بو واخت کازان تورک لریندن یوسف آکچورا اوغلونون (آکچورانین، ۱۸۳۵-۱۸۷۶) مصدره کی تورک قزئتینده مشهور اوچ طرز سیاست مقاله سی چاپ دان چیخمیش، بؤیوک عکس-صدا یاراتمیشدی. بو مقاله ده مؤلف عثمانلیچیلیق، اسلامچیلیق و تورکچولوک فیکیرلری نین مقایسه سینی آپاریر، هانسی بیرى نین عثمانلی، عمومیتله تورک دونیاسی اوچون فایدالی اولای بیله جه یینی آنالیز ائدیردی. مؤلفه گؤره، «آرتیق عثمانلی میللتی وجودا گتیرمکله اوغراشماق، بوشونا بیر یورغونلوق دور.»^{۶۲۷} مؤلفین مدافعه ائتدیگی اساس جریان تورکچولوک و اونا یاردیمچی اولاراق اسلامچیلیق دیر. یوسف

625 - Yusuf Akçura, *Türkçülük. Türkçülüğün Tarihi Gelişimi*, s. 183.

۶۲۶- باخین:

Əziz Mirəhmədov, Əli Bəy Hüseynzadə, *Fikrin karvanı*, Bakı, 1984, ss. 63-79; Haydar Bayat, *Ali Bey Hüseynzade ve Türkiyede Yayınladığı Eserleri*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1992, s. 21.

627 - Yusuf Akçura, *Türkçülük. Türkçülüğün Tarihi Gelişimi*, s. 171.

آکچورا اوغلونون بو قیمتلی مقاله‌سینه قزئین رنداکتورو دا داخیل اولماقلا تنقیدلر یازیلیب چاپ ائدیلدی. علی بی حسین‌زاده باکی‌دا ایکن بو اونملی فیکیر مباحثه‌سینه قوشولور و تورک قزئینده‌کی مقاله ایله باغلی مناسبتینی بیلدیریر. اونون فیکیرلری مکتوب مخصوص آدی و آ. تورانی ایمضاسی ایله قزئین ۱۹۰۴-جو ایل ۲۴ تشرین ثانی (نویابر) تاریخلی سایندا چاپ ائدیلمیش.^{۶۲۸} «عثمانلی تورک‌لرینی مدافعه نیتیندن ایله‌ری گله‌رک قاش یاپالیم دئرکن گؤز چیخاردان» کس‌لرین عثمانلی سرحدلری خاریجینده اولان تورک‌لره یاد گؤزله باخماق، اونلارا قوندارما آدلار قویما جهدلرینه اعتراض ائدیر. بو قزئنده «تاتارلارا، علی‌الخصوص تورک‌لوگون مدار افتخاری بولونان چینگیزلی، تیمورلار گیبی حرب داهی‌لرینه حقارت آمیز بعضی سؤزلر درج ائتمیش» بو قزئنه اعتراضینی بیلدیریر. علی بی گؤستریر کی، دونیا تورک‌لوق‌لاری، بو سیرادان ائله روس شرق‌شناس‌لاری دا چین‌دن باتی‌یا دوغرو «تاتار نامیلا بیر قوم تانیمیورلار: تورک وار، موغول وار، فقط تاتار یوخدور. کریملی‌لار، کازانلی‌لار، اورئنبورقلولار و سایره هپ تورک اوغلو تورک‌دورلر.»^{۶۲۹} بو تورک‌لر هارادا یئرلشمه‌سیندن آسیلی اولمایارق بیر میللت‌دیر و اونون «سلامت و سعادت‌نی نین ینگانه واسطه‌سی» گوجلور اولماق‌دیر. علی بی حسین‌زاده تورک سیاسی فیکرینه بلکه ده ایلك دفعه میلی گوج آنالیشی گتیریر. میلی گوجون کومپوننت‌لری سیراسیندا او، اهالی‌نین سایی، فیزیکی ساغلاملیغی و فردلر آراسینداکی معنوی باغلارین اولماسینا خصوصی اهمیت وئریر. بو باغلائیجی ائلمنت کیمی ائتیک شعورون اولماسی گرک‌دیر. اوندان اولار «بئکدیگرلرینی تانیماق، سئوه‌جک، سوننولوک، شیعه‌لیک و داها بیلیم نه‌لیک آنلام‌لاریلا تعصب مذهبی‌یی آزالدیب، قرآن کریمی آنالاتماغا قئیرت ائده‌جک‌لر.» علی بی حسین‌زاده‌یه گؤره، تورک دونیاسی بیر-بیرینه باغلی‌دیر، بیر-نین گلیشمه‌سی، مطلق او بیر حیسنه‌نین گلیشمه‌سینه نه‌دن اولور. اونا گؤره ده عثمانلی تورک‌لری دیگر تورک‌لردن اؤزونو تجرید ائتمه‌مه‌لی، عکسینه

۶۲۸ - مقاله‌نین تام متنی اوچون باخین:

Haydar Bayat, Ali Bey Hüseyinzade ve Türkiyede Yayınladığı Eserleri, s. 133-136.

۶۲۹ - بیئه اورادا، ص. ۱۳۳-۱۳۴.

اونلاری تانیمالی، سئومله‌لی دیرلر. اونون فیکرینجه، «ایرانین قانی‌لرینه وارینجایا قدر مکتب شاگردانینا شعرلرینی اذربلتمک» یئرینه، عثمانلی تورکونون «میرزه علیشیر نوایی دن یکی سطر اولسون دوزگون اوخویا بیلمه‌سینی» تأمین ائتمک گرک‌دیر.^{۶۳۰}

۱۹-جو یوزایلین سون‌لاریندا باکی‌دا میلی فیکر حیاتینا یؤن وئرن دیگر شخص - احمد بی آغایو (آغا‌و‌غلو، ۱۹۳۹-۱۸۶۹)^{۶۳۱} شوشادا، آنا طرف‌دن قوردائلی، آنا طرف‌دن ساریجالی بویونا باغلی پاتریارخال [آتا بلیک] بیر عائله‌ده دوغولموش‌دور. محله مکتبینه و خصوصی معلم‌لردن دؤورون عنعنه‌وی تحصیل سیستمی‌نین وئردیگی بلیک‌لره یی‌ه‌لنمیش، آناسی‌نین تشبؤو ايله هم ده روس دیلینی اؤیرنمیش‌دیر. یئنه آناسی‌نین تأکید ايله شوشاداکی روس اورتا مکتبینه، سونرا ایسه رئالنی اوچیلشه (طبیعت فن‌لری تمایوللو مکتبه) گؤندریلیر. خاطر‌ه‌لرینده احمد بی یازیر کی، بو مکتب‌لر شهرین ائرنمنی محله‌سینده یئرله‌شیردی. ۴۵ شاگرددن یالنیز بشی موسلمان اوشاغی ایدی. ائرنمنی شاگردلرین بو آزیغا قارشى مناسبتی چوخ آقرئسسبو اولموش، اونلاری دایم اینجیتمیشلر. بو محیطه دؤزمه‌ین شاگردلرین دؤردو مکتبی ترک ائتمیش، یالنیز احمد تحصیلینی اوغورلا باشا وورا بیلیمیش‌دیر.^{۶۳۲} مکتب ایل‌لرینده گؤردوگو بو آجی‌لار بوتون حیاتی بویو اونو ایزله‌میش، اوندا حاقسزلیغا اعتراض حسى یاراتمیش‌دیر. بو حسن‌لرین یارانماسیندا بو دؤورده پوپولیار اولان خالقچی (narodniçestvo) ادبیاتین دا اؤنملی رولو اولموش‌دور. پولیتخنیک اینستیتوندا اوخوماق ایسته‌یی ايله پئتربورقا گلن احمد بی بورادا قافقازدان اولان ۳۵-۴۰ گنج آراسیندا سونرالار بیرلیکده چالیشاجاق‌لاری علی بی حسین‌زاده و علی مردان بی توپچوباشوولا راستلاشیر. بو واخت گنج‌لر آراسیندا خالقچی احوال-روحیه، روس ضیالی‌لاری‌نین آراسیندا ایسه آشیری میللتچیلیک، او جمله‌دن آنتی‌سئمیتیزم [یهود ستیزی] چوخ یایغین ایدی. اوغلو صمد

۶۳۰ - یئنه اورادا، ص. ۱۳۵.

۶۳۱ - احمد بی ۱۹۰۹-جو ايله قدر سوی‌آدینی «آغایو»، سونرا ایسه «آغا‌و‌غلو» یازمیش‌دیر.

آغاوغلونون یازدیغینا گؤره، امتحان زامانی اونو یهودی سایان بیر معلمین غرضلی مناسبتی نتیجه سینده امتحان دان کسلیلیر. بو حاق سیز مناسبت دن غضبله نن پروتئست روحلو احمد بی آغایئو، عالی تحصیل آلماق اوچون آز میقداردا وسایته ۱۸۸۸-جی ایلین یانواریندا پارسیسه یولا دوشور.^{۶۳۳}

بیر مدت فرانسیزجا اؤیره نندن سونرا سوربونا اونیورسیتتی نین شرق دیل لری فاکولته سینده محاضره لره گیریر، دها سونرا پارائل حقوق فاکولته سینده اوخویور. بو زامان فرانس، ۱۸۷۰-۱۸۷۱-جی ایل لر ساواشینداکی اوغورسوزلوغون تراوماسینی [ضربه سینی] یاشاماقدایدی. ایتریلمیش تورپاق لار و ایتریلمیش غرور حسسی توپلومدا، ایلک نؤوبه ده آیدین کسیم ایچینده گوجلور رئوانشیست [انتقامجو] میللتچیلیک دوغورموشدو. احمد آغایئوین درس لرینه جدیته یاناشماسی و فوق العاده ایستعدادی پروفیسورلاری نین دا دقتینی چکمیش، پارسین آیدین سالون لارینا اونون یول تاپماسینا نه دن اولموشدو. احمد آغایئو (آغاوغلو) حاقیندا ماراقلی آراشدیرما آپارمیش آ. هوللی شیسلیترین تنیینه گؤره، گنج طلبه یه پارسی حیاتیندا فرانسیزلاردان ان چوخ اوچ شخص - اونون فارس دیلی و تاریخی پروفیسور و جئیمز دارمستتئر، لانونئل رئویو درگی سی نین رئاکتور و ژولیئتئی آدام، مشهور فیلسوف و تدقیقاتچی اثرنست رئنان - تأثیر اتمیش دیر.^{۶۳۴} خصوصاً اثرنست رئنانین دین لر تاریخی حاقیندا یازدیغی اثر لر گنج احمد بی ین دقتینی چکمیش، اونون پروتئست روحونو قیجیقلا ندیرمیش دیر. رئنان یازدیغی چوخ سالیلی اثر لرینده دین لر تاریخینده سئمیت (یهودی و عرب لر) و آریا (هیند-آوروپالی لار) عیرق لری نین رولونو قارشیلان شیرمیش، بیرینجی لرین دین تاریخینه تحفه لرینی سرت دیلله تنقید اتمیش دیر. رئنانا گؤره، ایسلام ترقی نین قارشی سینی آلان، اینکیشافا یئر قویمایان بیر دین دیر. رئنانین دین لر تاریخی و اونون توپلوم حیاتیندا رولو حاقیندا اساس تزیس لرینی تقدیر ائدن احمد بی، ایسلامی

633 - Ahmet Ağaoğlu, *Altmış Yeddi Yıl Sonra*, (ed.) Samet Ağaoğlu, *Babam Hatıralar*, Ankara: Ağaoğlu Külliyyatı, 1940, s. 102.

634- A. Holly Shissler, *Between Two Empires. Ahmet Ağaoğlu and the New Turkey*, London & New York: I.B. Tauris Publishers, 2002, p. 64-81.

مدافعه ائتمک اوچون فارس لارین هیند-آوروپالی اولماسی و شیعه لیگین فارس لار اوچون میللی دین کاراکثری داشیماسینی چیخیش نقطه سی اولاراق قبول ائدیر. اونو دا نظره آلیر کی، بو زامان آوروپادا، خصوصیه فرانسادا فارس تاریخی و مدنیتینه خصوصی رغبت واردی. گنج تدقیقاتچی اورتودوکس ایسلامدان فرقلی اولاراق شیعه لیگین اینکیشافا میللی، یالینز فارس لارا خاص مذهب، حتی دین اولدوغو تئزسینی مدافعه ائدیر. بو تئزس لارین مدافعه سی مقصدیه La Societe persane («فارس توپلومو») عمومی باشلیقلی، یئددی بؤلومدن عبارت مقاله لری La Nouvelle Revue درگی سی نین ۱۸۹۱-جی ایل سالی لاریندا درج ائتدیریر. نوبتی ایل باشقا بیر درگیده Confession du derviche («درویشین توبه سی») آدلی مقاله چاپ ائتدیریر. ۱۸۹۲-جی ایله ایسه شرق شناس لارین IX-جو بین الخالق کونفرئسینده شیعه لیگین مزدکی کؤک لری حاقیندا معروضه ائدیر، معروضه نین متنی نین چاپینا قرار وئرلییر. سوربوننا اونیورسیتتینده تحصیل آلدیغی دؤورده احمد بی یاخین شرق حاقیندا چاپ ائدیلمیش یکی کیتابا رأی یازیر، بوندان علاوه تیفلیسده چیخان روس دیللی «کاوکاز» قزئتینه مقاله لر گؤندیریر.^{۳۵}

سونرالار تورکچولوگون تانینمیش خادیمی کیمی مشهورلاشمیش احمد بی یین پاریس یازی لاریندا «اؤزونو دوغما کولتورو حاقیندا یازان فارس کیمی تقدیم ائتمه سی» آ. هوللی شیس لترین دقتینی چکمیش دیر. گنج احمد بی ده کی بو «کیملیک پروبلمی» نی تدقیقاتچی یکی مومکون سببه ایضاح ائدیر. بیرنجی سی، دینی-ایمپئریال کیملیکله («روس موسلمان») پئتربورقو ترک ائتمیش احمد بی یین یئتیشدیگی قافقاز محیطی فارس کولتورونون هله گوجلو اولدوغو مکان ایدی؛ بو کولتورون ده اؤزه بیننده شیعه لیک دوروردو. ایکینجی سی، اورتا شرق دن گلیمیش و بیر غرب پایتاخت شهری نین آکادئمیک دایره لرینه داخیل اولان شخص کیمی اؤزونو «آریا» عیرقینه عاید ائتمک معین دیر ایفاده ائده بیلردی.^{۳۶}

635 - A. Holly Shissler, *Between Two Empires. Ahmet Ağaoğlu and the New Turkey*, s. 66.

آلتی ایلدن سونرا سوربون اونیوئرسیتتی نین شرق دیل لری و حقوق دیپلوم لاری ایله وطنه دؤنن احمد بی یول اوستو، دؤرد آی ایستانبولدا قالمیش دیر. بورادا عثمانلی نین بیر سیرا گؤرکملی آیدینی و دؤولت آدمی ایله گؤروشموش دور. ایستانبولدا اولان شیخ جمال الدین افقانی ایله یئنی دن بیر آریا گلیر، سیاسی-ایدئولوژی مسئله لری مذاکره اندیر. کئچمیش دوستو علی بی حسین زاده بورادا ایکن اونو اتحاد و ترقی کومیته سی نین لیدئر لری ایله تانیش اندیر. بو گؤروش لر و اوزون مذاکره لر اونون دونیا گؤروشونون دیشمه سینده اؤنملی رول اویناییر. بیر مدت تیغلیس گیمنازیاسیندا معلم ایشله ییب، یئرلی قزنت لرله امکد اشلیق ائتدی کدن سونرا مشریغ (شرق) آدلی تورکجه بیر قزنت چیخارتماق اوچون مراجعت اندیر. حاکمیت رد جاوابی وئریر، چونکی «او واخت حکومت روس عنصر و نندان بولونمایان موسلمان لارا بؤیله بیر واسطه یه ایزین وئرمه یه مساعده ائتمیردی.»^{۶۳۷} بو آرادا ایسلاما گؤره و ایسلام عالمینده قادین و ایسلام و آخوند اثرلرینی یازیر. بو اثرلرین اساس مؤوضوع لاری ایسلامدا اصلاحات آپارماق گرکلیگی، اونو ساوادسیز موللارین انحصاریندان قورتارماق و گونون طلب لرینه او یغونلاشدیرماق، سونو-شیعه ایختیلاف لارینا سون قویماق، قادینا لاییق اولدوغو یئر وئرمک، ائله جه ده ایفبا مسئله لر دیر.^{۶۳۸} بو دؤورده احمد بی شیعه لیگی آرتیق بیر طرفلی وصف ائتمیر، فارس کولتورونو دیگر ائتنیک کولتورلردن اوستون سایمیر. حتی حساب اندیر کی، «تورک قادینینی آشاغیلا یاراق تورک حیاتیّت و مدنیتی نین گلشمه سی و ایلرله مه سینه انگل اولان قوه او کؤهنه و چوروک ایران مدنیتی دیر.»^{۶۳۹} احمد آغا اولونون تدقیقاتچی سی آ. هوللی شیسلئر ده بو دؤورده اونون «کیمییک پروبلمی» نده دیشیکلیک اولدوغونو تثبیت ائتمیش دیر.^{۶۴۰}

حاجی زین العابدین تاغییئوین وسایتی حسابینا ۱۹۰۵-جی ایلده حیات قزئتینی تأسیس اندیب، باش رئا کتورلوغونو احمد بی آغایئوه (علی

637 - Şamil Qurbanov, Cəmaləddin Əfqanı və Türk dünyası, s. 98.

638- Yusuf Akçura, Türkçülük. Türkçülüğün Tarihi Gelişimi, s.201-204.

۶۳۹ - ایقتیباس عینی قاینقادندیر، ص. ۲۰۴.

640 - A. Holly Shissler, Between Two Empires. Ahmet Ağaoğlu and the New Turkey, p.119-120.

بی حسین زاده ایله بیرلیکده) تکلیف ائتمه سی ایله اونون حیاتیندا یئنی مرحله باشلاندى. عینی مرام صاحبی دوستلاری ایله بیر یئرده خالق نیین پروبلملری نیین حلّی اوچون چالیشماق اوچون او آرتیق تأثیرلی بیر واسطه الدهه ائده بیلیمشدی.

بو آرادا میلی آیدین کسیمینی بیر یئرده توتا بیلن اساس مرکز ۱۸۹۸- جی ایلدن سونرا علی مردان بی توپچوباشوونون رئاکته سی ایله (بعضاً قیسا مدته حسن بی زردابی) چیخماغا باشلایان «کاسپی» قزنتی اولدو. روسجا چیخماسینا باخمایاراق، یئنی رئاکتورون گلمه سیندن سونرا بو قزنت یئرلی مسئله لره، میلی حیاتیین مختلف ساحه لرینه عاید یازی لار چاپ ائتمه یه باشلادی. محض بونا گؤره او، میلی مطبوعات اورقانی کیمی قبول ائدیلیر. یازی مؤلفلری نیین چوخو دا آذربایجانین آرتیق تانینمیش اجتماعی خادیم لرینه چئوریلیمیش شخص لر ایدی. مؤلف لر سیراسیندا حسن بی زردابی دن توتموش اونلارلا گنج قلم صاحبی ده واردی.

قزنتین ۱۸۹۸- جی ایلدن سونراکی دؤورونده اساس مؤلفی احمد بی آغایئو ایدی. او، تئز-تئز ان مختلف موضوع لاردا - ایسلام تاریخی، ایدئولوژی مسئله لرله باغلی، میلی و بین الخالق حیاتیین چؤشیدلی یونلری، بین الخالق سیاست حاقیندا اونلارلا مقاله درج ائتدیریمیش دیر.

احمد بی بو موضوع لاردا یازیلیمیش کیتاب و مقاله لره ده اؤزونون مناسبتینی بیلدیریر، مؤلف لرله جانلی پولئمیکایا [بحث و جدل] گیریدی. کاسپی نیین ۱۸۹۹- جو ایل ۱۶ مارت تاریخلی سایندا سونرالار مشهور شرق شناس عالیم کیمی تانینمیش کریمسکی نین موسلمانلیق و اونون گله جه بی آدلی کچیک کیتابی احمد بی آغایئوین سرت تنقیدینه هدف اولدو. کیتابین اساس مدعالاری ایله راضیلاشمایان احمد بی، فارس لارین ایسلام تاریخینده اوینادیغی رول ایله باغلی اساسلاندیریلیمیش، ماراقلی فیکیرلر ایره لی سورور. مقاله مؤلفینه گؤره، «قالیبری تأثیر آلتینا سالماق» قابیلیتینه مالیک اولان فارس ائتنوسو، «ایسلامین اؤزونو سونرالار تحریف ائدن مختلف مذهب و طریقت لر یاراتدی.» آز سونرا او، محرّم باشلیق

گنیش مقاله ده یئنی دن فارس لارین ایسلام تاریخینده رولو مؤوضوعسونا قایدیر. او، فارس لارین عابباسی خیلافتینده تأثیری نین آرتماسینی و یوکسک مؤوقع لری توتماسینی ایضاح ائندن سونرا یازیر: «...فارس لار ایسلامین اوره یینی گمیرمیش، هر ایل یئنی طریقت یاراتمیش لار؛ نزاکت خاطرینه و راحت اولدوغو اوچون بو طریقت لره دینی دون گنیدیرمیش، اما [بو طریقت لرین] ماهیتی تامامیله سیاسی اولراق قالمیش دیر؛ بئله جه زئیدی لر، ایسماعیلی لر، بتانی لر، قرمطی لر و سائیسیز باشقا طریقت لر یارانمیش دیر.» احمد بی یین «خیلافت اوزرینده ایرانین سیاسی قیوم لوغو» آدلاندیردیغی دؤور بودپرست موغول لارین هوجوم لاری و اوندان سونراکی سیاسی حادثه لرله قاپاندی. «بو جور الوثریشسیز شرایطده بئله فارس موسلمان لاری میللی مستقیلیک و اونون گنرچکلشمه سی اوغروندا مبارزه نی دها بؤیوک عزم و عنادلا داوام ائندیرمیش لر.» احمد بی آغایئوه گؤره، بو مبارزه «صفوی سولاله سی باشدا اولماقلا آیری دؤولتین یارانماسی ایله اوغورلا باشا چاتدی. صفوی لر سید، یعنی حسینین نسلیندن ایدیلر. اونلار شیعه لیگی، یعنی علی، حسین و اونلارین داوامچی لاری کولتونو ایرانلی لارین (پئرس لرین) میللی دینی اعلان ائندی لر، بو دینی دبدبه ایله اؤرت-باسدیر ائتمک و ایرانلی لارین (پئرس لرین) اوره یینی مومکون قدر اونا باغلاماق اوچون هئچ بیر واسطه دن چکینمه دیلر.»^{۶۴}

احمد بی آغایئوین بیزیم میللتچی لر آدلی مقاله سی بیر دها پارسیس دؤورونون یانلیش ایدئیا لاریندان اونون تامامیله اوزاقلاشدیغینی گؤستریر. او، ایرانین ایسلام تاریخینده کی رولو حاقیندا باشقا بیر ماراقلی فیکیر ایره لی سورور. «اؤزونه مخصوص اوریژینال لیغینی، اؤز دیلینی ساخلاماغا» موقت اولموش بو اؤلکه، احمد بیه گؤره، «ایسلامی اؤزو بیلدیگی شکیلده، اؤزونون معنوی احتیاج لارینا اویغون اولراق دیشدی، اؤز «عربچیلیغینی» ائله زورلادی، اونا ائله پوزغونلوق و دئکادنتلیک [انحطاط] گتیردی کی، ایندی ده ایسلام اؤزونه گله بیلیمیر. ایسلاما بوتون مذهب لر، بوتون تفرقه لر، بوتون زورلامالار، سوبوئرسیو [برانداز] نظریه لر ایران دان گلدی و یالنیز «آسیمیلیاتورا» قارشى سؤنمز-توکنمز نیفرتله تلقین ائیلدی. ایران،

بو نیفرتی اؤرت-باسدیر ائدهرک، بعضاً اونو گیزلهدهرک، صبرله اؤز واختینی گؤزلهدهی.»^{۶۴۲}

احمد بی-ین پاناسلامیزمه حصر ائدلمیش مقاله لری ده مارق دوغورور. اونلاردان بیر - «پاناسلامیزم، اونون کاراکتری و استقامت لری» باشلیقلی یازی دا مؤلف گؤستریر کی، غرب مطبوعاتیندا سون زامان لار تئز-تئز «پاناسلامیزم» آدلانان بو حرکات حاقیندا یازی لار چیخیر. بو یازی لارین اساس مقصدی اوخوجودا قورخو یاراتماق دیر. پاناسلامیزمی گئریه قایدیش، فاناتیزمین [تعصبون] اویانماسی، یا دا عثمانلی سلطانی عبدالحمیدین ایتریقاسی کیمی قیمتلندیرن لر وار. حالبوکی پاناسلامیزمی شرطلندیرن اساس عامل ازیلن اسلام عالمینی غربین آرتان تضییق و کؤله لیگیندن قورتارماق ایسته یی دیر.^{۶۴۳}

احمد بی آغایئو ایسلامی «فاناتیک لرین دینی» کیمی قلمه وئرن لره قارشى اوچ حیسده دن عبارت مقاله یازمیش، اونلارین بو ادعالاری نین اساس سیز اولدوغونو پیغمبرین حرکت لری و بو دؤورده باش وئرمیش باشقا حادثه لرله ایضاح ائتمیش دیر.^{۶۴۴} او، «کیتاب اهلینه» ایسلامین ایلک دؤورلرینده خوش مناسبتینی گؤسترن تاریخی فاکت لاری خاتیرلتمیش دیر.

احمد بی آغایئوین آدی چکیلن بیزیم میللتچی لر باشلیقلی مقاله سی^{۶۴۵} هم دؤورون، هم ده مؤلفین اؤزونون ایدئولوژی-سیاسی احوال-روحیه سینی عکس ائدیرمک باخیمیندان اؤنملی دیر. مؤلفه گؤره، «میللتچیلیک اؤزو-اؤزلوگونده حورمته لاییق، حتی مؤحتشم بیر حادثه دیر، چونکی او خالق لارین حیاتیندا بیر ضرورت دیر. من حتی دوشونورم کی، بشریتین

642 - Ахмед бек Агаев, Наши националисты, Каспий, 25 сентября 1903, N 207.

643 - А. А. Панисламизм, его характер и направление, Каспий, 14 апреля 1900, N 81; 15 апреля 1900, N 82; 21 апреля 1900, N 87.

644- А. Агаев, «Фанатизм» Ислама и его отношение к немусульманам, Каспий, 22 марта 1902, N 66; 27 марта 1902, N 69; 29 марта 1902, N 71.

645 - Каспий, 25 сентября 1903, N 207.

تکاملو تاریخینده میللتچیلیک دیندن سونرا اینسان روحونون ایکینجی بؤیوک مرحلهسی دیر. او، تاریخده ان بؤیوک قهرمانلیقلارین نهدنی اولموش، یئنه ده اولاجاق. اونسوز بیر سیرا خالق لار یئنه ده یادلارین ظلمو آلتیندا اینلهمه لی اولاجاقدی و محض اونون سایه سینده هله بیر چوخ لاری او یغون چیخیش یولو تاپاجاق... حقیقی، دوروست، سونونادک اؤزونه صادیق قالان میللتچی، اؤزونونکونو مدافعه ائدرکن، باشقاسینینکی اوزرینده هر هانسی ظلمو ده رد ائتمه لی دیر.» اما حاکم میللتچیلیک بو زمان روسیادا ازیق لارا قارشى نیفرت پوسکورور، اونلاری آسیميله ائتمه یه چالیشیردی. مثلاً، Novoye Vremya ژورنالی نین یازاری مئشیکوو، اثرمنی لری، بولقارلاری، سئرب لری و باشقا ازیق لاری ایسلامی قبول ائدیرمه دیگی، دیلیندن امتناع یا مجبور ائتمه دیگی، باشقا سؤزله، آسیميله ائتمه دیگی اوچون عثمانلینى «آخماق» آدلاندیریر. احمد بی آغایئو، روسیاسایاغی بو تیپ میللتچیلیگی، معاصر ترمینله ایفاده ائتمیش اولساق، شووینیزمی رد ائدیر.

تورک-تاتار عیرقی نین اؤزونه مخصوص ایفباسی وارمی؟ آدلی مقاله ده (۲۰ یول ۱۹۰۱) احمد بی، تورک-تاتارلارین قدیم تاریخی، اونلارین یوروش لری و کاراکتئری حاقیندا معلومات وئره رک، حاضیردا استفاده ائدیک لری عرب ایفباسی نین تورک دیلی نین خصوصیت لرینه او یغون گلمه دیگینی گؤستریر. بو ساحه ده چوخدان باشلانمیش مذاکره لرین خلاصه سینی وئردیکدن سونرا تورک لرین ایکی قدیم ایفباسی نین اولدوغونو بیلدیریر. او، نجیب آسیم بی یین تورک یازی لاری کیتابینا استناداً قیرغیز و او یغور بوی لاری نین ایفبالاری (او یغون اولراق ۶-۷-جی و ۷-۸-جی یوزایل لر) حاقیندا گئنیش بیلگی وئیر.

حاجی زین العابدین تاغیئوین وسایتی حسابینا ۱۹۰۱-جی ایلین اوکتیابرین ۷-ده باکی دا روس-موسلمان قیز مکتبی نین آچیلشی اولدو. بو اونملی حادثه و مکتبین سونراکی فعالیتی، عمومیتله قادین تحصیلی پروبلئم لری قرتیین دقت مرکزینده اولموش دور. بو مکتبین تشکیلی، ایداره ائدیلمه سی، درس پروقرامی حاقیندا قرتیین رئداکتورو علی مردان

بی توپچوباشوو مقاله یازمیش دیر.^{۶۴۶} احمد بی آغایئو و باشقا ضیالی لار دا کاسپی قزئتینده قادین تحصیلی مسئله لرینه حصر ائدیلمیش مقاله لر چاپ ائتدیرمیشلر. مکتبین آچیلشی چوخ طنطنه لی کئچمیش، شهرین باشچی لاری و حورمتلی شخص لر اورادا ایشتیراک ائتمیشلر. کاسپی ده وئرلن گئیش یازی دان معلوم اولور کی، آچیلش مراسیمینده مکتبین تأسیسی سی حاجی زین العابدینه تشککور نیطقی ایله موسلمان ضیالی لاری آدیندان علی مردان بی و احمد بی آغایئو چیخیش ائتمیش، تشککور نامه نی («آدرئس» ی) امضالاق بیرینجی «موسلمان ضیالی لاری نین وئثرانی [پیشکسوت]» حسن بی ملیکوا (زردابی یه) تکلیف ائدیلمیشدی.

۱۹۰۳-جو ایلین مارت آییندا تیغلیس ده تورکجه شرق روس آدلی قزئت چاپا باشلادی. قزئتین ایمتیاز صاحبی و رئاکتورو ممد آغا شاه تاختینسکی (محمد شاه تاختلی، ۱۸۴۶-۱۹۳۱)^{۶۴۷} ایدی. قزئت اوز مرامی حاقیندا یازیردی کی، «بیزیم بورجوموز حقایق نویسلیک دیر. یاخشیلیغی دئدیگیمیز کیمی یامانلیغی دا گیزلتمه یه جه بیک. بیز میدانان اونون اوچون چیخدیق کی، خالقا دوغرو سؤز دئیک و نه اینکی اونا-بونا وجدان فروشانه مدحیه لر اوخویاق.»^{۶۴۸} قزئت ائله ایلك سایندا تیغلیسده موسلمان مکتبینی حمایه یه گؤتورموش حاجی زین العابدین تاغیئوی بو مکتبه یاردیم ائتمه دیگی اوچون کسکین تنقید ائدیر. بؤیوک نفوذ صاحبی اولان حاجی زین العابدین تنقیدی «کاسپی» قزئتی نین عینی کسکینلیکده جاواینانه دن اولور. احمد بی آغایئو، علی بی حسین زاده، علی مردان بی توپچوباشوو «شرق روس» چولاری انصافلی اولماغا دعوت ائدیرلر. «شرق روس» داها کسکین یازی لار چاپ ائدیر، بو شخص لری «حاجی زین العابدین قلم

646 - Т. По поводу открытия в Баку женского русско-мусульманского училища, Каспий, 23.09.1901, N 208.

۶۴۷ - شاه تاختینسکی ناخچیوانین شاهتاختی کیندینده آنادان اولموش، پئتربورقدا عالی تحصیل آلدیقان سونرا بیر نئچه ایل لئیپسیق و پاریسده باشامیش، داها سونرا ایستانبول کؤچموشدور. بو ایل لرده بیر سیرا قزئت لرده امکد اشلیق ائتمیش، بیر نئچه علمی-پوبلیسیستیک یازی لار یازمیشدیر. باخین:

Nəriman Zeynalov, Azərbaycan mətbuatı tarixi, I hissə, s.56-58.

648 - Şərqi-Rus, 16.04.1903, sayı 7.

قوچولاری» آدلاندیریر. ۱۹۰۳-جو ایل ۴ مای تاریخلی سایندا بو قزئت «کاسپی» مؤلفلرینی آچیق-آیدین عثمانلینی مدافعه چیلیکده اتهام اندیر: «زاقافازییا تورکلری نین ایچینده عثمانلی لارا و عمدہ سی سلطان حمیدین شخصینہ عاید بیر محبت، صداقت و حسرت پئیدا ائتمکدن اؤتری تصنیع ائتمکده [بزه مکده] اولدوغو یازی لار ایله کاسپی قزئی اجنبی بیر پولیتیکانین و یا دوغروسو ایتریقانین رواجینا اؤز منفعتی-شخصیه سی اوچون خیدمت اندیلیر.» آز سونرا شرق روس ایله ترجمان آراسیندا دا پولئیکا باشلانیر. شرق روس و عثمانلی تورکجه سینی بوتون تورکلر اوچون ادبی دلیل کیمی قبول ائتمه مه سی، یئرلی لهجه لره اساسلانان یازی قایدالاری تکلیفی قاسپیرالی ایسماعیل بی یین اعتراضینا سبب اولور و اؤز قزئینده شاه تاختینسکینی تنقید اندیر.^{۶۴۹} احمد بی آغایو ده شاه تاختینسکینی عرب قرافیکالی ایفبانین اصلاحی ساحه سینده وئردیگی اوغورسوز تکلیف لره گؤره تنقید اندیر.^{۶۵۰} بو جور غیر عادی باشلانغیجا باخمایاراق، سونرالار شرق روس ایله کاسپی مؤلفلری آراسیندا نورمال مناسبت لر قورولور. عمومیتله، «شرق روس» قزئی سلفلری نین باشلادیغی ایشی داوام ائندیرمیش، میلی حیاتین مختلف ساحه لرینه عاید گرکلی پروبلملری قالدیرمیش دیر. بو قزئت اوچون آذربایجان تورکلری ترمینی خاراکتئرلیک ایدی. ساروخان آدلی مؤلف شرق روس و تورک ادبیاتی آدلی مقاله سینده تأسفله قئید اندیردی کی، آذربایجان تورکلری «عربجه دعا ائدر، فارسجا مخابره ائدر [یازیشار] و تورکجه قونوشار.»^{۶۵۱} بو قزئت آزعومورلو اولماسینا باخمایاراق (سون سای ۱۹۰۵-جی ایلین یانوارین ۱۵-ده چیخدی)، میلی مطبوعات تاریخینده سونرالار بؤیوک رولو اولموش جلیل ممدقولوزاده، عمر فایق نعمانزاده، عین علی سولطانوو، قوربانعلی شریفزاده کیمی قلم صاحبلری نین تجروبه کئچدیکلری بیر مکتب اولدو.

بئله لیکله، آذربایجان تورکلری ۳۰ ایل اولکی دؤوره نسبتاً یئنی، ۲۰-

649 - Nəriman Zeynalov, Azərbaycan mətbuatı tarixi, I hissə, s. 58-59.

650- A. Агаев, Фонетическая арабская азбука (Мохаммеда Султановича Шахтагтинского), Каспий, 9 мая 1902, N 101.

651 - Şərqî-Rus, 27 iyul 1903, sayı 49.

جی یوزایلله بیر سیرا ساحه لرده یئنی کیفیت گؤستریمی لری ایله ایاق باسیردی لار. یئنی آیدین طبقه سی سایجا چوخالمیشدی، اونون نماینده لری آرتیق آوروپا نین عالی مکتب لری نه ایاق آچمیشدی لار. بو طبقه سیاسی سویه باخیمیندان دا فرقلی ایدی. روس حاکمیتی نین آرتیق «قاپی قولو» دئییلدی. او، تمثیل ائدیگی خالقین پروبلئم لرینی داها آرتیق درجه ده و درینلیکده دیله گتیریر، فعالیت ساحه لرینی گئیشلندیریردی. فارس کولتوروندن قوپما مئیلی گوجلنمیش، اوسته لیک خارجی تورکلرله علاقه لر قورولموش، اونلارلا بیرلیکده چالیشماق ایسته یی یارانمیشدی. میللی آیدین کسیم اولر ده قالدیرلمیش تحصیل ساحه سی نین میللی لشمه سی و مودرنلشمه سی، میللی مطبوعاتین یارانماسی، دینین خورافات دان آزاد اولماسی کیمی پروبلئم لرین حلّی اوچون فداکارلیق ائتمکده ایدی. ضعیف و هورکک ده اولسا میللی بورژوازی آیدین لارین تشبوت لرینی دستکله مکده ایدی.

خالقین مختلف طبقه لری ده اؤز آیدین لاری نین فداکارلیغینی قیمتلندیرمه یه باشلامیشدی. ماراقلی تاریخی فاکت دیر کی، ۱۸۷۸-جی ایله میرزه فتحعلی نین دفینده هئچ کس ایشتیراک ائتمه میس، عکسینه معاصرلی اونا و یارادیجیلیغینا کوفر ائتمیشدی لرسه، حسن بی زردابینی حاق دونیاسینا یولا سالان زامان اون مین لرله اینسان کدر ایچینده ایمیش، هله باکی بئله دفن مراسیمی گورمه ییمیش. کاسپی قزئی نین ۱۹۰۷-جی ایل ۱ دئکابر تاریخی سایندا چاپ اولونموش نئکرو لوقدا [آگهی] گؤستریلیردی کی، اونون دفینده «بوتون میللت لردن و اجتماعی طبقه لردن» آدام لار ایشتیراک ائتمیش، حسن بین خدمت لری ایله باغلی اونلارلا نیطق سؤیلنمیش دیر. شهر بلدییه سی نین صدری ماتم میتیقینده دئمیشدی: «اونون نه یی واردیسا، هامی سینی جمعیه وئردی. حسن بین پرینسیپی بئله ایدی: اوزوم اوچون هئچ نه، جمعیت اوچون هر شئی!» نئکرو لوق بو سؤزلرله بیتیردی: «الله سنه رحمت ائله سین، ائی زاقافقازیا موسلمان لارینی غفلت یوخوسوندان اویادان ایلك شخص!»^{۶۵۲}

حسن بی زردابی ایله باشلانان میللی اوینیش (میللتچیلیک) حرکاتی،

تورکچولوک فیکری اوزون زامان حتی اوخوموش کسیمین بئله دقتینی جلب ائتمه‌دی. اما ۲۰ یوزایلین باش‌لاریندا علی بی حسین‌زاده، احمد بی آغایئو و باشقالاری‌نین شخصینده بو حرکات اوزونون گئرچک تمثیلچی‌سینی تاپدی، سیاسی تورکچولوک فورماسی آلدی.

بونونلا بئله میللتلشمه پروئسی‌نین قارشی‌سیندا هله حلّ ائدیلمه‌لی اؤنملی پروبلئم‌لر قالماقدا ایدی. ایلک اؤنجه کیملیک مسئله‌سینه آیدینلیق گتیریلمه‌لی، میلی اینکیشافین قارشی‌سیندا دوران پروبلئم‌لر حلّ ائدیلمه‌لی ایدی. قونشولارین کولتور باخیمیندان سرعتله گلیشدیگی و سیاسی باخیمدان فعاللاشدیغی بیر اورتامدا آرتان برابر‌سیزلیک یئنی پروبلئم‌لر یاراتماقدا ایدی. یئنی یوزایل یئنی شرایط یارادماقدا ایدی. آذربایجان تورکلوگو بو چاغیریش‌لارا نئجه جاواب وئره‌جکدی، آز واختدا توپارلانیب بونلارا اویغون جاواب وئره بیله‌جکدی‌می؟

اون بیرینجی بؤلوم

گونئی آذربایجاندا میلی حیات

قاجار دؤولتینده تورکلرین و آذربایجانین یثری

یوخاریدا دئییلدیگی کیمی، نادیر شاهین اؤلدورولمه سیندن سونرا (۱۷۴۷) اونون خلفلری مشروعلوغو (لئگیتیملیگی) سوال آلتیندا اولان سولاله نین داواملیغینی تأمین ائده بیلمه دیلر. ایران بیر-بیری ایله دایمی ساواش حالیندا اولان کیچیک دؤولت لره - خانلیقلارا بؤلوندو. ایختیاریندا کیفیت قدر سیلاحلی گوجو اولان افشار، لور، بختیار، قاجار، تورکمن بوی لاری/طایفالاری آراسیندا ایراندا عالی حاکمیت اوغروندا تخمیناً اللی ایلیک مبارزه قانلی ساواشلار شرایطینده کئچدی. بختیار-لور طایفا بیرلیگی نین سیلاحلی گوجو سایه سینده کریم خان زند ۱۷۵۰-۱۷۷۹-جو ایل لر آراسیندا ایرانین خیلی حیصه سینه صفوی لرین وکیلی آدی آلتیندا نظارت ائده بیلدی. اونون اؤلوموندن سونرا حاکمیت اوغروندا مبارزه ده قاجارلار غالب گلدیلر. ۱۷۹۶-جی ایلین مابیندا موغان دوزونده طنطنه لی تاج قویما مراسیمی کئچیرن آغا محمد شاه قاجار، ایراندا یثنی سولاله نین اساسینی قویدو.^{۶۵۳} سولاله نین بانی سی ۱۷۹۷-جی ایلده سوء قصده اؤلدورولدو کدن سونرا بئله قاجار حاکمیتی داوام ائتدی. فتحعلی شاه ۱۷۹۸-جی ایلدن ۱۸۳۴-دک، محمد شاه ۱۸۳۴-۱۸۴۸-جی ایل لرده، ناصرالدین شاه ۱۸۴۸-۱۸۹۶-جی ایل لرده، مظفرالدین شاه ایسه ۱۹۰۶-جی ایله دک آردیجیل اولارق حاکمیتده اولدولار.

۶۵۳ - آیرینتیلی بیلگی اوچون باخین: امینه پاکروان، آغا محمد خان قاجار، تهران: نشر-روز، ۳۶۳۱.

آغا محمد شاه‌دان فرقلی اولاراق اونون داوامچی لاری فوق‌العاده کیفیت‌لری ایله فرقلمیردیلهر. معاصرلری اونلارین خصوصی استعداد صاحبی اولمادیقلارینی قئید اتمیشلر. اونلاردان بیرى حتى محمد شاهین کیفیت قدر عاغیللی، تشبوثکار، ساغلام آدم اولمادیغینی یازیر.^{۶۵۴} هرچند کی، فتحعلی شاهین جینسی محصولدارلیغی مشهور ایدی: بو آدمین حرم‌خاناسیندا ۸۰۰ آروادی و جاریه‌سی واردی؛ اونون ۵۷ اوغلو، ۴۶ قیزی، ۲۹۶ نوه‌سی و چوخلو نتیجه‌سی اولموشدو.^{۶۵۵} سایجا سرعتله آرتان قاجار عائله‌سینده معاصرلری ان چوخ قیمت‌لندیردیگی شخص فتحعلی شاهین اوچونجو اوغلو عابباس میرزه ایدی. او، استعدادلی سرکرده، عاغیللی دیپلومات و تدبیرلی ایداره‌چی حساب ائدیله‌دی. ولیعهد تعیین ائدیلمه‌سینه باخمایاراق، ۱۸۳۳-جو ایلهده اولومو اونون تاختا چیخماسینا مانع اولدو.

قاجار حاکمیتی نین مؤحکم‌لنمه‌سینده سولاله‌داخیلی مناسبت‌لری یولونا قویولماسی نین اؤنملی رولو اولدو. ایلك دؤورلرده شاه تاختینا پوتئسیال ادعاسی اولان شخص‌لر فیزیکی جهت‌دن آرادان گؤتورولدولر، اونلارین اوغول-اوشاق‌لارینا ایسه یئرلرده اؤنملی وظیفه‌لر وئریله‌دی. ان یاخشی تورپاق‌لار قاجارلارا پایلانیر، ان وارلی ایالت‌لره قاجار شاهزاده‌لری حاکم تعیین ائدیله‌ر، تهران‌داکی سارایدا ان حساس وظیفه‌لره ده محض قاجار نسلیندن اولان شاهزاده‌لر گتیریلیله‌دی.

آغا محمد شاه، قاجارلارین دستگیندن باشقا دیگر تورک بوی‌لاری نین دا دستگینی آلا بیلدی. اونون سلف‌لری بو سیاستی داوام ائتدیله‌دی، تورک بوی‌لاری نین باشچی‌لارینی یاخین‌لاریندا ساخلاماغا چالیشدیله‌ر. پروف. فاروک سومئر ایلك قاجار حؤکمدارلاریندا گوجلو ائتیک-بوی شعورونون اولدوغونو بیلدیله‌ر. «قاجار خاندانیندا قوتلی بیر قومی شعورون وارلیغینا» اینانان آراشدیرماچی یازیر کی، «قاجارلار دؤورونده اوغوز بوی‌لارینا ایلگی

654- Peter Avery, *Modern Iran*, London, 1963, p.30.

655 - Нина Кузнецова, Политическое и социально-экономическое положение Ирана в конце XVIII – первой половине XIX в. – Очерки новой истории Ирана (XIX – начало XX в.), Москва: Наука, 1978, с. 16.

گؤستریلیب اونلار حاقیندا بیر ریساله میدانا گتیریلیمیشدی.» بو ریسالهده فتحعلی شاه سالار تورک، آغا محمد شاه پادشاه تورک، محمد حسن خان سلطان تورک آدلاندیریلیر. بورادا قاجار خاندانی نین قوروجوسو آغا محمد شاه، سویو افراسیابدان، شانلی چینگیزدن، متینلیگی سلجوقدان، ازمی تیموردان آلمیش شخص کیمی تعریفله نیر. یئنه بو ریسالهده آغا محمد قاجارین اؤزبک حؤکمدارینا گؤندریلدیگی بیلدیریلن مکتوبونداکی فیکیرلری سون درجه ماراقلی دیر: «اولو تانری یا شوکورلر اولسون کی، توران، ایران، روم، روس، چین، ماچین، هاتا (?)، هوتن و هیندیستان اؤلکه لری تورکلرین بؤیوک خاندانلارینا احسان بویورولموش دور. هر خاندانین اؤز اؤلکهسی ایله کیفایتلنمهسی ان یاخشی یول دور.»^{۶۵۶}

موناسیبتلرین دایم گرگین اولدوغو روسیا و عثمانلی ایله سرحدده یئرلشدیگینه، تیجارت یوللاری باخیمیندان مناسب جوغرافی مؤوقعیه مالیک اولدوغونا، اقتصادی چکی سینه و س. گؤره، قاجارلار آذربایجانا بؤیوک اؤنم وئریدیلر. ولیعهد عابباس میرزه، کوماندانلی اولدوغو اوردونو اساساً آذربایجان اهالی سی حسابینا فورمالاشدیریدی. استعدادلی دؤولت آدمی اولان عابباس میرزه هله اوتوروشمامیش قاجار حاکمیتی اوچون پوتنسیال تهلوکه اولان آذربایجانداکی تورک بویلاری نین و کورد طایفالاری نین رام ائدیلمهسی، یئنی حاکمیتین دایاغینا چئوریلمه سینده باشاریلی اولدو. یالنیز ولیعهد دئییل، بوتون قاجار سولالهسی آذربایجانا اؤزونون اساس دایاقلاریندان بیری کیمی باخیردی. ۱۸۰۵-جی ایلدن تا قاجارلارین سونونادک ولیعهدلیگین مرکزی (ولیعهد نشین) اولان تبریز اصلینده دؤولتین ایکینجی پایتاختی ایدی. خاریجی دؤولتلر ده تبریزین بو اؤزللیگینی نظره آلیب، بورادا دیپلوماتیک نماینده لیک ساخلاماگی واجیب بیلیدیلر. دؤولت ایداره چیلیگی تجروبهسی توپلاماق اوچون اؤلکه نین بو ان اؤنملی ویلایتی ولیعهدین ایداره سینه وئریدیلر.^{۶۵۷}

656 - Faruk Sümer, Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları, I cilt, s.287-288.

۶۵۷ - آیرینتیلی بیلگی اوچون باخین: امینه پاکروان، عباس میرزه و آذربایجان، فارسجادان چئوبرن گونئی جانان شیر، باکی: قانون، ۲۰۱۰.

قاجارلار ایلیک اوللر صفوی لر و نادیر شاه دؤورونده کی انضباطی - اراضی قورولوشونو ساخلادیلار. سونرالار ایالت و ویلایت لرین سرحدلری تئز-تئز دیشمه یه باشلادی، دؤولتین مرکزشدیریلیمیش ایداره چیلیگینی آز-چوخ تأمین ائدن یئنی انضباطی بؤلگه فورمالاشدی. اراضی باخیمیندان بریتانیا آدالاریندان تخمیناً دؤرد دفعه، فرانسادان اوچ دفعه گئیش اولان بو اؤلکه رسماً ممالک محروسه قاجار آدلانیردی. بو عنعنه وی آنلایش دؤولتین بیر نچه بؤیوک بؤلگه دن (مملکت دن) عبارت اولدوغونو، چاغداش ترمینله ایفاده ائتمیش اولساق، فئدراتیو قورولوشا مالیک اولدوغونو ائحتیوا ائدیردی. مملکت آذربایجان دیگر اوچ ایالت - خوراسان، فارس و کیرمان لا بیرلیکده اساس بؤلگه واحدی سایلیردی. ۱۹-جو یوزایلین اورتالاریندا اساساً فورمالاشان انضباطی اراضی بؤلگه سو ای. بلارامبرگ، ه گوره ۲۹ اراضی واحدی و بیرباشا مرکز باغلی ۱۲ شهر و اطراف کندلردن عبارت ایدی.^{۶۵۸} لورد کئرزون^۱ گوره، بو واحدلرین سای ۳۱ ایدی، میخیل ایوانووا گوره ایسه قاجار ایرانین اراضی سی ۳۰ ویلاйте و دؤرد ایالت ه بؤلونوردو.^{۶۵۹}

اؤلکه نین و آیری-آیری انضباطی واحدین اهالی سی نین سایینی دقیق معین ائتمک مومکون دئییل. ۱۸۶۰-جی ایلده اهالی نین عمومی سایهی یا آلماسینا جهد ائدیلدی. بو جهد بؤیوک خرجین چکیلمه سینه باخمایاراق اوغورسوزلوقلا نتیجه لندی. اهالی نین سای، ائتییک ترکیبی حاقیندا ۱۹-جو یوزایل منبع لری مختلف معلومات لار وئیر. یوزایلین سون لاریندا اؤلکه اهالی سی نین عمومی سایینی ۱۰-۱۲ میلیون نفر اولدوغونو بیلیدیرن مؤلف لرله یاناشی، بو رقمین ایکی دفعه آز اولدوغونو ادعا ائدن منبع لر ده وار.^{۶۶۰} بو مسئله لری خصوصی آراشدیرمیش روس مؤلفی

658- И.Ф. Бларамберг, Статистическое обозрение Персии, составленное в 1841 г. СПб, 1853, с.64-67.

659 - G. Curzon, Persia and the Persian Question, vol. 1, Cambridge, 1914, p. 435; М.С. Иванов, Очерк истории Ирана, Москва: Наука, 1952, с. 123.

۶۶۰ - باخین:

П. А. Риттих, Политико-статистический очерк, С.Петербург, 1896, с. 36.

ل. آرتامونوونون تخمین لری، بیزیم فیکریمیزجه، گنرچک وضعیتسی نسبتاً اوبینکتیو عکس ائتدیریر. اونون وئریدیگی رقم لر سونرالار اورتایا چیخان معلومات لارلا آشاغی-یوخاری او یغون گلیر. آرتامونووا گؤره، ۱۹-جو یوزایلین سون لارینا دوغرو ایرانین عمومی اهالی سی نین سایینی ۸ میلیون نفر سایماق اولار؛ آذربایجان ایالتی نین اهالی سی ایسه اونون دؤردده بیرینه برابر دیر.^{۶۶۱} آیریتمی لارینا گیرمه دن ایالتین انضباطی بؤلگوسو و اهالی نین ائتیک-سوسیال ترکیبینی نظردن کئچیرمک مؤوضوعموز اوچون ضروری دیر. آدی چکیلن مؤلفه گؤره، آذربایجان ایالتی ۱۶ ویلایت دن عبارت ایدی: نمین، اردبیل، قاراداغ، سراب، گرگر، مرند، خوی، ماکی (ماکو)، تبریز، میانه، خالخال، اورمو، ماراغا، سایین قالا، آنقورام، تخت سولیمان.^{۶۶۲} بونلاردان بیر نجه سی - نمین، گرگر، ماکی - آدینی و داخیلی ایداره چیلیگینی قورو یوب ساخلامیش اسکی ارثی خانلیق لار ایدیلر. بوراداکی تورپاق لارین خئیلی حیصه سی خان عائله سینه مخصوص اولان مولک تورپاق لاری ایدی و بو خانلیق لارین دؤولتله مناسبت لری اساساً وئرگی و سیلاحلی دستهلر وئرملکه محدودلا شیردی. بونلارین آراسیندا ماکی خانی تبریز و تهراندان داها سربست اولماسی ایله فرقله نیردی، ارثی خان لارین اهالی اوزرینده اولوم حؤکمو کسمک کیمی فوق العاده حاق لاری دا واردی.^{۶۶۳} ماراغا کیمی بعضی ویلایت لر رسماً خانلیق آدلانماسا دا والی وظیفه سی فاکتیککی اولراق ارثی-پاتریمونیا ل [ارثی] کاراکتئر داشیمیش دیر. یئرلی مقدم عائله سی تا قاجار حاکمیتی نین سونونادک (۱۹۲۵) ماراغانین والی سی وظیفه سینی داشیمیش، بوتون مومکون صلاحیت لره (والی، حاکم، وئرگی توپلایجی سی، قوشون باشچی سی) مالیک اولموش دور.^{۶۶۴}

661- Л.К Артамонов, Северный Азербайджан. Военно-географический очерк, СПб, 1890, с. 19-20.

۶۶۲ - یننه اورادا، ص. ۲۳.

663 - [Владимир] Минорский, Отчет о поездке в Макинское ханство, Материалы по изучению Востока, выпуск 1, СПб, 1909, с. 1-62.

664 - Mary-Jo DelVecchio Good, Social Hierarchy in Provincial Iran: The Case of Qajar Maragheh, Iranian Studies, X, no 3, Summer 1977, pp. 130-138.

ایالت اهالی سی نین ۵۰۰ مینی منبع لرده «کؤچری لیر» آدلانیر. اما اونلارین اکثریتی کلاسیک «کؤچری» لیکدن چوخدان قوموش، مؤوسومی مالدارلیقلا مشغول اولان اهالی ایدی. حیات طرزینه گؤره اونلاری «یاریم- اوتوراق» اهالی سایماق داها دوغرو اولاردی. بو اهالی قروپو یایدا سورولرینی یایلاق یئرلرینه سورن، قیشدا ایسه قیشلاغا (یعنی عینی کنده) قایتاران مالدار طایفالار ایدی. بونونلا بئله اونلار اکینجیلیک و باغچیلیقلا مشغول اولان اوتوراق اهالی دن تصروفات و کولتور خصوصیتلرینه گؤره فرقله نیردیله. اردبیل ویلایتینده شاهسئونلر و قاراداغلی لار (قاراداغ آدیندان)، ایالتین باتی سیندا افشارلار، گونئی-باتی سیندا ایسه قاراپایاق لار کیمی ائتئوقرافیک قروپلار مسکون ایدیله. آذربایجان ایالتی نین تورکلردن سونرا اکینجی ائتئیک قروپو کوردلر ایدی. سوننو مذهبلری کوردلرین هامی سی بیر قایددا اولاراق منبع لرده «کؤچری» آدلاندیریله. آذربایجان ایالتینده آز میقداردا فارس لار، اثرمنی لیر، یهودی لیر، آشور و کلدانی لیر ده مسکون ایدیله.

ایران تورکلری نین کومپاکت شکیلده یئرلشدیگی ائتئیک زونا بو ایالتین سرحدلری خاریجینه چیخیر و تهران-ساوه-همدان خطینه دک داوام ائدیله. بو زامان (و سونرالار) تورکلر زنجان، قزوین، رشت، تهران، همدان، ساوه، قوم کیمی شهرلرده و اطرافلاریندا مسکون ایدیله. ائتئیک زونادان اوزاقدا، آنکلاو [محدود] شکلینده ده تورکلرین مسکونلاشماسی معلوم دور. اساس ائتئیک زونادان (آذربایجان ایالتی و اونا بیتیشیک بؤلگه لیر) کناردا یاشایان تورکلر آراسیندا سای باخیمیندان قاشقای (فارس)، قاجار (مازنداران)، قاراگؤللو (همدان)، تورکمن (خوراسان) بوی لاری دقتی چکیله. اونلارلا بیرلیکده تورکلرین سای نین ایرانین عمومی اهالی سی نین اوچده بیرینه برابر اولماسی حاقدا معاصرلرین تخمین لری^{۶۶۵} سونرالار دا بیر سیرا مؤلف لیر طرفیندن ایره لی سوروله جک.

۶۶۵- مثلا، باخین:

Mehmed Emin Resulzade, İran Türkleri (Türk Yurdu ve Sebülürreşad'daki Yazıları), İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1993, s. 8.

بعضی مؤلفلرین قاجار ایرانیندا «حاکم میللتین» فارس لار اولماسی فیکرینه^{۶۶۶} باخمایاراق، قاجار دؤولتی نین ایداره سیستمینده تورکلرین رولو اونلارین ایران اهالی سی نین عمومی ساینداکی چکی سینه او یغون ایدی. اصلینده ایداره چی صنیف اساساً یکی ائتونسون نماینده لریندن عبارت ایدی. م. امین رسولزاده ایران تورکلری آدلی اثرینده یازیردی: «ایران دا فارس لار، تورکلرین قوتلی بازولارینا [قوللارینا]، جنگاورلیک سجه لرینه دایانمیش لار، تورکلر ده فارس مدنیتی نین معنویتینه استناد ائله میشلر و بو صورتله تشریک مساعی [ایش بیرلیگی] ائده رک ایران حوکومت حاضیراسینی و وجودا گتیرمیش لردیر.»^{۶۶۷} مطلق حاکمیتیه صاحب شاه، قاجارلاردان اولدوغو حالدا، بیرنجی ناظر (صدر اعظم) قاجار سولاله سی نین عضولری آراسیندا سئچیلیمردی، بیر قایدا اولاراق او، فارس اعیان نسلی نین نماینده سی ایدی. صدر اعظم لر آراسیندا یالنیز یکی سی نین - حاجی میرزه آغاسی نین و عین الدوله نین تورک اولماسی بللی دیر.^{۶۶۸}

آذربایجان ایالتینده ده وضعیت تخمیناً عینی ایدی. ولیعهددن سونرا ایکینجی شخص ساییلان و اونا تابع اولان پیشکار (یا قائم مقام) عادتاً غیر تورکلردن سئچیلیردی. همین شخصین تعییننده صدر اعظمین رولو بؤیوک ایدی. آراشدیرماچی ویدادی موستافیائوین حسابلامالارینا گؤره، ۱۸۲۸-۱۹۰۶-جی ایل لر آراسیندا پیشکار وظیفه سینی ۲۱ نفر توتوشدو. اونلاردان ۴-و قاجار، ۲-سی یئرلی تورکلردن، ۳-و کورد ایدی. بیر نفرین میللی منسوبیتینی غیر معین سایان آراشدیرماچی نین تخمین لرینه گؤره، قالان پیشکارلارین هامیسی (۱۱ نفر) فارس ایدی.^{۶۶۹} ایالتده ان نفوذلو شخص لردن ساییلان مالیه ایش لرینه مسؤل پیشکار مالیه ده اساساً فارس لاردان عبارت ایدی. ۱۸۴۷-۱۹۰۶-جی ایل لرده بو وظیفه نی ۱۴ (یا

666 - А.И. Медведев, Персия. Военно-статистическое обозрение, СПб, 1909, с. 432.

667 - Mehmet Emin Resulzade, İran Türkleri, s.17.

۶۶۸ - یئنه اورادا، ص. ۱۸.

669 - Vidadi Mustafayev, Cənubi Azərbaycan. Milli şüur (XX əsrin I yarısı), Bakı: Əbilov, Zeynalov və oğulları, 1998, s. 140.

۱۵ نفر توتوموشدو. اونلاردان ۸ (یا ۹) نفری فارس ایدی، قالانلاری نین میللیتی معین اولونمیش دیر.^{۶۷۰} خاریجی ایشلر ناظرلیگی نین تبریزده کی نماینده سی - کارگزار بوراداکی خاریجی دیپلوماتلارلا مناسبت لره مسئول شخص ایدی. ویدادی موستافایئو همین دؤورده بورادا ۱۴ کارگزارین ایشله دیگینی بیلدیریر. اونلاردان ۸-نین تورک، ۱-نین فارس، قالانلاری نین ایسه میللیتی نین غیر معین اولدوغونو گؤستیریر.^{۶۷۱} ۱۸۶۵-۱۹۰۶-جی ایل لرده ایالتده ایشله میش ۵ تئلقراف رئیسیندن ۲-نین تورک، بیر نین فارس، قالانلاری نین ایسه میللیتی نین غیر معلوم اولدوغو بیلدیریلیر.^{۶۷۲} آذربایجان داکی ویلایت لرین باشچی لاری - والی لرین ائتتیک منسوبیتینه گلدیکده، بو وظیفه لری بیر قایدا اولاراق قاجارلارین، یا دا یئرلی تورک لرین نماینده لری توتوموش لار؛ والی لر آراسیندا فارس لارین سای دقت چکه جک قدر آزدیر.^{۶۷۳} ویدادی موستافایئو گؤره، آذربایجان ایالتینده همین دؤورده ایشله میش ۱۴۰ یوکسک سویه لی وظیفه صاحبیندن ۷۴-و تورک (اساساً قاجار)، ۲۶ نفری فارس، ۵، یا ۶ نفری کورد ایدی؛ قالان ۳۳، یا ۳۴ نفرین ائتتیک منسوبیتینی معین اتمک مومکون اولمامیش دیر.^{۶۷۴} ماراقلی دیر کی، آذربایجان ایالتی خاریجینده کی انضباطی-اراضی واحدرلی نین باشیندا اساساً قاجار عائله سیندن اولان شاهزاده لر، یا دا باشقا تورک لر دوروردو. یئنه ویدادی موستافایئوین ایران قاینقلارینا دایالی حسابلامالارینا گؤره، ۱۸۴۸-۱۸۸۸-جی ایل لرده خوراساندا ایشله میش ۲۰ والی دن ۱۳-و، فارس دا - ۱۱-دن ۱۰-و، لوریستان دا ۱۵ والی دن ۱۰-و، عربیستاندا (سونرالار خوزیستان آدلاندیریلدی) ۱۵ والی دن ۱۵-ی، کوردوستاندا ۱۲ والی دن ۷ نفری قاجار شاهزاده لریندن ایدی. قاجار عائله سینده منسوب اولمایان باشقا تورک لر ده ایالت و ویلایت باشچی لاری وظیفه سینین توتا بیلیردی. مثلاً، کیرمان و بلوچیستانین ۱۱ والی سیندن ۴ نفری شاه عائله سینده منسوب اولمایان قاجار،

۶۷۰ - یئنه اورادا.

671 - Vidadi Mustafayev, Cənubi Azərbaycan. Milli şüur (XX əsrin I yarısı), s.140.

۶۷۲ - یئنه اورادا.

۶۷۳ - یئنه اورادا، ص. ۳۲-۳۳، ۱۴۰-۱۴۱.

۶۷۴ - یئنه اورادا، ص. ۳۲-۳۳.

۴ نفری غیر قاجار منشألی تورک، قالان ۳ نفری ایسه فارس ایدی.^{۳۷۰}

باشقا یئرلرده اولدوغو کیمی آذربایجاندا^{۳۷۱} دا یئرلی حاکمین و آز-چوخ اهمیتلی وظیفه لی شخصین تعییناتی بیر قایدا اولاراق ایجاره-روشوت سیستمینه اساسلانیردی. یئنی تقویم ایلی - نووروز بایرامی عرفه سینده حاکمیک ادعاسیندا اولان شخص حکومته بیردفعه یه و هر ایل اؤده یه جه یی ان یوکسک مبلغی معین ائدیردی. بو ادعاچی لار آراسیندا بوش قالان وظیفه لره عادتاً ان یوکسک مبلغ تکلیف ائدن شخص سئچیلیردی. ماکی، نمین و گرگر خانلاری نین اؤز خانلیق لارینا تعییناتی استئنا ایدی، یئرلی خان عائله لری نین عادتاً ان یاشلی عضوو خان تعیین ائدیلیردی. اما بو تعیینات دا معین مقدار و سایتین اؤده نیلمه سیندن سونرا باش وئریردی. یئنی تعیینات واختی هم ده ایلیک اؤده نیشین مقدار ی معین ائدیلیردی. یئنی تعیین ائدیلیمیش شخص بو وظیفه ده نه قدر قالا بيله جه یینی بيلمه دیگیندن ایشه باشلادیغی ایلك گوندن اؤده دیگی مبلغی «چیخارتماغا» جان آتیر، تابعلیگینده اولان لاردان و اهالی دن آچیق-آچیغینا روشوت توپلاماقلا مشغول ایدی. یئرلی حاکم لرین تعییناتی نین ایجاره-روشوت قایدالارینی آراشدیرمیش روس مؤلف لری پولکونیک شکینسکی و کاپیتان آوثریانوو یازیردی لار: «خالقین ایداره اولونماسی نین بوتون سیستمی اصلینده غارت سیستمی دیر؛ ان کیچیگیندن (چاپاردان) باشلایاراق، تبریز و تئهران داکی یوکسک حکومته قدر هر بیر مأمور اهالی نی غارت ائدیر... نتیجه ده - ایداره چی لر آراسیندا تام معنویات پوزوتوسو و موفلوس اولموش، یوخسوللاشمیش خالقین غضبی.»^{۳۷۲}

۶۷۵ - یئنه اورادا، ص. ۳۳-۳۴.

۶۷۶- امینه پاکروانا گؤره، عباس میرزه ولیعهدلیگی دؤورونده آذربایجاندا وظیفه لرین ساتیلماسینا قارش ی اولموشدور.

Əminə Rəkrəvan, Abbas Mirzə və Azərbaycan, s. 261.

677 - П.И.Аверьянов, Я. Ф. Шкинский, Отчет о поездки по Северному Азербейджану, Тифлис: Типография Штаба Кавказского военного округа, 1900, с. 19. İcarə-rüşvət sistemi haqqında həmçinin baxın: Atrə pet, Mamed-Ali Şah. Narodnoe dvizhenie v strane L'va i Solнца Aleksandropol: Şirak, 1909, с.106-129.

روشوه یین دؤولت حیاتیندا نورمایا چئوریلمه سی حاقیندا آ. مئدوئوین وئردیگی لطیفه یه

آراشدیرمامیز اوچون گرکلی اولدوغوندان ایندی ده قیسا شکیلده قاجارلار دؤورونده ایران اوردوسوندا - حربی بوروکراتیادا تورک لرین یئری مؤوضوعسونا قیسا نظر سالاق.

ایراندا خصوصی مارق لاری اولان روسیا بو اؤلکهده حربی ساحهده دورومون اؤیره نیلمه سینه بیر سیرا متخصص جلب ائتمیش، اونلار دا یئرلرده آراشدیرما آپارمیش، ماراقلی تحلیل لر اورتایا قویموش لار. روس، ائله جه ده آروپالی مؤلف لرین آراشدیرمالارینا گؤره، بو جوغرافیادا حربی ساحهده تورک لرین اوستونلوگو عنعنه سی قاجارلار دؤورونده ده داوام ائتمیش دیر. آ. مندوئئو یازیر کی، نرمة-نازیک فارس لار حربی ایشه نیفرت ائدی لر، اونلار «قورخاق، ساختا، تنبل، تاماھکار، اینتریقان، سیسقا، اتالتلی، اما سون درجه باجاریقلی، بیلگه هوسلی و عاغیللی دیرلار.» فارس لار اوردودا قوللوق ائتمه یی سئومیرلر، «صنایع، تیجارت اونلارین الینده دیر.»^{۶۷۸} موسلمان اولمایانلار و شهر اهلی اوردودا خیدمت دن آزاد ائدیلمه یکندن، «دئمک اولار کی، بوتون فارس لار حربی موکلفیت دن آزاد دیرلار.» بو مؤلفین فیکرینه گؤره، تورک-تاتار حربی ایشی سئویر، او، «جسور اولابیلیر، تندخاصیت دیر، کوبوددور، انرژیلی دیر، ساختادیر، اما داها آز قابیلیتلی و آز اینکیشاف ائتمیش دیر، فاناتیک دیر؛ ضابطلر بوتوولوکده اعلا آتیجی دیرلار، سوواری دیرلر، نسبتاً ساده لوح دورلار.»^{۶۷۹}

آغا محمد خان قاجار ایراندا عالی حاکمیت اوغروندا مبارزه یه باشلایاندا اونون ایختیاریندا قاجار بویوندان اولان آز میقداردا (۵۰۰-۶۰۰ نفرلیک) آتلی دسته واردی. حاکمیتی نین سونلارینا دوغرو ایسه او، مختلف طایفالاردان توپلانمیش ۴۰ مینلیک غیر نظامی (ایررئقولیار) اوردویا صاحب ایدی.

اوخشار تصویر چوخ ماراقلیدیر: «تهرانداکی آروپا کولونیاسی نین باشلی بیر فرانسه عضووندن «ایراندا انگلیس می، روسیه می داها آرتیق نفوذا مالیکدیر؟» سوروشولدوقدا او، ایرانداکی پول واحدی قرانی نظره آلاق دئییمیش: «روسوفیل لر، یا دا آنقولفیل لر دئییل، قرانوفیل ایرانلی لار.»

A.И Медведев, Персия. Военно-статистическое обозрение, с. 438.

678 - A.И Медведев, Персия. Военно-статистическое обозрение, с. 419, 457.

ایران اوردوسو غیر نظامی کاراکترینی فتحعلی شاهین حاکمیتی نین ایلک ایل لرینده قوروماقدا ایدی. اما روسیا ایله ساواش لارداکی آغیر مغلوبیت ولیعهد عابباس میرزه نی نظامی اوردو قورماق گرکلیگینه اینانیدردی. ۱۸۰۷- جی ایلده فرانسادان حربی موشاویرلر دعوت ائدیلدی. اینگیلتره دن سیلاح- سورات آئیندی. بو نظامی آلائی لار آذربایجان ایالتینده کی تورک بوی لاریندان و شهر اهالی سیندن ییغیلدی. ^{۶۸۰} ایلک اول لر ۲۰ مین عسگردن (سربازدان) عبارت اولان بو حربی حیصه لره آذربایجان قوشونو آدی وئرلمیشدی. داها سونرالار یارادیلیمیش باشقا نظامی قوشون حیصه لرینده (جانباز، کئشیکچی، قولام، کازاک) ده قوللوق ائدن لرین اکثریتی تورک لر ایدی. ۱۹- جو یوزایلین سون لاریندا اولکده جمعی ۳۷ نظامی آلائی [هنگ] واردی. بونلاردان ۲۵- سی آذربایجاندا یئرله شیر، ایراق عجم اهالی سیندن توپلانمیش قالان ۱۲ آلایین ۶- سی دا اساساً یئنه تورک لردن عبارت ایدی. ^{۶۸۱} نظامی قوشون حیصه لری نین سایینین آرتماسینا باخمایاراق، قاجار حاکمیتی نین سون لارینداک اولکده نین مختلف یئرلرینده کی طایفالارین سیلاحلی گوجو اوز اؤنمین ساخلا ماقد ایدی. مثلاً، آذربایجان داکی شاهسئون لر ۱۰ مینلیک، قاراداغلی لار ۷ مینلیک، ماکی کوردلری ۵ مینلیک اعلا سیلاحلانمیش آتلی دسته لری چیخاردا بیلردی. ل. آرتامونووا گؤره، روسیا ایله هم سرحد زولاقدا ۲۲ مینلیک یاخشی سیلاحلانمیش، سرعتلی مانتور قابیلتنلی ایررتقولیار دسته لر یاراتماق اولاردی. ^{۶۸۲}

مولکی مأمورلارا [دؤولت مأمورلارینا] خاص اولان روشوت خورلوق، پرینسپ سیزلیک، معنویات سیزلیق حال لاری حربی بوروکراتیا دا عاید ایدی. قاجارلار دؤورونده گیردیگی بوتون ساواش لاری (روسیا-ایران، ایران- اینگیلتره) اودوزان، معنویاتی پوزولموش حربی بوروکراتیانین ۲۰- جی یوزایلین باش لاریندا خالقین گؤزونده اعتباری قالمامیشدی. دؤولت

680 - Нина Кузнецова, Политическое и социально-экономическое положение Ирана в конце XVIII первой половине XIX в., с. 24-25.

681- Vidadi Mustafayev, Cənubi Azərbaycan. Milli şüur (XX əsrin I yarısı), s. 36.

682 - Л.К.Артамонов, Северный Азербайджан. Военно-географический очерк, с. 78-79.

آپاراتی نین ایشینی قایدایا سالماق، عثمانلی داکی تنظیمات اصلاحات لاری نومونه سینده اصلاحات لار آپارماق جهدی ده اوغورسوزلوقلا نتیجه لندی.

قاجارلار دؤورونده اصلاحات لار احتیاجینی حس ائدن ایلک دؤولت آدامی ولیعهد عابباس میرزه اولموش دور.^{۶۸۳} ۱۸۴۸-جی ایلده ولیعهد ناصرالدین میرزه نین شاه تاختینا اوتورماسیندان سونرا تبریزدن اوزو ایله گتیردیگی وزیر میرزه تقی خانلی (امیرکبیری) صدر اعظم تعیین ائتمه سیندن سونرا دا اصلاحات لارا جهد اولدو. امیرکبیر شاهین دستگی ایله مرکزی حکومتین حاکمیتینی گوجلندیرمک، دؤولت آپاراتینی و اوردونو یئنی دن قورماق ایستقامتینده اصلاحات لارا باشلادی. بونونلا یاناشی مالیه سیستمی نین گوجلندیرلمه سی، ثابت وئرگی نورمالاری نین قویولماسی و وئرگی بیغیمینی قایدایا سالماق، صنایع و تیجارتین اینکیشافینا یاردیم ائتمک و س. ساحه لرده اصلاحات لار نظرده توتولوردو.^{۶۸۴} امیرکبیر اصلاحات لاری قاجار دؤولتینده دئسیپوتیک [استبدادی] ایداره چیلیگین مطلق مونارخیا [سلطنتی] ایداره چیلیگی فورماسینا کئچیدینی نظرده توتوردو.

بو اصلاحات لار آنتی-فئودال ایستقامتلی اولدوغوندان ایران جمعیتی نین ان محافظه کار کسیمینی نین - فئودال آریستوکراتیاسی (بو سیرادان ائله شاه سارایی نین اوزو) و شیعه روحانی لری نین عنادلی مقاومتینه راست گلدی. بو، چوخ گوجلو طبقه لرین اصلاحات لارا دیرنمه سی نتیجه سینده امیرکبیر ۱۸۵۱-جی ایلده وظیفه دن گؤتورولدو، آز سونرا ایسه اؤلدورولدو.

قاجار ایرانین سوسیال-سیاسی حیاتیندا روحانی طبقه سی نین اوینادیغی رولا دا قیساجا نظر سالماق گرک دیر. خصوصاً ده نظره آلساق کی، روحانی لرین خئیلی حیصه سی، ایلک نؤوبه ده اونون یوخاری طبقه سی عنعنه وی اولاراق فارس لاردان عبارت ایدی. روحانی لرین ائنتیک منسوبیتی مسئله سینده دؤورون آراشدیرجی لاری دا دقت یئتیرمیشلر. مثلاً، آ. مندوئدئو

683 - Əminə Pakrəvan, Abbas Mirzə və Azərbaycan, s.47-49, 60-94 və b. s.

۶۸۴ - تفروغات اوچون، مثلاً، باخین: فریدون آدمیت، امیرکبیر و ایران، تهران، ۱۹۶۱.

حساب ائدییر کی، ایراندا روحانی لیر «تامامیله فارس لاردان عبارت دیر.»^{۶۸۵} بیزجه، مؤلفین بو فیکرینه شیشیرتمه کیمی یاناشماق لازیم دیر. ان آزیندان اونلار گؤره کی، تکجه آذربایجاندا روحانی لیر بیر قایدا اولاراق یئرلی اهالی دن عبارت ایدی لیر.

آغا محمد شاه گئچرک گوج حساب ائتدیگی روحانی لرله مناسبت قورماغا، اونونلا دبل تاپماغا چالیشمیش دیر. یعنی حاکمیت شیعه روحانی لری نین رغبتینی قازانماق اوچون نفوذلو دین خادیم لرینه مومتمادی اولاراق هدیه لیر گؤندریردی. عینی زاماندا ایلک قاجارلار روحانلیگی دؤولت ایداره چیلیگیندن اوزاق توتماغا چالیشمیش، حتی اونلارین اساس گلیر منبعی اولان وقف لرین بعضی سینی اله کئچیرمه یه موفق اولموشدو. تئهران سارایی بوتون بؤیوک شهرلره حکومت دن یوکسک معاش آلان شیخ الاسلام و امام جمعه لیر تعیین ائدییر، اونلاری یئرلرده سیاستی نین مدافعه چی سینه چئویرمه یه چالیشیردی. بونونلا بئله روحانی طبقه سی اؤزونون اقتصادی گوجونو و نفوذونو قوروماغی باجاردی. عمومیلیکده او، قاجارلارین حرکت لرینی ناراحتلیقلا ایزله ییر، اهالی ایله حاکمیت آراسیندا اورتا مؤوقع توتماغا چالیشیر، حتی قاجار حاکمیتینی آرا-سیرا تنقید ائتمک دن بئله چکینمیردی. بو دا روحانیتین نفوذونو داها دا آرتیریر، شیعه لیگین گوجلنمه سی و فورمالاشماسینا شرایط یارادیردی. ۱۹-جو یوزایلده روحانی لرین یوخاری دایره لری بیر نئچه دفعه شاه حاکمیتی نین مارق لاری ایله اوست-اوسته دوشمه یین تشبوتلرده بولونموش، بعضاً حتی اونونلا بیرباشا موناقیشه یه گیرمه یه بئله اؤزونده گوج تاپا بیلیمیشدی. بئله کی، ۱۸۲۶-جی ایلده مجتهدلر روسیایا قارشی جهاد اعلان ائتمیش، باش کوماندان ولیعهد عابباس میرزهنی و شاهی حاضیرلیق سیز ساواشا تحریک ائتمیشدی لر؛ ۱۸۵۱-جی ایلده تئهران امام جمعه سی نین بیرباشا ایشتیراکی ایله امیرکبیر استعفایا گؤندریلمیشدی؛ ۱۸۵۵-۱۸۵۷-جی ایل لرده روحانی لیر تبریزی لرین قائم مقاما قارشی حرکتینی تشکیل ائتمیشدی لر و س. ۱۹-جو یوزایلده شیعه اولماسی نین ان یوکسک سیاسی فاعلیگی

۱۸۹۰-۱۸۹۱-جی ایل لرده کی تنبکی انحصارینا قارشی حرکاتدا اؤزونو گؤستریدی. باش مجتهد (مرجع تقلید) موللا میرزه حسن شیرازی نین فیتواسی ایله خالق تنبکینی بایکوت ائندی و شاه بؤیوک تضمینات اؤده مک مجبوریتینده قالسا دا اینگیلیس لره وئردیگی انحصاری لغو ائتمه لی اولدو.^{۶۸۶} آمئریکالی آراشدیرماچی هامید آلگار یازیر: «۱۹-جو یوزایل بویونجا ایران دا روحانی لرین نفوذو و جمعیته تأثیری داها دا آرتدی. بئله کی، ۱۹-جو یوزایلین سونونا دوغرو یئگانه مرجع تقلید حالینا گلن شیخ مرتضی انصاری اؤلکه نین حقیقی حؤکمداری ایدی.»^{۶۸۷}

قاجار دؤولتی نین سرحدلری داخیلینده مختلف خالق لاری و طایفالاری بیر یئرده توتا بیلن ایکی اؤنملی عامل دن - شاه حاکمیتی و شیعه لیک - بیرری ضعیفله دیکجه، او بیرری گوجلنیردی. آرادا ضدیت لرین اولماسینا باخمایاراق، سیاسی حاکمیتله دینی حاکمیت عمومیلکده بیر-بیرینی تاماملاییر، بو ضدیت لر عادتاً اندازه نی آشمیردی. بعضاً عمومی تهلوکه یه قارشی شاه حاکمیتی ایله روحانی لرین عمومی جبهه ده چیخیش ائتمه لری بئله مومکون اولوردو. بئله بیر اتفاق بابی لر حرکاتینا (۱۸۵۲-۱۸۴۸) قارشی بیرگه مبارزه ده اؤزونو گؤستریدی. هر ایکی طرف (شاه حاکمیتی و روحانی لر) بابی لری مارق لارینا ضد قوه حساب ائدیردی. یوخاریدا آدی کئچمیش آ. مندوئدو ۲۰-جی یوزایلین باش لاریندا یازیردی: «ایرانین بوتون سون دؤورلری حکومتله روحانیت آراسیندا دایمی، اما معین چرچیوله له محدودلاشان مبارزه تاریخی دیر؛ یعنی شاه یاخشی باشا دوشور کی، او، شیعه لیک سیز حیاتدا قالا بیلمز، روحانیت ده یاخشی باشا دوشور کی، شاه سیز شیعه لیک داغیلاجاق.»^{۶۸۸}

۶۸۶ - روحانی لرین سیاسی فعالیت حاقیندا مفصل بیلگی اوچون، مثلاً، باخین:

Hamid Algar, Religion and State in Iran. 1785-1906. The Role of Ulama in the Qajar Period, Berkeley- Los Angeles, 1969; Michael Fischer, Iran from Religious Dispute to Revolution, Cambridge: Harvard University Press, 1980.

687- Hamid Algar, İranın Dini Düşüncesinde Değişim ve Devrim, İslam'da Gelenek ve Yenileşme sempozyumu, İstanbul: TDV yayınları, 1996, s. 212.

688 - А.И. Медведев, Персия. Военно-статистическое обозрение, с. 425.

بو «تسانود» [اتحاد] قاجار دؤولتینده ایکی اساس ائتییک واحدین رولو، عمومیلیکده فارس-تورک مناسبتلری کومپلئکسی اوچون ده کئچرلی دیر. تورکلر دؤولت حیاتیندا قاجار سولالهسی، مولکی بوروکراتیانین یوخاری حیصهسی و حربی بوروکراتیانین تامامینا یاخینی واسطهسیله تمثیل اولونموش، اؤنملی چکییه مالیک ایدیلر. مولکی بوروکراتیانین خئیلی حیصهسی، روحانیلرین ایسه یوخاری طبقهسینین تامامینا یاخینی فارسلاردان عبارت ایدی. شاه ساراییندا و اوردودا شیفاهی دانشیقدا تورک دیلیندن ده استفاده اندیلیمهسی عنعنهسینین قالماسینا باخمایارق، کارگزارلیق ایشی و تحصیل ده عنعنهیه اویغون اولاراق فارس دیلینده ایدی. قاجارلار اونسوز دا هله اؤزونو آچیق شکیلده بوروزه وئرمهین ائتییک پروسئس لرین فؤوقونده دورماغا چالیشیردیلار. آ. مندوندئو آریالی لارلا تورک-تاتارلارین «بیر-بیرینه نیفرت ائتمهسی» حاقیندا ادعا ایرهلی سورور. مؤلفین فارس-تورک مناسبتلرینده هردن اؤزونو گؤسترن ضدیتلری، بیزجه، شیشیرتمه سایماق گرک دیر. چونکی ۱۹-جو یوزایل بویو بو «نیفرتین» تظاهرهونه راست گلنمیر. ایرانین بو ایکی اساس ائتییک واحدی آراسیندا حاکمیت اوغروندا ائتییک اساسدا مبارزهنین گئتدیگی حاقیندا مؤلفین فیکرینی ایسه قبول ائتمک لازیم دیر. خصوصاً مؤلفین «الوئیشلی شرایطه باخمایارق، تورک-تاتارلار عادتاً حاکمیتین ایداره سیندن اوزاقلاشدیریلرلار و اؤزلری ده بیلمهدن یئرلرینی فارس لارا وئیرلر» فیکری دقت طلب ائدیر و بو فیکیر سونراکی سیاسی پروسئس لرده اؤزونو دوغرولتدو.^{۶۸۹} قاجارلارین آذربایجانا مناسبتی باشقا بؤلگه لره مناسبتیندن پرنسیپجه فرقلمیردی. یوخاریدا آدی چکیلیمیش ل. آرتامونوو ۱۸۹۰-جی ایلده چیخیمیش کیتابیندا ایران حکومتینین ایداره چیلیک متودلارینین آذربایجان ایلتینده ده عینی اولدوغونو بیلدیریردی: «ایرانداکی حاکم عائله ایله عینی طایفادان اولان آذربایجان، شاه تاخت-تاجینین ان اعتبارلی دایاغی دیر و او، بوتون ایران دؤولتینین ان چوخ سالیلی اهالیسی، تیجارت مرکزی اولان حرکتلی تبریز شهرینده دایمی یاشایان ولیعهدین ایداره سینه وئریلیر. اما آذربایجانلا یاخیندان تانیشلیق آچیقجا گؤستریر کی، ایران حکومتی تاخت-تاجین بو

ان قیمتلی اینجی سی نین ریفاهسی نامینه هئچ بیر شئی ائتمه مه سی بیر یانا قالسین، آبرسیز جاسینا انضباطی سوء ایستیفاده لرله بو اؤلکه ده [آذربایجاندا] اکینچیلیگین، تیجارتین، فابریک فعالیتی نین قارشسی سینی آلیر...»^{۶۹۰}

بئله لیکله، قاجار ایرانیندا تورک لربن خصوصی چکییه مالیک اولماسی نه اونلارین اؤز لری، نه ده مسکونلاشدیغی اساس بؤلگه - آذربایجان اوچون علاحدّه ایستاتوس معین ائتمیردی. ایرانین باشقا یئرلرینده اولدوغو کیمی بورادا دا اورتا عصر لره خاص اولان عنعنه وی دئسپوتیک دؤولت ایداره چیلیگی حاکم دی. دؤولت حیاتینداکی بو دورغونلوقا باخمی اراق، ۱۹- جو یوزایلین سون لارینا دوغرو ایران داکسی خالق لارین فیکیر حیاتسی و کولتور ونده بعضی دیشیک لر باش وئرمکده ایدی.

فیکیر حیاتسی و کولتور

۱۹- جو یوزایل قاجار ایرانین فیکیر حیاتیندا اؤزونو گؤستر ن دیشیکلیگه بیر نچه اؤنملی عامل تکان وئردی. بو عامل لر سیراسیندا یوخاریدا قیسا جا نظردن کئچیر دیگیمیز مؤوجود فئودال قایدالارینسی، اقتصادی گئر یلیگی، دؤولت ایداره چیلیگینده کی یاریتماز وضعیتسی گؤستر مک گر ک دیر.

ایکینجی اؤنملی عامل دینسی محیط ده کی دوروملا باغلی دیر. ۱۸۴۸- ۱۸۵۲- جی ایل لرده باش وئرمیش بابی لر حرکاتسی زامانین طلب لرینه او یغون اولراق ایسلام دا، خصوصاً ریتوال لاردا اصلاحات لارین آپار یلماسی، اؤلکه نین ترقی و اینکیشاف یولونا چیخماسینا یؤنلیمیشدی. علی محمد بابین یازدیغی بیان اونون طرفدار لاری نین آنا کیتابینا چئور یلمیش، اونلار

690- Л.К.Артамонов, Северный Азербайджан. Военно-географический очерк, с. 85-86.

امینه پاکروانا گؤره، ولیعهد عباس میرزه نین آذربایجانا خصوصی سئوگیسی واردی و بورانین گلیمه سی اوچون الیندن گلنی اسپرگه مه دی.

Əminə Pakrəvan, Abbas Mirzə və Azərbaycan, məsələ, s. 331.

اوچون «قرآن»دان اوستون سایلمیشدی. باب، اصلینده آچیق-آچینغا قرآن'ین کؤهنلدیگینی یازیر، اونون یئرینی بیان'ین توتدوغونو ادعا ائدیردی. اوزونو یئنی پیغمبر اعلان اتمیش باب، یالنیز دینی احکاملارین راسیونال [عقلانی] درکینه چاغیرمیردی، هم ده ایسلامین یئنی لشمه سی نین کونستپتوال [ادراکی] اساس لارینی وئریردی. خئییر ایش لری ن گؤرولمه سی ضرورتی بابی طریقتینده مرکزی مؤوقعیه مالیک ایدی. بیان'دا شخصییتین لیاقتی نین تحقیر ائدیلمه سینه گؤره جریمه، مکتبلرده جیسمانی جزالارین لغوی، قادی ن لارین کیشی لرله برابرلیگی، چادرانین لغوی، صاحبی نین راضییلیگی اولمادان ائوه گیرمه یین یاساق اولماسی، قارشیدیلقلی راضییلیق اساسیندا فایزین مقبول اولماسی و س. حاقیندا کونکرت مدعالار واردی.^{۶۹۱} عرفانی- دینی کاراکترینه باخمایاراق، بو حرکات معین دئموکراتیک ائلمنتلره ده مالیک ایدی. بئله کی او، محافظه کار فئودال قایدالارینا، اؤلکه ده کی حقوقسوزلوق و دئسپوتیزمه [استبداد]، حتی معین معنادا موستملکه چیلدیه قارشى یؤنلمیشدی. بابی عصیان لاری نین لغو ائدیلمه سینه، بابی طریقت آدم لاری نین خئیلى حیصه سی نین قتل ائدیلمه سینه باخمایاراق، بو حرکات اؤلکه حیاتیندا، ائله جه ده اؤلکه نین فیکیر حیاتیندا تأثیرى سونراکی اون ایل لرده ده قالدی.

دینی حیاتدا اصلاحات مئیلى سونراکی اون ایل لرده بهاییلیگین میدانا چیخماسیندا اوزونو گؤستریدی. بو دینی-کوسموپولیت جریان بیر سیرا مسئله لرده بابیلیگین عکسی ایدی. اساسینی میرزه حسین علی بهاء الله نین (۱۸۹۲-۱۸۱۷) قویدوغو بو جریان «مدنیت و ترقی» نامینه اوزونو آوروپایا چئویرن ایران داکى کومپرادور بورژوازیانین احوال-روحیه سینی ایفاده ائدیردی. بهایی لری ن پروقرامیندا واحد دونیا دیلى، دونیا مسئله لری نین حل ائده بیله جک سئچکیلى بین الخالق شورا، واحد دونیا دؤولتی کیمی فانتاستیک مدعالار واردی. بهاییلیگین باشقا بیر جهتی ده دینی ریتوال لارین سون درجه ساده لشدیریلمه سی و افراط معاصرلشدیریلمه سی ایدی.

اوپونجو عامل - بو یوزایلین باش لاریندان ایرانین بین الخالق مناسبت لر و دونیا تیجارتی ساحه سینده داها آرتیق شکیلده داخیل اندیلمه سی، اونون باشلیجا کاپیتالست اؤلکه لرین سیاسی، اقتصادی و مدنی تزییقینه معروض قالماسی، یوزایلین سونونجو اون ایل لرینده ایسه ایرانین یاریم-موستملکه یه چئوریلمه سی خصوصیله تکان وئریجی ماهیتده ایدی. تیپیک فئودال دؤولتی اولان ایران، آرتیق یئنی اینکیشاف سویه سینده کی اؤلکه لرله قارشسی-قارشسیا گلیمیشدی. ایران بو دؤولت لرله رقابت آپارماق اقتداریندا دئییلدی. اؤلکه نین قارشسی سیندا پروبلئم یارانمیشدی: او، موستملیلیگینی و اراضی بوتؤولوگونو قورویوب ساخلاماق اوچون هانسی یوللا گئتمه لی ایدی؟ بو یئنی پروبلئمه یئک دیل یاناشما یوخدو. ایران جمعیتی نین محافظه کار حیصه سی - اکثریت - عنعنه وی حیات طرزینی و ایداره چیلیگی ساخلاماگی طلب اندیردی. ایرانین مودرنلشمه سینا ایسته یین سیاسی ائلیتین آرسایلی عضولری نین ده دقیق پروگرام لاری یوخ ایدی. دؤولت-سیاسی، اجتماعی-اقتصادی، دینی، مدنی حیاتین مودرنلشمه سی نه دن باشلانمالی، عنعنه ایله اصلاحاتچیلیغین نیسبتی نئجه تاپیلمالی، ایرانی اقتصادی و سیاسی جهت دن اسارت آلتینا آلماق ایسته یین دؤولت لرله نئجه مناسبت قورولمالی، عینی زاماندا جمعیتین یئنی دن قورولماسی اوچون اونلارین نومونه سیندن نئجه بهره لنمک اولاردی؟ بو و بونون کیمی آکتوال سوال لارا جاواب تاپیلمالی ایدی.

یوخاریدا دئییلدیگی کیمی، تورکمنچای موقاویله سی (۱۸۲۸) و اونا علاوه اندیلیمیش تیجارت حاقیندا خصوصی سند بیر سیرا اراضی لرین روسیا حؤکمرانلیغی آلتینا کئچمه سی ایله محدودلاشمادی. ایران بؤیوک میقداردا ساواش تضمیناتی اؤده مه لی اولدو؛ بو اؤلکه خزرده حربی دونانما ساخلاماق حقوقونو ایتیردی؛ اما عابباس میرزه نین ولیعهدلیگی و سونرادان «قانونی حؤکمدارلیغی» تصدیق اندیلدی؛ روس تاجیرلری بوتون ایران اراضی سینده سربست تیجارت ائتمک حقوقو قازانندی؛ ایران اراضی سینده کی روس تبعه لرینه مخصوص یاشاییش یئرلری و انبارلارا توخونولمازلیق حقوقو وئریلدی و س.^{۶۹۲} روس حکومتی ایران بازارینا

داخیل اولماق اوچون ایلیکین آددیم لارینی آتماغا باشلادی. اما تزلیکله معلوم اولدو کی، حربی-سیاسی اوستونلوک قازانمیش روسیانین اوزونون، خصوصیه اوزل سرمایه نین ایرانی اقتصادی جهت دن استعمار اتمک ایمکان لاری محدود دور. اقتصادی-مالیه ایمکان لاری نین محدود لوغو حتی یوزایلین سون لاریندا بئله اؤنملی پروبلئم اولراق قالیردی. ۱۸۹۷-جی ایله حربی ناظر چارا یازدیغی گیزلی مکتوبدا گؤستریردی: «بیز گرک اونوتمایاق کی، بو گون ایرانین بیزیم اوچون سیاسی و اقتصادی اؤنمی اولماسا دا، بیزیم اوشاق لاریمیز و نوله ریمیز اوچون اونون اؤنمی بیر نئچه دفعه آرتاجاق. بیز هله مدنی جهت دن حتی دؤولتین قودرتلی دستگی ایله بئله اولسا، او قدر گوجلو دئیلیک کی، آذربایجان، تهرآن، حتی خوراسان بازارلاری ایله باجارا بیلک.»^{۶۹۳} مالیه ناظری ایسه ۱۰ ایلدن سونرا یئنی دن وسایتین چاتیشمادیغیندان شیکایت اندیر، «خاریجی لرین اله کئچیرمه مه سی اوچون کونسئسیالار [امتیاز] الدهه ائتمه یین» معناسیز اولدوغونو دئییردی، چونکی اونلار «وسایت چاتیشما زلیغی اوزوندن اونسوز دا ایستیفاده سیز قالاجاق.»^{۶۹۴} اینگیلتره نین آرتان فع اللیغی قارشسی سیندا روسیا حکومتی بعضی، اؤزلیکله سیاسی-حربی اؤنمی اولان ساحه لرده فعاللیق گؤسترمک مجبوریتینده قالدی. ۲۰-جی یوزایلین باش لارینا دوغرو روسیانین ایران داکی ان بؤیوک لایحه لری خزرین جنوبوندا بالیق اووو کونسئسیاسی (۱۸۷۳)، کازاک بریقاداسی نین تشکیلی (۱۸۷۹)، روس اوچوت-کرنڈیت بانکی (۱۸۹۰)، تبریز شوسه یولونون چکیلیشی کونسئسیاسی (۱۹۰۲) ایدی. روسیانین مؤوقعی نین مؤ حکملنمه سینده، اؤلکه نین قوزئیینده اصلینده حاکم مؤوقعیه صاحب اولماسیندا چار حکومتی نین شاه وئردیگی بورج لارین دا اؤنملی رولو اولدو.^{۶۹۵}

Иранские отношения в договорах, конвенциях и соглашениях, Москва: Министерство Иностранных Дел, 1946, с.29-38.

693 - Л.М.Кулагина, Экспансия иностранного империализма в Иран и превращение его в полуколонию (70-е годы XIX – начало XX в.), Очерки новой истории Ирана (XIX – начало XX в.), Москва: Наука, 1978, с. 124.

۶۰-۷۰-جی ایل لردە اینگیلیس لیر شاه حکومتیندن بیر سیرا اؤنملی کونسئسسیالار آماغا باشلادیلار. بارون رئوتئر، وئریلن کونسئسسیا اساسیندا تئلقراف خطی نین چکیللمه سی ایله اؤلکه نین تبریز، تهران، اصفهان کیمی انضباطی و اقتصادی مرکزلی آراسیندا تئلقراف علاقە سی یاراندى. اما بو لایحه ایران اوچون بؤیوک میقداردا بورجون یارانماسی ایله نتیجه لندی. اوسته گل، بو خطه خیدمت اینگیلیس حکومتینه اؤلکه نین گئیش و اهمیتلی اراضی سینه نظارت ایمکانی وئیردی. ۱۸۷۲-جی ایلین ماییندا بؤیوک روشوت موقابیلینده ۷۰ ایلیگه وئریلمیش باشقا بیر کونسئسسیا آرتیق تئلقراف ایشی نین سرحدلرینی آشیر، اؤلکه نین بیر سیرا ساحه لری نین اینگیلتره نین نظارتینه کئچمه سینه شرایط یارادیردی. بو کونسئسسیا، اینگیلیس لره خزر دیزیندن ایران کؤرفزینده ک دمیریول خطی چکمک، اونون قوللارینی اؤلکه نین مختلف شه رلی و ایالتلری ایله بیرلشدیرمک، اؤلکه نین بوتون اراضی سینده شوسه یوللاری چکمک حاقی وئیردی؛ داش کؤمور، دمییر فیلیزی، میس، قورغوشون، نفت و باشقا یاتاقلارین کشف و استثمار اندیلمه سی، دؤولت مئشه لریندن ایستیفاده، یئنی سووارما قورغولاری نین اینشاسی، ایستته لاکچی لارا سویون ساتیلماسی دا بو لایحه یه داخیل ایدی. رئوتئر چایلارین ایستیقاهتینی دیشدیرمک، بندلر قورماق، آرتیزان قوبولاری قازماق، سووارما کاناللاری چکمک ایمکانی الده اندیردی. بو کونسئسسیا چرچیوه سینده اونا بانک یاراتماق، قاز و باشقا زاوودلار، دیرمانلار تیکمک، ائله جه ده تهرانین آبادلیق ایشلری ایله مشغول اولماغا ایجازه وئریلیدی. بوتون یوللار، پست و تئلقراف رئوتئرین ایختیارینا کئچیردی. علاوه اولراق گؤمروک ۲۰ مین فونت ایستترلیق موقابیلینده ۲۰ ایلیگه رئوتئرین ایداره سینه وئریلیدی. بو کونسئسسیا او قدر گئیش ساحه نی احاطه اندیردی کی، معاصرلین تعجب و اعتراضینا سبب اولدو. حتی لورد جورزون اونی «دؤولتین بوتون ثروتلری نین خارجی لره گورونمه میس و ان علاحدّه شرطلده ساتیشی فاکتی» کیمی قیمتلندیردی.^{۶۹۶} کونسئسسیا حاقیندا سازش ایضالاناندان آز سونرا چار حکومتی اونا قطععی اعتراضینی بیلدیردی. روسیا ایمپراتورو،

خاریجی ایش لر ناظری و سفیرین اولتیماتیو مکتوب لاریندان سونرا شاه بو سازشی لغو ائتمه لی اولدو.

۱۸۹۰-جی ایلین مارتیندا توتونون استحصالی، ساتیشی و ایخراجی حاقیندا اینگیلیس مایور تالبوتا وئرلمیش انحصار دا عینی طالعی یاشادی. اما بو کونسئسیانین لغوی روس حکومتی نین تضییق لریندن داها چوخ خالقین اعتراض حرکاتی ایله باغلی ایدی.

۱۸۸۹-جو ایله بارون رئوتئر اولکی کونسئسیادا اولان بانک یاراتماق و فیدالی قازیتتی لاردان استفاده ائتمک انحصاری حاقیندا ماده لری احاطه ائدن یئنی کونسئسیا آماغا موفق اولدو. شاهنشاه بانکی آدلانان بو بانک تئزلیکله قورولدو و ۱۹۲۸-جی ایله دک دؤولت بانکی فونکسیاسینی یئرینه یئتردی. اولکده یالیز بو بانک استقراض بوراخماق حاقینا صاحب ایدی.

۱۹۰۱-جی ایله ایسه اینگیلیس مالیه چی سی د'ارسی کیچیک مبلغ موقابیلینده بئش قوزئی ایالتی استثناء اولماقلا ایرانین بوتون اراضی سینده نئفت یاتاق لاری نین استثمار حاقیندا کونسئسیا آلدی. بو کونسئسیا اساسیندا سونراکی اون ایل لرده اولکده نین سیاسی حیاتیندا حساس رول اوینامیش اینگیلیس-ایران نئفت شیرکتی یارادیلدی.

اولکده نین مستقیللیگی نین قورونماسیندا اینگیلتره-روسیا رقابتی نین بالانسلاشدیریجی عامل کیمی مستثنا رولو اولماسینا باخمایاراق، ۲۰-جی یوزایلین باش لاریندا بو رقابت ایرانسی یاریم موستملکه یه چئوریلمکدن خلاص ائده بیلمه دی. بو یاریم موستملکه ایستاتوسو اینگیلتره ایله روسیا آراسیندا ۱۹۰۷-جی ایلین آوقوستوندا ایرانین نفوذ دایره لرینه بؤلونمه سی حاقدا موقاویلده اؤز عکسینی تاپدی. اولکده نین قوزئی حیصه سی (قصر شیرین - اصفهان - یزد - زولفوقار خطی اوزره) روسیانین، گونئی حیصه سی (بندر عاباس - کیرمان - بیرجند - قازیک خطی اوزره) ایسه بریتانیانین فعالیتی اوچون رقابتسیز زونا حساب ائدیلدی. اورتادا قالان اراضی نئترال [بی طرف] زونا اعلان ائدیلدی.

بریتانیا، روسیا و باشقا أوروبا اؤلکه‌لریندن اقتصادی-مالیه آسیللیغی اؤلکه‌نین اقتصادی اینکیشافی قارشى سیندا اؤنملی انگل اولماقدان باشقا، اؤلکه‌نین سیاسی حیاتی‌نی دا پارالیزه [فلج] ائتمکده ایدی. شاه سارایی دا قیسماً بونون فرقینده ایدی. روس و اینگیلیس حکومت‌لری‌نین تضييق و قاداغالارینا اعتراض ائدن نصرالدین شاه، ۱۸۸۸-جی ایلین اکتیابریندا روسیا سفیرینه یازیردی: «هئچ بیر اؤلکه ایرانین بو گونونه دوشمه‌ییب. اینگیلتره و روسیا بیزیم هر حرکتیمیزی چوخ دقتله ایزله‌ییر. اؤلکه‌نین گونئی‌نین رفاهی و چیچکلنمه‌سی اوچون، مثلاً، یول چکیلیشی کیمی تدبیرلریمیز روس حکومتی‌نین اعتراضینا سبب اولور. بیز ایرانین قوزئی، باتی و دوغوسوندا یول‌لارین چکیلیشینه باشلایاندا اینگیلیس‌لر دئییرلر کی، بو، روسیانین مارق‌لاری خاطرینه ائدی‌لیر. بیز یول‌لار چکمک، فابریکلر تیکمک، اراضی‌لریمیزین و تبعه‌لریمیزین رفاهی قایغی‌سینا قالماق ایسته‌ییریک. روس و اینگیلیس حکومت‌لری‌نین نه حاقی وار بو جور بیانات و طلب‌لرله بیزه مراجعت ائتسین؟»^{۶۹۷} شاهین بو شیکایتینه باخمایارق، مالیه و سیاسی باغ‌لارلا أوروبا دؤولت‌لری‌نین نظارتی آلتینا دوشموش شاه حاکمیتی بو اؤلکه‌نین یاریم-موستملکه‌یه چئوریلمه‌سینه قارشى مبارزه آپارماق اقتداریندا دئییلدی. ایران جمعیتی ایلدن-ایله درینله‌شن بحرانا ۱۹-جو یوزایلین سون اون‌ایل‌لرینده باش وئرن حرکات و عصیان‌لارلا ناراحتلیغینی ایفاده ائدی‌ردی.

یوخاری‌دا آدی چکیلمیش تنکی انحصاری جمعیتین چئشیدلی طبقه‌لری‌نین اعتراضینا سبب اولدو. مایور تالبوتا وئریلمیش کونسئسسیا گؤره، تنکی استحصالی ایله مشغول اولان هر بیر کس تالبوتون قوردوغو انحصارچی شیرکتده قئیدیاتدان کئچمه‌لی، بو شیرکتین ایجازه‌سی اولمادان استحصالی ائدیگی محصولو ساتا بیلمزدی. شیرکت تنکی‌نین قیمتینی معین ائتمک صلاحیتی ده وئریلمیشدی. شیرکت اونا وئریلمیش بو ایمتیازلاردان یارارلانماق اوچون فعال حرکت کئچدی. بو شیرکتین حرکت‌لری ایلک

697 - Л.М.Кулагина, Экспансия иностранного империализма в Иран и превращение его в полуколонию (70-е годы XIX – начало XX в.), s. 133.

نؤوبهده یئرلی استحصالچی لار و تاجیرلرین اقتصادی مارق لارینا ضربه ووروردو. اما انحصارچی نین حرکت لری او قدر قیجیقلاندیریجی اولدو. کی، جمعیتین دیگر طبقه لری ده اونا منفی مناسبتینی بیلدیرمه لی اولدو. شیراز روحانی لری بو شیرکتین فعالیتینه اعتراض ائده رک، انحصارین لغو ائدیلمه سینی طلب ائتدیلر. تنکی عصیان آدی ایله تاریخه کئچمیش بو حرکات ان یوکسک سویه سینه آذربایجاندا چاتدی. ۱۸۹۱-جی ایلین آوقوستاندا ولیعهدین سارایی قارشی سیندا نوماییش تشکیل ائدن اعتراضچی لار انحصارین لغو ائدیلمه سینی طلب ائتدی لر، عکس تقدیرده حکومتی اینگیلیس کونسول لوغونون بیناسینی یاندیرماقلا هده له دیلر. تبریزی مجتهد حاجی جاواد آغا فتواسیندا بیلدیردی کی، حبسه آیلسا بئله تنکی انحصارینا قارشی تبلیغات دان ال چکمه یه جک. امیر نظام و یئرلی روحانی لر ده بو مجتهدین طلب لرینه قوشولدولار و شاهها گؤندر دیک لری مکتوبدا بو انحصارین لغو ائدیلمه سینی طلب ائتدیلر. شاه سارایی نین تبریزه قوشون یئریتمه سی ایله اعتراض لار دایانمادی. عکسینه، او، خوراسان، اصفهان و باشقا ایالت لره یایلیدی. حرکاتی مدافعه ائدن لر سیراسیندا بعضی یئرلی والی لرین و مجتهدلرین اولماسی دقتی چکیر. اهالی مجتهدلرین فیتوالاریندان سونرا توتونو بایکوت ائتدی. تهران و یئرلرده شاه حاکمیتی ایله اهالی آراسیندا توقوشمالاردان سونرا شاه سارایی مسئله نین جدیلیگینی آنلادی و ۵۰۰ مین فونت ایستئرلینق جریمه اؤده مک موقابیلینده تالبوتا وئرلن انحصاری لغو ائتمه لی اولدو. تالبوتلا سازشین بیر طرفلی لغوی قارشیلیغیندا شاه حکومتی شاهنشاه بانکیندان بؤیوک میقداردا بورج آلمالی اولدو. بو حکومتین آلدیغی ایلک خارجیجی بورج ایدی.^{۶۹۸}

ایرانین خارجیجی دؤولت لرله علاقه لری نین آرتماسی، قاپالی فئودال جمعیتی نین دونیا آچیلماسی گئدیشینده اطراف اؤلکه لردن، اروپادان یئنی ایدیئالار ایرانا سیزماقدا ایدی. یوخاری طبقه لرین نماینده لری دیپلمات و رسمی شخص لر کیمی، یا دا تحصیل آلماق اوچون خارجیجی اؤلکه لره

۶۹۸ - گنیش بیلگی اوچون باخین:

گئدرکن بو اۆلكه لرین دؤولت قورولوشونو، اقتصادیاتینی، علمی-تکنیکی، ائله جه ده مدنی نایلیت لرینی گؤروب، قایتدیقدان سونرا بو کئیفیت لرین ایران دا اولماسینی آرزو ائدیر، حتی اونلارین بعضی ائلمنت لرین اۆلكه ده تطبیق ائدیلمه سینه چالیشیردیلا. حاکم ائلیتین محدود بیر حیصه سینده غربی تقلید اتمک میلی (مثلاً، امیرکبیر اصلاحات لاری کیمی) اؤزونو گؤستیردی. ۱۹-جو یوزایلین ۷۰-جی ایل لریندن اعتباراً، جانلی تماس لارین آرتماسی گئدیشینده تقلیدچیلیک روحو غرب معارفچیلیگی ایدیالارینا داها یارادیجی یاناشما ایله عوض اولوندو. استبدادا سون قویماق، قانونا اساسلانا عدالتلی جمعیت، معارفچی مطلقیت، داها سونرا ایسه کونستیتوسیالی مونارخیا کیمی ایدیالار آیری-آیری ایران معارفچی لرین نین اثرلری نین اساس مؤوضوعسون چئوریلدی.

غرب معارفچیلیک ایدیالاری نین ایران دا یایلماسیندا میرزه فتحعلی آخوندزاده نین و اونون «کمال الدوله مکتوب لاری» نین اؤنملی رولو اولدو. عینی زاماندا آخوندزاده نی اؤزونونکو بیلدیک لریندن اونون فیکیرلرینده کی تورکلویه ضد، ایرانچیلیق مئبل لری ایران داکی اوخوموش کسیمه گوجلو تأثیر ائتدی. ایرانین معاصرلشمه سینی آرزو و طلب ائدن شخص لرین اکثریتی میرزه فتحعلینی اؤزونون معلمی ساییر، اونونلا سیخ مناسبتده ایدی. میرزه یوسف خان مستشارالدوله، میرزه مئلکوم خان، جلال الدین میرزه کیمی معاصرلری میرزه فتحعلی یه یازدیقلاری مکتوب لاردا اونون اثرلریندن ایلهام آدیقلارینی گؤستیرلر.^{۶۹۹}

۱۹-جو یوزایل ایران فیکیر حیاتینداکی یئنیلیکلرین ان باریز تظاهرلری میرزه یوسف خان، میرزه مئلکوم خان، ائله جه ده زین العابدین ماراغایی و عبدالرحیم طالب اوون اثرلرینده اؤزونو گؤستیرر.

میرزه یوسف خان اوزون مدت روسیا، تورکییه و فرانسادا دیپلوماتیک خیدمتده اولموش، اۆلكه داخیلینده ایسه یوکسک دؤولت وظیفه لری

توموش دور. خاریجده یاشاماسی اونون دونیاگوروشونون فورمالاشماسینا تأثیر ائتمیش، دؤرون اینکیشاف ائتمیش اؤلکه لری ایله ایرانین وضعیتینی مقایسه ائتمک ایمکانی وئرمیش دیر. اونون کیچیک جملی یئک کلمه («بیرجه سؤز»، ۱۸۷۱) اثری رادیکال سیاسی فیکیرلری اؤزونده عکس ائتدیرن ایلک اثر دیر. او، اینکیشاف یولونا چیخماسی اوچون ایرانین کونستیتوسیالی مونارخیا چئوریلمه سینی ضروری ساییر. میرزه یوسف خان دؤولتین بوتون صنیفلرین مارق لارینی تمثیل ائتمه لی اولدوغو ایدئاسینی مدافعه ائدیر. ایلک دفعه اولراق مؤلف، دئموکراتیک سئچکی سیستمیندن، سیاسی پارتیالارین وارلیغی، قانون قارشسی سیندا هامی نین برابر اولماسی، اهالی نین عمومی تحصیل ضرورتیندن بحث ائدیر.^{۷۰۰} او دا یئنی ایفباین قبول ائدیلمه سی فیکیرینی دستکله یین لردن اولموش دور. بو اثر محافظه کار دایره لری غضبینه سبب اولموش، شاهین فرمانی ایله اونو ۱۸۷۹-جو ایلده «کتیابینی باشینا دؤیه-دؤیه» اؤلدورموش لر.

اصفهان جولفاسی نین اثرمنی اصیللی موسلمان عائله سینده آنادان اولموش میرزه مئلکوم خان (۱۹۰۸-۱۸۳۳) کیچیک یاش لاریندان پاريسه اوخوماغا گؤندریلمیش، اورادا مۆکمل تحصیل آلدیقدان سونرا وطنینه قایتیمیش، بوراداکى برباد وضعیتله اوزلشمیش دیر. آز سونرا، ۱۸۵۹-جو ایلده گنج مئلکوم خان یئرلی ماسون لوژاسینی (فراموش خانا) قورور. بو لوژا ایلک اول لری ایشینی چوخ اوغورلو باشلاییر، اونا یوکسک دؤولت وظیفه لری توتان اعیان لار، مترقی فیکیرلی حربچی لر، دارالفنونون طلبه لری عضو یازیلیرلار. اونون فیکرینه گؤره، لوژا ایران دا سیاسی حیاتین فعاللاشماسینا سبب اولمالی ایدی. شاه اؤزو ناظرلرینی، سارای اعیان لارینی بو تشکیلاتا قاتیلماغا تشویق ائدیر. لاکین آز سونرا لوژانین (اصلینده مئلکوم خانین) اصلاحات لار پروقرامی - دؤولت شوراسی نین یارادیلماسی، قانون وئریجی و ایجرا اورقان لاری نین، أوروبا دیپلوماتیک مئتودلارین قبولو، اوردونون یئنی دن قورولماسی، خاریجی تیجارتین یاخشیلاشدیریلماسی تدبیرلری، استحصال مؤسسه لری نین قورولماسی و ب. - محافظه کار دایره لری نین مقاومتینه راست گلیر. لوژانی اینگیلیس کشفیاتی نین یئرلی تشکیلاتی، دین سیزلیک یوواسی

اعلان ائدیملر. یئنی یارادیلیمیش دؤولت شوراسی بوراخیلیر، فراموش خاننا قاپادیلیر، اونون عضولری نین خئیلی حیصه سی خاریجه، فخری سورگونه گؤندریلیر.^{۷۰۱} اونلارین آراسیندا میرزه مثلکوم خان دا باغدادا دیپلوماتیک خیدمته گؤندریلیر. او، عؤمرونون سونونادک کیچیک آریلق لارلا خاریجهده ایرانلی تمثیل ائدییر، ایتالیاا سفیر وظیفه سینده ایکن وفات ائدییر.

میرزه مثلکوم خان یازدیغی چوخ سایی اثرلرده، ائله جه ده لندنده نشر ائدیردیگی «قانون» درگی سینده کی مقاله لرینده ایرانین گله جه یینی آروپا دیرلرینی قبول ائتمکده گؤروردو. اونون آروپا لاشماق ایستراتگیاسینا ایلک نؤوبه ده آروپا قانون وئریجیلیک و تکنیکی نایلیت لری نین اخذ ائدیلمه سی، کونستیتوسیالی مونارخیا رژیمینی تطبیقی، مترقی مونارخین اولماسی، ایفبانیین دیشدیریلمه سی کیمی ایدیئالار داخیل ایدی. او، خاریجی سرمایه نین اولکله یه جلب ائدیلمه سی و خاریجی متخصص لرین دعوت ائدیلمه سی نین قطعی طرفداری ایدی. میرزه مثلکوم خان هم ده فئودال ایداره چیلیک سیستمینی ان فعال تنقیدچی لریندن ایدی. ایرانین سیاسی جهت دن یئنی دن قورولماسی اوچون ایرانین بو گؤرکملی فیکیر آدامینا گؤره آشاغیداکلار ضروری ایدی: میلی مجلسین یارانماسی؛ قانون وئریجی و ایجرا اورقان لاری نین آریلماسی؛ اولکله وطنداش لاری نین شخصییتی نین، شرفی نین و املاکی نین قورونماسی؛ یئنی تعلیم سیستمی اساسیندا قورولاجاق دونیوی مکتبلر واسطه سیله علم و تحصیلین یاییلماسی؛ جیسمانی جزالارین لغوی، احتیاط تدبیرلری و جزالار کودئکسی [قایدلاری] نین تطبیقی؛ دوغومون آرتیریلماسی و اولومون آزادلیلماسی واسطه سیله میللتین دیرچلمه سی؛ اولکله نین قورونماسی اوچون نظامی اوردونون یارادیلماسی؛ خالقین ثروت و املاکی نین آرتیریلماسی

۷۰۱ - فراموشخانه نین و میرزه ملکم خانین بو ساحه ده فعالیتی ایله باغلی گننیش بیلگی آلماق اوچون باخین: محیط طباطبایی، مجموعه آثار میرزا ملکم خان، قسمت اول، نظم جدید، تهران، ۷۲۳۱، ص. «ز»؛

Hidayət Hatəmi, Mühacir İran qəzetlərinin müstəmləkəçilik və imperializm əleyhinə mübarizəsi, Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı, 1964, s. 50-61; Н.А.Талипов, Общественная мысль в Иране в XIX – начале XX в., Москва: Наука, 1988, с. 50-55.

اوچون تدبیرلرین گؤرولمه‌سی.^{۷۰۲}

ایران معارفچیلیگی نین دیگر گؤرکملی نماینده‌سی عبدالرحیم طالب‌اوودور (طالبی-نجارزاده، ۱۹۱۱-۱۸۳۴). گنج یاش‌لاریندان آنادان اولدوغو تبریز شهریندن چیخان عبدالرحیم دئمک اولار بوتون حیاتی نیی مهاجرته کئچیرمیش، تیفلیسه تحصیل آلدیقان سونرا مختلف ایش‌لرده چالیشمیش، داها سونرا داغیستانین تئورخان‌شورا شهرینده یئرلشمیش، اورادا دا وفات ائتمیش دیر. اونون فیکیرلری مشروطه انقلابی نین یئتشمه‌سینده بؤیوک رول اوینامیش، اثرلری فارس نثری نین اینکیشافیندا اؤنملی مرحله اولموش دور.^{۷۰۳}

طالب‌اوو، یارادیجیلیگی نین ایلک دؤورونده ایران اجتماعیتینی غرب سیاسی-اجتماعی تعلیم‌لری و غربین علم و تکنیکا ساحه‌سینده کی ناپیت‌لری ایله تانیش ائتمه‌یه چالیشمیش دیر. بو مقصدله او، فرانسیز معارفچی‌لری نین اثرلرینی فارسجا یا ترجمه ائدیپ یایمیش دیر. یازدیغی اوریتینال اثرلرده ایسه مؤلف آلولو ایران میللتچی‌سی دیر. طالب‌اوو قطعی امین دیر کی، «اساس مسئله ایرانلی‌لارین میلی شعورونو، اونلاردا شخصی لیاقت حسینی اویاتماق دیر».^{۷۰۴} ایرانین ایره‌لیل‌مه‌سی نین قارشسی سینی آلان بیرینجی سبب کیمی او، دینی و دین خادیم‌لرینی گؤستریر. اونون فیکرینجه، روحانی‌لر جمعیتین معنوی حیاتی اوزرینده حاکم دیرلر؛ اونلار اؤلکه‌نین ان بؤیوک تورپاق صاحب‌لری و سلمچی‌لری دیرلر؛ اؤز مولک‌لرینی بست، یعنی مقدس اعلان ائدن روحانی‌لر اهلینسی قدارجاسینا استعمار ائدیر، اؤلکه‌نین اؤزلری کیمی باشقا تۇر-تؤکون‌تولرینه و استثمارچی‌لارینا حمایه‌دارلیق ائدیرلر. طالب‌اوو ایرانین ایکینجی بؤیوک بلاسی کیمی دئسپوتیک [مستبد] رژیم‌ی ان سرت شکیلده تنقید ائدیر، حاکمیتده تمثیل اولونان‌لاری «وجدان‌سیز» آدلاندیریر. گئرلیگی اوجونجو

702 - Н.А.Талипов, Общественная мысль в Иране в XIX – начале XX в., Москва: Наука, 1988, с. 105.

۷۰۳ - سعید نفیسی، شاهکارهای نثر فارسی معاصر، تهران، ۱۳۴۳، ص. ۱۸-۱۹.

۷۰۴ - عبدالرحیم بن ابوطالب نجار، سفینه‌ی طالبی، یا کتاب احمد، اسلامبول، ۲۱۳۱، ص. ۲-۳.

سببی کیمی او، میللی اقتصادیاتین آقرار کاراکترینی، کندلی نین فئودال دان تام آسیلی اولدوغونو گؤستریر.^{۷۰۵}

حاجی زین العابدین ماراغایی ۱۸۳۷-جی ایلده ماراغادا زنگین تاجیر عائله سینده آنادان اولموش، ایلکین دینی تحصیلینی بیتیردیکدن سونرا قافقازا (کوتایسه) گلمیش، داها سونرا کریم گندیب، اورادا دا تیجارتله مشغول اولموش دور. بورادا یاشایارکن روس دیلی و ادبیاتینی اؤیرنمیش، ترجمه ادبیاتی واسطه سیله آوروپا سیاسی فیکرینی عکس ائتدیرن اثرلرله تانیش اولموش دور. ماراغایی نین یازدیغی اوچ جیلدلیک ایبراهیم بی نین سیاحتنامه سی اثری نین بیرینجی جیلدی ۱۸۹۷-جی ایلده چاپ اولونموش دور. بو اثر رومان ژانریندا یازیلسا دا اجتماعی-سیاسی تراکتات[رساله]دیر. ۱۹-جو یوزایلین سونلاری ایران معارفچیلیگی نین ان گؤرکملی نومونه لریندن بیریدیر. سیاحتنامه ایران داکی مؤوجود سیاسی- اجتماعی وضعیت، دئسپوتیک ایداره چیلیگی، خورافاتی تنقید ائتدیگینه گؤره ایران دا یاساقلانمیشدی. اونون تنقیدی آخوندزاده، یا میرزه مثلکوم خانین اثرلرینده کی تنقیدله سسله شیر، اؤلکه نین گئریلیگی نین آرادان قالدیریلماسینا یؤنلمیش ایدئالار تخمیناً عینی دیر. دقت چکن فرق لردن بیر سی یاپون اینکیشاف مودئلینه حئیران اولان مؤلفین ایفبانین دیشمه سی نین ضروری حساب ائتمه مه سی، «ایفبانین چتینلیگی نین مطلبه دخلی اولمادیغینی» گؤسترمه سی دیر.^{۷۰۶} میرزه مثلکوم خان دان فرقلی اولاراق مؤلف، غرب میلی دئیل، غربین اؤلکه لر نین داخلی ایش لرینه قاریشماسینا، ایران اقتصادیاتینا سرمایه قویولماسینا قارش ی دیر. مؤوضوعموز اوچون ماراقلی اولان ان دقت چکن جهت اودور کی، ماراغایی نین تاریخی کئچمیش کونسئپتی آخوندزاده نین تاریخی گؤروش لری ایله اوست-اوسته دوشور.

اثرین قهرمانی، ایبراهیم بی - اصلینده مؤلفین ایدئالی - قاتی ایران

705 - Н.А.Талипов, Общественная мысль в Иране в XIX – начале XX в., с. 191.

706 - Zeynalabdin Marağayî, İbrahim bəyin səyahətnaməsi və ya Təəssübü keşliyin bəlası, Tərcümə edənİ Həmid Məmmədzadə, Bakı:Elm, 1983, s. 385-387.

میللتچی سی دیر. اونون «ایرانلیلیق تعصوبو» او قدر گوجلودور کی، «اؤزونو تانیان گون دن اعتباراً ایسگندرین ایرانا قوشون یثردیب، اوراین بیر چوخ شهرلرینی خارابا قویماسی و قدیم ایراین پایتاختی اولان ایستخر شهرینه اود وورماسی، داراین اؤلدورولمه سی اوزوندن ایسگندر آدینی دیلینه گتیرمک ایستمزدی.» مصرده یاشایان بو شخص «اگر ایسگندریه شهریندن آد چکمک مجبوریتینده قالسایدی دا، اونو «مصر تورپاغی نین لیمانی» آدلاندیراردی.^{۷۷۷} مؤلف حاضرکی برباد وضعیتیه قارشی قدیم ایراین «دوینا سیویلیزاسیاسی نین مرکزی» اولماسی فیکرینی قویور. «محترم جناب» آدی ایله ایدئاللاشدیردیغی بیر ضیالی دئییر: «آخی مگر بو هامان ایران دئییل کی، بیر گون بوتون یئر اوزونون گولشنی و جتین نومونه سی ایدی؟! بس نه اوچون ایندی اوتلو، تیکانلی چؤل-بیابانا چئوریلیمیش دیر؟ مگر بو تورپاق عصرلر بویو دوینا مدنیتی نین بئشیگی اولان مقدس تورپاق دئییل؟! بس نجه اولدو کی، اونون واختی ایله باشقالاری نین تربیه چی سی اولان اهالی سی ایندی تربیه سیز آدلاندیریلیر؟! ایرانلی لار اؤز علم و مدنیتی ایله گنیش شؤهرت قازاندیق لاری زامان لاردا أوروبا خالق لاری دیولر و بیرتیجی حیوان لار کیمی وحشیت دؤورونو کئچیریردی لر. پیشدادی لرین عدالتلی قانون لاری ایندی ده عادیل حؤکمدارلار اوچون اؤرنک اول بیلر. انوشیروانین عدالتی نین شؤهرتی هله ده دوینادا سسله نیر.»^{۷۷۸} ابراهیم بی - زین العابدین ماراغایی اوچون ایران تاریخی نین ان مؤحتشم دؤورو اهمنی (پیشدادی) [هخامنشی] و ساسانی لرین حؤکمرانلیغی دؤورودور. مؤلفه گوره، «پیشدادی سولاله سی نین ایلك پادشاهی اولان کیومرث دن توتמוש ساسانی سولاله سی نین سون لارینادک بو آباد اؤلکه عدالتین منبعی اولموش، اونون ساچدیغی مدنیت ایشیق لاری باشقا اؤلکه خالق لاری نین گؤزونو قاماشدیرمیش دیر.»^{۷۷۹} مؤلف، «جنت مکان» فردوسی نی چوخ وصف ائدیر، چونکی او، «بیر میللتین [فارس لارین] اؤلموش دیلینی دیریلتدی، میللتین تاریخینه دیرلی خیدمت ائتمیش اولدو.» مؤلف ائله بوراداجا غزنه لی سلطان محمودو پیسله مه یی او یغون گؤرور، فردوسی یه موکافات وعدی

۷۰۷ - یئنه اورادا، ص. ۳۴.

۷۰۸ - یئنه اورادا، ص. ۱۳۶-۱۳۷.

۷۰۹ - یئنه اورادا، ص. ۲۳۷.

دئیلین افسانه‌نی «بوش وعد» آدلاندیریر. ^{٧١٠} زین‌العابدین ماراغایی ایران تاریخی‌نین ان مؤحتشم دؤورلریندن بیرینی ده صفوی‌لرین، خصوصیله شاه‌عباباسین حؤکمرانلیغی دؤورو ساییر، اونلاری وصف ائدیر، چینگیز اوولادلاری‌نین حاکمیتی دؤورونو ایسه بدبختلیکلر دؤورو ساییر. ^{٧١١}

اثرین اوچونجو جیلدینده مؤلف «بیجاغین سومویه دایاندیغینی» بیلدیریب، قاجارلاری و قاجار حاکمیتینی نظرده توتاراق هارای چکیر: «ائی چینگیز طایفاسی‌نین قالیق‌لاری! بیلین و آگاه اولون کی، سیزین حؤکمرانلیق دؤورونوز باشا چاتمیش دیر.» ^{٧١٢} حاکمیتین منشاءینه بوجور ائتیک یاناشما ایبراهیم بی‌ین سیاحتنامه‌سی اوچون خاراکتئریک دئیل دیر. اثرده ایران بوتؤو اولاراق اله‌آلینیر، اولکه‌نین ائتیک قورولوشو حاقیندا دئمک اولار هئچ نه دئیلیمیر. اثرین بیر یئرینده ائتیک مناسبت‌لر حاقیندا کیچیک ایشاره وار. رومان‌داکی صورت‌لردن بیر دئیر کی، «بون‌لارلا ایشینیز اولماسین، تورک‌دورلر. بون‌لار ساده‌لوح و تربیه‌سیز اولورلار.» ^{٧١٣} اثرین اوچونجو جیلدی، مؤلفین ترجمه‌یی‌حالی حاقیندا حیسده ایسه مؤلف اوزونو تقدیم ائدیر: «الغرض، باشدان آياغا گوناهاکار اولان بو مؤلف زین‌العابدین ابن‌مشهدی علی ابن‌حاجی رسول ابن‌حاجی عبدالله ابن‌حمزه خان ساوجبولاق کوردلریندن و او محلین خان‌لاریندان ایدی.» ^{٧١٤}

ایرانین فیکیر حیاتینا اونملی تأثیری اولموش گؤرکملی متفکرلرین ایدئیلاری‌نین نظرده کئچیریلمه‌سی ایله یاناشی، دؤوری مطبوعاتدا یئر‌آلمیش مؤوضوع‌لارین قیسا‌جا آراشدیلما‌سی‌نین دا اونملی اهمیتی وار. ایران‌دا ایلک قزئت - «روزنامه وقایع اتفاقیه» ۱۸۵۱-جی ایلده امیرکبیرین تشبؤو ایله تهراندان چیخماغا باشلادی. اوندان یئددی ایل سونرا ایسه تبریزده باشقا بیر رسمی دؤولت قزئتی چیخدی. بو قزئتین آدینداکی «آذربایجان» سؤزو دیشمزمز قالسا دا، او، مختلف دؤورلرده مختلف آدلارلا

٧١٠ - یئنه اورادا، ص. ٢٤٤.

٧١١ - یئنه اورادا، ص. ٤٢-٤٣، ١٦٠-١٦١، ٢٤٧، ٢٨٨-٢٨٩.

٧١٢ - یئنه اورادا، ص. ٤٣٣.

٧١٣ - یئنه اورادا، ص. ١٥٩.

٧١٤ - یئنه اورادا، ص. ٤٣٧.

- اخبار دارالسلطنه آذربایجان، روزنامه مملکت محروسه آذربایجان، روزنامه ملی مملکت آذربایجان چیخیمیش دیر. ۱۸۹۳-۱۸۹۶-جی ایل لرده ایسه تبریزده ناصری آدلی باشقا قزئت چاپ اندیلیمیش دیر.^{۷۱۰} بو قزئت لرین صحیفه لری اساساً سارای معلومات لاری، شاهین سیاحت و اوو سفر لری، ولیعهدین مختلف تدبیر لری حاقیندا خبر لرله، دؤولت آدام لاری نین معناسیز تعریف لری ایله دولدور و لوردو. خاریجی خبر لر ده عینی درجه ده مارق سیز ایدی. قزئتین چاپینی تأمین ائتمک اوچون مأمور لارا بو قزئته آبنه اولماق تاپشیریلیردی. بونا باخمایاراق اورتا عصر لر فئودال ذهنیتی نین و دینی فاناتیزمین حؤکم سوردوگو شرایطده، مورتجع روحانی لرین قزئت اوخوماغی حرام بویوردو قلازی بیر واختدا قزئت لرین بو جور چیخماسی بئله مترقی ایش سایلیمالی دیر. بو معناسیز رسمی قزئت لر گله جک مترقی مطبوعاتین یارانماسینا زمین حاضیر لاییردی.^{۷۱۶}

اوزون مدت اؤزل قزئت لرین چیخماسینا ایجازه وئرمه یین شاه حکومتی نهایت ۱۸۸۰-جی ایل لردن اعتباراً خصوصی نظارت اولماقلا غیر رسمی، غیر دؤولت قزئت لرین چیخماسینا ایجازه وئردی. اؤلکه نین باشقا یئر لری ایله یاناشی تبریزده ده اؤزل قزئت لر میدانا چیخماغا باشلادی. ۱۸۸۰-جی ایله تبریز، ۱۸۸۴-جو ایله ایسه مدنیت آدلی قزئت لر چیخماغا باشلادی. بونلار اؤزل اولماسینا باخمایاراق، اؤلکه ده کی رئال وضعیت و اولدوغو کیمی ایشیق لاندیرا بیلیمزدی. اجتماعی-سیاسی فیکری عکس ائتدیرمک و اونا تأثیر ائتمک باخیمیندان خاریجی اؤلکه لرده کی مهاجر لرین نشر ائتدیگی قزئت لرین رولو بویوک ایدی. خاریج ده کی مهاجر قزئت لری آراسیندا هم داوملی چیخدیغینا، هم ده مضمونونا گؤره اختر (ایستانبول، ۱۸۷۵-جی ایلدن)، شاهسئون (ایستانبول، ۱۸۸۸-جی ایلدن)، قانون (لندن، ۱۸۹۰-جی ایلدن)، حکمت (قاهیره، ۱۸۹۲-جی ایلدن)، جبل المتین (کلکتا، ۱۸۹۳-جو ایلدن) فرقله نیردی. سونونجو

۷۱۵ - حاجی حسین نخجوانی، تاریخچه انتشار روزنامهها و مجلات در آذربایجان، نشریه دانشکده ادبیات تبریز، شماره ۱، ۲۴۳۱ (نومره ۱، ۳۶۹۱)، ص. ۲-۳.

716 - Cənubi Azərbaycan tarixinin öçerki (1828-1917), Bakı: Elm, 1985, s. 236.

قزئتین چیخماسینا باکی میلیونچوسو زین العابدین تاغیئو ده مادی یاردیم ائتمیش دیر. بونلاردان بیرینجی، ایکینجی و دوردونجو قزئتلرین تأسیسیچی و اساس یازارلاری تورکلر ایدی. هم اؤلکه داخیلینده، هم ده اوندان خاریجده چیخان قزئتلر استثناسیز اولاراق فارسجا ایدی.

مهاجر قزئتلری مؤوضوع سئچیمی و مؤوضوع لارین عکس اولونماسیندا نسبتاً سربست ایدیلر. مهاجر قزئتلری ایران حیاتینا آینا توتماغا چالیشمیش، اؤلکه نین ان آکتوال پروبلئم لرینه توخونموش دور. مهاجر ادبیاتیندا (میرزه مثلکوم خان، عبدالرحیم طالب اوو، زین العابدین ماراغایی و ب.) قالدیریلان مورتجع فئودال رژیمی نین ظلمو، ایمپریالیست اؤلکه لرین سویغونچولوغو، دئسپوتیک حاکمیتین کونستیتوسیالی قورولوشلا عوض ائدیلمه سی، اؤلکه ده اصلاحات لارین کئچیریلمه سی، خصوصیله یئنی تحصیل سیستمی نین یارادیلماسی ضرورتی کیمی مسئله لر قالدیریلردی. محمدعلی تربیت اختر قزئتی نین اهمیتی حاقیندا سونرالار یازیردی: «مدنیت شعاعسی اختر صحیفه لریندن خالقین اوره یینه ساچدی. قزئت اوخوماق ماراغی اونندان نشأت ائتدی. اختر همیشه اؤز وارلیغی نین بوتون دؤورلریندن معرفتلی اینسان لارین مجلس لرینده بیر چیراق کیمی نور ساچیردی.»^{۷۱۷} ایران حکومتی و دیپلوماتیک نماینده لیک لری بو قزئتلردن ممنون اولمادیقلاری اوچون یئرلی حکومت لره تضییق لر ائدیر، بو قزئتلرین نشری نین دایاندریلماسینا نایل اولما ییلردی.

دقتی چکن اؤنملی جهت لردن بیری ده بو ایدی کی، مهاجر قزئتلری اؤلکه نین مؤوجود وضعیتینه قارشلی ایرانین «مؤحتشم کئچمیشینی» قویور، اونندان عبرت آلماغا، ایران وطن سئورلرینی بیرلیک یاراتماغا و فعال اولماغا چاغیریلردی. قانون قزئتی اؤلکه حاکم لرینی «بیرتیجی لار»، «واجیب قوزغون لاری» آدلانديراراق یازیردی: «اونلار جمشیدین سلطنت سارایینی حراج بازارینا چئویرمیشلر... [اونلار] خالقین حقوقونو، اؤلکه نین تیجارتینی،

دؤولتین ایستیقلائیینی چوخ آشاغی قیمتته ساتدیلار.^{۷۱۸} فارس دیلی و ادبیاتی نین تبلیغی ده وطن و میللت شعورونون یارانماسیندا حساس عامل حساب ائدیلمدی.

گونئی آذربایجاندا میلی حیاتی گئدیشاتی نین ان یاخشی گؤستریجی سی تحصیل سیستمینده کی دورومون آراشدیریلماسی اولاییلر. ۱۹-جو یوزایلده ده عنعنه وی مکتب و مدرهسه لر یوکسک سویه لی ساواد و دونیوی بیلیکلر دئییل، دینی مفکوره و فئودال ایدئولوگیاسی، اطاعتکارلیق، شاه پرستلیک آشیلائییردی. ایران معارفچی متفکرلری اسکی تحصیل سیستمینی اولکه نین گئریلیگی نین اساس سببلریندن بیر، عینی زاماندا معاصر تحصیلی اینکیشافین اساس واسطه سی حساب ائدیردیلر. ایرانین قاباقجیل ضیالی لاری نین استثناسیز اولاراق هامی سی اثرلرینده معارفین مؤوجود بریاد وضعیتینه و اونون دییشدیریلمه سی ضرورتینه خصوصی اؤنم وئیردییلر. اولار تحصیلین روحانی لرین انحصاریندان آلینب، دؤولتین وسایتی حسابینا معاصر دونیوی تحصیل اوجاق لاری نین یارادیلماسینی طلب ائدیردیلر. ۱۹-جو یوزایل بویو دوروم دئمک اولار کی، اولکی کیمی قالدی، یالیز ۸۰-۹۰-جی ایل لرده بعضی یئنیلیکلر اؤزونو گؤسترمه به باشلادی.

۱۸۷۷-جی ایلده تبریز دؤولت مدرهسه سی آچیلدی. بو، بیر قدر اول تهراندایارادیلیمیش دارالفنون تیپلی عالی تحصیل مؤسسسه سی ساییلیدی و اونا بعضاً تبریز دارالفنونو، یا مظفریه مدرهسه سی ده دئییلیدی. تبریز مدرهسه سینده اجزاجی [داروساز]، حکیم و ضابط حاضرلانیدی. مدرهسه نین تدریس پروقرامینا طب، هندسه و حربی درس لرله یاناشی، فارس، عرب و فرانسیز دیل لری ده داخیل ایدی، اونون ۴۰-۴۵ طلبه سی واردی.^{۷۱۹} دؤولتین بو و بونون کیمی بیر نچه تحصیل اوجاغی یاراتماسی اولکه نین احتیاج لارینی اؤده مک اقتداریندا دئییلدی. حکومتین و روحانی لرین تحصیل ساحه سینده قیسقانجلیقلا یاناشماسینا باخمایاراق، آرتان بو احتیاجی قارشیلایاجاق فداکار اینسان لار اورتایا چیخدی. تک آذربایجاندا دئییل،

۷۱۸ - یئنه اورادا، ص. ۱۷۱.

۷۱۹ - حسین امید، تاریخ فرهنگ آذربایجان، تبریز: فرهنگ، ۲۳۳۱، ص. ۹۲-۶۴.

بوتون ایران دا یئنی اؤزل تحصیل اوجاق لاری نین یارادیلماسی فداکارلیغینی بونونا گؤتورموش بو شخص لرین باشیندا میرزه حسن روشدیه گلیر.

میرزه حسن بیروت داکی فرانسیز معلم لر اینستیتوتونو بیتیردیکن سونرا یئنی تیپلی ایلك مکتبینی ایروان دا آچمیش دیر. داهای سونرا، ۱۸۸۸- جی ایلده دبستان آدلی مکتب آچان روشدیه، ظاهراً عنعنه وی تحصیل گؤرون سونو ساخالسا دا یئنی مئودلار تطبیق ائتمیش دیر. بورادا ایفبا سس اوصولو ایله اؤیره دیلمیش، فیزیکی جزا (فلقه) لغو ائدیلمیش، ثابت درس قرافیکی معین ائدیلمیش، بیر سؤزله آروپا مکتب لرینده کینه یاخین قایدالار قوبولموشدو. بو، تبریز ارتجاعچی لارینی غضبلندیرمیش، دبستان مکتبی نین داغیدیلماسینا سبب اولموش دور. بیر نئجه دفعه یئنی مئودلو مکتب تشکیل ائتمه یه موفق اولموش، اما مختلف بهانه لرله مکتبی نین قاپادیلماسینا، حتی تالان ائدیلمه سینه باخمایاراق، روشدیه عنادلا معاصر تحصیلی تمثیل ائدن تحصیل اوجاق لاری نین قورولماسی ایشینی داوام ائتدیرمیش دیر. تهراند، تبریزده، قومدا یارادیلیمیش بو مکتب لر تأسیسی سی نین آدی ایله «روشدیه» مکتب لری آدلانمیش دیر.^{۷۲۰}

روشدیه نین داوامچی لاریندان میرزه حسین کمال ۱۸۹۷- جی ایلده تبریزده مدرسه کمال آدلی یئنی قایدالی مکتب تأسیس ائتدی. اما بو مکتب ده اوزون مدت داوام ائده بیلمه دی، ۱۹۰۳- جو ایلده ارتجاعچی لار اونو غارت ائتدیلر. ۱۹۰۰- جو ایلده یارادیلیمیش معارف انجمنی ده آچیق و گنیش فعالیت گؤستره بیلمه دی.^{۷۲۱} بئله لیکله، یئنی مئودلو مکتب لرین یارانماسی ایستقامتینده بعضی آددیم لارین آتیلماسینا باخمایاراق، ۱۹- جو یوزایل ایران، ائله جه ده گونئی آذربایجان تحصیل سیستمی عنعنه وی مکتب و مدرسه لرله تمثیل ائدیلمیش اولدو. ان واجیبی ایسه بورادا اسکی درس پروقرامی و اسکی تحصیل دیلی (فارسجا، قیسماً عربجه) قالدی. آشاغی صنیفلر اوچون یازیلیمیش ایکی تورکجه درسلیک بو معنادا

۷۲۰ - گنیش بیلگی اوچون باخین: حسین امید، تاریخ فرهنگ آذربایجان، ص. ۶۴-۱۵؛

شمس الدین رشدیه، سوانح عمر، تهران: نشر تاریخ ایران، ۲۶۳۱، ص. ۳۲-۵۱.

721 - Cənubi Azərbaycan tarixinin öçerki (1828-1917), s. 224-225.

استنادیر. ۱۸۹۳-جو ایلده میرزه صادیق ابن موللا اسد تبریزی دفتر ادیبه آدلی درسلیک نشر ائتدیردی. مؤلف اوشاغا اؤز آنا دیلینده ساده دن مورکبه کئچمک یولو ایله تعلیم وئرمه یی مصلحت گؤروردو. وطن دیلی آدلی ایکینجی درسلیگی میرزه حسن روشدیه ترتیب ائتمیش (۱۸۹۴)، اؤز مکتبینه استفاده ائتمیش دیر.^{۷۲۲} اما بعضی معلم لر نه اینکی آنا دیلینده درسلیک لردن استفاده ائتمیر، حتی فارس دیلینی «داها تئز اؤیرتمک» اوچون درس ده تورکجه دانیشماغی بئله یاساق ائدیردیلر.^{۷۲۳}

۱۹-جو یوزایل گونئی آذربایجان دا تورکجه یالینز شیفاهی دانیشیقدا، قیسماً ده ادبیاتدا یاشادی. ممد امین رسولزاده تورکلرین فارسجا یا آلوده چیلیگی حاقیندا یازیر: «تورکجه قونوشولور، تورکجه نطق ائدیلمیر، تورکجه وعظالر سؤیله نیر. فقط یازییا گلینجه هپ فارسی کسلیلمیر.»^{۷۲۴}

یوزایل بویو آنا دیلینده نثر اثری میدانا چیخمادی، اما بیر نئچه شاعیر دیقته دیر ادبیات نومونه لری یاراتدیلمر. بو شاعیرلر هم عنعنه وی دیوان ادبیاتی فورمالاریندا، هم ده اؤز منبعینی آشیق یارادیجیلیغیندان آلان قوشما، گرایلی فورماسیندا اثرلر یازدیلمر. ایکینجی قروپ ادبیات بیر قایدا اولاراق تورکجه اولوب، دیل ساده لیگی، گئرچک حیاتا یاخینلیغی ایله بیرینجی دن فرقله نیردی. دؤورون ان گؤرکملی شاعیرلری مئهدی بی شقاقی، محمد خلیفه عاجز، عندلیب قاراجاداغی، فاضل خان شئیدا، سید ابوالقاسیم نباتی (اؤلومو ۱۸۵۲)، محمدباغیر خالخالی (۱۸۷۴-۱۸۱۲)، حاجی مئهدی شوکوهی (۱۸۹۷-۱۸۲۹)، رضا صراف (اؤلومو ۱۹۰۷)، میرزه عبدالحسین خازین، میرزه علی خان لعلی (۱۸۳۷-۱۹۰۷) ایدیلمر. بو شاعیرلرین اثرلرینده عشق، طبیعت کیمی لیریک مؤوضوعلارلا یاناشی، حاقسیزلیق، ظلم و برابر سیزلیک، دین خادیم لری نین تاماهاکارلیغی و مورتجع لیگی کیمی اجتماعی مؤوضوعلار دا

722 - Ş. İ. Şəmsi, Xalq müəllimi Mirzə Həsən Rüşdiyyə, Azərbaycan məktəbi, 1976, No 12, s. 70.

723 - Vidadi Mustafayev, Cənubi Azərbaycan. Milli şüur (XX əsrin I yarısı), s. 45-46.

724 - Mehmet Emin Resulzade, İran Türkleri, s. 31.

بئله لیکله، ۱۹-جو یوزایلده گونئی آذربایجاندا فیکیر حیاتى و مدنیت مؤوضوعسونو یئکونلاشدیرمیش اولساق، میللتشمه ایستقامتینده بو یوزایلین ایتیریلیمیش زامان اولدوغونو گؤسترمله ییک. اوخوموش کسیم آراسیندا هله فارس دیلی و ادبیاتی عنعنه سی حاکم ایدی. عینی یوزایلده قوزئی ده کی گلیشمه لرله مقایسه ائتدیکده، آذربایجانین ایکی حیصه سی آراسیندا فرقین یاراندیغی گؤرونور. م. امین رسولزاده نین ۱۹۱۲-جی ایلده یازدیقلاری ۱۹-جو یوزایل اوچون ده کئچرلی دیر: «ایران دا تورکلر، نه روسیا دا اولدوغو کیمی محکوم و نه ده تورکیه ده اولدوغو گیبی حاکم بیر میللت دئییلدیرلر. ایران تورکلری، اصیل ایرانلی اولان فارس لارلا حقوقدا مساوی [برابر] و طنداش حالینده بولونوبورلار: آینی حاق لاری، آینی ایمتیازلاری حائصدیرلر؛ اوگئیلیک چکمز لر. بئش یوز سنه دن بری ایران دا حوکومران اولان پادشاه لار هپ تورک عیرقیندان گلدیلر؛ بوگون اجرای سلطنت ائدن قاجار سولاله سی ده تورکمن قبيله لریندن بیر قبيله یه منسوب دور. فقط ایران حؤکومدارلاری نین تورک اولماسی تورکلره خصوصی بیر ایمتیاز بخش ائتمه دیگی کیمی، فارس میللتی نین تضیقینه ده سبب اولمامیش دیر.»^{۷۲۶}

XXX

۱۹-جو یوزایل آذربایجان تورکلری نین حیاتیندا دراماتیک حادثه لرله باشلادی. آذربایجانین بیر حیصه سینى روسیا ایمپریاسی ایشغال ائتدی. قوزئی آذربایجان موستملکه رژیمی نین بوتون آغری لارینی یاشادی. روس حاکمیتی تاریخی کئچمیش، کولتور، دین باخیمیندان اؤزوندن فرقلی بو موسلمان خالقیندان، ائله جه ده اونون ائلتیندن شوبه هله نیر، اونون دیرچلمه سینى ایمپریا مازاق لاری اوچون تهلوکه لی بیلیردی. قراف وورونتسوون قافقاز جانیشینی اولدوغو دؤورده یئرلی «میللی کولتوره قایغی» سی دا محض بو

قورخو ایله ایضاح ائدیلمه‌لی دیر. یوزایلین سونلارینا دوغرو قوزئی آذربایجان، آروپا بیر یانا فالسین، حتی قونشو گورجولر و اثرمنی لردن میللتلشمه سویه‌سینه گؤره گئری قالماقدا ایدی. مثلاً، سونونجولار روس حاکمیتی نین وئردیگی نیسبی اوستونلوکلردن استفاده ائده‌رک میللی شعور پروبلئمنی یاخشی-پیس حل ائتمیش، آرتیق سیاسی تشکیلاتلارنا مرحله‌سینه قدم قویموش (قنچاق پارتیاسی، ۱۸۸۵، داشناکسوتیون ۱۸۹۰)، میللی ایراده‌سینی جدی شکیلده اورتایا قویماغا باشلامیشدی‌لار.

بونولا بلله قوزئی آذربایجاندا دا یئنی ضیالی و بورژوازیا طبقه‌لری یارانماغا باشلامیشدی. ضیالی لارین زردابی نسلی «زندگانلیق جنگینده» اودوزماماق اوچون چاغیریش لار ائدیر، ناله چکیردی. بو چاغیریش لارا حاجی زین‌العابدین تاغییئو و بیر نئچه باشقا خئیره‌چی بورژوازیا نماینده‌سی مثبت یاناشیب، تحصیل و کولتور ساحه‌سینده میللی ضیالی لارین تشبؤثونه دستک وئردیلر. میللی کیملیگین درک ائدیلمه‌سی ساحه‌سینده بعضی اؤنملی ایش لر گؤرولدو. قوزئی آذربایجان کولتورو فارس کولتور اوربیتیندن اساساً قوپدو. محدود دا اولسا میللی مطبوعات یارانندی، آنادیللی ادبیاتدا معین ایره‌لیله‌ییش لر اولدو. اما هله میللتین یارانماسی نین یکی اؤنملی اؤن شرطی - اورتاق تاریخ شعورونون و میللتین گله‌جه‌یی ایله باغلی اورتاق کونسئپتین فورمالاشماسی حاقیندا ادعا ایره‌لی سورمک دوغرو دئییل. بو پروسس یئنیجه باشلامیشدی و اونون فورمالاشماسی یئنی یوزایله قالیردی.

گونئی آذربایجاندا ایسه میللی حیات داها سوکوتلی ایدی. قاجار حاکمیتینی ائتتیک باخیمدان یاد سایمایان تورک اهالی‌سی آراسیندا ۱۹- جو یوزایلمده میللی اوینیشین تظاهرلری هله گورونموردو. سیاستده اولدوغو کیمی، کولتور حیاتیندا دا اسکی عنعنه داوام ائتمکده ایدی.

بئشینجی فصل

ایگیرمینجی یوزا یلده قوزئی آذربایجان

۱۹-جو یوزایلین اول لریندن باشلا یاراق میللت-دؤولت پرنسیپی نین دومینانتلیغی [تسلطی] ۲۰-جی یوزایلده دؤولت لرین چوخلوغونا اساسلانان معاصر دنیا دوزنی نین یارانماسی ایله نتیجه لندی. بو پرنسیپ بوتون حال لاردا آردیجیل اولاراق تطبیق ائدیلمه سه ده، او، بین الخالق حیاتدا دیشیکلیک یارادان گوج لرین ان داواملی سی اولدو. میللت قورو جولوغو پروسئسی و میللت-دؤولت لرین یارانماسی اول ویانا کونفرئسی (۱۸۱۵) ایله پاریس صلح کونفرانسسی (۱۹۱۹) آراسینداکی دؤورده آروپادا، سونرا ایسه ۲۰-جی یوزایلده آسیا و آفریقادا دونیانین سیاسی خریته سینینی یئنی دن جیزدی. بو، آروپادا ۱-جی دنیا ساواشیندان سونرا یئنی دؤولتین یارانماسی ایله زیروه سینه چاتدی، همین ۲۰-جی یوزایلین سون لاریندا ایسه بو زیروه یئنی دن تکرار اولوندو ۲-جی دنیا ساواشی نین بیتمه سیندن سونرا موستملکه سیستمی نین داخیلماسی ایله تکجه آفریقادا اللی دن آرتیق یئنی دؤولت میداننا چیخدی و بو پروسئس ایندی ده داوام ائتمکده دیر. ۱۹۲۰-جی ایلده جئنوره ده میللت لر لیقاسینی ۴۲ موستقیل دؤولتین نماینده سی تأسیس ائدیسه، ۱۹۴۵-جی ایلده بیرلشمیش میللت لر تشکیلاتی نین ۵۱ عضو دؤولتی واردی، ۱۹۶۰-جی ایلده بو عضولرین سای ۸۲-یه، ۱۹۷۳-جو ایلده ۱۳۵-ه، ۱۹۹۴-جو ایلده ۱۸۴-ه، یوزایلین سون لاریندا ایسه تخمیناً ۲۰۰-ه چاتدی. بئله لیکله، ۲۰-جی یوزایل، بیر زامان لار ایتالیان فیکیر آدمی گیوسئپی ماززینی نین «هر میلته بیر دؤولت» شکلینده فورموله ائدیگی چاغیریشین گئرچکلشدیگی بیر دؤور اولدو.

قوزئی آذربایجان و آذربایجان تورک لری ده بو پروسئس لردن کناردا قالمادی، ۲۰-جی یوزایل اونون تاریخینده تام ایکی دفعه میللت-دؤولتی یاشاماق دؤورو اولدو.

اون ایکنجی بؤلوم

میللی یوکسلیش دؤورو

میللت قوروجولو غونون سرعتلنمه سی

روسیا ایمپئریاسی نین یاپونیا ایله ۱۹۰۴-۱۹۰۵-جی ایل ساواشیندا مغلوب اولماسیندان سونرا باش وئرمیش انقلاب گئدیشینده چار حکومتی کونستیتوسیالی ایداره چیلیگی قبول ائتمک مجبوریتینده قالدی. «۱۷ اکتیابر مانیفئستی [بیانیه سی]» آدلانان سندله چار بیر سیرا مهم آزادلیقلار وئردیگینی، کونستیتوسیالی قورولوشون یارانديغینی بیان ائتدی. مانیفئستین بیرینجی ماده سینده شخصیت توخونولمازلیغی، فیکیر، سؤز، توپلانتی و جمعیت لری یاراتماق کیمی آزادلیقلار وعد ائدیلمه دی. بو سندین اعلان ائدیلمه سیندن سونرا ایمپئریادا نیسبی سربست شرایط یاراندى. آذربایجان تورکو، ایلك اؤنجه آیدین کسیم سیاسی حیاتین نسبتاً یومشالماسیندان استفاده ائتمه یه تلسدی. ایل لرله ییغلمیش انرژى اوزه چیخدی و آذربایجان هله گورونمه میس مدنی و سیاسی یوکسلیش مرحله سینه گوردی.

بو یوکسلیش هر شئی دن اؤنجه میللی مطبوعاتین بیچیملنمه سینده اؤزونو گؤستریدی. ایلك نؤوبه ده میللی اراده نی اورتایا قویمالی اولان آنا دیلینده مطبوعاتا احتیاج واردی. حاجی زین العابدین تاغیئو، مورتوضا موختاروو، عیسی آشوربی لی نین اؤندرلیگینده میللی بورژوازیائی مطبوعات اورقان لاری نین یارانماسی تکلیف لرینه هوسله یاناشیب، یئنی قزئت و درگی لرین مالیه لشمه سینى عهده لرینه گؤتوردولر. میللی بیر اورقانین نشرینه قافقاز مطبوعات کومیته سیندن ایجازه آلا بیلمه یه جک لرینی گورن باکی آیدین لاری گئنیش صلاحیت لرله یئنیجه قافقازا جانیشین تعیین ائدیلمیش قراف وورونتسوو-داشکوکوا مراجعت ائتمه یه قرار وئردیلر. بو

مقصدله حاجی زین العابدینین کؤمکلیگی ایله آیدین طبقه نین سایلیب - سئچیلن اوچ نماینده سی - علی مردان بی توپچوباشوو، علی بی حسین زاده و احمد بی آغایئودن عبارت بیر هیئتین پئئربورقا اعزام ائدیلمه سی قرارا آلیندی. پئئربورقدا جانیشینله گؤروشن بو هیئت حیات آدیندا بیر قزئتین تأسیسینه ایجازه آلا بیلدی.^{٧٢٧} قزئتین ایمتیاز صاحبی حاجی زین العابدین، ناشری علی مردان بی توپچوباشوو، رئاكتورلاری علی بی حسین زاده و احمد بی آغایئو ایدی. دؤورون اؤزونو تصدیق ائتمیش بوتون میللی آیدینلاری حیات قزئتی نین مؤلفلری اولدولار. اؤزونو «تورکجه ایسلامی قزئته» اعلان ائدن حیات یین بیرینجی سای ١٩٠٥-جی ایلین یونون ٧-ده چیخدی. «قزئته میزین مسلکی» باشلیقلی رئاکسیا مقاله سینده گؤستریلیدی کی، «... میللتیمیز قوی، زنده، بالجمله خفی [گیزی، بیلنمه یین؟] حیات ایله متصف [سجیه له نن] بیر میللت دیر. هم ده تازه، جاوان بیر میللت دیر، هنوز حیاتی دؤور کمالا دوغرو گئدن یولونون منزل اولینده دیر.»^{٧٢٨} دونیا و حیاتی «میدان جنگ» حساب ائدن رئاكتورلار بو قزئتین میللی حیاتی گوزگوسونه چئوریه جه یینی بیان ائتمکله یاناشی، قزئتین باشقا بیر فونکسیاسینی دا اوخوجولارینا چاتدیریدی لار: «ایشته قزئته میزین اصل وظیفه سی ... میللتیمیزی قلمله مدافعه و بو یولدا مواهیده دیر.» قزئت ائله بوراداجا، ایلک ساییندا داها بیر اؤنملی، میللی اؤزونودرکین واجیبیلیگی فیکرینی میدانا آتاراق یازیر: «آنجاق او قبیله و او میللت تریق فلاح [سعادت یولچوسو] و نجاتدا اولور کی، اؤزونو تانییا. یعنی هر قوم و میللت اؤز قؤومیتینه، لسانینا، دینینه، تاریخینه، عادت و اخلاقینا والحاصل اؤزونون بوتون احوال ماضیه [کئچمیشینه] و حاضره سینه، حتی احوال آتییه سینه [گله جه یینه] کسب و قوف ائله مه لی دیر.»^{٧٢٩} رئاكتورلار بیان ائتدیکلری مسلکه صادیق قالدیلار و «حیات» میللی فیکرین اینکیشافینا و

727 - Əli bəy Hüseynzadə, Seçilmiş əsərləri, Transliterasiya və tərtibi Ofeliya Bayramlınıdır, Bakı: Çarşıoğlu, 2007, s. 14 (Ofeliya Bayramlının müqəddiməsi).

728 - Əli bəy Hüseynzadə, Seçilmiş əsərləri, s. 103

(بو ایماضاسیز رئاکسییا مقاله سی نین علی بی حسین زاده یه مخصوص اولماسی حاقیندا اوفئلییا بایراملی نین فیکری، بیزه، دوغرو دور.)

میللی منافعین مدافعه‌سینه مهمّ تحفه وئرمیش اولدو.

حیات قزئتی آزعومورلو اولماسینا باخمایاراق (۱۹۰۶-۱۹۰۵)، آذربایجاندا قزئتچیلیک ایشی‌نین وسعت آلماسینا فوق‌العاده بؤیوک تکان وئردی. آز سونرا احمد بی آغایئو ایرشاد قزئتینی تأسیس ائتدی (۱۹۰۷-۱۹۰۶). بو ایکی قزئت «یئنی انتباه دؤورونون مورشودلری» اولدولار (م.ا.رسول‌زاده).^{۷۳۰} بو قزئتلر قاپادیلدیکدان سونرا بیر-بیری‌نین آردینجا تازه حیات (رئداکتورو هاشیم بی وزیروو، ۱۹۰۸-۱۹۰۷)، ترقی (احمد بی آغایئو، ۱۹۰۹-۱۹۰۸)، اتفاق (هاشیم بی وزیروو، ۱۹۰۹-۱۹۰۸)، حقیقت (اوزئییر حاجی‌بی‌وو، احمد کمال، ۱۹۱۰-۱۹۰۹)، صدا (هاشیم بی وزیروو، ۱۹۱۱-۱۹۰۹)، ایقبال (۱۹۱۵-۱۹۱۲)، نهایت آچیق سؤز (ممد امین رسول‌زاده، ۱۹۱۵-۱۹۱۸) کیمی سیاسی تمایوللو مشهور قزئتلرده و فیوضات (علی بی حسین‌زاده، ۱۹۰۷-۱۹۰۶)، یئنی فیوضات (علی کمال، ۱۹۱۱-۱۹۱۰)، نجات (۱۹۱۲-۱۹۱۰)، شلاله (خلید صبری‌بی‌زاده، ۱۹۱۴-۱۹۱۳) کیمی درگی‌لرده چاپ ائدیلیمیش مقاله‌لر میللی پروبلئم‌لری قالدیریب، میللی فیکرین اینکیشافینا مهمّ تحفه وئردی. عینی کاراکترلی مشهور ساتیریک موللا نصرالدین (جلیل ممدقولوزاده، ۱۹۳۱-۱۹۰۶) درگی‌سی بیر نئچه ساتیریک درگی‌نین یارانماسی اوچون اؤرنک اولسا دا، بونلارین آراسیندا، عمومیتله، میللی مطبوعاتدا ان اوزون‌مورلو اولماسی ایله فرق‌لندی. دبستان (محمد حسن افندی‌زاده و علی ایسگندر جعفرزاده، ۱۹۰۸-۱۹۰۶)، مکتب (قافور رشاد میرزه‌زاده و عبدالرحمان افندی‌زاده، ۱۹۲۰-۱۹۱۱) کیمی درگی‌لر اساساً پئداقوژی مسئله‌لردن یازیر، تحصیلین چئشیدلی یؤن‌لرینی تحلیل ائدیردی. ایشیق ایسه (خدیجه صبحان‌قولو اووا، ۱۹۱۱) خصوصی قادی‌ن درگی‌سی ایدی.^{۷۳۱} سیاسی تمایوللو قزئت و درگی‌لرین اکثریتی آزعومورلو اولدو، حکومت اونلاری پان‌اسلامیست و پانتورکیست سوچلامالاری ایله قاپاتدی، رئداکتورلاری پولیس تعقیبینه معروض قالدی، بعضاً ایسه حتی حبسه، یا سورگونه محکوم ائدیلدیلر. ۱۹۱۷-۱۹۰۵-جی ایل‌لرده ایشیق اوزو گؤرموش ۶۳ قزئت و درگی‌ ایله باکی، روسیا تورک‌لری آراسیندا بیرینجی

730 - Mehmet Emin Resulzade, Kafkasya Türkleri, s. 33.

۷۳۱ - گنیش بیلگی اوچون باخین:

İbrahim Yüksel, Azerbaycan'da Fikir Hayatı ve Basın, s. 99-120.

یئرده اولموش کازانی گئریده بوراخدی. ۷۳۲

بو دؤورده تورکجه هوممت، دعوت-قوچ (هم ده اثرمنیجه)، تکامل، یولداش کیمی سولچو قزئت لر چاپ اولونموش، اونلار روسیا سوسیال-دئموکراتیاسی نین فیکیرلرینی یایماقلا مشغول اولموش دور. ۷۳۳

میللی مطبوعاتین سایی باخیمیندان ان چوخ مذاکره ائتدیگی مسئله لر تحصیل حاقیندا ایدی. بو مقاله لرده اصول جدید (تورکجه نین فونئتیکی اصوللا اؤیره دیلمه سی و درس پروگرام لارینا یئنی فن لرین داخیل ائدیلمه سی)، میللی مکتب لرین آچیلما سی، بو مکتب لرده فارس دیلی نین یئرینه تورکجه درس لرین قویولما سی، دؤولت مکتب لری نین پروگرام لارینا تورک دیلی درس لری نین سالینما سی، معارف جمعیت لری نین یارادیلما سی کیمی بیرباشا تحصیلین سویه سی نین قالدیریلما سینا یؤنلمیش مسئله لر مذاکره ائدیلمه سی. ایمپئریا حکومتی مسلمان لار یاشایان قوئرنیالاردا یئرلی دیل لرین تحصیل سیستمینده اؤیره دیلمه سینه و عنعنه وی مکتب لرده تحصیلین آنا دیلینده اولما سینا، خصوصاً اورتاق ادبی تورک دیلینده درس لیک لرین استفاده ائدیلمه سینه قیسقانجلیقلا یاناشیر، تحصیل سیستمینی روسلاشدیرما سیاستی نین اساس واسطه سی ساییردی. ماراقلی دیر کی، ناظر لر شوراسی نین صدری ایستولیپی نین بیرباشا ایشتیراکی ایله ۱۹۱۰- جو ایله اولموش موسلمان ایالت لرینده وضعیتیه حصر ائدیلمیش حکومت مشاوره سی «مسلمان لارین روس مدنیتینه گیرمه لری قارشی سیندا دوران اساس عامل محض مکتب» یین اولدوغونو قئید ائده رک، عنعنه وی مکتب لره نظارتین آرتیریلما سینا قرار وئردی. بو خصوصی مشاوره عینی واختدا عنعنه وی مکتب لرده دینی کاراکتیری اولمایان تکنیکی و هومانیتار درس لرین ده کئچیلمه سینا قاداغان ائدن قرار وئردی. مشاوره ایشتیراکی لاری حساب ائتدی لر کی، عنعنه وی مکتب لرین معاصرلشمه سی اونو داها دا جلب ائدیجی ائده جک و مسلمان لار روسلاشمانین اساس کئچیریجی سی اولان روس و

732- A. Bennigsen, C.Lemercier-Quelquejay, La Presse et le Mouvement National chez les Musulmans de Russie avant 1920, Paris, 1964, s. 135.

۷۳۳- گئنیش بیلگی اوچون باخین:

Azərbaycan tarixi, II cild, s. 864-866.

«روس-تاتار» مکتبلرینه داها دا لاقئید قالاجاق لار.^{۷۳۴}

روس حکومتی نین میلی تحصیل ساحه سینی تام نظارتی آلتینا آلماسی جهدلرینه، میلی دیلین اؤیره دیلمه سینه دوشمن مناسبتینه، مرکزہ نسبتاً ایمپئریانین بو اوجقار قوبئر نیالاریندا تحصیلہ چکیلن خرج لرین دفعه لرله آز اولماسینا باخمایارق، یئرلی تحصیل سیستئمینده معین ایره لیلہ ییش لر اولدو. ۱۹۰۶-جی ایله ده موسلمان معلم لرین ۱-جی، ۱۹۰۷-جی ایله ایسه ۲-جی قورولتایی اولدو. بورادا تحصیلین پروبلئم لری مذاکره ائدیلدی، تحصیل سیستمی نین اصلاحاتی ایله باغلی حکومتہ مراجعت لر قبول ائدیلدی. بیر نئچه درس کیتابی و لغت یازیلیب، نشر ائدیلدی. دقت چکن جهت لردن بیر ده بو ایدی کی، اؤلکی دؤور لردن فرقلی اولاراق توپلوم تحصیل ساحه سینه داها آرتیق قایغی ایله یاناشیر، میلی آیدین کسیم، ائله جه ده میلی بورژوازی بو ساحه نین استراتژی اؤنمه مالیک اولدوغونو داها آرتیق شکیلده وورغولاییر و مؤوجود شرط لر داخیلینده بو ساحه ده جهدلرینی آتیریردی. نشر معارف، نجات، صفا، سعادت کیمی مدنی-معارف جمعیت لری یارانیر، اونلار یئنی مکتبلر و قرائت خانالارین آچیلماسی، ایمپئریا داخیلینده و اوندان خاریجده کی اونیورسیتت لرده اوخوماق اوچون داها چوخ گنجہ تقاعد آتیریردی. ۱۹۱۵-جی ایله آرتیق ابتدایی مکتبلرده اوخویان مسلمان لارین سایى ۱۹۰۲-جی ایله نسبتاً ۴ دفعه آتمیشدی. بو مثبت دیشیکلیکلرله یاناشی، گؤستریمه لی دیر کی، تحصیل اساس میلی پروبلئم لردن بیر اولاراق قالماقدا ایدی. دیگر میللت لره نسبتاً مسلمان لار (تورک لر) آراسیندا ساواد لیلیق فایزی داها آشاغی ایدی، تحصیل ساحه سینده میلی کادرلار احتیاجی اؤده مکدن چوخ-چوخ اوزاق ایدی. ۱۸۷۱-۱۹۱۴-جو ایل لر آراسیندا سئمیناریا و باشقا تحصیل مؤسسہ لرینی بیتیرمیش جمعی ۲۶۲ اورتا تحصیلی موسلمان معلم واردی.^{۷۳۵}

۷۳۴ - باخین:

Из истории национальной политики царизма, Красный архив, т. 5 (36), Москва, 1929, с.61-74.

735 - Azərbaycan tarixi, II cild, s. 845.

۱۹۰۵-جی ایلدن سونرا میلی مدنیّت ساحه سینده عمومی یوکسلش اؤزونو تئاتر و موسیقیده ده گؤستردی. دؤورون بو ساحه ده ان اهمیتلی حادثه سی ایسلام و تورک دونیاسیندا ایلک دفعه اولاراق اوزئییر حاجی بی لینی (حاجی بی اوون، ۱۹۴۸-۱۸۸۵) میلی اوپئرا و اوپئرتتاینین اساسینی قویماسی دیر. ۱۹۰۸-جی ایلین یانواریندا حاجی زین العابدین تاغیئوین تئاتریندا اوزئییر بی یین لیلی و مجنون اوپئراسی تاماشایا قویلدو. قافقازین و قونشو بؤلگه لرین مدنی حیاتیندا بؤیوک عکس-صدا یاراتمیش بو حادثه دن سونرا اوزئییر بی شیخ سنان، روستم و زؤهراب، اصلی و کرم، شاه عابباس و خورشودبانو کیمی اوپئرالارینی و آرشین مال آلان، او اولماسین، بو اولسون کیمی اوپئرتتالارینی یازدی. بو بؤیوک اوغوردان ایلهاملانان موسلوم ماقومائیو و زولفو حاجی بی اوون یازدیقلاری اثرلرله آذربایجاندا تورک اوپئرا صنعتی داها دا زنگینلشدی. یئنی یازیلیمیش درام اثرلری، تئاتر تروپا[گروه]لاری و یئنی تئاتر بینالاری ایله میلی تئاتر صنعتی ده یوکسلش مرحله سینه قدم قویلدو. درام اثرلری نین بؤیوک حیصه سی نین مؤوضوعسو تاریخ دن گؤتورولموشدو. جاهانگیر زئینالوو، حسین عربلینسکی، حسین قولو سارابسکی، صیدقی روح الله، احمد قمرلینسکی کیمی پروفئسسورلار تئاتر خادیم لری یئتیشدی.^{۷۳۶}

مدنیّت ساحه سینده انتباه ادبیاتسیز مومکون اولما بیلمزدی. بو دؤور هم ده آذربایجاندا تورک ادبیاتی نین گؤرونمه مییش اینکیشافی دؤورودور. میلی مطبوعاتین تشککولو، پولیگرافیا [چاپ] بازاسی نین گوجلنمه سی، تئاتر صنعتی نین اوتوروشماسی، اوخوماق ایسته یین ساوادلی کسیمین سایی نین آرتماسی، ان واجیبی ایسه میلی شعورا مالیک اینسانلارین سایی نین چوخالماسی و فعالیت ساحه سی نین گئنیشلنمه سی یئنی - میلی و مودرن ادبیاتا احتیاج دوغوردو. تنظیمات دؤورو و یئنی عثمانلی ادبیاتی نین ۷۳۶ - محمد امین رسولزاده میلی شعورون کیفایت قدر اینکیشاف ائتمه دیگینه مثال اولاراق سوی آد سونلوقلارینا دقتی چکیر و مشهور صحنه اوستالارینین «آغامسکی»، «سارابسکی»، «عربلینسکی» سوی آدلاری یئرینه «آغاملی»، «سارابلی»، «عربلی» دئمه یین دوزگون اولدوغونو بیلدیریر.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Əsərləri, II cild, 1909-1914, Toplayanı Şirməmməd Hüseynov, Bakı: Şirvanəşr, 2001, s. 469.

آذربایجاندا داها آرتیق تانینماسی و تأثیری یثرلی ادبیاتین گلیشمه سینده علاوه ایستیمول [عامل] اولدو. یثنی میلی ادبیاتا احتیاج دراماتورگیادا، شعرده و نثرده پارتلایشلی اینکیشاف یاراتدی.

بو دؤورده تئاتر صنعتی میلی مدنی حیاتدا او قدر پوپولیارلیق قازاندی کی، بیر چوخ تانینمیش ادیب قلمینی دراماتورگیاساحه سینده ده سیناماغی لازیم بیلدی. عبدالرحیم بی حاقوئردیو (آغا محمد شاه قاجار، خیالات، کیم دیر موقصیر؟، آج حریف لر و ب.)، نجف بی و زیروو (مصیبت فخرالدین)، جلیل ممدقولوزاده (اؤلولر)، حسین جاوید (شئیخ سنان، شئیدا، پیغمبر، اوچوروم، ایلیس)، نریمان نریمانوو (نادیر شاه، نادانلیق)، جعفر جاببارلی (وفالی سریه و یا گؤز یاش لاری ایچهریسینده قهقهه لر، سولغون چیچک لر) و باشقالاری تاریخی موضوع لارلا یاناشی، اجتماعی حیاتین مختلف طرف لرینی عکس ائتدیرن درام اثرلری یازدیلار.

فیوضات و اوندان سونراکی ادبی درگی لر اطرافیندا توپلاشمیش شاعیرلر تورک شعرینی یثنی اینکیشاف سویه سینه قالدیردیلار. فیوضاتچیلیق آدلانان بو ادبی جریانین اساس موضوعسو وطن و میللت ایدی. اولجه داها چوخ ایسلام بیرلیگی مفکوره سینی یایان بو جریان آز سونرا تورکلوک، تورک بیرلیگی، آزادلیق ایدئیلارینی مدافعه ائتمه یه باشلادی. محمد هادی (۱۸۷۹-۱۹۲۰)، حسین جاوید، احمد جاواد، عابباس صحت، علی عابباس موزنییین شعرلری نین باش موضوعسو تورکلوک مسئله لری ایدی. اونلارین دیلی گنت-گنده، اؤزلیکله عثمانلی دا ۱۹۱۲-جی ایلدن سونرا باشلامیش دیل و ادبیاتین میللیشمه سی جریانین نین تأثیری ایله ساده له شیر، خالق دیلینه یاخینلاشیردی. تورکچو شاعیرلر آرتیق داها چوخ عروض دا دئییل، هئجا وزنینده یازماغا باشلادیلار.

میرزه علی اکبر صابیر (۱۸۶۱-۱۹۱۱) ده بو دؤورون یئتمه سی و بو دؤورده پارالیان ادبی اولدوزلاردان بیری اولدو. صابیر یارادیجیلیگی تورکچو، خالقچی، مدنیتیچی دیر. ساتیرا هدفینده ارتجاعچی روحانی لر، خورافات اولسا دا، حقیقی موسلمان دیر. قافقازداکی میللت لری دوستلوغا چاغیران بؤیوک

ادیب، روس موستملکه رئیزیمنین دوشمنی دیر. عائله تربیه‌سینده کی ناقصلیکلری، چوخ آروادلیغی، اثرکن نیکاحی، مکتب-تحصیله سویوق مناسبتی، کوسموبولیتیزی [جهان وطنی] (اینستلیجنتلیگی) سرت تنقید ائدن صابیر، قونشولارا نسبتاً عمومی گئریلیگی، شیعه-سوننو ضدیت‌لرینی ده اونوتمور. صابیره گؤره، قرآن کریم تورکجه‌یه ترجمه ائدیلمه‌لی دیر. او، عموم تورک تاریخینده کی ایچ ساواشلاردان قورولوب-یانیر، صفوی-عثمانلی ساواشلارینی لعنتله‌ییر، نادیر شاهین معلوم باریش‌دیریجی حرکتینی تقدیر ائدیر. صابیر، قاجار ایرانینداکی عمومی دوروم، بورادا باش وئرن سیاسی پروسئسلر حاقیندا ان چوخ یازمیش شاعیر دیر. او بللی سببلردن ایرانا یاد اولکه کیمی باخامیش، مشروطه حرکتینی، اونون قهرمان‌لارینی، ایلك نؤوبه‌ده ستار خانلی وصف ائدن شعرلر یازمیش دیر. ساغلیغیندا دئمک اولار کی، بوتون قزئت‌لر اونون شعرلرینی هوسله چاپ ائتمیش دیر. اما ان چوخ «موللا نصرالدین» درگی سی اؤز صحیفه‌لرینده اونون «هوپ‌هوپ» تخلوصو ایله یازدیغی منظومه‌لره یئر وئرمیش دیر.

نوئللا [قیسا رومان] و کیچیک حکایه ژانرلاریندا یازیلیمیش اثرلر تئز-تئز مطبوعاتدا گؤرونمه‌یه باشلادی. رومانچیلیق ساحه‌سینده یئنی جهدلر ائدیلدی. نثر شعردن داها چوخ خالق حیاتینا و دیلینه یاخین ایدی. اونون باش مؤوضوعسو معاصرلرین گونلوک پروبلئم‌لری ایدی. دؤورون ناثرلری آراسیندا جلیل ممدقولوزاده، عبدالرحیم بی حاقوئرئیوو، نریمان نریمانوو، سلطان معید قنی‌زاده یادداقالان اثرلری ایله فرق‌لندی.

مؤوضوعموز اوچون ان ماراقلی حادثه پولیسیستیکا [روزنامه‌نگاری] ساحه‌سینده هله گؤرونمه‌میش اینکیشافین باش وئرمه‌سی اولدو. پولیسیستیکانین اساس مؤوضوع‌لاری سیراسیندا میلی کیملیک مسئله‌لری، میلی حیاتین دیگر آکتوال پروبلئم‌لری یئر آلدی.

حیات قزئتلی اؤزونودرک پروسئسینده قاچیلماز «بیز کیمیک؟» سوالینا جاواب آختاریشیندا فوق‌العاده اؤنملی مرحله اولدو. بو باخیمدان علی بی حسین‌زاده‌نین تورک‌لر کیم‌دیر و کیم‌لردن عبارت‌دیر؟ باشلیق‌لی سککیز

حیصه دن عبارت مقاله سی دقتی چکییر. مؤلف تورک لرین کئچمیشی حاقیندا تصوّر لرین یانلیش اولدوغونو، بو یانلیشلیغین یابانچی یازی لاردان قایناقلاندیغینی بیلدیریر. او، تورکجه مطوعاتدا بئله «تورک و تاتارلارین مدار افتخاری بولونان چینگیز لره و تئیمورلارا دایر ناروا سؤزلره راست گلینن» فیکیر لرین فرقینه وارماغا چاغیریر. علی بیه گؤره، تاریخی کئچمیشله باغلی مسئله لرله ایندی دئییل، «بیر نئچه عصر اولدن» مشغول اولماق لازیم ایدی و اونو گله جه یه ساخلاماق دوغرو دئییل دیر. او دا حقیقت دیر کی، میللی تاریخ مسئله سی «بیر، یا ایکی فردین ایشی دئییل دیر»، بو پروبلئمین حلی اوچون «دارالفنون لار، مجلس لار، جمعیت لار مؤوجود اولمالی». مؤلف، آوروپا تورکولوگیاسی نین خئیلی ایره لی گتندیگینی، بیر سیرا آکادئمیک مسئله لرین حلینه موفق اولدوغونو یازیر و بعضی تورکولوق و شرق شناسین آدینی چکییر. داها سونرا عثمانلی تورک لریندن شمس الدین سامی، نجیب آسیم کیمی آراشدیرجی لارین تشبؤث لرینی اؤرنک اولاراق گؤستریر. یئرلی تورکولوق لارین یئتیشمه دیگی بیر یانا، خاربیجی مؤلف لرین اثر لرینی اوخویان لارین بئله اولمادیغینا دقت چکن علی بی، ایچدن تأسوفلندیگینی بیلدیریر.^{۷۳۷}

علی بی حسین زاده مقاله سی نین سونراکی حیصه لرینده آذربایجاندا تورک لره عاید ائدیلمن «تاتار» آدی نین یانلیش استفاده ائدیلدیگینی بیلدیریر، تاتارلارین منشأینی ایضاح ائدیر. اونلارین، موغول لارین بیر حیصه سی اولدوغونو، اما غربه کوتله وی شکیلده کؤچ ائتمه دیک لرینی بیلدیریر. داها سونرا اسکی تورک لرین «صحنه تاریخیه یه میلاد عیسی دان ۲۰۰۰ ایل اول چیخدیغینی»، «بایکال جیواریندا اورخون و یئنی سئی نهر لری سواحیلینده و آلتای اتک لرینده یاشامیش» اولدوق لارینی قئید ائده رک، آنتروپولوژی باخیمدان تورک لرین چئشیدلی تأثیر لره معروض قالدیغینی اطرافلی ایضاح ائدیر. مقاله نین نؤوبتی حیصه سینده حسین زاده اورال-آلتای (توران) دیل قروپونون اؤزلیک لرینه کئچیر، اونون سامی و هیند-آوروپا دیل قروپوندان فرقینی گؤستریر. او، ایسلامی قبول ائتدیگ لرینه و عرب لرله یوزایل لرله یاناشی یاشادیق لارینا باخمایاراق، تورک لرین عربلشمه سی نین بیرینجی

سببی اولاراق تورک دیلی نین فرقلی اؤزللیگینی گؤستریر. اثرین سونراکی بؤلمه لرینده اسکی تورک لرین اینانیش لارینی، اولارین اسکی مدنیتینی اله آلان علی بی حسین زاده، اورتا یوزایل لرده تورک لرین بؤیوک بیر جوغرافیادا یازدیغی مؤحتشم تاریخ دن بحث ائدیر. اونون بو اثری دؤورون تورکولوگیا علمی نین سون اوغورلارینا اساسلانیر و جدی سیاسی معناسی واردی.

علی بی حسین زاده نین کیملیک کونسئپتینده دینین ده اؤز خصوصی یئری وار. اونون هئچ بیر اثرینده ایسلام (امت) تورکلویه (میللته) قارشى قویولمور، عکسینه، اولار بیر-بیرینی تاماملاییر. آدی چکیلن قرئته میزین مسلکی مقاله سینده آچیقجا بیان ائدیلیر: «بیزیم اوچون ایسلام خاریجینده نجات یوخدور.» بو ایکی پرینسیپ دن سونرا اوچونجوسو گلیر: «آروپا علومونا، معاریفینه، ادبیاتینا، صنعت و صنایعینه کسب و قوف ائتمه گه و میللتیمیز بییننده نشره باشلامالییز.»^{۷۳۸}

میللی مفکوره نین فورمالاشماسی باخیمیندان علی بی حسین زاده نین حیات دا چاپ ائتدیردیگی بیزه هانگی علم لر لازیم دیر؟ مقاله سی نین بؤیوک اؤنمی اولموش دور.^{۷۳۹} محض بو مقاله سینده حسین زاده مشهور اوچلو دوستورونو [فورمول] - «تورک قانلی، ایسلام ایمانلی، فیرنگ قیافه لی اولالیم!» - فورموله ائتدی. فوق العاده اوغورلو ایفاده اولونموش بو دوستورو میللتچی کسیم میللی شعار اولاراق قبول ائتدی، دها سونرالار ایسه موسقیل میللی دؤولتین بایراغینداکی رنگ لر بو شعارداکی ایدئولوژی-سیاسی استقامت لرین سیموولونا چئوریلدی (۱۹۱۸). عثمانلی دا سیاسی تورکچولوک آز سونرا بو دوستورو اساس اولاراق گؤتوردو و آزجا دیشدیره رک («تورک لشمه لی، ایسلام لشمالی، آروپا لشمالی!») اؤزونون شعارینا چئویردی.^{۷۴۰}

.Həyat, 07.06.1905, N 1 - ۷۳۸

Həyat, 8 iyun 1905, N 2 - ۷۳۹

۷۴۰ - علی بی حسین زاده آز سونرا بو شعاری «تورک قانلی، مسلمان اعتقادلی، فیرنگ فیکرلی، آروپا قیافه لی» کیمی ایفاده ائتدی. باخین:

Ə. H. İntiqad ediyoruz, intiqad olunuyoruz, Fiyuzat, 1907, N 23, s.355.

دونیانین دیشیک یئرلرینده داغینیق مسکون اولان تورکلری «مدنیت یولونا چیخارا بیله جک دیلین» عرب، فارس، روس، فیرنگ دیل لری نین اول بیلمه یه جه یینی بیلدیرن مؤلف، «بو واسطه نین آنجاق و آنجاق تورک دیلی اولاجاغینی» ادعا ائدیر. علی بی حسین زاده تورک دیلی نین وظیفه مدنیه سی باشلیقلی مقاله سینده یازیردی: «بیز اؤز مختلف شیوه و لهجه لری میزی اصلاح و توحید ایله اؤزوموزه مخصوص مدنی و ادبی بیر عمومی تورک دیلی و وجودا گتیره بیلریز.»^{۷۴۱}

علی بی و آردیجیل لارینا گؤره «ادبی بیر عمومی تورک دیلی نین یارانماسیندا» تورکجه نین ایستانبول شیوه سی («عثمانلی دیلی») اساس گؤتورولمه لی دیر. عبدالله سور بو مسئله ایله باغلی گؤستریردی: «... اگر «توحید لسان» [دیل بیرلیگی] آرزو سوندا ایسک آمالیمیز نامینه «ایستانبول شیوه سی» نی قبولدا ترددود ائتمه مه لیبیز. ظن ائدرسک، بونو بیزیم کیبی هر تورک اوغلو موسلمان کیمسه ده ایستر دئگیلمی؟»^{۷۴۲} آرتیق فورمالاشمیش ایستانبول شیوه سی اساسیندا عمومی ادبی دیل ایدئیا سینی ان آردیجیل شکیلده «حیات» قزئتیی، اوندان سونرا ایسه «فیوضات» درگی سی مدافع ه ائتدی. دونیانین مختلف یئرلریندن بو موضوعدا یازیلیمیش مکتوب لارا «فیوضات» هوسله یئر آیردی.^{۷۴۳} یئرلی شیوه لری اساس اولاراق قبول ائدیب، آیری-آیری ادبی دیل لر یاراتماق ایسته ین لره جاواب اولاراق «فیوضات» درگی سی نین امکداشی حسن صبری آیوازوو گئنیش مقاله - جاواب حاضیر لاییب درگیده چاپ ائتدیردی. مؤلف «آچیق یاز، تاتارجا یاز!» دئین بعضی کیریملی لارا جاواب اولاراق بیلدیریردی کی، عرب-فارس سؤزلری نین هامی سینی درحال دیلیمیزدن چیخارساق، اوندا او دیلدن نه قالار؟ چیخاریلان سؤزلری روسجا سؤزلرله عوضله مه یین ایسه مومکون اولمادیغینی بیلدیرن حسن صبری یه گؤره، دیلیمیزین ضعیفله دیلمه سینه

741- Füyuzat, 1907, N 9, s. 140. Məqalənin Latın qrafikasına transliterasiyası üçün baxın: Əli bəy Hüseynzadə, Seçilmiş əsərləri, s. 284.

742 - A. [Abdulla] Sur, İmla məsələsi, İrşad, 9 avqust 1906, N 187, s. 2-3.

۷۴۳ - مثلاً، باخین:

Füyuzat, 1907, N 9, s. 142-143; Füyuzat, 1907, N 11, s. 174-176; Füyuzat, 1907, N 32, s. 502-507.

دئییل، اونون اینکیشافینا و زنگینلشدیریلمه‌سینه چالیشمالی ییق. ۷۴۴

میرزه علی‌اکبر صابیر ده بیر نئچه اثرینده بو مسئله‌له مناسبتینی بیلدیرمیش، میللتچی (تورکچو) کسیمین عموم تورک ادبی دیل کونسئپتینی مدافعه ائتمیش دیر. او، عثمانلی‌دا استفاده ائدیلن دیل دن («عثمانلیجا» دان) آذربایجان‌داکی دیله («تورک دیلی» نه) «ترجمه احتیاجینی» غیر جدی تکلیف سایمیش، مشهور تازیانه شعرینده بو تکلیفی وئرمیش شخصی («گنجه‌لی» نی) لاغا قویموش دور:

«عثمانلی‌جادران ترجمه تورکه» - بونو بیلیم،

گترچک یازیور «گنجه‌لی»، یا اینکی هَنک‌دیر؛ [ظارافات‌دیر]

مومکون ایکی دیل بیر-بیرینه ترجمه، اما

«عثمانلی‌جادران ترجمه تورکه» نه دئمک‌دیر؟! ۷۴۵

حیات، فیوضات، ایرشاد، تازه حیات، شلاله کیمی مطبوع اورقان‌لاردا علی بی حسین‌زاده و باشقا تورکچولرین ایستانبول شیوه‌سی اساسیندا بوتون تورک‌لر اوچون عمومی ادبی دیل کونسئپتینی میلی آیدین‌لارین بؤیوک اکثریتی قبول ائتسه ده، بعضی‌لری اونو شوبهه ایله قارشیلادی. ایمل مسئله‌سی اطرافیندا مذاکره‌لر قیزیشاراق داها گئیش میقیاس آلدی. ایمل مسئله‌لری کیملیک آختاریش‌لارینا علاوه ایستیمول وئردی. ایمل مسئله‌سی نین آرخاسیندا اصلینده بوتون تورک‌لری بیر میللت، یا آیری-آیری میللت‌لر سایماق کیمی کونسئپتوال فرق‌لر دوروردو. عثمانلی و روسیا تورک‌لرینه مناسبت‌ده کی فرقلی باخیش‌لار دا بو یاناشما فرقیندن قاینلاق‌لانیردی. آیدین‌لار آراسیندا میرزه فتحعلی آخوندزاده‌نین آچدیغی جیغیرلا گئدن، روس کولتورونون تأثیر ائتیندا قالان‌لار، شیعه-سونو مسئله‌سینه مذهب آیریلیغیندان داها آرتیق اؤنم وئرن‌لر، عثمانلی یا سویوق

مناسبتده ایدیلر. اونلار فویوضاتچی لارین دیل، ادبیات و کولتور بیرلیگی ایدئاسینا مختلف دلیل لرله منفی مناسبت بیلدیریدیلر. اساس دلیل ایسه «عثمانلی دیلی نین» عرب و فارس سؤزلری ایله افراط دولدورولماسی، عثمانلی دا ایستیداد رژیمنی نین اولماسی ایدی. اونلار بو دلیل لرله علی بی حسینزاده و مسلکداش لاری نین دیل، ادبیات، کولتور بیرلیگی فیکرینی چوروتمه یه چالیشدی لار. حال بوکی عثمانلی دا یازی دیلی نین ساده لشدیریلمه سی و اونو دانیشیق دیلینه یاخینلاشدیرماق جریانی هله تنظیمات دؤورونده باشلانمیش، ۲۰-جی یوزایلین باش لاریندا، اؤزلیکله گنج تورکلر انقلابیندان سونرا داها دا گوجلنمیش، یئنی لیسانچی لار حرکاتی بو ساحه ده جدی اوغورلار قازانمیشدی.^{۷۴۶} عثمانلی دا یازی دیلی نین یاد سؤزلردن تمیزلنمه سی ساحه سینده کی بو گلیشمه لره باخمایاراق، شرطی اولاراق «خالقچی» آدلاندریغیمیز بو جریان^{۷۴۷} تورکچو-میللتچی کسیمین واحید ادبی دیل، دولایی سی ایله واحید میللت کونسئپتینه منفی مناسبتی دیشدیرمه دی.

علی بی حسینزاده نین ۱۹۱۰-جو ایلده عثمانلی یا مهاجرتیندن سونرا «خالقچی لارین» بو مسئله لره مناسبتی داها دا سرتلشدی. قوری معلم لر سئمیناریاسی نین کئچمیش طلبه سی فیریدون بی کؤچرلی ۱۹۱۳-جو ایلده یازدیغی «آنا دیلی» آدلی مقاله سینده نورمال تقیدی آشان اتهام لار بئله ایره لی سوردو: «بیزیم آذربایجان تورکلری نین دخی اؤزلرینه مخصوص دیلی واردیر... الله علی بی حسینزاده یه اینصاف وئرسین. کاش او عالی جناب ایستانبول دا راحت ایله شیب، بیزیم شومبخت قافقازا تشریف گتیرمه یه ایدی. او جنابین علم و کمالینا سؤزوموز یوخدور. سؤزوموز اوندادیر کی،

۷۴۶ - گنیش بیلگی اوچون، مثلا، باخین:

Faruk K. Timurtaş, Türkçecilik Cereyanının Tarihi, Türk Dünyası El Kitabı, İkinci cilt, s.248-258.

۷۴۷- سونرالار بو جریان ادبیاتدا «رئالیزم» جریانی آدلاندریلدی. خاربیجی ادبیاتدا بو جریان بیر قایدا اولاراق «آزریچی لر»، یعنی یئرلی دیل («آذری») کونسئپتینی مدافعه ائدنلر جریانی آدلانیر. ادبی دیل مسئله سینده فیوضاتچی لار لا موللانصرالدینچی لر آراسیندا باخیش فرق لری حاقیندا باخین:

Tofiq Hacıyev, Azərbaycan ədəbi dili tarixi, II hissə. Bakı: Maarif, 1987, s.176-197.

علم و کمالیندان بیزه بیر بهره وئرمه‌دی، آنجاق دیلیمیزه پوزغونلوق سالدی، تزه دیل گتیردی. اطرافینی بیر دسته مئیمون‌لار بورودو و اونا تقلید ائتمکده بیری-بیرینه ماجال وئرمه‌یب، «بؤیوک هونرلر» گؤسترديلر. «داها سونرا فیریدون بی «ایشبو»، «ایشده»، «شیمدی»، «افندیم» کیم سؤزلرین قزئت و ژورنال‌لارین دیلینی تامامیله آنلاشماز حالا گتیردیگینی دئییب، ادعا ائدییر: «بیزیم عقیده‌میزجه، بو مودللیدلیک [یامسیلاما] و رفتار میللتته خیانت ائتمک دیر. بیز بیر طرفدن ایلمینسکی‌لره، میروئیولره، لئوینسکی‌لره نیفرین ائدیپ نالاییق سؤزلر دئییریکی کی، دیلیمیزی آتیپ، بیزی روسلاشdırماق ایسته‌ییری‌لر. بیر طرفدن ده اوزوموز انا دیلی‌نین پوزغون حالا دوشوب اونودولماغینا چالیشیریق.»^{۷۴۸}

فیریدون بی کؤچرلی و باشقا «خالقچی‌لارین» عموم تورک بیرلیگی فیکرینی مدافعه ائدن‌لری بو جور آغیر اتهاملا سوچلامالاری اساس سیز ایدی. چونکی محض اونون آدینی چکدیگی نیکولای ایلمینسکی (۱۸۲۲-۱۸۹۱) و باشقا مأمورلار روسیا ایمپئریاسی داخیلینده‌کی تورک‌لرین دیلده، فیکرده، عملده بیرلشمه‌سینی ایسته‌میر، بو بیرلیک چاغیریش‌لارینی و بو چاغیریش‌لارین مؤلف‌لرینی دایم تعقیب ائدیردیلر (اولکی بؤلوم‌لرده بو مسئله‌یه توخونولوب). ایلمینسکی‌لرین هر تورک خالقینا اوز ایفباسینی، ادبی دیلینی، ادبیاتینی یاراتماق و اونلاری بیر-بیریندن آیرماق فیکیرلری سونرالار سووت دؤورونده گئرچکلشدیریلدی (بو باره‌ده سونراکی بؤلومده).

بو مسئله‌یه آیدینلیق گتیرمک اوچون گؤسترمک گرک‌دیر کی، «خالقچیلیق» خطینی «موللا نصرالدین» درگی‌سی‌نین رئاكتورو میرزه جلیل ممدقولوزاده و بعضی مؤلف‌لری (عمر فایق هئمان‌زاده، م. ماحمودبی‌اوو، ق. رشید و ب.) فعال مدافعه ائتدیلر. میرزه جلیل مشهور «آذربایجان» مقاله‌سینده بو کسیمین کیملیک مسئله‌لری ایله باغلی فیکیرلرینی قیسا شکیلده ایفاده ائتدی. «خالقچی» کسیمین وطن، دیل، میللتین آدی مسئله‌سینه یاناشماسی بو مقاله‌ده اوز کونکرئت عکسینی تاپدی. مقاله‌ده دئییلیر:

«- دیلیم نه دیل دیر؟»

- آذربایجان دیلی دیر.

- یعنی وطنیم هارادیر؟

- آذربایجان ویلایتی دیر.

دئمک، چونکی دیلیمین آدی تورک-آذربایجان دیلی دیر، بئله معلوم اولور کی، وطنیم ده آذربایجان ویلایتی دیر.

- هارادیر آذربایجان؟

- آذربایجانین چوخ حیصّه سی ایران دادیر کی، مرکزی عبارت اولسون تبریز شهریندن؛ قالان حیصّه لری ده گیلان دان توتوب، قدیم روسیا حکومتیله عثمانلی حکومتی داخیل لرینده دیر کی، بیزیم قافقازین بؤیوک پارچاسی ایله عثمانلی کوردوستانیندان [؟] و بایازیددن [؟] عبارت اولسون.^{۷۴۹}

«خالقچیلیق» کونسئتی میرزه جلیلین داها سونرالار (۱۹۲۰-۱۹۱۹) یازدیغی «آنامین کیتابی» درامیندا اؤزونون بدیعی عکسینی تاپدی. بورادا روسیا، ایران و عثمانلی دا تحصیل آلمیش اوج «اوبرازوونسکی» قارداشین بیر-بیرینی باشا دوشمه مه سی، اونلارین بیر-بیری ایله هؤجتلشمه سی و آذربایجانلی تمثیل ائدن آنا و باجی نین ایسه اونلارین هئچ بیرینی باشا دوشمه مه لری تصویر ائدیلمیر. باشقا سؤزله، تورکچولردن فرقلی اولاراق «خالقچی لار» حساب ائدیردیلر کی، یئرلی مدنیت («آذربایجان مدنیتی») هر اوچون دن فرقلی دیر و بیر-بیریندن برابر مسافه ده یئرله شیر.^{۷۵۰}

یئرلی آیدین لار آراسیندا کیملیک مسئله لرینه مناسبته میللتچی و خالقچی

749 - Cəlil Məmmədquluzadə, Əsərləri, IV cild, Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1985, s. 222.

750 - Cəlil Məmmədquluzadə, Əsərləri, II cild, Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1984, s.62-100.

جریان لاری تمثیل ائندن لردن فرقلی گوروش لری اولان کوسموپولیت (داها چوخ روس پرست) کسیم ده وار ایدی. دؤرون نثر و شعرینده اونلارین تنقیدینه عاید اونلارلا نومونه وار. خالقینا یابانچی بو کسیم مطبوعاتدا «اینتللیگنت»، یا «ابروزوونسکی» آدلاندیریلیر، میلتچی لرله اونلار آراسیندا فیکیر مبارزه سی گئیدردی. فرهاد آغایئو (آغازده) ایرشاد قزئتینده میلتچیلیگین مدافعه سینه حصر اولونموش مقاله سینده «میلتین استقبالینی تأمین ائتمک اوچون بیرلشمک» گرکلیگی و بونون اوچون میلتچیلیگین ینگانه اویغون جریان اولدوغو فیکرینی ایره لی سورور. ائله بوراداجا او یازیر: «بیر پاره دارالفنون لاردا تعلیم تاپمیش جاوانلار میلتین بؤیله آغلار حالتینی گوروب ده اونون مهم احتیاج لارینا اصلاً اعتنا ائتمیوب، اوزلرینی آیری فیرقه لره، آیری پارتیالارا ملحق ائدیورلار.»^{٧٥١} فرهاد آغایئوین مقاله سینده کی فیکیرلر هارون سولطانوو آدلی بیر «اینتللیگنتین» اعتراضینا سبب اولدو. هارون سولطانوو گوره، «ناسیونالیزم او وقت لازیم ایدی کی، بیر دیلده، بیر یئرده، بیر عادتده اولان لاری بیغسین بیر یئره... ناسیونالیزم بیزه هیچ لازیم دئییل، بیز ناسیونالیزم دن کئچمیشیک.» میلتچیلیگی («ناسیونالیزم») تنقید ائدن مؤلف، آلتیرناتیو اولاراق سوسیالیزم و ایسلامین گرکلیگی فیکرینی مدافعه ائدیر.^{٧٥٢} رثداکسیا بو مذاکره نین واجیب اولدوغونو بیلدیریر و اوخوجولاری مذاکره یه قوشولماغا دعوت ائدیر. فرهاد آغایئو اوزو مذاکره نین داوامی اولاراق بو موضوع دا بیر نئچه مقاله یازیر. مقاله لرین بیرینده فرهاد آغایئو گؤستریردی: «... ها خیاله دوشورم، ها ایمدیک کی مسلمانلارین نه اینکی ناسیونالیزم دن کئچیب اؤتمه دیگینی، حتی ناسیونالیزمه گلوب چاتمادیغینی دا موشاهیده ائده بیلیموروم... یئنه باشا دوشه بیلیمورم کی، رفیقیمیز [هارون سولطانوو] بو دونیادان خبر وئریور، یوخسا آخیرت دن؟»^{٧٥٣}

احمد بی آغایئو بیر قدر سونرا میلتچیلیگین گرکلیگی مؤوضوعسونا

751 - Fərhad Ağayof, Hansı əqidədə olmalıyız, İrşad, 14 avqust 1906, N 191, s. 3.

752 - Harun, Nasyonalizm, İrşad, 8 sentyabr 1906, N 211, s. 2-3.

753 - Fərhad Ağayof, Hansı mümkündür? İrşad, 11 sentyabr 1906, N 213, s. 2. Əlavə olaraq baxın: Fərhad Ağayof, Nasyonalizm və Bakü qəzetləri, İrşad, 27 sentyabr 1906, N 227, s. 2.

قایدیب، میللت و میللتچیلیک باشلیقلی دؤرد حیسه دن عبارت مقاله یازدی. بو مقاله باکی مطبوعاتینی سوسیالیزم («آدمیت») فیکرینه آلوده اولماقدا اتهام ائدن ترجمان قزئی نین بیر مقاله سینه جاواب اولاراق یازیلیمیشدی. احمد بی بو ادعائین دوغرو اولمادیغینی بیلدیریر و میللتچیلیک حاقیندا اؤزونون باخیش لارینی ایضاح ائدیر. او بیلدیریر کی، «هر فردین عؤمرونده اولدوغو کیمی بیر میللتین عؤمرونده ده دؤوره لری وار. بو دؤوره لری کئچمک مجبوری بیر عمل دیر.» داها سونرا مؤلف آروپا اؤلکه لریندن اؤیرنمیه یین واجیب اولدوغونو دئییر، آروپا تاریخینده میللتچیلیگین اوینادیغی مثبت قوروجولوق رولوندا بحث ائدیر و گؤستریر کی: «... جمله میللت لرین ان پارلاق مرحله لری همان «میللتچیلیک» دئییلن دؤوره لری دیر! الان عموم دونیانی حیرتده قویان، عموم دونیایا حؤکمفرما اولان، او مشعشع [پارلاق]، او مقتدر، اؤز علوم، صنایعسی ایله اوج اعلایه [یوکسکلره] چاتمیش فرانسانی، اینگیلتره نی، آلمانانی، ایتالیانی بو عظمته، بو حشمته چیخاران همان میللتچیلیک، همان ناسیونالیزم دؤوره سی اولدو!»^{۷۵۴} احمد بی باشقا مسئله لرله یاناشی هر میللتچیلیگین مثبت اولمادیغی فیکرینده ده اصرار ائدیر. روسیادا پروشکئوچیچین میللتچیلیگی ایله تورگئئوین میللتچیلیگی آراسیندا بؤیوک فرق اولدوغونو ایضاح ائدیر. ائله بوراداجا او، اؤز میللتی نین عیب لرینی، باشقا میللت لرین مثبت کیفیت لرینی گیزلتمه یی خیانت ساییر: «حقیقی میللتچی میللتینی تنقید ائتمک دن، میللتی نین عیوباتینی [عیب لرینی]، قصوراتینی گؤرکزمک دن، میللتی نین آزارلارینی، درد لرینی آرییب دا آچیق-آچیغا دئمک دن نه اینکی چکینمورلر، بلکه بیر آن بؤیله قافیل اولمورلر. و همچین حقیقی میللتچی لر غیر میللت لرین آراسیندا اولان گؤزل صفت لری، گؤزل عادت لری، گؤزل بنالری اؤز میللتی اوچون امثال ائدوب [اؤرنک بیلیر]، میللتینی بو گونه شی لری اخذ ائتمه گه تحریک و تشویق ائتمک دن چکینمورلر.»^{۷۵۵}

احمد بی آغایوین «حقیقی میللتچیلیک» آنالیشیندا کئچمیشی

754 - Əhməd Bəg Ağayef, Millət və millətçilik, Tərəqqi, 22 yanvar 1909, N 16, s. 2.

ایدئاللاشدیرماق یوخدور، عکسینه، او تاریخن اؤیره نیلمه سی نین اونندان درس آلماق اوچون لازیم اولدوغونو بیلدیریر. مقاله لر ی نین بیرینده او یازیردی: «گلین آچیق و صمیمی دانیشاق. اجدادلاریمیز بیزه نه یی میراث قویوب گنیدیلر؟ اونلارا نه یه گؤره حؤرم ت ائتمه لی بیک؟ اؤزلری نین سفئه لیک لری و عاغل سیزلیق لاری اوجباتیندان شهرلری، غارت اولونموش کندلری ترک اندیب گتدی کلرینه گؤره می، اؤز اجدادلاری نین امه یی ایله یارادیلیمیش بوتؤو، نهنگ اورقانیزم لری ویران قویدوقلارینا گؤره می؟... اجدادلاریمیزا نه یه گؤره حؤرم ت ائتمه لی بیک؟ زوراکیلیق قارش ی سیندا قورخوب، گنری چکیلمک عنعنه لرینه گؤره می، بیزیم قوه لریمیزی هله ده کورشالدان، بیزی یاشاماق قابیلیتیندن تامامیله محروم ائدن گوجلورلین قاباغیندا کور-کورانه، معناسیز جاسینا باش ایمک خاصیتی نین نسیلدن-نسله ارثاً کئچمه سینه گؤره می؟»^{۷۶}

آراشدیریلان دؤورده تاریخی سورغولاماق باشقا میللتچی لر اوچون ده خارا کتئریک دیر. گنج پوبلیسیست [روزنامه نگار] اوزئییر حاجی بی لی (۱۹۴۸-۱۸۸۵) تجروبه لی هم کاری کیمی میلی ناقصلیک لرین تاریخی کؤکلری نین اولدوغونا دقتی چکییر، میلی حیاتا گنرچکچی یاناشما طلب ائدیر: «ایچیمیزده اولان مختلف عامل لر، فنا رفتارلار، آخیریمیزا چیخماغا قدر بیزی بیزار ائدن پیس-پیس حرکت لر هاموسو سلف لریمیزین عادت لری ایمیش لر کی، بو گونه قدر ایچیمیزده دوام ائدوب، ترقی و طالعیمیز اوچون بؤیوک سدلر دیر. اگر سلف لریمیزین ایش لرینه دوروست دقت ائدرسک، بؤیله بیر نتیجه یه گلریک کی، سلف لریمیز بیزی یوخ ائتمک، یئر یوزوندن گؤتورمک ایستورموشلار»^{۷۷}

۱۹۰۵-جی ایلدن سونراکی دؤورده میلی فیکرین وضعیت ی نین آراشدیریلما سی گؤستری ر کی، روسیا ایمپئریا سی نین اوجقار موستملکه سی اولان قافقازلاردا سیاسی-مدنی نظارتین نسبتاً یومشالماسی مثیلی نین ۱۹۰۷-

756 - Каспий, 18.01. 1905, N 13, Məqalənin tərcüməsi üçün baxın: Azərbaycan publisistikası antologiyası, s.304.

757 - Üzeyir, Gələcəgi unutmuyalım, İrşad, 04.07.1906, N 156, s. 1.

جی ایلدن سونرا یئنی دن سرت قایدالارلا عوضلمه سینه باخمایاراق، آرتیق شوشه دن چیخمیش جین کیمی میلی فیکیر اینکیشاف یولونا داوام اتمکده ایدی. میلی مدنی-سیاسی فیکیر تخمیناً اون ایل عرضینده یئنی اینکیشاف مرحله سینه چاتدی. میلی پروبلئم لر و اونلارین حلی یوللاری حاقیندا آرتیق عمومیلشدیریجی-نظری آراشدیرمالار مطبوعات صحیفه لرینه چیخیر. آرتیق ۲۰-۳۰-یاشلی گنج پوبلیسیستلر مطبوعاتدا جدی مؤوضوعلار قالدیریر، میلی مسئله لرین حلی اطرافیندا فیکیر یورودورلر. بو باخیمدان کئو اونیورسیتی نین گنج موداویمی [دانشجوسو] یوسیف وزیر چمن زمینلی نین (یوسیف وزیروو، ۱۹۴۳-۱۸۸۷) مختلف مطبوع اورقانلاردا چاپ ائتدیردیگی پوبلیسیستیک یازیلاری دقتی چکیر. یوسیف وزیر عجمیلیک مؤهورو و اونونلا مبارزه ادلی (۱۹۱۳) مقاله سینده زامانین آذربایجان تورک کولتورونده ایران (فارس) تأثیرینی آراشدیریر، بو ساحه ده کی وضعیتی تورکمن لرله مقایسه ائدیر. تورکمن کولتورونون داها اورینال قالدیغینی و منفی تأثیرلردن اؤزونو قورودوغونو ادعا ائدیر. میلی حیاتا «تورکلوگه یابانچی عمل لرین قاریشدیغینی» بیلدیرن مؤلف بونو «ایران حؤکمرانلیغی نین، عجم مدنی نین نتیجه سی» ساییر: «هانسی طرفدن حیاتی میزا نظر یئتیرسک، عادت و آیین لریمیزه، میلی مدنیت محصول لاریمیزا ایرانین قویدوغو فنا ایزلره راست گلیریک.»^{۷۵۸} مدنی نین بیر سیرا ساحه لرینده (قادین، دین، ادبیات) فارس تأثیریندن دانیشان یوسیف وزیر تحصیلده فارس عنعنه سی نین قالماسی فاکتینی خصوصی قئید ائدیر: «کؤهنه مکتبلرده اوشاق اؤز دیلینده اوخویوب-یازمیر - کیتابلار و یازیلار فارس دیلینده اولور. طبیعی دیر کی، بو مکتبلردن چیخانلار اؤزلری ایله همیشه بیر فارسلیق داشیبیلر. بونون اوچون ده شاعیرلریمیز اثرلرینی فارس دیلینده یازیر، فارس حرفلرینی تقلید ائدیرلر و جمعیتیمیزین عادی عضولری ده مکتب، سند، تیجارته دایر حساباتلار و غیره شئی لر یازدیقداینه فارس دیلینه مراجعت ائدیرلر. غریبه بوراسی دیر کی، ایکی تورک بیر-بیری ایله اؤز دیل لرینده دانیشدیقلاری حالدا، بیر-

بیرینه کاغیذ یازدیقدا فارس دیلینده یازیrlار. ^{۷۵۹} مؤلف «عجمین پوزغون مدنیتی نین آذربایجان تورک حیاتینا (باسدیغی) بیر ائله آغیر مؤهورون نفوذوندان خلاص اولایلمک» اوچون سککیز تکلیف ایرهلی سورور. بیرینجی تکلیفه گؤره، گرک «دیلمیزی فارسلیقدان خلاص ائدک.» بونون اوچون یئنی یازیلان کیتابلارین «قصورونو دوزلتمک» (فارسجا سؤزلردن تمیزلهمک) اوچون خصوصی جمعیت قورولا. بونونلا برابر (ایکینجی تکلیف)، گرک ادبی دیل ده فارس سؤزلریندن تمیزلنه («ادبی دیل ائل ادبیاتیندان گؤتورولمهلی دیر»). یوسیف وزیرین اوچونجو تکلیفینه گؤره، «میللی موسیقیمیز تورکلشمهلی دیر.» اونون نؤوبتی تکلیفی قیزلارین موکمل صورتده اوخودولماسی حاقیندادیر. چونکی «بئله اوشاقلار گلهجکده اؤز تربیهلری سایه سینده نه فارسلیغین و نه ده قئیری میللتلرین نفوذو آلتینا دوشمه ییب، اؤز میللی یولو ایله میللی قایه لره (ایدئالا) دوغرو گئدر.» بئشینجی تکلیف «تورک مکتبلری نین سایین آرتیریلماسی» حاقیندادیر. آلتینجی تکلیف بئله دیر: «بیزی فارس لارین نفوذو آلتینا سالانلاردان بیری ده فارس ادبیاتی دیر. لازیم دیر فارس لارین فیردووسی، سعدی، حافظ کیمی داهی لرینی آذربایجان تورکجه سینه ترجومه ائتمکله داهی فارس دیلینده اونلاری اوخوماغا احتیاج اولماسین.» یئددینجی تکلیف ادبیات ساحه سینده «چالیشیب اؤز داهی لریمیزی یئتیرمک» گرکلیگی حاقیندادیر. سونونجو، سککیزینجی تکلیف ایسه میللی تاریخ شعورونون یارادیلماسی گرکلیگی حاقیندادیر: «آذربایجان تورکلری نین تاریخینی ساده بیر دیلده یازدیریب نشر ائتمهلی دیر کی، جاماعات اؤزونون تورک اولماغینی بیلسین. کئچمیشینی اؤیرنسین و میللی وظیفه لرینی دوشونوب گلهجک اوچون چاره لر آراسین. یوخسا هر کس دن سوروشورسان: «سن کیمسین؟» دئیر: «موسلمان.» داهی بونو بیلمیرلر کی، دینیمیز موسلمان دینی دیر، میللیمیزسه تورک میللتی دیر.» ^{۷۶۰}

759 - Yusif Vəzir Çəmənzəminli, Əsərləri, III cild, s. 334-335; Azərbaycan publisistikası antologiyası, s. 639-640.

760 - Yusif Vəzir Çəmənzəminli, Əsərləri, III cild, s. 33-6-337; Azərbaycan publisistikası antologiyası, s. 641-642.

یوسیف وزیر چمن زمینلی دیل مسئلهسی (۱۹۱۴) آدلی مقاله سینده چوخدان باشلانمیش دیلین عرب و فارس سؤزلریندن تمیزلنمه سی مسئله سینده یئنی دن قایدیر. اسکی ادبی دیل فورماسی نین («عثمانلی دیلی نین») آزاوا دلی لار و ساوادسیزلار اوچون یارارسیز اولدوغونو، اونو قبول ائتمه دیگینی بیان ائدیر: «...غلیظ عباره ایشله دنلرین و عثمانلی دیلی ایله یازانلارین چوخوسو عقیده و مسلکله ایش گؤرمورلر. محض «بئله یازیب لار، یازیرلار، بیز ده اونلارا باخیب یازیریق» دئمک خواهیشینده دیرلر. بیر چوخ لاری «تورک دیلینی بیرلشدیرمک» ایسته ییرلر. بونا گؤره ده عثمانلی دیلینی عمومی بیر دیل ساییرلار و بو دیلده ده کیتاب لار، قرئت لار و ژورنال لار یازیب، آذربایجان تورک لرینه وئریرلر. حال بوکی بونلارین اؤزلرینه مخصوص گؤزل، آسان و مؤحکم دیل لری وار.»^{۷۶۱} یوسیف وزیر باشقا بیر ماراقلی مقاله سینده - قوللوق و عصرلیک (۱۹۱۴) میلی مدنی حیاتین نقصان لارینی تنقید ائدیر، گؤرولمه سی گره کن ایش لری قیساجا سیرالاییر: ائو تربیه سینده افراط محافظه کارلیقدان ال چکمک («بؤیوک دورا-دورا کیچیک دانشماز»); تقلیدچی دئیل، یئنیلیکچی اولماق؛ ادبیاتی معاصرلشدیرمک؛ اکیچیلیک، تیجارت و صنایع جمعیت لری نین، میلی بانک لارین یارادیلما سی؛ قادین، دیل و ادبیات، نشریات، تاریخ، ائتوقرافی جمعیت لری نین تأسیسی؛ قول پسیخولوگیاسیندان سییریلب چیخماق؛ میلی شعورا و لیاقت حسینه صاحب اولماق («تورک اوغلو تورک اولون!»); چاغداش مدنیه یه لنمک؛ معاصر سویه لی متخصص لر حاضر لارماق؛ اوپئرا صنعتینی اینکیشاف ائتدیرمک («موسیقی کاریمیز اوزئییر بی حاجی بی اوو جناب لاری نین قدری بیلنمه لی دیر»); اوپئرا و میلی مدنی آروپادا تبلیغ ائتمک و س.^{۷۶۲}

محمد امین رسول زاده نین (۱۹۵۵-۱۸۸۷) میلی دیرلیک باشلیغی آلتیندا چاپ ائتدیردیگی سیلسیله مقاله لرینی میلی فیکرین ۱۹۰۵-۱۹۱۸-جی

761 - Yusif Vəzir Çəmənzəminli, Əsərləri, III cild, s. 338; Azərbaycan publisistikası antologiyası, s. 643.

762 - Yusif Vəzir Çəmənzəminli, Əsərləri, III cild, s. 340-349; Azərbaycan publisistikası antologiyası, s.644-654.

ایلر دؤورونون ان گؤزل نومونهسی سایماق اولار. گنجلیگینه باخمایاراق، مدنی، سیاسی و اجتماعی حیاتدا آرتیق اوزونو تصدیق ائدیرمیش رسولزادهنین همین اثری بو واختاجان میللت نظریهسی حاقیندا یئرلی مطبوعاتدا ایشیق اوزو گؤرموش اثرلرین ان موکملی دیر. جمعی سککیز مقاله دن عبارت اولان، ۱۹۱۴-جو ایلین سونلاریندا دیریلیک درگی سینده چاپ اولونموش بو اثرین گیریش مقاله سینده (دیریلیک نه دیر؟) مؤلف «دیریلیک» (موجودلوق، گوج) آنلایشینا آیدینلیق گتیریر. او بیلدیریر کی، آروپالیلار دیریلیگی «محض قوتلی اولماق» ساییر، بو گوجو آرتیرماق اوچون دایم مبارزه آپایرلار. گوج اوغروندا بو مبارزهده آروپالیلار بیر-بیری ایله ساواشی بئله اوغون گؤرورلر. ایستهدیکلری گوجه صاحب اولماق اوچون اولار «اؤلومو بئله قبول ائدیملر؛ دیریلیک اوچون اؤلویورلار.»^{۷۶۳} داها سونرا گنج متفکر آروپا ایله موسلمان شرقینی مقایسه ائدیر و بیلدیریر کی، آروپادا مقصد دیریلیک، گوجلو اولماقدیرسا، شرقده «بیزیم مقصدیمیز اؤلوم دور.» باشقا سؤزله، بو، «آخیرت دیریلیگیندن عبارت اولان بیر خطادیر.»^{۷۶۴} دیریلیکلرین ان قیمتلی سی نین میللی دیریلیک دن عبارت اولدوغونو یازان مؤلف، سونراکی مقاله لرینی محض میللی گوجو فورمالاشدیران عامل لره حصر ائتمیش دیر.

سئریانین بیرینجی مقاله سی گوجلو بیر میللتین موستملکه سی قالماق، یوخسا موستقیل اولماق می داها یاخشی دیر دیئمماسی نین [معضلی نین] جاوابینا حصر ائدیلب. مؤلفین فیکرینه گؤره، بشر مدنیتینه یالنیز موستقیل میللت لرین نماینده لری بؤیوک تحفه وئره بیلر، «دایما مقتدر صنعتکارلار منسوب اولدوغو میللتله، مادی و معنوی رابطه و علاقه لرینی داها زیاده ساخلامیش اولانلار آراسیندان چیخیور.» آسیمیه («تمشیل») ائدیلمیش شخص لر بو جور اثرلر یارادا بیلملر. یئرلی محیط دن مثال گتیرن رسولزاده بیلدیریر کی، روس تحصیلی گؤرموش، «اؤزلریندن خبری

763 - Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Əsərləri, II cild, s. 461; Azərbaycan publisistikası antologiyası, s.485.

764 - Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Əsərləri, II cild, s. 462; Azərbaycan publisistikası antologiyası, s. 486.

اولمایانلار ایسه اکثرأ منسوب اولدوقلاری محیطین احتیاجلارینا قارشى لاقئیدیرلر. باشقا میللتلرین و اولکهلرین نومونه سینی تحلیل ائده رک مؤلف آشاغیداکی نتیجه گلیر: «عجله بیر صورتده ماده تآ ترقی ائدیب معنویاتجا محروم قالماقدان سا، ماده تآ گئج ترقی ائدیب، معنویاتجا مستقیل قالماغی ترجیح ائدیرم.»^{۷۶۵} رسولزاده اثرین نؤوبتی حیصه سینی «میللت» آنلایشی نین ایضاحینا حصر ائتمیش دیر. او، هله ده یایغین اولان «موسلمان میللتیندم» ذهنیتی نین دوغرو اولمادیغینی بیلدیریر. بونو «میللت» آنلایشی نین اوزون زامان هم ده و داها چوخ اولر امتی ایفاده ائتمه سی ایله ایضاح ائدیر. رسولزاده یه گؤره، میللت تاریخی کاتقوریادیر. اوندان اول طایفالار (بویلار، قوملار) مؤوجود اولموش دور. طایفالاری سجه لندیرن یالیز نسیل و دیل بیرلیگی دیر. قوهوم طایفالارین بیرلیگیندن ایسه دیل و مدنیت بیرلیگینه دایالی میللتلر میدانا گلیمش دیر. نؤوبتی اینکیشاف مرحله سی اولان میللت ایسه «دیل بیرلیگی، عادت و اخلاق بیرلیگی، عنعنات تاریخیه و نهایت، اعتقادات دینه بیرلیکلری نین مجموعوندان متشکل بیر محصول دور.» رسولزاده میللتین یارانماسیندا دیل بیرلیگی نین فوق العاده بؤیوک رولونو وورغولاییر. او علاوه ائدیر کی، «میللتلرین حیاتی... میللی و یجدانین [شعورون] اینکیشافی سایه سینده مومکون اولوب، آنجاق بو و یجدانین تأثیرله دیر کی، میللی ایدئال حاصل اولوبور.» دئیلن لردن چیخیش ائده رک، رسولزاده «موسلمان قزئته سی»، «موسلمان تئاتروسو» کیمی ایفاده لرین دوغرو اولمادیغینی، اونلارین یئرینه «تورک قزئته سی» و س. ایشلتمک لازیم گلدیگینی بیلدیریر. داها ایره لی گئده رک منسوب اولدوغو میلته باشقالاری نین «تاتار»، «پرسیان» دئمه سینی ده قبوللانماغین دوغرو اولمادیغینی وورغولاییر. بو، میللی شعورون («میللی و یجدانین») هله ده لازیمی سویه یه چاتمماسی ایله ایضاح ائدیلمه لی دیر. او یازیر: «بو تامامیله اوندان [ایره لی] گلیمش کی، بیز اوزوموزو نجه کی لازیم دیر

تانیمامیشیق.»^{۷۶۶}

765 - Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Əsərləri, II cild, s. 467; Azərbaycan publisistikası antologiyası, s. 491.

766 - Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Əsərləri, II cild, s. 467-469; Azərbaycan publisistikası antologiyası, s. 491-494.

میللی دیریلیک سلسیله‌سی نین اوچونجو حیصّه‌سی میللی مفکوره‌نین (ویجدان، ایمان، ایدئال) ایضاحینا حصر ائدیلیب. رسولزاده آروپا تاریخیندن گتیردیگی مثال‌لارلا میللی مفکوره‌نین فورموله ائدیلمه‌سی و یاییلماسی تجروبه‌سینی تصویر ائدیر. بورادا کئچمیش حاقیندا بیلک‌لرین و آنا دیلی‌نین تدیقی‌نین مهم رولو اولدوغو فیکری ایره‌لی سورولور.^{۷۶۷} نؤوبتی مقاله‌ده مؤلف، میللی مفکوره‌نی فورمالاشدیرما گرکلیگی اوزرینده دورور. او، ۱۹۰۵-۱۹۰۶-جی ایل‌لرده یارانمیش تاریخی شرایطی مثال چکه‌رک یئنه ده میللی اینکیشاف اوچون بئله مناسب ایمکانین یارانا بیلجه‌یی احتمالیندان بحث ائده‌رک بو یئنی شرایطه حاضر اولماق گرکلیگینی وورغولاییر. او یازی‌کی، ۱۹۰۵-۱۹۰۶-جی ایل‌لرده «نه ایسته‌یه‌جه‌ییمیزی، اعتراف ائده‌لیم، بیلمه‌دیک. بونو بیلن تک-تک فردلریمیز وار ایدی‌سه، اونلارین دا بیلدیک‌لرینی بیزه بیلدیرمه‌یه واخت یوخ ایدی. روسیانین کئچیرمیش اولدوغو او مشهور سنه‌لرده بیز بیر تلاطومه دوچار اولان گمییه بزه‌بیردیک کی، هارایا گئده‌جه‌یینی و ساحل‌نجاتی نه طرفده گؤردوگونو بیلیموردو.» رسولزاده یئنی تلاطوم‌لره حاضر اولماق اوچون ایندی‌دن میللی مفکوره‌نی فورمالاشدیرماق گرکلیگی اوزرینده دورور.^{۷۶۸}

میللی دیریلیگین بئشینجی مقاله‌سی دیلین اؤنمینده حصر ائدیلیب. میللت قوروجولوغوندا دیلین مستثنی بؤیوک رولونا توخونان رسولزاده، اونون موستملکه‌چی-آسیمیلیاتور سیاست‌لرده اساس هدف اولدوغونو بیلدیریر. او، ایسلاما افراط باغلی اولموش تورک‌لر حاقیندا «ایسلامی قبول ائدیک‌دن سونرا او قدر اعتقادات دینی‌یه مربوط اولموش لاردیر کی، عادتاً تورک‌لرک‌لرینی بئله ایتیرمیش لردیر» دئییه یازییر. تورک دیلی‌نین باشقا دیل‌لردن افراط سؤز آلماسی اونون فیکرینجه تورک دیلی‌نین اؤزونو بئله «خاراب ائتمیش دیر». دیلین تمیزلنمه‌سی و اورتاق تورک لغتینی حاضرلاماق

767 - Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Əsərləri, II cild, s. 470-472; Azərbaycan publisistikası antologiyası, s. 494-497.

768 - Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Əsərləri, II cild, s. 473-476; Azərbaycan publisistikası antologiyası, s.498-501.

اوچون رسولزاده، یئرلی شیوه لردن عبارت لغت کیتابلاری نین ترتیب ائدیلمه سی، یئرلی ادبیات (فولکلور) نومونه لری نین توپلانماسی گرکلیگی فیکرینی ایره لی سورور.^{۷۶۹} میللت قوروجولوغوندا دیلله برابر دینین ده مهم رولو اولدوغونو بیلدیرن مؤلف، دینین ده آسیمیلیاسیا سیاستی قارشسی سیندا حسس عامل اولدوغونو بیلدیریر. بوراداجا او، دیلله دینی بیر-بیرینه قارشسی قویماغین یول وئرلیمز اولدوغو فیکرینی وورغولاییر. چوخدان دیر مباحثه مؤوضوعسو اولان قرآن کریمین میلی دیل لره ترجمه سی مسئله سینده ده توخونور و بونون هم ایسلامین درکی، هم ده میلی دیل لرین اینکیشافی اوچون گرکلی اولدوغونو بیلدیریر. بو مقاله ده داها بیر قیمتلی، هم ده جرعتلی فیکیر - ایسلامدا اصلاحات لارین آپاریلماسی گرکلیگی - اساسلان دیریلیر. مؤلف یازیر کی، «دین و اونون احکامی متدین لرینجه [مؤمن لره گوره] آنلاشیلماز بیر حالا گلیرسه، وئرجه یی فایدانی تأمین ائده بیلمز، روح سوز اولار، معیشت دن اوزاقلار... بونون نتیجه سینده ایسلام حیاتیندان و حیات ایسلاملا یاشاماق گومانیندا اولان لار ایسه اصیل ایسلامدان اوزاقلاشدی لار. بونون اوچون ده مختلف ایسلام میللت لریندن اولان ایسلام متفکر لری آراسیندا ایسلام دئیه تانینان شئین محتاج اصلاح اولدوغونو دوشون لر گوندن-گونه چوخالییور لار. شوبهه سیز، بو یولدا بیر اصلاح لازیم دیر.»^{۷۷۰}

سیلسیله مقاله لردن سونونجوسو میللت قوروجولوغوندا تاریخ شعورونون اؤنمی و میلی بیرلیگین قورونماسیندا عادت-عننه نین یئری حاقیندادیر. بیلدیریلیر کی، تاریخ شعورو بوتون میللت لرده فردلری عمومی یه باغلایان ضروری بیر عامل دیر. رسولزاده یه گوره، «وطن و میلیت تاریخی» هر بیر میللت «هارادان گلدیگینی، تاریخده نه لر ائله دیگینی و نه کیمی قوه لره مالیک اولدوغونو» اؤیره دیب، گله جک حاقیندا اوندا اومید یارادیر. بو ساحه ده «تورک میللتیندن مظلومونو تاپاماز سینیز. تورک تاریخی تاریخ لرین

769 - Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Əsərləri, II cild, s. 476-479; Azərbaycan publisistikası antologiyası, s.502-505.

770 - Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Əsərləri, II cild, s. 481-482; Azərbaycan publisistikası antologiyası, 507-508.

ان آز تدقیق اولونموشو، ان آز اؤیره نیلیب یازیلیمیشی دیر. بو، بیر یانا قالسین، بیر زامان لار تورک لره مغلوب اولان میللت لرین نماینده لری تورک لرین گؤستر دیگی قهرمان لاری «وحشت و یغما گریک» کیمی قلمه وئرمیش، اؤز حرکت لرینی ایسه دایم تعریفله میشلر. رسول زاده یازیر: «ایشته بوراسینی تورک گنجلیگی درک ائتمه لی و دوشونمه لی دیر کی، بو گون تورک میللتی بؤیوک بیر تاریخه مالیک اولدوغو حالدا تاریخ سیز [تاریخ شعورو اولمادان - ن.ن.] یاشاییر و دونینین هر طرفینه یاییلیب دا بؤیوک بیر میللت تشکیل ائله دیک لری حالدا تورک لر بیر-بیریندن بی خبر، حتی یئکدیگرینه دوشمن اولاراق عؤمور سورویورلار.»^{۷۱} بو عمومی منفی حالا باخمایاراق، رسول زاده کازان تورک لرینده بو ساحه ده مهم گلیشمه لرین اولدوغونو قئید ائدیر، چوخ جیلدلی «تاتار تاریخی» نین بیرینجی جیلدی نین نشر اولونماسیندان ممنونلوغونو بیلدیریر. آذربایجان تورک لری آراسیندا دا تاریخ کیتاب لاری نین یازیلما سی احتیاجی نین بؤیوک اولدوغونو بیلدیرن رسول زاده، کئوده کی تورک طلبه لرین میلی تاریخ یازاجاق شخسه موکافات اعلان ائتمه لریندن سئویندیگینی گیزلتمیر. بو مقاله نین ایکینجی حیصه سینده مؤلف، میللتین وارلیغی اوچون میلی عادت-عنعنه نین قورونوب-ساخلانما سی نین واجیبلیگی فیکرینی اساسلان دیریر.

بیر سؤزله، یوخاری دا دئیلن لری عمومیلشدیرمیش اولساق، گؤستره بیله ریک کی، ۱۹۰۵-۱۹۱۸-جی ایل لر آراسیندا میلی مطبوعاتین تشککولو مدنیتین، ایلك اؤنجه ادبیاتین سرعتلی اینکیشافی اوچون شرایط یاراتدی. میلی مطبوعاتین وارلیغی مؤوجود میلی پروبلئم لرین فعال مذاکره ائدیلمه سینه، تاریخی کئچمیش حاقیندا فیکیر لرین یاییلماسینا، میللت حاقیندا باخیش لارین بیچیملمه سینه تکان وئردی. ایلك دفعه اولاراق عثمانلی ایله مدنی علاقه لر گئنیشلندی و بو، عموم تورک ادبی دیلی نین مطبوعاتدا و تحصیلده یاییلماسینا سبب اولدو. اما تورکجه نین یاد ائلئمنت لردن تمیزلنمه سی حرکاتی نین آذربایجاندا داها تئز باشلانما سی، آذربایجاندا ایشله دیلن تورک دیلی ایله ادبی عثمانلی دیلی آراسیندا فرقین آرتما سی،

771- Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Əsərləri, II cild, s. 485; Azərbaycan publisistikası antologiyası, s. 511.

عموم تورک ادبی دیل قوروجولوغو پروبلئمنه فرقلی باخیش لارین میداننا چیخماسی ایله نتیجه لندی. بونونلا بئله روس حاکمیتی نین آذربایجان اهالی سی نین اکثریتینی اصرارلا تاتار آدلان دیرماسینا باخمایاراق، ائنوسون و دیلین آدینی (تورک، آذربایجان تورکو، تورک دیلی) آرتیق اکثریت، خصوصاً آیدین لار منیمسه دی. ممد امین رسولزاده بو دؤورو خارا کتئریزه ائده رک گؤستریردی کی، میللی مکتب، میللی مطبوعات و میللی جمعیت لرین تأسیسی «کمیت اعتباری ایله چوخ محدود، کئیفیت اعتباری ایله چوخ یئنی» اولماسینا باخمایاراق، قافقاز تورکلویو آرتیق ۱۹۰۵-جی ایل دوروموندا دئییلدی. بو قیسا دؤور «آذربایجان تورکلویونو متعّد [چوخ ساییلی] مطبوعاتا، مختلف مؤسسسه لره، سیاسی محفل لره، خفی [گیزلی] جمعیت لره، زامان دان مکان دان آنلار منورلره مالیک، ایدراک و شعور صاحبی بیر جمعیت حالینه قویموشدو.»^{۷۲}

میللی سیاسی حرکات و جریان لار

انقلابین باشلانماسی، قانون وئریجی اورقانا (دؤولت دوماسینا) سئچکی لرین کئچیریله جه یی و عدی، ۱۷ اوکتیابر مانیفئستی نین اعلان ائدیلمه سی آذربایجان تورک لری نین سیاسی جهت دن فعال حیصّه سینی ده حرکت گتیردی. ایمپئریا مرکزینده و یئرلرده آرتیق چئشیدلی سوسیال-سیاسی جریان لاری تمثیل ائدن سیاسی پارتیا و تشکیلات لار سرعتله تشکیلاتلانیر، یئنی لری اورتایا چیخیردی. باکی ایمپئریانین بؤیوک مرکز لریندن بیری اولدوغوندان عموم-روسیا پارتیا لاری بورادا یئرلی اؤزک لرین یارانماسینا مهم اهمیت وئیردیلر. ۱۹۰۵-جی ایله دک بورادا روسیا سوسیال-دئموکرات فهله پارتیاسی نین (RSDFP) هر ایکی قانادی نین - بولشویک و منئشویک لرین یئرلی تشکیلات لاری موجود ایدی. سوسیالیست-انقلابچی لارین (Eserlerin) و مختلف آنارخیست تشکیلات لاری نین یئرلی شعبه لری باکی دا سیاسی فعالیتله مشغول ایدی. روس لارین افراط میللتچی مؤوقعه ده دوران

تشکیلاتلاری ۱۹۰۵-جی ایلدن سونرا باکی دا و گنجده فعالیته باشلادیلار. عینی ایلده یهودی لرده باکی دا یئرلی اؤزکلرینی قوردولار. اثرمنی لرین قنچاق پارتیاسی ۱۸۹۲-جی ایلدن باکی دا، ۱۹۰۲-جی ایلدن ایسه شوشا و گنجده یئرلی شعبه سینی قورموش، داشناکسوتیون ۱۹۰۳-جو ایلدن سونرا باکی و گنجده فعالیته ایدی. عموم-روسیا پارتیالاریندان خالق آزادلیق پارتیاسی (کونستیتوسیالی دئموکراتلار، کادئتلر) دا باکی دا فعال شکیلده یئرلی شعبه سینی قورماغا باشلادی. بو پارتیا روسیا لیبرال بورژوازیاسینی تمثیل ائدی و پروگرام مقصدلرینه گؤره دقتی جلب ائدی. کادئتلر بریتانیا دؤولت قورولوشونو مودئل اولاراق قبول ائدی، روسیا اوچون کونستیتوسیالی و پارلامنتلی مونارخیانی ایدئال حساب ائدی. کادئتلر چوخ میللتلی روسیا ایمپریاسیندا میللی پروبلملرین وارلیغینی قبول ائدی، بو پروبلملری واحید روسیا داخیلینده حل ائتمه یین واجیبیلیگی فیکرینی ایره لی سوروردولر. کادئتلرین پروگرامینا گؤره، پولشایا [لهستان] موختاریت وئرلمه لی، فینلاندىانین کونستیتوسیاسی برپا اولونمالی ایدی. دیگر اوجقارلارا گلدیکنه ایسه، «یئرلی اهالی نین طلبلری و موختار ایالتلرین طبیعی سرحدلری» معین اولونانا قدر بورادا موختاریت مسئله لری تأخیره سالینیردی. هر بیر موختاریتین یارانماسی حاقیندا خصوصی ایمپریا قانونون وئرلمه سی طلب اولونوردو. کادئتلره گؤره، بوتون میللتلره میللی-مدنی موختاریت حاقلاری وئرلمه لی ایدی. بو حاقلار آنا دیل نین اجتماعی حیاتین بوتون ساحه لرینده آزاد ایستیفاده سینی، آنا دیلینده تحصیل مؤسسه لرین نین یارانماسینی، میللی مدنیتین، اینجه صنعتین و سایرین اینکیشافینی نظرده توتوردو.^{۷۳} کادئت دایره لرینده و مطبوعاتیندا قافقاز موختاریتی مسئله سی آچیق مذاکره ائدیلمن مسئله لردن ایدی. کادئت پارتیاسی نین سیاسی فلسفه سینده کی لیبرالیزم و پروگرامیندا کی میللی مسئله لرله باغلی نظرده توتولان دیشیکلیکلر آذربایجاندا کی یئرلی آیدینلارین دقتینی چکی، بو پارتیا میلل او یادی.

773 - Ирада Багирова, Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века, 1900-1917, Баку: Элм, 1997, с. 129-130.

کادئت پارتیاسی نین یئرلی باکی شعبه سی نین تأسیسینه قدر (۱۹۰۶- جی ایلین یانوری) آرتیق آذربایجان بورژوازیسی و آیدین لاری بورژوا-لیبرال حرکتی نین دینج، لئقال [قانونی] مبارزه فورمالاریندان استفاده ائتمکده ایدیلر. ۱۹۰۵- جی ایلین مارتیندا حاجی زین العابدین تاغییوین ائوینده بو دایره لرین نماینده لریندن عبارت مشاوره اولدو. مشاوره ده قافقازدا اصلاحات لارین آپاریلماسی ضرورتی و حکومته توپلو عریضه-مراجعت لرین وئريلمه سی مسئله لری مذاکره ائدیلدی. علی مردان بی توپچوباشوون یازدیغی عریضه-مراجعتی باکی و یئلساوتئپول (گنجه) قوبئر نیاسی نین نفوذلو شخص لری ایضالادیلار. پروقرام کاراکترلی بو عریضه-مراجعتده مسلمان لارین اجتماعی و تصروفات حیاتیندا آیری-سئچکیلک معروض قالماسی گؤستریلیر، بو وضعیتین دوزلدیلمه سی اوچون آشاغیداکی لار ضروری حساب ائدیلدی: شهر دو مالاریندا عضولرین (qlasniların) یاری دان چوخونون مسلمان لاردان اولای بیلمه مه سی قایداسی نین لغوی؛ مولکی و حربی ایداره لرده یوکسک وظیفه لرین مسلمان لارین توتا بیلمه مه سی حاقیندا محدودیتین لغوی؛ موسلمان طلبه لرینه خزینه تقاعد لریندن استفاده ائتمه ایمکانی نین یارادیلماسی و بعضی عالی تحصیل مؤسسه لرینه اونلارین قبول ائدیلمه سی نین قاداغان اولونماسی قایداسی نین لغوی؛ بعضی یئرلرده مسلمان لارین یاشاماسی نین، مولک صاحبی اولماسی نین، تيجارتله مشغول اولماسی نین محدودلاشدیریلماسی قایداسی نین دییشدیریلمه سی؛ قافقازدا آزاد شکیلده زئمستوولارین [شورای محلی] یارادیلماسی؛ باشقا قوبئر نیالاردا اولدوغو کیمی بورادا دا آندلی محکمه لرین (sud prisyajnix zasedateley) یارادیلماسی؛ «فابریک قانون وئریجیلیگی نین گئنیشلندیریلمه سی یولو ایله» فهله لرین معیشتی نین یاخشیشلاشدیریلماسی حاقیندا تدبیرلرین موسلمان فهله لرینه ده عاید ائدیلمه سی؛ آرتورپاقلی و تورپاقسیز کندلی لره تورپاق ساحه لری نین وئريلمه سی؛ یئرلی شرطلری نظره آلان وئرگی نین تطبیقی؛ ویجدان، سؤز، مطبوعات، بیغینجاق لار و اتفاق لار آزادلیق لاری نین مسلمان لارا دا شامل ائدیلمه سی؛ آنا دیلینده عمومی، مجبوری و پولسوز تحصیلین تطبیقی و س.^{۷۴} بو سندین آیری-آیری ساحه لری حاقیندا عریضه-

مراجعت‌لر قافقاز جانیشینی و باشقا یوکسک روتبه‌لی دؤولت مأمورلارینا دا گؤندریلیدی. بو مراجعت‌لرین مؤلفی بیر قایدا اولاراق علی مردان بی ایدی. مختلف نماینده هیئت‌لری قافقاز مسلمان‌لاری‌نین طلب‌لری ایله باغلی وظیفه صاحب‌لری‌نین قبولوندا اولموش، بو طلب‌لری دیله گتیرمیشلر. باکی اطرافینداکی نئفتلی تورپاق‌لارین صاحب‌لری‌نین ایجازه‌سی اولمادان روس و اثرمنی شیرکت‌لرینه کونسئسیایا وئريلمه‌سی قرارینی لغو ائتدیرمک اوچون احمد بی آغایئوین باشچیلیغی ایله نماینده هیئتی پئتربورقا گتتمیش، ان یوکسک سویه‌ده بو قرارین لغو ائدیلمه‌سینه نایل اولموشدو.

۱۹۰۵-جی ایل آوقوست آیی‌نین ۶-دا دؤولت دوماسینا سئچکی‌لر حاقیندا اساسنامه چاپ ائدیلدی. بو سنده گؤره، دوماین صلاحیت دایره‌سینه قانون لایحه‌لری‌نین حاضرلانماسی و ایلکین مذاکره‌سی، دؤولت گلیرلری‌نین و خرج‌لری‌نین مذاکره‌سی داخل ایدی. بو اساسنامه‌ده علاوه اولاراق بیلدیریلیدی کی، روسیاین میلی اوچقارلاریندا سئچکی‌لر خصوصی قایدالارا اویغون کئچیریله‌جک، بو قایدالار یاخین گله‌جکده اعلان ائدیله‌جک. بو و بونون کیمی بیر سیرا ناقصلیک‌لره باخمایاراق، آذربایجانین سیاسیشمیش آیدین و بورژوا کسیمی دوما سئچکی‌لرینده فعال ایشتیراک ائتمک قرارینا گلدی. قارشى‌دان گلن سئچکی کامپانیاسیندا، عمومیتله سرعتله دییشن و درینله‌شن سیاسی پروئسئده تاکتیکانی معین ائتمک، ایلک نوبه‌ده متفق‌لری سئچمک پروبلئمی دوروردو. روسیاین آیری-آیری بؤلگه‌لرینده مسکون اولان تورک بورژوازی‌سی و آیدین‌لار، خصوصاً کازان و کریم تاتارلاری آرتیق ایمپریالیست مسلمان‌لاری‌نین بیرلشمه‌سی تشبؤثو ایله مراجعت‌لر ائتمیش، بیر نئجه گؤروش کئچیرمیش، سیاسی وضعیتى بیرلیکده مذاکره ائتمیشدی. ۱۹۰۵-جی ایلین آپریلین ۸-ده گؤرکملی سیاست و فیکیر آدامی رشید ایبراهیمین (عبدالرشید ایبراهیموون، ۱۹۴۴-۱۸۵۳) پئتربورق‌داکی ائوینده علی مردان بی توپچوباشوو، احمد بی آغایئو، علی بی حسین‌زاده، عالیم ماکسود، بونیامین احمدین ایشتیراکی ایله آرتیق گؤروش کئچیریلیمیش، «روسیا مسلمان‌لاری اتفاقی» آدلی سیاسی بیر پارتیا

قورماق قراری وئرلمیشدی. بیر نئچه گون سونرا پنتربورقا گلیمیش قاسپیرالی اسماعیل بی ده بو فیکره دسدک وئرلمیشدی. بو گوروشدهجه اوقوست آییندا نیژنی نووقورودون مئکترجی یارمارکاسیندا [نمایشگاه] بو پارتیانی تأسیس ائتمک اوچون قورولتایین توپلانماسی قراری آیینمیشدی.^{۷۷۵}

روسیا مسلمانلارینین بیرینجی (۱۵ اوقوست ۱۹۰۵)، ایکینجی (۱۳-۲۳ یانوار ۱۹۰۶)، اوچونجو (۱۶-۲۱ اوقوست ۱۹۰۶)، دوردونجو (۱۹۱۴-جو ایلین اوقوستو) قورولتای لارینین کئچیریلمه سی شرایطی، ایشتیراکچی لارین ترکیبی، قورولتای لاردا قبول ائدیلمن قرارلار، بو قورولتای لارین تأثیری و نهایت، روسیا مسلمانلاری اتقاقی نین فعالیتی حاقیندا زنگین ادبیات اولدوغوندان،^{۷۷۶} مؤوضوعموز اوچون فایدالی اولجاغینی دوشوندوگوموز بیر نئچه مسئلهیه توخونماغی ضروری ساییریق. بو قورولتای لار و روسیا مسلمانلاری اتقاقی پارتیاسی ایلک دفعه اولاراق روسیا ایمپریاسینداکی تورک-مسلمانلارین بیر سیاسی-مدنی حرکات داخیلینده توپلانماسی مقصدینی اورتایا قويدو. بو حرکاتدا کازان، کیریم، قافقاز، تورکستان تورکلری و قوزئی قافقازین موسلمان خالقلاری تمثیل ائدیلمیشدی. بو حرکات چار رژیمنی نین روسیا تورکلری و مسلمانلارینی بؤلمه یه، اونلارین بیرلیک یاراتماق کیمی طبیعی ایستکلرینه پان-تورکیزم (تورک بیرلیگی)، پان-ایسلامیزم (ایسلام بیرلیگی) «دامغاسی» ووراراق قارشى سینی آلماغا یؤنلمیش سیاستینه میدان اوخوماق دئمک ایدی. حکومت ایجازه وئرمه دیگیندن گمی ده کئچیریلیمیش بیرینجی قورولتایدا گئیش نیطق

۷۷۵ - باخین:

Nadir Devlet, Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917), Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1985, s. 76-90.

۷۷۶ - آیرینتیلی بیلگی اوچون باخین:

Mirza Bala Mehmetzade, Milli Azerbaycan Hareketi. Milli Az. Müsavat Halk Fırkası Tarihi, s. 39-41; Hüseyin Baykara, Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi, s. 143-179; Nadir Devlet, Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917), s. 90-112, 237-240; Политическая жизнь русских мусульман до Февральской революции, Оксфорд: Общество Исследования Средней Азии, 1987, с.14-84; Диляра Сеидзаде, Азербайджанские депутаты в Государственной Думе России, s.30-38.

سؤیله‌میش علی مردان بی توپچوباشوو بو مؤیدان اوخومانی بئله ایفاده ائدیردی: «بیز تورک بالالاری، اصلیمیز بیر، نسلیمیز بیر، دینیمیز بیردیر. مغریب‌دن مشریقه قدر بیزیم بابالاریمیزین مولکو ایدی... بو قدر مکرلرینه، قدرلرینه [ظلم‌لرینه] باخماییب، سولار اوزرینده اورک‌لریمیزی آچیب، بیر-بیریمیزی روبرو گؤروب، قوجاقلاشیب، سؤیشمه‌یه بو گون موفق اولدوق. ایندی آرتیق من قطعین امینم: بوندان سونرا اگر بیزه سولار اوزرینده دانشماغا واخت وئرمزلسه، گؤی‌لره چیخاریز، ییلدیزلار اوزرینده یئر بولوروز، یئنه بوگونکو بایرامی ایجرا ائدریز.»^{۷۷}

بو قورولتای‌لار روسیاداکی تورک‌لرین میلی شعور باخیمیندان ایره‌لی گئتدیک‌لرینی گؤستریدی. ایکینجی قورولتایدا قاسپیرالی اسماعیل بی‌ین بو سؤزلری آقیش‌لارلا قارشیلانیمیش: «عموماً تورک‌لرین اصلی و نسلی بیردیر. زامان و مکان اختلافی‌له شیوه و عادت‌لریمیزده اختلاف پیدا اولموش دور. بو اختلاف یکدیگریمیزی آنلامایاجاق درجه‌یه گلیمش دیر. بوندان سونرا مکتب‌لریمیزی بیر اولان ليسان ادبی‌میزه خادیم اولاجاق [خیدمت‌ائده‌جک] حاله گتیرمک لازیم‌دیر. کنگره‌لرین مکتب و مدرسه کومیسینو طرفیندن حاضرلانیمیش لایحه‌سینده، ابتدایی مکتب‌لریمیز اوچون دؤرد سنه‌ی تدریسیه تعیین اولونموش‌دور. بونون اوچ سنه‌سینده ساده، محلّی شیوه ایله تدریسات ایجرا ائدیلیب، سون سنه‌سینده عمومی تورک ليسانله یازیلیمیش کیتاب‌لار اوخودولمالی‌دیر؛ بو سایه‌ده تدریجاً مختلف شیوه و لهجه‌لر بیرلشمیش اولور.»^{۷۸} اوچونجو قورولتایین قطعنامه‌سی نین ۳۰-جو ماده‌سی «ادبی تورک دیلی نین اؤیره‌دیلمه‌سینه خصوصی اؤنمین وئریلمه‌سی» گرکلیگی حاقیندا ایدی.^{۷۹} بو ماده هم ده غیر روس میللت‌لرین تحصیلی حاقیندا ۳۱ مارت ۱۹۰۶-جی ایل تاریخلی تحصیل ناظرلیگی نین قانون لایحه‌سینه قارشی یؤنلمیشدی. بو لایحه تحصیل ساحه‌سینده چار

777 - Nadir Devlet, Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917), s. 92.

778 - Mirza Bala Mehmetzade, Milli Azerbaycan Hareketi. Milli Az. Müsavat Halk Fırkası Tarihi, s. 40-41.

779 - Политическая жизнь русских мусульман до Февральской революции, с. 34.

حکومتی نین مرتجع سیاستینی داهادا قاتیلاشدیریر، تحصیل سیستمینی بیرباشا روسلاشدیرما مقصدینه تابع توتوردو. «۳۱ مارت قایدالاری» آدلانان بولایحهده کئشیش ایلمینسکی نین ایرهلی سورموش اولدوغو غیر روس میللتلرین اؤز دیل لرینده اولان یازی لاری روس (کیریل) حرفلری ایله یازماسی گرکدیگی فیکرینی اساس آیلردی. هم قورولتای لارین قطعنامه لرینده، هم ده روسیا مسلمانلاری اتقاقی نین سندلرینده روسیا تورکلری نین تحصیل-مدنیت ایشلری نین یئنی دن قورولماسی حاقیندا اؤنملی فیکرلر واردیر.

قورولتای لاردا سونو-شیعه اختلافلاری نین آرادان قالدیریلماسی گرکلیگیندن ده بحث ائدیلدی. ایکینجی قورولتای علی مردان بیین بو مسئله ایله باغلی تکلیفینی ده آقبیش لارلا قبول ائتمیش دیر: «مذاهب مختلفه آراسینداکی فارک حائض اهمیت دئیل دیر. بو فرق لر روسیا مسلمانلاری نین روحانی ایشلری اوچون عمومی بیر مؤسسه ووجودنا دینی نقطه نظر دن بیر مانعه تشکیل ائتمز.»^{۷۸۰}

قورولتای لارین قطعنامه لرینده روس اولمایان میللتلره قارشی اوغولانان آیری سئچکیلیک سیاستینه کسکین اعتراض روحو حاکم دیر. ائله بیرینجی قورولتایین قطعنامه سینده (۳-جو ماده) گؤستریلردی کی، «روس اهالی سی ایله عینی حاق لارا صاحب اولماق اوچون مسلمانلارین موترقی حیصه سی بوتون قانونی واسطه لرله مسلمانلارا مناسبته تطبیق اولونان بوتون محدودیتلرین آرادان قالدیریلماسینا چالیشاجاق.»^{۷۸۱}

علی مردان بی توپچوباشوو روسیا مسلمانلاری اتقاقی نین بیر نئچه قوروجوسوندان بیری اولدو، بیر نئچه دفعه قورولتای لاردا صدرلیک ائدی. قورولتای لارین سندلری بیر قایدا اولاراق اونون قلمی نین محصولو ایدی.

780 - Mirza Bala Mehmetzade, Milli Azerbaycan Hareketi. Milli Az. Müsavat Halk Fırkası Tarihi, s. 41.

781 - Nadir Devlet, Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917), s. 93; Политическая жизнь русских мусульман до Февральской революции, с.14-15.

علی مردان بی روسیا مسلمانلاری نین ان نفوذلو لیدئرلریندن بیر اولاراق قبول ائدیلمه‌دی. مسلمانلار اتفافی نین قورولماسیندا داها بیر نئچه نفوذلو آذربایجان تورکونون (بو سیرادان، احمد بی آغایئو، علی بی حسینزاده) فعال ایشتیراکی باخمایاراق، سونرالار، اؤزلیکله ۲-جی قورولتای دان سونرا آذربایجان دان اولان سیاستچی لرین و اجتماعی خادیم لرین بو قوروما ماراغی نین سؤندوگو موشاهیده ائدیلمه‌دی (توپچوباشوو استثنادیر). باکی دا روسیا مسلمانلاری اتفافی نین یئرلی شعبه‌سی نین یارادیلماسی حاقیندا قرارین اولماسینا باخمایاراق، بورادا همین شعبه یارانمادی. اتفاقین رهبرلیگینده توپچوباشوودان باشقا آذربایجان دان سیاست آدامی تمثیل ائدیلمه‌دی. نه حکمت‌سه، احمد بی آغایئو کیمی سون درجه بؤیوک انرژئی و ایتئلکت [عقل] صاحبی اولان اجتماعی خادیم بئله روسیا تورکلری نین حیاتیندا اؤنملی حادثه اولان بو قورولتای لارین و تشکیلاتین فعالیتیندن اوزاق دورموش دور. همین حادثه لرین ایشتیراکی لاری بو پاسسیولیگین سببلری حاقیندا یازمامیشلار، یا بیزه اونو گؤرمک قیسمت اولماییب. بو مسئله چوخ سونرالار آمئریکالی تاریخچی تادئوس سوئیتوکوفسکی نین ده دقتینی حکمیش دیر. او، بو اوزاقدورمانی تاتار و آذربایجان بورژوازیسی آراسینداکی رقابتله ایضاح ائدن سووئت تاریخچیلیگی نین تئزیسی نین دوغرولوغونا شوبهه ایله یاناشیر. سوئیتوکوفسکی یه گؤره، آذربایجان سیاسی خادیم لرین و بورژوازیسی نین بو پروسسه سویوق مناسبتده اولماسی نین سببی اونلارین «قافقاز آیریلیقچیلیغینا باغلیلیق لاری نین» روسیا مسلمانلاری نین بیرلیگینه ماراقلارینا نسبتاً داها گوجلو اولماسی ایله ایضاح ائدیلمه‌لی دیر.^{۷۸۲} بیزجه، بو تئزیسه راضیلاشماق اولار. چونکی بیر آز سونرا دا گؤره‌جه ییمیز کیمی، قافقازدا میلی-اثنیک پرولئم لر ۱۹۰۵-جی ایلدن سونرا او قدر اکتوالاشدی کی، آذربایجان دان اولان سیاسی-اجتماعی خادیم لرین انرژئی سی نین اؤنملی حیصه‌سی اثرمنی هوجوم لارینی دفع ائتمه‌یه صرف اولوندو.

قورولتای لارین و روسیا مسلمانلاری اتفافی نین سندلرینده روسیانین

782 - Tadeusz Swietochowski, Russian Azerbaijan, 1905-1920. The Shaping of National Identity in a Muslim Community, s. 49.

کونستیتوسیالی مونارخیا شکلینده پارلامنتار ایداره چیلیگی ایدئاسی نین مدافعه سی و بو ایدئانین اساس داشییجی سی اولان کادئتلر پارتیاسی نین مؤوقعی نین بیرباشا دستکلنمه سی حاقیندا ماده لر وار. بیرینجی قورولتایدا کادئت پارتیاسی ایله سئچکی اتفاقی مسئله سی مذاکره ائیدلدی و بو پارتیا ایله سئچکی لرده بیرگه فعالیت حاقیندا قرار وئریلدی. هله تشکیلاتلارنا مرحله سینی یاشایان موسلمان اتفاقینا بو سئچکی کوالیسیاسی [ائتلاف] چوخ فایدالی اولدو. ۱-جی دؤولت دوماسینا (۲۷ آپریل - ۹ یول ۱۹۰۶) سئچکی لرده روسیا مسلمان لاری ۳۶ دئپوتات چیخاردا بیلدی لر. بونلاردان ۵ نفری باکی و ینلیساوئتپول قوبئر نیالاریندان (ممد تاغی علی یئو، اسدالله بی مورادخانوو، علی مردان بی توپچوباشوو، اسماعیل خان زیادخانوو، عبدالرحیم بی حاقوئردیئو)، ۱-ی ایروان قوبئر نیاسیندان (آغا خان ایروانسکی) سئچیلیمشدی. موسلمان دئپوتات لار موسلمان فراکیسیاسیندا بیرلشدی لر (صدری توپچوباشوو). کادئتلر و اونلارا قوشولان قروپ لار ۱-جی دومادا ان بؤیوک پارتیا قروپو ایدی. چار حاکمیتی دومانین فعالیتینی حاکمیتی اوچون تهلوکه لی حساب ائدیگیندن ۷۲ گون سونرا دومانی بوراخدی. حکومتین بو حرکتی دوما دئپوتات لاری نین کسکین اعتراضینا سبب اولدو و اونلارین بیر حیصه سی ویبورقدا توپلاناراق اعتراض بیاننامه سی قبول ائتدی لر. اونلارین آراسیندا ۹ روسیا تورکو، بو سیرادان توپچوباشوو و زیادخانوو دا وار ایدی. ویبورق بیاننامه سینی امضالامیش کئچمیش دئپوتات لار حاقیندا استنطاق باشلاندى و اونلارین بیر داها دومایا سئچیلمه لر ی قاداغان ائیدلدی. توپچوباشوو و زیادخانوو هم ده اوچ آی حبسه یاتمالی اولدولار. توپچوباشووا هم ده کاسپی قزئی نین رئداکتورو وظیفه سینی توتماق قاداغان ائیدلدی، باکی شهر دوماسیندا عضولوگو دایاندریلدی. عؤمرو چوخ دا اوزون اولمایان - ۱۰۳ گونلوک ۲-جی دومایا (۲۰ فئورال - ۳ یون ۱۹۰۷) جمعی ۳۹ موسلمان دوشه بیلدی، آذربایجان دان اولان دئپوتات لار فتحعلی خان خویسکی، خلیل بی خاص ممدوو، اسماعیل تاغییئو (زین العابدین تاغییئوین اوغلو)، ممد اغا ساختختینسکی، مصطفی ماحمودوو و زینال زینالوو ایدی لر ۲-جی دوما دا بوراخیلان دان سونرا باش ناظر ایستولیبی نین حاضیرلادیغی یئنی سئچکی قانونو اساسیندا یئنی دن سئچکی لر کئچیریلدی

٣- جو دوما اولکی لره نسبتاً اوزون عؤمورلو، اما داها دیشسیز اولدو (١٩٠٧-١٩١٢). بورایا روسیا مسلمانلاریندان ١٠ نفر سئچیلدی. اونلاردان ٧-سی کازاندان، جمعی بیرى - خلیل بی خاص ممدوو قافقازدان ایدی. موسلمان فراکسیاسی نین بوروسونا اوزو دئوتات اولماسا دا توپچوباشوو باشچیلیق ائدیردی ٤-جو دوما (١٩١٧-١٩١٢) موسلمان فراکسیاسیندا جمعی ٧ نفر واردی. بونلاردان یالنیز ١ نفر - ممد یوسف جعفروو آذربایجان تورکلرینی تمثیل ائدیردی. گؤروندویو کیمی، روس پارلامنتاریزمی نین مرحله-مرحله اوزونو توکتمه سی، دومانین پیس دئکوراسیایا چئوریلمه سی گئدیشینده روسیا مسلمانلاری نین، او جمله دن آذربایجان تورکلری نین سایبی دوما دا آزالا-آزالا بیر نفرله یئکونلاشدی. بونا باخمایاراق سئچکی لرده ایشتیراک، دوما فعالیتی نین آذربایجان سیاسی ائلیتی اوچون پارلامنتاریزم تجروبه سی، تشکیلاتلارنا-سیاسیلشمه باخمیندان مثبت رولو اولدو. ٤٠٠-٥٠٠ عضو اولان دوما بیر نچه نفرین قرارلارین قبولونا تأثیر ائتمه سی مومکون دئییلدی. اما موسلمان-تورک دئوتاتلار دوماچی فعالیتلرینده روسیا مسلمانلاری نین پروبلئم و طلبلرینی دیله گتیردی لر، حتی حکومتین بعضی مرتجع قرارلاری نین دوردورولماسینا نایل اولما بیلدیلر.^{٧٨٣} تورک-مسلمانلارا مناسبتده یورودولن دؤزولمز موستملکه ظلمو و اونون آیری-آیری تظاهرلری حاقیندا بعضاً دوما نماینده لرین افشاء ائدیجی چیخیشلاری دا مومکون اولموش دور. بو معنادا گنجه لی جاواد خانین نوله لریندن اولان اسماعیل خان زیادخانووون چیخیشی دقتی چکیر. میللت وکیلی دوما تریبوناسیندان غضبله بیان ائتمیش دیر: «زاقاقازیا اولکه لری یوز ایل بوندان اؤنجه روسلار طرفیندن ایشغال ائدیلیمیش دیر. بو یوز ایل ایچینده بیز مسلمانلار همیشه اسیر معامله سی گؤرموش و بو صیفتله همیشه تعقیبلره معروض قالاراق، هر بیر حاق و حقوقدان فایدالانماز کؤله دورومونا ائدیریلمیشیک ... سیاسی، سوسیال و اقتصادی حیاتین هانسی ساحه سی اله آئینرسا آئینسین، هامی سیندا بیزیم حاقیمیزدا حاقسیرلیغین

٧٨٣ - باخین:

Nadir Devlet, Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917), s. 112-119; Диляра Сеидзаде, Азербайджанские депутаты в Государственной Думе России, s.39-119.

حؤکم سوردوگونو گؤرموش اولاجاقسینیز. اؤلکه میز ایستیلاندیلر-اندیلمز درحال میللی وارلیغیمیزا تجاوز باشلاندى.»^{۷۸۴}

لیئرال-کادئت ۲-جی دومانین قووولماسی و ۱۹۰۷-جی ایل ۳ یون تاریخلی یئنی مرتجع سئچکی قانونو اساسیندا سؤزه باخان ۳-جو دوما یا سئچکی لرین کئچیریلمه سیندن سونرا اؤلکه ده یئنی باش ناظرین آدی ایله باغلانان ایستالیپین ایرتیجاسی (Stolipinşina) دؤورو باشلاندى. حکومت سیاسی ساحه ده گؤرونمه میس رئرئسسیالارا باشلادی. ایمپئریادا لیئرال جریانی تمثیل ائدن پارتیالار و شخص لر پولیس تعقیبلرینه و مختلف نؤوع رئرئسسیالارا معروض قالدیلار. بو رئرئسسیالار، طبیعی، آذربایجان دان و روسیا تورک-مسلمان لاریندان دا یان کئچمه دی. یوخاریدا دا دئییلدیگی کیمی، علی مردان بی توپچوباشوو استنطاقا جلب ائدیلدی، اوچ آی حبس جزاسینا معروض قالدی، کاسپی قزئینده باش رئاکتور اولماسی بئله قاداغان ائدیلدی. ۱۹۰۷-جی ایلین سون لاریندا حسن بی زردابی آرتیق دونیاسینی دیشمیشدی. حبس تهلوکه سی قارشى سیندا علی بی حسین زاده و احمد بی آغایو عثمانلی یا کؤچمه یه مجبور اولدولار. بو زامان عثمانلی دا گنج تورک لر انقلابی باش وئرمیش، بو شخص لرین تانیدیقلاری سیاستچی لر حاکمیته گلیمشیدیلر. میرزه بالا ممدزاده سونرالار «میللی آذربایجان حرکاتی» آدلی مشهور اثرینده «یاش اعتباریله داها بؤیوک نسله منسوب، روسیادا عالی تحصیل گؤرن، اکثریتله اصیل زادگان صنیفلریندن چیخان منورلر»-ین «روس لیئرالیزمیه بیرلیکده گئتمه سینی» آراشدیریر و بو کسیمی «میللتچی لیئرال لار» کیمی سجه لندیریر.^{۷۸۵} رئرئسسیالارین یئنی دن باشلانماسیندان سونرا بو کسیمین سیاست مئیدانیندا فعالیت دایره سی دارالدى، بیر سیرا اینسان لار ایسه آذربایجانى تامامیله ترک ائتدی. بو، ۱۹۰۸-جی ایلدن سونرا آذربایجان دا لیئرال میللتچیلیک جریانی نین خئیلی ضعیفله مه سینه سبب اولدو.... میرزه بالا ممدزاده میللتچی لیئرالیزمین (لیئرال میللتچیلیگین) ضعیفله مه سی ایله برابر اونون آز سونرا روس لیئرالیزمیندن آیریلماسینا

784- Hüseyin Baykara, Azərbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi, s. 138-139.

785 - Mirza Bala Mehmetzade, Milli Azərbaycan Hareketi. Milli Az. Müsavat Halk Fırkası Tarihi, s. 44.

دا دقتی چکیر. بو آیریلمانین اساس سببی اولاراق او، بالکان ساواشیندان سونرا روسیادا شووینیسیت احوال-روحیه نین گوجلنمه سی گئدیشینده «روس لیبرال لاری نین دا تورکلوک و موسلمانلیق علیه ینده وضعیت آلدیقلارینی» گؤستریر.^{٧٨٦}

میرزه بالا ممدزاده نین تصنیفاتینا گؤره، ایکینجی سیاسی جریان انقلابچی میللتچیلیک ایدی. بو جریانی تمثیل ائدن لر «ایلک روسیا انقلابی اسناسیندا بؤیوک نسله رغماً روسیا جمعیتچیلیگی نین اختلالچی [انقلابچی] جناحینا مئیل ائدن گنج نسیل ایچیندن چیخان لار» ایدی.^{٧٨٧} رادیکال مبارزه مئثودلارینا مئیل ائدن بو جریانین یارانماسیندا ایلک سببلر سیراسیندا اثرمنی لرین ١٩٠٥-جی ایلدن باشلاپاراق تورک-مسلمان لارا مناسبتده اویغولادیقلاری تضییق و تجاوز حرکت لری اولدو.

یوخاریدا دا قئید ائدیلمیگی کیمی، اثرمنی عنصر و روس حاکمیتی نین گونئی قافقازدا گوندیگی یئگانه قوه ایدی. قافقازین گونئی-دوغو حیصه سینده یئنی ائلیتین یارادیلماسیندا روس لارین تاماملاییجی سی اولاراق اثرمنی ائلمنتتینه بؤیوک اؤنم وئرلیردی. ١٩-جو یوزایل بویو اونلار اوچون یارادیلیمیش ایمتیازلی شرایطدن استفاده ائده رک اثرمنی لر هر ساحه ده گوجلندیلر. قافقازدا تورک لر و اثرمنی لرین میلی گوجو آراسیندا اهمیتی فرق یارانندی. بو مسئله نی آراشدیرمیش سناتور کوزمینسکی ١٩٠٥-جی ایلده یازیردی کی، خانلیق لار دؤورونده اثرمنی لر «مسلمان لارین تورپاق لارینی بجریر، شهرلرده صنعتکارلیقلا مشغول اولور، مسلمان لاردان تام آسیلی وضعیتده ایدی لرسه، خانلیق لارین سقوط و روس حؤکمرانلیغی نین قورولماسیندان سونرا اونلارین وضعیتینی کسکین صورتده دیشدی.» اثرمنی لر آرتیق «ایشغال اولونموش طایفالارلا روس حاکمیتی آراسیندا واسطه چیه چئوریلدیلر.» مسلمان لار ایسه «روس قوشون لاری ایله ووروشدوق لاری و ایسلاما اعتقاد اتدیکلری اوچون ایلک اولدن اعتبارسیز ائلمنتت ساییلدی لار؛ بو خالق دینینه، دینینه، عادت و عنعنه لرینه گؤره

٧٨٦ - یئنه اورادا، ص. ٦٤.

٧٨٧ - یئنه اورادا، ص. ٤٤.

تامامیلە یاددیر؛ هئچ جور آسیمیلیاسیا اولونمور؛ اؤز خصوصیت لیرینی الدە سیلاح قوروماغا مئیلی دیر.»^{۷۸۸}

یوزایل لیرین قوشاغیندا باکی نفت صنایعسینده اثرمنی کاپیتالینین اؤنچول مۇوقعیە چیخماسی نین سببلریندن بیری، یا بیرینجی سی بیرباشا روس حاکمیتی نین اونلار اوچون یاراتدیغی گذشت لرله ایضاح ائدیلمەلی دیر. ۱۸۲۱-۱۸۷۲-جی ایل لردە مۇوجود اولموش نفت یاتاق لاری اوزرینده دؤولت انحصاری و ایجاره سیستمی زامانی اثرمنی لر اوچون خصوصی ایمتیا زلی شرایط یارادیلدی. ایلک ۱۳ ایل نفت قویولاری نین ایجاره سی تتر-قوکاسووا، داها سونرا ایسه میرزوئیو وئرلیدی.^{۷۸۹} حکومت ایجاره سیستمینی لغو ائدیپ، نفتلی تورپاق لاری ساتیشا چیخاردیقدان سونرا روس، گورجو، یهودی و خاریجی کاپیتالین بو ساحه یه یؤنلمه سی ایله اثرمنی کاپیتال اوستون مۇوقعلری ایتیرمه دی. ۲۰-جی یوزایلین باشیندا باکی داکی ۱۶۷ نفت شیرکتیندن ۵۵-ی، یعنی ۳۲،۹٪-و اثرمنی لره مخصوص ایدی. بو شیرکت لردن ۲۱-ی (۱۲،۸٪) روس لارا، ۱۷-ی (۱۰،۲٪)، یهودی لره، ۶-سی (۳،۶٪) گورجولره، ۱۹-و (۱۱،۳٪) خاریجی لره مخصوص ایدی. یئرلی تورک لیرین ۴۹ (۲۹،۳٪) نفت شیرکتی واردی. سونونچولار اساس اعتباری ایله کیچیک، قیسماً اورتا حجملی مۇسسەلر ایدی. بۇیوک شیرکت لر اثرمنی لره و روس لارا مخصوص ایدی.^{۷۹۰} بالیق صنایع سینده کی ایجاره سیستمی ده اثرمنی لره خصوصی ایمتیا زلار وئریردی. بو ساحه میرزوئیو، کورقانوو، آنانیو، مانتاشوو کیمی اثرمنی کاپیتالست لیرینه ایجاره یه وئرلیمیشدی.^{۷۹۱} شراب، توتون ساحه لرینده اثرمنی کاپیتال شریکسیز حۇکمران دورومدا ایدی. بوتون باکی قوبئر نیاسی اوزره اقتصادی فعالیتده ده اثرمنی بورژوازیاسی بیرینجی یئرده ایدی. ۱۹۰۰-جو ایل رسمی معلوماتینا گؤره، قوبئر نیادا اولان قئیده آلینمیش مۇسسەلرین ۲۹٪-ی اثرمنی لیرین ایدی

788 - Всеподданнейший отчет о произведенной в 1905 году, по высочайшему повелению, сенатором Кузминским ревизии города Баку и Бакинской губернии, СПб, 1905, с. 21.

789 - Azərbaycan tarixi, II cild, s. 213-214.

(روس لار ۲۷، تورک لار ۱۸، خاریجی لار ۱۳٪).^{۷۹۲}

مراقلی دیر کی، اثرمنی لار، گونئی قافقازین سیاسی مرکزی اولان تیفلیسین تیجارت و صنایعسینده ده حاکم مؤوقعه ایدیلر. بوراداکی تیجارت و صنایع مؤسسهلری نین ۶۲،۵٪-ی اونلارا مخصوص ایدی. گورجولر ایسه بو مؤسسهلرین ۱۸،۳٪-ه، دؤوریه نین ۸ گلیرین ایسه جمعی ۹،۸٪-ه نظارت ائدیردیلر.^{۷۹۳}

اثرمنی بورژوازیسی نین اقتصادی گوجو باکی نین املاک بازاریندا دا اؤزونو اچیق گؤسترمدکه ایدی. اثرمنی لار باکی نین ان زنگین طبقه سی ایدی و ان باهالی ائولر اونلارا مخصوصدو. رسمی رقم لره گؤره، شهرده بیر اثرمنی به مخصوص مولک بیر موسلمانین مولکوندن اورتا حسابلا ۹ دفعه، شهرده اولان اورتا ایستاتستیک مولکه نسبتاً ایسه ۳،۵ دفعه باهالی ایدی.^{۷۹۴} باکی اویژدینده تورپاق لارین آیش-وئریشی تورپاق اوزرینده مولکیت صاحب لری نین ده سرعتله دیشمه سینه سبب اولوردو. سناتور کوزمینسکی نین استناد ائتدیگی رسمی رقم لره گؤره، بو اویژدده تورپاق لارین جمعی ۱۶،۴٪-نین اثرمنی لره مخصوص اولماسینا باخمایارق، اونلار ان گلیرلی تورپاق ساحه لرینه صاحب ایدی لار و ان چوخ تورپاق وئرگی سی اؤده بیردی لار (۳۱٪). تورپاق وئرگی سی نین جمعی ۱۶٪-ی مسلمان لارین پایینا دوشوردو.^{۷۹۵}

میللی گوجون کومپوننت لریندن [اجزالاریندان] اولان تحصیل و مدنیت ساحه لرینده ده ۲۰-جی یوزایلین باش لاریندا بؤیوک فرق یارانمیشدی. سایجا یئرلی تورک لردن قات-قات آز اولمالارینا باخمایارق، سناتور

۷۹۲ - یئنه اورادا، ص. ۲۷۳.

793 - Всеподданнейший отчет о произведенной в 1905 году, по высочайшему повелению, сенатором Кузминским ревизии города Баку и Бакинской губернии, с. 95.

794- Всеподданнейший отчет о произведенной в 1905 году, по высочайшему повелению, сенатором Кузминским ревизии города Баку и Бакинской губернии, с. 85-86.

۷۹۵ - یئنه اورادا، ص. ۹۱.

کوزمینسکی نین آراشدیرمالارینا گؤره، باکی دا عالی تحصیللی ائرمینی متخصص لرین سایى تورک لره نسبتاً قات-قات چوخ ایدی. خصوصاً بو، موهندیس و حکیم لرین نیسبتینده اؤزونو گؤستریردی. یئنه اونون استفاده ائتدیگی رسمی رقم لره گؤره، باکی داکی اورتا تحصیل مؤسسەلری نین ۱۹۰۱-جی ایلهده عمومی سایى نین ۱،۱٪-ی ائرمینی لرین (روس لار ۳۳،۸، یهودی لار ۱۱،۹٪) پایینا دوشوردو. مسلمان لار بو مکتبلرده اوخویان شاگیردلرین یالنیز ۴،۵٪-ه، قیزلارین ایسه ۰،۵٪-ه برابر ایدی.^{۷۹۶}

عنعنه وی مکتبلرده اوخویان موسلمان اوشاق لاری نین سایى دا بو نیسبتی دیشمک اقتداریندا دئییلدی. روس حاکمیتی تورکجه مطبوعاتین یارانماسی نین عنادلا قارشی سینی آلیردی سا، ائرمینی لرین چیخاردیق لاری قزئت و درگی لر مین لرله تیراژلا یاییلماقدا ایدی. مقایسه اوچون خاتیرلاداق کی، هله ۱۹-جو یوزایلین اورتالاریندا ائرمینی لرین ۳۰-آ یاخین مطبوع اورقانی واردی. بونلاردان آلتی سی ایستانبولدا، بئشی وئئسیادا، اوچو ایسه تیفلیسده چیخیردی.^{۷۹۷}

ائرمینی میلی گوجونون ان ضعیف یثری اونلارین دئموقرافیک [جمعیتی] دورومو ایدی. روس حاکمیتی ۱۹-جو یوزایل بویو ائرمینی لری عثمانلی و ایران دان گتیریب، قافقازدا بو ائلمئنتین چکی سینی آرتیرماغا جهد ائتمه سینه باخمایاراق، ائرمینی لر گونئی قافقازدا حاکم ائتمو-دئموقرافیک عامل اولایلمه دیلر. کند اهالی سینه نسبتاً داها فعال شهر اهالی سی نین ترکیبینه ائرمینی لرین چکی سی نین دورمادان آرتماسینا باخمایاراق، اونلار هله ده آزلیقدا ایدیلر. ان واجیب عامل ایسه اونلارین افراط داغینیق شکیلده یئرلشمه سی ایدی. بئله کی، ۱۸۹۷-جی ایل رسمی ساییم ماتریال لارینا گؤره، زاقاقازیانین (داغیستان ایالتی و قارادیز قوبئریناسی داخلی) ۵۵۶۳۲۴۶ نفر دن عبارت عمومی اهالی سی نین ۱۰۹۱۳۱۶ نفری ائرمینی-قریقوریان لار ایدی (موقایسه اوچون: مسلمان لار ۲۵۷۵۰۵۷). بو ۱۰۹۱۳۱۶ نفر ائرمینی نین

۷۹۶ - یئنه اورادا، ص. ۹۷-۹۸.

۲۹۸۶۸۵ نفری یئلیساوئتپول قوبئرنیاسیندا، ۷۱۱۲۳-و کارس ایالتینده، ۵۲۵۶۳-و باکی قوبئرنیاسیندا، ۹۵۳۲-سی باتوم ایالتینده، ۲۱۳۲-سی زاقاتالا ایالتینده، ۱۶۲۳-او داغیستان ایالتینده، ۲۹۱۲-سی کوتایس قوبئرنیاسیندا، ۶۵۳۶-سی سوخوم ایالتینده، ۲۰۸۰۲۹-و تیغلیس قوبئرنیاسیندا، ۶۱۴۱-سی قارادنیز قوبئرنیاسیندا، ۴۳۲۰۴۲-سی ایروان قوبئرنیاسیندا مسکون ایدی.^{۷۹۸} اثرمنی لرین سایجا اوستون اولدوغو شهر و اوئزدلر آشاغیداکی لار ایدی: شوشا شهری (۲۵۸۸۱-دن ۱۴۳۴۵ نفری)، شوشا اوئزدی (۱۱۲۸۹۰-دان ۵۹۵۴۲ نفری)، زاقاتالا شهری (۳۰۰۹-دان ۱۴۰۶ نفری)، آرداهان شهری (۴۱۴۲-دن ۱۰۶۰ نفری)، کاغیزمان شهری (۱۰۵۱۸-دن ۳۹۰۴ نفری)، کارس شهری (۲۰۸۰۵-دن ۹۸۰۸ نفری)، اولتو شهری (۲۳۷۳-دن ۹۲۵ نفری)، آخال کلک شهری (۵۴۴۰-دان ۴۰۲۴ نفری)، آخال سیخ شهری (۱۵۳۵۷-دن ۸۳۷۲ نفری)، بورچالی اوئزدی (۱۲۸۵۸۷-دن ۴۳۵۸۶ نفری)، آلتکساندروپول شهری (۳۰۶۱۶-دان ۲۱۵۷۸ نفری)، یئنی بایزید شهری (۸۴۸۶-دان ۸۰۸۷ نفری)، یئنی بایزید اوئزدی (۱۱۴۰۸۷-دن ۷۳۰۹۸ نفری)، آلتکساندروپول اوئزدی (۱۳۴۸۸۷-دن ۱۱۱۶۰۶ نفری)، ائچمیادزین اوئزدی (۱۲۴۲۳۷-دن ۷۷۰۷۱ نفری). زاقاتالا، آرداهان، کاغیزمان، کارس، اولتو شهرلرینده اثرمنی لر چوخلوقدا اولسالار دا، بو شهرلرین اطرافینداکی کند اهالی سی نین اکثریتی تورک-مسلمان لاردان عبارت ایدی. ایروان شهرینده ۱۸۹۷-جی ایلده اثرمنی لرله تورک لرین سایبی برابر (۱۲،۵ نفر) اولسا دا، ایروان اوئزدی اهالی سی نین (۱۲۱۸۱۳) ترکیبینده تورک لر (۷۳۰۳۳) چوخلوقدا ایدیلر.^{۷۹۹} جوغرافی داغینقلیق اثرمنی میللی حرکاتی نین قارشی سیندا دوران اساس پروبلئم حساب ائدیلمکده ایدی.

یوخاریدا دا دئییلدیگی کیمی، اثرمنی میللی گوجونون ۱۹-جو یوزایلده آرتماسی نین اساس سببی روس ایمپئریا حاکمیتی نین اونلارا خصوصی مناسبتی ایله باغلی دیر. روس حاکمیتی نین بیرباشا تحریکی و دستگی ایله اثرمنی لرده سیاسی تشکیلاتلار ایشی قونشولارلا نسبتاً اثرکن

798 - Кавказский календарь на 1907 год. Тифлис, 1906, с. 95, 99, 105, 111, 112, 117, 124, 125, 135, 139, 146.

باشلادی، سیاسی فعالیتیه باشلامیش اثرمنی سیاسی تشکیلاتلاری اثرمنی میلی حرکتینینی یونلندیردیله. اثرمنی سیاسی تشکیلاتلاری نین اثرکن یارانماسی نین دیگر سببی اولاراق ۱۸۷۸-جی ایل بئرلین تراکتاتیندا [پیمان] عثمانلی دا خریستیان آزلیقلار، او جمله دن اثرمنی لر یاشایان ایالت لرده اصلاحات لارین کئچیریلمه سی ضرورتی حاقیندا ۶۱-جی ماده نین اولماسینی گؤستریمک لازیم دیر.

۱۸۸۷-جی ایلین آوقوستوندا جئنوره ده بیر قروپ اثرمنی طلبه سی «قنچاک» (زنگ) آدلی سوسیال-دئموکرات تمایوللو سیاسی پارتیا یاراتدی. بو پارتیا عثمانلی داخیلینده اثرمنی لرین یاشادیغی ایالت لرین آزاد ائدیلمه سینی و بورادا موستقیل اثرمنی دؤولتی نین قورولماسینی اساس جاری مقصدی اعلان ائتدی. ۱۸۹۰-جی ایلده تیفلیسده یارادیلیمیش اثرمنی انقلابی پارتیاسی داشناکسوتیون دا اساس مقصدی نین «تورک اثرمنیستان» یندا موستقیل دئموکراتیک رئیسپولیکانین قورولماسی اولدوغونو بیان ائتدی. هر ایکی پارتیا مقصده چاتماق اوچون بوتون واسطه لرین، او جمله دن سیلاحلی چیخیش لارین و تئرورون مقبول اولدوغونو پروگرام سندلرینده گؤستریدیلر. یارانار-یارانماز بو تشکیلاتلار پایتاخت ایستانبول داخیل اولماقلا عثمانلی نین مختلف یئرلرینده سیلاحلی و سیلاحسیز حادثه لر چیخارتمیش، بعضی یئرلرده عصیان قالدیرمیشلار.^{۸۰۰} اونلارلا اینسانین اؤلومو ایله نتیجه لنمیش بو عصیان و سیلاحلی توقوشمالاردا اساس مقصد آروپا دؤولت لری نین و روسیانین دقتینی اثرمنی مسئله سینه چکمک ایدی. اثرمنی پارتیالاری نین، خصوصاً داشناکسوتیونون انکسترمیست [افراطی] فعالیت لری نین نتیجه یه واردیغینی سؤیله مک مومکون دور - روسیا و آروپا دؤولت لری عثمانلی یا تضییق واسطه سی کیمی اثرمنی مسئله سیندن بوندان سونرا داها آردیجیل اولاراق استفاده ائتمه یه باشلادیلار. اما آز سونرا داشناکسوتیون لیدئرلری نین ده آنلایاجاغی کیمی عثمانلی دا اثرمنی مسئله سی بو دؤولت لرین الینده آنجاق تضییق واسطه سی رولونو

۸۰۰ - آیرینتیلی بیلگی لر اوچون، مثلا، باخین:

اویناییردی. ۱۸۹۰-لارداکی سییلاحلی چیخیش لارین ان واجیب نتیجه سی ایسه بو سییلاحلی چیخیش لاری یاتیرتمالی اولان عثمانلی حکومتی نین سرت تدبیرلریندن قاچان اون مین لرله اثرمنی عائله سی وار-یوخونو آتیب، «تورک اثرمنیستانی» نی ترک ائتمه سی اولدو. اثرمنی لری «غربی اثرمنیستان» آدلاندیردیقلاری عثمانلی ویلایت لرینده اثرمنی لر داها آرتیق درجه ده ائتیک آزیغا چئوریلدی لر. بو آج و آجیقلی کوتله نین («قاختاغان» لری) خئیلی حیصه سی گونئی قافقازدا یئرلشدی و بورادا ائتنو-دئموقرافیک و سیاسی دورومون داها دا گرگینلشمه سینه علاوه ایستیمول اولدو.

۱۸۹۰-جی ایل لری اورتا لاریندان اعتباراً داشناکسوتیون، سیاسی فعالیت دایره سینه گونئی قافقازی دا داخیل ائتدی. بو، روس حاکمیتی نین اثرمنی میلی حرکاتینی داها آرتیق نظارته آلماق ایسته دیگی دؤوره تصادف ائدی. بو مقصدله قافقازداکی روس حاکمیتی طرفیندن اثرمنی لری سیاسی مرکزینه چئوریلیمیش ائچمیه دزینده کی قریقوریان کیلسه سینه تضیق لر ائدیلدی، حتی بو کیلسه نین روس پراووسلاو کیلسه سی ایله بیرلشدیریلمه سی اوچون جهدلر اولدو. قافقازین باش والی سی کیناز قریقوری قولیتسین مولکی ایداره لری دولدورموش اثرمنی مأمورلارین بیر حیصه سینی ایشدن چیخارتدی.^{۸۱} ۱۸۹۷-جی ایلده قریقوریان کیلسه سینه مخصوص مکتب لری تحصیل ناظرلیگینه تابع ائدیلمه سی حاقیندا قانون وئریلدی. ۱۹۰۳-جو ایلده ایسه قریقوریان کیلسه سی نین دینی ایش لر اوچون ضروری اولمایان املاک کی نین اوندان آکینیب، مولکی دؤولت ایداره سی نین تابعلیگینه وئریلمه سی حاقیندا قانون چیخدی. بو سونونجو قانون اثرمنی کاتالیکوسو، اثرمنی سیاسی تشکیلات لاری و مطبوعاتی نین، اثرمنی میلی حرکاتینی تمثیل ائدن لری غضبینه سبب اولدو. اثرمنی میلی حرکاتی

۸۰۱ - مسلمان لری دؤولت ایدارچیلیگینه یاخین بوراخیلما دیغی، حتی یاریمچیق صلاحیت لره مالیک شهر دومالاریندا مسلمان لار اوچون قانونلا کووتا (سه میه) - نین اوچده بیر، یا سونرالار ماکسیموم ۰.۵٪ معین ائدیلمه سی بیر زاماندا قافقازداکی روس حاکمیت ارگان لاری اثرمنی لرله دولدورولموشدو. بعضی ادعالارا گؤره، یئرلی ایداره چیلیک ارگان لاریندا اثرمنی لر، مأمورلارین ۰.۵-۰.۹٪ سی تشکیل ائتمکده ایدی لر.

Tadeus Swietochowski, Russian Azerbaijan, 1905-1920. The Shaping of National Identity in a Muslim Community, s. 40.

ایله روس حاکمیتی نین آراسی آچیلدی. عثمانلی دا سیلاحلی مبارزه تجروبه‌سی قازانمیش ائرنی پارتیالاری، خصوصیله داشناکسوتیون تئروور فعالیت لرینی قافقازا کئچیردی. داشناکسوتیون آرتیق حربی-سیاسی اوردنه چئوریلیمیشدی.^{۸۰۲} روس پولیسی نین وئردیگی معلوماتا گؤره، انقلاب دؤورونده داشناکسوتیونون ۱۶۵ مین عضوو واردی. ایختیارینداکی حربی دسته لرده کی (Zinvor) دؤیوشچولرین سایى ایسه ۱۰۰ مینه چاتیردی. تئروورست حاضرلاماق اوچون بو تشکیلاتین بولقاریستاندا خصوصی حربی مکتبی، لوندونداکی ائرنی میلی بانکیندا ایسه ۱ میلیون فونت ایستئرلینق حجمینده حسابی واردی. حربی دسته لری ساخلاماق اوچون ۱۰ میلیون روبلا قدر بودجه خرجه نیردی.^{۸۰۳} اونلارلا روس مأمورو تئروورا معروض قالدی. ائرنی-ایمپئریا مناسبت لری بو زامان او درجه ده گرگینلشدی کی، ائرنی تئرووریزی روسیا ایمپئریاسی نین قافقازداکی عالی تمیلچی سی قراف قولیتسینی، باکی قوبئرناتورو کنیاز ناکاشیدزئی بئله هدفه آلماغا جسارت ائتدی.

بیر سؤزله، تورکلر و ائرنی لر مختلف شرطلرده یئنی سیاسی مبارزه مرحله سینه گیریدیلر. میلی گوج لر فرقلی ایدی. ائرنی لر سیاسی تشکیلاتلارنا، اقتصادی قودرت، دؤولت اورقانلاریندا تمیلچیلیک، تحصیل، مطبوعات و س. ساحه لرده کی اوستون گوج لرینه گوه نیب، گوئی قافقازدا دومینانت [غالب] گوج اولماق ادعاسیندا ایدیلر. ائرنی میلی حرکاتی بیر قدر ده قاباغا گئدیب، گله جک موختار ائرنیستاندا اهالی نین اکثریتی نین ائرنی لردن عبارت اولماسی اوچون بو جوغرافیانی باشقا ائتنیک بیرلیکلردن تمیزله مه یی پلانلاییردی لار. گورجو سوسیالیستی کاریبی آز سونرا داشناکسوتیونون استراتژی خطی حاقیندا یازا جاقدی: «داشناکلار

۸۰۲ - داشناکسوتیونون بو دؤورده پروقرامی، ایستروکتورو، فعالیتی حاقیندا آیرینتیلی بیلگی آلماق اوچون، مثلا، باخین:

Красный архив, том 3 (34), 1929, с.184-221; Ирада Багирова, Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века, 1900-1917, с.212-232.

803 - Борьба с революционным движением на Кавказе в эпоху столыпинщины, Красный архив, том 4 (35), 1929, с. 150.

گلدی لر - اؤزلریله میلی نیفرت گتیردی لر... اثرمنی انقلابچی لاری نین، خصوصاً داشناکسوتیون پارتیاسی نین بورالاردا پئیدا اولماسینا دک زاقافقازیا صلح و امین-آمانلیق شرایطینده یاشاییردی... داشناکلار گلجه ک موختار اثرمنیستان اوچون باشدان-باشا اثرمنی لرله مسکون اراضی یاراتماق حاقیندا موعظه لری ایله گلدی لر و زاقافقازیا کندی نین پاتریارخال حیاتینا میلی دوشمنچیلیک و نیفرت حس لری گیردی. اثرمنی لرین سیلاح چکمه سینه تاتارلار دا عینی قایدادا جاواب وئردی لر.^{۸۰۴} داشناکسوتیونون اثرمنی خالق ی اوچون تمیز اراضی یاراتماق ایستراتگیاسی اونون پروقرام سندلرینده ده تثبیت ائدیلمیشدی.^{۸۰۵} بو، روس حاکمیتی اوچون ده سیرر دئییلدی.^{۸۰۶} ایل لر سونرا بیر سیرا آراشدیریجی لار، ائله جه ده سووئت تاریخچیلیگی قافقازدا بیرینجی اثرمنی-تورک ساواشی نین اساس سببی اولاراق اثرمنی و تورک بورژوازیاسی آراسیندا رقابتله ایضاح ائتمه یه چالیشاجاق لار.^{۸۰۷} حال بوکی بئله بیر رقابت اولسا دا، اثرمنی میلی ایدئاسی بو زامان اثرمنی سیاسی قوه لری نین تمیز اراضی یاراتماق ایستراتگیاسیندا عبارت ایدی. روس حکومتی نین انقلابدان کوتله لری یاییندیрмаق اوچون تورک-موسلمان ضدیت لری نی قیزیشدیрмаق و بو ضدیت لرین ایکی قونشو خالق آراسیندا کوتله وی قیرغین لارا سبب اولماسیندا فعال رولو دا آراشدیریجی لارین دقت چکدیک لری اساس سببلردن دیر.

۱۹۰۵-جی ایل انقلابی تورکلر اوچون اثرمنی لرین تضییق لری ایله باشلادی. آغیر یارانانلار سونرا قافقازی ترک ائتمیش قالیتمسیندا سونرا قافقازا جانیشین تعیین ائدیلمیش قراف ایللاریون وورونتسوو-داشکوو ۱۹۰۸-جی ایله ایمپریانین باش ناظرینه یازدیغی مکتوبدا بو ایل لری بئله خاتیرلاییر: «داشناکسوتیون» ون حیاسیزیغی نین حدی-حسابی یوخدو و ۱۹۰۴-جو ایلین سون لارینا دوغرو داشناکسوتیونون [اثرمنی لر

804- Кариби, Красная книга, Тифлис, 1920, с. 49.

805 - Красный архив, том 3 (34), 1929, с. 206.

806 - Всеподданнейшая записка по управлению Кавказским краем ген-адъютанта Графа Воронцова-Дашкова, с. 12-13.

اوزرینده] حاکمیتی اؤز زیروه سینه چاتدی... ۱۹۰۵-جی ایلین باش لاریندا اؤز گوجوندن و وضعیتیندن سرخوش اولموش داشناکسوتیون خادیم لری آراسیندا مسلمان لاری دا اؤزونه تابع ائتمک (ایمکان لاری) فیکری میدانا چیخدی.^{۸۸} بو مقصدله داشناکسوتیون مسلمان لارا عنوانانمیش مین لرله بیانامه یایدی. بورادا مسلمان لاری روس حکومتینه - «تک دوشمنه قارشى» بیرگه مبارزه یه چاغیردی. اما چاغیریش - بیانامه لر، ماراقلی دیر کی، اثرمنی لرله ایش بیرلیگینه گئتمه یین مسلمان لارا تهدیدله بیتیردی: «حاضر اولون: بیز تورپاغی سیزین قانینیزا بله یه جک، سیزین مئیت لرینیزی بوتون دونیانی بورویه جک آتسه وئره جه ییک.»^{۸۹}

۱۹۰۵-۱۹۰۶-جی ایل لرده اثرمنی-تورک (اثرمنی-موسلمان، اثرمنی-تاتار داواسی) قیرغین لاری حاقیندا چوخ یازیلیب،^{۸۱} آیرینتی لارینا گیرمه یه جه ییک. مؤوضوعموز اوچون اونون تورک توپلومونا تأثیری داها اؤنملی دیر. یالنیز چوخ قیسا شکیلده خاتیرلاداق کی، قافقازلارین بو فاجعه لی حادثه لری ۱۹۰۵-جی ایل فئورالین ۶-دا باکی دا بیر موسلمانین اثرمنی لر طرفیندن اؤلدورولمه سیندن سونرا باشلادی. سیلاحلی توققوشمالار و تالان لار اوچ گون چکدی. دؤولت اورقان لاری «بی طرف قالدیق لاری» گؤروننوسونو یاراتدی لار. رسمی ایستاتیسیتیکایا [آمار] گؤره، اؤلن لرین سایى ۲۴۹ نفر ایدی (۲۰۱ اثرمنی، ۴۰ موسلمان). فاکتیک اولاراق مین نفردن چوخ آدام اؤلدورولموشدو. فئورالین ۲۰-۲۱-ده بو حادثه لر ایروان دا تکرارلاندى. داها سونرا تئروور و قتل حادثه لری ناخچیواندا (مایین ۱۲-دن آیین سونونادک)، شوشادا (یونون باش لاریندا)، یئنی دن باکی دا (۲۰-۲۶ آقوست)، باش نوراشئنده (سئنتیابرین سون لاری)، قازاخ دا (سئنتیابرین سون لاری)،

808- Красный архив, том 3 (34), 1929, с. 210.

809- Всеподданнейший отчет о произведенной в 1905 году, по высочайшему повелению, сенатором Кузминским ревизии города Баку и Бакинской губернии, с. 25.

810 - Məsələn, baxın: Всеподданнейший отчет о произведенной в 1905 году, по высочайшему повелению, сенатором Кузминским ревизии города Баку и Бакинской губернии, с. 1-99; Məmməd Səid Ordubadi, Qanlı illər. 1905-1906-cı illərdə Qafqazda baş verən erməni-müsəlman davasının tarixi, Bakı: Qarabağa Xalq Yardım Komitəsi, 1991, 141 c.

گنجهده (١٥-١٨ نوایبر) و تیفلیسده (٢١ نوایبر) باش وئردی. ١٩٠٦-جی ایلین بیرینجی یاری سیندا قیرغینلار سنگیسه ده مختلف یئرلرده داوام ائتدی. ایل یاریم عرضینده هر ایکی طرفدن ١٠ مینه قدر آدام هلاک اولدو.^{٨١١} قوری اوئزدی نین رئیس، یئلیساوئتپول و داغیستان والی سی اولموش گئنئرال آلفتاین بیر گیزلی راپورتو حکومتین بو فاجعهده اوینادیغی رول و گوددویو مقصدی گؤستریر. گئنئرال آلفتان باش ناظر و داخیلی ایشلر ناظیری ایستولپینه یازیردی: «تاتارلار و اثرمنی لرین یاشادیغی زاقافقازیانین شرق حیصه سینده هرچ-مرجلیک گؤزله نیلمه دن بو ایکی سیلاخلانمیش خالق آراسیندا قانلی و قدار قصاص شکلینده اوزونو گؤستردی. هرچ-مرجلیگین بو شکیلده اوزونو گؤسترمه سی بیزیم اوچون چوخ اوغورلو سایلمالی دیر، چونکی هئچ شوبهه سیز بوتون بو حرکتلر فاکتیکی اولراق اثرمنی لر طرفیندن استقامتلندیریلیر و بیزه فارشی یؤنه لیب. اونلارین تاتارلاردان بو جور حیاسیز و کوبود دستک طلبی، اونلاری اقتصادی اسارته آلمالاری و ایش بیرلیگیندن امتناع ائتدیکلری تقدیرده اونلارا ائدیلن اولومه هده له مک ده داخیل اولماقلا تهدیدلر بو قیرغینلاری یاراتدی و فلاکتی بیزدن اوزاقلاشدیردی.»^{٨١٢}

اثرمنی تهدیدلرینه، داها سونرا بیرباشا هوجوملارینا تورک توپلومو حاضر دئییلدی، اودور کی، رئاکسیاسی گنجیکدی، ایتکی لری ایسه داها چوخ اولدو. بونونلا بئله بو حادثه لر تورکلری تشکیلاتلانا، اوزونو مدافعه احتیاجینا ایناندیردی.

باکی قیرغینلاریندان بیر نئچه گون سونرا، فئورال آیی نین ١٤-ده گنجهده (یئلیساوئتپولدا) ایکی بیاننامه یاییلدی. روس حاکمیتینی تلاش سالمیش بو بیاننامه لرین بیرینده دئییلیردی: «تورک قارداشلار! باکی حادثه لری بیز مسلمانلاری و اثرمنی لری یوز ایل گئری آتدی و باشقا طایفالارین گوزونده بیزلری رذیل ائتدی. باکی کوچه لری قانینا بلنمیش اثرمنی لر و مسلمانلارلا دولدوغو بیر زاماندا بیزیم دوشمن سئوینیر و

811 - Красный архив, том 3 (34), 1929, с. 221.

812 - Красный архив, том 3 (34), 1929, с. 221.

اؤزو-اؤزونو فیکیرلره شیر: «بیر حالدا کی، بو ایکی میللت بیر-بیری نین بوغازیندان یاپیشیب، دئمه لی منیم الیم-آیاغیم آچیق دیر.» بوراداجا دوشمنین کیملیگی - روس حکومتی - آدی ایله بیلدیریلیر، آییلیب، اونو یاخشسی تانماغا چاغیریلیردی. داها سونرا قافقاز خالق لاری نین بیرلشیب، خنجر و گولله لری حقیقی دوشمنه قارشسی یؤنلتمه یه چاغیریلیردی.^{۸۱۳} ایکینجی بیانامه مضمونجا داها احاطه لی ایدی، بورادا پروقرام کاراکترلی ملاحظه لر واردی. بیانامه ده روس حکومتی نین قافقازلاردا موستملکه چیلیک سیاستیندن بحث اندیلیر، حاکمیتین بورانی روسلاردا نیت ی اولدوغو بیلدیریلیر، بو حاکمیتدن یاخشسی بیر شئی گؤزله مه نین دوزگون اولمادیغی قئید اندیلیر، بورادان دا میللتین اؤز باشینا چاره قیلماسی - کوتله وی صورتده تشکیلاتلانماسی و اؤزونو قوروماق اوچون سیلاحلی دسته لر یاراتماسی ضرورتی گؤستریلیردی. داها سونرا مسلمان لارین تک باشینا روسیایا قارشسی دورا بیلمه یه جه ییندن قافقاز خالق لاری نین بیرلشمه سی، اونلارین «اؤز ریفاھی اوچون موختاریت قانون لاری نین تطبیقی نین» ضروری اولدوغو قناعتی بیان اندیلیردی. ایلك دفعه اولراق موختاریت شعارینی ایره لی سورموش بو سیاسی سندی تورک سوسیال-فئدترالیستلر کومیته سی ایضالامیشدی.^{۸۱۴} آراشدیرماچی ایراده باغیرووانین قناعتینه گؤره، بو تشکیلات ۱۹۰۵-جی ایلده گنجه ده فورمالاشماغا باشلایان قئیرت سوسیال-فئدترالیستلر پارتیاسی نین سلفی ایدی.^{۸۱۵} قئیرت ده فئدتراتیو روسیادا میلی آلیقلار اوچون موختاریت ایدئاسینی مدافعه اندیردی. گنجه نین نفوذلو شخصیتلریندن اولان علی اکبر بی رفی بی لی نین (رفی بی اوون) رهبرلیگی ایله فورمالاشان بو پارتیا تدریجاً اؤز فعالیت دایره سینی یاخین بؤلگه لرده (مثلاً، شوشادا) گئیشلندیرمیش، باکی دا بئله پولیس اونون حاقیندا آراشدیرما آپارماق مجبوریتینده قالمیشدی.^{۸۱۶} قئیرتین موختاریت، قافقاز خالق لاری نین بیرلیگی، روس حاکمیتی نین موستملکه ظلمو استقامتینده

813 - Ирада Багирова, Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века. 1900-1917, с. 165.

۸۱۴ - یئنه اورادا، ص. ۱۶۶.

۸۱۵ - یئنه اورادا.

۸۱۶ - یئنه اورادا، ص. ۱۶۷.

تبلیغات ایشلری اثرمنی-تورک ساواشی نین فیزیماشاسی، خصوصاً، بو ساواشین گنجیه سیچراماسیندان (١٩٠٥-این نوایبری) سونرا یئرلی میلی سیاسی قوه لرین فعالیتینده ده یئنی استقامت لر یارانندی. اثرمنی تجاوزونون جوغرافیاسی گئیشلندیکجه بو قوه لر عضو اولدوق لاری میللتین فیزیکی وارلیغینی قوروماق مجبوریتینده قالدیلار.

بو ضرورت ١٩٠٦-جی ایلین فئورالین ٢٠-ده جانیشین وورونتسوو- داشکوون یانیندا تشکیل اولونموش مشاوره دن سونرا داها آیدیلغی ایله اورتایا چیخدی. بو مشاوره یه اثرمنی و تورک توپلوم لاری نین هر طرف دن ١٠ نفر اولماقلا نفوذلو شخص لری دعوت اندیلمیشدی. تورک هیئتینده دعوتلی لر آراسیندا علی مردان بی توپچوباشوو، احمد بی آغایئو، عادیل خان زیادخانوو، کربلایی ایسرافیل حاجیئو، قارابی قارابی اوو، ابراهیم آغا وکیلوو، محمد بی شاهمالیئو و ب. واردی. بو مشاوره ده اثرمنی نماینده لری اساساً یئرلی مأمورلاری اتهام اندیر، دیمیش زیانین اؤده نیلمه سینی طلب اندیردی لر. تورک لر میلی موناقیشه نین اساس سببکاری نین داشناکسوتیون اولدوغونو بیلدیریب، ایکینجی سببکار اولاراق روس حاکمیتینی اتهام ائتدی لر. داشناکسوتیونو مدافعه ائتمک ایسته یین اثرمنی نماینده لرینه جاواب اولاراق عادیل خان زیادخانوو (زیاتخان) بیلدیردی: «...اگر داشناکسوتیون اؤزونون سیلاحلی قوه لرینی بوراخماسا، اوندا مسلمان لار دا اؤز سیلاحلی دسته لرینی یاراتماق مجبوریتینده قالاجاق لار. اوندا قانلی سیلاحلی توقوشمالار قاچینماز اولاجاق و گؤزل قافقاز یئنی دن قان دیزینه دؤنه جک.»^{٨١٧} سککیز گون داوام ائتمیش بو مشاوره نین ایشینده ان فعال شکیلده ایشتیراک ائتمیش احمد بی آغایئو تورک نماینده هیئتی نین فیکرینی ایفاده ائده رک هم روس حاکمیتی نین ایتریقلارینی، هم ده داشناکسوتیونون جینایت لرینی کسکین شکیلده اتهام اندیب، اولتیماتیو شکیلده بیلدیردی: «ایندیکی بئله دیر، ایندیکی بیر مسلح پارتیا اون بئش ایلدن بری تشکیل اولونوب و حکومت آدام لاری بونو بیلیم ده نه اینکی علاج ائله مه ییر، بلکه بونونلا هم عقیده دیرلر، بیزیم ایستر حکومت دن، ایستر سه ده اثرمنی لردن بئله بیر

817- Ирада Багирова, Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века. 1900-1917, с. 169.

پارتیانین آرادان گۆتورولمه یینی تمنا ائتمه ییمیز فایدا سیزدیر. بیز آنجاق اؤزوموز اؤز علاجیمیزی ائتمه لی بیک. بیزیم ده گرک موکمل و مسلح پارتیالاریمیز اولسون... بیز حکومت کی، بیز طرفدن بئله ایش لره دؤزور، گرک او بیری طرفدن ده دؤزه.»^{۸۱۸}

مشاوره، هر ایکی میللتین نماینده لریندن عبارت قافقاز جانیشینی نین یانیندا بیز باریشدیریجی کومیسسیانین یارادیلماسی قرارینی وئردی. اما بو قرار گئچکلشمه دی. باکی و گنجه نین اثرمنی اجماعسی بو کومیسسیایا نماینده وئرمکدن امتناع ائتدی. تیفلیس مشاوره سیندن سونرا دا قافقازین مختلف یئرلرینده ائتنیک اساسدا مونا قیشه لر باش وئردی. گئنرال قالا شاپوون باشچیلیغی ایله شوشا و زنگه زور او یئزدلرینه گؤندریلمیش بؤیوک حربی دسته نین ایشتیراکی ایله موسلمان قیرغین لاری داوام ائدیردی. تورک اهالی سی نین وضعیت یی دها دا پیس لشمکده ایدی. شیخ الاسلامین رهبرلیک ائدیگی نماینده هیئتی نین قالا شاپوون گئری چاغیریلماسی، بو قیرغین لاری دایاندرماق حاقیندا طلبینه قافقاز ایداره سی دفترخاناسی نین رئیس ی کلشینسکی نین جاوابی، «بو رئیئسسیالار داوام ائده جک» اولدو. تورک توپلومو مشاوره ده ایشتیرا ک ائتمیش نماینده لری نین ایفاده ائدیگی کیمی، «اؤزو اؤز علاجینی ائتمه لی ایدی.»

تورک توپلومونون سیاسی جهت دن فعال حیصه سی حرکت ه کئچدی. بو حرکتین باشیندا احمد بی آغایئو دوردو. او، ۱۹۰۶-جی ایلین اورتالاریندا بوتون قافقازی دولاشیب، مقاومتین تشکیلی ایشینه اؤندرلیک ائتدی. آرتیق او کتیا بر آییندا «قافقاز عموم موسلمان مدافع ه کومیت ه سی - دیفاعی» آدلی تشکیلاتین روس و تورک دیل لرینده تیفلیس، باکی و یئلیساوئتپول قوبئر نیلاریندا ایلک بیانامه لری یایلیدی. بو بیانامه نین بیز یئرینده دئییلیردی: «متشکل حربی قوه یه مالیک، عینی زاماندا یئنی سیلاح لارلا مجهز داشنا ک فیرقه سی، بیز طرفدن سیلاح گوجونه بوتون اثرمنی لری، دیگر طرفدن

ده قافقاز حکومتینی اوزونه تابع اندیب ان عمدہ مقصدی تعقیب اندیر: او دا قافقاز داخیلینده اولان بوتون مسلمانلاری قیریب-بیتیردیکدن سونرا اونلارین یئرینی ایشغال ائتمک دیر. اثرمنی لرین بو مقصدلرینه نایل اولدوقدان سونرا، فیکرلری قافقازدا اثرمنی خالقی اوچون میللی موسستقیل بیر ایداره یاراتماق دیر. فیرقه میزین باشلیجا مقصدی: آیری-آیری قافقاز خالقلاری آراسیندا صمیمی قارداشلیق و بیرلیک یاراتماق دیر. هرگاه داشناک فیرقه سی ناموس و صمیمیتله اؤز حرکت و فعالیتلری نین حقیقی پروقرامینی آشکار سؤیله سه و اگر بو پروقرام آیری-آیری قافقاز میللتلری نین حریت و ایستقلاللارینا تجاوز ائده جکلری ماده لری حاوی دئییلسه، او زامان بیز اؤز بیرلیک الیمیزی همیشه اونا اوزاتماغا حاضیریق. بالعکس، او قاباقد اولدوغو کیمی مسلمانلارین اوستونه خائن و قدارجاسینا هوجوملاریندا داوام ائدرسه، بیزدن لایقلی جاواینی آلا و قافقاز بیتمز-توکنمز قانلی بیر صحنه حالینا دوشر. داشناک فیرقه سی امین اولسون کی، هئچ بیر واخت بیز اؤز میللتیمیزین خرابازارلیغی و کولو اوزرینده اثرمنی میللتی نین سعادت و خوشگذرانلیق قورماسینا یول وئرمه ریک.^{۸۱۹}

تشکیلاتین قورولماسی ایشی سرعتله گئتدی. گنجه ده کی سیاسی قوروملار دا دیفاعی یه قوشولدولار. مسلمانلارین مسکون اولدوغو اویتزدلرین اکثرینده دیفاعی نین یئرلی بؤلمه لری یارادیلدی. «قاراباغ بیرلیک مجلسی» آدلانان شوشاداک یئرلی بؤلمه دیفاعی نین ان گوجلو ایستروکتورو ساییلیردی. ایراده باغیرووانین تخمین لرینه گؤره، ۱۹۰۷-جی ایله دیفاعی پارتیاسی نین عضولری نین سایی ۱۰۰۰-دن آرتیق ایدی، اونلاردان ۹۰۰-او الده سیلاح توتا بیلن دؤیوشچولر ایدی.^{۸۲۰} ائله همین ۱۹۰۷-جی ایلین آوقوستوندا ینلیساوئتپول قوبترناتورو دیفاعی نین فعالیتی حاقیندا راپورتوندا یازیردی کی، «...بو پارتیانین [یئرلی] کومیتهلری، اؤزونون کاسساسی [صندوق]، پروقرامی و خئیلی طرفدار ی وار. اونلار ینلیساوئتپول قوبترنیاسی نین یالنیز

819 - Mirza Bala Mehmetzade, Milli Azerbaycan Hareketi. Milli Az. Müsavat Halk Fırkası Tarihi, s. 58-59.

820 - Ирада Багирова, Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века. 1900-1917, с. 172.

شوشا، زنگه‌زور، کاریاگین و جاوانشیر اوئیزدلی نین ساکین لریندن عبارت دئییل، بو قوبئر نیاین بوتون باشقا مرکز لرینده، حتی دیگر یئرلرده ده وار. بو پارتیانین رهبرلری نین ترکیبینه و اونون تبلیغاتی حاقیندا بعضی ناتامام معلومات لارا اساساً، بو پارتیا اؤزونون سیاسی ماهیتینه گؤره دئموکراتیک گؤرونور، واخت کئچدیکجه آچیق شکیلده سوسیال-دئموکراتیا مفکوره‌سی پرنسیپلرینی تبلیغ ائده‌جک، اما میللی زمینده»^{۸۲۱}

پارتیانین پروگرام لایحه‌سی احمد بی آغایئوین رئاکتورو اولدوغو ایرشاد قزئتینده (۱۳ اکتیابر ۱۹۰۶) چاپ ائدیلدی. بو پروگراما گؤره، دیفاعی نین اساس مقصدی خالق یاشینا گلن فلاکت لردن خلاص ائتمک و اونو گئرلیگی پنجه سیندن قورتارماق ایدی. بونون اوچون معارف و سیلاحلی گوج اساس واسطه لر حساب ائدیلمدی. سوسیال مسئله لره، خصوصاً تورپاق مسئله سینه مناسبتی دؤورون سوسیال-دئموکرات پارتیالاری نین پروگرامینا او یغون ایدی.

دیفاعی آز بیر زاماندا خالقین ایچینه گریب، اونون تشکیلاتلارناماسی استقامتینده دقته دیر ایشلر گؤره بیلدی. پارتیا عضولری بیر قایدا اولاراق خئیریه جمعیتلری نین (باکی داککی مرکزی موسلمان خئیریه جمعیتی، نجات، نشر معارف، گنجه ده کی جمعیتی-خئیریه، شوشا داککی هیدایت) چتیری آلتیندا فعالیت گؤستریردی لر. یئلساوا تپول قوبئر ناتورو راپورتوندا یازیردی کی، کنده گلن دیفاعی عضولری اقتصادی احتیاج لاری اؤیرنمک بهانه سی ایله جاماعات قارشسی سیندا چیخیش ائدی ر، شریعت قایدالارینی یادا سالیب، حیوان اوغورلوغونون، قولدورلوغون، قان داواسی نین یول وئریلمز ایشلر اولدوغونو بیلدیریر، اثرمنی لرله موناقیشه لردن چکینمه یه چاغیردی لار. بو طلبلری یئرینه یئتمه یین لرین خالق قارشسی سیندا مسؤولیت داشیدیق لاری دا خاتیرلادی لیردی. سونرا توپلانمیش جاماعات «شریعت قایدالاری ایله یاشایاجاق لاری» حاقیندا آند ایچمه یه دعوت ائدی لیردی. ائله بورا داجا پارتیا فعال لاری گؤزو توتدوقلاری آدام لاری

خصوصی مراسیمله آند ایچدیرییر، اونلاری دیفاعی نین عضولری سیراسینا قبول ائدیردیلر.^{٨٢٢} نیلیساوئتپول قوبئرناتورو داها سونرا علاوه ائدییر کی، قاراباغین چوخ یئرینده حاکمیتین وئردیگی قانونلارا دئییل، بو پارتیانین یئرلی بؤلمه لرینه («کومیته لره») مراجعت ائتمک میلی اؤزونو گؤستیریر. کومیته ده شیکایتچی نین شیکایتینه «چوخ تئز و عدالتله باخیلییر؛ گوناهاکارلار جدی و تأخیره سالینمادان جزالاندیریلیرلار.»^{٨٢٣} قوبئرناتور، دیفاعی پارتیاسی نین پئرسپئکتیولری حاقیندا دئییر: «من اینانیرام کی، دیفاعی پارتیاسی چوخ سرعتله بؤیویه جک و تئزلیکله قافقازین بوتون موسلمان اهالی سینی احاطه ائده جک. بیر نئجه آی بوندان اول دیفاعی پارتیاسی آدی حاقیندا هئچ کس هئچ نه ائشیتمه میشدی، ایندی اونو هامی تانییر، هامی اونون فعالیتینی بیه نیر، هامی اونا اینانیر. پارتیا نماینده لرینه قارشلی رئرئسسیالاردان احتیاطلاندىقلاری اوچون هامی پارتیا عضولرینی و اونلارین فعالیت لرینی جدی شکیلده گیزله دیرلر. آیدین دیر کی، پارتیا عاغیللی، احتیاطلی، آردیجیل، دوروست و صمیمی آداملارین اینده دیر.»^{٨٢٤}

تبلیغات و مدنی-معارف ایشلریندن باشقا دیفاعی نین اساس فعالیت استقامت لریندن بیر ده جینایتکار حساب ائدیگی شخص لرین جزالاندیریلماسی ایدی. بو مقصدله خصوصی تئررور قروپلاری یارادیلیمیشدی. دیفاعی نین ایلك بؤیوک تئررور آکسیاسی یوخاریدا آدی چکیلیمیش شوشانین کئچمیش گئنئرال-قوبئرناتورو قولوشاپوو اولدو. اوندان سونرا دفترخانا رئیسلی کلئشینسکی قتل ائدیلدی. داها سونرا موسلمان اهالییه ظلم ائتمیش باشقا حاکمیت نماینده لری دیفاعی عضولری نین گولله سینه توش گلدیلر. روس حاکمیتی نین مسلمانلارا مناسبتده یول وئردیگی جینایت لرده ایشتییراک ائتمیش، یا بو حاکمیتله امکداشلیق ائتمیش (مثلاً، خبرچیلیک ائتمیش) بیر نئجه یئرلی موسلمانین دا دیفاعی نین قارا سیاهی سینا دوشمه سی حاقیندا فاکتلار معلوم دور. هر قتل حادثه سیندن

٨٢٢ - یئنه اورادا، ص. ٢٠.

٨٢٣ - یئنه اورادا.

سونرا دیفاعی بیانات وئریر، قتلین سببینی ایضاح ائدیردی.^{۸۲۵}

روس انقلابی نین سنگیمه سی، داها سونرا ایسه هدفینه چاتمماسی ایله چار حکومتی انقلابچی گوج لره قارشى هوجوما کئچدی. سون درجه فعاللاشان و قافقازدا گئرجک گوجه چئوریلن دیفاعی پارتیاسی حکومتین دقتیندن کناردا قالا بیللمزدی. ۱۹۰۸-جی ایلین مارتیندا گنجه قوئرنیاسیندان جانیشینه گؤندریلن «چوخ گیزلی» قریفالی [مؤهورلو] سندده مارت آیی عرضینده دیفاعی نی تامامیله اورتادان قالدیرما فعالیت لری نین داوام انده جه یی بیلدیریلیردی. عینی زاماندا پارتیانین باکی داکى مرکزی کومیته سی نین لغو ائدیلمه سیله آرزو ائدیلمن نتیجه یه واریلما یا جاغی گؤستریلمکده یدی. تکلیف ائدیلمه یی: «دیفاعی پارتیاسی نین فعالیتینه تامامیله سون قویماق اوچون بو پارتیانین باشچی سی احمد بی آغایو باشدا اولماق اوزره مرکزی کومیته نین بوتون عضولری گونئی قافقازدان سورگون ائدیلسین.»^{۸۲۶}

احمد آغایو و دوست لارینا قارشى تعقیبالر و جزا تدبیرلری باشلادی. مطبوعاتدا بو «گؤرکملی پان-تورکیست» علیه نه فارالاما کامپانیاسی باشلادی، پولیس اونو اله کئچیرمک اوچون حرکت کئچدی. دوستلاری نین ائوینده آیالارلا قالماغا مجبور اولان احمد آغایو اوچون آرتیق باکی دا فعالیت گؤستریمک ایمکانی قالمامیشدی. عینی زاماندا عثمانلی دؤولتینده ۲-جی مشروطیت اعلان ائدیلمیش، اولدن تانیدیغی دوست لاری اقتدارا گلیمیشدی. او، ایستانبولا گئتمه یه قرار وئردی و ۱۹۰۹-جو ایلین اورتالاریندا بو شهره یئرلشدی. بئله جه احمد آغایوین آذربایجان داکى فعالیتی سونلانمیش اولدو.

هله ۴۰ یاشیندا اولان احمد آغایو میلی آزادلیق حرکتی نین ایدئولوگو،

۸۲۵ - گنیش بیلگی آلماق اوچون، مثلا، باخین:

Ирада Багирова, Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века. 1900-1917, с. 183-186; Vilayət Quliyev, Ağaoglılar, s. 22-25; Naki Keykurun, Azərbaycan İstiklal Mücadelesinin Hatıraları (1905-1920), Ankara: İlke, 1998, s. 29-45;

826 - Документы по русской политике в Закавказье, с. 43.

ایلك گوجلو میللی پارتیانین (دیفاعی) قوروجوسو، تاننیمیش قزئتجی - یازار اولاراق آرتیق اؤزونو تصدیق ائتدیرمیش بیر شخصیت ایدی. اونون و علی بی حسینزاده نین آذربایجانلی ترک ائتمه سی اولکه اوچون بؤیوک ایتکی ایدی. دوشمن لری اونون مهاجرت ائتمه سیندن سئویندی لر، میللی کسیم ایسه اونلارین یئرلری نین بوش قالماسینی قیسا مدتده حس ائتدی. علی عابباس موزنوب، احمد آغایو و علی بی حسینزاده نین اولکه نی ترک ائتمه لریندن آز سونرا یازیردی: «اونلارین گنیشی قافقاز خالقینی باشسیز، بؤیوکسوز قویماق دیر. چونکو او جناب لار دیلسیزلرین دیلی، کارلارین قولاغی، کورلارین گؤزویبدو. قیسا جاسی، [اونلار] ... قافقاز مسلمان لاری نین آتالاری ایدیلر.»^{۸۲۷}

میللت-دؤولت (۱۹۱۸-۱۹۲۰)

داوام ائدن محاریبه و جبهه ده کی مغلوبیت لر، حیات سویه سی نین آشاغی دوشمه سی و تعطیل حرکاتی ۱۹۱۷-جی ایلین فئورالیندا روسیانین پایتاختیندا درین سیاسی بحران یاراتدی. مارتین ۱۲-ده (کؤهنه ایستیل له فئورالین ۲۷-ده) دؤولت دوماسی نین بوراخیلما سیندان سونرا پئتروقرادا عصیان باشلادی. ایمپئریانین ایداره سینی اؤز الینه آلمیش دؤولت دوماسی نین ایجراعیه کمیته سی یئنی حؤکومت تشکیل ائتدی. مارتین ۱۵-ده مونا رخ ۲-جی نیکولای تاخت-تاجدان امتناع ائتدی. ۳۰۰ ایلیک رومانوو خاندانی چؤکدو.

انقلابین ایلك گون لرینده دؤولت دوماسی نین گونئی قافقازدان اولان دئپوتات لاری نین تشبؤشو ایله گونئی قافقازین /زاقافقازیانین ایداره سی اوزره خصوصی کمیته (Osobiy komitet dlya upravleniya Zakavkazya Ozakom -) یاراندى اوزاکومون صدری و.آخارلاموو، عضولری م.ای. پاپاجانوو، م.ی. جفروو، ک.ا. باشیدزی و پ.ن. پئرنوئرئو تعیین ائدیلدی لر اوزاکومون یارانماسی حاقیندا موقتى حؤکومتین قرار و تعلیماتینا اویغون اولاراق کمیته یه موقتى حؤکومت آدیندان گونئی قافقازدا فعالیت اوچون

گنىش مولكى حاق لار وئريلدى. ^{۸۲۸} باشقا سۆزلە، اوزاكوم موقتى حۇكومتين بورادا كوللكتيو جانيشيني اولوردو.

بورژوا-دئموكراتيك انقلابيندان جمعيتين مختلف طبقه لرى اؤز احتياج لارى نين اؤده نيلمه سى اوميدىنده ايدى. چوخ ميللتلى روسيادا مظلوم خالق لار دا ميللى حاق لار آلماق اوميدىنده ايدىلر. اؤزونو روسيا مونارخياسى نين حقوقى وارثى اعلان ائتميش موقتى حۇكومت وئردىگى ايلك قرارلاردان بيرى ايله ميللى و دىنى محدوديت لرين لغو اولوندوغونو اعلان ائتدى. موقتى حۇكومتين ميللى پروقرامى نين اساسىنى كادئت (خالق آزادلىغى) پارتياسى نين پروقرامى تشكيل ائدىردى. بو پارتيا روسيانين بۇلونمزلىگى پرىنسىپىنى مدافعه ائدىر، «مدنى اؤزونو تعيين آزادلىغى» دئيىلن فورمول ايره لى سوروردو. او، يالنىز پولشا و فينلانديانين گنىش اؤزونو اداره حاق لارنى تانييدى. ديگر بۇيوك عموم-روسيا پارتياسى اولان ائستلر لرين (سوسيال-رئوليوسيونئرلر، سوسيال-انقلابچى لار) ماى آييندا اولموش ۳-جو قورولتايىندا «خالق لارين ائتنوگرافيك يئرلشمه سى چرچيوه سينده اراضى ميللى موختاريته ماليك فئدراتيو دئموكراتيك رئسپوبليك» فورمولو قبول ائدىلدى. كادئت و ائستلر كيمي مئنشئويكلر ده ميللى مسئله نين حلينى گله جك مۇسس لر مجلسينه حواله ائدىر، بورادا ميللى-مدنى موختاريت پرىنسىپىنى مدافعه ائده جكلرينى گۇستىريدىلر. ان جاذبه دار شعارلارلا چيخيش ائدن بولشئويكلر صلح، تورپاق كيمي طلب لرله يانشى، اؤز مقدراتىنى تعيين ائتمك حاقىنى تانيدىقلارى يۇنده تبليغات آپايردىلار. لاكين رس د ف (ب) پ-نين آپرئل كونفرانسى نين قطعنامه سينده بو حاق (آيرىلىب آيريجا دؤلت قورماق) يالنىز مظلوم ميللت لرين پرولئتارياتىنا وئريلمه سى شرطى ايله قبول ائدىلير، اوسته ليك معنالى-معنالى قئيد ائدىليردى كى، «ميللت لرين سربست آيريلماسى حاقى مسئله سىنى بو و يا باشقا واختدا آيريلماسى نين مقصدده اويغونلوغو مسئله سى ايله قطعياً قارىشديرماق اولماز». ^{۸۲۹}

بئله لیکله، عموم-روسیا مقیاسلی سول پارتیالار مظلوم میللت لره بعضی محدود حاق لار نظرده توتور (ساع لار قطعی شکیلده «واحد و بؤلونمز روسیا» طرفداری ایدی لر)، لاکین بونو مؤسس لر مجلسی نین توپلانماسینا قدر تأخیره سالیردی لار. اکثریتی ائسئر و مئنشئویک لردن عبارت اولان و موقتى حؤکومتیه گوجلو آلتئرناتیوه چئوریلن سووئتلرین ا-جى عموم-روسیا قورولتاییندا (یون) قبول ائدیلمیش قطعنامه ده گؤستریلیدی: «قورولتای، میللی مسئله لرین مؤسس لر مجلسینه قدر هئچ کس دن سوروشمادان، روسیادان اونون آیری-آیری حیصه لری نین آیریلماسی یولو ایله حلی جهدلری نین علیینه اولدوغونو بیلدیریر.»^{۸۳۰}

روسیانین باشقا موستملکه لرینده اولدوغو کیمی آذربایجان دا دا خالق لار دوشمنی چاریزمین دئوریلمه سی اجتماعی-سیاسی حیاتدا بؤیوک جانلانما یاراتدی. میللی حرکات یئنی مرحله یه قدم قویدو.

آذربایجان دا یئرلی دؤولت حاکمیتینی بیر نئچه اورقان حیاتا کئچیریدی. ان گوجلو قوه مرکزی اجتماعی تشکیلات لارین اجرائیه کمیته لری ایدی. آیری-آیری شهرلرده موسلمان میللی شورالاری و باشقا میللی شورالار (کومیته لر) یارانیردی. اونلار بلدییه ایداره لری ایله بیرلیکده شهرلرین ایداره سینده بؤیوک رول اویناییردی لار. باکی دا باشقا شهرلردن فرقلی اولراق نسبتاً گوجلو سووئت وار ایدی. آذربایجان داکی سیاسی قوه لره گلدیکده ایسه ایلك نؤبه ده فئورال انقلابیندان سونرا لئقال [مجاز] فعالیتیه کئچمیش موسلمان دئموکراتیک پارتیاسی موساواتی (۱۹۱۱-جی ایلده یارانیب، صدری ممد امین رسولزاده) گؤستریمک لازیم دیر. مارت آبی نین سون لاریندا نصیب بی یوسف بی لی نین باشچیلیغی آلتیندا گنجه ده تورک عدم مرکزیت پارتیاسی یارانیب، فعالیتینی گئنیشلندیرمکه ایدی. علی مردان بی توپچوباشوو (توپچوباشی) و فتحعلی خان خویسکی نین باشچیلیق ائتدی ک لری موستقیل دئموکراتیک قروپ لیبرال-دئموکراتیانی تمثیل ائدی ردی. رس د ف پ-نین یئرلی تشکیلاتی - هوممت ده فعالیتینی برپا ائتمکله مشغول ایدی (صدری نریمان نریمانوو). گنجه ده کی اتحاد اسلام

پارتیاسی ایله باکی داکی روسیادا موسلمانلیق پارتیاسی نین قالیق لاریندان اتحاد پارتیاسی میداننا چیخمیشدی (عیسی بی آشوربیلی، قارابی قارابی اوو). باکی دا روس پارتیالاری خریستیان اهالی آراسیندا گوجلونفوذا مالیک ایدی. داشناک و باشقا اثرمنی پارتیالاری نین یئرلی اثرمنی اجماعسی اولان شهرلرده اؤزکلری وار ایدی.

میللی سیاسی قوه لرین آذربایجانین گله جه بیننه مناسبتی ۱۹۱۷-جی ایلین آپریلین ۱۵-۲۰-ده باکی دا کئچیریلن قافقاز مسلمان لاری قورولتایندا آیدین اولدو. بورادا آذربایجان، گورجوستان، اثرمنیستان و شیمالی قافقاز مسلمان لاری سیاسی تشکیلات لاری نین نوماینده لری ایشتیراک ائدیردیلر. قورولتاین صدری توپچوباشوو ایدی. موساوات و تورک عدم مرکزیت پارتیاسی مستقبل دئموکرات لارلا بیرلیکده روسیایین دئموکراتیک فئدراتیو رئیسوبلیکایا چئوریلمه سی و آذربایجانا گئیش اراضی-میللی موختاریتین وئرلمه سی حاقیندا قرار لایحه سی ایله چیخیش ائدیلر.^{۸۳۱} لاکین ساغدا ایسلامچی لار (اتحادچی لار)، سولدا سوسیالیستلر، بولشویکلر، مئنشویکلر روسیایین اراضی بوتولوگونون قورونماسینا طرفدار ایدیلر. هوممتچی نریمان نریمانوو «روسیا فهله و کندلی لری نین قیرمیزی بایراغی» آلتیندا بیرلشمه یه چاغیریدی.^{۸۳۲} اوزون و کسکین مباحثه لر نتیجه سینده کومپرومیس [سازش] قرار قبول ائیلدی: «آ) قافقاسیا مسلمان قورولتایی میللی-سیاسی مقصده عاید مسئله نی مذاکره ائده رک مسلمان قوم لاری نین منافعی ان زیاده تأمین ائدن روسیا شکل ایداره سی نین محللی فئدراسیا اساسی اوزرینه قورولو جو مهوریت مجتمعا نام [دئموکراتیک، فئدراتیو رئیسوبلیکا] اولدوغو قبولاً قرار وئریر؛ ب) ایسلام دینینده اولان بوتون قوم لارین روحانی و مدنی ارتباطینی نظره آلاق قافقاسیا مسلمان قورولتایی بوتون روسیا مسلمان لاری اوچون وضع قوانین صلاحیتینه

831- ARDA, fond 894, siyahı 10, iş 149, vərəq 79, 82; ARDA, fond 970, siyahı 1, iş 18, vərəq 3; Каспий, 20.04.1917, 21.04.1917; И.А.Гусейнов, Историческое значение большевистского лозунга «Независимый Советский Азербайджан», с. 206-207.

832- Azərbaycan tarixi, c. 3, I hissə, s. 29.

مالیک عمومی بیر ایداره تشکیلینی لازیم گؤرور.»^{۸۳۳} دئموکراتیک، فئدئراتیو روسیا داخیلینده میللت لره اراضی-میللی موختاریت شعارا مایین ۱-۱۱-ده موسکوادا کئچیریلیمیش عموم-روسیا مسلمان لاری قورولتاینیدا آذربایجان دئموکراتیاسی طرفیندن مدافعه ائدیلدی. م.ا.رسولزاده نین تکلیف ائتدیگی «میللی-اراضی فئدئراتیو اساس لاردا دئموکراتیک رئیسپوبلیکا» تئزیسی قورولتای طرفیندن قبول ائدیلدی.^{۸۳۴} دها سونرا غیر روس خالق لارین یون آییندا کیئوده توپلانیمیش قورولتاینیدا دا بو شعار اویغون گؤرونودو. بورادا یارانیمیش موختاریتچی لر بیرلیگی آدلی تشکیلاتین صدر معاوینی ع.م.توپچوباشوو سئچیلدی.^{۸۳۵} آذربایجانین سیاسی پئرسپئکتیوینه مناسبت حاقیندا فیکرین فورمالاشماسینا ۱۹۱۷-جی ایلین اوکتیابرین ۲۶-دان ۳۱-دک باکی دا کئچیریلیمیش تورک عدم مرکزیت دئموکرات پارتیاسی - موساواتین ا-جی قورولتاینین خصوصی رولو اولدو. قورولتای تورک عدم مرکزیت پارتیاسی ایله موساواتین بیرلشمه پروسسینین باشا چاتدیردی. آذربایجانین آوانقارد سیاسی قوه سینه چئوریلیمیش موساواتین پروقرامیندا دئموکراتیک، فئدئراتیو روسیا ترکیبینده آذربایجانا گئنیش اراضی-میللی موختاریت طلبی تثبیت ائدیلدی. تورک خالق لاری آراسیندا فئدئراسیانی یارانماسی دا نظرده توتولوردو.^{۸۳۶}

833 - Mehmet Emin Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, s. 38; Mirza Bala Mehmetzade, *Milli Hareketi*. Milli Az. Műsavat Azerbaycan Halk Fırkası Tarihi, s. 80.

۸۳۴ - باخین:

Революция и национальный вопрос, т. 3, Москва, 1930, с.294-305; Программные документы мусульманских политических партий 1917-1920 гг., Оксфорд, 1985, с. 9-33; İhsan İlgar, *Rusya'da Birinci Müslüman Kongresi*, Ankara: Kültür Bakanlığı yayınları, 1990; Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, İstanbul: Türk Tarih Kurumu yayınları, 1985, s. 270-289.

835 - Mirza Bala Mehmetzade, *Milli Hareketi*. Milli Az. Műsavat Azerbaycan Halk Fırkası Tarihi, s. 80.

836 - ARDA, fond 894, siyahı 10, iş 60, vərəq 1-21; Mirza Bala Mehmetzade, *Milli Hareketi*. Milli Az. Műsavat Azerbaycan Halk Fırkası Tarihi, s. 84-86.

بیر سؤزله، ۱۹۱۷-جی ایلین پاییزینا دوغرو ان بؤیوک سیاسی نوفوذا مالیک اولان میلی-دئموکراتیک قوه لر میللی دؤولت (ایلک مرحله ده گنیش اراضی-میللی موختاریت فورماسیندا) تزیسینی ایره لی سورهرک، باشقا غیر روس خالق لارلا بیر سیرادا تکامل یولو ایله میللی حاق لارین الده ائدیلمه سی اوغروندا مبارزه یه قوشولموش، اؤز اومیدلرینی مؤسس لر مجلسینه باغلامیشدی لار. اتحادچی و سوسیالیست لر ایسه بولشئویک جبهه سینده اونیتار [واحد] دؤولت و مدنی موختاریت اوغروندا مبارزه آپاریردی لار.

۱۹۱۷-جی ایل نو یابری ن ۷-ده پئتربورقدا بولشئویک لرین حاکمیتی غیر قانونی یوللا اله کئچیرمه لری اؤلکه ده یئی سیاسی دوروم یاراتدی، سیاسی پروسس لر بو حادشه ایله داها دا سرعتلندی. روسیانین هر طرفینی آنارخیا [هرج و مرج] بورودو. اوردو دسته-دسته جبهه نی ترک ائتمه یه باشلادی. هله اؤزونو مؤحکم لندیرمه میش بولشئویک حؤکومتی دورمادان دیرئکتیولر [فرمان لار] وئریر، عسگر لره صلح، کندلی لره تورپاق، فهله لره فابریک-زاوود وعد ائدیردی. روسیانین مظلوم میللت لرینه ایسه ۱۵ نو یابر تاریخلی بیان نامه ایله «آپرلیب، آریجا دؤولت تشکیل ائتمه یه قدر تعیین مقدرات» حاقی وئریلیدی. روسیا و شرقین موسلمان زحمتکش لری ایسه لئنین و ایستالین مشهور موراجعتینده (۳ دئکابر) ایسه ایسته دیک لری کیمی اؤز حیات لارینی قورماغا دعوت اولونوردو.^{۸۳۷} بولشئویک لرین بو سندلری گونئی قافقازداکی میللی قوه لره اول لر مثبت تأثیر ائتسه ده، حاکمیتی غیر قانونی یوللا اله کئچیردیک لری اوچون یئی سووئت حؤکومتی بورادا قبول ائدیلمه دی. ماراقلی دیر کی، عمومیتله، گونئی قافقاز، ائله جه ده آذربایجان میللی قوه لری پسیخولوژی جهت دن روسیادان هله قوپامیشدی. نو یابری ن ۲۴-ده اوزاکوم لای برلیکده زاقافقازیادان اولان بوتون سیاسی قوه لرین ایشتیراکی ایله تیغلیسده چاغیریلیمش موشاویره ده قرارا آلیندی کی، عموم-روسیا مؤسس لر مجلسی توپلانانا قدر زاقافقازیا اؤزونو موستقیل ایداره ائتمه لی، سئچکی لر کئچیری ب، اؤز نو ماینده لرینی بو عالی قانون وئریجی

اورقانا گؤندرمهلى دير. بير نئچه گون دن سونرا يئرلى موقتى حؤكومت - زاقافقازيا كوميسسارليغى (زاقافكوم) ياراندى.^{٨٣٨} بۇلگه ده كى ميللت لرى و اساس سياسى قوه لرى اؤزونده تمثيل ائتيديگينه باخماي اراق، زاقافكوم دا سلفى كيمي ضعيف ايدى و آرتان آنارخيانين قارشى سيني آماغا قاديير دئييلدى.

بو زمان گونى قافقازين بين الخالق دوروموندا اساسلى ديشيكليرك باش وئيردى. نويابر آيندا سووت حؤكومتى آلمانلارا باريشيق حاقيندا موراجعت ائتميش، دئكابردا برئت-ليتووسك شهرينده باريشيق امضالانميش، صلح دانيشيقلارينا باشلاميشدى. ائله بو زمان قافقاز جبهه سى نين كوماندانى وهيب پاشا باريشيق حاقيندا زاقافكوم^{٨٣٩} موراجعت ائتدى. دئكابري آي نين ١٨-ده قافقاز و عثمانلى اوردولارى نين نومائنده لرى آراسيندا حربى عملياتلارين دايدانديريلماسى حاقيندا سازش امضالاندى.^{٨٣٩} ١٩١٨-جى ايلين يانوارين ايلك گونلرينده وهيب پاشا گئري چكيلن ائرمنى حيصه لرى نين يئرلى اهالى يه قارشى وحشيليرك لرينى قئيد ائنده رك صلح باغلاماق تكليفى ايله زاقافكوم يئنى دن رسمى موراجعت ائتدى. لاكين زاقافكوم يانوار آي نين ١٨-ده آچيلاجاق عموم-روسيا مؤسس لر مجلسى نين صلاحيتى اولمادان دانيشيقلارا باشلاماغا حاضير اولماديغىنى بيلديردى.^{٨٤٠} لئنين ائله بيرينجى ايجلاسدان سونرا مؤسس لر مجلسى نى داغديب، روسيادا پارلامنتلى دئموكراتيانين يارانماسى پئرسپئكتيوى نين اوستوندن خط چكميش اولدو. لئنين ين بو قرارى گونى قافقازدا يئنى سياسى بحران ياراتدى. قافقاز دئموكراتياسى نين طالعنى باغلاديغى مؤسس لر مجلسى آرتيق يوخ ايدى، و، آرتيق اؤز اوميدينه بوراخيلميشدى و چيخيش يولو

838 - Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, Тифлис, 1919, с. 7-10; Firuz Kazemzadeh, The Struggle for Transcaucasia (1917-1921), New York, 1951, p.57.

839- Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, с. 11-23; Akdes Nimet Kurat, Rusya ve Türkiye, Ankara: Türk Tarih Kurumu yayınları, 1990, s.332-334.

840 - Адрес-календарь Азербайджанской Республики на 1920-й год, Под ред. А.М. Ставровского, Баку, 1920, с.4.

آراماق مجبوریتینده قالیشدی.

اوزون مذاکره لردن سونرا فنورالین ۲۵-ده تیفلیسده مؤسس لر مجلسینه سئچیلیمش نوماینده لردن عبارت زاقافقازیا سئیمی [مجلسی] توپلانندی. سئیم، هر شئی دن اول عثمانلی ایمپراتورلوغو ایله محاریبه پروبلئم لرینی حل ائتمه لی ایدی. بو آزمیش کیمی، اوچ گون دن سونرا بولشویک حؤکومتی نین برئست-لیتوووسکدا آلمانیا و تورکییه ایله امضالادیغی موقاوایله یه اساساً اردهان، کارس و باتوم تورکییه یه وئریلدی. لاکین سئیم حؤکومتی صلح موقاوایله سی نین بو بندینی تانیما دیغینی بیلدیریب، مارتین ۱۴-ده عثمانلی نوماینده لری ایله ترابزون دا رسمی دانیشیق لارا باشلادی.^{۸۴۱} سئیم نوماینده هئیتی نین قارشیسینا تورکییه ایله صلح موقاوایله سی امضالاماق، شرقی آنادولو اوچون تعیین مقدرات حاقی، او جمله دن «تورکییه اثرمنیستانی» اوچون تورک دؤولتی داخیلینده موختاریت الده ائتمک وظیفه سی قویموشدو. باغلانا جاق صلح موقاوایله سی نین اساسیندا روسیانین تورکییه ایله محاریبه دن اولکی دؤولت سرحدی نین برپاسی دورمالی ایدی.^{۸۴۲}

ترابزون ساحیلینه چیخار-چیخماز گورجو نوماینده لری بورادا اولان آلمان لارلا علاقه یارادیب، اونلاری دانیشیق لارین گنیشینه جلب ائتمک و عثمانلی لارین آغیر صلح شرطلری قارشیسیندا اونلارین یاردمیندن استفاده ائتمه یه جهد گؤسترديلر. عثمانلی نوماینده هئیتی نین ترکیبینه آلمان حربی موشاویری اوتتو فون-لوسسوون اولماسینا باخمایاراق، گورجولر آلمان لارلا بیرباشا علاقه قورا بیلمه دیلر.^{۸۴۳}

۸۴۱- آیرینتیلی بیلگی اوچون باخین:

ARDA, fond 970, siyahı 1, iş 6, vərəq 1-2; Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, с.52-88; Akdes Nimet Kurat, Rusya ve Türkiye, s. 467-468.

842 - Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, с. 137; С.Т.Аркомед, Материалы по истории отпадения Закавказья от России, Тифлис, 1923, с.17.

843- Г.В.Пипия, Германский империализм в Закавказье в 1910-1918 гг., Москва, 1978, с. 98.

مارتین ۱۳-ده داغیستان نو ماینده لری ایبراهیم حیدروو و مصطفی بی آذربایجان نو ماینده سی م. مئهدیئوله بیرلیکده عثمانلی نو ماینده هئیتی نین باشچی سی رائوف بی له گیزلی گؤروش کئچیردیلر. اونلار عثمانلی آوردوسونون قافقازا ایره لیله مه سینی گؤزله دیک لرینی، اینگیلس لرین اثرمنی لری تشکیلاتلاندیردیغینی، بولشئویک نفوذونون قافقازدا آرتماسی نین مسلمانلار اوچون بؤیوک تهلوکه اولدوغونو آنلاتدیلار. م. مئهدیئو صلح مذاکره لری نین آنجاق ایندیکی قافقاز حؤکومتی نین اؤزونو رسماً موستقیل بیر حؤکومت اعلان ائتمه سی ایله مومکون اولاجاغینی دئدی.^{۸۴۴}

رسمی دانیشیق لار باشلانارکن عثمانلی هئیتی نین باشچی سی مذاکره لرین مثبت نتیجه وئرمه سی مقصدی ایله هر شئی دن اول «قافقاز جومهوریتی نین» رسمی ایستاتوسونو بیان ائتمه سینی ایسته میش، بو دؤولتین ماهیتی، فورماسی، سیاسی و انضباطی قورولوشو، عینی زاماندا یئنی دؤولتین یارانماسی اوچون بین الخالق حقوقون طلب ائدیگی شرط لری یئرینه یئتیرمه سی حاقیندا دقیق بیاننامه طلب ائدی. گونئی قافقازین بین الخالق - حقوقی دورومو حاقیندا نو ماینده هئیتی جاواب بیاننامه سینده «اؤز موستقیللیگی حاقیندا خارجیجی دؤولت لره بیان و راتیفیکاسیا [تصدیق] ائدیلمه مه سینه باخمی اراق، زاقافقازیانین دئی-فاکتو [موستقیل] دؤولت اولماسینی» و برئست-لیتووسک صلح موقایله سینی تانیمادیغینی بیلدیردی. لاکین عثمانلی نو ماینده هئیتی ۱۶ مارت تاریخلی بیاننامه سینده «برئست-لیتووسک صلح موقایله سی امضالانان واخت زاقافقازیا اؤزونو روسیا فئدئراتیو رئسپوبلیکاسی نین ترکیب حیصه سی حساب ائدیگیندن، اؤزو موستقیللیگینی تانیتماق اوچون هئچ بیر ایش گورمه دیگیندن، دؤولت سرحدلرینی معین ائتمه دیگیندن قافقاز نو ماینده هئیتی نین برئست-لیتووسک صلحونون قافقازا عاید حیصه سینی تانیمادیغی حاقیندا بیاننامه نی» غیر مقبول حساب ائدیگینی بیلدیردی.^{۸۴۵}

844 - Akdes Nimet Kurat, Rusya ve Türkiye, s. 80.

845 - ARDA, fond 970, siyahı 1, iş 3, vərəq 2-7; Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, с. 116-119; Akdes Nimet Kurat, Rusya ve Türkiye, s. 469-470.

بیاننامه لمر موبادیله سیندن سونرا مؤوقع لمر تام آیدینلاشدی: عثمانلی نوماینده هییتی برئست-لیتووسک صلح موقایله سی امضالاندیغی واخت قافقازین اوزونو روسیانین ترکیب حیصه سی حساب ائدیگی و هله ده مستقیلیگی حاقیندا رسمی بیاننامه وئرمه دیگی اوچون موقایله شرطلرینه اویغون اولراق کارس، ارداهان و باتوم سانجاق لاری نین بوشالدیلما سی تقدیرینده صلح دانشیق لارینی داوام ائدیرمک نیتینده ایدی؛ سئمین نوماینده هییتی اونا وئریلمیش صلاحیت لمر چرچیوه سینده عثمانلی لارین طلب لارینی مذاکره ائتمه یه قادیر اولمادیغیندان، رسمی دانشیق لاری صونعی صورتده اوزاتماقلا مسئله نی سئمین مذاکره سینه وئرمک مجبوریتینده قالدی. بو آرادا گورجو و اثرمنی نوماینده لری آیری-آیریلیقدا عثمانلی هییتی نین باشچی سی ایله تماس قوروب، اؤزلری اوچون بعضی گذشت لرده ائتمه یه چالیشیردی لار. سئیم هییتی نین باشچی سی چخنکنکلی گیزی گؤروشده رائوف بیی باتومون گورجولره وئریلمه سی، اوسته لیک کارس سانجاغیندا اثرمنی لره موختاریت کیمی بعضی گذشت لرده ائدیلمه سی ضرورتینه ایناندرماغا چالیشمیش، سونونجو فیکرینی «اثرمنی لری بوسوتون اینگیلیس لری قوجاغینا آتیلما لارینا مانع اولایله جه بی» ایله اساسلاندرماغا چالیشمیشدی؛ اثرمنی نوماینده سی خاتیسوو دال آلتیندان رائوف بیین یانینا آدم گؤندریب، گیزی گؤروشمک آرزوسوندا اولدوغونو بیلدیرمیشدی. خاتیسووون گؤندر دیگی نامه یه گوره، حال-حاضریدا عثمانلی دؤولتیندن قاچان ۴۰۰ مین اثرمنی، سیاستچی لره تضیق گؤستریب، اونلارین مقدراتی نین تعیینی و حلّی مسئله سینده اصرار ائدیرمیش لار. خاتیسوو بو اثرمنی لری نین کئچمیش یوردلارینا دؤنمه لری و عثمانلی ایداره سینده «حیات حاقی» الدهه ائتمه لری ایله مسئله نین حلّ ائدیلمه سی فیکرینده ایدی. اگر بو اولارسا، اثرمنی لری اوج سانجاغین عثمانلی دؤولتینه الحاقینا راضیلیق وئره جک لری نی و بو خصوصدا گورجولره ده تأثیر ائده جک لری نی وعد ائدیردی. رائوف بی بو شرایطده خاتیسوولا گؤروشمه یی مناسب بیلمه دی. آذربایجان نوماینده سی خلیل بی خاص ممدوو دا رائوف بی له گؤروشونده اونا «گورجولره اثرمنی لری نین بیرلشمه لری نی و قافقازدا مسلمان لارا قارشى جبهه قورمالارینی اؤنله مک اوچون باتوم شهری و

لیمانی نین گورجولره بوراخیلماسی نین موافق اولاجاغی» فیکرینی تلقین ائتمه یه چالیشسا دا موفق اولایلمه دی.^{۸۴۶} عمومیتله، آذربایجان نواینده لری تورکییه ایله محاریبه مسئله سینده چتین دوروما دوشموشدولر. بیر طرف دن، ترکیبینه اولدوقلاری واحد دؤولتین منافع لرینی مدافعه ائتمه لی، خصوصاً گورجولری اینجیک سالمامالی و اثرمنی لری قاتی آنتی-عثمانلی مؤوقع دن چکیندیرمه لی ایدی لر. دیگر طرف دن، آذربایجانین مختلف یئرلریندن عثمانلی نواینده لری یانینا الحاق طلب لری ایله گلن هئیت لرین تضییقینه دؤزمه لی، اهالی نین فیزیکی وارلیغینی قوروماق اوچون تدبیرلر گؤرمک مجبوریتینده ایدی لر. اونا گؤره ده آذربایجان نواینده لری هر واسیطه ایله قافقازین دؤولت موسقیلیگی حاقیندا بیاننامه نین وئریمه سینه نایل اولماغا، محاریبه نین مومکون قدر تیز دایاندریلما سینا چالیشیردی.^{۸۴۷}

عثمانلی نواینده هئیتی نین قطع ی مؤوقعی و صلح دانیشیق لاری نین اصلینده دایانماسی سئیمده کسکین مذاکره لره سبب اولدو. گورجو و اثرمنی نواینده لری برئت-لیتووسک موقاوایه سین ی هئچ جور قبول ائتمک ایسته میر، بعضی لری محاربه نی غلبه یه دک داوام ائتدیرمه یی تکلیف ائتدیردی لر. آذربایجان و داغیستان نواینده لری نین مؤوقعی تام عکسینه اولوب، برئت-لیتووسک صلح موقاوایه سین ی تانیماق و قافقازی موسقیل اعلان ائتمک ضرورتینی اساسلاندری ماغا یؤنلیمیشدی. سئیمین مارت آی نین ۲۵-ده اولان ایجلاسیندا م.ی. مئهدیثو موسلمان فراکسیاسی آدیندان بیان ائتدی کی، «موسقیلیک اعلان ائدیلمه دیگی تقدیرده صلح دانیشیق لارینی مدافعه ائتمک دن امتناع ائده جک لر.»^{۸۴۸}

قافقازین روسیا ترکیبینه دن حقوقی جهت دن بیردفعه لیک قوپماقدا اولدوغونو گؤرن سووت روسیاسی اؤزونون باکی داک ی قوه لری واسیطه سی ایله بو ایشین قارش ی سینی آلماعا جهد ائتدی. قافقازین روسیا

846 - Akdes Nimet Kurat, Rusya ve Türkiye, s. 470-472.

847 - P.Век[илов], История возникновения Азербайджанской Республики, Азербайджан, 28.05.1919.

848 - Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, с. 45.

اوریتیندن چیخماسیندان جین ایینه دن قورخان کیمی قورخان داشناکلار دا مسلمانلارین «گوزونو قیرماق» و قافقازین موسقیلیگینی انگلله مک اوچون قطعی تدبیرلر گورمک قرارینا گلدیله. بولشئویکلر و داشناکلارین اوست-اوسته دوشن مقصدلری مارتین ۳۰-دان آپریلین ۱-ه قدر باکی دا باش وئرمیش «مارت حادثه لرینه» سبب اولدو. بو حادثه اثرمنی-بولشئویک ظلمونون زیروه سی ایدی.

آذربایجانین غربینده عثمانلی قوشونلارینین تضيیقى آلتیندا گئری اوتوردولان اثرمنی حربی حیصه لری^{۸۴۹} یئرلی دینج اهالی یه قارشى اعلان اولونمامیش محاریبه آپاریردی. قیرغینلار دالغاسی آرتیق قاراباغا چاتمیشدی. ۱۹۱۸-جی ایلین مارت آینا قدر ایروان قوبئر نیاسیندا ۱۹۷ کند دارماداغین ائدیلمیش، ۱۰۰ مین ۶۲۶ نفردن آرتیق یئرلی ساکین یا تجاوووزون قوربانى اولموش، یا دا ائو-ائشیگینی آتیب، قونشو ماحال لارا پناه آپارماغا مجبور ائدیلمیشدی. ۱۹۱۷-جی ایله گنجه قوبئر نیاسیندا ۲۷ یاشایش منطقه سی داغیدلمیش، ۳۵-ی زیان چکمیشدی. باکی قوبئر نیاسیندا ایسه (لنکران ماهالی استئنا اولماقلا) ۳۳ یاشایش منطقه سی بوسبوتون، ۱۲۶-سی ایسه قیسماً داغیدلمیشدی.^{۸۵۰} لئنین طرفیندن قافقازا فوق العاده کومیسسار تعیین ائدیلمیش (۱۱ یانوار ۱۹۱۸-جی ایل تاریخلی № ۱۳-لی-دئکرتله [فرمانلا]) ایستپان شاومیانین^{۸۵۱} تحریکی و تشکیلاتچیلیغی ایله باکی دا مارتین سونلاریندا باشلانمیش دؤیوش دؤرد گون داوام ائتدی. بولشئویکلرله برابر داشناکلار دا موسلمان اهالی نین قیرغینیندا ایشتیراک ائدیله. «مارت حادثه لری» نتیجه سینده باکی دا ۱۰ میندن چوخ دینج اهالی قیریلدی، شهر دوماسی، میلی شورالار لغو ائدیله. داها سونرا قیرغین

۸۴۹-۸۱۹۱-جی ایلین اولی اوچون ارمنی قوه لری ۶۱ مینلیک پیادادان، ۰۰۰۱ آداملیق سوواریدن و ۰۰۴ نفرلیک میلیس دسته لریندن عبارت ایدی. گورجولرین ۰۰۰۱ نفرلیک حربی قوه سی واردی.

W.E.D. Allen and P.Muratoff, *Caucasian Battlefields: A History of the Wars and Turco-Caucasian Border (1828-1921)*, Cambridge, 1953, p. 458.

850 - ARDA, fond 970, siyahı 1, iş 240, vərəq 2-5; Mehmet Emin Resulzade, *Azərbaycan Cumhuriyeti*, s. 51-52.

851 - Документы внешней политики СССР, с. 74-75.

دالغاسی لنکران، شاماخی و قوبا ماحال لارینی دا بورودو. جمعی ٣٠ میندن چوخ آدام اؤلدورولدو. «دؤیوشون نتیجه لری بیزیم اوچون اعلا اولدو» دین شامویان آذربایجانین شرقینده سووئت روسیاسی نین یئرلی حؤکومتینی قورموش اولدو و بوتون گونئی قافقازی سووئتلشدیرمک اوچون حاضرلیغا باشلادی.^{٨٥٢} فلاکتلی وضعیت آذربایجان نو ماینده لرینی سئیمده داها قطعاً آدیدیم آتماغا مجبور ائدیردی. باکی مسئله سینده و محاریبه یه مناسبتده اونلارین مؤوقعی اثرمنی و گورجولردن داها آرتیق درجه ده فرقله نیر،^{٨٥٣} تورکیه نین قافقازداکی سیاستی ایله اوست-اوسته دوشوردو.

سئیمین بوتون موسلمان فراکسیالاری نین (هوممت پارتیاسی نین نو ماینده لری استنادیر) آپریلین ٧-ده بیرگه فوق العاده ایجلاسیندا آذربایجان دا یارانمیش دراماتیک وضعیت گئیش مذاکره ائدیلدی. چیخیش ائدن لر اساساً مئنشئویکلردن عبارت اولان تیفلیس حؤکومتی نین باکی بولشئویکلری ایله البیر اولوب، باکی ایستیقامتینه گؤندریلن آزسایلی قوه نی لازیمی سیلاح و سورساتلا تأمین ائتمه دیگینی، لئنین له گیزلی دانیشیق لار آپاردیغینی و اثرمنی لرین تورتدیگی قیرغین لارین میقیاسی نین آرتدیغینی غضبله

٨٥٢ - باخین:

Mehmet Emin Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, s.49-51; *Кариби, Красная книга, Тифлис, 1920, с. 134-136*; Hüseyin Baykara, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi, İstanbul, 1975, s. 250-252*; Azeri, *Mart faciesi, Yeni Kafkasya, no 13, 1341*; Abdulhaluk Çay, *Ermenilerin Bakü'de Yaptığı 31 Mart 1918 Katliamı, Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu, Ankara, 1985, s. 243-252.*

٨٥٣ - م.ا. رسولزاده یازیردی: «بطبیعی، باکی تیفلیسین معاویتینی [یاردیمنی] بکلیردو. یالنیز باکی دئیل، بوتون آذربایجان، آذربایجانلی لارین ایشتیراکی ایله تشکول ائدن سئیم مجلسی ایله ماورای-قافقاز حؤکومتی نین بو معاویتینه اینتیضار ائدیوردو. فقط، هئیهات، آذربایجانلی سئیم اعضاسینین [عضولرینین] یوکسک صدا ایله باغیریب-چیغیرماسی تیفلیس حؤکومتی نین حقیقی صاحب لری اولان گورجو مئنشئویکلرینه لوزومونجا تأثیر ائتمه دی. گورجوستان داخیلینده کی بولشئویزمی مین بیر شدت و قاهیرلارلا [قصدارلیقلا] باسدیران بو افندی لر باکیا قارشى قورو اعلانی-حرب بئله ائتمه دیلر... تورک تهلوکسی وارکن، بولشئویکلرله موواسیم [دوشمن] اولاماییز دئییه آدیقلاری بو غریب وضعیت آجیب قوزاه (hazoq bica) ائدیلر. بو سیرادا سئیمده کی ارمنی قیسمینین خطی-حرکاتینی ایضاحا احتیاج وارمیدیر؟»

Mehmet Emin Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, s. 54-55.

قئید ائده رک، قطعی تدبیرلر گؤرمک واختی نین چاتدیغینی گؤستر دیلر. مذاکره نتیجه سینده قرارا آئیندی کی، باشقا فراکسیالارین نو ماینده لری ایله حؤکومتین بیرگه ایجلا سینی کئچیریب، موسلمان ناظیرلرین استعفا سی بیلدیر یلسین. قافقازین موسقتیللیگی نین اعلان ائدیلمه سی مسئله سینده موسلمان فراکسیالاری نین قطعی فیکری سئیمده تمثیل اولونموش بوتون پارتیالارین نظرینه چاتدیر یلسین، بو طلب قبول ائدیلمه سه، «شرقی قافقازین موسقتیللیگی نین اعلان ائدیلمه سی ایمكان لاری مذاکره ائدیلسین.»^{۸۵۴} آذربایجان نو ماینده لری نین اولتیماتیو [نهایی] طلب لری سئیمه چاخناشما سالدی. اوسته لیک همین گون لرده عثمانلی نو ماینده هئیتی نین باشچی سی اولتیماتوم سجه لیلی بیر یازی گؤنדרه رک، هم برئست- لیتووسک باریشیغی نین تانیما سینی، هم ده تورکییه ایله قطعی مذاکره لر آپارماق اوچون سئیمین موسقتیل دؤولت کیمی روسیادان آیریلدیغینی قطعی شکیلده اعلان ائتمه سینی طلب ائدی. جاواب اوچون ۴۸ ساعات مؤحلت وئریلدی.^{۸۵۵} عینی زاماندا عثمانلی اوردوسو اثرمنی و گورجو حربی حیصه لری نین ضعیف موقاویمتینی قیراراق سرعتله ایره لیله ییردی.

۴. م. حسن هاجینسکی ترابزون دانشیق لاری نین کسيلمه سیندن سونرا موسلمان فراکسیالاری نین بیرگه ایجلا سیندا دئییردی: «ترابزون کونفرانسی نین دایان دیر یلماسیندان سونرا انور پاشانین ترابزوننا و باتوما گلمه سی واجیب حادثه لردن ایدی. بیزیمله گؤروشده تورک خالق لاری ایله گورجولر آراسیندا کی عصرلیک دوستلوغو قوروماق و انور پاشانین دا دقتینی جلب ائدیگی تورکییه یه قارشلی اثرمنی دوشمنچیلیگی مناسب تیندن گورجولری چکیندیر مک اوچون باتوم باره ده بیر داها جهد ائدیگ، لاکین بو جهدیمیز ده اوغور سوز اولدو.» هاجینسکی نین وئردیگی معلوماتا گؤره، انور پاشا اونلارلا گؤروشده آذربایجانین قونشو اثرمنیستانلا بیرلیکده واحید فئدئراتیو، یا کونفدئراتیو دؤولت تشکیل ائتمه سی و اونون تورکییه ایله سیخ علاقه یاراتماسینی اؤز اؤلکه سی اوچون آرزو اولونان حال حساب

854 - ARDA, fond 970, siyahı 1, iş 1, vərəq 19-22.

855 - Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, с. 155-156.

ائدیگینی بیلدیردی. بونونلا بئله جنوبی قافقازدا واحید دؤولتین وارلیغینا شوبهه ائدن انور پاشا بو شوبهه نین گئرجکلشدیگی تقدیرده «تورکییه ایله عمومی سرحدلری اولان موستقیل آذربایجانین عثمانلی ایمپریاسی ایله آوستریا-ماجاریستان فورماسیندا داها سیخ اتفاق یارادا بیلمه سی» ایمکانینی دا قئید ائدیردی. انور پاشا دفعه لرله اونا ائدیلمن مراجعت لره جاواب اولاراق، آذربایجانا یاردیم گؤستریمک یولوندا بعضی تدبیرلر گؤردوگونو، او جمله دن قارداشی نورو پاشانین ۳۰۰ حربی تعلیماتچی ایله تبریزدن گنجیه گتمه سی حاقیندا امر وئردیگینی دئییردی. هاجینسکی نین «اثرمنیستانین موستقیللیگینه مناسبتینیز؟» سوالینا انور پاشانین وئردیگی جاواب ماراقلی دیر: «تورکییه موستقیل اثرمنی دؤولتی نین یارانماسی علیه نه دئییل، بیر شرطله کی، اینگیلیس-روس سیاستی خاطرینه اثرمنی خالقسی تورکلره قارشسی ایتتیقام لارینا سون قویسون.»^{۸۵۶}

آپرئلین ۱۰-دا زاقافقازیا نو ماینده هیئتیی برئست-لیتووسک مو قاوله سی نین شرطلرینی قبول ائتمه یه و بو اساسدا دانیشیقلاری داوام ائتدیرمه یه حاضیر اولدوگونو بیلدیردیگینه باخمایاراق، سئیمده بو مسئله لر کسکین موناقیشه لره سبب اولدو. سئیمین گنگئچکوری، سئرنئتلی، جوگنلی کیمی تانینمیش گورجو نو ماینده لری طنطنه لی نطق لر سؤیله ییر، محاربه نی داوام ائتدیریمک او چون اؤلکه دئموکراتیاسینی سفربریگه آماغا، روسیا دئموکراتیاسینا مراجعت ائتمه یه چاغیریردی لار. اثرمنی فراکسیالاری نین عمومی فیکرینی ایفاده ائدن آروتیونیان تورکلوک دوشمنلیگی روحو ایله آشیلانمیش نطقینده محاربه نی داوام ائتدیریمک لوزوموندان بحث ائدیردی. بیرینجی لر، خصوصاً اثرمنی نو ماینده سی محاریبه ده مغلوبیتین اساس سببکارلاری آراسیندا «واحد جبهه نی پارچالایان» موسلمان نو ماینده لرینی تنقید ائدیردیلر.

شفی بی روستم بی لی اؤز چیخیشیندا بو اتهام لاری رد ائده رک، تورکییه ایله ائتتیک - دینی قوه مولوغونا باخمایاراق، آذربایجان نو ماینده لرینی

عموم-قافقاز منافعی یولوندا صمیمی خیدمت لیرینی گؤستریدی. اوزوندن راضی گورجو نواینده لری و تورک دوشمنلیگی خسته لیگینه توتولموش اثرمنی دئوتات لاری یارانمیش وضعیتین دراماتیکیلیگینی نظره آلمان سئمین صلح هئیتینینی گئری چاغیرماق، گئیش صلاحیت لره مالیک فوق العاده اوچلوک (باش ناظیر گئنگنچکوری، داخلی ایش لرها ناظیری رامیشویلی، مالیه ناظیری کارچیکیان) یاراتماق، اولکهنی محاریبه وضعیتینده اعلان ائتمک حاقیندا قرار قبول ائدیلهر.^{۸۵۷}

لاکین اثرمنی-گورجو قوه لری عثمانلی اوردوسونون قارشی سینی آماغا قادیر دئییلدی. آپریلین ۱۵-ده عثمانلی لار باتومو توتدولار و پوتی ایستقامتینده شیمالا دوغرو ایره لیلهمیه باشلادیلار. آپریلین ۱۸-ده قاراکؤسه، ۱۹-دا ایسه زوکار آشیریمی-تیفلیس ایستقامتینده مهم مدافعه منطقه سی آیلدی. گورجو منشیویکلری عثمانلی هوجومونون قارشی سینی آماق اوچون گیزلی علاقه ساخلادیقلاری آلمان لارا مراجعت ائدیلهر. آلمان لار عثمانلی لارا تضییق گؤسترمدن امتناع ائدیله، اونلارین عثمانلی لارین برئست-لیتووسک سرحدلرینی کئچمه یه جرأت ائتمه یه جکلرینی و «قافقاز اوستونده روسیا ایله تورکیه نین کؤهنه حساب لاری اولدوغوندان بو موناقیشه یه فعال موداخیله ائتمه یه حاق لاری نین اولمادیغینی» دئدیلهر.^{۸۵۸}

سئیمده کی اثرمنی-گورجو چوخلوغونون قافقازین مستقیلیگینی اعلان ائتمک و برئست-لیتووسک صلحونو تام شکیلده قبول ائتمک حاقیندا مراجعت ائتمکدن باشقا چاره سی قالمادی. آپریل آیی نین ۲۲-ده مستقیل زاقافقازیا فئدئراتیو دئموکراتیک رئیسپولیکاسی نین یاراندیغی اعلان ائدیله.^{۸۵۹} آ.آ.ای. چخنکنلی نین باشچیلیغی ایله یئنی حؤکومت

857 - Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, с. 163-184.

858- Г.В.Пипия, Германский империализм в Закавказье в 1910-1918 гг., с. 100.

۸۵۹ - م.ا. رسولزاده بو حادیه بارده سونرالار یازیدی: «ماورایی-قافقاسیا ایستقلالینین اعلانینا گورجولر ایسته مه یهرک تشببوت ائدیلهر. او زمانکی تورک کوماندانلیغی بونو طلب ائدیور و یاردیم اوچون مراجعت ائدیکلری بولشویک روسیاسی ایسه هر نوع معاویتدن ایاردیمدان ایمتیناع ائدیوردو... فقط بیزیم اوچون قضیه اوله دئییلدی.

تشکیل ائدیلدی. یئنی حؤکومتین پروقرامی مذاکره ائدیلدیگی ایجلاس دا آذربایجان فراکسیالاری نین اعتمادینی گؤسترن چیخیشیندا رسولزاده قوزئی قافقازین مستقیل زفدره بیرلشمه سی و اؤزلرینی «زاقافقازیانین فوق العاده کومیسسارلاری» آدلاندیران اجنبی جاسوس لاردان باکی نین آزاد ائدیلمه سی ساحه سینده حؤکومتین گرکلی تدبیرلر گؤره جه یینه اومیدوار اولدوغونو بیلیردی.^{٨٦٠} حؤکومت ایلك نؤبه ده تورکیه ایله محاریبه مسئله سینین حل ائتمه لی ایدی. چخئنکئلی نین باشچیلیق ائدیگی یئنی نواینده هئیتی دانشیق لاری داوام ائدیرمک اوچون باتوما یولا دوشدو. هئیتین ترکیبینده حل ائدیجی سسله رسولزاده و هاجینسکی ده واردی.

گونئی قافقازین مستقیللیگی نین اعلان اولونماسی آذربایجانین وضعیتینده اساسلی دییشیکلیک یاراتمادی: آذربایجانین دوغوسوندا یئرلی بولشئویک حؤکومتی نین ریئرئسسیا آپاراتی دورمادان ایشله ییر، باتی سیندا ایسه ائرمنی حربی دسته لری یئرلی اهالینی قیرماقلا مشغول ایدیلر. منگنه آراسینا آیینمیش آذربایجانین تورک یوردو کیمی قالماسی بئله تهلوکه ده ایدی. اونا گؤره ده آذربایجان نواینده هئیتی باتوم کونفرانسیندان، خصوصیه ده تورکیه نین رسمی شخصلری ایله گوروش لردن چوخ شئی گؤزله ییردیلر. صلح هئیتی نین دانشیق لارا یولا دوشمه سیندن اول نصیب بی یوسف بی لی نین موسلمان فراکسیالاری نین بیرگه ییغینجاغیندا سؤیله دیگی نیطق آذربایجان دئموکراتیاسی نین احوال-روحیه سینین یاخشی عکس ائدییردی. یوسف بی لی نیطقینده آذربایجان دا حؤکم سورن آنارخیا و خاوسدان دانیشاراق سونرا گؤستریردی کی، «بیزیم بو وضعیتیمیزده، بیزیم بئله گوجسوز حالیمیزدا خارجیجی کؤمه یه مراجعت ائتمکدن باشقا چاره میز

ماورایی - قافقاسیا ایستیقلالینی، دیگر تعبیرله روسیادان آیریلماسینی بیز ... چوخ تسریع ائتمیشدیک [سورعتلندیرمیشدیک]. گورجو دؤولت خادیم لری ایله آذربایجان خادیم لری اوچون ماورایی - قافقاسیا ایستیقلالی ضروری بیر تاکتیک شکلینده گورولورکن ارمنی لر اوچون بو، «چاره سی اولمایان بیر بلا» گیبی ایدی.»

Mehmet Emin Resulzadə, İstiklal Mefkuresi ve Gençlik, İstanbul, 1341, s.9-10.

860 - Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, с. 233-234.

یوخدور. موسستقیلیگی میزین ان قطعی مدافعه چی سی اولماغیما باخمایاراق، بو باره ده بیرینجی من دانیشماغا مجبورام. تهلوکه نین گؤزونون ایچینه دیک باخمالی، باش وئره جک حادثه لری قباقدان گؤروب، واختیندا موافق آدیملار آتمالی ییق. ایندیکی حالدا بیز سئوینمه لی بیک کی، بوریا گلجک قوه بیزه دوست و قارداش تورکیه دیر. اولایلسین بو، قونشولاری میزین خوشونا گلمه سین، آما باشقا چیخیش یولوموز یوخدور... ختیر اوچون خسته دوشه بیلمه ریک. بیزیم هئیتین باتوما گندیب، شرقی زاقافازیا تورکلری آدیندان عثمانلی ایمپریاسیندان یاردیم ایسته مک و اختی گلیب چاتیب... بونونلا بئله هئچ واخت آزاد آذربایجانین موسستقیل یاشاماسی فیکرینی یاددان چیخارتماق اولماز.»^{۸۶۱}

بو آرادا داشناک پارتیاسی نین سئیم ده کی دئوتات لاری موسلمان فراکیاسینا رسماً سیاسی آل وئر تکلیف ائدیله ر. اونلار «باکی دا گلجک حؤکومتین صرف موسلمان دئیل، بین الملل خارا کتئرده اولماسی و اثرمنی حیصه لری نین باکی دا قالماسی» موقابیلینده باکی سووئتی بوراخماغی («باکی حادثه لرینی لغو ائتمه یی») اؤز عهده لرینه گؤتوروردولر. لاکین سئیمین موسلمان قیسمی نین نوماینده سی بو حیاسیز شرط لری قطعیتله رد ائدیب، «باکی شهرینده حاکمیتین بؤلونمزلیگینی بیلدیردی.»^{۸۶۲}

باتوم دانیشیق لاری (کونفرانسی) مایین ۱۱-ده باشلاندى. عثمانلی نوماینده هئیتی نین باشچی سی، عدلیه ناظیری خلیل بی دانیشیق لار باشلانان کیمی وئردیگی بیاناتدا قئید ائدی کی، ایکی دؤولت آراسیندا برئست-لیتووسک موقاويله سیندن سونرا قان آخیدیلدیغی اوچون همین موقاويله نین شرط لری ایندیکی دانیشیق لار اوچون اساس اولایلمز.^{۸۶۳} عثمانلی باش ناظیری طلعت پاشا نوماینده هئیتی نین صدرینی اثرمنی لره قوتلی بیر دؤولت قورماق ایمكانی وئريلمه مه سی حاقیندا تعلیماتلاندیرمیشدی. گورجوستانین دا

861 - Адрес-календарь Азербайджанской Республики на 1920-й год, с. 13.

862- ARDA, fond 970, siyahı 1, iş 1, vərəq 36-38.

863- Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, с. 314.

قوتلی اولماماسی لازیمدی؛ اونون اوچون ده اهالی سی اساساً مسلمانلاردان عبارت اولان و تورکییه یه بیرلشمک اوچون اونا مراجعت ائتمیش آخیسقا و آخال کلک ناحیه لری طلب اولونوردو.^{٨٦٤}

باتوم کونفرانسیندا سووئت حؤکومتی ده ایشتیراک ائتمک ایسته میش، خارجی ایش لر کومیسساری چیچئرین خصوصی نوتا ایله باتوما هئچ اولماسا موشاهیده چی گؤندرملک ایسته دیگینی بیلدیرمیش، لاکین موسکواداکی آلمان سفیری قراف فون میرباخا وئردیگی نوتادا «باتوم موقاویله سینی تانیما یا جاغینی» دا قئید ائتمیشدی.^{٨٦٥} آلمانیا نواینده سی اوتو فون لوسسوو دا باتوم دانیشیق لاریندا ایشتیراک ائتمک ایسته دیگینی بیلدیردی. اونون بو تکلیفی گورجو و اثرمنی نواینده لری طرفیندن اومیدله قارشیلانندی. رسولزاده و هاجینسکی نین اعتراض لارینا باخمی اراق، نواینده هئیتی فون لوسسووون واسیطه چی کیمی دانیشیق لاردا ایشتیراکینی آلفیشلایان بیانات وئردی. لاکین عثمانلی لار فون لوسسووون تکلیفینی رد ائتدیلر. یولا دوشمزدن اول آلمان گئئراللی لوسسوو یازیردی کی، آلدیغی اعتبارلی معلوماتا گؤره، زاقافازیا پارچالانما وضعیتینده دیر و او اؤز حؤکومتیندن تعلیمات آلماق اوچون باتومو ترک ائدیر. و بیرری گون، مایین ٢٦-دا عثمانلی نواینده هئیتی ٧٢ ساعات مدتینده جاوابی طلب ائدیلمن باشقا بیر اولتیماتوم وئردی.^{٨٦٦} بو اولتیماتوم آرتیق واحد زاقافازیا رئیسولیکاسی نین داغیلدیغی واختا تصادوف ائدیردی. همین گون گورجو نواینده لری سئیم دن چیخدیقلارینی و گورجوستانین مستقیللیگینی اعلان ائتدیلر.

بئله لیکله، گونئی قافقازی تشکیل ائدن اوچ اساس میللت آراسینداکی داخلی ضدیت لر، خصوصاً خارجی اوریئتاسییا [گرایش] مسئله سینده کی آتاقونیزم [تضاد] موسقیل واحد دؤولتده بیرلشمک ایمکانینی آرادان قالدیردی.

864- Akdes Nimet Kurat, Rusya ve Türkiye, s. 110-111.

865- Akdes Nimet Kurat, Rusya ve Türkiye, s. 474; Документы внешней политики СССР, с. 285, 302-303.

866 - Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, с. 309-310; Firuz Kazemzadeh, The Struggle for Transcaucasia (1917-1921), p. 116.

سئیمه، داها سونرا ایسه صلح هئیتلرینه داخیل اولان نوماینده لر گونئی قافقازین عمومی منافعیندن چوخ، اوز میلی منافع لرینی تمثیل ائدیردیلر. آذربایجاندا یارانمیش دراماتیک وضعیت میلی-دئموکراتیک قوه لری سئیمده آزیقدا قالیب حادثه لرین گنیشینی سئیر ائتمک دنسه قطعی آدیملار آتماغا وادار ائتدی. سون اوچ-دورد آیین تجروبه سی آذربایجانین فیزیکی وارلیغینی و گله جه یینی تأمین ائتمه یین بیر یولو اولدوغونو گؤستردی - ایستقلال یولو. بو مقصدینه چاتماق اوچون آذربایجان دئموکراتیاسی ائتیک-دینی جهت دن باغلی اولدوغو قارداش تورکیه نین یاردیمینا اومید بسله بیردی.

گورجو نوماینده لری نین سئیم دن چیخیب، گورجوستانی موسقیل دؤولت اعلان ائتمه سی گونئی قافقازدا یئنی سیاسی دوروم یاراتدی. صاباحی گونو، مایین ۲۷-ده سئیمین موسلمان قیسمی ییغیشیب، دیشین وضعیتینی مذاکره ائتدی. آذربایجانین موسقیللیگی فیکری نین یئتمیش اولماسینا باخمیاریق، بو تاریخی حادثه ایکی گون لنگیدی. بو، آذربایجان ایستقلاللی مسئله سی نین بین الخالق خارا کتریندن چوخ، داخیلی عامل لرله باغلی ایدی. مسئله بوندادیر کی، دفعه لرله ائدیلمن مراجعت لره جاواب اولاراق انور پاشا قارداشی نورو پاشانی ۳۰۰ حربی تعلیماتچی ایله تبریز-قاراباغ یولو ایله گنجه یه گؤندر میشدی. م.ا. رسولزاده یازیر: «او زمان موده ییش بیر انارشیه معروض، دیگر طرف دن ده بولشویک تجا ووزو ایله تهدید اولونان گنجه، نورو پاشانی گوی دن ائتمیش خیلاصکار بیر ملک کیمی تلقی ائتمیشدی [قارشیلامیشدی] خالقین کندی سینه یاپدیغی ایستقبال گنجه تاریخینده گورولمه میشدی.»^{۸۷} نورو پاشانین گلشی اول لر ده اوزونو گؤسترن الحاقچیلیق جریانینی نین پوسکورمه سینه سبب اولموشدو. موسقیللیگی اعلان ائتمزدن اول خالقین مناسبتینی اؤیرنمک لازیم ایدی.

باتوم دانیشیق لاریندا ایشتیراک ائدن نوماینده هئیتی نین عضوو نصیب بی یوسف بی لی ده ۲۷ مارت تاریخلی ایجلاسدا ایشتیراک ائدیب، گونئی قافقازین موسقیللیغینی قوروماغا، گنج دؤولتین گوجلنمه سی و

چیچکلنمه سینده تورکیه نین الیندن گلن کؤمگی اسیرگه مه یه جه یینی بیلدیردی. یوسف بی لی نین معروضه سینین نظره آلاق ایجلاس باتوم داکی دانیشیق لارین داوام ائدی ریلمه سی ضرورتی حاقیندا قرار قبول ائتدی. داها سونرا ایجلاس سئیمین داغیلما سیندان سونرا یارانمیش وضعیتینی گئیش مذاکره ائده رک، اؤلکه داخیلینده آنارخیانین [هرج و مرج] حؤکم سوردوگو، میللی مسئله لرین کسکینله شه جه یی احتمالی قارشیسیندا آذربایجاندا لئگیتیم حاکمیت اورقانی نین یارانماسی ضرورتینی گئیش مذاکره ائده رک، موقتیی آذربایجان میللی شوراسی نین یارانماسی حاقیندا قرار قبول ائتدی. میللی شورا سئیم ده کی بوتون موسلمان فراکسیالاری نین عضولریندن عبارت اولوب، فراکسیالارین سایینا موافق اولراق ترکیبینی گئیشلندیرمک حقوقونا مالیک ایدی. میللی شورانین ریاست هییتی سئچیلدی. شورانین صدری موساوات پارتیاسی نین تکلیفی ایله غیابی اولراق م.ا. رسولزاده سئچیلدی (بو واخت او، باتوم دانیشیق لاریندا ایشتیراک ائدی ردی). میللی شورانین یارانماسینی اهالییه ایضاح ائتمک اوچون قرارا آیلندی کی، ن. یوسف بی لی، ش. روستم بی لی و خ. سولطانوودان عبارت بیر هییت گنجیه اعزام ائدیلسین.^{۸۶۸} تئزلیکله نو ماینده هییتی گنجه دن قایدیب اهالی نین، ائله جه ده کؤمه یه گلن عثمانلی قوه لری نین موسقیللیک مسئله سینه مثبت مناسبتی حاقیندا میللی شورا یا معلومات وئردی. اونون گتیردیگی معلوماتا گؤره، عثمانلی ضابطلری نین گنجیه گلمه سی نین آذربایجانین گله جک داخیلی سیاسی حیاتی نا هئچ بیر دخلی یوخدور. اونلار هئچ بیر تجا ووزکار نیت داشیمیرلار. عکسینه، آذربایجانین موسقیللیگینی آرزو ائدی رلر. ۱۹۱۸- جی ایل ۲۸ مای تاریخلی ایجلا سیندا آذربایجان میللی شوراسی آذربایجانین دؤولت موسقیللیگی حاقیندا بیان نامه قبول ائتدی. سونرالار «استقلال بیان نامه سی»، یا «میثاق میللی» میللی آند آدلانا جاق بو تاریخی سندده بیلدیریلدی: «۱. بو گون دن اعتباراً آذربایجان خالق ی حاکمیت حاقینا مالیک اولدوغو گیبی جنوب و شرقی زاقافقازیادان عبارت اولان آذربایجان دخی کامل الحقوق موسقیل بیر دؤولت دیر. ۲. موسقیل آذربایجان دؤولتی نین شکل اداره سی خالق جو مهوریتی اولراق تغرور ائدیور [یارانیر]. ۳. بوتون

میللت لر و بالخاصه همجوار اولدوغو میللت و دؤولت لرله مناسبت حسنه [خوش مناسبت] تأسیسینه عزم ائدر. ۴. آذربایجان خالق جومهوریتی میللت، مذهب، صینیف، سیلک و جینس فرقی گؤزلمه دن قلمرووندا [اراضی سینده] یاشایان بوتون وطنداشلارینا حقوق سیاسی و وطنیه تأمین ائدر. ۵. آذربایجان خالق جومهوریتی، اراضی سی داخیلینده یاشایان بالجومله میللت لره سربستانه اینکیشاف لاری اوچون گئنیش میدان بوراخیر. ۶. مجلس مؤسسان توپلانیجایا قدر آذربایجان ایداره سی نین باشیندا آراء عمومیه ایله انتخاب اولونموش [عمومی سس وئرمه ایله سئچیلیمیش] شورای میلی و شورای میلییه قارشی مسؤل حؤکومت موقتہ دورور.^{۸۶۹}

داها سونرا میلی شورای فتحعلی خان خویسکی به موقتہ حؤکومتی تشکیل ائتمه یی تاپشیریر. موقتہ حؤکومتین ترکیبینه بیطرف ف.خویسکی (ناظیرلر شوراسی نین صدری و داخیلی ایش لر ناظیری)، اتحادچی خوسروو بی سولطانوو (حربی ناظیر)، موساواتچی ممد حسن هاجینسکی (خاریجی ایش لر ناظیری)، موساواتچی نصیب بی یوسف بی لی (مالیه و خالق تحصیلی ناظیری)، موساواتچی خلیل بی خاص ممدوو (عدلیه ناظیری)، بیطرف، سونرا موساواتچی اولموش ممد یوسف جفروو (تیجارت و صنایع ناظیری)، هومتچی اکبر آغا شیخ الاسلامزاده (اکینجیلیک و امک ناظیری)، سوسیالیست خودادات بی ملیک آسلانوو (یوللار، پست و تئلقراف ناظیری) و هومتچی جامو بی هاجینسکی (دؤولت نظارتچی سی) داخیل اولدولار. مایین ۳۰-دا آذربایجانین اؤز مستقیللیگینی اعلان ائتمه سی حاقیندا رادیو-تئلقرافلا دونیانین اساس سیاسی مرکز لرینه معلومات وئر یلدی. آذربایجان دئموکراتیک رئسپوبلیکاسی (آذربایجان خالق جومهوریتی، آذربایجان رئسپوبلیکاسی) بین الخالق مناسبت لر ساحه سینده ایلک مستقیل آدیم لارینی آتماغا باشلادی.

بو زمان باتوم دا دانشیق لار داوام ائدیردی. گونئی قافقازین اؤزونو مستقیل اعلان ائتمیش اوچ دؤولتی آیری-آیریلیدا عثمانلی نوماینده لری

ایله دانیسیق لار آپاریردی. یونون ٤-ده عثمانلی نو ماینده لری ایله آذربایجان، گورجوستان و اثرمنیستان نو ماینده لری آیری-آیری لیکدا موقاویله امضالادیلار. بو موقاویله اثرمنیستان و گورجوستان اوچون آغیر شرطلری واردی، اونلار خئیلی تورپاق ایتیرمیش، بیر سیرا گذشتلره گئتمه یه مجبور اولموشدولار. موستقیل آذربایجان دؤولتی آدیندان میللی شورانین صدری م.ا.رسولزاده و خاریجی ایشلر ناظیری م.ح.هاجینسکی، عثمانلی دؤولتی طرفیندن عدلیه ناظیری خلیل بی و شرق جبهه سی کوماندانی وهیب پاشانین امضالادیقلاری دوستلوق موقاویله سینه اساساً ایکی اولکه آراسیندا دایمی صلح و مؤحکم دوستلوق مناسبتلری برقرار ائدیلیردی. عثمانلی حؤکومتی «قاید-قانونو و اولکه نین تهلوکه سیزلیگینی تأمین ائتمک اوچون احتیاج اولدوغو تقدیرده آذربایجان حؤکومتینه سیلاحلی قوه لرله یاردیم ائتمه یی» اؤز عهدہ سینه گؤتوروردو.^{٨٧٠}

آذربایجان میللی شوراسی و موقتی حؤکومت یون آیی نین ١٦-دا گنجه یه کؤچن کیمی امتحان قارشیسیندا قالمالی اولدو. میللی شورادان کناردا قالمیش بعضی قوه لر، خصوصاً الحاقچی لار رئال قوه یه مالیک اولان نورو پاشا واسیطه سیله اونو (میللی شورانی) حاکمیت دن اوزاقلاشدیرماغا چالیشدیلار. م.ب.مهمدزاده نین تعبیرینجه، «روس چارلاری نین سابق قاپی قوللاری و شیخ الاسلامدان» عبارت اولان بو قوه لر^{٨٧١} میللی شورانی «ایفرات انقلابچیلیقد» و «آذربایجاندا نوفوذا مالیک اولماقد» اتهام ائدیله. سئچکی لر نتیجه سینده یارانمیش یئگانه لئگیتیم اورقان اولان میللی شورانین و موقتی حؤکومتین لغو ائدیلمه سی و نورو پاشانین اؤزونون یئنی حؤکومت تشکیل ائتمه سی طلب اولوندو. بو، آرتیق بحران دئمک ایدی. میللی شورانین صدری م.ا.رسولزاده، باش ناظیر ف.خویسکی و خاریجی ایشلر ناظیری م.ح.هاجینسکی دن عبارت بیر هئیت نورو پاشا ایله گؤروشوب، مسئله نی مذاکره ائتمک ایسته دیله. لاکین نورو پاشا «یالینز بیر عسگر

870 - ARDA, fond 28, siyahı 1, iş 33, vərəq 12-13, 15-16; ARDA, fond 894, siyahı 10, iş 47, s. 5.

871 - Mirza Bala Mehmetzade, Milli Hareketi. Milli Az. Müsavat Azərbaycan Halk Fırkası Tarihi, s. 139.

اولوب، سیاستدن آنلامادیغینی»، بو خصوصدا «موشاویری-سیاسی» سی اولان احمد بی آغاوغلو (آغایئو) ایله دانیشماغی مصلحت گؤرموشدو. آغاوغلو ایسه دئیشدی: «خالق سیزی ایسته میر، کوماندانلیق دا سیزین ایشینیزه قاریشماق ایسته میر. اؤز قوه نیزه گوونیر سینیزسه، مجلسینیزی آچین، حؤکومتینیزی قورون. خالق سیزه قارشى عصیان ائتسه، تورک عسگری قاریشماز؛ چونکی عسگر بورایا قارداشلارینی دوشمندن قورتارماق اوچون گلیمیش دیر». «کوماندانلیق هانسی شرطلرده آذربایجان حؤکومتینه یاردیم ائده بیلر؟» - قارشى سوالینا. آغاوغلونون وئردیگی جاواب («میللی شورا اؤزونو لغو ائتسین، نورو پاشا اؤزو آیری بیر حؤکومت قورار») کسکین اعتراضا سبب اولموشدو. مذاکره نتیجه سینده. آغاوغلو راضی اولور کی، میللی شورا یئنی حؤکومت قورسون و ایشین خاطرینه بوتون حقوقونو بو حؤکومه تحویل وئریب، اؤزونو بوراخسین.^{۸۷۲} مذاکره نین نتیجه لری میللی شورانین ۱۷ یون تاریخلی ایجلاسیندا کسکین مباحثه لره سبب اولدو. زاقاتالادان اولان نوماینده آسلان بی قارداشوو تورکییه ایله بیرلشمه بین قاتی طرفدارى اولدوغونو بیلدیریب، «اونون بورادا اولماسینی آذربایجان ایستیقلا لیندا ایشتیراک کیمی قبول ائتمه مه یی خواهیش ائدی.»^{۸۷۳} اویری یان دان، اعتراض علامتی اولاراق سوسیالیستلر و هوممتچی لره حؤکومتدن چیخدیقلارینی اعلان ائتدیلر. میللی شورانین بیر سیرا عضولری (آسلان بی صفی کوردسکی، م. ی. جفروو، ر. وکیلوو) نورو پاشانین و اطرافینداکی آدم لارین اؤلکه نین داخیلی سیاسی حیاتینا موداخيله سینی کسکین پیسله ییب، میللی شورانین اؤز حقوقوندان ال چکیب، اؤلکه نی قارا قوه لرین ایختیارینا بوراخما ماغی تکلیف ائتدیلر. ف. خویسکی حؤکومتین استعفاسینی اعلان ائدی. ن. یوسف بی لی گنیش چیخیشیندا وضعیتنی تحلیل ائده رک، چوخ حساس آندا مسولیتلی قرار قبول ائتمک ضرورتینی بیلدیردی. اونون تکلیفی کونستروکتیولیگی [سازندگی] ایله فرقله نیردی: «کابینه نین استعفاسینی قبول ائده لیم، سونرا رئیسیمیزه [م. ا. رسولزاده یه] تاپشیرالیم کی، کندی سی اعتماد ائدیگی بیر آداما یئنی بیر حؤکومت تشکیلینی تاپشیرسین. یئنی تشکیل اولوناجاق

حکومتہ حریت دن حاصل اولان بوتون اساس لاری محافظہ ائتمہ سی و اولنلار اصادیق قالماسی شرطی ایله صلاحیت تامہ وئرہ لیم کی، مملکتی ایدارہ ائدیب، یاخین زاماندا مجلس مؤسسان دعوت ائیلہ سین و بو ایختیارینی کیمسہ یه خوشلوقلا تسلیم ائتمہ ییب، قیمتدار بیر امانت گییی ساخلا سین.»^{٨٧٤} ن. یوسف بی لی نین بو تکلیفی مؤوجود شرایطہ ان مناسب چیخیش یولو حساب ائدیلمیر، بو خصوصدا موافق قرار قبول ائدیلمیک دن، یئنی حؤکومتین ترکیبینی تصدیق ائدیلمیک دن سونرا میللی شورا اؤز ایشینی موقتی دایان دیریر. میللی شورا یئنی موقتی حؤکومتین حقوق و وظیفہ لری (استقلالیت و اساس آزادلیقلار خصوصوندا مؤوجود اولان پرنسیپ لری، تورپاق و بو کیمی بؤیوک مسئله لر حاقیندا انقلابی قانون لاری لغو ائتمہ دن، ٦ آی عرضینده بوتون ایدارہ ایش لرینده تام صلاحیت)، انله جه ده آذربایجان میللی شوراسی نین بوراخیلما سی حاقیندا قرار قبول ائدیلمیر. سونونجو قرار بئله ایدی: «آذربایجانین کئچیرمکده اولدوغو مشکلات داخیلیه و خاريجینی نظر اعتنایا آلاق آذربایجان شورایی-میللی سی بوتون حقوق و صلاحیتینی فتحعلی خان خویسکی تحت صدارتینده تشککول ائدن کابینه یه حواله و مذکور کابینه نی آراء عمومیه اوزرینه مستند بلا تأخیر مجلس مؤسسان دعوت اولونجایا قدر آذربایجان حق حاکمیتینی کندی الینده بولوندوراراق کیمسہ یه ترک ائتمہ مه یه موظف ائدر.»^{٨٧٥} بئله لیکله، آذربایجان سیاسی خادیم لری داخیلی ارتجاعچی قوه لرین ایلك ضربه سینی قبول ائدیب، مؤوجود شرایطہ، سونراکی تاریخی تجروبه نین ثبوت ائدیگی کیمی، دوزگون قرار قبول ائدی. لاکین میللی-دئموکراتیک قوه لری عثمانلی دؤولتی نین آذربایجانا و آذربایجان ایستقلالینا بیرمعنالی اولمایان مناسبتی داها چوخ ناراحات ائتمه یه باشلادی. مؤوضوعموز اوچون اهمیتلی اولدوغوندا عثمانلی دؤولتی نین آذربایجانا مناسبتده یئریتدیگی سیاستین اساس ایستیقاملری و آلمانین بو سیاسته مقاومت جه دلری اوزرینده دایاناق.

874 - Mirza Bala Mehmetzade, Milli Hareketi. Milli Az. Müsavat Azerbaycan Halk Fırkası Tarihi, s. 142.

875- Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin qanun və binagüzarlıq məcmui, no 1-2, Bakı, 1919, s. 9.

محاریبه باشلایان کیمی تورکییه ده کی قافقاز مهاجرلری نین فعالیتلری گنیشلندی. قوزئی قافقاز، گورجستان و آذربایجان نواینده لریندن عبارت اولان قافقاز کمیته سی بئرلین و ویانایا بیر هئیت گؤندریب، قافقازدا کی میللتلرین وضعیتینی ایضاح ائده رک، دؤرد دؤولتدن عبارت قافقاز کونفئدراسیاسی نین تشکیلینده کمیته یه یاردیم گؤسترلمه سینی خواهیش ائدی. ایستانبولدا «روسیا محکومو موسلمان تورک-تاتارلارین حاقینی مدافعه کمیته سی» آدلی باشقا بیر تشکیلات یوسوف آکچورا و علی بی حسین زاده طرفیندن یارادیلیمیشدی. ا. آغاوغلو دا بو تشکیلاتین ایشینده فعال ایشتیراک ائدیردی. کمیته عضولری تورکییه، بولقاریستان، آلمانیا، اوستریا-ماجاریستان و ایسوئچره ده معروضه لر ائده رک، اجتماعی فیکری روسیاداکی مظلوم تورکلرین فاجعه لی وضعیتینه جلب ائدیردیله ر.^{۸۷۶}

روسیا مهاجرتی نین بو فعالیتی عثمانلی حؤکومتی طرفیندن مدافعه اولونور و مهاجر تشکیلاتلاری حؤکومت طرفیندن مالی ه لشدیریلیردی. حاکیم «اتحاد و ترقی» جمعیتی نین ۱۹۱۷-جی ایل ۱۱ نوایبر تاریخلی بیاناتی عثمانلی حؤکومتی نین روسیا تورکلری مسئله سینه وئردیگی اهمیتی گؤستریر: «وطنیمیزین و میللتیمیزین میلی ایدئئالاری بیزی موسکوف دوشمنینی امحایا [محوه] دعوت ائتمکده دیر؛ بؤیله لیکله روسیاداکی بوتون عیرقداشلاریمیزی ایچینه آلان، اونلارلا بیرلشمه میزه ایمکان وئره جک طبیعی حدودلاریمیز الده ائدیلیمیش اولاجاق دیر.»^{۸۷۷}

سواشین لاپ اوللریندن آذربایجاندا کی میلی تشکیلاتلار عثمانلی حؤکومتی نین نواینده لری ایله علاقه لر یاراتمیش، اؤز فعالیتلرینی عثمانلی قوشونلاری نین حرکتی ایله او یغونلاشدیرماغا چالیشمیشلار. ۱۹۱۵-جی ایلین فئورالیندا امیر ارسلان خان خویسکی «دیفاعی» تشکیلاتی نین نواینده سی کیمی ارزروما گلیمیش، عثمانلی نواینده لری ایله گؤروشموشدو. اونون فیکرینه گؤره، قافقازدا بیر چوخ میللتی ایچینه آلان ایسوئچره تیپلی

876- Mirza Bala Mehmetzade, Milli Hareketi. Milli Az. Müsavat Azərbaycan Halk Fırkası Tarihi, s. 238-240.

877 - Akdes Nimet Kurat, Rusya ve Türkiye, s. 110-111.

موسستقیل بیر دؤولت قورماق مومکون اولاجاق دیر. انور پاشا بو فیکری تقدیر ائتمیشدی. بونونلا تورکییه ایله روسیا آراسیندا قافقازدا بؤیوک بیر بوفتر [حائل] دؤولت قورولماسی و تورکییه نین روسیا تهلوکه سیندن قورونماسی فیکری اورتایا آتلمیشدی.^{۸۷۸} لاکین عثمانلی اوردوسونون شرق جبهه سینده کی مغلوبیت لری بو پلانی گئرچکلشدیرمه یی تأخیره سالدی. روسیادا فئورال انقلابی و قافقازین فاکتیککی اولاراق روسیادان سیاسی-حقوقی جهت دن قوپماسیندان سونرا تورکییه حاکیم دایره لرینده «شرق مسئله سین» دقت داها دا آرتمیش اولدو. «اتحاد و ترقی» جمعیتی دایره لرینده توران (یا ایسلام) بیرلیگی^{۸۷۹} ایدنالینی گئرچکلشدیرمک اوچون مناسب شرایطین یئتیشدیگی احوال-روحیه سی اوستونلوک قازانماغا باشلادی. توران یولونون اوستونده تورانین «آلتون کورپوسو» آذربایجان دوروردو. تورکییه اؤز لئهینه آذربایجان دا و بوتون قافقازدا فعالیت گؤستره جک تشکیلاتین قورولماسینا بؤیوک اهمیت وئیردی. بو مقصدله «اتحاد و ترقی» جمعیتی نین قافقاز شعبه سی یارادیلیمیش، حسن رؤوشنی بی ده اونا رهبر تعین ائدیلیمیشدی. او، تک آذربایجان دا دئییل، تورکوستانداکی فعالیتیه ده باشچیلیق ائتمه لی ایدی. بو مقصدله ده ۱۹۱۸-جی ایلین اول لرینده باکی یا گؤندریلیدی.^{۸۸۰} حسن رؤوشنی بی یین، گومان کی، بلاواسطه فعالیتی نتیجه سینده ۱۹۱۸-جی ایلین یانواریندا گۆی چای دا قافقاز اتحاد و ترقی پارتیاسی یارانمیشدی. پارتیانین گۆی چای شعبه سی نین صدری حاجی بابا بی سولئیمانزاده،

۸۷۸ - یئنه اورادا، ص. ۵۰۰.

۸۷۹- شووکت ثوریا آیدئمیر عثمانلی سیاستی نین او دؤورده باشیندا دورانلاردان عالی باش کوماندان وکیلی، حربی ناظر انور پاشا حاقیندا یازیر کی، او، «هئچ بیر زامان آچیق بیر تورانچی اولمادی. ایسلاملیق، ایسلام بیرلیگی، قوتسال جهاد و دنیا مسلمان لاری ایله ایلشکیلر، اونون دوشونجه اؤلچولرینده دایما اؤن پلان ایدی. گونئی قافقاز بیادا بئله یالئیز آذربایجان تورکلری اوچون دئییل، قوزئی قافقاز مسلمان لاری اوچون ده چالیشیردی. بوتون بیرینجی دنیا حربی بویونجا آفریقادا بیر مسلمان جبهه سی یاشاتدی. حتی ایلهریده و گونون بیرینده اورتا آسیادا بیر موجادیله یه آتیلدیغی زامان دا «مسلمان لارین خلیفه سی نین دامادی» تیرینی مؤهرونه و ایمضاسینین باشینا قویاجقدیر. اما نه وار کی، شیمدی اونا هم مسلمانلیق، هم تورکلوک اوچون باش وورولویوردو. بو حیس لرله دیر کی، داها ایره لیده و بوتون اومیدلری سارسیلدیغی زامان تورکوستان یولونو سئجه جکدیر.»

Şevket Süreyya Aydemir, Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa, c. 3, İstanbul, 1978, s.433.

880- Akdes Nimet Kurat, Rusya ve Türkiye, s. 512.

خزینهداری میرزه قولو سولطانزاده، عضولری آغامیرزه آغامیرزه زاده، علی بابا سعدیزاده، ابوالقاسم حسین زاده، عبدالحمید افندی قاضی زاده، عمومی کاتبی ایسه شرافالدین حاجی وئیس زاده ایدی. پارتیانین پروقرامی ایسلام سوسیالیزمی روحوندا ترتیب اندیلمیش، سیاسی ساحهده الحاقچیلیق مقصدی داشیییدی. بو مقصد پروقرامدا آچیق ایفاده اندیلمیشدی: «بوتون قافقاسیا مسلمان لاری نین اسکی آنا وطنیمیزین مقدس بایراغی آلتیندا مسعود اولماسی؛ دونیاداکی بوتون تورکلرین بؤیوک تورکیه یه قاتیشماسی و بیر حس، بیر تربیه ایله یوکسه لهرک عالم ایسلاما نیگاهبان اولماسی.»^{۸۱}

عثمانلی حؤکومتی نین بعضی باشچی لاری نین آذربایجانا مناسبتده سون مقصدی نین گئرجکلشمه سی قارشیسیندا ایکی بؤیوک قوه دوروردو. آذربایجان دؤولتی نین رهبرلری نین تام مستقیلیک خطینی داها سونرا گۆره جه ییمیزدن بورادا آلمانین قافقازدا، خصوصیه آذربایجان داکی مقصدلرینی نظرده کئچیرک.

تورکیه نین قافقازدا ایره لی له مک، حتی داها ایره لی گتتمک آرزوسو اونون متفقی آلمانانی داها چوخ ناراحت اندیردی. آلمان منافع باخیمیندان بو ایره لیه مه ضررلی حساب اندیلیب، بونون قارشسی سینی آلماق اوچون تدبیرلر گۆرولوردو. حتی برئست-لیتووسک دانیشتیق لاری باشلارکن آلمانیا خاریجی ایشلر ناظیرلیگی و باش کوماندانلیغی نو ماینده لری تورکیه هئیتینه دایمی معتدللیک توصیه اتمیش، حتی اوچ سانجاغین (کارس، آرداهان، باتوم) روسلاردان ایسته نیلمه سینه طرفدار اولمامیش دیر. آنجاق مذاکره لرین سونوندا ضرورت قارشیسیندا آلمان لار بو اوچ سانجاغین تورکیه یه قایتاریلماسینا راضیلیق وئرمیشدیلر.

قافقازدا آلمان لارین اؤز منافع لرینه او یغون مقصدلری واردی، بونلاردان ان موهمو باکی نئفتیندن ایسته دیکلری میقداردا فایدالانماق ایمکان لارینی تأمین اتمک ایدی. اونا گۆره ده آذربایجان ایستقلالینی تانیما یان، اهالی سینی «تاتار» آدلان دیران و تورکیه ایله ائتیک-مدنی، دینی و س.

ساحه ده کی قوه مولوغونو قبول ائتمه یین آلمانیا، باکی نین تورکیه نین حربی یاردیمی ایله آزاد اولونماسینی آرزو ائتمیردی. آلمانلار ان آزی باکی نفتینه (تورکیه ایله بیرلیکده) شریک چیخماق ایسته بیردیلر.^{٨٢٢} متفق لر آراسیندا آذربایجانا مناسبده کی منافع فرق لری چوخ تئزلیکله ایکی اولکه آراسیندا ضدیت لرین کسکینلشمه سینه سبب اولدو.

باتومدا امضالانمیش موقاويله لر، او جمله دن آذربایجانلا موقاويله نین ٤-جو بندی آلمان باش کوماندانلیغینی چوخ ناراضی سالمیش، عثمانلی حؤکومتی نین برئت-لیتووسک موقاويله سی خاریجینده فعالیت لرینه قطعی اعتراض ائتمه یه تلسدیرمیشدی. انور پاشایا ٨ یون ١٩١٨-جی ایل تاریخلی تهدید ائدیجی مکتوبوندا باش قرارگاهین رئیسی مارشال لودئدورف تورکیه نین قافقاز دؤولت لری ایله موقاويله لرینی «تصدیق و قبول ائتمه یه جه یینی»، حتی «ایش بیرلیگی اوچون بوندان سونرا ایمکان قالمایا جیغینی» آچیقجا بیلدیردی.^{٨٨٣}

انور پاشا یون آیی نین ٩-دا جاواب مکتوبوندا عثمانلی دؤولتی نین قافقازدا فوتوحات مقصدی نین اولمادیغینی و عثمانلی حربی حیصه لری نین اورایا حرکتی نین موسلمان اهالی نین فیزیکی وارلیغینی قوروماقدان عبارت اولماسینی بیلدیردی. لاکین آلمانلار بو دلیلی نه اینکی مثبت قارشیلادیلار، حتی سرت بیر مکتوبلا عثمانلی حؤکومتینه تضییقی سون حده چاتدیردیلار. عمومی باش کوماندانلیق آدیندان فئلد-مارشال هیندئنبورق «کارس، اردهان، باتوم سانجاق لاری استئنا اولماقلا قافقاز داخیلینده کی تورک حیصه لری نین کاملاً گئری چکیللمه سینی، بو اوچ سانجاق داخیلینده ده یالینز آسایشی تأمین ائده جک قدر عسگر ساخلانیلماسینی، الئکساندر پوپل (گومرو) خاریج تبریز دمیریولونون آنجاق ضعیف تورک محافظه چی لری طرفیندن قورونماسینی، گئریده قالان بوتون تورک حیصه لری نین کاملاً الجزایر و شیمالی ایران داکی اینگیلس لره قارشى استفاده ائدیلمه سینی» و س. طلب

882 - Akdes Nimet Kurat, Rusya ve Türkiye, s. 509; Г.В.Пипия, Германский империализм в Закавказье в 1910-1918 гг., с. 123-127.

883 - Şevket Süreyya Aydemir, Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa, c. 3, s.412-414.

ائتدی.

هیندئنبورقون اولتیماتومو انور پاشایا چوخ آغیر تاثیر ائتمیش، حتی اونو استعفا وئرمک فیکرینه سؤوق ائتمیشدی: «چونکی قافقازدان چکیلیمه یه و قافقاز مسلمان لارینا وئردیگی وعدی یئرینه یئیرمه مه یه اؤزونو مجبور حس ائتمکده دیر.»^{۸۸۴} هانسی ملاحظه یه گؤره سه، انور پاشا استعفا عریضه سینی سولطانا تقدیم ائتمه میش، اوسته لیک آلمان لارین دا طلب لرینی قولاق آردینا ووراراق، آذربایجانا مناسبتده نظرده توندوغو سیاستی داوام ائتدیرمیشدی. بو سیاستین نتیجه سی اولاراق آلمان لارین باکی نئفتینه صاحب اولماق جهدی باش توتما میشدی (بو موضوع یا داها سونرا قایدیلایاق).

انور پاشانین آذربایجان مسئله سینده قطعیتینی گؤرن آلمان لار باتوم موقاوایله سی نین عوضینی چیخماغا چالیشدی لار. بو دفعه اونلار متقی عثمانلی دؤولتیندن خبرسیز باکی نئفتی و آذربایجان مسئله سینده روس لارلا آنلاشا بیلدی لار. آوقوست آیی نین ۲۷-ده سووئت روسیاسی ایله برئست- لیتووسک موقاوایله سینه علاوه امضالانندی. موقاوایله یئنی علاوه یه اساساً سووئت روسیاسی ائستونیا، فینلانديا، کورلانديا، لیتوانین مستقیلیگینی تانیمیش، گورجستان باره ده ایسه بو مودعا مقبول حساب اولونموشدو: «روسیا آلمانیا طرفیندن گورجستانین مستقیل دؤولت اورقانیزمی کیمی تانینماسینا راضیلیغینی بیلدیریر.» آدی چکیلیمه سه ده سندن ۱۴-جو ماده سی آذربایجان حاقیندا ایدی. بو ماده یه گؤره، آلمانیا اوچونجو دؤولتین، یعنی تورکیه نین حربی قوه لرینی باکی، شامخی و قوبا ماحال لاری نین معین اولونموش سرحد لرینی کئچمه مه سینه کؤمک ائتمه لی ایدی. عوضینده «روسیا ایمنکان داخیلینده باکی ایالتینده نئفت و نئفت محصول لاری چیخاریلماسینا شرایط یاراداجاق و چیخاریلان نئفتین دؤردده بیر آلمانیا وئریله جکدی.»^{۸۸۵} آذربایجان دان خبرسیز تورپاق و ثروتینی حراجا قویان آلمان-روس سؤوده لشمه سینی بو زامان ایستانبول دا اولان آذربایجان نواینده هییتی پیسله میش، پروتئست نوتاسیندا گؤسترمیشدی کی، «باکی سیز

۸۸۴- یئنه اورادا، ص. ۴۲۳.

آذربایجان - باش سیز بدن دیر.»^{۸۶}

نوماینده هییتی ایستانبول یونون ۲۴-ده گتمیشدی. بؤبوک صلاحیتلره مالیک یئددی نفرلیک هییتیه م.ا.رسولزاده باشچیلیق ائدیردی.^{۸۷} نوماینده هییتی دؤردلر اتقاقی دؤولتلری و قافقازدا یئنی یارانمیش دؤولتلرین نومایندهلریندن عبارت کونفرانسدا ایشتیراک ائتمه یه، عینی زاماندا عثمانلی حؤکومتی ایله مناسبتلرله باغلی بعضی مسئلهلری مذاکره ائتمک اوچون گؤندریلمیشدی. بیر سیرا اؤلکهلرین صلاحیتلی نومایندهلری ده آرتیق ایستانبولدا ایدی. م.ا.رسولزاده نین باکی یا، ناظیرلر شوراسی نین صدری و خارجی ایشلر ناظیرینه یازدیغی مکتوبوندا معلوم اولور کی، آذربایجان هییتی بورادا چوخلو گؤروش لر کئچیرمیش، ایستیقلال بیاننامه سینی بو اؤلکهلرین نومایندهلرینه تقدیم ائتمیشدی. ایلك دفعه اولاراق گورجستان و ائرمینستان نومایندهلری ایله سرحد مسئلهلری اوزره مباحثه لر ده محض بورادا باشلامیشدی. محاریبه نین گئدیشینده دؤردلر اتقاقی دؤولتلرین دورومو آغیرلاشدیقجا، ایستانبول کونفرانسینی باشلاناجغی احتمالی دا آزالماغا باشلامیش و بیر مدت دن سونرا آرتیق معلوم اولمشدو کی، کونفرانس باش توتما یاجاق.

بونونلا بئله آذربایجان نوماینده هییتی نین عثمانلی حؤکومتی نین باشچی سی و دیگر رسمی شخصلرله گؤروشلری چوخ فایدالی

886 - ARDA, fond 894, siyahı 10, iş 123, vərəq 93; Mehmet Emin Resulzade, Azərbaycan Cumhuriyeti, s. 66; Azərbaycan (Bakı), 04.11.1918. Əhməd bəy Ağaoğlu isə Almanlar barədə yazırdı: "Onlar Azərbaycanı bir bidon kerosinə satdılar."

۸۸۷- تادئوش سویتوچوسکی یازیر کی، «عثمانلی حاکیم دایرلری آرالاریندا رسولزاده ده اولماقلا، بیر نئجه سیاسی خادیمی آذربایجاندا اوزاقلاشدیرماق نیتی ایله اوزون مودتلی گؤروش اوچون اونلاری تورکیه یه دعوت ائتدیلر.»

(Tadeusz Swietochovski, Russian Azerbaijan. 1905-1920. The Shaping of National Identity in a Muslim Community, Cambridge, 1985, p.132).

گؤرکملی آذربایجان شوناس عالیمین بو ایدعاسی ایله راضیلاشماق چتیندیر، چونکی آذربایجان نوماینده هییتیندن باشقا ایستانبول گورجو، ارمنی، قوزنی قافقاز نوماینده هییتلری ده دعوت ائدیلمیشدی.

اولموش دور. رسولزاده ائله ایلک مکتوبوندا گؤستریر کی، تورکییه مطبوعاتیندا و خالق آراسیندا آذربایجانا بؤیوک ماراتق اولماسینا باخمایاراق، بو اولکهده آذربایجان حاقیندا تصوّر چوخ سطحی دیر. بو چاتیشمازلیق لاری آرادان قالدیرماق اوچون قافقاز مهاجرلری نین فعال ایشتیراکی ایله قورولموش قافقاز ترقی جمعیتی چوخ بؤیوک ایش لر گؤرور.^{۸۸} عثمانلی حؤکومتی نواینده هئیتی نین خواهیشینی نظره آلیب، اون ایل مدتیله آذربایجانا ۲ میلیون لیره حجمینده بورج وئرمه یی قرارا آلدی. آذربایجان پول لاری نین چاپی دا ایستانبول دا باشلاندى. یئنه ده آذربایجان هئیتی نین اصرارلی خواهیش لرینی نظره آلاق، تورکییه آذربایجانا ایسته نیلن قدر کیتاب و معلم گؤندرمه یه راضیلیق وئردی.^{۸۹} آذربایجان هئیتی نین ان بؤیوک اوغورو ایسه آذربایجانا حربی یاردییم مسئله سینى حل ائتمه سی ایدی. باتوم موقایله سی نین ۴-جو بندینه موافق اولاراق انور پاشا آذربایجانا کیفایت قدر حربی قوه (بیر دیویزیا) گؤندره جه یینه سؤز وئریر. لاکین بو قراری وئررکن انور پاشا اونو دا قئید ائدیر کی، تورکییه نین مالیه وضعیتی نین آغیر اولدوغو بیر دؤورده هر آی آذربایجاندا اولان حیصّه لره ۵۰ مین لیره، یاخود ۱ میلیون مانات خرچلنمه سی آغیر یوک دور و رسولزاده واسیطه سی ایله آذربایجانین اؤز اوردوسونو یاراتماسینی توصیه ائدیر.^{۹۰}

موسقیل آذربایجان دؤولتی نین ایلک دیپلوماتیک آددیم لاری ایستانبول گوروش لرینده آتیلدی. اوندان آسلی اولمایان شرط لره گوره کونفرانسین باش توتما دیغینا باخمایاراق، آذربایجان نواینده هئیتی خاریجی اولکه نواینده لری، ایلک نؤبه ده دؤردلر اتفاقی اولکه لری ایله واجیب تماس لار قورموش، آذربایجان حؤکومتی نین بو و یا باشقا مسئله لره موقعی نی بیلدرمیش و مدافعه ائتمیشدی. تورکییه ایله هر طرفلی علاقه لرین اساسی قویولموشدو. ان واجیبی ایسه نواینده هئیتی باکینی دشمن دن آزاد ائتمک اوچون ضروری حربی قوه آلماق مقصدینه نایل اولدو.^{۹۱}

888- ARDA, fond 894, siyahı 10, iş 153, vərəq 6.

889 - Azərbaycan (Bakı), 12.11.1918.

890 - ARDA, fond 894, siyahı 10, iş 153, vərəq 1-3; ARDA, fond 894, siyahı 10, iş 31, vərəq 2.

۸۹۱ - حربی ساحه ده آذربایجان-عثمانلی امکداشلیغی، قافقاز ایسلام اوردوسو، باکی نین آزاد

۱۹۱۸-جی ایل اکتیابرین ۳۰-دا امضالانمیش مودروس صلح موقاویله‌سی آذربایجانین بین‌الخالق وضعیتینی کؤکون دن دیشدیردی. عثمانلی ایمپئراتورلوغو ایله یاناشی اونون متفقی حساب اولونان آذربایجان ایشتیراک ائتمه‌دیگی محاریبه‌ده مغلوب ساییلدی. مودروس صلحونون شرط‌لرینه گؤره، تورکییه قوشون‌لاری آذربایجان‌ی ترک ائتمه‌لی، متفق قوه‌لری طرفیندن باکی نین توتولماسینا مانع اولمامالی، زاقافقازیا دمیر یولو اوزرینده‌کی نظارت حقوقو آنتانتایا گذشته گندلمه‌لی ایدی. آذربایجان حؤکومتی بو موقاویله‌نی پیسله‌یب، تورکییه و آنتانتا حؤکومت‌لرینه اؤزونون قطعی اعتراضینی بیلدیردی. نوایبرین ۱۰-دا باش ناظیر فتحعلی خان خویسکی و خاریجی ایش‌لر ناظیری وظیفه‌سی‌نین ایجراچی‌سی عادیل خان زیادخان خالق‌لارین تعیین مقدرات حقوقونو طلب ائدن آمریکا بیرلشمیش ایشتات‌لاری‌نین پرئزیدنتی ویروو ویلسونا موراجعت ائتدیلر. «۱۴ ماده‌لیک پروقرام»-ین مؤلفینه مراجعتده دئییلیردی: «آوروپانین قودرتلی حاکمیتینه مراجعت ائتمزدن اول آذربایجانین خالق‌ی و حؤکومتی کیچیک مظلوم میللت‌لرین حامی‌سی کیمی سیزین هومان‌یست شخصیتینیزه اوز توتور و اینانیر کی، سیز سؤزونوز و عمل‌لرینیزله زاقافقازیا‌داکی آذربایجان رئسپوبلیکاسی‌نین مستقیل دؤولت کیمی تانینماسیندا اونا کؤمک ائده‌جک‌سینیز».^{۸۹۲} اویری یاندان، انزلی‌ده اولان اینگیلیس قوه‌لری‌نین کوماندانلیغی ایله دانیشیق‌لار آپارماق اوچون اورایا بیر نوامینده هیئت‌ی گؤندریلدی. نوامینده هیئتینه ا. آغا‌وخلو، ن. یوسف‌بی‌لی و م. رفیئو داخیل ایدیلر.^{۸۹۳}

اندیلمه‌سی حاقیندا آیرینتیلی بیلگی اوچون باخین:

Nəşib Nəşibli, Azərbaycan Demokratik Respublikasının xarici siyasəti. Dərs vəsaiti, Bakı: Qanun, 2011, s. 64-72.

892- Адрес-календарь Азербайджанской Республики на 1920-й год, с. 22; Firuz Kazemzadeh, The Struggle for Transcaucasia (1917-1921), p. 163.

893- Азербайджан (Bakı), 18.11.1918; M.Ə.Rəsulzadə nümayəndə heyətinə N.Yusifbəyli, Ə.Ağaoğlu və Mehdi bəy Hacınskinin daxil olduğunu göstərir. Mehmet Emin Resulzade, Azərbaycan Cumhuriyeti, s. 70.

آذربایجان نواینده هیئتیی اؤلکه اراضی سینه داخیل اولمازدان اول اینگیلیس حربی حیصه لری نین کوماندانسی گنئثرال تامسون دان آذربایجانین موستقیللیگینی تانیماق حاقیندا بیانات وئرمه سینیی تکلیف ائتدی. لاکین او، نواینده هیئتیی نین تکلیفینی قطعیی صورتده رد ائده رک دئدی کی، «آذربایجان رئیسولیکاسیی حؤکومتیی تورکلرین ایتریقاسیی نتیجه سینده یارانمیش دیر و خالق آراسیندا هئچ بیر دایاغا مالیک دئییل دیر». تامسون بو بیاناتینا آذربایجان نواینده لری نین کسکین اعتراضیندان سونرا گنئثرال گؤستر میشدی: «بیر حالدا کی، سیز عکسینی ادعا ائدیر سینیز، اوندان گلهریک، یئرینده جه تحقیقات آپاریب، موافق قرار قبول ائده ریک.»^{۸۹۴} بونونلا بئله، گنئثرال تامسون ون سون قراری قطعیی ایدی: نو یابری ن ۱۷-سی ساعات ۱۰-۱۱ کیمی باکی آذربایجان و عثمانلی قوشون لاریندان تمیزلنمه لی دیر؛ باکی نئفت معدن لری ایشغال آلتیندا اولاجاق، اؤلکه نین قالان حیصه لری ایسه آذربایجان حؤکومتیی و اونون قوشونونون نظارتیی آلتیندا قالاجاق؛ آذربایجان رسماً تانینمیر، لاکین اینگیلتره، فرانس و آمریکا نواینده لری اونون حؤکومتیی ایله دئ-فاکتو علاقه لر یارادی رلار؛ بوتون تشکیلات و مؤسسه لر عادی قایدادا ایشله ییر، لاکین گنئثرال تامسون باکی نین گنئثرال-قوبئر ناتورو اولاجاق، شهر دوماسینا یئنی دن فعالیت آزادلیغی وئر یله جک؛ پاریس صلح کونفرانسیندا میلی مقدراتینی تعیین پرینسیپی اساسیندا مذاکره لردن آذربایجان خار یج اندیلمه یه جک، لازار بیچتر احوو و اونون حیصه لری بریتانیا قوشون لاری ایله بیر لیکده باکی یا داخیل اولاجاق، سیلاحلی اثرمنی لر باکی یا بوراخیلما یاجاقلار.^{۸۹۵} نواینده هیئتیی باکی یا تئلقرام ووروب، تامسون ون طلب لری نی و وضعیتین آغیر لیغینی آذربایجان حؤکومتینه بیلدیر دی.

نو یابری ن ۱۶-دا آذربایجان میلی شوراسی یئنی دن توپلانیب، دورومو مذاکره ائتدی. میلی شورانین بعضی عضولری اینگیلیس لرین تضییقینه

894 - Mehmet Emin Resulzade, Azerbaycan Cumhuriyeti, s. 70.

895 - А.Раевский, Английская интервенция и мусаватское правительство. К истории интервенции и контрреволюции в Закавказье, Баку, 1927, с. 33.

مناسبتده تام تسلیمچیلیک مؤوقعی توتوب، هر جور موقاویمتین یئرسیز اولدوغونو بیلدیردیلهر. آذربایجان میللی حرکاتی نین اؤندرلریندن بیرى -ا. آغاوغلونون فیکرینجه: «آذربایجان تورکلری نین بو واختادک آرخالاندیغی تورکییه دونیا محاریبه سینده مغلوب اولدوقدان سونرا... آذربایجانلی لارین اؤز طالع لرینی روسیانین طالعی ایله باغلاماقدان باشقا چاره سی یوخ دور، اوسته لیک ده روسیا مدنی اینکیشاف باخیمیندان تورکییه یه نسبتاً دها یوکسک سویه ده دیر. محض بونا گؤره، همچین آذربایجان مسئله سی نین آروپادا صلح کونفرانسیندا حل ائدیلمه یه جه یینه گؤره، آذربایجان خالقى اؤزونون میللی ایستقلال پروقرامینی گله جک عموم-روسیا مؤسس لر مجلیسینده مدافعه ائتمک حقوقونو ساخلا ماقلا عموم-روسیا فئدئراسیاسی ترکیبینه داخیل اولماغا راضی دیر». ا. آغاوغلونون بو مؤوقعی کسکین اعتراض لارا سبب اولدو، حتی موساواتچی لارین و سوسیالیست لارین تضييقی قارشیسیندا او، آذربایجانین پایتاختینی ترک ائده رک، موقتی اولاراق گنجه یه کؤچمه لی اولدو.^{۸۹۶}

میللی شورا عضولری نین اکثریتی دورومون اغیرلیغینا باخما یاراق، سینماییب، ایستقلال مسئله سینده گذشته گئتمه مه یی قرارا آلدی. م.ا. رسولزاده سونرالار ایستقلالچی لارین دوشدوگو دوروم حاقیندا یازیردی: «تورک اوردوسو چکیلیمیش، آذربایجان حربی حیصه لری ایسه یوخ ایدی... کوماندان نورو پاشانین او زامان - میللی شورانین صدری اولدوغوم زامان منه یازدیغی بیر مکتوبدان آیدین اولدوغو کیمی جمعی ۱۵۰۰ نفردن عبارت اولان آذربایجان عسگری نین توپلو اولاراق بیر یئرده بولونماییب، مملکتین مختلف نقطه لرینده دوردوغو آنلاشیلیردی. آذربایجان حؤکومتینی بو گون باکی دا تقویّه ائدن قوه یالنیز ۵۰۰ کیشیلیک بیر میللیس (پولیس) نفرلریندن عبارت ایدی. فرضاً قوه اولسا بئله، آلمانانین، تورکییه نین تسلیم اولدوغو بیر قوه یه قارشى آذربایجانین حرب آچماسی، طبیعی کی، آغیلا بئله گلمزدی. اونا گؤره ده مسئله یالنیز دیپلوماتیک وسیله لرله حل ائدیله جکدی.»^{۸۹۷}

896 - ARDA, fond 894, siyahı 10, iş 98, vərəq 3; Azərbaycan (Bakı), 18.11.1918.

897 - Mehmet Emin Resulzade, Azərbaycan Cumhuriyeti, s. 70-71.

نویابریں ۱۷-ده تامسونون حربی دستهلری نین باکی یا گلشینی شهر اهای سی عینی جور قارشیلامادی. روس و اثرمنی میلی شورا لاری نین طرفدارلاری بایرام احوال-روحیه سینده ایدیلر. تامسونلا بیرلیکده گلیمیش بیچتراخوون طیاره لری «روسیا وطنداش لارینا!» خیطابلی انتباهنامه لر سپیر، خریستیان اهلینی باکی نین «آنا وطنه قوووشماسی» مناسبتله تبریک اندیردی. گئنرال تامسونون یکی گون دن سونرا یایدیغی بیاننامه ده عینی روحدا ایدی. او، قافقازی روسیانین بیر پارچاسی حساب اندیر، روسیانین ۱۹۱۴-جو ایل حدودلارینی برپا اتمکده متفقینه یاریدیم گؤستره جه یینی بیلدیریردی.^{۸۹۸}

بیچتراخوون دسته سی شهرده شولوقلوق سالیر، میلی بایراغی تحقیر اندیر، تورکجه یازیلیمیش رئکلام و اعلان لاری جیریب-داغیدیردی. اثرمنی دستهلری اونلاردان گئری قالمیردی. بوتون بونلار شووینیست روحلو قاراگروهچو خریستیان اهلینی سئویندیریر، آذربایجان رئیسولیکاسی نین تنزلیکله لغو اولونماسینا اومید یارادیردی. گئنرال بیچتراخوو تنزلیکله داها دا قاباغا گئدیب، قوراما «قافقاز - خزر حؤکومتی» دئیلن تشکیلات یارادیب، داشناکلارلا بیرلیکده تامسون و اوفاداکسی کولچاک حؤکومتینه تابع اولمادیغی تقدیرده آذربایجان حؤکومتینی بوراخماغا تحریک ائتمه یه چالیشدی. عینی زاماندا، او، باکی دا چئوریلش تشکیل ائتمک اوچون گئیش فعالیته باشلادی. اینگیلیس لرین باکی دا گئنرال-قوبئرناتورلوق یاراتماقدا، شهر پولیسی، نفت صنایعی، دنیز دوناماسی و س. اوزرینده نظارت قویماقدا، بیر سؤزله، باکی دا ایشغال رژیمی یاراتماقدا مقصدی نه ایدی؟ آذربایجان حؤکومتی نین فعالیتی نین اساس استقامتینه - اعلان اولونموش ایستیقلالین گترچکلشمه سینه آتانتانین مناسبتی نجه ایدی؟

هر شئی دن اول باکی اؤزونون الوئیشلی جوغرافی-ایستراتژی مؤوقعینه گوره اینگیلیس لرین دقتینی جلب اندیردی. ایران دا، خصوصاً هیندیستان داکسی منافع لرینی «شیمال آبی» سی نین تجاوزوندن قوروماق اوچون اینگیلیس حؤکومتی باکی دا و بوتون گونئی قافقازدا مؤحکمه نیب، روسیا یا قارشلی

«سانیتار کوردونو» [نوار امنیتى] یاراتماغا چالیشیردی. بو کوردون عینی زاماندا سووئت روسیاسی نین تبلیغاتى و ایمپریالیست سیاستى قارشیسیندا سدد رولو اوینامالی ایدی. گئنئرال دئیکى نین کؤنوللو اوردوسونا کؤمک اوچون باکی الوئیشلى بیر پلاسدارم رولو دا اوینایا بیلردی. هم ده اینگیلیس لر دئیکینه و کولچاکا چار روسیاسینی برپا ائتمک اوچون دئیل، اونلارین بولشئویکلره قارشى مبارزه آپارمالارینا گؤره کؤمک اندیردیله. شوبهه سیز، باکی نئفت ثروت لری نین اینگیلیس حرب ماشینی و اقتصادیاتى اوچون اهمیتینی ده بورایا علاوه ائتمک لازیم دیر. اودور کی، اینگیلیس لر گوئی قافقازین باشقا یئرلریندن فرقلی اولراق ایلك نؤوبه ده باکی دا مؤحکملمه یی قرارا آلدیلار.

گئنئرال تامسون ون ایلك اول لر آتانتا اوزره متفقى روسیانین ۱۹۱۴-جو ایلده کی سرحدلری نین برپاسینا یاردیم اندیله جه یی حاقیندا حرارتلی بیاناتلارینی تاکتیکی آددیم حساب ائتمک لازیم دیر. باکی، متفق لر آدیندان ایشغال اندیلیمیشدی، بورایا اینگیلتره دن باشقا فرانس و آبش-ین دا نو ماینده لری گلیمیشدی لر و بیاناتلار هر اوچ دؤولتین عمومی مؤوقعینی ایفاده ائتمه لی ایدی. فرانس بو دؤورده گوجلو، واحد روسیانین برپاسینا چالیشیر، بورادا اینگیلتره نین نفوذونون آرتماسی نین علیه نه ایدی. فرانس حربی هئیتی نین نو ماینده سی پولکونیک و سبئرگ بیر قدر سونرا ۱۹۱۹-جو ایل مایین ۱۸-ده آچیقجا بیان اندیردی کی، اونون فیکرینجه، «عمومیتله، زاقافقازیا، او جمله دن آذربایجان سئپاراتیزمی موقتی حال دیر... آذربایجانین گله جه یی دیرچه لن روسیا و اونون مؤسس لر مجلسی نین گله جک قرارلاری ایله سیخ صورتده باغلی دیر.»^{۸۹۹}

آبش نو ماینده سی ده بو بؤلگه ده اینگیلیس لرین نفوذونون آرتماسی و باکی نئفتی نین یالیز اینگیلیس لرین ایله کئچمه سیندن ناراضی ایدی. تامسون ون بیاناتی نین آچیق روس پرست روحدا اولماسی نین ایکینجی سببی ده آذربایجان حؤکومتینه تضیق گؤستریب، اونون موقاویمتینی قیرماق جه دی ایله باغلی دیر. اوچونجو سبب ایسه باکی دا اولان روس آغقوردیاجی

قولهردن تامسونون استفاده ائتمک نیتی ایله باغلی دیر. هله اوزونو مؤحکمله دنه قدر تامسون بیچئراخوون حربی حیصه لریندن و باشقا قولهردن استفاده ائتمک اومیدینده ایدی.^{۹۰۰}

گئنئرال تامسونون یوروتدوگو «ایکیلی محاسبات» خطی نین او بیرى اوزو ده واردی.

آذربایجان ناظیرلر شوراسی نین صدری ف.خویسکی نین نو یابری ن ۱۶- دا انزلی یه ووردوغو تئلقرامدا آتانتا قوله لر ی نین باکی یا گیرمه سینه اعتراض ائدیلمیر، داها سونرا قئید ائدی لیردی کی، آذربایجان حؤکومتی بونون «آذربایجانین موسقیلیگی و اراضی بوتؤولوگونون پوزولماسینا خیدمت ائتمه یه جه یینه اینانیر». تامسون قیسا جاواب تئلقرامیندا گؤستریردی کی، «... سیزین گؤستریدیگینیز یولدا امکداشلیق ائده رک، بیزیم قارشیلیقلى مناسب لری میز کیفایت قدر قناعتبخش اولاجاق دیر». باکی یا چاتارکن آذربایجان حؤکومتی نین نوماینده سی نین «خوش گلدین»ینه جاواب اولراق، تامسون بیر دفعه ده اولسون روسیانین آدینى چکمه دن قئید ائدی کی، «سیزین داخیلی ایشینیزه نه ایندی، نه ده سونرالار قاریشماق فیکریمیز یوخدور»^{۹۰۱} تامسونون ایکیلی اینگیلیس سایاغی سیاستی آذربایجان حؤکومتینده اولکهنین گله جه یینه اومیدله باخماغا ایمکان وئیردی و بو ایمکاندان استفاده ائتمک لازیم ایدی.

گئنئرال تامسون باکی یا گلر-گلمز آذربایجان دؤولتی نین باشچی لارینا اولکهده اولان اساس میللت لری ن نوماینده لریندن عبارت یشی حؤکومت یارادیلماسینی تکلیف ائدی. بو مقصدله اوزو روس میللی شوراسی نین رهبرلیگی ایله ده گؤروشوب، اونلاری ن آذربایجان حؤکومتینه ۲ نوماینده وئرمه لرینی توصیه ائدی. روس میللی شوراسی نین رهبرلیگی اوچون

900 - А.Раевский, Английская интервенция и мусаватское правительство.К истории интервенции и контрреволюции в Закавказье, с. 38-39.

901- -28 May 1919-cu il.Azərbaycan Cümhuriyyəti ictimaiyyətinin birinci səneyi-dövrü, Bakı, 1919, s. 14.

آذربایجان، روسیانین بیر ایالتی ایدی و اونلار بو اؤلکه‌نین تعیین مقررآت حقوقونو تانیما دیقلارینی دئدیله. اودور کی، یئنی کابینه‌یه داخیل اولماقدان امتناع ائدیله. بو اساسدا دا تامسون لا روس میللی شوراسی آراسیندا ضدیت لر باشلادی (یئنی یارانمیش «اسلاویان-روس اتفاقی» نین نو ماینده لری آذربایجان حؤکومتی نین ترکیبینه داخیل اولدولار).

عینی زاماندا موقت قانون وئریجی اورقان- آذربایجان پارلامانی (مجلس مبعوثان) یاراندی. پارلمان دئکابری ۷-ده طنطنه لی بیر شرایطده آچیلدی. فتحعلی خان خویسکی حاکمیتی پارلامانا تحویل وئردی. قبول اولونموش قرارا اساساً یئنی حؤکومتین تشکیلی یئنه ده فتحعلی خانا تاپشیریلدی. یئنی کوالیسالی [ائتلافی] حؤکومت کابینتینده آذربایجاندا اولان اوچ اساس میللتین نو ماینده لری ده وار ایدی. یئنی حؤکومتین تشکیلیندن آز سونرا تامسون اعلان ائتدی کی، فتحعلی خانین باشچیلیغی ایله یارادیلیمیش آذربایجان حؤکومتینی اؤلکه داخیلینده یئگانه قانونی حاکمیت اورقانی کیمی تانییر.^{۹۰۲} ۱۹۱۹-جو ایلین یانواریندا باکی یا گلن متفق لرین صلاحیتلی نو ماینده سی گئورگی میلن اینگیلیس حؤکومتی نین اؤلکه ده کی موجود حؤکومتی یئگانه قانونی حاکمیت کیمی تانیدیغینی تصدیق ائتدی و اونون (آذربایجان حؤکومتی نین) متفق کوماندانلیغی طرفیندن تامامیله مدافعه ائدیله جه یینی بیلدیردی. بیچتراخوو دسته سی نین دؤولت چئوریلشی جه دی نین اوستو آچیلدیقدان سونرا آذربایجان حؤکومتی نین قطع ی طلبی ایله اینگیلیس لر «قافقاز - خزر حؤکومتی» نی قانوندان کنار اعلان ائدی، قیام رهبرلرینی ۴۸ ساعات مدتینده باکی دان اوزاقلاشدیردی، داها سونرا ائرمنی حربی حیصه لری ترک سیلاح ائدیله بوراخیلدیله. ۱۹۱۸-جی ایلین دئکابریندان اعتباراً اینگیلیس کوماندانلیغی باکی یا قویدوغو محدودیت لری تدریجاً گئورمه یه باشلادی؛ باکی پولیسی، سو نقلیاتی و نئفت صنایعی، مالیه ایداره لری، مطبوعات اوزرینده نظارت لغو اولوندو؛ آذربایجانین قونشولارلا مباحثه لی مسئله لری نین حلینده بیر سیرا حال لاردا آذربایجانا یاردیم ائتدی.

۱۹۱۹-جو ایلین آپریلینده باکی دا اینگیلیس گئنئرال قوینر ناتور لوغونون

لغوی ایله گنجهده تشکیل اولونموش ایلك آذربایجان آلائی پایتاختا داخل اولدو و آذربایجان حؤکومتینه ن. یوسفبیلی باشچیلیق ائتمه یه باشلادی. ائله همین ایلین آقوست آییندا اینگیلیس حربی حیصه لری نین قافقازی ترک ائتمه سیندن سونرا ناظیرلر شوراسی نین صدری پارلامان داکی چیخیشیندا میللت وکیل لرینه مراجعت ائده رک دئیشدی: «افندی لر! دؤولتین بو گون دن اعتباراً تام ایستیقلایته یئتمه سی مناسبیله سیزی تبریک ائدیرم.»^{۹۰۳} دئمه لی، آذربایجان حؤکومتی اینگیلیس موداخیله سی قارشیسیندا نه ایکنی اؤز وارلیغینی قورویا بیلدی، هم ده چوخ قیسا مدتده یاد قوه لرین ایلی باکی دان کسمه یه نایل اولوب، اینگیلیس کوماندانلیغینی شهرین ایداره چیلیگیندن اوزاقلاشدیردی. دوغرو دور، ۱۹۱۹-جو ایلین حتی آقوستونا قدر اینگیلیس لر آذربایجانین داخلی ایش لرینه آرا-سیرا موداخیله ائدیر، آذربایجان حؤکومتینی «بویروق قولو» نا چئورمه یه چالیشیردی. لاکین سندلر گؤستریر کی، آذربایجان پارلامانی و حؤکومتی اینگیلیس لرین ایله اوپونجاق اولمامیش، اؤلکه نین داخلی ایش لرینه اونلارین موداخیله سینا موتمادی اولاراق محدودلاشدیرمیش دیر. قارشیلیقلی مناسبت لر بو اساسدا بعضاً کونفروتاسیا [قارشى دورما] حدینه دک کسکینلشیردی. عدالت نامینه اونو دا وورغولایاق کی، اینگیلیس لرین روسیا ایش لرینه مناسبیته کی تبدلات، بین الخالق دورومون بو زامان کسگیگنده کچمیش مظلوم خالق لارین خئیرینه دیشمه سی آذربایجان حؤکومتی نین اؤز مؤوقعیلی، آذربایجانین سووئرئنلیگینی مؤحکملتمه سی اوچون مناسب شرایط یارادیردی. ۱۹۱۸-جی ایل مای آیی نین ۲۸-ده باشلانمیش دؤولت قوروجولوغو ایش لری اینگیلیس حربی قوه لرین اؤلکه نی ترک ائتمه سیندن سونرا بوتون گوجو ایله سرعتله ایره لیله دی. لاپ باش دان دؤولت قوروجولوغو ایشی نین لئگیتیملیک و دئموکراتیا پرینسیپ لرینه او یغون آپاریلماسینا دقت ائدیلدی.

هله یوخاریدا قئید ائدیلمن قافقاز موسلمان لاری قورولتایی نین (۱۹۱۷-)

جی ایلین آپرئلی) قرارینا اساساً ۱۹۱۷-جی ایلین نوپابریندا آذربایجاندا مؤسس لر مجلسینه سئچکی لر کئچیریلمه لی ایدی. مرکب سیاسی دوروم بو قرارین یئرینه یئتیریلمه سینه مانع اولدو. عموم-روسیا مؤسس لر مجلسینی لئنین قوودوقدان سونرا بیلیندیگی اوزره گوئی قافقازدان سئچیلیمیش نماینده لر زاقاقازیا سئیمینی یاراتدیلار. عموم-روسیا مؤسس لر مجلسینه عمومی، برابر، قاپالی سئچکی لر نتیجه سینده سئچیلیمیش ۱۴ موسلمان دئوتات بیر میلیون دان چوخ سس آلمیشدی. اودور کی، سئیمین ترکیبی نین گئیشلمه سی (کووپتاسیاسی) نتیجه سینده موسلمان دئوتات لارین سای سئچکی نین نتیجه لرینه او یغون اولاراق ۴۴-ه چاتدی. اونلار سئیمین موسلمان فراکیاسینی تشکیل ائدیردی لر. فراکیانین صدری موساوات پارتیاسی نین باشچی سی ممد امین رسول زاده ایدی. سئیم داغیلدیقدان درحال سونرا موسلمان فراکیاسی اؤزونو آذربایجان میلی شوراسی اعلان ائدی و مشهور ایستقلال بیاننامه سیله آذربایجانین مستقیلیگی، آذربایجان دئموکراتیک رئسپوبلیکاسی نین (آذربایجان خالق جومهوریتی نین، آذربایجان جومهوریتی نین) یاراندیغی دونیا یا بیان ائدیلدی. ایستقلال بیاننامه سی نین سونونجو ماده سینه اساساً، مؤسس لر مجلسی چاغیریلانداک بوتون آذربایجانین ایداره سی باشیندا میلی شورانین دوردوغو، موقتی حکومتین اونون قارشی سیندا مسوولیت داشیدیغی گؤستریلیدی. یوخاریدا گؤستریلدیگی کیمی، ۱۷ یون سیاسی بحرانی نتیجه سینده بوتون حاکمیتین موقتی حکومته وئریلمه سی قرارلاشدیریلدی. آذربایجان میلی شوراسی اؤزونو بوراخیلیمیش اعلان ائدی. بونونلا بئله بئر قرار دا وئردی: «آذربایجانین کئچیرمکده اولدوغو مشکلات داخلیه و خارجیینی نظر اعتنایا آلاق آذربایجان شورای میلی سی بوتون حقوق و صلاحیتینی فتحعلی خان خویسکی تحت صدارتینده تشککول ائدن کابینه یه حواله و مذکور کابینه نی آرای عمومیه [عمومی سس وئرمه] اوزرینه مستند بلاتأخیر مجلس مؤسسان دعوت اولونجیا قدر آذربایجان حق حاکمیتینی کندی الینده بولوندوراراق کیمسه یه ترک ائتمه یه موظف ائدر.» ۱۸ یون قراریندا ایسه میلی شورا ایستقلال و اساس سیاسی آزادلیقلار، ائله جه ده تورپاق مسئله لرینده موقتی حکومتین «انقلاب قانون لارینی فسخ [لغو] ائتمک» حاقی نین اولمادیغینی، اؤزلیکله

«آلتی آیدان گئج اولمایاراق» مؤسس لر مجلسینه سئچکی لر کئچیرمه لی اولدوغونو گؤستریردی.^{۹۰۴} آنجاق میللی حاکمیتین بوتون آذربایجاندا برقرار اولماسی سورجی، ایلک نؤوبه ده باکی سووتی و سنتروکاسپی دیکتاتوراسی ایله ساواشین ۱۹۱۸-جی ایلین سنئتیابری ۱۵-دک اوزانماسی، مؤسس لر مجلسینه سئچکی لرین حاضیرلانماسی و کئچیریلمه سینی تأخیره سالدی. سنئتیابری ۱۴-ده حکومتین قراری ایله مؤسس لر مجلسینه سئچکی لر اوزره ناظرلر شوراسی نین صدری، داخیلی ایشلر و خالق معارف ناظرلرینه کومیسسیا یاراتماق تاپشیریلدی. بو کومیسسیانین ترکیبی و ایشی نین اساس استقامت لری نین معین اندیلمه سی ساحه سینده تزلیکله ایش باشلاندى.

اینگیلیس قوشون لاری نین نو یابری ۱۷-ده باکی یا گلمه سیندن اوچ گون سونرا آذربایجان میللی شوراسی نین ایکینجی ایجلاسیندا (یئنی دؤورده میللی شورانین بیرینجی ایجلاسی نو یابری ۱۶-دا اولموشدو) آذربایجاندا موقتی عالی قانون وئریجی اورقانین یارادیلماسی حاقیندا قانون وئریلدی. تکپالاتالی پارلامان (پارلامنت، مجلس مبعوثان دا دئیردی لر) بو قانونا اساساً ۱۲۰ نفر دن عبارت اولمالی ایدی. میللی شورانین ۴۴ نفر عضوون دن علاوه اولکه اهالی سی نین اکثریتینی تشکیل ائدن یئرلی موسلمان اهالی دن (۲،۷۵ میلیونلوق عمومی اهالی نین ۱،۹ میلیونو) داها ۳۶ نماینده نین سئچیلمه سی نظرده توتولوردو. بو نماینده لردن بئشی باکی دان، ایکی سی (بیری شهر، بیری محل اهالی سیندن) گؤی چای دان، ایکی سی جاوادان، اوچو قوبادان، ایکی سی لنکران دان، ایکی سی شاماخی دان، اوچو گنجه دن، ایکی سی آرئش دن، بیری جاوانشیردن، ایکی سی زنگه زوردان، بیری قازاخ دان، بیری جبرائیل دان، ایکی سی نوخادان، ایکی سی شوشادان، ایکی سی زاقاتالادان، اوچو کئچمیش ایروان قوبئر نیاسی نین آذربایجان حیصه سیندن (ناخچیوان، شرور، اوردوباد)، بیری سی ایسه کئچمیش تیغلیس قوبئر نیاسی نین آذربایجان حیصه سیندن (بورچالی) سئچیلمه لی ایدی. اولکه اهالی سی نین پولیتتیک

904 - ARDA, fond 2894, siyahı 1, iş 12, vərəq 1; Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin qanun və binağuzarlıqları məcməəsi, numru 1, Bakı, s. 8-9; Собрание узаконений и распоряжений Правительства Азербайджанской Республики, №1, Баку, с. 7-8.

ترکیبی نظره آیناراق اثرمنی لره (سای لاری ۵۰۰ مین) گله جک پارلاماندا ۲۱ یئر آیریلیردی. گنجه، شوشا و باکی دا اولان اثرمنی میللی کومیتهلری موافق اولاراق ۸، ۸ و ۵ نماینده گؤندرله بیلیردی. باکی دا اولان روس میللی شوراسینا ۱۰ یئر آیریلیردی (روس لار ۲۳۰ مین ایدی لر). میللی آزلیقلاردان آلمانلار، یهودی لره گورجو و پولیاکلارلار هره سی بیر نماینده سئچیپ، پارلامانا گؤندرملک حاقی تاینمیشدی. باکی همکارلار تشکیلاتی ۳، باکی نفت صنایعچی لری شوراسی و تیجارت-صنایع اتفاقی ۲ نماینده کورسوسو آیریلیمیشدی. نماینده لر بیرباشا و قاپالی سئچکی لر نتیجه سینده سئچیله بیلر دیلر. قادینلار دا ایسلام عالمینده ایلك دفعه اولاراق سئچیپ-سئچیلیمک حاقی وئر ییلیردی.^{۹۰}

پارلامان حاقیندا بو قانونون اعلان ائدیلمه سیندن سونرا باکی دا سیاسی مبارزه سون درجه کسکینلشدی. اؤزلیکلله باکی دا مسکون اولان غیر یئرلی اهالی بو قانونو دوشمنجه سینه قارشیلادی. همین مناسبت ۱۹۱۸-ین دئکابری اول لرینده باکی دا بیر سیرا سیاسی پارتیانین نماینده سیندن عبارت دئموکراتیک مشاوره دئیلن ییغینجاقلاردا دا اؤزونو گؤستر دی. گونده لیکده آشاغیداکي مسئله لرین مذاکره سی نظرده توتولموشدو: آذربایجانین و باشقا قفقاز رئیسوبلیکلاری نین ایستیقلایتی؛ کئچمیش سرحدلر داخیلینده روسیانین ایستیقلایتی و بؤلونمزلیگی؛ بورادا مسکون اولان خالقلارین حاقلاری؛ افا حکومتی آدلانان حکومته و اونون پروگرامینا مناسبت؛ روسیانین بیرلشدیریلمه سینه نایل اولماق یوللاری. مشاوره ده ایشتیراک ائدن ائسئر (ساکیان)، مئنشئویک (باقاتوروو)، بوند (بلومشتین) پارتیالاری نین و همکارلار اتفاقلاری شوراسی نین نماینده لری (کوژانسی و روخلین) قطعی صورتده آذربایجان ایستیقلالی پرنسیپینه قارشى چیخیب، پارلامانین یارانماسینی «بؤیوک، بؤلونمز روسیایا» قارشى خیانت سایدیقلارینی بیلدیر دیلر. موساوات پارتیاسی نین نماینده سی شفی بی روستم بی لی اؤز چیخیشیندا تمثیل ائتدیگی پارتیانین ایستیقلال اوغروندا قطعی مبارزه یه حاضیر اولدوغونو دئمیش، آذربایجانداکی دئموکراتیک قوه لری پارلامان

واسطه سیله یئنی آذربایجانین قورولماسیندا ایشتیراک ائتمه یه چاغیر میشدی. موسلمان سوسیالیستلر اتفافی نین نماینده سی احمد جوودت پئینوو و هوممت (منشئویک) قروپونون نماینده سی اکبر آغا شیخ الاسلامزاده اؤز چیخیش لاریندا تشکیلات لاری آدیندان یارانمیش مؤوجود دورومدا پارلاماندا ایشتیراکین ضروریلگیگیندن بحث ائتمیشدیلر.^{۹۰۶} بولشئویکلر پارلامانی بویکوت ائتدیلر.

باکی داکی روس میلی شوراسی اینگیلیس کوماندانلیغی نین یاردیمیندان استفاده ائده رک، پارلامانین آچیلشینی پوزماغا چالیشدی. اثرمنی میلی شوراسی دا ایختیاریندا اولان حربی حیصه لره گونهرک، باکی دا قاریشقیلیق سالیردی. روس و قیسماً اثرمنی میلی شورالاری پارلامانا سئچکی لری بویکوت ائدی، اؤز نماینده لری نین پارلاماندا تمثیل ائتدیک لری میللت آدیندان ایشتیراکینا مانع اولدولار. ایلک اول لر اونلارین متفقی اولان گئنرال تامسون پارلامانین آچیلماسینا مانع اولسا دا، بیر قدر سونرا اونون تشکیلینه مانع اولماماق قرارینا گلیر. یوخاریدا گؤستریلدیگی کیمی، روس میلی شوراسی نین دا بیر قروپ عضوو اونون ترکیبیدن چیخیب، روس-اسلاویان جمعیتی آدلی بیر تشکیلات قوردولار. سونونجولار آذربایجان ایستیقلالی پرنسپینی قبول ائتمه سه لر ده، اؤز نماینده لری نی پارلامانا گؤندرمک قرارینا گلدیلر. فهله کونفرانسی نین پارلامانی بویکوت ائتمک سیاستینه قارشى چیخاراق، رمانا، بینه قدی، بالاخانى و سابونچونون موسلمان فهله لری بیر قدر سونرا همکارلار تشکیلاتینا آیریلیمیش ۳ نماینده یئریندن ایکى سی نین اونلارا وئريلمه سینی طلب ائتدیلر. آذربایجانین بیر سیرا ماحال و شهرلرینده ده سئچکی لر باشا چاتمامیشدی. ناخچیوان و بورچالی نین دا گله جه یی مسئله سی قارانیلق قالدیغیندان اورادان نماینده گلمه میشدی. آنجاق پارلامان حاقیندا قانوندا نظرده توتولموش ۱۲۰ دئپوتاتین اکثریتی نین توپلانماسی ایله پارلامنت ایلک آچیلش توپلانتی سینی کئچیره بیلردی.

آذربایجان پارلامانی نین ایلک تأسیس ایجلاسی ۱۹۱۸-جی ایلی ن دئکابری ن ۷-ده باکی دا، او واخت تاغیئو قیز مکتبی نین بیناسیندا اولدو.

شهرین مرکزی بایرام سایاخی بزه دیلمیشدی. ماغازالار باغلانمیش، دؤولت ایداره لری و تحصیل مؤسسہ لری اؤز ایشینی دایاندرمیشدی. میللی بایراق لار و خالی لارلا بزه دیلمیش پارلامانین ایجلاس سالونوندا تورک دئموکراتیک فئدرالیستلر پارتیاسی موساواتین عضولری، ائله جه ده آزیقدا قالان میللت لریین نماینده لری اورتادا، هوممتچی مئنشئویکلر و سوسیالیستلر سولدا، بیطرف لار و اتحاد پارتیاسی نین عضولری ساغدا ایلشمیشدیلر. دیپلوماتیک نماینده لر لوژاسیندا گئنئرال تامسون ون نماینده سی کوککئرئل، ایرانین باش کونسولو سعدالوزراء و اونون مالیه مشاوری، داغلی لار حکومتی نین صدری ت.چئرمویئو، بو حکومتین آذربایجان داکسی نماینده سی قانتئمیروو، گورجوستان رئیسوبلیکاسی نین نماینده سی کارسئوادزی، ائله جه ده آراز رئیسوبلیکاسی نماینده سی پ. علیئو اوتورموشدولار. آذربایجان حکومتی نین عضولری ده ایجلاسدا ایشتیراک ائدیردی.^{۹۰۷}

پارلامانین ایلک ایجلاسینی میللی شورانین صدری م.ا. رسولزاده اچمیش، بؤیوک تبریک نیطقی سؤیله میشدی. تئز-تئز آقیش لارلا کسپلن نیطقینده رسولزاده «فیرقه احتیراس لاری، شخصی غرض لری و بوتون بو کیمی وطن و میللت غایه سی قارشی سیندا سفلی [آشاغی] قالان غرض لری آتیب، وطن قایغی سی و میللت دو یغوسونو هر شئی دن اوستون توتماغا» چاغیرمیشدی. ایلک ایجلاسدا ایشتیراک ائتمیش اوزئییر حاجی بی لی آذربایجان قزئتینده یازیردی: «ممد امین نیطقی - افتتاحیه سینده بو اوچ رنگین: تورکلشمک، ایسلاملاشماق و معاصرلشمک آمالی علامتیندن عبارت اولدوغونو ایشاره ایله - بو بایراق ائندیریلمز! - دئدیگده بوتون مجلس آیاغا قالخیب، ال چالا-چالا بایراق لاری سالاملارکن تأثرات فؤوق العاده مدن باشیمین توکلری بیز-بیز دوردو.»^{۹۰۸}

رسولزاده نیطقینی بیتیریپ، پارلامان صدرینی و صدر معاونینی سئچمه یی تکلیف ائتدی. شفقی بی روستم بی لی نین تکلیفیله بیطرف حقوق شناس

907 - Nəşib Nəşibzadə, Azərbaycan Demokratik Respublikası. Məqalələr və sənədlər, s. 75-76.

908 - Azərbaycan (Bakı), 09.12.1918.

علی مردان بی توپچوباشوو آذربایجان پارلامانی نین صدری، موساوات پارتیاسی نین عضوو حقوق شناس حسن بی آغایئو ایسه اونون بیرینجی معاونی سئچیلدی. توپچوباشوو بو ایجلاسدا ایشتیراک ائده بیلمه دیگیندن (بو زامان او، ایستانبولدا آذربایجان جمهوریتی نین نماینده سی ایدی) ایجلاسین سونراکی گئدیشی حسن بی آغایئوین صدرلیگیله کئچدی. اونا گؤستریلن بؤیوک اعتماد موقابیلینده حسن بی آغایئو پارلامانا تشککورونو بیلدیریب، کاتیب سئچیلمه سینی تکلیف ائتدی. عنعنیه او یغون اولاراق پارلامانین ان گنج عضوو رحیم بی وکیلوو کاتیب سئچیلدی.

داها سونرا پارلامانین خطابه کورسوسونو ناظرلر شوراسی نین صدری فتحعلی خان خویسکی توتوب، نطقینی «بو گون اؤیله بؤیوک، عزیز و مبارک گون دور کی، بونو بیز آذربایجانلی لار یوخوموزدا دا گؤره بیلمز دیک؛ بو گون او گون دور کی، میلی مقدراتیمیزی اؤز الینیزه آلدینیز» نیداسی ایله باشلادی. باش ناظر باشچیلیق ائتدیگی حکومتین ایشه باشلادیغی مرکب و آغیر شرایطی سجه لن دیریب، حکومتین گوردویو ایش لر - دمیریولوندا حرکتین برپاسی، پوچت-تئلئقرافین ایشه دوشمه سی، مالیه ایش لری نین نیظاملانماسی، محکمه نین تأسیسی، آنارخیا و اؤزباشینالیغین لغوی، آذربایجان حکومتی نین اؤز طبیعی پایتاختینا صاحب اولماسی، آلمان لارین تضییقینه گؤستریدیگی مقاومت و س. حاقیندا معلومات و ثریب، موقتی حکومتین استعفاسی ایله بوتون حاکمیتین پارلامانا تحویل و ثریلدیگینی اعلان ائتدی.

پارلامانین قراری ایله حکومتین استعفاسی قبول ائدیلیب، یئنی کابینه نین تشکیلینه قدر اونون اؤز ایشینی داوام ائتدیرمه سی تاپشیریلدی. اتحاد پارتیاسی نین صدری قارا بی قارابی لی نین پارلامانین آچیلشی مناسبتیه سیاسی محبوس لارا عفو عمومی و ثریلمه سی تکلیفی قبول ائدیلدی. داها سونرا ماندات، تصروفات و رتقلامنت [آیین نامه] کومیسسیالاری عضولری نین سئچیلمه سیله تأسیس ایجلاسی باغلانندی. پارلامانین سونراکی توپلانتی لاریندا داها بیر نئچه کومیسسیا - مالیه - بودجه، فهله، قانون و ثریجیلیک تکلیف لری، رنداکیسیا، حربی ایش لر، آقرار، سورغو، اولکه نین محصولدار قوه لریندن ایستیفاده، مؤسس لر مجلسی نین

چاغیریلماسی اوزره کومیسسیالار فورمالاشدی.

پارلامانین گونلوک ایش لرینی ایداره ائتمک اوچون صدر، معاون و کاتب لردن باشقا فراکسیالارین صدرلریندن عبارت سئنیورئن-کونوئنت سئچیلدی. بورایا موساوات پارتیاسیندان رسولزاده، اتحاد فراکسیاسیندان خ.سولطانوو، آزلیقدا قالان میللتلر فراکسیاسیندان س. وونسوویچ و سخوکایا، روس-اسلاویان جمعیتی فراکسیاسیندان م.وینوقرادوو، احرار فراکسیاسیندان آ. قارداشوو، سوسیالیستلردن ج.هاجینسکی داخیل ایدی.

پارلامانین صدر معاونی فراکسیالارین صدرلری ایله مشورتدن سونرا حکومتین تشکیلینی یئنی دن فتحعلی خان خویسکی یه تکلیف ائتدی. لاکین فتحعلی خان صحتی نین پیسلشدیگیندن یئنی حکومته باشچیلیق ائتمک اقتداریندا اولمادیغینی بیلدیردی. دئکابرین ۱۸-ده ح.آغایوو پارلامان عضولری نین آرزوسونو نظره آلاراق فتحعلی خانای یئنی دن رسمی مراجعت ائدی، «وطنین بلئه آغیر گونلرینده حکومت تشکیلی کیمی مسولیتلی بیر ایشدن بویون قاچیرماییب، مشترک کابینه تشکیلینی عهدہ سینه آلماغی» اصرار ائتدی. خویسکی یئنی کوالیسیالی [ائتلافی] کابینه نی بیر قدر گئنیشلندیریب، ترکیبینه اوچ روس و ایکی اثرمنی ناظری ده داخیل ائتمه یی نظرده توتوموشدو. آنجاق اثرمنی نماینده لری حکومته داخیل اولماقدان امتناع ائتدی ک دن سونرا ناظرلر شوراسی نین صدری اون نفر دن عبارت کابینه نین ترکیبینی و ایش پروقرامینی پارلامانین مذاکره سینه وئردی. یئنی کابینه پارتیا پرنسیپی اوزره دئییل، پارتیالارین حکومت باشچی سینا و پروقرامینا اعتماد پرنسیپی اوزره تشکیل اولوندو. ایش آداملاریندان عبارت بو کوالیسیون کابینه ده یالیز اتحاد پارتیاسی ایشتیراک ائتمک دن امتناع ائتدی. پارلامان دئکابرین ۲۶-دا فتحعلی خان خویسکی کابینه سینه اؤز اعتمادینی بیلدیردی. گئئرال تامسون دا پارلامانین اعتماد گؤستردیگی کابینه نی دئکابرین ۲۸-ده تانیدیغینی و آذربایجاندا یئگانه قانونی حکومت حساب ائدیگینی بیلدیردی.

پارلامانین ایلك تدبیرلریندن بیرسی پاریس صلح کوفرانسینا رسمی صلاحیتلی نماینده هیئتینی گؤندرمه سی اولدو. بو نماینده هیئتی

قارشى سیندا اعلان ائدیلیمیش آذربایجان ایستیقلایتی نین آروپا اؤلکه لری طرفیندن تانینماسی کیمی تاریخی وظیفه دوروردو. نماینده هیئتینه پارلامانین صدری و عضولری ع.م. توپچوباشوو (بیطرف)، م.ح. هاجینسکی (موساوات)، ا.آغاوغلو (بیطرف)، ا. شیخ الاسلامزاده (سوسیالیست)، م. ی. میرمهیدئو (اتحاد)، ج. حاجی بی لی (موساوات)، امکدش لار ع. حسینزاده (بیطرف)، ب. مارچئوسکی و باشقالاری داخل ایدی.

چوخ پارتیالی قورولوشا مالیک پارلاماندا فراکسیالار اؤز بیاننامه لری ایله چیخیش ائتدیلر. ۱۹۱۹-جو ایلین اولی اوچون ۲۳ نفر پارلامان عضوون دن عبارت ان چوخ ساییلی موساوات فراکسیاسی نین بیاننامه سینی اونون صدری رسولزاده اوخودو. پارتیا پروگرامینا او یغون ترتیب ائدیلیمیش فراکسیا بیاننامه سی نین روحونو میلی-دئموکراتیک پرنسیپلر تشکیل ائدیردی؛ آذربایجان ایستیقلایتی نین قورونوب مؤحکم لندیریلمه سی، تورپاق لارین پولسوز، حاقی اؤده نیلمه دن کندلی لر آراسیندا بؤلوشدورولمه سی، تورپاق اوزرینده اؤزل مولکیت حقوقونون تانینماسی، ۸ ساعاتلیق ایش گونو و باشقا وظیفه لر ایره لی سورولوردو.^{۹۰۹}

بیطرف دئموکرات لار آدلی فراکسیانین ترکیبینه ع.م. توپچوباشوو، ف. خوئسکی، بئهبود خان جاوانشیر، جمو لمبرانسکی کیمی ۱۸ نفر تانینمیش سیاست آدامی بیرلشمیشدی. بو فراکسیا موساواتلا اتفاقدا ایشله بیردی. فراکسیا آدیندان چیخیش ائتمیش ی. احمدزاده بیطرف دئموکرات لارین مبارزه آپاردیغی وظیفه لر سیراسیندا خصوصی یئری آذربایجانین مستقیلیگی پروبلئمینه حصر ائتمیشدی. داها سونرا فراکسیا قودرتلی اوردو یاراتماق، دئموکراتیک و پارلامنتلی رئسپوبلیکا فورماسیندا خالق حاکمیتینی مؤحکم لتمک، گئنیش سوسیال اصلاحات لار حیاتا کئچیرمک (او جمله دن کندلی لره تورپاق ساحه سی وئرمک)، سؤز، وجدان، مطبوعات، اتفاق لار و س. آزادلیق لارین تأمین، وئرگی یوکونون اساس آغیرلیغینی وارلی لارین داشیماسی، قونشو خالق لارلا دینج یاناشی یاشاماق، آزلیقدا قالان میللت لرین حاق لارینی قورو ماق، مؤسس لر مجلسی چاغیرماق وظیفه سی ایره لی

سورولوردو.

اتحاد پارتیاسی نین پارلاماندا ۱۱ نماینده سی واردی. موساوات فراکسیاسی نین (پارتیاسی نین) اساس رقیبی سایلیردی. فراکسیانین صدری ق.قارابی لی (قارابی اوو) ایدی. دنکلاراسیاسیندا [اعلامیه سینده] «ایسلام سوسیالیزمی» پرنسیپلری، ائله جه ده تورپاق لارین کندلی لر آراسیندا بؤلوشدورولمه سی، فهله مسئله سی نین دئموکراتیک حلی وظیفه سی ایره لی سورولوردو.

هره سی نین بئش عضو اولان موسلمان سوسیالیستلر اتفاقی و هوممتچی مئنشئویکلر فراکسیالاری نین بیاننامه لرینده قویولان مسئله لر بیر-بیرینه بنزه ییردی. اساس مسئله لر مؤسس لر مجلیسی نین تنزلیکله چاغیریلما سی، غربی آوروپا پارلامان هیئت نین گؤندریلمه سی، ۸ ساعاتلیق ایش گونو، قادین مسئله سی، آقرار پروقرامی حیاتا کئچیرمک اوچون آقرار کومیسسیاسی نین یارادیلما سی و سایره دن عبارت ایدی. احرار (۹ نفر)، میلی آزیقلار (۴ نفر)، روس-اسلاویان اتفاقی (۳ نفر)، اثرمنی (۴ نفر) و داشناک (۴ نفر) فراکسیالاری نین دا بیاننامه لر سوسیال مسئله لر اوزره بو و یا دیگر درجه ده بؤیوک فراکسیالارین بیاننامه لرینی تکرار اندیردی.

بیاننامه لرده ایره لی سورولوموش وظیفه لرین اوخشارلیغی، حتی بیر سیرا مسئله لرده اوست-اوسته دو شمه سی، ائله جه ده پارلامانین ایشی گئدیشینده اورتایا چیخمیش اختلاف لار نتیجه سینده ۱۹۱۹-جو ایلین اول لرینده یارانمیش ایستروکتور بیر ایل عرضینده دیشیک لیگه اوغرادی. ۱۹۱۹-جو ایلین سونوندا آذربایجان پارلامانی نین ۱۱ فراکسیادا بیرلشمیش ۹۶ عضو واردی. ان بؤیوک فراکسیا موساوتچی لار و بیطرف دئموکرات لارین بیرلشمه سیله یارانندی. بو فراکسیانین ۳۸ عضو واردی. بیطرف دئموکرات لاردان بیر نئچه نفر موساوات فراکسیاسی ایله بیرلشمک ایسته مه دیگیندن بیطرف لر (۳ نفر)، پارتیاسیزلار (۴ نفر) فراکسیالارینی یاراتدی لار. احرار پارتیاسی نین کئچمیش عضو آ.آفندی زاده ایسه هئچ بیر فراکسیایا داخیل اولمادی. موسلمان سوسیالیستلر اتفاقی ایله هوممتین عضولری ۱۳ نفر دن عبارت

سوسیالیستلر فراکسیاسیندا بیرلشدیلر. فراکسیانین صدری س. آغامالی اوغلو ایدی. قالان فراکسیالاردا دیشیکلیک آنجاق کمیت کاراکتیری داشییردی.

۱۹۲۰-جی ایلین باشلارینا دوغرو پارلامانین ریاست هیئتینده ده دیشیکلیک باش وئردی. داخیلی نظامنامهیه او یغون اولاراق بیر ایلیک صلاحیت مدتی باشا چاتدیقدان سونرا ح. آغایئو استعفا وئردی، پارلامان صدری نین بیرینجی معاونلیگینه ممد جعفر جفروو، صدر معاونلیگینه ایسه سولطان مجید قنی زاده سئچیلدی. پارلامانین باش کاتیبی ب. رضایئو، کاتیبلری م. هاجینسکی و بایرام نیازی کیچیک خانلی اولدو.

پارلامانین مؤوجود اولدوغو دؤورده ۱۴۰-۱۴۱-قدر ایجلاسی اولموش دور. ۱۹۱۹-جو ایلین سونونا دوغرو ۱۱۰ ایجلا سین ۱۳-و کووروم [حد نصاب] اولمادیغیندان باش توتمامیش، ۲ ایجلاس طنطنه لی یوبیلئی ایجلاسی کاراکترینده اولموش (آذربایجانین موسقتیللیگی نین بیر ایلیگی مناسبتیه ۱۹۱۹-جو ایلین ۲۸ مای تاریخلی و باکی نین فتحی نین ایل دؤنومو مناسبتیه ۱۹۱۹-جو ایلین ۱۵ سئنتیابر تاریخلی ایجلاس لاری)، بیر فوق العاده ایجلاس گورجوستانلا اثرمنیستان آراسیندا ساواش مسئله سینه حصر ائدیلمیشدی. داها اوچ ایجلاس دا طنطنه لی شرایطه کئچمیش، اونلار فئورال انقلابی نین ایکینجی ایل دؤنومونه، آذربایجانلا گورجوستان آراسیندا حربی اتفاقین باغلانماسی و پارلامان تشکیلی نین ایل دؤنومونه حصر ائدیلمیشدی. قالان ۹۱ ایجلاس عادی ایجلاس ایدی. همین دؤورده جمعی ۳۱۵ قانون لایحه سی تقدیم ائدیلمیش، بونلاردان ۱۰-۱۲-سی رد ائدیلمیش، قالان لاری باره ده یا قانون قبول ائدیلمیش، یا دا اونلارین کومسسایلاردا مذاکره سی داوام ائدیردی. یئنی قانون لار مجموعه سی نین حاضرلانماسینا قدر کؤهنه قانون لارین هله لیک قوه ده قالماسینا باخمی اراق، بعضی قانون لارین موافق ماده لری نین دیشمه سی حاقیندا قانون و قرارلار قبول ائدیلمیش. یئنی یارانمیش یاریم موسقتیل مؤسسه و تشکیلات لارین دا نظامله ری پارلامان طرفیندن تصدیق اولونمالی ایدی. پارلاماندا گئنیش مذاکره لردن سونرا تصدیق اولونموش نظامله لر سیراسیندا باکی اونیورسیتتی، آذربایجان دؤولت بانکی، آذربایجان دؤولت امانت کاسسالاری نین نظامله ری و

مطبوعات حاقیندا نظامنامه ده وار ایدی. باشقا دؤولتلرله باشلانمیش هر هانسی رسمی سند پارلامانین تصدیقیندن سونرا قوه یه مینیردی. دئنیکین تهلوکه سی نین کسکینلشدیگی ۱۹۱۹-جو ایلین یونوندا یارادیلیمیش دؤولت مدافعه کومیتة سی نین قرارلاری دا قانون قوه سینه مالیک ایدی.

آذربایجان پارلامانی نین قانون وئریجیلیک و مرکزی دؤولت اورقانلارینی فورمالاشدیرماق، اونلارین صلاحیت دایره سینین معینلشدیرمک فونکسیاسیندان باشقا بو و یا باشقا اورقانین حساباتینی دینله ییب، اونلار حاقیندا او یغون قرار قبول ائتمک، ائله جه ده عالی دؤولت نظارتینی حیاتا کئچیرمک فونکسیالاری دا واردی. پارلامان ایجلاس لاری نین گونده لیگی نین خئیلی حیصه سی بو مسئله لره حصر ائدیلمیش و بو باره ده خصوصی قرار قبول اولونموشدو.

آذربایجان پارلامانی اؤلکه ده موقتی عالی قانون وئریجی اورقان حساب ائدیلدیگیندن بیر سیرا کؤکلو مسئله لر مؤسس لر مجلسینده حل ائدیلمه لی ایدی. آذربایجان جومهوریتی نین آنا یاساسی دا بورادا تصدیق ائدیلمه لی ایدی. مؤسس لر مجلسینه سئچکی لرین اساس لارینی حاضرلاماق اوچون پارلاماندا بؤیوک بیر کومیسسیا یارادیلیمیشدی. بو کومیسسیا بوتون فراکسیالارین نماینده لری جلب ائدیلمیش و او، ان چوخ ساییلی کومیسسیا ایدی. اوزون مذاکره لردن سونرا ۱۹۱۹-جو ایلین یولون ۲۱-ده آذربایجان جومهوریتی نین مؤسس لر مجلسینه سئچکی لر حاقیندا اساسنامه قبول ائدیلدی. اساسنامه ۴ فصل، ۱۱۶ بنددن عبارت ایدی. اساسنامه یه گؤره مؤسس لر مجلسینه سئچکی لرده جینسیندن، دیلیندن، دینیندن، میلیتیندن و سایره دن آسیلی اولمایاراق ۲۰ یاشینا چاتمیش بوتون جومهوریت وطنداش لاری ایشتیراک ائده بیلر دیلر. برابر، بیرباشا و قپالی سئچکی لر اساسیندا مؤسس لر مجلسی نین ۱۲۰ عضوو سئچیلمه لی ایدی. حربی قوللوقچولار یالنیز پاسسیو، داخیلی ایشلر اورقانلاریندا انضباطی وظیفه توتانلار ایسه یالنیز آکتیو سئچکی حاقینا مالیک ایدیلر. سیاسی پارتیا و تشکیلاتلارین، ائله جه ده سئچجی قروپلاری نین (۱۰۰ نفر دن آز اولماماق شرطیله) نامیزد سیاهی لاری ترتیب ائدیلب، سئچکی لردن ان آزی ۳۰ گون

اؤنجه مرکزی سئچکی کومیسسیاسینا تقدیم ائدیلمه لی ایدی. سئچکی لرین کئچیریلمه سینه رهبرلیک ائده جک بو کومیسسیا ۲۱ نفر پارلامان عضو و نامیزد سیاهی سی وئرمیش سئچکی قروپلاری نین (پارتیالارین، تشکیلاتلارین) نماینده لریندن عبارت اولمالی ایدی. سئچکی منطقه لرینده سئچجی لر نامیزد سیاهی لاری اوزره سس وئرمه لی ایدیلر.

مؤسس لر مجلسینه سئچکی لره حاضیرلیق ایش لری ۱۹۲۰-جی ایلین آپرئل آیندا گئیشلندی. سئچکی لر آپرئلین ۲۰-ه تعیین ائدیلدی.^{۹۱۰} لاکین اؤلکه نین خاریجی سیاسی دورومونون کسکین صورته دیشمه سی و سونراکی ۲۷ آپرئل ایشغالی مؤسس لر مجلسینه سئچکی لرین کئچیریلمه سینی مومکونسوز ائتدی. آذربایجان دئموکراتیاسی نین مؤسس لر مجلسی ایدئاسی و آرزوسو سونراکی دؤورلرده ده گئچکلشمه دی.

عالی قانون وئریجی و ایجرا ائدیجی حاکمیت اورقانلاری نین یارادیلماسی ایله یاناشی، دؤولت قوروجولوغونون باشقا بیر ساحه سی - میلی تهلوکه سیزلیک اورقانلاری نین، ایلک نؤوبه ده اوردو قوروجولوغونون دا فوق العاده بؤیوک اؤنمی واردی. بو ساحه ده قونشولارا نسبتاً آذربایجانین دورومو مقایسه ائدیلمه یه جک درجه ده آغیر ایدی. آذربایجان ایستیقلالی بیان ائدیلمه یی و اخت میلی شورا و حکومتین ایختیاریندا میلی حربی حیصه لر یوخ درجه سینده ایدی.

بو، چار دؤورونده ایمپریانین آذربایجانا و باشقا تورک-مسلمانلارا مناسبتده یئرتدیگی سیاستله ایضاح ائدیلمه لی دیر. آذربایجان ایمپریانین موسلمان شرق اؤلکه لرله هم سرحد و اونلارلا معنوی-مادی تئل لرله سیخ باغلی اولدوغو میلی اوجقاری ایدی. بورادا مرکزدن قاچما مئل لری نین گوجلو اولدوغوندان چاریزم بؤلگه نین خریستیان اهالی سیندن فرقلی اولاراق آذربایجانین یئرلی موسلمان اهالی سینی اوردویا گؤتورمور، صداقتی دایم شوبهه آلتینا آلینان بو خالق سیلاح وئرمک ایسته میردی؛ بونولا او،

خانلیقلار دؤورونه عاید حربی ایش سریشته سینی بئله ایتیرمیش میللتین آز زامان ایچینده گرکن نظامی قوه فورمالاشدیرماق ایمکانینی آزالدیردی. بونا گؤره ده قونشو گورجو و ائرمینی لردن فرقلی اولاراق، تورکلوک اؤز ایچیندن یئترینجه عسگر و خصوصاً ضابط کادرلار چیخارتماق ایمکانیندن محروم ایدی. اوسته لیک، چاریزم ایرانی حاقلی اولاراق ضعیف اؤلکه سایدیغیندان بو اؤلکه ایله سرحدلرده گوجلوقارنیزونلار [ساخلوو، پادگان] ساخلاماغا دا احتیاج دویموردو و ایمپئریانین داغیلماسیندان سونرا آذربایجان اراضی سینده آز-چوخ درجه ده اهمیتلی جبهه خانا دا یوخدو.

واحید دؤولت قوروموندا (اول اوزاکوم، سونرا ساکافکوم، دها سونرا زاقافقازیا فئدئراتیو دئموکراتیک رئسپوبلیکاسیندا) بیرلشدیک لرینه باخمایاراق، قونشولارین حربی تضییقینه معروض قالمیش آذربایجان، بو تضییقی الی یالین قارشیلانماغا مجبور ایدی. جبهه نی ترک ائتمیش روس قوشونلاری نین یئرینی توتان ائرمینی و قیسماً گورجو حربی حیصه لری عثمانلی قوشونلاری نین ضربه لری آلتیندا گئری چکیلرکن اؤز حیثیفلرینی یئرلی تورک اهالی سیندن چیخیر، اون مین لرله تورک-موسلمان قتله یئتیریلیر، کندلر دارماداغین ائدیلمه یی. آذربایجانین بیر سیرا داخیلی ماحاللارینی ایسه آنارخیا باشینا گؤتورموشدو. آذربایجانین دوغوسوندا - باکی و اطرافیندا دا پرینسیپ اعتباریله عینی سورج داوام ائتمکده ایدی؛ بورادا دا میلی اؤزونومدافعه دسته لری نین یارادیلماسی نین قارشی سی آلینیردی. بو ساحه ده آتلمیش ایلك آددیم بولشویک-داشناک قوه لری نین بیرگه مقاومتینه راست گلیمیش، ۱۹۱۸-جی ایلین مارت آیینداکی معلوم و مشئوم قیرغیندان سونرا باشاریسیزلیقلان نتیجه لنمیشدی.

بونونلا بئله گؤستریمک گرک دیر کی، سیاسی سورجین دراماتیک اینکیشاف میلینی درک ائدن میلی-دئموکراتیک گوجلر نظامی قوه یاراتماق ساحه سینده ائله فئورال انقلابیندان آز سونرا جهد ائتمیشدیلر. قافقاز مسلمانلاری قورولتایی (۱۹۱۷-جی ایلین آپرئلی) باشقا قرارلارلار یاناشی، قافقازدا موسلمان خالقلارین حربی پوتنسیالی نین معین ائتمک مقصدیله بورادا اهالی نین عمومی سیاهی یا آلینماسینی کئچیریمک، موسلمان آلا لاری

یاراتماق اوچون خصوصی بورونون [دفترین] تشکیلی حاقیندا قرار قبول ائئدی. همین ایلین اوکتیابریندا اولموش تورک عدم مرکزیت دئموکراتیک پارتیاسی موساواتین ۱-جی قورولتایی نین قطعنامه لری نین بیری میلی اوردو یاراتماق ضرورتینه حصر اولونموشدو. نوایبر آییندا زاقافازیا کومیسساریغی میلی حربی کورپوس لارین یارادیلماسی حاقدا قرار وئردی. چوخ تئزلیکله گورجو، ائرمینی و روس حربی کورپوس لاری نین [سپاه] شخصی هیئتی توپلانندی، اونلارین سیلاحلا تجهیزی ایشی سرعئلندی. ایلین سونونا دوغرو ائرمینی کورپوسونون [سپاهی نین] ترکیبنده آرتیق اوچ پیادا دیویزیاسی [لشکر]، سوواری بریقاداسی [تیپ] و بیر نئچه اراضی پولکو [هنگی] وار ایدی. حتی یونان لاردان عبارت خصوصی دیویزییا یاراتماق ساحه سینده بؤیوک ایش گئیدردی. آذربایجان کورپوسونو تشکیل ائتمک ایشی تاپشیریلیمیش گئنئرال علاغا شیخلینسکی خاطرله رینده یازیردی کی، «هامی اوردونون یارادیلماسینی، کؤمک طلب ائدیر، اما هئچ کس اؤز اوغول و قارداشین اوردویا وئرمک ایسته میردی.» اون ایل لرله حربی ایشدن یادیرغادیلیمیش میللتین بو واجیب ایشه سویوق مناسبتیندن علاوه، قونشولارین دا آذربایجان حربی حیصه لری نین تشکیلینه مانع اولماسی نتیجه سینده بو کورپوسون یارادیلماسی ایشی چوخ لنگ گئیدردی. اودور کی، زاقافازیا فئدئراسیاسی نین داغیلدیغی و آذربایجانین ایستیقلالی نین بیان ائیلدیگی ۱۹۱۸-جی ایلین مایین سون لاریندا آذربایجان میلی شوراسی کئچمیش موسلمان کؤنوللو حربی دسته لردن (حقارتله «وحشی دیویزییا» آدلاندیریلان دیویزیانین قالیقلا ریندان) عبارت ۶۰۰ نفرلیک حربی گوجه گؤونه بیلردی. بو قوه ایله نه منگنه آراسینا آلینمیش خالقین فیزیکی وارلیغینی، نه آذربایجانین تورپاق بوتونلوگونو نه ده جمهوریتین سووئرئنلیغینی قوریویا بیلردی. هله اوسته لیک اساساً داشناک حربی حیصه لریندن عبارت اولان باکی سووئتی قوشون لاری دا آذربایجانین موقتتی پایتاختی گنجه اوزرینه هوجوما حاضیرلاشیر، آذربایجانین باتی سینداکی داشناک قیرغین لاری دالغاسی دوغوبا طرف ایره لیله ییردی. بیر سؤزله، آذربایجانین تورک یوردو اولاراق قالیب- قالماسی مسئله سی نین حل ائیلدیگی سون درجه دراماتیک تاریخی شرایطه آذربایجان دئموکراتیاسی چیخیش یول لاری آراییردی.

یارانمیش دورومدا آذربایجانین یاردیم آلا بیله جه یی یئنگانه گوج تورکییه ایدی. آذربایجانین آیری-آیری ماحال لاری نین نماینده لری، ائله جه ده زاقافقازیا سئیمینده کی مسلمان فراکیاسی نین عضولری دوغو جبهه سی کوماندانی وهیب پاشادان یاردیم ائدیلمه سینی تأکیدله خواهیش ائدیردیلر. اوز نؤوبه سینده وهیب پاشا دا بیر نئچه دفعه زاقافقازیا فئدئراسیاسی قوشون لارینا کوماندانلیق ائدن گئنئرال اودیشئیلدزی و گئنئرال پرژئوالسکی نین دقتینی دینج اهالی نین باشینا گتیریلن موسیبت لره جلب ائتمیشدی.^{۹۱۱}

مای آییندا عثمانلی حربی ناظری و عالی باش کوماندان وکیلی انور پاشا اوز قارداشی نورو پاشایا تبریز اطرافیندا گنجیه ده دوغو حرکت ائتمه سی اوچون امر وئردی. آیین سونوندا تعلیماتچی لار هیئتله بیرلیکده گنجیه یه یئتیشن نورو پاشا آذربایجان اوردوسونا کؤنوللو توپلانماسی ایشی نین لازیمی سرعتله گئتمه دیگی نین شاهیدی اولدو. آذربایجان حکومتی نین یون آیینداکی قرارلارینا اساساً آذربایجان دا حربی وضعیت اعلان ائدیلدی، موسلمان کورپوسو «علاحدہ آذربایجان کورپوسو» آدلاندیریلدی، بورادا خیدمت ائده جک ضابط کادرلاری حاضرلاماق اوچون قیساموددتلی کورس لار آچیلدی، مجبوری حربی موکلفیت حاقیندا فرمان وئریلدی. لاکین بوتون بونلارین یئرلی اولمایا جاغینی و اوردونون یارانماسی نین هر شئی دن اول واخت طلب ائدیگی نی نظره آراق ناظرلر شوراسی نین صدری فتحعلی خان خویسکی عثمانلی حکومتینه بیر دیویزیا حجمینده رئال حربی یاردیم گؤستریلمه سینی خواهیش ائدی. حربی یاردیم خواهیشی عثمانلی ایله آذربایجان جومهوریتی آراسیندا ۴ یون تاریخی موقایله ده اوز عکسینی تاپدی. موقایله نین ۴-جو بندینه اساساً عثمانلی حکومتی «قاید-قانونو و اولکه نین تهلوکه سیزلیگینی تأمین ائتمک اوچون احتیاج اولدوغو تقدیرده آذربایجان جومهوریتی حکومتینه سیلاحلی قوه لرله یاردیم ائتمه یی» عهدہ سینه گؤتوروردو. آذربایجان حکومتی نین یاردیمینا گؤندریلمیش ۵-جی قافقاز دیویزیاسی نین (فیرکاسی نین) گنجیه گلمه سی آلمان لارین مقاومتی

اوزوندن خئیلی لنگیدی. سونونجولار برئست-لیتووسک موقایله سیله باغلی اولدوقلاری سووئت روسیاسی نین طلبیله باکی نین توتولماغینا مانع اولماق مقصدیله بو دیویزیانین گورجوستان دمیریولو ایله گنجیه گلمه سینی یاساق ائتدیله. اونا گؤره ده ۵-جی قافقاز دیویزیاسی (کوماندانسی مورسل پاشا) گومرو-دیلیجان-آغستافا یولونو دؤیوشله کئچمه یه مجبور اولدو. داها سونرا کاریات جبهه سیندن گؤتورولموش ۱۵-جی چاناق قالا دیویزیاسی (کوماندانسی ناظم پاشا) گنجیه یئتیشدی. آذربایجان کورپوسو ایله بیرلیکده بو حربی حیصه لر قافقاز ایسلام اوردوسو آدی آلتیندا بیرلشدی و نورو پاشانین کوماندانلیغی آلتیندا گۆی چای اطرافیندا دؤیوشه گیردی. باکی سووئتی، داها سونرا سئتروکاسپی دیکتاتوراسی دئییلن رژیمله دویوش لرین اوستوندن کئچهرک، سئنتیابرین ۱۵-ده قافقاز ایسلام اوردوسونون باکینی آزاد ائتمه سینی خصوصی گؤسترک. باکی نین اینگیلیس لر طرفیندن ایشغالی مسئله سی ده یوخاریدا آنا خط لرله اله آیلندیغیندان بیرپاشا آذربایجان اوردوسونون تشکیلی مسئله سینه گلک.

گئنئرال تامسونون طلبیله ۱۹۱۸-جی ایلین نوایبرین ۲۲-ده آذربایجان کورپوسونون قرارگاهی گنجیه یه کؤچورولدو. فتحعلی خان خویسکی کابینه سینده حربی ناظر معاونی وظیفه سینی توتموش (حربی ناظر وظیفه سی ناظرلر شوراسی نین صدری نین ایختیاریندا ایدی) توپچو گئنئرال صمد آغا مئهمانداروو دئکابرین ۲۵-ده حربی ناظر، بیر نئچه گون سونرا ایسه گئنئرال-لئیتنانت علی آغا شیخلینسکی حربی ناظر معاونی وظیفه سینه تعیین ائدیله. ایتئندان، موهندیس، نؤوبتچی گئنئرال، گئنئرال-کوارتیرمئستر، آرتیللریا، حربی تعلیم، توپوقرافیا و نظارت شعبه لریندن عبارت اوردو قرارگاهی یئنی دن تشکیل ائدیله. بو شعبه لرین ضابط کادرلاری ایله تکمیلی پروبلیمی اورتیا چیخدی. بو پروبلیمین حلی اوچون آذربایجاندا اولان روس ضابط لریندن استفاده ائتمک قرارا آیلدی. بیر قدر سونرا سابق کریم حکومتی نین باشچی سی گئنئرال سولئیمان سولکئویچله بیرلیکده بیر نئچه یوکسک روتبه لی ضابطین آذربایجانا گلمه سی بو بوشلوغو بیر قدر دولدورماق ایمکانی وئردی. نورو پاشانین

واختیله یاراتمیش اولدوغو حربی مکتبین موداویم لری اوردونون تشکیله جلب ائدیلمدی. لاکین ضابط کادرلاری نین آزیغی (اولان ضابط لرین ده یاریسی یئرلی اولمایان لاردان ایدی) اوردونون تشکیلی قارشسی سیندا دوران ان حسان پروبلئم لردن ایدی. بیر نچه نسلین حیاتی عرضینده حربی ایشدن تامامیله یادیرغادیلیمیش میللتین یارانماقدا اولان اوردونون شخصی هیئت نین فورمالاشماسینا سویوق موناسبتینی ده بو پروبلئمه علاوه ائتسک، حربی ناظیرلیگین ایشی نین آغیرلیغینی تصوّر ائتمک اولار.

۱۹۱۹-جو ایل اوچون نظرده توتولموش دؤولت بودجه سینده اوردونون یارادیلماسینا ۳۹۹،۴ میلیون مانات آیریلردی کی، بو دا بودجه نین ۲۴ فایزینه برابر ایدی. گئنرال مئهمانداروو حربی ناظیرلیگین سمئتاسی [بودجه سی] حاقیندا ناظرلر شوراسینا یازدیغی تلیقه سینده روسیا ایمپریاسیندان میراث قالمیش سیلاح آنبارلاری، قیشالار، حربی-استراتژی شوسسی یوللاری و س. ساری دان آذربایجانین قونشولارا نسبتاً الوئرشسیز وضعیتینه دقتی جلب ائده رک، بو مبلغین کیفایت قدر قودرته مالیک میلی اوردو یاراتماغا یئتمه یه جه یینی گؤستریردی. حربی ناظر گورجوستانی مثال چکه رک چار رژیمنیدن اونون پایینا اوردونون تشکیلی اوچون هر جور حربی تکنیکا، لوازیما، سورات، تیکیلی و س. دوشدوگونه باخمایارق، گورجوستان بودجه سی نین ۶۰ فایزی نین حربی ساحه یه یؤلنمه سینی گؤستریب، معین اولونموش وسایتین آرتیریلماسینی طلب ائدیردی.^{۹۱۲}

محدود ایمکان لارا مالیک اولماسینا باخمایارق، حربی ناظرلیک بویوک عزملی اوردو حیصه لری نین تشکیلی ایشینه گیریشدی. ۱۹۱۹-جو ایلده ۲۵ مینلیک معظم میلی اوردو یاراتماق وظیفه سی ایره لی سورولدو.

میلی اوردو یاراتماق ایشی نین سرعت لندیریلمه سینی اولکهنین حربی-سیاسی دورومونون کسکینلشمه سی ده طلب ائدیردی. آپرئل آیندا اینگیلس لرین اؤز قوشون لارینی زاقافقاز یادان چکه یه باشلاماسی ایله

آذربایجان، ائلهجه ده گورجوستانین اراضی بوتؤولوگو و سووئرئئلیگینی «واحید و بؤلونمز روسیا» سرحدلرینی برپا ائتمک آرزوسوندا اولان گئنئرال دئییکی نین ۱۵۰ میلیک کؤنوللو اوردوسو تهديد ائتمهیه باشلادی. دئییکن تجاوزونه معروض قالمیش داغیستانین تهلوکه سیزلیگینی اؤز تهلوکه سیزلیگی اوچون تأمینات حساب ائدن آذربایجان، داغیستان رئیسولیکا سینا کوللی میقداردا بورج وئردی، اونون ایختیارینا کؤنولولر دستهسی گؤندردی. لاکین اینگیلیس حربی حیصه لری نین اوقوست آییندا آذربایجانى تامامله ترک ائتمه سیندن هوسله ن دئییکن حیصه لری دؤنمه دن دربنده طرف ایره لیه ییر، آذربایجانین باشی اوستونو آلمیش قارا بولودلار سیخلاشیردی.

پارلامانین فوق العاده توپلانتی سیندا یارانمیش وضعیت مذاکره ائدلمیش، بوتون حاکمیتین دؤولت مدافعه کومیته سینه وئریلمه سی حاقیندا قرار قبول ائدلمیشدی.^{۹۱۳} مدافعه کومیته سی نین فرمانینا اساساً اؤلکه ده محاصره وضعیتى اعلان اولونموش، مؤوجود حربى حیصه لر کؤنولولر حسابینا مؤحکم لندیریله رک سامور چایی حوزه سینه یئریدلمیش، بورادا مدافعه استحکاملاری یارادیلما سی ایشی و دمیریول کورپولری نین مینالانما سی باشلانمیش، تجاوز قارشى سیندا قالا جاغى تقدیرینده بیر سیرا واجیب تدبیرلرین گؤرولمه سی (خاچمازا قدر دمیریول خطی نین سؤکولمه سی، پارتیزان دسته لری نین تشکیلی، دؤولت ایداره لری نین پایتاخت دان گنجیه کؤچورولمه سی و س.) معینلشدیریلدی.

یون آییندا آذربایجانلا گورجوستان آراسیندا حربى-مدافعه پاکتى ایضالاندى. بو پاکتا گؤره دئییکن تجاوزونه معروض قالان طرف متفقى نین حربى یاردیمینا بئل باغلا یا بیلردی. پاکتین امضالانماسیندان آز سونرا گورجوستان طرفیندن عوضى نئفت و نئفت محصوللاری ایله اؤده نیلمک شرطیله آذربایجان اوردوسونا گورجو ضابطلری گؤندریلمه سی، آذربایجان دان ضابط و عسگرلرین گورجوستان داکى مؤوجود مکتبلره تحصیله اعزامى و س. حاقیندا گیزلی موقاويله باغلاندى. موقاويله نین

شرطلرینه اساساً، تزلیکله گئنئرال موراد گیرئی تلئخاسین (دیلخاسین) باشچیلیغی ایله تیفلیسه حربی کومیسسیا گؤندریلدی. بو کومیسسیا گورجولردن ۱۲ کیچیک توپ، ۱۲ داغ توپو و بونلارا لازیمی قدر گولشه. ۳۰۰۰ بنش آتیلان توفنگ، ۲۱۱ توپچو و سوواری قیلنجی، ۷۹۵ نیزه، ۲۴ «ماکسیم» پولئموتو [مسلسل]، سفر مطبخی و باشقا حربی لوازمات آلدی.^{۹۱۴}

دئیکین تهلوکه سینه قارشی مبارزه تدبیرلرینه آذربایجان اوردوسوندا قوللوق ائدن روس ضابطلرین آذربایجان ایستیقلا لینا لوباللیغینی [وفاداری] یوخلاماق دا داخل ایدی. ایلکین یوخلامالار گؤستردی کی، بو ضابطلرین خئیلی حیصه سی گئنئرال دئیکینه رغبتله یاناشیر، حتی اونون خئیرینه آذربایجان دا جاسوسلوقلا مشغول دورلار. آذربایجان اوردوسوندا دئیکینین جاسوسلوق تشکیلاتی آشکار ائدیلدی، روس ضابطلریندن خئیلی حیصه سی میللی اوردودان خاریج اولونوب، آذربایجان دان خاریج ائدیلدیلر.

آذربایجانلی ترک ائدرکن اینگیلس لرین ایختیاریندا اولان حربی و تیجارت گمی لری نین خئیلی حیصه سی نین آذربایجان حکومتینه وئرلمه سی و آذربایجان حربی-دنیز دونانماسی نین یارانماسینا مانع اولماق اوچون دئیکین خزر دنیزینده آذربایجانین حربی گمی لری نین اوزمه سینه قطعی اعتراضینی بیلدیرمیش، معلوم تورکمنجای موقاويله سی نین ۸-جی بندینه اساساً بو حاقین آنجاق روسیا یا عاید اولماسینی گؤستریمشدی. آذربایجان خاریجی ایش لر ناظری جاواب نوتاسیندا بیلدیردی کی، «روسیا ایله ایران آراسیندا باشلانمیش تورکمنجای موقاويله سی نین آذربایجانا هئچ بیر دخلی یوخدور. اونا گؤره ده اؤز بایراغینا صاحب اولان آذربایجان جمهوریتی گمی لری نین یاد بایراق لار آلتیندا اوزمه سینه یول وئره بیلمز.»^{۹۱۵}

آذربایجان-گورجوستان حربی-مدافعه پاکتی نین ۱۰-جو بندینه اساساً ایکی هفته عرضینده ائرمیستانین اونا قوشولماق حاقی ساخلانیلیردی. لاکین ائرمی حکومتی نه اینکی بو پکتا قوشولمادی، عکسینه، دئیکینله گیزلی

914 - Nəşib Nəşibzadə, Azərbaycan Demokratik Respublikası. Məqalələr və sənədlər, s. 62.

سازیشه گلیب، اؤز قوشون لارینی قاراباغ و دیلیجان سمتینده توپلاماغا باشلادی. تئزلیکله بو سازیش آذربایجان حکومتینه معلوم اولدو و او، باتی سرحدلری نین ده مدافعه سینه دقتی آرتیرماق مجبوریتینده قالدی. آذربایجان حربی حیصه لری یالاما-خاچماز-باکی استقامتیندن باشقا دیلیجان-قازاخ-آغستافا، دیلیجان-گده بی-گنجه و گوروس-شوشا-یئولاخ استقامت لرینده ده یئرلشدیریلدی.

دئیکین اوردوسونون آذربایجان سرحدلرینه یاخینلاشماسی ایله شار گئئترالیندان کوللی میقداردا سیلاح آلمیش و آغ قواردیاچی روس ضابطلری ایله اؤز اوردوسونو مؤحکمتیمیش ائرمیستان، آذربایجانین زنگه زور، شوشا، جبرائیل و جوانشیر قضالاریندا تجاوزکار-تحریکچی حرکت لرینی آرتیرماغا باشلادی. مدافعه تدبیری اولاراق آذربایجان حکومتی بورادا موقتلی والیلیک (گئئترال قوئرناتورلوق) یاراتدی. قاراباغ والی سی دوکتور سولطانووون صلاحیت دایره سی گئئیشلندیریلدی و اونون ایختیارینا حربی حیصه لر وئریلدی. قاراباغی و زنگه زورو ائرمینی تجاوززون دن قوروماق ایشینه یئرلی موسلمان اهلینی جلب ائتمک اوچون حاضیرلانمیش لایحه اوزره اوکتیابر آییندا خالق قوشونو (کازاک حیصه لری اؤرنه یینده) تشکیلینه باشلاندى. یئرلی اهالی حسابینا بورادا ۴ بؤلوکلو نیشانچی باتالیون و ایکی حیسه دن عبارت سوواری دیویزیاسی یارادیلمالی ایدی.^{۹۱۶}

یون آییندا زنگه زوردا ائرمینی دسته لری نین یئرلی موسلمان اهللییه قارشى آچیق ساواشا باشلاماسی و ائرمیستان قوشون حیصه لری نین زنگه زورا سوخولماسیندان سونرا آذربایجان حکومتی دئیکین تهلوکه سی نین کسکینلیگینه باخمایاراق، بورایا بؤیوک حربی حیصه لر گؤندریمک مجبوریتینده قالدی. اوکتیابر آییندا پولکوونیک جاواد شیخلینسکی نین کوماندانلیغی آلتیندا آذربایجان اوردوسو حیصه لری زنگه زوردا اولان ائرمینی حیصه لرینه قارشى حربی عملیات لارا باشلادی. دؤیوش لر بیر آیدان چوخ سوردو. آذربایجان حیصه لری دؤغ کندی طرفده ائرمینی لرین مؤحکملندیریلیمیش

۹۱۶-خالق قوشون لارینین بارادیلماسی حاقیندا آیرینتیلی بیلگی اوچون باخین: یئنه اورادا، ص. ۴۶.

استحکام لارینی محاصره یه آلیب، سون هوجوما حاضیرلاشدیغی واخت اینگیلیس لر آریا گیردی، اونلارین تاکیدیله هوجوم دایاندیریلدی. نو یابرین ۲۳-ده الده ائدیلمیش باریشیغا اساساً اثرمنی حربی حیصه لری زنگه زور اراضی سینی ترک ائتمه یه مجبور اولدو.

بوندان بیر قدر اؤنجه - یول آییندا موغان دوزو و لنکران قضاسیندا آذربایجان میللی حاکمیتینی قبول ائتمه ین روس-اثرمنی قوه لرینه قارشى گئنرال سلیموون باشچیلیغی ایله ۴ مین نفرلیک ایکی آلائی گؤندریلدی. پولکونیک ایلیاشئو یچین کوماندانلیغی آلتیندا اولان حربی دسته لر بيله سووار یاخینلیغیندا کیچیک دؤبوش دن سونرا تسلیم اولماق قرارینا گلدیلر. حربی ناظری امرینده گؤستریلدیگی کیمی، «موغان و لنکرانین آنا یورد آذربایجانا قایتاریلماسی» ایله نتیجه لهنن حربی یوروش دن سونرا بورایا والی تعیین ائدیلدی و دوشمن دن غنیمت کیمی گؤتورولموش بیر طیاره، ۲۴ توپ و ۶۰ پولئموت آذربایجان اوردوسونون احتیاج لارینا صرف ائدیلدی.^{۹۱۷}

۱۹۱۹-جو ایلین سون لارینا دوغرو آذربایجان اوردوسو ایکی پیدادا و بیر سوواری دیویزیادان عبارت ایدی. بیرینجی پیدادا دیویزیاسی نین قرارگاهی گنجه ده ایدی، رئیس گئنرال-مایور جاواد شیخلینسکی ایدی. ایکینجی پیدادا دیویزیاسی نین قرارگاهی باکی دا یئرله شیردی، رئیس گئنرال-مایور ایراهیم اوسوبوو ایدی. سوواری دیویزیاسی نین دا قرارگاهی گنجه ده ایدی، رئیس تیمور نووروز اوغلو ایدی. گنجه ده ۱ و ۲-جی آرتیللریا [توپخانا] بریقادلاری یئرلشدیریلیمیش، یونگول توپلارا مالیک خصوصی دیویسیون فورمالاشدیریلیمیشدی. بوندان باشقا باکی مؤحکملندیریلیمیش رایون کوماندانلیغی نین (گئنرال-مایور حبیب سلیموو) تابعلیگینده خصوصی حربی حیصه لر و باتاریالار مؤوجود ایدی. پارلامانی خصوصی مدافعه دسته سی (رئیس ناغی علیئو) قورویوردو. آذربایجان اوردوسوندا بو دؤورده ۳ زره لی قاتار، ۴ حربی طیاره، ۶ زره لی اوتوموبیل، ۲ حرب گمی سی واردی.^{۹۱۸}

۹۱۷ - یئنه اورادا، ص. ۶۵.

۹۱۸ - آذربایجان اوردوسونون ایستروکتورو ایله باغلی آیرینتیلی بیلگی اوچون باخین: یئنه اورادا.

یارانماقدا اولان یئنی حیصه‌لری ضابط کادرلاری ایله تأمین ائتمک، عمومیتله اوردونون متخصص‌لره احتیاجینی اؤده‌مک اوچون گنجده‌کی حربی مکتب‌دن باشقا یئنی‌لری قورولوب گئیشلندیریلدی. استحکامچی‌لار مکتبی، شوشادا حربی-فئلدشئر مکتبی، دمیریولونو ضابط کادرلاری ایله تأمین ائتمک اوچون حربی دمیریول مکتبی تأسیس ائدیلدی.

یئنی ۱۹۲۰-جی ایلهده حربی ناظریک اوردونون شخصی هیئتینی ۴۰ مینه چاتدیرماغی پلانلاشدیریردی آز وخت عرضینده علاوه اولاراق ۱۱ پیادا باتالیونو [گردان] (۲۰-سی مؤوجود ایدی)، ۳ یونگول صحرا باتاریاسی (۶)، ۳ آغیر صحرا باتاریاسی، ۲ قاویتسا باتاریاسی (۱)، ۵ داغ باتاریاسی (۴)، ۱ اتلی-داغ باتاریاسی (۱)، ۲ زنیت باتاریاسی، ۱ استحکام باتاریاسی تشکیل ائدیلمه‌لی ایدی. بونون اوچون ۲۲ یونگول توپ (۳۲-سی واردی)، ۳۰ داغ توپو (۲۴)، ۱۰ قاویتسا (۴)، ۳۴۴ «ماکسیم» پولمیوتو (۱۱۶)، ۲۶ مین اینگیلیس توفنگی (۱۴ مین)، ۴،۹ مین «براونینگ»، یا دا «پارابئلوم» تاپانچاسی (۱۰۰)، توپ ۷ پولمیوت‌لارلا تجهیز اولونموش ۹ زره‌لی اوتوموبیل (۱)، ۵ تانک، ۹۹ ایسترنوترپ (۱)، ۵۰۰ دوربین، ۴۹،۵ مین اوچدویمه صحرا بومبالاری (۴۵۰۰)، ۱۰۰ مین داغ شراپنلی (۸ مین)، ۲۱،۵ مین قاویتسا بومباسی (۱۰ مین)، ۶،۵ مین قاویتسا شراپنلی (۴ مین)، ۳۲ میلیون توفنگ گولله‌سی، ۵۰۰ مین تاپانچا گولله‌سی و س. الده ائدیلمه‌لی ایدی. خزر دنیزینده گوجلو حربی دونانما یاراتماق اوچون باش قرارگاهین حسابلامالارینا گؤره، یوکسک سرعتلی ۱۹ کاتر-تورپئدو، ۱ مینتؤکن، ۶ سواآلتی قاییق، اونلارا لازیم اولان توپ و مرمی، ائله‌جه ده «کارس» و «آرداهان» حرب گمی‌لری نین یئنی‌دن تجهیز ائدیلمه‌سی لازیم ایدی. بوندان باشقا حربی-هاوا دونانماسی یاراتماق اوچون ۱۲ هیدروپلان و ۶ آئروپلان آینماسی نظرده توتولموشدو.^{۹۱۹}

اولکی دؤورلره نسبتاً اوردویا کؤنوللو یازیلان، یا مجبوری صورتده چاغیریلان لارین (۱۷-۲۴ یاشلی گنج‌لر) سایب آرتدی، بونونلا بئله اونو حربی تکنیکا، سورسات، گئیم و س. ایله تجهیز ائتمک اساس پروبلئم

اولاراق قالیردی. اینگیلیس حربی حیصه‌لری نین گونئی قافقازی ترک ائدن واخت اوز سیلاح‌لاری نین خئیلی حیصه‌سینی آذربایجان اوردوسونا وئرمه‌سی، گورجوستانین آذربایجانا معین قدر سیلاح ساتماسی بویون اوردونون تکنیکایا اولان آرتان طلباتینی اؤده‌مه‌یه قادیر دئییلدی. گنجه‌ده اچیلیمیش حربی زاوود دا درده درمان اولماق اقتداریندا دئییلدی.

هله ۱۹۱۹-جو ایلین اورتالاریندا آذربایجان حکومتی باکی‌دا اولان فرانس، پولشا، اینگیلتره نماینده‌لری واسطه‌سیله بیر نئچه دفعه بو اؤلکه‌لردن سیلاح آلماقا جهد ائتدی. آنجاق بو جهدلر بوشا چیخدیقدا سئنتیابر آیندا گئنرال اوسوبوون باشچیلیغی ایله ایتالایا نماینده هیئتیی گؤندریلدی. ایختیاریندا ساتیشا حاضر حربی تکنیکا و لیاسین اولمادیغیندان ایتالیا حکومتی آذربایجانا هله‌لیک اوتوموبیل، ائروپلان، پروژئکتور، اودئیال و یاتاق واسطه‌سی ساتا بیله‌جه‌یینی بیلدیردی. دئکابر آیندا گئنرال اوسوبو حربی ناظره یازیردی کی، آدی چکیلن مال‌لار اوزره کونتراکت باغلانیلیر.

آذربایجان ایستیقلالینی آنتانتا طرفیندن تاینماسیندان سونرا، یانورین ۱۹-دا پاریس صلح کونفرانسی نین عالی شوراسی آذربایجان و گورجوستان نماینده‌لرینی اوزونون ایجلاسینا دعوت ائدی، بو اؤلکه‌لرین خارجیجی تجاوزدن اوزونو قوروماق اوچون حربی ساحه‌ده احتیاج‌لارینی بیلدیرمه‌یی تکلیف ائتدی. آذربایجان جومهوریتی خارجیجی ایش‌لر ناظری نین عالی شورایا گؤندردیگی مئموراندومدا آذربایجان اوردوسونون سیلاح، سورات و سایره‌یه اولان احتیاج‌لاری گؤستریلیردی. لاکین ائرمینستانا خصوصی خریستیان نوازشی گؤسترن آنتانتا اؤلکه‌لری آذربایجانین بؤلگه‌سینده گوجلنمه‌سیندن احتیاط ائندیگی و کمال تورکیه‌سی ایله اونون علاقه‌سی نین آرتاجاغیندان خوفلاندیغی اوچون آذربایجانا سیلاح ساتماغا تلسمیردی. اوبیری یاندا، آنتانتا گنج-تئز ۱۹۱۴-جو ایل سرحدلری نین برپاسینا مانع اولماق موقابیلینده سووئت روسیاسیندان بعضی گذشت‌لر قوپارماق اومیدینده ایدی.

آذربایجان اوردوسونون کوماندانلیغی (اوردونون باش کوماندانی حربی ناظر ایدی) شخصی هیئتین وطن پرورلیک روحوندا تربیه سینی اوردونون دؤیوش قابیلیتی نین آرتیریلماسی واسطه سی حساب ائیدردی. بو باخیمدان گئنئرال مئهمانداروون ۱۹۱۹-جو ایلین ۲ آپریل تاریخلی ناظرلر شوراسینا یازدیغی مکتوبو ماراقلی دیر. ناظر یازیردی کی، اوردونون شخصی هیئتی «دونیا تاریخی صحیفه لرینه قهرمانلیقلار حک ائتدیرمیش و بوتون آروپا میللتلری نین خاتیرلاییب، سؤز آچدیقلاری، لاکین یالنیز اؤزوموزون خبرسیز قالدیغیمیز شوهرتلی حرب تاریخینه بلد اولمالی دیر. یوزایللیک روس حؤکمرانلیغیندان آزاد اولموش تورک خالق نی ن یادینا سالماق لازیم دیر کی، بیز همیشه آسیلی وضعیتده اولمامیشیق، عکسینه - اؤز ایراده میزی آروپا و آسیا دیکته ائتمیشیک.» مکتوب مؤلفی میللی تاریخ حاقیندا پوپولیار کیتابلارین یازیلیب-یا ییلماسینی ضروری حساب ائیدردی. اونون فیکرینجه، بو کیتابلاردا «کئچمیش قودرتیمیز و یادلارین اسارتینده چکدیگیمیز اضطراب گوزگوده اولدوغو کیمی عکس ائتدیریلمه لی» و بونونلا «عصرلیک یوخودان اوینمیش خالقا ساغلام وطن پرورلیک حسی آشینمالی ایدی.» بونونلا بئله «تاریخ ساکیت طرزده و سوئیئکتیو شکیلده شرح ائدیلمه لی ایدی» کی، کیتاب مؤلفلری «شوونیزمده گوناها لاندیریلماغا لاییق اولماسین لار.» بو یوللا گئنئرال مئهمانداروون اوردونو یاد ایدئولوژی-سیاسی تأثیرلردن (اونون فیکرینجه بولشویزم ده بی قیبلدن ایدی) قوروماغا چالیشیردی. دین خادیملری نین اوردویا جلب ائدیلمه سی (حربی حیصه لرین ایمامی و موللاسی، اوردونون باش موللا ایشتاتی واردی) ده اساساً عینی مقصد خیدمت ائتمه لی ایدی.

هله فورمالاشما دؤورو کئچیرن آذربایجان اوردوسو ۱۹۲۰-جی ایلین ایلك آیلاریندا، طبیعی کی، بیر سیرا تکنیکی و تشکیلاتی چاتیشمازلیقلاردان خالی دئییلدی. یوخاریدا دئییلدیگی کیمی، یوز ایل عرضینده آذربایجان اهالی سی نین حربی ایشدن اوزاق دوشمه سی، ائله جه ده شخصی هیئتین معیشت پروبلملری، بولشویکلرین عسگرلر آراسیندا تبلیغاتی نتیجه سینده اوردودا فرارلیک یاییلمیشدی. بونونلا بئله اونو دا گؤستریمک گرک دیر کی،

اوردونون عمومی گورونوشو، اونون شخصی هیئتینی احوال-روحیه سی یوکسک ایدی. هله ۱۹۱۹-جو ایلین سنئتیا بریندا - بریتانیا قوشونلاری نین آذربایجان آرتیق تامامیله ترک ائتمیش اولدوغو بیر دؤورده باکی یا گلن اینگیلیس حربی موخبیری سکوتلاند لیددئل یازیردی: «منه دئییردی لر کی، بورادا قاریشیقلا راستلاشا جاغام، اما هئچ بیر قاریشیق گورمه دیم. تام قایدا-قانون واردی. منه دئییردی لر کی، کوچه لرده قان و دهشتلی صحنه لر گوره جه یم. عوضینده امین-آمانلیق و ساکیتلیک گوردوم. منه دئییردی لر کی، اوردو یئرینه باشی پوزوق بیغناق گوره جه یم، لاکین من نظام-انتظاملی، گوجلو، اودلو-آلؤللو جاوانلارلا راستلاشدیم. حقیقتاً ده ساواش باشلاناندان بری باکی دا هله مثللی گورومه میس نظام-انتظام و ساکیتلیگین شاهیدی اولدوم... یول بویو بیز آذربایجان اوردوسونون یوزلرله جاوان عسگری ایله قارشیلانما دیق. اونلار ۲ ایل اول گوردو گوم عسگرلر دئییلدی لر، حتی بیر آی اولکی لره بئله اوخشامیردی لار. آذربایجان اوردوسو سرعتله تشکیل اولوندو، سرعتله ده لازیمی شکله دوشدو. آذربایجان درک ائتدی کی، نظامسیز اوردو ساده جه اولاراق یاشایا بیلمز. آذربایجان دا دمیر انتظام حؤکم سورور، ائله بیر انتظام کی، روسیادا بئله یوخدور.»^{۹۲۰}

میللی اوردونون تیمتالیندا آذربایجان اهالی سی قاراباغ دا اونا تحمیل اولونموش ساواش زامانی وطنین اراضی بوتؤللوگونو و آزادلیغینی قوروماق عزمینده اولدوغونو گؤستردی. روسیانین فیزیل اوردوسو ایله راضیلیغا اساساً آذربایجانین باتی سیندا ساواشا باشلاماق پلانینا اویغون اولاراق ۱۹۱۰-جو ایلین نووروز بایرامی گونلرینده ائرمینی لر گئجه واختی غفلتاً خانکندی قارنیزونونا هوجوم چکیب، ۱۶ اوردو ضابطی و عسگرینی شهید ائتدی لر. قارنیزون رئیس گئئرال قاجارین باشچیلیغی ایله کیچیک شاشقینلیقدان سونرا اؤزونه گلمیش اوردو ضابطلری تئزلیکله مدافعه نی تشکیل ائتمیش، ائرمینی حربی دسته لرینی خانکندیندن ائشیگه آتمیشدی لار. لاکین دو شمن عسگران قالاسینی اله کئچیره رک، خانکندینده اولان قاراباغ سوواری آلائی، جاوانشیر پیادا آلائی و آرتیللریا باتارنیاسینی محاصره یه آلا بیلدی لر. شوشا اوزرینه هوجوم جاوانشیر آلائی نین بیر باتالیونو طرفیندن دف ائیلدی. ائله

بو زمان شوشانین اثرمنی محله سینده یانغین باش وئردی.

عسگران قالاسینی گئری آلاماق و قاراباغدا اثرمنی قیامینی یاتیرتماق اوچون آذربایجان حکومتی گئنرال حبیب سلیموون کوماندا سیندا اوردونون بؤیوک بیر حیصه سینا قاراباغدا گؤندرمه یه مجبور اولدو. عسگران قالاسی تئزلیکله آزاد ائدیلیب، اثرمنی حربی دسته لری نین باشچی سی دلی قازار اولدورولدو. اثرمنی لرین ییغناق مرکزی اولان کئشیش کند اوغروندا آغیر دؤیوش لر آذربایجان اوردو حیصه لری نین غلبه سی ایله باشا چاتدی. قاراباغ قیامی یاتیریلدی. حربی ناظر مئهمانداروو عسگرلره مراجعتینده دئمیشدی: «قهرمان عسگرلر، من شخصاً آلمانیا جبهه سینده بیر چوخ ساواش لاردا اولدوم، فقط سیزین قدر قهرمان عسگرلره نادراً تصادف ائدیم. سیز منیم اومیدلریمی قوووتلندیردینیز. سیز قانینیزلا گنج آذربایجان اوردوسونون ناموسونو محافظه ائدینیز.»^{۹۲۱}

قیامین یاتیریلماسینا باخمایارق، اثرمنی تبلیغاتی بؤیوک های-کوی سالاراق، دیلیجان و زنگه زور اوزرینه قوشون گؤندردی. قاراباغ حادثه لری نین پارلامان داکسی مذاکره لری نین بیرینده کوممونیست علی حیدر قاریئو دئیوردی: «قاراباغدا ظهور ائدن بو حادثه متفق لرین بیزی بوغماق اوچون ساردیغی زنجیرلردن بیر حالقادییر. بو حالقانی آذربایجان اوز قوه سی ایله پارچالایا بیلمز. بوراخین، شرق میللت لرینی مدافعه ائدن قیزیل اوردو گلسمین، قاراباغ عصیانینی یاتیرتسین، داها سونرا آنادولویا گتتسین.» کوماندانلیق آنتانتا اولکه لری نین خبردارلیق نوتاسینا («اساس تهلوکه قوزئی دن گلیر») اؤنم وئرمه یه رک، سامور چایی استقامتینده کی قوشون حیصه لرینی ده آذربایجانین باتی سینا یئرتیدی. اثرمنیستان طرفی آپریلین ۲۶-۵۰ باریشلیق خواهیش ائتدی.

حادثه لرین سونراکی اینکیشافینی نؤوتی بؤلومده اله آلاجغیق. بورادا وورغولانمالی خصوص آذربایجان میلی-دئموکراتیک قوه لری نین دؤولت قوروجولوغونون بو چوخ حساس ساحه سینده اوغورلارا ایضا آتماسی دیر.

دؤولت قوروجولوغونون باشقا حَسَّاس ساحه سینده - دین-دؤولت مناسبتلری نین فورمالاشدیریلماسیندا دا عینی اوغور الده ائدیلمی؟

استقلال بیاننامه سی نین ۴-جو ماده سینده آذربایجان خالق جومهوریتی نین باشقا اؤزلیکلر سیراسیندا دینی منسوبیت مسئله سینده ده سرحدلری داخیلینده کی بوتون وطنداش لارینا مناسبتده آیری-سئچکیلیک اولمایاجغی بیلدیریلیر و بوتون دین لردن اولان وطنداش لارین عینی سیاسی و باشقا حاق لارا مالیک اولدوق لاری بیان ائدیلمی. مؤوجود اولدوغو دؤورده آذربایجان دؤولتی نین دینی منسوبیت گؤره آیری-سئچکیلیک سالماسی حاقیندا یئرلی، یا خاریجی قایناق لاردا هر هانسی بیر فاکتا، یا شیکایته راست گلمه دیک.

اؤلکه اهالی سی نین اکثریتی نین موسلمان اولدوغو اؤلکه ده مؤوجود اقتدارین موسلمان اجماع سینا، اؤزلیکلر موسلمان دینی ایداره لرینه مناسبتده اوغولادیغی سیاستین مهم اهمیتی واردی. حکومت چار دؤوروندن میراث قالمیش تیفلیس ده کی شیعه و سوننو دینی ایداره لرین موقتی پایتاخت گنجیه، سونرا ایسه باکی یا کؤچمه سینین رغبتله قارشیلادی. آیری-آیری فعالیت گؤسترن بو ایداره لرین بیرلشمه سی مسئله سینین ده سیاسی حاکمیت تقدیرله قارشیلادی. ۱۹۱۸-جی ایل ۳۰ اکتیابر تاریخلی مکتوبلا شیخ الاسلام و موفتو بیرگه مکتوبلا حکومته مراجعت ائدیلمی، دینی ایش لرین تشکیلی ایله باغلی تکلیف لرینی ایره لی سوردولر. بو مکتوبدا اساساً دؤرد تکلیف ایره لی سوردولردو: ۱) آذربایجان جومهوریتی حدود لاریندا مشیخت آدلی روحانی ایداره سی تأسیس ائدیلمسین و اونا تورکییه ده اولدوغو کیمی تام فعالیت آزادلیغی و ئریلمسین؛ ۲) ایکی دینی ایداره نین بیرلشدیریلمه سیندن سونرا یارانان مشیختین بیر صدری (شیخ الاسلام) و بیر موستشاری، یا موشاویری (موفتو) اولسون؛ ۳) شیخ الاسلام ایجلاس لاردا ایشتیراک ائتمک حاقی ایله رسماً ناظرلر شوراسی نین عضوو حساب ائدیلمسین؛ ۴) روحانی هیئتین کومپلکتلشدیریلمه سی اوچون مشیختین بیرباشا سرانجامینا کرئدیت و ئریلمسین.^{۹۲۲} حکومت و ئریلمسین تکلیف لری مذاکره ائده رک، بیزیم

فیکریمیزجه، چوخ دوزگون قرار وئرمیش دیر. ۱ و ۴-جو مسئلهلر اولدوغو کیمی قبول اندیلیمیش، قالان مسئلهلرده حکومت شیخ الاسلام دان و موفتودن فرقلی مؤوقع اورتایا قویموش دور. حکومت مذهب لرین باشچی لارینا عینی ایستاتوسون وئرلمه سینی، یعنی مشیختین ایکی برابر حقوقلو صدری نین (شیعه و سوننو) اولماسینی او یغون گؤرموشدو. دیگر (۳-جو) مسئله داها اؤنملی دیر. حکومت دینی ایداره نین باشچیسینی /باشچی لاری نین حکومت عضو اولماسینی دئییل، دینی مسئلهلرین مذاکره سینده اونلارین حکومت ایجلاس لارینا دعوت اندیلمه لرینی او یغون گؤرموش دور. بو، موسلمان دونیاسیندا اؤنملی بیر یئنیلیک ایدی. بو، اصلینده لاییکلیک پرنسیپینی ایلک دفعه تطبیق اندیلدیگی تاریخی فاکت دیر.

دؤولت قوروجولوغونون باشقا حساس مسئله سی - یئرلی ایداره چی کادرلار مسئله سی ده آذربایجان میلی-دئموکراتیک قوه لرین نین دقت مرکزینده اولموش دور. یوخاریدا اوردودا خیدمت ائده بیله جک ضابطلرین چاتیشماماسینی قئید ائتمیشدیک. بو پروبلئمین چار روسیاسی نین داغیلماسیندان سونرا آذربایجان دا قالمیش روس ضابطلری، کریم دان گلیمیش تاتار حربی چی لری، ائله جه ده گورجوستان دان گؤندریلمیش حربی متخصص لرین حسابینا حل ائتمک جهدی گؤستریلدی. یئنی یارادیلیمیش حربی مکتبلر ده آرتان احتیاجی اؤده مه یه قادیر دئییلدی. مولکی ایداره چی کادرلار ساحه سینده ده کسکین پروبلئم حس اندیلیردی. یئرلی کادرلار کاتاستروفیک [فاجعه لی] شکیلده چاتمیردی، ایداره لرده ایشله یین لرین اکثریتی غیر مسلمان لاردان عبارت ایدی.^{۹۲۳} بو پروبلئمی چؤزمک - «... اوفاک مأمورلار یئتیشدیرمک اوچون خصوصی مؤسسeler، تورک گنج لرینه مخصوص اولماق اوزره تئلقراف، ماکینا و شیمئندیفئر [دمیریول] مکتبلری آچیلیمیش و اولجه هئچ یوخ ایکن، دمیریولو خیدمتی نین یوزده اللی سینی تورک لردن یاپایبله جک قدر موفقیقت گؤستریلیمیشدیر.» (م.ا.رسول زاده)^{۹۲۴}

işgalınadək olan dövrə), Bakı: Kür, 2002, s. 117-118.

۹۲۳ - باخین:

Азербайджан (Bakı), 20.11.1918.

924 - Mehmet Emin Resulzade, Azərbaycan Cumhuriyeti, s. 90.

دؤولت قوروجولوغونا پارائلل اولاراق میللی حیاتین اؤنملی ساحه لرینده درین دیشیکلیکلر باش وئردی. تاریخده ایلك دفعه اولاراق میللتله دؤولت بیر-بیرینی تاماملاییر، دؤولت میللی مسئله لرین حلینی وارلیق نهدنی بیلیردی. میللت قوروجولوغو ساحه سینده یوزایل لرله اؤز حلینی گؤزله یین پروبلئم لر حل ائدیلمه لی ایدی.

دؤولتین و اؤلکه نین آدینی بئله تکجه بولشئویکلر دئییل، قونشو ایران دا اعتراضلا قارشیلادی. ایران حکومتی سرحدلری داخیلینده کی آذربایجانا (گوئی آذربایجانا) ادعا اولونا بیلجه ییندن احتیاطلاناراق، آرازین شیمالیندا یئنی قورولموش دؤولتین آدی نین «آذربایجان» قویولماسینا اعتراضینی بیلدیردی. حتی بو آددا دؤولتله هئچ بیر مناسبتی نین اولمایا جاغینی بیان ائتدی. بیر مدت مطبوعاتدا مباحثه-ایضاحات ایشی گئتدی کدن سونرا رسمی باکی، ایران طرفینی گوئی آذربایجانا مناسبتده ادعالی اولمادیغینا ایناندىرا بیلدی. ۱۹۱۹-جو ایلین سونلاریندا آرتیق قاجار ایرانى ایله دئموکراتیک آذربایجان (قافقاز آذربایجانى) آراسیندا کونفئدئراسیانی یارانماسی احتماللاریندان بحث ائدیلمه دی. هر حالدا ایکی اؤلکه آراسیندا مناسبتلر نورمال اینکیشاف ائدییر، ایجراسینی گؤزله یین اونلارلا رسمی سند ایمضالانیردی.^{۹۲۵}

موستملکه دؤورونده چار رژیمی نین قصداً قاتیب-قاریشیدیردیغی ائتنونیم (میللتین آدی) و لینگوونیم (دیلم آدی) مسئله لرینه ده آیدینلیق گتیریلمه لی ایدی. میللی حکومتین بو ساحه ده بیر پروبلئمی اولمادی: ناظرلر شوراسی ۲۷ یون ۱۹۱۸-جی ایل تاریخلی «دؤولتی لسان حاقیندا» قرارى ایله اونون تورک دیلی اولدوغو بیان ائدیلمه دی.^{۹۲۶} گونلوک دانشیق لاردا و رسمی سندلرده میللتین آدی «تورک»، «تورک میللتی» اولاراق کئچمیش دیر. میللی شعورون اینکیشافی نین قارشى سینی آلان بو منفی عامل لرین نهایت چؤزولمه سی

۹۲۵ - باخین:

Nəşib Nəşibli, Azərbaycan Demokratik Respublikasının xarici siyasəti. Dərs vəsaiti, s. 203-215.

926 - Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin qanun və binagüzarlıqları məcməi, №1, 15 təşrinə-sani 1919, s. 18.

میللی حکومتین و پارلامانین چتینلیک چکمه دن وئردیگی حقوقی آکتلارلا گئر چکلشدی .

کیملیک مسئله لرینین آیدینلاشدیریلماسی اوچون قونشو روسیا ایله مناسبت لره ده آیدینلیق گتیرمک گرکدی . بیر سیرا سندلرده آذربایجانلی روسیانین زامانیندا ایشغال ائتدیگی ، بورادا آجیماسیز موستملکه رئژی می قوردوغو گؤستریلدی ، بو مناسبتی عکس ائتدیرن سندلرین توپلانیماسینا باشلاندى . روسیانین موستملکه سیاستینه عاید سندلر توپلوسونون بیرینجی جیلدی چاپ ائدیلب یاییلدی . اثرمنی لرین جینایت لرینی آراشدیران و اونلاری سندلشدیرن فوق العاده استنطاق کومیسسیاسی فعال ایشه باشلادی .

دؤولت کارگزارلیق ایشی نین دؤولت دیلینه - تورکجه یه کئچمه سی ساحه سینده اؤنملی آددیم لار آتیلدی . آذربایجان ناظرلر شوراسی نین آدی چکیلن ۲۷ یون قراریندا تام اولاراق یازیلیمیشدی : «دؤولتی لیسان تورک دیلی قبول ائدیله رک ، ایله ریده بوتون محکمه ، ایدارئی - داخیلیه و سایر دوایر وظیفه لری باشیندا دوران لار بو لیسانی بیلن لر اولنا قدر حکومتی مؤسسه لرده روس دیلی ایستعمالینا [ایستیفاده سینه] دا موساعده ائدیلسین .» داخیلی ایشلر ناظری بئهبود خان جاوانشیر ۱۹۱۸ - جی ایلی نویابریندا بو مسئله یه آیدینلیق گتیره رک ایضاح ائدیردی کی ، دؤولت مؤسسه لرینده روس دیلی نین ایشله دیلمه سی «هئچ ده اونا اولان محبت دن ایره لی گلمیر .» اونون فیکرینجه بو دوروم اوزون مدت داوام ائتمه یه جک . تورکجه بیلمه یین یوکسک وظیفه توشوش شخص لر ایشلرینده قالا بیلمه یه جک لر . «ایکی ایل ایچینده آذربایجان مؤسسه لرینین هامی سی تامامیله میللی لشدیریله جک .»^{۹۲۷}

پارلامانین رسمی ایشلک دیلی تورکجه ایدی . رسمی سندلرین اوستونده پارلامانین صدر معاونی حسن بی آغایئو بعضاً بئله بیر درکنار دا قویورموش : «عریضه تورکجه لیساندا اولمادیگی اوچون انجام سیز قالیور .»^{۹۲۸} ۱۹۱۹ -

927- Azərbaycan (Bakı), 01.11.1918.

۹۲۸ - مثلاً ، باخین :

ARDA, fond 895,siyahı 1, iş 16, vərəq 257.

جو ایلین ۱۶ یانوار تاریخلی ایجلاسیندا صدر معاونی، پارلامان عضوو وینوقرادوون دیل مسئله سینده ایرادینا جاواب اولاراق بیلدیریدی کی، پارلامانین رسمی دیلی باره ده خصوصی قراری واردیر و «رسمی کاراکترلی بوتون کاغیذلار میللی دیلده [تورکجه] اولمالی دیر و میللی دیلده اولمایان سندلر گئری قایتاریلمالی دیر.»^{۹۲۹} دیگر میللت لری ن نماینده لری نین اؤز چیخیش لارینی روس دیلینده ائتمه لری مقبول ساییلیدی. تورکجه چیخیش لارین روسجا یا ترجمه ائدیلمه سی طلبی سس وئرمه ایله اویغون گؤرولمه میشدی.

جومهوریت دؤورونده میللی کیملیگین فورمالاشماسی استقامتینده خئیلی ایش لر گؤرولدو. عثمانلی دا تورک میللتی نین فورمالاشماسیندا فوق العاده بؤیوک رول اوینامیش «تورک او جاق لاری» اؤرنه یینده ۱۹۱۸- جی ایلین اوکتیابریندا باکی دا «تورک او جاغی» آچیلدی. بو مدنی- معارف جمعیتی نین رهبرلیگی جاواد آخوندزاده، عبدالله شایق طالیب زاده، کربلایی ولی میکاییل زاده، عابباسقولو کاظیم زاده و تقی ناغی زاده دن عبارت ایدی.^{۹۳۰} اصلینده «آذربایجان» و «تورک» آدلاری نین رسماً قبولو دا بو اونیکال [منحصر به فرد] دؤوره عاید دیر. ۱۹۲۵- جی ایلده رسول زاده بو مسئله باره سینده یازیردی: «روسیا ایداره سینده کی مسلمان لارا «تورک» دئدی رتمک بوگون قازانیلمیش بیر داعوادیر. یالئیز تورک کلمه سی دنگیل، «آذربایجان» آدی دا قازانیلمیش دیر.»^{۹۳۱}

اولکی بؤلمه لردن ده بیلدیگیمیز کیمی، میللی- دئموکراتیک قوه لر طایفانی میلته چئویرن اساس عاملین میللی تحصیل سیستئمی اولدوغونو درک ائتمیش، بو فیکری یورولمادان شعورلارا یریتمه یه چالیشمیشلار. عینی زاماندا قبا قجیل آوروپا میللت لری بیر یانا قالسین قونشو میللت لرله مقایسه ده نیسبی گئریلیگین آرادان قالدیریلماسی نین ان حساس عامل لریندن بیرینی ده محض تحصیل سیستئمی اولدوغونو بیلن اوخوموش کسیم

929 - ARDA, fond 895, siyahı 1, iş 48b, vərəq 41.

930 - ARDA, fond 894, siyahı 10, iş 193, vərəq 8.

931 - Mehmet Emin Resulzade, İstiklal Mefkuresi ve Genclik, İstanbul: Amedi matbaası, 1925, s. 6.

آرزولارینی گترچکلشدیرمک اوچون گؤزل شانس الده ائتمیشدی. میلی-
دئموکراتیک قوه لر میلی حکومتین تیمثالیندا یارانمیش ایمکانلاری
دیرلندیره رک مؤوجود تحصیل سیستمی نین میللیشدیرمه و مودئرnlشدیرمه
ایشینه گیریشدی. ۱۹۱۹-جو ایلین دئکابری ۲۵-ه قدرکی دؤورده تحصیل
مسئله لری ایله باغلی پارلامانا ۱۹ قانون و قرار لایحه سی تقدیم
ائدیلمیشدی.^{۹۳۲} یئنی حکومت لری ن فعالیت پروقراملاری نین هامی سیندا
معارف مسئله سی مهمّ دؤولت اهمیتلی ایش لر سیراسینا قویولموش، بو
ساحه نین اینکیشافی اوچون وسایتین اسیرگه نیلمه یه جه یی بیلدیریلیمیشدی.

۱۹۱۸-جی ایل آوقوستون ۲۸-ده ناظرلر شوراسی مؤوجود مکتب لری ن
میلی لشمه سی، یعنی تدریسین تورک دیلینه کئچیریلمه سی حاقیندا قرار
وئردی. بو مقصدله یارادیلمیش تألیف و ترجمه انجومنی ابتدایی و اورتا
مکتب لرده استفاده اولوناجاق تورکجه درسلیکلرین حاضرلانماسی
و چاپینا باشلادی. گؤرکملی ضیالی لاری یئنی درسلیکلرین یازیلماسی
ایشینه جلب ائدیلدیلر. درس پروقراملاری نین دییشدیریلمه سی اوچون
خصوصی کومیسسیا یارادیلدی. میللیتجه تورک اولانلاری ن یالنیز تورک
مکتب لری نده و صنیف لری نده اوخوماسی قایداسی معین ائدیلدی. ابتدایی
مکتب لرده درس لری ن یئرلی تورکجه ایله، اورتا مکتبده ایسه اورتاق ادبی
تورکجه اولماسی قرارلاشدیریلدی. تورکجه سی ضعیف اولان معلم لری ن بو
میللیشمیش مکتب لرده چالیشماسی اوچون اولانلاری ن معلم کورس لاری ندان
کئچمه سی گرکدی. نویابر آییندا معارف ناظری آذربایجان قزئی نین
موخیبری ایله مواحییبه سینده شکی و گنجه ده کی بو کورس لاری آرتیق
۲۰۰-دن آرتیق معلمین بیتیردیگینی بیلدیریردی.^{۹۳۳}

یاشلی اهالی آراسیندا ساوادیسیزلیغی لغو ائتمه پروبلئمی ده آذربایجان
حکومتی نین دقتینده ایدی. یازیب اوخویا بیلمه یین قادی نلار اوچون ده
اؤلکه ده اؤزل کورس لار آچیلدی.^{۹۳۴}

932 - Адрес-календарь Азербайджанской Республики на 1920-й год,
с. 22.

933 - Azərbaycan (Bakı), 12.11.1918.

استقلال بیاننامه‌سی نین ۴ و ۵-جی بندلرینده اؤز عکسینی تاپمیش میللتیندن و دینندن آسیلی اولمادان بوتون وطنداش‌لارین برابرلیگی پرنسیپینه او یغون اولاراق ائتتیک آزلیق‌لارین دیل‌لرینده اولان مکتبلر میللیشدیریلمه‌دی، اونلار دؤولت بودجه‌سیندن مالیه‌لشمکده داوام ائتدیلر. روس، اثرمنی، یهودی، آلمان مکتبلری اولکی قایدادا ایشله‌بیردی، یالنیز دؤولت دیلی‌نین (تورکجه‌نین) بو مکتبلرین تدریس پروقرامینا سالینمасы ضروری ساییلدی.^{۹۳۵}

تحصیل ساحه‌سینده گئدن اصلاحات و اینکیشاف پروسئسینده داها فعال ایشتیراک ائتمک اوچون اولکه‌نین گؤرکملی معلم‌لری بیر اجتماعی تشکیلاتدا بیرلشمه‌یه قرار وئردیلر. ۱۹۱۹-جو ایلین آوقوستوندا تورک معلم‌لر اتفاق‌ی (داها سونرا آذربایجان معلم‌لر و معلم‌لر اتفاق‌ی) یاراندی. بو تشکیلاتین ایالت‌لرده یئرلی شعبه‌لری ده آچیلماغا باشلادی. تشکیلات تحصیل اینکیشافی اوچون حکومته مهمّ تکلیفلر وئیرر، اؤزو ده مهمّ تشبوت‌لرده بولونوردو.^{۹۳۶}

اورتا تحصیل مؤسسه‌لرینه گیمنازیالار، معلم سئمیناریلاری، رئال مکتبلر (реальные училища)، تیجارت مکتبلری (коммерческие училища)، پولیتخنیک مکتبلر، ائله‌جه ده اؤزل اورتا تحصیل مکتبلری داخل ایدی. ناظرلر شوراسی‌نین تحصیل سیستمی‌نین میللیشمه‌سی حاقیندا آوقوست قرار‌ی بو تیپ مکتبلره ده عاید ایدی. اورتا تحصیل مکتبلری‌نین میللیشمه‌سی ابتدایی مکتبلره نسبتاً لازیمی درسلیکلرین و یئرلی میلی کادرلارین اولمامасы اوزوندن داها چتین پروبلئم ایدی. عثمانلی‌دان ۵۰-دن آرتیق معلمین دعوت ائدیلمه‌سی، یئنه اورادان درس کیتابلاری‌نین گتیریلمه‌سی پروبلئمین حلینه مثبت تأثیرینی گؤستریمکده ایدی. اورتا تحصیل مکتبلری‌نین میللیشمه‌سی و مودرنلشمه‌سی هر شئی دن اؤنجه واخت طلب ائدیردی. بونون بئله بو مکتبلرین خئیلی

Азиза Назарли, Народное образование в Азербайджанской Республике (1918-1920 гг.), Баку: Нурлан, 2008, с. 87-92.

۹۳۵ - باخین: یئنه اورادا، ص. ۶۲-۶۳.

۹۳۶ - یئنه اورادا، ص. ۹۲-۹۹.

حیصه سی آز و اخت عرضینده تامامله میلی لشدی، یا دا بو مکتبلرده یئنی میلی صینیفلر آچیلدی. بو دؤورده یئنی اورتا تحصیل مؤسسہ لری آچیلدی.^{۹۳۷} قوری ده کی معلملر سئمیناریاسی نین موسلمان شعبه سی قازاغا کؤچورولدی، بو شعبه نین اساسیندا قازاخ معلملر سئمیناریاسی یارانندی. اونون ایلک دیرئکتورو گؤرکملی ضیالی فیرو دین بی کؤچرلی تعیین اندیلدی.^{۹۳۸} اؤلکه نین مختلف یئرلرینده، یئنی یئددی معلملر و معلملر سئمیناریاسی نین آچیلماسی میلی تحصیل سیستمی نین یارانماسی یولوندا مهم آدیم ایدی. بو دؤورده تحصیلده گؤزه چارپان ان گؤرکملی حادثه لردن بیر، بلکه ده بیرینجی سی آذربایجاندا عالی تحصیلمن اساس لاری نین قویولماسی - باکی دؤولت اونیورسیتتی نین یارانماسی اولدی. پارلامان بونونلا باغلی ۱۹۱۹-جو ایلمن سئنتیابرین ۱-ده خصوصی قانون قبول ائتدی، داها سونرا داخیلی موختاریات حاقینا صاحب اولان اونیورسیتتین نظامنامه سی پارلاماندا تصدیق اندیلدی.^{۹۳۹}

ائله بوراداجا پارلامان و ناظرلر شوراسی نین قراری ایله عالی تحصیل آلماق اوچون دؤولتین حسابینا ۱۰۰-ه یاخین ایستعدادلی گنجین سئچیلیب آوروپانین قباقدجیل اؤلکه لرینه گؤندریلمه سی تاریخی فاکتینی دا علاوه ائتمه لی بیکی. بو دؤورون باشقا اؤنملی مدنی حادثه لریندن بیر ده مؤوجود عرب الیفباسیندان یئنی لاتین اساسلی الیفبایا کئچید اوچون ایلک رسمی آدیم لارین آتیلماسی اولدی.

نسبتاً قیساموددتلی اولماسینا باخمایاراق جو مهوریت دؤورونده کولتور ساحه سینده اؤزونو گؤسترن یئنیلیکلر سونراکی اون ایلم لره ده دامغاسینی ووران بیر دؤور اولدی. هر شئی دن اول موسقتیل دؤولت حیاتی ادبیاتا

۹۳۷ - آیرینتیلی بیلگی اوچون باخین: یئنه اورادا، ص. ۱۰۲-۱۴۹.

938 - Азербайджан (Баки), 20.11.1918.

۹۳۹ - باکی اونیورسیتته سینین یارانماسی حاقیندا آیرینتیلی بیلگی اوچون مثلاً باخین:
Учреждение Бакинского Государственного Университета.
Сборник материала. Предисловие С. Ибрагимова, Баку, 1989;
А.М.Атакишиев, История Азербайджанского Государственного
Университета, Баку, 19189.

یئنی بیر هیجان گتیردی. ممد امین رسولزاده همین دؤورون ادبیاتینی بئله خاتیرلاییردی: «آذربایجان خالقسی، تاریخی نین ان هیجانلی گونلرینی یاشیوردو؛ ادبیات بو هیجانا ترجومان اولویور، میللی ایستیقلال گونلرینه یاخینلاشمانین شوق و سئوینجی ایچینده بولونویور، یارادیجی بؤیوک اومیدی بوتون حساسلیغی ایله ترنوم ائدیردی.»^{۹۴} رسولزاده دؤورون ان گؤزل ادبی حادثهسی سیراسیندا حسین جاویدین «شئیخ سنان» پیئسینی، محمد هادی نین «عشق ایلاههسی» شعرینی، احمد جاویدین «قوشما» سینی و جعفر جاببارلی نین «قیز قالاسی» درامینی اؤرنک آلیر.

بئله لیکله، قوزئی آذربایجان تورک لری نین ۱۹۰۵-جی ایلدن باشلانان یئنی تاریخی دؤورونو یئکونلاشدیرارکن بیر نئچه مقامی و ورغولامالی ییق.

اؤنجه لیکله بو زمان کسیمینده (۱۹۱۷-۱۹۰۵) تورکلوگون بو واختادک گورونمه میس اینکیشاف یاشادیغینی قئید ائده بیلهریک. قزئتچیلیک، تئاتر، ادبیات و ب. مدنیت ساحه لرینده اون ایل لرین اینکیشاف یولو کئچیلدی. میللی سیاسی-ایدئولوژی جریان لار میدانا چیخدی. آذربایجان تورکلوگو ائت دؤورونو قاپادیب میللت دؤورونه قدم قويدو. م.ا. رسولزاده سونرالار یازاجاقدی: «... قافقاسیا تورکلوگو بؤیوک محاریبه عرفه سینده و اختلال کبیرین پاتلادیغی زاماندا پک ده حاضرلیقسیز دئییلدی. گرچی وظایف و مقاصد میللیه نین عظمت و مشکلاتی ایله موتناسیب بیر تشکیلاتا داها مالیک دئییل ایدیسه ده، آرتیق سیاسی ایدراکدان محروم، آرزوی میللی سی تعززوو(؟) ائتمه میس [یارانامیش]، شکیل سیز بیر کوتله حالیندا داهی دئییلدی. حیاتی نی ابراز ائده جک واسیطه لره مالیک، دیری و یاشاماق ایسته یینی حس ائدییره جک زیروه بیر ووجود حالیندایدی. اون سنه لیک کوچوک بیر فاصیله آذربایجان تورکلوگونو متعدد [چوخ ساییلی] مطبوعاتا، مختلف مؤسسه لره، سیاسی محفل لره، خفی [گیزلی] جمعیت لره، زاماندا، مکاندا آنلار منورلره مالیک، ادراک و شعور صاحبی بیر جمعیت حالینا

قویموشدو.»^{۹۴۱} ۱۹۱۵-جی ایلین اوکتیابریندا، بیرینجی دنیا ساواشی نین قیزغین چاغیندا آچیق سؤز قزئتسی ایلك سایندا اوزاق گؤرنلیكله یازیردی کی، «دهشت لرینه شاهد اولدوغوموز بؤیوک محاریبه، بؤیوک بیر حقیقتی، عصریمیزین میللیت عصری اولدوغونو اثبات ائتدی... دونیانین خریطه سی غریبه دییشه جک.»^{۹۴۲} دییشدی ده.

۱۹۲۰-جی ایلین مایین ۲۸-ده آذربایجان تاریخینده ایلك دفعه میللی موستقیل دؤولتین یارانیدیغی اعلان ائدیلدی. آذربایجان جوغرافیاسیندا موستقیل دؤولتین یارانماسی ایلك حادشه دئییلدی. اما میللی اساسدا، «آذربایجان» آدیندا ایلك دفعه ایدی دؤولت یارانیدی. بو جوغرافیادا آشغی- یوخاری حسن بی زردابی دؤوروندن باشلانمیش، سرعتله داوام ائتمکده اولان میللت قوروجولوغو سورجی میللی دؤولتین قورولماسی ایله منطقی سئیری ایله چولغالاشدی.

آذربایجان میللی شوراسی - ینگانه لئگیتیم اورقان - میللت-دؤولت قوروجولوغونون ایمپئراتیولرینه اویغون اولاراق دوننکی موستملکه آذربایجانیندا حقیقتاً «هئچدن بیر دؤولت قورمالی اولدو.» یعنی دؤولتی خاراكتئریزه ائدن آتریبوتلار - خزینه و مالیه سیستمی، عالی دؤولت ایداره چیلیگی اورقانلاریندان توتמוש، یئرلی حاکمیت اورقانلارینادک یئنی یارادیلدی؛ یاراناجاق اوردوسو اعلان ائدیلمیش سرحدلرین قاراتیاسینا، باشقا سؤزله، آذربایجانین سووئرئنلیگی پرنسیپی نین قاراتیاسینا چئوریلدی. ۲۳ آیدا گؤرولموش ایشلر حدیندن آرتیق چوخ ایدی. اؤزو ده بو ایشلر ایلك آلتی آیدا باکسوونت و سنتروکاسپی دئییلن یاد روس-اثرمنی رژیملری ایله، داها سونرا ایسه اثرمنیستان و ایچده کی اثرمنی لرله پئرمائنت [دائمی] ساواش شرایطینده آپاریلدی. یاخشسی کی، حربی قوروجولوق و محاربه ایشی نین اساس آغیرلیغی ایلك آلتی آیدا عثمانلی مہمدجیگی نین بوینونا دوشموشدو.

941 - Mehmet Emin Resulzade, Azerbaycan Cumhuriyeti, s. 35.

942 - Açıq Söz, 02.10.1915.

استقلال بیاننامه سینده یازیلدیغی کیمی، آذربایجان دؤولتی دئموکراتیک رئیسپوبلیکا، او دؤورون تعبیری ایله دئسک، خالق جومهوریتی ایدی. یعنی میللی حاکمیت مفکوره سی ایداره چیلگیگین ان ائففئکتلی، اما ان چتین فورماسیندا گئچکله شیردی. بورادا حقوق دؤولتی قورولماقدا ایدی، قانونون عالیلیگی تأمین ائدیلمکده ایدی. بو، موسلمان شرقینده ایلك بئله جورأتلی آددیم ایدی. عثمانلی دا سلطانلیق، ایران دا دیگر مونارخیا فورماسی شاهنشاهلیق، عرب دونیاسی نین خئیلی حیصه سی موستملکه، قالان حیصه سی ایسه کچیك شئخلیکلر ایدی. آذربایجان جومهوریتی هم ده لاییک دؤولت ایدی. کچیك و کئچمیش موستملکه آذربایجان موسلمان دونیاسی اوچون مؤحتشم بیر مودئل اورتایا قویدو.

میللت قوروجولوغو ساحه سینده ده عصرلره اؤز حلینی گؤزله یین پروبلملر حل ائدیلمکده ایدی. اؤلکه نین و میللتین آدی کنار تأثیر اولمادان میللی دؤولتین قانون وئریجیلیک آکتی ایله تصدیق ائدیلدی. تورک مدنیتی دومینانت [غالب] مدنیت ایستاتوسو آماقدا ایدی. مؤوجود تحصیل سیستمی نین میللیشمه سی و اینکیشافی حاقیندا گرکلی قرارلار وئریلمیشدی و بو استقامت لده سرعتلی ایش لر گئدیردی. باکی اونیورسیتتی نین قورولماسی اؤزو-اؤزلوگونده مهم تاریخی نایلیت ایدی. کولتور ساحه سینده گورونمه میس دیشیکلیکلر یاشاندی. ایستیقلالین بیرینجی ایل دؤنومونده گنج اوزئییر حاجی بی لی میللی ضیالی لارین کئچیردیگی فرح حسینی آذربایجان فزئینده بئله آنلادیردی: «آذربایجانین، تورکلیکه ایستیقبال مئوه لری یئتیشدیرمک اوچون مونیتت بیر تورپاق تشکیل ائتدیگینی، عثمانلی تورک قارداش لاریمیز دخی ایقرار و اعتراف ائدیپ، بیزه اومیدی- نظر ایله باقماقدا دیرلار. فی الحقیقه [حقیقتاً]، آذربایجان ایدی کی، تورک شرقینده ساغلام بیر میللیت حسی اویاتدی، میللت نه اولدوغونو میللیتینی اونوتموش تورکلره بیلدیردی. اونلارا - سن اول- اول بیر تورکسن، دئدی و «تورکم» دئدیردی.»^{۹۴۳}

بیر سؤزله، آذربایجان توکلوگونون ۱۹۰۵-جی ایلدن سونرا باشلانان

ایگیرمینجی یوزایلده قوزئی آذربایجان ۵۴۵

میللی انتباهی، ۱۹۱۸-۱۹۲۰-جی ایل لرین میللت-دؤولت قوروجولوغو ایله
داها دا سرعتلندی و درینلشدی.

اون اوچونجو بؤلوم

سوؤت دؤنمینده میللت و دؤولت

میللت اولماق عزمینی اورتایا قویموش آذربایجان تورکلوگونون قوردوغو
موسستقیل مودئرن دؤولت جمعی ۲۳ آی یاشادی. ۱۹۲۰-جی ایلین آپرنلین
۲۷-۲۸-ده باش وئرمیش حادثه نتیجه سینده جمهوریت تاریخ اولدو.
اون ایل لرله سوؤت تاریخچیلیگی و رسمی ایدئولوگیاسی بو حادثه نین
آدینی «آپرنل انقلابی» قويدو، بو ادعاسینی اساسلانديرماق اوچون مین لرله
کیتاب-مقاله یازیلدی، بو حادثه یئنی سوؤت رئسپوبلیکاسی نین اساس
گون لریندن بیری کیمی بایرام توتولوب، شعورلارا یئرلشدیریلدی. -حاضر
دا سوؤت تاریخچیلیگی نین بو تئزیس لری تامامیله کؤهنه لیمیش، یارارسیز
تبلیغات ماتریالینا چئوریلیمیش دیر.

باشقا بیر فیکیر جریانی - میللی دئموکراتیا ایسه بو حادثه نین سیرادان
بیر ایشغال آکتی اولدوغونو بیلدیرمیش، محدود ایمکان لاری ایله (اساساً
خاریجده) بو تئزیسینی ثبوت ائتمک اوچون کیتاب لار حاضیرلامیش،
مقاله لر چاپ ائدیرمیش دیر. غرب دونیاسیندا قوزئی آذربایجان حاقیندا
اولان آراشدیرمالارین دئمک اولار هامی سیندا بو حادثه محض «ایشغال»
کیمی قیمتلندیریلیمیش دیر. بو، آکادئمیک پروبلئم کاراکترینی آرتیق ایتیریب.
آنچاق بیزیم آراشدیرمامیز اوچون اؤنملی مؤوضوع لاردان بیری سی دیر.
اونون اوچون ده اوزون، ۷۱ ایل سورن سوؤت دؤنمی نین اساسینی قویموش
بو حادثه نین کاراکتری حاقیندا قیسا بحث آچماغا احتیاج وار. نئجه اولدو
ایسلام-تورک دونیاسی اوچون سونرالار اؤرنه یه چئوریلیمیش بو دؤولتی -
آذربایجان جمهوریتینی سوؤت روسیاسی آسانلیقلا، بیر گونده، بیر نئچه
عسگر قوربان وئرمکله ایشغال ائده بیلدی؟

آپرئل فاجعه‌سی

میللی دؤولتین قوروجولاریندان بیرری، بلکه ده بیرینجی سی سایلا بیله جک ممد امین رسولزاده جوهوریت حاقیندا یازدیغی اثرلرده دؤولت قوروجولوغو سورجینده بوراخیلیمیش سهولرین اوستونه گئتمیش، میللی تاریخین بو اؤنملی دؤورونده باش وئرمیش حادثه‌لره اوبیئکتیو آراشدیرماچی مؤوقعیندن یاناشمیش، ایناندیرجی و گله‌جک نسیل لر اوچون فایدالی اولموش اثرلر اورتایا قویموش دور. رسولزاده «آذربایجان جوهوریتی» آدلی اثرینده ده توخوندوغو کیمی، سیاسی ائلیت اؤلکه‌یه قارشى یؤنلمیش روسیا تضييقينه تاب گتیره بیلمه‌میش، قوردوغو میللی دؤولتی قوروماغی باجارمامیش، بو دا میللت اوچون سونراکی اونایل‌لرده داوام ائده‌جک فاجعه‌یه سبب اولموش دور. رسولزاده نقصان‌لاردان قیساجا دانیشانان سونرا حاقلی اولاراق گؤستیریر: «بونو دا اونوتمايالیم کی، آذربایجان جوهوریتی نین فلاکتی داخیلده کی عصیان‌لاردان زیاده، خاریجدن گلن تجااوزکار بیر قوت اوزرینه ظهور ائیله‌میش دیر.»^{۹۴} بیز آپرئل فاجعه‌سینه سبب اولموش عامل‌لر - مؤوجود میللی-دئموکراتیک حاکمیتین ضعیفلیگی، یئرلی کوممونیست‌لرین یارامازلیغی، تورکیه‌لی کوممونیست و اتحادچی‌لرین گئری‌ذکالیغی، قونشو اثرمنی‌لرین خیانتی، غرب اؤلکه‌لری نین بیگانه‌لیگی اوزرینده دورماغی فایدالی سایدیق. حادثه‌لرین مرکزینده یئر آلمیش و بو مؤوضوعدا فیکیر یوروتموش سیاست آدام‌لاری نین و موشاهیده‌چی‌لرین یازی‌لاریندان دا فایدالانماغی گرکلی سایدیق. بو عامل‌لر بیر-بیرینه باغلی اولدوغوندان، ائله‌جه ده الینیزده کی بو کیتاب تاریخ اثری اولدوغوندان خرونولوژی آردیجیلیغی گؤزله‌مه‌یه چالیشدیق.

آذربایجانین ایستیقلال پروبلیمی بیر نئچه یوزایل‌دیر روسیانین تأثیر دایره‌سیندن آزاد اولماق دئمک دیر. آذربایجان جوهوریتی نین قوروجولاری بو گئرچگی یاخشى درک ائده‌رک روسیا ایله مودوس ویونئدی پروبلیمینی چؤزومه‌یه چالیشدی.

ایستقلال بیاننامه سینده اؤز عکسینی تاپمیش قونشو اولکه لرله مئهریان قونشولوق مناسبت لری نین برقرار اولماسی پرنسیپی سووئت روسیاسینا دا شامیل ائدی لیردی. بیر سیرا سندلر گؤستریر کی، سووئت روسیاسی ایله علاقه لرین یارادیلماسینی آذربایجان رئسپوبلیکاسی حکومتی ضروری حساب ائتمیش، بو یولدا بعضی آددیم لار آتماق تشبؤثونده بولونموشدو. بو جور یاناشمانین اقتصادی ایضاحی دا وار. عنعنه وی اقتصادی علاقه لرین پوزولماسی، باکی نفتی، پامبیق و باشقا ایخراج محصول لاری نین روسیا بازاریندان محروم اولماسی یئنی اقتصادی علاقه لر سیستمی نین هله یارانمادیغی بیر شرایطده آذربایجان اقتصادیاتینی بحران وضعیتینه سالیردی.

هله ۱۹۱۸-جی ایلین یاپیندا رسولزاده آذربایجان حکومتی نین صدری و خاریجی ایش لر ناظیرینه ایستانبول دان یازدیغی مکتوبدا «بولشئویک حکومتیله بیرباشا علاقه لرین یارادیلماسیندا» اصرار ائدی ردی.^{۹۴۵} جاواب مکتوبوندا خاریجی ایش لر ناظیری ایستانبول هئیتیندن سوروشوردو: «تورکیه نین بیزیم مستقیلیک حاقیندا تئلئقرام لاریمیزی گؤستر دیگیمیز عنوان لارا گؤندریب- گؤندرمه مه سی حاقیندا معلومات وئرمه نیزی خواهش ائدی ریک. هئچ جاواب آلینب می؟ بیزی موسکوا، ائله جه ده ایران ماراقلان دی ریر».^{۹۴۶} سئنتیابرین ۱۳- ده خاریجی ایش لر ناظیری تیغلیس ده کی دیپلوماتیک نماینده یه گؤندردیگی شیفره لی تئلئقرامدا گؤستریردی کی، «...موسکوا یا گلدی کده، بیز موسکوا ایله علاقه یار اتماق ایسته ییریک. بیز عمومیتله، روسیا، او جمله دن سووئت حاکمیتی ایله دایمی دوستلوق شرایطینده یاشاما ق ایسته ییریک».^{۹۴۷}

بو واخت باکی دا آغالیق ائدن باکی قوبئرنیاسی [دقت! - ن.ن.] خالق کومیسسارلاری سووئتی نین (خکس) تمثالیندا سووئت حاکمیتی نه اینکی آذربایجان ایستقلال لاری نین علیه نه ایدی، حتی آذربایجان آدینی و آذربایجانین موختاریتی پرنسیپینی بئله یاخین قویموردو. باکی و بوتون قافقاز بولشئویک لری نین باشچی سی (ائله جه ده سووئت حکومتی نین

945 - ARDA, fond 894, siyahı 10, iş 153, vərəq 25; ARDA, fond 894, siyahı 10, iş 31, vərəq 25.

946 - ARDA, fond 970, siyahı 1, iş 7, vərəq 42.

947 - ARDA, fond 894, siyahı 10, iş 123, vərəq 96.

قافقازدا فوق‌العاده کومیسساری) تعیین ائدیلمیش ایستپان شاومیانین واختیلله آذربایجانین موختاریتینی ایسته‌ین موساواتچی لاری و باشقا میلی-دئموکراتیک قوه‌لری آذربایجانسی خرابازارا چئویرمکله هده‌له‌مه‌سی دیقت چکن بیر فاکت‌دیر. باکی کوموناسی‌نین بوتون فعالیتی سووئت روسیاسینا خیدمت‌دن، ایلك نؤوبه‌ده اونو نئفتله تأمین ائتمک‌دن عبارت ایدی.

رس‌فس‌رخ‌ک‌س-ین قراری ایله نئفت صنایعی میلی‌لش‌دیریلدیکدن سونرا باکی‌دان هشترخانا هر گون ان آزی ۱ میلیون پود نئفت گؤندریلیردی. باکی‌نی الینده ساخلاماق اوچون موسکوا دا اؤز یاردیمی (پول، حربی قوه، کادر و س.) اسیرگه‌میردی.^{۹۴۸} باکی‌دا شاومیان دسته‌سی‌نین حاکمیتی‌نین دئوریلمه‌سیندن سونرا (بولون سونو) بئله، بولشئویک موسکواسی باکی‌نی «سووئت رئیسوبلیکاسی‌نین آیریلماز حیصه‌سی» ساییردی. موسکوا سؤزده، تبلیغات اوچون میللت‌لرین اؤز مقدراتینی تعیین ائتمه‌سی حقوقونو قبول ائتسه‌ده، ایشده آلمانیا ایله اوقوستون ۲۶-دا امضالادیغی مشهور موقاویله‌ده آرتیق اونا مخصوص اولمایان باکی نئفتی‌نین دؤرده بیرینی آلمان‌لارا (خیدمت‌لری موقابیلینده) باغیشلائییردی.^{۹۴۹}

سووئت روسیاسی حکومتی سنئتیابرین ۱۵-ده باکی‌نین آزاد ائدیلمه‌سی و آذربایجان حکومتی‌نین پایتاختا کؤچمه‌سیندن ناراحات اولدوغونو گیزلتمیردی. رس‌فس‌رخ‌جی ایش‌لر کومیسساری چیچئترین سنئتیابرین ۲۱-ده آلمانیا باش کونسولونا تقدیم ائدیگی نوتادا «روسیا رئیسوبلیکاسی‌نین چوخ اهمیتلی شهرلریندن بیرینی»، یعنی باکی‌نین توتولماسینا اعتراضینی بیلدیریپ، بو ایشه، یعنی آذربایجان حکومتی‌نین آذربایجانین پایتختینا صاحب اولماسینا مقاومت گؤسترمه‌دیگی اوچون موقاویله ایله

948- Azərbaycan tarixi, cild 3, I hissə, Bakı: Elm, 1963, s. 147; Очерки истории Коммунистической Партии Азербайджана, т. 1, Баку: Азербайджанское Государственное Издательство, 1985, с.353-354.

۹۴۹ - باخین:

Nəşib Nəşibzadə, Azərbaycanın xarici siyasəti (1918-1920), Bakı: Ay-Üldüz, 1996, s. 57-59.

سؤوده لشدیکلری آلمانینسی مذمت ائدیردی.^{۹۰}

بونونلا بئله، آذربایجان جومهوریتی نین گورجوستان حکومتی یانینداکی دیپلوماتیک نماینده سی ممد یوسف جفروو رس فرس ر خالق خاریجی ایش لر کومیسسارینا ۱۹۱۸-جی ایل ۶ اوکتایبر تاریخلی مکتوبوندا باکی دا اولان موسکوا ویلایتی ارزاق کومیته سی نین نماینده سی ای.پ. اورلووون آذربایجانلا رسمی اقتصادی علاقهلر یاراتماق ساحه سینده گوردوگو ایش لری قئید ائده رک، باکی دا و موسکوادا رسمی نماینده نین تعیین اولونماسی، تیجارت موبادیله سی نین عمومی ایستقامت لرینی معین ائتمه یی تکلیف ائدیردی.^{۹۱}

آذربایجان جومهوریتی رهبرلیگی نین روسیایا مناسبتینی گؤستریمک باخیمیندان رسولزاده نین آذربایجان پارلامانی نین آچیلشیندا (۱۹۱۸-جی ایلین دئکابری ۷-ده) سؤیله دیگی نطق سجه وی دیر، او، «انقلاب نامینا حؤکمفرما اولان آنارشیی و میللت لرین حقوقی-ائالانیندان سونرا یئریدیلمن قاتی مرکزیتچیلیگین زاقافقازیا میللت لرینی کندی باش لاری نین چاره سینه باخماغا سؤوق ائدیگی نی» قئید ائده رک دئیردی: «بیلیر سینیز کی، بیزیم روسیا جاماعاتینا قارشیی هئچ بیر عداوت و نیفرتیمیز یوخدور. روسیایا نیفرتیمیز روسیا ایستیبدادی آلتیندا اینله یین روسیا جاماعاتینا نیفرت دئمک دئیل دیر. بیزجه، منفور اولان روسیا، میللت لری ازن و حقوق لارینی وئرمه یین رسمی روسیادیر. هر میللت موسستقیل و حرّ اولمالی، حرّ اولدوغوندان سونرا دیگر میللت لرله اوره یی ایسته دیگی کیمی اتفاقا گیرمه لی دیر... بیز روسیا حکومتی نین حقیقی روس دئموکراتیاسی الینه کئچمه سی طرفدار ییق. چونکی قافقاز داغ لاری نین شیمالیندا تشککول ائدن موسستید و تجاوووزکار بیر حکومته بیز لاقئید قالا بیلمه ریک. بیز روسیانین سعادتین ایسته ریز، روسیا سعادتینی سئوه ریز. فقط اؤز ایستیفلا لیمیزی دا عزیز توتاریز. جبر ایله قبول ائدیلمن بیر شئیده قطعین سعادت اولاماز، چونکی سعادت حرّیت و

950- Документы внешней политики СССР, т. 1, Москва: Государственное издательство политической литературы, 1957, с. 492-493.

951 - ARDA, fond 85, siyahı 8, iş 77, vərəq 3.

ایستیقلالدادیر»^{۹۵۲}.

۱۹۱۹-جو ایلین یازیندا ناظیرلر شوراسی نین یئنی صدری سئچیلیمیش نسیب بی یوسفبی لی تشکیل ائتدیگی حکومتین پروقرامیندا باشقا واجیب مسئله لرله یاناشی، سووئت روسیاسی ایله اقتصادی-تیجارت علاقهلری نین بریاسی وظیفه سینی ده ایره لی سوروردو.^{۹۵۳} لاکین روسیادا وطنداش محاربه سی و اینگیلس لری ن هشترخانا نفت ایخراجینا مانع اولمالاری، اوسته لیک، دئیکین یین آذربایجان اقتصادی محاصره یه آلماسی تیجارت علاقهلرینی چتینلشدیریردی.

بونولا بئله، سووئت تاریخچیلیگی نین قئید ائتدیگی کیمی، آذربایجانداکی کومونیسترلر «سووئت روسیاسی ایله مال موبادیله سی اوغروندا گئیش مبارزه آپارماقلا» برابر، قیرمیزی اوردویا چوخ لازیم اولان بئزینی گیزی یوللا هشترخانا چاتدیرماق اوچون بؤیوک سعی گؤستریردیله. بو مقصدله بولشئویکلر بالیقچی قاییقلاریندا گیزیجه نفت محصول لاری داشینماسینی تشکیل ائتمیشدی لر کی، بونا دا «دیز ائکسپئدسیالاری» آدی وئریلمیشدی. بولشئویکلرین سعی نتیجه سینده بیر نئچه آی عرضینده هشتارخانا ۲۰ مین پودا قدر بئزین و ۳،۵ مین پودا سورتکو یاغ لاری چاتدیریلیمیشدی.^{۹۵۴}

یوخاریدا دا بیلدیریلدیگی کیمی، ۱۹۱۹-جو ایلین یایندا یئرلی اهالی دن باشقا خئیلی روس کندلی کؤچکونونون یاشادیغی لنگران و موغاندا باش وئرن حادثه لر روسیانین (هم دئیکین، هم ده لئنین روسیاسی نین) بو بؤلگه ده آچیق تخریباتی نتیجه سینده بحران سویه سینه چاتدی. هله ایلین اولینده روس کندلی لرینه آرخالانان پولکونیک ایلیاشئویچ بورادا «لنگران دیار ایداره سی» دئیلن قوروم یاراتمیش، آذربایجان حکومتینی تانیمادیغینی اعلان ائتمیشدی. او، موغانی کؤنوللو اوردونون حربی-ایستراتژی بازاسینا چئوریب، بونولا دئیکین یین آذربایجان ایشغال ائتمه سینه الوئیشلی شرایط یاراتماق ایسته ییردی. لنگران-موغان بؤلگه سی بولشئویکلرین

952 - Azərbaycan (Bakı), 09.12.1918.

۹۵۳ - یئنه اورادا، ۱۶، ۴، ۱۹۱۹.

954 - Azərbaycan tarixi, cild 3, I hissə, s. 195.

ده دقتینی جلب ائدیردی، اونلار دا قیرمیزی اوردونون باکی یا گله جک هوجومو اوچون بورادان ایستراتژی پلاسدارم کیمی استفاده ائتمک ایسته بیردیله^{۹۵۵} هر ایکی طرف سرعتله روس اهالی سینی سیلاجلاندیریر، اونلاردان حربیلشمیش دسته لر تشکیل ائدیردی.

آپرئل آیندا بولشئویکلر یئرلی آغقواردیاجی لارا قارشی هوجوما باشلادیلار. دیار ایداره سینی، اوردو قرارگاهینی، پوچت، مایاک، رادیوستانسیا، دنیز لیمانینی توتوب، دئیکینجی ضابطلری حبس ائتدیله. مای آیی نین ۱۵-ده بورادا سووت رئسپوبلیکاسی اعلان ائدیله، یئرلی اهالی اوزرینه ۸ میلیون مانات حجمینده حربی تضمینات قویولدو. سووت حکومتی بوراداکی قیامچی لارا درحال بویوک کؤمک گؤندرمک حاقیندا تاپشیریق وئردی. هشرخان دان موغانا حربی متخصص و سیاسی ایشچی، سیلاح، سورات گؤندریشینی تشکیل ائتمک اوچون خصوصی حربی ائکسپئدسیا دئییلن بیرلشمه یارادیله. بو ائکسپئدسیا واسطه سی ایله ۱۹۱۹-جو ایلین مای-یولوندا لنکرانا ۱۱-جی اوردودان ۲۰۰ عسکر و ضابط، ۱۵۰ یئشیک سورات و خئیلی پول وسایتی گؤندریله. جمعی شیمالی قافقازدان تیفلیس واسطه سیله ۲ مین قیرمیزی قواردیاجی و باکی دان ۱،۵ مین ایشسیز گؤندرمک نظرده توتولموشدو. مایین سونوندا ۱۱-جی اوردونون حربی-صحرا تربیونالی نین صدر معاوینی ت. اولیانتسئوین باشچیلیغی ایله بوریا هشرخان دان تجروبه لی حربی ایشچی قروپو گؤندریله. سووت حکومتی نین وئردیگی مانداتا اساساً، اولیانتسئو موغانین سیاسی کومیسساری تعیین ائدیله، اونا گئیش صلاحیت لر وئریله.^{۹۵۶}

آذربایجان حکومتی موغان-لنکران دا گئیشله نین بو قیامی یاتیرتماق و آرتان آنارخیانین قارشی سینی آلماق اوچون بوریا یون آیندا حربی قوه گؤندرمه یه مجبور اولدو. دؤرد مین نفرلیک ایکی آلائی دان عبارت اولان بو قوه لره گئنئرال سلیمو باشچیلیق ائدیردی. پولکونیک ایلیاشئوچین

955 - Парвин Дарабади, Военные проблемы политической истории Азербайджана начала XX века, Баку:Элм, 1991, с. 142-143.

کومانداسی آلتیندا اولان حربی دستهلر بیله سووار یاخینلیغینداکی کیچیک دؤیوشدن سونرا تسلیم اولماق قرارینا گلدیلر. داها سونرا - یولون ۲۵-ده ایسه بولشئویکلر دؤیوشله دنیزه طرف سیخیشدیریلدی لار، قیامچی لاردان یالینز آز بیر حیصه سی قاچیب جانینی قورتارا بیلدی. دوشمندن غنیمت کیمی آلینان بیر طیاره، ۲۴ توپ و ۶۰ پولئموت آذربایجان اوردوسونون احتیاج لارینا صرف ائدیلدی. حربی ناظیرین امرینده گؤستریلدیگی کیمی، «موغان و لنکرانین آنا یورد آذربایجانا قایتاریلماسی» ایله نتیجه لهنن حربی یوروشدن سونرا بوریا والی تعیین ائدیلدی و روسیانین بو نؤوبتی تخریباتی دا لغو ائدیلمیش اولدو.^{۹۵۷}

بونونلا بئله، سووئت روسیاسی مختلف یول لارلا آذربایجانا قارشى تضییق لرینی داوام ائتدیرمکده ایدی. دئیکین تهلوکه سی نین رئال کاراکتئر آلدیغی ۱۹۱۹-جو ایل آوقوستون سون لاریندا رس فرس ر خالق خاریجی ایش لر کومیسساری گئورگی چیچئرین و کومیسسارلیغین موسلمان یاخین شرق شعبه سی نین مودیری نریمان نریمانوو آذربایجان، داغیستان و گورجستان فهله و کندلی لرینه مراجعت ائدیپ، بو اولکه لرین «اؤز تهلوکه سیزلیگی اوچون قورخان حاکم دایره لری نین دئیکینله سازیشه گله جک لرینی» بیلدیردی لر. مراجعتده داها سونرا دئییلردی: «حاکم صنیف لرینیزین یئنی دن سیزی آلداتماسی اوچون بیر داها بوتون دونیا قارشى سیندا بیان ائتمه یی سرواخت ایش حساب ائدیریک: روسیا سوسیالیست سووئت رئسپوبلیکاسی هئچ واخت اؤزگه تورپاق لارینی توتماق، یا اؤزگه تورپاغیندا سیلاح گوجونه حاکمیتینی برپا ائتمک مقصدیله حرکت ائتمه میش دیر... سووئت روسیاسی اؤز حاکمیتینی برپا ائتمک اوچون الده سیلاح سیزین رئسپوبلیکالارینیز اوزرینه اصلا یوروش ائتمک فیکرینده دئییل دیر. او اؤز مقدراتینی تعیین ائتمک حقوقونون مؤحکم طرفداری دیر... اگر سیز، قافقاز موسلمان لاری و گورجولری، رئسپوبلیکالارینیزداکی ایداره اصولوندان راضی سینیزسا، ساکیتجه یاشایین، اؤز حیاتی نیزی قورون و بیزیمله

مئهریبان قونشولوق مناسبت لرینی برپا ائدین.»^{۹۵۸}

آذربایجان زحمتکئش لری نین «تعیین مقدرات حقوقونو» تانیدیغینی، لاکین حاکم صنیفلری نین اونلاری آلداداجاغی حاقیندا خبردارلیق ائدن بو عجایب نوتا-مراجعتیندن سونرا بیر مدت رسمی موسکوا آذربایجانا تضییق لرینه آرا وئردی. دئنیکنین کؤنولولر اوردوسونون تام لغوی عرفه سینده موسکوا یئننی دن دیپلوماتیک تضییق لره باشلادی. ۱۹۲۰-جی ایلین یانوارین ۲-ده چیچئرین رادیوتلئقرفلا آذربایجان خالقینا و آذربایجان حکومتینه مراجعت ائتدی. بو مراجعت-نوتا دا یوخاریداکی سند کیمی داها چوخ تبلیغات کاراکتئری داشیییردی. یودئنیچ و کولچاکی محو ائتدیکن سونرا روسیانین فهله-کندلی قیرمیزی اوردوسونون گئنرال دئنیکنه قارشی اوغورلو مبارزه سینی قئید ائدن چیچئرین دئنیکنله محاربه ده اتفاق یارادیلما سینی طلب ائدیر، نوتانی (مراجعتی) خبردارلیق نوتوندا بیتیریدی: «بیز آذربایجانسی و آذربایجان خالقینی نه قدر کی، گئج دئییل، دئنیکنه قارشی مبارزه یه باشلاماغا چاغیریریق. آذربایجان دؤولتی نین مارقا لاری نین و اونون زحمتکئش صنیفلری نین سوسیال-سیاسی مارقا لاری نین دوزگون باشا دوشولمه سی آذربایجانسی بیزیم تکلیفیمیزه راضیلیق وئرمه یه مجبور ائتمه لی دیر.»^{۹۵۹}

روسیانین دئنیکنه قارشی حربی اتفاق یاراتماق حاقیندا مراجعتی یانوارین ۶-دا دؤولت مدافعه کومیته سینده مذاکره ائدیلدی. مدافعه کومیته سی بو تکلیف باره ده گورجوستانلا (عینی مضمونلو نوتا-مراجعت گورجوستانا دا گؤندريلمیشدی) ایلکین مصلحتلشمه دن سونرا موستقیل دؤولت کیمی آذربایجانین سووئت روسیاسی ایله دانیشیق لارا باشلاماغا حاضیر اولدوغونو بیلدیرمک و «بریتانیا کوماندانلیغی نین سون گون لرین حادثه لرینه مناسبتینی، جوهوریتین منافعے اوچون اینگیلتره نین نفوذوندان استفاده ائتمک ایمکان لارینی اؤیرنمک» حاقیندا خاریجی ایش لار ناظیرینه

958 - Борьба за победу Советской власти в Азербайджане. 1918-1920 гг. Документы и материалы, Баку: Издательство АН Азербайджанской ССР, 1967, с. 259-260.

تاپشیریق وئردی.^{۹۶۰} خاریجی ایش لار ناظیری ۸ یانوار تاریخلی تئلقراملا آذربایجانین تیغیس ده کی دیپلوماتیک نماینده سینه سورغو گؤندردی: «سیزین ۱-№ لی تئلقرامینیز و سووئت روسیاسی نین تکلیفی ایله باغلی خواهش اندیرم، گورجوستانین هانسی تدبیرلر گؤره جه یی و بو تدبیرلرین کیمه قارشسی یؤنه له جه یی باره ده معلومات وئرین. معلومات وئرین، شیمالی قافقاز باره ده گورجوستان نه قرارا گلیب؟ بیزیم حکومت چوخ اهمیتلی ایستراتژی منطقه کیمی داغیستانین توتولماسینی ضروری حساب اندیر.»^{۹۶۱}

عینی زاماندا سووئت روسیاسی نین نوتاسی باره ده پاریس صلح کونفرانسینا تعجیلی معلومات وئریلدی. صلح کونفرانسسی روسیانین بو نوتاسینی جدی تضیق کیمی قیمتلندیردی، آذربایجان و گورجوستانی مدافعه ائتمک مقصدیله اونلارین تانیماسینی سرعتلندیردی. آذربایجان و گورجوستان ۱۹۲۰-جی ایل یانوارین ۱۱-ده دئ-فاکتو تانیندی.

آذربایجان حکومتی باشا دوشوردو کی، چیچترینین نوتاسینداکی «فهله-کندلی لرین اؤز حیات لارینی ایسته دیک لری کیمی قورماق حقوقونو» تانیماسی صرف دئماقوژی-تبلیغات مقصدی داشییر و سووئت روسیاسی آذربایجانین ایستیقلاالینی تانیماماق حاقیندا خطینی عنادلدا داوام ائدیریر، بونونلا یاناشی، سووئت حکومتی آذربایجان دئیکینله غیر برابر مبارزه یه جلب ائتمکله، اونو ضعیفلتمک (بلکه ده دئیکینین الی ایله اونو محو ائتمک)، سونرا ایسه آذربایجان ایستیقلاالی نین بیردفعه لیک آخیرینا چیخماق ایسته ییر. اودور کی، خاریجی ایش لار ناظیری فتحعلی خان خویسکی ۱۴ یانوار تاریخلی جاواب نوتاسیندا گؤستیردی کی، «بؤیوک تاریخی حادثه لر گئدیشینده بؤیوک قوربان لار و اضطراب لار حسابینا آزادلیق و ایستیقلاالیت قازانمیش آذربایجان خالقسی باشقا خالق لارین داخیلی ایش لرینه قاریشمیر» و اونا گؤره ده «آذربایجان حکومتی اؤزونون داخیلی حیاتینی قورماقدا اولان روس خالقسی نین مبارزه ساحه سینه مداخله نی یول وئریلمز حساب اندیر.» بونونلا بئله، فتحعلی خان «آذربایجان جوهوریتی حکومتی نین روس و

آذربایجان خالق لاری آراسیندا هر ایکی دؤولتین سووئرئلیگی پرینسیپینه اساسلانان مئهریبان قونشولوق مناسبت لری نین یارادیلماسینا حاضر اولدوغونو» بیلدیریردی.^{۹۶۲}

یانوارین ۱۹-۱۹-دا آذربایجان و گورجوستانین رسمی نماینده لری پاریس کونفرانسی عالی شوراسی نین ایجلاسینا دعوت ائدیلدیلر. ایجلاسدا مذاکره اولونان مسئله لرین اکثریتی گونئی قافقازین مدافعہ سی ایله باغلی ایدی. گونئی قافقازین یئنی دؤولت لرینی تانیماقلا آنتانتا موافق اولاراق اونلارین خارجیجی تجاوزوزدن قورونماسی حاقدا دا اوزرینه تعهدلر گؤتورور، یئنی یارانمیش دؤولت لرین رسمی نماینده لرینه حربی ساحه ده احتیاج لارینی بیلدیرمه لری تکلیف اولونوردو.

علی مردان بی توپچوباشوو (توپچوباشی) بو گؤروشون نتیجه لری حاقیندا آذربایجان حکومتینه تعجیلی معلومات وئردی. تئزلیکله خارجیجی ایش لر ناظیری نین امضاسیلا آذربایجان حکومتی نین رسمی مئموراندمو کونفرانسین عالی شوراسینا تقدیم ائدیلدی. مئموراندمو آذربایجان جمهوریتی نین ایستیقلالیتی نین تانیماسی نین بؤیوک تاریخی اهمیتی قئید ائدیلدی. آذربایجانین «چوخ تئزلیکله قوزئی دن گلن تهلوکه ایله اوز-اوزه دوراجاغی» احتمالی قارشسی سیندا اونا مختلف ساحه لرده اساسلی یاردیم ائدیلمه سی ضرورتی اساسلاندریلیردی. آذربایجان ایستیقلالی نین قورونماسی مسئله سینده حربی یاردیم بؤیوک احتیاجی اولدوغو گؤستریلیب، آذربایجان حکومتینه هر طرفلی حربی یاردیم گؤستریلمه سی خواهش ائدیلدی (۲-جی بند).

عنعنہ وی اقتصادی علاقہ لر پوزولدوغوندا اؤلکه ده یارانمیش اقتصادی-مالیه بحرانی نی ارادان قالدیرماق مقصدیله آروپا و آمئریکانین آذربایجانا ۴۰-۵۰ میلیون قیزیل مانات میقداریندا بورج وئرمه سی آرزو ائدیلدی. داها سونرا قوراقلیق اوزوندن و آجلیق چکن گورجوستانا کوللی میقداردا تاخیل یاردیمی گؤستریمیش آذربایجانین اوزونده چؤرک قیتلیغی تهلوکه سی

یاراندیغیندان اونا ۱،۵-۲ میلیون پود بوغدا، ۱ میلیون پود شکر، کند تصروفاتی نین ایتنسیو اینکیشافی اوچون اکینچیلیک آلت لری، یونگول صنایع محصول لاری، ائله جه ده درمان و ثریلمه سی خواهش ائدیلمدی. بوتون بونلاری و دمیریول تصروفاتی نین برپاسی اوچون طلب اولونان ۱۰۰ پارااوز، ۲ مین چن، ۵۰۰ باغلی واقون عوضینه آذربایجان حکومتی باکی دا بیغیلیب قالمیش نئفت (۲۰۰ میلیون پود)، آغ نئفت (۲۰ میلیون پود)، ائله جه ده پامبیق، یون، ایپک، گؤن-دری و س. محصول لارلا اؤده مه یی عهده سینه گؤروردو.

مئوراندومون سونونجو (۴) بندی باتوم مسئله سینه حصر ائدیلمیشدی. گورجوستان و ائرمینستان آراسیندا کسکین مباحثه اویئکتی اولان باتوم و اطرافی نین سیاسی ایستاتوسونون معین اولونماسیندا اؤزونو بیطرف سایان آذربایجان حکومتی بونولا بئله باتوم لیمانی نین آذربایجان اوچون گؤرچک اهمیتی نین نظره آلاق اوندان استفاده ایشی نین بین الخالق ضمانت آلتینا آینماسی مسئله سینی ایره لی سوروردو.^{۹۳}

غرب اؤلکه لریندن سیلاح و حربی سورسات آلماق مقصدیله بیر نچمه آی اول گئئترال اوسوبووون باشچیلیغی ایله حربی هئیت ایتالیا گؤندریلمیشدی. یانوارین ۱۱-نه قدرکی دؤورده آذربایجان حربی هئیتی ایله ایتالیا حکومتی آراسیندا دانیسیق لار قارشیلیق لی آناشما شرایطینده کئچسه ده، هله موقاویله ایله نتیجلمه میشدی. آذربایجان ایستیقلالی نین تانیماسیندان سونرا بو دانیسیق لار داها ایتنسیو و امیدوئریجی کاراکتئر آلدی.

لاکین باتوم شهری اوغرونندا یئنی ائرمینی-گورجو موناقیشه سی نین قیزیشماسی و قاراباغ دا ائرمینی فیتنه کارلیغی نتیجه سینده باشلانمیش محاربه (حاقیندا آشاغیدا دانیسیلاجاق) قافقازدا «میللت لرین صلح شرایطینده یاشاماغا قادیر اولماسینا» غرب اؤلکه لرینده شوبهه یارادیر و حربی یاردیم

963 - ARDA, fond 970, siyahı 1, iş 162, vərəq 21-22.

* آنتانتا (فر. etnetnE - سازیش) - آلمان طرفیندن گؤزلهنیلن تجاوزه قارشى ۴۰۹۱-۷۰۹۱ جى ایل لرده یارادیلیمیش ب.بریتانیا-روسیه-فرانسه کوللنکتیو مدافعه اتفاقی. سونرالار ۵۱۹۱-جى ایلده ایتالیا و ژاپن دا بو اتفاقا قوشولدو.

مسئله سینده اونلارین سویوق قانلی حرکتینی شرطلندیریردی. اوسته لیک، اثرمنی لر و اثرمنی پرست مطبوعات آذربایجانلا مصطفی کمال تورکیه سی آراسیندا سیخ علاقه لرین یارانماسی و بونون «آنتانتاین بؤلگه ده کی منافعی تهلوکه یه سالماسی» حاقدا آروپادا گوجلو تبلیغات کامپانیاسینا باشلامیشدی. اوبیری یاندان، آنتانتا اؤلکه لرینده کی بعضی دایره لر ۱۹۱۴-جو ایل سرحدلری نین برپاسینا مانع اولماماق موقابیلینده سووئت روسیاسیندان بیر سیرا گذشتلر قوپارماق اومیدینده ایدیلر.

بوتون بونلار پاریس صلح کونفرانسی عالی شوراسی نین فئورال آیی نین سونلاریندا لوندوندا باشلامیش خصوصی سئسپاسیندا بیر داها اوزه چیخدی. لوندون کونفرانسی فئورالین ۲۴-ده «روسیادا متفق لرین سیاستی» آدلی مئموراندوم [تفاهم نامه] قبول ائتدی. بورادا ائدیلمیش کی، تئروورا سون قویولمایینجا سووئت حکومتی ایله دیپلوماتیک مناسبت لرین یارادیلماسی غیر مومکون دور. لاکین روسیا ایله تجارت علاقه لری قورماق مومکون حساب ائدیلمیش. میللت لر لیکاسینا تکلیف ائدیلمیش کی، روسیادا حقیقی وضعیتنی اوچون بورایا خصوصی کومیسسیا گؤندرسین. لوندون کونفرانسیندا مستقیملیگی متفق لر طرفیندن تانینمیش یئنی دؤولت لره توصیه ائدیلمیش کی، سووئت روسیاسی ایله دینج مناسبتلر قورسونلار، بونونلا بله بولشئویکلر یئنی دؤولت لرین سرحدلرینی یوزدوقلاری تقدیرده آنتانتا* [متفق لر] بوتون واسطه لرله اونلارا یاردیم گؤستره جه یینی وعد ائدیلمیش.

کونفرانسیدا باتوم مسئله سی جدی مباحثه لره سبب اولدو. هم متفق لر، هم ده قافقاز دؤولت لرین هر بیر سی آیری-آیری لایحه لر ایره لی سوروردو. گورجولرین لایحه سینده گوره، باتوم گورجوستانا بیرلشدیریلمه لی، آذربایجان و اثرمنیستانین سازیش اساسیندا بو لیماندان آزاد استفاده ائتمه لری تأمین ائدیلمه لی دیر. متفق لر تکلیف ائدیلمیش کی، باتوم ۳ یئره پارچالانسین، ویلایتین بیر حیصه سی گورجوستانا، دیگری اثرمنیستانا وئریلسین، باتوم شهری نین اوزو ایسه میللت لر لیکاسی نین نظارت آلتیندا منافی اولان بوتون دؤولت لرین استفاده ائده بیله جه یی آزاد شهر اولسون.

کونفرانس گنڈیشینده آذربایجان و گورجوستان نماینده لری آراسیندا بئله بیر راضیلیق الده ائدیلدی کی، هر ایکی دؤولت باتوم ویلایتی نین پارچالانماسینی مقصده او یغون حساب ائتمیر. آذربایجان باتوم ویلایتی نین شهرله بیرلیکده گورجوستانا بیرلشدیریلمه سینه اعتراض ائتمیر، گورجوستان ایسه آذربایجانین باتوما اولان ماراتق لارینی تام تأمین ائدیر. لاکین اثرمنی لرین غیر کونستروکتیو [سازنده] مؤوقعی لوندون کونفرانسی نین باتوم باره ده قطعی قرار قبول ائتمه سینه مانع اولدو. قافقازداکی یئنی دؤولت لرین سرحدلری مسئله سی ده نؤوبتی دانشیق لارا قدر تأخیره سالیندی.

مارت آیی نین ۶-۷ آذربایجان نماینده هیئت ی گورجوستان نماینده لری ایله بیرلیکده بؤیوک بریتانیانین باش ناظیری للوید گئورگی،^{۹۶۴} نوتا ایله مراجعت ائدی. بیرگه نوتادا دئییلردی کی، «روسیا طرفیندن بیزیم رئیس پولیکالارین ایستیقلالی نین تانینماسی و بیزیم اراضیمیزین قوزئی دن گؤزله نیلن هر هانسی هوجوم دان قورونماسی سیاسی فعالیتیمیزین اساس غایه سی دیر.»
داها سونرا اونلار بریتانیا باش ناظیریندن آذربایجان و گورجوستانین تام ایستیقلالی نین «موسکوا حکومتی طرفیندن تانینماسینا یاردیم ائتمک و بیر طرف دن آذربایجان و گورجوستان، دیگر طرف دن سووئت روسیاسی آراسیندا دانشیق لار تشبؤنونو اؤز اوزرینه گؤتورمه یی» خواهش ائدیردیلر.^{۹۶۵}

آذربایجان دیپلوماتیاسی نین بو آددیمی سووئت روسیاسی ایله بریتانیا آراسیندا بو زمان اینتئنسویو شکیلده داوام ائدن دانشیق لارلا باغلی ایدی. هله نویابر آییندن اعتباراً أوروبا مطبوعاتیندا سووئت روسیاسی نین تکلیف ائتدیگی باریشیق شرطلری مذاکره ائدیلمه یه باشلادی. آذربایجان حکومتی و صلح هیئت ی نین بو دانشیق لاردان خبری وار ایدی.^{۹۶۵} آیدین ایدی کی، بورادا یئنی موستقیل دؤولت لر مسئله سی ده مذاکره ائدیلیر. بریتانیا

964 - И.А.Гусейнов, Историческое значение большевистского лозунга «Независимый Советский Азербайджан», Ученые записки АГУ им. С.М. Кирова, N 10, 1957, с. 80.

965 - А.Раевский, Мусаватское правительство на Версальской конференции. Доклады председателя азербайджанской мусаватской делегации, с. 89, 95.

باش ناظیرینه سونونجو مراجعت اونو سووئت روسیاسی نین ادعالاری قارشسییندا آذربایجانسی مدافعه ائتمک فیکرینه یؤنلتمک جهدی ایدی. موسکوا ایله دانیشیق لاردا لوندون مومکون قدر چوخ گذشت الده ائتمک ایسته بیردی. گله جک سووئت تجاوزونون قارشسی سینی آلا بیله جک بریتانیا (یا مئفق) قوشون لاری نین قافقازا گؤندریلمه سی ایدنیاسی ایسه چوخ باهالی و آزانفئکتلی حساب اندیلیردی.^{۹۶۶}

آذربایجان هئیتی لوندون کونفرانسیندان سونرا مئفق لری ن یاریمچیق قالمیش مسئله لری مذاکره ائتمک اوچون آپرئل آیی نین ۱۹-۲۶-دا ایتالیانین سان-رئمو شهرینده چاغیردیقلاری کونفرانسدا ایشتیراک ائتدی. بورادا آذربایجان نماینده لری نی ماراقلانندی ران بیر سیرا مسئله لر - باتوم مسئله سی، نئفت مسئله سی، تورکییه ایله صلح موقاو بیله سی نین ایلکین لایحه سی و تورکییه - ائرمینستان سرحد لری، قافقاز جومهوریت لری نین داخیلی سرحد لری، هابئله روس مسئله سی و قافقاز دؤولت لری نه یار دیم مسئله سی مذاکره اندیلمه لی ایدی.

کونفرانس عرفه سینده، آپرئیلین ۱۵-ده قافقازین اوچ قونشو اؤلکه سی نین نماینده لری بیرلیکده، آیین ۱۶-دا ایسه یئنی دن اینگیلیس نماینده سی نین ایشتیراکی ایله باتوم مسئله سینی مذاکره ائدی لر. اینگیلیس نماینده سی قافقاز رئیسپوبلیکالاری نین نماینده لری نه آچیق شکیده بیلدی ردی کی، قافقاز رئیسپوبلیکالاری آراسیندا مباحثه لری ن حلّ اندیلمه مه سی مئفق لری ن اورا سیلاح گؤندرمه سینه مانع اولان باشلیجا مسئله دیر. او دئدی کی، مئفق لر «احتیاط ائدی لر، سیزه گؤندری لن سیلاح قارشیلیق لی چکیشمه لری نیه صرف ائدیلسین.» سان-رئمو کونفرانسسی دا سرحد مسئله لری نی حلّ ائده بیلمه دی، اما باتوم مسئله سی باره ده چوخ اهمیتلی قرار قبول ائتدی. کونفرانسین قرارینا گؤره، مئفق لر باتومو آزاد شهر اعلان ائتدی لر. لویید گئورگی، ون خواهشی ایله اورا میللت لر لیقاسی نین ایراده سینی یئرینه یئتیرمک اوچون بیر فرانسیز و بیر ایتالیان آلا یی گؤندریلمه لی ایدی. آذربایجان، گورجوستان

و اثرمنیستانا خارایجدن هوجوم اولاجاغی تقدیرده اونلارین مدافعه قابیلیتی نین مؤحکمندیلمهسی اوچون یاردیم گؤستریلمهسینه گلدیکده ایسه، کونفرانسین سونونجو گونو متفق لری بیلدیردی لری کی، قافقازا یالینیز بو حالدا یاردیم گؤستریله بیلر کی، اونلارین آراسیندا مؤحکم صلح و همرایلیک اولسون.^{۹۶۷}

آذربایجان صلح هئیتی یئنی موستقیل دؤولت لری مسئله سینده آوروپا دؤولت لری نین قاراسیز و مرکب دوروشونون فرقینده ایدی. هئیتین صدری ا.م. توپچوباشوو پاریس دن باکی یا گؤندردیگی مکتوب لاردا دفعه لرله ائیفوریایا [سرخوشلوغا] قاپیلما ماغا، بوتون گوجو ایستیقلا لین قورونوب ساخلانیلمهسی نین داخیلی شرط لری نین تأمین ائدیلمهسینه یؤنلتمه یی مصلحت گؤروردو. او، مکتوب لاری نین بیرینده، مثلاً، یازیردی: «...آذربایجان، اؤز ایش لری نی داخیلاً نظاما سالدیغی شرط لرده دؤولت اولاییلر، ائله دؤولت کی، هئچ کسین اونو تانیماسینا احتیاجی اولمایاجاق، چونکی ثابت، داخیلاً گوجلو آذربایجان اؤزو-اؤزونه گئرچک فاکت کیمی، شوبهه دوغورمادان تانیلمیش حساب ائدیله جک. او، داخیلاً مؤحکم دؤولت اولارسا، خارایجدن اولان ایسته نیلن قصده جاواب وئرمک اوچون اؤزوندن معنوی و فیزیکی قودرت تاپاجاق.» توپچوباشوون الیمیزده اولان سونونجو رسمی مکتوبونون سونونجو جمله سی ایسه بئله ایدی: «وضعیتیمیزین یاخشیلاشدیغی حاقیندا قناعیتیمیزی بیر داها تصدیق ائده رک، بو معلوماتی آذربایجانین داخیلی ایش لری نه خصوصی دقت یئتیرین... چاغیریشی ایله بیتیرمک ایسته بیرم.»^{۹۶۸}

آذربایجان جومهوریتی پارلامانی و صلح هئیتی نین باشچی سی توپچوباشوون «داخیلاً گوجلو اولماق گرکلیگی» حاقیندا نیگرانچیلیغی اساس سیز دئییلدی. سووئت روسیاسی نین تضييقی و تخریبات لاری آرتدیقجا آذربایجان سیاسی ائلیتی داخیلینده ثبات سیزلیق دا آرتماقدا ایدی.

967 - Cəmil Həsənov, Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sisteminə (1918-1920-ci illər), Bakı: Azərənəşr, 1993, s. 348-349, 353-354.

968 - А.Раевский, Мусаватское правительство на Версальской конференции. Доклады председателя азербайджанской мусаватской делегации, Баку, 1931, с.92-93, 101.

بو آرادا چیچترین ین ایکینجی نوتاسی (یانوارین ۲۳-ده) آذربایجان ایستیقلایتی نین آروپا اولکه لری طرفیندن تاینماسینا سووئت روسیاسی نین چوخ دا بویوک اهمیت وئرمه دیگینی گؤستریردی. چیچترین، فتحعلی خانین جاوایندا اؤز عکسینی تاپمیش «روسایادا گئدن مبارزه یه قاریشماماق» پرنسیپینی «دئیکینه قارشى مبارزه دن امتناع ائتمک» کیمی قیمتلندیریر، «هر هانسی زحمتکئش خالقین زحمتکئش کوتله لری نین [دقت!- ن.ن.] میلی مقدراتینی تعیین ائتمک حقوقونا مالیک اولدوغونو» و دئیکینه قارشى بیرگه مبارزه تکلیفی نین قوه ده فالدیغینی گؤستریردی. فتحعلی خان خویسکی جاواب نوتاسیندا آذربایجانین دئیکینه قارشى مبارزه سینی خاتیرلادیب، سووئت روسیاسی طرفیندن آذربایجان جومهوریتی نین قئید-شرط سیز تاینماسی باره ده چیچترین ین آچیق و قطعی فیکیر دئمه دیگینه دقتی جلب اندیردی.^{۹۶۹}

قیرمیزی اوردو حیصه لری داغیستان سرحدلرینده ایکن چیچترین فئورال آیی نین ۲۰-ده اوچونجو نوتاسینی گؤندریدی. بو نوتا اولکی لردن او قدر ده فرقلمیردی («...آذربایجان ایستیقلالی نین تاینماسی سووئت روسیاسی و آذربایجان آراسیندا قارشیلیقلى مناسبتلر اطرافیندا مختلف مسئله لرله باغلی مرگب دانشیق لارین نتیجه سینده مومکون اول بیلر»)،^{۹۷۰} لاکین قیرمیزی اوردونون دورمادان گونئییه دوغرو ایره لیله مه سی آذربایجان حکومتی داخلینده تشویشی آرتیردی. اوبیری یانندان، آذربایجان حکومتی نین اومید ائتدیگی باتی نین حربی یاردیمی دا گلیب چیخمیردی. داخلی ایشلر ناظیری ممد حسن هاجینسکی (او، پاریس دن دنکابردا قایتمیشدی) باشدا اولماقلا بیر قروپ بئله حساب اندیردی کی، سووئت روسیاسینا گئیش گذشتلر وئرمکله آذربایجانین ایستیقلایتی تانیتدیرماق مومکون اولار، باشقا سؤزله، او، خاریجی اورینتاسیانی [جهت گیرینی] روسیا ایستیقلامتینه دیشدیرمه یی تکلیف اندیردی. ائله بوراداجا حاکمیتین اولکه داخلینده کی روسیا قوه لرینه لویال مناسبتی نین داوام ائتمه سینی ده گؤسترک. فاکت لار گؤستریر کی، قافقازداکی یئنی مستقیل دؤولت لر آراسیندا کومونیسترلرین

969 - ARDA, fond 894, siyahı 10, iş 106, vərəq 9-10.

970 - ARDA, fond 970, siyahı 1, iş 157, vərəq 53.

پوزوجو فعالیت لری اوچون ان مناسب شرایط محض آذربایجان دا ایدی. سووئت روسیاسینا ان لویال [وفادار] اؤلکه ده محض آذربایجان ایدی. آذربایجان حکومتی و اونون دئوریلمه سی نین سببلرینی آراشدیران نامعلوم مؤلف اؤلکه ده اولان مطبوعات و «سؤز آزادلیغینا» نومونه اولاراق علی حیدر قارایئوین باکی دا میتینق ده کی نطقینی مثال گتیریر: «دئنیکینی ازمک اوچون روسیا فهله لری ایله آذربایجان فهله لری ال-اله وئرهرک، لازیم گلسه لاپ آذربایجانین مئیدی نین اوزریندن کئچیب موسکوالی یولداش لارینا کؤمک ائده جک لری.»^{۹۷۱} رسولزاده سونرالار یازیردی کی، «حادثه لرین ده گؤستریدیگی وجهله بو قدر لیبرال بیر شکیلده قورولموش بولونان پارلامان اوصولونون» یئترسیزلیگی واردی. بحران دؤورونون شرطلرینه او یغون اولاراق «پارلامانی داغیداراق بلاواسطه خالقا مراجعت ائتمک صلاحیتینی حائض ایجرا مقامی نین (رئیس جومهور)» وارلیغینی تأمین ائتمک لازیمدی.»^{۹۷۲} رسولزاده یه گؤره، هله یئنیجه فورمالاشما دؤورونه آیاق قویموش بیر دؤولتین «شایان تنقید نقصان لاری آز دئییلدی.» بو سیرادان ان بؤوک نقصان اولاراق او، سرت بیر ایداره سیستمی نین قورولماماسینی گؤستریر: «...بولنلارین ان بؤیوگو، بو کیمی دؤورلره مخصوص مؤحکم بیر ایداره نین، قوی بیر حؤکومتین حاقی بلا تأسیس ائدیله بیلمه دیگی دیر. تشتت افکارین توحیدی [فیکیر آیریلیق لارینی آرادان قالدیریلما سی] اوچون تطبیق اولونان اقتناع [ایناندیرما] اوصولو ایله برابر بیراز داها اجبار طریقینه [مجبور ائتمه یولونا] گئدیلسه یدی، احتمال کی نتیجه وقوعات باشقا تورلو اولوردو.»^{۹۷۳}

هاجینسکی قروپوندان فرقلی اولاراق، فتحعلی خان خویسکی و مسلکداش لاری چیخیش یولونو اؤلکه ده گوجلورئزیم یاراتماق و تجاوزه قارشى الده سیلاح مقاومتده گؤروردو. بو مقصدله او، اؤز طرفدارلارینی ائوینده توپلایب، چیخیش یولونون کونکرئت پروقرامینی تکلیف ائتدی: (۱) حاجینسکینی تودوغو داخیلی ایش لرنظیری وظیفه سیندن گؤتوروب،

971 - Azərbaycan hökuməti və onun devrilməsinin səbəbləri, Elm, 25.05.1993.

972 - İstiqlal (Berlin), 28.05.1933.

973- Mehmet Emin Resulzade, Azərbaycan Cumhuriyeti, s. 98.

اونون یئرینه کومونیزمله مبارزه یه حاضیر اولان آدام تعیین ائتمه لی؛ ۲) سوسیالیست لر حکومت دن چیخدیقدا، اونلاری باشقالاری ایله عوض ائتمه لی؛ ۳) پارلامانی بوراخمالی و اولکهنی مدافعه مقصدیله حکومته فوق العاده حقوق لار وئرمه لی؛ ۴) آذربایجان مؤسس لر مجلسینه یاخین آلتی آیدا سئچکی لر کئچیرمه لی.^{۹۷۴}

خویسکی قروپونون فعالیتی نتیجه سینده هاجینسکی اؤز وظیفه سیندن گۆتورولدو، لاکین او، حکومتین ترکیبینه تیجارت و صنایع ناظیری کیمی قالا بیلدی. هاجینسکی قروپو بو اوغورسوزلوغا باخمایارقا، اؤز فیکیرلرینی تبلیغ ائدیر، گنیش فعالیت گۆستریردی. بونون نتیجه سی اولارقا، مارت آییندا اولان، بیر نئچه پارتیانین نماینده لریندن عبارت کونفرانسدا هاجینسکی نین پلاتفورماسی قبول ائدیلدی.^{۹۷۵}

سووت روسیاسی نین آذربایجان جومهوریتینه تضیق لیرینده، داها سونرا ایسه یئنی یارانمیش بو دؤولته مناسبتده ادعالاری نین گنرچکلشمه سینده آذربایجان داکی قوه لرین، ایلک نؤوبه ده بوراداکی کومونیسست حرکاتی نین دستکلنمه سی و گنیشلندیریلمه سینده بؤیوک اهمیت وئرلیردی.

باکی آزاد ائدیلدیکدن سونرا (۱۹۱۸-جی ایلین سئنتیابری) کومونیسست لر اؤزونه گله بیلمه میس، آذربایجان میلی دئموکراتیاسی نین ایستقلال، دئموکراتیا، میلی بیرلیک و ترقی کیمی شعارلارینا قارشى هئچ بیر شعار اورتایا قویا بیلمه میشدیلر. یئرلی تورک لر و موسلمان لار آراسیندا بولشئویک لرین نفوذو هئچه ائتمیشدی. ائسئر، داها سونرا بولشئویک اولموش علی حیدر قارایئو اعتراف ائدیردی کی، «دوکانچی و اویواتل لر

974 - ARDA, fond 894, siyahı 10, iş 98, vərəq 18-19; Şefi Ruştambeyli, 27 Nisan 1920 Hatırası, Azərbaycan Yurt Bilgisi, N 16, 1933; III. Rüstambeyli, Из печального прошлого, Кавказ, N 7-8, 1935, с.8; Firuz Kazemzade, The Struggle for Transcaucasia (1917-1921), p. 277-278.

975 - Firuz Kazemzade, The Struggle for Transcaucasia (1917-1921), p. 278, 281; Tadeusz Swietochowski, Russian Azerbaijan, 1905-1920. The Shaping of National Identity in a Muslim Community, Cambridge etc: Cambridge University Press, 1985, p. 176.

[عادی اینسانلار] «بولشئویک» سؤزونو نیفرتله دیله گتیریردیله. بولشئویکلر تورک خالقینی دؤنوکلری و دوشمنلری حساب ائدیلهردی.^{۹۷۶} روسلار و ائرمینیلر آراسیندا بئله دقتی جلب ائده بیله جک گوجه مالیک دئییلدیله. بونو ۱۹۱۹-جو ایلین مارتیندان آذربایجان بولشئویکلرینه باشچیلیق ائتمه یه باشلایان آناستاس میکویان دا بوینونا آیلردی. اؤزللیکله «آذربایجانلی فهله لرین آز بیر حیصه سی نین انقلابی مبارزه یه قوشولماسی»، اونلارین دا «بیر حیصه سی نین هله ده موساواتچی لارین بیرباشا تأثیری آلتیندا قالمالاری» بولشئویک باشچی لارینی ناراحت ائدن اساس مسئله لر دن بیری ایدی.^{۹۷۷}

۱۹۱۹-جو ایلین مای تعطیلی زامانی بو گوجسوزلوک اؤزونو آچیق گؤستردی: تعطیلین آذربایجان ایستقلالینا قارش یؤنلیدیگینی آنالیان تورک-موسلمان فهله لر حکومتین، خصوصاً امک ناظیری نین (سوسیالیست) چاغیریشینا جاواب اولاراق تعطیلی دایاندردیله. تعطیلین اساس شعاری دونیا سوسیالیست انقلابی ایله یاناشی، «یاشاسین سووت روسیاسی!» شعاری ایدی. اساس طلبلردن بیری ده سووت روسیاسینا ئفت و ئرمک طلبی ایدی. یئنه مای آییندا رک(ب)پ قافقاز دیار کومیته سی و اونون باکی تشکیلاتی روسیادان آدیقلاری سیلاح گوجونه موغاندا یئرلی روسلارین قیامینی تشکیل ائتدی (موغان سووت رئیسوبلیکاسی). یوخاریدا گؤستریلدیگی کیمی، تزلیکله بو قیام یاتیریلدی.

بو اوغورسوزلوقلاردان سونرا یئنی تعلیمات، پول، سیلاح، سیاسی ادبیات و باشقا احتیاجلاری اوچون موسکوا یا تله سن میکویان مرکز حسابات و ئیریدی: «...پارتیامیزدا موسلمانلارین، ضیالی، عقیده لی و فعال ایشچی لرین سون درجه آز اولماسی میللتچی موسلمان سوسیالیستلرین ساغ قانادینا موسلمان فهله لرین بیر حیصه سینی اؤز آرخاسینجا آپارماق

976 - А.Г.Караев, Из недавнего прошлого (Материалы к истории Азербайджанской Коммунистической Партии (б), Баку: Издательство БК АКП (б), 1926, с. 11.

977- А.И.Микоян, Дорогой борьбы. Книга первая, Москва: Издательство политической литературы, 1971, с. 335.

ایمکانی وئریر.» اونا گؤره ده اونون فیکرینجه، گله جک «سووتت حاکمیتی نین یاد، روس حاکمیتی اولاجاغیندان قورخان کوتله لر» آراسیندا اوغورلو ایش آپارماق اوچون «موسستقیل سووتت آذربایجان» شعارینا بؤیوک احتیاج وار ایمیش.^{۹۷۸}

آذربایجاندا «بشینیچی قول/کولون»ون گوجلندیریلمه سی پلانی ایشله نیب حاضیرلانندی. پلانا او یغون اولاراق هوممتی ایکی یئره پارچالادی لار؛ سوسیال-دئموکرات فهله پارتیاسی هوممت ایستیقلال پرنسیپینی قبول ائده رک، آچیق فعالیت گؤسترمدکده داوام ائدیر، اونون نماینده لری پارلامنتین ایشینده ایشتیراک ائدیر، حتی حکومتده ناظیر وظیفه سی بئله توتوردولار؛ ایکینجی قروپ - بولشویک هوممت ایسه سیلاحلی عصیان یولو سئچدی. یئرلی بولشویکلر هشترخاندا (سونرا ایسه موسکوادا) اولان آذربایجان کومونیست مهاجرتی ایله سیخ علاقه ساخالیر، اونلارین یاردیمی ایله آسیلی اولدوق لاری روسیا کومونیست (بولشویکلر) پارتیاسی مرکزی کومیته سی ایله مناسبت لری نظاملاماغا چالیشیردی لار. موسکوادا و باکی دا اولان بولشویکلرین سعی ایله رک(ب)پ سیاسی بوروسو ۱۹۱۹-جو ایل یولون ۱۹-دا هوممت پارتیاسی نین ویلایت کومیته سی حقوقوندا (دقت! -ن.ن.) موختار کومونیست پارتیاسی و آذربایجانین موسستقیل سووتت رئیسولیکاسی کیمی تاینماسی حاقیندا معمالی قرار وئردی.^{۹۷۹} هوممتچی بولشویکلر، بئله لیکله، پارتیالاری نین «موسستقیل» اولدوغونو بایرام ائده بیلردی لر - پارتیالاری نین آدیندا «آذربایجان» سؤزونو یازماغا معین شرط لرله (رک(ب)پ قافقاز کومیته سی نین و ایستالین یولداشین راضیلیق وئرمه سی شرطی

978 - Борьба за победу Советской власти в Азербайджане. 1918-1920 гг., с. 138; А.И.Микоян, Дорогой борьбы, с.360-375. Mikoyan xatirələrində bu şüarın müəllifinin özü olduğunu iddia edir. Nə sağlığında, nə də ondan sonra Sovet tarixçiliyində Mikoyanın bu iddiası təkzib edilməmişdir. Bu şüarın daha sonralar Nəriman Nərimanovun adına çıxarılması əsassızdır. Məsələn, baxın: Firdovsiyyə Əhmədova, Nəriman Nərimanov-ideal və gerçəklik (1920-ci il), Bakı: Elm və həyat, 1998, s. 17-18.

979 - Дж. Гулиев, Борьба Коммунистической Партии за осуществление ленинской национальной политики в Азербайджане, Баку: Азернешр, 1970, с.284.

ایله) ایجازه آلمیشدیلار. آذربایجانا ایسه سووئت اوکرایناسی و سووئت بئلوروسیا سی تیپلی «موسقیل لیک» وئرلمیشدی. لاکین قافقاز کومیتة سی هوممتین «پارتیا» آدلاندیریلماسینا راضیلغینی وئرمه دی.

تیفلیس ده کی مذاکره لرده ایشتیراک ائتمیش علی حیدر قارایئو خاتیرلاییر: «بیز دئییردیک کی، کئچمیش هوممتی بیز روسیا کومونیسیت پارتیاسی نین تشکیلاتی آدلاندیرساق، بونونلا بیز تک موساواتچی لار دئییل، هم ده هوممتین کنارا آتدیغیمیز ساغ جیناحی نین الینه بؤیوک تخریبات سیلاحی وئرمیش اولاریق، بیزیم آذربایجان کندلی لری و فهله لری آراسیندا کی ایشیمیز چوخ چتینله شر. بیز گؤستریردیک کی، موساواتچی لار ائله ایندی ده بیزی خالقی ساتماقدا، روسیانین جاسوس لاری اولماقدا اتهام ائدیرلر؛ اونلار دئییرلر کی، بیز، هوممتچی لر روس لارا ساتیلیمیشیق، یئنی دن روس لاری گتیرمک اوچون اؤز میلی حاکمیتیمیزی دئویرمک ایسته ییریک... قئید ائتمک لازیم دیر کی، لاپ اولدن، آکپ حاقیندا ایدئیانین میدانا چیخماسیندان باشلایاراق، هوممتچی لر و بیزه قوشولموش ائسئرلر بئله بیر فیکیرده ایدی لر کی، صحبت یالنیز فورمال پارتیادان گئدیر، فاکتیککی اولاراق بو، رکپ-نین تشکیلاتی اولاجاق و هم رکپ م-ک-نین، هم ده قافقاز دیار کومیتة سی نین بوتون دیرئکتیولرینی [فرمان لارینی] یئرینه یئتیره جک. لاکین تیفلیس بوروسونان اولان یولداش لار هئچ ائشیتیمک بئله ایستمیردیلر.»^{۹۸۰}

اوسته لیک، رک(ب)پ-نین باکی کومیتة سی آرسایلی، داغینیق هوممت و گونئی لی (ایرانلی) فهله لردن عبارت عدالت قروپ لارینی اؤزونده بیرلشدیرمه یه باشلادی. موسکوادان سون قرار ۱۹۱۹-جو ایلین آخیرلاریندا گلدی: ۲-۹ دئکابر ۱۹۱۹-جو ایل تاریخینده اولموش ۸-جی عموم-روسیا کونفرانسی نین قرارینا اساساً میلی تشکیلات لار بوراخیلمالی، رک(ب)پ-نین یئرلی تشکیلات لاری ایله اراضی شعبه لری حقوقوندا بیر تشکیلات شکلینده بیرلشمه لی ایدیلر. آذربایجان دان اولان کومونیسترلرین بیر حیصه سی نین تشکیلات لاری نین آدیندا «تورک»، یا «موسلمان» سؤزلری ایله اونا میلی کاراکتئر وئرمک جهدلری بوشا چیخدی، یالنیز اراضی

معناسیندا «آذربایجان» سؤزوندا استفاده ائتمک اولاردی.

هوممت و عدالتین ایشینی پارالل اولراق باکی دا فعالیت گؤسترن رک(ب)پ-نین باکی کومپته سی مالیه لشدیریر و طبیعی کی، اونلارا رهبرلیک ائدیردی. یوخاریدا دئدیگیمیز کیمی، باکی کومپته سی نین و اونون باشچی سی آناستاس میکویانین تشبؤو ایله تبلیغات ایشینی یولونا قویماق مقصدیله ۱۹۱۹-جو ایلین ماییندا «موستقیل سووت آذربایجانی اوغروندا» شعاری ایره لی سورولدو. میکویانین خاتیرلادیغی کیمی، بو شعار مبارزه یولداش لاری قارائو، میرزه داوود حسین اوو و آغائو کیمی یئرلی بولشئویکلر و موسکواداکی آذربایجانلی لار طرفیندن ممنونیتله قبول ائدیلدی. لاکین قافقاز کومپته سی آدی چکیلن شعارین تبلیغاتی-تاکتیک اهمیتی یئرینجه دیرلندیره بیلمه دی.

مباحثه لره موداخيله ائتمک مجبوریتینده قالان کیروو بو مسئله ده موسکوانین فیکرینی اویرنمک اوچون کولومیسئوی مرکز گؤندریدی. کولومیسئو میکویانا ۹ یون ۱۹۱۹-جو ایل تاریخلی مکتوبوندا گؤستریدی کی، موستقیل سووت آذربایجانی شعاری نین تاینماسی مقصدی ایله موسکوا یا گئدیر و علاوه ائدیردی: «هر حالدا منده بئله بیر اومید یارانمیش دیر کی، آذربایجان مسئله سی تیفلیسین رأینه باخمی اراق، سیزین حل ائدیگینیز شکیده حل ائدیله جک دیر.»^{۹۸۱} ائله ده اولدو - «آذربایجان مسئله سی میکویانین حل ائدیگی کیمی حل ائدیلدی.»

رک(ب)پ قافقاز دیار کومپته سی نین ۲-جی پلئوموندا قرارا آلیندی کی، آذربایجان، گورجستان و اثرمنیستاندا سووت رئسپوبلیکالاری یارادیلاجاق، اونلار اول قافقاز فئدئراسیاسیندا بیرله شه جک، داها سونرا عموم-روسیا فئدئراسیاسینا داخیل اولاجاق لار. بولشئویک مطبوعاتی بیر قدر سونرا یازیردی کی، «آذربایجان سووت رئسپوبلیکاسی» شعاری لئنین طرفیندن ده قبول ائدیلمیش دیر.^{۹۸۲}

981 - И.А.Гусейнов, Историческое значение большевистского лозунга «Независимый Советский Азербайджан», с. 78.

982 - Очерки истории Коммунистической Партии Азербайджана, с.

بئله لیکله، موسکوا آذربایجانین گلهجه یی باره ده آذربایجان کومونیسستلری نین تکلیفلرینه مثبت جاواب وئردی: سؤزده موسستقیل سایلاجاق آذربایجان، روسیایا باغلی سووئت رئسپوبلیکاسینا چئوریلمه لی، آذربایجان کومونیسست تشکیلاتی دا رک(ب)پ-نین یئرلی تشکیلاتی ایستاتوسونا مالیک اولمالی ایدی. بو، دؤورون اساس شعاری اولان دونیا سوسیالیست انقلابی شعاری نین طلبلریندن دوغور، داغیلمیش روسیا ایمپئریاسی نین کئچمیش موستملکه لری نین یئنی دن روسیا ترکیبینه قاتیلما سی مقصدینه او یغون گلیردی. آذربایجان دا، خصوصاً آذربایجان دان کناردا اولان یئرلی بولشئویکلر نه اینکی آذربایجانین، حتی بوتون شرقین بولشئویکلشمه سینی اؤزلری نین آمالی حساب ائدیردیلر. بو آمالدا آذربایجان ایستیقلا لینا یئر یوخ ایدی. بوتون فعالیت لری آذربایجانین سووئتلشمه سینه یؤنلمیشدی.

آذربایجان بولشئویکلری نین موسکوادا کی نماینده سی و سووئت روسیاسی نین یوکسک روتبه لی مأمورو (خاریجی ایش لر کومیسسارلیغی موسلمان یاخین شرق شعبه سی نین مودیری، داها سونرا، عینی زاماندا میللت لر کومیسساری ایستالین یین معاوینی) اولان نریمانووون بو دؤورکو یازی لاریندا و آذربایجانا مراجعت لرینده بو مقصد آیدینلیغی ایله اورتایا چیخیر. او، مثلاً، یازیردی: «پئترووسکی توتانندان سونرا ییز گرک داغیستان سووئت رئسپوبلیکاسینی، باکی نی توتدوقدان سونرا ایسه آذربایجان سووئت رئسپوبلیکاسینی اعلان ائدک... ییز روس یولداش لاردان کؤمک گؤزله یه جه بییک.»^{۹۸۳}

«روس یولداش لاردان گؤزله نیلن کؤمک» قیرمیزی اوردونون دئییکینی گونئییه دوغورو قوماسی ایله گئچکلشیردی. بونا موافق اولاراق، بولشئویکلرین آذربایجان حکومتینه تضيیقى ده آرتیردی. نریمانوو ۱۹۱۹- جو ایلین یولوندا آذربایجان جومهوریتی ناظیرلر شوراسی نین صدری

نسیب بی یوسفبیلیه یازدیغی معلوم مکتوبدا گؤستریردی: «کولچاک دارماداغین ائدیلدی. تئزلیکله دئیکینین ده آخیرینا چیخاجاق لار. سووئت روسیاسی نین قودرتلی قوللاری تامامیله آچیلجاق دیر. اگر سیز اولکی کیمی کار و کورسونوزسا، اگر ایندی، خصوصاً وئرسال صلحوندن سونرا دونیا میقیاسیندا نهلر اولدوغونو گؤرمور و ائشیتیمیر سینیزسه، اوندا سووئتلر روسیاسی سیزین اوچون بیر او قدر قورخولو دئیل دیر... بوتون سیاستینیز اوچون زاقافقازیا موسلمان فهله و کندلی لری نین محکمه سی قارشی سیندا جاواب وئرمه لی اولاجاغینیز مودهیش ساعات یاخینلاشیر... اوندا سیزدن سوروشاجاقلار: بس بیلیمیردینیز می کی، آذربایجان و باکی شهری سووئت روسیاسی باره سینده خصوصی مؤوقع توتوردو؟ سووئت روسیاسی نین اثرمنیستان و گورجوستان ایله علاقه سی خصوصی رول اوینامیر، اما باکی، سووئت روسیاسی نین حیاتی دیر. سیز قابقجیل موسلمان لار ایسه دایم بو جدی مسئله ایله اوینایاراق روس فهله لرینه و کندچی لرینه سون درجه نانکورلوق ائتدینیز...»

بو سبکی تحقیر و تهدیدلردن سونرا نریمانوو موسستقل و دئموکراتیک آذربایجانین رهبرلریندن میدان دان اوزاقلاشماغی طلب ائدیردی: «مردمدانه دئین: بیز روسیا انقلابی نین کاراکترینی آنلامامیشیق، بیز داغیدیجی ایمپئریالیست محاربه سی نین بوتون نتیجه لرینی نظره آلا بیلمه میشیک، بیز میدان دان چکیلیریک، آذربایجان دا قوی سووئت حاکمیتی اولسون! من امینم کی، بونونلا سیز روس پروئلناریاتی قارشی سیندا تقصیرینیزی [؟ - ن.ن.] یونگوللشدیرمیش اولار سینیز.»^{۹۸۴}

فتحعلی خان خویسکی نین «آذربایجان رئیسپولیکاسی حکومتی نین روس و آذربایجان خالق لاری آراسیندا هر ایکی دؤولتین سووئرئٹلیگی پرنسیپینه اساسلانان مئهریبان قونشولوق مناسبت لری نین یارادیلماسینا حاضر اولدوغونو» بیلدیرن جاواب نوتاسینی آلمیش رس فرس ر خالق خاریجی ایش لر کومیسسارلیغی آذربایجان حکومتی نین تائینماسی

مسئله‌سینه مناسبت باره‌ده رک(ب)پ قافقاز دیار کومیتہ‌سی و رک(ب)پ باکی کومیتہ‌سی‌نین فیکرینی اؤیرنمک اوچون سورغو گؤندردي. قافقاز دیار کومیتہ‌سی کومیسسارلیغین سورغوسونا مثبت جاواب وئردی، یعنی آذربایجان حکومیتینی تانیماغی مقصدہ اویغون حساب ائتدیگینی بیلدیردی. ۱۹۲۰-جی ایل فئورالین ۱۱-ده کیروو تئلقرامیندا گؤستریردی: «معلومات وئیرم کی، زاقافقازیا دیار کومیتہ‌سی آذربایجانین موستقیلیگینی تانیماغی ضروری حساب ائدیر.»^{۹۸۵}

ائله همین گون باکی‌دا آذربایجان کومونیست (بولشئویکلر) پارتیاسی‌نین بیرینجی قورولتایی ایشه باشلادی. قورولتاییین تشکیلی اوچون رک(ب)پ کوللی میقداردا وسایت صرف ائتدی، تکجه فئورالین ۷-۱۰-و آراسیندا قافقاز کومیتہ‌سی بو ایشه خصوصی سمئتایا اساساً ۲۰۰ مین مانات بوراخمیشدی. قورولتای رک(ب)پ باکی کومیتہ‌سی، بولشئویک هوممت و گونئی لی فهله‌لرین کومونیست تشکیلاتی عدالتین واحد تشکیلات شکلینده بیرلشمه‌سی حاقیندا قرار قبول ائتدی: «کومونیزم اوغروندا مبارزه‌نین بیرلیگی خاطرینه و یئرلی شرایطی نظره آلاق، قورولتای تاکتیکی ملاحظه‌لری رهبر توتوب، بوتون کومونیست پارتیالاری‌نین «آذربایجان کومونیست (بولشئویکلر) پارتیاسی» آدی آلتیندا بیرلشمه‌سینی ضروری حساب ائدیر، پارتیانین باشیندا نؤوبتی قورولتای لاردا سئچیلن مرکزی کومیتہ دورور. قافقازدا مؤوجود اولان کومونیست پارتیالاری ایله ایشی علاقہ‌لندیرمک ضرورتی ایله باغلی اولاراق قورولتای آذربایجان کومونیست پارتیاسی‌نین عموم قافقاز دیار کومونیست تشکیلاتی‌نین بیر حیصه‌سی اولدوغونو و کومونیست‌لرین قافقاز دیار کومیتہ‌سینی اؤزونون عالی رهبر اورقانی حساب ائتدیگینی بیلدیریر.»^{۹۸۶}

قورولتای باکی‌دا دؤولت چئوریلشینه حاضیرلیق خطی گؤتوردو. بو خطه

985- И.А.Гусейнов, Историческое значение большевистского лозунга «Независимый Советский Азербайджан», с. 81.

986 - Коммунистическая Партия Азербайджана в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, том 1, Баку: Азербайджанское Государственное Издательство, 1986, с.11.

ویغون اولاراق فنورالین ۱۷-ده ینتیجه یارانمیش آک(ب)پ مک چیچترینین تکرار سورغوسونو مذاکره ائده رک، آذربایجانین موسقیلیگی نین تانیماسینا هئچ بیر احتیاج اولمادیغی حاقدا قرار وئردی. بو قرار اونونلا اساسلاندریلیردی کی، «آذربایجانین فهله-کندلی کوتله لری تانیمانین علییه نه دیر لر.»^{۹۸۷}

بو زامان موسکوادا آذربایجانین موسقیلیگی مسئله سینه مناسبده کسکین مبارزه گئدیردی. بیر طرف دن، خونادزئنین باشچیلیگی ایله گورجو مئنشئویک دیپلوماتیک هئیتی لئنین و سووئت حکومتینه تأثیر ائده رک، اونلاری گورجستان و آذربایجانین موسقیلیگی تانیماغا سووق ائتمه یه چالیشیر، دیگر طرف دن قافقاز بولشئویکلری، خصوصاً موسکوادا اولان هوممتچی لر آذربایجان و گورجستانین موسقیلیگی نین تانیماسینا قارشى کسکین مبارزه آپاریردی لار. بو مبارزه سون نتیجه ده ایکینجی لرین غلبه سی ایله بیتدی: سووئت حکومتی آذربایجان حکومتی ایله مذاکره لره باشلاماق دان و آذربایجانین موسقیلیگی تانیماقدان امتناع ائتدی.^{۹۸۸} آذربایجانى سووئتلشدیرمک اوچون هم آذربایجان دا، هم ده اوندان کناردا حاضرلیق ایش لری گئیشلندی. آک(ب)پ-یه بو ساحه ده بؤیوک او مید بسله نیلیردی. اونون ایختیارینا ایسته نیلن قدر پول و سیلاح گؤندریلیردی.

ان تجروبه لی کادرلار، ایلک نؤوبه ده مشهور میکویان بو ایشه جلب ائدی لیدی. مارت آییندا یئرلی و گلمه کوممونیست لر باکی دا دؤولت چئوریلیشى تشکیل ائتمک ایسته دی لر.^{۹۸۹} لاکین موفق اولمادی لار. نئفت قیتلیغی اوزوندن روسیا تصروفاتی نین ایفلیج وضعیته دوشدوگو مارتین ۱۷-ده لئنین باکی نین ایشغالی حاقیندا آذربایجان کوممونیست لری نین چوخدان گؤزله دیک لری امری وئردی. او، قافقاز جبهه سی حربی انقلاب شوراسی، سملقا و اورجونیکیدزئیه یازیردی: «باکینی توتماق بیزه سون

987 - И.А.Гусейнов, Историческое значение большевистского лозунга «Независимый Советский Азербайджан», с. 81.

۹۸۸ - یئنه اورادا، ص. ۸۱-۸۲.

989 - ARDA, fond 894, siyahı 10, iş 139, vərəq 1-6; ARDA, fond 894, siyahı 10, iş 188, vərəq 1-1a; Азербайджан (Баку), 30.03.1920.

درجه و سون درجه ضروری دیر. بوتون سعی ینیزی بونا وئرین.^{۹۹۰} آپرئل آی نین ۱۷-ده ایسه لئینن هله اولمایان باکی نئفت کومیتہ سی نین صدرلیگینه آ.سئربرووسکی آدلی بیر سینی تعیین ائتدی و اونا نئفتین روسیایا داشینماسی ساحه سینده فوق العاده صلاحیت لر وئردی.^{۹۹۱}

خاریجدن و داخیلدن تضییق لرین آرتدیغی شرایطده باکی دا حکومت بحرانی باش وئردی. مارت آییندا اولموش کونفرانسدا خوئسکی و طرفدارلاری نین مخالفتینه باخمایاراق، هاجینسکی قروپونون سیاسی خطی، یعنی روسیایا اورینتاسییا جهدی، دئییلدیگی کیمی، غالب گلدی. کونفرانسین قرارلاری ایله راضی اولمایان نسیب بی یوسف بی لی استعفا وئردی، یئنی حکومتین تشکیلی ایسه هاجینسکی یه تاپشیریلدی. لاکین او، آپرئل آی نین اولیندن یئنی حکومتین تشکیلی صونعی اولاراق لنگیتدی. هاجینسکی بولشئویکلرله دانیشیغا گیریب، اونلاری اؤز حکومتینده ایشتیراكا دعوت ائتدی، بولشئویکلر ایسه هاجینسکی حکومتینده داخیل اولماقدان امتناع ائدیگده هاجینسکی اؤزو کومونیست پارتیاسینا عضو اولدو. مؤوجود حاکمیتہ دایمی مخالفتده اولان اتحاد و احرار پارتیالاری، سوسیالیست لر سوؤت روسیاسی ایله حربی و سیاسی اتفاق یارادیلماسینی تبلیغ ائدی ریلر، اصلینده آذربایجانین دؤولت و میلی موسقیلیگینی سونونا قدر مدافعه ائتمک خطینده صادیق قالانلار موساوات دان و بیطرف دئموکراتلاردان محدود سایدا ناظیر و میللت وکیل لری ایدیلر.^{۹۹۲}

بحرانی کسکینلشدیرن شرطلردن بیر ده بو ایدی کی، آذربایجاندا، خصوصاً باکی دا اولان تورکیه لی کومونیست لر و اتحادچی لار خالق آراسیندا تورکیه نین پوپولیاریغیندان استفاده ائده رک، قیرمیزی اوردونون

990 - Интернациональная помощь XI Армии в борьбе за победу Советской власти в Азербайджане. Документы и материалы. 1920-1921 гг. Баку: Азербайджанское Государственное Издательство, 1989, с.17.

991 - ARDA, fond 1610, siyahı 1, iş 358, vərəq 14.

992 - Şefi Ruştambeyli, 27 Nisan 1920 Hatırası, Azərbaycan Yurt Bilgisi, N 16, 1933; Mirza Bala Mehmetzade, Milli Azərbaycan Hareketi. Milli Az.Müsavət halk Fırkası Tarihi, s.190.

گله جک یوروشو خئیرینه تبلیغات آپاریردیلار. گویا بو اوردو مصطفی کمال حرکاتینا کؤمه گه تلسمه سینه باخمایاراق، اینگیلیس پرست آذربایجان حکومتی اونو اؤز اراضی سیندن بوراخمادیغیندان اونلار (خلیل پاشا، روفت بی، یاقوب بی، دوکتور فواد ثابت و ب.) یئرلی و خاريجی بولشئویکلرله بیرلیکده اونو دئویرمه یه چاغیریردیلار. سووئت روسیاسی نین نماینده لری ده اؤز نؤوبه سینده آذربایجان دا یالنیز حکومت دیشیکلیگی نین اولاجاغی، سووئت آذربایجان نین اؤز مستقیلیگینی ساخلایاجاغینی وعد ائدیردیلر. ۱۹۲۰-جی ایلین یانوارین ۱۱-ده رک(ب) پ قافقاز دیار کومیتة سی ایله «کاراکول» انقلابی تشکیلاتی نین نماینده سی بها سعید آراسیندا باغلانمیش آنلاشما دا ائله بئله جه ده یازیلیمیشدی: سووئت روسیاسی امکداشلیق ائتدیگی طرفه ایسته دیگی قدر پول و سیلاح وئره جک، «کاراکول» ایسه شرق اؤلکه لرینده اینگیلیس لره قارشى مبارزه آپاراجاقدی. آنلاشمانین ۱۲-جی پاراقرافیندا دئییلردی کی، طرفلر «یئرلی کومونیسست پارتیالارینا و تشکیلاتلارینا گورجوستان، اثرمنیستان و آذربایجان داکى مؤوجود حکومتلرین دئوریلمه سینه یاردیم ائده جکلر، اونلارین ائله بیر حکومتله عوض ائدیلمه سینه چالیشاجاقلار کی، اونلار سووئت روسیاسی و دؤیوشن تورکییه حکومتلری ایله تام ایش بیرلیگی ایچینده گورجوستان، اثرمنیستان و آذربایجان دا اینگیلتره یه و دیگر غربی أوروبا ایمپئریالیست اؤلکه لرینه قارشى مبارزه آپاراجاقلار. آذربایجان دا چئوریلشین حیاتا کئچمه سینده دؤیوشن تورکییه نین موقتى حکومتى تورک خالق لاری نین سیمپاتیاسیندان و آذربایجان اهالی سی آراسیندا اؤز آدم لاری نین نفوذوندان استفاده ائده جک. آذربایجان دا انقلابی حکومتین ترکیبی مسئله سی بو اؤلکه نین زحمتکئش خالق نین قورولتایی نین سربست قراری ایله معین ائدیله جک و بو موقاویلہ نی باغلایان طرفلرین حکومتلری قورولتایی ن ایراده سینه هئچ بیر تضییق گؤسترمه یه جکلر.»^{۹۹۳}

حقیقت نامینه اونو دا قئید ائدک کی، آذربایجان حکومتی آنادولو میلی موجدایله حرکاتینا مومکون اولان مادی یاردیم گؤندرمه یه چالیشمیش، علاوه

یاردیم بارهده دانشیق‌لار آپارماق اوچون دوغو جبهه‌سی اوردولاری‌نین قرارگاه رئیس‌ی راوف بی‌ی باکی‌یا دعوت ائتمیشدی. آذربایجان جوهوریتی و تورکییه میللی موجدیله حرکتی آراسیندا علاقه‌لرین یارانماسیندان قورخویا دوشموش لورد جورزون، بعضی منبع‌لره گؤره، بو زامان دئییمیش کی، «آذربایجان حکومتی تورک میللتچی‌لری ایله علاقه‌یه گیرمیش‌دیر. آذربایجانا سیلاح وئرمله‌یه‌جه‌ییک.»^{۹۹۴}

سووت روسیاسی‌نین پلانلاشدیردیغی تجا‌ووزده ان حساس عامل، بیزیم فیکریمیزجه، ائرمیستانین آذربایجانا قارشی پاتولوژی دوشمنچیلیگیندن استفاده اولدو. ۱۹۲۰-جی ایلین اول‌لرینده ائرمی‌نی نماینده‌لری پیروموو و زاخاریان موسکوا‌یا گئدیپ، اراضی‌ گذشت‌لری موقابیلینده آذربایجان جوهوریتی حکومتینی دئویرمک ایشینده اؤز حکومت‌لری‌نین تکلیفینی بیلدیردی‌لر.^{۹۹۵} قاراباغ‌دا ائرمی‌ اھالی‌سی‌نین قیامی و ائرمیستانلا آذربایجان آراسیندا ساواش پلانلاشدیریلدی. ۷۲ مینلیک قیرمیزی اوردو حیصه‌لری سامور چایی کناریندا جمع‌لشدیگی واخت قاراباغ‌دا قیام باشلادی. یوخاریدا دا دئییلدیگی کیمی، آذربایجان اوردوسو حیصه‌لری‌نین تخمیناً ھامی‌سی اولکە‌نین غربینه یئریدیلدی، قوزئی سرحدی ایسه تجا‌ووزہ آچیق‌ قالدی.

ماراقلی‌ دیر کی، بو آرادا سووت روسیاسی ایله تیجارت ساحه‌سینده دانشیق‌لار داوام ائدی‌ردی.^{۹۹۶} مارتین ۳۰-دا سووت روسیاسی-آذربایجان

۹۹۴- آیرینتیلی بیلگی اوچون باخین:

Hüseyin Baykara, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, İstanbul, 1975, s. 300; Hüseyin Baykara, *Azerbaycan İstiklal Dramı, Türk Kültürü*, N 79, 1969, s. 487-488; Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, İstanbul: Merk, 1988, s. 547, 638, 671-672; M. Keskin, *Milli Mücadelede Azerbaycan Cumhuriyetinin Kuva-yı Milliye İçin Nakdi Yardım Göndermesi*, Türk Yurdu, N 22, 1988, s.20-22; Mehmet Şerif Efendizade, *Azerbaycan ve İnkılabı*, Türk Dünyası Araştırmaları, N 94, 1995, s. 69-91; Ahmet Karaca, *Azerbaycanın Yakın Tarihine Kısa Bir Bakış*, İstanbul, 1982, s. 16-17.

995 - Mehmet Emin Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, s. 107.

۹۹۶ - آذربایجان ایستیق‌لال فاجعه‌سینین مسببلریندن بیرى خلیل پاشا معلوم «بیتمه‌ین ساواش» ادلی کیتابیندا بیر سیرا ساختالیق و یالان‌لارلا یاناشی، آذربایجان حکومتی‌نین سووت روسیه‌سینه نفت ساتماقدان ایمتیناع ائتمه‌سی حاقیندا تئزیسی دؤنه-دؤنه تکرارلا‌ییر. اونون فیکرینجه، محض بو

بیرگه کومیسسیاسی نین ایجلاسیندا تیجارت موقایله سی ایضالانندی. سئتروسویوزون باکی داکی نماینده سی س.ای.سئلاوری موسکوایا گؤندر دیگی تئلقرامدا بو موقایله باره ده معلومات وئریر، گله جک ایش لری اوچون تعلیمات گؤنדרمه لرینی خواهش ائدیردی. آپرئیلین ۱۷- ده روسیا خاریجی ایش لر کومیسساری نین معاوینی کاراخان آذربایجانلا تیجارت-اقتصادی علاقهلرین یارانماسینا پرینسیپال راضی اولدوغونو بیلدیرن تئلقرام گؤنדרدی. آپرئل آییندا تیجارت علاقهلری نین گئنیشلندیریلمه سی ساحه سینده دانیشیق لار داوام ائدیردی (نفتین قیمتی باره ده دانیشیق لار آپرئیلین ۲۷-دک چکدی).^{۹۹۷}

بئله بیر شرایطده فتحعلی خان خویسکی آپرئیلین ۱۵-ده نؤوبتی (و سونونجو) نوتا ایله چیچئرینه مراجعت ائدی. «داغیستان اراضی سی نین دئیکین قوه لریندن تمیزلنمه سیندن سونرا آذربایجان خالق قوزئی طرفدن قورخو چکمه دن ساکیت یاشایاجاغینی اومید ائدیردی» سؤزلری ایله باشلانان نوتاسیندا خویسکی کوللی میقداردا سووئت اوردو حیصه لری نین دریند اطرافیندا جمع لشمه سی سببینی سوروشور، «روس و آذربایجان خالق لاری آراسیندا مئهریبان قونشولوق مناسبت لری نین یارانماسی اوچون دانیشیق لارا باشلاماغا» تأکید ائدیپ، بو تکلیفین قبول ائدیلمه سی تقدیرده دانیشیق لارین باشلانماسی واختینی و یئرینی تعیین ائتمه سینی خواهش ائدیردی.^{۹۹۸} فقط بو نوتا جاواب سیز قالدی.

ی.کوانتالیانی نین باشچیلیغی ایله آک(ب)پ نماینده لری آپرئل آییندا پترووسک شهرینه گئده رک گله جک سیلاحلی عصیانلا ۱۱-جی اوردونون حرکتینی اوغونلاشدیرماق باره ده اورجونیکیدزی ایله دانیشمیش، سیلاحلی عصیانین باشلانماسیندان ۲۴ ساعات سونرا ۱۱-جی اوردونون آذربایجان سرحدینی کئچمه سی قرارلاشدیریلیمیشدی.^{۹۹۹} لاکین بو راضیلاشما شرط لری

«سبدن» سووئت روسیه سی آذربایجانی ایشغال ائتمه یه «مجبور اولوموش».

Halil Paşa, Bitmeyen Savaş, İstanbul: Yaylacık, 1972, s. 319-320, 328.

997 - ARDA, fond 970, siyahı 1, iş 224, vərəq 2-5, 7.

998 - ARDA, fond 894, siyahı 10, iş 147, vərəq 73.

999 - Tadeusz Swietochowski, Russian Azerbaijan, 1905-1920. The Shap-

ده پوزولاراق آپرئیلین ۲۶-دان ۲۷-نه کئچن گنجه، میکویانین خاتیرلادیغی کیمی، «بیره بئش-اون دقیقه ایشله میش» باشدا «۳ اینترناسیونال» اولماقلا زرهلی قاتارلار قروپو سامور چایی اوزرینده کی سرحد کؤرپوسونو کئچیب، سرعتله گونئییه دوغرو ایره لیله مه یه باشلادی. ۱۰۰۰ سرحد قوه لریندن عبارت آذربایجان اوردوسو حیصه لری جدی مقاومت گؤستره بیلمه دی. حربی ناظیرین معاوینی گنئرال شیخلینسکی ایسه دمیریول کؤرپولری نین پارتلادیلماسی امرینی لغو ائتمیشدی. باکی داکا پارلامان و دیگر مهم دؤولت اورقانلارینی قورومالی اولان «یاردیم آلائی» دا یوخاریدا آدی چکلمیش تورکیه لی کوماندرلرین تحریکی ایله بولشئویکلر طرفه کئچدی. حربی گمی لرین توپلاری پارلامان بیناسینا توشلانمیشدی.

ساعات ۴-ده آذربایجان ک(ب) پ م ک، رک(ب) پ قافقاز دیار کومیته سی نین باکی بوروسو و فهله کونفرانسی آدیندان آذربایجان پارلامانینا حاکمیتین تحویلی حاقیندا اولتیماتوم وئریلدی. ۱۰۰۱ آذربایجان پارلامانی نین سون ایجلاسی نین ماتریاللاری ثبوت ائدیر کی، او زامان آذربایجان ایستیقلالی نین یئگانه آردیجیل مدافعه چی سی موساوات پارتیاسی اولموش دور. قالان آز-چوخ متشکل سیاسی قوه لرین هامی سی - اتحاد،

ing of National Identity in a Muslim Community, p. 179.

1000 - А.И.Микоян, Дорогой борьбы, с.566.

۱۰۰۱- آیرینتیلی بیلگی اوچون باخین:

Mehmet Emin Resulzade, Azerbaijan Cumhuriyeti, s. 108-132; Mirza Bala Mehmetzade, Milli Azerbaijan Hareketi. Milli Az. Müsavat Halk Fırkası Tarihi, s. 182-202; Şefi Ruştambeyli, 27 Nisan 1920 Hatırası, Azerbaijan Yurt Bilgisi, N 16, 1933; Tadeusz Swietochowski, Russian Azerbaijan, 1905-1920. The Shaping of National Identity in a Muslim Community, p. 180-184; Алескер Аскеров-Кенгерлинский, Трагедия Азербайджана, Хазар, N 3, 1990, с. 78-80.

سوونت تاریخیچیلیگی نین مسئله یه موناسیبیتی باره ده، مثلا، باخین:

Azərbaycan tarixi, cild 3, s. 230-246; Очерки истории Коммунистической Партии, с. 424-442; А.Б.Кадишев, Интервенция и гражданская война в Закавказье, Москва, 1960, с. 247-261; Парвин Дарабади, Военные проблемы политической истории Азербайджана начала XX века, с. 139-163.

احرار، سوسیالیست و باشقا پارتیالار - بعضی لری بیلهرکدن، دیگرلری سیاسی سادلؤو حلوگو اوزوندن آذربایجانین ایستیقلالینی ایتیریلتمه سینده اؤلکه نین گله جهیی و گله جک نسیل لری قارشى سیندا تاریخی مسؤولیت داشیییرلار. پارلامانین سون تاریخی ایجلاسیندا کومونیستلرین شخصینده سوونت روسیاسی نین اولتیماتومونا قارشى یالنیز موساوات فراکیاسی مقاومت گؤستر میشدی. ۱۰۰۲ فراکیانین صدری م.ا. رسولزاده دئیشدی: «بیزیم فراکیامیز تسلیم اولماغین علیه نه دیر. فقط فیرقه لرین اکثریتی نین تعقیبنه گؤره و جاماعاتیمیزین آراسیندا داخیلی محاربه سالماق اوچون و علاوه بوگونکو کومونیست فیرقه سی نین مستقیللیگیمیزی مدافعه ائده جک لرینی نظره آلاق، بوگون ایختیارین اونلارا وئرلمه سی نین طرفدار یام، بیر شرطله کی، کومونیستلر ایستیقلالیت، میللت و مملکتیمیزی لایقینجه مدافعه ائتسین لر. یوخ، اگر بونلارا عمل اولونمازا، ایختیاریمیزی گئری آلاق حاقیمیزی اؤزوموزده ساخلایا جاغیق.» ۱۰۰۳ یئنه رسولزاده نین یازدیغینا گؤره، حاکمیتی اله آلاق بولشئویکلر آشاغیداکى شرطلره رعایت ائده جک لرینی بیلدیردی لر: «۱. روس اوردوسو باکی یا گیرمه دن دمیریولو ایله بیرباشا آنادولونون ایمدادینا گئده جک؛ ۲. آذربایجان ایستیقلالى و اراضی بو تؤولوگو هر جور تجا ووز و قویوددان [محدودیتدن، ایلحاق دان، کؤله لیکدن] قوروناجاق؛ ۳. آذربایجان اوردوسو اولدوغو کیمی قالیب بوراخیلما یاجاق؛ ۴. آذربایجان سیاسی پارتیالاری حریت و سربستلیگینی محافظه ائده جک؛ ۵. کنچمیش دؤولت خادیم لری، حکومت عضولری و میللت وکیل لریندن هئچ بیر کس سیاسی جینایتده اتهام ائدیلمه یه جک؛ ۶. آزاد شکیلده توپلانا جاق آذربایجان شورالاری حکومتین ایداره شکلینی تعیین ائده جک.» ۱۰۰۴ ۱۹۲۰-جی ایل آپریل آیی نین ۲۷-سی آخشام ساعات

1002 - Qara Bəy Qarabəyov, Aslan Bəy Səfikürdski, Sultan Məcid Qənizadə də hakimiyyəti qeyd-şərtsiz təhvil verilməsinin əleyhinə olmuşlar. Азиза Назарли, *XI Красная Армия в Северном Азербайджане: оккупация, расправы, бесчинства*, Баку: Elm və Təhsil, 2014, s. 29.

1003 - Elm, 11.05. 1991.

1004 - Mehmet Emin Resulzade, Azərbaycan Cumhuriyeti, s. 109.

آذربایجان قزئتئی نین یئرینی توتמוש رسمی (csuR) ۲۹۱,۵۰,۶۰ (۰۲۹۱,۵۰,۶۰) قزئتینده بیر نئچه گوندن سونرا حاکمیتین تحویلی حاقیندا شرطلر دیدیشدیرلر

۱۱-ده آذربایجان پارلامانی حاکمیتین تحویل وئريلمه سی حاقیندا قرار قبول ائتدی. بو، آرتیق آذربایجان جومهوریتی نین سونو ایدی.

حاکمیتین تحویلیندن کنچن آز واختدا آیدین اولدو کی، بولشئویکلر وئردیکلری وعدلرین هئچ بیرینه عمل ائتمک فیکرینده دئییل لر. «آپرئل انقلابی» نین ائله سحری گونو تشکیل ائدیلمیش میتینقده شعارین مؤلفی آناستاس میکویان «موسستقیل سووئت آذربایجان» شعارین نین کؤهنلدیگی بیلدیردی. ۱۰۰۰ باکی دا تالان هفته سی («qrabnedelya») باشلاندى، قیرمیزی آوردو آذربایجانین شهر و کندلرینی بیر-بیری نین آردینجا ایشغال ائتدی.

ایشغالدان اون گون قاباق رس فرسه ر فهله-کندلی مدافعه شوراسی نین باکی نئفت کومیته سینه صدر تعیین ائدیگی سئربروسکی اؤز ایشینه باشلادی؛ آپرئل آیی نین ۳۰-دان مای آیی نین ۱۶-آ قدر باکی دان هشترخانا ۳۸ میلیون پود مازوت، ۱۱۹۸ مین پود نئفت، ۴،۲۶۰ مین پود کئروسین، ۵۲۸ مین پود ماشین یاغی، پئتروسکا ۶۷،۵ مین پود مازوت، ۱۱۲۸ مین پود نئفت، ۶،۲۸۳ مین پود کئروسین، ۶،۳۱ مین پود ماشین یاغی، ۳،۳ مین پود سیلیندر یاغی گؤندردی. ۱۰۰۶ لئنین بوتون بونلاری لاییقینجه

چاپ ائدیلدی. یئنی رئاکسییادا بو شرطلر بئله ایدی: «۱. سووئت حاکمیتی طرفیندن ایداره ائدیلمن آذربایجان اؤزونون تام موسستقیلیگینی ساخلا بیر؛ ۲. آذربایجان کومونیست پارتیسی نین یارانان یئنی حکومتی موقتی ارگان اولاجاق؛ ۳. آذربایجانین نهایی ایداره چیلیک فورماسی هر جور تضییقدن آزاد اولان آذربایجان فهله، کندلی و عسگر دئپوتاتلاری سووئتی نین شخصینده آذربایجانین عالی قانون وئریجی موسسه سی طرفیندن معین ائدیله جک؛ ۴. حکومت ایداره لرینین بوتون قوللوقچولاری بئرلینده قالا جاقلار، یالنیز مسئول وظیفه داشیبانلار دیشدیر یله جکلر؛ ۵. یئنی یارانان موقتی کومونیست حکومتی، حکومت و پارلامنت عضولرینین حیات و املاکلارینین توخونولماز لیغینا ضمانت وئیر؛ ۶. قیرمیزی اوردونون باکی شهرینه دؤیوشله داخیل اولماسینا یول وئرمه مک اوچون تدبیرلر گؤروله جک؛ ۷. یئنی حکومت قطعیتلی تدبیرلرله و ایختیاریندا اولان بوتون واسیطه لرله آذربایجانین موسستقیلیگینه قارشى اولان بوتون قوه لرله مباریزه اپاراجاق.»

1005 - Partiya həyatı: 20-ci illərin problemləri, Kommunist (Bakı), 24.08.1989.

1006 - Братья навеки. Документы и материалы об исторической дружбе русского и азербайджанского народов, том 1, Баку: Азербайджанское Государственное Издательство, 1987, с. 437.

قیمتلندیردی: «بیز هامیمیز بیلیریک کی، صنایعیمیز یاناجاغین اولماماسیندان دایانمیشدی، لاکین ایندی باکی پرولتاریاتی حاکمیتی اؤز ایننه آلمیش و آذربایجان حکومتینی دئورمیش دیر. بو او دئمک دیر کی، بیز ایندی صنایعیمیزه حیات وئره بیله جک بیر اقتصادی اساسا مالیک اولدوق.»^{۱۰۰۷}

باکی یا چاتار-چاتماز (مایین ۱۶-۱۵) آذربایجان بولشئویکلری نین یئنی باشچی سی نریمانوو داهی رهبری لئنینه حسابات وئیردی کی، «قیزیل اوردو اؤزونو گؤزل («velikalepno») آپاردی.»^{۱۰۰۸} سحری سی گون میتینقه چیخیش ائده رک او، سونراکی اون ایل لر بله دیشمه یه جک آذربایجان بولشئویزمی نین شعارینی بیان ائتدی: «آذربایجان رئسپوبلیکاسی نین ابدی خوشبختلیگی روسیا ایله باغلی دیر.» سووئت ایشغالینا قارشی یؤنلیمیش گنجه عصیانیندان سونرا او یازیردی: «گنجه ده کی عکس انقلابی قیامی نین باهاسینا اولورسا-اولسون یاتیریلمالی ایدی و فهله-کندلی حکومتی نین امرینی یئرینه یئتیره رک قیزیل اوردو عکس انقلابی محو ائتدی. خاین لر، قولدورلار، آذربایجان فهله و کندلی لری نین دوشمن لری لاییقینجه جزالاندیریلدی لار.» یونون ۲۰-ده گنجه و قاراباغ عصیان لارینی قان ایچینده بوغموش لئواندووسکیه قیرمیزی بایراق تقدیم ائدرکن «آذربایجانین لئنینی» تبریک نطقینده فخرله دئییردی کی، قیزیل اوردو و آذربایجانین سووئت حاکمیتی زارافات سئومه دیگینی عیانی ثبوت ائتمک اوچون هر شئی محو ائتمه یه حاضر دیر.»^{۱۰۰۹}

آذربایجان تام سووئتلشدیریلدی کن دن آز سونرا قونشو اولکه لره تزییق واسطه سی کیمی موسکوا، سووئت آذربایجانیندان فعال استفاده ائتمه یه باشلادی. دونیا انقلابی دوکتریناسینا (حقیقته سئوئت ایمپریالیزمی نین مقصدلرینه) او یغون اولاراق دئموکراتیک گورجوستانلا سووئت آذربایجانی آراسیندا محاربه باشلادی، یئنه سووئت آذربایجانی آدی ایله ایرانین قوزئیینه قوشون گؤندریلدی. ممد امین رسول زاده یازیردی: «آز-چوخ باقی قالان

1007 - В.И.Ленин, Полное собрание сочинений, том 40, с. 332.

1008 - Интернациональная помощь XI Армии в борьбе за победу Советской власти в Азербайджане, с. 48-49.

[پوزولمامیش] آذربایجان عسکری داهی داغیدیلیوردو. بیر قیسیم قیطاعاتی [بعضی حیصه لری] موقاییل انقلابچی دییه داغیتیش، گئریده قالان موجودونو دا آذربایجان اختلالینی متعاقیب [عصیانیندان سونرا] بولشئویکلر طارافیندان ایران اوزرینه یاپیلان تجاوز سفینه گؤندرمیشلردی. بو صورتله بولشئویکلر هم آذربایجان اوردوسونو ایتلاف ائدیور [آخیرینا چیخیر]، هم ده رشت ایله انزلی ده یاپدیقلاری وقایعی [تؤرتدیکلری ایش لری] آذربایجانلی ایله اجرا اتمک صورتیله بو ایکی دینداش میللت آراسیندا ابدی بیر نفاق و اوچوروم آچماق ایستیورلاردی.»^{۱۰۱۰}

۱۹۲۰-جی ایل سئنتیابرین ۳۰-دا رس فس رله آذربایجان س س ر آراسیندا حربی-سیاسی اتفاق حاقیندا موقاوایله باغلانندی. بو موقاوایله اساساً رس فس رله آذربایجان س س ر-ین حربی تشکیلات و حربی کوماندانلیغی، تصروفات ایش لری و خارجی تیجارت، تجهیزات اورقانلاری، دمیریول نقلیاتی و پوچت-تئلئقراف، ائلهجه ده مالیه ایش لری بیرلشدیریلردی. موقاوایله نین ۴-جو بندینه اساساً اونون راتیفیکاسیاسینا [تصویبینه] احتیاج گؤرولموردو و امضالاندیغی گوندن قانونی قوه یه مینیردی.^{۱۰۱۱}

بو «بیرلشمه نین» نه اولدوغونو گؤستریمک اوچون خاراکتیریک بیر مثال گتیرک. «موستقیل» آذربایجان س س ر حکومتی نین خارجیجی اؤلکه نماینده لری ایله دانیشتیق لارا باشلادیغی حاقدا معلومات آلان لئنین ۱۹۲۱-جی ایل سئنتیابرین ۲۶-دا نریمانووا آجیقلی بیر تلئقگرام گؤندریر: «اوبلونشستورقون راضیلیغی و رکپ مک-نین ایجازه سی اولمادان آلمانلارلا، یا باشقالاری ایله خارجیجی تیجارت باره ده هئچ بیر موقاوایله امضالاماین. چاتماسی و ایجراسی حاقیندا تلئقرافلا، سونرا ایسه تفروعاتی باره ده مکتوبلا گئیش جاواب وئرین.»^{۱۰۱۲}

1010- Mehmet Emin Resulzade, Azerbaycan Cumhuriyeti, s. 124-125.

1011 - Интернациональная помощь XI Армии в борьбе за победу Советской власти в Азербайджане, с. 118-119.

1012 - Нариман Нариманов, Избранные произведения, том 2, Баку: Азербайджанское Государственное Издательство, 1989, с. 22.

۱۹۲۱-جی ایل نوآبرین ۳-ده رک(ب)پ م ک قافقاز بوروسونون پلننومو آذربایجان، ائرمینیستان و گورجوستان س س ر-ین فئدئراتیو اتفاقی نین یارانماسی حاقیندا قرار قبول ائتدی. لئنین ایسه اونلار اوچون «زاقافقازیا رئسپوبلیکالاری نین یارانماسی حاقیندا تکلیف لایحه سی» نی حاضیرلادی و بورادا فئدئراسیانی یارانماسینی «تامامیله دوزگون و حؤکماً یارادیلمالی» بیر ایش سایدی. ۱۰۱۳ نوآبرین ۲۹-دا عموم-روسیا کومونیست (بولشئوئیک لر) پارتیاسی مرکزی کومیته سی نین سیاسی بوروسو زاقافقازیانین تشکیلی حاقیندا قطعنامه وئردی و ۱۹۲۲-جی ایلین مارتیندا زاقافقازیا سووئت سوسیالیست رئسپوبلیکالاری نین فئدئراتیو اتفاقی یارانندی. همین ایلین سونوندا ایسه سووئت سوسیالیست رئسپوبلیکالاری اتفاقی میدانا چیخدی و بو، اونیتار [واحد] سووئت ایمپئریاسی نین فورمالاشماسینی حقوقی جهت دن تثبیت ائتدی. بئله لیکله، قوزئی آذربایجانین ۲۷ آپرئلده ایتیردیگی فاکتیک موسقتیللیک ۱۹۲۲-جی ایلین سونوندا حقوقی جهت دن اؤز تصدیقینی تاپدی.

آپرئل فاجعه سی مؤوضوعسونو قاپادارکن بیر داها آشاغیداکی لاری گؤستریمک مجبوریتینده بییک. روسیا ۱۰۰ ایل سونرا یئنی دن آذربایجانلی ایشغال ائتدی، بیر داها وئردیگی وعدلره عمل ائتمه دی. بو ایشغال دان سونرا موسقتیللیگینی ایتیرمه سیندن باشقا آذربایجانین داخیلی ایداره چیلیک حاقی بئله روسیا یا کئچدی. مرکز دن گؤندریلمیش ائمیسسارلار [مأمورلار] اؤلکه ایداره چیلیگینی اللرینه آلدیلار. آپرئلده باشلانان فاجعه تام ۷۰ ایل سوردو.

آذربایجان س س ر فاکتی

آپرئیلین ۲۷-۲۸-ده کی ایشغال آکتی ایله قوزئی آذربایجان موسقتیللیگینی ایتیردی. یوخاریدا وئریلن ائپیزودیک فاکتلار دا بو ایتکینی گؤستریمکده دیر.

بونونلا بئله اساس میلیلی دیرین (موسستقیلیگین) میلیلی فاجعهیه چئوریلمه سینی داها آیریتیلی اله آماقدا فایدا وار. اؤزلیکله آذربایجان جمهوریتی نین یئرینه گلن آذربایجان سووئت سوسیالیست رئیسوبلیکاسی نین (آذربایجان س سر، آذربایجان اجتماعی شورا جمهوریتی نین) نئجه سیاسی قوروم اولدوغو، یئنی سیاسی ایستاتوسون چار روسیاسی دؤورونده کی ایله او یغون و فرقلی جهت لری اوزرینده دوراق.

یئنی سیاسی قورومدا عالی حاکمیت اورقانی حقوقی لئگیتیمیلیگی اولمایان موقت «آذربایجان انقلاب کومیته سی» یا «آزئوکوم» دئییلن، سووئت روسیاسی نین تعیین ائدیگی عضولردن عبارت اورقان سایلیردی. اؤلکه نی فهله، کندلی، عسگر دئپوتات لاری قورولتایننا قدر محض بو اورقان ایداره ائتمه لی ایدی. سووئت تبلیغاتینا گؤره، ائله عینی گونده و عینی اورقانا تابع اولان ایجرائیدیجی اورقان - «خالق کومیسسارلاری سوویتی» (خکس، «سوونارکوم») تشکیل ائدیلدی. هر ایکی اورقانی صدری نریمان نریمانوو ایدی. سوونارکوم داخیلی ایش لری، خارجیجی ایش لری، حربی-دنیز ایش لری، عدلیه و امک، اکینچیلک، تیجارت، ارزاق، مالیه، معاریف، دؤولت نظارتی، پوچت و تئلقراف، یول لاری، سهیه و خارجیجی تیجارت ساحه لرینه مسؤل اولان خالق کومیسسارلیق لاری نین فعالیتینی بیرلشدیرن قوروم ایدی. حقیقته پرنسیپال مسئله لر حاقیندا ۱۱-جی اوردونون انقلابی-حربی شوراسی (Revvoensovet) قرار وئیردی. حتی خارجیجی دیپلوماتیک نماینده لیک لر بوتون اؤنملی مسئله لرله باغلی محض ۱۱-جی اوردونون انقلابی-حربی شوراسینا مراجعت ائدیردیلر. یئرلرده یارادیلان انقلاب کومیته لری نین ترکیبی ده ۱۱-جی اوردونون راضیلیغی ایله معین ائدیلدی.^{۱۱۴} آز سونرا کند و ناحیه لرده انقلاب کومیته لرینی «یوخسول کومیته سی» («کومبئد») دئییلن و قولچوماق و مولکه دارلارا قارشی مبارزه آپاران قوروم لار عوضله دی.

۱۰۱۴ - باخین:

Азиза Назарли, XI Красная Армия в Северном Азербайджане: оккупация, расправы, бесчинства, с. 36-37. Alinti:A.C.Амирханова-Кулиш, З.Г.Зульфугаров, Помощь Красной Армии в социалистическом строительстве в Азербайджане, Москва: Наука, 1981, с.40,41.

۱۹۲۱-جی ایلین ماییندا اولموش آذربایجان سووئت لری نین ۱ - جی قورولتایى دؤولت حاکمیتی نین عالی اورقانى کیمی اونا تابع اولان آذربایجان مرکزی ایجرائیه کومیتیه سینی (آزمایک، یا روسجاسی آزت سی ک) سئجدی. سونونجو، قورولتای لار آراسی دؤنمده عالی دؤولت اورقانى ساییلیدی. آذربایجان س سر حکومتی - خکس، قورولتای و آزمایک قارشى سیندا مسؤولیت داشییردی. بو جور حاکمیت قورولوشو روسیا فئدئراسیاسینداکی نین تام کویپاسی ایدی.

قورولتايدا قبول ائدیلمیش آذربایجان سوسیالیست شورا جومهوریتی نین ایلك قانون-اساسی سی ده رس فر کونستیتو سوسیالیسی نین ترجمه سیندن باشقا بیر شئی دئییلدی. بورادا اساس ایدئیا پرولتار [کارگر] دیکتاتوراسی، بوتون حاکمیتین زحمتکش خالقا مخصوص اولماسی ایدی. ایکینجی ماده ده دئییلیدی: «آذربایجان جومهوریتی آذربایجانین بوتون زحمتکش لری نین آزاد سوسیالیست جمعیتی دیر.» ماراقلی دیر کی، بو کونستیتوسیا دا آذربایجان س سر-ین مستقیل دؤولت اولماسی حاقیندا مودعا بئله یوخ ایدی. ۱۹۲۵- جی ایلین مارتیندا معین دیشیکلیکلرله قبول ائدیلمیش یئنی قانون- اساسیده اساس متنده «مستقیل دؤولت» حاقیندا بیر قئید بئله یوخ دور. بیرینجی ماده ده یازیلیمیش دیر: «آذربایجان سوسیالیست شورا جومهوریتی نین حاضرکی کئچید دؤورونه مخصوص ترتیب ائدیلمیش اولان قانون- اساسی سی نین اساس مسئله سی شهر و کند پرولتاریاسی و یوخسول کندلی لری ن حاکمیتینی قوتلی شورا حکومتی شکلینده قورماقلا برابر بورژوازی سینفی نین تامامیله ازیلمه سی، اینسانین اینسان طرفیندن استعمار ائدیلمه سی نین آرادان قالدیریلماسی و سوسیالیزم عمله گتیریلمه سی دیر.» دیگر ماده لر ده بو تیپ ایدئولوژی-سینفی مدعالاردان عبارت دیر. غریبه دیر کی، اولکی ۱۹۲۱-جی ایله مخصوص متنه علاوه لر ۱۹۲۵-جی ایلین مارتیندا یئنی متنه سالینمیش، متین سونوندا اؤنمسیز مودعا کیمی وئریلمیش دیر. مثلاً، «۲-جی ماده یه قئید» ده دئییلیر: «زاقافازی سوسیالیست قوشما [فئدئراتیو] شورا جومهوریتی قانون اساسی سینده یازیلان اساس لار اوزره آذربایجان سوسیالیست شورا جومهوریتی، گورجوستان و ائرمینیستان

شورا جومهوریت لری ایله زاقافقازیا سوسیالیست قوشما جومهوریتی شکیلنده بیرلشهرک بونون واسطه سیله سوسیالیست شورا جومهوریت لری اتفاقینا داخل اولویور و واحد بین الخالق سوسیالیست شورا جومهوریتی تشکیلی اوچون شرایط وجوده گلدیگی کیمی اونا داخل اولماغا حاضر اولدوغونو بیان ائدیور. آذربایجان سوسیالیست شورا جومهوریتی مستقل بیر جومهوریت دیر.^{۱۱۵} سونراکی، ۱۹۳۷-جی ایل آذربایجان س س س-ین «ایستالین کونستیتوسیاسیندا» بو مستقللیک، یا سووئرئلیک قیدی بئله یوخدور. اما بو کونستیتوسیادا «متفق رئیسپولیکا» حکومت لری نین صلاحیت لری ایله س س س ر اتفاقی حکومتی نین صلاحیت لری دقیق بؤلوندو و بو بؤلگو آشاغی-یوخاری سووئرلرین سونونادک داوام ائتدی. اونون اوزرینده بیر قدر دایناماقدا فایدا وار. چونکی محض سیاست آدام لاری نین ایکی ده-بیر بیان ائتدیکلری، گونلوق تبلیغاتدا سیخ-سیخ ایشله دیلن «مستقل لیک» فیکری نین حقیقته نه قدر او یغون اولماسی کومیسسارلیق لارین (داها سونرالار ناظیرلیک لری ن) تابع چیلیگینده اوزونو گوستریر. بئله کی، ۱۹۳۷-جی ایل کونستیتوسیاسی آذربایجان س س س-ین اتفاق-رئیسپولیکا خالق کومیسسارلیق لارینی آشاغیداک کیمی سیرالاییر: خالق یئینتی صنایعی کومیسسارلیغی، خالق یونگول صنایع کومیسسارلیغی، خالق مئشه صنایعی کومیسسارلیغی، خالق تورپاق کومیسسارلیغی، خالق داخللی تیجارت کومیسسارلیغی، خالق داخللی ایش لر کومیسسارلیغی، خالق عدلیه کومیسسارلیغی، خالق سهیه کومیسسارلیغی (۵۵-جی ماده). اتفاق-رئیسپولیکا ایستاتوسونا مالیک اولان یئرلی کومیسسارلیق، گئرچک حیاتدا تیفلیس ده کی و موسکواداکی «مرکزی» کومیسسارلیغین یئرلی فیلیالی [شعبه سی] اولوب، اونون دیرئکتورلرینی یئرینه یئرینه لی ایدی. یالینز دورد کومیسسارلیق رئیسپولیکا تابعلیگینده ایدی: معاریف، یئرلی صنایع، کومونال [عمومی] و اجتماعی تأمینات (۵۶-جی ماده).^{۱۱۶} قالان ایستراتژی، دؤولت اهمیتلی کومیسسارلیق و کومیته لرین - خارجی ایش لر، مدافعه، خارجی تیجارت

1015 - Azərbaycan Sosialist Şura Cümhuriyyətinin qanun-əsasısı, Bakı: Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin nəşriyyatı, 1926, s.17.

1016 - Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının Konstitusiyası (Əsas qanunu), Bakı, 1937, s.17.

و س. کیمی «متفق رئسپوبلیکالارا» دخلی یوخ ایدی.

سونراکی اون ایل لرده رسمی سندلرده دؤولت موستقیللیگی آنلایشی یوخا چیخدی. ۱۹۷۸-جی ایلین سونونجو سووئت کونستیتوسیاسیندا دا «متفق رئسپوبلیکالارین موستقیللیگی» حاقیندا هئچ نه یوخدور. بو دؤور اوچون خاراکتیریک ایفاده «سووئرئن دؤولت» دیر. محض بو «سووئرئنلیگی» عنادلا موستقیللیک آنلامیندا ایشلتمه یه چالیشمیشلار.^{۱۱۷} حالوکی بیلیندیگی کیمی، سووئرئنلیک پرنسیپی موستقیللیک دن تامامله فرقله نیر، بیرینجی سی اؤلکه داخیلینده حرکت لرده سربستلیگی ایفاده ائدیرسه، ایکینجی سی خاریجی قوه دن آزاد اولماق، اونون نفوذوندان چیخماق آنلامی داشییر.

یوخاریدا دئییلدیگی کیمی، آذربایجان س س ر ایکی ایل سونرا، ۱۹۲۲-جی ایلده اول زاقافقازیا سوسیالیست فندئراتیو سووئت رئسپوبلیکاسینا (زس ف س ر)، همین ایلین سونوندا ایسه بو قوروم «سووئت سوسیالیست رئسپوبلیکالار اتفاقی» (سووئت اتفاقی) آدلانان دؤولت قورومونا قاتیلدی. بو حادثه سووئت و غرب تاریخچیلیگینده یترینجه شرح ائدیلدیگیندن،^{۱۱۸} بیز مؤوضوعموز گره یی بیر نئچه قئیدله کیفایتله نه جه ییک.

آذربایجان سووئت تاریخچیلیگی نین گؤرکملی نماینده سی جمیل قولیئوین فخرله یازدیغی کیمی، آذربایجان کوممونیست لری گونئی قافقازدا «بیرلشمه» پروئسی نین تشبوتکارلاری اولدولار. گونئی قافقازدا سووئت حاکمیتی نین قورولماسی پروئسی باشا چاتان کیمی، یعنی گورجوستاندا

۱۰۱۷- مثلا، باخین:

А.Ш.Мильман, Азербайджанская ССР – суверенное государство в составе СССР, Баку: Азербайджанское Государственное Издательство, 1971.

۱۰۱۸ - مثلا، باخین:

Richard Pipes, The Formation of the Soviet Union. Communism and Nationalism, 1917-1923, New York: Atheneum, 1968; Д.Л.Златопольский, СССР-федеративное государство, Москва, 1967; Stephen Blank, "The Transcaucasian Federation and the Origins of the Soviet Union, 1921-1922", Central Asian Survey, vol. 9, no 4, 1990, pp. 29-58.

سووت رژیمی قورولاندان درحال سونرا آذربایجان سسر-ین موسکواداکی نماینده لیگی بئهبود شاختاختینسکی نین آغزی ایله داغیستان دا داخل اولماقلا واحد «قافقاز رئسپوبلیکاسی نین یارانماسی و اونون رس فرس ره داخل ائدیلمه سی» تکلیفینی وئردی.^{۱۰۱۹} سووت رهبرلیگی بو تکلیفی پرینسپ اعتباری ایله بیسه ده بو «بیرلشمه» باشقا آد قویماغی لازیم بیلدی. سووت دؤولتینده میلی سیاست ساحه سینده لئنیندن سونرا ان یوسک اوتوریتت اولان ژوزئف ایستالین بو «بیرلشمه» حادثه سینه ماهیتینه او یغون اولراق (یعنی سووت روسیاسی نین موختار ویلایتی ایستاتوسوندا) «موختارلاشما» (автономизация) آدی قویور، «خالق لارین یثنی بؤیوک آتاسی» ولادیمیر لئنین ایسه اسکی روسیا سرحدلری نین برپاسی حادثه سی نین ماهیتینی دیشمه دن اونا داها جلب اندیجی آد («موسقیل سووت رئسپوبلیکالاری نین فئدراتیو اتفاقی») قویماغین طرفداری ایدی. گونئی قافقازدا سووت رژیملری قورولدوقدان درحال سونرا حربی و اقتصادی «بیرلیک» قورولدو. اورجونیکیدزی نین بیرباشا امری ایله رئسپوبلیکا رهبرلیگی ایله مصلحتلشمه دن تکجه خاریجی تیجارت و دمیریول لاری دئیل، هم ده پوچت و تئلقراف مرکزشدیریلدی.^{۱۰۲۰} سیاسی «بیرلیگین» قورولماسی نسبتاً اوزون واخت آلدی.

هانسی فورمادا اولورسا- اولسون وعد اولونموش موسقیللیگین محدودلاشدیریلماسی، حاکمیتین موسکوادا سرت مرکزشدیریلمه سی اؤزلیکلکه گورجوستاندا اعتراضلا قارشیلاندى. گورجو کومونیسترلری نین رهبرلیگی بوتؤلوکده آچیق-آچیغینا بو «بیرلشمه» تکلیفینه قارشى چیخماغا جرأت ائتدی. ایکی دفعه گورجوستان کپ م-نین ترکیبی تامامیله دیشدیریلدی. رکپ آذربایجان تشکیلاتی رهبرلیگینده ایسه بو، اورجونیکیدزی نین گؤستریدیگی کیمی، «سس-سیر-سمیرسیر ناراضیلیق»

1019 - Дж. Б. Гулиев, Под знаменем ленинской национальной политики, Баку: Азербайджанское Государственное Издательство, 1972, с. 136.

1020 - Richard Pipes, The Formation of the Soviet Union. Communism and Nationalism, 1917-1923, p. 267.

دوغورموشدو.^{۱۰۲۱} آذربایجان کومونیست لیدئرلریندن روح‌الله آخوندوو، میرزه داوود حسین اوو، نریمانوو فئدراللاشمائی بینسهرده، بو پروسئسی افراط درجهده سرعتلندیرمه‌یین علیهینه ایدیلر.^{۱۰۲۲} نریمانوو هم ده زاکفئدراسیائین مرکزی نین باکی‌دا یئرلشمه‌سینی، ائله‌جه ده «بیرر رئیسپولیکائین خئیرینه باشقاسی نین مادی زیانا دوشمه‌مه‌سینی» ضروری ساییردی.^{۱۰۲۳} اثرمنیستاندا لاپ اولدن فئدراسیا مسئله‌سینه ایستی یاناشدیلار. چونکی او لاپ اولدن سوبسیدیا حسابینا یاشایان قوروم اولدوغونو گؤستریدی. آذربایجان نئفتی و گورجوستائین رئیسورسلاری موفته اثرمنیستانا گؤندریلیدی.^{۱۰۲۴} ایستالین گورجولری فئدراسیایا تشویق ائتمک اوچون باکی‌دان موفته نئفت و گورجوستانا بیر نچه میلیون قیزیل روبل تکلیف ائدیردی.^{۱۰۲۵}

ایلک اولر بو «بیرلشمه» سووتت رئیسپولیکالاری نین فئدراسیائی کیمی تقدیم ائدیلمه‌یه، «متفق رئیسپولیکا» لارین اؤز موستقیللیکلرینی قورویاجاقلاری فیکری وورغولانیردی. آز سونرا موسکوائین وئردیگی دئکرئت‌لر [فرمان] بو رئیسپولیکالار فئدراسیائینی واحد فئدراتیوو رئیسپولیکایا چئویردی. ۱۹۲۲- جی ایلین مارتیندا زاقافقازیانین سووتت سوسیالیست رئیسپولیکالاری نین فئدراتیوو اتفاقی قورولدوسا ایلین سونوندا او آرتیق زاقافقازیا سووتت فئدراتیوو سوسیالیست رئیسپولیکاسینا چئوریلدی. آز سونرا، دئکابرین ۳۰-دا بو قوروم داس‌س‌ری-یه قاتیلدی.

گوئی قافقازین فئدراللاشمائی ایشی نین باشیندا دوران ایستالین، اورجونیکیدزی و کیروو اوچون موختاریت مرکزی حاکمیتین قرارلارینا یئرلرده ساده‌جه او یغونلاشما دئمک ایدی، موستقیللیک ایسه عکس- انقلاب‌دان موستقیل اولماق آنلامی داشیبیر، بو، سووتت بیرلیگینه داخیل اولان

۱۰۲۱ - یئنه اورادا، ص. ۱۵۳.

۱۰۲۲ - یئنه اورادا، ص. ۱۵۸-۱۵۹.

1023 - Дж. Б. Гулиев, Под знаменем ленинской национальной политики, с.160

1024 - Stephen Blank, "The Transcaucasian Federation and the Origins of the Soviet Union, 1921-1922", p. 36.

1025- Robert Payne, The Rise and Fall of Stalin, New York: Simon & Schuster, 1965, p. 276.

باشقا رئیسپوبلیکالاردان قطعاً موسستقیل اولماق دئمک دئییلدی. فنڈراللاشما پروسئسینده ان حسّاس رولو رکپ قافقاز کومیتہسی (Kavbüro) و اونون باشچی سی اورجونیکیدزی اوینادی. کابورو و اورجونیکیدزی نین بوتون قرارلاری ایالت تشکیلاتی ایستاتوسونا مالیک اولان یئرلی کومونیست پارتیالاری اوچون سؤزسوز عمل ائدیلمه لی ایدی و بیر قایدا اولاراق عمل ائدیلمه لی.

یئنی حاکمیت پروئتتار دیکتاتوراسی نین حربی-جزا اورقانلارینی دا تشکیل ائتمه یه باشلادی. ایشغالدان بیر نچه گون سونرا، مای آیی نین ۳-ده آرنوکومون دئکرتتی ایله معلوم یاردیم آلائی بوراخیلدی، آز سونرا وئرلمیش دئکرتته گوره ایسه اؤلکه ده کی بوتون حربی حیصه لر، ایلک نؤبه ده میلی آذربایجان اوردوسونون حیصه لری سووتت روسیاسی نین فهله-کندلی اوردوسونون ایختیارینا وئریلدی.^{۱۲۶} پارالل اولاراق سووتت آذربایجان حربی حیصه لری نین تشکیلینه باشلانادی. بو مقصدله ۱۱- جی اوردودان ۱۴۶ نفر کوماندا هئیتیندن، ۹۸ نفر ایسه انضباطی-تصروفات هئیتیندن سووتت آذربایجان اوردوسونا گؤندریلدی.^{۱۲۷} یول آییندا آذربایجان قیرمیزی اوردوسونا کؤنولولرین یازیلماسی هفته سی اعلان ائدیلمه لی. ۱۹۲۱- جی ایلین مارتیندا آذربایجان قیرمیزی اوردوسو حاقیندا اساسنامه آک(ب) پ سیاسی بوروسوندا مذاکره ائدیلب، تصدیق اولوندو. اساسنامه نین ایکینجی بندینده یازیلماشیدی: «موسستقیل آذربایجان قیرمیزی اوردوسو اوپراتیو باخیمدان رس فر باش کوماندانلیغینا تابع اولور.»^{۱۲۸} ایشغالین

1026 - Братья навеки. Документы и материалы об исторической дружбе русского и азербайджанского народов, том 1, Баку: 1987, с. 422-423.

1027 - Р.Зейналов, Военное строительство – военно-патриотическая и оборонно-массовая работа в Азербайджанской ССР в период строительства социализма (1920-июнь 1941 г.), Баку: Элм, 1990, с. 17.

1028- Дж. Б. Гулиев, Под знаменем ленинской национальной политики, с.71.

۸۳۹۱- جی ایلین مارتیندا میلی حربی حیصه لر لغو ائدیلمه لی، آذربایجان دیویزییاسی S.

ezdikinocrO آدینا ۷۷- جی داغ- آتیجی دیویزییاسینا چئوریلدی.

Р.Зейналов, Военное строительство – военно-патриотическая

ایکینجی گونو عکس-انقلاب، سابوتاژ [تخریبات] و مؤحتکیرلیکله مبارزه اوزره فوق‌العاده کومیسسیا (فک، چئکا)، آز سونرا عالی انقلابی تریبونال [دادگاه] یارانندی. بونلاردان سونرا باشقا جزا اورقان لاری دا سرعتله تشکیل اندیلدی. آزرئوکومون دئکرئتی ایله موجود محکمه سیستمی لغو اولوندو. یئنی «خالق محکمه‌لری»نین تشکیلینه باشلانندی. بو محکمه‌لرین عضولری آنجاق فهله و کندلی لر اولا بیلردی.

ایشغالی نین ایلك گونلریندن اعتباراً یئنی سووئت حاکمیتی وئردیگی وعده - آذربایجان سیاسی پارتیالاری حریت و سربستلیگینی محافظه ائده‌جک (حاکمیتی تحویلین ۴-جو ماده‌سی)، کئچمیش دؤولت خادیم‌لری، حکومت عضولری و میللت وکیل‌لریندن هئچ بیر کس سیاسی جینایتده اتهام ائدیلمه‌یه‌جک (۵-جی ماده) - قطعاً عمل ائتمه‌دی. رپرئسسیالار بورادا گؤستریلن سیاست آدام‌لاری نین چرچیوه‌سینی خئیلی آشدی، او، کوتله‌وی کاراکتر آلدی. حاکمیتین دینج یوللا تحویل وئریدگینه باخمایارق، ۱۱-جی اوردو و یارانماقدان اولان رپرئسسیو قوروم‌لار آذربایجانا ساواشدا مغلوب اولموش اولکه کیمی یاناشدی‌لار، بورادا قدار ایشغال رژیمی قورولدو. روسیا، سووئت رژیمی نین تمثالیندا موسستقیل اولماغا و یاشاماغا جرأت ائتدیگی، اوسته‌لیک گونئی قافقازین باشقا اولکه‌لرینی ده موسستقیللیگه تحریک ائتدیگینه گؤره آذربایجان‌دان انتقام آیلردی.

آزرئوکوم آپرنلین ۲۹-دا اهاالییه مراجعتینده آچیقجا تهدید ائدیردی: «بورژوازی و مولکه‌دارلارین آغ تئرورونا بیز کوتله‌وی آجیماسیز قیرمیزی تئرورولا جاواب وئره‌جه‌بیک»^{۱۰۲۹} سووئت حاکمیتی نین قیرمیزی تئرورو اؤزو ایله برابر گلدی. ایشغال گونوندن سونراکی حادثه‌لری گؤزلری ایله گؤرموش العسگر عسگروو-کنگرلینسکی «آذربایجانین فاجعه‌سی» آدلی الیازماسیندا عصبی، بیر قدر ده سیستمسیز شکیلده یازیردی: «اؤز خالقینا خیانت ائتمیش‌لرین» (بو، الله یازیلیب) - کئفلی ماتروس‌لارین، قیزیل

и оборонно-массовая работа в Азербайджанской ССР в период строительства социализма (1920-июнь 1941 г.), s. 168-169.

1029 - Азиза Назарли, XI Красная Армия в Северном Азербайджане: оккупация, расправы, бесчинства, с. 43.

عسگرلرین، چئکیستلرین معناسیز و مقصدسیز قدارلیغینا عاید آیری- آیری حاللارین هامی سینی تصویر ائتمکده عاجزم؛ غارتلر، تحقیرلر، اساس اینسان حاقلارینی آیاق آلتینا آلمالار؛ آزیغین و وحشیلشمیش هارینلارین قادینلاری زورلاماسی و بونون کیمی ساییس فاکتلار؛ زیندانلاردا و چئکاداکی دهشتلرین هر واسطه ایله گیزله دیلمه سی. بو واهیمله لی گونلرده اینسان اؤزونو آزادلیق، حاق، عدالت کیمی ائلمنتتار [ابتدایی] ضمانتلردن محروم ساییر. هر گون، هر ساعات باش وئرن آختاریشلار؛ یانلیش و اؤزباشینا موصادیره لر - داها دوغروسو، غارتلر؛ بوتون شهرده عینی واختدا آپاریلان و چوخ دوغرو اولاراق «سویغونچولوق» آدی وئریلمیش عمومی آختاریشلار؛ قیمتلرین اینانیلماز درجه ده آرتماسی و بازاردا ایلکین ضرورت ماللاری نین یوخا چیخماسینا سبب اولموش هر جور تیجارت و استحصالین دایاندیریلماسی - بوتون بونلار[ین آراشدیریلماسی] ساکیت و هرطرفلی تاریخچینی گؤزله بییر.^{۱۳۰} رسولزاده قیرمیزی تئرورون باشیندا ۱۱ - جی اوردونون خصوصی شعبه سی و اونون رئیس پانکراتوون دوردوغونو بیلدیریر: «آذربایجانین حقیقی دیکتاتورو، جلاد باشی پانکراتوو ایدی. پانکراتوون امری فوقینده بیر امر یوخ ایدی. چئکا مأمورونون فوضوللوغو [حدینی آشماسی] او درجه نی بولموشدو کی، آذربایجان کومیسئرلری رئیس بولونان نریمان نریمانوون کئندی سینی بئله توقیف [حبس] ائله میشلردی.»^{۱۳۱} ۱۱ - جی اوردونون آذربایجانلی ایشغالی، زوراکیلغی و وحشیلک لری حاقیندا ماراقلی آراشدیرما آپارمیش عزیزه نظرلی یازی کی، جومهوریتین کئچمیش ناظیرلری، مأمورلاری، حربچی لر، بی لر و خانلار «قیرمیزی تئرورون» ون ایلک قوربانلاری اولدولار.^{۱۳۲} چئکا مای آییندا جومهوریتین باش ناظیری نسیب بی یوسیف بی لینی قتل ائتدی. یئنه چئکا آگنتلری تیفلیسده ایلک باش ناظیر فتحعلی خان خویسکینی، آز سونرا پارلامان صدری نین بیرینجی معاوینی حسن بی

1030- Алескер Аскеров-Кенгерлинский, Трагедия Азербайджана, с. 80-81.

1031 - Mehmet Emin Resulzade, Azerbaycan Cumhuriyeti, s. 119.

1032 - Азиза Назарли, XI Красная Армия в Северном Азербайджане: оккупация, расправы, бесчинства, с. 57.

آغایئوی، ایستانبولدا ناظیر بئهبود خان جاوانشیری، ناظیر ک. لیزقاری، عکس-کشفیات ایداره سی نین ایلک رهبری ممد باغیر شئیخ زامانلینی، والی دوکتور خوداداد بی رفی بی لینی و باشقالارینی تئروور ائدیلمر. ممد امین رسولزاده «آذربایجان جومهوریتی» آدلی اثرینه علاوهده اعدام ائدیلمن ۴۶ نفر گؤرکملی اوردو منسوبو، سیاستچی، ضیالی و پئشه صاحبی نین سیاھی سینی وئرمیش دیر. مؤلفین ده گؤستریدیگی کیمی، بو سیاھی تام دئییل دیر، ایشغالدان سونراکی ایلک ایل لرده قیرمیزی تئروورون قوربان لاری نین سایی نین آزی ۱۰ مین اولدوغو تخمین ائدیلمر.^{۱۰۳۳} باشقا بیر قاینغا گؤره، بولشئویکلرین آذربایجاندا حاکمیتی نین ایلک ایلینده ۱۲ گئنئرال، ۲۷ پولکونیک، ۴۶ کاپیتان، ۱۴۸ گیزیر و آذربایجان اوردوسونون ۲۶۶ باشقا منسوبو توتولوب گولله لنمیش دیر.^{۱۰۳۴} بو، آذربایجان تورکلوگو اوچون بؤیوک ایتکی ساییلمالی دیر. چونکی اولکی بؤلمه لرده ده دئییلدیگی کیمی، هله جومهوریت زامانی میلی کادرلارا کسکین احتیاج واردی.

مراقلی دیر کی، ۱۱-جی اوردونون ترکیبینده آذربایجانا گلن ائرمی لر، ائله جه ده باکی دا و باشقا یئرلرده وظیفه توتوموش ائرمی لرین اصراری ایله آذربایجانداکی داشناک پارتیاسی عضولرینه مناسبتده فرقلی سیاست یورودولموش دور. ۱۹۲۰-جی ایلین یونون ۱۲-ده آکپ سیاسی بوروسوندا آناستاس میکویانین بعضی «گؤرکملی داشناکین» آزاد ائدیلمه سی حاقیندا قالدیردیگی مسئله مذاکره ائدیلمیش، بورادا ۱۱-جی اوردونون خصوصی شعبه سی نین رئیسی پانکراتوودان هانسی داشناک عضونون آزاد ائدیلمه سی حاقیندا معلومات وئرمه سی تکلیف ائدیلمیش دیر. سوندا سیاسی بورو داشناک لارا قارشى رپرنسسیالارین گوجلندیریلمه مه سی حاقیندا قرار وئرمیش دیر.^{۱۰۳۵}

1033 - Mehmet Emin Resulzade, Azerbaycan Cumhuriyeti, s. 119, 164-165.

1034 - Азиза Назарли, XI Красная Армия в Северном Азербайджане: оккупация, расправы, бесчинства, с. 60. Alıntı: М. Садыхлы, Ответ тебе даст история, Баку: Мутарджим, 1995, с.42.

1035 - Азиза Назарли, XI Красная Армия в Северном Азербайджане: оккупация, расправы, бесчинства, с. 61.

ایشغالین ایلیکین شوکو کئچر-کئچمز فاجعه نین حقیقی ماهیتی ایدینلاشماغا باشلادی. ۱۱-جی اوردونون آنادولویا یاردیما گنده جهیی حاقیندا بؤیوک یالان اوزه چیخدیقجا، رئرئسسیالارین میقیاسی گئیشلندیکجه، یئنی سووئت حاکمیتی نین غارت و قیرغین لاری درینلشدیکجه اینسانلار اؤلکه ده انقلابین دئییل، عادی ایشغالین اولدوغونو درک ائتمه یه باشلادیلار. بو آرادا آذربایجان اوردوسونون بعضی حیصه لری نین ترک سیلاح اندیلمه سی، دیگرلری نین کوماندا هئیتلری نین روسلار و اثرمنی لرله دییشدیریلمه سی هله تام داغیدیلما مییش میلی اوردو حیصه لرینده غضب یاراتماقدا ایدی. ایلیک سیلاحلی عصیان میلی اوردونون گنجه ده کی حیصه لرینده باشلادی. ۲۸ مای ایستقلال گونو عرفه سینده شهرده کی قیرمیزی اوردو حیصه سی ترک-سیلاح اندییدی. گنجه ده میلی حاکمیتین برپا اندییدیگی بیلدیریلدی. ۱۱-جی اوردو کوماندانلیغی اوستون قوه لری گنجه اوزرینه یئریدی، عصیانچی لاری محاصره یه آلدی. قوه لرین برابر اولمادیغی بیر شرایطده عصیان مغلوبیته محکوم ایدی. یئرلی اثرمنی لر ده اولجه بیطرف مؤوقعه قالمالارینا باخمایاراق، گوج نیستی نین قیرمیزی لارین خئیرینه دییشدیگینی گؤردوکده قونشولارینا خیانت ائدیله. عصیانچی لاری اونلار آرخادان ووردولار. عصیان قدارلیقلا یاتیریلدی. العسگر عسگروو-کنگرلینسکی نین یازدیغینا گؤره، ۱۳ مین دینج شهر اهالی سی محو اندییدی. ۱۳۳۶ گنجه عصیانیندان آز سونرا یون آییندا قاراباغ دا، زاقاتالادا، جاواد ماحالیندا، لنکران دا سیلاحلی عصیانلار اولدو. ۱۳۳۷ سونرا کی آی لاردا آیری-آیری یئرلرده سیلاحلی عصیانلار داوام

1036 - Алескер Аскеров-Кенгерлинский, Трагедия Азербайджана, с. 81.

۱۰۳۷ - قاراباغда کی عصیانا نوری پاشا باشچیلیق اندیددی. قیرمیزی اوردونون هوجومو نتیجه سینده گئری چکیلن آذربایجان اوردوسونون حیصه لری داغینیق شکیلده آزازی و سونرا گونئی آذربایجان اراضیسینی کئچیب تورکیه ده کی میلی موجاديله حرکاتینا قوشولدولار. آذربایجان اوردوسو حیصه لری اؤلکه نی ترک ائتدیکجه، «قیزیل اوردونون ظفر بوروشونون» واهیمه سی قارشیسیندا اون مین لرله اینسان آزازی کئچمک مجبوریتینده قالدی. جلیل محمدقولوزاده نین خانیمی حمیده جاوانشیر خاطره لرینده اؤزلرینین ده قوشولدوغو بو واهیمه لی قاچیشی بئله تصویر ائدی: «بیز ده عمومی آخینا قوشولوب جنوبا، آراز چایینا ساری گئیدریدیک. یوللار پیادا و یا آتلارلا، آرابالارلا یورد-یوواسیندان قاچان اوشاقلی-بؤیوکلو اهالی ایله دولو ایدی. قادینلارین چوخو آغلایر، سینه لرینه دؤبوردولر. کیشی لر بیرر گؤز لری آرخایا-باخا-عصبی حالدا مال-قارانی قووردولار.»

ائئدی. ۱۰۳۸ ممد امین رسولزاده «چاغداش آذربایجان تاریخی» اثرینده داخلیلی ایش لر کومیسساری باغیروون ۱۹۲۵-جی ایلده کی بیر راپورتوندا ۵۲-دن آرتیق عصیان حادثه سی نین اولدوغونو قئید ائدیر. ۱۰۳۹ میرزه بالا ممدزاده سووئت قایناق لارینا دایاناراق ۱۹۲۴-جو ایلده دک ۵۴ سیلاحلی عصیانین اولدوغونو بیلدیریر. ۱۰۴۰ احمد کاراجایا گوره، ۱۹۲۳-جو ایلده قدر ۵۳ دفعه، ایکینجی دنیا ساواشینا دک ایسه ۲۰۰-دن آرتیق سیلاحلی چیخیش اولموش دور. ۱۰۴۱ بو عصیان و سیلاحلی چیخیش لار حاضرلیقسیز باشلانمیش، عینی واختدا اولندا بئله آرالاریندا علاقه اولمامیش دیر. محض بو اوزدن ده العسگر عسگروو-کنگرلینسکی بو جور حاضرلیقسیز، پراکنده عصیان لارین ثمره وئرمه یه جه یینی، یالیز یئنی رئپرئسسیالار داغاسینا سبب اولاجاغینی بیلدیرمیشدی. ۱۰۴۲ ممد امین رسولزاده نین سووئت لره قارشلی عصیان لار مؤوضوعسونا مناسبتی ایسه فرقلی دیر: «بو عصیان لارین بیهوده [فایدا سیز] اولدوغونو و سلامات عمومی یه ضرر گتیردیگینی ادعا ائدیلر وار. فقط بو عصیان لار داها اولماسا ایدی، آذربایجان خالق، بیلیم هانسی واقعه لرده، کئندی ناموسونو مودافعه ائتمیش اولدوغونو اثبات ائده جکتی؟» ۱۰۴۳ بو

Həmidə Xanım Cavanşir, Xatirələrim, Ruscadan çevirən və nəşrə hazırlayan Mehriban Vəzir, Bakı: Apostrof, 2011, s. 204.

۱۰۳۸ - باخین:

Mehmet Emin Resulzade, Azərbaycan Cumhuriyeti, s. 115-119; Tadeusz Swietochowski, Russian Azerbaijan, 1905-1920. The Shaping of National Identity in a Muslim Community, p. 188-190; Audrey L. Altstadt, The Azerbaijani Turks: Power and Identity under Russian Rule, p. 110-112; А.Б.Кадисhev, Интервенция и гражданская война в Закавказье, Москва: Военное издательство, 1960, с. 292-311.

1039 - Məmməd Əmin Rəsulzadə, Əsrimizin Siyavuşu, Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı. Çağdaş Azərbaycan tarixi, Bakı: Gənclik, 1990, s. 93.

1040 - Mirza Bala Mehmet-zade, Milli Azərbaycan Hareketi. Milli Az. "Müsavət" Halk Fırkası Tarihi, s.213.

1041 - Ahmet Karaca, Azərbaycan'ın Yakın Tarihine Kısa Bir Bakış, Ankara: Azərbaycan Kültür Derneği yayınları, 1982, s. 20.

1042 - Алескер Аскеров-Кенгерлинский, Трагедия Азербайджана, с. 82.

1043 - Mehmet Emin Resulzade, Azərbaycan Cumhuriyeti, s. 117.

عصیانلارا مناسبت مسئلهسی سونرالار دا سیاسی مهاجرت داخیلینده مذاکره ائدیلمیش دیر. بورادا بیزیم بو مسئله ایله باغلی علاوه ائتمک ایسته دیگیمیز بیر گئچرک دیر: تأسفلر اولسون، ۱۰۰ ایل اول اولدوغو کیمی آذربایجان تورکلوگو بو دفعه ده متشکل قیادادا گئری چکیله، مغلوبیت دن سونرا دوغرو-دوزگون تاکتیکا قورا بیلمه دی.

حاکمیتین تحویلی نین ایکینجی بندین ایکینجی حیصه سی - اؤلکه نین اراضی بوتؤلوجلونون قورونماسی حاقیندا شرط ده تئزلیکله یاددان چیخدی. مباحثه لی اراضی لرله بیرلیکده ۱۱۴ مین کوادرات کیلومتر، آذربایجان حکومتی نین فاکتیک نظارت ائتدیگی ۹۶ مین کوادرات کیلومتر اراضینی تحویل آلان یئننی حاکمیت دؤورونده سووئت آذربایجان نین اراضی سی ۸۶ مین کوادرات کیلومتره دک کیچیلدی.

آپرئل ایشغالیندان ایکیجه گون سونرا آذربایجان س س ر خارجی ایش لر کومیسساری نین معاوینی میرزه داوود حسین اوو ائرمیستان حکومتینه (عینی زاماندا گورجوستانا) اولتیماتوم وئریب، ۳ گون عرضینده قاراباغ و زنگه زورو بوشالتماغی، اؤز سرحدلرینه چکیلمه یی و میللت لر آراسی موناقیشه لره سون قویماغی طلب ائتدی.^{۱۰۴۴} ائرمنی حکومتی حسین اووون اولتیماتومونو آلدیقدان درحال سونرا باکی یا دئییل، موسکویا مراجعت ائتدی، سونونجودان آذربایجانلا مباحثه لرین چؤزولمه سینده واسطه چی اولماسینی خواهش ائتدی. رس فرس ر خالق خارجی ایش لر کومیسساری نین معاوینی کاراخان (میللیتجه ائرمنی دیر) ایروان و باکی یا گؤندر دیگی تئلقرام لاردا سووئت روسیاسی نین بونا راضی اولدوغونو و «روس قیرمیزی اوردوسو» نون مباحثه لی اراضی لری توتاجاغینی بیلدیردی.^{۱۰۴۵} آنجاق تئزلیکله بللی اولدو کی، قیرمیزی اوردو ائرمنی لرین توتدوغو آذربایجان تورپاق لارینی آزاد ائتمک فیکرینده دئییل. چیچئرین قافقاز ایش لری اوزره فوق العاده کومیسسار اورجونیکیدزئییه گؤندر دیگی ۱۹۲۰-جی ایل ۲ یون تاریخلی تئلقرامیندا قئید ائدیردی: «آذربایجان حکومتینه بیلدیرین کی، بیز شوشا و جبرایلی توتماقلا

کیفایتلنمک ضرورتی قارشی سیندا قالمیشیق... باکی حکومتینه ناخچیوان و جولفانی ایندی توتماغین مومکون اولمادیغینی و حربی ایستاتوس-کوو ایله کیفیتلنمک مجبوریتینده قالماغین اویئکتیو سسبلرینی بیلدیرمه یی خواهش ائدیرم... باکی دا سیزین صاحب اولدوغونوز بؤیوک نفوذدان استفاده ائده رک آذربایجان حکومتی نین شرور-دره لیز اویئزدی نین دئییل، قاراباغ و زنگه زورون مباحثه لی اراضی اولدوغونو اعتراف ائتمه سینه نایل اولماغی خواهش ائدیریک.»^{۱۰۴۶} موسکوانین داشناک حکومتیله «کومپرومیس [سازش] الده ائتمک ایسته یی» نی بیلن اثرمنی لر اؤز مؤوقعینی سرتلشدیریب، حتی قازاخ قزاسیندا و باشقا یئرلرده بیر قدر ده ایره لی گنتدیلر. بئله بیر شرایطده، یولون ۱۰-دا آزرئوکومون صدری نریمانوو، رکپ قافقاز بوروسونون عضوو مدیوانی، آکپ م ک عضولری میکویان و نانیشویلی، ۱۱-جی اوردونون حربی-انقلاب شوراسی نین عضولری وئسنیک، لئواندووسکی و میخایلووون ایضاسی ایله رکپ م ک-سینا ماراقلی بیر تئلقرام گؤندریلدی. تئلقرامدا دئییلردی: «موسلمان کوتله سی گؤزله نیلمز دؤنوشو، سووئت حاکمیتی نین آذربایجانی کئچمیش سرحدلری داخیلینده ساخلایا بیلمه مه سینی خیانت، اثرمنی پرستلیک، یا دا سووئت حاکمیتی نین ضعیفلیگی حساب ائده جک... بیز قیرمیزی اوردونون حامیلیگینده اولان آذربایجانی اثرمنی و گورجولره پایلابان رذیل مخلوقا [УБЛЮДОК] چئویرمه مک، عکسینه، اونو گوجلو فؤوق المللی مرکز و شرقین سینفی انقلاب منبعینه چئویرمه مک مقصدیله مرکزی، قاراباغ و زنگه زور مسئله سینده ترددودلردن چکیندیریریک.»^{۱۰۴۷} اثرمنیستانلا دانشیق لاری آپارماق اوچون نریمانووون امری ایله آوقوستدا بیر نماینده هئیتی یارانندی. آذربایجان آدینا دانشیق لار آپاراجاق بو هئیته دوولاتوو، میکویان و لومینادزی (ایلک ایکی سی اثرمنی، اوچونجوسو گورجودور) داخیل ائدیلدی.^{۱۰۴۸}

اثرمنیستاندا قیرمیزی اوردونون نیزه سیله سووئت حاکمیتی قورولدوقدان

سونرا (۱۹۲۰-جی ایلین نو یابرین ۲۹-و) سووئت آذربایجانى نین «رذیل لیگی» داها دا آرتدی. اثرمنیستاندا «نویابر انقلابی نین» سحرى سى گونو آکپ سیاسى بوروسو و تشکیلات بوروسونون بیرگه ایجلا سیندا سووئت اثرمنیستانینا مناسبت مسئله سى مذاکره اولوندو. باشقا مسئله لرله یاناشی، یئنی اثرمنى حکومتینه بیاناتلا مراجعت ائتمک، سووئت اثرمنیستانى ایله سرحدلرین لغو ائدیلمه سى، زنگه زورون اثرمنیستانا وئريلمه سى، قاراباغین داغلیق حیصه سینه تعیین مقدرات حاقى وئريلمه سى، اثرمنیستانلا سارسيلماس حربى و تصروفات (او جمله دن نفت) بیرلیگی نین یارانماسى، اثرمنیستانا قارشى حربى عملیات لارین دایانديريلماسى قرارا آئیندی. بیاناتى اعلان ائتمک نریمانووا تاپشیریلدی. دئکابرین ۱-ده باكى سووئتى نین طنطنه لى ایجلا سیندا نریمانوو، اثرمنیستاندا سووئت حاکمیتى نین قورولماسى مناسبتیله مشهور بیاناتلا چیخیش ائتدی. بیاناتدا آذربایجان کومونیس تری نین گؤرکملی نماینده سى بیان ائتدی: «سووئت آذربایجانى... اعلان ائدی ر کی، ایندن بئله هئچ بیر اراضى مسئله سى ازلدن قونشو اولموش ایكى خالقین - اثرمنى لرین و موسلمان لارین [تورکلرین] بیر-بیری نین قانینى تۆکمه سى اوچون سبب اولایلمز؛ زنگه زور و ناخچیوان اوئزدلری سووئت اثرمنیستانى نین بؤلونمز اراضى سى دیر، داغلیق قاراباغین امکچى کندلی لرینه اؤز مقدراتینى تعیین ائتمک حاقى وئرلی ر، زنگه زور اراضى سینده بوتون حربى عملیات لار دایانديریلی ر، سووئت آذربایجانى نین قوشون لاری ایسه بورادان چیخاریلی ر. بوندان باشقا سووئت آذربایجانى توکنمز ثروت لری نین... قاپی لارینى سووئت اثرمنیستانى نین اوزونه گئنیش آچیر.»^{۱۰۴۹} آز سونرا آرتو کومون قرارى ایله سووئت اثرمنیستانینا ۴۰ سیسترن نفت و اوتوماشین یولا سالیندی. بوندان بیر نئچه گون سونرا ایسه باكى دان ۳۵ واقون ارزاق محصول لاری و ۵ واقون کتروسین گؤندریلدی.^{۱۰۵۰}

نریمانووون گورونمه میش سخاوتى هم اثرمنى لری، هم ده موسکوانى حدسیز ممنون ائتمیشدی. ائله همین گون - دئکابرین ۱-ده اورجونیکیدزى

1049 - Коммунист, 02.12.1920,

1050 - Дж. Б. Гулиев, Под знаменем ленинской национальной политики, с.124.

اثرمنی کومونیسست لیدئرلریندن نازارئتینا آذربایجان حکومتی نین بیاننامه سی باره ده معلوماتلا یاناشی، گؤز آیدینلیغی دا وئریشدی. نازارئتین دا جاوابیندا: «برکاللاه، آذربایجانلی لار»، - دئییه مطبوعاتدا چیغیرماغا باشلا یا جاغیق. [«Браво»] - دئییشدی. ۱۰۵۱ نازارئتین سئوینمه یه و سئوینجیدن باغیرماغا حاقی واردی، لاکین شاهانه هدیه نی «آذربایجانلی لار» دئییل، بونا هئچ بیر حاقی اولمایان نریمانوو و مسلکداش لاری وئریشدی.

باغیشلانان تورپاق لاردا - زنگه زوردا، گؤیچه ماحالیندا، شرور-دره له یزده مؤحکمله نن اثرمنی لر آز سونرا داغلیق قاراباغ مناسبتده نریمانوو و وعد ائتدیگی تعیین مقدرات حاقینی گئرچکلشدیرمک اوغروندا مبارزه یه باشلادیلار. آرتیق اثرمنی لرین «آغ ائتدیگینی» گؤرن و آذربایجانین هله تامامیله ازیلمه میش میلی قوه لری نین تضیقینه معروض قالان نریمانوو، مقاومت گؤستریمک مجبوریتینده قالدی. ۱۹۲۱-جی ایلین یولون ۴-ده رکپ م ک قافقاز بوروسوندا قاراباغ مسئله سی مذاکره یه چیخاریلدی. ایجلاسدا ۴ تکلیف سسه قویولوردو. بیرینجی تکلیفه - قاراباغی آذربایجان داخیلینده ساخلاماق - ۳ نفر (نریمانوو، ماخارادزی، نازارئتین) لئهینه، ۴ نفر (اورجونیکیدزی، میاسنیکوو، کیروو، فیقاتنئر) ایسه علیهینه سس وئردی. ایکینجی تکلیفه - بوتون قاراباغدا اثرمنی و موسلمان اهالی نین ایشتیراکیله پلئیسیتین کئچیریلمه سی - ۲ نفر (نریمانوو، ماخارادزی) لئهینه سس وئیر. اوچونجو تکلیفه - قاراباغین داغلیق حیصه سینی اثرمنیستانا قاتماق - ۴ نفر (اورجونیکیدزی، میاسنیکوو، فیقاتنئر، کیروو) لئهینه سسه وئیر. سونونجو، دؤردونجو تکلیفی - پلئیسیتین [رفراندوم] یالینز داغلیق قاراباغدا، یعنی اثرمنی لر آراسیندا کئچیریلمه سی ۵ نفر - اورجونیکیدزی، میاسنیکوو، فیقاتنئر، کیروو، نازارئتین مدافعه ائدیر. ایجلا سین پروتوکولونا نریمانووون خصوصی قئیدی ده علاوه ائدیلمه: آذربایجان اوچون قاراباغ مسئله سی خصوصی اؤنم کسب ائتدیگیندن اونون قطعی حلی رکپ م-یا بوراخیل سین. بو

مسئله نین رکب م ک-یا وئريلمه سی حاقیندا دا قافقاز بوروسو قرار وئریر. لاکین مسئله موسکویا اؤتورولمه دن او بیری گون، یولون ۵-ده یئنی دن قافقاز بوروسوندا مذاکره ائدیلیر. اورجونیکیدزی و نازارئیان یولداش لارین تکلیفیله اولکی ایجلاسین قرار یئنی دن مذاکره ائدیلیر. بو دفعه «موسلمان لار [تورک لر] و اثرمنی لر آراسیندا میللی صلح ضرورتینی، یوخاری و آشاغی قاراباغ آراسیندا اقتصادی علاقه لری، آذربایجانلا دایمی علاقه لرینی نظره آلاراق» داغلیق قاراباغین آذربایجان س س ر ترکیبینه ساخلانیلماسی، شوشا شهری مرکز اولماقلا اونا گئیش ایالت موختاریتی وئريلمه سی حاقیندا قرار قبول ائدیلیر. بو قرارا ۴ نفر لئهنه سس وئریر، ۳ نفر بیطرف قالیر. ۱۰۵۲ قاراباغین داغلیق حیصه سی نین آران حیصه سیندن، عمومیتله آذربایجان دان قوپاردیلاراق آیریجا ایستاتوس وئريلمه سی قرار ی خئیلی مدت ایجراسیز قالیر. یالنیز ۱۹۲۲-جی ایلین دنکابریندا آذربایجان س س ر سوونارکومونون ترکیبینه کیروو، کاراکوزوو و میرزابئیکیان دان عبارت قاراباغ دایر بیر مرکزی کومیسسیا یارادیلیر. ۱۰۵۳ ۱۹۲۳-جو ایلین ۷ یول تاریخینده ایسه آذربایجان م ی ک-نین قرار ی ایله «آذربایجان س س ر-ین ترکیبینه داغلیق قاراباغین اثرمنی حیصه سیندن خانکندی مرکز اولماقلا» موختار ویلایت یارادیلیر. ۱۰۵۴ موسکوا بو عملیات دان راضی قالمیشدی: آذربایجان اراضی سی پارامپارچا ائدیلمیش، زنگه زور پازی [گذرگاه] قوزئی آذربایجانلا تورکیه آراسیندا عضوی علاقه نی قیرمیش، آذربایجانی ایسته نیلن آندا سیاسی ثابتلیک دن چیخاران عامل - داغلیق قاراباغ موختاریتی عمله گلیمیش، ان واجیبی ایسه یکی سووئت رئسپوبلیکاسی و اونلارین خالقینی زامان-زامان بیر-بیری ایله ووروشدورماق اوچون مناسب سبب یارادیلمیشدی.

اثرمنستانین ادعا ائدیگی ناخچیوانا گلدیکده، اونون آذربایجانین ترکیبینه ساخلانیلماسی بیرباشا تورکیه نین خیدمتی سایلیمالی دیر. ۱۹۲۱-جی ایلین مارتیندا تورکیه ایله موسکوا آراسیندا امضالانمیش موسکوا باغلاشماسی نین

۱۰۵۲ - یئنه اورادا، ص. ۹۱-۹۲.

1053 - Бакинский рабочий, 20. 12. 1922.

1054 - К истории образования Нагорно-Карабахской Автономной Области Азербайджанской ССР. 1918-1925. Документы и материалы, с.152-153.

۳- جو ماده‌سینه اساساً ناخچیوان ویلایتی آذربایجانین ترکیب حیصّه‌سی اولاراق تانیردی. همین ایلین اوکتیابریندا امضالانمیش کارس موقاويله‌سی بیر داها ناخچیوانی آذربایجانین ترکیب حیصّه‌سی اعلان ائتدی. عینی زاماندا رس‌فسر و تورکییه ناخچیوانین آذربایجان داخیلینده موختار ایستاتوسونون قارانتورلاری اعلان ائدیلدیلر. ماراقلی دیر کی، آذربایجان بولشئوئیکلری آرتیق تورکییه‌یه آرخا چئورمه‌یه باشلامیشدی. ناخچیوان مسئله‌سی نین یئرلی اهالی نین و آذربایجانین خئیرینه حلّ ائدیلمه‌سیندن، داها دوغروسو، تورکییه ناخچیوانی آذربایجانین ایختیارینا وئردیکدن آزجا سونرا دوکتور رضا نور، تورکییه بؤیوک میللت مجلسی نین قپالی توپلاتتی سیندا سووئت آذربایجان نین یئرلی ایداره‌چی لری نین یئنی سرحدلر مسئله‌سینده مؤوقعینی بئله آنلادیردی: «بیزیمله» [هانسی مذاکره‌نی داها اول یایماق ایستیورسونوز؟ آذربایجان مسئله‌سی می، اثرمنی مسئله‌سی می؟] سوالی قارشی سیندا «نریمانوو دئدی کی؛ اوت ایلک اولاراق اثرمنی مسئله‌سینی حلّ ائتدیره‌جه‌ییز. یعنی اونو حمایه‌می ائده‌جکسینیز، دئدیم. نریمانوو دئدی کی؛ ایجابیندا اثرمنی لرله بیرله‌شیب سیزه قارشی جیدال [موباریزه] ائده‌جه‌ییز.» دوکتور رضا نور داوام ائدیر: «آذربایجان میللتی اوچ بوچوق میلیونلوق تورک خالقینی احتیوا ائدر و بونلار بیزیم گیی کونوشان بیر میللت دیر و منورلری واردیر، میللتینی حسّ ائتمیش بیر میللت دیر... فقط بونا رغماً بیر حکومت واردیر کی، او حکومت، اون، اون بئش کومیسسارین النده‌دیر و بونلارین دا قیرخ، اللی یارداقچی‌سی [دستیار] واردیر. شو تعبیری ده معذور گؤرونور کی بونلار روس‌لارین ان دنی [آلچاق] آلتلری دیر و روسان [داها چوخ] روس‌دورلار. بوتون عمل‌لری، بوتون ساییلاری روسیایا معطوف‌دور [باغلی‌دیر]. یعنی آذربایجان، دا روسیایا بی توتماق دیر. اگر بورادا روس‌لار اولماسالار بورانین خالق‌ی اونلارین هر بیرینی پارچالار و هر پارچاسینی دا بیر دالا [بوداغا] آسارلار.»^{۱۰۵}

۱۹۲۰- جی ایلین مایین ۷-ده امضالانمیش موقاويله‌یه اساساً سووئت روسیاسی گورجوستان دئموکراتیک رئیس‌پولیکاسینی تانیدی. موقاويله‌یه

علاوہدہ زاقاتالا و اونون اطرافی گورجوستانلا آذربایجان آراسیندا مباحثہلی اراضی اعلان ائدیلدی. بو اراضی نین طالعینی سووئت روسیاسی نمایندہسی نین صدرلیگیله آذربایجان و گورجوستان نمایندہلریندن عبارت قاریشیق کومیسسیا حل ائتمہلی ایدی. عینی شرطلر یونون ۱۲-دہ آذربایجان سسر-له گورجوستان دئموکراتیک رئیسوبلیکاسی آراسیندا باغلانمیش موقاویلہدہ دہ گؤستریلدی.^{۱۰۵۶} موقاویلہ ایضالاماسینا باخمایاراق، موسکوا گورجوستاندا «سوسیالیست انقلابی» نی حاضیرلاماق اوچون سووئت آذربایجانینداکی کومونیست رژیمدن استفادہ ائتدی. بو خیدمت لری موقابیلیندہ... سووئت آذربایجانلی اوللر مباحثہلی اراضی لری ساییلان بورچالی، تیفلیس و سیغناخ ماحال لاری نین باشدان-باشا تورکلرله مسکون اولان حیصہلریندن امتناع ائتدی.^{۱۰۵۷}

اراضی-انضباطی ایدارہچیلیک مسئلهلریندن دانیشارکن، باکی نین ایستاتوسو مسئله سینہ دہ قیساجا توخونماغا دیر. مسئله بوندادیر کی، ایلک اؤنجه باکی نی آذربایجان دان آیریپ، بیرباشا روسیایا باغلایماق ایستہ میشدیلر. سووئت حقوقچولاری و اقتصادچی لاری باکی نین آذربایجانین باشقا یئرلری ایله علاقه سی نین اولمادیغینی اساسلان دیرماغا چالیشمیشلار. ایستالینین بو مسئله ایله باغلی سؤیلہدیگی فیکیر - صنایع باکی سینی فؤودال-پاتریارخال آذربایجانلا قاریش دیرماق یانلیش دیر - اونلارین استناد ائتدی لری اساس دلیل ایدی. باکی نی آذربایجان دان آیریپ یا خصوصی ایستاتوسدا، یا دا روسیایا بیر اراضی سی کیمی اونا بیرلشدیرمک هانسی سا ملاحظہ لردن مومکون اولمادیقدا، باکی یا آذربایجان داخیلیندہ خصوصی ایستاتوس وئرمہ بی دوشوندولر. بوراداکی روس اہالی سی نین سایینی آرتیرماق اوچون ایستانبول دان اون مین روس موہاجیری بئله باکی یا کؤچورولدو.^{۱۰۵۸} میرزه بالا ممدزادہ یازیر کی، اعتراض لارا باخمایاراق

1056 - ARDA, fond 28, siyahı 1, iş 33, vərəq 58-59.

۱۰۵۷- ۷۱۹۱-۳۹۱-جو ایل لر آراسیندا آذربایجان-گرجستان مونسایبتلریندہ زاقاتالا ماحالینین رولو حاقیندا آیرینتیلی بیلگی آلماق اوچون باخین:

Şamil Rəhmanzadə, Azərbaycan-Gürcüstan münasibətlərində ərazi məsələləri, Bakı: Aspoliqraf, 2008.

1058 - Известия, 21.01.1937. Alıntı: Mirza Bala Mehmetzade, Milli Azer-

روس ایستتلا اوردوسونا سئچکی حاقی وئریلدی. یئنه روس چوخلوغو تأمین ائدیلمه یینجه، هر ۱۰۰ فھله و عسگره بیر، هر ۱۰۰۰ کندلی یه ده یئنه بیر نماینده حسابی ایله باکی سووئتینه سئچکی لرده روس چوخلوق یارادابیلیمیش اولدو. «بو صورتله روس ایداره سینه کئچن باکی سووئتی، آذربایجان ایچهریسینده بیر موختاریت شکلینی آلدی.»^{۱۰۹}

سووئت روسیاسی قوزئی آذربایجانی ایشغال ائدی، بورادا موستملکه رژیمی قورماقلا کیفایتلمه دی. سووئت دؤولتی نین رهبرلری نین بیر حیصه سی نین اینانجینا گؤره، سوسیالیزمین دنیا اوزره نؤوتی طنطنه لی یوروشو مظلوم موسلمان شرقینده کی میلی-آزادلیق حرکات لاری و آوروپا ایمپئریالیزمی نین بورادان قووولماسی نتیجه سینده باش وئره جکدی. اودور کی، سووئت آذربایجانی بو یوروشده پلاسدارم (استناد نقطه سی) رولونو اوینامالی ایدی. آذربایجان دان شرقه پنجره آچماق اوچون بورادا یارانمیش دؤولت قورومو اؤرنک اولمالی ایدی. ان آزیندان موستقیل، مظلوم لارین اؤرنک دؤولتی کیمی گؤرونمه لی ایدی. اؤنجه قونشو ائرمنیستان و گورجوستان «مسئله لری» چؤزولمه لی، داها سونرا اسکی چار روسیاسی سرحدلری خاریجینه چیخماق گرکدی. «دنیا سوسیالیست انقلابی» قارشی سیندا دوران بو بیرینجی پروبلئم (ئرمنیستان و گورجوستانین سووئتلشمه سی) آز واختدا، چوخ دا زورلوق چکلمه دن چؤزولدو. نؤوتی هدف ایران و تورکیه ایدی. نارکومناتس (خالق میللت لر کومیسسارلیغی نین) ایشچی سی سلطان قالیئو آدلی بیر بولشئویک ائله آچیقجا بیان ائدی: «آذربایجانین سووئتلشدیریلمه سی یاخین شرقده کومونیزمین اینکیشافیندا چوخ اؤنملی بیر آددیم دیر... بیز ایران داکی بریتانیالی لارین مؤوقعینه آذربایجان دان ضربه ائندیره بیلر، عربیستانا ال اوزادار و تورکیه ده کی انقلابی حرکاتی ایداره ائده بیلریک.»^{۱۰۶}

baycan Hareketi.Milli Az.Müsavat Halk Fırkası Tarihi, s. 210.

1059 - Mirza Bala Mehmetzade, Milli Azerbaycan Hareketi.Milli Az.Müsavat Halk Fırkası Tarihi, s. 210.

1060- Жизнь национальностей, 18:70 (1920).Alıntı: Tadeusz Swietochowski, Russia and Azerbaijan: A Borderland in Transition, New York: Columbia University Press, 1995, p. 104.

قیرمیزی اوردو باکی نی ایشغال ائتدی کدن در حال سونرا انزلی ده اولان اینگیلیس حربی حیصه لرینی دارماداغین ائتمک و دئییکین اوردوسونون حربی-دنیز قوه لری نین قالیق لارینی اله کئچیرمک حاقیندا امر آلدی. چیچترین ایران خاریجی ایش لر ناظیرینه نوتاسیندا گؤستریردی کی، بو امری یئرینه یئتیردی کدن سونرا سووئت قوشون لاری (بو سیرادان آذربایجان س س ر قوشون حیصه لری) ایران اراضی سینی ترک ائده جک لری. ۱۶۱ مایین ۱۸-ده انزلی اوزرینه غفلتاً باشلانمیش هوجوم نتیجه سینده بورادا اولان روس آغقواریاچی لارین ایختیاریندا کی حربی گمی لر و کوللی میقداردا حربی لوازیما ت اله کئچیریلدی. اینگیلیس لر رشته گئری چکیلدیلر. اوبیری یاندان ۷-جی شیروان پولکو [هنگی] آستارا شهریندن کئچیب، اردبیل شهرینی توتدو. وولقا-کاسپی دونانماسی کوماندانلیغی نین ولادیمیر لئینه گؤندر دیگی تئلقرامدا دئییلیردی: «ایکی ایل عرضینده خزر دنیزینده آغالیق ائدن آغقواریاچی دونانمین اسیر آینماسی ایله خزر سووئت دونانماسی قارشسی سیندا دوران دؤبوش وظیفه سی یئرینه یئتیریلدی. بو گوندن اعتباراً روسیا و آذربایجان سووئت دونانمالاری خزر دنیزی نین واحد و تام حاکمیتلی صاحب لری دیر لر. رئیسپولیکانین اوره یینه نئفت آخینینی هئچ بیر تهلوکه تهدید ائتمیر. سو نقلیاتی اوچون یارارلی بوتون سیلاحلی گمی لر تعجیلی اولاراق ترک-سلاح ائدیله جک و باکی دان هشرخانا ایشله یین نئفت دونانماسینا او یغونلاشدیر یاجاق دیر.»^{۱۰۶۲}

انزلی عملیاتی سونا چاتدیقدان سونرا قیرمیزی اوردو ایران دان چیخمادی، میرزه کوچک خانین باشچیلیغی ایله گیلاندا ۱۹۱۷-جی ایلدن آلوولانمیش جنگلی لر حرکاتینا یاردیم ائتمه یه باشلادی. جنگلی لر حرکاتسی اینگیلیس ایمپئریالیزمی و اؤلکه ده شاه مطلقیتینه قارشسی یؤنلیمیشدی. قیرمیزی اوردو

1061 - ARDA, fond 28, siyahı 1, iş 148, vərəq 4-4a; Советско-иранские отношения в договорах, конвенциях и соглашениях, с. 73.

۱۰۶۲ - آیینتی:

Şövkət Tağıyeva, Nəsb Nəsbzadə, 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan-İran münasibətləri və "Azadistan" məsələsi, Vilayət Quliyev və b. (red. heyəti), Azərbaycan Demokratik Respublikası Tarix, ictimai-siyasi və ədəbi-mədəni həyat, Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1992, s. 71.

حیصه‌لری نین جنگلی حرکاتی ایله بیرلشمه‌سی، اینگیلیس قوشون‌لاری نین رشتی ترک ائتمه‌سیندن سونرا یول آییندا گیلان سووئت رئسپوبلیکاسی اعلان ائدیلدی. خالق کومیسسارلاری سووئتی و ایران قیرمیزی اوردوسو یارادیلدی. آنجاق چوخ کئچمه‌دن اورجونیکیدزی و ایستالینین خئیر-دعاسی ایله حرکت ائدن آبوکوو کیمی آوانتوریسست [ماجراجو] تپلر گیلاندا اؤزباشینالیق ائتمه‌یه، یئرلی اهالی‌یه دیوان توتماغا باشلادیلار. حرکاتین رهبری میرزه کوچک خان و باشقا ساغلام قوه‌لر بو یاراماز حرکت‌لره مقاومت گؤسترمه‌یه چالیشدیلار. میرزه کوچک خان ۱۹۲۰-جی ایل آوقوستون ۱-ده مدیوانی‌یه مکتوبوندا اونا مراجعتله یازیردی: «سوسیالیزم آدی ایله سیز بیزه مناسبتده یالنیز نیکولایین چار اوردوسو، یا دا اینگیلیس کاپیتالیست‌لری نین حربی قوه‌لرینه یاراشان حرکت‌لره یول وئردینیز.» بو جور حرکت‌لرین داوام ائدیگی بیر شرایطده میرزه کوچک خان اؤز اعتراضینی مدیوانی‌یه گؤندریدیگی ایکینجی مکتوبدا بئله ایفاده ائدیردی: «سیزین یولداش‌لارینیز غارت، زور و قتل‌لری کوممونیزم و مظلوم‌لاری مدافعه ساییرسا، اوندا شاهسئونلر یوز ایلدیر کی، عینی ایش‌لری گوردوک‌لریندن، گرک اونلاری دا کوممونیست حساب ائده‌سینیز.» میرزه کوچک خانین ولادیمیر لئنینه، حیدر خان عمی اوغلونا، مدیوانی‌یه تکرار یازدیگی شیکایت دولو مکتوب‌لار تأثیرسیز قالیمیش، گیلاندا یارادیلیمیش سووئت رئسپوبلیکاسی نین بعضی خادیم‌لری نین نالاییق حرکت‌لری کوتله‌لرین اوندان اوز دؤنדרمه‌سینه نهدن اولموشدو.^{۱۰۶۳}

بئله بیر شرایطده گیلان سووئت رئسپوبلیکاسی قوشون‌لاری زنجانا دوغرو ایره‌لیلهدی، خیابانی ایله ایش بیرلیگی یاراتماغی تکلیف ائدیله. آنجاق خیابانی «ایرانی، ایرانلی لار آزاد ائتمه‌لی دیرلر» پرنسیپینه اویغون اولاراق بو تکلیفی رد ائتدی و بونونلا گیلان سووئت رئسپوبلیکاسی قوشون‌لاری نین گونئی آذربایجان ایچهری‌لرینه دوغرو ایره‌لیله‌مه‌سی نین قارشسی آییندی. بوندان باشقا، خیابانی گونئی آذربایجانین قوزئی‌ینده یئرلشمیش عابباس قولو بی شادلینسکی نین آتلی دسته‌لری نین، ائله‌جه ده مصطفی کمالین کؤمک تکلیفینی ده رد ائتدی. بو موضوع‌یا ۱۵-

جی بؤلمهده قایداجاغیق. بورادا یالینز ایکی قئیدله کیفایتلنک. جنگلی حرکتیندان رسمی تهرانا قارشی تضييق واسطه سی کیمی استفاده ائدن سووئت روسیاسی، ۱۹۲۱-جی ایلین فئورالیندا گذشتلی و غیر برابر سووئت-ایران موقاويله سینی ایضالادی. بو، اوزون اون ایل لر عرضینده ایراندا سول، ائله جه کومونیست حرکتا قارشی تأثیرلی تهمت کیمی استفاده ائدیلهدی. گیلانین سووئتلشدیریلمه سی و خیابانی یه گؤستریلن تضييقین باشقا، داهای حساس نتیجه سی ده اولدو. ایرانین اراضی بوتؤولوگونه ائدیلهن قصد یوزایلین باش لاریندان گوجلنمکده اولان پان-ایرانیزم (ایرانین بیرلیگی) جریانین گوجلنمه سینه و ایدئولوژی بیتکینلیگینه تکان اولدو. پان-ایرانیزمین بیر قولو کیمی کسروی چیلیک یارانیدی. زامانیندا بو حساس مسئله رسولزاده نین ده دقتینی چکمیش دیر. او، آذربایجان اوردوسونو قصد ائده رک یازیردی: «...بیر قیسم قیطعاتی موقابیل انقلابچی [عکس-انقلابچی] دئییه داغیتیمیش، گئریده قالان موجودونو دا آذربایجان اختلالینی متعاقب [سونرا] بولشئویکلر طرفیندن ایران اوزرینه یاپیلان تجاوزه سفرینه گؤندرمیشلردی. بو صورتله بولشئویکلر هم آذربایجان اوردوسونو ایتلاف ائدیور [داغیدیر]، هم ده رشت و انزلی ده یاپدیقلاری وقایعی [حادثه نی] آذربایجانلی الیه ایجرا ائتمک صورتیه بو ایکی دینداش میللت آراسیندا ابدی بیر نیفاق و اوچوروم آچماق ایستیوردو.»^{۱۰۶}

میرسئید سولطانقالی ئوین ایفاده ائتدیگی «تورکییه ده کی انقلابی حرکتی ایداره ائتمک» آرزوسونو میلی موجدایله حرکتی نین رهبرلیگی سووئتلرین گؤزونده قویدو. سووئتلرله آنتی-ایمپئریالیزم پلاتفورماسیندا آنلاشان مصطفی کمال و سیلاحداشلاری اونلاردان مادی و حربی یاردیم آلمالارینا باخمی اراق، کومونیزمین تورکییه یه اویمایا جاغینی اساس آلاق روسیانین باکی دا فورمالاشدیردیگی و ترابزوندا ساحله چیخاردیگی ایلك کومونیست دئسانتی ائله اوراداجا لغو ائتدی. بو حادثه یوخاریدا آدی چکیلیمیش موسکوا و کارس موقاويله لری نین امضالانماسینا، آنکارا-موسکوا مناسبت لری نین برابر حقوقلو مناسبت لر مجراسیندا ایره لیه مه سینه مانع اولمادی.

بولشئویک انقلابی نین شرق اؤلکه لرینه ایخراجی ایشینده یئنه «موسستقیل سووئت آذربایجانی» ندان استفاده ائتمکله ۱۹۲۰-جی ایلین سنئتیارین ۱-۸-ده باکی دا توپلانمیش شرق خالق لاری نین بیرینجی قورولتایینا خصوصی اهمیت وئریلدی. بورادا شرق اؤلکه لری ایله یاناشی غرب دن ده کومونیست حرکاتین نماینده لری ایشتیراک ائیدردی. بو قورولتای بیان اولونموش رسمی مقصدلرله (شرق اؤلکه لرینده میلی-آزادلیق حرکات لاری نین دسدکلنمه سی) یاناشی، قونشو اؤلکه لره تضییق گؤسترتمک، ائله جه ده اینگیلتره ایله داوام ائدن دانشیق لاردا علاوه تأثیر واسطه سی الده ائتمک مقصدی داشیییردی. ۱۰۶۵

«موسستقیل آذربایجان» گورونتوسو خارجیجی ایش لرله مشغول اولان اورقانیین اولماسینی گرکدیریردی. آذربایجان س س ر خ ک س-نین ترکیبینده خالق خارجیجی ایش لر کومیسسارلیغی واردی. اونون ایلك باشچی سی خ ک س صدری نین اوزو نریمانوو ایدی. بیر نئچه گوندن سونرا بو وظیفه یه موسکوا، میرزه داوود حسین اووو تعیین ائتدی. اونون امریله جمهوریت دؤنمی نین خارجیجی ایش لر ناظیرلیگی لغو ائدیلدی، رس فس ر خالق خارجیجی ایش لر کومیسسارلیغی نین نومونه سینده و سونونجونون کیچیکدیلیمیش مودئلینده یئنی اورقان قورولدو. باشقا اورقانلار کیمی اونون دا موسستقیل ناظیرلیک ایستاتوسو یوخ ایدی، بوتون مسئله لرده موسکوواداکی کومیسسارلیغا تابع ایدی. کومیسسارین معاوینی آندرئیئو سوی آدلی بیر گلمه تعیین ائدیلمیشدی. آز کئچمه میش آذربایجانین خارجیجی اؤلکه لرده کی نماینده لیک لری، ائله جه ده خارجیجی اؤلکه لرین باکی داکسی نماینده لیک لری بیر-بیری نین دالینجا قاپانندی. بو یاریمچیق حالی ایله بو

۱۰۶۵ - باخین:

Первый съезд народов Востока. Стенографический отчет. Баку. 1-7 сентября 1920 г. Петроград, 1920;

انور پاشا دا بو قورولتایین ایشینه قاتیلیمیش، آنجاق اوندان چوخ ناراضی قالیمیش. او، قورولتای نماینده لرینین بیرینه موباحیثه زامانی دئییمیش: «عننته گله سینیز سیز کوونیستلر ایدئیالارینیزلا بیرلیکده. منی سیزینله باغلیان هئچ نه یوخدور. من میللت اوچون ایشله میشم و ایشله بیرم.»

ARDA, fond 28, siyahı 1, iş 210, vərəq 8.

کومیسسارلیق ۱۹۲۲-جی ایلین آوقوستونادک مؤوجود اولدو. بوندان سونرا پروتوکل و باشقا اهمیتسیز مسئلهلری حل ائتمک اوچون خکس یانیندا کیچیک کاتیبلیک یارانندی. تا ۱۹۴۴-جو ایله دک «موسستقل» آذربایجان سسر-ین خاریجی علاقه لرینی بو کاتیبلیک واسطه سیله رس فرس/ سسری خاریجی ایشلر کومیسسارلیغی/ناظیرلیگی حیاتا کئچیردی. همین ایل ایستالین قرار وئردی کی، «متفق» رئیسوبلیکلاردا ایریجا خاریجی ایشلر ناظیرلیکلری نین اولماسی تبلیغات باخیمیندان گرکلی دیر. «آذربایجان سسر خاریجی ایشلر ناظیرلیگی» کیمی طمطراقلی آد داشیماسینا باخمایارق، بورادا بیر نئچه نفر ایشله بیر، اونلار دا آز اهمیتلی تکنیکی ایشلرله مشغول ایدیلر. باکی دالینیز ایران و ایراقین محدود سایدا امکداشی اولان باش کونسوللوغو واردی.

بئله لیکله، گؤزدن کئچیردیگیمیز آز سایدا فاکتلار دا گؤستیر کی، سووت روسیاسی قوزئی آذربایجانسی ۱۹۲۰-جی ایلین آپرئلینده نامردجه سینه ایشغال ائتدی؛ روس اوردوسو رسمی یالانچی تبلیغاتا رغماً، آنادولونون ایمدادینا گئتمه دی، گونئی قافقازین ایشغالینی تاماملاماغا گیریشدی. آذربایجاندا قورولان ایشغال رژییمی حاکمیتین تحویلی زامانی سؤز وئریلن شرطلردن ایکنیجی سینه - آذربایجانین موسستقل سووت دؤولتی اولماسی وعدینه عمل ائدیلمه دی؛ آذربایجان سسر قورولدوغو ایلك گوندن، مؤوجود اولدوغو ۷۱ ایل عرضینده بیر گون بئله روسیادان موسستقل اولمادی. باشقا بیر شرطه - آذربایجان اوردوسو اولدوغو کیمی قالیب بوراخیلما یا جاق - ده عمل ائدیلمه دی. جومهوریت دؤنمی دؤولت آداملارینا قارشى ایشغالین ایلك گونوندن کوتله وی و قدار دؤولت تئرورو باشلاندى. آذربایجان سسر دئییلن قوروم داشیدییی آدا باخمایارق، مؤوجود اولدوغو دؤور عرضینده آذربایجان تورکلرینه یاد رژییم اولدو.

سووت تپیلی میللت - «آذربایجان خالقی»

۱۹۲۰-۱۹۸۰-جی ایل لرده - سووت دؤنمینده آذربایجان تورکلوگونون حیاتی توتالیتار حاکمیتین تام کونترولو آلتیندا کئچدی. بو کونترول بعضی دؤورلرده آرتدی، بعضاً آزالدی، آنجاق کومونیست حاکمیتی نین کاراکتری بو کونترولون یوخ اولماسینا هئچ زامان ایجازه وئرمه دی. حتی تام امینلیکله دئمک اولار - بو کونترول چار روسیاسی نین موستملکه حاکمیتینه نسبتاً دفعه لرله گوجلو اولدو. میللی حیات، یا میللت قوروجولوغو اصلینده سووت لرین معین ائدیگی شرطلر داخیلینده و اونلارین معین ائدیجی تأثیری آلتیندا بیر اوناپلیکدن اوپیرسینه کئچدی. داها دقیقی - میللت قوروجولوغونو رژییم ایسته دیگی یؤنه یؤنلتمه یه چالیشدی و بونا دا خئیلی درجه ده نایل اولایلدی. میللت یارادیجی عامل لرین هامی سی سووت دؤولتی نین تام نظارتی آلتیندا «حرکت ائتمه لی اولدو». اونا گؤره ده بو بؤلمه ده سووت رژییمی نین تورکلویه مناسبتده یورتدوگو سیاستین آنا خطرلینی ییغجام شکیلده اله آماغی او یغون گؤردوک. اؤنجه دن بیلدیرک کی، میللتین سوسیال-سینفی ایستروکتور و دئموقرافیاسی، میللی کیملیک، میللی مدنیت، دینی ساحه ده، اقتصادی حیاتدا رژیمین سیاستینه داها آرتیق دقت یئتیرمه یه چالیشاجاغیق. میللت قوروجولوغونون ان حساس مسئله لریندن بیری - رسمی تاریخ کونسپتی نین مضمونونا دا اؤزل یئر آیرماغی لازیم بیلدیک.

سووت دؤورونده آذربایجان اهالی سی نین سوسیال-سینفی ایستروکتوروندا دیشیکلیک لر مسئله سیندن باشلایاق. آپرئل ایشغالیندان سونرا یئنی رژیمین رپرئسسیالاری حاقیندا یوخاریدا سؤز ائتمیشدیک. ۱۹۲۰-جی ایل لرین باش لاریندا جمهوریت دؤنمی نین سیاست آداملاری نین، آذربایجان اوردوسونون ضابط و عسگرلری نین، یئنی رژیمین «ظفر یوروشونه» دیره نن مین لرحه اینسانین محو ائدیلمه سی حاقیندا بعضی فاکت لاری اوخوجونون دقتینه چاتدیردیق. آنجاق رپرئسسیالار بو طبقه لرین میقیاسینی آشمیش، اصلینده سووت رژییمی نین آیریلماز اؤزلیگینه چئوریلیمیش، بعضاً شیددتلنیمیش، بعضاً سنگیمیش دیر. دیره نیشین

وسعتیندن آسیلی اولاراق حتی ایستالینین اولوموندن (۱۹۵۳) سونرا بئله رپرئسسیالار سوروب گئتمیش دیر.

ایستالینیزمین دئمونتاژیندان سونرا سووئت تبلیغاتی بو رپرئسسیالاری ژوزئف ایستالینین پارانویک شخصی کیفیتلری ایله ایضاح ائتمه یه چالیشمیش، اونو «شخصیته پرستیش» حادثه سی ایله محدودلاشدیرمیش، کوتله وی رپرئسسیالارین سووئت-کوممونیست دؤولتچیلیگینه خاص اولمادیغینی ادعا ائتمیش دیر. حال بوکی خاریجی کوممونیست اولکه لرین دئمک اولار هامی سیندا بو و یا باشقا سویه ده خالقا قارشی کوتله وی جزا تدبیرلری نین داواملی اولاراق تطبیق ائدیلمه سی بو تئزیسین گئچرک حیاتی عکس ائتدیرمه دیگی نین گؤستریجی سی دیر. اوسته لیک، سووئت تاریخینده ایستالیندن اول ده، سونرا دا کوتله وی و فردی رپرئسسیالارین اولماسی سووئت حاکمیتی نین ماهیتینده رپرئسسیالارین یئر آلدیغینی گؤسترمله دیر. ایلک بولشئویک لیدرلری نین هامی سی - ولادیمیر لئنین، لئو تروتسکی، ژوزئف ایستالین، نیکولای بوخارین، قریقوری زینوویو، لئو کامنئو و باشقالاری - کوتله وی تئرورو ضروری تأثیر واسطه سی سایمیش، اونو حتی وصف ائتمیشلر. لئنین «انقلاب او زامان بیر شئیه دیر کی، اؤزونو مدافعه ائده بیلسین» تئزسی بیر چوخ کوممونیست ایدئولوگون استناد ائتدیگی فیکیر ایدی. سووئت رژیمی نین کشفی اولان حبس دوشرگه لری نین (کونسلانگلرلین) لئنین امری ایله تشکیلی و محض اونون نفوذونون زیروه ده اولدوغو دؤورده دؤولت تئرورونون آپاریلدیغی تاریخی فاکت دیر. ممد امین رسولزاده ایستالینین هله ۱۹۲۰- جی ایله کوتله وی تئرورون تامامیله ضروری واسطه اولدوغونا ایناندیغینی بیلدیریر. او یازیر کی، ایستالین اونونلا صحبتینده تاریخده قدارلیغی ایله آد چیخارمیش مودحیش ایوانی (ایوان قروزینینی) اؤرنک دؤولت آدامی سایدیغینی گیزلتمه میس، «بیر دؤولتین آنجاق تئرورون ایشلندیگی مئتودلارلا یارادیلا بیله جه یینه ایناندیغیندا» اصرار ائتمیش دیر. ۳۰ ایل سووئت دؤولتی نین باشیندا دورموش بو دیکتاتور، گله جک اوچون پلانلارینی اورتایا قویوردو: «بیز تربیه ائتمک اوچون خالقا کوتله حالیندا تعلیم

وئرهجه ییک، بو تعلیماتیمیزا آسانلیقلا اویمالاری اوچون اونلاری لازیم گلسه کوتله حالیندا جزالاندیراجاغیق.»^{۱۰۶۶} داها سونرالار دؤولت تئرورونو اساسلانديرماق اوچون ایستالین «سوسیالیزم قوروجولوغو پروئسئینده سینفی مبارزه نین گئیشلمه سی» نظریه سینى ایره لی سوردو.^{۱۰۶۷}

سووت آذربایجانیندا دؤولت تئرورونون ایلك دالغاسی، دئییلدیگی کیمی، ایشغاللا بیرلیکده گلدی. بو دالغانین نه واخت گئری چکیلدیگی و اجتماعی حیاتدا امن-آمانلیغین، سوسیال-سینفی باریشین نه زمان یاراندیغی دا پروبلئماتیک مسئله دیر. باشقا سؤزله، سووتلر زامانی دؤولت تئرورو حادثه سینى دؤورلره بؤلکم بئله چتین دیر.^{۱۰۶۸} بیزجه، بو رپرئسسسیالارا تکان وئرمیش آیری-آیری عامل لردن بحث ائتمک داها دوغرو اولاییلر. بو عامل لر آراسیندا ایشغال رژیمی نین آذربایجاندا لابودن [ناچاراً] مقاومتله قارشیلاناجاغی حاقیندا احتمالی حساس یئر توتور. آذربایجان دان اول کئچدیگی اوکرینا، قوزئی قافقاز کیمی اؤلکه لرده قیرمیزی اوردو مقاومتله راست گلیمیش، یئرلرده میلی دؤولتلری ازمیش، مین لرله اینسانین قانی باهاسینا بورالاردا سووت حاکمیتینی تحمیل ائتمیشدی. محض بئله بیر پئرسپئکتیوه - مقاومتله حاضیر اولان یئنی ایشغال رژیمی آزرئوکومون صدری نریمانوو و عضولری علی حیدر قارایئوو، میرزه داوود حسین اوو، موسابی اوو، حمید سولطانوو، آیموو و داداش بونیا دزاده نین ایضاسی ایله ائله بیرینجی گون، آپریلین ۲۸-ده اهالییه عنوانلانمیش مراجعتده تهیدید ائیدردی: «گله جک فهله-کندلی آذربایجانین، بؤیوک یولون قاباغینی کسمیش هئچ بیر کسه مرحمت اولمایاجاق. انقلاب کومیته سی یئنی قورولوشون

1066 - Məmməd Əmin Rəsulzadə, Stalinlə ixtilal xatirələri, Bakı: Elm, 1991, s. 40.

1067 - İosif Vassarionoviç Stalin, Leninizm məsələləri, Bakı, 1953, s. 284-293.

۱۰۶۸ - ۲۹۱-۱۴-جی ایل لرده آذربایجاندا «دؤولت ترورو» حادثه سینى اودری آلتستات اوچ دؤوره بؤلور: ۲۹۱-جی ایل لرین باش لاری، ۲۹۱-جی ایل لرین ایکینجی یاریسیندان ۳۹۱-جو ایل لرین باش لاری و ۳۹۱-جو ایل لرین ایکینجی یاریسیندان ۱۴۹۱-جی ایله قدرکی دؤور. باخین:

Audrey Altstadt, The Azerbaijani Turks. Power and Identity under Russian Rule, pp. 131-132.

دوشمن لرینه گذشته گنتمک و اونلارلا یومشاق رفتار ائتمک کیمی مناسبتی اؤزونه روا گؤرمه یه جک. انقلاب فیرتیناسیندا دوغموش گنج آذربایجان سووئت رئیسولیکاسینا قارشی جینایتکار جاسینا ال قالدیرمیش هر کس، قیام، فیتنه کارلیق، قولدورلسوق و تالانچیلیق اوچون هله مؤحکملنمه میش قایدا- قانوندان استفاده ائتمه یه جرأت ائدن لر، یئنی قایدا-قانونلا مبارزه یه داوام ائدن یا بو مبارزه یه باشلایان بوتون خالق دوشمن لری آمانسیز جاسینا یئر اوزوندن سیلینه جک لر.»^{۱۰۶۹}

ایشغال دان آز سونرا آذربایجان دا باشلانان عصیان لار کوتله وی رئیئرسیالار اوچون بهانه اولدو. بو عصیان لاری یاتیرتماق اوچون ۱۱-جی اوردو گورجوستان سرحدلریندن گئری چکیلدی، حتی روسیادان یئنی حربی حیصه لر گتیریلدی. مخالف سیاسی پارتیالارین داوام ائدن فعالیتینی هئچ جور قبول ائده بیلمه یین یئنی حاکمیت اونلارا قارشی دا جبهه آچدی. حربی کوممونیزم سیاستی نین طلب لرینه او یغون اولاراق کندلی ده اولان محصول آرتیغینی مصادره ائدن ایشغال اوردوسونون حرکت لری مختلف فورمادا (بو سیرادان سیلاحلی) ناراضیلیق یارادیر، بو دا اونلارا قارشی اوردونون رئیئرسیالارینا سبب اولوردو. یئنی کوممونیست رژیمی بورژوازی، خان-بی طبقه سینه قارشی ساده جه اولاراق ساواش آچدی، بو طبقه لرین «قانونی حالال اعلان ائدی.» کوللکتیو تصروفات لارین یارانماسی کامپانیا سیندا (کوللکتیولشمه دؤورونده) مادی جهت دن آز-چوخ تأمیناتی اولان هر بیر

۱۰۶۹ - بو کوبود و کؤنتؤی سندین اوریژینالی بئله دیر:

“Всем же, кто станет поперек великого пути, предстоящего рабоче-крестьянскому Азербайджану, пощады не будет. Революционный комитет не может позволить себе роскоши уступчивого и мягкого обращения с врагами нового строя. Всякий поднявший преступную руку против молодой рождающейся в революционной буре Азербайджанской Советской республики, каждый, кто посмеет воспользоваться неокрепшем еще порядком для смуты, провокации, разбоя, грабежа и мародерства, все враги народа, продолжающие или начинающие борьбу с новым порядком, будут безжалостно сметены с лица земли.”
Интернациональная помощь XI Армии в борьбе за победу Советской власти в Азербайджане. Документы и материалы. 1920-1921 гг., с. 31.

کندلی «قولچوماق» (روسجاسی «کولاک») اعلان ائدیلدی و کوتله‌وی صورتده رپرنسسیایا معروض قالدی. یئنی رژیتم اسکی اوخوموش طبقه‌نی، ائله‌جه ده روحانی‌لری اؤزونه یاد و دوشمن ساییب، اونو کوتله‌وی رپرنسسیایا معروض قویدو. دونیا تاریخینده «بؤیوک تئررور» حادثه‌سی کیمی مشهور اولان بو کوتله‌وی رپرنسسیالارین غیر عادیلیگی هم ده اوندا ایدی کی، تئررور ماشینی بیر قدر سونرا بو رژیتمی یارادان‌لارین اؤزلرینی بئله محو ائتمه‌یه باشلادی. بیر سؤزله، سووئت رژیتمینه یاد اولان‌لار، حتی اونون یاردیجی‌لاریندان بیر حیصه‌سی دوشمن ساییلدی و تئررورا معروض قالدی.

سووئت قایناق‌لاریندا کوتله‌وی رپرنسسیا قوربان‌لاری نین عمومی سایینی گیزله‌دیلمه‌سی و س‌س‌ری-نین چؤکمه‌سیندن سونرا بو ماتریال‌لارین تام آچیلما‌ماسی سببیدن سووئت رپرنسسیالارینین میقیاسینی دقیق معین ائتمک ده باشقا بیر پروبلئم‌دیر. بعضی معلومات‌لارا گؤره، ۱۹۲۰-جی ایلین آپریلیندن ۱۹۲۱-جی ایلین آقوستونادک اولان دؤورده آذربایجاندا «قیرمیزی تئررور» ون ۴۸ مین قوربانی اولموش دور.^{۱۰۷۰} باشقا بیر معلوماتا گؤره، آذربایجاندا بولشئویک حاکمیتی نین ایلک ایکی ایلی عرضینده ۸۰-۹۰ مین آدام محو ائدیلمیش دیر.^{۱۰۷۱} بیر باشقا قاینقادا ایسه تکجه ۱۹۳۷-۱۹۳۸-جی ایل‌لرده میر جعفر باغیروون امری ایله ۷۰ مین آدامین محو ائدیلدیگی بیلدیریلیر. بونلارین دا ۲۹ مین نفری ضیالی طبقه‌سینه عاید ایمیش.^{۱۰۷۲} تاریخچی مجید کاتبلی‌یه گؤره، ۱۹۳۷-جی ایله آذربایجاندا ۲۹ مین نفر خالق دوشمنی کیمی گولله‌نمیش، یا دا سیبیره گؤندریلمیش دیر. یئنه همین ۱۹۳۷-ده تکجه خزر گمیچیلیگی ایداره‌سیندن

1070 - V. Çıraçzadə, İstiqlal yollarında: tarixi oçerklər, Bakı: Azərənəşr, 1992, s. 81. Alıntı: Азиза Назарли, XI Красная Армия в Северном Азербайджане: оккупация, расправы, бесчинства, с. 48.

1071 - K. Şükürov, 'Azərbaycanda demoqrafik vəziyyət', Kitablar aləmində, 1990, N 1-2, s.86.

1072- Молодежь Азербайджана, 06.05.1988, Alıntı: Аслан Атакишиев, История Азербайджанского Государственного Университета, Баку: Издательство Азербайджанского Университета, 1989, с. 186.

۲۰۰ رهبر ایشچی، ۱۹ گمی کاپیتانی حبس ائدیلیمیشدی. ۱۰۷۳ رئرئسسیا مسئله لرینی آراشدیرمیش، اؤزو ده اونون شاهیدی اولموش مورتوز صادیقوو یازییر کی، «ان جزئی حسابلامالارا گؤره، ۳۰-۴۰-جی ایل لرده آزی ۲۵۰ مین آذربایجانلی جزا تدبیرلری نین آجی سینی-آغری سینی دادمیش دیر.» ۱۰۷۴ باشقا بیر قاینق ۱۹۳۷-۱۹۳۸-جی ایل لرده آذربایجان دا ۱۲۰ مین آدمین رئرئسسیا قوربان گئتدیگینی بیلدیریر. رئرئسسیانین میقیاسینا گؤره، آذربایجان و گورجوستان یالیز اوکراینان گئریده قالیمیش، قالان یئرلره نسبتاً بورادا وضعیت داها بر باد اولوب. ۱۰۷۵

سووت دؤورونده «قیرمیزی تئرورون» آذربایجان دا قوربان لاری نین سایى حاقیندا بو گون دوغرو-دوزگون رقم وئرمک مومکون دئییل دیر. بو رقم نه زامانسا دقیقله شه جک. اما الده اولان تخمین لر بئله رئرئسسیالارین میقیاسی حاقیندا تصور یارادیر. بو تصورون دولغونلاشماسی اوچون اونو دا علاوه ائدک کی، ۱۹۲۰-جی ایشغال ایلینده آذربایجان س س-ر-ین عمومی اهالی سی جمعی ۱۹۵۲،۰ مین نفر، ۱۹۳۹-جو ایلده ایسه ۳۲۰۵،۲ مین نفر ایدی. ۱۰۷۶ رئرئسسیا معروض قالان لارین اکثریتی نین ضیالی-اوخوموش طبقه دن اولماسینی گؤز اونونه گتیرمیش اولساق، سووت تئرورونون تورکلوگون فیزیکی و ایئتئلکتوال [فکری] گوجونو ان آزی خیلى ضعيفلتدیگی نتیجه سینه گلیمیش اولوروق. بو رئرئسسیالار آذربایجانین سوسیال-سینی ایستروکتوروندا دا اونملی دیشیکلیگه سبب اولدو. دئییلن لری سیراسی ایله داها گئیش اله آماغا چالیشاق.

یئرلی ایداره چیلیک مسئله لرینده یئنی سووت ایمپریاسی نین اسکی چار روسیاسی ایله اورتاق طرف لری اولماسی ایله یاناشی، او، بعضی

1073- Məcid Katibli, '30-cu illərin faciəsi', Osman Mirzəyev (tərtibçi), "Ağ ləkələr" silinir, Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1991, s. 16.

1074 - Murtuz Sadiqov, 'Mən özüm şahidəm', Osman Mirzəyev (tərtibçi), "Ağ ləkələr" silinir, s.48.

1075 - Audrey Altstadt, The Azerbaijani Turks. Power and Identity under Russian Rule, p. 150.

1076 - К.В.Мамедов, Демографическое развитие в Азербайджанской ССР, Баку: Госплан АзССР, 1980, с. 13-14.

فرقلی یتیلک‌لر ده گتیردی. اگر ۱۰۰ ایل اول رومانوولار روسیاسی موسلمان آذربایجانین ایداره اولونماسیندا یئرلی یوکسک سوسیال طبقه‌لرین نماینده‌لری نین خیدمتیندن استفاده ائتمه‌یه احتیاج دویمور، اونلاری ایداره‌چیلیکدن اوزاق توتوردوسا و بو سیاستین ده نتیجه‌سینده حاکم روسیا ایله مظلوم آذربایجانلی باغلایان یئرلی سوسیال طبقه یارانمادیسا، یتنی بولشئویک روسیاسی نسبتاً فرقلی سیاست یوروتدو.

یوخاریدا دا دئییلدیگی کیمی، آذربایجانین ایداره ائدیلمه‌سی مسئله‌سینده بیرینجی درجه‌لی رولو ۱۱-جی اوردو اوینایردی. آز سونرا مرکزدن گؤندریلن ائمیسسارلار [فرستاده‌لر] یئرلی ایداره‌چی‌لرین ایشینه قاریشیر، «موسستقیل آذربایجانین» ایداره‌سینی ایسته‌دی‌ک‌لری ایستیقامته یؤنلده بیلیردی‌لر. یتنه ده یوخاریدا تثبیت ائدیلمه‌سی اوزره، بیر مدت سونرا آنایاسایا گؤره یئرلرده ناظیرلیک‌لرین اکثریتی مرکزده‌کی ناظیرلیک‌لرین یئرلی ایداره‌لری ایستاتوسونا گتیریلدی. دقت طلب ائدیلمه‌سی یتیلک بودور کی، بولشئویک روسیاسی بیان ائدیلمه‌سی مظلوم خالق‌لارا تعیین مقدرات حاقی و موسستقیل سووئت رئسپوبلیک‌لاری و عدینه اویغون اولاراق گؤرونوشده حاکمیتین باشیندا یئرلی خالقین نماینده‌لری نین دوردوغو تصورونو یاراتماغا چالیشدی. محض اونا گؤره ده آذربایجان انقلاب کومیته‌سی نین بوتون عضولری یئرلی خالقین نماینده‌لریندن - تورک‌لردن عبارت اولدو.^{۱۰۷} حال‌بوکی گئچک دوروم گؤرونوگوندن فرقلی ایدی. آذربایجانین ایداره ائدیلمه‌سینده ایشغال اوردوسو، مرکزدن گؤندریلن ائمیسسارلار و مرکزی ایداره اورقان‌لارینی گؤسترمله یاناشی، بو عاملی ده خصوصی وورغولایاق کی، اصلینده آذربایجانین ایداره ائدیلمه‌سی نین باشیندا رک(ب)پ قافقاز دیار کومیته‌سی نین کاتیبی سئرقو اورجونیک‌دزی دوروردو. سووئت دؤولتی نین باشچی سی لئنین بو میسسیانی رسمی شکیلده

۱۰۷۷- یالنیز عابید آلیموو (۱۸۹۱-۱۹۳۹) تاتار ایدی. رسول‌زاده، آرزئو کومون عضوو، سونرا ایسه سوونار کومون صدری اولموش غضنفر موسی‌بی‌ووون، ائله‌جه ده میک صدری صمد آغامالی اوغلونون میلیتی نین تورک اولماسینا شوبهه ایله یاناشیر: «...ایکیسی ده تورکچه آدلارینی بیله یازماکتان آجیز، تامامیله روس هارسینا ماغلوپ و میلیت نوکته نظریندن پئک شوپهه‌لی آدم‌لار دیر.»

محض اونا تاپشیرمیشدی. بیر نئچه ایل سونرا بو حقیقتی درک ائدن آزرئوکومون صدری نریمانوو اوغلونا یازدیغی بیتمه‌میش مکتوب-وصیتده بئله ایضاح ائتمیش دیر: «هر دفعه درک ائندنه کی، سنی حاکمیته قابیلیتین اوچون دئییل، مجبورن [یئرلی خالقین نماینده‌سی اولدوغون اوچون] تعیین ائتمیش لر، اوندا سن دایم ویجدان عذابسی چکه‌جکسن، اؤز منلیگینی تکجه کوتله قارشسییندا دئییل، هابئله اؤز قارشیندا دا ایتیره‌جکسن. سنین دونیاگؤرووشونده کی سونراکی پوزولما محض بورادان باشلا یا جاق دیر.»^{۱۰۷۸} هله‌لیک ایسه ۱۹۲۰ و ۱۹۲۱-جی ایل‌لرده روسیاین تعیین ائدیگی سؤزده «آذربایجان لیدئری» سووئتلرین بو «مجبوریتینی» آنالیا بیلیمیر، گاه لئنینه شیکایت ائدیر، گاه دا اؤزونو لیدئر اولاراق تصدیق ائتدیرمک اوچون طرفدارلاری ایله بیرلیکده پئرسپئکتیوسیز مبارزه‌یه گیریشیردی. نریمانوو هله سووئت رهبرلیگی نین اونو نییه سؤزده، گورونوشده «لیدئر» کیمی تقدیم ائدیگینی باشا دوشمور، اونا وئریلمیش رول‌دان خبری بئله یوخدور. بؤیوک احتماللا او عؤمرنون سونونادک ژوزئف ایستالینین و سووئت دؤولتی نین باشچی لاری نین اونون بوینونا بیچدیکلری رول‌دان خبری اولمامیش دیر. ایستالین یازیردی کی، نریمانوو «بیزیم اوچون سیاست یئریتمه‌یه گؤره دئییل، بایراق، دئکوراسیا کیمی لازیم دیر.» ایستالینه گؤره، بو دئکوراسیا رولو اوچون او، «اوغون گلن چوخ‌سایلی موسلمان‌لاردان بیریدیر. اونون گئنیش سیاسی پئرسپئکتیوی نین اولماماسی ائله بیر فاجعه دئییل دیر. آخی، سیاستی او دئییل، مرکزی کومیتته و خاربیجی ایش‌لر کومیسسارلیغی حیاتا کئچیره‌جک. نریمانوو بایراق کیمی لازیم دیر... نریمانووون اوزاق شرقی تانیماماسی، اونون یاشلی اولماسی و مسئله‌لری گئج منیمسه‌مه‌سی کیمی فیکیرلره اعتراض ائدیرم. منیم اوچون بونلارین هئچ بیر حل ائدیجی اهمیتی یوخ‌دور، چونکی من هئچ واخت فیکیرلشمیرم کی، نریمانوو شرق سیاستینه رهبرلیک ائده‌جک، تکرار ائدیرم، او منیم اوچون یالینیز بایراق دیر، دئکوراسیادیر.»^{۱۰۷۹}

1078 - Nəriman Nərimanov, Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair (İ.V.Stalinə məktub), Bakı: Azərnəşr, 1992, s.66.

۱۰۷۹ - آلینتی:

Cəmil Həsənli, Sovet dövründə Azərbaycanın xarici siyasəti (1920-1939),

سئرقو اورجونیکیدزی و مرکزین باشقا نمایندهلری نریمانوو و طرفدارلاری نین «گؤرونوکلری کیمی اولمالارینا» ایمکان وئرمه مک اوچون آذربایجان حاکمیتینده تمثیل اولونانلاری قروپلارا بؤلکمک و اونلاری بیر-بیرینه قارشی چئویرمک کیمی کلاسیک اصولدان استفاده ائتدیلر. نریمانوو و طرفدارلارینا (سلطان مجید افندیوو، موختار حاجییوو، میربشیر قاسیموو، حمید سولطانوو، مؤحسون قدیرلی، تیمور علیوو و ب.) قارشی «سوللار» دئییلن بیر قروپ رهبر شخصی قویدولار. بو «سوللار» روح الله آخوندوو، سارکیس دانئیلیان، آناستاس میکویان، میرزه داوود حسین اوو، لثوون میرزویان، حبیب جیبوو، سئمیون قوتین، میخیل کاخیانی، و آسیلی یئقوروو، رحیم حسین اوو، مصطفی قولیوو کیمی کومونیست رهبرلر داخیل ایدی. سونونجولار نریمانوو قروپونو («ساغ لاری») آذربایجانین ماراقلارینی اوستون توتماقدا، میللتچیلیکده اتهام ائدیردیلر. ایستالین، تروتسکی و رادئکه عنوانانمیش، آنجاق چوخ سونرالار، یالیز ۱۹۹۰-جی ایلده اوزه چیخاریلیمیش مشهور شیکایت مکتوبوندا نریمانوو، «سوللاری» گؤز اؤنونه گتیره رک یازیردی: «بو عنصرلار بیزی میللتچیلیکده، مختلف تمایولرده، ثباتسیزلیقدا، سئپاراتیزمه و ی.آ. گوناھلاندریردیلار. چوخ تأسف کی، مرکز بو عنصرلارین سؤزونو ائشیتیمیش و ایندی ده ائشیدیر. بیزیم یئگانه چیخیش یولوموز قالیر: یا تاکتیکامیزی دوزگون سایماغی و نتیجهده، بیزه تام اعتماد گؤستریلمه سینی طلب ائتمک، یا دا صحنه دن چکیلیمک، یعنی مسئول وظیفه لر توتمایب کوتله لر آراسیندا مدنیتچی لر صیفتیله ایشله مک.»^{۱۰۸۰} آذربایجانین سووئتلشمه سینی اونون گله جه یی نین قارانتیاسی سایان نریمانوو، بو مکتوبوندا اؤلکه سی نین دوشدوگو فاجعه نی بئله اؤزتله ییر: «منیم ذره قدر ده شوبه هم یوخدور کی، سئرقو و ایستالین سیماسیندا آک پ م، بیز تورکلره اعتبار ائتمیر و آذربایجانین طالعینی ائرنی داشناکلارینا تاپشیریر.»^{۱۰۸۱} قافقازین جانیشینی سئرقو اورجونیکیدزی،

Bakı: Adiloğlu, 2012, s. 23-24.

1080 - Nəriman Nərimanov, Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair (İ.V.Stalinə məktub), s. 47.

۱۰۸۱- یئنه اورادا، ص. ۰۶. باکی نین ایداره اولونماسیندا، آک(پ) باکی کومیتته سینده (بئکا- دا) ارمنی میللتیندن اولان رهبرلین رولو باره ده نریمانووون فیکری مشهور دور: «میرزویاندان سونرا بئکا-نین کاتیبی سرکیس اولور، سرکیسدن سونرا ایسه میرزویان. چوخ گومان کی،

نریمانووون «آرتیق هئچ نه یه یارامادیغیندا» اصرار ائتمیش، اونون آذربایجان دان اوزاقلاشدیریلماسینا - اول تیفلیسده زاقافقازیا فئدئراسیاسی نین اوچ تمثیلچی هم صدریندن بیر، داها سونرا ایسه موسکوادا س س ر اتفاقی می-ک-نین دؤرد تمثیلچی هم صدریندن بیر و وظیفه سینه گؤندریلمه سینه نایل اولموشدو. «شرقین لئنینی» ۱۹۲۵-جی ایلین مارتیندا وفات ائتدی. رسمی معلوماتا گؤره، اولوم سببی اورک توتماسی اولدو. سونرالار اونون زهرلندیگی وئرسیاسی دا ایره لی سورولدو. بلکه ده سهولرینی آنلادیغیندان قهریندن اولموشدو.

نریمانوو بو شیکایتنامه سینه ۱۹۲۴-جو ایلین مایین ۲۷-ده کی علاوه ده اک(ب)پ-نین کاتیبی ایوب خانبوداقووو «فیریلداقچی»، «سئرقونون آدامی» آدلاندیریر. حال بوکی خانبوداقووو نریمانووو «حددن آرتیق آچیق فعالیت گؤستره مه یه» چاغیریمیش، او (نریمانوو) ایسه «منیم پارتیادان گیزلی هئچ بیر سیرریم یوخدور و گله جکده ده بئله حرکت ائده جه ایم» دئییمیش. شیکایتنامه دن آنلاشیلیر کی، نریمانوو، آذربایجاندا آرتیق چوخ سس-کوی یاراتمیش «خانبوداقووو ایشی» ندن خبردار ایمیش. خانبوداقووون «آذربایجاندا میلی مسئله اوزره ۱۲-جی قورولتای طرفیندن قویولان ایشین یوزده بیر ده حیاتا کئچیریلمه ییب» ادعاسی اوزرینده قیسا جا دورماغا دیر.

۱۹۲۳-جو ایلین آپرئلینده رک(ب)پ-نین ۱۲-جی قورولتاییندا باشقا مسئله لرله یاناشی، میلی مسئله ده مذاکره ائدیلدی. گورجو نماینده لری نین تأکید ایله قورولتایدا ایشتیراک ائتمه یین خسته لئنین «میللت لر، یا موختاریت لر مسئله سی حاقیندا» مکتوبوندا گؤستریلن پرنسیپلر مذاکره ائدیلدی. سووئت اولکه سینده کی خالق لار آراسیندا کئچمیشدن قالما تصروفات و مدنی غیر برابرلیگین لغو ائدیلمه سی ضرورتی، روس شووینیزی و یئرلی میللتچیلیک قالیقلارینا قارشى مبارزه حاقیندا قرار وئردی. گورجو نماینده لر قافقازدا دؤولت حیاتی نین افراط مرکزلاشدیریلمه سینه یؤنلمیش

میرزوبانندان سونرا کاسپاروو اولاجاق و ای.آ. یئنه اورادا، ص. ۱۳. ۸۱۹۱-جی ایلین ماییندا باکینی «بین الملل شهره» چئوریمک ایسته یین ارمنی میلی شوراسی نین تکلیفی ایله توتوشدورماق اولار.

اورجونیکیدزئ-ایستالین خطینسی کسکین تنقید ائندی لر، بو سیرادان زاقافازیا فئدراسیاسی نین یارادیلماسینی سهو آدیم سایدیلا. مذاکره لرده ایشتیراک ائدن لر میلی-تمایولچولرین مؤوعینسی سرت تنقید ائتدی لر. بونونلا بئله بو قورولتایین قرارلاری سووئت رئزیمینی قبول ائتمک و اونونلا امکداشلیق ائتمک موقابیلینده، میللت لره اؤز مدینیتینی اینکیشاف ائتدیرمک، اؤز دیل لرینی سربست ایشلتمک و تکمیللشدیرمک، اؤز رئیسپوبلیکالاریندا یئرلی کادرلاری یئرلشدیریب، اونلاردان استفاده ائتمک حاق لارینا ضمانت وئیردی. محض بو قورولتای دان سونرا کورئینزاسیا (یئرلشدیرمه) سیاستی حاقیندا دانیشلماغا باشلاندى. بو یئنی سیاست خطینه گؤره، پارتیا سیرالاری و حکومت دایره لرینده یئرلی لره ساده جه اولاراق یوکسک وظیفه لر توتماق یئتمیردی، اونلار داها بؤیوک ایش لرین گؤرولمه سینه جلب ائدیله جک لردی. یئرلی دیل لرین و مدینت لرین ایستاتوسونون روس دیلی و مدینیتی ایله برابرلشدیریلمه سی ده نظرده توتولوردو.

آک(ب)پ م ک کاتیبی ایوب خانبوداقوو قورولتایین بو قرارلاریندان هوس لنه رک آشاغی-یوخاری بیر ایلدن سونرا «باکینسکی رابوچی قزئینده (۲۷ آپریل ۱۹۲۴)» (میلی مسئله یه دایر) باشلیق لی بیر مقاله چاپ ائتدیردی. بو مقاله ده مؤلف گؤستریردی: «۱۲-جی پارتیا قورولتای نین قرارلارینی دوزگون حیاتا کئچیرمک اوچون سؤزون اصل معناسیندا اونلارا حؤرمت ائتمک لازیم دیر. عکس حالدا بیز روس میللتی نین آیری میللت لرین اوزرینده آغالیق ائتمه سینه یول وئیریک.» رسولزاده یه گؤره، خانبوداقووون طلب لری بونلاردان عبارت ایدی: «۱. بوندان سونرا موسکوا آذربایجانین داخیلی ایش لرینه قاریشما یاجاق. ۲. یئرلی کومونیس ت لری ساده جه یوخاری دان تعیین اولونان کاتیب لرله رهبر لرین ایداره سینده و یالینز اونلارین موشاویر لری رولوندا گؤرمک فیکری و عادتیندن واز کئچیله جک. ۳. آذربایجان میللتی اؤز-اؤزونو ایداره ائتمک چاغینا چاتمیش ایکن، موسکوالی ایداره چی لر، یئرلی لرین مستقیل اولاراق چالیشمالارینا انگل اولور و بو چالیشمایا «یئرلی میللتچیلیک» دامغاسی وورور. بونا قطع ی اولاراق سون قویولاجاق. ۴. ایشچی بیرلیک لری، کووپرئتیولری و دیگر

دؤولت مؤسسەلری سؤزدە دئییل، گئرحکدن تورکلشیدیریلەجک. ۵. آذربایجانى روسیادان گتیریلیمیش کؤچکونلرلە مسکون ائتمک ایستەین سووئت حکومتی نین مسکونلاشدیرما سیاستینە سون قویولاجاق. ۶. جنوبی قافقاز رئیسپوبلیکالاریندا میللی مدنیتلرین اینکیشافینی ساغلاماق اوچون جنوبی قافقاز رئیسپوبلیکالاری فئدئراسیاسی نین تشکیلاتی اساسی ایله قانونو دیشەجک.» ۱۰۸۲

خانبوداقوون بو تئزیس لری آذربایجان سیاسی ائلیتیندە هیجان یاراتدی. موسکوا درحال حرکتە کئچیب، بو ائففئکتکی اولدورمە یە چالیشدی. موسکوانین ائمیسساری سئرگئی کیروو خانبوداقوون مقاله سیندەکی تئزیس لری پارتیا کونفرانسی و قورولتایی نین مذاکرە سینە چیخارتدی. روح الله آخوندوو، میرزویان، کیروو، قارایئو، میرزە داوود حسین اوو کیمی کوممونیست لیدئرلر خانبوداقوون تئزیس لرینە قارشى چیخیب، اونو میللتچیلیک و شووینیزمدە گوناھلانیدیردیلار. خانبوداقوو و اونون آزسایلی طرفدارلاری بو تئزیس لرین مدافعە سینە قالمالارینا باخمایاراق، اونلار سوسدورولدو. خانبوداقوو گؤزدن سالیندی، سونرا ایسە گوللە لندی ۱۰۸۳. (۱۹۳۸)

ایوب خانبوداقوو «ایشیندن» سونرا دا میللتچیلیک، آنتی-پارتیا قروپلاشمالاری، سابوتاژ [خرابکاری]، پان-تورانچیلیق، پان-ایسلامیزمە قارشى «ایفشاکامپانیالاری» آپاریلیر، آک(ب)پ سیرالاری بو تیپلی «عنصرلاردان» تمیزلە نیردی. ۱۹۲۷-جی ایلین نو یابریندا آک-پ-نین سککیزینجی قورولتایینداکی چیخیشینى سلطان مجید افندیئو «آنتی-پارتیا قروپو»-نون فعالیتی نین ایفشاکامپانیالاریندە حصر ائتدی، «لئنین میللی سیاستی» ایله راضی اولمایانلارین پارتیادان قوولماسینا چاغیردی. بئک-۱-نین کاتیبی سارکیسین فعالیتی کسکین تنقید اولوندو. ۱۹۳۳-جو ایلدن سونرا بو

1082 - Məmməd Əmin Rəsulzadə, Əsrimizin Siyavuşu, Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı. Çağdaş Azərbaycan tarixi, Bakı: Gənclik, 1990, s.95.

۱۰۸۳ - آیرینتیلی بیلگی اوچون باخین:

Rəna Bayramova, Azərbaycan rəhbərliyində ixtilaf lar və daxili çəkişmələr (1920-1925-ci illər), Bakı: Elm, s.152-167.

ایفشا کامپانیالارینا ۳۰ ایلدن آرتیق دؤور عرضینده آزکپ-نین بیرینجی کاتیبی اولموش میر جعفر باغیروون اوزو باشچیلیق ائتدی.^{۱۰۸۴} آذربایجاندا میلی تمامیلچولولگون (اوکلونون) تظاهر فورمالاری اولان «نریمانوچولوق» («نریمانوشینا») و «خانبوداقوچولوغا» («خانبوداقوشینا»), میلیتچیلیگه، موساواتچیلیغا، پان-تورکیزمه، پان-ایسلامیزمه و ب. «ضررلی مئیل لره» قارشی مبارزه کامپانیالاری آپاریلدی. آنجاق بو مبارزه یئرلی کومونیست لیدرلرین اؤزلرینی سووئت رپرئسسیالاریندان قورویا بیلمه‌دی. ۱۹۳۷-۱۹۳۸-جی ایل لرین «بؤیوک تئرورو» اونلاردان دا یان کئچمه‌دی. ۱۹۳۷ اۆلکی لردن خئیلی فرقلی ایدی. ۲۰-جی ایل لرده رپرئسسیا طرفلری آز-چوخ درجه‌ده بللی ایدی؛ بو رپرئسسیالاری ایشغال اوردوسو و اونون «بئشینجی کولونو» آپاریردی. آنجاق ۱۹۳۷-ده قارداش قارداشی، اوشاقلار و الیدین لرینی، آتالار اوشاقلارینی، طلبه لر معلم لرینی و عکسینه چوغولاییردی لار. هئچ کس اوزونو گونده حس اتمیردی. حتی رپرئسسیا ائدن طرف بئله گوون حسینه مالیک دئییلدی.

رسولزاده چاغداش آذربایجان تاریخی آدلی اثرینده بو حادثه‌نی آراشدیرمیش دیر. او یازیردی کی، آذربایجانین سووئتلشدیریلدیگی ایلک گوندن باشلایاراق موساواتچیلیق و پان-تورانیزمه قارشی آمانسیز مبارزه آپارمیش روح‌الله آخوندوون اوزو نه قریب کی «پان-تورکیزمین زهرلی بیر نماینده‌سی و موساوات پارتیاسی نین زاوللی بیر آگنتی» اتهامی ایله موحاکیمه ائدیلدی. موساواتچی «تورکییه آگنتله‌تینی» اوزه چیخارماغی اوزو اوچون بؤیوک بیر هونر سایان علی حیدر قارایئو نه حکمتسه محض «موساوات پارتیاسی و بین‌الخالق فاشیزمین سویسوز بیر اوشاغی» کیمی ایفشا ۱۰۸۴ - چارلز وان دئر لیو حاقلی اولاراق یازیر کی، «اؤز خالقینین بو جلالدی» ۴۴۹۱- جو ایلده «بیر آذربایجانلی کیمی حرکت ائتدی.» آذربایجان خالقینی قزاقستانا کؤچورمک حاقیندا ایستالینین امری ایله اوزله‌شن باغیروو، فداکار جاسینا یالواریش لاری ایله بو امرین تاخیره سالینماسینا نایل اول بیلدی. آنجاق او باشقا دئپورتاسییا امرینین قارشیسینی آلا بیلمه‌دی. ۸۴۹۱-جی ایلده میکویانین تاکیدیله ۰۰۲-مین آذربایجانلی ارمنستاندان آذربایجانا کؤچورولدو. اونلارین یئرینه ایسه خاریجدن، اساساً ایران و تورکیه‌دن گتیریلیمیش ۰۶-مین ارمنی موهاجیر یئرلشدیریلدی.

Charles van der Leeuw, *Azerbaijan. A Quest for Identity. A Short History*, Richmond Surrey: Curzon Press, 2000, p. 128.

اندیلدی. آذربایجان انقلاب کومیتەسی نین عضوو، گنجە عصیانى واختى مین لرله ساکینین اولومونده بیرباشا ایشتیراک ائتمیش فوق العاده کومیسسار حمید سولطانوو محض «سلاحلی عصیان قوهلری نین باشچی سی» اتهامی ایله اولوم جزاسینا محکوم اندیلدی. ۱۰۸۵ سلطان مجید افندیوو، داداش زاده، حسین رحیموو، چینگیز ایلدیریم، داداش بونیات زاده، میرزه داوود حسین اوو، مصطفی قولیئوو، قزنفەر موسابى اوو، حسن سفروو، خلفه حسین اوو و ب. پارتیا و دؤولت خادیم لری مختلف اتهام لارلا توتولوب اعداما محکوم اندیلدیلر. ۱۰۸۶ بو خادیم لری ن سووئت حاکمیتی قارشى سینداکی خیدمت لری بئله نظره آلینمادی، اونلارین دئمک اولار هامی سی زیندان لاردا دهشتلی ایشکنجه لره معروض قالدیلار. ۱۰۸۷

سو. ای. ک. پ. م. ک. سیاسی بروسونون ۲ یون ۱۹۴۷-جی ایل «تامامله مخفی» قریغلی ک. آ/س س ۱۱۳ خ ک (۰۰۳) ۴۷ سالیلی دیرئکتیوی پارتیا و دؤولت ایثارخیا سیندا [سلسله مراتب] یوکسک وظیفه توتموش طبقه نین فورمالاشماسینا وئردیگی اؤنمی گؤستریر. ۱۰۸۸ بو سندده نومئکالاتورائین فورمالاشماسی نین اساس پرینسپلریندن بیرى نین یوکسک وظیفه توتماق اوچون بوروکراتین خصوصی خیدمت اورقان لاریندا ایش تجروبه سی نین اولماسی ضرورتی دیر. توتدوغو وظیفه دن آسیلی اولمایارق همین شخص بو اورقان لارلا سونرالار دا امکد اشلیق ائتمک زوروندا ایدی. بو سند 1085- Məmməd Əmin Rəsulzadə, Əsrimizin Siyavuşu, Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı. Çağdaş Azərbaycan tarixi, s. 101-102.

۱۰۸۶ - باخین:

Audrey Altstadt, *The Azerbaijani Turks. Power and Identity under Russian Rule*, pp. 141-148; Азиза Назарли, *XI Красная Армия в Северном Азербайджане: оккупация, расправы, бесчинства*, с.110-120.

۱۰۸۷ - غضنفر موسی بیووو محبسده او قدر دؤیوب اینجیدیلر میش کی، کامئرا قاپیسی آچیلاندا قاچیب دمیر چارپایی آلتینا سیغینیر میش.

Ramiz Haşımoğlu, *Söndürülən çıraqlar, Osman Mirzəyev (tərtibçi), "Ağ ləkələr"* silinir, s. 29.

1088 - Elməddin Əlibəyzadə, *Azərbaycanşünaslığa giriş*, Bakı: Ozan, 2010, s.11; *Kommunizmi ifşa edən sənəd, XXI Əsr*, 08.04.1995; Məmməd xan Əzizxanlı, *Kommunistlər-vətəndaşlarını girovluqda saxlayanlar*, Muxalifət.az, 26.02.2015.

نومئنکلاتورا عضونون قانون قارشی سیندا برابریک پرنسیپیندن یان کچهرک کونکرئت کاستایا [طبقه‌یه] منسوییتینی تثبیت ائدیر. بورادا دئییلیر کی، «پارتیانین تعیین ائتدیگی رهبرلر ایشیمیزه زیان وورارسا و یا رهبرلر آراسیندا ناراضیلیق دوغورارسا، اونلاری محکمه مسؤولیتینه جلب ائتمک اولماز. اونلار کوبود سهو بوراخارسا، وظیفه‌دن آزاد ائتمه‌لی، او یغون و یا داها یوکسک وظیفه‌یه تعیین ائتمه‌لی. ان پیس حالدا اونلاری هانسی سا رهبر وظیفه‌یه نظرده توتماق و کادر احتیاطلارینا داخل ائتمک لازیم‌دیر.»

۱۹۳۷-۱۹۳۸-جی ایل لر «بؤیوک تئرورون» آذربایجان اوچون باشقا بیر منفی نتیجه‌سی ده اولدو. اوزو، آتاسی، یا باباسی گونئی آذربایجان‌دان کؤچوب، باکی نئفت صنایعسینده، یا کند تصروفاتیندا چالیشمیش ۱۰۰ میندن آرتیق شخص سووئت آذربایجانیندان سورگون ائیلدی. اونلارین گؤتوره بیلمه‌دیک‌لری مال‌لار مصادره ائیلدی. ۱۹۳۷-جی ایلین دئکابریندان ۱۹۳۸-جی ایلین مارتی آراسیندا، باکی قزئت‌لری نین قئید ائتدیگی کیمی، «بی‌نسیبلر کاروانی» ایران سرحدینه دوغرو یول آلماقدا ایدی. مین‌لرله آدام یولداجا کئچیندی.^{۱۰۸۹} بو سورگون آذربایجان تورکونون ایکی حیصه‌سی آراسیندا عضوو علاقه‌نین ضعیف‌لدیلمه‌سی دئمک ایدی. ۱۹۴۶-جی ایلده ۱۰ میندن آرتیق اهالی نین یئنی دن قوزئی آذربایجانا کؤچو بو ایتکی نین یئرینی دولدورا بیلمه‌دی.

«خالق‌لارین آتاسی» کیملیگی وئرلیمیش بؤیوک دیکتاتور ایستالینین ۱۹۵۳-جو ایلین مارتیندا اولومو سووئت دؤولتی نین و جمعیتی نین حیاتینا یئنی‌لشمه ایمکان‌لاری گتیردی. آز سونرا سووئت رئرئسسیا آپاراتی نین بلاواسطه باشیندا دورموش لاورئنتتی بئریانین حبسی و محکمه‌سیندن سونرا اونون یاخین موتفیقی و دوستو باغیروو دا حبس ائیلدی و استنطاقا وئریلدی. ۱۹۳۳-جو ایلدن سونرا آذربایجانین آغالیق ائتمیش میر جعفر باغیروو اثراسی باشا چاتدی. ۱۹۵۶-جی ایلین مارت آییندا آزکپ بیرینجی کاتبی و ناظیرلر سووئتی نین صدری میر جعفر باغیرووون و یوکسک

وظیفه‌لر توتموش آغاسلیم آتاکیشیئو (۱۹۰۳-۱۹۷۰)، خورئن قریقوریان (۱۹۰۲-)، روبئن مارکاریان (۱۸۹۶-)، تیموفئی بورشئو (۱۹۰۱-)، ایستئپان یئمئلیانوو (۱۹۰۲-) و یوئلیان سومباتوو-توپوریدزئ اوزرینده محکمه بیر چوخ مسئله‌لره آیدینلیق گتیردی. اؤزلیکله جزا مئخانیزمی نین ایشی ایله باغلی چوخ مسئله‌لر آچیلدی. بو محکمه نین ایفشاانیدیجی انففئکتی او قدر بؤیوک ایدی کی، اونون ماتریال لاری سووت رئیزیمی دؤورونده ایشیق اوزو گؤرمه‌دی. یالنیز ۱۹۹۳-جو ایلده بو ماتریال لارین بیر حیصه‌سی چاپ ائدیلمدی. ۱۹۰۰

ایستالینین اؤلوموندن سونرا سووت اتفاقیندا «خروشوو یومشالماسی» دئییلن حادثه باش وئردی. حاکمیتله گلمیش نیکیتا خروشووون باشچیلیغی ایله ۱۹۵۳-۱۹۵۷-جی ایل لرده بعضی اصلاحات لار کئچیریلمدی. سو.ای.کپ ۲۰-جی قورولتاییندان سونرا «ایستالینین شخصیتینه پرستیشینه قارشى مبارزه» آدی آلتیندا ایستالینیزمین دئمونتازینا [سؤکمه‌سینه] باشلاندى. ایلك نؤوبه‌ده کوتله‌وی رئپرئسسسیالار دایانديریلدی. دؤولت تهلوکه‌سيزلیگی اورقان‌لاری گؤزدن سالیندی، اونلار اوزرینده پارتیا نظارتی قویولدو. تهلوکه‌سيزلیک اورقان‌لاری نین بودجه‌سی و ایشتاتی بیر نئچه دفعه اختصار ائدیلمدی. اول لر رئپرئسسسیایا معروض قالمیش اون‌مین لرله «خالق دوشمنینه» برانت وئریلمدی. بو رئپرئسسسیالاردان ساغ چیخمیش شخص لر ائولرینه دؤندولر. توتال قورخو حسی آزالدی. ایکینجی سی، کند اهالی سینه پاسپورت لارین وئریلمه‌سی و اونلارا سربست میقراسیا ائتمک حاقی تاینماسی اؤلکه‌ده، ائله‌جه ده میلی رئسپوبلیکالاردا مهم دئموقرافیک دیشیکلیکلره تکان وئردی. کند اهالی‌سی نین کوتله‌وی صورتده شهرلره آخیشی پایتاخت لارین میلی سیماسینی دیشیدی. اوچونجوسو، حاکمیت سوو. ای.کپ آپاراتیندا جم‌ع‌لشدی. پارتیا آپاراتی اؤلکه ایداره‌چیلیگی نین یئگانه

1090 - Mir Cəfər Bağırovun məhkəməsi, Bakı: Yazıçı, 1993, 120 s.

محکمه ماتریال لارینا گؤره، باغیروو محکمه‌ده اعتراف ائدیلمیش: «بو ایشده خالقین قارشیسیندا گونا‌ه‌لاریم او قدر بؤیوکدور کی، منی گولله‌له‌مک آزدير، آسماق آزدير، منی شاققالاماق، پارچا-پارچا ائتمک لازیمدير.» میر جعفر باغیروو گولله‌لنمه‌یه محکوم اولونسا دا محکمه نین حؤکمو ایجرا ائدیلمه‌دی. بو حؤکمدن تخمیناً ۰۲ ایل سونرا او، کازان حبس‌خانالارینین بیرینده اؤز اجلی ایله اؤلدو. یئنه اورادا، ص. ۴.

مرکزینه چئوریلدی. دوردونجوسو، ایش لرین موسکوادا افراط مرکزشمه سی «متفق» رئیسپوبلیکالارین حاق لاری نین نسبتاً گئیشلندیریلمه سی حسابینا یومشالدی. بئشینجی سی، ایستالیندن سونراکی دؤور هم ده موسکوادا روس شووینیزمی نین آرتدیغی، یئرلرده ایسه مرکزدن قاچما قوه لری نین آکتیولشمه سی و غیر روس میللتچیلیگی نین یاییلدیغی بیر دؤور اولدو. ۱۹۹۱

۱۹۵۴-جو ایلین بیرینجی یاری سیندا آذربایجان دا یئنی حاکمیت فورمالاشدی. آزک پ م ک-نین بیرینجی کاتیبی ایمام موستافایئو، عالی سووئت ریاست هئیتی نین صدری میرزه ایبراهیموو، ناظرلر سووئتی نین صدری صادیق رحیموو، اوندان سونرا ایسه ولی آخوندوو تعیین ائدیلدیلر. یئنی رهبرلیک سووئت اتفاقیندا اؤزونو گؤسترن لیبرالاشمادان هوسلنهرک و اوندان استفاده ائده رک میلی ماراقلار باخیمیندان بعضی تشبوتلرده بولوندو. ۱۹۵۶-جی ایلین آقوست آییندا آذربایجان س س ر-ده کی روس، اثرمنی و گورجو مکتبلرینده آذربایجان (تورک) دیلی نین تدریس ائدیلمه سی حاقیندا قرار قبول ائدیلدی. یئنه عینی آیدا آذربایجان س س ر کونستیتوسیا سینا «آذربایجان س س ر-ین دؤولت دیلی حاقیندا» ماده علاوه ائدیلدی. بونونلا آذربایجان دا دؤولت دیلی نین حقوقی ایستاتوسو قونشو گورجوستان و اثرمنیستان داکی ایله برابرلشدیریلدی. یوخاریدا دا دئییلدیگی کیمی، گورجو و اثرمنی دیل لری نین دؤولت دیلی ایستاتوسو بو رئیسپوبلیکالارین فعالیتده اولان کونستیتوسیا لاریندا هله ۱۹۳۷-جی ایلدن مؤوجود ایدی. آنا دیلینه دؤولت دیلی ایستاتوسو وئرلندن سونرا آذربایجان دا حقیقتاً تورکجه نین رولو ایله باغلی معین تشبوتلر اولدو؛ غیر تورک لری ن اعتراض لارینا باخمایاراق رسمی توپلاتتی لاردا چیخیش لاری ن بیر حیصه سی تورکجه ائدیلدی. نریمان نریمانووون سووئت دؤولتی قارشسی سیندا رئابیلیتاسیا [توانبخشی] ائدیلمه سی ساحه سینده ایش لر باشلادی. ناظرلر سووئتی تصروفات مسئله لرینده بعضی پروتکسیونیسست [حمایتی] تدبیرلر

1091 - Məsələ, baxın: E.Yu. Zubkova, Общество и реформы. 1945–1964. Москва, 1993; Доклад Н.С. Хрущева «О культуре личности Сталина» на XX съезде КПСС. Документы, Москва, 2002; Президиум ЦК КПСС, 1954–1964, том 1, Москва, 2004; Г.Г. Водолазов, Идеалы и идолы. Мораль и политика: история, теория, личные судьбы, Москва, 2006;

گۆرمه یه جهه ائتدی. صادالانان بو تیپلی اورکک آددیم لار موسکوانین سرت تپکی سی ایله قارشیلانندی. غیر تورک مکتبلرینده دؤولت دیلی نین تدریسی حاقیندا قرار لغو ائدیلدی. کونستیتوسیادان دؤولت دیلی حاقیندا ماده چیخاریلماسا دا روس دیلی یئنی دن اولکی شریکسیز حاکم دیل کیمی «عزیز توتولدو» آزکپ مک-یا نظارتی آرتیرماق اوچون ایلك دفعه اولاراق مک-نین ایکنجی کاتیبی موسکوادان گۆندریلدی و بو تجربه سوونت لرین سونونادک داوام ائتدی. «آذربایجان اؤرنه یی» باشقا «مئفق لرده» ده تطبیق ائدیلدی. موسکوا، آذربایجان دا میللتچیلیک احوال-روحیه سی نین یایلماسینا گۆز یومان، حتی اونو «تحریک ائدن» یئرلی رهبرلیک دن قورتارماغا تلسدی. آذربایجان داکی سیاسی رهبرلیک هر وجهله حقیقی «کومونیست اولدوق لاری» نی ثبوت ائتمه یه چالیشدیغینا، میللتچیلیگی لعتله دیگینه، ایشده بوراخدیغی «نقصان لاری» اعتراف ائدیپ، اونا گۆره دفعه لرله عذر ایستمه سینه باخمایاراق، موسکوا بو اوچلوگو رهبرلیک دن اوزاقلاشدیردی. ولی آخوندو ۱۹۵۹-۱۹۶۹-جو ایل لرده آزکپ مک-نین بیرینجی کاتیبی اولدو. ۱۹۹۲

میرزه ایبراهیمو - ایمان موستافائو - صادیق رحیمو اوچلوگونون میللی مارق لار ایستیقامتینده آدیغی آددیم لار ضیالی لار آراسیندا، اؤزلیکله اوخوموش یئنی گنجلیک آراسیندا مثبت قارشیلانندی. بو حادثه میللی دوشونجه لی اینسان لار آراسیندا معین اومیدلرین یارانماسینا سبب اولدو. آنجاق بوروکراتیک طبقه نین (پارتیا-دؤولت نومئنگلاتوراسی نین) سیاسی داورانیشینا چکیندیرجی تاثیر ائتدی. بو طبقه و اونون لیدئری ولی آخوندو موسکوانی قیجیق لاندیرماق اوچون داها احتیاطلی حرکت ائتدی. ولی آخوندوون بیرینجی کاتبلیک دؤورو آرتیق خروششوو اصلاحات لاری نین

۱۰۹۲ - ایستالیندن سونراکی دؤورده کی حادثه لر حاقیندا آذربایجاندا بیر نچه یئنی ماراقلی آراشدیرمالار آپاریلمیشدیر. باخین:

Э.Исмаилов, Власть и народ.Послевоенный сталинизм в Азербайджане.1945-1953, Баку, Adiloğlu, 2003; Э.Исмаилов, Азербайджан: 1953-1956. Первые годы «оттопели», Баку, Adiloğlu, 2006; Cəmil Həsənli, Azərbaycan da milli məsələ: Siyasi rəhbərlik və ziyahılar, 1954-1959, Bakı: Adiloğlu, 2008.

دوردوغو، اؤلکه حیاتیندا بیر سیرا یئنی پروبلئمین - سوسیال-اقتصادی دیسبالانسین آرتدیغی، اؤلکه میقیاسیندا آنتی-کومونیسیت آزادفیکرلیگی یا بیلیماسی، ائله جه ده غیر روس لار آراسیندا میللی حرکات لارین گوجلندیگی زامانا تصادف ائتدی. ۱۹۵۷-جی ایلدن باشلا یاراق ایداره چیلیگی یئنی دن سرتلشدیریلمه سی ایستقامتینده ایش لری ن گؤرولمه سینه باخمی یاراق، سوو. ای کپ نومئنگلا تراسی گن دیشاتین سووئت رئژی می او چون آرتیق تهلوکه لی شکیل آلدیغینی درک ائتدی گیندن، اونون او چون غیر جید دیلی گین سیموولونا چئوریلیمیش نیکیتا خروشووو حاکمیت دن اوزا قلا شدی ردی. ۱۹۶۴-جو ای لین او کتیا بریندان اعتباراً سوو. ای کپ م ک بیرینجی (سونرا باش) کاتی بی لئونید برژنئوو ائراسی باشلادی. برژنئوین حاکمیت ایل لری (۱۹۸۲-۱۹۶۴) هم ده سووئت دؤولتی نین تاریخینده «دورغونلوق دؤورو» کیمی قالدی. یئنی دن تهلوکه سیزلیک اورقان لاری نین (ایلک نؤوبه ده «ک گ ب» کیمی تائینان دؤولت تهلوکه سیزلیک کومیته سی نین) بوروکراتیا و ساده اهالی اوستونده توتال نظارتی قوی لردو؛ دیسسیدنت و میللی حرکات لارا قارشی آمانسیز مبارزه باشلادی؛ اؤلکه سونرالار «انضباطی-آمیرلیک» آدلانان مئتودلارلا ایداره ائدی لدی. آز سونرا شخصیته پرستیش حالی، بو دفعه «دو نیا پرولتاریاتی نین دا هی رهبری» آدی وئریلمیش باش کاتب لئونید برژنئوین شخصیته پرستیشله تکرار اولوندو. سووئت آذربایجانیندا باش آلیب گئدن تصروفات سیزلیغین، روشوتین، میللتچیلی گین قارشی سینی آلماق او چون موسکوا، ۱۹۶۹-جو ای لین یولوندا یئرلی ک گ ب-نین صدری حیدر علی رضا او غلو علیئوی آ ز ک پ م ک-نین بیرینجی کاتی بی وظیفه سینه تعین ائتدی و بورادا دا او یغون اولاراق علیئو ائراسی باشلادی.

آذربایجانین تعیناتلی رهبرلریندن هئچ بیری نین بیوقرافیاسی حیدر علیئوینکی کیمی معمالی دئیل دیر. اونون دوغوم تاریخیندن توش، اولوم فاکتینا قدر حیات یولو ختیلی سوال دوغورور. رسمی بیوقرافیاسینا گؤره، حیدر علیئو ۱۹۲۳-جو ای لین مایین ۱۰-دا ناخچیواندا دوغولموش دور. حال بوکی علیئوین بعضی بیوقراف لاری اونون ۱۹۱۹-جو ای لده ائرمیستانین گوروس رایونوندا کی جومردلی کندینده آنادان اولدوغونو ادعا ائدی لر. ۱۰۹۳

اونون آتاسی نین یژیدی کورد، بعضی لری ایسه اثرمنی اولدوغونو بیلدیریلر. آتاسی نین (ساتانیک-سوزاننا-عزت) ایسه اثرمنی میللتیندن اولماسی حاقیندا نیسی فیکیر بیرلیگی واردیر.^{۱۹۹۴} حیدر علیوین ائتتیک منسوبیتی حاقیندا قطعی بیر فیکیر سؤیله مک بو گون چتین دیر. آنجاق سیاست آدام لاریندان هر کسین «آذربایجانلی» ائتتونیمی نین یانیندا رسمی، یا غیر رسمی اورتامدا «من تورکم» ده دئمه سیندن فرقلی اولاراق، حیدر علیو هئچ واخت اؤزونه، یا مخصوص اولدوغو میللته «تورک» دئمه میش دیر. دوغوم تاریخی نین دیشدیریلمه سی مسئله سینی علیوین تنقیدچی لری اونون ایکینجی دونیا ساواشی زامانی عسگر آلینما ماسی سببی ایله ایضاح اتمکده دیرلر.^{۱۹۹۵} بعضی مؤلفلر گنج حیدرین ساواشدا ایشتیراک ائتدیگی، اوکرایننا جبهه سینده سمئرش حربی جزا تشکیلاتیندا قوللوق ائتدیگینی بیلدیریلر.^{۱۹۹۶} حیدر علیو ایلك گنجلیگیندن طالعینی تهلوکه سیزلیک اورقان لارینا باغلامیش، سیاسی یوکسه لیشی ده محض

Eldar Hüseynov, Heydər Əliyevin kimliyi barədə doğru-dəqiq məlumatlar, Azereurotimes.de

الكساندر تروشین ده عینی فیکیرده دیر. باخین:

Александр Трошин, Семь партийных грехов товарища Алиева, Профиль, 1997, N 39, с. 58; Эльмар Гусейнов, Гейдар Алиев – мифы и реальность, Монитор, 6 мая 2000, с. 20.

۱۰۹۴ - ینکاتئرینا شوارتس دا اونون آتاسینین کورد اولدوغونو یازمیشدیر:

Hürriyyət, 23.10.2002.

ائله جه ده باخین:

Şamil Saleh, Xainin məşəyi olmaz, xainin əsli sorulmaz, Qızılbaş, 14.04.1993; Ferman Demirkol, Diktatorları yuku tutmaz, İstanbul, 2002, s. 255.

۱۰۹۵ - بایرام طاهیری ووا گۆره، حیدر علیو زؤهره وی خسته لیک کاغیذی دوزلتدیگیندن اوردودان یاپینا بیلیمیشدیر.

Байрам Таирбеков, Байки «Бакинского бульвара». Про Гейдара, который Джавид, Горец, 24.06.2001.

آرکادی واکسبئرق بو سندین آغیر فورمالی آغ جیگر خسته لیگی حاقیندا اولماسینی یازیر.

Литературная газета, 21.09.1988.

1096- Audrey Altstadt, The Azerbaijani Turks. Power and Identity under Russian Rule, pp. 177. Alıntı: İlya Zemtsov, Partia ili mafia? Paris: Les Editeurs Reunis, 1976 p.70.

برژنئو و کومانداسی نین ک گب-نین رولونو آرتیرماق ایسته یی ایله ایضاح ائدیله بیلر. علیئوین اوپوئنت لری [مخالفلری] اونون چوخ انرژیلی اولماسی، چئو یک حرکت ائتمک باجاریغینی اعتراف ائدیرلر. حیدر علیئوین بیرینجی کاتب تعیین ائدیلمه سینده برژنئوین یاخین امکداشی و قوهومو سئمیون سویقونون بؤیوک رولو اولموش دور. او، آذربایجان س س ر دتک-نین صدری (۱۹۶۷-۱۹۶۳) وظیفه سینی معاوینی حیدر علیئوه تحویل وئرمیش، داها سونرا سونونجونون بیرینجی کاتب تعیین ائدیلمه سی مسئله سینی برژنئوین قارشی سیندا قالدیرمیش دیر.

حیدر علیئو فعالیته یئرلی سیاسی رهبرلیگی تمیزله مکله باشلادی، داها سونرالار ایسه بو بوروکراتیک ائلیتی یئنی دن فورمالاشدیرماقلا مشغول اولدو. کاتبیلیگی نین ایلک بئش ایلینده او، ناظیرلر سووئتی نین ترکیبی نین اوچده ایکی سینی، پارتیا بوروسونون اون عضووندن سککیزی نی، م ک کاتب لری نین دؤردده اوچونو، م ک شعبه لری نین ۱۴ باشچی سیندان ۱۳-و، رایون پارتیا کومیته لری نین ۴۵ کاتبیندن ۳۷-ی دیشدیردی. یئنی تعیینات لاردا باشلیجا «اوستون کئیفیت» ک گب-یه باغلیلق و ناخچیوان اصیللی اولماق ایدی.^{۱۹۷}

موسکوانین حیدر علیئو قارشی سیندا قویدوغو ان واجیب وظیفه لردن بیر، بلکه ده بیرینجی سی آذربایجاندا باش قالدیرمیش میللتچیلیگین کؤکونو کسمک ایدی. ۱۹۷۱-جی ایلین اوکتیابریندا آزک پ م ک-نین ایدئولوژی مسئله لره حصر اولونموش پلنوموندا [جلسه عمومی] بیرینجی کاتب آذربایجاندا میللتچیلیگین گوجلندیگینی بیلدیردی و بو «قارا یاریا» قارشی آمانسیز مبارزه یه باشلادیغینی اعلان ائتدی. ایلک اؤنجه میلی ایدئیانین سیموولونا چئوریلیمیش شاعیر بختیار واهاب زاده، تاریخچی عالیم سولئیمان علیارو [علیارلی]، شاعیر خلیل رضا [اولوتورک] و باشقا ضیالی لارین گؤزدن سالینماسی و تعقیبی باشلاندى.

آزک پ بو دؤورده «زحمتکش لرین کومونیست تربیه سینه» بؤیوک

اهمیت وئریردی. بو مقصدله کومونیست پارتیاسی لیدرلری نین یوبیلئیلری نین کئچیریلمه سی، مؤسسهلرده تئز-تئز زحمتکئش لرین ییغینجاق لاری نین توپلانما سی، باکی و باشقا شهرلرده کومونیست لیدرلرین آدلاری نین کوچه و میدان لارا قویولما سی، اونلارین نهنگ پورترت لری ایله کوچهلرین دولدورولما سی، اسکی تاریخی یئر آدلاری نین بو شخص لرین آدلارینا دییشدیریلمه سی خارا کتئریک ایدی.

بیر قدر گئجیکمه ایله نریمان نریمانووون ۱۰۰ ایللیک یوبیلئیی طنطنه لی صورتده کئچیریلدی. یئنی رهبرلیک نریمانوو مؤوضوعونو پوپولارلاشدیرما قلا میللته بؤیوک خیدمت گؤستر دیگینی ادعا ائدیردی. حال بوکی موسکوا، دونیا گؤروشو «آذربایجان رئسپوبلیکاسی نین دایمی خوشبختلیگی روسیا یا باغلی دیر» اولان، «روساینین، اونون قارشی سیندا قویدوغو وظیفه لری جان-باشلا یئرینه یئتیرمیش»، اما عدالت سیزلیکله قارشیلانمیش، جفاکئش نریمانوو مؤوضوعونون یئنی دن گوندمه گتیریلمه سینده، حتی اونا باکی دا نهنگ هئیکلین قویولماسینا (۱۹۷۲)، آدینی اونلارلا ایداره یه، یاشاییش یئرینه و س. قویما قدا هئچ بیر تهلوکه گؤرمور، عکسینه، بو اوغورسوز سیاستچی نین آذربایجان سیاسی ائلیتی نین معنوی سیموولونا چئوریلمه سینی سووئت دؤولتی نین مارقا لارینا تام او یغون حساب ائتمکده ایدی.

تئز-تئز کئچیریلن یوبیلئیلردن بیری ده ۱۹۷۲-جی ایلده تشکیل ائدیلدی. سووئت دؤورونده باکی دا ۱ میلیارد تون نئفتین استحصال اولونما سی بایرام ائدیلدی. سووئتلر بیرلیگی نین اینکیشافیندا، ۱۹۴۱-۱۹۴۵ ساواشیندا فاشیزمین ازیلمه سینده اوینادیغی رولون وورغولان دیغی اونلارلا طنطنه لی ییغینجاقدا هئچ کیم بو نئفتین نه دن آذربایجان س س ر بودجه سینه هئچ بیر تۇحفه سی نین اولما دیغینی سوروشا بیلمه دی.

حیدر علیئوین بیرینجی کاتیبلیگی دؤورونده (۱۹۸۲-۱۹۶۹) باکی دا و آذربایجانین بیر سیرا شهرلرینده سیاسی-تبلیغات اهمیت ی اولان چوخلو هئیکل و عابده قویولدو. بونلارین اکثریتی کومونیست پارتیاسی نین اسکی لیدرلری (لئنین، کیروو، شامیان، عزیزبی اوو، جاپاریدزی، فیولتوو، ممدیاروو و ب.)

و کومونیست ایدئولوگیا سینا عاید مونومنتال [تایسیز] تبلیغات واسطه لری ایدی. نریمانوو هئیکلینه «بالانس یاراتماق اوچون» چاغداش دؤورده میلی تاریخین ایکی ان آغریلی حادثه سی - مارت قیرغین لاری و آپرئل ایشغالینا حصر اولونموش عابده لیر قویولسدو. بیرینجی حادثه نین اساس مؤلفی ایستپان شامویانین هئیکلی نین آچیلیشی ۱۹۷۵ - جی ایلین آوقوستوندا اولدو. بو مراسیمده بیرینجی کاتب حیدر علیئو گئیش نطق سؤیله ییب، مثلاً، دئییردی: «اثرمنی خالقن نین بؤیوک اوغلو ایستپان شامویان هم ده آذربایجان خالقینا مخصوص دور». ۱۹۹۸ سونرا او، شامویانی بئله گؤی لره قالدیریردی: «یوکسک درجه ده مدنلی، یومشاق طبیعتلی بیر اینسان اولان ایستپان شامویانین نادیر شخصی کثیفیت لری وار ایدی. باکی فهله لری ایستپانی یاخشی تانییر و اورک دن سئویردیلر». ۱۹۷۸ - جی ایلین اوکتیابریندا شامویانین ۱۰۰ ایلیک یوبیلئی باکی دا طنطنه لی صورتده قئید اندیلدی. یوبیلئی تدبیرلرینه شامویانین اوغلو، قوهوم - اقربالاری و اثرمنیستان رهبرلیگی ده دعوت اندیلیمیشدی. اولارین حضوروندا بیرینجی کاتب دئییردی: «بو گون بیز افتخار و محبت حسیله دئییریک کی، اثرمنی خالقن نین بؤیوک اوغلو ایستپان شامویان هم ده آذربایجان خالقن نین اوغلودور. آذربایجان خالقن، رئسپوبلیکا امکچی لری نین بیرلشمیش بین الملل عائله سی ایستپان شامویانین خاطره سینی عزیز توتورلار. باکی دا او جالدیلیمیش مؤحتشم عابده سی نین یانینا تئز - تئز تر چیچک لر قویورلار». ۱۹۹۹

۱۹۸۰ - جی ایلین آپرئیلینده ایشغالچی و جینایتکار ۱۱ - جی قیرمیزی اوردویا باکی دا چوخ نهنک بیر عابده قویولدو. ۱۱ - جی اوردو آدی وئرلیمیش میداندا نریمانووون مشئوم «آذربایجان رئسپوبلیکاسی نین دایمی خوشبختلیگی...» شعاری ایکی دیلده ایری حرف لرله یازیلدی. بیرینجی کاتب حیدر علیئو کومپلئکسین آچیلیشینداکی نطقینده دئییردی: «آذربایجان خالقن نین چاغیریشی و لئنین پارتیاسی نین ایراده سی ایله، اؤز بین الملل قارداشلیق

1098 - Коммунист, 15.08.1975.

1099 - Коммунист, 12.10.1978. Heydər Əliyev, Lenin işi uğrunda, kommunizm uğrunda mərd mübariz, Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1978, s. 27.

بورجونو یئرینه یئتیره رک آذربایجانین عصیان ائتمیش پرولتاریاتی نین کؤمگینه گلن افسانه وی ۱۱-جی قیزیل اوردونون اونودولماز رشادتی تونج و قرانیتده تجسم ائدلمیشدیر... دوشمن قوشونلاری نین تضييقی آلتیندا ۱۹۱۸-جی ایل یولون آخیرلاریندا باکی دا سووئت حاکمیتی موقتی اولاراق سقوط ائتدی... ۱۹۲۰-جی ایل آپرئیلین ۲۷-دن ۲۸-نه کئچن گنجه عصیان ائتمیش آذربایجان پرولتاریاتی مولکه دارلارین، کاپیتالیستلرین، اونلارین موساواتچی ال آلتی لاری نین خالقا ضد، جینایتکار رژیمی نی دئویردی و آذربایجان تورپاغیندا سووئت حاکمیتی نی قوردو. آذربایجان خالقی اؤز مقدراتی نین تام صاحبی اولدو و سوسیالیست اینکیشاف یولونا همیشه لیک قدم قویدو... بو گون نسیل لرین وارثلیگی نین رمزی اولان بو مؤحتشم عابده نین قارشی سیندا بیز بیلدیریریک کی، قهرمان خالقی میزین شانلی انقلابی، دؤیوش و امک عنعنه لرینی بوندان سونرا دا گؤز به یی کیمی قوروماق و زنگینلشدیرمک، وار قوه میزی، باجاریغیمیزی بؤیوک کومونیزم ایشینه وئرمک عزمینده ییک... بیز دؤنه-دؤنه دئییریک: آذربایجان خالقی ۱۱-جی قیزیل اوردونون قهرمانلیق رشادتینی هئچ بیر زامان اونوتما یاجاق دیر. ۱۱-جی قیزیل اوردونون دؤیوشچولرینه ابدی عشق اولسون! اونلارین قهرمانلیق رشادتینه عشق اولسون!»^{۱۱۰}

حیدر علیئودن اول ده، سونرا دا آذربایجان دا (و باشقا «متفق» رئیسپولیکالاردا) یئرلی سیاسی ائلیتین «تمیزلیگی» همیشه دقت مرکزینده اولموش دور. سووئت دؤولتینده تهلکه سیزلیک اورقانلاری نین (ک گ ب-نین) رولونون آرتدیغی ۷۰-۸۰-جی ایل لرده بو، رهبر کادرلارین کومونیزمه صادیقلیگی نومئنگلاتوریا عضو اولماغین ایلکین شرطی ایدی. پارتیا نومئنگلاتوراسی

1100 -Kommunist, 19.04.1980

اوستوندن نجه ایل لر کئچندن سونرا حیدر علیئوین اوغلو پرئزیدنت ایلهام علیئو ۲۰۱۲-جو ایلی ن ۶۱ اوکتیابریندا یئولاخدا چیخیشیندا دئییردی: «اوشاق لاریمیز تاریخیمیزی یاخشی بیللمیدیرلر. ایندی رئال تاریخ اؤیره نیلیر، درک ائدیلیر. منی بیر پرئزیدنت و وطنداش کیمی ان چوخ هیددتلندیرن او دئییل کی، مثال اوچون بیز بیلمیردیک ۸۱۹۱-جی ایلده نهلر باش وئیردی... آذربایجان خالقینین قانینی آخیدان شاومیان لار و اونون کیمی قدار ارمنی جینایتکارلاری آذربایجاندا قهرمان لار کیمی تقدیم اولونوردو. اونلارین شرفینه عابده لر اوچال دیلیردی.»

عضولری نین میللیتجه قاریشیق عائله لردن اولماسی اونلار اوچون اوستون کئیفیت ساییلمیش دیر. اونلارین و عائله عضولری نین حاکم روس کولتورونه باغلی اولماسی دا واجیب شرط ایدی. باکی دا پرئستیزیلی روس مکتبلری تأسیس اندیلدی و سیاسی ائلیتین اوشاق لاری بو مکتبلره گنتمه یه باشلادی. پارتیا-دؤولت نومئنگلاتوراسینی ساده وطنداش دان فرقلندیرن جهت لردن بیری ده اونون استهلاک سویه سی نین اورتا استهلاک سویه سیندن چوخ یوکسک اولماسی ایدی. نومئنگلاتورانین [مرکز دن بیرباشا ایشه سئچیلن آدام لار] یوکسک حیات طرز ی گیزله دیلیر، خالقین گؤزوندن اوزاق توتولوردو. نومئنگلاتورا عضولری نین یاشادیغی ائو، استفاده ائتدیگی ارزاق و گئییم، خاریجی اؤلکه لره سفر لری، باغ ائولری و س. ساده سووت آدامی نین یالنیز آرزو ائده بیله جه یی نعمت لر ایدی.

سووت دؤولتی نین سون لارینا دوغرو سیناق قارشی سیندا قالمیش تورکلوک، چوخ تئزلیکله میللتیندن آیری دوشموش سیاسی-بوروکراتیک ائلیت دن الینی اوزدو، اومیدلرینی میلی ضیالی لارا باغلادی، اوندان ایمداد دیله دی. بس ضیالی طبقه سی دئییلن کسیم بو اومیدلری دوغرو لتدومو؟ اونون وضعیتی نجه ایدی؟

ایلک اؤنجه اونو وورغولایاق کی، رئرئسسیالار ضیالی طبقه سیندن ده یان کئچه بیلمزدی. چونکی آرسایلی اولماسینا باخمایارق، اونلار میللتچیلیگین داشیییجی لاری اولاراق یئنی رژیমে مقاومتین حساس دسته سی ایدیلر. ایلک اول سیاست دن کنار دوران اسکی ضیالی طبقه سینده دؤزوملو یاناشیلدی.

سووت رژیمنی قبول ائتمیش جلیل ممدقولوزاده نین موللا نصرالدین درگی سی سووت دؤنمینده بیر نئچه ایل (۱۹۳۱-۱۹۲۲) چیخان دان سونرا اونون نشری دایان دیریلدی. میرزه جلیل اؤزو عؤمرونون سون ایل لرینده هر جور فعالیت دن کنارلاشدیریلدی. وضعیت او قدر غلیظلشدی کی، ائوینی قیزدیرماق اوچون ال یازامالارینی یان دیرماق مجبوریتینده قالدی. ۱۹۳۲-

جی ایلین باش لاریندا حیاتدان واختسیز گئتمه سی اونون یئنی رژیومه اومیدلری نین پوچ اولماسی و پسیخولوژی دئیرئسسیادان چیخا بيلمه مه سی ایله ایضاح اندیله بیلر.

یاشجا گنج اولماسینا باخمی اراق، جعفر جاببارلی (۱۹۳۴-۱۸۹۹) میللی انتباه دؤورونون یئتمه سی کیمی یئنی رژیومه او یغونلاشماغا جهد ائتدی. کومونیست رژیومی نین محدود ایمکان لاریندان استفاده ائده رک بو بؤیوک ادیب تورک ادبیاتینا اؤنملی یئنیلیک لر گتیردی. آنجاق اونو دا اومیدسزلیک، پریشانلیق ادبیاتدان قوپاریب آپاردی (۱۹۳۴-اون دئکابری).

یئنی پرولتار مدنیتی نین یارادیلما سی ایستراتژی سینده اسکی میللی ضیالی طبقه سینه یئر یوخ ایدی. «چئکیست روحلو سووئت تنقیدچی لری» (رسول زاده) ادیب لرین اسکی «آبستراکت مسئله لردن» یازمالارینی عکس انقلابی حرکت، «یئنیلیک لری» قبول ائتمه دیکلرینی ایسه تخریب اتچیلیق ساییردیلار. ۱۹۳۷-جی ایلین یونون ۳-ده ایشه باشلایان آک(ب)پ-نین ۱۳-جو قورولتایی قرار وئریردی: «قورولتای، مدنیت و اینجه صنعت جبهه سینده عکس انقلابی تروتسکیست-موساواتچی و بورژوا میللتچی لری ائلمنت لری نین زیانچیلیغی نتیجه لری نین تئزلیکله و قطعی صورتده آرادان قالدیریلما سینی تأمین ائدن تدبیر لر گؤرمه یی آذربایجان ک(ب) پ مرکزی کومیته سینه، ویلایت، شهر و رایون کومیته لرینه تاپشیریر.»^{۱۱۰۲} ائله سحری گون بؤیوک شاعیر و فیلسوف حسین جاوید حبس اندیلدی. اسکی میللی-تاریخی مؤوضوع لاردا ایلشیب-قالمیش حسین جاوید گئج-تئز هدفه چئوریلمه لی ایدی. کومونیست قزئتینده ادبیات دؤولت نظارتی تاپشیریلیمیش تنقیدچی لردن بیر سی بیر نئچه ایل اؤنجه یازمیشدی: «اسکی یازیچی لاریمیزدان شعورلو و یا شعور سوز صورتده عناد ایله یئنی دن قورولما مسئله سینه سویوق باخان و بو اوغوردا اهمیتسز آددیم لار آتان حسین جاویددیر.»^{۱۱۰۳} جاویدین توپال تیمورو، پیغمبری، ایلیسی هئچ جور یئنی کومونیست ایدئولوگیاسی ایله اویشمور، داها دوغروسو، اونون

1102 - Osman Mirzəyev (tərtibçi), "Ağ ləkələr" silinir, s.166-167.

1103 - Kommunist, 13.06.1934.

اساس لارینی داغیدیردی. حسین جاویدین میللی اتبناه دؤورونون (۱۹۰۵-۱۹۲۰) اورتاق ادبی تورکجهسی ایله یازماسی دا اونو پان-تورکیزمده اتهام ائتمه لری اوچون یئترلی ایدی. پیغمبر مؤوضوعسو اونو پان-ایسلامیسته چئویریدی و بونلار (پان-تورکیزم و پان-ایسلامیزم) سووئت ایدئولوگیاسینا گؤره جینایتکار جریانلار ساییلدیغیندان اونلاری تمثیل ائدن لرین یاشاماق حاقی یوخ ایدی. او، حبس ائدیلب، سیبیره آغیر فیزیکی ایش لره گؤندریلیدی. ۱۹۴۱-جی ایلین دئکابریندا اوراداجا دونیاسینی دیشدی.

ائله همین مشئوم ۴ یون گونو گؤرکملی شاعیر میکایل موشفیق ده حبس ائدیلدی (۱۹۳۸-۱۹۰۸). اوندان سونرا (بعضی لری ده اول) آذربایجان سووئت یازیچی لار اتفافی نین بیر سیرا عضوو رئیسسیانین قوربانینا چئوریلیدی. احمد جاواد (۱۸۹۲-۱۹۳۷)، سید حسین (۱۸۸۷-۱۹۳۷)، سالمان مومتاز (۱۹۴۱-۱۸۸۴)، سلطان مجید قنی زاده (۱۹۳۷-۱۸۶۶)، یوسف وزیر (۱۹۴۳-۱۸۸۷)، تاغی شاهبازی (۱۹۳۷-۱۸۹۲)، امین عابد (۱۹۳۷-۱۸۹۸)، آتابابا موساخانی (۱۹۴۳-۱۹۰۵) کیمی ادیب لر محو ائدیلدیلر. آذربایجان دؤولت درام تئاتریندا دا خالق دوشمنی، عکس انقلابچی، بورژوا میللتچی سی، موساواتچی آختاریردیلار. میرزاغا علیئو، اولوی رجب، فاتما قدری، شمسی بدل بی لی کیمی تئاتر خادیم لری استنطاقا جلب ائدیلمیشدی. ایل لرله پارتیا سیاستی نین ان آکتیو تبلیغاتچی لاریندان بیری اولموش^{۱۱۴} گؤرکملی فیلسوف حیدر حسین اوو دا دؤولت تئرورونندان جانینی قورتارا بیلمه دی، ۱۹۵۰-جی ایلین آوقوستوندا تعقیبلره دؤزمه ییب اؤزونو آسدی.

«بؤیوک تئروور»ون ان فاجعه لی طرف لریندن بیری ضیالی لاری، یارادیجی اینسان لاری بیر-بیرینه قارشى قویماق، بیرینی حبس ائتمک اوچون او بیری نین شاهیدلیگیندن، «علمی-نظری اساسلاندیرماسیندان»

۱۱۴- مثلا، باخین:

Heydər Hüseynov, İ.V.Stalinin məruzə və nitqi-faşist işğalçılarını məhv etmək proqrammasıdır, Bakı: EAAzF Nəşriyyatı, 1941; yenə onun, Leninizm bayrağı altında, Bakı: ÜİK(b)P MK yanında MELİ Azərb. filialının nəşri, 1947; yenə onun, 26 Bakı komissarının xatirəsi, Bakı: ÜİK(b)P MK yanında MELİ Azərb. filialının nəşri, 1948.

استفاده ائتمک، سونرا دا همین شاهیده ساتقین آدی قویوب، اونو گؤزدن سالماق، داها سونرا ایسه بعضی شاهیدلرین اؤزلرینی حبس ائتمک ایدی. اؤلکه نین علمی-ایتئلکتوال [فکری] حیاتی بو جور چوغولچو-ساتقین اینسانلارین نفسی ایله زهرلنمیشدی. تادئوس سوئیتوکوفسکی ضیالی لار آراسیندا کوتلهوی «تمیزلهمه لرین» فاجعه لی نتیجه لری حاقیندا یازیر کی، تئرورون قوربانلاری اولان ضیالی لار تاریخ قارشى سیندا بورج حسینه، زنگین معنوی کیفیت لره مالیک اولان و وظیفه بورجونو لیاقتله یئرینه یئتیرن بیر سوسیال قوه کیمی آرتیق مؤوجود دئییلدی. اسکی ضیالی لار چئشیدلی اینسان ییغینی ایله عوض اندیلمیشدی. بورایا اونیورسیتت دیلومو صاحب لری، پئشه کارلار، عالیم لر و آرتیست لر داخیل ایدی. سیاسی تمیزلهمه لردن سالامات چیخانلار یا ایراده جه سیندیریلیمیش، گونلوک حیات دان اوزاقلاشدیریلیمیش، یا دا اکثر حال لاردا اونلارین هامی سی معناً شیکست اینسانلارا چئوریلیمیشدی لر کی، هوسله بیر-بیریندن چوغوللوق ائتسین لر. اونلار ایستالینی، یا دا یئرلی صحنه ده اونون کؤلگه سی اولان باغیروو اوزون-اوزادی یالتاقجاسینا تعریفله مکله اؤزلرینی آلچالدیردی لار.^{۱۱۰}

اؤلکه نین سوسیال-سینفی قورولوشوندا باش وئرمیش دیشیکلیک لر مؤوضوعسونون آراشدیریلما سی روحانیتین سووت رژی می دؤورونده طالعینی قیسا جا دا اولسا اله آماغی طلب اندیر. سووت حاکمیتی ایلک ایل لرده موسلمان شرقینه دوغرو ایره لیه مک ایسته بینده اولدوغوندان ایسلاما دؤزوملو یاناشماغی لازیم بیلدی، حتی اوندان استفاده ائتمه یه چالیشدی. شرق خالق لاری نین باکی قورولتاییندا کومینترنین صدری زینوویو غرب ایمپریالیزمینه قارشى مقدس محاربه یه چاغیراراق، اونو یئنی غزوات آدلاندیریمیشدی. خریستیان دین آدم لاری سئچکی پروسسیندن اوزاقلاشدیریلدیقلاری حالدا موسلمان روحانی لر آذربایجان دا سئچکیده ایشتیراک ائده بیلدی لر. روحانی یازارلار محمدین تعلیمی ایله مارکسیزمی باریشدری ماغا چالیشیردی لار. محرّم آییندا «شاخسئی-واخسئی» مراسیم لری نین سووتلرین ایلک ایل لرینده مومکون قدر قارشى سی آلینیردیس، ۱۹۲۳-

1105 - Tadeusz Swietochowski, *Russia and Azerbaijan: A Borderland in Transition*, p. 127.

جو ایلده خصوصی دئکرئتلہ اونلارا موداخیلہ قاداغان ائدیلدی. ۱۹۲۴-جو ایلده رک(ب)پ دینی اوچاق لارین باشلانماسی حاقیندا خصوصی قرار وئردی. عبدالله شایقین ادبیات درسلیگینده حتی بئله بیر فیکیر واردی: «آتیزمه یولوخموش مدنیت بشریت اوچون ان بؤیوک بلادیر.» باشقا بیر یئرده ایسه دئییلردی: «الله مرحمتلی دیر. او حقیقتی و عدالتی سئویر.» باشقا کیتابلار کیمی بو درسلیک ده «بسم الله» سؤزو ایله آچیلارمیش.^{۱۱۰۶} ۱۹۲۷-جی ایله کیمی بو درسلیکدن استفاده ائدیلمکده ایدی. همین ایل ۱۶-جی پارتیا کونفرانسیندا یئنی رژیمن ایدئولوق لاریندان علی حیدر قارایئو بو درسلیگی کسکین تنقید ائتدی. حتی بوندان اول ده آراسیرا «بیزه موللا لازیم دئییل» دئییه قزئت لرده فیکیرلر یاییلردی. بونولا بئله وفات ائتمیش کومونیستین دفن مراسیمینه یئنه ده موللا رهبرلیک ائدیردی. موللا «کافیر» بیر کومونیستین دفن دعاسینی اوخوماقدان امتناع ائتدیگده، اونون یاس مراسیمی موسیقی ایله یولا سالینیردی. ۱۹۲۵-جی ایلده یارانمیش مبارز الله سیزلار جمعیتی هله «کشفیات کاراکتئرلی» ایش لرله مشغول ایدی. اونون باشینا گؤرکملی ضیالی ولی خولوفلونون قوبولماسی دا بو تشکیلاتی خالق آراسیندا پوپولیار ائده بیلمه دی. تبلیغات کامپانیاسی اساساً ۲-۳ دینی بایرام مؤوضوعسو ایله محدودلاشیردی.

ایسلاما و موسلمان روحانی لرینه قارشی جبهه بویو هوجوم ۱۹۲۸-جی ایلین ۶ یون تاریخینده کومونیست قزئتینده چاپ اولونموش مقاله ایله باشلادی. «پارتیا و ایسلام» آدلی بو مقاله نین مؤلفی خالق معاریف کومیسساری مصطفی قولیئو ایدی. مؤلف ادعا ائدیردی کی، ۹۶۹ شیعه و ۴۰۰ سوننو مسجیدی و دینی جمعیتلر سون زامانلار ایدئولوژی جبهه ده سوؤت حاکمیتینه قارشی جدی مبارزه آپاریر.^{۱۱۰۷} کومیسسار قولیئو

1106 - Джейхун Хаджибейли, Антиисламская пропаганда и ее методы в Азербайджане, Мюнхен: Институт по изучению СССР, 1959, с. 19-20.

۱۱۰۷ - شانتال لمئرسیر-کولکوئجئی ۵۳۹۱-جی ایلده آذربایجاندا ۰۰۰۲ شیعه و سوننو مسجیدی نین، ۶۸۷ قرآن کورسونون اولدوغونو تخمین ائدیر.

Chantal Lemerrier-Quellejay, Islam and Identity in Azerbaijan, Central Asian Survey, vol. 3, no 2, 1984, p. 39.

بو پروقرام مقاله‌سینده دینین «مدنی انقلاب» قارشى سیندا اساس انگل اولدوغونو، اونا قارشى قطعی، آجیماسیز ساواش آچماق گرکلیگینی نظری جهت دن اساسلانديرماغا چالیشیردی. سس-کویلو آتئیست کامپانیاسی گئدیشینده مسجیدلر باغلانیر، مولالار کوتله‌وی صورتده تعقیب ائدییر، اوزون مدّتلی حبسه و سیبیره سورگونه محکوم ائدییردی. ۱۹۳۶-جی ایل ساییمی سووئت لرین اومید ائتدیکلری «الله‌لارین اولدوگونو» گؤسترمه‌دی، اهالی نین اکثریتینده عنعنه‌وی دونیاگؤروشون قالدیغی آیدین اولدو. ۱۹۳۷-جی ایل اولان-قالان مسجیدلرین باغلاندیغی، دین آدم‌لاری نین کوتله‌وی صورتده رپرئسسایسی ایلی اولدو. باکی کیمی بؤیوک شهرده جمعی ایکی ایشلک مسجید قالدی. روحانیت ایسه بیر سوسیال صنیف کیمی آرتیق مؤوجود دئییلدی. ک‌گ‌ب-نین تام نظارتینده محدود یاس مراسیم‌لرینده ایشتیراک ائدن مولالار ایسه خالق آراسیندا «قیرمیزی موللا» کیملیگی قازانمیش، معنوی نفوذونو تام ایتیرمیش اولدو.

بئله‌لیکله، سووئت رژیمی اولکی چار حاکمیتیندن فرقلی اولراق یئرلی سیاسی ائلیت مسئله‌سینده موفق اولدو. خالقا سووئت حاکمیتی آراسیندا دوران ایداره‌چی-بوروکراتیک طبقه‌نین خیلى حیصّه‌سی یئرلی میللتین (تورک‌لرین) نماینده‌لریندن عبارت ایدی. بو ائلیتین فورمالاشماسیندا، اونون اله‌باخیم، قورخاق، میلی مارق‌لاردان اوزاق قالماسیندا رپرئسسایالارین دا بؤیوک رولو اولموش دور. اون‌ایل‌لرله داوام اتمیش دؤولت تئرورو میللتین مدنی-ایتئللکتوال سویه‌سی نین آشاغی دوشمه‌سینه، اینسان‌لارین مطیع‌لشمه‌سینه سبب اولدو. ضیالی طبقه‌سینی عمومیلیکده سجه‌لندیرن بو اساس کئیفیتین (عمومی آشاغی سویه و مطیع‌لیک) فورمالاشماسیندا سووئت رژیمی نین رپرئسسایالارلا برابر آذربایجان‌دا تحصیل و مدنیت ساحه‌سینده آپاردیغی سیاست مهم رول اوینادی.

سووئت رژیمی قارشى سینا قويدوغو مقصده چاتماقدا - اسکی دیرلرین آرادان آپاریلماسی و یئنی‌لری نین یارانماسیندا، یئنی اینسانین تربیه ائدیلب یئتیشدیریلمه‌سینده تحصیل و مدنیتین حسّاس رولونو چوخ تئزلیکله درک ائتدی. بو ساحه‌لرده‌کی عنعنه‌وی ساکیت محیط دیشدیریلەرک،

اونلار افراط درجه ده سیاسیلشدیریلدی. ولادیمیر لنین ده داخیل اولماقلا کومونیست لیدرلر بو ساحه لرده کی دیشیکلیک گره یی حاقیندا مقاله لر یازمیش، نطق لر سؤیله میش، نظریه لر اورتایا آدیلا ر. سووئت ره برلری بو ساحه لرده گؤرولن ایشلر و الده ائدیلمن اوغورلاری یئنی رژیم یی خاراکتئریزه ائدن کئیفیتلر کیمی تقدیم ائدی ب تبلیغات واسطه سینه چئویردی لر.

لنینین «ساوادیسز آدام سیاست دن کنار دیر، اونا اولجه ایفا اؤیرتمک لازیم دیر» دیرکتیوینه اویغون اولاراق ۱۹۲۰-جی ایله ساوادیسیزلیغین لغو ائدیلمه سی اوزره عموم-روسیا فوق العاده کومیسسیاسی یارادیلدی. ۱۹۲۳-جو ایله آذربایجان س س ر خالق کومیسسارلاری سووئتی نین یانیندا اویغون قوروم ایشه باشلادی. رسمی معلوماتا گؤره، اون ایل سونرا، ۱۹۳۳-جو ایله آذربایجان دا اهالی نین ۵۰،۹٪ ی آرتیق ساوادل ی ایدی. ۱۱۰۸ بیر نئچه ایل سونرا ایسه ساوادیسیزلیغین بیر مدنی-سوسیال بلا کیمی لغوی اعلان ائدی لدی.

ساوادیسیزلیغی لغو ائتمه کورس لاری ایله یاناشی، یئنی معلم کادرلاری حاضرلاماق اوچون قیساموددتلی پئداقوژی کورس لار آچیلدی. بو کورس لاری بیتیرن شخص لر یئنی آچیلیمیش مکتبلره معلم تعیین ائدی لدردی. ۱۹۲۱-۱۹۲۸-جی ایل لرده آذربایجان دا ۱۸۵ یئنی مکتب بیناسی نین تیکیلمه سی بیلدی ریلدی. ۱۹۳۲/۱۹۳۳-جو درس ایلینده کوتله وی مکتبلرین سای یی ۲۹۰۷-یه، اونلاردا اوخویان شاگیردلرین سای یی ایسه ۴۳۹،۴ مین نفره چاتدی. ۱۱۰۹ عمومی اجباری ابتدایی تحصیل حاقیندا قرار وئریلدی. سیاسی تشویقات ایشینی گئنیشلندیرمک اوچون قیرات کومالاری، قیرمیزی گوشه لر، کیتاب خانا، موزئی و کلوب لار آچیلدی. باکی دؤولت اونیورسیتتی نین گئنیشلندیریلمه سی ایله یاناشی، ائله ۱۹۲۰-جی ایل لردن باشلا یاراق باکی دا یئنی عالی تحصیل مؤسسه لری تأسیس ائدی لدی. ۱۹۲۷/۱۹۲۶-جی درس ایلینده آذربایجان دا فعالیت گؤسترن ۵ عالی مکتبه ۵۳۵۱ نفر تحصیل

آلیردی. اونلارین ۲۷,۵٪-ی تورک ایدی.^{۱۱۱۰}

بو رقم لر آذربایجان تحصیلنده سووئت حاکمیتی دؤورونده بؤیوک کمیت دیشیکلیگی نین اولدوغونون گؤستریمی سی دیر. بو مثبت دیشیکلیک لرله یاناشی، تحصیل سیستمینده کی منفی حال لاری دا گؤستریمک گرک دیر. هر شئی دن اول، بو دیشیکلیک لرین محض کمیت ساحه سینده باش وئردیگینی و ورغولامالی ییق. آذربایجان تحصیلی سووئت تحصیل سیستمینده کئیفیت ساری دان گئری قالماسی ایله فرقله نیردی. بو فرق یالنیز موسکوا و لئنینقرادین اساس عالی مکتبلری ایله مقایسه ده اؤزونو گؤستر میردی. قونشو گورجستان و ائرمینیستانلا مقایسه ده آذربایجان تحصیلی گئریده قالیردی. ایکینجی سی، حتی کمیت باخیمیندان بئله آذربایجان تحصیلی قونشو «متفق رئیسوبلیکالاردان» بئله گئریده ایدی.

سووئت آذربایجانیندا تحصیلین اوچونجو و ان حساس ناقصلیک لریندن بیر سی ده اونون روسلاشدیرما سیاستی نین اساس واسطه سینه چئوریلمه سی ایدی. ۱۹۲۶-جی ایلدن باشلایاراق روس دیلی غیر روس مکتبلرینده ۳-جو صنیفدن اؤیره نیلمه یه باشلاندى. سونرالار روس دیلی نین اؤیره نیلمه سی ایکینجی صنیفدن باشلاندى. گنج نسله میللی شعور وئره بیلن تاریخ، ادبیات، دیل، جوغرافیا کیمی درسلیکلرده روس مدنیتی نین و تاریخی نین وصف ائدیلمه سی خاراكتیریک ایدی. تحصیل ساحه سینده روس دیلی نین حاکم مؤوقعینی زامانیندا نریمان نریمانوو بئله گؤره بیلیمیشدی. او جقارلاردا انقلابیمیزین تاریخینه دایر آدلی مشهور شیکایتنامه سینده او، اورتا مکتب پروگرام لاریندا تورک دیلی نین حسابینا روس دیلی درس لری نین سایی نین آرتیریلماسی حاقیندا یازیردی. بو «فیتنه کار تمایولون» قارشى سینی آلماق اوچون او، رسمی قرئنده تنقیدی مقاله یازمیش، آنجاق بو مقاله یه کوممونیست پارتیاسی رهبرلیگی نین مناسبتی منفی اولموشدو.^{۱۱۱۱}

۱۱۱۰ - یئنه اورادا، ص. ۴۶۱.

۱۹۵۰-جی ایل لرده تحصیل سیستمینده باش وئرمیش پروسئس لر، سووئت رژیمی نین مکتبلری روسلاشدیرما واسطه سی سایماسی حاقیندا تیزیسی ده آیدین گؤستریر. ۱۹۵۵-جی ایلین ماییندا س سری ناظیرلر سووئتی نین صدری بولقانی نین خصوصی سرانجامی ایله «متفق رئسپوبلیکا» لاردا شاگیردلرین اگر بو دیل اولنارین آنا دیلی دئیلسه و مکتبلرده تعلیم همین رئسپوبلیکانین دیلینده آپاریلیرسا، رئسپوبلیکالارین میلی دیل لری نین اجباری قایدادا اؤیردیلمه سیندن آزاد اندیلیردی لر. او یغون اولاراق آذربایجان س س ر-ده کی روس مکتبلرینده (یا «بین الملل مکتبلر» ین روس بؤلمه سینده) میلیتجه «آذربایجانلی» (تورک) اولن لاردان باشقا غیر لری اجباری قایدادا «آذربایجان دیلینی» (تورکجه نی) اؤیرنمک دن آزاد اندیلیردی. بو مکتبلرده تورکجه ۵-جی صینیف دن اؤیره دیلیردی. اثرمنی و گورجو مکتبلرینده ایسه بو دیلین اؤیره دیلمه سی تدریس پلانیندان تامامیله چیخاریلیردی. دؤورون رسمی سن دلرینده اثرمنیستان و اوکراین اداکی وضعیت آذربایجانلا مقایسه اندیلیردی. بورادا گؤستریلیردی کی، اثرمنیستان داکی روس و آذربایجان (تورک) مکتبلرینده اثرمنی دیلی ۳-۱۰-جو صینیفلرده، اوکراین نین روس مکتبلرینده اوکراین دیلی ۲-۱۰-جو صینیفلرده تدریس اولونوردو.^{۱۱۱۲} بوندان باشقا رسمی سن دلرده گؤستریلیردی کی، روس مکتبلرینده اوخویان و «آذربایجان دیلینی» اؤیرنمک ایسته ین «آذربایجانلی» شاگیردلر کؤنولولوک اساسیندا درس جدولینه علاوه اولاراق هفته ده ۲ ساعات اولماقلا درس لرده ایشتی راک ائتمکله اولنارا آنا دیل لری نی اؤیرتمک مومکون دئییل دیر. وضعیت ی تحلیل ائده رک آذربایجان س س ر ره برلیگی ۱۹۵۶-جی ایلین آقوستوندا روس، اثرمنی و گورجو مکتبلرینده «آذربایجان دیلی نین» (تورکجه نین) ۳-جو صینیف دن تدریس ائدیلمه سی حاقیندا جرعتلی قرار وئردی. لاکین موسکوانین طلبینی یئرینه یئتیره رک همین ۱۹۵۶-جی ایلین اوکتابری نده آذربایجان ک پ م، اثرمنی و گورجو مکتبلرینده «آذربایجان دیلی» نین اجباری قایدادا اؤیردیلمه سی بندینی لغو ائتدی.^{۱۱۱۳}

1112 - Cəmil Həsənlı, Azərbaycanca milli məsələ: Siyasi rəhbərlik və ziyalılar (1954-1959), s. 124.

میللی دیلین (تورکجه نین) یالنیز تحصیل ساحه سینده ایستاتوسو مذاکره، مباحثه و قارشلی دورمالارا سبب اولمادی. سووئت رئیملی نین مؤوجود اولدوغو بوتون دؤور عرضینده سووئت دؤولتی تورک دیلی نین ایشلمه (فونکسیونال) دایره سینی محدودلاشدیرماغا، عوضینده روس دیلی نین رولونو آرتیرماغا چالیشدی. عکسینه، میللی قوه لر، میللی دیلین میللتشمه سورجینده حساس رولونو نظره آلاق اونون رسمی ایستاتوسونون یوکسلدیلمه سینه چالیشمیشلار.

ایلک اؤنجه گؤستریلمه لی دیر کی، آذربایجان س س ر-ین بیرینجی (۱۹۲۱)، ایکینجی (۱۹۲۵) و اوچونجو (۱۹۳۷) کونستیتوسیالاریندا دؤولت دیلی آنالیشی یوخ ایدی. ۱۹۷۸-جی ایل کونستیتوسیالاریندا «آذربایجان س س ر-ین دؤولت دیلی آذربایجان دیلی دیر» مودعاسی نین قبولو ایسه ۱۹۷۸-جی ایل گورجوستان داکا آیاقلانمادان سونرا گورجوستانین کونستیتوسیالاریندا «گورجو دیلی نین دؤولت دیلی» اولماسی ماده سی نین سالیناماسیندا سونرا اثرمنستان و آذربایجان س س ر کونستیتوسیالاریندا دا عینی ماده نین سالیناماسینا موسکوا راضیلیق وئردی. سووئت کونستیتوسیالاریندا بو ماده نین اولماسینا باخمایارق، میللی دیل آذربایجان رئیسولیکاسیندا جزئی استثنالارلا هئچ واخت دؤولت دیلی ایستاتوسونا مالیک اولمامیش دیر.

آذربایجاندا سووئت حاکمیتی نین قورولماسیندا سونراکی ایلک ایل لرده خالق کومیسسارلاری سووئتی نین صدری نریمانوو رسمی دیل ساحه سینده برابر سیزلیگین اولدوغونون فرقینده ایدی. نریمانوو ایستالیندن ایستالینه یازدیغی مشهور شیکایت مکتوبوندا باکی سووئتینده مؤوجود اولان وضعیت حاقیندا یازدی: «آذربایجانین پایتختیندا تورک لر باکی سووئتی نین قوللو قچولارینا ایستر-ایسته مز شیفاهی و یازیلی شکیلده مراجعت ائتدیکده، بو مراجعت روس دیلینده اولمالی دیر، بئله کی، روس لار، یهودی لر و اثرمنی لر [یعنی باکی سووئتی نین ایشچی لری] تورک دیلینده دانیشمیرلار. من بیلدیریرم کی، دؤولت دوماسی اولاندا، تورک اهالی سی بئله سیخیتتیا

معروض قالمیردی.»^{۱۱۱۴} آذربایجان سسر-ین باشقا دؤولت اورقانلاریندا دا دیل ساحه سینده وضعیت عینی جور ایدی. روس دیلی نین حاکم مؤوقعی و تورکجه نین محدود ساحه لرده (مثلاً، مکتبلرده) ایشله دیلمه سی حالی سونراکی اون ایل لرده ده داوام ائتدی. یوخاریدا دئییلدیگی کیمی، نیکیتا خروششووون حاکمیتی (۱۹۶۴-۱۹۵۴) ایل لرینده سیاسی محیطین نسبتاً مولایم لشمه سیندن استفاده ائده رک میرزه ایراهیموو - ایمام موستافائیو - صادیق رحیموو اوچلوگو موجود کونستیتوسیایا «آذربایجان دیلی نین دؤولت دیلی اولماسی» حاقیندا ماده علاوه ائتدیلر. بو اوچلوگون میلی دیلین ایستاتوسونو یوکسلتمک ساحه سینده کی جهدلری اونلارین ایشدن آزاد ائدیلمه سی ایله نتیجه لندی. سونراکی اون ایل لرده ده تورکجه نین گنرچک ایستاتوسو دورمادان آشاغی سالیندی، او یالنیز تحصیل-مدنیت ساحه سینده (روس دیلی ایله برابر) ایشله دیلدی.

سووت رئیمی میلی دیلین (تورکجه نین) فونکسیونال دایره سینی محدودلاشدیرماقلا کیفایتلنمه دی، بو دیلین اوزرینده تاریخده اؤرنه بی آز گورونن «موهندیسلیک» یاپدی. سووتلرین دیل ساحه سینده سیاستی نین فورمالاشماسیندا بیرینجی عموم اتفاق تورکولوژی قورولتایی نین مهم رولو اولدو.

سووت تاریخچیلیگی ۱۹۲۶-جی ایلین ۲۶ فئورال - ۵ مارت تاریخینده باکی دا اولموش تورکولوژی قورولتایا بؤیوک اؤنم وئرمیش، سووت «مدنی انقلابیندا» اونو اهمیتلی حادثه سایمیش دیر. باکی قورولتایی نین مهم تاریخی حادثه اولماسی فیکری دوغرو اولاییلر، فقط کومونیست مداحلارین اون ایل لرله تکرارلا دیغی کیمی، بو قورولتای حقیقتاً آذربایجان تورک کولتورونون گلیشمه سینه تکان می وئرمیش دیر؟ باشقا سؤزله، سووتلر بو قورولتایی دوزنله یرکن هانسی مقصد گودموشلر؟

قورولتایا جمعی ۶۰۰-ه قدر دیلچی، ادبیاتچی، تاریخچی و باشقا علم

آدامی، بو سیرادان ۱۳۱ معروضه‌چی قاتیلدی. قورولتايدا اونلارلا علمی معروضه ائدیلدی. تورک تاریخی، دیلی، کولتور و اتنوقرافیاسی ایله باغلی مسئلهلره توخونولدو. قورولتایین ایشینده بیر سیرا مشهور علم آدامی – علی بی حسین‌زاده، فواد کؤپرولو، آکادئمیک بارتولد، پروف. سامویلوویچ، عزیز قوبایدولین کیمی تورکولوق ایشتیراک ائتدی. بو قورولتای تورکولوگیا یا بیر گئنل باخیش دیر، حتی تورکولوگیانین اینکیشافیندا بیر مرحله دیر بئله دئمک مومکون دور. قورولتایین کنچیریلدیگی دؤور هله مدنی موختاریتین و سیاسی فیکیر ساحه‌سینده مختلفلیگین مۇوجود اولدوغو دؤور ایدی. قورولتايدا سسله‌نن بعضی آچیق، تنقیدی فیکیرلر بو دؤورون اؤزللیگی ایله ایضاح ائدیلمه‌لی دیر. قورولتايدا چار رژیمنی نین میللی ظلم سیاستی ده تنقید ائدیلدی.^{۱۱۵} سووئتلرده هله توتالیتار رژیمن یارانمامیشدی. بونونلا بئله قورولتایین پلانلاشدیریلدیگی چرچیوه‌دن چیخماسینی دا احتمال ائتمک اولار. قورولتایین قرارلاریندان بیرى هر ایل بئله بیر علمی توپلانتی نین چاغیریلماسی حاقیندا ایدی. سووئت رژیمنی نین چکدیگی جیزیقدان بعضی علم آداملاری نین چیخدیگی و «لازیم اولمایان صحبت‌لرین» ائدیلدیگی اوزوندن بو قورولتای بیرنجی و سونونجو اولدو.

باکی تورکولوژی قورولتایی علمی اولماقدان داها چوخ سیاسی تدبیر ایدی.^{۱۱۶} او، ایلمینسکی و باشقا چار مأمورلاری نین ۱۹-جو یوزایلده روسیا تورک-موسلمانلاری اوچون پلانلادیقلاری ایفبا اصلاحاتی نین (۱۰-جو بؤلومه باخین) گئرچکلشمه‌سینه یاردیم اوچون چاغیریلیمیشدی.

۱۱۱۵-باخین:

Первый Всесоюзный тюркологический съезд. Стенографический отчет, Баку, 1926; 1926 Bakü Türkoloji Kongresinin 70. Yıldönümü Toplantısı (29-30 Kasım 1996), Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları, 1999.

۱۱۱۶- محمد امین رسول‌زاده‌یه گؤره، سووئت رژیمنی بو قورولتایی مجرد علمی صحبت‌لرین موذاکیره‌سی اوچون تشکیل ائتمه‌میشدی. او قورولتايدان آز سونرا یئنی قافقازیا «Qaysaqla aysaqla ineY ۶۱, ۵۱ levveinunaK ۱۴۳۱, s. ۱» درگیسینده یازیردی: «...حالبوکی «سووئت تورکولوژیسی» بو کادارلا ایکتیفا ائده‌مز [کیفایتلنمز]؛ حالا «بولشئویک تورکچولوگو» ایشین بو قدر محدود چرچیوه ایچهریسینده قالماسینی «بورژوا علمینه» مخصوص بیر «بوشبوغازلیق» آدد(علاوه) ائدر. کومونیسترلرجه، عملی بیر فایداسی گؤرولمه‌ین هر هانسی نظریه‌یه صرف اولونان امک هئچ‌دیر.»

قورولتای ماتریال لاری نین دقتله آراشدیریلماسی گؤستریر کی، بورادا اساساً اوچ قروپ مسئله مذاکره اولونوب، او یغون قرار وئریلمیش دیر. بونلاردان بیرینجی سی ایفبا مسئله سی دیر.

هله ۱۹۲۲-جی ایلین مارتیندا اونلو کومونیست آغامالی اوغنون صدرلیگی آلتیندا یارانمیش کومیسسیا لاتین قرافیکی اساسیندا یارادیلیمیش یئنی ایفبا لایحه سینی مذاکره وئرمیش، گئیش تبلیغات کامپانیاسی باشلانمیشدی. ولادیمیر اولیانو-لئنین یئنی ایفبانسی «شرقه انقلاب» آدلاندیرمیشدی. همین ایلین یولوندا آدی چکیلن اونلو کومونیستین صدرلیگینده یئنی ایفبا کومیته سی یارانمیشدی. همین ایل ایداری ایش لریین ایکی ایفبادا آپاریلماسی حاقیندا امر وئریلمیشدی. ۱۹۲۵-جی ایله ۱-جی درجه لی مکتبلرده لاتین ایفباسی تطبیق اولونماغا باشلانمیشدی.^{۱۱۱۷} تورکولوژی قورولتای اوچون خصوصی سئچلمیش نماینده لر چوخ اولر وئریلمیش قراری و بو ساحه ده آپاریلان ایش لری ساده جه «علمی جهت دن» تثبیت ائتدیلر.

باکی تورکولوژی قورولتاییندا قبول ائدیلمن ایکینجی مهم قرار ترمین لرله (اصطلاح لارلا) باغلی ایدی. قورولتایا صدرلیک ائدن ائله همین آغامالی اوغلو چیخیشیندا ترمین مسئله لری حاقیندا دئیوردی: «روسیا انقلابیندان اؤنجه آذربایجان تورک لری بوتون فیکری قضالاری، فلسفی حکمت لری، ادبی شکل لری اکثرأ تورکیه دن، قیسمأ ایران دان آلیردی. حال بوکی بو مملکت لر بیززات ایسیم ایله چارپیلیمیشلاردیر.» دها سونرا او «انقلابچی روسیادان» ترمین آماغین گرکلیگینی جدی جهدله اساسلاندیرماغا چالیشمیشدی. قورولتایین قرارلاریندا ترمین لریین روسجادان آلینماسی «ضرورتی» گؤستریلدی.

اوچونجو مهم قرار ایملا مسئله سی حاقیندا اولدو. تورک لریین بو واختادک شیفاهی نطقده مختلف لهجه لردن استفاده ائتمه لرینه باخما یاراق، اورتاق یازی دیلی واردی (عموم-تورک ادبی دیلی). استفاده اولونان

اورتاق ایفبانی و ادبی دیلی آرادان آپارماق اوچون فوننتیک اصول حاقیندا قرار وئریلدی. یعنی سووئت اتفاقینداکی تورک خالق لاری نین هره سینه بیر ایفبا و ادبی دیل قوراشدیрмаق ضرورتی حاقیندا حؤکم وئریلدی. رسولزاده یازیردی: «بیر کره لاتین حروفونون [حرفلری نین] تطبیقی ایله سؤیلندیگی کیمی یازماق اساسی [پرینسیپی] قرار قبول ائدیلدیکدن سونرا «یئکدیگریندن اوزاقلان» تورک شیوه لری نین بو «آیریلیغینی» اولدوغو کیمی تثبیت ائده رک «لیسانین روسجا کلمه لر طرفیندن ایستیلاسینی بئله طبیعی گؤرن کافالاردا عمومی بیر لیسان لوزومونون ایدراکینی آرماق ساده دیللیک اولمازمی؟ بئله لیکله، سووئت رژیمی «ایفبانین لاتینجا، اصطلاح لارین روسجا، لیسانین دا پرولتتارجا اولماسینا سعی ائتدی.»^{۱۱۸}

باکی قورولتایی نین اؤزللیکله بو سونونجو قرار چوخ حساس منفی نتیجه لره سبب اولدو. بو قرار تورک بیرلیگینه وورولموش دهشتلی ضربه لردن بیری اولدو. ایفبا بیرلیگی پوزولدو، سووئت تورکلری نین دیل لرینه سای سیز روس سؤزلری و ترمین لری گپردی، آیری-آیری ادبی دیل لر (و میللت لر) یاراندى. ایران داکی یئنی عیرقچی پهلوی رژیمی بو حادثه دن - گونئله قوزئی آذربایجان آراسیندا گئرچک فرقین یارانماسیندان - ممنون اولدو (اوبیری بؤلوم لردن بیرینده بحث ائدیله جک). بو آیریشمانین تأثیرینی آزالتماق اوچون ۱۹۲۸-جی ایلده تورکییه جمهوریتی ده تلم-تله سیک لاتین قرافیکاسینا کئچمه لی اولدو.

۱۹۲۸-جی ایلین یولوندا آذربایجان مایک و خکس یئنی ایفبانین اجباری صورتده تطبیق اولونماسی حاقیندا قرار وئردی. یئنی ۱۹۲۹-جو ایلین یانوارین ۱-دن کارگزارلیق ایشی نین، مطبوعاتین، نشریاتین و بوتون مکتبلرین یئنی ایفبا کئچیریلمه سی اجباری کاراکتئر آلدی. آز سونرا آیدین اولدو کی، لاتین قرافیکالی یئنی ایفبا کئچید سووئت رژیمی نین بیر تاکتیک آددیمی ایدی. تورک خالق لاری نین روسلاشدیریلما سی پلانی داها قدار قرار طلب ائدیردی. بو دفعه ایفبا یئنی دن دیشمه لی ایدی. سووئت تبلیغات ماشینی یئنی دن ایشه سالیندی. لاتین ایفباسینی

تعریفله یین لر بو دفعه اونون «آذربایجان دیلی» نین خصوصیت لرینه او یغون گلمه دیگینی ادعا ائتمه یه باشلا دیلار. مثلاً، آذربایجان س س ر خالق معاریف کومیسساری م. ممدوو ادعا ائدیردی کی، لاتین قرافیکالی ایفبا ۲۴ اساس قرافیک ایشاره دن عبارت اولدوغو اوچون «داها آرتیق سسه مالیک اولان آذربایجان دیلی نین [تورکجه نین] خصوصیت لرینه جاواب وئرمیر.» اونون فیکرینجه، «داها اوستون کئیفیت لره مالیک اولان روس ایفباسی» بو خصوصیت لره جاواب وئره بیله جک. چونکی بو ایفبا «بشر تاریخینده یئنی اثرانین اساسینی قویموش اوکتیابر سوسیالیست انقلابی بایراغینی قالدیرمیش بؤیوک روس خالق نین ایفباسی دیر. بو - بشریت نین نهنگ داهی لری لئنین و ایستالین دیلی نین ایفباسی دیر.» فیکرینی اساسلان دیرماق اوچون بو خالق کومیسساری کارل مارکسین ۵۰ یاشیندا ایکن روس دیلینی اؤیرنمه یه باشلا دیغینی ادعا ائدیردی. اونون چیخیش /مقاله سی آشاغیدا کی پافوسلو فیکرله بیتیردی: «یئنی ایفبا [روس ایفباسی]، شانلی قهرمان بولشئویکلر پارتیاسی و بوتون زحمتکش لرین آتاسی و دوستو ژوزئف ویساریونوویچ ایستالین رهبرلیگی آلتیندا اؤزونون خوشبخت، شن حیاتینی قوران آذربایجان خالق نین مدنیت تاریخینده یئنی پارلاق صحیفه آچاجاق.» چیخیش /مقاله «گورولتولو، سورکلی آقیش لار» لا بیتیردی.^{۱۱۹} «روس ایفباسی نین اوستونلوکلری» حاقیندا ضیالی نومئنگلاتوراسی نین گتیردیگی دلیل لر خالق کومیسسارین کیندان آز فرقله نیردی. خالق شاعیری صمد وورغونون «زنگین و مدنی ایفبا یاراداق» باشلیقلی مقاله سینده بو تراگی-کومئدییا بئله اساسلان دیریلیردی: «... بو گون بیز یئنی ایفبانین یارانماسیندان صحبت ائدرکن بعضی یولداش لار مسئله نین حقیقی معناسینی باشا دوشمور و بئله ایضاح ائدیرلر کی، گویا معاصر آذربایجان ایفباسی [لاتین قرافیکالی] مورتجع دیر. بو، دوزگون دئیل دیر. بیز یئنی ایفبا اونا گوره کئچیریک کی، روس ایفباسی داها ثمره لی، داها یاخشی دیر. بیز دئییریک: «یولداش لاتین ایفباسی، بیز سنینه دوستوق، سن تزه آی کیمی بیزیم ائوه گلیمسن، لاکین ایندی اؤز گور شعالاری ایله ائویمیزه گونش

گلمیش دیر. اونا گؤره ده سن بیزدن اینجیمه.»^{۱۱۲۰}

۱۹۴۰-جی ایلین یانوارین ۱-دن روس-کیریل قرافیکالی یئنی ایفبایا کئچیلدی. ۱۹۵۸-جی ایله ایسه بو ایفبایا یئنی دیشیکلیکلر ائدیلدی و او، تام ۷۰ ایل آذربایجان تورکلوگونون «خوشبخت، شن حیاتی نین» (م.ممدوو) سیموللاریندان بیر اولدو.

کیریل قرافیکالی یئنی ایفبایا کئچید اؤزو ایله برابر یئنی روس سؤزلری نین تورکجه نی دولدورماسینی گتیردی. یازی و دانیشیق دیلینه «رئولیوتسیا» (انقلاب یئرینه)، کوتررئولیوتسیونئر (عکس انقلابچی یئرینه)، «پارتیا» (فیرقه یئرینه)، «رایون» (قزا، محل یئرینه)، «موزیکا» (موسیقی یئرینه)، «اوجاستوک» (ساحه یئرینه)، «پیانیسکا» (کئغلی یئرینه) کیمی اونلارلا یاد سؤز سیریندی. موساوات پارتیاسینی خاتیرلادیغی اوچون عرباصیللی «موساوی» سؤزونون یئرینه، عینی آنلام داشییان فارس اصیللی «برابر» سؤز گتیریلدی. عموم-تورک ادبی دیلینده اولان «کیی»، «ایشته».... کیمی سؤزلر تورکییه ده ایشله دیلدیگیندن آذربایجاندا یاساق ائدیلدی. تورکییه تورکجه سی ایله یئرلی تورکجه آراسیندا فرق یاراتماق اوچون ۱۹۳۰-جو ایل لرین اورتالارینداک یازی دیلینده کی داوام ائدن ایندیکی زامان فورماسی یاساقلاندى.

سووت رژیمنی نین آذربایجاندا یئرلی کولتورله ساواشی بونونلا بیتمه دی. ان حساس و سارسیدیجی ضربه میلی کیملیگه وورولدو. ائتیک بیرلیگین آدی نین زورلا دیشدیریلمه سی میللتلشمه سورجی نین سرعتلنمه سی و بو سورجین فورمالاشماسی قارشى سیندا سونراکی اون ایل لرده ده داوام ائده جک کئچیلمز سد یاراتدی. ۱۹۳۶-جی ایلین نو یابریندا توپلانمیش آذربایجان س س ر ۹-جو فوق العاده سووتلر قورولتایى آذربایجان س س ر-ین یئنی کونستیتوسیا سینی قبول ائتدی. بورادا هئچ بیر ایضاحات و ثریلمه دن میللتین آدی دیشدیریلدی. تورک میللتی اولدو «آذربایجانلی». او یغون اولراق، مثلاً، «تورک ادبیاتی» اولدو «آذربایجان ادبیاتی»، «تورک ایشچی تئاتروسو» اولدو

«آذربایجان ایشچی تئاتروسو» و س. باشقا سؤزله، میللتین آدی یاساقلاندی، یئرینه اؤلکه آدی قویولدو.

سووت دؤنمینده «تورک» آدی اوزرینه یاساق قویولدو. عکسینی ادعا ائدن لر میللتچی، پان-تورکیست «جینایتینده» سوچلانیب، جزالاندیریلدیلار. ۱۹۳۷-جی ایل بؤیوک تررورونون قوربانلاری نین اکثریتی نین پان-تورکیست کیمی استنطاقا جلب اولونماسی و جزالاندیریلماسی محض بو یاساغا اعتراضلا ایضاح ائدیلمه لی دیر. چوخ سونرالار آمئریکالی آراشدیرماچی س. ائندئرس ویمبوش بو آدین «اونودولماسیندان» حیرتینی بئله ایفاده ائدیردی: «بیلدیگیم قدریله هئج بیر گوج باشقا بیر خالقا، حتی [آبش-داکی قیرمیزی دریلی طایفالاردان بیری اولان] ناواهلارا بئله بو قدر اوغورلو بیر یاد کیملیک سیریا بیلمه میش دیر.»^{۱۱۲۱} حقیقتاً ده دونیا تاریخینده اؤرنه یی آز گورونن بو حادثه نین ایضاحینی، بیزجه، آذربایجانا قارشى سووت رژیمی نین اوغولادیغی کولتور ساواشی نین قدارلیغیندا آراماق لازیم دیر.

بو ساواشین گئتدیگی باشقا بیر میدان ایسه میللتین تاریخ شعورو ایدی. بللی اولدوغو اوزره، تاریخی کئچمیش شعورو میللتشمه سورجی، میللی حرکات اوچون چوخ حساس ساحه اولدوغوندان سووت رژیمی باشیندان بری بو ساحه نی سیخ کونترولو آلتینا آلدی، سووت تاریخچیلیگی نین رسمی کونسئپتی خارایجینده تاریخی آراشدیرمالارین آپاریلماسی نین قارشى سینی آلدی. مؤوضوعموز اوچون چوخ اؤنملی اولدوغو اوچون بو مسئله نین اوستونده دورماغا دیر.

آذربایجان فیکیر تاریخینده ائتوگنئش مسئله لری ایلک دفعه ۱۹۲۰-جی ایلده محمد حسن ولی-لی-بهارلی نین «آذربایجان: جوغرافی، طبیعی، ائتوگرافییک و اقتصادی ملاحظات» آدلی کیتابیندا آیرینتیلی عکسینی تاپدی.^{۱۱۲۲}

1121- S. Enders Wimbush, "The Politics of Identity Change in Soviet Central Asia", Central Asian Survey, vol. 3, no 3, 1984, p. 71.

1122 - Məhəmməd Həsən Vəlili-Baharlı, Azərbaycan: Coğrafi, Təbii, Etnoqrafik və İqtisadi Müləhizat, Bakı, 1920, 306 s.

آذربایجان رئسپوبلیکاسیندا مسکون اولان بوتون میللت و ائتتیک قروپلارین سایى، یئرلشمهسى، تاریخی حاقیندا قیمتلى بیلگی لرین یئر آلدیغى بو کیتابدا تورکلرین بو جوغرافیادا یئرلشمهسى حاقیندا گئنیش بیلگی وار. مؤلفه گؤره، بورادا گؤرونن ایلک تورک بویو (طایفاسى) میلاددان اؤنجه ۶۳۳-جو ایلده بورادا مسکون اولموش کیممئر-کئلتلره هوجوم ائدیپ، اونلاری قووان ایسکیفلر اولموشلار. بو ایسکیفلرین کؤچری حیصهسى دؤورون تاریخچىلری طرفیندن تورک منشألى ساییلیدی. باهارلى بو بارهده چئشیدلى قاینقلاردان بیلگی وئریر. آتتیک مؤلفلرین بو عمومیلشدیریلیمیش آد آلتیندا قید ائدیگی بوی سونرالار فرقلى آدلارلا - بولقار، خزر، آلان، آوار و ب. - تاریخی قاینقلاردا یئر آلدیلار. اثرمنى مؤلفلری خورئنلى و واندىن بولقارلارین میلاددان اؤنجه ۱۴۹-۱۱۴-جو ایللر آراسیندا «جنوبى قافقازیانى بورودوکلری»نى یازیلار. ^{۱۱۳۳} خورئنلى، خزرلرین آذربایجاندا ایلک دفعه گؤرونمهسىنى میلاددان اؤنجه ۱۹۳-جو ایلده عاید ائدیپ. میلاددان سونرا دا اونلار بورالاردا گؤرونموشلر. میلادین ۳۵۰-جى ایلینده ایسه اونلار آذربایجاندا «اوتورماغا باشلادیلار». باهارلى آذربایجاندا تورکلوگون سوی کؤکونده ایشتیراک ائتمیش خزرلرین بیر بؤلومو سایدیغى قازاخلار (قاسوخلار)، هونلار، ساییرلر (ساوارلار)، کنگرلىلر، شاملى، قارامانلى، آیدین، ایمیرلى، دوگر، افشار، باهارلى، زولقدر، پادار، خلیللى و باشقا بویلرین تاریخی حاقیندا بیلگی وئریر. ^{۱۱۳۴} آیریجا اونو دا آرتیراق کی، ماساگئتلرین ائتتیک منسوبیتی حاقیندا ضد فیکیرلرین اولماسینی گؤسترن مؤلف، اونلاری تورکسویلو ساییپ.

باهارلى نین آذربایجان تورک ائتنوگرافیاسینا گتیردیگی بو اؤنملى ایدئاللار سونراکی ایللرده ده کئچرلى اولموش، آذربایجان تاریخی حاقیندا چاپ

بو کیتابین روسجا ترجمهسى ۱۹۲۱-جى ایلده چیخدی. کیتابین روسجا واریانتیندان ترجمه ایلده ۱۹۹۳-جو ایلده یئنین چاپ ائدیلدی.

(İqtisadçı Məhəmməd Həsən Vəliyev-Baharlı, Azərbaycan (Fiziki-coğrafi, etnoqrafik və iqtisadi oçerk, Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 1993, 192 s.)

1123 - Məhəmməd Həsən Vəlili-Baharlı, Azərbaycan: Coğrafi, Təbii, Etnoqrafik və İqtisadi Mülahizat, s. 50.

انڈیلیمیش کیتابلارین ائتتیک تاریخ بؤلومونده یئر آلمیش دیر. ^{۱۱۲۵} بو دوروم قوزئی آذربایجاندا میللتین فیزیکی و معنوی وارلیغی نین بؤیوک تئروورو اولان ۱۹۳۷-جی ایله دک داوام ائتدی.

ائله بو آرادا، ۱۹۲۰-۱۹۳۰-جو ایل لرده تورکییه، تورکچولوک ایدئالی نین گنیش یاییلماسی و گنرچکلشمه سی، ایران ایسه تام ترسینه تورکلویه قارشی ایدئولوژی-سیاسی باسقی نین آرتماسی سورجینی یاشاما قدا ایدی. هله سرحد لرله آیری دوشمه دیگی بو اولکه لرده کی سیاسی-ایدئولوژی سورج قوزئی (سووت) آذربایجانینا دا تأثیر ائتمکده ایدی. پروسئس لرین گنیشی گؤستردی کی، سووت رژی می ایراندا تورکلویه قارشی یونلمیش ایدئولوژی باسقی تجروبه سیندن یارارلانماغی او یغون گؤرموش دور.

۱۹۳۶-۱۹۳۷-جی ایل لرده ائتنوسون (تورک لرین) و اونون دیلی نین (تورکجه نین) آدی نین دیشدیریلمه سی لوکال-مئخانیکی حادثه دئییلدی. هم ده تورک لری اؤز کئچمیشیندن قویارتماق، اونلاری بوراداکی «یئرلی» ائتنوس لارلا قاریش دیریب، اونلارین ایچینده اریتمک، یئنی بیر خلیته دوزلتمک لازیم ایدی. بو یئنی خلیته اؤز آتا-بابالارینی اسکی و اورتا چاغ لار تورک یوردلاریندا دئییل، میدیادا آختارمالی ایدی. ^{۱۱۲۶} باشقا سؤزله، یئنیجه یارانمیش بو «آذربایجانلی لار» کئچمیش لرینی عموم-تورک تاریخینده دئییل، محدود بیر جوغرافیایین (آذربایجانین) تاریخینده آختارمالی ایدیلر. بو مقصده او یغون اولراق تاریخچیلیکده یئنی ائتتیک «آذربایجانلی» کونسپتی قوراشدیریلدی. بو کونسپته گؤره، میلاددان اؤنجه ۴-جو یوزایلده ایران طایفالاریندان عبارت «آتروپاتئن خالق» (گونئیده) و میلاددان اؤنجه ۳-جو یوزایل-میلاددان سونرا ۴-جی یوزایل لرده قافقاز طایفالاریندان عبارت

۱۱۲۵ - مثلا، باخین:

Rəşid İsmayılov, *Azərbaycan tarixi*, Bakı, 1923, s. 13-22; Н. Н. Ансеров, *Тюрки Советского Азербайджана*, Баку, 1930, с. 16-21.

۱۱۲۶ - چوخ سونرالار پروف. سولیمان علیارلی ایستالینین «سیزین اولو بابالارینیز میدیالیلار دیر» گؤستریشی حاقیندا یازاجاقدی: «بونولا سانکی آغزیمیزی داغا دیره دیلر، گئت، آرا گؤروم، اولو بابالارینی ایندی نئجه و هارادا تاپاجاقسان!»

Süleyman Əliyarov, *Bizim sorğu: tariximiz, abidələrimiz, dərsliklərimiz*, Azərbaycan, N 7, 1988, s. 175.

«آلبان خالقی» (قوزئیده) آدلی فورمالاشمیش ائتنو-سوسیال بیرلیکلر مؤوجود ایمیش؛ ۱۱-جی یوزایل دن بورالارا یئرلشمیش اوغوزلار (سلجوقلار) و باشقا تورک طایفالاری اونلارین دیل لرینی دیششمیش لر؛ بو «splošnaya tyurkizasiya» (باشدان-باشا تورکلشمه) سورجی ۱۴-۱۵-جی یوزایل لره قدر داوام ائتمیش دیر.^{۱۱۲۷} تام جفنگیات و پان-ایرانیزمین دیشیک فورماسیندان عبارت اولان بو باخیش قوزئی آذربایجانین رسمی تاریخچیلیگینده اون ایل لرله رسمی حاکم کونسئپت اولدو، ایندی ده بو کونسئپت قالماقدادیر.^{۱۱۲۸}

سووتت حاکمیتی نین تاریخ علمی اوزرینده تام نظارتی نین اولدوغو، تورکلوک اوزرینه تابو قویلدوغو بیر شرایطه میلی ضیالی لارین سئچیم ایمکان لاری محدود ایدی. بو زور شرطلرده تاریخچی و دیلچی لرین میلی شعورا صاحب حیصه سی آذربایجان جوغرافیاسیندا چئشیدلی قاینالاردا آدی کئچمیش بوی لارین ائتیک کیملیگینی معین ائتمک اوچون موجدیله وئردیلر. بو موجدیله اؤزللیکله ۱۹۸۰-جی ایل لرده عنادلی کاراکتئر آلدی. کیمئر، لولوبی، کوتی، ماسساگت، ایسکیف، بونتورک، بولقار، کنگر، بارسیل، هون، سایبر، خزر کیمی سوی و سوی بیرلشمه لری نین میلاددان اؤنجه کی یوزایل لر ده داخیل اولماقلا چئشیدلی زامان لاردا ایندیکی آذربایجان جوغرافیاسیندا گورونمه لری، یا یئرلشمه لری حاقیندا اونلارلا مونوقرافیا و مقاله ایشیق اوزو گوردو.^{۱۱۲۹} سون ۵۰ ایل آذربایجان ۱۱۲۷ - مثلا، باخین:

Играр Алиев, Очерк истории Атропатены, Баку: Азербайджанское Государственное Издательство, 1989; Fəridə Məmmədova, Azərbaycanın (Albaniyanın) siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası, Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993.

۱۱۲۸ - بو کونسئپت لرین تنقیدی حاقیندا باخین:

Saleh Muhammedoğlu (Aliiev), Azərbaycan Türklerinin Etnik Menşeyine Dair Üç Ana Görüşün Eleştirisi, Türk Dünyası Araştırmaları, sayı 116, Ekim 1998, s. 91-104.

۱۱۲۹ - مثلا، باخین:

Azərbaycan filologiyası məsələləri, Bakı: Elm, 1983 (I buraxılış), 19984 (II buraxılış), 1991 (III buraxılış); М. Исмаилов (ред.), К проблеме этногенеза азербайджанского народа, Баку: Элм, 1984; Mahmud İ-

تورکلری نین ائتوگنئیزی نین اؤیره نیلمه سینده مهم بیر مرحله نی تشکیل ائدیر. مثبت طرف لری ایله یاناشی، اونو وورغولاماغا مجبوروق کی، بو آراشدیرمالار جوغرافیایا افراط باغلیلیق و «ازلچیلیک» (پریموردیال) بلاسیندان قورتولا بیلمه میش دیر. بو، فوق العاده اؤنملی علمی پروبلئمین تام حلّی حاقیندا دانشماق هله مومکون دئییل دیر.

رسمی تاریخ علمی میللی تاریخین یالینز اسکی و اورتا یوزایل لر کئچمیشینی تحریف ائتمه دی. سون دؤور تاریخی ده آشیری درجه ده سیاسیلشدیریلدی و تحریفه معروض قالدی.

آذربایجان سووئتلشدیریلدیکن آز سونرا «آپریئل انقلابی» تئزیسینه ایدئولوژی-علمی دون گئیندیرمک، «دوشمن تبلیغاتینا» قارشى عکس-تبلیغات تشکیل ائتمک، یئنی نسلی سووئتلشمه نین طلب لرینه او یغون تربیه ائتمک مقصدیله سووئت دؤولت اورقان لاری ۱۹۱۷-۱۹۲۰-جی ایل لر تاریخی نی آراشدیرماق اوچون دیرئکتیو وئردی. آذربایجان دا سووئت تاریخیچیلیگینی تشکیل ائتمک اوچون موسکوادان قیرمیزی پروفئسسورلار اینستیتوتونون (Институт Красной Професуры) بیر قروپ مأذونو باکی یا گؤندریلدی. بو گنج «متخصص لر» باکی او نیوئرسیئتینه یئرلشدیریلدی لر. ن. پچنلین، آ. رایئوسکی، آ. پوپوو، آ. نیکیشین، ی. راتقاوئر، و. و. پوکیشئوسکی، س. ایتکین، آ. دوبنئر، س. سئف و باشقالاری پنداقوژی ایشله یاناشی باکی دا تعطیل، همکارلار، انقلابی حرکات، «خاریجی موداخیله» و «وطنداش محاربه سی»، ائله جه ده «عکس انقلابی موساوات حکومتی» حاقیندا اونلارلا اثر یازیب چاپ ائتدیردی لر.^{۱۱۳۰} اؤزللیکله اونلارین یئرلی سووئت لیدئر لری ایله بیرلیکده «موساوات ارثینی» ارادان آپارماق اوچون حاضیرلادیقلاری

mayıl, Azərbaycan tarixi, Bakı: Azərənşr, 1993; Süleyman Əliyarlı (red.), Azərbaycan tarixi. Uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər, Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 1996.

۱۱۳۰ - بو اثرلرین سیاهیسی حاقیندا باخین:

A.С.Сумбатзаде, Азербайджанская историография XIX-XX веков, Баку: ЭЛМ, 1987, с. 80-81.

کیتابلار دقتی چکیر.^{۱۱۳۱} بو اثرلر بیر قایدا اولاراق سیاسی-تبلیغاتی کاراکتئر داشیییر، بیرطرفلی پولئمیکا [مباحثه] اساسیندا وئرلیمیش «ایفشائیدیجی» حؤکم لرله دولودور. بو اؤزللیگینه باخمایاراق سووئت رئژی می مؤ حکملندی کجه ۱۹۱۷-۱۹۲۰-جی ایل لر حاقیندا آیری-آیری فاکتین اوخوجویا چاتدیریل ماسی («ایفشائیدیجی» تنقیدله بئله اولسا) بؤ یوک گونا ه ساییلماغا باشلان دی و بو مؤلفالر رئپرئسسایا معروض قالدی لار، اثرلری ایسه یاساق اندیلیمیش کیتابلار سیاهی سینا سالیندی.

سووئت تاریخچیلیگینده چار روسیاسینا مناسبت، بو سیرادان روس دؤولتی نین موستملکه سیاستینه یاناشما دقت چکن علمی و سیاسی مسئله لردن بیریدیر. ۱۹۲۰-۱۹۳۰-جو ایل لرده یئنی کومونیست ایدئولوگیاسی نین طلب و منطقینه او یغون اولاراق رومانوو حاکمیتینه مناسبت سرت تنقیدی ایدی. او یغون اولاراق روسیانی گونئی قافقازی و تورکوستانی (اورتا آسیانی) ایشغال ائتمه سی چاریزمین ایشغالچیلیق سیاستی نین نتیجه سی، بو خالق لارین اؤز موستقیللیگینی ایتیرمه سی حالی کیمی قیمت لندی ریلیر، او یغون اولاراق بو خالق لارین میلی تاریخینده منفی حادثه کیمی دیرلندی ریلردی. تاریخچیلیکده «پوکرووسکی مکتبی» کیمی تاینیمیش بو یاناشما سووئت حاکمیتی مؤ حکملندی کجه، بو حاکمیت روس شووینیزی کاراکتئری آلدیقجا روس اولمایان خالق لارین حیاتیندا کی

۱۱۳۱ - مثلا، باخین:

А.Г.Караев, Из недавнего прошлого, Баку, 1923; А. Раевский, Английская интервенция и мусаватское правительство. Из истории интервенции и контрреволюции в закавказье, Баку: Истпарт, 1927; А.Раевский, Английские «друзья» и мусаватские «патриоты», Баку: АзГИЗ, 1927; Я.Раггаузер, Борьба за Советский Азербайджан. К истории апрельского переворота, Баку: Истпарт, 1928; А.Раевский, Мусаватское правительство на Версальской конференции. Донесения представителей азербайджанской мусаватской делегации, Баку: Сообщения Истпарт, вып. 1., 1930; С.Шаумян, Бакинская коммуна, Баку, 1927; М.Д.Гусейнов, Тюркская демократическая партия федералистов в прошлом и настоящем, Вып. 1: Программа и тактика, Тифлис: Зак. Книга, 1927; М.Кулиев, Враги Октября в Азербайджане (К 10-летию Октября), Баку: АзГИЗ, 1927.

بو دراماتیک حادثه یه مناسبت دیشدی. روسیا خارچیینه کی اولکه لره «سووت حاکمیتی نین ظفر یوروشو» کونسپتینی داها منطقی ائتمک اوچون موسکوا چار حاکمیتی نین ایشغالچی-موستملکه حاکمیتینه یاناشمانی دیشدیرمک گؤستریشی وئردی. زورلا ایشغال یاناشماسینی «کؤنولو بیرلشمه» کونسپتی عوض ائتدی. بو یالانین ثبوتو اوچون «بیرلشمه» عرفه سینده بو خالق لارین حقیقتاً موسیقی اولوب-اولماماسی سوالی اورتایا آتیلدی. «روسیانین بو اوچقارلاری نین» دؤولتچیلیک عنعنه سیندن محروم اولماسی، اونلارین «سلطان تورکیه سی» و شاه ایرانی کیمی گئریده قالمیش شرق دئسپوتیالاری نین ترکیبینه اولماسی تئزیس لری اورتایا آتیلدی. بو تئزیس لری جان باشلا حاضیرلایب، اونا علمی دون گئیندیرن لردن بیر ی علی صحبت سومباتزاده بو یئنی تئزیس لری جدی-جدی اساسلاندیراراق حتی ۱۹۸۷-جی ایله بئله یازماقدا ایدی: «... بو اوچقارلارین روسیا ترکیبینه قاتیلماسی بیر قایدا اولاراق بورادا داخیلی چکیشمه لره سون قویدو، [اونلاری] خارچی باسقین لاردان قورودو، قودرتلی ایمپریا ترکیبینه صلح و تهلوکه سیزلیگین تأمین اولونماسی ایله نتیجه لندی.»^{۱۱۳۲} یئنی یاناشمایا گؤره، آذربایجان داکی فاکتیک موسیقی خانلیقلار «اوج بلادان» بیرینی سئچمه لی ایدی لری: یا گئریده قالمیش عثمانلی، یا قاجار ایمپریالاری نین ترکیبینه قالمالی، یا دا «سرعتله اینکیشاف ائتمکده اولان روسیا بیرلشمه لی ایدیلر.» بو تاریخچی لرین ادعاسینا گؤره، «آذربایجان خالقسی ان مودریک قراری سئچیب»، روسیا ایله «کؤنولو بیرلشدی.» (بو یاناشمانین تاریخی کئچمیشه اویغون اولماماسی حاقیندا ۹-جو بؤلومه باخین).

گرکلی تبلیغاتی ایش لر آپاریلدیقدان سونرا ۱۹۶۰-جی ایل لرده «آذربایجانین روسیا بیرلشمه سی نین» ۱۵۰ ایلیگی سووت آذربایجانلی نین هر یئرینده طنطنه لی شکیلده گئیش قئید ائدیلدی، مؤسسه لرده بو «بایرام» مناسبتیه سئریا توپلانتی لار کئچیریلدی. بو توپلانتی لارین بعضی سینده تاریخچی عالیم لردن ضیا بونیادوو (او هم ده سووت اتفافی قهرمانی ایدی)، سولیمان الیاروو (الیارلی) رسمی کونسپتیه اعتراض ائتدی، بو یالانا قارشلی

چیخماقدا اؤزلرینده گوج تاپدیلار. میللی شاعیر بختیار واهابزاده یازدیغی «گولوستان» پوئماسی ایله «کؤنوللو بیرلشمه» تبلیغاتینا آغیر ضربه ووردو.

رسمی تاریخچیلیکده باش وئرمیش دیشیکلیک میللی قهرمانلار مؤوضوعسوندا دا اؤزونو گؤستردی. ۱۹۲۰-۱۹۳۰-جو ایل لر تاریخچیلیگی و دؤولت تبلیغاتی اوکتیابر انقلابیندان اولکی حیاتی اساساً عمومی گئریلیک، زحمتکئش اهالی نین استثمار تاریخی کیمی تصویر اتمکله کیفیتله نیردیسه، ایکنجی دونیا ساواشی نین («بؤیوک وطن محاربه سی نین») طلب لری بو یاناشمایا یئنی دن باخماق ضرورتی یاراتدی. اوکتیابر انقلابینی حاضر لایان و حیاتا کئچیرن لرله (۲۶ باکی کومیسساری کیمی) یاناشی، اهالی آراسیندا ساواشچی احوال-روحیه یاراتماق اوچون آذربایجاندا دا یئنی قهرمانلار یارادیلدی. کئچمیشین درینلیک لریندن چیخار تدیقلاری یئنی شخصیت لری میللی افتخار قایناغینا چئویرمک اوچون یئنی مقاله و کتابلار یازیلدی. یئنی قهرمانلار کونسئپتینده کومونیسست ایدئولوگیاسیندان داها چوخ، سووئت/روس موستملکه سیستمی نین مارق لاری نظره آلیندی. روس قوشونلارینی آذربایجانا گئیرمیش قوبالی فتحعلی خان «میللی قهرمان» ساییلدی.^{۱۱۳۳} حال بوکی اونون اوغلو - ۱۸۲۲-جی ایله دک الینده سیلاح روس ایشغالینا قارشى مبارزه آپارمیش حقیقی قهرمان شئیخ علی خانین تاریخ کتابلاریندا بئله آدی چکیلمه دی. فارس ساسانی عائله سی نین قالینتی سی، کولتور باخیمیندان اثر منیلشمیش جاوانشیر «میللی قهرمان» ساییلدی.^{۱۱۳۴} اونون اساس «قهرمانلیغی» خزر لره قارشى ووروشماسی ایدی. عثمانلی سولطانینا قارشى امیر تئیمورلا بیرلیکده ساواشمیش شیروانشاه ایبراهیم ده تاریخی قهرمان اولدو.^{۱۱۳۵} عینی واختدا ایران دیرلری نین مدافعه چی سی بابک حاقیندا بیر نئجه اثر یازیلدی.^{۱۱۳۶}

1133 - П.Н.Валуев, Фатали-хан Кубинский, Баку, 1942.

1134 - M.Y.Vəkilov, Cavanşir, Bakı, 1942.

1135 - И.П.Петрушевский, Великий патриот Ширваншах Ибрагим (1382-1417). Исторический очерк, Баку: Издательство АзФАН СССР, 1942; И.А.Гусейнов, Ширваншах Ибрагим I, Баку, 1945.

1136 - З.И.Ямпольский, Восстание Бабекa, Баку, 1941; З.И.Ибрагмтов, Борьба азербайджанского народа против арабских захватчиков, Баку,

رسولزاده سووئت رئزیمی نین «میللی قهرمانلار» ایستیقامتینده سیاستینی «چاغداش آذربایجان تاریخی» اثرینده تحلیل ائتمیش، بو سیاسته اوبیئکتیو قیمت وئرمیش دیر. اؤزللیکله بابک مؤوضوعسوندا سووئت رئزیمی نین جانفشانلیغی رسولزاده نین دقتینی چکمیش دیر. او حاقلی اولراق قئید ائدیردی کی، ۱۹-جو یوزایلده «بابکی» سؤزو آذربایجاندا سؤیوش کیمی ایشله دیلمیش دیر. دینی احکاملارا اؤنم وئرمه یین سربست دوشونجه لی اینسانلارا او زمان «بابکی» دئییرمیشلر. «ایندی ایسه بابک وطنپرورلیگین بیر ایفاده سی کیمی ایشله دیلیر. قیرمیزی لار ایسلامیت علیه داری اولان بو سیمانی ایدنالیزه ائتمکله آذربایجانداکی وطنپرورلیک دویغولارینی شیمالا [روسایا] دوغرو چئویرمک ایسته دیلر.»^{۱۱۳۷} رسولزاده بو اثرینده گنجه نین ایگید قهرمانی جاواد خانین، داغیستانین بؤیوک ایمامی شامیلین و بونلار کیمی حقیقی قهرمانلارین آدلاری نین چکیمه مه سینی محض سووئت رئزیمی نین «دوشمنه قارشى ساواش رمز» لرینی یاراتماق سیاستی ایله ایضاح ائتمیش دیر.^{۱۱۳۸}

میللی حیاتین اؤنملی ساحه لریندن بیرى اولان بدیعی ادبیات دا سووئت رئزیمی نین نظارتی آلتینا دوشدو. رئزیم سرتلشدیکجه ادبیات اوزرینده نظارت آرتمیش، عکسینه، نیسبی یومشالما دؤورونده نیسبی آزادفیکیرلیلیک اؤزونو گؤسترتمیش دیر.

۱۹۲۰-جی ایل آپرئل ایشغالیندان درحال سونرا سووئت رئزیمی ادبیاتی و ادیبلری تام کوترولو آلتینا آلا بیلمزدی. مطبوعاتین نظارتیه آیینماسی درحال مومکون اولسا دا، ادبیات اوزرینده نظارتین یارانماسی اوچون یئنی رئزیم بیر مدت دؤزمه لی اولدو. ۱۹۲۸-جی ایله باشلانان «مدنی انقلابا» قدر نیسبی آزادلیقدان استفاده ائدن اسکی نسیل ادیبلر بیر سیرا گؤرکملی اثرلر اورتایا قویدولار. اولنلارین آراسیندا حسین جاوید (۱۸۸۲-۱۹۴۲) اؤزللیکله فرقله نیر. یازدیغی شئیخ صنعان، توپال تیمور، پیغمبر، اوچوروم،

1942; З.И.Ибрагмтов, Бабек, Баку, 1944.

1137 - Məmməd Əmin Rəsulzadə, Əsrimizin Siyavuşu. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı, Çağdaş Azərbaycan tarixi, c. 108.

ایلیس کیمی منظوم پیئس لرینده میللی فیکری مشغول ائدن فلسفی - سیاسی موضوعلاری ادبیاتا گتیردی. شاعیر احمد جاواد (۱۸۸۲-۱۹۳۷) ایشغالی لغتله یین، ایستیقلالی ترننوم ائدن یارادیجیلیغی ایله «چنکیست روحلو سووئت تنقیدچی لری نین» دقتینی دایم اؤزونه چکمیش دیر. احمد جاواد هم ده جوهوریتین هیمنی نین یازاری کیمی سووئت رژیمی نین هدفینده اولموش دور. اسکی نسله عاید یازارلار ایچینده جعفر جاببارلی (۱۸۹۹-۱۹۳۴) آغیر سووئت سنزوراسی شرایطینده وئریلمیلیگی ایله سئچیلیر. او ادبیاتا یئنیلک لر، یئنی موضوعلار گتیره بیلیمیش دیر. سووئت رژیمی میللی روحلو یازارلارین وارلیغینی تهلوکه لی سایمیش، آدی چکیلن ایلک ایکی سینی رئرئسسیا ائتمیش، جعفر جاببارلی ایسه انتحار حدینه چاتدیریلیمیش دیر.

بو ارادا ۱۹۲۰-جی ایل لردن باشلا یاراق آذربایجان دا ترجمه ادبیاتی نین یارانیب گلیشمه سینی گؤستریمک لازیم دیر. تورکجه یه ترجمه ائدیلمیش ادبیات اؤرنک لری نین چوخونون روس ادبیاتیندان اولماسینا باخمایاراق، ترجمه ایشی نین گئنیشلنمه سی میللی ادبی دیلین گلیشمه سی و عمومیتله مدنی حیاتا مثبت تاثیر ائتمیش دیر.

اسکی ادبی نسلین محو ائدیلمه سی بو یئرین یئنی نسیلله دولدورولماسینی طلب ائدیردی. حاکم پارتیا و سووئت رژیمی یئنی تورک ادبیاتی یاراتماق پروقرامی ایره لی سوردو. بو یئنی ادبیات «فورماجا میللی، مضمونجا سوسیالیست» پرنسیپی اساسیندا قورولدو. یعنی بو ادبیات میللی دیلده/دیل لرده اولا بیلردی، اما سوسیالیست مضموندان قطعین کنارا چیخا بیلمزدی. بو «سوسیالیست مضمون» دا یئنی اینسان تربیه سی مقصدینه تابع توتولوردو. یئتیشدیریلن بو یئنی اینسان باشدا روسیا اولماقلا «سووئت خالق لاری» آراسیندا دوستلوق و قارداشلیغا صادیق اولمالی، کومونیست ایدئولوگیاسی و پراکتیکاسینی جان-باشلا قبول ائتمه لی، اسکی ارثی لغتله لی ایدی. یئنی ادبی نسلین نماینده لری نین قارشسی سیندا قویولان باشقا بیر وظیفه ایسه ادبیات و مدنیت ساحه سینده کی «خالق دوشمن لرینی» (حسین جاوید، احمد جاواد کیمی) ایفشا ائتمه لی ایدیلر.

بو گنج، استعدادلی یئنی ادبی نسیل - صاباحین «خالق شاعیرلری» (صمد وورغون، سولئیمان روستم، رسول رضا کیمی) بیلرکدن، یا بیلمه‌دن بو قورخونج وظیفه‌یه اوستلندیلر. داها سونرالار اونلارین کومونیسست پارتیاسینی، لئنینی، ایستالینی و سووئت رئژیمنی نین باشقا آتریبوتلارینی وصف ائدن اونلارلا یازیلاری نین یانیندا، میللی مؤوضوعلاردا یازدیقلاری اثرلر ده اولموش، حتی بعضاً میللی ماراتق لاری دا مدافعه ائتمه‌یه جسارت ائتمیشلر. بو ایکلیم بوتون تورک (آذربایجان) ادبیاتینی خاراکتئریزه ائدن حساس اؤزللیکلریندن اولموش دور.

سووئت رئژیمنی نین نسبتاً یومشالدیغی ۱۹۶۰-جی ایل لرده ادبیات نماینده‌لری بعضی میللی مؤوضوعلارا (گونئی، تاریخی کئچمیش، چار روسیاسی نین موستملکه رئژیمنی،...) اثرلرینده یئر وئرمه‌یه نایل اولدولار. اؤزللیکله میللی دیلین آرینماسی، فارس و عرب ترکیبلریندن تمیزلنمه‌سی مسئله‌لری ده محض او دؤوردن سونرا پوپولیارلیق قازانماغا باشلادی. سووئت رئژیمنی نین بوتون جهدلرینه باخمایاراق، میللی ادبیات ساحه‌سی تام نظارت آلتینا آینا بیلمه‌بن بیر-ایکی ساحه‌دن بیرینه چئوریلدی. میللی ادبیات بو زامان دان باشلاپ اراق میللتلشمه سورجینه پوزیتوو تأثیر ائتمه‌یه باشلادی.

سووئت دؤنمینده میللتلشمه سورجینه کومونیسست رئژیمنی تأثیری مؤوضوعسونو توپارلایارکن بو تأثیرین معین اندیجی ماهیته مالیک اولدوغونو، میللت یارادان عامل لرین اینکیشافینی لنگیتدیگینی گؤستریمک مجبوریتینده ییک. بونونلا بنله سووئت رئژیمنی آذربایجان دا دایم آرتان، بعضاً آزالان دیره‌نیشله قارشیلانمادی. آذربایجان تورکلوگو تاریخی نین بو دراماتیک دؤورو هم ده غیر برابر ساواش شرطلرینده میللی قوه‌لرین میللی ماراتق لار اوغروندا فداکارلیقلار، قهرمانلیقلار دؤورو دور. دیره‌نیش حرکتی نین گئنیشلیگی اؤزو-اؤزلوگونده هم ده میللتلشمه سورجی نین درینلیگی نین گؤسترگه‌سی دیر.

میللی داوانین داوامی

آپرئل ایشغالیندان درحال سونرا اؤلکهده عصیانلارین باش وئرمه سیندن یوخاریدا قیساجا بحث اولوندو. ۱۹۳۷-جی ایله دک سووت آذربایجانیندا اونلارلا سیلاحلی چیخیشین اولدوغو وورغولانندی.

دیره نیش اوزونو سیاسی حیاتدا دا گؤستریدی. رسمی تاریخچیلیکده آز بیلینن بو دیره نیش حاقیندا بو گون بئله ان احاطه لی و گونلی قایناق میرزه بالا ممدزاده نین میللی آذربایجان حرکاتی آدلی مشهور اثری نین ۹-جو بؤلومو سایلا بیلر.^{۱۱۳۹} بورادا ممدزاده آپرئل ایشغالیندان سونرا سیاسی قوه لرین، ایلك نؤوبه ده موساوات پارتیاسی نین مبارزه سیندن بحث ائدیر. مؤلفه گوره، یئنی رژیمن سیاسی پارتیالارین لویاللیغینا نایل اولماق اوچون گؤسترديگی چابالار قیسماً مثبت نتیجه وئرمیش، اتحاد، سوسیالیست و باشقا پارتیالارین عضوری نین بیر حیصه سی یئنی رژیمنی قبول ائتدیکلرینی بیان ائتمیشلر. باشدا موساوات پارتیاسی اولماق اوزره سیاسی پارتیا عضوری نین باشقا بیر حیصه سی ایسه «آپرئل انقلابی» حادثه سینی و یالانینی قبول ائتمه میش، گیزلی سیاسی فعالیته کئچمیش دیر. موساوات پارتیاسی کادرلاری گیزلی ایستقلال کومیته سی یاراتمیش، ایستقلال قزتی نین چاپینی تشکیل ائتمیشدیلر. گیزلی شکیده سووت رژیمنی نین جینایت لرینی ایفشا ائدن بیاننامه لر یایلمیش دیر. ایستقلال قزتی نین ۱۹ سایی چاپ ائدیلمیش دیر. قزتین چاپ ائدیلمیش گیزلی مطبعه نین ایفشا ائدیلمیش ۱۹۲۳-جو ایلین یونوندان سونرا موساواتا قارشی یئنی رژیمنی سوسیال دالغاسی باشلانندی. اونلارلا موساواتچی حبس ائدیله رک شیمال دینیزینده کی مشئوم سولووکی آدالارینا مجبوری ایشه گؤندریلدیلر. موساواتچی محبوسلارین سولووکیده گؤسترديگی مردلیک روس مؤلفلری نین سونرالار ایشیق اوزو گؤرموش اثرلرینده ده اؤز عکسینی تاپمیش دیر.^{۱۱۴۰}

1139 - Mirza Bala Mehmetzade, Milli Azerbaycan Hareketi. Milli Az. Müsavat Halk Fırkası Tarihi, s. 203-234.

1140 - Н.И.Киселев-Громов, Лагеры смерти в СССР. Великая братская могила жертв коммунистического террора, Шанхай: Книгоиздательство Н.П. Малиновского, 1936; О.В.Волков, Погружение во тьму, Москва:

سوونت رئژیمنی نین رئپرئسسسیالارینا باخمایاراق، مختلف ساحه لرده دیره نیش حرکاتی تا ایکینجی دونیا ساواشینادک آکتیو شکیلده داوام ائتمیش دیر. آذربایجان دؤولت سیاسی ایداره سی نین (ک گ ب-نین سلفی) سندلریندن بیرینده دئییلردی: «غیر تورک ضیالی لارین معین حیصه سی نین شووینیسست مئیل لری (عالی مکتب لری تورکلشدیریلمه سینه مقاومت، تورک مدنیته نه اعتناسیز مناسبت و س.) اوبیئکتیو اولاراق تورک میللتچیلیگی نین آرتیمینا شرایط یارادیر.»^{۱۱۴۱} بوتون ضیالی لارین ۱۰-۱۵٪ نین آنتی-سوونت احوال روحیه سینده اولدوغونو بیلدیرن و تحصیل ساحه سینده میللتچیلیک تبلیغاتی نین یول لاریندان بحث ائدن باشقا بیر سندده ایسه دئییلردی: «تورک ضیالی لاری آراسیندا میللتچیلیگین داها بیر نؤوعو گئیش یا بیلیمیش دیر. بو دا اساساً اوچ مسئله اطرافیندا جمعه شیر: سوونت آپارات لاری نین، خصوصاً ده عالی مکتب لری تورکلشدیریلمه سی، آذربایجانین طبیعی ثروت لری نین (نفیتین) ساتیلما سیندان الده ائدیلمن گلیرین چوخ حیصه سی نین طلب ائدیلمه سی، گلمه لری ن - روسیادان کؤچن لری ن آذربایجان دا یئرلشدیریلمه سی.»^{۱۱۴۲} آنتی-سوونت تبلیغات ایشی نین میقیاسینی بو «جینایت» گؤره حبس ائدیلمیش شخص لری ن سایبی دولایلی اولاراق گؤستر مکه ده دیر. رسمی سندلره گؤره، ۱۹۲۹-جو ایلده ۱۱۴۲ نفر موساوات پارتیاسی نین و ۴۷۴ نفر اتحاد پارتیاسی نین طرفداری حبس ائدیلمیشدی.^{۱۱۴۳}

دیره نیش حرکاتی نین ماراقلی دئتال لاریندان بیری ده «گنج آذر» آدلی گیزلی تشکیلاتین یارانماسی و فعالیتی ایله باغلی دیر. گنج موساواتچی لارین ۱۹۲۶-جی ایلده اوچ نفرلیک اؤزک لری پرینسپیی ایله قوردوغو بو تشکیلات اساساً تحصیل مؤسسه لری نده تشویقات ایشی ایله مشغول اولوردو. ۱۹۲۹-جو ایلی ن یانواریندا رهبرلیگی حبس ائدیلمیش بو تشکیلات، اؤز مقصدینی بیر عضونون ایفاده سینه گؤره بئله معین ائتمیشدی: «تحصیل آلان گنج لردن

Молодая гвардия, 1989.

1141 - "Gənc Azər" (İstintaq materiaları üzrə), Bakı: Azər nəşr, 1993, s.5.

۱۱۴۲ - یئنه اورادا، ص. ۳۹، ۴۱.

۱۱۴۳ - یئنه اورادا، ص. ۳۷-۳۸.

«گنج آذر» تشکیلاتیندا گنج کادرلار - موساواتچی لار حاضیرلاماق، اونلاری موساوات پارتیاسینا وئرمک و بو پارتیا ایله بیرلیکده آذربایجان سسر-ده سووئت حاکمیتینی دئویرمک، آذربایجانین روسیادان آیریلماسینی، اونون تکجه تورک-تاتار خالق لاری نین دئییل، بوتون موسلمان شرقی نین سیاسی و معنوی مرکزی اولان تورکییه یه بیرلشمه سی ایشینده فعالیت گؤسترمک، آذربایجاندا سووئت حاکمیتینی دئویرمک و یا داها دوغروسو آذربایجانلی روسیادان آیرماغین یولونو تورکییه دن و اوراداکی موساواتچی لاردان یاردیم آلماقدا گؤروردوک.»^{۱۱۴۴}

ایکینجی دنیا ساواشیندان سووئت اتفاقی نین غالب چیخماسی سووئت رئژیمی، ائله جه ده اونون تبلیغاتینی گوجلندیردی. جمعیتین بؤیوک حیصه سینده اسکی قورخو حسی ایله یاناشی سووئت رئژیمی نین یاشارلیغی حاقیندا فیکیرلر گوجلندی. بو آغیر شرایطده بئله میلی حرکات مختلف فورمالاردا تظاهر ائتمکده ایدی.

هله ساواش ایل لرینده، ۱۹۴۲-جی ایلده ۸ نفر دن عبارت «گیزلی میللتچی گنج لر قروپلاشماسی نین» اوستو آچیلیر. اوچ نفره گولله نمه وئریلیر، بئش نفری ایسه ۱۰ ایل حبس دوشرگه سینه گؤندریلیر.^{۱۱۴۵}

«ایلدیریم» ادلی تشکیلات آنتی-سووئت فعالیتین ان دیقت چکن تظاهرلریندن بیری ایدی. باکی دؤولت اونیورسیتتی نین ۵ معلمیندن - ایسمیخان رحیموو، گول حوسئین حوسئین اوغلو، موسا آبدوللائوو، آذر العسگروو، حاجی زئینالوو و نئفت اینستیتوتونون ایکی امکداشیندان - آیدین واحدوو و کمال علیئودن عبارت اولان بو تشکیلات هله ساواش دؤورونده آنتی-سووئت تبلیغاتی ایله مشغول اولماغا باشلاییر. اونلار تشکیلاتی قورارکن صداقت آندی ایچمه یی لازیم بیلیمش لر. بو آندین متنی بئله دیر: «دوز-چؤره یه آند ایچیرم کی، آنامین قانینا، آنا تورپاغا آند ایچیرم کی، خالقیمین تام ایستیقلالیتی اوغروندا مبارزه ده اؤز

۱۱۴۴ - یئنه اورادا، ص. ۲۱-۲۲.

1145 - İsmayıl Umudlu, Azərbaycanca dissidentlik: belə bir şey olubmu? Ayna, 1 fevral 1997, N 4.

یولداش لاریما عؤمرومون سونونادک صادیق قالاجام. اگر من بو آندی پوزسام، اوندا اؤز جزامی آمالیام». تشکیلات عضولریندن ایسمیخان رحیموو و گول حوسئین حوسئین اوغلو ۱۹۴۴-جو ایلین ماییندا آذربایجان یازیچی لار اتقاقی نین صدری صمد وورغونا بیر مکتوب گؤندریرلر. بو مکتوبدا، مثلا، یازیردی لار: «بیز قیزیل قفس ایچینده صونعی ماهنی لار اوخیان بولبولو یوخ، گؤزل باهار باغیندا الوان چیچکلر ایچینده اینجه، ظریف روباعی لار ترننوم ائدن بولبولو دینله مک ایسته بیریک. حؤرمتلی صمد، نه اوچون واختیله بوتون دونیادا داهی شاعیرلری ایله تانیمیش آذربایجان ایندی، سووئت جومهوریتی قورولدوغو بیر دؤورده ۶۰ عضوو اولان بیر یازیچی لار اتقاقینا مالیک اولسون؟ نه اوچون اؤز وطنینده اسارت و احتیاج ایچهری سینده یاشایان آذربایجانلی اؤز میلی حقوق لاریندان استفاده ائتمه سین؟ بونا سبب آذربایجانلی لارین اؤز لری دیرمی؟ اجنبی بالالارین تحصیل آماغا هر جور ایمکان لاری اولدوغو حالدا، بؤیوک زکایا، ذئنه مالیک آذربایجانلی اوشاق لارین سحردهن آخشاما کیمی بیر پارچا چؤرک اوچون آوارا قالمالارینا سبب نه دیر؟ آذربایجانین اینستیتوت لاریندا تدریس ائدیلن علمی کیتاب لارین دیلمیزه ترجمه ائدیلمه مه سینه سبب نه دیر؟ آذربایجانلی لاری دایم روس لاردان آسلی ائتمک دیرمی؟ جبهه ده روس لارلا بیرلیکده چارپیشان آذربایجانلی لارین میلی دؤولت دیلینه مالیک اولماسینا سبب نه دیر؟ ادبیاتیمیزین صونعی لشدیریلمه سینه و چرچیوه ایچهریسینه آلینماسینا سبب نه دیر؟ بونلار بیزی دایم دوشوندورن مسئله لرین جزئی بیر حیصه سی دیر!» مکتوب صمد وورغوندان بیر خواهشله بیتیردی: «اگر سیز، هئچ اولمازسا، بیزیم بو فیکیرلریمیزین بیری ایله راضیلا شیرسینیزسا، او زامان بونو بیزه بیلدیرمک مقصدیله آذربایجان شرفینه «وطن اولدو زلاری» آدلی بیر شعر یازین. بیز یالنیز او زامان فخر ایله امین اولایله بیریک کی، معاصر شعریمیزین آتاسی بیزیم سسیمیزه سس وئردی.»^{۱۱۴۶}

۱۹۴۸-جی ایلین سئنتیابریندا «ایلدیریم» قروپونون حبس ائدیلمه سی

۱۱۴۶ - سونرالار آیدین اولموشدور کی، صمد وورغون پرووو کاسییا اولماسیندان احتیاطلانا راق همین مکتوبو کا گ ب-یه وئرمیش، بو دا تشکیلات عضولرینین تعقیب اولونماسی، داهای سونرالار حبسی ایله نتیجه لشمیشدیر.

حاقیندا قرار وئرلمیش، قروپ عضولریندن اوچونہ ۲۵ ایل، دوردونہ ایسه ۱۰ ایل سیبیره سورگون جزاسی وئرلمیش دیر. چوخ سونرالار ایسمیخان رحیموو سورگونده اولدوغو سیبیرین تایشئت منطقه سینده حبس دوشرگه سینده کی آغیر ایش شرایطینی تصویر ائتمیش، تشکیلات عضولری نین روحدان دوشمه دیکلرینی بیلدیرمیشدی. «خالقلار آتاسی» ایستالینین اولوموندن اوچ ایل سونرا سورگوندن قاییدان ایسمیخان رحیموو دوغما یوردوندا سویوق قارشیلانماسی نین آغری سینی یاشاییر: «آزادلیغا چیخانندان سونرا من گوردوم کی، یوردداش لاریم منه یاشاماغا و مینمله صحبت ائتمه یه بئله قورخورلار. بو، منه بؤیوک ضربه اولدو. آرزو ائتدیم کی، کاش سیبیردن قاییتما یایدیم. اوزومو یالقیز و تنها حس ائتدیم. سیبیرده هئچ اولماسا بیلیردیک کی، وطنیمیز و عدالت اوچون مبارزه آپاریریق.»^{۱۱۴۷}

۱۹۵۷-جی ایل مای آیی نین ۲۸-ده اوچ رنگلی میلی بایراغین باکی داکا قیز قالاسی نین اوستونه سانجیلماسی دا دقته دیر حادثه لردن بیری اولموش دور. محض بو فداکار حادثه یه گوره سووت رئژی می جاهید هیلال اوغونو ۱۰ ایل آزادلیقدان محروم ائتمیشدی.^{۱۱۴۸}

۱۹۵۷-جی ایل «میلی آزادلیق قرارگاهی» (ماق) ادلی باشقا بیر گیزی آتی-سووت تشکیلاتین یارانديغی ایل دیر. ۲۵ ایل بو تشکیلاتا صدرلیک ائتمیش اوقتای ائله گز چوخ سونرالار بو قوروما آذربایجانین گورکملی ضیالی لاری خودو ممدوو، یوسیف ممدعلی ئو، علی صحبت سومبات زاده، داخیلی ایش لر ناظیری نین بیرینجی معاونی صلاح الدین کازیمی نین داخیل اولدوغونو بیلدیرمیش دیر. حتی او دوردو ناظیرلر سووتتی نین صدری آغصادیق رحیمووون بو قورومون عضو اولدوغو، شاعیر بختیار و اهاب زاده و یازیچی اسماعیل شیخلی نین بو قورومون ایشینده ایشتیراک ائتدیگی ادعا ائدلمیش دیر. جمعی ۹۵ عضو اولان بو تشکیلاتین آتی-سووت تبلیغاتیندا خالقین آدی نین برپا ائدیلمه سی، میلی دیلین («آرتورک») دؤولت دیلینه چئوریلمه سی، روس دیلی نین ایسه عالی مکتب و تکنیکوم لاردا یالینیز

1147 - *Azerbaijan International*, Autumn 1999 (7.3)

1148 - *Türküstan*, 29 mart – 4 aprel 2015.

کؤنوللو اولاراق تدریس ائدیلمه سی ضرورتی اؤنملی یئر توتوردو.^{۱۱۴۹}

پروف. جمیل حسنلی نین آذربایجان دا میلی مسئله. سیاسی رهبرلیک و ضیالی لار (۱۹۵۹-۱۹۵۴) ادلی اثرینده وئرلمیش آرخیو سندلری گؤستریر کی، ۱۹۵۰-جی ایل لرده آذربایجان دا گیزلی ورق لری ن یایلماسی گئیش وسعت آلمیشدی. یئرلی ک گ ب-نین حساباتیندا دئییلردی کی، ۱۹۵۶-جی ایلده ۵۴ مؤلف طرفیندن یازیلیب کومونیسست پارتیاسی تشکیلات لارینا، یا سووئت اورقان لارینا گؤندریلمیش ۷۰ آنونیم مکتوبون ۴۴-و آتی- سووئت میللتچی مضموننا مالیک ایمیش.^{۱۱۵۰} ۱۹۵۷-جی ایلده ایسه دؤولت تهلوکه سیزلیک اورقان لاری (ک گ ب) ۱۳۳ آنونیم مکتوبو آشکار ائتمیش، اونلاردان ۱۰۰-و آتی- سووئت، ۳۲-سی میللتچی، ۱-ی ایسه تئرورچو کاراکتئرده اولموش دور.^{۱۱۵۱} بو ورق لری ن بیرینده، مثلاً، دئییلردی: «موسلمان لار، ۳۶ ایل دیر بیز روس لاری ن و اثرمنی لری ن ظلمو آلتینداییق. اونلار بیزی سویورلار، بوتون وار-یوخوموزو الیمزدن آلیرلار. اگر باکی نئفتی روسیا یا داشینماسا بیز میلیونچو اولاریق. ساری لار [روس لار] بیزیم نئفتمیزی، یون، پامبیق، چای، دوگو، یاغ، سود، یومورتا-نه بیمیز وارسا الیمزدن آلیرلار. روس لاردان خلاص اولون. قورخما یین، یاشاسین تورکییه، یاشاسین تورکییه نین عسگر و ضابطلری.»^{۱۱۵۲} ک گ ب سندلرینده «میللتچی گنج لر تشکیلاتی»، «خالق آزادلیغی» کیمی آتی- سووئت تشکیلات لاری ن دا آدی کئچیر.

۱۹۶۵-جی ایلده بیر قروپ وطن سئور، میللت سئور گنج «آذربایجان میلی دیلی نین مدافعه کومیته سی» ادلی تشکیلات قورموش، میلی دیلین ایستاتوسونون گئیشلندیریلمه سی ضرورتی حاقیندا تبلیغات ایشی آپارمیش دیر. بو تشکیلاتین صدری آلاهوئردی قوربانوو سونرالار آتی- سووئت فعالیتینه

1149 - Əlillər (Bakı), 19-30.03.2000; Təzadlar, 20.11.2014.

1150 - Cəmil Həsənlı, Azərbaycan da millı məsələ. Siyasi rəhbərlik və ziyalılar (1954-1959), Bakı: Adıloğlu, 2008, s. 97.

۱۱۵۱- یئنه اورادا، ص. ۲۵۷.

۱۱۵۲- یئنه اورادا، ص. ۹۱.

گۆره حبس ائدیلمیش دیر. ۱۱۵۳

سونرالار آذربایجاندا میلی-دئموکراتیک حرکاتین لیدئری و آذربایجان رئیسپوبلیکاسی نین پرنزیدنتتی اولموش ابوالفضل ائلچی بی-ین (علی ئوین) دیسیدنتت [مخالف] فعالیتتی ۱۹۷۰-جی ایل لرین بیرینجی یاری سینا دوشور. هله طلبه لیک ایل لریندن او، سووئت رژی می نین موستملکه سیاستینی ایفشا ائتمیش، گیزلی طلبه درنکلری قورموش، آزادلیق ایدئیلارینی یایمیش دیر. ۱۹۷۵-جی ایلین یانواریندا ک گب تاریخچی عالمی طلبه لر آراسیندا میللتچی (تورکچو) و آنتی-سووئت تبلیغاتی آپاردیغینا گۆره حبس ائتمیش، ۱۹۷۶-جی ایلین یولونادک سیاسی دوستاق اولاراق آزادلیقدان محروم ائتمیش دیر. ۱۱۵۴

۱۹۷۶-جی ایله ک گب باشقا بیر گنج عالمی استنتاقا جلب ائدی. باکی دؤولت اونوئرسیتتی نین فلسفه معلمی قنبر عسگروو آنتی-سووئت فیکیرلرینه و صحبت لرینه گۆره قاپالی کئچیریلن محکمه ده اتهام ائدیلدی. مارقلی دیر کی، ایره لی سورولن رسمی اتهام سیاسی کاراکترلی دئییلدی. طلبه لر آراسیندا پوپولیارلغینی گؤز اؤنونه آلیب، اونو شخصی-معیشت موستوی سینده جینایتده اتهام ائدی لر و محکمه اونان ان آغیر جزا - گولله نمه حؤکمو وئردی. ۱۱۵۵ سووئت باسقی سیستمی نین سیخ-سیخ استفاده ائدیگی بو مئتود- آنتی-سووئت فعالیتتی و شخصیتی گیزلمک- آذربایجاندا دا تنقیدی دوشونن، آزادفیکیرلی آدم لارا مناسبتده تطبیق ائدیلدی. ۱۱۵۶

1153 - Türkünstan, 14-20 dekabr 2014.

۱۱۵۴ - ائلچی بی-ین سووئت دؤورونده سیاسی فعالیتتی حاقیندا، مثلاً، باخین:

Əbülfəz Elçibəy: "Deyirdim ki, bu quruluş dağılacaq!", nəşrə hazırlayan Ədalət Tahirzadə, Bakı: Gənclik, 1992; Kamil Veli Nerimanoglu, Azərbaycan Türklərinin Azadlıq Elçisi Ebülfez Eli Elçi Bey, İstanbul: Türk Dünyası Araşdırmaları Vakfı, 1992.

۱۱۵۵ - باخین:

Filosof Qənbər Əsgərov xatirələrdə, red. Ədalət Tahirzadə, Bakı: Kür, 2000, 63 s.

۱۱۵۶ - قنبر عسگروو بو کیتابین یازارینا دا فلسفه درسی دئمشیدیر. او دا چوخ سئودیگی

بورادا وئرلیمیش فاکت لار میللی حرکاتین آیری-آیری فورمالاری حاقیندا معین تصوّر یارادیر. ^{۱۱۵۷} ک گب آرخیولری نین گله جکده آچیلماسی و سندلرین آراشدیرمایا جلب ائدیلمه سی بو تصوّرلرین دولغونلاشماسینا سبب اولاجاق. بونولا بئله ائله بوراداجا قئید ائدک کی، ۱۹۶۰-جی ایل لردن سووئت رژیمی نین سون لارینادک داوام ائتمیش متشکل دیسسیدنتت [مخالق] و اینسان حق لارینی قوروما حرکاتی بالتیک اؤلکه لرینه، اوکراینیا، گورجوستانا و اثرمنیستانا نسبتاً آذربایجاندا ضعیف اولموش دور. ^{۱۱۵۸}

سیاسی مهاجرتین فعالیتینی ده میللی داوانین داوامی حساب ائتمک گرک دیر. سیاسی مهاجرتین وارلیغی توپلومون بللی بیر بؤلومونده میللی فیکرین آردیجیل داوامچی لار یاراتماسی نین گؤسترگه سی دیر.

قنبر معلمین آنتی-سووئت فیکیر و اتهام لارینین شاهیدی اولموش دور. مؤلف هم ده کا گ ب-نین اؤلومه محکوم ائدیگی قنبر عسگروو لیاقتسیز بیر جینایتده اتهام ائده رک اونا و تنقیدی فیکرلرینه اولان سئوگینی اؤلدورمه یه چالیشدیغینین و بونا اساساً نایل اولدوغونون شاهیدی دیر.

۱۱۵۷ - ایسماعیل اومودلونون مقاله سینده دؤورون تانینمیش دیسیدنت لری اسرافیل عیبادوو، نعمت سوکوئی، آصیف آتا، صابیر یانارداغ، خلیل رضا، علم الدین علی بی زاده، عثمان افندیئو، محمد بی ریا، محمد حاتمی-تانتکین، رافیق تورابخان اوغلو، ابولفضل ائلچی بی، شامیل صالح حاقیندا ماراقلی بیلگی وار.

İsmayıl Umudlu, Azərbaycanca dissidentlik: belə bir şey olubmu? Ayna, 1 fevral 1997, N 4.

۱۱۵۸ - موقایسه اوچون باخین:

Владимир Козлов, Крамола: Инакомыслие в СССР при Хрущеве и Брежнев. 1953-1982 годы. По рассекреченным документам Верховного Суда и Прокуратуры СССР, Отечественная история, 2003, № 4, с. 93—111; Надзорные производства Прокуратуры СССР по делам об антисоветской агитации и пропаганде. Аннотированный каталог. Март 1953—1991. Под редакцией В. А. Козлова и С. В. Мироненко. Составитель О. В. Эдельман при участии Э. Ю. Завадской и О. В. Лавинской, Москва: Демократия, 1999.; Александр Шубин, Диссиденты, неформалы и свобода в СССР. Тайны советской эпохи, Вече, 2008; Robert Horvath, The Legacy of Soviet Dissent. Dissidents, Democratisation, and Radical Nationalism in Russia, London and New York: RoutledgeCurson, 2005.

سیاسی مهاجرتین فعالیتینی نسبتاً یاخشی اؤیره نیلدیگییندن^{۱۱۵۹} آیریتتی لارا گیرمه یه احتیاج یوخدور. بورادا اؤنملی حساب ائتدیگیمیز بیر نئچه نقطه نی وورغولاساق یئترلی اولار دوشونجه سینده ییک. ۱۹۲۰-جی ایلدن سونراکی آذربایجان مهاجرتی کئیفیت باخیمیندان اولکی دؤورلرین مهاجرتیندن کسکین شکیلده سئچیلدی. هر شئی دن اول او، تشکیلاتلانندی، ایشینی سیستملی شکیلده قورا بیلدی. محض بوندان سونرا آذربایجانین متشکل سیاسی مهاجرتی حاقیندا دانیشماق اولار. آپرئل ایشغالیندان سونرا او، آرتیق اجتماعی-میللی حادثه کاراکتئری آلدی. بونون اساس سببی جومهوریت دؤنمی نین میللی تاریخده درین ایزلر بوراخماسی و بللی سیاسی کادرلار یاراتماسی ایدی. ۱۹۱۸-۱۹۲۰-جی ایل لرده میللت-دؤولت قوروجولوغو وظیفه سینینی عهده سینه گؤتورموش قوه لر آپرئل ایشغالیندان سونرا دا سیاسی مهاجرتین تشکیلی ایشینه گیریشدیلر. موساوات پارتیاسی کادرلاری میللت-دؤولت قوروجولوغو ایل لرینده اوینادیقلاری اوستون رولو مهاجرتین تشکیلاتلانماسیندا دا گؤستریدیلر.

مهاجرتین سوسیال ترکیبی ده گئنیشلندی. مولکه دار، تیجارت و صنایع بورژوازیاسیندان باشقا میللی اوردونون ضابطلری، ناظیر، پارلمان عضوو، یوکسک روتبه لی دؤولت مأمورلاری، سیاسی پارتیا رهبرلری، سربست صنعت صاحب لری و ضیالی لارین اولکه دن گئتمه سی ایله آذربایجانین اؤزونده سوسیال-سینفی ایستروکتور حس ائدیله جک درجه ده

۱۱۵۹ - مثلا، باخین:

Mirza Bala Mehmetzade, Milli Azərbaycan Hareketi. Milli Az. Müsavat halk Fırkası Tarihi, s. 235-317; Nəşib Nəşibzadə, Azərbaycan siyasi mühacirəti, Ədəbiyyat və incəsənət, 07.02.1992; Xələddin İbrahimli, Azərbaycan siyasi mühacirəti, Bakı: Elm, 1996; Sebahattin Şimşir, Azərbaycanın İstiklal Mücadelesi, İstanbul: İQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2006; Из истории Азербайджанской эмиграции. Сборник документов, произведений, писем. Сост. С.М.Исхаков, Москва: Социально-политическая мысль, 2011; А.М.Топчибаши: документы из личных архивов. 1903-1934. Сост.С.М.Исхаков, Москва: Социально-политическая мысль, 2012. Cəmil Həsənli, Sovet dövründə Azərbaycanın xarici siyasəti (1920-1939), Bakı: Adiloğlu, 2012, s. 555-629.

یوخسوللاشدی، بونونلا بئله بولشئویک رئپرئسسیا ماشینیندان جانینی قورتارمیش میللی ضیالی لارین خاریجه گئده بیلمه سی و اورادا میللی داوانی داوام ائتدیرمه سی، شوبهه سیز، میللی باخیمدان بیر قازانج اولدو.

آذربایجان مهاجرتی نین جوغرافیاسی دا گئنیشلندی. سیاسی مهاجرتین بیر حیصه سی ایران دا یئرلشدی. آنجاق ایرانا کؤچمک زوروندا قالمیش شخص لر بو اؤلکه ده مؤوجود رئیمین آذربایجانا ضد کاراکتئری اوزوندن اوزون مدت فعالیت گؤستریب، تشکیلاتلانا بیلمه دی. ۱۹۴۱-جی ایلده سووت قوشون لاری نین ایرانین شیمالینی ایشغالیندان سونرا اونلارین بیر حیصه سی یا محو ائدیلدی، یا دا یئنی دن مهاجرت ائتمه یه مجبور اولدو. آوروپادا، اؤزللیکله پاریس ده اولان بیر سیرا دیرلی شخص (علی مردان بی توپچوباشی، جیهون بی حاجی بی لی، محمد محرم اوو و ب.) آذربایجان داواسی نین دونیادا تانیدیلماسی یولوندا بیر سیرا ایش لر گؤرموش، آنجاق آزسایلی اولدوغوندا گئنیش فعالیت ایمکانینا مالیک اولمامیش دیر. آذربایجان موهاجیرلری نین اکثریتی تورکیه ده سیغیناجاق تاپدی و بو اؤلکه دونیانین دؤرد بیر طرفینه سپه لنمیش آذربایجان موهاجیرلری نین مرکزی اولدو.

ممد امین رسولزاده نین ۱۹۲۲-جی ایلده ایستانبول گلیشینهدک دونیانین مختلف اؤلکه لرینه سپه لنمیش موهاجیرلر مختلف موهاجیر جمعیتلری قورموش، ایمکانلاری داخیلینده چالیشمیشلار. آنجاق بو جمعیتلر اوزون مدت یاشایا بیلمه میمش، داخیلمیشدیلا. رسولزاده ایلك نؤوبه ده موساوات پارتیاسی نین خاریجی اؤلکه لر بوروسونو قوردو. ۱۹۲۳-جو ایلین سئنتیابریندا ایسه آذربایجان مهاجرتینی بیر یئره توپلایا بیله جک یئنی قافقاسیا درگی سینی تأسیس ائتدی. بو درگی حقیقتاً توپلایجی، بیرلشدیرجی تاریخی رول اوینادی. محض اونون نتیجه سی ایدی کی، ۱۹۲۴-جو ایلین آپرئلینده آذربایجان سیاسی مهاجرتی نین مختلف دسته لرینی واحد بیر تشکیلات اطرافیندا بیرلشدیرن آذربایجان میللی مرکزی نین تشککولو مومکون اولدو. ۱۹۲۴-۱۹۳۱-جی ایل لرده بو تشکیلاتین فعالیتینده ممد امین رسولزاده، عاباس کازیمزاده، ممد علی

رسول اوغلو، خلیل بی خاص ممد، علی مردان بی توپچوباشی، اکبر آغا شیخ الاسلام، مصطفی وکیللی، میر یاقوب مئهدی زاده (مئهدیئو)، جئیهون حاجی بی لی، ممد صادیق آران، شفی بی روستم بی لی، گئنئرال ایسرافیل بی، عابباس امیرجان، ناغی شیخ زامانلی، محمد محرم اوو اوئللی رول اوینادیلار. ۱۱۶۰

آپرئل ایشغالیندان سونرا آذربایجانین خاریجده کی رسمی نماینده لیک لری، اوزللیکله آذربایجان صلح هئیتی اوز ایشینی داوام ائدیرمیش، بین الخالق مجلس لرده آذربایجانین ایشغالینا کسکین اعتراضینی بیلدیرمیشدی. سان-رئمو کونفرانسینا (سپا، ۱۹۲۰-جی ایلین یولو) تقدیم ائدیگی مئموراندوملا علی مردان بی توپچوباشی ایشغال آکتینی ایفشا ائتمیش، آذربایجانین بولشویکلردن تمیزلنمه سینی طلب ائتمیشدی. نو یابر آییندا توپچوباشی جئئوره یه گئده رک آذربایجان داواسینی یئنی یارانمیش میللت لر جمعیتینده مدافعه ائتمیشدی. بوندان سونرا توپچوباشی هئیت عضولری ایله بیرلیکده ۱۹۲۲-جی ایلده لوندون و گنویا، ۱۹۲۳-جو ایلده ایسه لوزاننا کونفرانس لارینا قاتیلاراق آذربایجانین میللی مارق لارینی مدافعه ائتمیش دیر. اونون فعالیتی نتیجه سینده معلوم گنویا کونفرانسی بولشویکلرین آذربایجان آدیندان دانیشماغا صلاحیتی اولمادیغی حاقیندا قرار وئرمیشدی.

مهاجرتین سیاسی فعالیتی نین باشلیجا ایستقامت لریندن بیر قافقاز مهاجرتی نین ایشینی بیرلشدیرمک ایدی. هله ۱۹۲۱-جی ایلده پاريس ده اولان آذربایجان، گورجستان و قوزئی قافقاز صلح هئیت لری قافقاز ایستیقلال کومیته سینی یارادیب، قافقاز کونفئدئراسیاسی حاقیندا بیاننامه ایمضالادیلار. بو سندده موسستقیل قافقاز کونفئدئراسیاسی ایستیقلال الده ائتمک و اونو قوروماقدا، قافقاز خالق لاری آراسیندا ضدیت لری یومشالتماقدا بیر واسطه حساب ائدیلمیشدی.

قافقاز سیاسی مهاجرتی آراسیندا ایش بیرلیگی ۱۹۳۴-جو ایلین یولوندا

قافقاز کونفدئراسیاسی پاکتی نین [پیمان] امضالانماسی ایله نتیجه لندی. بو سندی ده آذربایجان، گورجوستان و قوزئی قافقاز نماینده لری ایضالادیلار. قافقاز مهاجرتی نین فعالیتینی علاقه لندیرن قافقاز کونفدئراسیاسی شوراسی یارادیلدی.

موسقیل قافقاز کونفدئراسیاسی ایدئاسینا صداقت سیاسی مهاجرتین ۱۹۵۲-جی ایلین سونونداکی مونهن کونفرانسیندا بیر دها تصدیق ائدیلدی. عموم-قافقاز کونفرانسینی نین بیاننامه سینده دئییلیردی کی. کونفرانس قافقاز رئیسپولیکالاری - آذربایجان، ائرمینستان، گورجوستان و قوزئی قافقازین سووئرئنلیگی نین برپاسی و عمومی وطنین آزاد اولونماسی اوغروندا مبارزه آپاران میلی مرکز لرین ایشی نین بیرلشدیریلمه سینی ضروری حساب ائدیر؛ کونفرانس قافقاز رئیسپولیکالاری نین سووئرئنلیگی نین برپاسی اوغروندا مبارزه نین اوغورلا نتیجلنمه سیندن سونرا اونلارین قافقاز کونفدئراسیاسی اساسیندا سیخ بیرلشمه سینی ضروری حساب ائدیر؛ کونفرانس آزاد دونیانین دقتینی اونا جلب ائدیر کی، قافقاز رئیسپولیکالاری نین پروبلمی بین الخالق مسئله لر قییلندن دیر و خاتیرلادیر کی، سووئت روسیاسی نین تجا ووزکار سیاستی ۱۹۳۹-جو ایلده پولشا و بالتیک دؤولت لری اوزرینه هوجوملا دئییل، همچنین ایستیقالاتی دنیا طرفیندن تانینمیش اوکراین و قافقاز رئیسپولیکالاری اوزرینه ۱۹۱۹-جو ایلدن سونراکی هوجوم لارلا باشلانمیش دیر؛ کونفرانس اینسان حاق لاری بیاننامه سی و آتلانتیک خارتیاسی [منشور] روحوندا میللت لرین آزادلیق لاری پرینسپینی مدافعه ائدن ماده نی، دنیا ایله قافقاز خالق لاری نین همرا یلیگینی تصدیق ائدیر؛ کونفرانس بین الخالق میللت لر تشکیلاتیندان قافقازدا گئنوسیده سون قویماغی طلب ائدیر؛ کونفرانس «قافقاز ایستیقالات کومیته سی» آدلی عموم-قافقاز اورقانی نی یارادیر (سونرا بو کومیته قارشی سیندا دوران وظیفه لر صادالانیر)؛ کونفرانس بیان ائتمه یی ضروری ساییر: قافقاز خالق لاری روس خالقینا دوشمن دئییل دیر، اونلار یالیز روس ایمپریالیزمینه و بولشئویزمه قارشی مبارزه آپاریرلار، اینانیرلار کی، دئسپوتیک رژیمین داغیلماسی تکجه قافقاز خالق لاری نین دئییل، هم ده روسیانین اؤزونون آزاد اولماسی دئمک دیر. بیاننامه نی امضالامیشلار:

م.ا. رسولزاده - آذربایجان میللی مرکزی نین صدری؛ ر.قابیشویلی - خاریجده گورجو میللی-سیاسی مرکزی نین صدری؛ ا. ماقوما - قوزئی قافقاز میللی کومیتہ سی نین صدری.^{۱۱۶۱}

آذربایجان سیاسی مهاجرتی قافقازدان خاریج باشقا روس اولمایان میللتلرین مهاجرت ایشی نین علاقه‌لندیریلمه‌سینه ده بؤیوک اؤنم وئرمیش دیر. محض رسولزاده نین تشبؤثو ایله ۱۹۲۸-جی ایلده پاریسده روسیا مظلوم میللتلری نین (بئلا روس لار و ائرمنی لردن باشقا) پرومئتی بیرلیگی یارانندی. بیرلیک فرانسیزجا (Prométhée) آدلی سیاسی درگی ده نشر ائتمیش، ۱۹۴۰-جی ایلین باش لارینا - پاریسین آلمان لار طرفیندن ایشغالینادک فعالیت گؤسترتمیش دیر.

آذربایجان سیاسی مهاجرتی نین بیر حیصه‌سی - خلیل بی خاص ممد، شفیی بی روستم‌بی‌لی و ب. فرقلی مؤوقعه‌ده دایانندی. اونلار کاوکاس درگی سی (۱۹۳۹-۱۹۳۴) اطرافیندا بیرلشدیلر. هله ۲۰-جی ایل لرده شخصی مناسبت لرین نظامسزلیغیندان باشلایان ایختیلاف لار داها سونرالار درینلشمیش، آغیر مهاجرت شرطلری، ائله‌جه ده اوروپادا گئدن سیاسی پروسس لره فرقلی یاناشما آذربایجان مهاجرتی نین پارچالانماسینا سبب اولدو.^{۱۱۶۲} بو پارچالانما بشریتین بحران دؤورو - ایکینجی دونیا ساواشی ایل لرینده اؤزونو داها آچیق شکیلده گؤستردی.

بشری-دئموکراتیک دیرلره اوستونلوک وئرن پرومئتی چی لر، بو سیرادان ممد امین رسولزاده و مسلک‌داش لاری ایستالینچی-بولشئویک روسیانی خالق لار آزادلیغی نین دوشمنی سایدیق لاری کیمی، هیتلرچی-فاشیست آلمانیدان دا بیر شئی اومموردولار. بو باخیش رسولزاده نین ۱۹۴۲-جی

۱۱۶۱ - باخین:

Nəşib Nəşibli, Bölünmüş Azərbaycan, Bütöv Azərbaycan, Bakı: Ay-Üldüz, 1997, s. 134-137.

۱۱۶۲ - بو ایختیلاف حاقیندا باخین:

M.E.Resul-zade, Şefibeycilik, [yersiz], 1934; Naki Şehzamanlı, Biz ve Onlar, [yersiz], 1934; Şefi Rüstembeyli, Yıkılan Putlar, [yersiz], 1934; Naki Keykurun, Dertleşme, İstanbul: Bürhaneddin Erenler Matbaası, 1963.

ایلین آپرئل-مای آیلاریندا ناسیست باشچی لاری ایله مشهور «آدلونیادا» گۆروشونده و آلمانیا ایله ایش بیرلیگی موقابیلینده اونون شرطلرینی، ایلك نؤوبه ده آذربایجان ایستیقلاللی پرینسپینی تانیماقدان آلمان لارین امتناع ائتمه لری ایله اؤزونو دوغرولتدو. رسولزاده «چاغداش آذربایجان تاریخی» اثرینده یازیر: «هیتلئر آلمانیا سینی نین مؤوقعی بوتون میلی مسئله لرده اولدوغو کیمی، قافقاسیا مسئله لرینه اولان مناسبتده ده منفی ایدی. بئرلیندن میلی مبارزه میزین اساس لارینی تانیماسینی گؤزله مک عبثدی. «عالی عیرقین» نظریه چی لری ایله پولشاداک، اوکرایناداک و ایشغال اولونان باشقا مملکت لرده کی آلمان پراکتیک لری ان کیچیک اومیده بئله یئر وئر میردیلر. اوزریمیزه دوشن یئگانه وظیفه میلی حاق لاریمیزی تانیمایان و ایستیقلال داوامیزی تانیمایان بیر حکومتله بیرگه فعالیتین باش توتمایاچاغینی تصدیق ائده رک میدان دان چیخماقدی. بئله ده ائتدیک. ۱۹۴۳-جو ایل ۵ آوقوست تاریخلی بیر مئموران دوم ایضالایاراق بئرلینی ترک ائتدیک.»^{۱۱۳}

کئچمیش ناظیر خلیل خاص مممد، فواد امیرجان، عابباس بی آتامالی بی اوو و عبدالرحمان (آبو) فتعلی بی لی-دودنگینسکی کیمی سیاسی موهاجیر و کئچمیش حربی اسیرلرین داخیل اولدوغو بیر قروپ ۱۹۴۳-جو ایل نوپابرین ۶-۸-ده بئرلینده قورولتای چاغیردی و میلی بیرلیک مجلسی نین یاران دیغینی اعلان ائتدی. لاکین هیتلئرین طلبی ایله موهاجیر تشکیلات لاریندان هئچ بیر رسماً تانیماقدی، آنجاق اوچ نفر دن عبارت رابطه هیتی یاران دی. مجلس، رابطه هیتینه چئوریلدی. هیتین صدری آبو فتعلی بی لی سئچیلدی. رسولزاده سونرالار یازیردی: «ایش بو شکیل آلینجا، مایور فتعلی بی لیه موفقیت لر تمنی ائده رک فعالیت ساحه سیندن چکیلیمیش و میلی اساس لاریمیزا صادیق قالدیغی مدتجه کندی سینی معناً دستکله یه جه ییمیزی وعد ائتمیشدیک.»^{۱۱۴}

فرقلی تاکتیکا یورتمه لرینه باخمایاراق، فتعلی بی لی قروپونون

سونراکی فعالیتی اونلارین «میللی اساس لاریمیزا صادیق قالدیق لارینی» گؤستردی. بو قروپون فعالیتی نتیجه سینده ۱۵۰ میندن آرتیق آذربایجانلی اسیردن خئیلی حیصه سی خلاص اندیلدی. ناسیست لر، نهایت، ۱۹۴۵-جی ایلین مارتین ۱۷-ده آذربایجان ایستیقلاینی تانیدیق لارینی اعلان ائدیله. اوزون مدت هیملئر میللی تشکیلات لارین گئنئرال و لاسوو کومیته سینه تابع اولماسینی طلب اندیردی. فتعلی بی لی قروپو ایسه قطععی شکیده اعتراض اندی بیلدیردی کی، «آلمانیا طرفیندن بیزیم ایستیقلا لیمیزین تانیمناسیندان سونرا گئنئرال و لاسوو، یا باشقا آنتی-بولشئویک تشکیلات لارا مناسبت، یا دا اونلارلا اتفاق بیزیم اؤز ایشیمیزدیر.» فتعلی بی لی نین گئنئرال و لاسوو یازدیغی آچیق مکتوب بو ایستیقلا لارین تانیمناسی باخیمیندان چوخ ماراقلی دیر. فتعلی بی لی یازدی: «بو سندی ایضالایان آروزئنبئرق اؤزونون عیرقچی نظریه سی نین اساس سیزلیغینی گئج ده اولسا، باشا دوشدو، تورکلرده و قافقازلی لاردا ایستیقلا لار روحونون سؤنمزلیگینی اعتراف ائتمه لی اولدو. بو سندین کاپیتولیا سیدان یکی آی اول، یا بئش دقیقه اول امضالانماسی نین هئچ بیر پرینسیپال اهمیتی یوخدور. بو تانیما بیزیم اوچون اونونلا قیمتلی ایدی کی، او، بیزیم دؤیوشچولرین قانی باهاسینا قازانیلمیشدی. بیر حالدا کی، ناسیونال-سوسیالیست حکومتی وطنیمیزین ایستیقلا لینی تانیمناسی دیر، دئمه لی، دئموکراتیک اؤلکه لر تردد و دوسوز (اونو) نظره آلاجاق لار.»^{۱۱۶۵}

گؤستریمک گرک دیر کی، آذربایجان مهاجرتی نین اساس مبارزه سیلاح لاریندان بیر سی ده مطبوعات ایدی. ۱۹۲۳-جو ایل سنئتیابرین ۲۶-دا یئنسی قافقاسیا درگی سی نین نشری ایله اساسی قویولموش آذربایجان موهاجیر مطبوعاتی اوزون و شرفلی یول کئچمیش دیر. ۱۹۲۷-جی ایلین سونوندا باغلانان یئنسی قافقاسیانی آژئری تورک عوض ائتدی، اونندان سونرا ایسه ۱۹۲۹-۱۹۳۱-جی ایل لرده اولدو یورت درگی سی و بیلدی ریش قزئتسی نشر اولونماغا باشلادی. آذربایجان سیاسی مهاجرتی سوونت لارین تضییقی ایله تورکیه دن کؤچمه یه مجبور ائدیلدیک دن سونرا موهاجیر مطبوعاتی نین آوروپا دؤورو باشلانیر. ۱۹۳۲-جی ایلین یانوارین ۱۰-دا

بئرلینده ایستیقلال قزئتسی (۱۹۳۴-جو ایلین سونلارینادک)، ۱۹۳۴-جو ایلدن ۱۹۳۹-جو ایله دک ایسه کورتولوش درگی سی چیخماغا باشلادی. ساواش ایل لرینده آذربایجان قزئتسی و تک بیرجه سایب چیخان بیرلیک درگی سی بو ایشی داوام ائتدیردی. ۱۹۴۷-جی ایلدن آنکارادا نشرینی داوام ائتدیرمکده اولان آذربایجان درگی سی میلی فیکرین ان اؤنملی داشیبیجی لاریندان اولدو. عمومیتله، آذربایجان مهاجرتی ۳۰-دان آرتیق سیاسی و علمی درگی (آذربایجان یورت بیلگی سی کیمی) و قزئت نشر اتمیش دیر.^{۱۱۶}

آذربایجان مهاجرتی نین فعالیتی نین دیققت چکن ایستیقلامت لریندن بیری ده آوروپا دیل لرینده قزئت و درگی نشر اتمه سی ایدی. رسولزاده، میرزه بالا ممدزاده، هیلال مونشی، جئیهون حاجی بی لی، میر یاقوب مئهدی زاده و باشقالاری نین آوروپانین یئرلی و موهاجیر مطبوعاتیندا چوخلو مقاله سی چاپ ائدیلمیش، آذربایجان مسئله سی مختلف یؤن لری ایله آوروپا سیاسی-اجتماعی فیکرینه چاتدیریلیمیش دیر.

سیاسی مهاجرت تورکیه و آوروپادا آذربایجان مسئله لری حاقیندا اونلارلا کیتاب و کیتابچا چاپ ائتدیریمیش دیر. بونلاردان بیرینجی سی ممد امین رسولزاده نین یازدیغی «آذربایجان جو مهوریتی: کیفیت-تشککولو و شیمدیکی وضعیت» ادلی اثرین ۱۹۲۲-جی ایل نشری ایدی. بو کیتابین نشرینه و یئنی قافقاسیا درگی سینه دک آوروپادا، ائله تورکیه نین اؤزونده بئله آذربایجان ایستیقلالی نین کنجیجی و تصادفی حادثه اولماسی حاقیندا فیکیر یاییلمیشدی. بو نشرلرده آذربایجان مهاجرت نماینده لری جو مهوریتین یارانماسی نین تاریخی کؤکلرینی آراشدیریمیش، میلی حکومت دؤورونده گؤرولموش ایش لرین ایجمالینی وئرمیش، بو ایش لرین کاراکترینی اچمیشلار. ایستیقلال دؤورونون آذربایجان تاریخینده اوینادیغی بؤیوک رول دیرینجه قیمت لندیریلمکله یاناشی، بو دؤور حادثه لری صاف-چوروک ائدیلمیش، بوراخیمیش سهولر آراشدیریلیمیش دیر.

۱۱۶ - آیرینتیلی بیلگی اوچون باخین:

آذربایجان سیاسی مهاجرتی نین ان بؤیوک خیدمتلریندن بیرسی ده میللی آزادلیق حرکاتی نین ایستراتیگیا و تاکتیکاسی حاقیندا اؤزونه مخصوص کونسئپت ایشلهمه سی دیر. میللی حرکاتین ایستراتیگیا سی نین اساس تئزیرلرینی بئله اؤز تله مک مومکون دور:

بیرینجی سی، عصرین اول لرینده دوغوش توران مفکوره سی نین تاریخاً چوخ بؤیوک رولو اولموش دور. ضیا گؤک آلپین گؤستر دیگی کیمی، «توران مفکوره سی اولماسایدی، تورکچولوک بو قدر سرعتله انتشار ائتمه یه جکدی.» بونولا بئله، روسیا ایمپریا سی نین چؤکمه سیندن سونرا روسیا تورک لرینده میللی حرکاتلارین اینکیشافی، ائله جه ده یئنی ایدئولوژی اساسلی تورکییه جمهوریتی نین دوغوشو گؤستر دی کی. تورک خالقلاری نین گؤسیاسی دوروملاری بیر-بیریندن فرقلی دیر. ۱۹۱۸-۱۹۲۰-جی ایل لرده آذربایجان ریجالی توران مفکوره سینه خالص مدنی دوکترین کیمی یاناشدی. بو تاریخی تجروبه نی آراشدیریب عمومی لشدیره رک آذربایجان مهاجرتی تورک بیرلیگی ایدئالینا اویشکتیو قیمت وئردی، آذربایجانین تورک دونیاسینداکی یئرینی دقایقلاشدیردی، توران مفکوره سینین آذربایجانچیلیغا، آذربایجان میللی آزادلیق حرکاتی وظیفه لرینه تابع ائتدیردی. ایکینجی سی، آذربایجان ایستیقلال تجروبه سی ثبوت ائتدی کی، قافقازداکی میللت لر مختلف باغ لارلا بیر-بیرینه او قدر باغلی دیر کی، موستقیل و بیر-بیری ایله اتفاقدان اولمادان هئچ بیر آزادلیغینی قورویا بیلمز. بو بؤلگه ده اثرمنی ائلمئنتی نین وارلیغی، اونون دایمی تورک دوשמنچیلیگی خسته لیگی روسیانین و قیسماً آروپانین بو ائلمئنت دن تخریبات اوچون استفاده تجروبه سی گؤستر دی کی، قافقاز میللت لری نین ایستیقلال قارشسی سیندا بو گوجلو مانعه نی تاثیر سیزلشدیرمه نین، یا آرادان قالدیرمانین ان یاخین یولو آذربایجان، شیمالی قافقاز و گورجوستانین ایستیقلال و اونلارین قافقاز کونفئدئراسیاسیندا بیرلشمه سی دیر. آذربایجان مهاجرتی نین سیاسی فعالیتینده قافقاز کونفئدئراسیاسی پاکتی نین مهم یئر توتماسی ایله یاناشی، اونون ایدئولوژی فعالیتی نین نتیجه سینده ده قافقاز خالقلاری نین بیرلیگی مسئله سی بیتکین بیر کونسئپسیا شکلینی آلمیش دیر. اوچونجوسو، یئنی

آذربایجان دؤولتی نین ایدئولوژی بازاسینی تشکیل ائده جک میللی تسانود (سولیداریزم) نظریه سی نین ایشله نیب حاضیرلانماسی میللی ایدئولوگیایا حَسَّاس بیر تَوْحفه سایبلا بیلر. ممد امین رسولزاده نین حاضیرلادیغی میللی تسانود نظریه سینه اویغون اولاراق آذربایجان میللی-دئموکراتیک دؤولتی نین اساس فونکسیالاری معین ائدلمیش و بو فونکسیالار میللی آذربایجان موساوات خالق پارتیاسی نین ۱۹۳۶-جی ایل وارشاوا کونفرانسیندا قبول ائدلمیش یئنی پروقرام اساس لاریندا اؤز عکسینی تاپمیش دیر.

آپرئل ایشغالیندان سونرا آذربایجان داواسی اساساً خاریجده آپاریلماقلا یاناشی، میللی اجتماعی-سیاسی فیکیر ده آذربایجان مهاجرتی نین سعیی نتیجه سینده خئیلی قاباغا گتمیش دیر. ممد امین رسولزاده نین، احمد آغا اوغونون، میرزه بالا ممدزاده نین، عبدالواهاب یوردسئورین، حسین بابکارنین، جاهانگیر زئینال اوغونون آذربایجان تاریخی باره ده یازدیقلاری اونلارلا ایریلی-خیردالی اثری سونراکی اون ایل لر اوچون بؤیوک مئتودولوژی اؤنمه مالیک قایناق لارا چئوریلدیلر. ۱۹ - ۲۰-جی یوزایل لر تاریخینه میللی-دئموکراتیک باخیش آذربایجان ضیالیغی نین بو گؤرکملی نماینده لری نین اثرلرینده حاکم دیر و سون ایکی عصرلیک میللی تاریخین اویئکتیو عکسی رسمی سووئت تاریخینده دئییل، محض بو اثرلرده دیر. سووئت دؤورو تاریخچیلیگی حاقیندا میرزه بالا ممدزاده حاقلی اولاراق یازیردی: «بالخاصه یئنی کافکاسیا ایله باشلایان میللی نشریات، میللی ایستیقلال ساواشیمیزین تاریخی وثیقه لری اولاراق قالاچاق و گله جک نسیل لر، میلتمیزین قیزیل ایستیلا آلتینداکی اضطراب و اسارت دئورینی بو وثیقه لردن اؤیره نه جک دیر.»^{۱۱۶۷}

آذربایجان تورک مدنیتی نین تدقیقی و تبلیغینده احمد جعفر اوغونون باشچیلیق ائتدیگی ایستانبول داکی آذربایجان کولتورونو تانیتما درنگی نین و اونون اورقانی آذربایجان یورت بیلگی سی درگی سی نین بؤیوک رولو اولموش دور.

خصوصی اولاراق اونو دا علاوه ائدک کی، میلی ادبیاتین امین عابد گولتکین، یایجیلی کریم، آلماس ییلدیریم کیمی قودرتلی سیمالاری دا آذربایجان مهاجرتی نین سیرالاریندا پارلامیشلار.^{۱۱۶۸}

سیاسی مهاجرت موجود اولدوغو دؤورده، اؤزلیکله ۲۰-۳۰-جو ایل لرده آذربایجانلا سیخ علاقه ده اولموش، بورادا باش وئرن حادثه لری دقتله ایزله میش، اونلاری دیرلندیرمیش دیر. یئنی کافکاسیا، اولدو یورت، ایستیقلال، کورتولوشون هر سای سووت آذربایجانیندان آینان خبرلرله زنگین دیر. آذربایجانین بو دؤور تاریخینده ائله بیر بؤیوک حادثه یوخدور کی، او، آذربایجان موهاجیر مطبوعاتیندا اؤز عکسینی تاپمامیش اولسون.

سیاسی مهاجرتین قیسیلمايان سسی ده مختلف واسطه لرله، مختلف دؤورلرده، مختلف سویه ده آذربایجاندا ائشیدیلیمکده ایدی. خصوصاً دمیر پرده نین چکیلدیگی ۳۰-جو ایل لرین سونلارینا قدر مهاجرتین آذربایجانا تأثیر ی گوجلو اولموش دور. ۲۰-۳۰-جو ایل لرده یئرلی سووت مطبوعات ی سیاسی مهاجرتین تأثیرینی آزالتماق اوچون دریدن-قاییقدان چیخدی. حتی موساواتی «ایفشا ائتمک» مسئله سی دؤولت سویه سینده بیر وظیفه حساب ائدیلمیش، میرزه داوود حسین اوو، روح الله آخوندوو، علی حیدر قارایئو، داداش بونیادزاده، مصطفی قولئو کیمی یئرلی رژییم باشچی لاری قلمه ساریلمیشدی لار. یئرلی چئکانین او دؤورده باشچی سی اولان میر جعفر باغیروو بو تشکیلاتین بئش ایلیک یوبیلئیی مناسبتیله کومونیست قزئتینده یازدیگی بیر مقاله ده «دوشمن لریمیزین باشیندا، شوبهه سیز، موساوات پارتیاسی دورور» دئیندن سونرا داوام ائدییر: «ممد امین رسول-زاده داهی آروپا، یا قاجدیقدان سونرا، آذربایجان عکس انقلابچی لاری اونون اطرافینا توپلاشاراق، کندی ارتجاع فعالیت لرینه باشلامیشلاردیر. فرصت بولدوقجا ایشچی-کندلی شورا

۱۱۶۸ - اونلارین یارادیجیلیگی حاقیندا باخین:

Mehmet Emin Resulzade, *Azerbaycan Kültür Gelenekleri ve Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı*, Ankara: Azerbaycan Kültür Derneği, 1984, s. 36-43;

همچنین آیرینتیلی بیلگی اوچون باخین:

Гасан Гулиев, *Эмигрантская литература Азербайджана*, Баку: Нурлан, 2004.

حؤکومتینه ضرر وورماغا چالیشیورلار. خارچده رسولزاده ممد امین باشینا توپلانان میلیتیچی لرین داخیلده کی طرفدارلارینی ازمک گرکدیر.»^{۱۱۶۹} ۱۹۲۸-جی ایلین سئنتیابریندا ایسه آکپ باکی کومیته سی نین باشچی سی لئوون میرزویان، آذربایجانین سهیه، معاریف، داخیلییه، زراعت، مالیه، کومسومول، کووپراتیو و س. کیمی مؤسسہ لری نین موساوات فیرقه سی الینده و موساوات نفوذوندا اولدوغونو بیلدیریردی.^{۱۱۷۰}

سووت رژی می موهاجیر مطبوعاتا مونظم جاواب وئرمک و موساواتچی لاری «ایفشا اتمکله» کیفایت لنمیر، مهاجرتین فعالیتینی دایاندرماق اوچون دیپلوماتیک واسطه لری ده ایشه سالیردی. سووت حکومتی نین دالبادال اعتراض نوتالاری و اقتصادی-سیاسی گذشت لری تأسیرسیز قالمادی. ۱۹۳۱-۱۹۴۷-جی ایل لرده آذربایجان مهاجرتی نین تورکییه ده سیاسی فعالیتینه یاساق قویولدو. مهاجرت باشچی لاری سیاسی فعالیتی آوروپا اؤلکه لرینه کئچیرمه یه مجبور اولدولار. آوروپا اؤلکه لرینده بئله آذربایجان سیاسی مهاجرتی آغیر شرط لرده ایشلمه لی اولدو. مادی سیخیتی، وطن حسرتی ایله یاناشی، سووت کشفیاتی نین تعقیب لری ایله ده اوزلشمه لی اولدو. سووت کشفیاتی نین تعقیب لرینه قارشی ممد امین رسولزاده «فیتنه دن قورونالیم» و «قیو-یا دقت» آدلی مقاله لری ایله جاواب وئردی. ۱۹۴۱-جی ایلده سووت لر ایرانین قوزئیینی ایشغال ائندن سونرا مهاجرت عضولری نین بعضی لرینی توتوب محو ائتدی. سووت کشفیاتی ۱۹۵۴-جو ایلده آبو فتعلی بی لینی مونهنده تئررور ائتدی.^{۱۱۷۱}

1169 - Mirza Bala Mehmetzade, Milli Azerbaycan Hareketi. Milli Az. Müsavat Halk Fırkası Tarihi, s. 269.

1170 - Коммунист, 09.09. 1928; Заря Востока, 11.09.1928.

1171 - Nəsiman Yaqublu, Əbdürrəhman Fətəlibəyli-Düdənginski, Bakı: Adiloğlu, 2008.

اون دوردونجو بؤلوم

ميللت-دؤولت سانجى لارى

۱۹۸۰-جى ايل لرین باش لاريندان يئرینده سايان، داها سونرا ايسه بحران دؤورونه گيرن سووئت پلانلى اقتصادياتیندا گرگينه شن دورومو دوزلتمک اوچون سووئت رهبرليگى اصلاحاتلارا باشلادی. كومونيست پارتیاسى نین یئنى باش کاتیبى سئچيلمیش ميخائیل قورباچوو ۱۹۸۵-جى ایلین آپرئلينده ایلک دفعه اولارق س س س رى-ده اقتصادى و سوسیال پروبلئم لرین اولدوغونو اعتراف ائدی، مؤوجود اقتصادى سیستمى تکمیللشدیرمه یه یؤنلمیش تدبیرلر پاكنتینى ایرهلى سوردو. (Uskorenie) (سرعتلندیرمه) آدلانان یئنى تدبیرلر یالینز اقتصادیاتا عاید اولوب، اساساً انضباتی-ایداره چیلیک کاراکتئری داشیییر، «اینکیشاف ائتمیش سوسیالیزمین» ماهیتینی دیشلدرمه یی نظرده توتموردو. آز سونرا قورباچوو اؤلکه كومونيستلرینی اساسلى شکیلده پئرسٹرویکا یا (یئنى دن قورولماغا) چاغیردی. سووئت لیدئری پئرسٹرویکادان آز سونرا مطبوعاتین اوزریندن سئنزورانین لغو ائدیلمه سینی و اوللر اوزرینه تابو قویولموش مؤوضوعلارین مذاکره سینه ایجازه وئرن قلاستنوست (آشکارلیق) خطی نین باشلانديغینی بیان ائتدی.

بو آرادا نئفتین ایخراجیندان الده ائدیلمن گلیرلرین دفعه لرله آشاغی دوشمه سی، چوخ ایشله نن ماللارین، ائله جه ده ارزاق محصوللاری نین آرتان چاتیشمازلیغی پروبلئمینی حل ائتمک و ارزاق ماللاری ایدخالی ایمکانینی دا هئچه ائندیرمکده ایدی. بلاواسطه خالق تصروفاتی نین «اینکیشافی نین سرعتلندیریلمه سی» نه یؤنلمیش تدبیرلرله یاناشی، اونون اوتوماتلاشدیریلما سی و کومپوترلشدیریلمه سی اوچون ایدیالار ایره لی سورولدو، آکوهولیزم [الکولا معتاد] و کورروپسیا [فساد] کیمی کسکین سوسیال بالالارا قارشى مبارزه کامپانیالاری نین باشلانماسینا ایستارت

وئریلدی. عینی زاماندا یئنی باش کاتب، برژنئوین اسکی کادرلارینی اصلاحاتچی ساییلان یئنی شخص لرله دییشدیرمه یه نایل اولدو. كومونیزم پارتیاسی نین ۱۹۸۶-جی ایلین مارتیندا اولموش پلئومو آرتیق «كومونیزم قورو جولوغو» یئرینه «سوسیالیزمین تکمیلشدیریلمه سی» (یا دا قورباچوون دئیگی «اینسان صیفتلی سوسیالیزم» ین قورولماسی) خطینی بیان ائدی، ۲۰۰۰-جی ایل اوچون س سر-نین اقتصادی پوتنسیالیینی ایکی دفعه آرتیرماغی و هر عائله نین نهایت آیریجا بیر منزله صاحب اولاجاغینی وعد ائدی.

آنجا یئنی رهبرلیگین سووت ایمپریاسینی خلاص ائتمه یه یؤنلمیش اصلاحاتلاری مثبت نتیجه وئریر، اؤلکه خرونیک [مزم] امتعه چاتیشمازلیغی و عمومی اقتصادی بحرانین یئنی مرحله سینه دوغرو سرعتله ایره لیله ییردی. ۱۹۸۹-جو ایلین پاییزیندا اؤلکه نین ان تأمیناتلی شهری اولان پایتخت موسکودا بئله شکرین ساتیشینا خصوصی تالون [کوپن] تطبیق ائدی. استحصاللاردا بیر-بیری نین آردینجا فلاکتلی قضالار باش وئرملکه ایدی. ایلک دفعه ۱۹۸۹-جو ایل دؤولت بودجه سی بؤیوک کسیرله یئرینه یئتیریلدی. آیدان آیا داها سرعتله درینلشن اقتصادی-سوسیال بحران سووت سوسیالیست رئیسوبلیکلاری اتفاقی آدلی بو ایمپریانین وارلیغینی سوال آلتینا آیردی. چوخ میللتلی دؤولتده اون ایل لرله ییغیلیب قالمیش ضدیت لر سو اوزونه چیخیر، چؤکن ایمپریا بوراداکي مختلف میللت لر اوچون بیر سیرا فرصت لرله پاناشی، خئیلی ده ریسک وعد ائتمکده ایدی.^{۱۱۷۲}

بو یئنی پرسیپئکتیولری تورک میللتی و آذربایجان حاضیرلیقلی قارشیلایا

بیلدیمی؟

1172-Perestroika ve SSRI-nin çökməsi haqqında ayrıntılı bilgi üçün, məsələn, baxın: A.C. Барсенков, Введение в современную российскую историю 1985—1991, Москва: Аспект Пресс, 2002; А.Б. Безбородов, Н.В. Елисеєва, В.А. Шестаков, Перестройка и крах СССР. 1985—1993, СПб.: Норма, 2010; Archi Brown, Seven Years that Changed the World. Perestroika in Perspective, Oxford: Oxford University Press, 2007.

میللی-دئموکراتیک حرکات دان اقتدارا

ایلک اؤنجه آذربایجان سیاسی ائلیتی نین یئنی پروسئس لرین ماهیتینی آنلامادیغینی، قاتی توتوجو مؤوقع ده دوردوغونو گؤستریمک گرک دیر. آذربایجان سیاسی ائلیتی لاپ اولدن پئرسٹرویکانین یئنیلیکچی ماهیتینی درک و قبول ائتمه دی، دایم بو یئنیلیکره قارشى مؤوقع ده اولان قوه لرین یانیندا یئر آلدی. آذربایجان کوممونیستلری نین لیدئری حیدر علیو، سس ری ناظرلر سووئتی صدری نین بیرینجی معاونی ایکن محض بو جور محافظه کار مؤوقعینه گؤره پولیتبورودان [دفتیر سیاسی] اوزاقلشدیریلدی.^{۱۱۷۳} آزکپ رهبرلیگی ده عینی محافظه کار مؤوقع توتاراق حادثه لرین گئدیشینی ایزله مکله مشغول ایدی. حیدر علیوین موسکوا یا یوکسک وظیفه یه چکیلرکن اؤزوندن سونرا قویدوغو یئنی بیرینجی کاتیب کامران باغیروو (۱۹۸۲-۱۹۸۸)، خصوصی کئیفیتلری ایله فرقلنمیهن (ناخچیوان اصیللی اولماقدان باشقا) پارتیا خادیمی ایدی. کوممونیست پارتیاسی نین ۲۷-جی قورولتاینداکی (۱۹۸۶-نین مارتی) چیخیشیندا او، باکی نئفتی نین اؤنمیندن، بورادا نئفت استحصالینی آرتیرماق اوچون نئفت چیخارما آوادانلیغی استحصالی نین آرتیریلماسی ضرورتیندن، اؤزلیکلکه «لئنینچی خالقلار دوستلوغوندان» بحث ائتدی.^{۱۱۷۴}

اؤلکه نین مرکزینده کی و بعضی میللی رئسپوبلیکالارداکی رسمی و

۱۱۷۳ - سونرالار حیدر علیوین طرفدارلاری اونون «ایستغاسینی» قاراباغ مسئله سی نین باشلانماسی ایله باغلا ییب، ارمنی اینتریقالارینین نتیجه سی کیمی گؤسترمه یه چالیشدی لار. حالبوکی اونون پولیتبورودان اوزاقلشدیریلماسی محض محافظه کار مؤوقع توتدوغو اوچون، باشقا سؤزله، باش کاتیب قورباچووون یانیندا اولمادیغی اوچون باش وئردی. مثلاً، باخین: Charles van der Leeuw, Azerbaijan. A Quest for Identity. A Short History, p. 132-133

1174 - XXVII съезд Коммунистической Партии Советского Союза. 25 февраля-6 марта 1986 года. Стенографический отчет, т. 1, Москва: Политическая литература, 1986, с. 275-280. Alıntı: Audrey L. Altstadt, The Azerbaijani Turks. Power and Identity under Russian Rule, p. 192. Ə. Daşdəmirov, İdeoloji işin bəzi aktual problemləri, Azərbaycan Kommünisti, no 4, 1987; Audrey L. Altstadt, The Azerbaijani Turks. Power and Identity under Russian Rule, p. 193.

ادبی مطبوعات اوچون خاراكتئریک اولان یئنلیکچی-تنقیدچی احوال-روحیه پئرنسترویکانین ایلک ایل لرینده عمومیلکده آذربایجانین رسمی مطبوعاتی اوچون خاص دئییلدی. «۲۷-جی پارتیا قورولتایی نین قرارلارینی یئرینه یئتیرک!» شعاری ایله چاپ ائدیلمن مقاله لر، بیر قایدا اولراق اقتصادیاتین یئنئ دن قورولماسینی نظرده توتان ایکینجی درجه لی مسئله لره حصر ائدیلمدی. آزکپ-نین اساس رسمی اورقانی اولان آذربایجان کومونستی درگی سی حیاتلا آیقلاشمایان یازی لارلا دولو ایدی. آزکپ تبلیغات و تشویقات شعبه سی نین مودیری افرانت داشدمیروون ۱۹۸۷-جی ایله چاپ اولونموش بؤیوک حجملی بیر مقاله سی یئرلی پارتیا تشکیلاتینداکی دورومو گؤسترک باخیمیندان دقت چکیر. بو مقاله ده آزکپ-نین باش تبلیغاتچی سی اسکی مئتودلارین آرتیق کؤهنلدیگینی وورغولاییر، یئنئ مرحله ده اونون «حیاتا داها یاخین، اوبیئکتیو، آچیق» اولماسینی تکلیف ائدیردی. آنجاق بو مقاله ده «حیاتا داها یاخین» هئچ بیر یئنئ فیکیر ایره لی سورولمور، یالیز حاضیرلیقلی پارتیا کادرلاری نین یئتیشدیریلمه سی ضرورتی وورغولانیردی. بو دا ماراقلی دیر کی، مؤلف، دینی و میللتچیلیگی آکوهولیزم و نارکومانیا ایله بیر سیرایا قویور، زامانین ان کسکین سوسیال بلالاری ساییردی.^{۱۱۷۰}

آذربایجان درگی سی (یازیچی لار اتفاقی نین اورقانی) کیمی ادبی اورقان لاردا بعضی اورکک یئنلیکچی فیکیرلر اؤزونه یئر آیر، حتی سوونت تاریخی نین آیری-آیری حادثه لری ادبی فورمالاردان استفاده اولوناراق تنقید ائدیلمدی. بونونلا بئله اؤلکه مرکزینده کی ادبی اورقان لاردا آنتی-سوونت روحلو بدیعی-پوبلیسیستیک یازی لارلا (مثلاً، اول لر یاساق اولونموش آناتولی ریباکوون «آرباتین اوشاق لاری»، واسیلی قروسسمانین «حیات و طالع»، آلا آهमतووانین «رئکوئیم»، بوریس پاستئرنکین «دوکتور ژبواکو»، میخائیل بولفاکوون «ایت اورهی» کیمی اثرلری) مقایسه ده آذربایجان مطبوعاتی نین «جرآئی» چوخ سولغون گؤرونوردو. «ساندیق ادبیاتی نین» اوزون ایل لر

1175 - Ə.Daşdəmirov, İdeoloji işin bəzi aktual problemləri, Azərbaycan Kommunisti, no 4, 1987; Audrey L.Altstadt, The Azerbaijani Turks.Power and Identity under Russian Rule, p. 193.

بویو یاتیب قالماسیندان سونرا سووئت اتفافی نین باشقا یئرلرینده ایلک دفعه پئرنسترویکانین ایمكان لاریندن استفاده ائدیله رک چاپ اولونماسی حادثه سی آذربایجان اوچون خارا کتئریک اولمادی.

ساده منطقه گوره، پئرنسترویکا دؤورونده بورادا پروتئست روحو و یئنیلکچیلیک حرکتی داها گوجلو اولمالی، حساس مؤوضوع لار اوزریندن تابونون گؤتورولمه سی ایله سووئت لرین جینایت لرینی سورغولاماق حرکتی داها تیز و گوجلو شکیلده اورتایا چیخمالی ایدی. چونکی اولکی بؤلومده وئرلمیش ماتریال لاردان دا آیدین گوروندوگو کیمی، سووئت دؤورونده آذربایجان تورکلوگو قونشولارا نسبتاً داها آرتیق مدنی آیری-سئچکیلیگه معروض قالمیشدی، کیملیگی دارماداغین ائدیلمیشدی، اولکه سی مقایسه ائدیلمه یه جک درجه ده اقتصادی استثمارا و تالانا هدف اولموشدو. اما آذربایجان پئرنسترویکا و قلاسئوستون یاراتدیغی ایمكان لاردان ان گئج استفاده ائدن اورتا آسیا/تورکستان جو مهوریت لری سیراسیندا یئر آلدی.

آراشدیرماچی لار دمیتیری فورمان و علی عاباسوو آذربایجان دا سیاسی ائلیتین پئرنسترویکا چرچیوه سینده اصلاحات لارا میللی اولماماسی نین ایکی سببینی گؤستریمیشلر. اونلار بو سببلردن ایلکی اولراق بو ائلیتین آشیری درجه ده کورروپسیایا بولاشماسینی وورغولامیشلار. محض بو «کئیفیتینه» گوره، آذربایجان دا سیاسی ائلیت باشقا رئسپوبلیکالاردا (مثلاً، بالتیک اولکه لرینده) اولدوغو کیمی میللی-توپار لاییحی رول اوینایا بیلمه دی. محض روشوتخورلوغو، سیماسیزلیغی، پرینسیپسیزلیگی اوزوندن سیاسی ائلیتین کوتله ایچینده نفوذو یوخا یاخین سویه ده ایدی.^{۱۱۷۶}

آذربایجان دا سیاسی ائلیتی خارا کتئریزه ائدن ایکینجی خصوصیت اولراق بو آراشدیرمیچی لار اونون افراط شکیلده روسلاشمیش اولماسینی گؤستریرلر. میللی مدنیتیندن قوپاریلیمیش بو طبقه نین، ائله جه ده نومئنگلاتور ضیالی لارین اکثریتی اوچون «س سری خاریجینده آذربایجان ساده جه

فلاکت دئمک ایدی».^{۱۱۷۷}

خالق کوتله لرینه گلدیکده ایسه، بو آراشدیریجی لار اونو خاراکتئریزه ائدن بیر مهمّ جهتی - عنعنه ویچیلیگی - وورغولامیشلار. پئرنسترویکا دؤنمینه «عنعنه وی کوتور» له گیرن «آذربایجان خالق» فردیّه چی لیگه دئیل، عائله دیرلرینه باغلی قالمیش، «بؤیوک عائله» نی ایدئالی سایمیش دیر. بونون گؤستریجی سی اولارق، ۱۹۸۰-جی ایل لرده آذربایجان دا اهالی نین طبیعی آرتیمی یوکسک (اورتالاما اورتا آسیا) سویه ده اولموش دور. «عنعنه وی کوتورون» باشقا علامتینه - یوخسوللوقا گؤره ده آذربایجان باشقا «متفق رئسپوبلیکلار» دان فرقلنمکده ایدی. نئفت-قاز و باشقا زنگینلیک لرله اوبیری لریندن سئچیلن سووئت آذربایجانیندا ۱۰۰۰ شهرلی عائله یه اورتا حسابلا ۳۵ رنگلی تئلویزور دوشوردوسه، بو رقم روسیادا ۵۰-یه برابر ایدی. سویودوجویا گؤره بو رقم او یغون اولارق ۹۱ و ۹۸، پالتاریویان ماشینا گؤره ۴۵ و ۸۲، توزسورانا گؤره ۸ و ۳۱-ه برابر ایدی. باشقا گؤستریجی لره گؤره ده آذربایجان دا حیات سویه سی روسیا اورتالاماسیندان چوخ آشاغی ایدی.^{۱۱۷۸} سووئت آذربایجانیندا آدام باشینا دوشن میلی گلیسر روسیا، اوکراینا و بنلاروسیاداکی نین یاری سینا، بالتیک رئسپوبلیکارینداکی نین ایسه اوچده بیرینه برابر ایدی.^{۱۱۷۹} مقایسه اوچون باشقا فاکتی دا وئرک. اهالی نین ۱۹۸۹-جو ایل ساییمینا گؤره، آذربایجان داکی روس لارین ۴۵،۳٪-ی، آذربایجانلی لارین ایسه یالنیز ۲۷،۷٪-ی دؤولت قوللوقچوسو کاتئقوریاسینا عاید ائدیلردی. ایداره ائتمه ساحه سینده روس لارین ۰،۷٪-ی، آذربایجانلی لارین ایسه ۰،۴٪-ی، علم ساحه سینده روس لارین ۴،۳٪-ی، آذربایجانلی لارین ۱،۵٪-ی ایشله بیردی. ایشله ین روس لارین ۲۲،۱٪-ی، آذربایجانلی لارین ایسه ۱۴،۲٪-ی عالی تحصییلی ایدی.^{۱۱۸۰} بیر سؤزله، پئرنسترویکانین ایلک ایل لرینده (۱۹۸۵-۱۹۸۸) سووئت آذربایجانیندا سوسیال-سیاسی دورومو خاراکتئریزه

۱۱۷۷ - یئنه اورادا، ص. ۱۲۳.

۱۱۷۸ - آلینتی: یئنه اورادا، ص. ۱۲۴.

1179 - Charles van der Leeuw, Azerbaijan. A Quest for Identity. A Short History, p. 134.

1180- Müstəqilliyimizin on illiyi: uğurlarımız, itkilərimiz, Bakı:Azərbaycan Naminə İctimai Forum, 2003, s. 334.

ائدن اساس سوسیال طبقه‌لر کورروپسیایا بولاشمیش، یئرلیچیلیگه گوره بؤلونموش، روسلاشمیش سیاسی ائلیتله عنعنه‌وی دیرلره باغلی قالمیش یوخسول خالق کوتله‌لرییدی.

اوبیئکتیولیک نامینه اونو دا علاوه ائتمه‌لی بیک کی، ضیالی طبقه‌سی آراسیندا پئروسترویکانین ایلک ایل‌لریندن معین ترپه‌نیش‌لر اؤزونو گؤسترتمکده ایدی. ۱۹۸۷-جی ایلده یازیچی یوسف صمداوغلونون «قتل گونو» رومانی اؤنملی ادبی حادثه اولماقدان علاوه ۱۹۳۷-جی ایل فاجعه‌سی نین بدیعی عکسی اولماسی باخیمیندان دقتی چکییر.

بو تیپلی آیری-آیری فاکت‌لارین اؤنمینی آزالتمادان اونو قئید ائدک کی، محض ۱۹۸۷-جی ایلده سووئت ائرمینستانیندا آذربایجانا قارشی تجاویز حرکاتی باش‌لایاندا سووئت آذربایجان کیولی حالیندا هله پئروسترویکانین سووئت اؤلکه‌سینی هارالارا آپاراجاغینی کناردان موشاهیده ائتمکده ایدی. ۱۹۰۵ و ۱۹۱۸/۱۹۱۷-جی ایل‌لرده اولدوغو کیمی، آرتیق اوچونجو دفعه «ائرنی تیپی» تورکلوگون حرکت‌ه گلمه‌سینه تکان وئره‌جکدی.

۱۹۸۷-جی ایلین یاینیندا ائرمینستان علم‌لر آکادئمیا‌سی نین مین‌لرله امکداشی داغلیق قاراباغ موختار ویلایتی نین ائرمینستان س‌س‌ره بیرلشدیریلمه‌سی خواهیش-مکتوبو ایله موسکوا یا مراجعت ائدی. اوکتیابر آییندا قاراباغین ائرمینستانا بیرلشدیریلمه‌سی طلبی ایله ایرواندا ایلک یوروش باش وئردی. همین ایلین نوایبر آییندا باش کاتیب قورباچوون اقتصادی ایش‌لر اوزره موشاویری آبلل آقانیگیان پاریس‌ده ائدیگی بیر چیخیشیندا «قاراباغ و ناخچیوانین تاریخی ائرنی تورپاق‌لاری اولدوغونو» وورغولاییب، داغلیق قاراباغین ائرمینستانا وئریلمه‌سینی ایسته‌دی. اقتصادی کیمی اونون فیکرینجه، «قاراباغ، آذربایجان‌دان داها چوخ ائرمینستانا باغلی ایمیش.» ائرنی تاریخی‌لر و ادیب‌لر بو ادعالاری اساسلاندرماق اوچون یئرلی و موسکوا مطبوعاتیندا گئیش تبلیغات کامپانیاسینا باش‌لادیلار. اؤلکه میقیاسیندا ایستالینیزمه قارشی افشا ائدیجی یازی‌لارین پوپولیار اولدوغو بیر دؤورده ائرنی تبلیغاتچی‌لارین قاراباغین ایستالین طرفیندن «آذربایجانا

وئريلمه‌سی» و بو «تاریخی عدالتسیزلیگین» دوزلدیلمه‌سی ضرورتی حاقیندا چوخ‌سایلی یازی‌لار چاپ اولوندو. ائرمینیستاندا اهالی‌نین احتیاس‌لاری دورمادان جوشماقدا ایدی. آز سونرا بو احتیاس‌لار ایرواندا و داغلیق قاراباغین مرکزی ایستپاناکثرت‌ده (خانکندی) ایجازه‌سیز میتینق و یوروش‌لرین کئچیريلمه‌سینه یول آچدی.

۱۹۸۸-جی ایلین فئورالیندا ایستپاناکثرت‌ده ایلك کوتله‌وی نومایش تشکیل اولوندو. نومایشچی‌لرین طلبی «دق‌م‌و-نین ائرمینیستانلا بیرلشدیريلمه‌سی» ایدی. ایستپاناکثرتین مرکزی مئیدانینداکی نومایش‌لر آرالیقسیز داوام ائتدی. فئورالین ۲۰-ده دق‌م‌و خالق دئوتات‌لاری سووتتی‌نین نؤوبه‌دن‌کنار ایجلاسیندا «ئرمینیستان س‌س‌ر و آذربایجان س‌س‌ر-ین عالی سووت‌لری قارشسی سیندا، دق‌م‌و-نین آذربایجانین ترکیبیندن چیخاریلیب ائرمینیستانین ترکیبینه وئريلمه‌سی حاقیندا وساطت قالدیريلماسی» قرارا آئیندی. همین گون وساطته دستک اولاراق ایرواندا نومایش کئچیریلدی. نومایش ایشتیراکچی‌لاری «ئرمینیستانی تورک‌لردن تمیزله‌مه‌لی!»، «ئرمینیستان یالینز ائرمینی‌لر اوچون‌دورا!» کیمی شعارلار ایره‌لی سوردولر. میتینق‌لرین اوچونجو گونو ایرواندا سالامات قالمیش یئگانه مسجد بیناسی و تورک اورتا مکتبی، جعفر جاببارلی آدینا ایروان دؤولت آذربایجان درام تئاتری‌نین لوازیماتی یاندیریلدی. ایرواندا بو حادثه‌لره قارشسی اعتراضینی بیلدیرن یئرلی تورک‌لرین ائولرینه اود وورولدو. بوندان سونرا ائرمینیستان‌دان یئرلی تورک‌لرین کوتله‌وی صورت‌ده زورلا قووولماسی، بعضی رایون‌لاردا (قوکارک، قافان و س.) اونلارین قتلی باشلاندى. فئورالین ۲۲-ده ایستپاناکثرت یولو اوزرینده‌کی عسکران‌دا ایکی تورک گنجی اؤلدورولدو. آذربایجانا آخیشان قاچقین‌لارین بلاواسطه ایشتیراکی ایله یئرلی ائرمینی‌لر ده سیخیشدیریلدی، بعضی یئرلرده اونلار (مثلاً، فئورالین ۲۷-۲۸-ده سومقاییتدا)^{۱۱۸۱} اؤلدورولدو. حادثه‌لرین ایل‌لره سورن سونراکی گئدیشینی بو دؤور حاقیندا چوخ‌سایلی

۱۱۸۱- سومقاییت حادثه‌لرینین سببلری، بورادا یئرلی حاکمیت ایداره‌لری و مرکزی سووت ارگان‌لارینین، کا گ ب-نین رولو حاقیندا باخین:

خصوصی آراشدیرمالارین ایختیارینا بوراخاراق^{۱۸۲}، مؤوضوعموز اوچون اؤنملی اولان بیر نئچه مقام اوزرینده دایاناق.

اثرمنیستانین تجاوووزو آذربایجاندا شوک، کئی لشمه ائففئکتی یاراتماقدان باشقا، هم ده یوخاریدا قئید ائدیلمن آذربایجان اوچون خاراکتئرلیک اولان منفی حاللارین وارلیغینی آپ آیدین اورتایا قویدو. ائتتیک توققوشمانین اؤزللیکله ایلک ایل لرینده آیدین اولدو کی، آذربایجاندا و اثرمنیستاندا میللی حرکاتلار عینی ایستارت (باشلانقیج) نقطه سینده دئییل. بو مبارزهده تشبوت ایلک آندان اعتباراً اثرمنی لر طرفده ایدی.

ایلک اؤنجه گوستریمک گرک دیر کی، آذربایجاندا و اثرمنیستاندا کومونیسیت پارتیاسی نین یئرلی تشکیلاتلاری نین رهبرلیگی، عمومیتله یئرلی سیاسی ائلیت لر میللی حرکاتلار مناسبتده فرقلی مسافهده ایدی لر. سومقاییت حادثه لریندن آز سونرا موسکوا آذربایجانداکی یئرلی رهبرلیگی دیشدیردی. انرژسی توکنمیش، کوسموپولیت بیرینجی کاتیب کامران رحیمووون یئرینه، انرژیلی، اما میللتینه یاد اولان، حتی اونون دیلینده دوغرو-دوزگون دانشا بیلیمه یین عبدالرحمان وزیروو آذربایجانا یئنی رهبر تعیین ائدیلدی. یئنی بیرینجی کاتیب کورروپسیایا قارشلی باریشماز مبارز، اثرمنی لره قارشلی منفی حس لرلی اولمایان حقیقی بین المللجی، مودئرن دوشونجه لی رهبر کیمی خالقین رغبتینی قازانماغا چالیشدی. پارتیا و دؤولت آپاراتینی «علی یئو کلانی» ندان تامامیله تمیزلمه یه چالیشان وزیروو، اونلارین یئرینه اؤزو کیمی کوسموپولیت دوشونجه لی کادرلاری تعیین ائتمه یه باشلادی. موسکوانین گتیردیگی و مرکزین خطینی سؤز سوز یئرینه یئتیرن وزیروو، سوندا موسکوا یا قاجمالی اولدو. بو دفعه مرکز، آذربایجاندا قایدا-قانونو

۱۱۸۲ - مثلاً، باخین:

Levon Chorabjan, Patrick Donabedian and Claude Mutaflan, *The Caucasian Knot: The History and Geopolitics of Nagorno-Karabagh*, London: ZedBook, 1994; ТомасдеВaal, Черныйсад. Армения и Азербайджан: Между миром и войной, Москва: Текст, 2005; Ильгар Маммадов, Тофик Мусаев, *Армяно-азербайджанский конфликт: История, право, посредничество*, Баку, 2008.

برپا ائتمک اوچون یئرلی کادرلاردان آياز موتللیووو رهبر تعیین ائتدی. بو یئنی رهبر ده اسکی لری کیمی موسکوانین دیرئکتیولرینی سؤزسوز یئرینه یئتمهیه چالیشدی. وزیرووون طالعیندن درس آلاق او، اؤزونه یئرلی دایاق یاراتماغا تلسدی. بو مقصدله یئرلی باکی لی و شیروان لی، ائله جه ده روس دیللی کوسموپولیت طبقه نین نماینده لرینی تشکیلاتلاندیریپ، شخصی حاکمیتی نین مؤحکم لندیریلمه سی اوچون، ائله جه ده آرتیق خئیلی گوجلنمیش میلی-دئموکراتیک حرکات قارشی قویماغا چالیشدی. موتللیووون میلی-بؤلوجو سیاستی، بیر سیرا ایستراتژی اؤنمی اولان مسئله ده یانلیش مؤوقعی (س سر ی-نین ساخلانماسی حاقیندا رفراندوم، س سر ی-نین ساخلانماسینی ایسته یین قیامچی لارین مدافعه ائدیلمه سی، ایرانین «بیطرفلیگینه» گونمه و س.) اونون نفوذونون سیفیرلانماسینا سبب اولدو.

«موتللیووو دؤورونون» (۱۹۹۰-جی ایلین یانواری - ۱۹۹۲-جی ایلین مارتی) ان اؤنملی حادثه لریندن بیر سووت اتفاقی کومونیست پارتیاسی نین یئرلی تشکیلاتی - آذربایجان کومونیست پارتیاسی نین سونونجو فوق العاده قورولتایی (۱۶ سئنتیابر ۱۹۹۱) اولدو و بورادا بو تشکیلاتین لغوی حاقیندا قرار وئریلدی. ماراقلی دیر کی، آذربایجان دان فرقلی اولاراق کومونیست پارتیالاری نین لغوی شرقی أوروبا اؤلکه لرینده، ائله جه ده س سر ی-نین خریستیان رئسپوبلیکالاریندا خئیلی زامان آلدی، معین مقاومتین قیریلماسیندان سونرا باش وئردی. آذربایجان دا کومونیست پارتیاسی نین بو قدر ساکیت و شرفسیزجه سیاسی صحنه نی ترک ائتمه سی ممد امین رسول زاده نین بو تشکیلات حاقیندا سؤیله دیگی فیکرین دوغرولوغونو تصدیق ائتدی. یوخاریدا دا قئید اولوندوغو کیمی، زامانیندا رسول زاده، آذربایجان دا یئرلی کومونیست جریانین اولمادیغینی، اونون روسیادان زورلا سیریندیغینی وورغولامیشدی.

۱۹۸۸-جی ایلین ماییندا موسکوا، اثرمنیستان کومونیست پارتیاسی نین رهبرینی ده دیشدیردی. میلی حرکاتین فاکتیک یؤنتیجی لریندن بیر اولدوغو اوچون بیرینجی کاتب کارئن دئمیرچیان «ساغلیق دورومو»

ایله علاقه‌دار استعفا یا گؤندریلدی. اونون یئرینه تعیین ائدیلمیش سورئن آروتیونیان دا سلفی کیمی غیر فورمال (غیر کومونیست) حرکاتا دوşمن کسيلمه‌دی، عکسینه مومکون اولدوغو قدر اونونلا امکداشلیق ائتدی. گئرارڈ ژ. لیباریدیان^{۱۸۳} گؤره، «موجود اقتدارلا مخالفت آراسیندا اساساً مدنی بیر ایلیشکی» واردی.

مقایسه اوچون گؤستریمک اولار کی، اوچ گونئی قافقاز سووئت رئیس‌پولیکاسی آراسیندا گورجوستانین موجود سیاسی ائلیتی داها موترقی مؤوقعی ایله اوبیری لریندن فرقله نیردی. گورجوستان کومونیستلری نین لیدری اندوآرد شئواردنازی پولیتبورو عضوو و س سری خاریجی ایش لر ناظری کیمی اصلاحاتچی مؤوقعینه گؤره یالیز سووئت اتفاقیندا دئیل، بوتون دونیادا مشهور اولدو. گورجوستانین کومونیست رهبرلیگی و گورجو میلی حرکاتی میلی ماراقلارین طلب ائتدیگی ساحه لرده حرکت لرینی اساساً او یغونلاشدیرا بیلدی.

ایکینجی سی، ائرمینیستان دا نومئنگلاتور ضیالی لارین اکثریتی میلی حرکاتین ترکیب حیصه سی اولدو. اؤزلیکله حرکاتین ایلیک ایل لرینده زوری بالایان (ژورنالیست)، سیلویا کاپوتیکیان (شاعر)، ایقور مورادیان (اقتصادچی) کیمی ضیالی لار ائرمینی میلی حرکاتی نین سؤزچولری رولونو عهدله لرینه گؤتوردولر. اونلار تئز-تئز موسکویا سفر ائدیپ، اورادا سووئت رهبرلیگی قارشى سیندا ائرمینی لرین ادعالارینی دیله گتیریردی لر... آذربایجان دا ایسه ضیالی نومئنگلاتورون (آزسایلی استثنالارلا) اکثریتی میلی حرکاتا بیرباشا قوشولماغا جرأت ائتمه‌دی، اونونلا مسافه ساخلادی. اونون بو بحرانی دؤورده ادعا و جرأت ائتدیگی رول اسکی حاکمیتله یئنی یارانماقدا اولان مخالفت آراسیندا باریشدیریلدی، واسطه چیلیک ایدی. ۱۹۹۲-جی ایلین مارت سیاسی بحرانی - پرئزیدنت آياز موتللیووون استعفا سیندان سونرا دؤولت باشچی سی رولونو اوزرینه گؤتورموش ضیالی نومئنگلاتورون

1183- Gerard J. Libaridian, *The Challenge of Statehood. Armenian Political Thinking Since Independence*, Cambridge: Blue Crane Books, 1999, p. 29.

نماینده‌سی یاقوب ممدوو حاکمیتده مؤحکملنمک ایسته‌یینه نایل اولما بیلمه‌دی. ۱۹۹۲-جی ایلین یون آیینداکی پرئزیدنت سئچکی لرینده او، یالینیز ۱،۷٪ سس آلا بیلدی. بو، نامیزدین شخصی کئیفیت لریندن داها چوخ میلی - دئموکراتیک حرکتین یوکسه‌لن خطله اینکیشافی دؤورونده نومئکلاتور ضیالی طبقه‌سی نین نفوذونون گؤستریمی کیمی قیمتlendirیلمه‌لی دیر.

آذربایجان و ائرمینستان داکی دوروم فرقی نی یارادان اوچونجو عاملین اؤنمی ده قئید ائدیلمه‌لی دیر. ائرمینستانین تجاویزونون لاپ باشیندان س س ری رهبرلیگی نین آذربایجانا و ائرمینستانا مناسبتی نین عینی اولمادیگی حسن ائدیلمکده ایدی. باش کاتیب قورباچوو، قاراباغ تیپلی ائتیک - سرحد پروبلملری نین چوخلوغونو و «قاراباغ اؤرنه‌یی» نین اؤلکه‌یه یاییلماسی تهلوکه‌سینی نظره آراق اوزده اصرارلا بیطرف مؤوقع نومایش ائتیدیردی. اما اونون ائرنی موشاویرلره احاطه اولونماسی، تئز - تئز ائرمینستان دان نماینده هیئت لرینی قبول ائتمه‌سی، ائله‌جه ده خانیمی رایسا قورباچووانین ائرنی لره یاخین اولماسی سؤیلتی لری آذربایجاندا شوبه و ناراحتچیلیقلا ایزله نیلمکده ایدی. موسکوا مطبوعاتی نین آچیق - آشکار ائرنی پرست مؤوقعی بو شوبه‌لری داها دا آرتیریدی. اؤزلیکله روس ضیالی لاری نین لیئرال حیصه‌سی «مدنی، یازیق ائرنی لرین» قاراباغ ادعایارینی مؤوجود وضعیتین دیشمه‌سینه تکان وئرن عامل حساب ائدیردی. «گئریده قالمیش، موسلمان آذربایجانلی لار» ایسه بو دیشیکلیگه مانع اولان عامل ساییلیدی. ^{۱۱۸۴} سووت رهبرلیگی نین ائرنی یانلی اولماسی حاقیندا آذربایجاندا قوتله‌نن شوبه‌لر اؤزونو دوغرولتدو. ۱۹۸۹ - جو ایلین یانواریندا موسکوا، داغلیق قاراباغی آذربایجانین تابعلیگیندن آلیب، بیرباشا ایداره‌چیلیک تطبیق ائتدی. داغلیق قاراباغین ایداره‌سی اوزره خصوصی کومیته آدلی یئنی قوروما ایروانلا خصوصی علاقه‌لری اولان آرکادی وولسکی گتیریلدی. یئرلرده تامامیله اخلامیش سووت حاکمیتینی مؤحکملندیرمک و گوجلنمکده اولان

۱۱۸۴ - باخین:

Азерб. Мурсалиев, Азербайджан в российской прессе (1988-2000), Дмитрий Фурман (ред.), Азербайджан-Россия: общества и государства, с. 478-489.

مخالفتی محو ائتمک اوچون باکی یا و آذربایجانین باشقا یئرلرینه سووئت اوردوسو یئریدیلدی، اون لارلا دینج ساکین اؤلدورولدو. سونرالار خوجالی قتل عامی نین (۱۹۹۲-جی ایلین مارتی) توره دیلمه سینده، قاراباغ و اطراف بؤلگه لرین ائرمنیستانین نظارتینه کئچمه سینده روسیا فئدراسیاسی سیلاحلی قوه لری مهم رول اوینادی.

آذربایجان و ائرمنیستاندا سیاسی پروسس لرین گنیشینی مقایسه ائدرکن بوراداکی میلی حرکت لاری دا قارشیلادیرماق گرک دیر.

ئرمنی لرین پئرئسترویکانین ایمکان لاریندان استفاده ائده رک داها سرعتله تشکیلاتلانداسینی گوسترک گرک دیر. ۱۹۸۸-جی ایلین مارتین اولیندن قاراباغ اوغروندا ائرمنی میلی حرکتی آرتیق قاراباغ کومیته سی (ایرواندا) و کرونک (ایستپاناکرتده) کیمی غیر فورمال تشکیلاتلارا صاحب ایدی. ۱۹۸۹-جو ایلین یابیندا ائرمنی میلی حرکتی آرتیق دومینانت [غالب] سیاسی قوه کیمی فورمالاشمیشدی.

ایروان و ایستپاناکرتده چوخ میلی میتیق لرده آذربایجانا قارشی تجا ووزکار شعارلارین سسلنمه سی، ایلک غیر فورمال (غیر رسمی) تشکیلاتلارین یارانماسی، داغلیق قاراباغ موختار ویلایتی خالق دپوتات لاری سووئتی نین ائرمنیستانا بیرلشمک حاقیندا ۲۰ فئورال ۱۹۹۲-جی ایل تاریخلی قراری آذربایجاندا ناراحتلیقلا ایزله نیلمکدن کئچیب، بو تجا ووزمه مقاومت حرکتی نین یارانماسینا سبب اولدو. ائرمنیستانین و قاراباغ ائرمنی لرین اراضی ادعالاری یئنیجه اوزونو گوسترن خالق حرکتینا ایمپولس [انگیزه] وئردی. ان آکتیو سوسیال قوه میلی و دموکراتیک روحلو ضیالی طبقه سی ایله یاناشی طبیعی اولراق ائرمنیستاندان و قاراباغدان قووولموش قاققین لار ایدی.

۱۹۸۷-جی ایلین آپرئلینده چنلی بئل آدلی علمی-ادبی بیرلیگی نین ایلک ایجلاسی اولدو. اونو اساساً علم لر آکادئمیاسی نین بیر نئچه امکداشی یاراتمیشدی. بو بیرلیگین توپلاتتی لاریندا میلی مدنیتین و تاریخین مختلف

مسئله لری مذاکره یه چیخاریلیر، مذاکره چوخ واخت قویولان مؤوضوعونو چرچیوه سینی آشاراق سیاسی ماهیت آیلردی. ۱۹۸۹-جو ایلده اونون نفوذو او قدر آرتدی کی، یئرلرده چنلی بئل تشکیلاتی نین یئرلی اؤزکلری یارانندی.^{۱۱۸۵} باکی عالیم لر کلوبو آدلی اجتماعی تشکیلاتین قوروجولاری دا علم لر آکادئم یاسی نین گنج، لیئرال روحلو علمی ایشچی لری ایدیلر. وارلیق قروپوندا داها چوخ میللی روحلو ضیالی لار تمثیل اولونموشدولار.

آخ-نین قبول ائتدیگی ایلک پروقرامیندا گؤستریلردی کی، «آخ-نین سیاسی فعالیتی نین اساس مقصدی س س س ری ترکیبینه آذربایجان س س س-ین ییسی، اقتصادی و مدنی سووئرئئلیگینه نایل اولماق، اونو حقوقی دؤولته چئویرمک دیر.» تأسیس کونفرانسیندا (۱۹۸۹-جو ایلین یولو) قبول ائدیلمیش «آذربایجان س س س-ین دؤولت سووئرئلیگی حاقیندا» قطعنامه ده ایسه بو مسئله بئله یازیلیمیشدی: «آذربایجان دا دئموکراتیک رئیسپولیکا قورولوشو سووئت سوسیالیست قورولوشو ایله عوض ائدیلمکدن سونرا اونون سووئرئلیگی بؤیوک دؤولتچیلیک [ایمپئریا] سیاستی نتیجه سینده لغو ائدیلمیش و ایندییه قدر برپا اولونمامیش دیر. آخ س س س ری ترکیبینه قالماقلا رئیسپولیکانین سووئرئلیگینه نایل اولماق پئرسپئکتیوینی یالینز انقلابی یئیندن قورما پروسس لری نین داوام ائتمه سی شرایطینده مومکون حساب ائدیر. آخ س س س-نین فئدراتیو سیستمی نین تکمیلشدیریلمه سینی ضروری حساب ائدیر.»^{۱۱۸۶} آخ-نین باشقا پروقرام مقصدلری سیراسیندا جمعیتین دئموکراتیکلشمه سینه نایل اولماق؛ تاریخی یئر آدلاری نین برپا ائدیلمه سی؛ جنوبی آذربایجانلا مدنی علاقه لرین اینکیشافی؛ رئیسپولیکادا یاشایان هر وطنداشین اینسانی و مولکی حاق لارینی تأمین ائتمک؛ بوتون میللت لر اوچون برابر حاق لارین و اونلارین بوتون مدنی آزادلیق لاری نین قورونماسی؛ سئچکی لر اوزرینده یئرلی نظارتین تأمین ائدیلمه سی؛ تورپاق لارین کندلی لر آراسیندا بؤلونمه سی؛ «آذربایجانین طبیعی

۱۱۸۵ - چنلی بئل بیرلیگی نین و خالق حرکتی نین ایلک دؤورلری حاقیندا آیرینتیلی بیلگی آلماق اوچون باخین:

Hatəmi Tantəkin, Acı həqiqətlər, Bakı: Şirvanəşər, 2006, s. 22-76.

1186 - Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin Bülleteni, 1989, N3, s. 1.

ثروت لری نین وحشیجه سینه استثمار ی نین قارش ی سی نین آ لینماس ی « کیمی ماده لر وارد ی. سووئ ت ات فاقیندا عمومی سیاسی پرو سئس لر ایره لیله دیکجه آخ ج ده پرو قرامیندا او یغون دیشیسیکلک لر ائئدی ...»

تأسیس کونفرانسیندا قبول ائدیلمیش آخ ج نظامنامه سینه گؤره بو تشکیلات فرد ی عضولوک پرینسیپی اساسیندا قورولدو، اونا کوللک تکیو عضولرین قبولو مومکون سایلمادی. ان کریتیک نظامنامه طلب لریندن بیری یئرلی تشکیلات لارین اؤز فعالیتینده مستقیل اولماس ی، مرکزی اورقان لارین قرارلاری نین اونون اوچون توصیه کاراکتئری داشیماس ی حاقیندا ایدی. آخ ج رهبرلیگی اساس اعتبار ی ایله گنج میلی آیدین طبقه سی نین عضولریندن عبارت ایدی. نومئکلا تور ضیالی لارین بعضی عضولری نین (خودو ممدوو، بختیار و اهاب زاده، نورالدین رضائیو، صابیر روستمخالی و باشقالاری) حرکات ا رغبتینه باخمایاراق، نومئکلا تورانین بو حیصه سی نین اساس کوتله سی سیاسی پرو سئس لره سئیرچی مؤوقعه قالد ی.

میلی - دئموکراتیک حرکات گئدیشینده میلی کیملیک مسئله لر ی نین اوزه چیخماس ی طبعی ایدی. ۱۹۸۸- جی ایلدن سونرا باکی نین اساس لئنین مئیدانینداکی (آز سونرا آزادلیق میدانی) میتینق لرده ان چوخ ائشیدیلن و ان گور سسلی سی «تورک آذرا»، «آذرتورک!»، «تورک، تورک!» شعاری ایدی. بو، سووئ ت رژی می نین «تورک» سؤزو و آنلایشی اوزرینه قویدوغو تابویا اعتراض، اؤزونه قایدیشا چاغیریش ایدی. حرکات گئدیشینده رسمی و یئنی یارانماقدا اولان آزاد مطبوعاتدا سووئ ت دؤورونون میراثی کسکین تنقید ائدی لیردی. بونا قارش ی ۱۹۱۸-۱۹۲۰- جی ایل لرین آذربایجان دئموکراتیک رئیسوبلیکاس ی (آذربایجان خالق جو مهوریتی) قویولور و وصف ائدی لیر، آذربایجان موهاجیر تی ارثینی اؤلکه یه قایتارماق اوچون ممد امین رسول زاده، میرزه بالا ممد زاده کیمی موهاجیرت لیدئر لری نین اثر لری چاپ ائدی لیر، عصرین اول لرینده کی «بیز کیمی ک؟» سوالینا یئنی دن جاواب آختار ی لیردی. یئنی دن «تورک»، «آذربایجان تورکو»، «آذری تورکو» آنلایش لاری وطندا شلیق حاقی قازاند ی. یئنی یارانماقدا اولان سیاسی و کولتور تشکیلات لاری نین دئمک اولار هامی سی گؤستر یلن آنلایش لاردان

استفاده ائدیردی. جنوب مؤوضوعسو (گونئی آذربایجانلا باغلی مسئلهلر) یئنی دن پوپولیاریلق قازانیدی.

گورونمه‌میش ائتئیک پاسسیونارلیقلا [ایستکله] یاناشی، سووئت دؤورونون میرائی دا اؤزونو گؤستمکده ایدی. کوتله میدانا «باکی‌لی، شکی‌لی، ناخچیوانلی... کیمی داخیل اولموش، آذربایجانلی کیمی چیخمیش» (صایبر روستمخانلی) اولسا دا، آز سونرا خالق حرکاتی گئدیشینه میلی شعور ساحه‌سینده کی ناقصلیکلر گورونمه‌یه باشلادی. هر شئی دن اول خالق حرکاتی داخیلینده چوخ تنزلیکله یئرلیچیلیک مئیل‌لری سیاسی تشکیلات‌لارین و سیاسی گوج مرکز‌لری‌نین یارانماسیندا اؤزونو گؤستمه‌یه باشلادی. آذربایجان کومونیسست پارتیاسی‌نین سونونجو باشچی‌سی و آذربایجان رئیس‌پوبلیکاسی‌نین بیرینجی پرنزیدئنتی آیاز موتللییوو سلف‌لری کیمی حاکمیتینی قوروماق اوچون یئرلیچیلیکدن استفاده ائده‌رک، اصلاً باکی‌لی اولان‌لاری غیر باکی‌لی‌لارا، اؤزلیکله ائرمینستان‌دان قوولموش قاچقین‌لارا قارشی قویماغا، اونلاری (باکی‌لی‌لاری) تشکیلاتلاندریب، میلی آزادلیق و دئموکراتیا ایسته‌ین چوخ‌رنگلی حرکاتی ضعیف‌لتمه‌یه چالیشدی. آذربایجان کومونیسست پارتیاسی‌نین ایکینجی آدامی و یکتور پولیانیچکونون «اختراع‌سی» اولان «یئراز» (یئرئوان آذربایجانلی‌لاری، ائرمینستان‌دان قوولموش قاچقین‌لار) و «باکینتئس میللتی» («باکی‌لی میللتی») آنلایش‌لاری میلی آزادلیق حرکاتینا قارشی قویولدو.

۱۹۸۹-جو ایلین ۲۳ سئنتیابریندا اؤز ایشینی باشا چانديران آذربایجان س‌س‌ر عالی سووئتی‌نین سئسسیاسی میلی-دئموکراتیک حرکاتین تضييقی آلتیندا کئچمیش س‌س‌ری اراضی سینده ایلك دفعه اولاراق آذربایجان سووئت سوسیالیست رئیس‌پوبلیکاسی‌نین سووئرئئلیگی حاقیندا آذربایجان س‌س‌ر-ین کونستیتوسیا قانونو قبول اولوندو. بو آرادا میلی-دئموکراتیک حرکات سرعتله اینکیشاف ائتمکده ایدی. آرتیق اونون اساس تمیلچی‌سی اولان آخج، سیاسی حیاتین اساس ایکی عاملیندن (رسمی سووئت حاکمیتی ایله بیرلیکده) بیرینه چئوریلیمیشدی. سووئت رهبرلیگی‌نین ائرمینی‌یالی مؤوقعی آیدینلاشدیقجا حرکاتین رادیکاللیغی همین نيسبتهده داها دا آرتیردی. ۱۹۸۹-

جو ايلين دنكابريندا لنكران و جليل آباددا حاكميت آخج يئرلى شعبه لرى نين تام نظارتى آلتينا كئچدى. همين ايلين سون گون لرينده حر كاتين هيجانى او قدر ارتدى كى، خالق ناخچيوان دان آستارايادك سووئت-ايران دؤولت سرحدلرينى سؤكوب داغيتدى. بو، آذربايجانين تاريخاً بؤلومه سينه خالقين اعتراضى و گونسى آذربايجان داكى يارى سى ايله بيرليك حسى نين ايفاده سى ايدى. يئنى، 1990-جى ايلين باش لاريندا آرتيق آذربايجان دا فاكتيك ايكي حاكميتليليك مۇوجود ايدى. 1990-جى ايلين 19-20 يانوار حادثه سى (قانلى يانوار) ايله آذربايجان دا فوق العاده رژيم تطبيق انديلىب بو ايكي حاكميتليگه سون قويولسا دا خالق حر كاتى نين گئيشلنمه سى نين قارشى سيني آماق مومكون اولمادى.

چؤكن سووئت سوسپاليس ت رىسپوبليك لارى اتفاقى نين خارابالىق لاريندا 1991-جى ايلين اوكتابر ين 18-ده موستقىل آذربايجان رىسپوبليكاسى نين يارانديغى بيان انديلىدى. آذربايجان خالقى 71 ايلدن سونرا دؤولت موستقىلليگى نى برپا ائتميش اولدو. اما اسكى سووئت-كوممونيست نومئىكلاتوراسى (موتلليوو حاكميتى) ميللى-دموكراتيك حر كاتين، ائله جه ده ائرميستانين قاراباغ ا يونلميش تضيق لرى قارشى سيندا عاجز قالدى. قاراباغ داكى اوغور سوزلوق لاردان، اوزلليكله خوجالى قيرغينيدان (1992-جى ايلين مارت ين 17-18) سونرا پرئزيدئنت موتلليوو استعفا وئرمه يه مجبور اولدو. 1992-جى ايلين يون آيى نين 7-ده 1917-جى ايلدن سونرا ايلك دفعه اولراق آذربايجان دا آزاد و عدالتلى سئچكى كئچيريلدى. آذربايجان خالق جبهه سى نين صدرى ابوالفض ائلچى بى (على يئو)¹¹⁸⁷ سئچكى لرده

1187 - ابولفضل قدير قولو اوغلو عليئو (ائلچى بى) 1938-جى ايلين ايون آيى نين 24-ده اوردوباد رايونونون كلكى كندينده دوغولوب. باكى دؤولت اونيوئرسيتيه سى شرق شوناسلىق فاكولته سيني عرب فيلولوگيياسى ايختيصاصى اوزره ببيتيرديكدن سونرا مصرده ترجمه چى ايشله ييب. تاريخ ساحه سينده آراش ديرمالار اپايرير. سووئت رژيمى نين پيسليك لر ينى درك اندير، چوخ تئزليكله سياسى-تبليغاتى فعاليته باشلاير. 1975-جى ايلده ميللتچى و آنتى-سووئت تبليغات فعاليتينه گؤره حبس انديلير. حبس دن چيخديقدان سونرا آكادئميك ايش لر ينى داوام ائتديرير، اما سياسى فعاليت ينى يئني دن داوام ائتديرير. سووئت سوسپاليس ت رىسپوبليك لارى ايتىفاقى نين سون ايل لر ينده باشلانان خالق حر كاتى نين ليدئرى كيمى تانينير و 1989-جو ايلين ايولوندا آذربايجان خالق جبهه سى نين صدرى سئچيلير. 1992-جى ايلين ايونوندا آذربايجان رىسپوبليكاسينين پرئزيدئنتى سئچيلير. بير ايلدن سونرا قيام

۵۹,۴٪-له غالب گلدی. بو، میلی-دئموکراتیک حرکتی تمثیل ائدن قوه لرین (ایلک نؤبه ده میلی ضیالی لارین) میللتیندن یادیرغامیش نومئنگلاتورا (کومونیست توتالیتار رژیم) اوزرینده غلبه سی نین تظاهر ایدی. خالق حرکتینا رهبرلیک ائتمیش میلی ضیالی طبقه سی چوخ چتین شرایطه - ائرمینیستان و روسیا ایله ساواش، دؤولت آپاراتی نین چؤکمه سی، اقتصادی بحران - اونا مخصوص اولمایان دؤولت ایداره چیلگی فونکسیاسینی عهده سینه گؤتوروردو. اوسته لیک، سیاسی پروسئس چوخ سرعتله ایره لیلهدیگی بیر شرایطه سیاسی تشکیلات لارین، ایلک نؤبه ده آخج- نین ایدئولوژی-سیاسی و تشکیلاتی باخیمدان فورمالاشماسی اوچون ده زامان مؤوجود دئییلدی. بو آرمیش کیمی، یوزمین لرله سیاسیلاشمیش، غضبلنمیش قاققین کوتله سی آخج و باشقا سیاسی تشکیلات لارین فعالیتینه تأثیر اندیر، اونلارین داها چوخ حسّه دایالی قرار وئرمه سینین شرطلندیریردی.

میلی حرکات دالغاسیندا حاکمیته گلیمیش ابوالفض ائلچی بی حکومتی فعال دئولونیزاسیا [استعمارزدایی] سیاستی یئرتمه یه باشلادی. بو سیاست چرچیوه سینده اجتماعی حیاتین میللیشمه سی ایستیقامتینده بعضی ایش لر گؤرولدو. مؤوجود آنا یاسانین طلب لرینه او یغون اولاراق، آذربایجان دیلی نین (تورکجه نین) دؤولت اورقان لاریندا ایستیفاده سی نین تأمین ائدیلمه سینه قرار وئریلدی. ۱۹۹۲-جی ایلین دئکابری ن ۲۲-ده ایسه میلی مجلس دؤولت دیلی حاقیندا قانون قبول ائده رک، اونون «تورک دیلی» اولماسی حاقیندا تاریخی عدالتی تثبیت ائدی. بو قانونلا ایستالین رژیم نین «تورک» آنالیشی اوزرینه قویدوغو تابو گؤتورولدو. عینی زاماندا تحصیل سیستمی نین میللیشدیریلمه سینه باشلاندى. برپا ائدیلمیش (۱۹۹۱-جی ایلین دئکابری) لاتین قرافیکاسیندا آز مدتده اونلارلا یئنی درسلیک چاپ

نتیجه سینده حاکمیتدن اوزاقلاشدیریلیر. ۲۰۰۰-جی ایلین آوقوستون ۲۲-ده آنکارادا وفات ائتمیشدیر. داها آیرینتیلی بیلگی اوچون مثلاً باخین:

Kamil Veli Nerimanoğlu, Azərbaycan Türklerinin Azadlıq Elçisi Ebülfez Eli Elçi Bey, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1992; Fazıl Gezenferoğlu, Ebülfez Elçibey, Tarihten Geleceğe, İstanbul, 1995; Ədalət Tahirzadə, Elçi bəy, Bakı: “Cümhuriyyət” qəzetinin nəşri, 1999; Yavuz .Bülent Bakiler, Elçibey, İstanbul: Size, 2001

انیدیلدی. میللی دیلده کی مکتبلرین ایستاتوسو و پوپولیارلیغی آرتدی. تورک توپونیم لری نین برپاسی ایشی سرعتلندیلدی. میللی مجلس روسلاشدیریلیمیش سوی آد سونلوق لاری نین («اوو»، «یئو»، «ایسکی» و سایر) دیشدیریلیمه سی حاقیندا ساده لشدیریلیمیش قایدالاری تصدیق ائتدی. ائتتیک آزلیق لارین مدنی موختاریتی حاقیندا فرمان وئریلدی. اونلارین ائتتیک-مدنی حیاتی نین دیرچلدیلیمه سی اوچون دؤولتین بیرباشا دستگی ایله ایش لر باشلاندى. تحصیل سیستمینده روشوت و یولسوزلوغون قارشى سینی آلماق اوچون عالی تحصیل اوچاق لارینا طلبه قبولونون تئست اوصولو تطبیق انیدیلدی.

اوکتیابر آیی نین باش لاریندا میللی مجلس موستقیل دؤولت لر بیرلیگی حاقیندا موقاویله نی رد ائتدی. ائله بو واخت پرئزیدنت ائلچی بیین موسکوا یا رسمی سفری اولدو. بورادا اونون رسمی دؤولت دیلینده (تورکجه) مترجم واسطه سیله، ائله جه ده موستقیل دؤولتین باشچی سی مؤوقعبندن دانشیق لاری آپارماسی اسکی ایمپئریا مرکزینده قیجیق یاراتدی. بونونلا بئله روسیا فئدئراسیاسی ایله «دوستلوق، امکداشلیق و قارشیلیقلی تهلوکه سیزلیک» حاقیندا موقاویله ایضالاندى. اسکی سووئت اوردوسو حیصه لری نین آذربایجان دان چیخاریلماسی حاقیندا راضیلیق الده انیدیلدی. آذربایجان دان گئدن ضابطلره تحویل وئردیک لری ائوین دیری اؤده نیلدی، بورادا قالماق ایسته ین لر ایسه آذربایجان اوردوسونا آلیندی. کئچمیش سووئت اراضی سینده ایلک دفعه آذربایجان، روسیا قوشون لاریندان تمیزلندی (۱۹۹۳-جو ایلین مایی). سرحدلرین قورونماسینی آذربایجان اوز اوزرینه گؤتوردو، سرحد قوشون لاری نین یارانماسینا باشلاندى. عینی زاماندا میللی گؤمروک سیستمی نین اساس لاری قویولدو. اولکه داخیلینده اجتماعی آسایشین تأمین اولونماسی ساحه سینده جدی ایره لیه بییش لر الده انیدیلدی.

پارائل اولاراق آذربایجان اوردوسونون قورولماسی ایشی سرعتلندیلدی. کؤنوللو باتالیون لاردان نظامی اوردویا دوغرو جدی آدیملار آتیلدی. تورکییه دن گلیمیش امکلی ضابطلرین ایشتیراکی ایله ۳۳ نظامی باتالیون

[گردان] یارادیلدی. قیسماً حربی سفربرلیک و اوردویا چاغیریش حیاتا کئچیریلدی. ائله ۱۹۹۲-جی ایلین یاییندا ایکی رایون - آغدره و گورانبوی- ائرمیستان سیلاحلی قوه لریندن تمیزلندی. لاجینین اکثر کندلری ایشغالدان آزاد ائدیلدی. سئنتیابر آیی نین ۱-ده آذربایجان اوردوسو سیرخاوند کندینی ایشغالدان آزاد ائتدی، بو زامان آرتیق داغلیق قاراباغین اراضی سی نین یاری سی آذربایجان اوردوسونون نظارتی آلتیندا ایدی. بوندان سونرا روسیا ائرمنی لره ائدیگی یاردیم لارین حجمینی آرتیرماغا باشلادی، اوکتیابرین ۲۴-ده ایسه آبش کونفرئسی آذربایجانا دؤولت یاردیمینی قاداغان ائدن ۹۰۷-جی دوزه لیشی قبول ائتدی. بویوک دؤولت لرین ائرمیستانا وئردیگی دستک تئزلیکله اؤز بهره سینی وئردی.

ابوالفض ائلچی بی یین بیر ایللیک پرئزیدئنتلیگی دؤورونده اقتصادی سیاست ایکی مقصده یؤنلمیشدی. بیرینجی سی، اسکی دؤولت مولکیتینی واختسیز داغیلماقدان قوروماق، دؤولت املاکینی آرامسز تالان ائتمه یین قارشى سینی آلماق، اسکی اقتصادی علاقه لری برپا ائتمک یولو ایله اقتصاد پاتدا ثابتلیک یاراتماق. ایکینجی مقصد، لیبرال اقتصادی اصلاحات لارا باشلاماقلا اؤلکه ده بازار اقتصادیاتی نین فورمالاشماسینا نایل اولماق ایدی. بو مقصدله دؤولت املاک کومپته سی، دؤولت آنتی-انحصار و صاحبکارلیغا یاردیم کومپته سی، اقتصادیات ناظیرلیگی، تورپاق کومپته سی و ب. یئنی دؤولت قوروم لاری یارادیلدی. ائله جه ده اقتصادی اصلاحات لارین تنظیملنمه سی مقصدیله ۳۴ یئنی بازا قانونو قبول ائدیلدی.^{۱۱۸} میلی والیوتا (آذربایجان ماناتی) دؤوریه یه بوراخیلدی. میلی بانکدا خارجیجی والیوتا احتیاطی ۱۵۶ میلیون دوللارا چاتدی، یئنی یارانمیش لعل-جواهرات فونڈونا ۱،۵ تون قیزیل و باشقا قیمتلی مثال لار توپلاندى.

ائلچی بی حکومتی باکی نفتی نین استثمارینا خارجیجی کاپیتالین جلب ائدیلمه سی ساحه سینده باشلانمیش ایش لری سرعتلندیردی. ۱۹۹۳-جو ایلین ماییندا نفت یاتاق لاری نین استثمارى اوزره بیرگه موسسسه لرین یارانماسی حاقیندا ۶ موقاويله باغلاندى، سونراکی آیدا آذرى، چیراق و

گونشلی یاتاق لاری نین بیرگه ایشلمه سی حاقیندا دئکلاراسیا [بیاننامه] ایضالاندی. همین ایلین یون آییندا لوندوندا نفت کونتراکت لاری اطرافیندا دانیسیق لارین داوامی، حتی اولایلسین، بیر سیرا مهم سندلرین ایضالاناجاغی گؤزله نیلیردی. آذربایجان پرنزیدنتی نین اؤزو ده بو توپلاتتی لاردا ایشتیراک ائده بیلردی. ایلک دفعه اولاراق یئرلی مطبوعات باکی-جئیهان خطی باره ده یازماغا باشلادی.

آذربایجان رئسپوبلیکاسی دؤولت نفت شیرکتی نین (آردنش، سوکار) اوزامانکی پرنزیدنتی ثابت باغیروون یازدیغینا گؤره، کونتراکت [قرارداد] اطرافینداکی دانیسیق لاردا آذربایجانین مارق لارینی نظره آلان خئیلی مدعا حاقیندا راضیلیق ائده ائدیلمیشدی. آذری، چیراق و گونشلی یاتاق لاری باره ده خارجی شیرکت لرله باغلانمیش اولکی کونتراکت لارین هامی سی لغو ائدیلدی. آردنش-ه گله جک کونتراکتدا ان چوخ پای ایریلیر، پایینی مالیه لشدیرمک مقصدیله وسایت تاپماسی اوچون اونا علاوه واخت وئریلیردی. آردنش عملیات لار باره ده سون سؤز حاقینا صاحب ایدی؛ اونون طرفیندن تصدیق ائدیلمه دن هئچ بیر شیرکت اؤز پایینی باشقاسینا ساتا بیلمزدی؛ کونتراکتدان چیخان شیرکتین پای آردنش-ه کئچمه لی ایدی؛ خارجی شیرکت لر آدیق لاری پایین هر فایزینه گؤره ۳ میلیون دوللار اؤده مه لی، بونوسون ایلک اوچده بیری کونتراکتین امضالانماسیندان کئچن ۱۰ گون عرضینده اؤده نیلمه لی ایدی؛ بونوسون قالان حیصه سی ایسه کونتراکت ایشلمه یه باشلادیقدان سونراکی ۳۰ گون عرضینده اؤده نیلمه لی ایدی؛ آردنش-نماینده سی بیرلشمیش رهبر کومیتده همیشه صدرلیک ائتمه لی ایدی؛ خارجی شیرکت لره بو کونتراکتین شرط لرینی قبول ائدیپ-ائتمه لری اوچون یالینز بیر هفته واخت وئریلیردی.^{۱۱۸۹}

سیاسی وضعیتین کؤکلو صورتده دیشمه سی آذربایجانین گله جه یی اوچون بؤیوک اؤنمی اولان بو موقاوایله نین محض بو شرط لرده ایضالانماسینا ایمکان وئرمه دی. موقاوایله نین باغلانماسی بئله خئیلی

لنگیدی.

۱۹۹۳-جو ایلین فئورالینا دوغرو روسیا حاکمیتی مذب-نی شکیلندیریب مؤحکمленدیرمک یولو ایله اؤز اطرافیندا اسکی گوج مرکزی نین یئنی دن قورولماسینا جدی جهدلر ائتمه یه باشلادی. آذربایجانا دا مذب ایله باغلی مؤوقعیینی معین ائتمک تکلیف ائدیلدی.^{۱۱۹۰} آذربایجان طرفی بیر داها مذب-یه گیرمه یه نیتی اولمادیغینی بیلدیردی. ائله بو زامان روسیا رسمی لریله شوبهه لی علاقه لری اولان مدافعه ناظری رحیم قاضی یئو و پرنزیدنتین قاراباغ ایش لری اوزره نماینده سی پولکونیک صورت حوسئین اوو توتدوق لاری وظیفه لردن چیخاریلدیلار. عینی زاماندا مدافعه ناظرلیگی بورادا کؤک سالمیش روسیا کشفیاتینی نین یئرلی نماینده لریندن تمیزلنمه سی باشلاندى. عینی زاماندا ناخچیوان عالی مجلسی نین صدری حیدر علیو موسکوا یا سفر ائتدی. بو سفرله باغلی یاراناجاق شوبهه لری آرادان قالدیرماق اوچون یول اوستو پرنزیدنت ائلچی بی له بیر نئچه ساعاتلیق گؤروشوندن^{۱۱۹۱} سونرا هامینی قانونی سئچیلیمیش پرنزیدنتین اطرافیندا سیخ بیرلشمه یه چاغیردی.

روسیا حاکمیتی ائلچی بی حکومتی نین مذب-نی رد ائتمک جرأتینی

۱۱۹۰ - آذربایجانین خارجی ایش لر ناظری توفیق قاسیموو کیتابین مؤلفی ایله شخصی صحبتینده تصدیق ائدیردی کی، فئورال آییندا روسیه فدراسیاسی خارجی ایش لر ناظرینین معاوینی نین اونونلا و آذربایجانین روسیه ده کی سفیری حکمت حاجی زاده ایله موسکو یاخینلیغیندا کی گؤروشونده روسیه رهبرلیگی نین بو «ایسته یینی» اولتیماتیو فورمادا اونلارا بیلدیرمیشدی.

۱۱۹۱ - بو گؤروشده دانیشیلانلار حاقیندا مطبوعات نماینده لرینین ایصرارلی سوال لاری هر ایکی طرفدن سونونادک آچیقلامادی. روسیه لی قزئته چی سانوبار شئرماتوونین یازدیغینا گؤره، پرنزیدنت ائلچی بی، ناخچیوان عالی سووئتی نین صدری حیدر علیو باش ناظر وظیفه سینى توماغی تکلیف ائتدی. روسیه ایله موناسیبت لرین گرگینلشمه سی فونوندا سونونجونون بو اؤلکه ایله علاقه لریندن ایستیفاده ائده رک یاخینلاشان بحرانی آرادان قالدیرماق دوشونولوردو. آنجاق ائلچی بی ین یاخین چئوره سی بو دفعه علیوین «سورویه قوردون دعوت ائدیلمه سی» تکلیفینه موئبت یاناشمادی. موسکودان قایتدیقدان سونرا حیدر علیو، اؤزونون صدرلیگی ایله دؤولت شوراسی نین یارادیلماسی تکلیفینی وئردی. بو دفعه ائلچی بی تکلیفی قبول ائتمه دی.

Санобар Шерматова, Гейдар Алиев (Наброски к портрету человека и «портрету режима»), Дмитрий Фурман (ред.), Азербайджан и Россия: общества и государства, с.216-217

اونبا باغیشلامادی. آپرئل آیی نین باش لاریندا روس حربی حیصه لری نین بیرباشا ایشتیراکی ایله ائرمینیستان اوردوسو کلبه جر راینو اراضی سینی ایشغال ائدی. قاراباغدا هر مغلوبیته عادتاً حساس یاناشان خالق بو دفعه پروتست میتینگ لری، یا یوروش لرینه ال آتمادی. بمت تهلوکه سیزلیک شوراسی نین قبول ائدیگی قطعنامه یه گوره، ائرمینی قوشون لاری ایشغال ائدی لری اراضی لری بوشالتمالی ایدی. ائرمینیستان و قاراباغ ائرمینی لری بو قطعنامه نین یئرینه یئتیلمه سینه مانع اولمایا جاق لارینی بیلدیردی لر. راضیلاشمایا اساساً، ائرمینی حربی حیصه لری نین کلبه جردن چیخاریلما سینی مایین ۲۷-ده باشلانیمالی، یونون ۱-ده آتشکس اعلان ائدیلمه لی، ایشغالچی قوه لرین بؤلگه دن چیخاریلما سی یونون ۳-ده تاماملانمالی ایدی. یونون ۶-دا ایسه جئنئوره ده صلح دانیشیق لاری باشلامالی و بو دانیشیق لارین نتیجه لری یونون ۱۵-ده مینسک قروپو چرچویه سینده کی دانیشیق لاردا سند شکلینده تصدیقلمه لی ایدی. آز سونرا پرئزیدنت ائلچی بی بیلدیردی کی، پاییزدا پارلامنته سئچکی لر کئچیریله جک. بو قرار بیر قدر گنجیکمیش اولسا دا، گئرچکلشدیگی تقدیرده یئنی دئموکراتیک حاکمیتین مؤحکملمه سینه تکان وئرمیش اولاجاقدی. موتللیوو دؤورونده سئچیلیمیش عالی سووئتین اسکی کومونیسست دئپوتات لاری ایسه بو قراری آچیق-آیدین ناراضیلیقلا قارشیلادیلار. عالی سووئتین «قانونی حاکمیتی نین» برپا ائدیلمه سی شعاری اسکی سیاسی ائلیت (ایلک نؤوبه ده موتللیوو طرفدار لاری) اوچون بیرلشدیریجی رول اوینادی. بئله بیر حساس زاماندا روسیا پرئزیدنتی نین قاراباغ پروبلئمی اوزره سفیری ولادیمیر کازیمیروو فارسئجه سینه بیلدیرمیشدی کی، ائلچی بی حاکیمیتی کلبه جرین ایشغالینی بیرتهر آتلاتا بیلدی، باخاق گورک، یئنی گؤزله نیلمز حادثه لر باش وئرسه، نئپله یه جک؟ ۱۱۹۲

بو «یئنی گؤزله نیلمز حادثه» آز سونرا باش وئردی. روسیا حربی حیصه لری قاراشیمیش تاریخ دن داها اؤنجه (بونون اوزو ده استثنا بی حال ایدی)، مایین ۲۸-ده گنجه نی ترک ائدی، سیلاح لارینی بورادا یئرلشمیش صورت حوسئین اووا وئردی. حکومت حربی حیصه لری نین یونون ۴-ده 1192 - Ədalət Tahirzadə, Əbülfəz Elçibəy, Böyüklerimiz, s. 458.

صورت حوسئین اووو ترک-سلاح ائتمک جهدی نین اوغورسوزلوقلا نتیجلمه سی، صورت حوسئین اووون گنجه نی و اطراف بؤلگه نی نظارت ه آلماسی، باش ناظر پناه حوسئین اوو و میللی مجلسین صدری عیسی قمبرین استعفاسینی طلب ائتمه سی اولکه ده سیاسی-حربی بحران یاراتدی. دراماتیک گلیشمه لرله زنگین اولان یون بحرانی نین آیریتتی لاری مختلف چوخ ساییلی یازی لاردا عکس اولوندوغوندان پرینسیپال اؤنمی اولان بیر نچجه فاکتی گؤستر مکله کیفایتله نک.

صورت حوسئین اوو قیامینی لغو ائده بیلمه یین و شوکا دوشن ائلچی بی حاکمیتی بحران دان چیخیش یولونو روسیا ایله سیخ علاقه لری اولان و پرئزیدنته لویاللیغینی دیله گتیرمیش حیدر علیو ه یاردیم اوچون مراجعت ائتمکده گؤردو. ۱۹۹۳ یونون ۹-۱۰ باکی یا گلیمش حیدر علیو میللی مجلسین صدری سئچیلدی و صورت حوسئین اووو «دیله توتماق» اوچون گنجه یه گئتدی. حیدر علیوله گؤروشدن سونرا باکی یا دوغرو حرکت ائدن قیامچی صورت حوسئین اوو آرتیق پرئزیدنت ائلچی بی یین استعفاسینی و حبسینی طلب ائدی. پرئزیدنت ائلچی بی یونون ۱۷-۱۸ دن ۱۸-ه کئچن گنجه ناخچیوان موختار رئسپوبلیکاسینداکی دوغما کلکی کندینه گئتدی. ۱۹۹۴ سونرالار ائلچی بی یین مطبوعات کاتیبی اولموش عدالت طاهیرزاده نین دئدیگی کیمی، محض بو اسرارنگیز حرکتینه گوره «ئلچی بی سونراکی بوتون حیاتی بویونجا دوست لاریندان و دوشمن لریندن، عادی سویداش لاریندان توهمت لر، گیلئی-گوزار ائشیتدی.» ۱۹۹۵ حیدر علیو ایسه صاباحی گون ائلچی بی یین اؤز خالقینی ترک ائدیب قاچماسیندان غضبلندیگینی بیان

۱۹۹۳ - توماس گولتزه گوره، حیدر علیوین باکییا دعوت ائدیلمه سی سولیمان دمیرالین ایصراری ایله اولموشدو.

Thomas Caufield Goltz, Requiem for a Would-be Republic. The Rise and Demise of the Former Soviet Republic of Azerbaijan. A Personal Account .of the Years 1991-1993, İstanbul: Isis Press, 1994, p. 423

۱۹۹۴- ائلچی بی یین یاخین لارینین سانوبار شئرماتووا یا سؤیلدیکلرینه گوره، بو قرار حیدر علیوله راضیلاشدیریلیمیشدی.

Санобар Шерматова, Гейдар Алиев (Наброски к портрету человека и «портрету режима»), с. 218.

1195 - Ədalət Tahirzadə, Əbülfəz Elçibəy, Böyüklərimiz, s. 458.

ائتدی. یونون ۲۴-ده میلیلی مجلس پرنزیدنتت صلاحیتلری نین ایجراسینی علی یئوه تاپشیردی، یونون ۳۰-دا ایسه قیامچی صورت حوسئین اوو باش ناظر تعیین ائدیلدی.

ابوالفض ائلچی بی پرنزیدنتتلیک مدتی نین رسماً ۱۹۹۷-جی ایلین یونونادک داوام ائتمه سینی ادعا ائتسه ده، فاکتیک اولاراق اولکده آر تیق یئنی حاکمیت یارانماقدا ایدی. بورادا ابوالفض ائلچی بی پرنزیدنتتلیگی، داها دوغروسو، ائلچی بی (آذربایجان خالق جبهه سی) حاکمیتی نین مغلوبیت سببلری مؤوضوعسو اوزرینده دورماق گرک دیر.

دمیتری فورمان و علی عاباسوو یوخاریدا آدی چکیلن مقاله نین نتیجه حیصه سینده یازیرلار: «ئلچی بی، آذربایجان اوچون الوئیشلی مرحله ده اثرمنی لرله صلح آختاریش لاریندا داها فعال اولسایدی، جبهه چی لر عالی سووئته سئچکی لری کئچیرسه یدی لر، نهایت، اونلار صورت حوسئین اووا مناسبتده ساده جه وئجسیز داورانماسایدیلار و س. و ای. آ. - بلکه اوندا آذربایجان تاریخی باشقا مجردا جریان ائتمیش اولاردی.»^{۱۱۹۶} بورادا گؤستریلن لری ائلچی بی حاکمیتی نین حساس سهولری کیمی قبول ائتسک ده، تاریخین شوهودی کئچمیش زامان فورماسیندا تحلیلی نین فایدالی اولماماسی فیکرینی بیلدیرمکله یاناشی، بو مغلوبیتین باشقا جدی سببلری نین اولماسینی دا گؤستریمک زورونداییق.

ابوالفض ائلچی بی یین اوزو سونرالار اولوب-بیتن لری تحلیل ائده رک میلی-دئموکراتیک اقتدارین اوغورسوزلوغونون بیر نئچه اؤنملی سببینی اورتایا قویموش دور. بو سببلر سیراسیندا او، مثلاً، ایداره چیلیک آپاراتیندا میلی-دئموکراتیک حاکمیتیه صادیق اولان تجروبه لی ایداره چی کاردلارین یوخلوغونو وورغولامیش دیر: «میلی تهلیکه سیزلیک باکانلیغی، ساوونما باکانلیغی و ایچ ایش لری باکانلیغیندا ... بیزییم حاضیر کادروموز یوکتو. باکانی یاهوت باش ساوجیی دیشدیرمکله کؤکلو کادرو دیشیکلیگی

اولمویور. مؤسیسه نین ایچینده ایش لری یورودن اورتا درجه لی کادرولار یئرلرینده کالییور. اونلاری تجروبه لی کادرولارلا دیشدیرمک کولای دئییل، بونا بللی بیر زامان گرکیر کی، اوچ ایله بئش ایله یئتیشسینلر، ایشی اییی اؤیرنسینلر. بو اوزدن بیز اورتا درجه لی کادرویو داغیدامادیق. اونلار دا اوچ-دؤرت آی بیزی دینله دیکدن سونرا علیه میزه چالیشمایا باشلادیلار... «چولوق-چوجوق، یئتم-یئسیر، کاسیب (فقیر)، هیچ پاراسیز گؤرو آلمیش اینسانلار گله جک، اونلارا باشقانلیق یاپاجاقلار.» بونو قبول ائده مه دیلر. اونلار، سوویت بوروکراتیک تشکیلاتیندا یاغلانمیش، گوجلنمیش طبقه ییدی و طبیعی کی بیزی قبول ائتمه یه جکدی.»^{۱۱۹۷} بوروکراتلارین اورتا طبقه سی، یئنی میلی-دئموکراتیک حاکمیت دن ممنون اولمادیلارسا، اونون یوکسک نومئنکلاتورا طبقه سی یئنی حاکمیتی دو شمنجه سینه قارشیلادی. بوروکراتیانین یوکسک طبقه سی ده اوچ-دؤرد آی گؤزله دیکدن سونرا فعالیته کئچدی. بو طبقه فعالیتینی روسیانین و ایرانین بوراداکی تخریباتلاری ایله اویغونلاشدیرماغا باشلادی.

بورادا میلی-دئموکراتیک حاکمیتین سیاسی میدانی ترک ائتمه سی نین باشقا حساس عاملی - سولئیمان دمیرل حکومتی نین فعالیتینی ده اله آلمالی ییق. آذربایجان رئیسولیکاسی نین باغیمسیزلیغینی ایلک تانیان دؤولت تورکییه اولدو. آنجاق آذربایجانلا ایلشکی لرین اینکیشافی ایچ سیاسی کونیوکتورا [شرایطه] تابع توتولدو. باش ناظر سولئیمان دمیرل، ۱۹۵۰-جی ایل لردن تانیدیغی ناخچیوان عالی مجلسی نین صدری («ناخچیوان جومهورباشقانی») حیدر علیئوی «خیال پرست، رومانیک» سایدیغی ابوالفض ائلچی بی یه ترجیح ائتدی. حیدر علیئوین حاکمیته یورومه سینی تأمین ائتمک اوچون ناخچیوان موختار رئیسولیکاسینا باکی نین خبری اولمادان ۱۰۰ میلیون دوللار کرئدیت وئردیدی. .. اؤزونو «آتاتورکون عسگری» سایدیغی ائلچی بی سونرالار روسیا-ایران تضیق لری قارشسی سیندا تورکییه نین اونو تک قویماسی حاقیندا کیبارجا دئییردی: «بیزه

آز چوخ یاخین اولان تورکییه ایسه بیر قارداش کیمی اورکدن ایستهسه ده ارمنی-روس-فارس اوچلوسونون ایچهریسینه گیررسه، کندیسینه ضرر وئرله جه یینی گؤردو، او قاوغایا گیرمیش اولسایدی، تورکییه نین طالعی ده چوخ آجی اولایلیردی... تورکییه مسئلهیه اولدوقجا احتیاطلی بیر شکیلده یاناشمایا مجبور اولدو و اوردوسو، عسکری قوت لری اولمایان آذربایجان، تکباشینا قالدی، توپراق لاری ایشغال ائدیلدی.»^{۱۱۹۸}

ائلچی بی گئیش کوتله نین میلی-دئموکراتیک حاکمیتیه صاحب چیخماماسینی دا سونرالار آجی-آجی وورغولاماقدا ایدی: «خالق یئنی اقتدارین اؤزللیگینی دوغرو اولاراق دیرلندیره مه دی. بو شیمده قدر گؤرولمه میش یئنی بیر حوکومت دی. اونون اؤزللیگینی سوویت، کومونست پسیکولوژیسیله دیرلندیرمک مومکون اولمایا جاقدی. ۷۰ ایل دن فازلایا سوسیالیست تفکروبله تربیه ائدیلمیش اینسان لار، بازار ائکونومی سی قورال لاری نین جمعیت ده اوغولانیشین گؤردوکجه وهمه قاپیلدی لار، دهشته دوشدولر... بیز خالقا تام باغیمسیز دؤولت قوراجا غیمیزی و هم بوتونلوکله دؤولتین و خالقین ائکونومیک دورومونو کؤکلو بیر شکیلده ایی لشدیره جه بییمیزی وعد ائدییمیزده، اینسان لار بونو ایلدیریم سورعتیله، بیرنچه آی ایچینده اولاجا غینی بئکلورموش. بیزی، کندیندن سایدیغینا گؤره حد دیندن چوخ شئی اومان خالق، آرزولاری نین یئرینه گلمه سی نین چوخ گئجیکدیگینی گوردویو زامان بیزه کوسدو... موسکوا، ایران گیزلی سئرویس لری و کندی ایچیمیزده اولان مافیا، خیانت قروپ لاری هر طرفلی پروپاگاندا یاپاراق، خالقی یولوندان چیخاردیلار، آلداتدیلار، شاشیرتدیلار. خالق دا ایناندی کی «آغزی یوموشاق لار گئدسه»، «دمیر اللی لر گلسه» اییی اولاجاق.»^{۱۱۹۹}

1198 - Adalet Tahirzade, Elçibey'le 13 Saat, s. 283; Turgut Er, Azatlıktan Tiranlığa, s.150.

روسیه لی قزئتچی زوراب تودوا، ایون قیامی گونلرینده تورک اوردوسو و ژاندارمیانین آذربایجان اراضیسینه یئرلشدیریلمه سی تکلیفینی ائلچی بی یین گئری چئوردیگینی با زیر. بئله بیر تکلیفین اولماسی باشقا قایناق لارا تصدیق ائدیلمیر.

Зураб Тодуа, Азербайджанский пасьянс, Москва: ЗАО КОН-Лига Пресс, 2001, с. 27-28.

1199 - Adalet Tahirzade, Elçibey'le 13 Saat, s. 86.

۱۹۹۳-جو ایلین یونوندا یاشانمیش آذربایجان دئموکراتیاسی و تورک میللتچیلیگی فاجعه‌سی‌نین آراشدیریلماسی یوخاریداکی سببلره آشاغیداکی لارین دا آرتیریلماسینی طلب ائدییر. ائلچیی اقتداری‌نین اساسینی ضیالی لارین اورتا و آشاغی طبقه‌سی تشکیل ائدیردی. یوخاریدا ائلچیی‌بی‌یین ده وورغولادیغی حاکمیت‌ه حاضرلانما سوره‌سی‌نین آزیغی، بو طبقه‌نین ایداره‌چیلیک سریشته‌سی‌نین اولماماسی سببی بیر یانا قالسین، بو طبقه اونا مخصوص اولمایان سیاسی اقتدار میسسیاسینی بونونا گؤتورموشدو. ایداره‌چیلیک سریشته‌سی‌نین اولماماسی، فوق‌العاده درجه‌ده آغیر بیر بحرانلی دوروم قارشى سیندا اونون بحران ایداره‌چیلیگی قایدالارینا عمل ائتمه‌مکده اوزونو گؤستردی. ائلچیی‌بی اقتداری بوتون دقتینی تهلوکه‌سیزلیک مسئله‌لرینه یؤنلتمکدن‌سه، خاریجی و داخلی تخریبات مرکزلی‌نین فعالیتی‌نین قارشى‌سینی آماغا چالیشماقدان‌سا، اؤلکه‌ده دئموکراتیک آزادلیق‌لارا آلوده‌چیلیک، «لیبئرال بیگانه‌چیلیک» گؤستردی. بالتیک اؤلکه‌لرینده اولدوغو کیمی ک‌گ‌ب آرخیولری آچیلما‌دی، بو تشکیلاتلا امکداشلیق ائتمیش شخص‌لرین سیاسی پروسئس‌دن اوزاقلاشدیریلماسی باش وئرمه‌دی. قانون‌وئریجی اورقانا سئچکی‌لر مسئله‌سینده باغیشلانماز بیوئجلیک گؤستریلدی.

ائله بوراداجا ائلچیی‌بی اقتداریندا تمثیل اولونموش میلی-دئموکراتیک حرکات لیدئرلی‌نین مئتودولوژی اؤنمی اولان ایکی یانلیشلیغینی دا قئید ائدک. بونلاردان بیرسی آذربایجان خالق‌ی‌نین «دئموکراتیک ایداره‌چیلیگه تام حاضر اولماسی» ایدی. حالبوکی خالق حرکاتی‌نین گؤزقاما‌شدیرجی وسعتی آرخاسیندا خالق‌ین دئموکراتیک، سیاسی شعورو دئییل، داها چوخ قاراباغ اطرافیندا آذربایجانا روا گؤرولن حاقسیزلیق دوروردو. اویری یانلیشلیق ایسه دئموکراتیک حرکات لیدئرلی‌نین باتی‌داکی دئموکراتیک قوه‌لرین، «دونیا اجتماعیتی‌نین» آذربایجان‌دا دئموکراتیک دیشیک‌لره مطلق یاردیم ائده‌جیی خیالی ایدی.

ائلچیی‌بی حاکمیتی‌نین دئوریلمه‌سی هر شئی‌دن اول آذربایجان‌دا میللتچیلیک و دئموکراتیانین مغلوبیتی ایدی و بو مغلوبیتی ۱۹۲۰-جی ایلین

آپرنل فاجعه‌سی ایله غریبه اوخشار طرفلری واردیر. هر ایکی سینده ده میلی-دئموکراتیک قوه‌لر ساده‌لؤوحه‌سینه یئرلی کومونیس‌تلردن ایمداد دیله‌ییر، اؤلکه‌نین و میلیتین گله‌جه‌یی‌نین تأمین ائدیله‌جه‌یینه اومید ائدیردیلر. ۱۹۹۳-جو ایلین یونوندا حاکمیت‌دن اوزاقلان پرنزیدنت ائلچی‌بی ده واختیله ممد امین رسول‌زاده‌نین استفاده ائدیگی دلیل‌لری گؤستریردی: وطنداش ساواشی‌نین چیخاماسی، قارداش قانی‌نین تۆکولمه‌مه‌سی ایسته‌یی، کومونیس‌تلرین مستقیللیگی مدافعه‌نده‌جه‌یی ایلغیمی، بو اولماسا حاکمیتین یئنی‌دن قایتاریلاجاغی خیالی.

توپلومون دقت‌ده‌یر حیصه‌سی آغ آتین بئلینده پیدا اولاجاق قهرمانین اونون پروبلئم‌لرینی، ایلک نؤوبه‌ده قاراباغ پروبلئمینی چؤزه‌جه‌یینی دوشونوردو. خیال‌لارداکی بو قهرمان حیدر علیو اولدو.

دؤولت‌لشمه سوره‌جینده‌کی سیخیتی‌لار

حیدر علیوین ایکینجی دفعه آذربایجان‌دا بیرینجی شخص اولماسی اوچون رئال ایمکان‌لار یاران‌دی. پولکونیک صورت حوسئین اوون آدی ایله باغلی اولان ۱۹۹۳-جو ایلین یونونداکی حربی قیام بو ایمکان‌لارین گئچکلشمه‌سینده حساس مرحله اولدو. حیدر علیو عؤمرونون سونونداک بو قیامین تشکیلینده رولونون اولدوغونو اینکار ائتمیش‌دیر. حالبوکی میلی تاریخین بو مشئوم حادثه‌سی حاقیندا چاپ اولونموش آرسایلی سندلر، ائله‌جه ده بو قیامین اساس اوینچولاری‌نین سونرالار وئردیگی آچیقلامالار ثبوت ائدیر کی، حیدر علیو، یون قیامی‌نین تشبؤتکاری اولماسا بئله، ان آزیندان اونون سیاسی بحران‌ا چئوریلمه‌سینده مرکزی فیکور اولموش‌دور. قیامین تشکیلینده مهم رولو اولموش رحیم قاضی‌ئو (ئلچی‌بی اونو ۱۹۹۳-جو ایلین فئورالیندا مدافعه‌ناظری وظیفه‌سیندن آزاد ائتمیش‌دی) سونرالار اعتراف ائده‌جک‌دی: «صورت حوسئین اوو کیم‌دیر؟ او، عصیان ائده‌بیلیرمی‌دی؟ صورت بیر هئچ‌دی. صورت بیر محله اوشاغیدی.

صورتین سوییهسی نه دیر؟ صورتین اینه قلمی وئرین، ترجمه حالینی یازابیلرسه گلین قولاق لاریمی کسین. او، باش قالدیری دا عادی ایجراچی لاردان بیریدی. باشدا حیدر علی یئو اوتورموشدو.»^{۱۲۰۰} حیدر علی یون قیامی ایله علاقه سینی گؤستران ان چاریجی سند ۱۹۹۳-جو ایلین یون آیی نین ۱-۴-ده موسکوادا اولان گؤروشمه نین پروتوکولدور. بو گؤروشده روسیا فئدراسیاسی نین ایکی ناظری و بیر یوکسک روتبه لی ک گب مأمورو، آذربایجان طرفیندن ایسه آدی چکیلن رحیم قاضی یئو، حیدر علی یون نماینده سی ناطق علی یئو و کئچمیش پرنزیدنت موتلییوون نماینده سی ایشتیراک اتمیشدی. آذربایجان داکی دوروم مذاکره ائدیله رک، حیدر علی یون آذربایجانین باشینا گتیریلمه سینه قرار وئریلمیشدی.^{۱۲۰۱}

یونون ۲۴-ده میلی مجلسین پرنزیدنت صلاحیت لری نین ایجرا سینی حیدر علی یوه تاپشیرماسینا باخمایارق، حیدر علی یون حاکمیتی نین مؤحکملمه سی یولوندا هله ده چوخ بؤیوک مانعهر واردی، اونلاری کئچمه سی گرکدی. ایلك نؤوبه ده ائلچی بی یین دئموکراتیک سئچکی لرله یارانمیش قانونی حاکمیتینی و اونون اوزونو گؤزدن سالیب، آذربایجان خالق جبهه سی و دیگر میلی-دئموکراتیک سیاسی تشکیلات لاری سیاست مئیدانیندان اوزاقلاشدیرماق گرکدی. ابوالفض ائلچی بی کلکی یه گئتدیکن درحال سونرا اونون اوزونون و میلی-دئموکراتیک حاکمیتین گؤزدن سالینماسی، حتی تحقیر ائدیلمه سی کامپانیاسی بیر نچه ایل سیستمی شکیلده داوام ائتدی.^{۱۲۰۲} خالق جبهه سی نین لیدر لریندن بیر نچه سی (عیسی

1200 - Yeni Mısavat, 9 iyun 2009; Turgut Er, Azadlıđdan Tiranlıđa, s. 158.

صورت حسینووون اوزو محکمه ده کی ایفاده سینده بیلدیرمیشدی کی، حیدر علی یوه هله ۲۹۹۱-جی ایلده اونو ائلچی بی حاکمیتینی دئورمک اوچون دیله توتور، جبهه ده وضعیتین مرکبلمه سینی تشکیل ائدیر، ارمنی لرله امکداشلیق ائدیر، «تالیش-موغان رئسپوبلیکاسی» اعلان اتمیش سئپاراتچی لاری تحریک ائدیردی.

Turan, 4 noyabr 1998.

1201 - Turgut Er, Azadlıđdan Tiranlıđa, s. 161.

۱۲۰۲- بو کامپانیانین یولنلن دیرجیسی و اساس سؤزچوسو حیدر علی یون اوزو ایدی. یئنیدن حاکمیته گلمه سینده موستثنا رولو اولموش ائلچی بی حاقیندا حیدر علی یوه گؤرسل مئدیادا «ایندی کلکی ده آباغینی چایا سالاییب، آراق ایچمکده دیر» کیمی آچیق تحقیرلره بئله یول وئیردی. آذربایجانین موستقیلیگی، اراضی بوتؤولویو و دئموکراتیکلمه سی اوچون

قمبر، پناه حسین، علی کریملی، ایسکندر حمیدوو و ب. حبس ائدیلدی. دؤولت اورقانلاریندا تمثیل اولونموش خالق جبهه‌سی عضولری نین «وظیفه‌لرینی دوندورمالاری» حاقیندا قراری دا اوبیئکتیو اولاراق حیدر علیئوین یولونو تمیزله‌میش اولدو. حیدر علیئوین حاکمیت‌ه گلمه‌سینده بؤیوک خیدمت‌لری اولموش شخصلرین حاکمیت‌دن، بعضی‌لری نین حتی سیاست‌دن اوزاقلاشدیریلماسی سورجی باشلادی و ۲-۳ ایل ایچینده بو سورج اساساً یئکونلاشدی. میلی-دئموکراتیک حاکمیتین بیخیلماسیندا خیدمت‌لریندن استفاده ائتدیگی رحیم قاضی‌ئو، الیکرام هومبتوو، صورت حوسئین‌وو، رؤوشن جاوادوو، لاله شوؤوکت حاجیئووا، رسول قولیئو و باشقالاری بیر-بیری نین آردینجا حکومت‌دن اوزاقلاشدیریلیب، «یاد، دوشمن عنصرلار» اعلان ائدیلدیلر.

یون قیامی نین و قاراباغ پروبلمی نین اساس مؤلفی روسیانی ممنون ائتمک گرکدی. حیدر علیئو روسیایا مناسبتده ائلچی‌بی حکومتیندن فرقلی سیاست یئریده‌جه‌یینی نومایش ائتدیرمکده گنجیکمه‌دی. بو مقصدله یئنی رهبرلیک آذربایجانلی مستقیل دؤولت‌لر بیرلیگینه قاتدی. بونا باخمایاراق م‌دب-نین عضو اولدوقدان سونرا دا ائرمینستانین آذربایجان تورپاق‌لارینی ایشغالی داوام ائتدی. روسیا فئدراسیاسی خزرین حقوقی ایستاتوسونون هله معین ائدیلمه‌دیگینی بهانه ائده‌رک، خزر شئلفینده هیدروکاربون احتیاط‌لارینا صاحبلیک مسئله‌سینی مذاکره پرنسپینه [مؤوضوعسونا] چئویردی. ۱۹۹۳- جو ایلین پاییزیندا حیدر علیئو روسیایا باشقا گذشت‌لر ده ائتدی. روسیانی انرژئی دایره‌لری ایلك نؤوبه‌ده گله‌جک نفت کونسورسیوموندا اونلار ۲۰٪ آیریلماسیندا اصرارلی ایدیلر. روسیا طرفی عینی زاماندا بو کونسورسیومون فعالیتی نین یالینز ایکی یاتاقلا محدودلاشدیریلماسیندا اصرارلی ایدی. روسیا طرفی ایله مذاکره‌لر چرچیوه‌سینده ائنترگنتیکا و نفت ماشین‌قاییرماسی ساحه‌لرینده امکداشلیق حاقیندا مختلف سندلر ایضالانندی. سونراکی حادثه‌لر گؤستریدی کی، بوتون راضیلاشمالار آراسیندا یالینز چیراق، آذری و گونشلی یاتاق‌لاری اوزره آذربایجان دؤولت نفت شیرکتی نین (آردنش، فداکارلیق ائتمیش میلی-دئموکراتیک موخالیفته ایسه «اونلار هله حیواندان اینسانا چئویرلمک مرحله‌سینی کئچمه‌ییبیلر» دئمه‌یی اؤزونه روا گؤروردو.

سوکار) پایبندان روسیا فئدئراسیاسی نین لوکویل شیرکتینه ۱۰٪ سهم وئرمک حاقیندا راضیلاشما یئرینه یئیریلیمیش اولدو. روسیا طرفی انئترگتیکا ساحه سینده امکداشلیق اوزره اوزرینه گؤتوردوگو عهدهلک لری یئرینه یئیریمه دی. بونونلا بئله روسیاین یاناچاق-انرژی کومپلئکسینه وئیریلیمیش گذشتلر آذربایجانین مازاق لارینی مدافعه ائدن لوببی مرکزی نین یارانماسینا سبب اولدو. یئنی حاکمیت بو لوببی واسطه سیله ایشغال ائدیلمیش تورپاق لارین یاخین گله جکده حربی یوللا گئری قایتاریلماسیندا روسیاین بیطرفلیگینه نایل اولماق اومیدینده ایدی. حقیقتاً، حادثه لرین سونراکی اینکیشافی گؤستریدی کی، روسیاین انرژی کومپلئکسی گله جک نفت کونتراکت لاری نین امضالانماسی خئیرینه فعالیت گؤستریدی. لاکین اونون فعالیتی روسیاین آذربایجانا، بو سیرادان قاراباغ و خزر نفتی مسئله سینه مناسبتی نین کؤکو دیشمه سینه تأثیر ائتمک اقتداریندا دئییلدی. ۱۲۰۳

روسیانی ممنون ائتمک اوچون حیدر علیو هم ده خاریجی نفت شیرکت لری ایله دانیشیق لاری دایان دیردی. بونونلا بئله علی یئو آز سونرا نفت شیرکت لری نین نماینده لری ایله گؤروشوب، نفت آنلاشمالاری نین تئزلیکله باغلاناجاغینا اونلاری اینان دیرماغا چالیشدی. بو زامان کسیمینده آردنش دانیشیق لارین آپاریلماسیندان اوزاقلاشدیریلیمیش، بو صلاحیت خاریجی انکسپرت قروپونا وئیریلیمیشدی. خاریجی نفت شیرکت لری ایله دانیشیق لار ۱۹۹۴-جو ایلین باش لاریندا یئنی دن باشلادی. پرئزیدنتین اوغلو ایلهم علی یئو آردنش پرئزیدنتی نین بیرینجی معاونی تعیین ائدیلدیکدن سونرا دانیشیق لارین آپاریلماسی صلاحیتی یئنی دن دؤولت شیرکتینه وئریلیدی. داها سونرا خاریجی نفت نهنگ لری ایله دؤرد بؤیوک دانیشیق لار راوندو اولدو. بو دانیشیق لارین سونوندا سنئتیابیرین ۲۰-ده نفت آنلاشماسی نین طنطنه لی امضالانماسی مراسیمی اولدو. یئرلی و خاریجی

۱۲۰۳ - آیرینتیلی بیلگی اوچون باخین:

Nəşib Nəşibli, Azərbaycanın Geopolitikası və Neft, Bakı: Xəzər Universiteti Nəşriyyatı, 2000, s.17-19; Nasib Nassibli, Azerbaijan: Oil and Politics in the Country's Future, in Michael P. Croissant and Bülent Aras (ed.), Oil and Geopolitics in the Caspian Sea Region, London: Praeger, 1999, p. 106-117

مطبوعات بو سندی «عصرین موقاویله سی» آدلاندیردی. بو موقاویله یه گوره ۳۰ ایل عرضینده اوچ یاتاغین احتیاطلاری نین استثماری اوچون ۸ میلیارد دوللارا قدر سرمایه قویولاجاق، ۵۱۱ میلیون تون، یا تخمیناً ۴ میلیارد باررئل نفثت چیخاریلا جاقدی. آز سونرا میلی مجلسده تصدیق ائدیلب قانون قوه سی آلمیش بو آنلاشمانین شرطلری نین یون قیامیندان اولکی شرطلره مقایسه سی گؤستریر کی، آذربایجانین مارقا لاری باخیمیندان «عصرین موقاویله سی» نده خئیلی گثریله مه اولموش دور. هر شئی دن اؤنجه، دانشیق لارین ایلک مرحله سینده آردنش-ین پایی ۳۰٪ معین ائدیلمیشدی؛ ان بؤیوک پایچی کیمی بو دا آذربایجان طرفی نین کونسورسیوما رهبرلیگینی تأمین ائدیردی. ۲۰٪ له کونسورسیوما عضو اولان آردنش سونرالار پای نین یاری سینی دا باشقا شیرکت لره ساتماقلا کیچیک پارتیور ایستاتوسو ایله کیفایتلنمه لی اولدو، کونسورسیوما لیدرلیک بپ-یه کئچدی. بو و باشقا گثریله مه لره باخمیا راق، بو آنلاشما آذربایجان دا وضعیتین ثابتلشمه سینه مثبت تأثیر ائدی، دال بادل دیگر آنلاشمالارین امضالانماسی اوچون ایستیمول اولدو. «عصرین موقاویله سی» نین امضالانماسی نین ان حساس نتیجه لریندن بیر سی ده غرب نفثت شیرکت لری طرفی ایله غرب اولکه لری نین حیدر علیوو حاکمیتی نین مؤ حکملنمه سینه ماراغی نین یارانماسی اولدو.

حیدر علیوین حاکمیت ه گلمه سینده مهم رولو اولموش تورکیه جمهوریتی پرنزیدنتتی سولیمان دمیرل، آذربایجانین یئنی لیدری نین بین الخالق آرنایا چیخماسیندا دا اؤنملی رول اوینادی. او، علی یوین فرانسایا، اوندان سونرا ایسه باشقا أوروبا اولکه لرینه سفرلری نین تشکیلینده واسطه چی اولدو. ایک ی شخص آراسیندا مناسبت لر سونرالار مشهور ایفاده یه چئوریلیمیش «دوستوم-قارداشیم» پرنسیپی اوزره اینکیشاف ائدی. آنجاق ایک ی لیدر آراسیندا کی صمیمی مناسبت لر ایک ی اولکه آراسیندا کی عینی تیپ مناسبت لره چئوریلمه دی. زامانلا ایک ی اولکه آراسیندا قارشیلقلی مناسبت لره گرگینلیک ده یاراندی. اؤزلیکله ۱۹۹۵- جی ایلین مارتیندا «رؤوشن جاوادوو قیامی» آدلاندیری لان حادثه لردن سونرا ایک ی اولکه آراسیندا سویوقلوق یاشاندى.^{۱۲۰۴} آذربایجان - تورکیه ۱۲۰۴ - بو حادثه لرین ماهیتی و تورکیه نین سوچلانماسی حاقیندا آپرنتیلی بیلگی

مناسبت لرینی، علی یئو حاکمیتی نین یارانماسینی آراشدیرمیش تورقوت ائر، علی یئو-دمیرل دؤنمینده ایکی قارداش اؤلکه آراسینداکی مناسبت لر حاقیندا یازیر: «تورکییه، ایلک باش لارداکی گئرچکچی پولیتیکالارینی کافکاس لاردا اوغولامادی. بؤیوک تورک دونیاسی نین بیرلیک و برابرلیگینی ساغلا یاجاق خالق لارا دایالی ایلشکی لری، فرددن فرده ائندیردی. تورکییه، هر آلانداکی گلیشمه لری، پئترول و گاز بورو خطینه باغلامایا راضی اولدو... حیدر بی، زامان کئچدیکجه تورکییه نی، اولایلدیگینجه هم کندیسیندن هم ده آذربایجان دان چئشیتلی انتریکالارا [حیله لره] باش ووراراق اوزاقلاشدیرمایی گئرچکلشدیردی.»^{۱۲۰۵}

باتی دونیاسی ایله علاقه لرین قورولماسی روسیانین تضیق لرینی نئتراللاشدیرماق [خنتی ائتمک] مقصدی داشیبیردی. اؤز نؤبه سینده آیش و آوروپا بورادا گئوسیاسی و انرژی ماراقلاری نین قارشیلانماسیندا حیدر علیو حکومتینی اوغون طرف-موقابیل ساییردی. البته، دئموکراتیک باتی دونیاسی علی یئو حاکمیتی مؤحکم لندیکجه اونون داها آرتیق اوتوریتار [مستبد] کاراکتئر آلماسی نین دا فرقینده ایدی. باتیلی دؤولت باشچی لاری و رسمی شخص لری نین اؤز انرژی و گئوپولیتیک پارتنورونون دئموکراتیک اولماسی تلقین لرینه تجروبه لی سیاستچی (علی یئو) سؤزده رغبتله یاناشیر، اما آذربایجان رئیسوبلیکاسی نین هله دئموکراتیایا حاضیر اولمادیغینی، دئموکراتیک دؤولت اولماسی اوچون اونون اوزون زامانا احتیاجی اولدوغونو بیلدیریردی. حیدر علیوین «دئموکراتیانی آما کیمی بازاردان آماق مومکون اولمادیغی اوچون آمئریکا دئموکراتیاسی نین ۲۰۰۰ ایلده گئندیگی یولو آذربایجان دا آز مدتده قطع ائتمه یین مومکون اولمادیغی» منطیقی باتیلی لیدرلر طرفیندن اصلینده آنلاشیق لی قارشیلانندی. رسمی تبلیغات حیدر علیوین «گئریده قالمیش»، «دئموکراتیایا حاضیر اولمایان» اؤلکه ده زورلا اصلاحات لار آپاران لیدر ایمیجینی یاراتماق اوچون خاریجی اؤلکه لرده خیلی خرج چکمه لی اولدو. اؤزلیکلک موسلمان اؤلکه سینده حاضیرلیقسیز

اوچون باخین:

Turgut Er, *Azadlıktan Tiranlığa*, s. 225-264.

دئموکراتیک آزادلیق لارین وئرلمه سی نین اولکجه نین گله جه یی اوچون تهلوکه لی اولدوغو («سیاسی ایسلام») تزیسی خاریجی پارتیورلارین تصدیقینه تقدیم ائدیلمکده ایدی. دئموکراتیکلشمه سورجی نین ایلکین اولماز سا- اولمازی اولان آزاد و عدالتلی سئچکی لر ساحه سینده هر «سئچکی» زامانی اوزونو گوسترن ساختاکارلیق لار عادتاً باتیلی سیاستچی لر و بین الخالق تشکیلات لار طرفیندن «بیر آدییم ایره لی» کلیشه سی ایله دیرلندیریلردی. سئچکی لر حاکمیتین منبعی اولماقدان چیخیب، ضروری دئکوراسییا چئوریلدی. آذربایجان دا ثابتلیگی تأمین ائدن علی یئو حاکمیتی نین کاغید اوزرینده فعال اصلاحات لار کئچیرمه سی باتیلی لیدئرله «آلدانماق شانسی» وئرلمکده ایدی.

حیدر علیوین بیوقرافیاسینی آراشدیرمیش سانوبار شئرماتووا حاقلی اولراق قئید ائدیر کی، او، حیاتی بویو هئچ بیر ایدئولوگیایا اینانمامیشدی. او، زامانیندا کومونیزمی و برژنئوی وصف ائدیگی کیمی، یئنی شرط لرده ده دئموکراتیا ایفاده سینی هوسله ایشله دیردی، چونکی بو ایفاده چوخ دبه ایدی. «علی یئو اوچون پرینسیپال، ایدئالی آنتی-دئموکراتیزم یوخدور - اونون اوچون ساده جه حاکمیته و ایمتیازلارا محبت واردیر.»^{۱۲۰۶} آمریکالی آراشدیرماچی توماس گولتز دا حیدر علیوین یئنی سیاسی شرط لره آسانلیقلا اویغونلاشماسی باجاریغینا دقت چکمکده دیر. او یازیر کی، ۷۰ یاشلی حیدر، کئچمیشده ک گ ب گئئرالی، آذربایجان کومونیزم پارتیاسی نین باشچی سی، حتی پولیتبورو عضو اولدوغونو یادا سالماغی آرتیق ایسته میردی. «بو، کئچمیشده قالمیشدی. ایندی او، پلورالیزم، حقوقون عالیلیگی، تمیل اینسان حاق لاری، آزاد بازار اقتصادیاتی قورو جولوغو نظریه لرینه صمیمی اینام بسله بیردی. یئنیجه دوغولموش دئموکرات اولموشدو.»^{۱۲۰۷} حیدر علیو، مقصده وارماق اوچون هر جور واسطه نی

1206 - Санобар Шерматова, Гейдар Алиев (Наброски к портрету человека и «портрету режима»), с. 223.

1207 - Thomas Caufield Goltz, Requiem for a Would-be Republic. The Rise and Demise of the Former Soviet Republic of Azerbaijan. A Personal Account of the Years 1991-1993, p. 423.

کیتابین باشقا بیر یئرینده (ص. ۰۱) یازار ۴۹۹۱-جو ایله حیدر علیوی خاراکتئریزه

مقبول سایان ماکیاوئلیست سیاستچی لر کاتتقوریاسینا عاید ایدی. اونون اؤلکه داخیلینده رقیب و دوشمن لرینی ازمک اوچون وئردیگی بیاناتلار اؤلکه نین ایمیجینه منفی تأثیر اندیر، اؤزلیکلہ ایکی طرفلی مناسبتلرده آذربایجانلی چتین وضعیتہ سالیردی.^{۱۲۰۸}

حیدر علیئو حاکمیتی نین دیگر خصوصیتی ده بو حاکمیتین یئرلیچیلیک^{۱۲۰۹}، قوهوم بازلیق و شخصی صداقت اساسلارینا دایانماسی ایدی. او، سووئت رئژی می دؤنمینده (بیرینجی کاتیلیگی دؤورونده) سیناقدان

اندہرک یازیردی: «اونونلا اوچ ایل تماسدا اولاندان سونرا قطعیتله ادعا ائده بیلہرم کی، حیدر علیئو هر شئیدن اول اؤزونون خلاصی مسئله سیله مشغولدور. کیمین حسابینا اولورسا- اولسون. او، کئچمیشده ده، ایندی ده هر کس اوچون هر شئیدیر: اینانجلی بولشئویک، کاگ ب گئنئرالی، سووئت دؤولت آدمی، عذاب کش دیسیدنت، یئرلی میللتچی، بان- تورکیست، اینانجلی موسلمان، دؤولتچی و آزاد بازار طرفداری. صباح او، مودا طلب ائتسه شوتلانیدییا اته یی ده گئینه بیلر و ادعا اندر کی، اینانجلی روما کاتولیکیدیر و همیشه ائله روما کاتولیکی اولوب.»

۱۲۰۸- جوزف آ. کئچچیجان و تئودور و. کاراسیک، باشنداباشا تحریف و یالانلارلا دولدورولموش مقاله لرینده حیدر علیئوین بو تیپ «ایفشاندیجی» بیاناتلاریندان گئن- بول ایستیفاده ائتمیشلر. باخین:

Joseph A. Kechichian and Theodore W. Karasik, *The Crisis in Azerbaijan: How Clans Influence the Politics of an Emerging Republic, Middle East Policy*, vol IV, 1995, no 1-2, pp. 57-71

۱۲۰۹- ایراده حسینوایا گؤره، ناظیرلرین ۷۰٪- دن چوخو، اقتدار و موخالیفتدن اولان سیاسی خادیملرین ۸۰٪- دن چوخو، رایون ایجرا باشچی لارینین و گوج ایستروکتورلاری باشچی لارینین ایسه ۶۰٪- ی ناخچیوان و ارمنستان اصیللی ایدی.

ИрадаГусейнова, Беженцы, их положение и роль в современном азербайджанском обществе, Дмитрий Фурман (ред.), *Азербайджан и Россия: общества и государства*, с.332.

Зораб Тодуа ۲۰۰۱-جی ایلده حساب اندیردی کی، حاکمیتین یوکسک قاتلاریندا مأمورلارین ۷۰-۸۰٪- ی، اورتا و آشاغی قاتلاردا ایسه ۴۰-۵۰٪- ی ناخچیوان-ارمنستان اصیللی لردن عبارت ایدی.

Зураб Тодуа, *Азербайджанский пасьянс*, с. 117.

مسئله نین دراماتیکلیگی بالنیز بو رقم لرده دئیلیدیر. علیئو حاکمیتی نین و داها سونرا سیاسی موخالیفتین گؤرکملی نماینده لری اولموش رسول قولیئو و ائلدار نامازوو کیمی سیاستچی لر یئرلیچیلیگی نورمال حال سایمیشلار. مثلا، باخین:

ЭльдарНамазов, *Война и мир региональных кланов, Реальный Азербайджан*, 23.02.2007.

کئچیردیگی بو اساس لاری موسستقیللیک دؤورونده ده گئیش تطبیق ائتدی. او، شخصی حاکمیتی نین مؤحکملمه سینده هله داغیدیلما میس اسکی ک گ ب شبکه سی نین ایمکان لاریندان دا فعال استفاده ائتدی. سووئتلردن قالمیش املاکین حاکمیتده تمثیل اولونموش یوکسک روتبه لی مأمورلار طرفیندن اؤزللشدیریلمه سی مأمور طبقه سی نین حیدر علیئوین شخصی حاکمیتینی مدافعه ائتمه سینین شرطلندیردی. آدام باشینا دوشن میلی گلی رین (بو سیرادان معاش لارین) آشاغی سویه ده اولماسی شرایطینده دؤولت حیاتی نین بوتون ساحه لرینی احاطه ائتمیش کورروپسیا سیستمی نین برپا ائدیلمه سی، داها دا تکمیللشدیریلمه سی و عادی نورمایا چئوریلمه سی اوتوریتار ایداره چیلیک سیستمی نین چالیشماسیندا حساس رول اوینادی. کورروپسیا سیستمینه یئنی مودئرن علاوه اولان مأمورلارا معاش اوستو «پاکت» اؤده نیلمه سی اوتوریتار رژی مین بوروکراتیک طبقه نی بسله ییب اؤزونون اساس دایاغینا چئورمه سی مقصدینه خیدمت ائدیردی. علی یئو حاکمیتی اسکی کومونیسست نومئنگلاتورون دیشدیریلمه سی دئییل، اونون یئنی شرطلره او یغونلاشدیریلما سی و «میلی ائلیتیا ترانسفورماسی» نا چالیشدی. آذربایجان رئسپوبلیکاسی پرئزیدنتی نین ایجرا آپاراتی نین رهبری رامیز منه دیئو بو پروقرام حاقیندا ۲۰۰۸-جی ایلده یازدیغی مقاله ده گؤستریردی: «حیدر علیئوین اؤلکه یه رهبرلیک ائدیگی دؤورده، هابئله ایندی ایلهام علی یئوین پرئزیدنتلیگی دؤورونده یالینز دؤولتچیلیگه، وطنه صداقت، امک سئورلیک و مسؤولیت، تشبؤتکارچیلیق و تواضعکارلیق اساس مسئله لر دیر و بونلار میللتین و دؤولتین مارق لارینی قطعی شکیلده همیشه اؤز منافعی نیندن و خئیریندن اوستون توتماق دئمک دیر. معاصر آذربایجان ائلیتاسی نین یئری نین و رولونون باشا دوشولمه سی نین اساسی بودور.»^{۱۲۱۰} آنجاق گئرچک دورومون غرضسیز دیرلندیریلمه سینه گؤره، علی یئو حاکمیتی دؤنمی نین سیاسی ائلیتینی خارا کتیریزه ائدن خصوصیت لر بیان ائدیلمیش بو کئیفیت لر دئییل، محض اسکی کومونیسست نومئنگلاتور اوچون خاص اولان یالان، روشوت، سیماسیزلیق، یئرلیچیلیک، شخصی

صداقت کیمی اؤزلیکلر ایدی. حاکم یئنی آذربایجان پارتیاسی نین (ی‌اپ) قوروجولاریندان بیر، معمالی شکیلده دونیاسینی دیشمیش سیروس تبریزی نین ی‌اپ حاکمیتینی «سیماسیز قولدورلار» حاکمیتی کیمی خاراکتیریزه ائتمه‌سی خالق آراسیندا تقدیر گؤرموش ادعالاردان ایدی. وظیفه‌دن چیخاریلیمیش اسکی ناظر و باشقا یوکسک روتبه‌لی مأمورلارین شخصی حیاتی نین، رسمی فعالیتی نین مطبوعاتا سیزمیش محدود تحلیلی اونلارین «سیماسیز قولدورلوغو» نون گؤستریجی سی ایدی.

۱۹۹۵-جی ایلده قبول ائدیلیمیش آذربایجان رئسپوبلیکاسی نین یئنی آنایاساسی اوتوریتار رژیمن قورولماسی نین حقوقی اساس لارینی یاراتمیش اولدو. بو آنایاسا پرئزیدنته فوق‌العاده گئیش صلاحیت‌لر وئردی. آنایاسانین ۱۰۹-جو ماده‌سی پرئزیدنتین صلاحیت‌لرینی ۳۲ بنده معین ائدیر. بو صلاحیت‌لرین مقیاسی او قدر گئیش دیر کی، مخالفت اونو «پادشاه‌لارین بئله صاحب اولمادیقلاری ایمکان‌لار» کیمی خاراکتیریزه ائتدی. حاکمیتین اوبیری، قانون‌وئریجی قانادی نین ایسه صلاحیت‌لری مقیاسه‌گلمه‌یه‌جک قدر آزدیر. میلی مجلسین (م‌م) صلاحیت‌لری مجموعسوناً (ماده ۹۵) م-ین اؤزونون ایشی نین تشکیلی، انضباطی-اراضی بؤلگوسونده دیشیکلیکلر، دؤولت‌لر‌اراسی موقاويله‌لرین تصدیق و لغو ائدیلیمه‌سی، ناظرلر کابینتینه اعتماد، رفاندوم و آمیستیا [عفو عمومی] مسئله‌لری کیمی جمعی بئش مستثنی صلاحیت داخل دیر. قالان صلاحیت‌لرین دیگر بؤیوک حیصه‌سی پرئزیدنتین تقدیماتی ایله یئرینه یئتیریه بیلر. یعنی دیپلماتیک نماینده‌لیکلرین تاسیسی، دؤولت بودجه‌سی نین تصدیق ائدیلیمه‌سی و اونون ایجراسینا نظارت، اینسان حاق‌لاری اوزره موکیلین سئچیلیمه‌سی، حربی دوکتری نین تصدیقی، باش ناظرین تعیین ائدیلیمه‌سینه راضیلیق کیمی مسئله‌لره پرئزیدنتین تقدیماتی اولماسا، م‌م بو مسئله‌لره قاریشا بیلمز. کونستیتوسیا محکمه‌سی، عالی محکمه، آپئلیاسیا [تجدید نظر] محکمه‌سی حاکم‌لری نین تعیینی، حاکم‌لرین وظیفه‌دن کنارلاشدیریلیماسی دا یالینیز پرئزیدنتین تقدیماتی ایله حیاتا کئچیریه بیلر.

سون اون ایل لرده قاراباغ پروبلئمی ساحه سینده دوروم اولکه لیدئرلری نین (عبدالرحمان وزیروو، آیاز موتللیوو، ابوالفض ائلچی بی) حاکمیتی نین وارلیغی اوچون حساس رول اوینادیغیندان یئنسی لیدئر بو مسئله نی گؤز آردی ائده بیلمزدی. حاکمیته گلر-گلمز آخج حکومتی نین حربی دایاغی اولان یئنیجه قورولموش ۳۰-دان آرتیق حربی باتالیون لغو ائدیلدی. جبهه خطی نین آچیلماسیندان استفاده ائدن ائرمیستان سیلاحلی قوه لری هوجوما کئچیب، بیر-بیری نین آردینجا داغلیق قاراباغ اطرافینداکی اراضی لری ایشغال ائتدی. یول آیی نین ۲۳-ده ائرمنی حربی بیرلشمه لری آغدام رایونونو ایشغال ائتدی. یول آیی نین ۲۹-دا بمت تهلوکه سیزلیک شوراسی ایشغالچی قوه لرین قئید شرط سیز و درحال ایشغال اولونموش آغدام و دیگر اراضی لردن چیخاریلماسی طلبینی اوزونده عکس ائتدیرن ۸۵۳ سایلی قطعنامه قبول ائتدی. اوقوست آیی نین ۱۸-ده ایسه بمت تهلوکه سیزلیک شوراسی نین صدری موافق طلب لری اوزونده عکس ائتدیرن بیاناتلا چیخیش ائتدی. بمت و آت-ین خبردارلیق لارینا باخما یاراق، اوقوست آیی نین ۲۳-۲۶-دا فضولی و جبراییل، همین آیین ۳۱-ده ایسه قوبادلی رایونو ائرمیستان سیلاحلی قوه لری طرفیندن ایشغال اولوندو. اوکتیابر آیی نین ۱۴-ده بمت-نین تهلوکه سیزلیک شوراسی ایشغالچی قوه لرین ضبط اولونموش اراضی لردن چیخاریلماسی طلبینی اوزونده ایفاده ائدن نؤوبتی، ۸۷۴ سایلی قطعنامه قبول ائتدی. اوکتیابر آیی نین ۲۸-ی نوایبر آیی نین ۱-ی آرالیغیندا هورادیز قصبه سی و زنگیلان شهری ایشغال ائدیلدی. نوایبر آیی نین ۱۱-ده ایشغال اولونموش اراضی لرین درحال آزاد اولونماسی طلبینی عکس ائتدیرن بمت تهلوکه سیزلیک شوراسی نین نؤوبتی، ۸۸۴ سایلی قطعنامه سی قبول ائدیلدی.

جبهه ده کی دورومون دراماتیک شکیلده پیسلشمه سی حیدر علیئوی رادیکال آددیم آتماق مجبوریتینده قویدو. ۱۹۹۴-جو ایلین ماییندا حربی عملیات لارین دایاندریلماسی حاقیندا ائرمیستانلا راضیلیق الده ائدیلدی. اوندان سونرا ایسه آت مینسک قروپونون بیرباشا ایشتیراکیله ائرمیستان و آذربایجان پرئزیدنت لری نین و خاریجی ایش لر ناظرلری نین ایل لرله داوام

اُندن ساییسز-حسابسیز گؤروش لری و دانیشیق لاری اولدو. ۱۲۱۱

اؤ-اُشییگیندن محروم ائدیلمیش بیر میلیوننا یاخین قاچقین کوتله سی حاکمیت اوچون همیشه پوتئنسیال تهلوکه اولموش دور. بو تهلوکه نی برطرف ائتمک اوچون علی یئو حاکمیتی، اونلارا مناسبتده خصوصی سیاست یئریتمیش دیر. بو سیاستده اونلارین جمعیت دن تجرید ائدیلمه سی، اونلار اوزرینده دایمی نظارتین حیاتا کئچیریلمه سی، اونلارا معین گذشت لری و ئریلمه سی و نهایت اونلارین نماینده لری نین حاکمیتده گنیش تمثیل ائدیلمه سی نین مهم یئری اولموش دور.

رسمی دوغوم تاریخی ۱۹۲۳-جو ایل اولان حیدر علیئوین ۱۹۹۸-جی ایل نؤوبتی پرنزیدنت سئچکی لریندن سونرا ان بؤیوک قایغی لاریندان بیر سی اوتوریتار حاکمیتین اؤتورولمه سی مسئله سی ایدی. اؤزلیکله بو ایل لردن اعتبارا اونون صحتی نین پوزولماسی، تئز-تئز معالجه اوچون خاریجی اؤلکه لره سفیرلریندن سونرا بو مسئله اؤلکه مطبوعاتی نین مذاکره ائدیگی اساس مؤوضوع لاردان بیرینه چئوریلدی. مخالفت قزئت لری ده داخیل اولماقلا اؤلکه مندیا سی اجتماعی فیکری «وارث مسئله سینه» آلیشدیرماق اوچون بیر نئچه ایل داواملی چالیشدی. ایلک اولدن وارثین پرنزیدنتین اوغلو، آردنش باشچی سی نین بیرینجی معاونی ایلهام علی یئوین اولماسی آیدین گؤرونلدو. ۲۰۰۳-جو ایله آذربایجان سیاستینده «حیدر علیئو اثراسی» کیمی تانینان حاکمیت دؤورو (۲۰۰۳-۱۹۶۹) تاماملانمیش اولدو.

دوغوم تاریخی کیمی اؤلوم تاریخی ده معمّالارلا دولو اولان حیدر

۱۲۱۱ - آذربایجاندا کیملیک مسئله لری حاقیندا ماراقلی کیتاب یازمیش هلندلی آراشدیرماچی چارلز وان دئر لیوو بو نتیجه سیز موذاکیره لری اردن کرالی حسینین و سوریه پرنزیدنتی حافیظ اسدین ایسرائیل ایله صلح دانیشیق لاری آپارماسی ایله عینلشدیرمکده دیر. آدی چکیلن بو ایکی دؤولتین باشچیس سی کیمی حیدر علیئوین ده بو موذاکیره لرده مقصدی «اؤز واریشی اوچون داها یاخشی و دایانقلی سیاسی حیات تامین ائتمک ایدی.»

Charles van der Leeuw, Azerbaijan. A Quest for Identity. A Short History, p. 190

علیئوین یثرینی اوغلو ایلهام علی یئو توتدو. ۱۲۱۲ حیدر علیئوین خاطره سینی ابدی لشدیرمک اوچون اسکی سووئت عنعنه سینی ده دفعه لرله آشان کوتله وی آدقویما، یوبیللی، خاطره تدبیرلری گئچرکلشدی. تورکییه جومهوریتی تاریخینده مصطفی کمال آتاتورکون اوینادیغی رول مودئل آیناراق او، «عموم-میللی لیدئر»، «اولو اؤندر»، «قورتاریجی»، «پلاننتار لیدئر»، «آذربایجان دؤولتچیلیگی نین بانی سی»، «یئنی آذربایجانین قوروجوسو» و س. اعلان ائدیلدی، حاکمیته قایتدیغی ۱۷ یون (۱۹۹۳) رسمی بایرام «میللی قورتولوش گونو» ساییلدی. سونراکی ایل لرده ده حیدر علیئوین شخصیتینه پرستیسه یؤنلمیش ساییز تدبیرلر ایجاد ائدیلدی. (آد گونو - ۱۰ مایین باهالی «گول بایرامی» کیمی قئید ائدیلمه سی کیمی).

یئنی پرئزیدنت ایلهام علی یئو آتاسی نین باشلادیغی ایشلری داوام ائدییره جه یینی هر آدیما بیان ائتدی. حاکمیتین آتادان اوغولا کئچمه سی ایله دموکراتیا اوینو بیتیمیش اولدو، آذربایجان دا دموکراتیک دؤولتین قورولاجاغی اومیدلری پوچ اولدو. ایلهام علی یئو آتاسی نین اساس لارینی قویدوغو اوتوریتار حاکمیتی داها دا تکمیللشدیردی. بو تکمیللشمه اؤزونو هر شئی دن اول اولکدهه باسقی رژیمی نین (رئپرئسسیالارین) گوجلندیریلمه سینده، انحصارچیلیغین آرتماسیندا، کورروپسیانین آزیغینلاشماسیندا گؤستریدی.

آتاسیندان فرقلی اولاراق ایلهام علی یئو دموکراتیا اوینونا احتیاج گؤرمه دی. «سرت طبیعتلی لیدئر» ایمیجی یاراتماق اوچون حاکمیته گلدیگیندن درحال سونرا باسقی رژیمنی گوجلندیرمک خطی گؤتوردو.

۱۲۱۲- ایلهام حیدر اوغلو علیئو ۱۹۶۱-ده باکیدا دوغولموش، اورتا تحصیلینی اولکده سینده تاماملامیش، عالی تحصیل اوچون موسکویا گئتمیشدیر. ۱۹۷۷-ده موسکو دؤولت بین الخالق موناسیبتلر اینستیتوتوندا اوخوماغا باشلامیشدیر. ۱۹۸۲-ده بو اینستیتوتو بیتیردی و اسپیرانتورادا تحصیله باشلادی. ۱۹۸۵-ده نامیزدلیک دیسرتاسیاسینی مدافعه ائتدی و عینی اینستیتوتدا ایشه باشلادی. ۱۹۹۰-۹۴-ده اؤزل ایش حیاتینا باشلادی. بیر نئچه ایدخالات-ایخراجات شیرکتینه باشچیلیق ائتدی. ۱۹۹۵-ده ایلك دفعه آذربایجان رئسپوبلیکاسی میللی مجلسینه عضو اولان ایلهام علیئو، ۲۰۰۰-ده یئنیدن میللی مجلسه سئچیلدی. ۴ آقوست ۲۰۰۳-دن ۴ نوبابر ۲۰۰۳ آراسیندا باش ناظر وظیفه سینی ایجرا ائتدی. ۱۵ اؤکتابر ۲۰۰۳ تاریخیندن آذربایجان رئسپوبلیکاسینین ۴-جو پرئزیدنتیدیر.

ایلک نؤوبهده اونون لیدئرلیگینه شوبهه ایله یاناشان نفوذلو اقتدار منسوبلارینین اوستونه گئتدی. اقتصادی اینکیشاف ناظری فرهاد علی یئو، سهیه ناظری علی اینسانوو حبسه آتیلدیلار، املاک لاری مصادره اولوندو، قوهوم-اقربالاری تعقیب ائدیلدی. آز سونرا میللی تهلوکه سیزلیک ناظری نامیق عاباسوو وظیفه سیندن چیخاریلدی. سیاسی مخالفتی دئکوراسیا حالینا گتیرمک اوچون ایلکین اولاراق مخالفتین مالیه قایناق لاری تامامیله قورودولدو، تهلوکه لی سایدیقلاری مخالفت تمثیلچی لری حبس ائدیلدی لر، آزادلیقدا قالمیش مخالفت لیدئرلری اوچون دایمی حبس تهدیدی یارادیلدی. اؤلکهده قدار باسقی رژییمی نین اولماسی اینسان حاق لاری و دئموکراتیا ساحه سینده موشاهیده آپاران بین الخالق تشکیلات لارین و خارجی اؤلکه لرین رسمی حسابات لاریندا اؤز عکسینی تاپمیش دیر.

لویاللیغی شوبهه اویاتمایان یوکسک روتبه لی مأمورلارا وارلانماق اوچون اویغون شرایط یارادیلدی، خارجی تیجارت، داخلی ایداره چیلیک و س. ساحه لر اونلارین انحصارینا وئریلدی. خارجی اؤلکه لردن ایدخال ائدیلمن چوخ ایشله نن بللی مال لار بللی مأمورلارین انحصارینا وئریلدی. مال ایدخال ائدن سیرادان تیجارتچی بو انحصارچییا «خراج» اؤده مک مجبوریتینده ایدی.

هر ایل بیر نئچه میلیون تون استحصال ائدیلمیش خام نفتین «یوخا چیخماسی» (رسمی اوچوتدان [ثبت دن] کنار منیمسه نیلمه سی) یئرلی و خارجی مطبوعاتین اوزرینده دوردوغو، حتی اؤلکه باشچی سی حیدر علیئوین حکومت توپلانتی سیندا دقتینی چکدیگی موضوع لاردان ایدی.^{۱۲۱۳}

آذربایجاندا دئموکراتیا و اینسان حاق لاری ساحه سینده دورومون پیسلشمه سی مئیلی اوبیئکتیولیگی و طرفسیزلیگی ایله نفوذ قازانمیش Freedom House -ون دوغو آروپانین کئچید دؤورونو یاشایان ۲۷ 1213 - Alec Rasizade, Azerbaijan: The Pitfalls of Oil Politics, Contemporary Caucasus Newsletter, issue 1, Summer 1997, p. 6; Alec Rasizade, Azerbaijan After a Decade of Independence: Less Oil, More Graft and Poverty, Central Asian Survey, 2002, no 21 (4), p. 355.

اؤلکه‌سی حاقیندا آپاردیغی احاطه‌لی آراشدیرمالاردا دا اؤزونو گؤستریر. بو آراشدیرمالارا گؤره، ۲۰۰۳-جو ایلده آذربایجانین دئموکراتیا سویه‌سی ۵،۴۶ ایلده قیمتلندیریلیردیسه، ۲۰۱۶-جی ایلده بو گؤستریمی ۶،۷۵-ه برابر اولدو (۱-دن یوکسک، ۷-دن آشاغی گؤستریمی). او یغون اولارق سئچکی پروئسی ۵،۷۵ و ۷،۰۰؛ وئنداش جمعیتی ۴،۲۵ و ۷،۰۰، آزاد مئدییا ۵،۵۰ و ۷،۰۰؛ حقوق سیستمی ۵،۲۵ و ۷،۰۰؛ ایداره‌چیلیک ۵،۷۵ و ۶،۵۰؛ کورروپسیا ایسه ۶،۲۵ و ۶،۷۵-له اؤلچولن پیسلشمه میلینی بروزه وئرمیش دیر. ۲۰۰۳-جی ایلده اؤلکه‌نین بو گؤستریمی لر اوزره عمومی لشدیریجی ایستاتوسو «هله اوتوروشمامیش اوتوریتار رژیم» ایدیسه، ۲۰۱۶-جی ایلده آذربایجاندا «اوتوروشموش اوتوریتار رژیم» (consolidated authoritarian regime) اولدوغو بیلدیریلیردی. سونونجو ایستاتوس روسیا، بئلاروس، قازاخستان، اؤزبکیستان، تاجیکستان و تورکمنیستان اوچون خاراکتیریستیک ایدی. قونشو اترمنیستانین ایستاتوسو «یاری-اوتوریتار رژیم»، گورجوستانینکی ایسه «کئچید حاکمیتی، هیبرید رژیم» کیمی قیمتلندیریلیردی.^{۱۱۴}

بئله‌لیکله، ائلچی بی حاکمیتی‌نین دئوریلمه‌سی ایله آذربایجان دئموکراتیک دؤولت اولما شانسینی اوزون ایل لر ایتیرمیش اولدو. یون قیامی‌نین پلانلانماسیندا و حیاتا کئچیریلمه‌سینده رولو اولموش خاریجی و داخلی گوج لر کارلی چیخدی‌لار. اسکی کومونیست نومئنگلاتورون لیدئری حیدر علیو، منسوب اولدوغو کومونیست رژیمین دیرلرینی یئنی دن جمعیه سیریاراق، شخصی حاکمیتی قوردو. سووتلر زامانیندا نیمسه‌دیگی و سونرالار اونون اوستاسی اولدوغو رپرنسیو [سرکوبگر] مئودلار بو رژیمین قورولماسیندا دایم تطبیق ائدیلدی. نئفت فاکتورونون بو حاکمیتین گوجلنمه‌سینده حساس رولو اولدو. بالانسلاشمیش خاریجی سیاست آدلاندیریلان خاریجی سیاست خطی ده حاکم عائله‌نین مارق‌لارینا تابع ائتدیریلدی.

اوتوریتار ثابتلیک ۲۰۰۳-جو ایلده پوزولمادی، حاکمیتین آتادان اوغولا

نسبتاً یومشاق کئچیشی باش وئردی. لاکین بو، اوتوریتار رژیم لیرین عمومیتله ثابتلیک عاملی اولماسی آنلامینا گلیمیر. ترسینه، دئموکراتیک ایداره چیلیکدن فرقلی اولراق اوتوریتار رژیم لیر هر آن دؤولت و میللت حیاتیندا بحران لارا مئیلی دیر.

آذربایجاندا اوتوریتار رژیم نی ن یارانماسی نین و اوزون ایل لر وار اولماسی نین باشقا حساس سببلری ده بورادا میللتلشمه سورجی نین تاماملانماسی و دئموکراتیا عنعنه سی نین اولماسی دیر.

میللتلشمه نین چتینلیک لری

میللی حیاتین چئشیدلی ساحه لرینده کی یترسیز دوروم میللی-دئموکراتیک حرکات گئدیشینده ینیجه میدانا چیخان سیاسی پارتیا و تشکیلات لارین پروگرام سندلرینده ده یئر آلمالی ایدی. اوزونو دئموکراتیک، میللی-دئموکراتیک، لیبرال آدلانديران بو تشکیلات لارین مرامنامه لری نین خئیلی حیصه سی مستقیلیک، جمعیتین دئموکراتیکلشمه سی، دئموکراتیک دؤولت قوروجولوغونا حصر ائدیلمیشدی. جمعیتده «میللت قوروجولوغو» آنلایشی عمومیتله اولمادیغیندان مرامنامه لرده ده بو آددا اویغون بؤلمه یوخدو. بونونلا بئله بو سندلرده مدنیت، تحصیل، «میللی مناسبت لر» کیمی ساحه لرده بعضی دقته دیر ایدئیلار وئریلمیشدی.

دورون ان کوتله وی سیاسی تشکیلاتی اولان آذربایجان خالق جبهه سی نین (میللتچی کسیم) ۱۹۹۲-جی ایلین یانواریندا مذاکره یه وئریلمیش مرامنامه لایحه سینده آذربایجاندا یاشایان هر بیر شخصین دیل، دین، عیرق و عقیده فرق لریندن آسیلی اولمایاراق آذربایجان وطنداشلیغینی آلماق حقوقو تثبیت ائدیلمیشدی (۱،۴). دوناینین مختلف یئرلرینده یاشایان «آذربایجانلی لارین» بو وطنداشلیغا ادعا اتمک حاقی نین اولماسی بیلدیریلردی. آرسایلی خالق لارین و ائتتیک قروپ لارین حاق لاریندان و بو حاق لارین قورونماسی ضرورتیندن بحث ائدیلدیکدن سونرا «آذربایجان تورکلری» آدلانديریلان اهالی نین اکثریتی نین «آرسایلی خالق لارین

اینکیشافینا خصوصی قایغی ایله یاناشماسی» ضرورتی بیلدیریلردی (۱,۵). بو لایحهده قافقاز خالق لاری نین همرایلیگی و امکداشلیغی نین یارانماسی ایله یاناشی، آذربایجانین آسیلی خالق لارین میلی آزادلیق حرکات لارینی مدافعه ائتمه سی، تورک دؤولت لری آراسیندا «عموم-تورک مدنی بیرلیگی نین» یارادیلماسی، دنیا موسلمان اولکه لری ایله هر طرفلی امکداشلیغین قورولماسی، «صلح، امن-امانلیق و بشریتین ترقی سی نامینه دئموکراتیک رژیملی بوتون دنیا دؤولت لری ایله هر طرفلی مناسبت لر یاراتماق» ضرورتی قید ائدیلیمیشدی (۱,۸). میلی مدینتین اینکیشاف ائتدیریلمه سی ضرورتی حاقیندا عمومی مدعادان سونرا بو لایحهده «آذربایجاندا یاشایان هر بیر شخصین مدنی طلباتی نین اؤدنه سی، آرسایلی خالق لارا و اتنتیک قروپ لارا مدنی موختاریتین وئرلمه سی، اونلارین اؤز دیل لرینده تحصیل آلمالاری اوچون شرایطین یارادیلماسی» حاقیندا بند گلیردی (۴,۵). نؤوتی بند «آذربایجان مدینتی و تاریخی عموم-تورک مدینتی نین و تاریخی نین ترکیب حیصه سی کیمی اؤیره نیلمه سی، تورک خالق لاری نین تاریخی، مدینتی، معنویاتی نین سیستملی و هر طرفلی آراشدیریلماسی، واحد ایفبا و عمومی ادبی دیل عنعنه سی نین برپا ائدیلمه سی، دایمی اینفورماسیا موبادیله سی نین تأمین ائدیلمه سی و تورک اولکه لری تئئویزیالاری نین واحد مرکزی نین یارانماسی» ضرورتی حاقیندا ایدی (۵,۵) لایحه مؤلف لرینه گوره، «آذربایجان تورک لری نین میلی و مدنی بوتؤولوگونو تأمین ائتمک» اوچون آذربایجانلا ایران آراسیندا اقتصادی، سیاسی، دینی، علمی-تکنیکی علاقه لر اینکیشاف ائتدیریلمه لی؛ گئدیش-گلیشه باغلی محدودیت لر آرادان قالدیریلمالی، سرحددن کئچید مئخانیزمی ساده لشدیریلمه لی، آذربایجان خالق نین تاریخی، مدینتی، معنویاتی و س. بیرگه اؤیرنمک اوچون علاقه لی تدقیقات لار آپاریلمالی و س. طلب ائدیلردی (۶,۵). بورادا میلی معنویاتین یابانچی تأثیرلردن قورونماسی ضرورتیندن بحث ائدیلدیکن سونرا «میلی تاریخ شعورونون یارادیلماسی» کیمی چوخ اؤنملی بیر پروبلیمین اولماسی بیلدیرلیر (۲,۶).^{۱۱۵} مذاکره یه وئرلمیش آلتئرناتیو لایحهده (لیبرال کسیمین لایحه سینده) «میلی مناسبت لر» آدلاندیریلان ۵-جی بؤلومه

تخمیناً عینی فیکیرلر قیسا شکیلده تثبیت ائدیلیمیش دیر.^{۱۲۱۶}

موساوات پارتیاسی نین ۳-جو (برپا) قورولتاینیندا قبول ائدیلیمیش پروقرامین پرنامبولو [گیریش] حیصه سیندن سونراکی ایلك بؤلوم «دئموکراتیک آذربایجان دؤولتی» آدلانیر. بورادا دؤولت قوروجولوغونون اساس ایستیکاملری (میللی پاسپورت سیستمی، مالیه-بانک و وئرگی سیستمی، گؤمروک سیستمی، سرحدلرین قورونماسی، اوردو و دونانما، میللی تهلوکه سیزلیک خیدمتی، خاریجی سیاست اورقانلاری سیستمی، میللی زمینده اینکیشاف ائدن اقتصادیات) و پرینسپلری (آزاد سئچکی لر، آزاد پارلامنت، بیطرف حقوق سیستمی، آزاد مطبوعات، سربست مخالفت و س.) گؤستریلیر. نؤوبتی بؤلومده («میللی تسانود سیاستی») گئرچک میللی بیرلیگین و وطنداش همرایلیگی نین یارانماسی اوچون حلّی واجیب پروبلئم لر و اونلارین حلّی یوللاری گؤستریلیر. آنجاق بوراداکی مدعالار آخج مرامنامه سینده اولدوغو کیمی «میللت قوروجولوغو» آنلایشینی تام قارشیلایمیر.^{۱۲۱۷} بو، دؤورون باشقا نفوذلو پارتیاسی - آذربایجان میللی ایستیکال پارتیاسی نین پروقرامینا دا عاید دیر. بورادا میللیتچیلیک (تورکچولوک) و آذربایجانچیلیق (وطنچیلیک) آیریجا پرینسپلر کیمی گؤستریلدیگینه باخمایاراق، نه بو پرینسپلرین احاطه لی ایچه ریگی وئرلیمیش، نه ده میللت قوروجولوغو ایستیکامتینده گؤروله جک ایش لر سیرالانمیش دیر.^{۱۲۱۸} آیریجا اونو دا علاوه ائدک کی، ۱۹۹۲-جی ایلین سونلاریندا تورک دیلی نین آدی نین رسماً برپا ائدیلمه سینه باخمایاراق، میللی-دئموکراتیک دوشرگه ائتونیم، لیتقونیم و ب. علاقه دار ساحه لرده مؤوقعی نی نظری جهت دن اساسلان دیریپ، جمعیته قبول ائتدیره بیلمه دی.

آراشدیریلان مؤوضوع ایله باغلی ان دفته دیر حادثه بوتؤو آذربایجان بیرلیگی نین (ب.آب) مرامنامه سی نین اورتایا چیخماسی اولدو. بو سند ی ۱۸ نفرلیک ب.آب مرامنامه کومیسسیاسی حاضیرلامیش، ۲۰۰۰-جی ایلین ماینیندا

۱۲۱۶ - یئنه اورادا، ۲۱ یانوار ۱۹۹۲، ن ۶.

1217 - Məsəvat Partiyasının Proqramı və Nizamnaməsi, Gəncə, 1993.

1218 - Azərbaycan milli istiqlal partiyasının rəhbər sənədləri, [yersiz, il-siz], 23 səh.

تشکیلات عضولری نین مذاکره سینه وئرمیشدی.^{۱۲۱۹} بو احاطه لیلی سندده بیر سیرا نظری-ایدئولوژی مسئله لرله یاناشی میللت و دؤولت قوروجولوغو سورجی نین آیری-آیری ساحه لری ده نظر دن کئچیریلیمیش دیر. سندده میللتلشمه نین دئموکراتیکلشمه ایله بیرباشا علاقه سی نین اولماسی، اونلارین بیر-بیرینی تاماملاماسی حاقیندا مئتودولوژی اهمیتی اولان بیر تثبیت اورتایا قویولموش دور: «دئموکراتیکلشمه و میللتلشمه بیر-بیریندن آیری تصوّر اندیله بیلمز؛ اونلار قوشا قاناد اولوب بیر-بیرلرینی تاماملاییرلار. اگر دئموکراتیکلشمه یوخسا، میللتلشمه ده مومکون دئییل و عکسینه، میللتلشمه یوخسا، دئموکراتیکلشمه ده باش توتماز.»^{۱۲۲۰} بورادا میللی کیملیگین بیچیلنمه سینده ایشتیراک ائدن دیل، تاریخ، مدنیت، وطن، اولکو (مفکوره) عامل لری و آذربایجان دا بو ساحه لرده کی مؤوجود پربولم لیرین چؤزوم یول لاری خصوصیه گئیش ایشلنمیش دیر. قوزئی آذربایجان، گوئی آذربایجان و خاربیج ده کی (دیاسپور) تورکلوگون بوتونلشمه سی نین معنوی-مدنی، سوسیال-اقتصادی، سیاسی-ایدئولوژی یؤن لرینی عکس ائتدیرن بؤلمه، خئیلی درجه ده آذربایجان تورکلوگو آراسیندا میللتلشمه سورجی مؤوضوعسو ایله اوست-اوسته دوشور.^{۱۲۲۱} آیریجا اونو دا وورغولاماق گرک دیر کی، بآب صدری ابوالفض ائلچی بی-یین میللتلشمه، دؤولتلشمه و بوتؤولشمه شعاری ایدئولوژی حیاتا یئنی تکان وئردی، اما ائلچی بی-یین وفاتی (۲۰۰۰-جی ایلین آوقوستو) و بآب-ین فعالیتی نین سنگیمه سیندن سونرا بو ایره لیه مه یاریمچیق قالدی.

میللی-دئموکراتیک حرکاتین و پارتیالارین میللت قوروجولوغو کونسپتی نین اولماماسی حیدر علیئو حاکمیتینه ۱۹۹۳-ون یونوندان سونرا ایدئولوژی ساحه ده تشبؤثو اله آلماق ایمکانی وئردی. حاکمیته قاییدان کومونیسست نومئنگلاتور اؤزو ایله بیرلیکده اسکی داورانیش طرزینی و اسکی ایدئولوژی دیرلری گتیردی. یئنی حاکمیت، اسکی سینی ایدئولوژی

1219 - Bütöv Azərbaycan Birliyinin (BAB) Məramnaməsi, Bakı, BAB Məramnamə Komissiyası, 2004.

جهت دن گؤزدن سالماق اوچون یئنی «میللی ایدئیا» آختاریشینا چیخدی. میللی حاکمیتین (آخج حاکمیتی-نین) ایدئولوژی دایاق لارینی سؤکمک اوچون اونون مدافعه ائتدیگی ایدئولوژی و سیاسی تورکچولوگو قارالماق گرکدی. ایلك یازی پرنزیدنتت آپاراتی نین او زامانکی شعبه مودیری، فلسفه علم لری نامیزدی (سونرالار پرنزیدنتت آپاراتی نین رهبری، آکادئیمیک) رامیز منهدیودن گلدی. «تورکچولوک تاریخین گؤزو ایله، یاخود میللی ایدئیا عصرلین قوشاغیندا» باشلیقلی گئیش، سیلسیله مقاله ده^{۱۲۲۲} عثمانلی دا و آذربایجان دا تورکچولوک حرکاتی نین تاریخی تحریف ائدیله رک او، «معناسیز و پئرسپکتیوسیز» ایدئولوژی-سیاسی جریان اعلان ائدیلدی. بو مقاله ده ائترناتیو کیمی دوشونولن آذربایجانچیلیغین سونراکی ایل لرده ده مختلف مؤلف لرین مختلف فورمالاردا تیراژلادیغی رسمی ایضاحی وئریلدی: «آذربایجانچیلیق» خالقیمیزین چوخ عذاب-اذیت لردن سونرا یاراتدیغی تاریخی دیردیر، رئال مستقیلیگه نایل اولماق، واحد، بؤلونمز، اونیتار آذربایجانلی قوروپوب ساخلاماق واسطه سی دیر. بو گون «آذربایجانچیلیق» میللی حیاتین آهگن دارلیغی نین چوخ عصرلیک عنعنه سی، دیاریمیزدا یاشایان بوتون میللت لرین و ائتنیک قروپ لارین قارداشلیغی، بیرگه فعالیتی و قارشیلیقلی تأثیری نین تاریخی، عمومی طالعی آذربایجانین بوتولوگونو قوروماق اوغروندا اونلارین بیرگه مبارزه سی نین تاریخی تجروبه سی دیر. بو، آذربایجان خالقینی نین حیاتی منافی نین وحدتی، اونون دئموکراتیا و ترقی اوغروندا مبارزه سی نین غایه سی دیر. «آذربایجانچیلیق» قارشیلیقلی یاردیم، امکداشلیق و حقوق برابرلیگی پرینسیپ لری نین اساسینی تشکیل ائدیر، اونلارین پوزولماسینا سبب اولاییلن بوتون حال لارا قارشی باریشماز مؤوقع توتور.»^{۱۲۲۳} بئله لیکله، کومونیست دؤنمین «سووت خالق لاری نین قارداشلیغی و سالیلماز بیرلیگی» شعاری یئنی شرایطه حاکمیتین یوزوموندا «چوخ میللتلی آذربایجان خالقینی»، اونو تشکیل ائدن میللت و ائتنیک قروپ لار آراسیندا قارداشلیق شکلینده تظاهر ائتدی.

1222 - Ramiz Mehdiyev, "Türkçülük tarixin gözü ilə, yaxud milli ideya əsrlərin qovşağında", Xalq qəzeti, 14, 15, 17, 18 sentyabr 1993.

1223 - Xalq qəzeti, 18 sentyabr 1993.

رامیز مئهدیوین بو مقاله‌سی و بوندان سونرا باشقا یازارلارین آذربایجانچیلیق مؤوضوعسوندا کیتاب و مقاله‌لری‌نین^{۱۲۲۴} اساس مقصدی همین دؤورده چوخ پوپولیار اولان تورکچولویه قارشی «یئنی میلی ایدئیا» اورتایا آتیب، اونو جمعیته سیریماقدی. اصلینده، میللتچیلیکله (تورکچولوکله) وطنچیلیگین (آذربایجانچیلیگین) بیر-بیرینه قارشی قویولماسی دوزگون دئییل دیر، بو، آنلایش لارین طبیعتینه ضد دیر. چونکی اونلار آیری-آیری، اوتونوم آنلایش و جریان لاری ایفاده ائتمه‌لرینه باخمایاراق، بیر-بیرینی تاماملایرلار. بو نظری قارشی قویمانین ان آزی ایکی سببی گؤسترله بیلر. بیرینجی‌سی، اسکی کومونیسست ایدئولوگیانین «چوخ میللتلی آذربایجان خالق» آنلایشینا یئنی حیات و ئرمک اوچون تورکلوک/تورکچولوک یئنی دن یاساق ائدیلمه‌لی ایدی. ایکینجی‌سی، اوتوریتار [مستبد] رژیمن سیاسی مقصدی یالیز مخالفت‌ده‌کی میلی-دئموکراتیک قوه‌لری دئییل، بوتون میللتی سیاست صحنه‌سیندن ووروب چیخارتماق ایدی. او یغون اولاراق میللتچیلیکله باغلی آنلایش لارین یادیرغادیلماسی دا بوندان قاینقلانا بیلر.^{۱۲۲۵}

۱۹۹۵-جی ایلده اقتدار اسکی «آذربایجان دیلی» آنلایشی‌نین یئر آلدیغی یئنی آنایاسا (کونستیتوسیا) لایحه‌سی حاضیرلادی. بو لایحه‌نین ۲۳-جو ماده‌سینده دؤولت دیلی‌نین «آذربایجان دیلی» اولماسی حاقیندا حؤکم واردی. بو ماده‌نی و بوتؤولوکده آنایاسانی عموم‌خالق سس و ئرمه‌سیندن کئچیرمک اوچون اؤلکه‌نین بیر سیرا موسسیسه و تشکیلات لاریندا، علم‌لر

۱۲۲۴- مثلا، باخین:

Nizaməddin Şəmsizadə, Azərbaycan ideologiyası, Bakı: Sabah, 1996; Nizami Cəfərov, Azərbaycanlılar: Etnokulturoloji birləyin siyasi-ideoloji üfəqləri, Bakı: XXI-YNE, 2001; Əli Abbasov və b. (red), Milli strategiyalar, ideologiyalar və beynəlxalq münasibətlər: tarix, nəzəriyyə və müasir praktikalar, Bakı: Elm və təhsil, 2012, Azərbaycançılığa həsr edilmiş müxtəlif məqalələr.

۱۲۲۵- «تورکچولوک آذربایجانین گله‌جه‌یینی تهلوکه‌یه سالیر، غیر-تورکلرده سئپاراتیست احوال-روحیه یارادیر»، «آذربایجان اهالیسی‌نین اکثریتی‌نین دیلینه تورک دئمک، اونو تورکیه‌نین ایچینده اریتمک دئمکدیر»، «نه فرقی وار، آذربایجان دیلی، یوخسا تورک دیلی؟» کیمی فیکیرلرین اساس سیزلیغی اوچون باخین:

Nəşib Nəşibli, Güneyli Quzeyli məsələlərimiz, s. 105-107.

آکادئمیاسیندا مذاکره لر تشکیل ائدیلدی. پرنزیدنتت علی یئو سونونجو مذاکره یه اؤزو باشچیلیق ائتدی. اسکی اینتئلئکتوال و بوروکراتیک ائلیتین خئیلی حیصه سی (بو سیرادان، آ. آخوندوو، و. آسلانوو، ن. خزری، قایل، ش. قوربانوو، چ. آبدوللایئو، ف. ماقصودوو، خ. علی یئو، م. آدیلوو، ف. قاسیم زاده، ق. کاظموو، ی. صمداوغلو، ض. بونیادوو، ای. علی یئو، ح. حسنوو) «آذربایجان دیلی» نین تاریخی گئچکللیگه «اویغون اولدوغونو»، تورکیه ده ایشله دیلن دیلین آدیندان آذربایجان داکی دیلی فرقلندیرمک ضرورتینی، عکس تقدیرده دیل ساحه سینده «موسقیلیگی» قوروماغین مومکون اولمایاجاغینی دلیل گتیره رک، «آذربایجان دیلی» تکلیفینی مدافعه ائتدی. بختیار واهاب زاده، آنار، ائلچین، توفیق حاجییئو، کامیل ولیئو، صابیر روستمخانی، اکرم آیلسلی، زلیمخان یاقوب، نظامی جفروو، عیسی اسماعیل زاده، آتاخان پاشایئو، واقیف بایاتلی اؤندر کیمی میلی ضیالی لارین «تورک دیلی» (یا کومپرومیس واریانت کیمی «آذربایجان تورکجه سی» لیتقونیمینی هم علمی، هم ده سیاسی باخیمدان رسمی مذاکره لرده و مطبوعاتدا اساسلانديرمالارینا باخمایاراق، بو تکلیف قبول ائدیلمه دی. ۱۲۲۶

علی یئو حاکمیتی نین میللتلشمه سورجینه منفی تأثیرلریندن بیرى ده تحصیل سیستمینده باشلانمیش میللیشمه نین قارشى سی نین آینماسیندا، روس دیلی نین (ادبیاتی نین، تاریخی نین) یئنی دن آذربایجان تحصیل سیستمینده رولونون آرتماسیندا اؤزونو گؤستر دی. آذربایجان رئیسپولیکاسی نین ایستیقلاللی نین برپاسیندان کئچن ایل لرده روسجا تحصیل آلان لارین سایی آزالمادی، عکسینه آرتدی. آینا قزئتسی ۱۹۹۷-جی ایلین ماییندا رسمی ایستاتستیکایا [آمارا] اساسلاناراق یازیردی کی، آذربایجان رئیسپولیکاسیندا ۴۰ تامامیله روس، ۳۸۱ عدد ایسه «بین الملل» مکتب

۱۲۲۶-مثلا، باخین:

Hacı Hacıyev, “Dilimizin adı və pərişanlığın səbəbi”, Azərbaycan, 29 dekabr 1992; Ədalət Tahirzadə, “Türk dili: ikinci təhqir aşanasında. Birinci dəfə Stalin onu “Azərbaycan dili” adlandırmışdı”, Yeni Müsavat, 23 iyun 1995; Qəzənfər Kazımov, “Dilimizin adı, yaxud biz elə bizik...”, Səs, 22 noyabr 1995; Azərbaycan (Ankara), yıl 45, sayı 307, Ocak-Şubat 1996. ((özel sayı

وار. اساساً باکی دا یئرلەشن بو مکتبلرده شاگیردلر روسیادان گتیریلن درسلیکلردن و درس وسایتلریندن اؤیره نیر، نتیجەده «روس دؤولتی نین وطن پرورلری کیمی تربییه اولونورلار.»^{۱۲۲۷}

ایل لرله مذاکره ائدیلمیش یئنی تحصیل قانونو دا تحصیل سیستمی نین میللیشمه سینی نظرده توتمور. قانونون ۷-جی ماده سی تحصیل موسسسه لرینده تدریسین آذربایجان دیلی ایله یاناشی، دیگر دیل لردە (اوخو: روس دیلینده) ده آپاریلماسینی مومکون ساییر.

۲۰۱۶-جی ایلین اورتالاریندا باکی دا و بوتون اؤلکه ده تدریسین دیلی حاقیندا حاضیرلانمیش مقاله یازیلی و گؤرسل مطبوعاتدا خئیلی مذاکره ائدیلدی. بو مقاله اورتا مکتبلرده روس دیلینده تدریسین آرتماسی مثیلی حاقیندا ایدی. مقاله ده گؤستریلیردی کی، اؤلکه نین روس بؤلمه سی اولان ۳۰۰-ه یاخین عموم تحصیل مکتبی نین روس بؤلمه سینده ۱۷۰ مینه یاخین شاگیرد اوخویور. بو، بوتون شاگیردلرین ۱۵٪-ه برابریر. آراشدیریجی لارین فیکرینجه، «بو رقم لری ۱۵ ایل اؤنجه نین گؤستریحی لری ایله مقایسه ائتدیکده جدی آرتیم یاراندیغینی گؤرمک اولور. ۱۹۹۰-جی ایل لرین سونلاریندا روس بؤلمه لرینده ۱۰۷ مین شاگیرد اوخویوردو و اونلارین سایى عمومی شاگیرد سایندا ۷٪-ه چاتیردی.»^{۱۲۲۸} باکی دا بو میل دها قباریق اورتایا چیخماقدا ایدی. ۲۰۱۶-جی ایلده باکی نین ۱۵ «ائلتار مکتبینه» بیرنجی سینفه قبول ائدیلمش شاگیردلردن ۱۱۴۴ نفری آذربایجان بؤلمه سینه، ۱۲۰۶ نفری ایسه روس بؤلمه سینه قبول ائدیلمش. آزاد معلم لر بیرلیگی نین صدری ملاحظت مورشودلو بو مثیلی بئله دیرلندیرمیش دیر: «۱۹۹۰-جی ایل لرین اورتالاریندان فرقلی اولاراق ایندی روس بؤلمه سینه مارق بیر نجه دفعه آرتیب. سانکی ۱۹۶۰-۱۹۷۰-جی ایل لرین ایمپریا دؤرونو یاشاییریق. حتی رایون قئیدیاتیندا اولان و روسجا بیلمه یین عائله لر

1227 - C. Nəşibov, "Vətənimiz – ana Rusiyadır."Azərbaycanın rusdilli məktəblərində istifadə olunan dərsləklər altıyaşlı birinci sinif şagirdlərimizə bu ideyanı tələq edirlər", Ayna, 9 may 1997.

1228 - "Bakıda məktəblərin anadilli bölmələri bağlanır", Milli.Az, 04.06.2016.

ده اوشاق لارینی روس مکتبلرینه قویماق ایسته ییرلر.»^{۱۲۲۹}

حاکمیتین کوسموپولیتیزی [جهان وطنی] توپلوما دات ائیرسیز قالمادی. بو تاثیر ائلچی بی اقتداری نین اساس شخص لری نین رهبرلیک ائتدیگی پارتیالاردان دایان کئچمه دی. بو، آخ چپ و موساواتدا لیئرال دیرلره اوستونلوک و ثریلمه سی، میلی دیرلرین گؤزدن سالینماسی گئدیشینده اؤزونو گؤستردی. اؤزونو «لیئرال» آدلان دیران لار میلی آزادلیق حرکاتی نین بیتدیگی اوچون دئموکراتیا اوغروندا مبارزه نی درینلشدیرمک ضرورتی فیکریندن چیخیش ائده رک، بو ایکی اساس مخالفت پارتیاسی نین ایدئولوژی بازاسی اولان موساواتچیلیغین عمومیتله اولمادیغینی ادعا ائده رک، همین پارتیالاری لیئرال پارتیالارا چئویرمک ایستقامتینده آفرئسسبو [تهاجمی] مبارزه یه باشلادیلار. اساس هدف پارتیا پروگرام لارینداکی میللتچیلیک تمل پرنسیپی و میلی دیرلر ایدی. تورکچولوک اونلارین یازی لاریندا عیرقچیلیک حساب ائدیله ر، اونا قارش ی قطعی مبارزه نین واجیبیلیگی و ورغولانیردی.^{۱۲۳۰} موساواتچیلیغی (ایستیقلاچیلیق، میللتچیلیک، دؤولتچیلیک، حریتچیلیک، میلی تسانودچولوک) مدافع ائدن لر تمل پرنسیپلردن بیر ی کیمی لیبرالیزمین

۱۲۲۹ - یئنه اورادا.

۱۲۳۰ - مثلا، باخین:

Hikmət Hacızadə, "Azərbaycanda liberalizm", Azadlıq, 28 yanvar 1995; Hüseynbala Səlimov, "Liberalizm ümummilli ideologiyaya çevriləcəkmimi?", Azadlıq, 31 yanvar 1995; Hüseynbala Səlimov, "Liberalizm və ... təsanüd", Azadlıq, 7 fevral 1995; Hikmət Hacızadə, "Müsavat da liberalizmin bəhrəsidir", Azadlıq, 11 fevral 1995; Niyazi Mehdi, "Müsavat daxili diskussiyaların sıfır variantı", Azadlıq, 16 fevral 1995; Hüseynbala Səlimov, "Liberalizm, qərbçilik və turançılıq", Azadlıq, 16 fevral 1995; Hüseynbala Səlimov, "Liberalizm: qapalı sistemdən açıq sistemə keçid", Azadlıq, 21 fevral 1995; Vaqif Hacıbəyli, "Yenidən Amerika kəşf etməyə ehtiyac varmı?", Müxalifət, 22 fevral 1995; Tofiq Qasimov, "Liberal-demokratiya, yoxsa təsanüd?", Müxalifət, 1 mart 1995; Rasim Musabəyov, "Azərbaycan: millətçilik, yoxsa liberalizm?", Azadlıq, 11, 14 mart 1995; Nurəddin Məmmədli, "Liberal-demokratiya, yoxsa millətçilik?", Hürriyyət, 16 mart 1995; Akif Nağı, "Azmış molekulların xaos hərəkatı, yoxsa?", 525-ci qəzet, 10 noyabr 1995; Zərdüş Əlizadə, "Tələskənlik yalnız bir əzərkən faydalıdır", Ayna, 9 may 1997.

اصلا علییهینه اولمادیق لارینی، اما آروپا آنلامیندا (سوونت دؤورونده حاکم اولان شووینیزم آنلامیندا دئییل) سفربراندیجی، قوروجو میللتچیلیگین میللت-دؤولت قوروجولوغو دؤورونده، ایلک نؤوبهده اثرمنیستانلا داوام ائدن ساواش شرایطینده آذربایجانا گرکلی اولدوغونو جمعیته چاتدیرماغا چالیشدیلار. دیسکوسسیا [بحث] ایشتیراکی لاری نین بو قروپونون اساس ایدئالاریندان بیرری ده بو ایدی کی، آذربایجان رئسپوبلیکاسی عینی واختدا ایکی کؤلو وظیفه نی حل ائتمه یه محکوم دور. بونلاردان بیرری سی میللی دؤولتین قورولماسی دیرسا، او بیرری اؤلکه ده دئموکراتیکلشمه نین درینلشدیریلمه سی دیر. اودور کی، دئموکراتیا ایله میللتچیلیگی بیر- بیرینه قارشى قویماق نظری جهت دن یانلیش، عملی جهت دن زیانلی دیر.^{۱۳۳۱}

کوسموپولیتیزمله میللتچیلیک آراسینداکی فیکیر آیریلیغینا سبب اولان دیگر مسئله ده میللتین آدی و مضمونو ایله باغلی ایدی. لیئرال کسیم «آذربایجان میللتی - ائتنیک منسویتیندن آسیلی اولمایارق بوتون اؤلکه و پنداشلاری نین سوسیال-سیاسی بیرلیگی دیر» فورمولونا^{۱۳۳۲} او یغون اولارق، ائتنیک آزیلق لاری قیجیقلا ندیرماماق، اولاری «آذربایجان میللتی» توپلومونا قاتاراق سئپاراتیزمین قارشى سینی آماغا چاغیرردی. موساواتچی کسیم ایسه بو جور ساده لؤوح جه دین بیر واختلار «عثمانلی میللتی»

۱۳۳۱ - مثلا، باخین:

Nəşib Nəşibzadə, "Millətçilik və demokratiya: əks qütblər, yoxsa...", Yeni Məsavat, 10 fevral 1995; Kamal Əli, "Müasir müsəvatçılığın liberalizm bəlası", Yeni Məsavat, 16 fevral 1995; Arif Rəhimoğlu, "Azərbaycan üçün tək qurtuluş yolu – millətçiliyin, müsəvatçılığın zəfəri", Yeni Məsavat, 16 fevral 1995; Nəşib Nəşibzadə, "Müsəvatçılıq və liberalizm: oxşar və fərqli cəhətləri", Yeni Məsavat, 2 mart 1995; Arif Rəhimoğlu, "Millətçiliyin inkarı sosial viruslar üçün əlverişli mühit yaratmağa xidmət edən strateji yanlışlıqdır", Yeni Məsavat, 22-25 noyabr 1997; Nəşib Nəşibzadə, "Milli şüur inkişafın əsas amillərindəndir", Azadlıq, 29 yanvar 1997; Xaliq Bahadır, "Qurtuluşumuz millətçilikdədir", Azadlıq, 4 mart 1997; Azərbaycanın türkçülük və azərbaycançılıq problemləri, Bakı: Azərbaycan Araşdırmaları Vəqfi, 1998.

1232 - "Müsəvatın etnik siyasət konsepsiyasının əsasları", Yeni Məsavat, 3 qvqust 1995.

یاراتماق جهدی کیمی اوغورسوز اولاجاغینی، اولکه اهالی سی نین بؤیوک اکثریتی نی ۱۳۳۳ تشکیل ائدن تورک لرین اونسوز دا قاریشمیش میلیلی شعورونو داها دا قاریشیدیر ماقلا نتیجه له نه جه یینی بیلدیریر، آذربایجان دا «بیر میللت» (تورک لر، یا آذربایجان تورک لری) کونسئتی نین اولکه نین اونیتارلیغی نین [واحدلیگی نین] ایدئولوژی اساسی اولدوغو، ائتتیک آزلیق لارین حاق لاری نین بو اونیتار دؤولتده قورونماسی ضرورتی فیکرینی مدافعه ائدیردی. اؤزلیکله وورغولانان فیکر لردن بیری ده بو ایدی کی، ائتتیک چوخلوغون (تورکلگون) میلیلی شعورونون یوکسک اولماسی اولکه نین اراضی بوتؤولوگونون، اینکیشافی نین قارانتی دیر و بو، ائتتیک آزلیق لاری دا ممنون ائده جک بیر حال کیمی دیرلندیریلمه لی دیر.

بو منفی حال لارلا یاناشی، میللت قوروجولوغو سورجی ۱۹۹۳-جو ایلدن سونرا یئنی، ایدئال اولمایان شرط لرده اؤزونه آغیر-آغیر یول آچماقدا ایدی. دؤولت دیلی نین رولو سووت دؤورونده کی ایله مقایسه ده خئیلی آرتدی و ایشله مه دایره سی خئیلی گنیشلندی. اما تحصیل سیستئمینده میللیشمه سورجی نین تاماملانماسی تورک دیلی نین («آذربایجان دیلی نین») تک و رقیبیز دؤولت دیلی ایستاتوسونا صاحب اولماسینی انگلله مکده ایدی. ۲۰۰۰-جی ایلین آپرئیلینده دم قورقود کیتابی نین ۱۳۰۰ ایللیک یوبیلی نین کئچیریلمه سی و دده قورقود ائنسیکلوپئدیاسی نین حاضیرلانماسی، موغام تئاتری نین یارادیلماسی کیمی مدنیت تاریخینده ایز بوراخمیش حادثه لر، علی یولر حاکمیتی نین سونراکی دؤورونده چوخ باهالی و سیاسی اهمیتی باکی او یون لاری (۲۰۱۵-ین یایی) کیمی تدبیر لره عوض ائدیلدی.

۱۲۳۳-۱۹۹۹-جو ایل اهالی نین عمومی رسمی ساییمی گؤستر دی کی، آذربایجان رئیسوبلیکاسی نین ۷۹۵۳،۴ مین اهالیسی نین ۹۰.۶٪-ی آذربایجانلی لار، ۰.۴٪-ی اوکراینالی لار، ۱.۸٪-ی روس لار، ۰.۵٪-ی تورکلر، ۰.۴٪-ی تاتار لار، ۱.۰٪-ی تالیش لار، ۲.۲٪-ی لزگی لر، ۰.۱٪-ی یهودی لر، ۰.۲٪-ی کوردلر، ۱.۵٪-ی ارمنی لر، ۰.۶٪-ی آوار لار، ۰.۲٪-ی گورجولر، ۰.۵٪-ی اودین لر، ۰.۲٪-ی ساخور لار، ۰.۱۳٪-ی تاتار لار، ۰.۱۲٪-ی ایسه «دیگر میللیتلر» ایدی. ایسماعیل اومودلو، «آذربایجان اهالی نین میلیلی ترکیبینه گؤره «اونیکال اولکه» ایمجینی قورویوب ساخلا بیب»

حاکمیتین آذربایجانچیلیق، علی یئوچیلیک ایدئولوژی-تبلیغاتی فعالیتینین نئووتتی مرحلهسی مولتی کولتورالیزم اولدو. ۲۰۱۶-جی ایل پرنزیدنتتین فرمانی ایله آذربایجاندا «مولتی کولتورالیزم ایلی» اعلان ائدیلدی. آنا یاساسینا گؤره اونیتار دؤولت اولان آذربایجان رئسپوبلیکاسیندا مولتی کولتورالیزم و «چوخ میللتلی دؤولت»ین تبلیغ ائدیلمهسی توپلومدا میللتلشمه سورجینه ترس دوشن حال کیمی قیمتلندیریلدی. ۲۰۰۰-جی ایله کیریلدن لاتین اساسلی یئنی ایفبایا کئچید حساس کولتور حادثه لریندن بیر ی اولدو. سووئت دؤورونون آتریوت لاری اولان کومونیست لیدئرلرین باکی و باشقا شهرلرین کوچه لرینی دولدورموش هیکل لری گؤتورولدو، اونلارین شأینه قویولموش شهر، کند، میدان، کوچه و ب. آدلار دییشدیریلدی. سووئت رئزیمی نین سیریدیغی «تاریخی قهرمانلار» مؤوضوعسو جدی مذاکره لره سبب اولدو. میللتین آذربایجان رئسپوبلیکاسی نین سرحدلریندن کناردا قالان حیصه لری (گونئی آذربایجان، بورچالی، دربند، دیاسپور) ایله علاقه لر گئیشلندی و شعورلاردا میللی بوتونلشمه یونونده مهم ایره لیله ییش باش وئردی.

ان حساس گلیشمه تاریخ شعورو ساحه سینده باش وئردی. میللی-دئموکراتیک حرکات زامانی چوخ پوپولیار اولان جوهوریت (۱۹۲۰-۱۹۱۸) و موهاجیرت مؤوضوعسو سونراکی ایل لرده ده چکیجیلیگینی ساخلادی. انتباه دؤورونون فیکیر و عمل بؤیوک لریندن خئیلی حیصه سی نین اثرلری یئنی دن چاپ ائدیلدی. بعضی قزئت و ژورنال لارین ترانسلیتئراسیا ائدیلب، یئنی چاپی گئرچکلشدی. آنجاق میللی انتباه دؤورونون اسکی سیاسی-ایدئولوژی ارثی نین یئنی دن خالقچا تئدریلماسی ایشی سونرالار سنگیدی.

سووئت تاریخچیلیگیندن میللی تاریخچیلیگه کئچید ساحه سینده مهم آددیم لار آتیلدی. ۱۹۹۰-جی ایله ایقرار علی یئوین رهبرلیگی ایله چاپ اولونموش آذربایجان تاریخی کیتابی آذربایجانلی ایرانلی کیملیگی نین بیر حیصه سی کیمی تانیتماغا خیدمت ائتمکده ایدیسسه، ۱۹۹۴-جو ایله ضیا بونیا دوو و یوسیف یوسیفوون رئاکته سی ایله چاپ ائدیلمیش آذربایجان تاریخی، سولئیمان علیارلی نین رئاکته سی ایله ۱۹۹۶-جی ایله ایشیق

اوزو گۇرموش آذربایجان تاریخی (اسکی چاغلاردان ۱۸۷۰-جی ایله قدر) ایسه تورک کیملیگی اساس آیناراق یازیلدی. ۱۹۹۷-۲۰۰۳-جو ایل لردە چاپ اولونموش یئددی جیلدلیک آذربایجان تاریخی ان قدیم چاغلاردان ۲۰۰۳-جو ایله قدرکی دؤنمی احاطه ائدیر و رسمی تاریخچیلیگین سون سؤزو سایلماقدادیر. بو اثرین ایلك اوچ جیلدی سووئت دؤنمینده کی تاریخ کونستپسیاسی اساسیندا حاضیرلانندی (ایقرار علی یئوین عمومی رئاکته سینده). بو جیلد لر اسکی پان-ایرانست ائتوگنئز و کیملیک کونستپتی مدافعه ائتمکده دیر. چوخ جیلدلیگین سون دؤرد جیلدینده ایسه (۱۸۰۰-۲۰۰۳-جو ایل لر آراسی) سووئت دؤورونده یاساقلانمیش تورک-اثرمنی ساواشلاری، آذربایجان خالق جمهوریتی، تورکیه-آذربایجان علاقهلری، آذربایجان تورکلری نین میللی موجدیله سی، چار و سووئت روسیاسی نین آذربایجانسی ایشغال ائتمه سی و سؤمورگه سیاستلری کیمی مؤوضوعلار دا یئر آلدیغیندان بو جیلد لر رسمی تاریخچیلیکده یئنیلیک اولاراق قیمتلندیرلمه لی دیر.

میللی تاریخچیلیگین یارالی یئری اولان ائتوگنئز و کیملیک مسئله لری سونراکی ایل لردە دقت مرکزینده قالمیش دیر. سووئت دؤورونون یاساقلاریندان آزاد اولموش بو مؤوضوعلاردا یئنی جدی علمی اثرلر حاضیرلانندی. قدیم دؤورده ایندیکی آذربایجان جوغرافیاسیندا مسکون اولموش سوبار، لولو، قوت، کومان، قامر، ساقا کیمی طایفالارین ائتتیک منسویتی مسئله سی یئنی دن آراشیدیرما مؤوضوعسونا چئوریلدی. زائور حسنوون ایسکیفلرین بیر حیصه سی نین تورکلوگونو ثبوت ائتمه یه یؤنه لن تدقیقاتی اورتایا چیخدی.^{۱۳۳۴} آلبانیا و آلبان طایفالاری مسئله سینه حصر ائدیلمیش کیتابلار و مقاله لر یازیلیب چاپ ائدیلدی. ان دقته دیر گلیشمه لردن بیرى آلتای نظریه سینه (اسکی تورکلرین آنا یوردونون آلتای لار اولماسی و اونلارین باتییا دوغرو میقراسیاسی) قارشى بیر زامانلار پوپولیار اولموش اؤن آسیا نظریه سینه یئنی نفسین وئریلمه سی اولدو. فیرو دین آغاسی اوغلو، حاضیرلادیغی اورمو تئوری سینی علمی ایجتیماعیتین

1234 - Zaur Həsənov, Çar Skiflər (Çar Skiflərin və qədim oğuzların etno-dil eyniləşdirilməsi), Bakı: Əbilov, Zeynalov və oğulları, 2005.

مذاکره سینه وئردی. بو تئوریه گؤره، «تورک ائتنوسونون آتایوردو اؤن آسیانین گؤزل گوشه سی اولان آذربایجان دیر. بورادان دوغو یؤنه کؤچن تورک لر تورکۆستان و آلتای سی ایکینجی آتایوردا، قوزئی کؤچن تورک لر ده ایتیل-آزاق آراسینی اوچونجو بیر آتایوردا چئویرمیشلر. بئله لیکله، تورک لری ایلکین دوغوم یئری آذربایجان اولسا دا، اولارین سونراکی یاشام یئرلری آراسیانین داها گئیش بؤلگه لرینی احاطه اندیر.»^{۱۳۵}

بئله لیکله، ۱۹۹۳-دن سونرا آذربایجان رئسپوبلیکاسیندا میللتلشمه سورجی مؤوضوعونو یئکونلاشدیرارکن آشاغیداکی لاری گؤستمک مجبوریتینده ییک. ایستیقلالی نین برپاسیندان نئچه اون ایل کئچمه سینه باخمایاراق، آذربایجان رئسپوبلیکاسیندا میلی کیملیک پروبلئم لرینه آیدینلیق گتیریلمه دی، او داها دا قاریش دیریلدی. «آذربایجانلی» جوغرافی کیملیگی اؤلکه ده یئرلیچیلیگین و طایفابازلیغین قالماسیندا، حتی آرتماسیندا مهمّ عامل لردن بیری اولدو. میللت نه دیر سوالینا دوغرو-دوروست آکادئمیک و سیاسی جاواب وئریلمه دی. حاکم سیاسی ائلیت بو دؤورده ده میللتینه یاد گؤزله باخماغا داوام ائتمیش، تحصیل سیستمی قارشی سیندا دوران میللیشمه و مودئرنلشمه پروبلئم لری چؤزولمه میش، ادبیات و علم ساحه لری بحران دان چیخا بیلمه میش دیر. بو دؤورده ده اورتاق تاریخی کئچمیش شعورو و گله جه یه یؤنه لیک پایلاشیلان میلی مفکوره تام بیچیملنمه میش قالدی.

میللتلشمه سورجی نین سرعتله ایره لیله مه سینه مانع اولان عامل لردن ان مهمّو، بیزجه، غیر دئموکراتیک حاکمیتین برپاسی و اوتوروشماسی اولدو. محض بو حاکمیت کیملیک مسئله سیندن توتמוש تحصیل سیستمی نین میللیشمه سینه دک حساس ساحه لرده گلیشمه نین قارشی سینی آلدی. سیاسی و اقتصادی اینفراستروکتورو [تملی] بؤیوک نفثت گلیرلری نین گلیشینه حاضیر اولمایان دؤولت لرده همین نفثت گلیرلری نین علاوه

1235 - Firudin Ağasıoğlu, Azərbaycan Türklərinin İslamaqədar tarixi (Doqquz bitik), I bitik: tarixi qaynaqlar, Bakı: Ağrıdağ, 2014, s. 16.

کیتابین باشلیغینداکی «آذربایجان تورک لری» ائتنونیمیندن فرقلی اولاراق یازار، متینده ندنسه بول-بول «آذر خالق»، «آذر لر» آدیندان ایستیفاده ائدیلمیشدیر. علاوه اولاراق باخین: Firidun Ağasıoğlu, Azər xalqı, Bakı: Çırağ, 2005.

پروبلئم لری یاراتماسی، بعضاً «هوللاند سیندرومو» آدلاندیریلان کسکین سونوج لار وئرمه سی عمومی حالی، آذربایجان اوچون ده خارا کتئریک ایدی. ایکینجی نئفت بومو [رونقی] اولکه نین عمومی اقتصادی قالخینماسینا سبب اولمادیغی کیمی، دئموکراتیک دؤولت قوروجولوغونا ۱۹۹۰-لارداکی بؤیوک اومیدلر ده اوتوریتار [مستبد] رئژیمین اوتوروشماسی ایله پریشانلیقلا عوض ائدیلدی. آذربایجان رئسپوبلیکاسی نین موسقیلیلیگینی برپا ائتمه سینه باخمایاراق، میللتله دؤولت بوتونلشمه دی.

آلتینجی فصل

ایران دا آذربایجان / تورک مسئله سی

اون بئشینجی بؤلوم

سیاسی فداکارلیق، میلی غفلت (۱۹۰۵-۱۹۲۵)

مشروطه یه صرف اولونموش میلی انرژی

ایران اوچون ۲۰-جی یوزایل ۱۹۰۵-جی ایلده مشروطه انقلابی ایله باشلاندى. بو انقلاب حاکمیتین (دؤولتین) کاراکترینه دیشیکلیک لرله یاناشی، هم ده چوخ میللتلی اولکده میلی مناسبت لره یئنیلیک لر گتیردی. مشروطه انقلابی نین سببلری (اؤنجه کی بؤلوم لرده بونون حاقیندا دانیشمیشدیق) و گئدیشاتی باره ده چوخ سایی ادبیات اولدوغوندا آیریتتی لارا گیرمه یه جه بییک. بورادا مشروطه انقلابی نین یالنیز اساس حادثه لرینی سیرالاماقلا کیفایتلنک: ۱۹۰۵-جی ایلین دئکابریندا باش ناظر عین الدوله نین بیر قروپ تهران تاجیرینی حبس ائتدیرمه سی ایله بازار تعطیل ائتدی؛ بو حادثه اهالی نین مختلف طبقه لرینی اعتراضینا نه دن اولدو و بو اعتراض لار بیر ایل مدتی نده مختلف فورمالاردا داوام ائتدی؛ اعتراضچی لارین اساس طلب لری آنایاسا (مشروطه) اعلان ائدیلمه سی، مجلسین چاغیریلما سی، عین الدوله نین استعفا یا گؤندریلمه سی، محکمه لرین («عدالت خانا» نین) یارادیلما سی، خاریجی موشاویرلرین اولکهدن قوولما سی، حبس اولونان لارین آزاد ائدیلمه سی و س. ایلی؛ مشروطه نین اعلان ائدیلمه سی، مجلس (مجلس شورای ملی) نماینده لرینی خالق طرفیندن سئچیلمه سی حاقیندا شاهین فرمان لاریندان و سئچکی نظام نامه سی نین امضالانماسیندان سونرا تهراندا سئچکی لر باشلادی؛ ۱۹۰۶-جی ایلین اوکتیابریندا ایشه باشلایان مجلس دئکابردا اساس قانونون ۵۱ ماده لیک بیرینجی بؤلومونو ایشله ییب حاضیرلادی و خسته مظفردالدین شاه اولوموندن بیر نئچه گون اؤنجه اونو ایمضالادی؛ یئنی شاه محمدعلی، اساس قانونا علاوه لری (متّم قانون اساسی، ۱۰۶ ماده) امضالاماغا مجبور اولسا دا

مجلسی توپا توتوب، روس قازاق دستهسی نین یاردیمی ایله مطلق حاکمیتینی برپا ائتمه یه جهد گؤستردي؛ ۱۹۰۸-۱۹۰۹-جو ایل لر تبریز عصیانسی محمدعلی شاهین حاکمیتی نین دئوریلمه سی، یئرینه آزیاشلی سلطان احمد شاهین گتیریلمه سی ایله نتیجه لندی؛ ۱۹۱۱-جی ایله روس و اینگیلیس لرین حربی موداخیله سیندن سونرا عکس-انقلابی چئوریلش اولدو، مجلس بوراخیلدی.^{۱۲۳۶}

تهران دا باش وئرمیش حادثه لر ایلك گوندن آذربایجان دا، اؤزلیکله تبریزده دقتله ایزله نیلدی. مرکزده کی انقلابی قوه لرله ایش بیرلیگی قورولدو، اونون تشبوت لرینه دستک وئریلدی. ۱۹۰۶-جی ایلین آوقوستوندا مشروطه نین اعلان ائدیلمه سی، حاکمیتین کونستیتوسیا وئریلمه سینی پوزماق جهدی و شاهین مجلسه سئچکی لر حاقیندا نظامنامه نی ایضالاماقدان امتناع ائتمه سی خبری تبریزه چاتدیقدایئرلی ناراضی قوه لر درحال جدی حرکات باشلادیلار. حرکاتین ایلك مرحله سینده آپاریجی مؤوقعیه مالیک اولان ایسلامیه انجومنی نین تشبوتو ایله تبریزده تعطیل اعلان ائدیله دی. انجومنین بیر قروپ عضوو اعتراض علامتی اولاراق بریتانیانین تبریزده کی کونسول خاناسیندا بسته اوتوردولار.^{۱۲۳۷} بازارین داوام ائدن تعطیلی و باشقا پروتست فورمالاری تهران دا حرکاتی گوجلندیردی. سئنتیابرین سونوندا شاه سارا ییندان تبریزه گؤندریلن تئلقرامدا تئزلیکله سئچکی نظامنامه سی نین تصدیق ائدیله جه یی و تبریزده سئچکی لرین کئچیریله جه یی بیلدیریلدی. آذربایجان والی سی محمدعلی میرزه تئزلیکله سئچیله جک تبریز و آذربایجان نماینده لری نین تهرانا گؤندریله جه یینی بیان ائتمه یه مجبور اولدو.^{۱۲۳۸}

۱۲۳۶ - آیرینتیلی بیلگی اوچون، مثلاً، باخین: احمد کسروی، تاریخ مشروطه ایران، تهران: امیر کبیر، ۱۹۷۸؛

M. C. Иванов, Иранская революция 1905-1911 годов, Москва, 1957; Ervand Abrahamian, Iran Between Two Revolutions, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1982; Cənubi Azərbaycan tarixinin öçerki (1828-1927), s.112-186.

۱۲۳۷ - بسته اوتورماق - ایراندا اعتراضین بیر فورماسی اولوب، توخونولماز سایلان یئرلرده (مسجید، موجهیدین ائوی، تلگرافخانا، خاریجی نماینده لیکلر و س.) اعتراضچی نین موقت سیغینماسی ایدی.

۱۲۳۸ - باخین: احمد کسروی، تاریخ مشروطه ایران، ص. ۵۵۱-۴۶۱.

بو غلبه‌دن روحلانان حرکتچی‌لار پروسس‌لری ایداره ائنده بيله‌جک بیر اورقان یاراتدی‌لار. ایران‌دا ایلک سیاسی انجومه سئچکی لر کئچیریلدی. ۲۰ نفر دن عبارت اولان بو انجومن مختلف آدلار داشیدی: «انجومن ملی تبریز»، «انجومن ملی آذربایجان»، «انجومن ایالتی آذربایجان». بو انجومن سونراکی ایل‌لرده حرکتین سیاسی مرکزینه چئوریلدی، بعضاً ایسه یئرلی حکومت فونکسیاسی داشیدی. انجومنین مختلف آدلاردا («جریده ملی»، «روزنامه ملی»، «انجومن»، «انجومن تبریز») چیخیش بیر مطبوع اورقانی دا واردی. ۱۳۳۹ قزئت، گونش و آسلان شکیلی ایرانی گئربی ایله فارسجا چیخیش دیر. قزئین رنداکتورو اول سید علی اکبر وکیلی، اوندان سونرا ماحمود غنی‌زاده اولموش دور. ۱۳۴۰

تبریزده سئچکی لر باشا چاتدیقدان سونرا ولیعهد محمد علی میرزه دها انجومه احتیاج قالمادیغینی بیلدیره‌رک، اونون بوراخیلما سینی طلب ائتدی. اما انجومن عضولری بو طلبی رد ائده‌رک، تبریز اهالی سی نین میتیقینی تشکیل ائتدیلر. بو میتیقده اونلار آزادلیقدان و اونون تأمیناتچی سی سایدیق‌لاری انجومن دن ال چکمه‌یه جک‌لرینی بیلدیردیلر. ولیعهد گئری چکلمه‌یه مجبور اولدو. تبریز انجومنی بیرینجی مجلسین ایشله‌دیگی دؤورده (۱۹۰۶-۱۹۰۸) اصلینده یئرلی حاکمیت اورقانی فونکسیاسینی داشیبیر، فعال شکیلده شهرین پروبلئم‌لری ایله مشغول اولور، عینی زاماندا جدی سیاسی مرکز رولونو اوینایردی. تبریز انجومنی نین تأثیری و کومه‌یی ایله تئزلیکله ایالتین چئشیدلی یئرلرینده - اورمودا، سالماسدا، ماراغادا، اردبیلده، زنجاندا، خالخالدا، خویدا، ماکیدا، بینابدا، آستارادا ویلایت انجومن‌لری تشکیل ائدیلدی.

تبریز انجومنی مجلسه سئچیلیمیش نماینده‌لر واسطه‌سیله تهران‌داکی سیاسی پروسس‌لره بیرباشا موداخیله ائتمه‌یه باشلادی. ۱۹۰۷-جی ایلین یانواریندا تبریز انجومنی نین (آذربایجان ایالت انجومنی نین) یئددی ماده‌دن

۱۳۳۹ - منصوره رفیعی، انجمن (ارگان انجمن ایالتی آذربایجان)، تهران: تاریخ-ایران، ۱۳۶۲ ه.ق.، ص. ۸۵.

عبارت طلبلری سارایا گؤندریلدی. بو طلبلر آراسیندا اؤلکهده اعلان ائدیلمیش کونستیتوسیایا او یغون ایداره اوصولونون برقرار ائدیلمه سی، اؤلکه میقیاسیندا ایالت و ویلایت انجومن لری نین یارادیلماسی ضرورتی ده واردی. یئنیجه تاختا چیخیمیش محمدعلی شاه حرکت لری ایله بو طلبلره اعتنا ائتمه یه جه یینی، مطلق مونارخیا پرینسیپلریندن واز کئچمه یه جه یینی بیلیدردی. شاهین بو حرکت لرینه اعتراض اولاراق یئنی دن تبریز بازاری و دوکان لاری باغلانندی، کوچه نومایش لری، میتینق لر تشکیل ائدیلدی. تبریز دن شاه سارایینا غضبلی تلئقرام لار آخماغا باشلادی. تبریز اهالی سی کونستیتوسیایا قایدالاری تطبیق ائدیلمه سه آذربایجانلی ایران دان آیراجاغینی بیلیدردی.^{۱۲۴۱} مجلسین آذربایجان نماینده لری بسته اوتوردولار. محمدعلی یئنی دن گئری چکیلمه لی اولدو.

آذربایجان ایالت انجومنی ۱۹۰۸-جی ایلین اورتالارینا دوغرو آرتیق آذربایجاندا یئرلی حاکمیتی تمثیل ائدن اساس اورقانا، اؤلکه میقیاسیندا تأثیرلی سیاسی مرکز لردن بیرینه چئوریلیمیشدی. روسیانین تبریزده کی دیپلوماتیک نماینده سی یازیردی: «آذربایجاندا چوخدان بری دیر کی، بوتون حاکمیت یئرلی انجومنین ایتیاریندادیر. بوتون ایراندا بؤیوک حؤرمته و نفوذ صاحب اولان بو انجومنین تهراندا کی بؤلمه سی نین [آذربایجان انجومنی نظرده توتولور - ن.ن.] مصلحت لرینی مجلس نماینده لری ممنونیتله قبول ائدی لر.»^{۱۲۴۲} آذربایجان ایالت انجومنی نین، عمومیتله آذربایجانین مشروطه انقلابیندا بیرنجی درجه لی رولو خصوصیه عکس-انقلابی چئوریلشدن سونرا داها آیدین گؤرونور.

لازمی حاضیرلیق ایشلری آپاردیقدان سونرا ۱۹۰۸-جی ایلین یونوندا محمدعلی شاه مجلسی و انقلابچی انجومن لری (ایلک سیرادا آذربایجان انجومنینی) توپا توتدوردو، انقلاب رهبرلرینی حبس، یا سورگون ائتدیردی. تهراندا عکس انقلابی چئوریلش بوتون ایراندا یاییلدی، انقلابین ناپیلت لری

۱۲۴۱ - یرواند آبراهامیان، ایران بین دو انقلاب، ص. ۹۱؛ کرم جعفری، قومیتها و قانونی اساسی در ایران، تهران: اندیشه نو، ۱۳۸۶، ص. ۶۳.

1242 -Сборник дипломатических документов, касающихся событий в Персии, выпуск 1, СПб, 1911, с. 264.

هر یئرده لغو ائدیلدی. شاه حاکمیتی تبریزده ده یوروشه باشلادی. ایالت انجومنی نین بیناسی داغیدیلدی، بیر سیرا فعال حبس ائدیلدی، مقاومت گؤسترن لر اؤلدورولدو. تبریزی توتماق اوچون ۴۰ مینلیک نظامی قوشون حیصه‌لری و سیلاحلی دسته‌لر جمع‌شدیریلدی.^{۱۲۴۳} شهر داخیلینده دؤیوش‌لره مطلقیت طرفینه کئچمیش ایسلامیه انجومنی رهبرلیک ائدیردی. شاهچی قوه‌لرین مشروطه‌چی‌لری سیخیشدیردیغی، سونونجولار آراسیندا اومیدسوزلیگین گوجلندیگی، انقلابین مغلوبیتی فیکری نین حاکم کسیدلیگی بیر شرایطده، یولون ۱۸-ده تبریز سوسیال-دموکرات تشکیلاتی نین رهبرلیری ایله انقلابچی دسته‌لرین باشچی‌سی ستارخانین^{۱۲۴۴} بیرگه توپلانتی سیندا ارتجاعیا مقاومت قرار ی وئریلدی. توپلانتی دان درحال سونرا ستارخان آزسایلی دسته‌سی ایله ائولرین دام‌لارینا دیکلمیش تسلیمیت سیموولو اولان آغ بایراق‌لاری چیخاردیب، یئرینه قیرمیزی بایراق‌لار سانجدی. بو سیمولیک حادثه مشروطه انقلابی نین گئدیشینده دؤنوش نقطه‌سی اولدو. آذربایجان ایالت انجومنی ۱۲ نفرلیک عضوله یئنی دن ایشینی برپا ائدی. دؤرد آی داوام ائدن شدتلی دؤیوش‌لر مشروطه‌چی قوه‌لرین غلبه‌سی ایله نتیجه‌لندی، تبریز مطلقیتچی قوه‌لردن تمیزلندی. ایالت انجومنی تبریزده و بیر سیرا ویلایت‌لرده تام نظارتی اله کئچیردی. تبریز عصیانچی‌لاری نین سئنتیابر-اوکتیابر غلبه‌لری تکجه آذربایجان ویلایت‌لرینه دئییل، اؤلکه نین مرکزینه و گیلان، اصفهان، خوراسان کیمی اساس ایالت‌لرینه ده روح‌لاندیرجی تأثیر

۱۲۴۳ - محمد باقر ویجویه، بلوای تبریز، تبریز، ۱۳۲۴، ص. ۱۴۵

۱۲۴۴ - ستارخان (۱۹۱۱-۱۹۸۱) - مشروطه اینقیلابی نین افسانه‌یه چئوریلیمیش قهرمانی قازداغدا خیردا تاجیر عائله‌سینده آنادان اولموشدور. اونون عائله‌سی آزادلیق روحو ایله سئچیلیمیش، بؤیوک قارداشی قوزئیدن کئچن قاچاق فرهادی گیزلتدیگی اوچون اعدام ائدیلمیش، دیگر قارداشی دا قاجار حاکمیتی نین حاقسوز قوربان‌لاریندان بیر ی اولموشدور. ستار دؤولت مأمورلوغونا گیرسه ده بورادا اوزون مدت قالا بیلیمیر. عصیانچی طبیعته مالیک اولان ستار اینقیلاب باشلارکن یاشادیغی تبریزده‌کی امیره‌قیز محله‌سینده سلاحلی دسته تشکیل ائدیر و مشروطه‌چی‌لری مدافعه ائدیر. آذربایجان ایالت انجمنی اینقیلابا خیدمت‌لریندن دولایی اونا «سردار میلی» عنوانی وئریر. آیرینتیلی بیلگی اوچون باخین: اسماعیل امیرخیزی، قیام آذربایجان و ستارخان، تهران، ۱۳۳۱؛ رحیم رئیس‌نیا، عبدالحسین ناهید، دو مبارز جنبش مشروطه: ستارخان، شیخ محمد خیابانی، تهران: آگاه، [ایلسیز]؛ هوشنگ ابرامی، ستارخان سردار ملی، تهران: توس، ۲۵۳۱؛

Məhəmmədrza Afiyət, Sərdar Milli Səttarxan, Bakı, 1968; Görkəmli inqilabçı Səttarxan, Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1972.

ائتدی، مشروطه طرفدارلارینی یئنی دن حرکت گتیردی.

شاه اساس گوجونو انقلابین مرکزی اولان تبریزین توتولماسینا یؤنلتدی. ۱۹۰۹-جو ایلین مارت آییندا محاصره یه آئینمیش تبریز، آرتیق آجلیقلا اوز-اوزه قالمیشدی. آذربایجان ایالت انجومنی ایله شاه سارایی آراسیندا اینگیلیس و روس دیپلوماتلاری نین آراچیلیغی ایله دانیشیق لار باشلادی. انجومن باریشیق اوچون مشروطه نین برپا ائدیلمه سی، مشروطه چی قوه لردن سیلاح لارین آئیناماسی، اونلارین تعقیب ائدیلمه مه سی، دؤولت قوشونلاری نین تبریزدن اوزاقلاشدیریلماسی، آذربایجان والی سی نین خالقین راضیلیغی ایله تعیین ائدیلمه سیندن عبارت بئش شرط ایره لی سوردو. ۱۳۴۵ دانیشیق لاری اوزاتماقلا شاه سارایی واخت قازانماق، تبریز اطرافینا داها آرتیق حربی قوه توپلاماق، تبریزی آجلیقلا بوغماق ایسته ییردی. ۱۹۰۹-جو ایلین آپریلینده مطلقیتچی قوه لر یئنی دن تبریز اوزرینه هوجوما کئچدی لر، شدتلی دؤیوش لرین اولماسینا باخمایارق، اونلار گوجلو مقاومتله قارشیلادیلار و شهری آلا بیلمه دیلر. شاه سارایی حاکمیتینی قوروماق اوچون خاریجی موداخیله دن استفاده ائتمه یه مجبور اولدو. تبریزه ارزاق گتیرمک، خاریجی تبعه لرین حیاتی نی قوروماق بهانه سی ایله روسیا قوشونلاری سرحدی کئچیب، تبریزه دوغرو یؤنلیدی. ایالت انجومنی مقاومت گؤسترمه مک حاقیندا قرار وئردی. بونونلا بئله آذربایجان ویلایت لری نین چوخوندا انجومن لر یئرلی حاکمیت اورقانی کیمی ایشله ییر و ایالت انجومنی نین گؤستریش لرینی یئرینه یئتیریدی.

انقلاب مرکزی تبریزین ایشغالینا باخمایارق، محمدعلی شاه حاکمیتینی ساخلایا بیلمه دی. گیلان و اصفهان دان انقلابچی قوه لرین تهران اوزرینه یوروشوندن سونرا محمدعلی شاهین دئوریلدیگی و ۱۴ یاشلی اوغلو سلطان احمدین (۱۹۲۵-۱۹۰۹) شاه اعلان ائدیلدیگی بیلدیریلدی. ایکینجی چاغیریش ایران مجلسی نین (۱۹۱۱-۱۹۰۹) تصدیق ائدیگی حکومت اؤلکه ده آسایشین برپاسینی اساس مقصدی اعلان ائتدی. بونون اوچون

۱۲۴۵ - احمد کسروی، تاریخ مشروطه ایران، ص. ۸۸۸؛

مشروطه‌چی لرین سیلاhsیزلاشدیریلماسینا باشلان‌دی. ایلك نؤوبه‌ده تبریزده‌کی سیلاحلی دسته‌لری نئیتراللاشدیرماق [خشی ائتمک] گرک‌دی. بو مقصدله مشروطه قهرمان‌لاری ستارخان (سردار میلی) و باغیرخان‌ی (سالار میلی) تبریزدن اوزاقلاشدیرماق اویغون گؤرولدو. داخیلی ایش‌لر ناظری‌نین اون‌لاری تهران‌دا دعوت مکتوب‌لاری ایله یاناشی، باشقا رسمی شخص‌لردن تهدید مکتوب‌لاری‌دا گل‌مه‌یه باش‌لادی. ستارخان تهران‌دا گئتمکدن امتناع ان‌دیردی. آن‌جاق یئنی فیتنه‌کارلیغین باش وئرمه‌سینی و آذربایجان‌دا یئنی‌دن قان تۆکولمه‌سینی اؤن‌له‌مک اوچون ستارخان سون‌دا تهران‌دا گئتمه‌یه قرار وئردی. تبریزده طنطنه‌لی یول‌سالما، تهران‌دا ایسه عینی طنطنه‌ده قارشیلاما مراسیم‌لری‌نین کئچیریلمه‌سینه باخمایارق، تزلیکله حکومتین اساس مقصدی اورتایا چیخ‌دی. ۱۹۱۰-جو ایلین اوقوستون‌دا ستارخانین آرسایلی سیلاحلی دسته‌سی آتابی پارکین‌دا محاصره ان‌دیلهرک، سیلاح‌لاری تحویل وئرمه‌یه چاغیریل‌دی. بوندان امتناع ان‌دیلدیکده ایسه چوخ‌مینلی حکومت قوه‌لری یئرئرم داویدیان‌سین (داشناک پارتیاسی‌نین عضو) کومان‌دانلیغی ایله انقلابین بو سون قالاسی اوزرینه هوجوما کئچدیلر. پارک هر طرفدن توپ آتشینه توتولدو. ستارخانین دسته‌سیندن ۱۸ نفر اؤلدو، ۴۰ نفر ایسه یاران‌دی. ستارخان اؤزوده یاران‌دی. ^{۱۲۴۶} مشروطه قهرمان‌لاری تبریزه قایتماق ایسته‌سه‌لر ده تهران حکومتی بونا ایجازه وئرمه‌دی. باشقا سؤزله، ستارخان و باغیرخان تهران‌دا سورگون حیاتی یاشاماغا مجبور اولدولار. بو حادثه تبریزی و بوتون آذربایجان‌ی هیددتلندیردی. روس قوشون‌لاری‌نین آذربایجان‌دا یئرلشمه‌سی مشروطه‌چی‌لری فعال حرکت‌لردن چکیندیرمه‌سینه باخمایارق، آذربایجان‌دا حرکات داوام ائتمکده ایدی. بورایا تعیین ان‌دیلیمیش ایالت والی‌سی‌نین ترضیق‌لرینه جاواب اولاراق تبریز اهالی‌سی اونون استعفا‌سینی طلب ائت‌دی. مجلس تبریز اهالی‌سی‌نین طلبینی قبول ائتمه‌یه مجبور اولدو. ۱۹۱۱-جی ایلین باش‌لارین‌دا ایالت انجومینه، مرند، خوی، اورمو و باشقا ویلایت انجومن‌لرینه یئنی سئچکی‌لر کئچیریل‌دی. ^{۱۲۴۷}

1246- Сборник дипломатических документов, касающихся событий в Персии, выпуск 5, с. 31-41; BlueBook, Persia, 1911, N 1, s. 77-78, 87-88.
1247- Cənubi Azərbaycan tarixinin öçerki (1828-1927), s. 178-180.

محمدعلی شاهین یئنی دن حاکمیتینی برپا ائتمک جهدی پایتاختدا اولدوغو کیمی آذربایجاندا دا شدتلی مقاومتیه راست گلدی. ۱۹۱۱-جی ایلین آوقوستون سونلاریندا ارتجاعچی قوهلر تبریزه هجوم ائتدیلر. آغیر دؤیوشلردن سونرا تبریزین مدافعهچی لری بو قوهلری گئری اوتورتدولار. آذربایجان ایالت انجومنی یئنی دن دورومو نظارت آلتینا آلدی. روسیانین آمتریکالی موشاویلرلی اؤلکه دن چیخارتماق طلبی و بو طلبین اینگیلتره طرفیندن مدافعه ائدیلمه سی نوبابر آییندا یئنی دن اؤلکه ده سیاسی بحران یاراتدی. تهراندا مجلس بوراخیلدی، یئنی حکومت روسیانین اولتیماتومونو قبول ائتدی. آنجاق تبریز یئنه ده تسلیم اولماق ایسته مه دی. دئکابر آیینین ۲۰-۲۸-ی آراسیندا تبریزده روس قوشونلاری ایله یئرلی موجهیدلر آراسیندا دؤیوشلر اولدو. یئنی روس قوشونلاری نین شهره گتیریلمه سیندن سونرا آذربایجان ایالت انجومنی مقاومتین دایاندریلماسی حاقیندا قرار وئردی. روس قوشونلاری شهری داغیدیب، انقلابچی لاری کوتله وی صورتده حبس ائتدی، مشروطه حرکتی نین اونلارلا فعال ایشتیراكچی سی محو ائدیلدی. بونونلا مشروطه انقلابی آذربایجاندا دا سونا چاتدی.

گوروندویو کیمی، آذربایجان مشروطه انقلابیندا ان فعال شکیلده ایشتیراك ائتدی. تبریزین انقلاب مرکزی رولونو اویناماسی فیکری سونراکی رسمی ایران تاریخچیلیگینده ده یئر آلدی. بو فعاللیغین نهدن لری سیراسیندا تاریخ ادبیاتیندا آذربایجانین همین دؤورده اؤلکه نین باشقا ایالتلرینه نسبتاً اقتصادی-تیجاری باخیمدان داها اینکیشاف ائتمه سی، آذربایجان اهالی سی نین سیاسی جهت دن داها آکتیو اولان قافقازلارلا علاقه لری نین سیخیلیغی، بورادا مین لرله اینسانین حیات مکتبی کئچمه سی گؤستریلیر.^{۱۲۴۸}

بو نهدن لر سیراسینا آذربایجانین سیاسی باخیمدان مشروطه انقلابینی نسبتاً حاضیرلیقلی قارشیلاماسینی دا علاوه ائتمک اولار. هله ۱۹-جو ۱۲۴۸ - روس آراشدیریجیسی ن. بئلووانین حسابلامالارینا گؤره، ۵۰۹۱-جی ایله ایرانین قوزئی-باتی بؤلگه سیندن روسیه یه قازانچ دالینجا («کسبکارلیغا») گئتمیش آدم لارین سای ۰۰۳ مینه یاخین ایدی.

H. K. Белова, Об отходничестве из северо-западного Ирана в конце XIX – начале XX в., Вопросы истории, N 10, 1956, с. 114.

یوزایلین سون‌لاریندا تبریزده یوخاریدا آدی چکیلمیش «ایسلامیه انجومنی» آدلی تشکیلاتین اساسی قویولموشدو. بو تشکیلات اساساً اورتا و آشاغی درجه‌لی روحانی‌لردن عبارت اولوب، دینی مراسیم‌لرده سیاسی مسئله‌لری مذاکره ائدیردی. ۱۹۰۰-جو ایلده تبریزین معارفچی ضیالی‌لاری آذربایجان معارف انجومنینی تشکیل ائتدیلر. بورادا دا چئشیدلی سیاسی مسئله‌لر مذاکره ائدیلدی. آذربایجان‌دا مشروطه انقلابی‌نین گئدیشینده ان فعال شکیلده ایشتیراک ائتمیش تبریز اجتماعیون-عامیون (سوسیال-دموکرات) تشکیلاتی‌نین ایلک کیچیک قروپ‌لاری یوزایلین اول‌لرینده اورتایا چیخماقدا ایدی. ۱۹۰۳-جو ایلده یئنی گؤمروک تعریفه سیستمینه قارشی حرکات آذربایجان‌دا داها قالماقاللی کئچدی. یئنی گؤمروک سازیش‌لری‌نین باغلانماسینا چالیشان باش ناظر امین‌السلطان آتایی نجف روحانی‌لری‌نین دینسیز اعلان ائتمه‌لریندن سونرا تبریزده ورقه‌لر یاییلدی. بازار و دوکان‌لار باغلانندی، اعتراض ائدن کوتله، بوتون خارجیجی گؤمروک موشاویرلری‌نین اولکهدن قووولماسینی طلب ائتدی. روحانی‌لرین طلب‌لری سیراسیندا می‌خانالارین، مئهمان‌خانالارین، ائله‌جه ده یئنی اصولو مکتب‌لرین باغلانماسی دا واردی. ولیعهد محمدعلی‌میرزه یازیلی اولاراق بئلچوکالی گؤمروک موشاویری پریمی شهردن چیخارتدیغینی، می‌خانالارین، مئهمان‌خانالارین و یئنی مکتب‌لرین قاپادیلماسی حاقیندا گؤستریش وئردیگینی بیلدیردی.^{۱۲۴۹} روحانی‌لر ولیعهدین یازیلی وعدینه اعتنا ائتمه‌دن شهرده‌کی می‌خانالاری، مئهمان‌خانالاری و یئنی اصول مکتب‌لری داغیتدیلار. اونلارلا آدامین حبس و سورگون ائدیلمه‌سینه باخمایاراق، بو حادثه جمعیتین سیاسیلمه‌سینه تکان وئردی.

آذربایجانین مشروطه انقلابیندا فعال ایشتیراکی سبب‌لری سیراسیندا ولیعهد (سونرا شاه) محمدعلی‌میرزه‌نین والی‌سی اولدوغو ایالتنه مناسبتی سایلا بیلر. مشروطه انقلابینی بیرباشا موشاهیده ائتمیش و اونون گئدیشینده فعال ایشتیراک ائتمیش ممدامین رسول‌زاده، ولیعهد محمدعلی‌میرزه‌نین آذربایجانلا دایم گرگین مناسبتده اولدوغونا دقت چکیر. او یازی: «مظفردالدین شاه»^{۱۲۴۹} ین وفاتینی متعاقب اوغلو ممدعلی شاه پدری‌نین

خلافینا اولاراق آذربایجانا عداوت بسله دی. و فقط بو عداوتین ثمره سینی ایکتیفاددا [گۆرمکده، ایزله مکده؟] گنجیکمه دی: قانون اساسی یه قارشى عصیان ائدن بو متمرّد [اینادجیل] شاه کندینه قارشى سیلاح بدست مدافعه اولاراق آذربایجانى بولدو. محمدعلی نین ولیعهدلیگی دؤورو ده، رسولزاده یه گؤره، «آذربایجان تاریخی احتکاری نین [مؤحتکیرلیگی نین] ان وحشتناک بیر دؤورونو تشکیل ائيله میشدیر.»^{۱۲۰}

اؤلکه تاریخینده ایلك دفعه اولاراق اساس قانون (کونستیتوسیاینین) قبولو و مطلقیت دن کونستیتوسیالی مونارخیا ایداره اصولونا کئچید، هم ده عنعنه وی عشیرت (طایفا) دؤولتیندن مودئرن دؤولته کئچیدین گؤستریجی سی ایدی. بو، بوتون ایران اهالی سی نین عمومی قازانجی ایدی. آنجاق اهالی نین چوخ-اثنوسلو ترکیبی نین اساس قانوندا عکس اولونماماسی، فارس قومونون دیلینه علیحده ایستاتوسون و ثریلمه سی، شیعه لیگی رسمی دؤولت مذهبی اعلان ائتمک و س. مشروطه انقلابیندان درحال سونرا اؤلکه ده کسکین پروبلئم لر یاراداجاقدی. آذربایجانین، عمومیتله تورک لرین مشروطه انقلابیندا بو قدر فعال ایشتیراک ائتمه سی و وئردیگی مین لرله قوربانین موقاییلینده قازانجی اولدومو، اولدوسا نه ایدی؟

یوخاریدا دا دئییلدیگی کیمی، اؤلکه ده ایلك سیاسی انجومن ۱۹۰۶- جی ایلین سئنتیابریندا تبریزده یاراندى. شهر اهالی سی تاجیر، صنعتکار، آریستوکراتیا، روحانی لر، مولکه دار و تورپاق صاحب لریندن عبارت ۲۰ نفرلیک هیئت سئچدی لر. بو هیئته تبریزین باش موجتهیدی حاجی میرزه حسن، مولکه دارلار نظام الدوله، بصیرالسلطنه، ملک التجار، تاجیر مهدی آغا کوزه کونانی و باشقالاری داخیل اولدولار. انجومنین توپلانتی لاریندا

1250- Mehmed Emin Resulzade, *İran Türkleri*, s.16, 20.

محمد علی میرزه نین معلمی خزر تورک لریندن و یهودی دینینه منسوب شاپشال ادلی بیر روس جاسوسو اولموشدور. او، ولیعهدی مطلقیتچی روحدا تربیه ائتمیشدیر.
(Mehmet Metin Ören, *İran Türkleri Hürriyet Hareketleri*, [yersiz, ilsiz], s. 47.

میللی شاعر میرزه علی اکبر صابیر شعرلینده محمد علی شاهى دايم لاغا قوموش، اونو «ممده لی» آدلاندير ميشدير.

صنعتکارلارین نماینده‌لری ده ایشتیراک ائدیردیلر. انجومنین ایلك صدری حاجی نظام‌الدوله سئچیلدی.^{۱۲۵۱} تبریز انجومنی سونرالار آذربایجان ایالت انجومنی کیمی فعالیت گؤستردی و انقلاب دؤورونده سیاسی پروسئس‌لرین مرکزینده یئر آلدی. ۱۹۰۷-جی ایلین مای-یونوندا بیرینجی مجلس ایالت و ویلایت انجومن‌لری حاقیندا قانون لایحه‌سینی مذاکره ائدیپ، ۱۲۲ ماده‌دن عبارت قانون اولاراق قبول ائتدی. بو قانوندا انجومن‌لرین تشکیلی قایدالاری، اونلارین صلاحیت‌لری، ایالت و ویلایت‌لرین بودجه‌لری، ویلایت انجومن‌لری‌نین تشکیلی حاقیندا بؤلوم‌لر وار ایدی. ایالت انجومن‌لری‌نین صلاحیت‌لری حاقیندا بؤلوم اؤزلیکله دقتی چکیر. ۸۷-جی ماده ایالت انجومن‌لری اوچون کیفایت قدر گئنیش صلاحیت دایره‌سی معین ائدیردی: قانون‌لارین حیاتا کئچیریلمه‌سینه نظارت، ایالت ایش‌لری حاقیندا قرارلارین قبول ائدیلمه‌سی، ایالتین اقتصادیاتی، تهلوکه‌سزلیگی و رفاهینا عاید مناسب‌تین بیلدیلمه‌سی. ایالت انجومن‌لری والی‌لر حاقیندا شیکایت‌لری مذاکره ائدیپ، اونون حرکت‌لرینده قانونا ضد حال‌لار معین ائتدیگی تقدیرده، والی‌یه خبردارلیق ائتمک حاقینا صاحب ایدیلر. بو خبردارلیق تأثیرسز قالدیقا، انجومن‌لر مسئله‌نی اؤلکه‌نین مرکزی دؤولت اورقان‌لاری قارشسییندا قالدیرا بیلردی‌لر (۸۹-جو ماده). ایالت انجومنی‌نین صلاحیت دایره‌سینه وئرگی‌لرین ییغیلماسی و خرچلنمه‌سینه نظارت (۹۱-جی ماده)، لازیم گلدیکده فؤوق‌العاده یئرلی وئرگی‌لر قویماق (۹۴-جو ماده) دا داخل ایدی. بو قانونا گؤره، ایالت و ویلایت بودجه‌لری والی طرفیندن ترتیب ائدیلسه ده، انجومن‌لر بودجه لایحه‌سینه لازیمی دیشیکلیک ائدیگدن سونرا اونو تصدیق ائدیپ، سون تصدیق اوچون مالیه ناظرلیگینه گؤندرمه‌لی ایدی (۱۱۲-جی ماده). والی هر ایلین بیرینجی آییندا انجومه مفصل مالیه حساباتی وئرمله‌لی ایدی (۱۱۳-جو ماده).^{۱۲۵۲} بو قانون ایالت و ویلایت انجومن‌لرینه یئرلی حاکمیت اورقان‌لاری رولونو اویناماق اوچون کیفایت قدر صلاحیت وئریردی و مشروطه انقلابی گئدیشینده اؤزلیکله آذربایجان ایالت انجومنی بو صلاحیت‌لردن یئترینجه

۱۲۵۱- محمد باقر ویجویه، بلوای تبریز، ص. ۷، ۱۰.

۱۲۵۲ - مجموعه قوانین موضوعه و موصوبات ادواری اول و دوم قانون‌گذاری مجلس شورای ملی، تهران، ۱۳۳۱ [۱۹۳۹۱]، ص. ۴۶-۴۸.

استفاده ائدیب، کیچیک آریق‌لارلا ایالتده اساس حاکمیت اورقانی اولدو. ایالت و ویلایت انجومن‌لری او زمانکی ایران دؤولتی نین «ممالک محروسه قاجار» پرنسیپیندن قاینقلانیردی (هرچند کی بو پرنسیپ آنایاسادا عکس اولونامیشدی). او، ایران‌داکی خالق‌لارین مهم و یئگانه دئموکراتیک و میلی نایلیت‌لریندن بیری سایلمالی‌دیر. چوخ‌میللتلی ایران‌دا میللت‌لر‌آراسی پروبلئم‌لرین یومشالدیلماسی، حتی سونرالار حلی ساحه‌سینده حساس رول اویناماق پوتنسیالینا مالیک ایدی. (مشروطه انقلابی نین مغلوبیتیندن سونرا بو دئموکراتیک ایداره‌چیلک اینسیتیتوتو لغو ائدیلدی، او یغون قانون ایسه ایجرا سیز قالدی).

انجومن‌لرین یئرلی ایداره‌چیلک، موختاریت اورقان‌لاری کیمی مهم اؤنمی نین اولماسینا، مرکزین قانونسوزلوغونا و یارارسیز ایداره‌چیلگیگینه قارشلی یؤنلمه‌لرینه باخمی‌آراق، اونلار میلی موختاریت اورقان‌لاری اولایلمه‌دی‌لر. آذربایجان ایالت انجومنی نین و یئرلی ویلایت انجومن‌لری نین یئرلی دیل، یئرلی مدنیت حاقیندا هر هانسی بیر قراری نین اولماسی معلوم دئیل‌دیر. انجومنین اورقانی اولان «انجومن» قزئتلی فارسجا چیخیر، چئشیدلی اورقان‌لارین آدینداکی «میلی» سؤزو «عموم میلی»، عموم-ایران آنلامی داشیبیردی. انقلاب زمانی آذربایجان‌دا فعال ایش آپارمیش «اجتماعیون-عامیون» («موجاهید») پارتیاسی نین^{۱۲۵۳} سندلرینده میلی-ائتیک مسئله ایله باغلی هئچ بیر قئید یوخ ایدی.^{۱۲۵۴} انقلاب زمانی تهران‌دا یارانمیش، تبریزده ده یئرلی شعبه‌سی اولان ایران دئموکرات پارتیاسی ایرانین چوخ‌میللتلی قورولوشونو قبول ائتمیر، هر واسطه ایله اونون خاریجی و داخلی بوتونلوگونو قوروماق ضرورتیندن بحث ائدی‌ردی.^{۱۲۵۵}

۱۲۵۳- «اجتماعیون-عامیون» پارتیسی نین مرکزی قافقازدا ایدی و گئرچک رهبری نریمان نریمانوی سایی‌لیردی.

Ş. Ə. Tağıyeva, Nəriman Nərimanovun 1905-1911-ci illər İran inqilabı ilə əlaqədar fəaliyyəti haqqında, Azərbaycan SSR EA Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, 1973, N 3, s. 39-41.

۱۲۵۴ - بو پارتی نین پروگرام سندلری حاقیندا باخین:

Новая история Ирана. Хрестоматия, Ответ. редакторы М.С.Иванов, В.Н.Зайцев, Москва: Наука, 1988, с.250-264.

۱۲۵۵ - یئنه اورادا، ص. ۲۶۴-۲۶۵.

بو پارتیانین قورولماسیندا یئرلی تورک‌لر مهم رول اوینامیش، اونون گنچرک رهبری سیدحسن تاغی‌زاده ایدی. بو پارتیانین تهران‌داکی «ایران نو» قزئتینی ممدامین رسول‌زاده، تبریزده‌کی شفق قزئتینی ایسه سونرالار پان-ایرانست‌لرین تانیمیش نماینده‌سی اولاجاق میرزه حاجی‌آغا رضازاده (سونرالار رضازاده-شفق) رنداکنه اندیردی. حسین اومیده‌گوره، مشروطه انقلابی دؤورونده آذربایجان‌دا ۵۰-یه یاخین قزئت و درگی چیخدی. بونلاردان ۸-ی تورکجه-فارسجا، بیرری تورکجه، قالانلاری ایسه فارسجا نشر اندیلدی.^{۱۲۵۶} تهران‌دا چاپ اندیلن بیر چوخ قزئین تاسیسی‌سی و رنداکنورو دا تورک‌لردن ایدی. بو مطبوع اورقان‌لارین آراشدیریلما‌سی گؤستریر کی، اونلار بیر قایدا اولاراق عموم-ایران پروبلئم‌لریندن بحث اتمیش، تورک‌لوک مسئله‌لرینی صحیفه‌لرینه چیخارتمامیشلار.^{۱۲۵۷} مشروطه انقلابی عرفه‌سینده ایستانبول‌دان وطنی شبستره گلیمش گنج شاعیر میرزه علی مؤجوزون آنا دیلینده قلمه آلدیغی شعرلرینی تبریز قزئتلری‌نین چاپ ائتمه‌مه‌سی «مؤجوزو مشروطه حرکاتیندان اوزاقلاشیدیریر، داها دؤغروسو اونو بو انقلابین خئیرینه یازماقدان ساخلاییر.»^{۱۲۵۸}

مشروطه انقلابیندان ان کارلی چیخان فارس ائتنوسو اولدو. هر شئی‌دن اول فارس‌لارین اون‌ایل‌لرله اویوشا بیلمه‌دیک‌لری قاجار حاکمیتی ضعیفله‌دی. بونون عکسینه، اؤلکه ایداره‌چیلیگینده اونسوز دا بؤیوک چکی‌سی اولان فارس بوروکراتیاسی‌نین رولو داها دا آرتدی. ۱۹۰۷-جی

۱۲۵۶ - حسین امید، تاریخ فرهنگ آذربایجان، تبریز، ۱۳۳۲، ص. ۴۹.

۱۲۵۷ - مثلا، باخین:

Pərvanə Məmmədli, Cənubi Azərbaycan mətbuat tarixi, Bakı: Elm, 2009, s. 33-62.

اورمودا نشر ائدلمیش فریاد قزئتی‌نین ۷۰۹۱-جی ایلین ۵ مای سایندا «خطابه. تورک جاوان‌لارینا» باشلیق‌لی یازیدا گونئیده‌کی گنچ‌لری بیرلییه چاغیرماسی و قوزئیده‌کی گنچ‌لردن عبرت آماغا دعوت ائتمه‌سی استثناساییللا بیله‌جک حال ساییلمالیدیر.

Н.К.Белова, К вопросу о так называемой социал-демократической партии Ирана, Вопросы истории и литературы стран зарубежного Востока, Москва, 1960, с. 122.

۱۲۵۸ - شبیسترلی میرزه علی مؤجوزون اثرلری، توپلابان محمدتقی زهتابی، بیرینیجی جیلد، شبیستر: [...]، ۹۸۳۱، ص. ۹ (زهتابی‌نین قئیدی)..

ایلین آوقوستوندا تبریزلی عابباس آغانین باش ناظری قتل ائتمه سیندن ممنون اولان فارس شاعیرلریندن فخرالواعظین آدلی بیر سی قاجار حاکمیتینی فارس دؤولتچیلیگینه یاد، حتی دوشمن حادثه ساییر. بیر شعرینده او یازیر: «تورک، ایران اصیللی لره ائیله ییب تهمت، فیرو دین مولکونو، جمشیدین جامینی آلدی.»^{۱۲۵۹} اصلاحاتچی-مودرنیست دایره لرین هیندیستاندا چاپ ائتدیردیگی نفوذلو حبل المتین قزنتی انقلاب زامانی (۱۲ نوایبر ۱۹۰۶) تحصیل ناظرلیگینه عنوانلادیگی رنداکسیا مقاله سینده یازیردی کی، توپلوم اوزونو یالنیز او واخت مودرنلشدیره بیلر کی، او تک میللته چئوریله بیلسین. و توپلوم او زامان تک میللته چئوریلیر کی، او، اورتاق عنعنه، اینانج و اوزللیکلره بیرله شه بیلسین. قزنتین فیکرینه گوره، «بعضی لری نین یانلیش اولاراق ادعا ائتدیگی کیمی، تکجه مونارخا صداقت یتمز.» بو باغلارین اولماماسی توپلومو بۇلر و مودرنلشمه نین قارشسی سینی آلا. مقاله-مراجعت مؤلف لری ایرانین باشینا گلن فاجعه لری بوراداکی تورکلوگون وارلیگی ایله ایضاح ائتمک کیمی قاتی عیرقچی نتیجه یه گلیرلر: «بیزیم ایندیکی بدبختلیکلریمیزین کؤکلری موغول و تاتار یوروش لرینه گئدیپ چیخیر. سئوگیلی آذربایجانیمیزا بیر خاریجی دیل تحمیل ائدیلدی. اهالیمیز فارس و تورک دیللی لره بۇلوندو.» باشقا بیر یئرده حبل المتین حساب ائتیردی کی، «اؤلکده ده چوخ دیلچیلیک قالدیقجا، اونون مستقیلیگینی نه اینکی اساس قانون، حتی رئیسوبلیکا ایداره چیلیگی بئله تأمین ائده بیلمز.»

فارس لارین چوخلوقدا اولدوغو شیعه روحانی لری نین یوخاری طبقه سی ۱۹-جو یوزایل بویو آرتان نفوذلارینی یئنی آنا یاسادا تثبیت ائتدیره بیلدی. بو طبقه انقلابین باش لاریندا فعال شکیلده پروسئس لره قوشولدو، شاه سارایی ایله ناراضی کوتله آراسیندا واسطه چی اولماغا چالیشدی. تهران موجتهدلری سید محمد طباطبایی، سید عبدالله بهبهانی و شیخ فضل الله نوری نفوذلاریندان استفاده ائده رک یئنی آنا یاسادا روحانی لرین یوکسک سوسیال-سیاسی ایستاتوسونون تثبیت ائدیلمه سینه چالیشدی لار. آنا یاسایا علاوه لرین لایحه سینا اولار ناراضیلیقلا قارشیلادی لار.

روحانی‌لرین یوخاری طبقه‌سی آنایاسانی تامامیله شریعت‌ه تابع ائتدیرمه‌یه، بئله‌لیکله اؤلکه‌نین اجتماعی-سیاسی حیاتینا اؤزلری‌نین نظارتینی تأمین ائتمه‌یه چالیشدی‌لار. فئودال آریستوکراتیاسی و شاه سارایی ایله یاخین علاقه‌لری اولان شیخ فضل‌الله بو لایحه‌یه قارشى خصوصی فعالیقلار تبلیغات آپاریردی.^{۱۲۶۰} او، آدی‌چکیلن لایحه‌یه بیر ماده‌نین ده علاوه ائدیلمه‌سینی اصرار ائدیردی. بو ماده‌یه گؤره، روحانی‌لردن عبارت اولان خصوصی بیر کومیسسیا قانون لایحه‌لری‌نین و مجلس قرارلاری‌نین شریعت‌ه اویغون اولوب-اولماسینی معین ائتمه‌لی، بونونلا مجلس هر آدیمینی روحانی‌لرین یوخاری طبقه‌سی‌نین سانکسیاسی ایله اویغونلاشدیرمالی ایدی.^{۱۲۶۱} ۱۹۰۷-جی ایلین اوکتابریندا قبول ائدیلمیش (۱۹۲۵-جی ایلین دئکابری‌ندا قیسماً دیشدیریلیمیش) آنایاسایا علاوه‌لرده ایرانین رسمی دینی ۱۲ ایمام حاقیندا جعفری مذهبی قبول ائدیلدی (۱-جی ماده). علاوه‌لرین ۲-جی ماده‌سینده یازیلدی: «مجلسین قانون‌لاری ایسلامین مقدس قایدالارینا ضد اولمالی‌دیر. بو قانون‌لارین ایسلام اساس‌لارینا اویغون اولماسینی علمالار معین ائدیر.» بونون اوچون ۵ عالی روحانی شخص‌دن عبارت اولان بیر کومیته یارادیلمالی ایدی. بو کومیته‌نین تشکیلی قایدالاری ۲-جی ماده‌ده ایضاح ائدیلمیش‌دیر.^{۱۲۶۲} انجومن‌لر حاقیندا قانون لایحه‌سی ده روحانی‌لرین کسکین مقاومتینه راست گلدی. ۱۹۰۷-جی ایلین مارتیندا مجلسده چیخیشی زامانی موجهت‌هید آغا سید محمد دئیرمیش: «بو انجومن‌لر نه اولان شئی‌دیر؟ اونلار نه‌یه لازیم‌دیر؟ بیر اؤلکه‌ده یوزلرله پارلامنت اولماز. مجلس اولان یئرده بو انجومن‌لر لازیم دئییل. انجومن‌لر اؤلکه‌ده قاریشیق‌لیق و آنلاشمازلیق یارادیر، خئیری ده یوخدور... اونلار حتی روحانی‌لرین ده ایشینه قاریشیرلار...»^{۱۲۶۳}

فارس ائتئوسونون مشروطه‌دن الده ائتدیگی ان بؤیوک قازانج‌لاردان بیری‌سی ده فارس دیلینی بیلگی‌ن مجلسه و انجومن‌لره سئچیلیمک اوچون

۱۲۶۰ - احمد کسروی، تاریخ مشروطه ایران، ایکینجی جیلد، ص. ۴۸.

۱۲۶۱ - یئنه اورادا، ص. ۵۰-۵۱.

۱۲۶۲ - مجموعه قوانین و موضوعه و مصوبات ادوار اول و دوم قانونگذاری مجلس شوورای ملی، ص.

واجیب شرط اولماسی ایدی. بو شرط مجلسه سئچکی لر حاقیندا قانوندا (۴-جو ماده)، ائلهجه ده ایالت و ویلایت انجومن لری حاقیندا قانوندا (۹-جو ماده) تثبیت ائدیلدی. ۱۲۶۴ انقلاب دؤورونده اهالی سی نین اکثریتی نین فارس لاردان عبارت اولدوغو تهرانا ایالت لره نسبتاً حدیندن آرتیق یئرین وئرلمه سینی ده بو خالقین اوستون ایستاتوسونون تثبیتی سایماق اولار. تهران دان سئچیله جک ۶۰ مجلس عضوو بیرنجی مجلسین عضولری نین (جمعی ۲۰۰-ه قدر) اؤنملی بؤلومونه برابر ایدی. حال بوکی تهران اهالی سیندن ۶-۷ دفعه چوخ اولان آذربایجان ایالتی نین اهالی سینه جمعی ۱۲ یئر آیریلیدی. ایکینجی مجلسه سئچکی لر حاقیندا قانوندا دیشیکلیک اولدو. آرتیق آذربایجان ایالتینه ان چوخ - ۲۱ یئر وئرلیر، تهرانا آیریلان یئرلین سایبی ایسه کسکین شکیلده آزالدیلب، ۶۰-دان ۱۵-ه ائندیریلدی. ۱۲۶۵

بئله لیکله، آذربایجان تورکونون مشروطه انقلابیندا ایشتیراکی مؤوضوعونو یئکونلاشدیرارکن بو انقلابی اونلار اوچون ایتیریلیمیش فرصت لر کیمی دیرلندیرمک مجبوریتینده ییک. ممدامین رسولزاده ۱۹۱۱-جی ایلده یازیردی: «تورک انقلابچی لاری، تورک مبعوث لاری، تورک انجومن لری دئدیگیمیزده بونلارین محض تورکلوک نامینه حرکت ائتدیکلری دوشونولمه سین. ایران تورک مشروطیت پرورلری تورکلوک لرینی دوشونمه دیلر؛ بوتون فداکارلیغی آنجاق ایرانلیلق و وطن مشترک نامینه اجرا ائتمیشلر دیر.» ۱۲۶۶ چوخ سونرالار تبریزی علی آذربایجانین و تورکلرین مشروطه انقلابیندا ایشتیراکی سیمولیک شکیلده، آنجاق دقیق قیمت وئره جکدی: «مشروطیتده بیز یورغا گئتدیک، اونلار میندیلر...» ۱۲۶۷

۱۹۲۰-جی ایلین تبریز عصیانلی: نه یه خاطر؟ مقصد

۱۲۶۴- مجموعه قوانین و موضوعه و مصوبات ادوار اول و دوم قانونگذاری مجلس شورای
مئلی، ص. ۴۳، ۴۶.
۱۲۶۵ - یئنه اورادا، ص. ۳۶، ۴۱.

1266- Mehmed Emin Resulzade, İran Türkleri, s. 30.

۱۲۶۷ - تبریزی علی، ادبیات و میللت، ص. ۵۴.

میللی می، «عموم - میللی می» ؟

یوخاریدا دئییلدیگی کیمی، آذربایجان ۱۹۰۹-جو ایلین آپرئیلیندن روسیا قوشون‌لاری طرفیندن ایشغال ائدیلیمیشدی. ۱۹۱۱-جی ایلین سونوندا ماراغا فئودالی صمدخان شجاع‌الدوله ایالتین والی‌سی تعیین ائدیلدی. او، مشروطه‌چی قوه‌لره امانسیز دیوان توتور، یئرلی ارتجاعنی گوجلندیردی. او، ایالتده رئرئسسیو رژیم قورموشدو. روسیانین اصراری ایله بو وظیفه‌یه گتیریلیمیش و روسیا نماینده‌لری‌نین گؤستریشی ایله حرکت ائدن بو شخص مرکزی تهران حاکمیتینی سایمیر، حتی خاریجی آغالاری‌نین یاردیمی ایله ایالتین اراضی‌سینی گیلان و زنجان حسابینا گنیشلندیرمه‌یه چالیشیردی.^{۱۲۶۸} تبریزده‌کی روسیا باش کونسوللوغو، اورمو و اردبیل‌ده‌کی ویتسی-کونسوللوق‌لار ایالتین داخلی ایش‌لرینه قاریشیر، روس تبعه‌لری‌نین حاق‌لارینی قوروماق بهانه‌سی ایله بورانی اقتصادی جهت‌دن روسیایا باغلاماغا چالیشیردی. بوندان استفاده ائدن قافقازلی ایش‌آدام‌لاری ایالتین اقتصادی حیاتی‌نی اله‌آلماغا چالیشیردی. او بیرری یاندان، یئرلی وارلی طبقه‌نین روسیا تبعه‌لیگینه کئچمه‌سی عادی حال‌آلمیشدی.^{۱۲۶۹} ۱۹۰۹-جو ایلین مارتیندان ۱۹۱۰-جو ایلین مارتینادک اولان دؤورده آذربایجان ایالتینه داخل اولموش امتعه‌نین ۹۰٪-ی روسیادان گتیریلیمیش، بورادان ایخراج ائدیلیمیش مالین ۹۳٪-ی ده روسیایا آپاریلیمیشدی.^{۱۲۷۰} روسیانین تبریزه تعیین ائدیلیمیش یئنی باش کونسولو، والی شجاع‌الدوله حاقیندا مرکزہ معلومات وئریردی: «اوج آیلیق عملی تجروبه‌م گؤستریر کی، شجاع‌الدوله کیمی اطاعتکار بیر والی تاپماق چتین‌دیر. یاخشی‌سی بودور کی، قوی او اؤز

۱۲۶۸ - آیرینتیلی بیلگی اوچون باخین: احمد کسروی، تاریخ هیجده ساله آذربایجان، تهران، ۴۵۹۱، ص. ۴۲۳-۶۳۳.
۱۲۶۹ - باخین:

[...] Миллер, Русское землевладение в Азербайджане, Известия Мирнистерства Иностранних Дел, 1913, книга III, С-Петербург, 1913, с.147-168.

1270- [...] Миллер, Торговля и промышленность Азербайджана, Известия Министерства Иностранних Дел, книга IV, С-Петербург, 1912, с. 92.

وظیفه‌سینده قالسین.»^{۱۲۷۱}

تبریزده فارسجا نشر اولونان فیکیر و توفیق قزئت‌لری شجاع‌الدوله‌نی و روسیانی تعریفله‌مکله مشغول ایدی. اوچونجو مجلسه سئچکی لر زامانی (۱۹۱۴-جو ایلین دئکابری) توفیق قزئت‌نی نین صحیفه‌لرینده مشروطه‌نی گؤزدن سالان، حتی اونو لغو ائتمه‌یه چاغیران مقاله‌لر چاپ ائدیلمه‌دی. قزئت یازیردی کی، اگر مرکزی حکومت آذربایجان‌دا سئچکی لرین کئچیریلمه‌سینده اصرار ائتسه، اوندان آذربایجان ایران‌دان آیریلماق مجبوریتینده قالاجاق.^{۱۲۷۲} مرکزی حکومت دن و ایرانین باشقا یئرلریندن تجرید ائدلمیش آذربایجان‌داکی فئودال سئپاراتچیلیغی تکجه یئرلی مترقی قوه‌لری دئییل، هم ده اولکده ائففئکتیو مرکزی حاکمیت ایسته‌ین قوه‌لری قورخودوردو. بو دوروم آناپاسانین طلبی اولان ایالت و ویلايت‌لرده یئرلی حاکمیت‌لر، باشقا سؤزله، یئرلی موختاریت پرنسیپینی ده گؤزدن سالماقدا ایدی.

بیرینجی دونیا ساواشی‌نین باشلانماسی ایله تهران‌داکی «مشروطه‌چی حاکمیت» (قاجار سارایی‌نین اولکهنین ایداره‌سینده کی رولو جزئی ایدی) داها آجینا جاقلی دوروما دوشدو. تهران حکومتی‌نین ساواشدا بیطرف قالدیغینی اعلان ائتمه‌سینه باخمایارق، ایران اراضی‌سی دؤیوشن طرف‌لرین حربی عملیات‌لار میدانینا چئوریلدی، ایرانین خارجیجی گوج‌لردن (روسیا و بریتانیا) آسلیلیغی داها دا آرتدی. ایرانین نفوذ دایره‌لرینه بؤلونمه‌سی حاقیندا ۱۹۰۷-جی ایل روسیا-بریتانیا موقایله‌سینه ۱۹۱۵-جی ایلده یئنی دن باخیلدی، «بیطرف زونا» بریتانیانین نفوذ دایره‌سینه داخیل ائدیلمدی. او بیر یاندان، آلمانیا دا ایران‌دا نفوذ صاحبی اولماغا چالیشیر، تهران‌داکی سیاسی قوه‌لرین بیر حیصه‌سینی (ایلک نؤوبه‌ده، ایران دئموکرات پارتیاسینی) اؤز طرفینه چکمه‌یه چالیشیردی. تئز-تئز دیشین مرکزی حکومت‌لر اولکده ثابتلیک یارادا بیلمیردی. تاریخ ادبیاتیندا آیریتتی‌لاری ایله عکس اولونموش بو حاکمیت بحرانی مؤوضوعسونا بند اولمادان اولکده و آذربایجان‌دا

1271- Международные отношения в эпоху империализма. Документы из архивов царского и временного правительства, 1878-1917, сер. III, N 18, Москва, 1933, с. 18.

۱۲۷۲ - احمد کسروی، تاریخ هیجده ساله آذربایجان، ص. ۵۷۷.

ایدئولوژی-سیاسی فیکیر مسئله لری اوزرینده دورماق آراشدیرمامیز اوچون داها فایدالی اولاییلر.

موسستقیل و واحد ایران دؤولتی نین وارلیغی مسئلهسی بیرینجی دونیا ساواشی دؤورونده گوندمده ایدی. اجتماعی فیکری دوشوندورن اساس مسئله بو بحران دان چیخیش یولونون تاپیلماسی ایدی. اؤلکه نین گله جک طالعی ایله باغلی چئشیدلی ایدئوالار ایره لی سورولوردو. ۲۰-جی یوزایلین باش لاریندان گلشمکده اولان پان-ایرانیزم - ایرانین بوتولوگونو، اونون خارجی دؤولت لرین تضییق لریندن آزاد اولماسینی و مودئرنلشمه سینی نظرده توتان ایدئولوژی-سیاسی جریانین طرفدارلاری فعالیت لرینی گئنیشلندیرمکده ایدییلر.

مشروطه انقلابی نین مغلوبیتیندن سونرا اؤلکه خاريجینده کی مطبوعات «ایران میلیتی» آدلاندیردیغی توپلومو «واحد ایران ائتتیک بیرلیگی» نه چئویرمک اوچون کونکرئت ایدئوالار ایره لی سورمه یه، غیر فارس لار مسئله سینده داها آقرئسیو [تهاجمی] مؤوقع توتماغا باشلادی. اولارین، ایلك نؤوبه ده تورک لرین فارسلاشدیریلماسی ایدئوئاسی داها چیلپاقلیغی ایله طلب ائدیلدی. حادثه نین دراماتیکیلیگی و دوشوندوروجو طرفی اوندا دیر کی، بو مطبوعات اورقان لاری نین چوخونون تأسیسی چی سی و اساس یازارلاری آذربایجان کؤکنلی نفوذلو شخص لر ایدییلر. سید حسن تاغی زاده کاوه قزئتینی بئرلینده تأسیس ائتمیش (۱۹۱۶)، بو قزئت ۱۹۲۴-جو ایله دک فارس شووینیزمی و عیرقچیلیگی فیکیر لرینی یامیش دیر. حسین کاظیم زاده ایران شهرین تأسیس ائتدیگی باشقا بیر اورقان - ایران شهر درگی سی ده عینی ایدئوالاری یایماقدا ایدی. ماحمود افشار یزدی نین آز سونرا تأسیس ائتدیگی آینده درگی سی ده پان ایرانیزمین اته-قانا دولماسیندا مهم رول اوینادی. ماحمود افشارا گؤره، وطنداش لار اؤزلرینی ایلك اؤنجه ایرانلی دئییل، تورک، عرب، کورد، بختیاری، یا تورکمن سايسا، اوندا ایران دؤولتی داغیلار. اونا گؤره ده «آزلیق لارین دیل لرینی، بؤلگه چیلیک حسن لرینی، طایفا باغ لارینی لغو ائتمه لی، فارس دیلی و ایران تاریخینی ایالت لره گؤتورمه لی بیک»^{۱۲۳۳}

ائله بو دؤورده عاریف قزوینی آدلی تاینمیش شاعیر دئییردی: «تورکون دیلینی دارتیب بونونون آردیندان چیخارتماق لازیم دیر؛ بو دیلین آیاغینی اؤلکه دن کسمک و فارس دیلی ایله دؤردنالا آرازی کئچمک مصلحت دیر؛ ائی سحر نسیمی، قالخ و تبریزی لره دئی کی، زردوشتون آنا یوردو چینگیزین یئری دئییل.»^{۱۲۷۴}

اؤلکه داخیلینده کی، اؤزلیکلکه خاریجینده کی ایران مخالفتی ایلک دفعه اولاراق حاکم مونارخیا ایله «ایران دؤولتی» آنالیز لارینی آییردی، حتی اونلاری بیر-بیرینه قارشى قویدو. اونلار قاجارلاری «میللت» ه یاد اولان، خاریجی دؤولت لری مارق آگنتی کیمی تقدیم ائتمه یه باشلادیلار. مخالف قروپ لارین «دؤولت» آنالیزسی داها آرتیق درجه ده قدیم ایرانین اهمنی [هخامنشی]، پاریفا [اشکانی] و ساسانی دؤولت لری ایله اؤزدشلاشدیریلدی. یوزایل لر اؤنجه مؤوجود اولموش بو دؤولت لر آری عیرقی نین غرور منبعی کیمی ایدئاللاشدیریلدی.

دیگر طرف دن، مخالفتین تبلیغاتیندا قاجارلارلا تورکلوک عینی لشدیریلدی، اونا اولان نیفرت اؤلکه اهالی سی نین خئیلی حیصه سینى تشکیل ائدن تورک لره قارشى یؤنل دیلدی. اؤلکه نین چوخ میللتلی ترکیبی گئریلیک علامتی حساب ائدیلدی. ایرانین آیاغا دورماسی و اینکیشافی اوچون مودرنیست دایره لره غربی آروپانین هوموژئن (تک میللتلی) توپلوم لاری مودئل گؤتورولدو. چئشیدلی طایفالاردان، دیل لردن، کولتور لردن عبارت اولان ایران ایمپریاسی مخالفتین تبلیغاتیندا واحد مرکزی حاکمیت ه مالیک، بیردیلی، بیرکولتورلو، بیرمیللتلی اونیتار [واحد] دؤولته چئوریلمه لی ایدی. بو مقصد ه چاتماق اوچون ایکی یول تکلیف ائدی لیردی: ایداره چیلیگی ن مرکز لشدیریلمه سی و آزلیق لارین فارسلاشدیریلماسی.^{۱۲۷۵}

ایرانین فیکیر حیاتیندا پان-ایرانیزمین میدان سولادیغی بو دؤورده اونو

۱۲۷۴ - ایرانشهر، ۱۸ اکتبر ۱۹۲۳، ص. ۹۵-۱۰۳.

1275- Ervand Abrahamian, Communism and Communalism in Iran: The Tudah and the Firqah-i Dimokrat, International Journal of Middle East Studies, vol 1, July 1970, no 4, p.293.

نئیتراللاشدیرا بیلجه‌ک، یا دا اونون غیر فارس‌لارا قارشسی آفرئسسویولگینی آزالداجاق ایدئیا جریانی‌نین یارانماسی حاقیندا الیمیزده کیفایت قدر فاکت یوخدور. آنجاق تورک‌لرین ایران‌دا دورومو حاقیندا خاریجده اورتایا چیخیمیش آیری-آیری یازی‌لار، ائله‌جه ده آذربایجان‌دا باش وئرمیش سیاسی پروسس‌لر بوراداکی آیری-آیری آیدین قروپ‌لاریندا تورکچولوک (میللتچیلیک) فیکرلری‌نین ده یارانماسینا نه‌دن اولدو.

احمد آغاوغلو (آغایئو) ۱۹۱۱-جی ایلده «تورک یوردو» درگی‌سینده چاپ ائتدیردیگی «تورک عالمی» عمومی باشلیق‌لی سبلسیله مقاله‌لرینده ایران‌داکی تورک‌لر حاقیندا دا معلومات وئریر. آغاوغلو یئرلی تورک‌لرین میلی شعور باخیمیندان گئریده قالدیغینی بیلدیریر و یازیر: «تورک قدر تئمئسسوله (آسسیمیلاسیون)، شرایط موحیطیه‌یه تبعیت ائتمه‌یه میال بیر قوم یوخدور. تورک موحیطی‌نین اسیری‌دیر؛ او قدر کی کندینی، کندی شرف قومیه‌سینی، حیثیت تاریخیه‌سینی، ادبیات، لسان و حتی عنعنات ملیه‌سینی بئله اونوتو وئرمه‌یه حاضریدیر؛ شو حقیقتی بوتون تاریخیمیز بوتون صفحاتی ایله اثبات ائدیور: تورک‌لر ایران مدنیتی‌نین عامل و صانعی اولدوقلاری حالدا عادات قومیه و لسان میلی‌لرینی اونوداراق بوتون قلب‌لری ایله فارس عادات و لسانینا قاپیلدی‌لار.»^{۱۳۶}

مهمدامین رسول‌زاده‌نین ۱۹۱۲-جی ایلین باش‌لاریندا ایستانبولدا چاپ ائتدیردیگی «ایران تورک‌لری» سبلسیله مقاله‌لری ایران‌داکی تورک‌لرین دورومو حاقیندا ایلك عمومیلشدیریجی آراشدیرمادیر.^{۱۳۷} ایلك ایکی مقاله ایرانین، اؤزلیکله گونئی آذربایجانین جوغرافی، ائتئو-دئموقرافیک تسنیفاتینا حصر ائدیلب. سونرا مهمدامین بی ایرانین دؤولت حیاتیندا ایکی اساس ائتئوسون - تورک‌لر و فارس‌لارین رولو مؤوضوعسونا کئچیر. یازیر کی، سون بئش یوزایلده ایران دؤولتچیلیگی ایکی عامله - تورک‌لرین

1276- Ahmed Agayef, Türk alemi-1, Türk yurdu, sayı 1, yıl 1, 30 Kasım 1911, s. 16-17.

1277- Mehmed Emin Resulzade, İran Türkleri (Türk Yurdu ve Sebilür-reşad'daki Yazıları), İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1993, 142 s.

«قوتلی بازولارینا، جنگاورلیک سجیه لرینه» و «فارس مدنیتی نین معنویاتینا» اساسلانمیش دیر. فارس لار یالنیز معنویات ساحه سینده قالمامیش، مولکی ایداره چیلیک ایش لرینده نفوذلارینی قورویوب ساخلامیشلار. بیر قایدا اولاراق دؤولتده ایکینجی شخص – صدراعظم وظیفه سینده فارس لاردان تعیین ائدلمیش دیر. قاجارلار دؤورونده یالنیز ایکسی سی – محمد شاهین زامانیندا حاجی میرزه آغاسی و مظفرالدین شاه دؤورونده عین الدوله فارس لاردان دئییلدی، تورکدولر.^{۱۲۷۸}

حرابی-سیاسی جهت دن مغلوب اولموش فارس عنصر، ایران حؤکمدارلاری نین یوزایل لرله تورک اولماسینی قبول ائتمه یه مجبور اولموش، اونلاری میلی ماراقلارینا اوغون سایمیشلار. رسولزاده یازیر: «فارس لار، تورک حؤکمدارلاری کندی میللیت لرینه معارض [قارشی] بولمادیقلاریندان اونلاری میلی ایران پادشاهلاری کیمی تقدیس ائتمیشلر [مقدس سایمیش لار].»^{۱۲۷۹} اول عرب لره، سونرا تورک لره حرابی-سیاسی جهت دن مغلوب اولموش فارس لار، مختلف فورمالاردا مقاومت گؤسترمه یه باشلادیلار. فارس مقاومت حرکاتی سلجوقلار دؤورونده اساساً سیاسی تئورورا (ایسماعیلی لر حرکاتی) ال آتدی. بو جهد ده ائففئکت وئرمه دیکده – موغوللارین الموتو داغیتماسیندان سونرا – فارس عنصر، کولتورو ایله وارلیغینی قوروماغا قرار وئردی، ائتنیک انرژى داها چوخ کولتورون یایلماسی و اینکیشافینا یؤنلیدی. شعوبیه حرکاتی بونون ان مشهور اؤرنه یی دیر. سونرالار باتیلی آراشدیریجی لار بونو مؤوجود شرطلرده ان ائففئکتلی داورانیش طرزى حساب ائدیلهر.^{۱۲۸۰}

۱۲۷۸ - یئنه اورادا، ص. ۱۸.

۱۲۷۹ - یئنه اورادا، ص. ۷۱. بئله بیر حال - یاد سولاله لری اؤزونونکو سایماق و اونا اطاعت ائتمک بیر یانا، سجده ائتمک - یالنیز فارس لارا عایید دئییلدی. معلومدور کی، چینی ایشغال ائتمیش، سونرا اوزون عصرلر اونون عالی حاکیمی اولموش تورک سولاله لری چین تاریخینده بو گون ده تقدیر ائدیلهن، اؤزونونکو ساییلان سولاله لر اولموشدور.

۱۲۸۰ - تانینمیش ایران شوناس عالیم ریچارد ن. فرای ایرانلی لارین کولتوردن اساس موباریزه واسیطه سی کیمی ایستیفاده ائتدیکلری حاقیندا یازیردی کی، اونلار «سلجوقلاری کولتورلریله فتح ائدیلهر.»

اوزامانکی ایرانین ایکینجی ائتتیک ائلئمنتی - تورک‌لرین ایستاتوسو حاقیندا رسول‌زاده‌نین فیکری ده چوخ ماراقلی دیر: «ایران‌دا تورک‌لر، نه روسیادا اولدوغو کیمی محکوم و نه ده تورکیه‌ده اولدوغو کیمی حاکم بیر میللت دئییلدیرلر. ایران تورک‌لری، اصیل ایرانلی اولان فارس‌لارلا حقوق‌دا مساوی وطنداش حالینده بولونویورلار: عینی حاق‌لاری، عینی ایمتیازلاری حائز دیرلر؛ اوْگئیلیک چکمز لر.»^{۱۲۸۱} ائله بوراداجا مؤلف، قاجار حاکمیتی‌نین «تورک عیرقیندن گلمه‌لرینه» باخمایاراق، میلی-ائتتیک پروسئس‌لردن کناردا قالمالارینی بیلدیره‌رک، یازیر: «فقط ایران حؤکومدارلاری‌نین تورک اولماسی تورک‌لره خصوصی بیر ایمتیاز بخش ائتمه‌دیگی کیمی، فارس میللتی‌نین تضییقینه ده سبب اولمامیش دیر.»^{۱۲۸۲} عکسینه، «بو صورتله بئش یوز سنه‌دن بری شاهلیق تاختیندا تورک خانلی او تورویورسا دا گرک بو خان‌لار، گرکسه تورک اهالی ایرانلیلاشمیش، یعنی فارس‌لار طرفیندن تمسیل [آسسیمیله] اولونموش لار.»^{۱۲۸۳}

رسول‌زاده بو آسسیمیله پروسئسینده ایکی عاملین - شیعه‌لیک و فارس دیلی‌نین - مهم رولونون اولدوغونو گؤستریر. «شیعیلیک ایران تورک‌لرینی او قدر فارسلاشدیرمیشدیر کی، شیمدی اونلار کندی‌لرینی تورکلاشمیش فارس، یعنی اصلاً ایرانلی تلقی ائدرلر.» البته، بو سونونجو فیکیر - فارسلاشماق - تورک ائلیت طبقه‌سینه («خواص») عاید دیر، چونکی آز سونرا اونون قئید ائتدیگی کیمی، «ایران‌دا بیر کلمه فارسی بیلمه‌ین کوللیتلی تورک‌لر واردیر.» تورک ائلیتی‌نین فارسلاشماسی حادثه‌سینده فارس دیلی‌نین مهم رولونا دقتی چکن رسول‌زاده، گؤستریر: «حؤکومدارلارین تورک‌لویونه رغماً مملکتین لیسان رسمی‌سی فارسی قالمیش و مراسیم و تشریفاتدا هپ فارسی عنعناتی محافظه اولونموشدور.»^{۱۲۸۴} تحصیل تامامیله فارسجا اولدوغوندا ساوادلی کسیم تورکجه چتینلیکله یازیب-اوخویا بیلیر. رسول‌زاده گؤستریر: «خلاصه عربجه ناسیل بیر لیسان دینی ایسه فارسجا

1281- Mehmed Emin Resulzade, İran Türkleri (Türk Yurdu ve Sebilür-reşaddaki Yazıları), s.17.

۱۲۸۲ - یئنه اورادا.

۱۲۸۳ - یئنه اورادا، ص. ۱۷-۱۸.

۱۲۸۴ - یئنه اورادا، ص. ۱۷.

دا او درجه بیر صلاحیت و نفوذو حائز لیسانِ تحریردیر [یازی دیلی دیر]. تورکجه دانیشیلیر، تورکجه نطق ائدیلمیر، تورکجه وعظلر سؤیلهنیر. فقط یازییا گلینجه هپ فارسی کسلیر.^{۱۲۸۵} بئله بیر غیر مناسب شرایطده یئرلی تورک ادبیاتی اؤزونه یول تاپمالی، اینکیشاف ائتمه‌لی ایدی. مقاله‌لرین بشینجی سینده تورک ادبیاتی اؤنجول نماینده‌لری نین اثرلریندن گتیریلن نومونه‌لر اساسیندا تحلیل ائدیلمیر. مقاله‌نین سونراکی حیصّه‌سینده تورکجه مطبوعاتین ایجمالی وئرلیر، صحبت و فریاد قزئت‌لری شرح ائدیلمیر.

«ایران تورک‌لری» یازی سئریالی‌نین مهمّ حیصّه‌سی تورک‌لرین مشروطه انقلابیندا (۱۹۱۱-۱۹۰۵) ایشتیراکی‌نا حصر ائدیلمی. رسول‌زاده بیلدیریر کی، فرانسایا انقلابیندا مارسل، عثمانلی انقلابیندا سئلانیک نه ایدی سه، مشروطه انقلابیندا دا تبریز اودور. مؤلف، گؤرکملی تورک آیدین‌لاری‌نین (شیخ جمال‌الدین، محمد طاهیر، عبدالرحیم طالب‌زاده، زین‌العابدین ماراغایی) انقلابین فیکیر باخیمیندان حاضیرلانماسیندا رولونو، اونلارین سیاسی حادثه‌لرده فعال ایشتیراکی‌نین سبب‌لرینی گئنیش تحلیل ائدیر، انقلابین آذربایجان‌دا گئدیشی‌نین قیسا خلاصه‌سینی وئریر. تورک‌لرین بو انقلابدا ان فعال ایشتیراکی‌نا باخمی‌اراق، اوندان فارس‌لرین داها فایدالی چیخمالاری‌دا رسول‌زاده‌نین دقتینی چکن مسئله‌لردن دیر. حتی بو اثرین ان قیمتلی مزیت‌لریندن بیری دیر.^{۱۲۸۶} «ایران تورک‌لری» سلسیله‌سی‌نین سونونجو مقاله‌سی قاشقای‌لارا حصر ائدیلمی. بورادا رسول‌زاده قاشقای‌لار حاقیندا قیمتلی ائتوقرافیک معلومات‌لار وئریر.

عثمانلی اوردوسونون ساواش ایل‌لرینده ایکی دفعه (۱۹۱۴-جو ایلین دئکابری - ۱۹۱۵-جی ایلین یانواری، ۱۹۱۸-جی ایلین آپریلی - نوایبری) آذربایجانا گیرمه‌سی و خالق آراسیندا تبلیغات ایش‌لری‌نین تشکیلی بورادا تورکلوک فیکری‌نین یارانماسینا تأثیر سیز قالمادی. عثمانلی‌لارا قارشو دؤیوشمک اوچون یئرلی اهالی دن ییغلمیش «ایزاقی»، «سیلی»، «امریه» و باشقا آلا‌ی‌لار اونلارا قارشو ووروشماقدان امتناع ائتدیلر. تورکلوک دوشمنی

۱۲۸۵ - یئنه اورادا، ص. ۳۱.

۱۲۸۶ - یئنه اورادا، ص. ۳۰.

احمد کسروی‌نین اعتراف ائتدیگی کیمی، عثمانلی قوشون‌لاری‌نین تبریزه داخیل اولماسینی یئرلی اهالی بؤیوک سئوینجه قارشیلادی. ^{۱۲۸۷} انور پاشانین سود قارداشی نورو پاشانین کوماندانلیغیندا عثمانلی اوردوسونون ایکینجی دفعه آذربایجان‌دا اولماسی میلی دوشونجه‌لی یئرلی اینسان‌لاری جانلانیدردی. عثمانلی کوماندانلیغی اورمولو تورپاق صاحبی، ضیالی بیر شخص اولان جمشید اردشیر افشار مجدالسلطنه‌نی ایالتین والی‌سی تعیین ائدی. بورادا «اتحاد اسلام» تشکیلاتی‌نین یئرلی بؤلمه‌سی قورولدو (صدری یوسف ضیا)، بیر سیرا تانینمیش دین خادیم‌لری بو بؤلمه ایله امکداشلیق ائدیله. ^{۱۲۸۸} عثمانلی اوردوسو تبریزده تورکجه آذربایجان قزتی‌نین چاپینی تشکیل ائدی. قزتین باشینا گنج معلم، شاعیر میرزه تقی رفعت گتیریلدی. توپلومدا آذربایجان اهالی‌سی‌نین تورکلوقو، ایران-توران و س. مؤوضوع‌لار مذاکره اولونماغا باشلادی. ^{۱۲۸۹} عثمانلی اوردوسونون یاردیمی ایله اورمودا تحصیلین تورکجه اولدوغو بیر مکتب آچیلدی. اورمونون تانینمیش موجتهیدی فضل‌الله بو مکتبه مودیر تعیین ائدیله، «قیسا مدت عرضینده مکتبین صیقلری اوشاق‌لار و شهرین جاوان‌لاری ایله آغزیناجان دولدو.» ^{۱۲۹۰} فارس دیلی بورادا خاریجی دیل کیمی تدریس اولونوردو. معلم‌لر شهرین ساوادلی آدم‌لاری و عثمانلی اوردوسونون گنج ضابط‌لری ایدیله.

یئرلی اهالی‌نین احوال-روحیه‌سینه تأثیر ائدن دیگر عامل‌لر سیراسیندا ساواش زامانی و اوندان سونرا آذربایجان‌دا یاشانان حادثه‌لر، ایلك نؤوبه‌ده ۱۹۱۸-جی ایلین فئورال-آپرئل آی‌لاریندا تورکلرین قیرغین‌لاری اولدو. بو قیرغین‌لارین اساس سببکاری اورمو اطرافینداکی خریستیان

۱۲۸۷ - احمد کسروی، تاریخ هیجده ساله آذربایجان، ص. ۶۰۴ .

Sovet dövrünün şübhəsiz çox faydalı, ancaq ziddiyyətli məhsulu olan Cənubi Azərbaycan tarixinin öçerki (1828-1927) [Bakı:Elm, 1985]adlı araşdırmada Osmanlı ordusunun Azərbaycanda davranışı tamamilə təhrif edilmiş, Bakıdaki “mütərəqqi”

۱۲۸۸ - احمد کسروی، تاریخ هیجده ساله آذربایجان، ص. ۷۹۶.

۱۲۸۹ - شرح حال و اقدامات شیخ محمد خیابانی، برلین: ایرانشهر، ۱۳۰۴، س.

۱۲۹۰ - علی دهقان، سرزمین زردشت. اوضاع طبیعی، سیاسی، اقتصادی، فرهنگی، اجتماعی و تاریخی رضاییه، تهران، ۱۹۶۱، ص. ۳۵۱-۴۵۱.

اهالیینی تحریک و تشکیل ائدن روسیا، فرانس، اینگیلتره و آتش-ین یئرلی دیپلوماتیک نماینده لیکلری ایدیلر. آنتانتا [متفقین] نماینده لری، اوزللیکلہ روسیا آگنتلری ساواش زامانی عثمانلی داخلینده کی اثرمنی لری و آسور (نئستوریان، نستوری، جیلو) اهالیینی سیلاخلاندیریپ، جبهه آرخاسیندا عثمانلی اوردوسونا قارشى تخریباتلارا یؤنلندیلر. عثمانلی قوشونلاری بو تخریباتلارین قارشى سینى آلیب، اونلارین سیلاخلی دسته لرینی داغیتدیقدان سونرا یوزمین لرله قاچقین سرحدی کئچیب، خوی، اورمو و سلماس اطرافینا یئرلشدیلر. تکجه قاچقین آسورلارین سایى ۲۰۰ مین نفردن چوخ ایدی. تبریزده کی روس باش کونسولو بازیل نیکیتین راپورتوندا یازیردی کی، «بو وحشی داغلی لاری [آسورلاری] دینج و اکینجی موسلمان اهالی نین قونشولوغوندا توتماق مومکون دئییل دیر.»^{۱۲۹۱} یالیز اورمو اطرافیندا اولان ۱۰-۱۵ مین آسورون احتیاجینی روس نماینده لیگی بیر-تهر اؤدمه یه نیل اولدو. چیل-چیلپاق، آج، غضبلی آسور کوتله سی یئرلی اهالیینی غارت ائتمکله، موسلمان کندلرینی ضبط ائتمکله مشغول ایدی. او بیرى یاندان، بو بؤلگه ده کی ۸۰ مینلیک روس قوشونلاری قتل-غارت ایشینده آسورلاردان گئریده قالمیردی. نیکیتین یازیر کی، روس عسگرلری «یاخشى یئییب، یاشخی استراحت ائدیردیلر؛ اونلارین ایشى گونده اوچ اؤینه بو شهرین [اورمونون] بازارلارینی غارت ائتمکدن، غارت ائتدیکلرینی، حربی پالتارلارینی، ساواش واسطه لرینی، حتی توفنگلرینی و گوللرینی ساتماقدان عبارت ایدی.»^{۱۲۹۲} روس کونسولو داها سونرا بیلدیریر کی، «اورمییه ده خریستیان قوشونونون یارادیلما سی قرارى وئریلدى.» بو قوشونون شخصی هئیتی آسورلار و اثرمنی لردن عبارت اولمالی، اونلارا روس، اثرمنی، فرانسیز، اینگیلیس ضابطلری تعلیم وئرمه لی ایدیلر. راپورتدا بیلدیریلیر کی، اثرمنی -آسور بیرلشمیش قوشونونون ۱۹۱۸-جی ایلین فئورالین ۹-دا اورمو شهرینه هوجومو و اوچ گونلوک دؤیوش لیر «خریستیانلارین خئیرینه سونوجلاندى، بو ساواشین داوامی چوخ تأثیرلی اولدو، چونکی نئستوریانلارداکی کیمی ائتنیک وحشیلیک غالب دوروموندا حد-حدود بیلیمیر.»^{۱۲۹۳}

۱۲۹۱ - سروان احمد کابانپور، تاریخ عمومی آذربایجان، تهران: آسیا، ۱۳۴۶، ص. ۲۴۱.

۱۲۹۲ - یئنه اورادا، ص. ۲۴۲.

۱۲۹۳ - یئنه اورادا، ص. ۲۴۵.

سونراکی گئدیشاتی «آذربایجانین عمومی تاریخی»نین یازاری سروان (کاپیتان) کاویانپور تصویر ائدیر. کاویانپور یازیر کی، وطنه قاییدان روس عسگرلری نین بوتون سیلاحی خریستیان‌لارین الینه کئچدی. اونلار اورمو و اطرافیندا موسقیل دؤولت یاراتماق ادعاسیندا ایدیلر. آسورلارین دینی رهبری مارشیمونون کوماندانلیغیندا آز مدتده ۳۰ مینلیک اوردو قورماق دوشونولوردو. حالبوکی موسلمان‌لارین ایختیاریندا جمعی ۴۰۰ اودلو سیلاح وار ایدی. ۱۲۹۴ تکجه اورمو شهزینده ۱۰ مین یئرلی اهلینی قیردیقدان سونرا اثرمنی-آسور قوه‌لری سالماس، دیلمان و خویو دا اله کئچیرمه‌یه چالیشدیلار. قارشسییندا توتارلی سیلاحلی گوج گورمه‌دیگیندن بو شهرلرین و اطراف کندلرین اهالی‌سی مین‌لرله قوربان وئردی. کاویانپورا گوره، اکثریتی موسلمان‌لاردان اولماقلا بو دویوش‌لرده ۱۳۰ مین آدام اولدورولدو. ۱۲۹۵ یئرلی موسلمان اهالی‌نین طلب‌لرینه جاواب اولاراق عثمانلی قوشونو یئنی‌دن جبهه خطینی کئچیب، کوتله‌وی قتل‌لری دایانیدردی. یئنه کاویانپورون وئردیگی معلوماتا گوره، ساکتلیگی برپا ائندن سونرا آذربایجان‌دان چکیلن عثمانلی اوردوسونون کوماندانلیغی اورمو اهالی‌سینی توپلاییب، اثرمنی‌لر و آسورلاردان ساواش غنیمتی اولاراق آلدیق‌لاری سیلاح‌لاری اهالی‌نین آلماسینی، عثمانلی‌لارین گنتمه‌سیندن سونرا اوزونو مدافعه ائتمه‌سینی تکلیف ائتدی. شهر آغ‌ساققال‌لاریندان بیرری چیخیب، ایران دؤولتی نین ساواشدا بیطرف قالدیغینی، اودور کی، سیلاح‌لماغا احتیاج‌لاری اولمادیغینی بیلدیردی. ۱۲۹۶ بو جور اساسسیز «پاسیفیست» مؤوقع آز سونرا اورمو اهالی‌سی و اطرافی نین یئنی‌دن باشی‌نین بلایا گیرمه‌سینه نه‌دن اولدو.

اورمو اطراف‌لاریندا کورد شککاک طایفاسی اونسوز دا خئیلی واختدی بلایا چئوریلیمیشدی. اثرمنی و آسورلارین سیلاحلی دسته‌لری داغیدیلدیقدان سونرا اونلارین یئرینی بو کورد طایفاسی توتدو. مارشیمونو آلداداراق قتل ائدن ایسماعیل آغا سمیتکو (سیمکو) نفوذ دایره‌سینی گنیش‌لندیرمیش، ایالت حکومتی و تهران‌دان گؤندریلن سیلاحلی دسته‌لری مغلوب ائده‌رک،

۱۲۹۴- یئنه اورادا، ص. ۲۴۷.

۱۲۹۵- یئنه اورادا، ص. ۲۶۶.

۱۲۹۶- یئنه اورادا.

ماکی دان سردشته قدرکی اراضیده آغالیق ائدیردی. سمیتکونون «موسستقیل کوردوستانینا» آذربایجان ایالتی نین اورمو گؤلوندن باتی و گونئی تورپاق لاری دا داخل ایدی.^{۱۲۹۷} یئرلی تورک اهالی سی بو دفعه سمیتکونون ظلمونه معروض قالمیشدی. (۱۹۲۵-جی ایله دک بو اراضی لر سمیتکونون نظارتینده قالدی.)

آذربایجان دا ائلیت طبقه نین سیاسی داورانشینا تاثیر ائدن، یا ائده بیله جک باشقا بیر حادثه ایسه قافقازلاردا باش وئرمکده ایدی. فئورال انقلابیندان سونرا اسکی روسیا ایمپراتورلوغونون چؤکمه سی گئدیشینده قافقازلاردا مرکز دن قاچما مئیل لری سرعتله آرتیر، میلی قوه لر بو بؤلگه نین موسستقیلشمه سی اوچون فعالیت گؤستیردی لر. ۱۹۱۸-جی ایلی ن آپریلین ۲۲-ده گونئی قافقاز روسیادان آیریلدیغینی اعلان ائتدی، گونئی قافقاز فئدراسیاسی نین پوزولماسیندان سونرا قوزئی آذربایجان مای آی نین ۲۸-ده اوزونون دؤولت موسستقیلگی نی اعلان ائتدی، آذربایجان دئموکراتیک رئیسوبلیکاسیندا گئنیش میلی مدنی قوروجولوق ایش لری باشلادی (بو باره ده اؤنجه کی بؤلوم لرده دانیشیلیب).

سیاسی سورجین گئدیشی گؤستردی کی، بو حادثه لر گونئی آذربایجان دا سیاسی ائلیتین داورانشینا تاثیر ائتمه دی، یا دا آز تاثیر ائتدی.^{۱۲۹۸} بو دؤورده مؤوجود اولموش ایرشاد، اتحاد و ترقی اسلام، ایرانیان مترقی، دئموکراتهای مترقی، نصرت، احرار، سوسیال-دئموکرات عدالت پارتیاسی، اکثریون، بیچیزان، ایستقلال ایران و فرقه اسلامی کیمی کیچیک سیاسی پارتیالار و اؤلکه میقیاسلی پارتیالارین یئرلی شعبه لری آذربایجان دا سیاسی فعالیتله مشغول ایدی. بو پارتیالارین پروگرام لاریندا اؤلکه ده میلی مسئله نین وارلیغی اؤز عکسینی تاپمامیشدی. یالنیز ایرشاد پارتیاسی نین

۱۲۹۷ - باخین:

Ольга Жигалина, Национальное движение курдов в Иране, Москва: Наука, 1988, с.50-58.

۱۲۹۸ - میلی شاعیر صابیر، مشهور شعرلری نین بیرینده یازدیغی «دیندی ریر عصر بیزی، دینمه بیریز، آچیلان توپلارا دیکسینمه بیریز» فیکرینی هم ده، بلکه ده داها چوخ گونئی آذربایجان سیاسی ائلیتینه عایید ائدیردی.

پروقرامیندا زاقافقازیانیین دوغوسو ایله گونئی آذربایجانا اؤز مقدراتینی تعیین ائتمه حاقی نین وئريلمه‌سی ضرورتی، ایرانیان مترقی ایسه ایران‌دا غیر فارس‌لارین ابتدایی مکتبلرده آنا دیلینده تحصیل آلماسینا طرفدار اولدوغونو بیلدیریردی.^{۱۲۹۹} ۱۹۲۰-جی ایلین یون آییندا انزلی‌ده ایلك قورولتایینی کئچیرمیش ایران کومونیست پارتیاسی بو اؤلکه‌ده ۱۵ میلیت و دینی قروپون اولدوغونو، ایران‌داکی میللت‌لرین فئدراتیو اساس‌لاردا اتفاقی نین یارادیلما‌سی ضرورتینی بیلدیریردی.^{۱۳۰۰} قورولتای نماینده‌لری نین اکثریتی نین تورک‌لردن عبارت اولماسینا باخمی‌اراق، بو پارتیانیین بوتون سندلری فارسجا ایدی. ویدادی موستافایئوین فیکرینه گؤره، بو، «همین دؤورده آذربایجان‌دا دئموکراتیک حرکاتین سئپاراتچیلیق و پان-تورکیزم‌ده گوناھلان‌دیریلما‌ماسی ضرورتی» ایله ایضاح ائدیله بیلر.^{۱۳۰۱} باکی‌دا نشر ائدیلن صدای ایران و آذربایجان قرئت‌لری پان-ایرانیست ایدئالارین تبلیغاتچی‌سی ایدیلر. سونونجو قرئتین تام آدی «آذربایجان - جزو لاینفک ایران است» («آذربایجان - ایرانین آیریلما‌ز حیصه‌سی‌دیر») ایدی و قرئت‌سی سید جعفر جوادزاده - پیشه‌وری چیخاریردی.

دؤورون ان اؤنملی پارتیاسی ایران دئموکرات پارتیاسی (ای‌دپ) ایدی. دئیلدیگی کیمی، اونون دا پروقرامیندا میلی مسئله حاقیندا هئچ نه یوخ ایدی، پروقرامین «سیاسی قورولوش» بؤلمه‌سینده ایالت و ویلایت انجومن‌لری باره‌سینده بئله دانیشلیمیردی.^{۱۳۰۲} ای‌دپ-نین سیاسی فعالیتی دینج، تکامول یولو ایله مبارزه پرینسپینه اساسلانیردی. بو پرینسپ داخیلینده دانیشیق‌لار، خواهیش‌لر، طلب‌لر یولو ایله مرکزی حکومت‌ه تأثیر ائتمک، بئرلی والی و ایداره رئیس‌لری نین استعفا‌سینی طلب ائتمک اساس

1299- Əvəz Həbibov, *Cənubi Azərbaycanca azadlıq hərəkatı*, Bakı, 1968, s. 64-115;

1300- T.A.İbrahimov, *İran Kommunist Partiyasının yaranması*, Bakı, 1963, s.....

1301- Vədadi Muştafayev, *Cənubi Azərbaycan. Milli şüur (XX əsrin birinci yarısı)*, s. 75.

۱۳۰۲ - باخین:

Новая история Ирана. Хрестоматия, с. 264-265; Şövkət Tağıyeva, 1920-ci il Təbriz üsyanı, Bakı: Elm, 1990, s. 40.

مبارزه فورماسی ایدی. بو پارتیانین یئرلی، آذربایجان ایالت کومیتہ‌سی چوخ ساییلی عضولرین اولماسی و آکتیولیگی ایله فرقله‌نیردی (۱۹۱۰-جو ایلده یارانمیشدی). ایالت کومیتہ‌سی نین تبریزدن باشقا اردبیل، قزوین، زنجان، اورمو و باشقا شهرلرده یئرلی شعبه‌لری وار ایدی. تبریزده ایالت کومیتہ‌سی فارسجا تجددود (یئنی‌لشمه) آدلی قزئت چیخاردیردی. ۱۹۱۷-جی ایلین آوقوستوندا ای‌دپ ایالت کومیتہ‌سی نین کونفرانسی کئچیریلدی. بو کونفرانسدان جاری سیاسی دوروملا باغلی مهم قرارلار وئریلدی. محض بو کونفرانسدان سونرا بیر سیرا سندلرده آذربایجان دئموکرات پارتیاسی (آدپ)، فیرقه دئموکرات آذربایجان) آدی گؤرونردو و فاکتیک اولاراق او، مستقیل فعالیت گؤسترمه‌یه باشلادی. حالبوکی بو کونفرانسدان و اوندان سونراکی ییغینجاق لاردا ای‌دپ-یه مناسبت خصوصی اولاراق مذاکره اندیلمه‌میش، آیریجا پارتیا پروقرامی قبول اندیلمه‌میش‌دیر. کونفرانس آدپ مرکزی کومیتہ‌سینی نین ترکیبینی معین ائتدی، اونون صدری شیخ محمد خیابانی سئچیلدی. ۱۳۰۳

ای‌دپ ایالت کومیتہ‌سی فئورال انقلابیندان سونرا بوراداکی روس اوردوسو عسگرلری نین یاراتدیقلاری سووئت‌لرله امکداشلیغا باشلادی، بعضی یئرلرده اؤز نماینده‌لرینی عضو کیمی بو سووئت‌لره گؤندریدی. ۱۹۱۸-جی ایلین باش لاریندا سووئت حکومتی ایران اراضیسیندن روس قوشون لارینی چیخارتدیججا اونون ارزاق احتیاط لارینی و آرتیق سیلاح لاری

۱۳۰۳ - شیخ محمد خیابانی هیجری ۷۹۲۱-جی ایلده (۰۸/۹۷۸۱) خامنه قصبه‌سینده تاجیر عائله‌سینده آنادان اولموش، ایلک تحصیلینی بورادا آلدیقدان سونرا روسیه‌نین پترووسک شهرینه گله‌رک، آتاسی ایله تیجارته مشغول اولموش‌دور. بیر مدت بورادا قالدیقدان سونرا تبریزه قایتمیش، بورادا دونیوی و دینی علم‌لری اؤیرنمیش‌دیر. مشروطه اینقیلابیندا فعال ایشتیراک ائتمیش، تبریزده‌کی ایکی مسجدده واعیظلیک ائتمیش، ایالت انجومنی نین عضو کیمی خیابان محله‌سینده مدافعه ایش لربنه باشچیلیق ائتمیش‌دیر. ایکینجی مجلسه سئچیلیمیش شیخ محمد خیابانی ایران دموکرات پارتی‌سینه داخیل اولموش، اونون تکامل یولو ایله اینکیشاف پروقرامینی قبول ائتمیش‌دیر. آیرینتیلی بیلگی اوچون، مثلا، باخین: علی آذری، قیام شیخ محمد خیابانی در تبریز، تهران، ۹۲۳۱؛

Şövkət Tağıyeva, 1920-ci il Təbriz üsyanı;

شرح حال و اقدامات شیخ محمد خیابانی، برلین: ایران‌شهر، ۱۳۰۴.

دانشیق اساسیندا آدپ-نین نماینده‌لرینه تحویل وئیردی.^{۱۳۰۴} آدپ بو ایل‌لرده سووئت‌لره بیرگه سیاسی آکسیاللاردا تشکیل ائدیردی. آوقوست کونفرانسی «پارتیانین روسیاداکی انقلابا مناسبتی حاقیندا» آدلی قطعنامه قبول ائتمیش، بولشئویکلری نظره آلاراق «بیز مرانامه‌سینده اؤز اولکه‌سی‌نین و باشقا اولکه‌لرین خالق‌لاری‌نین آزادلیغینی قئید ائدن پارتیا ایله دوست اولمالی‌بیق» وظیفه‌سینی قویموشدو.^{۱۳۰۵} آدپ-نین رهبری خیابانی ده اؤز چیخیش‌لاریندا بولشئویکلره رغبتینی گیزلتمیر، اونلارلا سیخ ایش بیرلیگینه چاغیریردی.

آدپ روس قوشون‌لاریندان فرقلی اولاراق ۹-جو عثمانلی اوردوسو ایله نورمال مناسبت قورا بیلمه‌دی. جمعیتین بؤیوک حیصه‌سی عثمانلی اوردوسونو ائرمی-آسور و کورد هوجوم‌لاریندان و قتل-غارت‌لریندن قورتاران قوه حساب ائدیردیسه، باشقا بیر حیصه‌سی، بو سیرادان آدپ رهبرلیگی اونو ایشغالچی قوه ساییردی. اودور کی، آدپ عضولرینی تعقیب ائدن عثمانلی اوردوسو آوقوستون ۱۳-ده پارتیانین رهبرلیگینی (خیابانی، نوبری و بادامچینی) حبس ائدیب، اورمویا آپاردی، نوایبر آییندا ایسه آذربایجان اراضی‌سینی ترک ائدرکن اونلاری بیر نئچه هفته قارسدا ساخلادیقدان سونرا آزاد ائتدی. بعضی معلومات‌لارا گؤره، اونلارین حبسی ایران حکومتی‌نین، اؤزللیکله ولیعهد محمد حسن میرزه‌نین خواهیسی ایله باش وئرمیشدی.^{۱۳۰۶}

عثمانلی اوردوسو آذربایجانلی بوشالداندان سونرا بورانی اینگیلیس قوشون‌لاری ضبط ائتدی. دونیا ساواشی‌نین بیتمه‌سینه باخمایاراق بریتانیا

1304- Şövkət Tağıyeva, 1920-ci il Təbriz üsyanı, s. 52.

1305- Cənubi Azərbaycan tarixinin öçerki (1828-1927, s.205.

1306- Touraj Atabaki, Azerbaijan. Ethnicity and Autonomy in Twentieth-Century Iran, London and New York: British Academic Press, p.47-48.

احمد کسروی خیابانی و سلاحداشلارینین عثمانلی اوردوسونون کوماندانلیغی ایله موناسبت‌لرینین گرگینلیگینه سبب اولاراق عثمانلی اوردوسونون خیابانی‌نین اؤزباشینالیق‌لارینا سون قویماسی و اونون ارمنی‌لره ایش‌بیرلیگینده اولماسینی گؤستریر. احمد کسروی، قیام شیخ محمد خیابانی، مقدمه محمد علی همایون کاتوزیان، تهران: نشر مرکز، ۸۹۹۱، ص. ۹۱۱.

ایران دان چکیلمک ایسته میر، عکسینه، عثمانلی نین و روسیانین بورادان گئتمه سیندن استفاده ائده رک، ایران دا داها آرتیق درجه ده مؤحکملنمک نیتینده ایدی. ۱۹۱۹-جو ایلین آقوست آییندا وثوق الدوله حکومتی ایله امضالانمیش موقایله ایرانسی سیاسی و اقتصادی جهت دن بریتانیادان تام آسیلی وضعیتیه سالیردی.

بو موقایله نی ایران جمعیتی حیددتله قارشیلادی. اؤلکه میقیاسیندا موقایله نین لغو ائدیلمه سینی طلب ائدن چیخیش لار باش وئردی. ان جدی حرکات گیلان، خوراسان و آذربایجان دا گئدیردی. اؤلکه نی بوروموش حرکاتین اساس طلبی بریتانیا-ایران موقایله سی نین لغوی ایدی.

مشروطه حرکاتیندا اولدوغو کیمی بو دفعه ده آذربایجان حرکاتین مرکزینه چئوریلدی. اؤلکه نین باش ناظری وثوق الدوله آذربایجانسی ایران دؤولت اورقانیزمینده «قارا یارا» آدلاندیریر، بورادا دوروم دوزلمه یینجه ایران دا «راحتلیق» یارانمایا غینی دئییردی.^{۱۳۰۷} آذربایجان رئیسولیکاسی نین ایران دا ایلك سفیری عادل خان زیادخان ۱۹۲۰-جی ایلین مارت آی نین باش لاریندا گونئی آذربایجان داکسی سیاسی دوروم حاقیندا یازیردی: «ایران آذربایجانیندا ایران دان آیریلماق و آذربایجان رئیسولیکاسینا بیرلشمک ایستیقامتینده هله ضعیف ده اولسا، تبلیغات گئدیر. آذربایجان رئیسولیکاسی یاخین گله جکده ایران دا باش وئره جک حادثه لره حاضیر اولمالی دیر.»^{۱۳۰۸} آپرئل آی نین ۱۱-ده ایسه سفیر ایران داکسی دورومو بئله خارا کتئریزه ائدیر: «ایران سورونور، کوتله وی روشوتخورلوق و وظیفه لره تعیینات زامانی آچیق آلوتر؛ نتیجه ده خالقین اینصاف سیز جاسینا سویولماسی؛ محکمه و عدالت دئییلن بیر شئی یوخدور؛ کئچمیش عظمت دن اثر-علامت قالما ییب؛ یئنی مدنیت و آبادلیق گؤرونمور؛ هر یاندا یوخسوللوق و ناتمیزلیک... فارس لارین بیزیم رئیسولیکایا مناسبتی او قدر ده یاخشی دئییل، عکسینه، ایران آذربایجانسی تورکلری نین مناسبتی قارداش جاسینا، دوست جاسینا دیر.

1307- Touraj Atabaki, Azerbaijan. Ethnicity and Autonomy in Twentieth-Century Iran, s. 63.

1308- Nəşib Nəşibli, Azərbaycan Demokratik Respublikasının xarici siyasəti, Bakı: Qanun, 2011, s. 214.

ایران آذربایجانسی موختاریته، مستقیلیگه و فارسیستاندان آیریلماغا جان آتیر.» سفیر عادیل خان زیادخانین آپرئیلین ۱۲-ده خاریجی ایش‌لر ناظرینه یازدیغی مکتوب تبریزده باش وئرن حادثه‌لره اونون ماراغینسی گؤستیردی: «ایران آذربایجانلی لاری آچیق دئییرلر کی، آذربایجان آذربایجانلی لار اوچون دور و نه واختا قدر تهران‌دان گؤندریلن فارس حاکم‌لرینی دولاندیراجاغیق. اونلارین یئگانه مقصدی بدبخت آذربایجان خالق‌نین شیره‌سینی سورماقدان، غارت اولونموش خالق پول‌لاری ایله تهران‌دا ساری لار تیکیب، باغ‌لار سالماقدان عبارت دیر.»^{۱۳۰۹}

آذربایجان رئیس‌ولیک‌سی سفیری‌نین سونونجو مکتوبو گؤندریدیگی تاریخده تبریز آرتیق آدپ-نین نظارتینده ایدی. آذربایجان‌دا ساکیتلیک یاراتماق اوچون وثوق‌الدوله بوریا قدارلیغی ایله فرقله‌نن شاهزاده عین‌الدوله‌نی والی، امین‌الملکو ایسه والی معاوینی تعیین ائتمیش، تبریزه چوخلو پولیس قوه‌لری گؤندریمیشدی. مارت آییندا داوام ائدن رئپرئسسیالار، ائله‌جه ده آپرئیلین باش‌لاریندا یئرلی دئموکرات‌لارین حبس ائدیلمه‌سی، آدپ رهبرلیگینی یومشاق مبارزه اصول‌لاریندان (خواهیش، طلب، اعتراض میتینگی، یئرلی مأمورون استعفا‌سی طلبی و س.) ال چکیب، داها رادیکال آدیملار آتماغا تحریک ائتدی. تبریزده کی مختلف سیلاحلی دسته‌لر بیطرف قالدیق‌لاری، حتی بعضی دسته‌لرین باشچی‌لاری آدپ طرفینه کنج‌دیک‌لری اوچون بورادا یکی‌گون ایچینده دؤولت ایداره‌لرینی اله کنجیرمک چتین اولمادی. موقتی حاکمیت اورقانی کیمی تشکیل اولونموش اجتماعی ایداره هئیتی‌نین (ای‌ای‌ه) صدری شیخ محمد خیابانی آپرئیلین ۷-ده تبریز اهالی‌سی قارشی‌سینداکی چیخیشیندا بیلدیردی کی، «بو‌گون بیز وثوق‌الدوله و اینگیلیس تالانچی سازیشینی باغلامیش حکومت علی‌هینه عصیان ائتمیشیک و ... آذربایجانین آدینی آزادستانا دیشهرک بو‌گوندن بو‌ادی رسمی آد کیمی اعلان ائدیریک.»^{۱۳۱۰} آپرئل آیی‌نین ۹-دا ای‌ای‌ه-نین فارس و فرانسیز دیل‌لرینده یازیلیمیش بیاناتیندا عصیانین مقصدی آذربایجان ایل‌تینده آسایش یاراتماق، حکومت نماینده‌لری‌نین آنایاسایا

۱۳۰۹ - یئنه اورادا، ص. ۲۱۵.

۱۳۱۰ - علی آذری، قیام شیخ محمد خیابانی در تبریز، تهران، ۱۳۴۹، ص. ۳۶۷.

ضد سیاستینه سون قویماق و آناياسانی سؤزدن ایشه کئچیرمک کیمی فورموله ائدیلدی. ۱۳۱۱ حاکمیتی اله آلاندا سونراکی بئش آی عرضینده ای ای-نین فعالیتی، آذربایجاندا دوروم حاقیندا علی آذری، احمد کسروی، میخیل ایوانوو، شووکت تاغییئوا و باشقالاری نین آیریتیلی آراشدیرمالاری اولدوغوندا عصیانین کاراکتری اوزرینده دورماغا چالیشاق.

یوخاریداکی آلینتی لاردان دا گؤروندویو کیمی، عصیانین اساس مقصدی ۱۹۱۹-جو ایل بریتانیا-ایران سازیشی نین، اولکده اینگیلیس آغالغی نین لغوی ایدی.

آدپ رهبرلیگی نین ایالتین آدینی «آزادیستان» دیشدیرمه سی یالنیز تبلیغات مقصدی داشیمامیشدیر. بو مسئلهیه آیدینلیق گتیرمک تبریز عصیانین کاراکترینی آیدینلاشدیرماغا یاردیم ائدر. خیابانی و سیلاحداش لاری عینی واختدا، ۱۹۲۰-جی ایلین آپریلین ۷-ده، آرازین قوزئینده «آذربایجان» آدلی دؤولتین (آذربایجان دئموکراتیک رئسپوبلیکاسی نین، آدر-ین) وارلیغینی یترینجه دیرلندیره بیلمه دیلر. ۱۳۱۲ آدپ رهبرلیگی بو میلی و موسقیل دؤولتله علاقه قورماغا جهد ائتمه دی. بوندا بولشئویزمه رغبت و سووئت روسیاسی نین وعدلرینه اینام مهم رول اوینامیش اولاییلر. اونلار آدر-ین دئنیکن، دها سونرا سووئت روسیاسی تهلوکه سی قارشسی سیندا سیاسی وارلیغینی قوروماق اوچون اینگیلیس قیوملوغوندا یارارانماق ایستیه ی نین یترینجه فرقینه وارامامیش، بو دؤولتین گونئی اعالی اولماسینی ظن ائتمیشلر. بعضی مؤفلر بو آد دیشمه نی آرازین قوزئینده آذربایجان سووئت سوسیالیست رئسپوبلیکاسی نین یارانماسی ایله ایضاح ائتمه یه چالیشیرلار. مثلاً، ۱۹۶۰-جی ایل لرین تانینمیش سولچو مخالف لیدرلردن بیرری علیرضا نابدی (اوختای) یازمیش دیر: «خیابانی نین دئموکرات لاری بؤیوک اوکتیابر سوسیالیست انقلابینا

۱۳۱۱ - یئنه اورادا، ص. ۳۴۳.

۱۳۱۲ - چوخ سونرالار ۱۲ آذر حرکتی نین لیدرلریندن بیرری سلام الله جاوید یازاجادی: «شیخ محمد خیابانی قیامی نتیجه سینده یارانان آزادیستان دا تنقید اولونوردو کی، نیه آذربایجانا آزادیستان دئدیلمر؟ حالبوکی مرحوم خیابانی بو حکومتین آدینین شیمالی آذربایجان حکومتی نین آدی ایله اوخشار اولماسینی ایسته میردی.» وارلیق، خرداد ۸۵۳۱، ن ۲، ص. ۶۵.

مثبت مناسبت‌لرینه باخمایاراق، سوسیالیست انقلابی‌نین گونئییه دوغرو ایره‌لیله‌مه‌سی و قافقازدا آذربایجان سووئت سوسیالیست رئیس‌پولیکاسی‌نین تشکیلینه قارشى مدافعه مؤوقعی توتدولار. ایران آذربایجانى ایالتى نین آدی نین دیشدیریلمه‌سی بو مؤوقعی گؤسترن باریز نومونه‌دیر.^{۱۳۱۳} علیرضا نابدی‌نین ایکینجی ادعاسی دوغرو دئییل‌دیر، چونکی آد دیشمه عملیاتى نین بیان ائدیلدیگی آپرئیلین ۷-ده سووئت آذربایجانى هله یارانمامیشدی، او، آپرئیلین ۲۸-ده اعلان ائدیلدی. بونونلا بئله، خیابانى نین «سوسیالیست انقلابى نین گونئییه دوغرو ایره‌لیله‌مه‌سینه قارشى مدافعه مؤوقعی توماسى» حاقیندا نابدی‌نین تئزىسى تاریخى فاکت‌لارا اویغون‌دور.

خیابانى ۱۹۲۰-جى ایلىن یاییندا سووئت اوردوسونون گیلانا موداخيله‌سینی، ائله‌جه ده ۷-جى شیروان پولکونون (آلایى نین) اردبیلی ایشغالینی، جنگلی لر حرکاتینی دقتله ایزله‌میش، سووئت‌لرین سؤزو ایله ایشی آراسیندا بؤیوک فرقین اولدوغونو گؤره بیلیمیشدی. گیلان سووئت رئیس‌پولیکاسی قوشون‌لاری آدی آلتیندا سووئت اوردوسونون زنجانا دوغرو ایره‌لیله‌ییب، خیابانى ایله ایش بیرلیگی تکلیفی ائندنه او، بو تکلیفی گئری چئویرمیش، بو قوشون‌لارین آذربایجانین ایچه‌ریسینه دوغرو ایره‌لیله‌مه‌سینه قطعی اعتراضینی بیلدیرمیشدی. بوندان باشقا آرازین گونئیینه یئرلشمیش عاباسقولو بی شادلینسکی‌نین آتلی دسته‌لری‌نین، ائله‌جه ده مصطفی کمال پاشانین یاردیم تکلیفینی رد ائتمیش،^{۱۳۱۴} «ایرانى ایرانلی‌لار آزاد ائتمه‌لی‌دیرلر» دئمیش‌دیر.^{۱۳۱۵} ۱۹۲۰-جى ایل آوقوستون ۷-ده یوق روسسی (روسیانین گونئیى) آدلی قزئتین موخبیرینه وئردیگی موصاحیبه‌سینده او، گیلان حادثه‌لرینده خالق آدیندان خالق‌ا ظلم ائدن‌لرین

۱۳۱۳ - علیرضا نابدل، آذربایجان و مسله‌ی ملی، تهران: ایلدیریم، ۱۳۵۷، ص. ۱۱.

۱۳۱۴ - باخین:

Nasrollah Saifpour Fatemi, *Diplomatic History of Persia. 1917-1923. Anglo-Russian Power Politics in Iran*, New York, 1952, 1952, p. 245, 249; Şövkət Tağıyeva, Nəsb Nəsbzadə, 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan-İran münasibətləri və Azadistan məsələsi, Azərbaycan Demokratik Respublikası, Bakı, 1992, s. 72.

۱۳۱۵ - شرح حال و اقدامات شیخ محمد خیابانى، ص. ۵۷.

(بولشئویک لیدئرلرین) حرکت لرینی قطعیتله پیسله میشدیر. خیابانی اگر اولر، حتی عصیانین ایلک آی لاریندا روسیادا گئدن پروسس لره رغبتینی بیلدیریر، بولشئویکلرله ایش بیرلیگیندن قاجمیردی سا، گیلاندا بولشئویکلرین تئررور و تالان لاریندان سونرا بو موصاحیبه سینده بولشئویزمی «چاریزمین او بیرری اوزو» آدلاندیرمیش دیر.

مؤوضوعوز اوچون اؤنملی اولان سوال لاردان بیرری سی ده ۱۹۱۷-۱۹۲۰- جی ایل لرده دئموکرات پارتیاسی نین آذربایجاندا مبارزه آپاردیغی دؤورده، اؤزلیکلک تبری ز عصیانى دؤورونده بورادا میلی موختاریت اوغروندا حرکاتین اولوب-اولمماسی مسئله سی دیر. یوخاریدا دا دئییلدیگی کیمی، ای دپ، ائله جه ده آدپ-نین پروگرام سندلرینده ایرانین فئدراللاشماسی ضرورتی، آذربایجانا میلی موختاریتین وئریلمه سی طلبی قویولمامیش دیر. آنجاق آدپ عملی فعالیتینده، اؤزلیکلک تبری زده حاکمیته نظارت ائتدیگی بئش ایلیق دؤورده آذربایجانین موختاریتی فیکرینی گئچکلشدیردی. ایلک نؤوبه ده تهران دان گؤندریلمیش دؤولت مأمورلاری و حربی قوللو قچولار ایش لریندن کنارلاشدیریلاراق بو وظیفه لره آدپ-نین تانینمیش عضولری تعیین ائیلدی لر. خیابانی دفعه لرله چیخیش لاریندا «بیزه تهران دان گؤندریلمیش والی لازیم دئییل» دئمیش، اما اورادان تعیین ائیلیمیش والی نین و والی معاوینی نین فعالیت دایره سینى مومکون قدر محدودلاشدیرماغا چالیشمیش دیر. ایرانین هله ده قوه ده اولان آنایاساسینا اویغون اولاراق آذربایجاندا ایالت و ویلايت انجومن لری نین یارادیلماسی مراجعتینه تهران دان جاواب آلمایان حرکاتین رهبرلیگی، آنایاسانی دا آشراق خیابانی نین سدرلیگی ایله ۱۹۲۰-جی ایلین یون آی نین ۲۴-ده میلی حکومتین یاران دیغینی اعلان ائتدی. میلی حکومت همین گون ولیعهدین ایقامتگاهى اولان آلاقیپیا کؤچدو. (سحرى گون وثوق الدوله حکومتی استعفا وئردی).

تبری زده میلی حکومت دؤورونده تهران مطبوعاتى آذربایجان داکى حرکاتى سئپاراتیزم، ایران دان آیریلماق حرکاتى کیمی قیمتلندیریر، خیابانی و باشقا حرکات باشچی لاری حاقیندا ایفتیرالار یاییردی. حالبوکی آدپ رهبرلیگی آذربایجان موختاریتینی ایرانین دئموکراتیکلشمه سی اوچون بیر

واسطه حساب ائدیردی. باشقا سؤزله، ایرانا دئموکراتیا، آذربایجانا موختاریت شعار کیمی دیله گتیریلمه‌سه ده، حرکات باشچی لاری بو خطدن کنارا چیخمادیلار. خیابانی دئییردی: «تبریز ایرانا نجات وئره‌جک‌دیر... بو گون تبریزده حکومت دئموکرات‌لارین اینده‌دیر. بو دئموکراتیک حکومت تبریزدن باشلا‌یاجاق و ایرانین ان اوجقار شهرلرینه ده شامل اولاجاق‌دیر. بیز یاواش-یاواش بو عالی مقصدیمیزه چاتاجاییق. بوتون ایداره و مقام‌لار بیزیم نظارتیمیز آلتیندا اولاجاق.»^{۱۳۱۶} خیابانی نین چیخیش و مقاله‌لرینده استفاده ائدیلمن «وطن» آنلایشی ایرانی، «میللت»، «هموطن‌لر» آنلایشی لاری ایسه بوتون ایران اهالی سینی ایفاده ائدیردی. ۱۹۱۷-جی ایلدن سونراکی بوتون حرکات دؤورونده، اؤزلیکله تبریزده حاکمیت‌ه مالیک اولدوغو زمان بئله آدپ رهبرلیگی نین تورک کولتورو ایله باغلی خصوصی فعالیتی نین اولماماسی دقته دین فاکت‌دیر. کارگزارلیق ایش‌لری یئنه ده فارسجا آپاریلیر، آدپ-نین قزئت‌لری فارسجا چیخیر،^{۱۳۱۷} «مملکت آزادستان» نین رسمی سندلری نین اوستونده قدیم ایرانین سیموولو اولان «شیر-خورشید» نیشانی نین شکلی چکیلیر، ایران پولو ایشله‌دیلدی و س. اصلینده موختاریت ساحه‌سینده‌کی طلب‌لره نسبتاً «عموم‌میللی» مارق حساب ائدیلمن ۱۹۱۹-جو ایل موقاووله‌سی نین و بریتانیانین مرکزی حکومت اوزرینده آغالغی نین لغوی، مرکزی حاکمیتین دئموکراتیک‌شمه‌سی طلب‌لرینه داها آرتیق اؤنم وئریلیدی. ویدادی موستافایئو حاقلی‌دیر: «دئموکرات‌لار اوچون ایسپئسیفیک [خاص] میللی منافع موستقیل اهمیت‌ه مالیک دئییلدی، اونلارین سعیی ایرانین موستقیللیگی و اراضی بوتؤولوگونون مدافعه‌سینه، ویلایتده [ایالتده] کونستیتوسیالی ایداره فورماسی نین برپاسینا، آذربایجان‌دا ثابتلیگین برقرار اولماسینا، بیطرف ایران‌دا (اساساً آذربایجان‌دا) دوشمن طرف‌لرین حربی عملیات‌لاری نین، آذربایجانین غربینده تورک-آسسوریا حربی عملیات‌لاری نین داغیدجی نتیجه‌لرینی تئزلیکله آرادان قالدیرماغا یؤنلمیشدی.»^{۱۳۱۸}

۱۳۱۶ - علی آذری، قیام شیخ محمد خیابانی در تبریز، ص. ۵۳۸.
 ۱۳۱۷ - بللیدیر کی، خیابانی تورکجه نیتق سؤیله‌ییر، اما بو نیتق‌لرین متنی تجدد قزئتینده فارسجا یاینلانیدی.

شیخ محمد خیابانی و آذربایجان دئموکرات پارتیاسی بیان ائتدیکلری تجددود سیاسی فلسفه‌سینه او یغون اولاراق ایرانین یئنی لشدیریلمه‌سی، ایران سیاسی سیستمی نین دئموکراتیکلشدیریلمه‌سی، ایرانین بریتانیا ایمپیریاسی نین پروتکتوراتینا [تحت‌الحمايه] چئوریلمه‌سی، دوغما یوردو آذربایجانین موختار حقوق‌لارا صاحب اولماسی ایستکلری و بو ایستیفامته گؤرولموش فوق‌العاده اؤنملی ایش لر تهران حکومتی نین و اینگیلیس دیپلوماتیک نماینده‌لیگینی قوه‌لری بیرلشدیریب، بو «قارا یارا» نی کسمه‌یه سؤوق ائتدی. تبریزده کی دئموکراتیک حاکمیته قارشى لازیمی حاضیرلیق ایش لرینی تاماملادیقدان سونرا مرکزی حکومت قوه‌لری ۱۹۲۰- جی ایلین سئنتیابرین ۱۱-ده هوجوما باشلادی و اوچ گون ایچینده تبریزده تهرانین حاکمیتینی برپا ائتدی. شیخ محمد خیابانی و اونلارلا حرکات رهبری قتل ائدیلدی. آذربایجان‌دان سونرا گیلان و خوراسان‌داکی یئرلی دئموکراتیک حاکمیت‌لرده باسدیریلدی. ۱۹۱۹-جو ایل موقاويله‌سی نین لغو ائدیلمه‌سینه باخمی‌اراق، ایرانین دئموکراتیکلشمه‌سی، حتی فئدراللاشماسی اوغروندا یئرلردن باشلانان حرکات اوغورسوزلوقلا نتیجه‌لندی. حاکمیتین تهران‌دا مرکزلشمه‌سی اوچون یول آچیلیمیش اولدو.

مرکزلشدیرمه ایدئولوگیاسی و سیاستی

یئرلرده میلی-دئموکراتیک حرکات‌لارین مغلوبیتیندن، ایرانین اسکی «ممالک محروسه» دن معاصر فئدرال دؤولته چئوریلمه‌سی شانسی نین آزالماسیندان سونرا اولکه‌نین داخیلینده و خاریجینده پان-ایرانست تبلیغات خئیلی گوجلندی. یوخاریدا دا گؤستریلدیگی کیمی، اولکه‌نی بؤلونمکدن قورتارماق اوچون اصلاحاتچی-مودئرنیست دایره‌لر ایداره‌چیلیگین تهران‌دا مرکزلشدیریلمه‌سینی و فارس اولمایان خالق‌لارین زورلا فارسلاشدیریلماسینی طلب ائدیردیلر.

اؤلکه داخیلینده «آذربایجان مسئله‌سی» نه پان-ایرانیزم باخیمیندان آیدینلیق گتیرن ان حساس حادثه سید احمد کسروی-تبریزی نین ایلک دفعه ۱۹۲۱-جی ایلده چاپ ائتدیردیگی «آذری، یا زبان باستان آذربایگان» (آذری، یا آذربایجانین قدیم دیلی) آدلی کیتابچاسی اولدو. ۱۳۱۹ یوخاریدا دا آرا-سیرا توخوندوغوموز بو کیتابچانین پان-ایرانیزمین آذربایجانا باخیشی نین فورمالاشماسیندا مهم رولو اولدو. کسروی بو اثرینده فارس شووینیزمی ایدئوالارینى اساسلانديرماق اوچون ايختیاری سئچدیگی بعضی عرب منبع لرینه مراجعت ائتمیش، یانلیش نتیجه لر چیخارمیش دیر. ۱۳۲۰ بو کیتابچانین آنا ایدئوئاسی آشاغیداکی لاردیر: ایرانین باشقا ایالت لری کیمی آذربایجانین دا قدیم اوتوختون [بومی] اهالی سی آری لر اولموش دور؛ آذربایجان اهالی سی ایران دیل لریندن بیرینده - «آذریجه» دانیشمیش دیر؛ سونرالار تورک طایفالاری نین ایرانین بو بؤلگه سینه یوروش لری نتیجه سینده تورک دیلی زورلا یئرلی اهالییه قبول ائتدیریلیب. بو تئزیسین مقصدی آذربایجان تورک لرینده اؤز کؤکلری ایله باغلی شوبهه، آشاغیلیق کومپلئکسی یاراتماق، آذربایجان اهالی سینی فارسلاشدیرماق «گرکلیگینی» اساسلانديرماق اولموش دور. ۱۳۲۱

۱۳۱۹- [سید احمد] کسروی-تبریزی، آذری، یا زبان باستان آذربایجان، چاپ دوم، تهران: تابان، ۷۱۳۱.

۱۳۲۰ - کسروی نین یانلیش آراشدیرما مئتودو و او یغون اولراق یانلیش نتیجه لری حاقیندا، مثلاً باخین:

Seyidağa Onullahi, İran burjua alimlərinin əsərlərində Azərbaycan dili tarixinin saxtalaşdırılması, Ə. Sumbatzadə (red.), Azərbaycan ın tarix və mədəniyyətinin burjua saxtalaşdırıcılarına qarşı, Bakı: Elm, 1978, s.141-158.

۱۳۲۱ - محمد آذرلی یه گۆره، کسروی، «عۇمرونون سون لاریندا «پرچم» آدلی قزئتده چاپ ائتدیردیگی مقاله ده «آذری، یا خود آذربایجانین قدیم دیلی» اثرینده کی مدعالاری نین سیاسی مقصدلر اوزوندن یازدیغینی اعتراف ائتمیشدیر. هابئله او، بوراداکی حقیقت لرین باشقا جور اولماسینی دا بوینونا آلمیشدیر.»

M. Azərli, Azərbaycan dili haqqında ərəbdilli mənəbərdə verilən məlumatların bəzi İran alimləri tərəfindən saxtalaşdırılması, Ə.Sumbatzadə (red.), Azərbaycanın tarix və mədəniyyətinin burjua saxtalaşdırıcılarına qarşı, s. 168.

بو ایل لرده گوئی آذربایجان اهالی سی نین تورکلوگو فیکرینی مدافعه ائدن یازارلارا (ممدامین رسولزاده، احمد آغاوغلو، گیریتلی هاسان روشنی بارکین و ب.) جاواب وئرن لری ن ده اکثریتی محض آذربایجان کؤکنلی شخص لر ایدی. بو باخیمدان روشنی بارکین 'ین ۱۳۳۲ یازدیغی کیتاب و مقاله لره، ائله جه ده ایستانبول داکی چیخیش لارینا بئرلین ده کی آذربایجان کؤکنلی شخص لرین رئاکیاسی ماراقلی دیر. روشنی بی تورکییه ده تورک اوجاق لاریندا وئردیگی مواضیره لرده و وطن قوتینده چاپ اتدیردیگی مقاله لرده تورکییه ده ایرانین یئرینجه تانینمادیغینا، اؤزلیکله بوراداکی یئرلی تورک لرین دورومو ایله ماراقلانیلما دیغینا دقت چکیر. یازیر کی، حتی «ایرانی حالا میللت واحیده ظن ائدن متفکرلریمیز پئک چوخ دور.» ۱۳۳۳ روشنی بی تورک لرین سرعتله مظلوم دوروما دوشمکده اولدوغونو بیلدیریر، فارس لارلا اولارین مناسبت لری نین گرگینلشدیگینی یازیر: «اورادا فارس لار، یعنی حقیقی عجم لر ایران تورک لرینی تورک اولدوقلاری اوچون، حقیر گؤرورلر. ایران دا بیر عجم بیر تورکه قیزدیغی واخت اونا تورک خر، یعنی ائششک تورک دئییه خطاب ائدر.» ۱۳۳۴

فریاد قزئی نین کئچمیش رئاکتورو، شاعیر و پولیسیست ماحمود غنی زاده «روشنی بیه جاواب» ادلی ریساله ده شدتله «دؤرد میلیون تورکون اسارت آلتیندا اینله دیگینی» یازان روشنی بین تئزیسینه قارشلی چیخیر، ایران دا آیری-سئچکیلیک اولمادیغینی ادعا ائدیر. آذربایجان اهالی سی نین اکثریتی نین اوغوز اولدوغونو بیلدیرن روشنی بیه اعتراض ائده رک، غنی زاده آذربایجانلی لارین آریا عیرقینه منسوب اولدوغونو ادعا ائدیر. غنی زاده غضبله یازیر: «اسکی مئد ایالتی، زردوشتون وطنی، تا عرب ایستیلاسینا ۱۳۲۲ - روشنی بارکین حاقیندا باخین:

Cemil Koçak, Belgesel bir Teşkilat-ı Mahsusa öyküsü, Tarih ve toplum. Yeni yaklaşımlar, sayı 3, bahar 2006, ss. 171-214; Ədalət Tahirzadə, Aşurbəyli İsa bəy Mehdiqulu bəy oğlu, 525-ci qəzet, 5, 8, 9, 10, 11 sentyabr 2008, №№164, 165, 166, 167, 168.

1323- Ruşeni Bey, İran'ın iç yüzü, Vatan Gazetesi, İstanbul, 15 Ağustos 1924.

1324- Ruşeni Bey, Deşilmeğe muhtaç bir dert. Türkiyede İran Türkleri neden acemleşiyor? Vatan Gazetesi, İstanbul, 25 Ağustos 1921.

قدر یئددی یوز سنه سؤنمه‌دن یاخیلان آتشکده عظیم «آزرگن‌سب» ایله داها یوزلرجه آتشکده‌لرین محلی، بابک خرمی‌نین مسقط‌الرأسی [دوغوم یئری] و ایرانین تمل داشی بولونان آذربایجانین اهالی‌سینه ناسیل تورک دیورسونوز؟ قیافه، سجه، ملامع و جهیه «فیزیولوژی» والحاصیل هر نقطه نظرده تام بیر ایرانلی بولونان آذربایجانلی‌نین نره‌سینده تورکلوکدن جزئی بیر اثر بولا بیلورسونوز؟ میللت‌لر دایما لیسان‌لاریله یکدیگریندن تفریق اولونماز [آیریلماز]. اطوار [مانترا]، اخلاق و تمایلات‌دیر کی، مدار حؤکم [حؤکم منبعی] [اولا بیلیر].^{۱۳۳۵} غنی‌زاده‌دن آز سونرا ر.ش. تبریزی [رضازاده شفق] ده روشنی بیه جاواب و ئرمک احتیاجی حس ائده‌رک یئنی کیتابچا یازیب چاپ ائتدیردی. تبریزی ده میللیتی تشکیل ائدن عنصرلار آراسیندا دیلین اهمیتی‌نین اولمادیغینی بیلدیریر و «ایران میللیتی» آنلایشینا اؤز تعریفینی و ئریر: «میللیت اونو تشکیل ائدن افرادین آراسیندا موشرک اولان تاریخ، عادات، عنعنات، دین، ادبیات، وطن کیمی عوامل اجتماعی‌نین محصولو اولاراق ووجوده گلن بیر خاصه روحیه، بیر حس درونی‌دیر.»^{۱۳۳۶}

اصلاحاتچی-مودئرنیست دایره‌لرین تبلیغاتی‌نین اساس ایستقامت‌لریندن بیرى ده اؤلکه‌نین اقتصادی و سیاسی حیاتی‌نی، ائله‌جه ده سیلاحلی قوه‌لرینی بؤیوک بریتانیانین نظارتینه تابع ائدن ۱۹۱۹-جو ایل موقاوایله‌سی‌نین لغوی ایدی. بو موقاوایله‌نین لغوی طلبینی ایجتیماعیتین گئنیش طبقه‌لری مدافعه ائدیردی. حتی ایش او یئره گلیب چاتدی کی، سلطان احمد شاه دا اونون تصدیق ائدیلمه‌سی‌نین علییه اولدوغونو بیلدیردی. بونا باخمایاراق بریتانیا موقوع‌لرینی تحویل و ئرمک، ایران صحنه‌سینی ترک ائتمک فیکرینده دئییلدی. یئنی دیشمیش شرط‌لرده او، ایران‌دا موقوع‌لرینی ساخلاماق و گوجلندیرمک اوچون سیاستینی داها اوستو اؤرتولو، اما داها رادیکال شکیلده یوروتمه‌یه باشلادی. هله ۱۹۲۰-جی ایلین یانوارین ۲۹-دا بؤیوک بریتانیانین مئسوپوتامیاداکى عالی کومیسساری سیر پئرسی جوخ تهران‌داکی اینگیلیس سفیرینه یازدیغی اوزون تئلقرامدا

1325- M. Qəniyədə, Ruşəni Bəgə cəvab, Berlin: Kavyani, 1924, s. 15.

1326- R.Ş. Təbrizi, Türk mütəfəkkirinin nəzəri-intibahına, Berlin: İranşəhr, 1924, s. 19.

اؤز حربی حیصه‌لری نین ایران‌دان چیخاریلماسی احتمالی نی بیلدیریر، ۱۹۱۹- جو ایل موقاوایله‌سی نین موجود شرطلری اوستونده اصرار ائتمه‌یین مومکون سوزلوگونو دیله گتیریر، ایران مجلسینی قانع ائده‌بیله‌جک یئنی موقاوایله‌ حاقیندا فیکیرلرینی بیلدیردیکدن سونرا یازیردی: «یئنی موقاوایله‌ نین امضالانماسی واختی ائله شرایط یارانما بیلر کی، ایندیکی شاهین (احمد شاه قاجارین) سولاله‌نین باشقا بیر عضوو ایله دیشدیریلمه‌سینه، یا دا بو سولاله‌نین باشقا بیر سی ایله دیشدیریلمه‌سینه راضیلاشمالی اولاق.» بیر ایل سونرا اینگیلیس سفیری اؤز ناظری جورسون^{۱۳۳۷} یازدیغی گیزلی تئلقرامدا ایرانین شیمال حیصه‌سینده دئموکراتیک حرکات لارین غلبه‌سی موقابیلینده اؤلکه‌نین گونئیینده اینگیلتره‌نین نفوذو آلتیندا آیرجما، مستقیل دؤولتین یارادیلماسینی تکلیف ائدیردی.^{۱۳۳۷} اینگیلیس سفیرلیگی نین ۱۹۱۹- جو ایل موقاوایله‌سینی تصدیق ائتدیرمک یؤنونه نؤوبتی جهدی ایران حکومتی نین استعفا سینا سبب اولدو، باش ناظر سئپهدارین ۱۹۲۱- جی ایلین فئورالین ۱۶- دا یئنی حکومت تشکیل ائتمک جهدی ده سیاسی بحرانی آرادان قالدیرا بیلمه‌دی. بریتانیانین بیر قروپ نماینده‌سی چیخیش یولونو ایران ضابطلری نین الی ایله دؤولت چئوریلشینه گؤروردو. بو ایستقامتده فعال حاضرلیق ایشلری آپاریلیردی. فئورال آیی نین ۲۱- ده قازاق دیویزیاسی نین قروین دسته‌سی رضا خانین باشچیلیغی ایله تهران‌دا اساس دؤولت ایداره‌لری توتولدو، یوکسک روتبه‌لی اونلارلا دؤولت مأمورو حبس ائدیلدی. اؤلکه‌ده اینگیلیس مارق لاری نین مدافعه‌چی سی سید ضیا (سید ضیاء‌الدین طباطبایی) باش ناظر تعیین ائدیلدی. سید ضیا آز سونرا وئردیگی بیاناتدا بیر سیرا اصلاحات لارین آپاریلاجاغینی، «میللتی خلاص ائده‌جی» بیلدیردی. فئورالین ۲۶- دا چوخدان حاضرلانمیش سووئت- ایران موقاوایله‌سی ایضالاندى.^{۱۳۳۸} اینگیلیس لری نین راضییلیغی ایله مارتین

1327- Documents on British Foreign Policy. First Series. Vol. XIII, N 668, p. 713, N 667, p. 710. Almtı: Салех Алиев, Нефть и общественно-политическое развитие Ирана в XX в. Москва: Наука, 1985, с. 40-41.

۱۳۲۸ - حسین مکی نین معلوماتینا گؤره، بو موقاوایله لایحه‌سی نین ایلک واریانتیندا «یئنی سووئت رژیمینی تانیماق موقابیلینده قافقاز آذربایجانینی نین بیر حیصه‌سینین ایران دؤولتینه وئرلمه‌سی» حاقیندا بند وار ایدی.

Hoseyn Mækki, Moxtæseri æz zendeqaniye siyasiye Soltan Əhməd Şahe

۲۴-ده ۱۹۱۹-جو ایل بریتانیا-ایران موقاوایله‌سی نین لغو اولوندوغو اعلان ائدیلدی. آپرئیلین ۱۷-ده ایسه باش ناظر اینگیلیس قوشون‌لاری نین ایرانی ترک ائتمه‌سی حاقیندا مراجعتله چیخیش ائتدی. حالبوکی بو موقاوایله فاکتیک اولاراق لغو اولونموشدو، اینگیلیس قوشون‌لاری نین ایرانی ترک ائتمه‌سی ایسه دؤولت چئوریلشیندن اول باشلانمیشدی. یئنی باش ناظرین بو حرکت‌لری ایلک اؤنجه کوتله آراسیندا چاشقینلیق یاراتدی. سید ضیا حکومتینه رغبتله یاناشان بریتانیا مالیه موشاویری نین یاردیمچی‌سی ح. بالفور یازیردی کی، تبریزده ایران میللتچیلیگی مؤوقعیندن چیخیش ائندن لر «چتین وضعیتده دوشموشدولر، چونکی یئنی رژییم اونلارین پروقرامینا تام اویغون روحدا فعالیت گؤستریردیه‌ده، اونون [سید ضیاء‌نین] اینگیلیس لرله یاخین دوستلوغو فاکتسی تبریزلی‌لرین گؤزونده ان بؤیوک مانعه ایدی.»^{۱۳۲۹}

اؤلکه‌ده دئموکراتیک حرکتی یاتیردیب، قایدا-قانون یارادا بیلمه‌دیگیندن تئزلیکله مولکه‌دار-بورژوا دایره‌لری سید ضیایا قارشى چیخیش ائتمه‌یه باشلادیلار. اسکی آریستوکراتیا اونون «ایفشا ائدیجی» چیخیش‌لاریندان، ائله‌جه ده قاجار شاه‌زاده‌لریندن بعضی‌لری نین حبسیندن ناراضی ایدی. عمومی آرتان ناراضیلیقدان دؤولت چئوریلشی نین اساس فیقورو، قازاق دیویزیاسی نین یئنی کومانیدیری پولکونیک رضا خان ساوادکوهی^{۱۳۳۰} استفاده ائتدی، اسکی متفقى سید ضیایا قارشى کامپانیایا قوشولدو. یئنی قوام‌السلطنه حکومتینده حربى ناظر وظیفه‌سی توتان رضا خان حاکمیت پیله‌لرینده سرعتله ایره‌لیلمه‌یه باشلادی. بو ساحه‌ده اونا اینگیلیس لر حساس یاردیم ائتدیلر.^{۱۳۳۱} اؤلکه‌نین حربى قوه‌لرینی الینه کئچیرمیش حربى ناظر ۱۹۲۳-جو ایله آرتیق سیاسی حاکمیت‌ده ادعا ائدیردی. ۱۹۲۳-

Qacar, Tehran: Əmir Kəbir, 1362, s. 254.

1329- H.J.M. Balfour, Recent Happinings in Persia, London, 1922, p. 242.

۱۳۳۰ - پرواند آبراهامیان رضا خانین مازندرانی تورک‌دبلی بییر عائله‌دن چیخدیغینی ادعا ائدیر.

Ervand Abrahamian, İran Between Two Revolutions, p. 117. Bu bilgini başqa qaynaqlar təsdiq etmir.

۱۳۳۱ - رضا خانین بریتانیا نماینده‌لری گئنئرال اندموند آبرونساید، اردشیر رپورتئرله سیخ علاقه‌لری، دؤولت چئوریلشینده اینگیلیس‌لرین رولو حاقیندا، مثلا، باخین:

حکیم‌الهی-فریدونی، اسرار سیاسی کودتا، تهران، ۳۴۹۱؛

Alirza Asgharzadeh, İran and the Challenge of Diversity, pp. 86-91;

جو ایلین اوکتیابریندا خاریجدن اولکهیه قایتمیش سلطان احمد شاه، رضا خانى باش ناظر تعین ائتمهیه مجبور اولدو. ۱۳۳۲ یئنی باش ناظرین تضييقی ایله یئنی دن خارجه گئدن سلطان احمد شاه قارداشینى اوزونون نایبى اعلان ائتدی، آنجاق او گئدن دن سونرا رضا خان، شاه نایبندن سیاسته قاریشما یا جاغی حاقیندا یازیلی عهده لیک آلدی. آرتیق ۱۹۲۳- جو ایلین سون لاریندا رضا خان، قاجار سولاله سی نین دئوریلمه سی، عمومیتله مونارخیانین لغوی و اولکه ده رئسپوبلیکا رژیمی نین یارانماسی ایستقامتینده کامپانیایا باشلادی. رضا خان حکومتی نین گیزلی رهبرلیگی آلتیندا قاجارلارین دئوریلمه سی و «رئسپوبلیکا اوغروندا حرکات» گئدیشینده میتینگ و نومایش لر کئچیریلیر، قزئت لرده قاجارلارین ایرانین ترقی سینه مانع اولماسی، رئسپوبلیکا ایداره اوصولونون اوستونلوک لری تبلیغ ائدیلیر، مجلسده بو مسئله لرله باغلی رضا خانین طرفدارلاری مختلف فورمالاردا مبارزه آپاریدیلار. ۱۳۳۳ قاجارلارین ایران تاریخینده کی رولو مطوعاتدا بیر سیرا حال لاردا فارس غیرقچیلگی فورماسی آیردی. تبلیغاتین بو طرفی او قدر آیدین تظاهر ائدیلمدی کی، سووئت آذربایجانیندا بئله بونون فرقینده اولان لار واردی. کومونیست یازیچی ممد سعید اوردوبادی ۱۹۲۴- جو ایلین آپرئیلین ۲- ده «کومونیست» قزئتینده بو تبلیغاتا اعتراض ائده رک یازیردی کی، بعضی ایران قزئت لری قاجارلارین «فارس لارا بیگانه اولدوغونا (تورک اولدوقلارینا) ایشاره ایله اونلارین ایش باشیندان چکیمه سینی لازیم بیلورلار.»

۱۳۳۲ - ماراقلیدیر کی، سلطان احمد شاهین آوروپایا اوچونجو سفریندن سونرا اونون یئیندن اولکهیه قایتماسی چتینلشدیگی، قاجار سولاله سی نین حاکمیتی اوچون تهلوکه نین یاراندیغی بیر شرایطده مصطفی کمال آتاتورک، سلطان احمد شاهین ایرانا قایتماسینا یاردیم تکلیف ائتمیشدیر. بو مقصدله تورکیه و ایران کوردلرینی سیلاخلاندیریب، شاهین ایختیارینا وئریمه سی و اولکه نین باتی سرحدی طریق ایله اونون تهراندا داخل اولماسی نظرده توتولوردو. لاکین «بیزیم نسله خاريجی دؤولتین کمک ایله تاخت-تاجی قوروماق یاراشمیر» دئیه رک، سلطان احمد شاه آتاتورکون تکلیفینی قبول ائتمیشدیر. حسین مکی، مختصری از زندگانی سیاسی سلطان احمد شاه، ص. ۵۱۲.

۱۳۳۳ - باخین:

Октай Меликов, Установление диктатуры Реза-шаха в Иране, Москва, 1961, с. 66-85; К. Асадуллаев, Свержение династии Каджаров в Иране (1920-1925), Душанбе, 1966, с. 95-109.

رضا خانین طرفدارلاری قاجارلارین اسکی دایاگی آذربایجان‌دا فعالیتیه بویوک اؤنم وئریردیلر. قاجارلارا قارشى کامپانیادا رضا خان آذربایجانین مولکه‌دار-بورژوا دایره‌لرینی اؤز طرفینه چکه بیلدی. ۱۹۲۴-جو ایلین مارتیندا اینسان تصویرینی قاداغان ائندن ایسلام قایدالارینی پوزاراق، تبریزده شهر قارنیزونو کازارماسی اراضی سینده رضا خاننا هیکل قویولماسی طمطراقلا قئید ائدیلدی. یوخاریدا بحث ائدیلمیش روشنی بیله ماحمود غنی‌زاده و رضا‌زاده شفق آراسینداکی پولئمیکادا [بحث] رضا خانین شخصییتی مسئله‌سی ده مذاکره مؤوضوعسو اولموش دور. روشنی بی ایران‌دا تورک‌لرین «اصیل سیز افسانه‌لره قاپیلمالارینی»، تورک‌لره «اوجوروم‌لار قازیلان بیر موحیطین» یاران‌دیغینی، رضا خانى داهی سایماغین یانلیش اولدوغونو بیلدیرن فیکرینه قارشى ماحمود غنی‌زاده یازیردی: «سردار سئپه حضرت‌لری [رضا خان] هئچ بیر زامان داهی اولماق ادعاسینا دوشمه‌میش، او غایت ساده، غایت متواضع بولونماقلا برابر، دمیر پنجه، متین بیر عزم و ایراده‌یه مالیک‌دیر کی، او سایه‌ده سیزین افسانه ادد ائتدیگینیز [دئدییینیز] او منتظم اوردویو تشکیل ائده‌رک... امنیت و آسایشی ایرانا بخش اتمیش‌دیر. سیز اونا ایستر «اینگیلیس بنده‌سی»، ایستر نه دئیرسه‌نیز دئیینیز، بیز ایرانی‌لر ایسه رضا خان حضرت‌لرینه تاپینیر و او ذات‌دان گله‌جه‌یه عاید داها بویوک شئی‌لر بکلیوروز.»^{۱۳۳۴} ۱۹۲۵-جی ایلین یاپیندا رضا خان اؤزو تبریز، خوی، سالماس و آذربایجانین باشقا شهرلرینه سفر ائتدی. او هله تهران‌دان یولا دوشمزدن اول بیانات وئره‌رک بیلدیردی کی، بو ایالته گتتمک دعوتینی آذربایجانین ایران قارشیسینداکی خصوصی خیدمت‌لری موقابیلینده قبول ائدیر. اصلینده ایسه بو، قاجارلاری دئویرمه‌یه حاضرلیق باره‌ده شخصاً گؤستریش‌لر وئردیگی «یوخلاما سفری ایدی.»^{۱۳۳۵} ایکی آی سونرا آذربایجان‌دا قاجارلارین دئوریلمه‌سی اوغرون‌دا آچیق و گنیش کامپانیا باشلان‌دی. تاجیرلر، مولکه‌دارلار و صنعتکارلارین یوخاری طبقه‌سی شهرلرین چوخوندا، بیرنجی نؤوبه‌ده تبریزده حربی دایره کوماندانلیغی‌نین گؤستریشی ایله نوماییش و میتیق‌لر تشکیل ائدیر، کوتله‌لری عمومی

1334- M.[Mahmud] Qənzadə, *Ruşəni Vəgə cəvab*, s. 5-6.

1335- Октай Меликов, Установление диктатуры Реза-шаха в Иране, с. 95-96.

تعطیله چاغیریردیلار. میتینق ایشتیراچی لاری مجلس نماینده لرینی «وطن خاین لری» آدلاندیراراق، قطعی تدبیرلرین گؤرولمه سینی طلب اندیردیلر. آذربایجانین مولکه دار-بورژوا دایره لری رضا خانا کؤمک مقصدیله تبریزده آذربایجان میلی حرکتی بیرلشمیش کومیسسیاسی آدلی تشکیلات قوردولار. قزئت رئداکسیالاری، ناظرلیکلر، سیاسی خادیم لر و مجلس عضولری بو تشکیلات آدیندان تئلئقرام لار آیردیلار. دقتی چکن اودور کی، بو تشکیلاتین تئلئقرام لاری ایران میللتچیلیگی و فارس غیرقچیلیگی روحوندا ایدی، بونلار «موغول اوؤلادلاری قاجارلارین محض آذربایجان سایه سینده بویا-باشا چاتدیقلاری» و «کیان تاختینی غصب ائتدیکلری» کیمی قئیدلرله دولو ایدی. تبریزده کی بو تشکیلات ایرانین مختلف شهرلرینده کی موافق تشکیلاتلارین علاقه لندیجی مرکزی رولونو اوینایردی. تبریزدن اونلارین اوستونه گؤندریلن تئلئقرام لاردا تعلیمات لار و ثریلیر، عکسینه، تبریزه گلن تئلئقرام لار حسابات کاراکتئری داشیییردی. تبریزده کی بو تشکیلاتا تابع اولان و اونون یئرلی شعبه سی حقوقوندا تهران دا یاشایان آذربایجان متحدلری دئییلن تشکیلات یارانمیشدی. بیلاواسیطه بو تشکیلاتین ایشتیراکی ایله قاجارلارین دئوریلمه سی کامپانیاسیندا فعالیتسیزلیک گؤسترن مجلسین آذربایجان دان اولان نماینده لری توتولدو، اونلارین مجلسه گئتمه سی قاداغان ائدیلدی.^{۱۳۳۶}

تبریزی لرین طلبلرینه مجلسین محل قویمامالارینا اعتراض علامتی اولاراق اوکتیابرین باش لاریندا تبریز بازاری باغلاندى، داها سونرا رضا خان طرفدارلاری شهرده کی دؤولت ایداره لرینی توتماغا باشلادیلار. اوکتیابرین ۲۹-دا اونلار موراجعتنامه درج ائده رک، تبریزین تهرانلا علاقه سینی کسدیگینی بیلیدیردیلر. شهرده پایتاخت اوزرینه یوروش اوچون «کؤنوللو دسته لری» یارادیلماغا باشلاندى.^{۱۳۳۷}

۱۳۳۶- باخین: عبدالله امیر طهماسب، تاریخ شاهنشاهی علیحضرت رضا شاه پهلوی، تهران، [ایلسیز]، ص. ۱۸-۱۶۱.
۱۳۳۷ - باخین:

Известия, 30. 10. 1925; Революционный Восток, 1932, N 1-2, с. 151; Октай Меликов, Установление диктатуры Реза-шаха в Иране, с. 99.

بو آرادا رئیس‌جمهورلیکا ایدئیا‌سی، یئنسی انقلابی حرکات دالغاسی‌نین یارانماسیندان احتیاطلانان فئودال آریستوکراتیا‌سی و روحانی طبقه‌سی‌نین مقاومتینه راست گلدی. اؤز حاکمیتینی تصدیق ائتمگین «رئیس‌جمهورلیکا پلانی»‌ندان امتناع ائدن رضا خان، قاجارلارین نفوذدان سالینماسی یؤنوندە فعالیتینی گئیشلندیردی. ۱۹۲۵-جی ایلین فئورالیندا رضا خان، قاجارلارلا هر جور ایش بیرلیگی‌نین کسيلمه‌سی مسئله‌سینی مجلسین مذاکره‌سینه وئردی. مجلس رضا خان‌ا عالی باش کوماندان صلاحیت‌لری وئردی. اوکتابری ۲۹-دا ایران مجلسینده قاجار سولاله‌سی‌نین دئوريلمه‌سی طلبی اولان آذربایجان‌دان گلن تئلقرام‌لارین مذاکره‌سی باشلاندى. اوکتابری ۳۱-ده مجلس قاجار سولاله‌سی‌نین حاکمیتی‌نین لغوی، موقتى حاکمیتین رضا خان‌ا وئریلمه‌سی، انله‌جه ده حاکمیتین گله‌جه‌یی ايله باغلی قوروجو مجلسین چاغیریلماسی حاقیندا قرار قبول ائتدی. ۱۳۳۸ پولیس و حربی تئروور شرایطینده کئچیریلن یئنسی مجلس سئچکی‌لرینده اساساً رضا خانین طرفدارلاری «سئچیلدیلر». بو یئنسی مجلس ده ۱۹۲۵-جی ایلین دئکابر آبی‌نین ۱۲-ده رضا خان، رضا شاه پهلوی آدی ايله ایرانین ارثی شاهی اعلان ائتدی. مؤوجود آنا‌یاسانین مونا‌رخ عائله‌سی ايله باغلی دؤرد ماده‌سی دیشدیریلدی، ایرانین دؤولت قورولوشو ایسه دیشیلمز قالدی.

بونونلا قاجارلارین مطلق حاکمیتی‌نین کونستیتوسیالی مونا‌رخیا ايله عوضلنمه‌سی، داها سونرا کونستیتوسیالی مونا‌رخیا ایداره‌چیلیک رژیمی‌نین بحرانی ايله نتیجه‌لەنن دؤور باشا چاتمیش اولدو. «سویوندان اوزاقلاشمیش و معنا، جیسماً ییپیرانمیش قاجار سولاله‌سی» (احمد آغا‌وغلو) ۱۳۳۹ تاریخ اولدو.

بو دؤور (۱۹۰۵-۱۹۲۵) میلی مناسبت‌لرده یئنسی دوروم یاراتدی. میللتلشمه و میلی شعور باخیمیندان دیگرلرینی چوخ آرخادا قویموش فارس‌لار، سیاسی پروسس‌لری میلی مارق‌لاری ایستیقامتینه یؤنلتمه‌یه نیل اولدولار.

۱۳۳۸ - آیرینتیلی بیلگی اوچون باخین: حسین مکی، تاریخ بیست ساله‌ی ایران، جلد سوم، تهران، ۱۳۲۶، ص. ۴۳۰.

۱۹۲۵-جی ایلده فارس لار حاکم میللت ایستاتوسونا مالیک اولدولار.

ایران تورکلوگو بو ۲۰ ایل ایچینده ایرانین مستقیلیگی و مودرنلشمه سی ساحه سینده فداکارلیق ائتدی، اؤزونون بیر پارچاسی اولان قاجارلارین حاکمیتی نین ضعیفله مه سی، داها سونرا تامامیله حاکمیتدن گتتمه سی اوچون فعاللیق گؤستردی، گله جک میلی پروبلئم لری نین یارانماسی نین موسبیب لری نین بیری اولدو.

اون آلتینجی بؤلوم

پهلوی رژیم‌نین آسیمیلیاسیا سیاستی و اونا مقاومت

تورکلوگون مظلوم میللته چئوریلمه‌سی

ایل‌لرله ایرانین داغیلما‌سی‌نین قارشی‌سینی آماغا، اونا مرکز‌لشدیرمه‌یه و مودئرن دؤولته چئورمه‌یه چاغیران عیرقچی-مودئرنیست دایره‌لر آرتیق گله‌جه‌یه اومیدله باخا بیلردیلر. اونلارین ایدئیا‌لارینی و هیجانینی دست‌کله‌ین رضا‌شاه، حاکمیتی‌الینده جمع‌لشدیرمیش، ایران‌دا بیر مودئرن میللت-دؤولت قوراجاغی و عدینی وئیردی. رضانین شاه اعلان ائدیلدیگی ۱۹۲۵-جی ایلده یوخاریدا آدی چکیلمیش آینده درگی‌سی‌نین صاحبی ماحمود افشار یزدی «ایران تاریخینه، فارس دیلی و شیعه‌لیگه» دیر وئرن لری اینان‌دیرماق ایسته‌ییردی کی، وطن‌داشلار اؤزلرینی اؤنجه‌تورک، عرب، کورد، بختیاری، یا تورکمن سايسالار ایران دؤولتی داغیلاجاق. اونا گؤره ده بو «آزلیق‌لارین» دیلینی، بؤلگه‌چیلیک، طایفایا صداقت حس‌لرینی محو ائتمک، «معاصر ایرانین فرقلی ساکین‌لرینی واحد میللته چئورمک لازیم‌دیر». ^{۱۳۴۰} همین ماحمود افشار باشقا بیر مقاله‌سینده ایرانین بوتؤو، متشکل بیر دؤولته چئوریلمه‌سینده شیعه‌لیگین یئترلی اولمادیغی، تورک «ساری تهلوکه‌سی» و عرب «یاشیل تهلوکه‌سی» قارشی‌سیندا قالدیغی پئرسپئکتیوینی اساس‌لان‌دیریر، حکومتی آیری-آیری توپلوم‌لار آراسیندا مدنی، اقتصادی و جوغرافی علاقه‌لری آرتیرماغا چاغیریردی. بونون اوچون فارس دیلی و ایران تاریخ شعورونو اؤلکه‌نین بوتون بؤلگه‌لرینه یایماق، اؤلکه میقیاسلی دمیریول شبکه‌سی چکمک، غیر فارس جوغرافی آدلاری لغو ائتمک، تورک و عرب طایفالارینی سرحد بؤلگه‌لریندن اؤلکه‌نین مرکزینه کؤچورمک، مرکزی حاکمیتین ثمره‌لیلگی‌نینی آرتیرماق تکلیف اولونوردو. ^{۱۳۴۱}

۱۳۴۰ - آینده، ۱۹۲۵، ۱-جی ایل، ص. ۵-۶.

۱۳۴۱ - یئنه اورادا، ۱۹۲۶، اکینجی ایل، ص. ۵۵۹-۵۶۹.

تههراندا حاکمیتین مرکزشدیریلمه‌سی پروسئسی ۱۹۲۰-جی ایل‌لرده ایالت‌لرده‌کی میلی-دئموکراتیک حرکات‌لارین باسدیریلماسی ایله باشلامیشدی. آذربایجان، گیلان و خوراسانداکی حرکات‌لارین بوغولماسیندان سونرا اولکه‌نین مختلف یئرلرینده مرکزی حاکمیتی فورمال اولاراق تانییان طایفالارین سیلاحلی گوجونون لغو ائدیلمه‌سی گلدی. آذربایجاندا شاهسئون طایفالاری نین بیر سیرا باشچی لاری فیزیکی جهتدن محو ائدیلدی، اونلارین تورپاق‌لاری نین بیر حیصّه‌سی دؤولت مولکیتینه کئچدی. اولکه‌نین باشقا یئرلرینه کؤچورولموش شاهسئون طایفالاری نین بعضی تورپاق‌لاریندا کؤچری کورد طایفالاری (جلالی‌لر) یئرلشدیریلدی. ۱۹۲۴-جو ایله اوزون ایل‌لر مؤوجود اولموش یاریم-مستقل ماکی خانلیغی لغو ائدیلدی.

اولکه‌نین مرکزشدیریلمه‌سی آیری-آیری سیلاحلی قوه‌لرین بیرلشدیریلمه‌سی ایله باشلادی. (بو، ۱۹۱۹-جو ایل بریتانیا-ایران موقاویله‌سینده ده نظرده توتولموشدو). قازاق دیویزیاسی ایله ژاندارمری قوه‌لرینی بیرلشدیردیکدن سونرا حربی ناظر رضا خان، تابعلیگینده ۴۰ مینلیک اوردو الده ائتدی. دؤولت تورپاق‌لاری نین و دولایلی وئرگی لرین گلیرلرینی نظارتی آلتینا آلمیش رضا خان، اوردونون سایجا سرعتلی آرتیمینا نایل اولدو. ۱۹۲۶-۱۹۴۱-جی ایل‌لر آراسیندا حربی بودجه بئش دفعه آرتدی، ۱۹۴۱-جی ایله اوردونون شخصی هییتی ۱۲۷ مین نفره چاتدیریلدی. ۱۳۴۲ او اوزونه یاخین حربچی لری دؤولت ایداره‌لرینه یئرلشدیردی، بو زومره‌نین (حربچی لرین) دؤولت ایداره‌چیلیگینده چکی سی دورمادان آرتدی. مولکی بوروکراتیا آپاراتی دا یئنی دن قورولدو. ۹۰ مینلیک دؤولت مولکی مأمورو واسطه‌سیله مرکزی حکومت ایلك دفعه اولاراق اوجقارلارا نظارت ائتمک ایمکانی الده ائدیردی. شاه سارایی نین اولکه‌نین ایداره‌سینده ایشتیراکی گورونمه‌میش شکیلده آرتدی. رضا خانین مرکزشدیرمه سیاستی ۳۰-جو ایل‌لرده اونون شخصی حاکمیتی نین مؤحکملمه‌سی، دیکتاتوراسی نین فورمالاشماسی، پهلوی‌لرین ایرانین ان وارلی عائله‌سینه چئوریلمه‌سی ایله نتیجه‌لندی. صفوی‌لردن سونرا ایلك دفعه اولاراق دؤولت گنیشلندیریلیمیش ایداره‌چیلیک، تنظیمله‌مه، زور مؤخانیزم‌لریله توپلومو تام نظارتی آلتینا آلا

بیلدی.

۱۹۲۰-۱۹۳۰-جو ایل لرده سوسیال ساحه‌ده آپاریلیمیش اصلاحات‌لار سیراسیندا تحصیل سیستمی نین مودرنلشمه‌سی دقتی چکیر. بو ایستقامتده بؤیوک آددیم آتیلدی. روحانی‌لرین نظارتی آلتیندا اولان مکتب‌خانالاردان فرقلی تحصیل ناظرلیگینه باغلی دونیوی مکتبلر شبکه‌سی یارانندی. ۱۹۲۲-جی ایلده بو ابتدایی مکتبلرین سای ۴۴۰ ایدی‌سه، ۱۹۴۲-جی ایلده آرتیق ۲۴۰۱ دونیوی ابتدایی مکتب وار ایدی. اویغون اولاراق شاگردلرین سای ۴۳ میندن ۲۴۴ مینه چاتمیشدی.^{۱۳۴۳} تهرانداندا اونیوئرسیتت، باشقا یئرلرده باشقا عالی تحصیل مؤسسہ‌لری یارادیلدی، اونلارین دا طلبه‌لری نین سای سرعتله آرتماقدا ایدی. ۱۹۲۹-جو ایلدن حکومت هر ایل آوروپادا اوخوماق ایسته‌ین ۱۰۰ طلبه‌نین تحصیل خرجینی اؤده‌مه‌یه باشلادی.

۱۹۲۰-۱۹۳۰-جو ایل لیر ایران تاریخینده هم ده فعال میللت قوروجولوغو دؤرودور. رضا پهلوی حاکمیتی نین بو سیاستی چوخ میللتلی (پولی‌انتیک)، چوخ کولتورلو ایمپئریانی بیر میللت، بیر دیل، بیر کولتور، بیر سیاسی حاکمیتدن عبارت اونیتار [واحد] دؤولته چئویرمک کیمی ادعالی مقصد داشییردی. فارس عیرقچیلیگی رسمی دؤولت سیاستی نین اساسینی تشکیل ائتدی. ۱۹۳۰-جو ایلده فارس دیلی یئگانه رسمی دؤولت دیلی اعلان ائدیلدی، قالان‌لاری نین تحصیل سیستمینده، مطبوعاتدا و دؤولت ایداره‌چیلیک سیستمینده ایستیفاده‌سی قاداغان اولوندو. ۱۹۳۳-جو ایلده رئکلام بوتون دوکان و ماغازا صاحب‌لرینه گؤستریش وئریلدی. خاریجی دیلده اولان خصوصی ایسیم‌لر ایسه کیچیک حرف‌لره یازیلمالی ایدی. حتی عرب دیلی نین تدریسی ابتدایی مکتب پروگرام‌لاریندان چیخاریلدی. درس کیتاب‌لاری نین هامیسی فارسجا ایدی و تهرانداندا چاپ ائدییردی. فارس دیلی نین خاریجی دیل‌لردن آیینما سؤزلردن تمیزلنمه‌سی، عمومیتله دیل ساحه‌سینده اصلاحات‌لار اوچون دیل جمعیتی (فرهنگیستان) قورولدو.

بو مسئلهنی آراشدیرمیش ر. قالونوو ۱۹۳۶-جی ایلده یازیردی کی، نسبتاً آز میقداردا تورک و آوروپا سؤزلریندن ایندیکی فارسجانی تمیزلемеک وظیفه سینی یئرینه یئتیرمک مومکون گؤرونور. اما فارس دیلی نین لئکسیکاسی نین ۵۰٪-نی تشکیل ائدن عرب سؤزلریندن اونو تمیزلемеک آغلاباتان دئییل.^{۱۳۴۴} حربی ناظرلیکده ایسه حربی ترمینولوگیانی تورکجه سؤزلردن تمیزلемеک اوچون خصوصی کومیسسیا یارادیلدی. پولیسین سنئزورا [سانسور] ایداره سینه یازیلی ماتریال لاردا فارس دیلی نین «تمیزلیگینه» نظارت ائتمه سی گؤروی وئریلدی. پییمان (رئداکتورو احمد کسروی) درگی سی و شفقی سرخ قرئتی «تمیز فارسجا» حرکتی نین اؤنجولری ایدی لر. رسمی یئرلرده و تدبیرلرده عنعنه وی گئیملردن استفاده اولونماسی قاداغان ائدی لدی، بوتون کیشی لرین «پهلوی پاغی» قویمالاری امر ائدی لدی. قادی ن لارین اجتماعی یئرلرده عنعنه وی چادرادان استفاده ائتمه لری قاداغان اولوندو. ۱۹۳۸-جی ایلده یئنی نسلین «وطنه خیدمت» اوچون تربیه ائدی لمه سی وظیفه سینی داشییان سازمان پرورش افکار (فیکرلرین یایلمه سی تشکیلاتی) آدلی دؤولت ایداره سی یارادیلدی.

مشروطه دؤوروندن قالما رسمی «ایران میللتی» آنالی شینا یئنی چالارلار قاتیلدی. اسکی ایران تاریخی نین، خصوصیه سانی دؤورونون ایدئاللاشدیریلما سی رسمی تاریخچیلیگین ماهیتینه چئوریلدی. مکتبلرده تدریس اولونان و مطوعاتدا تبلیغ ائدی لرن «آریا ارشی» بشریتین ان قیمتلی تاریخی دیری کیمی تقدیم ائدی لردی. ۱۹۳۳-جو ایلده اهمنی پادشاهی داریوشون بؤیوکلوگو و پئرسوپولیس (تخت جمشید) سارایی نین اؤنمی حاقیندا ان یاخشی شعر اوچون مسابقه اعلان ائدی لدی.^{۱۳۴۵} مومکون اولدوغو قدر عرب ترمین لری و سؤزلری اسکی ایران ترمین لری ایله دییشدی ریلدی. عرب سؤزو «وطن» اسکی «میهن» له عوضلندی، سیلاحلی قوه لرین باش کوماندانسی آرتیق ساسانی دؤورونون «ارتشبد» ترمینی ایله آدلاندی، ایالت لر

1344- P. Галунов, Реформа языка в Иране, Материалы по национально-колониальным проблемам, N 34, 1936, с. 246.

1345- A. Востров, Племена Ирана и племенная политика иранского правительства, Материалы по национально-колониальным проблемам, N 34, 1936, с. 191.

استان لارا، ویلایت لار شهرستان لارا، بؤلوک لار بخش لره چئوریلدی. اسکی آریا ارثی نین تبلیغی فاشیست آلمانیا سی ایله ۱۹۳۰-جو ایل لرین ایکینجی یاری سیندا یاخینلاشما دان سونرا داها دا گوجلندی. «شیمال آریالی لاری ایله زرتوشدون خالقی» آراسیندا معنوی بیرلیک هر واسطه ایله تبلیغ اندیلیدی. ۱۹۳۶-جی ایله هیتلئر ریخی نین [رایش] خصوصی دئکرتئی [فرمان] ایله ایرانلی لار «تمیز آریالی لار» اعلان اندیلدی. ۱۳۴۶

رسمی «ایران میلیتی» آنلایشی بو اؤلکه ده فارس دیلی ایرانلی لاردان باشقا بیر میلیتین اولدوغونو اینکار اندیردی (موسلمان اولمایان آزلیق لار استنادیر). حکومت فرقلی باخیشین اولماسینا بئله دؤزوم سوزلوک گؤستریدی. ۱۳۴۷ ایران مطبوعاتی نین میلیت لری قاسی [اتحادیه] آراشدیرما کومیسسیاسی نین ۱۹۳۳-جو ایله ایران اهالی سی نین ائتیک ترکیبی حاقیندا معروضه سینه آجیق لی مناسبی سجه وی دیر. ستاره قزئی ۱۹۳۳-جو ایل ۲۸ مای ساییندا یازیدی: «گورونور، معروضه نین مؤلفی نین ائتوقرافیدان خبری یوخدور،

1346- George Lenczowski, *Russia and the West in Iran 1918-1948*, New York: Cornell University Press, 1949, p. 160.

۱۳۴۷ - اصلینده، ۱۹۲۰-۳۰-جو ایل لره اؤلکه ده فارس دیلی «ایران میلیتی» کونسئپتیندن فرقلی، اساسلاندیریلیمیش باشقا کونسئپت اورتابا قویولمادی. ایران کومونیست پارتیسی نین ایکینجی اورمو قورولتاییندا ایران اهالی سی نین چوخ میلیتلی ترکیبه مالیک اولماسی، فارس اولمایانلارین اؤز موقداتارینی تعیین ائتمه حاقینین اولماسی بیان اندیلسه ده، پارتی اؤز فعالیتینده بو بیاناتدان ایره لی گئتمه دی. بو زمان ایران کومونیست لرینین لیدئری سایلا بیله جک دوکتور تقی ارانی آزلیق لار مسئله سینده حکومتین رسمی ایستراتگی یاسینی وصف اندیردی. او، سرعتلی مودرنیزاسییا خطینی مدافعه اندیر، عینی زماندا فارس دیلینین خارجی سؤزلردن تمیزلنمه سین، زردوشتلوک ایدیالارینا یئتیدن حیات وئرلمه سین، ساسانی ایمپئریاسی دؤورونده مؤوجود اولموش مرکز لشدیریلیمیش ایداره چیلیگین برپاسینی تبلیغ اندیردی. «آذربایجان: ایرانین اولوم-دیریم مسئله سی» ادلی مقاله ده ایسه تورکجه نین آذربایجاندا کؤکونون کسيلمه سین، آذربایجانا فارس دیلی مکتبلرین یارادیلماسینی، فارسجا کیتابلارین، درگی و قزئت لرین گؤندريلمه سین کیلیف اندیردی. باخین:

Ervand Abrahamian, *Communism and Communalism in Iran: The Tudah and the Firqah-i Dimokrat*, *International Journal of Middle East Studies*, vol. 1, 1970, no 4, p. 297-298.

کوردلر و لورلارین ان تمیز ایرانلی اولدوقلارینی بیلیمیر. ایران تورکلرینه گلدیکده ایسه، اونلار عیرق باخیمیندان فارس لاردان هئچ فرقلنمیرلر.»^{۱۳۴۸}

یئنی پهلوی سولالهسی نین حاکمیتی نین تشبیتی عیرقچی-مودئرنیستلر طرفیندن ایرانین یاد حاکمیتدن (قاجار سولاله سیندن) قورتولماسی، حاکمیتین «طبیعی صاحبینه» کئچمهسی کیمی آلیانندی. او یغون اولاراق، تورک اصیللی، اما خئیلی درجه ده فارسلاشمیش قاجارلارین حاکمیتدن گئتمهسی عمومیلکده تورکلوک اوزرینه لئگیتیم [مشروع] هوجوم اوچون ایستیمول [عامل] اولدو.

رضا شاه حکومتی نین عیرقچی سیاستی نین اساس هدف لریندن بیرى ایراندا تورک دیلی نین ایشلنمه آرئالینی محدودلاشدیرماق، مومکون اولسا، اونو اونوتدورماق ایدی. آذربایجاندا یئنی یارادیلیمیش دؤولت مکتب لرینده تورکجه درس لرین قویولماسی نین یاساقلانماسی بیر یانا، مکتبلرده شیفاهی صحبت لرده تورکجه دن ایستیفاده، آنا دیلیندن باشقا بیر دیل بیلیمه یین اوشاق لارا درس لرین تورکجه ایضاح ائدیلمهسی بئله قاداغان اولوندو. تهران دان گؤندریلمیش معارف مدیرلری بو ساحه ده خصوصی فعاللیق گؤستریردیله. اونلارین آراسیندا آ. مؤوسومی و ق. ذؤوقی خصوصیله فرقلندیله. بونلاردان بیرینجی سی نین «تورکجه دانیشان لارین بوینونا نوختا کئچیریب آخورا باغلایین» ایفادهسی، ذؤوقی نین آذربایجاندا ابتدایی مکتبلرده تنفس زامانی تورکجه دانیشان لاری جزالاندیرماق اوچون «جریمه ساندیقلاری» قویماق حاقیندا گؤستریشی اوزون ایل لر یئرلی اهالی نین یادداشیندان سیلینمه دی.^{۱۳۴۹}

۱۹۲۰-۱۹۳۰-جو ایل لرده آذربایجان تحصیلنده کی دورومو گؤسترن ان ایناندریجی قایناق لاردان بیرى گؤرکملی مدنیت خادیمی محمدعلی فرزانه نین

۱۳۴۸- آلینتی:

A. Востров, Племена Ирана и племенная политика иранского правительства, с. 192

1349- Şövkət Tağıyeva, Əkrəm Rəhimli (Bijə), Səməd Bayramzadə, *Güney Azərbaycan*, Bakı: Orxan, 2000, s. 203.

خاطره‌لری دیر. دوکتور فرزانه اوخودوغو تبریز ابتدایی مکتب‌لری‌نین بیرینده‌کی تورک دیلینه قارشی دؤولتین دوشمن مناسبتینی تصویر ائدیر. او یازیر کی، بو مکتبین مدیری اسکی اؤزل مکتبین صاحبی ایدی، بو مکتبین دؤولت مکتبینه چئوریلمه‌سیندن سونرا او، مکتبه مدیر تعیین اولونموش، هم ده درس‌لرین اکثریتینی تدریس ائدیرمیش. «جناب مدیر اوشاق‌لارین دینی و عقیدتی تربیه‌لرینه چوخ اهمیت وئرر، قرآنی دوغرو-دوروست اوخوماقدا و احکام شرعینی یاخشی باشا سالماقدا جان یاندیراردی.» همین مدیر-معلم «فارس ادبیاتینا دا چوخ وارد ایمیش.» سعدی‌نین گولستانینی، حافظی، رومی‌نین مثنوی‌سینی ازبردن بیلر، شاگردلرینه بوراداکی مطلب‌لری گؤزل آنلادارمیش. «اما اونون توضیحاتی [ایضاحی] همیشه تورکجه اولوردو. او کاغاذدان اوخوماسا فارسی دانیشا بيلمزدی. ایکی کلمه دانیشجاق دیلی توپوق وورار و سؤزلری قاریشديراردی.» فارسجا یاخشی دانیشا بيلمه‌ین بو مدیر-معلمین پروبلئمی مکتبه مفتشین گلشیندن سونرا باشلاير. درس زامانی ایچهری گیرن هئیت عضولریندن بیرى مدیرین قاریشيق «خوش آمد» یندن (خوش گلدینیز) باشا دوشور کی، بو معلم فارسجا یاخشی دانیشا بيلمیر و دئییر: «بو مدیر کی، اؤزو فارسجا دانیشا بيلمیر، اوشاق‌لارا نئجه درس دئه بیلر؟ نیه بیر ساوادلی مدیر سئچمیردینیز؟» قوناق‌لارین گتتمه‌سیندن سونرا مدیرین و صینیفده‌کی شاگردلرین وضعیتینی دوکتور فرزانه بئله خاتیرلاير: «بیچاره مدیرین رنگی ساپ-ساری سارالمیشدی. او، اللری ایله میزی توتماسایدی بیخیلاجاقدی. هئیت‌لر گلدیک‌لری کیمی ده چیخیب گتدی‌لر. اوشاق‌لاردان بیرى قاجیب لیواندا سو گتیردی. مدیر بیر قورتوم ایچیب، صندلیه اوتوردو. او، میزین اوستونده یومروق‌لارینی بیرى-بیرینه سؤیکه‌یب آلینی اونلارا دایادی. اوشاق‌لار چوخ پوزولموشدولار، اونلارین ایچینه آغلیان‌لار دا وار ایدی.»^{۱۳۵۰}

آنا دیلی مدنیتین دیگر ساحه‌لریندن ده وورولوب چیخاریلیدی. آنا دیلینده کیتاب و قزئت نشری، تاماشالار گؤسترک، حتی یاس و تعزیه

۱۳۵۰ - م. ع. فرزانه، آنا دیلیمیز و میلی وارلیغیمیز اوغروندا خاطره‌لر (۳)، وارلیق، ۵-جی ایل سایی ۵ و ۶ (آردیجیل سایی ۵۱ و ۵۲)، آوقوست-سئنتیابر ۱۹۸۳، ص. ۴۷-۴۸.

مجلس لرینده تورک دیلیندن ایستیفاده نین قارشسی آیینماغا چالیشیلردی. بیر زامانلار تبریزده تئاتر تاماشالاری اینسانلارین ایلگی سینی چکدیگی حالدا، اونون بوندان سونرا فارسجا اولماسی تئاتر سالونلارین بوش قالماسینا نهدن اولدو.^{۱۳۵۱}

آذربایجاندا تورکلوگون ایزلرینی ایتیرمک اوچون بوراداکسی تورک کؤکلو اسکسی یئر آدلاری نین دییشدیریلمه سی باشلاندى. اورمو شهرى نین آدی مونارخین شأنینه «رضاییه» قویولدو. آجی چای ترجمه ائدیله رک تلخ رود، قاراچمن – سیاه چمن اولدو، قاراجاداغ رسماً ارسباران آدلاندى.

۱۹۳۷-۱۹۳۸-جی ایل لرده اؤلکه نین انضباطی-اراضی قورولوشوندا دییشیکلیک اولدو. بو دییشیکلیگین مقصدلریندن بیرى غیر فارس لارین اؤلکه داخیلینده اراضی بیرلیگینی مومکون قدر پوزماق ایدی. بو دییشیکلیکه عینی زاماندا اسکسی یئر آدلارینی دا یادداش لاردان سیلمک دوشونولوردو. یئنی انضباطی-اراضی بؤلگوسونه گؤره، آذربایجان ایالتی ایکی حیسه یه آیریلدی. بونونلا یاناشی ایالتین تاریخی-جوغرافی آدی لغو ائدیلدی و ساده جه نؤمره لرله عوض اولوندو. ایالتین اساس حیصه سی اوچونجو (مرکزی تبریز شهری) و دؤردونجو (مرکزی رضاییه، اؤلکی اورمو) استانلارین ترکیبینه قاتیلدی. زنجان ویلایتی و تورک ائتنیک زوناسی نین باشقا بؤلگه لری بو استانلارین ترکیبینه داخیل ائدیلمه دی، اونلارا موستقیل انضباطی ایستاتوس (استان) دا وئریلمه دی. داها سونرالار ۳-جو استان شرقی آذربایجان، ۴-جو استان ایسه غربی آذربایجان آدلاندریلدی.

۱۹۲۰-۱۹۳۰-جو ایل لر آذربایجانداکی دؤولت ایداره لرینه مرکزدن گؤندریلن مأمورلارین سایی نین آرتماسی ایله دقتی چکیر. آیری-آیری مأمورلار اول لرده پایتاختدان گؤندریلیردی. رضا شاه دؤورونده بو، کوتله وی حال آلماغا باشلادی. بو مأمورلارین یئرلی دیلی بیلمه لری ضروری ساییلمیردی. عکسینه، اونلارین قارشسی سینا تورک دیلی نین و مدنیتی نین

آشاغیلانماسی، بئله‌لیکله آذربایجان تورک‌لرینده آشاغیلیق کومپلئکسی یاراداراق آسسیمیلیاسیایا میللندیرمک وظیفه‌سی قویولوردو. آذربایجانا والی گؤندریلمیش عبدالله مستوفی سونرالار چاپ ائتدیردیگی خاطرهلرینده آذربایجان اهالی‌سی حاقیندا یازیردی: «آذربایجان اهالی‌سی نین تورکجه قیریلداتماغینا («بولقور کردن») باخمایاراق، اؤلکه‌میزین هئچ یئرینده اونلاردا اولان ایرانیلیق روحو یوخدور.»^{۱۳۵۲} بو استاندار تورک دیلی نین یاس یئرلرینده ایشله‌دیلمه‌سینی بئله قاداغان ائتمیشدی، چونکی «داریوش و کامبیزین خلف‌لری افراسیاب و چینگیزین دیلینده دانیشا بیلمز دیلر.»^{۱۳۵۳}

تورکجه‌نین یازی دیلی کیمی قاداغان اولوندوغو، شیفاهی دیلین ایشله‌دیلمه‌ ساحه‌سی نین محدودلاشدیریلدیگی بیر شرایطده میلی ادبیاتین اینکیشافینی گؤزله‌مک دوغرو اولمازدی. دؤولت مئخانیزمی نین اوخوموش کسیم آراسیندا آشاغیلیق کومپلئکسی یایدیگی بیر محیطده آنا دیلینده یئنی ادبی نومونه‌لرین اورتایا چیخماسی مومکون دئییلدی. بئله بیر شرایطده میرزه علی مؤعجوز (۱۹۳۴-۱۹۷۳) یارادیجیلیغی نین اورتایا چیخماسی سیرادان بیر حادثه دئییلدی. شبیسترده آنادان اولموش مؤعجوزون شخصیت کیمی فورمالاشماسی گنج یاش‌لاریندان ۱۶ ایل ایستانبولدا یاشاماسی مهم تأثیر قویموش دور. مختلف موضوع‌لاردا آنا دیلینده اساساً ساتیریک شعرلر یازمیش مؤعجوز، میلی شاعیر صابیرین گونئیده داوامچی‌سی ساییلماقدادیر.^{۱۳۵۴} اؤز الی ایله یازدیغی اؤزکئچمیشینده مؤعجوز

۱۳۵۲ - عبدالله مستوفی، شرح زندگی من یا تاریخ اجتماعی و اداری دوره‌یه قاجاری، ۳-جو جیلد، ۲-جی حیصه، تهران، ۱۳۲۶، ص. ۱۷۸.
1353- Dədə Qorqud, N 2, 1980, s. 24.

۱۳۵۴- مؤعجوزو آنا دیلینده ساتیریک شعرلرینه گؤره شرطی اولاراق گونئی‌ین صابیری سایماق اولار. او، صابیردن فرقلی اولاراق تورک میللتچیسى اولمامیشدیر. وطنینی ایران سایمیش، شعرلرینده تغز-تئز اسکی ایران تاریخی حادثه‌لرینه و میفلرینه مراجعت ائتمیشدیر. ۱۹۲۰-جی ایل‌لرین باش‌لاریندا «سردار-سپه» چئوریلن و عالی حاکمیتی سرعتله اله کئچیرمکده اولان رضا خانى اؤین شعرلر یازمیش، سونرالار خانین قولدورلوغونو گؤروب، اونو «سرخیل» (آت سوروسونون باشچیسى) آدلاندیرمیشدی. (شبیسترلی میرزه علی مؤعجوزون اثرلری، توپلایان محمد تقی زهتابی، بیرینیجی جیلد، شبیستر: [...]، ۱۳۸۹، ص. ۱۱۴-۱۶). علیرضا نابدل سونرالار یازاجاقدی کی، مؤعجوزون تورکجه یازماسی اونون میللتچیلیگیندن

گؤستمیش دیر: «آتام شیبیسترین تاجیرلریندن ایمیش. من اون آلتی یاشیندا ایکن او وفات ائتمیش دیر. همین ایلده ایستانبول گئتدیم، اورادا اون آلتی ایل قالدیقدا سونرا قایتدیم و وطنیمین آغلار حالینی گؤروب، نوحه خوانلیغا باشلادیم. منیم بو نوحه خوانلیغیم آخوندلارین خوشونا گلمه دی، منه محاربه اعلان ائتدی لر. ۲۶ ایل بیر-بیریمیزله ووروشدوق. خیرات وئردیلر - چاغیرمادیلار، توی اولدو - من ایشتی راک ائتمه دیم. بونونلا بئله آخیرادک ووروشدوم، من یازدیم، اؤزو ده آنا دیلینده یازدیم... فارس دیلینی چوخ دا یاخشی بیلیرم و بو دیلده چوخ آز یازمیشام. هم ده من بئله ملاحظه ائتدیم کی، آذربایجانلی لار فارس دیلیندن بیر او قدر ده خوشلانمازلار.»^{۱۳۵۵}

دؤولتین اقتصادیات ساحه سینده سیاستی ده آیری-سئچکیلیک کاراکترینده ایدی. ۱۹۳۰-جو ایل لرده حکومت اینفراستروکتور [زیرساخت] و استحصال ساحه لرینه بؤیوک کاپیتال قویدو. ترانس-ایران دمیریولو و شوسه یول لاری چکیلدی. یئیتتی، توخوجولوق، کیمیا، داغ-معدن، تیکیتی و باشقا ساحه لر اوزره دؤولت ۸۳ ایری مؤسسسه تیکدی. بونلاردان یالینز بیر - میاندواب (ایکی جای آراسی) شکر زاوودو - آذربایجانین پایینا دوشوردو. یئنی تیکیلن دؤولت مؤسسسه لرین اکثریتی اصفهان، تهرآن و مازانداراندا یئرله شیردی. محض ۳۰-جو ایل لر آذربایجاندا اؤزل کاپیتالین اصفهان، تهرآن و ایرانین باشقا فارس بؤلگه لرینه آخینی باش وئردی.^{۱۳۵۶}

یوخاریداکی لاری یئکونلاشدیرمیش اولساق، گؤستره بیله ریک کی، ۱۹-جو یوزایلین سونلاریندا باشلا یاراق آذربایجان تورکونون اؤلکه سیاستینده

دئییل، خالقچیلیغیندان ایره لی گلیردی. آنا دیلینده یازماسایدی شیبیسترده اونون یازدیقلارینی هئچ کس اوخومازدی. (علیرضا نابدل، آذربایجان و مسئله ملی، ص. ۱۶). ۱۳۵۵- شیبیسترلی میرزه علی مؤعجوزون اثرلری، توپلایان محمدتقی زهتابی، بیرینجی جیلد، ص. ۱۲؛

Şəbüstərli Mirzə Əli Möcüz, *Şeirləri, tərtib edən Kamil Vəli Nərimanoğlu*, Bakı: Oskar, 2007, s. 3-4.

۱۳۵۶ - باخین:

Машаллах Рабизаде, Развитие капиталистического предпринимательства в промышленности Ирана в 30-х годах XX века, Баку: Элм, 1970, с.76, 85.

آددیم-آددیم مؤوقع لری تحویل وئرمه سی ۲۰-۳۰-جو ایل لرده اونو مظلوم میللت دورومونا گتیریب چیخارتدی. رضا شاهین دیکتاتور رژیمی نین تیمتالیندا دؤولت تورک وارلیغینی مودئرنلشن ایرانین بوتؤلوجلوق اوچون اساس تهلوکه گؤردو، تورک کولتورونو هدف آلاراق اونا جدی ضربه ووردو. پان-ایرانیزم ایدئولوگیاسی رضا شاه حکومتی نین رسمی سیاستی نین اساسینی تشکیل ائتدی. فارس ائنوسو آراسیندا ایسه ائتیک کونسولیداسیا [ادغام] پروئسی مقایسه ائدیلمه یه جک سرعتله گئتدی. تورک لر آراسیندا اوخوموش کسیم، خصوصیه مأمور طبقه سی آراسیندا ایرانچیلیغا باغلیلیغین آرتماسینا باخمایاراق، تورک اهالی سی نین اکثریتی آراسیندا ایران دؤولتی-تورک میللتی مناسبت لرینه آیدینلیق گلدی. تورک اهالی سی نین بو حیصه سینده «ایران دؤولتی» آنلایشیندان قوپما باش وئردی.

۲۱ آذر: میللت اولماق عزمی

سووت اتفاقی نین ایرانین قوزئینی، اینگیلتره نین ایسه گونئیینی ایشغال ائتمه سی اولکده کی سیاسی دورومو دیشدیردی. سووت لر ایشغال آکتینی رضا پهلوی نین فاشیست آلماناسی ایله فعال امکداشلیق ائتمه سی ایله اساسلان دیراراق، ۱۹۲۱-جی ایل سووت-ایران موقایله سی نین ۶-جی ماده سینا رهبر توتاراق بیر نئچه خبردارلیق نوتاسیندان سونرا ۱۹۴۱-جی ایلین آوقوستوندا سووت اوردو حیصه لرینی بو اولکده یه یئرتدی. ایران اوردوسو دوغرو-دوروست مقاومت بئله گؤستره بیلمه ییب، پرن-پرن دوشدو. بو، رضا شاه دیکتاتوراسی نین دا چؤکمه سینه نه دن اولدو. سئنتیابر آیندا اینگیلیس لرین تضييقی ایله رضا شاه، اوغلو محمد رضانین خئیرینه حاکمیتدن امتناع ائتمه یه مجبور اولدو.

ایراندا نیسبی لیبرال سیاسی محیط یارانندی. سیاسی محبوس لار حبس خانالاردان آزاد ائدیلدیلر. اولکده آنتی فاشیست حرکات باشلاندى. یئنی سیاسی پارتیالار اورتایا چیخدی.

آذربایجاندا دا اجتماعی-سیاسی حیات جانلاندى. ۲۰ ایللیک آتی-تورک، آتی-آذربایجان رژیمن بوراداکى فارس مأمورلاری خالقین ایتیقامیندان احتیاط ائندهرک تئهرانا قاچدیلار. تورکجه دانشیق دیلی و تورک مدنیتی اوزهرینه قویولموش یاساقلار آرادان قالخدی. میلی روحلو آیدینلاری یئنی یارانمیش ایمکانلاری دیرلندیریب حرکت کئچدیلر. اوکتیابر آییندا تبریزده «آذربایجان جمعیتی» آدلی بیر قوروم یاراندى. بو جمعیت قوروجولاری میرزه علی شیبستری، ایسماعیل شمس، علی ماشینچی، جعفر اکبری، م. م. چاووشی، هیلال ناصری و باشقالاری ایدی. جمعیت نوایر آیین ۱-دن فارس و تورک دیلرینده آذربایجان قزئتینی نین چاپینا باشلادی. قزئته یئنی یارانمیش جمعیتین مقصدی بارهده یازیلار درج ائدیلهدی. بو قزئتین ماتریاللاری آذربایجان جمعیتی نین طلبلری حاقیندا تصوّر یارادیر. میلی و اجتماعی آزادلیق اوغروندا مبارزه آپاران بو جمعیت، سیاسی ساحهده دموکراتیک کونستیتوسیا و مشروطه ایداره اوصولنون عملده حیاتا کئچیریلمه سینی، ایالت و ویلایت انجومنلری نین تشکیلینی، میلی مجلسه نمایندهلرین خالق طرفیندن سئچیلمه سینی، حاکم صنیف و طبقه لرین منافعینی مدافعه ائدن قانونلارا یئنی دن باخیلماسینی، آذربایجانین قانونی حاقلاری نین مدافعه ائدیلمه سینی، آذربایجاندا دؤولتین صنایع اوییکتلری [تأسیسات] تیکمه سینی، ایشسیزلیگین آرادان قالدیریلماسینی، دیل آزادلیغی نین تأمین ائدیلمه سینی، آنا دیلینده بوتون سویه لرده تحصیل و کیتاب نشرینی طلب ائدیلهدی. ۱۳۵۷ ماراقلی دیر کی، آذربایجان قزتی حاکم و رسمی «ایران میللتی» آنلایشیندان فرقلی میللت کونستیتی اورتایا قویوردو. قزئتین صحیفه لرینده تئز-تئز «آذربایجان میللتی» آنلایشینا راست گلمک مومکون دور. بو میللت، قزئته گؤره، «...حسّ، دیل، عادت-عنعنه و اراضی بیرلیگینه مالیک خالق دیر.» ۱۳۵۸ میللت یارادان ائلئمنتلر آراسیندا دیله بویوک اؤنم وئرلیر، او، میللتین اساس علامتی ساییلهدی. ۱۳۵۹ آذربایجان جمعیتی و اونون مطبوع اورقانی گؤره، ایراندا واحد دیل اولمادیغیندان

1357- Vidadi Mustafayev, *Cənubi Azərbaycan. Milli şüur (XX əsrin I yarısı)*, s.110-111.

۱۳۵۸- آذربایجان (تبریز)، ۲۷ آذر ۱۳۲۰.

۱۳۵۹ - یئنه اورادا، ۲۱ آبان ۱۳۲۰.

واحد «ایران میللتی» ده یوخدور، چوخ میللتلی ایران جمعیتی «ایران میللتی» نی) بیرلشدیرن اساس شرط «مقصد و ایدئال بیرلیگی» اولا بیلر. ۱۳۶۰

آذربایجان تورک‌لری نین («آذربایجانلی‌لار»، «آذربایجان خالقی») آیریجا میللت اولدوغونو اساسلانديرماق اوچون قزئتده میللی دیلین اؤنمی وورغولانیر، اونون (تورکجه‌نین) باشقا دیل لرله (ایلک نؤوبه‌ده فارسجا ایله) برابرلیگی اوزه‌رینده اصرار ائدیلمه‌دی. دیل مسئله‌سی آذربایجان جمعیتی اوچون واز کئچیلمه‌یه‌جک «قیرمیزی خط» حساب ائدیلمکده ایدی. قزئت ۱۹۴۱-جی ایلین ۱۵ دئکابر ساییندا قطعیتله یازیردی: «کیم کی، بیزیم دیلیمیزه، عنعنه‌لریمیزه، ثروت‌لریمیزه قصد ائتمک ایسته‌سه، بیز اونو اؤز دوشمنیمیز ساناجاق و سون نفسیمیزه قدر اونلاری محو ائتمه‌یه چالیشاجاغیق.» آذربایجان قزئتی فارس دیلی نین آذربایجاندا یاییلمادیغی، آذربایجانین دیلی نین تورک دیلی لری سیستمینده مستقیلملیگینی، آذربایجان اهالی‌سی نین دیلی ایله ایرانین باشقا ایالت‌لری نین دیلی آراسیندا هله ۷-جی یوزایلدن هئچ بیر اوخشارلیغین اولمادیغینی، ایران‌دا موغول‌لارین حؤکمرانلیغی ایله آذربایجانین تورکلشمه‌سی آراسیندا هئچ بیر علاقه‌نین اولمادیغینی قئید ائده‌رک، آذربایجاندا ایندیکی دیلین ایشلمه‌سی دؤورو حاقیندا علمی معلومات‌لار وئریردی. ۱۳۶۱ بونونلا «ایران میللتی» حاقیندا رسمی ایدئولوگیانین آذربایجانلا باغلی اساس ایدئالاری تکذیب ائدیلمه‌ر، میللی وارلیغین ثبوتو اوچون نظری اساس‌لار اورتایا قویولوردو.

آذربایجان، ائله‌جه ده شاهین (تبریزده فارسجا چیخیردی) قزئت‌لری نین ان چوخ اوستونده دوردوغو مؤوضوع‌لاردان بیرسی ده رضا شاه دیکتاتورلوغو زامانی آذربایجانا مناسبتده اوغولانان میللی ظلم سیاستی ایدی. بو قزئت‌لرده چاپ ائدیلمیش مقاله‌لرده اجتماعی حیاتین آیری-آیری ساحه‌لرینده، اؤزلیکله دیل مسئله‌سینده، میللی آیری-سئچکیلیک سیاستی پیسله‌نیلیر، بو سیاستین مظلوم آذربایجانلی اقتصادی و مدنی جهتدن گئریده

۱۳۶۰ - یئنه اورادا، ۱۵ دی ۱۳۲۰.

قویدوغو وورغولانیردی.

آذربایجان جمعیتی یئنی شرایطده رسمی تئهرانین آذربایجان سیاستی نین دیشمه سی نین ضروری اولدوغو فیکرینی ایره لی سوروردو. آذربایجان قزتی ۱۹۴۲-جی ایلین ۲ فئورال سایندا بو جمعیتین مقصدی حاقیندا یازیردی: «بیزیم قزتی تئهراندا قاداغان ائتمیش لر، گویا بیز آذربایجانین ایران دان آیریلما سینی ایسته بیریک. بیزیم اساس مقصدیمیز خالقین آنا دیلیندن استفاده حاقیندا دئموکراتیک حاقینی مدافعه ائتمک دیر. حکومت آرتیق باشا دوشمه لی دیر کی، آذربایجانلی لار فارسجا دانیشان خالق دئیل لر و هئچ واخت دا اولما میشلار. بیزیم رسمی و آنا دیلیمیز آذربایجان دیلی دیر. بیز آنا دیلیمیزین مکتبلرده و حکومت ایداره لرینده ایشله دیلمه سی اوچون الیمیزدن گلنه نی ائده جه بیک. بیزیم دیلیمیزی پوزماغا چالیشان لار بو ایشدن ال چکمه لی دیر لر.» آذربایجان والی سی خلیل فهمی ده شاهین قزتینه یازدیغی مکتوبدا یئرلی اهالی نین اؤز دیلینه صاحب چیخماسینا پان-ایرانیستلرین دوشمن مناسبت بسله مه سینه اعتراض ائدیردی. او بیلدیردی کی، آذربایجان اهالی سی نین اؤز دیلینده دانیشماغا چالیشماسی هئچ ده اونون مرکزی حکومته و اولکه نین بوتؤلرینه قارشی قالخدیغینی گؤستر میر.^{۱۳۶۲}

بو آرادا اؤزونو «تورکییه، ایراق و باشقا اولکه لرده اولان ۳۷ مینلیک ایران تورکلری مولتجی [پناهنده] و مهاجرلری نین نماینده سی» کیمی تانیتدییران سنان آذر آدلی یازار ایستانبولدا ایران تورکلری آدلی ماراقلی بیر کیتابچا چاپ ائتدیردی.^{۱۳۶۳} بو کیتابچادا تورکلرین ایران تاریخینده رولو حاقیندا عمومیلشدیریجی معلومات وئرلیمیش، اونلارین ایندیکی دورومو آراشدیریلمیش دیر. اثرین ایلك جمله سینده دئیلیر: «طالع سیز بیر اینسان زومره سی اولاراق ایران سینیرلاری ایچینده یاشاماغا محکوم بولونان بیز ایران تورکلری عصرلردن بری ایران وارلیغینی قورودوق.

۱۳۶۲ - یئنه اورادا، ص. ۱۱۲.

1363- Sanan Azer, *Iran Türkleri*, İstanbul: Cumhuriyet matbaası, 1942. 22 sahife.

قانیمیزی ایران ایستیقلالی اوچون آخیتدیق. حتی کندی غیرقداش لاریمیز اولان آنادولو تورک‌لریله ایران اوغروندا ساواشدیق. مالیمیزی ایران داواسی اوچون صرف ائتدیک.» اثرین سونراکی بؤلوم‌لرینده بو تئزیسین ثبوتو اوچون یازار، چئشیدلی قایناق‌لاردان استفاده ائده‌رک تاریخی کئچمیشی آنالیز اتمیش دیر. او گؤستریر کی، «عرب ایستیلایسیندان ایران ایستیقلالینی قورتاران، شرق‌دن، غرب‌دن، شیمال‌دان ایرانا سالدیران قوت‌لره قارشسی کؤکسونو گره‌رک قیلیج‌لاریلا ایرانی قورویمان... فارس دیلینی و ادبیاتینی بیر دؤولت دیلی و شرق کولتوروو شکلینه سوخان و هیندیستانا قدر بو دیلی یایان و حمایه ائدن یئنه تورک سلطان‌لاری و خاقان‌لاری اولموش‌لار.» کلاسیک فارس ادبیاتی‌نین اؤلمز اثرلری‌نین محض تورک حؤکمدارلاری دؤورونده یارانماسینی دا قئید ائدن یازار، اونلارین فارس ایالت‌لرینه توخونمادیغینی بیلدیریر. داها سونرا سنان آذر پان-ایران‌یست‌لرین «تورک‌لر فارس‌لاری آسیمیلاسیا ائدی‌لر» تئزیسینی «اساس‌سیز، انصاف‌سیز، علمه، تاریخه، حقیقته او یغون اولمایان ادعالار» حساب ائدیر. بو ادعالارین «صرف ایران‌داکی میلیون‌لارجا تورکون وارلیغینی تکذیب ائدیپ و اونلاری بوغماق، محو ائتمک مقصدیله ایدوروولدوغونو» گؤستریر.^{۱۳۶۴}

داها سونرا یازار ایران‌داکی تورک‌لرین دئموقرافیک و ائتنوقرافیک دورومونو تصویر ائدیر. ایران‌دا اهالی سایی‌نین اولماماسی بورا‌داکی تورک‌لرین دقیق میقدارینی گؤستره‌یی مومکونسوز ائدیر. یازارین تخمینی حسابلامالارینا گؤره، ایران‌دا او دؤورده ۱۰ میلیون اهالی یاشاییردیس، اونون ۵ میلیونو تورک اولمالی ایدی. اونلاردان ۳ میلیونو اسکی آذربایجان ایالتینده، قالان‌لاری ایسه چئشیدلی بؤلگه‌لرده مسکون ایدیلر.^{۱۳۶۵}

سنان آذره گؤره، ایران قارشسی‌سیندا «وظیفه‌لری اولان، اما حاق‌لاری و آلاچاق‌لاری» اولمایان تورک‌لره ایران دؤولتی چئشیدلی مئتودلارلا ظلم ائتمکده دیر. بو مئتودلار سیراسیندا «ایران‌داکی تورک‌لرین مؤوجودیتی‌نین تکذیب و تاریخی‌نین تحریف ائدیلمه‌سی» (۱)، «تورکجه جوغرافی

۱۳۶۴ - یئنه اورادا، ص. ۱۰.

۱۳۶۵ - یئنه اورادا، ص. ۱۲-۱۳.

آدلارین، داغ‌لارین، دره‌لرین، چای‌لارین، تپه‌لرین، کند آدلاری‌نین، شهر آدلاری‌نین، حیوان آدلاری‌نین، سوی آدلاری‌نین، چوجوق آدلاری‌نین، تاریخی تورک آدلاری‌نین، تورک‌لردن قالما تاریخی آثار و عابده‌لرین آدلاری هپ رسمی و سیستماتیک بیر صورتده فارسلاشدیریلماسی» (۲)، «چوجوق‌لارا تورک آدی قویماق و تورکجه سوی‌آدی آلماغین شدتله یاساقلانماسی» (۳)، مکتبلرده درس‌لرین آنجاق فارسجا اولماسی (۴)، یئنی نسله اؤز میللتیندن نیفرت ائندیرمک تبلیغاتی‌نین آپاریلدیغی (۵)، «من ایرانلی‌یام، فقط تورکم» دئین‌لرین فیزیکی جهتدن یوخ اندیلمه‌سی (۶)، آذربایجانداکی صنایع مؤسسسه‌لری‌نین فارس بؤلگه‌لرینه کؤچورولمه‌سی (۷)، خاریج‌دن وطنینه دؤنموش شخص‌لرین آذربایجاندا یاشامالارینا ایجازه وئرلمه‌سی (۸)، تورکجه مکتب آچماق، کیتاب باسدیرماق، قرئت نشر ائتمه‌یین یاساق اولماسی (۹)، اسکی تورکجه کیتاب‌لارین، تبریز شاعیرلری‌نین داش باساماسی اثرلری‌نین توپلانیب محو ائدیلمه‌سی (۱۰)، تورک‌سویلو و تورکجه دانیشان‌لارین رضا شاهین امرینه اویغون اولاراق دؤولت ایداره‌لرینده مسئول وظیفه‌لره تعیین ائدیلمه‌سی، مؤوجود اولان‌لارین دا مختلف بهانه‌لرله بورادان اوزاقلاشدیریلماسی (۱۱)، رضا شاهین تورک ائلیتینی فیزیکی جهتدن محو ائدیگی (۱۲) اثرده فاکت‌لار و دلیل‌لرله تصویر ائدیلمه‌سی.^{۱۳۶}

یازار و طنداش‌لارینی خاریجی موداخیله‌دن (اؤزللیکله سووت‌لرین ایشغالیندان) قورویا بیلمه‌دیگی اوچون ایران دؤولتینی لعنتله‌ییر. یازار گؤره، فارس‌لار دؤیوشمه‌یه هئج زامان حاضیر اولمامیش‌لار: «فارس مئتودوندا «مدافعه» ماده‌سی یوخ‌دور. قاپی‌لار آچق‌دیر. گلن‌لر گل‌سین و کئیفی حرکت‌لرینی ایجرا ائتسینلر. ساده‌[جه]: ایران یاشاسین (!)».^{۱۳۷} یازار بو دؤزولمز دورومون دوزلمه‌سی اوچون سویداش‌لارینی مبارزه‌یه دعوت ائدیر، «حاق ایسته‌مک زامانی‌نین گلدیگینی» بیلدیریر.

متفق‌لرین ایرانی ایشغالیندان و رضا پهلوی‌نین استعفا‌سیندان سونرا

اؤزونو ایتیرمیش حاکم رئزیم بیر مدت سونرا دئموکراتیک حرکات لارین قارشى سینی آلماق، اؤزونون سیاسی-ایدئولوژی مؤوقع لرینی برپا اتمک اوچون توپارلانیب حرکتیه کئچیه بیلدی. سلام‌الله جاوید خاطرهلرینده یازیردی کی، میلی مسئلهیه، بو سیرادان آذربایجان مسئله‌سینه مناسبت یئنی دن سرتلشمه‌یه باشلادی، حتی وضعیت رضا پهلوی نین حاکمیت باشیندا اولدوغو دؤوردن داها پیس اولموشدو. او ایضاح ائدییر: «دؤرد ایلیک زحمتدن سونرا فارس دیلینده حاضیرلادیغیم نومونه‌های فولکلور آذربایجان [آذربایجان فولکلور نومونه‌لری] کیتابی نین ۲-جی جیلدینی مطبعه‌ده اونا گؤره صادره ائتدی لر کی، اوزه‌رینده آذربایجان سؤزو وار. گنجه‌لی صباحی نین قارتال آدلی کیتابی نین نشرینه مانع اولدولار. حسن مجیدزاده نین آپاردی سئل لر ساران کیتابی نین فارس‌جایا چئوریلمه‌سینه باخمایاراق، چاپینا یول وئرمه‌دی لر.»^{۱۳۶۸}

بونونلا بئله آذربایجاندا یاییلان یئنی فیکیرلرین و درینلشن حرکاتین قارشى سینی آلماق اوچون حاکم رئزیم ایدئولوژی فعالیتینی گئیشلندیردی. حسین قولو کاتبی نین آذربایجان و ایرانین میلی وحدتی آدلی کیتابچاسی نین^{۱۳۶۹} تلم-تله‌سیک چاپ ائدیلمه‌سی بونون گؤستریجی سی سایلا بیلر. بو کیتابچا سید احمد کسروی نین معلوم کیتابیندان (آذری، یا زبان باستان آذربایگان) سونرا پان-ایرانیزمین ایران‌دا آذربایجان/تورک مسئله‌سینه حصر ائدیلمیش ان اؤنملی محصولو حساب ائدیلمه‌لی دیر. مؤلف کیتابین میدانا چیخماسی نین اساس سببلری سیراسیندا «شهریور حادثه‌لری» ندن سونرا (۱۹۴۱-جی ایلین آوقوست حادثه‌لریندن) آذربایجاندا باش وئرن پروسس لرین «آذربایجانین روحونا» اویغون اولمادیغینی بیلدیریر. کاتبی آذربایجان جمعیتی نین فعالیتیندن، «آذربایجانین میلیتی، دیلی و تمایول‌لری» حاقیندا مطبوعاتدا چیخان مقاله و اثرلرین «تامامله سطحی،

1368- Salamulla Cavid, *O günün həsrəti ilə.Xatirələr*, Bakı:Yurd, 2003, s. 57.

۱۳۶۹ - حسین قلی کاتبی، آذربایجان و مسئله ملی ایران، تبریز، ۲۴۹۱. غریبه‌دیر کی، بو شخص سونرالار میلی-مدنی قروپ‌لارین فعالیتینده ایشتییراک ائتمیش، تبریزی علی کیمی میلی شخصیت‌لره امکداشلیق ائتمیشدیر. باخین: تبریزی علی، ادبیات و میلیت، ص. ۵۱۱.

بیلگیسیز و تعصّب کئشلیگیندن» ناراحات اولدوغونو بیلدیریر. ۱۳۷۰ کیتاپچانین دا آدیندان گؤروندوگو کیمی، بو اثرین وظیفه‌سی ایرانین میللی بیرلیگینی، بو «بیرلیک» ده آذربایجانین اؤزل مؤوقعینی ثبوت ائتمک دیر. مؤلف «ایران میللتی» نی یارادان دوققوز کومپوننتی گؤستریر: اراضی، تاریخ، عیرق، دیل، مذهب، قانونلار، عادت-عنعنه، ادبیات و اجتماعی فیکیر، حسّ لر و میللی ایراده. بو کومپوننتلری/علامتلری آذربایجان مؤوضوعسونا تطبیق اندرکن مؤلف غرضلی مؤوقع توتور و بو غرضلیلیگی ده گیزلتمیر. او یازیر: «ایراندا نئچه-نئچه لهجه و دیلین اولماسی نین، بیر نئچه طایفانین [تیره اقوام] یاشاماسی نین، نئچه جور مسلک و مذهبین موجود اولماسی نین نه اهمیتی وار؟ اونلارین هئچ بیر اهمیتی یوخدور، بئله کی، ایران، میللت و وطن آنلایشلاری بوتون بونلاردان یوکسکده دورور، اونلارین [ایرانلی لارین] میللی و اجتماعی آماللاری بیردیر.» داها سونرا کاتبی داها آچیق شکیلده حؤکم و ثریر: آذربایجانین «ایرانین باشقا بؤلگه‌لری ایله آمال بیرلیگیندن باشقا هئچ بیر بیرلیگی اولماسا بئله، یئنه ده دئییه و بوتون دونیا بیلدیره بیلهریک کی، آذربایجان اؤز مؤوجودلوغو ایله ایرانین بیر حیصّه‌سی دیر: کئچمیشده بئله اولوب، ایندی ده بئله دیر و گلجکده ده اگر هئچ نه اولماسا، بئله اولاجاق. دیلی نین تورک دیلی اولماسینا باخمایارق، روحاً ایرانلی اولدوغونو دئین او پاک و قئیرتلی آذربایجان اهلی حاقلی دیر.» ۱۳۷۱

حسین قولو کاتبی نین کیتابیندا تئز-تئز آذربایجانین گلجه‌یی ایله باغلی راحتسیزلیغینی ایفاده ائتمه‌سی هم ده بورا داکی سووئت قوشونلاری نین حمایه‌سینده سووئت آذربایجانین نماینده‌لری نین گئنیش تبلیغات ایشلری ایله علاقه‌دار ایدی. ۱۹۴۱-جی ایلین سئنتیابرین ایکینجی یاری سیندان اعتباراً تبریزده و آذربایجانین باشقا شهرلرینده آذربایجان ک(ب) پ م ک-سی نین اوچونجو کاتبی عزیز علی یئوین باشچیلیغی ایله چوخ ساییلی ترکیبه مالیک قروپ فعالیتیه باشلامیشدی. ۲-۳ آی عرضینده «عزیز علی یئو میسسیاسی» نداکی شخصلرین سایینی ۲-۳ مین نفره چاتدیرماق حاقیندا

۱۳۷۰ - حسین قلی کاتبی، آذربایجان و مسئله ملی ایران، ص. ۴.

۱۳۷۱ - یئنه اورادا، ص. ۱۶.

موسکوانین راضیلیغی آلینمیشدی. ۱۳۷۲ بو قروپ سووئت‌لرین خئیرینه گئیش سیاسی تبلیغات ایش‌لری آپاریر، عینی زاماندا آذربایجاندا یئرلی اھالی‌نین میللی شعورونون اینکیشافینا یؤنلمیش مهمّ تدبیرلر حیاتا کئچیریلدی. بو مقصدله تبریزده ایکی گوندن بیر چیخان ۴۰۰۰ تیراژلی وطن یولوندا، اورمودا ایسه قیزیل عسگر قزنتی چاپ ائدیلمیش، باکی‌دان گؤندریلمیش اوپترا قروپو بورادا تورکجه تاماشالار وئریر، مختلف موسیقی کوللکتیولری‌نین آذربایجان شہرلرینده کونسئرت‌لری تشکیل ائدیلمیش، یئرلی ضیالی‌لار آنا دیلینده یارادیجیلیغا تشویق ائدیلمیش. ایران حکومتی سووئت آذربایجانلی نماینده‌لری‌نین فعالیتیندن ناراضیلیق‌لارینی سووئت طرفینه بیلدیریردی. عینی زاماندا تھران آذربایجاندا پروسئس‌لره نظارت ائتمک اوچون یئرلی ایداره‌چیلیک اورقان‌لارینی گوجلندیرمکده ایدی. ۱۹۴۲-جی ایلین یازیندا تھران مطبوعاتی‌نین آذربایجان جمعیتینه قارشی تبلیغاتیندان و اجتماعی فیکری حاضیرلادیقدان سونرا حکومت بو جمعیتین فعالیتی‌نین قاداغان ائدیلمه‌سی، اونون مطبوع اورقانی‌نین ایشی‌نین دایاندیریلماسی حاقیندا قرار وئردی. موسکوا، آلمان‌لارلا ساواش جبهه‌سینده وضعیتین مرکبلیگینی نظره آلیب، اؤزو اوچون یئنی پروبلئم‌لر یاراتماماق اوچون ۱۹۴۲-جی ایلین مارتیندا «عزیز علی یئو میسسیاسی»‌نین گئرییه چاغیریلماسی حاقیندا قرار وئردی. همین ایلین اورتالاریندا بو قروپ‌دان جمعی ۸۴ نفر قالمیشدی. ۱۳۷۳ عینی تیپلی قروپون یئنی دن ایرانا گؤندریلمه‌سی اوچون ۱۹۴۴-جو ایله‌دک گؤزله‌مک لازیم گله‌جکدی.

۱۹۴۴-جو ایله‌ده سووئت اتفاقی‌نین جبهه‌لرده وضعیتینی کؤکلو صورتده دیشدی، آلمان قوشون‌لاری سووئت سرحدلریندن گئرییه آتیلدی. سووئت حکومتی آرتیق فعال شکیلده «ایران مسئله‌سی» ایله مشغول اول بیلردی. موسکوا ایرانین انرژری منبع‌لرینه چیخماغی ایران سیاستی‌نین مرکزینه گئیردی. بو زامان سووئت کشفیاتی آبش نفت شیرکت‌لری‌نین ایران‌دان نفت کونسئسیالاری [امتیازلاری] آلماق اوغروندا فعال ایش آپاردیغینی

1372- Cəmil Həsənlı, *Güney Azərbaycanında Sovet-Amerika-İngiltərə qarşılıqlılaşması (1941-1946)*, Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 2001, s. 13-14.

آشکار ائئدی. سووئت آذربایجانیندان گؤندریلن متخصص لر ایرانین قوزئیینده، بو سیرادان گونئی آذربایجاندا زنگین انرژی یاتاق لاری نین اولماسینی معین ائدیله. مارت آییندا سووئت حکومتی گونئی آذربایجاندا فعالیتین گئیشلندیریلمه سی، او جمله دن بورادا آنا دیلینده اورتا مکتبین آچیلما سی، باکی دان مدنیت ایشچی لری نین قاسترول لاری نین تشکیلی، وطن یولوندا قزئی نین چاپی نین برپاسی، مطبعه نین تشکیلی حاقیندا قرار وئردی. گونئیده بو ایش لری تشکیل ائتمک و سووئت لری ن خیرینه تبلیغات ایشینی آپارماق اوچون ۱۹۴۴-جو ایلی ن یاز و یاییندا ۶۲۰ نفر دن چوخ مختلف ایشچی سووئت آذربایجانیندان اعزام ائدیله. ^{۱۳۷۴}

سئنتیابردا تهرانا گؤندریلن سووئت هییتی ایران حکومتیندن نفعت کونسئسیالاری آلماق مقصدینه نایل اولما دیقدا موسکوا، ایسته ییندن واز کئچمه دن باشقا تضییق واسطه لرینه ال آتدی. دیگر طرف دن، فاشیست آلمانیا سی نین تسلیم اولماسیندان سونرا ایران حکومتی متفق دؤولت لره سیلاحلی قوه لرینی اؤلکه دن چیخارتماق حاقیندا داواملی مراجعت لر ائتمه یه باشلادی. آیش و بریتانیا حکومت لری تهرانی ن بو دیپلوماتیک آددیم لارینی مدافعه ائدی، ایرانین ضعیفله مه سی نین سووئت اتفاقینی گوجلندیره جه یینه اینا نیردی. ایکینجی دونیا ساواشیندان غالب چیخیش متفق دؤولت لر آراسیندا ضدیت لرین یاران دیغی بیر شرایطده، ۱۹۴۵-جی ایلی ن یول آیی نین ۶-دا سووئت حکومتی گونئی آذربایجانین گله جه یینه بیرباشا تأثیر ائده جک مهم بیر قرار وئردی. عموم اتفاق کومونیست (بولشئویکلر) پارتیاسی مرکزی کومیته سی نین سیاسی بوروسو «گونئی آذربایجاندا و ایرانین دیگر ویلایت لرینده سئپاراتچی حرکتین تشکیلی اوزره تدبیرلر حاقیندا» تام مخفی بیر سند قبول ائدی. بو سندده ایران داخیلینده آذربایجان ایالت لرینه گئیش میللی موختاریت الهه ائدیلمه سی نه حاضر یلیق ایش لرینه باشلانما سی نین اساس ایستیقامت لری معین ائدیله. ^{۱۳۷۵}

اصلینده کومونیست پارتیاسی نین بو سندی آذربایجانداکی «سئپاراتچی

۱۳۷۴- یئنه اورادا، ص. ۴۰-۶۴.

۱۳۷۵ - یئنه اورادا، ص. ۹۶-۹۸.

حرکات»ین گئنیش پلانی رولونو اوینادی. سونراکی حادثه‌لر آشاغی-یوخاری بو سندده جیزیلمیش خطلر اوزره اینکیشاف ائتدی. ۱۹۴۵-جی ایلین سئنتیابرین ۳-ده سول توده پارتیاسی‌نین آذربایجان ایالت تشکیلاتی‌نین بازاسی اساسیندا آذربایجان دئموکرات پارتیاسی‌نین یارانماسی حاقیندا خالقا مراجعت ائدیلدی؛ اوکتیابرین ۲-ده بو پارتیانین ایلك قورولتایی اؤزونون مرانامه و نظامنامه‌سینی قبول ائتدی، مرکزی اورقان‌لارینی سئچدی؛ نوایبرین ۲۰-ده یئرلردن سئچیلیمیش ۷۰۰-دن چوخ نماینده‌نین ایشتیراکی ایله تبریزده آذربایجان خالق کنگره‌سی ایشه باشلادی و اؤزونو مؤسس‌لر مجلسی اعلان ائتدی؛ خالق کنگره‌سی «ایرانین داخیلینده و ایرانین اراضی بوتؤولوگونه، ایستیقلایتینه خلل گتیرمه‌دن اؤزونون میلی حکومتینی ووجودا گتیرمه‌سی» حاقیندا قرار وئردی؛ آذربایجان ایالتی اوزره سئچکی لر کئچیریله‌رک ۱۹۴۵-جی ایلین دئکابری‌نین ۱۲-ده (۱۳۲۴-جو ایلین آذر آیی‌نین ۱۲-ده) میلی مجلسین ایلك ایجلاسی آچیلدی؛ بورادا میلی مجلسین رهبرلیگی ایله یاناشی اونون قارشی‌سیندا مسؤولیت داشییان میلی حکومتین ترکیبی (باش ناظر سید جعفر پیشه‌وری) و ایش پروقرامی تصدیق ائدیلدی؛ میلی حکومت بیر ایل عرضینده موختار آذربایجاندا اساس حاکمیت اورقانی اولدو. بو حادثه‌لرین آیریتی‌لارینی اورتایا قویان اونلارلا اثر وار.^{۱۳۷۶} اودور کی مؤوضوعموز اوچون گرکلی اولدوغوندان

۱۳۷۶ - مثلا، باخین:

Ə. Quliyev, Cənubi Azərbaycan milli-azadlıq və demokratik hərəkət tarixindən (1941-1945), Tarix və Fəlsəfə İnstitutunun əsərləri, I buraxılış, Bakı, 1951; M. Çeşmazər, Azərbaycan Demokrat partiyasının yaranması və fəaliyyəti, Bakı, 1986; Şövkət Tağıyeva, Əkrəm Rəhimli (Bije), Səməd Bəyramzadə, Güney Azərbaycan. Məlumat kitabı, Bakı, 2000; Əkrəm Rəhimli (Bije), Güney Azərbaycanda milli-demokratik hərəkət (1941-1946), Bakı: Meqa, 2003; M. Ибрагимов, О демократическом движении в Южном Азербайджане в 1945-1946 гг., Баку, 1948; Правда об Иранском Азербайджане, Баку, 1949; К. Мамедов, О национально-освободительном движении в Иранском Азербайджане в 1945-1946 гг., Ученые записки Азербайджанского Государственного Университета. Гуманитарная серия, N1, 1959;

نجفقلی پسیان، مرگ بود بازگشت هم بود. تاریخچه فرقه دموکرات آذربایجان و حزب کومله کردستان از سقوط پادگان‌های آذربایجان تا استقرار نیرو، اصفهان، ۸۴۹۱؛ احمد

گونئی آذربایجاندا ۲۱ آذر حرکاتی کیمی تانینان بو تاریخی اولاین ماهیتینی اورتایا قویماغا چالیشاق.

ایران رسمی تاریخچیلیگی، غربده بیر سیرا آراشدیریجی لار ۲۱ آذر حرکاتینا «سئپاراتچی» حرکات کیمی یاناشمیش لار، باشقا سؤزله، بو حرکاتین مقصدی نین ایران دان آیریلماق اولدوغونو ادعا ائتمیشلر. حتی ایستالین زامانیندا سووئت سیاستی ۲۱ آذر حرکاتینا سئپاراتیست ماهیت وئرمه یه چالیشمیش دیر. حالبوکی ۱۹۴۵-۱۹۴۶-جی ایل لرده گونئی آذربایجانداکی سیاسی پروئسئده قبول ائدیلمیش سندلر ده گؤستریر کی، حرکاتین باشلیجا مقصدی ایرانین اراضی بوتؤولوگوو چرچیوه سینده آذربایجانا حقیقی موختاریتین آینماسی اولموش دور. میلی حکومتین ترکیبینه خارجیجی ایش لر و مدافعہ ناظرلیکلری نین اولماماسی، ایرانین رسمی والیوتاسیندان ایستیفاده، ایرانین دؤولت آتریبوت لارینا حؤرمت و س. محض مقصدین آیریلماق دئییل، اؤلکه داخیلینده موختار ایداره چیلیگین یارادیلماسی اولدوغونون گؤستریحی سی دیر. یوخاریدا آدی چیکلمیش آذربایجان خالق کنگره سی نین (۱۹۴۵-جی ایلین نو یابری ن ۲۰-ی) قراریندا یازیلیمیشدی: «آذربایجان خالق اؤزونون داخیلی ایش لرینی ایداره ائتمک و میلی موختاریتینی تأمین ائتمک اوچون ایالت انجومنی تشکیلینی بیر

رضوانی، ماجرای آذربایجان از شهریور ۲۳۱ تا آذر ۵۲۳۱، اراک، [ایلسیز]؛ George Lenczowski, *Russia and the West in Iran, 1918-1948. A Study in Big-Power Rivalry*, Ithaca, New York: Cornell University Press, 1949; Robert Rossow, *The Battle of Azerbaijan, 1946*, *The Middle East Journal*, Vol. 10, No 1, Winter 1956, pp. 17-32; Ervand Abrahamian, *Communism and Communalism in Iran: The Tudah and the Firqah-i Dimokrat*, *International Journal of Middle East Studies*, vol 1, no 4, July 1970, pp. 291-316; David B. Nissman, *The Soviet Union and Iranian Azerbaijan. The Use of Nationalism for Political Penetration*, Boulder and London: Westview Press, 1987; Louise L'Estrange Fawcett, *Iran and the Cold War. The Azerbaijan Crisis of 1946*, Cambridge: Cambridge University Press, 1992; Touraj Atabaki, *Azerbaijan. Ethnicity and Autonomy in Twentieth-century Iran*, London and New York: British Academic Press, 1993; Jamil Hasanli, *At the Dawn of the Cold War. The Soviet-American Crisis over Iranian Azerbaijan, 1941-1946*, London etc: Rowman, 2006.

قدر گئیشلندیریب، اونا میلی مجلس (م) شکلی وئریر. ایرانین داخیلینده و ایرانین اراضی بوتؤولوگونه، ایستیقلایتینه هئچ یوللا خلل گتیرمهدن اؤزونون میلی حکومتینی ووجودا گتیریر.»^{۱۳۷۷} ۱۹۴۶-جی ایلین ۲۸ یانوار تاریخینده آذربایجان میلی حکومتی نین بمت باش آسامبلئاسینا [مجمع عمومی] گؤندریدگی مراجعتده سون اون ایل لرده آذربایجانا مناسبتده ایران حکومتی نین میلی ظلم سیاستی یئرتیدگی ایضاح اندیلیر، بو حرکاتین ستارخان، باغیرخان و شیخ محمد خیابانی نین باشچیلیق ائتدگی میلی حرکاتلارین داوامی اولدوغو بیلدیریلدی.^{۱۳۷۸} ۱۹۴۶-جی ایلین یونون ۱۳-ده تبریز نماینده لری ایله تهرانی ن رسمی شخص لری آراسیندا امضالانمیش موقاوایله یه گؤره، موجود ایران کونستیتوسیاسینا او یغون اولاراق آذربایجان میلی مجلسی آذربایجان ایالت انجومنی، آذربایجان میلی حکومتی ایسه آذربایجان استانداریغینا چئوریلدی. ۲۱ آذر حرکاتی نین لیدئری سید جعفر پیشه وری آذربایجان دئموکرات فیرقه سی نین (آدف) یارانماسیندان آز سونرا چاپ ائتدیریدگی مقاله سینده حرکاتین اساس مقصدی - ایرانین بوتؤولوگونه آذربایجانین موختاریتی حاقیندا یازیردی: «بیز ایرانین ایستیقلا لینا علاقمنده [باغلی] اولدوغوموز ایله برابر آذربایجان خالق نین فرهنگی [مدنی] ایختیاراتی و اؤز مقدراتینی اؤز گوجو ایله تأمین ائتمه سینین آرزو ائدیریک.»^{۱۳۷۹} باشقا بیر مقاله سینده آدف-ین اساس سندلریندن بحث ائدرکن موختاریت مسئله سینده آیدینلیق گتیریر: «مراجعتنامه میزده اولدوغو کیمی مرانامه میزین ده اساسینی مشروطه و قانون اساسی نین احیاسی [قورونماسی]، آذربایجان خالق نین اؤز داخیلی ایش لرینی ایداره ائتمکده موختار اولماسینی تأمین ائتمک اوچون تئزلیکله ایالت و ویلایت انجومن لری نین انتخابی [سئچیمه سی] ایله برابر آنا دیلمیزده یازیب-اوخویوب دؤولت ایداره لریندن استفاده ائتمک مسئله سی تشکیل ائدیر.»^{۱۳۸۰} حرکاتین لیدئر لری ۲۱ آذرین باشقا بیر

1377- Şövkət Tağıyeva, Əkrəm Rəhimli (Bijə), Səməd Bayramzadə, *Güney Azərbaycan. Məlumat kitabı*, s. 219. (orijinala əvəz et!)

۱۳۷۸- یئنه اورادا، ص. ۲۳۶.

۱۳۷۹ - آذربایجان (تبریز)، ۱۴ شهریور ۱۳۲۴.

Mir Cəfər Pişəvəri, *Seçilmiş əsərləri*, Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1984, s. 274-275.

۱۳۸۰ - آذربایجان (تبریز)، ۳ مەر ۱۳۲۴.

مقصدی نین ایسه آذربایجانداکی موختاریتین ایرانلی دئموکراتیکلشدیرمه سی اولدوغونو دفعه لرله وورغولامیشلار. پیشه وری، مثلاً یازیردی: «آذربایجان خالقسی اؤز آزادلیغینی آلماقلا بوتون ایران خالق لارینی دا اسارتدن خلاص ائده جک دیر... بیز آذربایجان خالقسی نین سعادتینی و ایرانین سفالت و فلاکتدن خیلاصینی ایسته ییریک... اگر بیزیم محللی موختاریت شعاریمیز ایرانین هر بیر ایالت و ویلایتینده عملی اولورسا میلیون لار ایله شرافتلی اینسان لار دؤولتین پشتیبانی [مدافعه چی سی] اولماغا یول تاپار، بو واسطه ایله قودرتلی بیر حکومت میدانا چیخیب مملکتین [ایرانین] دردلرینه علاج ائتمه یه موفق اولار. حقیقی مرکزیت ایسه [ایراندا] بو واسطه ایله وجودا گلمه یه باشلار.»^{۱۳۸۱} حرکات لیدئرلی نین «آذربایجانا موختاریت، ایرانا دئموکراتیا!» خطلی اونلاری حمایه ائدن سووئت لر آراسیندا آنلاشما زلیغین یارانماسینا سبب اولوردو. بیر سیرا قایناغین تصدیق ائتدیگی کیمی، محض بو آنلاشما زلیق میر جعفر پیشه وری نین ۱۹۴۷-جی ایلین مارتیندا سووئت آذربایجانیندا قتلینه سبب اولموشدو.^{۱۳۸۲}

۲۱ آذرین ایکینجی باشلیجا اؤزلیگی اونون دئموکراتیک حرکات اولماسی دیر. آذربایجان دئموکرات فیرقه سی نین رهبرلی اؤلکه نین دئموکراتیکلشمه سینده مظلوم خالق لارا موختاریتین وئرلمه سینی اساس واسطه لردن بیری ساییردی لار. آذربایجان میللی کنگره سی، میللی مجلیس آزاد سئچکی لر نتیجه سینده فورمالاشمیشدی. بو سئچکی لرده ایران تاریخینده ایلك دفعه اولاراق قادین لار دا ایشتی راک ائتدی لر. بعضی

Mir Cəfər Pişəvəri, *Seçilmiş əsərləri*, s. 297.

1381- Mir Cəfər Pişəvəri, *Seçilmiş əsərləri*, s.276, 298, 321.

۱۳۸۲ - توپلانتی لارین بیرینده میر جعفر باغیرووون ۱۲ آذر حرکاتی نین مغلوب اولماسینین اساس سببی نین و آذ-نین اساس سهولریندن بیرینین سووئت آذربایجانلی ایله کیفایت قدر سیخ علاقه نین قورولماماسی، «اونا سؤیکنمه مه سی» فیکری قارشیسیندا پیشه وری دئییمیش: «یولداش باغیرووون فیکرینین عکسینه اولاراق من بو عقیده ده یم کی، بیزیم ان بؤیوک سهویمیز و حرکاتیمیزین مغلوبیت سببی اوندادیر کی، لازیم اولان سوییه ده ایران آذربایجانلی ایله ایران آراسینداکی سارسیلماز وحدته و آذربایجانین ایرادان آیریلما زلیغینا سؤیکنمه دیک.»

Şövkət Tağıyeva, Əkrəm Rəhimli (Bije), Səməd Bayramzadə, *Güney Azərbaycan*, s.267.

مؤلف‌لرین ادعالاری نین عکسینه، ۲۱ آذری کومونست حرکات اولاراق دیرلندیرمک دوغرو دئییل دیر. پارتیانین سندلرینده خالق بیر-بیرینه ضد صینف‌لره بؤلونمور، مولکیت حقوقو تانینردی. آدف-ین لیدئری حرکات دؤورونده یازیردی: «فیرقه‌میز میلی بییر فیرقه اولدوغو اوچون صینف و طبقه نظرده توتمایب، عموم جاماعاتی اؤز بایراغی آلتینا چاغیریر... فیرقه سیاسی و اجتماعی بییر تشکیلات دیر و خالق هدایت و تشکیل ائده بیلر. لاکین اونا حکومت ائده بیلمز. خالقا حکومت ائده بیلن تشکیلات ایالت انجومنی اولاجاق دیر. بو انجومن گرک دئموکراتیک اصول ایله عموم خالق طرفیندن سئچیلین. بوتون دؤولت ایداره‌لری و اونلارین باشیندا دوران لار اؤز ایش‌لرینده بو عالی دؤولت تشکیلاتینا تابع اولوب، اونون گؤستریش‌لرینی ایجرا ائتمه‌یه مجبور دورلار... فیرقه‌میز خالق فیرقه‌سی اولوب عموم میلته دایاندیغیندان خالقین فیکرینه چوخ جدی صورتده اهمیت و ثرمله‌لی دیر. بونو بییر همیشه یادیمیزدا ساخلامالی ییق.»^{۱۳۸۳}

۲۱ آذری ان مهم اؤزلیک‌لریندن بییری سی ده اونون گونئی آذربایجان تورک‌لری نین میلی حرکاتی نین نوبتی مرحله‌سی اولماسی دیر. حرکات لیدئرلری بوتون چیخیش و یازی‌لاریندا مشروطه حرکاتی و ۱۹۲۰-جی ایله کی میلی-دموکراتیک حرکات‌دان ایلهام آلدیقلارینی، همین حرکات‌لارین باشچی‌لاری نین (ستارخان، باغیرخان، خیابانی) اونلار اوچون اؤرنک شخص‌لر اولدوغونو و ورغولامیش‌لار. پیشه‌وری عینی زاماندا گؤستریدی کی، میلی حرکاتین اولکی مرحله‌لرینده بوراخیلیمیش سهولر تکرار ائدیلمه‌یه جک دیر. پیشه‌وری یازیردی: «اگر سردار میلی تهرانا اینانماسایدی، اگر شیخ محمد خیابانی خاین، یالانچی و مین اوزلو مشاویرلری نین سؤزلرینه اهمیت و ثرمله‌سه‌یدی، اگر لاهوتی‌یه خیانت ائدن یالانچی پهلو انلار دارا چکیسه‌یدی، ایندی نه تک آذربایجان، بلکه بوتون ایران دونیانین ان مترقی، ان دئموکراتیک اولکه‌لریندن بییری اولموشدو. بو سهولر دایما نظرده توتولوب مذبذب [قطعی‌تسیز] و مردد [تردد ائدن] آدم‌لارین خاینانه تلقین‌لرینه قولاق آسمایب اؤز گوجوموزه

بئل باغلامالی ییق.»^{۱۳۸۴}

میللی-دئموکراتیک موختاریت پرینسیپی ایله یولا چیخمیش حرکات لیدئرلری «ایران میللتی» آنلایشینا، یعنی بیر دیللی (فارس دیللی)، بیر کولتورلو (فارس کولتورلو) حاکم میللت آنلایشینا دا مناسبت بیلدیرمک زوروندا ایدیلر. میللی کنگرهده ایران شاهینا، مجلس صدرینه و باش ناظره عنوانانمیش مکتوبدا قئید ائدیلمیش کی، «آذربایجان خالقی» میللت، دیل، عادت-عننه، اؤزونه مخصوص خصوصیت لری باخیمیندان آیریجا میللت دیر، دونیانین هر بیر حیاتا قایل میللتی کیمی «آذربایجان میللتی» ده میللی حکومت یاراتماق حاقینا صاحب دیر، بو میللت اؤزو آذربایجانلی دئموکراتیک اساس لارلا ایداره ائتمک قابیلیتینه مالیک دیر.^{۱۳۸۵} حرکاتین ایلك دؤورونده قبول ائدیلمیش باشقا رسمی سندلرده، ائله جه ده حرکات لیدئرلری نین یازی لاریندا «آذربایجان خالقی»، «آذربایجان میللتی» آنلایشی حاکم اولموش دور. بو آنلایش رضا شاه زامانیندان قالما رسمی «ایران میللتی» آنلایشینا ضد اولموش، سیخ-سیخ ایشله دین «ایران میللتی» ترمینی ایرانین بوتون اهالی سی، خالقی معناسینی داشیمیش دیر. ایرانین چوخ میللتلی قورولوشا مالیک اولماسی فیکری دایم قابدیلیمیش دیر.

دقت چکن جهت لردن بیر سی ده بودور کی، بو زامان گونلوک دانشیقدا ایشله دین «تورک»، «تورک دیلی» ائتنونیمی و لیتقونیمی نین یئرینه، سندلرده و یازی لاردا بیر قایدا اولراق «آذربایجان خالقی»، «آذربایجان میللتی»، «آذربایجان دیلی» ترمین لری ایشله دیلیر. بو، سووت آذربایجانیندا یئنیجه قبول ائدیلمیش «آذربایجانلی» کونسپتی نین حرکات لیدئرلری طرفیندن گونئی آذربایجاندا کویپالانماسی جهدی ایدی. میللی تاریخ حاقیندا یازی لار سووت آذربایجانیندا یئنیجه چاپدان چیخمیش آذربایجان تاریخی کیتابی نین^{۱۳۸۶} اساس تیزیس لرینی تکرارلاماقد ایدی. بو، اؤزلیکله فیرو دین ایراهیمی نین اول آذربایجان قزئتینده سئریا مقاله لر شکلینده،

۱۳۸۴ - آذربایجان (تبریز)، ۲۱ شهریور ۱۳۲۴.

۱۳۸۵ - یئنه اورادا، ۲ آذر ۱۳۲۴.

داها سونرا آیریجا اثر کیمی چاپ ائدیلیمیش آذربایجانین قدیم تاریخیندن آدلی کیتابچاسینا^{۱۳۸۷} عاید ایدی. بورادا آذربایجان تورک‌لری‌نین تاریخی میدیا دؤولتی ایله باغلانیر و معاصرلشدیریلیر. مؤلف، گومان کی، میدیا دؤولتی تاریخینی قابارتماقلا میلی فیکیری فارس-تورک مناسبت‌لری‌نین ایندی‌سینه چکمه‌یی دوشونموش، میدیانین آجی طالعینی یاشاماماق (هخامنیش‌لرین موستملکه‌سینه چئوریلمه‌مک) اوچون اوخوجونو آییق اولماغا چاغیرمیش دیر. رسمی تاریخچیلیگین عکسینه، مؤلف حساب ائدیر کی، میدیانین فارس‌لارین تاریخینه دخلی یوخدور، او ایندیکی «آذربایجانلی‌لار»-ین قوردوغو دؤولت اولموش دور.

۲۱ آذر حرکاتی زامانی اوستونده دورولان ان اؤنملی مسئله‌لردن بیرینین میلی دیل اولماسی طبیعی ایدی. میلی حرکات‌لارین میلی دیل و کولتور مسئله‌لرینه بیرینجی درجه‌لی اؤنم وئرمه‌سی عمومی حال دیر. بو، آذربایجانین میلی قوه‌لری‌نین اؤزلیکلکه حساس یاناشدیغی مؤوضوع ایدی. چونکی رضا پهلوی رژیمینین تورکلویه مناسبتده اوغولادیغی سیاستین ان حساس ساحه‌سی محض میلی دیل و میلی کولتور ساحه‌سینده کی یاساق ایدی. میلی حکومت ایلك باشدان ایش‌لرینی آنا دیلینده قوردو، تحصیل سیستمینی آنا دیلینه کئچیردی، اونلارلا ساوادسیزلیغی لغو ائتمه کورس‌لاری ایشه باشلادی، اونلارلا یئنی مکتب تیکیلدی، تبریزده دؤولت اونیورسیتتی، درام تئاتری و فیلامونیا آچیلدی، شاعیر و یازیچی‌لار انجومنی، بسته‌کار و معمارلار جمعیتی قورولدو، آنا دیلینده درسلیک و باشقا کیتاب‌لار چاپ ائدیلدی و س. میر جعفر پیشه‌وری یازیردی: «بیزیم دیلیمیز دوشمن‌لرین ادعالارینا باخمایاراق چوخ گئنیش و غنی بیر دیل دیر. اونون کؤکو خالقیمیزین قانیندا و اوره‌یینده دیر. بیز اونو آنا سودو ایله امیب وطنیمیزین روح‌نواز هاواسی ایله تنفس ائتمیشیک. اونا توھین [تحقیر] ائدن‌لر، اونو تحمیلی و مصنوعی [صونعی، قلمپ] گؤستمک ایسته‌ین‌لر بیزیم حقیقی دوشمن‌لریمیزدیر... بیز آذربایجان‌ی هر جهتدن اؤزونون داخل‌ی ایش‌لرینی ایداره ائتمه‌یه لاییق بیلیریک. خالقیمیزین دانیشدیغی دیل ده فارسی دئییل دیر. اونا گؤره چالیشیریک، اؤز دیلیمیز ایله خالقیمیزی دونیانین

۱۳۸۷ - فریدون ابراهیمی، آذربایجانین قدیم تاریخین، تبریز، ۱۳۲۵.

متمدّن [مدنی] خالق لاری نین مقامینا یئتیرک.»^{۱۳۸۸} تهرانا دانیسیق لاردا آذربایجان نماینده لری دیل مسئله سیندن واز کئچمه یه جک لری نی بیلدیر می ش، سوندا موقاویله نین الده اولونماسی خاطرینه آذربایجاندا کی اورتا و عالی مکتب لرده تدریسین «فارس و آذربایجان دیل لری نده ایجرا اندیلمه سی» حاقدا بندی ن آرتیر یلماسینا راضی اولموش لار. عینی زاماندا موقاویله نین ۵-جی ماده سینده اندیلن ۳-جو علاوه ده دئییلردی: «ایران مشروطیتینه آذربایجان خالق نین ائتدیگی گؤرکملی خیدمت لری ندن، آزادلیق و دئموکراتی نین برقرار اندیلمه سی یولوندا آذربایجان خالق نین گؤستر دیگی فداکارلیقدان قدر دانلیق ائتمک مقصدی ایله دؤولت آذربایجاندا کی گؤمروک گلیری نین ۵ فیزی نین آذربایجان اونیورسیتتی نین احتیاج لارینا صرف اندیلمه سینده راضیلیق وئیر.»^{۱۳۸۹}

آذربایجاندا میلی-دئموکراتیک حاکمیت جمعی بیر ایل سوردو. تهران، ۱۹۴۶-جی ایلین پاییزینا دوغرو توپارلاناراق آذربایجاندا کی بو حاکمیتین اوستونه گئتدی. اونون آرخاسیندا ایران دا سووئت لری ن گوجلنمه سیندن ناراحات اولان آبش و اینگیلتره دوردو، آذربایجاندا کی حرکاتی لغو ائتمک اوچون تهرانا حربی، مالیه و دیپلوماتیک یاردیم وئردی. تهران او یغون شرط لری حاضیرلا دیقدان سونرا ۱۳ یون تاریخلی راضیلا شمایی پوزاراق سیلاح گوجو ایله آذربایجاندا کی موختار حاکمیتی لغو ائتمک قراری وئردی. سووئت لری ن دسته ییندن محروم اولموش، حتی اونون تضییق لری ایله اوز-اوزه قالمیش آذربایجان میلی حکومتی لیدئری پیشه وری نین دیلی ایله آز اؤنجه «اؤلدو وار، دؤندو یوخ!» شعارینی ایره لی سورموش اولسا دا، فاکتیک اولاراق تسلیم اولدو. اون مین لرله حرکات عضوو تهرانین سیلا حلان دیردیغی ارتجاعچی دسته لر و ایران اوردوسونون حیصه لری طرفیندن قتل اندیلدی، آدف رهبرلیگی و فعال لاری ن خیلی حیصه سی ایسه سووئت اتقاقینا قاجدی. آذربایجان (ائله جه ده کوردوستان) موختاریتی و

1388- Mir Cəfər Pişəvəri, *Seçilmiş əsərləri*, s. 277-278, 329.

۱۳۸۹ - موقاویله نین تام متنی اوچون باخین:

Əkrəm Rəhimli (Bije), *Güney Azərbaycanında milli-demokratik hərəkət (1941-1946)*, s. 180-183.

ایرانی‌ن دئموکراتیک‌لشمه‌سی شانسی‌نین فلاکتلی سونوجو حاقیندا اونلارلا آراشدیرما وار. ۱۳۹۰ بورادا مؤوضوعموز اوچون اونملی اولان بیر نئچه مقامی قئید ائدک.

بیرینجی‌سی، ۲۱ آذر حرکاتی ایله آذربایجان تورکو (یا آذربایجان خالق‌ی) فورمالاشمیش میللت اولماق عزمینی اورتایا قویدو. یئرلی موختار حاکمیت اورقان‌لارینی یاراتماسی و اونون تدبیرلری ایله بو ائتنوس اؤزونو ایداره ائتمه‌یه لاییق و حاضیر اولدوغونو گؤستردی.

ایکینجی‌سی، ۲۱ آذر حرکاتی ایران تورکلوگونون اولکی دؤورلرده‌کی (مشروطه، ۱۹۲۰-جی ایل) میللی حرکات‌لاری‌نین داوامی اولدو، اما میللی مسئله‌نین داها آیدین قویولوشو باخیمیندان میللی حرکاتین اولکی دؤورلرینی آشیب کئچدی، میللی حرکاتین زیروه‌سی اولدو.

اوجونجوسو، ۲۱ آذر حرکاتی تجروبه‌سی گؤستردی کی، یئرلی موختاریت‌لرین اوغورو اولکه میقیاسیندا غیر فارس‌لارین میللی حرکات‌لاری، ائله‌جه ده ایرانین (ایلک نؤوبه‌ده تئهران‌داکی مرکزی حاکمیتین) دئموکراتیک‌لشمه‌سی ایله سیخ باغلی‌دیر. حرکات لیدئرلری چیخیش‌لاریندا و یازی‌لاریندا بو ضرورتی وورغولاسالار دا، بو ساحه‌ده معین جهدلر ائسه‌لر ده (مثلاً کورد موختاریتی ایله علاقه‌لرین یارانماسی) عملده بو ایکی قوه آراسیندا اتفاقین یارانماسینا نایل اولما بیلمه‌دیلر.

دؤردونجوسو. ۲۱ آذرین ناییت‌لری‌نین آرادان گئتمه‌سی‌نین، آذربایجان و تورک میللتی‌نین یئنی‌دن فلاکت یاشاماسی‌نین بیرینجی سببکاری ایران‌دا میللی مسئله‌نین حلینی ایسته‌مه‌ین، اولکه‌نین دئموکراتیک‌لشمه‌سیندن هورکن ایران ارتجاع‌سی ایدیسه، ایکینجی سببکار ۲۱ آذر لیدئرلری‌نین حرکاتی سووت سیاستینه باغلامالاری اولدو. سووت رهبرلیگی‌نین ایران‌دان نئفت ایمیازی آلماق موقاییلینده آذربایجان رهبرلیگینی آرخاسیز قویماسی، حتی تئهرانین آذربایجانا تجاوزونو مقاومت گؤسترمه‌سی اوچون اونا

اولان تضييق لىر سونرالار «ساتقینلیق» اولاراق دیرلندیریله جکدی. ۱۳۹۱

بئشینجی سی، ۲۱ آذر حرکاتی ایران دا آذربایجان/تورک مسئله سینی بین الخالق سیاست پلاتفورمونا چیخارتدی. یئنی یارانمیش بیرلشمیش میللت لىر تشکیلاتی نین ایلک مذاکره ائتدیگی و بؤیوک گوج لرین ماراتق لاری نین توقوشدوغو مسئله محض آذربایجان مسئله سی اولدو.

۲۱ آذر حرکاتی نین ایران داکی تورکلر گون میللتلشمه سورجینه قویدوغو منفی/ و یا مثبت تاثیر سونراکی اون ایل لرده اؤزونو گؤستردی.

آرتان میلی ظلم

ایران حکومتی ۱۹۴۵-جی ایلین سون لاریندان اعتباراً آذربایجانا، ساواشدا مغلوب ائتدیگی اولکه کیمی یاناشماغا باشلادی. آز اول، سوونت اتفاقی ایله نئفت موقاويله سی امضالاندیقدان سونرا حکومت باشچی سی قوامین وئردیگی بیانات - «آذربایجاندا باش وئرمیش دئموکراتیک حرکاتدا ایشتیراکینا گؤره اهالییه و دئموکراتیا خادیم لرینه قارشى هئچ بیر رپرئسسیا تطبیق اندیلمه یه جک دیر» - اونودولدو، رپرئسسیا آپاراتی بیر نئچه ایل دورمادان ایشله دی. اولدورولن لرین و سورگونه گؤندریلن لرین سایى حاقیندا مختلف رقم لىر وار. آذربایجاندا اولدورولن لرین و سوونت اتفاقینا مهاجرت ائدن لرین، ایرانین باشقا ایالت لرینه سورگون ائدیلمن لرین سایى حاقینداکی رقم لىر فرقله نیر. آذربایجان میلی-دئموکراتیک حرکاتینا یاخین نشرلرده آشاغی-یوخاری ۲۵ مین آدامین اعدام ائدیلمدیگی، خاربیجی اولکه لره پناه آپاران لارین سایى نین ۲۰ مین نفردن چوخ، سورگونه گؤندریلن لرین

۱۳۹۱ - آیرینتیلی بیلگی اوچون باخین:

Salamulla Cavid, *O günün həsrəti ilə. Xatirələr*, s. 75-86; Cəmil Həsənli, *Güney Azərbaycanda Sovet-Amerika-İngiltərə qarşdurması (1941-1946)*, özəlliklə kitabın XVI bölümü, s. 501-542.

سایینین ایسه ۱۰۰ مین نفر اولدوغو تخمین ائدیلمیر. ۱۳۹۲

۱۹۴۷-جی ایلین یانواریندا حربی وضعیت رژیمنی شرایطینده ۱۵-جی چاغیریش مجلسه سئچکی لر کئچیریلدی. بو مجلسین ده اساس ایش لربندن بیر سووت لرله امضالانمیش نئفت موقاویله‌سی نین تصدیقیندن امتناع، بیرلشمیش ایشتات لارلا باغلانمیش موقاویله‌نی تصدیق ائتمک اولدو. همین ایلین فئوال-مارتیندا مرکزی تئهران‌داکی اوردو قرارگاهیندا اولماق شرطیله شهرستان لاردا «تهلوکه سیزلیک شورا» سی نین یئرلی کومیسسیالاری یارادیلدی. بو کومیسسیالار «اعتبار سیز عنصرلارین» معین ائدیلمه‌سی و اونلارین سورگونه گؤندریلمه‌سی ایله مشغول اولوردو. مطبوعات اوزهرینده گوجلو سنزورا قویولدو. آذربایجاندا وضعیت حاقیندا تئهران قزئتی «رهبر» یازیردی: «اگر آذربایجانین ایندیکی وضعیتینی تصور ائتمک ایسته ییر سینیزسه، اوچ-دؤرد ایل اول متفق لرین قزئت و ژورنال لاریندا و یا سیار کینو-تئاتر لاریندا گئستاپوچولارین مغلوب اولموش فرانسا و پولشانین نجیب و اصیل اینسان لارینا قارشی مناسبت لری حاقیندا اوخودوغونوز و گوردوکلرینیزی بیر داها ذهنینیزده جانلاندیرین و اوندا بیله جکسینیز کی، ایندیکی آذربایجانین وضعیتینی اوزامانکی اسیر وضعیتینده اولان فرانسادان دا پیس دیر.» ۱۳۹۳ آذربایجاندا حربی رژیمن ۱۹۴۸-جی ایله لغو ائدیلمی. همین ایل میللی-دئموکراتیک حرکاتین ساغ قالمیش ایشتیراچی لاری نین بیر حیصه‌سینه شاهین فرمانی ایله عفو وئریلدی.

محمد رضا پهلوی رژیمنی نین مؤوجود اولدوغو بوتون دؤور عرضینده (۱۹۷۹-جو ایله‌دک) ایرانین سیاسی حیاتیندا مهمّ پروسئس لرین (مثلاً ۱۹۴۹-۱۹۵۳-جو ایل لر دئموکراتیک حرکات، ۱۹۶۲-جی ایلدن باشلایان «آغ انقلاب» آدلانان اصلاحات لار) باش وئرمه‌سینه باخمایاراق، تئهرانین آذربایجانا یاد مناسبتی دیشمه‌دی. بونونلا بئله، آذربایجانا یؤنه‌لیک بو سیاست بورادا مهمّ دیشیکلیک لرین یارانماسی ایله نتیجه‌لندی. بو

1392- Şövkət Tağiyeva, Əkrəm Rəhimli (Bijə), Səməd Bayramzadə, *Güney Azərbaycan. Məlumat kitabı*, s. 239-241.

دیشیکلیکلر ده آذربایجاندا میللتلشمه پروسئسینه تأثیر سیز قالمادی، حتی اونا خئیلی درجه ده یؤن و ثرمیش اولدو. قیساجا بو دیشیکلیکلر باخاق. بو درین پروسئس لرین کونسئتتریک [متمرکز] ایفاده سی ایلک نؤوبه ده آذربایجانین دئموقرافییک دوروموندا اؤزونو گؤستریدی.

۱۹۵۶-جی ایلین نوپابریندا اؤلکه تاریخینده کئچیریلیمیش ایلک عمومی ساییم (سیاهییا آلمایا) گؤره، شرقی آذربایجان و غربی آذربایجان استان لاریندا و زنجان شهرستانیندا موافق اولاراق ۲۱۴۲۳۰۰، ۷۲۱۱۰۰ و ۳۸۶۲۰۰ آدم یاشایردی کی، اونلار دا بیرلیکده (۳،۲ میلیون) ایران اهالی سی نین (۱۸،۹ میلیون) ۱۷٪-ه برابر ایدی. ۱۹۶۶-جی ایلین نوپابریندا کی ساییم واختی آذربایجاندا جمعی ۴۴۱۷۰۰۰ آدمین (موافق اولاراق ۲۵۹۸۰۰۰، ۱۰۸۷۷۰۰ و ۶۱۱۳۰۰) یاشادیغی معلوم اولدو. نؤوبتی ۱۹۷۶-جی ایل ساییمی آذربایجان اهالی سی نین جمعی ۵۱۷۸۶۰۰ آدمان عبارت اولدوغونو معین ائتدی کی، بو دا اؤلکه اهالی سی نین ۱۵،۴٪-ه برابر ایدی.^{۱۳۹۴}

ساییم ماتریال لاریندا نه بوتون اؤلکه، نه ده اونون آیری-آیری بؤلگه لری اوزره اهالی نین میلی ترکیبی حاقیندا معلومات یوخدور. بونونلا بئله بیرینجی عمومی ساییم چرچیوه سینده «یئرلی» دیل لرده دانیشان اهالی نین حسابلانماسی نین نتیجه لری «آمار در ایران» (ایران دا ایستاتیسیتیکا) ادلی مجموعه ده چاپ اولوندو.^{۱۳۹۵} بو قاینغا اساساً، اؤلکه اهالی سی نین آشاغی-یوخاری یاری سی دؤولت دیلیندن، فارسجادان فرقلی ۸۰-ه یاخین «یئرلی» دیلده دانیشیرمیش. ۱۹۷۳-جو ایلده دیل قروپ لاری نین سای حاقیندا تخمینى معلومات لار چاپ ائدیلدی.^{۱۳۹۶} بو

۱۳۹۴ - گزارش مقدماتی جمعیت ایران. سرشماری عمومی آبان ماه ۵۴۳۱، تهران، ۵۴۳۱، ص. ۷؛ گزارش خلاصه سرشماری عمومی کشور در سال ۵۳۳۱، جلد دوم، تهران، ۱۶۹۱، ص. ۵، ۹، ۰۱، ۵۶۱؛ گزارش نتایج مقدماتی. سرشماری عمومی نفوس و مسکن. آبان ماه ۵۳۵۲، جماعت کل کشور، تهران، ۵۳۵۲، ص. ۷؛

Nəşib Nəşibzadə, İranda Azərbaycan məsələsi (XX əsrin 60-70-ci illəri), Bakı: Ay-Ulduz, 1997, s. 69, 172.

۱۳۹۵- آمار در ایران. نشریه سالانه آمار عمومی، تهران، ۱۳۳۸، ص. ۱۰۰-۱۰۱.
۱۳۹۶ - یئنه اورادا، ص. ۴۴۴.

قایناق‌لارا گؤره، ۱۹۵۶-جی ایلده تورکجه ۳،۹ میلیون، ۱۹۷۳-جو ایلده ایسه ۵ میلیون آدم دانیشیردی. بو دا موافق اولاراق اولکه اهالی‌سی نین ۲۰،۶ (۱۸،۹ میلیون) و ۱۵،۵٪-ه (۳۲،۲ میلیون) برابر ایدی. تامامیله و اساس اعتباری ایلده تورک‌لرله مسکونلاشمیش شهرستان‌لارین سای (۴۶) گؤستریلیر، آنجاق اونلارین آدی آچیقلا نیمیردی. بو رقم‌لر، بیرینجی‌سی، اونو گؤستریر کی، آدی چکیلن انضباطی-اراضی واحدلری - شرقی آذربایجان، غربی آذربایجان و زنجان شهرستانیندان (موافق اولاراق ۸، ۵ و ۱ شهرستاندان عبارت ایدی‌لر) باشقا تورک‌لر ایرانین آیری بؤلگه‌لرینده ده یاشاییردی‌لار. ایکینجی‌سی و داها واجیبی. بو رقم‌لر هم اونلاردان اول، هم ده سونرا ایشیق اوزو گؤرموش رقم‌لره اوغون گلیمیر. بئله کی، ۱۹۵۶-جی ایلین نویابر آینا قدر کئچیریلیمیش ان معتبر ساییم حساب اندیلن ایران اوردوسو باش قرارگاهی نین ۱۹۴۸-۱۹۵۰-جی ایل‌لرده کی ساییمی نین ماتریال‌لاری^{۱۳۹۷} بو رسمی رقم‌لرین دوغرولوغونو شوبهه آلتینا آلیر.

۱۹۴۸-۱۹۵۰-جی ایل‌لرده یاشاییش منطقه‌لری نین ساییم ماتریال‌لاری ۱۰ جیلدن عبارت ایدی. بورادا بوتون منطقه‌لر حاقیندا بیر سیرا معلومات‌لار، او جمله‌دن یاشاییش منطقه‌سی نین اهالی‌سی و اونون دیلی حاقیندا معلومات وئریلیردی. ایلک جیل‌لرده گؤستریلدی کی، استان‌لار اوزره بوتون جیل‌لرین چاپیندان سونرا عمومیلشدیریجی جیلد چاپ ائدیله‌جک، بورادا هر بیر استانین و بوتؤلوکده بوتون اولکه اهالی‌سی نین میلی ترکیبی حاقیندا معلومات دا اولاجاق. آنجاق عمومیلشدیریجی جیلد چاپ ائدیلمه‌دی. اولکه اهالی‌سی نین میلی ترکیبی حاقیندا جیلد، گؤرونور، محض اونا گؤره چاپ ائدیلمه‌دی کی، بو، اولکه‌ده «ایران میللتیندن» (فارس میللتیندن) باشقا میللتین اولمادیغی حاقیندا رسمی دوکترینی آلت-اوست ائتمیش اولاردی. بو ساییم ماتریال‌لاری نین باشقا اونملی نقصان‌لاریندان بیری ده او ایدی کی، میلی باخیمدان قاریشیق اهالی‌یه مالیک یاشاییش منطقه‌لرینده اهالی‌نین میلی ترکیبی دقیق‌شدیریلیمیر، بعضی حال‌لاردا حتی اهالی‌نین میلی منسوبیتی حاقیندا معلومات عمومیتله یوخدور. بو و باشقا نقصان‌لارینا باخمایاراق، یاشاییش منطقه‌لری نین ساییم ماتریال‌لاری

۱۳۹۷ - فرهنگ جغرافیای ایران (آبادی‌ها)، ج. ۱-۱۰، تهران، ۱۹۴۹-۵۴.

اساسیندا دیل منسوبیتینه او یغون اولاراق اهالی نین میلیلی ترکیبینی تخمین ائتمک اولار.

ماحمود پناهیان-تبریزی نین ۱۹۴۸-۱۹۵۰-جی ایل لر ساییم ماتریال لاری اساسینداکی حسابلامالارینا گؤره، اؤلکه نین ۱۶،۵ میلیونلوق اهالی سی نین ۵،۳ میلیونو (یا ۳۲،۱٪) تورک دیلینده دانیشیردی.^{۱۳۹۸} همین مؤلفه گؤره، مرکزی اوستاندا (تتهران شهري اولمادان) ۵۰۳،۰ مین، گیلاندا ۷۳۱ مین، مازانداراندا ۱۰۱ مین، دوغو آذربایجاندا ۱۸۴۵ مین، باتی آذربایجاندا ۷۰۳ مین، کیرمانشاه و کوردوستاندا ۵۲۵ مین، خوزیستاندا ۲،۶ مین، فارسدا ۳۴۹ مین، کیرماندا ۵۸۰ مین، خوراساندا ۳۵۵ مین، اصفهاندا ۱۶۷ مین تورک یاشاییردی. تورک دیللی اهالی نین عمومی سایینا (۵،۳ میلیون نفر)، او جمله دن تورکمن لر (ق. پئترووون حسابلامالارینا گؤره ۱۱۹،۳ مین)^{۱۳۹۹} و فارس استانیندا یاشایان قاشقای لار (۱۹۵۷-جی ایلده ۳۰۰ مین نفر)^{۱۴۰۰} دا داخل ایدیلر.

ایراندا تورک لرین سایى حاقیندا رسمی معلومات لارین چاپیندان سونرا اوزه چیخمیش بیر سیرا غیر رسمی معلومات لار بیرینجی لرین دوغرو لوغونو شوبهه آلتینا آلیر. ایسلام انقلابی و اوندان سونرا دا بو مؤوضوع دقت مرکزینده اولموش، پهلسوی دؤورونون رقم لری تکذیب ائدیلمیش دیر.^{۱۴۰۱} مثلاً ۱۹۷۹-جو ایلین مارتیندا موقتى حکومتین باش ناظری نین معاونی بیان ائتدی کی، او دؤورده ایراندا ۱۳ میلیون تورک یاشاییر.^{۱۴۰۲} (بو مؤوضوعیا

۱۳۹۸ - محمود پناهیان-تبریزی، فرهنگى جوغرافیایی مثللیی تورکانی ایرانزه مین، ج. ۴، [باغداد]، ۲۷۹۱، س. ۱۷۳-۴۷۳.

1399- Г. М. Петров, Материалы к социально-экономической характеристике астанов Ирана. Второй астан (центр – город Сари), Краткие сообщения Института народов Азии, XXX. Иран, Турция, Москва, 1961, с. 35.

1400- Современный Иран. Справочник, Москва: Из-во АН СССР, 1957, с. 28.

1401- Nəşib Nəşibzadə, İranda Azərbaycan məsələsi (XX əsrin 60-70-ci illəri), s.71-72.

قاییدیلایلاق

ایراندا تورک‌لرین سایى حاقیندا اونلارلا معلوماتین اولماسینا باخمایاراق، آذربایجانین اؤزونون اهالی‌سی نین میلی ترکیبی باره‌ده معلومات، دئمک اولار کی، یوخدور. اوستوندن بیر نجه اون ایل‌لر کئچمه‌سینه باخمایاراق، ۱۹۴۸-۱۹۵۰-جی ایل‌لر ساییمی آذربایجان اهالی‌سی نین میلی ترکیبینی معین ائتمک اوچون ان اعتبارلی منبع اولاراق قالیر و اوچ انضباطی-اراضی واحدی - دوغو آذربایجان، باتی آذربایجان و زنجان شهرستانی اهالی‌سی نین آدی چکیلن منبع اساسیندا بیزیم حسابلامالاریمیز گؤستمیش دیر کی، ۴۰-جی ایل‌لرین سون‌لاریندا عمومی اهالی‌نین (۳۱۰۱ مین آدم) ۸۸٪-ی (یاخود ۲۷۵۳ مین نفر) تورک ایدی. کوردلرین سایى ۲۹۰ مین نفر ایدی کی، بو دا عمومی اهالی‌نین ۹٪-ه برابر ایدی. اونلار باتی آذربایجان استانی نین باتی سرحدیانی زولاغیندا یاشاییردی‌لار. قالانلاری (آشاغی-یوخاری ۳٪) فارس‌لار (بعضی ایری شهرلرده مسکون ایدی‌لر)، آسسورلار (باتی آذربایجان استانیندا)، اثرمنی‌لر (شهرلرده)، تات‌لار (اردبیل و زنجان بؤلگه‌لرینده کند اهالی‌سی) و باشقالاری ایدی‌لر.^{۱۴۰۳}

مراقلی دیر کی، آذربایجانین اؤزونده یاشایان تورک‌لر ۴۰-جی ایل‌لرین سون‌لاریندا اولکهنین تورک اهالی‌سی نین (۵،۳ میلیون نفر) ۵۲،۸٪-ه برابر ایدی. ۱۹۷۶-جی ایل ساییمینا اساسلاناراق اولکه اوزره تورک‌لرین داخیلینده آذربایجانداکی تورک‌لرین نسبتینی معین ائتمک اولار. شرطی اولاراق ۳۰ ایل عرضینده (۴۰-جی ایل‌لرین سونو-۱۹۷۶-جی ایل) آذربایجان اهالی‌سی نین میلی ترکیبینه پرینسیپال [اصلی] دیشیکلیگین اولمادیغینی فرض ائتسک، اوندا آذربایجانداکی تورک‌لر (۵،۱ میلیون) بوتون ایران‌داکی تورک‌لرین جمعی ۴۰٪-ه برابر اولور. (ایران اهالی‌سی نین - ۳۳،۵۹۱،۹ مین نفرین ۳۲٪-ی حسابی ایله). بونو دولایی‌سی ایله آذربایجانین عمومی اهالی‌سی نین اولکه اوزره خصوصی چکی‌سی نین آلاماسی دا تصدیق

1403- Н.Л.Насибзаде, «Географический словарь Ирана» как источник для определения национального состава населения Южного Азербайджана, Доклады АН Азербайджанской ССР, том XLI, N 2, 1985, с.83-86.

اٲدیر. ۱۴۰۴ فیکریمیزجه، بو خٲیلی درجهده آذربایجاندان اھالی نین اینتٲنسیو میقراسیاسی ایله باغلی ایدی.

۱۹۵۶-جی ایل عمومی ساییمی معین اٲدی کی، اؤلکه اھالی سی نین ۲،۱ میلیونو (یا بوتون اھالی نین ۱۰،۹٪-ی) میقرانتلار [کۆچگونلر] ایدی. دوغو و باتی آذربایجان اوستانلاریندان و زنجان شهریسٲانیندان کۆچن اھالی نین ساییی موافق اولاراق ۳۲۹،۳ مین (یا اوستانین بوتون اھالی سی نین ۱۵،۴٪-ی)، ۳۸،۶ مین (یا ۵،۴٪) و ۴۱،۰ مین (یا ۱۰،۶٪) ایدی کی، بو دا اؤلکهده کی بوتون میقرانتلارین ۱۹،۷٪ برابر ایدی. آذربایجان دان میقرانت آخینی نین جوغرافی ایستقامتی مختلف ایدی. ان اینتٲنسیو [شدتلی] میقراسیا بؤلگه لری اردییل (۷۰ مین آدام، یا شهریسٲان اھالی سی نین ۲۶،۸٪-ی)، تبریز، ماراغا، هشتروود (۲۰۰ مین آدام، یا بو اوچ شهرسٲان اھالی سی نین ۲۱،۶٪-ی)، ساراب (۱۷،۳ مین آدام، یا شهریسٲان اھالی سی نین ۱۳،۱٪-ی)، خالخال (۱۲،۵ مین، یا ۱۲،۶٪) و زنجان (۴۱ مین آدام، یا شهریسٲان اھالی سی نین ۱۰،۶٪-ی) ایدی. میقراسیانین ان آز توخوندوغو بؤلگه لر باتی آذربایجان اوستانیندا کوردلرین ده یاشادیغی سایین قالا (شاهین دژ، ۴۹۵ نفر، یا شهرسٲان اھالی سی نین ۹،۸٪-ی)، مٲشکین شهر (۱۹۷۰ نفر، یا ۱،۲٪) و ماھاباد (سویوق بولاق، ۳۸۸۵ نفر، یا ۱،۷٪) کیمی شهرسٲانلار اولموش دور. ۱۴۰۵

گٲرییه آخینا - باشقا بؤلگه لردن و خاریجدن بورایا میقراسیایا گلدی کده، ۱۹۵۶-جی ایل ساییمی آشاغیدا کی رقم لری تقدیم اٲدیر: دوغو آذربایجان اوستانینا ۴۱،۸ مین، باتی آذربایجان اوستانینا ۸۸،۶ مین، زنجان شهرسٲانینا ۳،۱ مین آدام کۆچموشدو. ۱۴۰۶ ان بؤیوک «میقرانت جلب اٲدن» بؤلگه ماھاباد (۵۳ مین نفر، بونلاردان ۵۰ مینی دوغو آذربایجان اوستانیندان) و اورمو شهریسٲانلاری (۲۵ مین نفر؛ بونلاردان ۱۲ مینی دوغو آذربایجان اوستانیندان، ۹ مینی ایسه باتی آذربایجان اوستانی نین باشقا شهرسٲانلاریندان) ایدی.

1404- Nəşib Nəşibzadə, İranda Azərbaycan məsələsi (XX əsrin 60-70-ci illəri), s. 172.

۱۴۰۵ - گزارش خلاصه سرشماری عمومی کشور در سال ۵۳۳۱، جلد دوم، ص. ۵۶۱-۸۶۱.

۱۴۰۶ - یئنه اورادا، ص. ۱۶۵، ۱۶۸.

یوخاریداکی رقم‌لرین مقایسه‌سی گؤستریر کی، ایلک عمومی ساییمین کئچیریلدیگی واخت میقراسیاین اساس ایستقامتی اهالی‌نین آذربایجان‌دان کؤچو ایستقامتینده ایلدی. آذربایجان‌دان کؤچن میقرانت‌لارین بؤیوک اکثریتی تهراین پائینا دوشور. ۱۹۵۶-جی ایل ساییمینا گؤره، مثلاً اردبیل شهرستانیندان کؤچن‌لرین ۷۵،۷٪-ی (۵۳ مین نفری)، تبریز شهرستانیندان - ۶۹،۵٪-ی (۹۳ مین نفری)، زنجان شهرستانیندان ۷۲،۹٪-ی (۳۰ مین نفری)، اورمو شهرستانیندان ۴۷،۸٪-ی (۷،۳ مینی) پایتختدا یئرلشمیشدی. میقراسیاین عکس ایستقامتی گؤستریلن شهرستان‌لار اوزره موافق اولاراق آشاغیداکی رقم‌لره ایفاده ائدیله‌ردی: ۲۷۹، ۱۳۷۱، ۳۰۲ و ۸۲۷ نفر. ۱۴۰۷

تأسف کی، سونراکی عمومی ساییم ماتریال‌لاریندا بئله مفصل معلومات‌لار یوخدور. لاکین دولایی قاینقلار گؤستریر کی، آذربایجان‌دان کؤچ ۱۹۵۶-جی ایلدن سونرا دا ایران‌داکی میقرانت کوتله‌سی‌نین اساس حیصه‌سینه برابر ایلدی. بئله کی، ۱۵ نوایبر ۱۹۶۲-جی ایل تاریخلی اطلاعات قزئت‌ی یازیردی کی، «سون ایل‌لرده آذربایجان‌دان یالنیز تهرانا ۵۰۰ مین آدام کؤچوب. بونلاردان ۲۵۰ مینی کئچمیش تبریزی‌لر ایلدی کی، سای باخیمیندان تخمیناً ائله تبریز اهالی‌سی قدر دیرلر.» بو حالین سبب‌لری‌نین ایضاحی دقتی چکیر: «ماراقلی دیر، خوزیستان، اصفهان، خوراسان و گیلان‌دان تهرانا بو قدر آدام کؤچومو؟ جاواب منفی دیر... حکومت آذربایجانا دقت یئتیرمیر، دقت وارسا بئله، باشقا ویلایت‌لره نسبتاً چوخ آزدیر.» ۱۹۶۵/۱۹۶۶-جی ایلده اؤلکه اوزره میقرانت‌لارین سای ۴،۲ میلیون چاتدی. ۱۴۰۸ ۷۰-جی ایل‌لرین اورتالاریندان کئچن اون ایل عرضینده شهرلره داها ۵ میلیون کند اهالی‌سی کؤچدو. ۱۴۰۹ رسمی معلومات‌لارا گؤره، ۱۹۷۱-۱۹۷۶-جی ایل‌لر آراسیندا دوغو آذربایجان استانیندان تهرانا ۶۰۱،۲ مین آدام (۵ یاشدان یوخاری)، باتی آذربایجان استانیندان ۱۱۳،۶ مین آدام کؤچموشدو. مقایسه اوچون گؤسترک کی، بو رقم‌لر کیرمانشاه، بلوچیستان

۱۴۰۷ - یئنه اورادا، ص. ۱۷۲-۱۹۰.

۱۴۰۸ - بررسی مسائل انسانی ایران، ۳۵، تهران، ۱۳۴۵، ص. ۲۴۷.

و کوردوستان اوچون موافق اولاراق ۱۴،۸ مین، ۳،۲ مین و ۶۶،۶ مینه برابر ایدی.^{۱۴۱۰}

۴۰-۷۰-جی ایل لرین دئموقرافیک پروسئس لرینین خاراكتئریک خصوصیت لریندن بیرى ده بو ایدی کی، ۶۰-جی ایل لرین سون لاریندان اعتباراً تئهران، کؤچ ائدن آذربایجان ساکین لرینین بؤیوک حیصه سی اوچون کئچید منطقه سینه چئوریلدی، اونلار ایش دالینجا خوزیستانا و ایران کؤرفزی نین نفت استحصال ائدن اولکه لرینه یوللانیردیلار. بعضی معلومات لارا گؤره، ۷۰-جی ایل لرین اول لرینده یالینز کووئتده ۸۰ مین کئچمیش آذربایجان ساکینى واردی.^{۱۴۱۱}

بئله لیکله، ۴۰-۷۰-جی ایل لرده آذربایجانین دئموقرافیک [جمعیتى] دورومونداکی دیشیکلیک لر مؤوضوعسونو یئکونلاشدیرارکن آشاغیداکی لاری گؤستریمک گرک دیر. نسبتاً یوکسک طبیعی آرتیم حسابینا آذربایجانین کند و شهر اهالی سی نین حسن ائدیله جک سای آرتیمی (۱۹۵۶-۱۹۷۶-جی ایل لرده آرتیم ۱۵۹٪) موشاهیده اولونور.^{۱۴۱۲} بونا باخمایاراق، ایران اهالی سینده آذربایجانین خصوصی چکیسی آزالدی، آذربایجان و بوتون اولکه آراسیندا شهرلشمه (اوربانیزاسیا) فرقی داها دا آرتدی کی، بو دا آذربایجاندا اهالی نین میقراسیاسی ایله باغلی ایدی. ۱۹۵۶-جی ایل ساییمینا گؤره، آذربایجاندا میقراسیا امثالی (ایالتدن گئدن لرله ایالته کؤچن لر آراسیندا

1410- A. Aghajanian, Ethnic Inequality in Iran: An Overview? *International Journal of Middle East Studies*, no 2, vol. 15, 1983, p. 223.

۱۴۱۱ - ۳۶۹۱-۴۶۹۱-جو ایل لرده رضاییه نین (اورمونون) ساعتلی کندینی تدقیق ائتمیش ژاپن شرق شوناسی نین معلوماتینا گؤره، کندین، دئمک اولار کی، بوتون یاشلی اهالیسی (کندده جمعی ۴۱۳ آدم، یا ۴۵ عائله یاشاییردی) ۰۵-جی ایل لرین سونو، ۰۶-جی ایل لرین اول لرینده قازانچ دالینجا کئندن گئدیردیلر. اونلارین خیلی حیصه سی، خصوصاً ۰۶-جی ایل لرده کؤچن لر بیر داها گئری قاییتما دیلار. شرق شوناسین گؤستریدیگی میقراسییا ایستقامت لریندن (کویت، بغداد، آبادان، تهران و س.) باشلیجاسی کویت ایدی. *Tayobunka Kenkyudzyo Kiyō*, Tokio, no 38, 1965, s. 105-110.

1412- Nəşib Nəşibzadə, İranda Azərbaycan məsələsi (XX əsrin 60-70-ci illəri), s. 78.

فرق) ۲۲۰۶۸۸ نفره برابر ایدی.^{۱۴۱۳} آذربایجان اوچون سنجیه‌وی اولان بو حال ۶۰-۷۰-جی ایل‌لرده یئنی فورما و میقیاس آلدی. شاه رئژیمنی آذربایجانا یؤنه‌لیک ایستراتژی خطه - هر واسطه ایله بو بؤلگه‌نی اؤلکه‌نین مرکزی رایون‌لاری ایله باغلاماق سیاستینه اویغون اولراق، دئموقرافیک کانال‌لاردان دا فعال استفاده ائتدی. آذربایجان ساکین‌لری (تورک‌لر) کوتله‌وی آخین‌لارلا اؤلکه‌نین مرکزینه و گونئی ایالت‌لرینه کؤچور، تبریزده کی بعضی یئنی صنایع مؤسس‌لری و موغان دوزونده کی یئنی ایری آقرومؤسس‌لرده [اکینجیلیک مؤسس‌لرده] مرکزی فارس بؤلگه‌لریندن ایشچی گتیریب بورادا یئرلشدیرمه‌یه چالیشیلیدی.

آذربایجان‌دان افراط میقراسیانین بیرباشا نتیجه‌سی اولراق جمعیتین سوسیال-سینفی ایستروکتوروندا دیشیکلیک‌لر باش وئردی. اون‌لاردان ان اهمیت‌لی‌لرینی گؤسترک. شهرلره کند اهالی‌سی‌نین افراط آخینی نتیجه‌سینده ۷۰-جی ایل‌لرین اکینجی یاری‌سیندا آذربایجانین بیر سیرا کند تصروفاتی بؤلگه‌سینده ایشچی قوه‌سی‌نین چاتیشمازلیغی حس‌اندیلمه‌یه باشلادی. کئیهان قزئی ۵ دئکابر ۱۹۷۷-جی ایل تاریخینده «سون ایکی ایلده ۳۰۰ میندن چوخ کندلی‌نین خوی، شاهپور، ماکو، مرند و گیروداغ اطرافیندان کؤچمه‌سینی» قئید ائده‌رک گؤستریدی کی، «ایشچی قوه‌سی‌نین کسکین چاتیشماماسی اوزوندن مین‌لرله تون محصولو کیمسه‌سین کاندلردن استهلاکچی یا [مصرف‌کننده] چاتدیرماق مومکون اولمادی.»

۲۱ آزدن سونرا یئرلی ایش‌آدام‌لاری‌نین آذربایجان‌دان کؤچ ائتمه‌سی ده آز اهمیت‌لی اولمایان سوسیال-سیاسی نتیجه‌لره سبب اولدو. ایلك نؤوبه‌ده بو، آذربایجاندا اقتصادی حیاتین دورغونلوغونا نه‌دن اولدو. ایران مؤلفی سروان کاویانپورون قئید ائتدیگی کیمی، «تهران، خوزیستان و اؤلکه‌نین باشقا بؤلگه‌لرینده آذربایجان سرمایه‌سی آبادلیق یاراتدیغی بیر واختدا... آذربایجانین اوزونده قورخولو دورغونلوق حؤکم سوروردو.»^{۱۴۱۴} ۶۰-جی ایل‌لرین اول‌لرینده آذربایجاندا یئرلی بورژوازی اؤز فعالیتینی اساس اعتباری

۱۴۱۳ - یئنه اورادا، ص. ۱۷۳.

۱۴۱۴ - سروان کاویانپور، تاریخ عمومی آذربایجان، تهران، ۱۳۴۶، ص. ۳۴۷.

ایله تداول و یونگول صنایع ساحه‌لرینده جمعلشدیرمیشدی. او، ایران‌داکی تورک (آذربایجانلی) بورژوازیاسی‌نین نسبتاً ضعیف حیصّه‌سی ایدی. تورک بورژوازیاسی‌نین ان بؤیوک و فعال حیصّه‌سی تهراندان و اولکه‌نین باشقا یئرلرینده ایشله‌ییر، اولکه اقتصادیاتیندا اؤنملی مؤوقعیه مالیکدی. تورک بورژوازیاسی‌نین ایران اقتصادیاتیندا رولو باره‌ده کئیهان یازیردی کی، «کؤکلو تهراندلی لار حقیقتاً ده آذربایجانلی لارا نیسبتده آزلیقدادیرلار، آذربایجانلی لار اؤز سرمایه‌لرینی تهراندان چکسه‌لر، اوندان بیر شئی قالماز، چونکی تهراندلی اقتصادیاتینا حیات وئرن اونلارین سرمایه‌سی دیر.»^{۱۴۱۵}

آغ انقلاب چرچیوه‌سینده صنایعلشمه کورسونون اعلان ائدیلمه‌سیندن سونرا حاکم دایره‌لر آذربایجان منشالی بورژوازیانی اؤز فعالیتینی آذربایجانا کئچیرمه‌یه چاغیرماغا باشلادی. کئچمیش شاه ۱۹۶۲-جی ایلده آذربایجانا سفری زامانی دئمیشدی: «منی ناراحات ائدن اودور کی، تبریزین و آذربایجانین دیگر منطقه‌لری‌نین تاجیرلری اؤز یوردلارینی بوراخیب، پایتختا کؤچموش‌لر. بونا سون قویولمالی دیر، چونکی یاخین واخت‌لاردا آذربایجاندا ایشگوزارلیق فعالیتی گئنیشله‌نه‌جک. اونلار گرک قایدیب، بورادا تیجارت‌لرینی داوام ائتدیرسین‌لر.»^{۱۴۱۶} بیزیم فیکریمیزجه، حاکم دایره‌لرین مقصدی یئرلی کاپیتالین حسابینا آذربایجانین اقتصادی اینکیشافینی تأمین ائتمکدن چوخ، «فارس منطقه‌لرینده بؤیوک رقابت قابیلیتی اولان»^{۱۴۱۷} تورکلرین مؤوقعینی لاخلاتماق ایدی. حکومتین اصرارلی تبلیغاتینا باخمایاراق، تورک بورژوازیاسی‌نین بو حیصّه‌سی اؤز سرمایه‌سینی آذربایجانا قایتارماقدا مارقلی اولمادیغینی گؤستریدی. مثلاً تهراندلی تیجارت اوتاغی‌نین کئچمیش باشچی‌سی سئئاتور آ. وکیلی و اولکه‌نین بؤیوک ایش آدمی م. توککولی مطبوعات نماینده‌لری ایله گؤروشدی قئید ائدیردیلر کی، آذربایجاندا سرمایه قویولوشو ساحه‌سینده مناسب شرایطین یارانماسی حاقیندا حکومتین ادعالارینا جدی شوبهه ائدیرلر. اودور کی، آذربایجانا

۱۴۱۵ - کیهان، ۲۸ بهمن ۱۳۵۱.

۱۴۱۶ - یئنه اورادا، ۱۴ مهر ۱۳۴۱.

1417- В.В.Трубецкой, Особенности национальной ситуации в Исламской Республике Иран, Национальный вопрос в странах Востока, Москва: Наука, 1982, с. 265.

قایتماق فیکرینده دئییل لر.^{۱۴۱۸} ایران مطبوعاتی ماتریال‌لاری گؤستریر کی، تورک بورژوازی‌سی آذربایجان‌دان کناردا فعالیت گؤسترمکده داوام ائتمیش، بوریا نه‌اینکی اؤزل سرمایه گلمه‌میش، عکسینه، ۷۰-جی ایل‌لرین لاپ سونونادک آذربایجان‌دان اؤلکه‌نین باشقا بؤلگه‌لرینه سرمایه آخینی داوام ائتمیش دیر.^{۱۴۱۹}

تورک (آذربایجانلی) بورژوازی‌نین فعالیتینی آذربایجان‌دان کنارا کئچیرمه‌سی ایران حکومتی‌نین آیری-سئچکیلیک سیاستی ایله ایضاح ائدیلمه‌لی دیر. بو سیاست آذربایجانین اقتصادیاتی ساحه‌سینده ده عینی کاراکتئر داشییردی.

۱۹۶۵-جی ایلین یونوندا ایرانین باش ناظری هوئییدا ۴۵ ائکسپرتدن عبارت بؤیوک اقتصادی کومیسسیانین باشیندا آذربایجانا سفر ائتدی. سفرین مقصدینی کومیسسیانین باشچی‌سی بئله فورموله ائدیردی: «من آذربایجانا ان یوکسک اختصاصلی متخصص‌لری گتیرمیشم و آذربایجاندا اقتصادی وضعیت قایداسینا دوشمه‌یینجه، بو ایالتی ترک ائتمه‌یه جه‌یم.»^{۱۴۲۰} تبریزده اولارکن باش ناظر اعتراف ائتمه‌یه مجبور اولدو کی، «آذربایجانلی‌لار حکومتین فعالیتیندن راضی دئییل لر.» او، حکومتین دقتینی آذربایجانین صنایع اینکیشافی‌نین پروبلئم‌لرینه یؤنلتمک، یئرلی اؤزل کاپیتالین فعالیتینی گنیشلندیرمک و آذربایجاندا ایری دؤولت مؤسسسه‌لری‌نین تیکیتی‌سینی گوجلندیره‌جه‌یی حاقیندا وعدلر وئردی.^{۱۴۲۱}

بو بیانات‌لار اعلان ائدیلمیش یئنی اقتصادی سیاستله سسله‌شیر و اؤلکه‌نین صنایع‌لشدیریلمه‌سی ساحه‌سینده ایلک ایری پلان‌لارین حیاتا کئچیریلمه‌سی ایله خرونولوژی اولاراق اوست-اوسته دوشوردو. بیر سیرا ساحه‌لر اوزره معاصر مؤسسسه‌لرین یارانماسینا ایران اقتصادیاتی‌نین

۱۴۱۸ - کیهان، ۷ شهریور ۱۳۴۴.

۱۴۱۹ - باخین: کیهان، ۰۲ خرداد ۱۳۴۳، ۵۱ اسفند ۱۳۴۳، ۹ دی ۱۳۴۳، ۹۲ بهمن ۱۳۴۳، ۷۱ تیر ۱۳۴۳، ۶۲ دی ۱۳۴۳، ۴۲ اردیبهشت ۱۳۴۳، ۶۱ خرداد ۱۳۴۳، ۴ بهمن ۱۳۴۳، ۵۲ آبان ۱۳۴۳، ۸۱ دی ۱۳۴۳؛ اطلاعات، ۹۱ شهریور ۱۳۴۳؛ تهران اکونومیست، ۱۱ آبان ۱۳۴۳.

۱۴۲۰ - کیهان، ۳۱ تیر ۱۳۴۴.

۱۴۲۱ - یئنه اورادا.

تکنیکی تاميناتی نین واجیب شرطی کیمی باخیلیردی. قئید ائدک کی، تدقیق اولونان دؤورده بو ایستیقاملنده گؤزه چاریان اوغورلار الده ائدیلدی. صنایعلشمه ساحه سینده ایره لیله ییش لری ن یئکون ایفاده سی آشاغیداکی لار ایدی: ۱۹۶۰/۱۹۵۹ - ۱۹۷۳/۱۹۷۲ - جو ایل لرد دؤورونده داخیلی مجموع محصولدا (دیشمز قیمت لرله) صنایع نین پای نین (نئفت صنایع سی ده داخیل اولماقلا) ۲۷،۲٪ - دن ۴۴،۴٪ -ه قدر آرتما سی؛ ۱۹۶۱/۱۹۶۰ - جی ایل دن ۱۹۷۶/۱۹۷۵ - جی ایله قدر اولان ۱۵ ایلده (جاری قیمت لرله) صنایعده شرطی - تمیز محصولون ایلیک آرتیم تئمی نین ۱۷،۴٪ اولما سی؛ ۷۰ - جی ایل لری ن بیرنجی یاری سیندا آرتیق - جی بؤلمه نین اساس لاری نین و II - جی بؤلمه یه عاید معاصر ساحه لرین یارانما سی و بوتون بونلاری ن نتیجه سینده ایران اقتصادیا تی نین موستملکه ایستروکتورونون داغیلماسی.^{۱۴۲۲}

میللی اوجقارلاردا، اؤزلیکله آذربایجاندا صنایع نین دورومونون اؤیره نیلمه سی گؤستریر کی، بو ایره لیله ییش لر اساساً اؤلکه نین مرکزی بؤلگه لری اوچون خارا کتئریک ایدی و باش ناظرین یوخاریدا گؤستر یلمیش بیاناتینا عمو میلی کده گئرچکلشمه می ش وعد کیمی باخماق لازیم دیر.

۶۰ - جی ایل لری ن اول لرینده کی صنایع سایمی ماتریال لاری آذربایجانین صنایع سیماسی نین خیردا خالچا توخوجولوغو مؤسسه لری نین معین ائتدیگینی گؤستریر. ۱۹۶۳ - جو ایل سایمی نا گؤره، آذربایجان شهر لرینده (زنجان شهرستانی اولمادان) ۵۲۴ «ایری» (۱۰ و داها آرتیق ایشچی سی اولان) اعمال صنایع سی مؤسسه سیندن ۳۰۶ - سی (۵۸،۴٪) خالچاچیلیق مؤسسه سی ایدی.^{۱۴۲۳} بونلاردان یالنیز ۱۱ - ده یوزدن آرتیق ایشله یین واردی. اؤلکه ده استحصال اولونان خالچالاری ن ۳۰٪ - دن چوخو آذربایجان خالچاچیلیق صنایع سی نین پایینا دوشوردو.^{۱۴۲۴} اساس خالچاچیلیق بؤلگه سی تبریز و اطرافی، اهر، مرند

1422- A.3.Арабаджян, Рост экономического потенциала Ирана в 60-70-е годы, Иран.Проблемы экономического и социального развития, Москва: Наука, 1980, с. 7, 15.

1423- *Rahnəmaye məaden və karqahhaye bozorge sənətiye İran dər sale 1342, celde əvvəl, Tehran, 1965, s. 17-165.*

همین ۱۹۶۳-جو ایلده ۴۹ ایری توخوجولوق صنایعی (خالچاچیلیق مؤسسەلریندن باشقا) مؤسسەسی واردی. بونلار اولکه اوزره بو تیپلی مؤسسەلرین ۱۱،۵٪-ه (بوتولوکده ۷۱۲۷) برابر ایدی. ۱۴۲۶ بو مؤسسەلر اساساً آز مئخانیکلشمیش اعمالاتخانالار ایدی. بیر کیچیک دری زاوودو ماراغادا، قالانلاری ایسه تبریزده یئرله‌شیردی. آذربایجاندا فابریک-زاوود صنایعی نین پیونئرلری [پیشگامان] «خوسرووی» و «مومتاز» (تبریزده) دری زاوودلاری ایدی. ۱۴۲۷

۱۹۶۶/۱۹۶۵-جی ایل ساییمی گؤستردی کی، بو ایل‌لرده آذربایجاندا توخوجولوق صنایعی (دری و کونفئکسیا [گئییم] ساحه‌لری ده داخیل اولماقلا) اوستون مؤوقیعه مالیک‌دیر. توخوجولوق مؤسسەلری بوتون مؤسسەلرین ۴۵،۶-آ برابر ایدی، بوتون ایشله‌ینلرین ۵۳،۳٪-ی بورادا چالیشیر و شهر اعمال صنایعی‌سینده استحصال ائدیلمیش مجموع محصولون عمومی دیری نین ۴۴،۹٪-ی وئیردی. ۱۴۲۸ آشاغی-یوخاری ۱۰ ایل عرضینده توخوجولوق مؤسسەلری نین سایى خئیلی آزالدی. دوغو و باتی آذربایجان استان‌لاریندا «ایری» توخوجولوق مؤسسەلری نین سایى - ۳۳۵ واحددن ۱۹۷۴-جو ایلین ۲۱ مارتیندا بوتون آذربایجان اوچون ۷۰ واحد ائندی. ۱۴۲۹

تأسف کی، شهر اعمال صنایعی نین توخوجولوق مؤسسەلرینده ایشله‌ینلرین سایى و بو ساحه‌ده اعمال اولونان محصولون حجمی

۱۴۲۵ - فیروز توفیق، عباس خاقانی، داریوش به‌آزین، منطقه‌ قالیبافی آذربایجان، تهران: سازمان برنامه، ۹۶۹۱، ص. ۱-۵.

۱۴۲۶ - راهنمای معادن و کارگاه‌های بزرگ سنتی ایران در سال ۲۴۳۱، ص. ۷۴-۶۶، ۲۹-۳۰۱.

۱۴۲۷ - تلاش (تهران)، ۱۹۷۰، نو ۲۷، ص. ۷۲.

۱۴۲۸ - آمار صنعتی سال ۱۳۴۴، تهران، ۱۹۶۷، ص. ۱، ۲۹، ۳۶.

Nəşib Nəşibzadə, *İranda Azərbaycan məsələsi (XX əsrin 60-70-ci illəri)*, s. 163.

۱۴۲۹ - راهنمای معادن و کارگاه‌های بزرگ صنعتی ایران در سال ۲۴۳۱، ص. ۷۴-۶۶؛ آمارنامه استان آذربایجان غربی، تهران، ۸۷۹۱، ص. ۱۶؛ آمارنامه استان آذربایجان شرقی، تهران، ۹۷۹۱، ص. ۷۶؛ آمارنامه استان زنجان، تهران، ۹۷۹۱، ص. ۳۴.

حاقیندا مقایسه‌لی ایستاتیسیتیک [آمار] گؤستریجی لر یوخدور. آنجاق اولکی مقایسه‌لر آذربایجان اعمال صنایعسی نین اساس ساحه‌لری نین بحرانلی وضعیتسی حاقیندا کیفایت قدر آیدین تصوّر یارادیر.^{۱۴۳۰}

۷۰-جی ایل‌لرده تبریز و بعضی شهرلرده دؤولت طرفیندن بیر نئچه ایری ماشین قاییرما مؤسسہ‌سی نین تیکلمه‌سیله اعمال صنایعسی نین بو ساحه‌سی ایره‌لییه دوغرو مهم آدیم آتدی. تبریزده تراکتور (۱۹۷۰)، بیر نئچه ماشین قاییرما مؤسسہ‌سی (۱۹۷۵-۱۹۷۱)، سوفیانداسمئنت زاوودو (۱۹۷۱) ایشه دوشدو. بو مؤسسہ‌لرین تیکیتی سی نتیجه‌سینده ۱۹۷۳/۱۹۷۴-جو ایلده ماشین قاییرما مؤسسہ‌لری نین محصول لاری دوغو آذربایجان استانی نین «ایری» صنایع مؤسسہ‌لری نین بوتون شرطی-تمیز محصولونون ۹۷،۹٪-ی وئیردی.^{۱۴۳۱} آنجاق بو مؤسسہ‌لرین تیکیتی سی اطرافیندا رسمی تبلیغاتا باخمی‌اراق، اولکه‌نین ماشین قاییرما صنایعسینده آذربایجانین خصوصی چکی سی جزئی اولاراق قالدی. بئله کی، ۱۹۷۲/۱۹۷۳-جو ایلده دوغو و باتی آذربایجان استان لاری نین پایینا ایرانین «ایری» ماشین قاییرما مؤسسہ‌لرینده حاضیرلانان شرطی-تمیز محصولون ۲،۷۸٪-ی دوشوردو.^{۱۴۳۲}

یئنی صنایع مؤسسہ‌لری نین یارانماسی نین آذربایجانین صنایع اینکیشافیندا مترقی رولا مالیک اولماسینی گؤسترمله یاناشی، اونو دا قئید ائتمک گرک‌دیر کی، بو ماشین قاییرما مؤسسہ‌لری نین ایشه سالینماسی بو میللی بؤلگه‌نین اؤزوندہ ایستروکتور دیشمه‌سینه سبب اولایلمه‌دی.

بو مؤسسہ‌لر (ماشین قاییرما مؤسسہ‌لریندن باشقا) مونتاژ مؤسسہ‌لری ایدی، حاضیر حیصه‌لر بوتونلوکله، یاخود اساس اعتباری ایله همین زاوودلاری تیکن اولکه‌لردن ایدخال اولونوردو. مثلاً دیزئل محرک‌لری زاوودلاریندن بیر - اینگیلیس شیرکتی «لئیلاند» بن کمکی ایله تیکلمیش

۱۴۳۰ - کیهان، ۸ مرداد ۴۴۳۱، ۰۱ مهر ۳۵۳۱؛ آیندگان، ۷ شهریور ۶۵۳۱؛ آذربایجان (آدپ م-نین - توده‌نین آذربایجانداکی یئرلی تشکیلاتی نین ژورنالی)، ۸۷۹۱، نو ۷، ص. ۸۳-۹۳، ۸۷۹۱، نو ۲۱، ص. ۰۲.

۱۴۳۱ - آمارنامه استان آذربایجان شرقی، ص. ۶۷.

۱۴۳۲ - نتایج سرشماری از کارگاه‌های بزرگ صنعتی ۲۵۳۲، تهران، ۲۵۳۶، ص. ۱۲۳.

زاوود - حاضیر حیصه‌لری اینگیلتره‌دن، ایکینجی‌سی (مترسئدئس-بنزین ایشتیراکی ایله تیکلمیش) غربی آلمان‌دان، اوچونجوسو (Westinhouse) الکتریک شیرکتی نین کمکی ایله تیکلمیش) آبش-دان آیلردی. پئرسپئکتیوده بو مونتاژ مؤسسہ‌لری تدریجاً اؤزلرینده اوادانلیق اوچون دئتال‌لار حاضیرلاماغا باشلامالی ایدی. آنجاق ایلکین پلان‌لارین عکسینه اولاراق، تبریزده کی بیغما مؤسسہ‌لری نین هئچ بیر ی تام سیلسیله استحصالا کئچه بیلمه‌دی. بئله کی، رومینیا ایله موقاوایله‌نین پوزولماسیندان و شاهین شخصی گؤستریشی ایله اینگیلیس فیرماسی مئسسئ فئرگوسئن ایله موقاوایله باغلاندیقان سونرا تراکتور بیغما زاوودو حاضیر حیصه‌لر آماغا باشلادی و بو فیرمانین مارکاسی آلتیندا تراکتور بیغیلماغا باشلانندی. بو باره‌ده آذربایجان درگی‌سی نین یازدیقلاری ایله رازیلاشماسی مومکون دئییل. او تصدیق اندیردی کی، «اینگیلتره‌ده کی مئسسئ فئرگوسئن فیرماسی نین بوراخدیغی حیصه‌لری بیغماقلا مشغول اولان تبریز تراکتور زاوودو و ایران بازاریندا کی اینگیلیس تراکتورلاری سؤزون تام معناسیندا میلی صنایع مؤسسہ‌سی دئییل دیر.»^{۱۴۳}

ایرانین کاپیتالست اینکیشافی نین ائینه و دریننه ایشله‌مه‌سی آذربایجانین اینسان، مالیه و دیگر احتیاط‌لاریندان ایستیفاده‌نی تأکیدله اندیردی. آنجاق شاه رژیمی بو مسئله‌نی اؤز سیاستینه اویغون اولاراق آذربایجانین مرکزی ایرانلا زوراً سوسیال-اقتصادی اینتئقراسیاسی [ادغام] یولو ایله حل ائتمه‌یه چالیشیردی. ماشین قاییرما زاوودلاری اوچون لازیم اولان خام مال اصفهان‌دان، اهواز‌دان، مرکزی و جنوبی ایرانین دیگر رایون‌لاریندان گتیریلیردی. حاضیر محصول دا ایلک نؤبه‌ده یئرلی بازارا دئییل، عموم-ایران طلباتینی تأمین اندیردی. اساس محصول‌لار (دیزئل محرک‌لری، دیگر جک‌لر، توکار و دلمه دزگه‌لارین مختلف تیپ‌لری، پارداخلاییجی و هامار لاییجی دزگه‌لار، منگنه‌لر و س.) اؤلکه‌نین دیگر بؤلگه‌لرینده یئرله‌شن مؤسسہ‌لره و خاریجه گؤندریلیردی. بئله آنکلاو [محدود] اینکیشاف مؤسسہ‌لرین ساحه‌لر آراسی استحصال مناسبت‌لرینی، ایلک نؤبه‌ده اونون دؤنر لیگینی ضعیفله‌دیردی.

رسمی شخص لرین فیکرینجه، آذربایجاندا ایری دؤولت مؤسسہلری نین تیکیتی سی یئرلی اؤزل کاپیتاللی علاوه و آریلق امتعه استحصالی مؤسسہلری نین یارادیلماسینا هوسلندیرمه لی ایدی. اما بو باش وئرمه دی. یئرلی کاپیتال یئرلی بازارین دئیلل، عموم-ایران بازارین نین دیکته ائتدیگی ساحه لره سرمایه قویولوشونا مارقا گؤسترمه دی. اؤزل صاحبکارلیق اوچون تئهران دا و مرکزی ایالت لرده یئرله شن استحصال طلباتی نین اؤده نیلمه سینه یؤنلمیش محصول استحصال ائدن مؤسسہلری نین تیکیتی سی داها اعتبارلی ایدی. بو، اونلارا دایمی ساتیش بازارینا مالیک اولماق تأمیناتی وئیردی. اولای بیلسین، آذربایجان اوچون داها بؤیوک درجه ده یئرلی بازارا یؤنلمیش باشقا «ایستروکتور یارادان» ساحه نین سئچیلمه سی یئرلی صاحبکارلیغین دیرچه لیشینه ایمكان یاراتمیش اولاردی.

سوسپال و استحصال اینفراستروکتورونون ضعیفلیگی آذربایجاندا تیکلمیش معاصر مؤسسہلری ن نورمال فعالیتینه مانع اولوردو. داخلی بازارین دارلیغی و خارجی بازارا چیخیشین چتینلیگی بو مؤسسہ لرده استحصالین اختصارینی، حتی دایاندریلماسینی شرطلندیرن سببلری ن جرگه سینا تاماملاییردی.^{۱۴۳۴}

دؤولتین اینشاء ائتدیگی باشقا ساحه مؤسسہلری نین ۱۹۷۸-جی ایلده ایستیفاده یه وئریلمیش (ایتالیا کاپیتاللی نین ایشتیراکی ایله) تبریزده و اورمودا ایکی نئفت آیرما زاوودونو قئید ائتمک اولار. اونلاری خام نئفت ایله تأمین ائتمک اوچون اهوازدان (تئهران دان کئچمکله) تبریزه قدر اوزونلوغو ۱۳۴۸ کم اولان نئفت کمری چکیلیمشدی. بیرینجی زاوودون گوجو گونده ۸۰ مین باررئل [بشکه] ایدی.^{۱۴۳۵}

بئله لیکله، آذربایجاندا اعمال صنایعسی نین دورومونو خاراکتیریزه ائدن حال ایری دؤولت مؤسسہلری نین میدانا چیخماسی و یئنی معاصر ساحه لری ن - ماشین قاییرما و نئفت اعمالی صنایعسی نین یارانماسی

۱۴۳۴ - باخین: کیهان، ۲۴ شهریور ۱۳۵۱؛ اطلاعات، ۲۹ خرداد ۱۳۵۶، ۲۵ مهر ۱۳۵۶
1435- *Keyhan International*, 29 iyun 1977;

بورس، ۲۵ مهر ۱۳۵۸؛ کیهان، ۷ تیر ۱۳۵۶.

ایدی. آنجاق آذربایجانین اقتصادی حیاتیندا بو مثبت حال‌لارین اؤنمینی شیشیرتمک دوغرو اولمازدی. معاصر صنایع‌نین تبریز «واهه»-سی نین یارانماسینا باخمایاراق، آذربایجان اعمال صنایع‌سی نین سیماسینی ۷۰-جی ایل‌لرین ایکنجی یاری سیندا دا خیردا عنعنه‌وی مؤسسہ‌لری تمثیل ائدیردی. ایستاتیسیتیک ماتریال‌لار گؤستریر کی، خیردا مؤسسہ‌لر تکجه مؤسسہ‌لرین و ایشله‌ین‌لرین سایندا مهم یئر توتموردو، اونلار ائله‌جه ده شرطی-تمیز محصولون حجمینده بؤیوک خصوصی چکییه مالیک ایدیلر. خیردا مؤسسہ‌لرین اکثریتی شهرده ده، کندده ده خالچاچیلیق اعمالات‌خانالاری ایددی.^{۱۴۳۶}

قئید ائتمک لازیم دیر کی، آذربایجانداکی «ایری» صنایع مؤسسہ‌لری بئله دیگر ایالت‌لره مقایسه‌ده هم ایشچی‌لرین ساین، هم ده بوراخدیغی محصولون حجمینه گؤره نسبتاً خیردا مؤسسہ‌لر کیمی خاراکیتریزه ائدیلیردیلر. ۱۹۷۵/۱۹۷۴-جی ایلده دوغو آذربایجاندا اولان صنایع مؤسسہ‌لرینده اورتا حسابلا ۲۷ نفر، باتی آذربایجاندا ۵۵ نفر (مرکزی استاندا - ۷۷، مازانداراندا - ۸۶، اصفهاندا - ۱۱۰ نفر) ایشله‌ییردی. استحصال حجمی (بیر مؤسسہ‌یه دوشن شرطی-تمیز محصول) ۱۹۷۵/۱۹۷۴-جی ایلده آذربایجاندا اولکه اوزره ان آشاغی گؤستریمی ایدی: باتی آذربایجان استانیندا ۱۹ میلیون ریال، دوغو آذربایجاندا ۱۴،۶ میلیون ریال (مرکزی استاندا - ۱۰،۹، ۸۳،۳، خوزیستاندا - ۱۷۵،۷ میلیون ریال و س.).^{۱۴۳۷} مؤسسہ‌لرین خیردالیغی امک محصولدارلیغی نین آشاغی اولماسینی شرطلندیریردی. ۱۹۶۶/۱۹۶۵-جی ایلده دوغو و باتی آذربایجان شهر اعمال صنایع‌سینده هر بیر ایشله‌یه نین پایینا دوشن محصولون حجمی اورتا ایران سویه‌سیندن چوخ، تئهران، اصفهان و یزد بؤلگه‌لریندن ایسه داها چوخ گئریده قالیردی. آدام‌باشینا دوشن

۱۴۳۶ - باخین: آمار کارگاه‌های کوچک صنعتی شهری سال ۵۵۳۱، تهران، ۰۸۹۱، ص. ۰۱، ۰۲۴، ۰۵، ۰۷۱، آمار کارگاه‌های کوچک صنعتی روستایی سال ۳۵۳۱، تهران، ۰۸۹۱، ص. ۰۱، ۳۳، ۱۴؛

Nəşib Nəşibzadə, İranda Azərbaycan məsələsi (XX əsrin 60-70-ci illəri), s. 40, 165, 166.

1437- Нина Мамедова, Концентрация производства и капитала в Иране в 60-70-е годы, Москва: Наука, 1982, с. 35.

محصول استحصالی دوغو آذربایجاندا ۴۳،۹ مین ریال، باتی آذربایجاندا ۵۲،۴ مین ریال ایدی، سه، اصفهان و یزده بو رقم ۱۰۱،۲-یه برابر ایدی.^{۱۴۳۸} ۱۹۷۳/۱۹۷۴-جو ایل ایستاتستیکاسی بو فرقین داها دا آرتدیغینی گؤستریر. بئله کی، بوتون اؤلکه اوزره آدمباشینا ۳۶۵ میلیون ریاللیق شرطی-تمیز محصول دوشوردوسه دوغو آذربایجاندا بو ۲۲۵ میلیون ریالا، باتی آذربایجاندا ۱۸۳، زنجاندا ایسه ۱۸۶ میلیون ریالا برابر ایدی.^{۱۴۳۹}

اؤلکه صنایعی نین باشقا واجیب ساحه سی - معدن صنایعی (نئفت و طبیعی گاز استثنا ائدیلمکله) اینکیشافی نین ضعیفلیگی ایله خاراکتیریزه اولونوردو. ۷۰-جی ایل لرده مثاللورگیا [فلزکاری] صنایعی نین یارانماسی، صنایع و مولکی تیکیتی نین گنیشلمه سی، ائله جه ده والیوتا آخینی نین بؤیومه سینده دؤولتین ماراخی نین آرتماسی بئله معدن صنایعی نین اینکیشافینا ایستیموللاشدیریجی تأثیر ائده بیلمه دی. حالبوکی اؤلکه نین بیر سیرا بؤلگه لری کیمی آذربایجان دا فایدالی قازیتتی لارلا [مواد معدنی] زنگین ایدی و معدن صنایعی نین اینکیشافی اوچون الوئرشلی شرایطه مالیک ایدی. بو میللی بؤلگه ده گئولوژی-کشفیات ایشلری نین محدود آپاریلماسینا باخمایاراق، بللی کی، آذربایجاندا فایدالی قازیتتی لارین زنگین یاتاق لاری وار. هر شئی دن اؤنجه، بو، بول نئفت و طبیعی گاز یاتاق لارینا عاید دیر. ۱۹۶۵-جی ایلین ۷ یون تاریخلی اطلاعات قزئتیی یازیردی کی، تبریزین مرکزینده سو قویوسو قازیلان واخت نئفت فونتان ووروب. آذربایجاندا نئفت و گازین صنایع احتیاط لاری نین اولماسی حاقیندا باشقا معلومات لار دا وار. نئفت و گازین کومپلئکس گئوکشفیات ایشلری (پاکستان و تورکیه نین ایشتیراکی ایله) بو معلومات لاری تصدیقله دی. موغان دوزونده، اطراف بؤلگه لرده بول نئفت و گاز یاتاق لاری آشکار ائدیلدی. گئولوژی کشفیات ایشلری نین اوغورلا بیتمه سیندن سونرا موغان دوزونده کی نئفت و گاز یاتاق لاری نین گنیش استثماری نظرده

۱۴۳۸ - آمار صنعتی سال ۱۳۴۴، تهران، ۱۹۶۷، ص. «ج»؛

Nəşib Nəşibzadə, *İranda Azərbaycan məsələsi (XX əsrin 60-70-ci illəri)*, s. 40.

۱۴۳۹ - نتایج سرشماری از کارگاه های بزرگ صنعتی ۲۵۳۲، ص. ۲۷.

توتولموشدو. ۱۹۶۷-جی ایلین ۱۶ مارت تاریخلی کئیهان قزئتی بیلدیریردی کی، ایخراج مقصدی ایله تورکیه‌دن کئچمکله آرالیق دیزینه قدر نفت کمری‌نین چکیلمه‌سی پلانلاشدیریلیمیش دیر. اورادان ایسه نفتی اوروپایا چیخارماق مقصدی گودولوردو. آنجاق سونرالار کشفیات قویولاری باغلانندی، موغان نفتی و گازی استفاده اولونمامیش قالدی. ۱۹۶۶-جی ایلده سووت طرفی دانیسیقلار زامانی (هر ایکی طرف اوچون اقتصادی منفعتله اساسلاندریلاراق) آذربایجان یاتاق‌لارینداکی نفت و گازی چیخارتماق و سووت اتقاقینا اؤتورمک مقصدیله ایشه باشلاماق تکلیفی وئرمیشدی. آنجاق ایران طرفی همین یاتاق‌لارین توخونولماز احتیاط ساییلدیغینی سبب گؤسترهرک بو تکلیفله راضیلاشمادی. خوزیستاندان سووت اتقاقینا گاز کمری‌نین چکیلیشی ساحه‌سینده ده ایران طرفی عینی خطی توتدو. نتیجه‌ده گاز کمری ان قیسا مارشروتلا (آذربایجان‌دان) دئییل، تهران و گیلان‌دان کئچمکله آستارایا چکیلدی.^{۱۴۴۰}

بول داش کؤمور حؤوزه‌لری (خالخال، آستارا، ماراغا، زنجان و ب.) و دمیر فیلیزی یاتاق‌لاری (زنجان، اهر، حسن‌آباد، قاراداغ و ب.) دا کشف ائدیلیمیش دیر.^{۱۴۴۱} اهر، زنجان و قاراداغ بؤلگه‌لرینده تاپیلان میس یاتاق‌لاری‌نین بؤیوک عموم-ایران اهمیتی وار ایدی. بو بؤلگه‌ده همچنین آلومینیوم، خرومیت، مارقانتس، کوبالت، نیکئل، قیمتلی مئتال‌لار، فوسفات و س. وار. ۷۰-جی ایل‌لرده اوران فیلیزی‌نین کشفی (خاریجی شیرکت‌لرله بیرلیکده) گؤستردی کی، آذربایجاندا اونون بؤیوک احتیاط‌لاری وار.^{۱۴۴۲}

مینئرال سولار، ائله‌جه ده اورمو گؤلونون ترکیبینه بؤیوک میقداردا یود اولان سویو تصروفات و طبی اهمیته مالیک دیر. بئله‌لیکله، آذربایجان

1440- Der Aufstieg des Iran sur Wirtschaftsmacht und die entwicklung der Iranisch-Sowjetischen injiehungen, *Austenpolitik und Zeitgeschichte*, 1975, no 12, s. 1-28.

1441 - *Iran Almanac and Book of Facts 1961*, Teheran, (n.a.), p.14;

مسعود کیهان، جغرافیای مفصل ایران، ج.۳، تهران، ۱۳۳۱، ص. ۹۳؛ بورس، ۸ آبان ۶۵۳۱، ۲ مهر ۷۵۳۱.

۱۴۴۲ - بورس، ۱۴ بهمن ۱۳۵۲؛ اطلاعات، ۳۰ مهر ۱۳۵۶.

معدن صنایعسی نین استحصال حجمینی آرتیرماق، ائله‌جه ده اونون ساحه ایستروکتورونون گنیشلندیریللمه‌سی اوچون اساس اولایله‌جک فایدالی قازیتتی لارلا زنگین دیر. بو ساحه‌لردن بیر چوخو ایخراج ساحه‌سینه چئوریله بیلردی.

معدن صنایعسی مؤسسہ‌لری نین سایی نین آرتماسینا باخمایاراق، اونون محصول لاری اساساً کومونال [عمومی] تیکیتتیده استفاده اولونماقدا ایدی. بئله کی، آذربایجان معدن صنایعسی نین ۱۹ مؤسسہ‌سیندن (اؤلکه‌نین ۳۰۶ ایری) او یغون مؤسسہ‌سیندن ۶،۲٪-ی) ۱۹۶۳-جو ایلده یالینز ماراغا یاخینلیغینداکی داش کؤمور معدنی، اهر و زنجان یاخینلیغینداکی میس یاتاغی صنایع مقصدیله استثمار ائدیلمدی.^{۱۴۴۳} دوغو و باتی آذربایجان استان‌لارینداکی معدن‌لرین عمومی سایی ایسه ۶۸-ه چاتیردی (بو، اؤلکه‌نین ۱۰۲۴ معدنی نین ۸،۶٪-ی ایدی).^{۱۴۴۴} رسمی معلومات‌لارا گؤره، ۱۹۷۶/۱۹۷۷-جی ایلده دوغو آذربایجان استانیندا آرتیق ۷۰ معدن صنایعسی مؤسسہ‌سی وار ایدی. اونلاردان ۵۸-ی «یئر اوستو» معدن ایدی. بو معدن‌لرین محصول‌لاری نین بؤیوک اکثریتی تیکیتی-کومونال ایش‌لرده استفاده ائدیلمدی. ۱۹۷۶/۱۹۷۵-جی ایلده باتی آذربایجان استانیندا ایسه او یغون اولاراق بو گؤستریجی لر ۲۴ و ۱۶ ایدی. زنجان استانیندا یالینز بیر معدن فعالیتده ایدی.^{۱۴۴۵} مقایسه اوچون گؤسترک کی، هله ۱۹۷۰/۱۹۷۱-جی ایلده بوتون اؤلکه‌ده ۱۱۰۲ معدن واردی، ۷۶ معدنده داش کؤمور چیخاریلیر، ۱۸-ده دمیر فیلیزی، ۱۰۱-ده قورغوشون، ۴۱-ده قورغوشون و سینک، ۸ معدنده میس فیلیزی الده ائدیلمدی.^{۱۴۴۶}

بئله‌لیکله، ۴۰-۷۰-جی ایل‌لرده ایرانین اعمال و معدن صنایعسینده آذربایجانین خصوصی چکی سی اهمیتسیز درجه‌ده کیچیک قالدی. بو،

۱۴۴۳ - راهنمای معادن و کارگاه‌های بزرگ صنعتی ایران در سال ۲۴۳۱، جلد اول، تهران، ۵۶۹۱، ص. ۱-۶۱.

۱۴۴۴ - سالنامه آماری کشور سال ۱۳۴۷، تهران، ۱۹۶۸، ص. ۵.

۱۴۴۵ - آمارنامه استان آذربایجان غربی، تهران، ۸۷۹۱، ص. ۰۶؛ آمارنامه استان آذربایجان شرقی، تهران، ۹۷۹۱، ص. ۶۶؛ آمارنامه استان زنجان، تهران، ۸۷۹۱، ص. ۴۴.

۱۴۴۶ - گزارش توسعه صنایع و معادن. پروانه‌های تاسیس و بهره‌برداریهای نیمه سال ۰۵۳۱، تهران، ۱۵۳۱، ص. ۹۷.

ایران اهالی‌سی‌نین عمومی سایندا آذربایجانین خصوصی چکی‌سی، ائله‌جه ده اؤلکه‌نین امک قابیلیتلی اهالی‌سی‌نین سایندا بو میلی بؤلگه‌نین خصوصی چکی‌سی ایله اوزلاشمیردی. اوسته‌لیک، ایران صنایع‌سینه آذربایجانین خصوصی چکی‌سی زامان کئچدیکجه آزماغا میلی اولدوغونو گؤستریردی. ۱۹۶۵/۱۹۶۴-جی ایلده آذربایجانین (زنجان‌سیز) اعمال صنایع‌سی ایران اعمال صنایع‌سی‌نین شرطی-تمیز محصولونون ۵،۶٪-ی وئریردیه، ۱۹۶۸/۱۹۶۹-جو ایلده بو گؤستریجی ۵٪-ه ائدی. ^{۱۴۴۷} بو تمایول داها آیدین شکیلده معاصر ایری استحصالا مناسبتده موشاهیده اولونور. رسمی گؤستریجی لره گؤره، ۱۹۷۲/۱۹۷۳-جو ایلده ایران صنایع‌سی‌نین (نفت‌سیز) اساس ساحه‌لری‌نین محصول استحصالیندا دوغو و باتی آذربایجانین پایی یالنیز ۰،۲٪ ایدی. ^{۱۴۴۸} زنجان استانینا گلینجه، بورادا معاصر صنایع عمومیتله مؤوجود دئییلدی. ۷۰-جی ایل‌لرین اوغون گؤستریجی لری اولمادیغینا گؤره ایستاتیسیتیک توتوشدورما آپارماق مومکون دئییل. بونونلا بئله، بو مسئله‌نی آراشدیرمیش متخصص‌لرین گلدیگی نتیجه‌یه گؤره، «ایران اعمال صنایع‌سی ۷۰-جی ایل‌لرده رنگیونال پروبلئم‌لرین حلّی ایستیق‌ام‌تینده دئییل، اونون کسکینلشدیریلمه‌سی یولو ایله گتدی.» ^{۱۴۴۹}

اؤلکه صنایع‌سینده آذربایجانین خصوصی چکی‌سی‌نین آزالماسی‌نین اساس سببلری، ییزیم فیکریمیزجه، آشاغیداکی لاردیر.

۱۹۶۲/۱۹۶۱-جی صنایع سایمینا گؤره، آذربایجان صنایع‌سینده دؤولت بؤلمه‌سی عنعنه‌وی ساحه‌لره (یئیتتی و سئمنت) عاید ۶ خیردا مؤسسّه ایله

1447- В.П.Цуканов, Территориальные сдвиги в обрабатывающей промышленности Ирана в период ломки колониальной структуры народного хозяйства, Иран.Проблемыэкономическогоиосоциального азвития,с. 181.

1448- *Iran Almanac and Book of Facts 1974*, Teheran: Plan Organization, (n.a.), p. 247.

1449- В.П.Цуканов, Территориальные сдвиги в обрабатывающей промышленности Ирана в период ломки колониальной структуры народного хозяйства, с. 201.

تمثیل اولونموشدو. بوتون ایران اوزره ایسه ۱۹۶۰/۱۹۵۹-جی ایلدن صنایعده دؤولت بؤللمه سی ۷۶٪ ایدی.^{۱۴۰} کئیهان قزئی نین ۲۴ یانوار ۱۹۷۳-جو ایل تاریخلی سایندا یازیلدیغی کیمی، ۱۹۶۲-۱۹۷۲-جی ایل لر آراسیندا آذربایجاندا دؤولت کاپیتال قویولوشو ۱۱،۵ میلیارد ریال ایدی. بو کاپیتال اساساً تبریزده ماشین قاییرما (تیکییتی سینه ۴ میلیارد ریال آیریلیمیشدی) و تراکتور (۵ میلیارد ریال) زاوودلاری نین یارادیلماسینا یۆنلیدلمیشدی. همین مۆسسسه لرین تیکیلمه سیله ۷۰-جی ایل لردن دؤولت بؤللمه سی اۆز مۆوقعینی خئیلی گوجلندیردی. آنجاق آذربایجان صنایعسینده اونون پای جزی اولراق قالدی. بو، آذربایجاندا دؤولت صنایع اینشانات ایشی نین محدود میقیاسدا اولماسی ایله علاقه دار ایدی. فیکریمیزین تصدیقی اوچون قئید ائتمک اولار کی، اوچونجو و دوردونجو اینکیشاف پلانلاری نین حیاتا کئچمه سی دؤورونده (۱۹۶۳-۱۹۷۳) صنایع نین اینکیشافینا دؤولتین اینوئستیسایسی [سرمایه گذاری] ۲،۱۲۱ میلیارد ریال ایدی. بئشینجی بئشیللیکده (۱۹۷۳-۱۹۷۷) ایسه دؤولتین یالیز اعمال صنایعسینه کاپیتال قویولوشو ۱،۱۷۷ میلیارد ریال مبلغینده نظرده توتولموشدو.^{۱۴۱}

اؤلکه صنایعسینه کاپیتال قویولوشوندا آپاریجی رول اؤزل بؤللمه یه مخصوص ایدی. ۱۹۶۲-۱۹۶۷-جی ایل لردن اؤزل بؤللمه نین کاپیتال قویولوشو ۱،۲۴۶ میلیارد ریالا برابر ایدی. دؤولت بوتون واسطه لرله اؤزل کاپیتالین صاحبکارلیق فعاللیغی نین آرتماسینی دستکله بیردی. بئله کی، اؤزل بؤللمه یه کاپیتال قویولوشونو تأمین ائتمک اوچون دؤولت بئشینجی بئش ایلیکده اؤزل بؤللمه یه ۱۰۰ میلیارد ریال مبلغینده کرئدیت آیرماغی پلانلاشدیرمیشدی. بو، اؤزل بؤللمه نین بوتون کاپیتال قویولوشونون بئشده بیرینه برابر ایدی.^{۱۴۲} آنجاق آذربایجان صنایعسینه کاپیتال قویولوشو اؤلکه نین بیر چوخ بؤلگه لری ایله مقایسه ده خئیلی آز ایدی. ۱۹۶۲-۱۹۷۲-جی ایل لردن دوغو و باتی آذربایجان استانلاری نین اقتصادیاتینا جمعی ۶ میلیارد

۱۴۰ - بیئه اورادا، ص. ۴۹۵.

1451- Н. Мамедова, *Концентрация производства и капитала в Иране в 60-70-е годы*, Москва: Наука, 1982, с. 8-9.

۱۴۱ - بیئه اورادا.

ریال اؤزل کاپیتال قویولموشدو.^{۱۴۵۳} آذربایجاندا اؤزل کاپیتال ۷۰-جی ایل لرده ده پاسسیو قالدی. ۱۹۷۴-جو ایلین ۱۶ یانوار تاریخلی ساییندا کئیهان قزتی تصدیق اندیردی کی، «اجتماعی رایه ایسته‌نیلن مراجعت ثبوت اندیر کی، آز آدام تبریزی اؤزل کاپیتال قویولوشو اوچون ال‌وئریشلی ساییر. تئهران‌دا، اصفهان‌دا، اهوازدا، مشهدده و شیرازدا اولدوغو حجمده کاپیتال آخینی تبریزده موشاهیده اندیلیمیر.»

آذربایجانین یئرلی بورژوازیسی ایران مطبوعاتیندا بو پاسسیولیگی دؤولتین آذربایجاندا اقتصادی سیاستی ایله ایضاح اندیردی. اونون فیکرینجه، بورادا «هر هانسی صاحبکارلیق فعالیتی اؤز یولوندا مین جور چتین حلّ اندیلن پروبلمله قارشیلان شیر.»^{۱۴۵۴} او، آذربایجاندا صاحبکارلیق [کارآفرینی] فعالیتی نین گئیشلمه‌سی یولونداکی انگل لری (اقتصادی مسئله‌لرین حلّینده یئرلی دؤولت اورقان‌لاری نین صلاحیتی نین اولماماسی، کرئدیت‌لرین وئرلمه‌سینده، ائله‌جه ده لیسنزیا و وئرگی سیاستینده آیری-سئچکیلیک) گؤتورمه‌یی و بؤلگه‌نین اقتصادی اینکیشافی نین اونا تاپشیریلماسینی ایسته‌ییردی. آذربایجاندا صاحبکارلار کرئدیت مسئله‌سینده پروبلملره اوزلشدیک‌لرینی، حتی کرئدیتین آیریلماسیندا آیری-سئچکیلیکله اوزلشدیک‌لریندن شیکایتچی ایدیلر. آیری-آیری فاکت‌لار تئهران بانک‌لاری و تشکیلات‌لاری طرفیندن صاحبکارلارا وئرلمیش کرئدیت‌لرین عمومی مبلغینده آذربایجانین خصوصی چکی‌سی نین آز اولماسینی گؤستریر. مثلاً ۱۹۵۹-جو ایله ایران مرکزی بانکی جمعی ۵،۴ میلیارد ریال مبلغینده ۲۸۸ کرئدیت بوراخمیشدی. اوندان آذربایجانین (زنجان‌سیز) پایینا ۷۹،۳ میلیون ریال (تخمیناً ۱،۵٪) مبلغینده ۱۶ کرئدیت دوشموش دور. آذربایجان بو گؤستریجیه گؤره تئهران، اصفهان، خوراسان، مازانداران و خوزیستان استان‌لاریندان سونرا آلتینجی یئری توشموش دور.^{۱۴۵۵} ۱۹۵۹-جو ایلدن ۱۹۶۴-جو ایله دک اولان دؤورده صنایع و معدن‌لر بانکی ۱۰۴۱،۹ میلیون ریال مبلغینده کرئدیت بوراخمیشدی. بوندان ۶۹،۵٪-سی اصفهانین پایینا دوشموشدو.

۱۴۵۳ - کیهان، ۴ بهمن ۱۳۵۱.

۱۴۵۴ - تهران اکونومیست، ۱۰ مهر ۱۳۵۰.

۱۴۵۵ - یئنه اورادا، ۱ اسفند ۱۳۳۷.

دوغو و باتی آذربایجانا ایسه هئچ بیر کرئدیت وئريلمه میشدی. ^{۱۴۵۶}

ایران مطبوعاتی نین معلوماتینا گؤره، مؤسسہ لرین تیکيلمه سینه لیسننیزیا [مجوز] آلینماسی دا بؤیوک چتینلیک لرله مشایعت اولونوردو. ۶۰-جی ایل لرین اول لرینده تبریزده ۲۰ میلیون ریاللیق کاپیتال ایله سئمئت زاوودو تیکمک اوچون سهامدار شیرکت یارانمیشدی. آنجاق اقتصادیات ناظرلیگی بو زاوودون تیکیتی سینه لیسننیزیا وئرمدن امتناع ائتدی. ^{۱۴۵۷} همین عرفه ده تبریزین ۱۰ ایری صاحبکاری توخوجو دزگاه لاری نین ایدخال ائدیلمه سی و یئنی مؤسسہ نین تیکیتی سی اوچون لیسننیزیا و کرئدیت وئريلمه سی حاقیندا او یغون دؤولر ایداره لرینه مراجعت ائتمیشدیلر. آنجاق اونلارین خواهیش لرینه اوزون مدت مثبت جاواب وئريلمه دی. ایل یاریم کئچدیکدن، تیجارت و اقتصادیات ناظرینه، ائله جه ده اولکهنین باش ناظرینه دفعه لرله مراجعت ائتدیکدن سونرا صاحبکارلاردان بیرری اونون خواهیشی نین مثبت قارشیلاناجاغی حاقیندا وعد آلا بیلیمیشدی. ^{۱۴۵۸} تبریزین تیجارت-صنایع اوتاغی ایداره هئیتی نین عضو کئیهان قزئتینده (۱۴ مای ۱۹۷۲-جی ایل تاریخلی) بیلدیریدی کی، اقتصادیات ناظرلیگی نین تبریزده کیچیک مؤسسہ تیکمک اوچون لیسننیزیا وئريلمه سی حاقیندا اونون خواهیشینه باخماسی ۶ آیدان چوخ چکیب. بوندان سونرا او، «فابریک تیکمک آرزوسوندان واز کئچیب، چونکی معلوم دئییل، وئرگی و باشقا مسئله لرین حلی ایله باغلی داها نه قدر واخت طلب اولوناجاقدی.» دوغو آذربایجان استانداری ایسه گؤستیریدی: «یئرلی صاحبکار گؤرور کی، بورایا کاپیتال قویارسا، اونسوز دا کاپیتال قویولوشو ایله باغلی پروبلئم لری تئهران دا حل ائتمک لازیم گله جک. بئله اولان حالدا کاپیتالی تئهرانین اؤزونده قویماق داها یاخشی اولمازمی؟» ^{۱۴۵۹}

بعضی یاریمچیق تدبیرلره باخمایاراق (مثلاً انضباطی انقلاب حاقیندا

1456- *Statistical Handbook of Iran, vol. 2, Teheran, 1966, p. 149.*

۱۴۵۷ - آذربایجان (آدپ م-ن-ن - توده نین آذربایجانداکی یئرلی تشکیلاتی نین ژورنالی)، ۴۱ آبان ۴۴۳۱.

۱۴۵۸ - یئنه اورادا، ۳ خرداد ۱۳۴۶.

۱۴۵۹ - کیهان، ۴ بهمن ۱۳۵۱.

اصلاحات لار پروگرامینا ۱۷-جی مادّه نین داخیل ائدیلمه سی)، آذربایجان صنایع سینه اؤزل صاحبکارلیق فعالیتی نین گنیشلنمه سینه گۆزه چارپان ایره لیله ییش موشاهیده اولونمادی. آمئریکالی اقتصادچی روبئرت لوونئی قئید ائدیردی کی، «دئسترائیزاسیا [عدم تمرکز] سیاستی اومیدوئریجی اولمادی». اونون حسابلامالارینا گۆره، ۱۹۶۵-۱۹۶۹-جو ایل لرده مرکزی استاندا یئنسی مؤسسهلرین تیکیتی سینه وئرلن لیسنزیالارین میقداری ۱۳،۶٪-دن ۴۳،۳٪-ه قالغدی. قالان بؤلگه لرده ایسه بو رقم ۸۶،۴٪-دن ۵۶،۷٪-ه، یعنی ۲۹،۷٪ ائتمیشدی.^{۱۴۶۰} سونونجولارین اساس حیصّه سی ایسه فارس اهالیسی نین اوستون اولدوغو بؤلگه لرین صاحبکارلاری ایدی.

صنایعه خیدمت ائدن اینفراستروکتور ساحه لرین ۶۰-۷۰-جی ایل لرده کی معین ترقی سینه باخمی اراق، او دا یئرلی کاپیتالین صاحبکارلیق فعالیتینی تورموزلا ییردی.^{۱۴۶۱} بعضی رقم لری وئرمکله کیفایتلنک.

۱۹۶۳-جو ایله دوغو و باتی آذربایجان استان لاریندا جمعی ۱۶ الکتریک مؤسسه سی (اؤلکه ده ۱۰۷) واردی. بو مؤسسهلر مازوتلا ایشله یین کیچیک ایستیلیک-الکتریک ایستانسیالاری ایدی. زنجاندکی ایستیلیک ایستانسیاسی ایله بیرلیکده جمعی ۱۹،۳ مین کیلووات الکتریک انرژی سی استحصال اولونوردو. بو، اؤلکه اوزره استحصال اولونان الکتریک انرژی سی نین ۳،۳٪-ه برابر ایدی.^{۱۴۶۲} ۱۹۶۵-جی ایله ایران دا آدم باشینا ۵۵ کیلووات/ساعات الکتریک انرژی سی استحصال اولونوردوسا، آذربایجاندا بو رقم ۱۹ ایدی.^{۱۴۶۳} یئنسی ائنترگتیکا صنایع سی مؤسسهلری نین تیکیتی سی نتیجه سینه ۱۹۷۶/۱۹۷۵-جی ایله دوغو و باتی آذربایجان استان لاریندا الکتریک انرژی سی استحصالی ۲۸۲،۱ میلیون کیلووات/ساعاتا، زنجان استانیندا ایسه

1460- R.E.Looney, *The Economic Development of Iran. A Recent Survey with Projections to 1981*, New York etc, 1973, p. 143.

۱۴۶۱ - باخین:

Nəşib Nəşibzadə, *İranda Azərbaycan məsələsi (XX əsrin 60-70-ci illəri)*, s. 46-48.

1462- *Iran Almanac and Book of Facts 1967*, Teheran, (n.a.), p. 314.

۱۴۶۳ - کیهان، ۲۲ تیر ۱۳۴۴.

۱۹۷۷/۱۹۷۶-جی ایلده ۱۰۲۷، مین کیلوات/ساعاتا چاتدیریلدی. ^{۱۴۶۴} آنجاق نظره آلساق کی، ۱۹۷۵/۱۹۷۴-جی ایلده بوتون اؤلکه اوزره ۱۴ میلیارد کیلوات/ساعات الکتریک انرژی سی استحصال اولونوردو، ^{۱۴۶۵} اوندا ایرانین الکتریک انرژی سی استحصالیندا آذربایجانین پای نیس جزئیلیگی آیدین اولار.

۱۹۷۰-جی ایل لرین سونلارینا دوغرو آذربایجان اقتصادیاتینین وضعیتینی یئکونلاشدیرارکن آشاغیداکی لاری قئید ائتمک مومکون دور. اقتصادیاتین اساس ساحه سی اولکی کیمی کند تصروفاتی ایدی. بعضی ساحه لرده ائکستنسویو [گئیش] اینکیشافین اولماسینا باخمایاراق، بوتؤولوکده او، دوغونلوق حالی کئچیریردی. اعمال صنایعسینده ده معین مثبت ایره لیله بییش لر موشاهیده اولونوردو. کونکرئت اولاراق یئنی ساحه لر - ماشین قاییرما و نئفت اعمالی صنایعسی یارانیدی. آنجاق مؤسسه لرین بویوک اکثریتی عنعنه وی ساحه لر، اؤزللیکله یئیینتی و خالچاچیلیق صنایعسی چؤکمه یه یاخین وضعیتده ایدی. خالچاچیلیقدا آیری-آیری ایل لرده استحصال کسکین دوشدو. داغ-معدن صنایعسینده مؤسسه لرین سایین آرتماسینا باخمایاراق، کیفیت دیشیکلیگی موشاهیده اولونوردو. اینفراستروکتور ساحه لرین اینکیشافی نین هم کند تصروفاتی نین، هم ده صنایع نین طلباتیندان گئری قالماسی آذربایجاندا استحصالین آرتیمینا نئقاتیو تأثیر گؤستریردی. آذربایجانین اقتصادی گئریلیگینه اونون خارجی اقتصادی بالانسی دلالت ائدیردی. بئله کی، ۱۹۷۷/۱۹۷۶-جی ایلده آذربایجانا تبریز گؤمروک ایداره سیندن ایدخال اولونان مال لارین تام اولمایان سیاهی سی اوزره ۱۳۹۶،۴ میلیون ریال دیرینده ائو اشیالاری، دفترخانا لوازماتی و پلاسماس اشیالار گتیریلیمشدی. ایخراجا ایسه (سلامبور، بادام، کیشمیش، خالچا، اریک قوروسو) ۹۳۰،۴ میلیون ریال دیرینده مال گؤندریلمشدی. ^{۱۴۶۶} اؤلکه نین مرکزی بؤلگه لری ایله آذربایجان آراسیندا اقتصادی اینکیشاف

۱۴۶۴ - آمارنامه استان آذربایجان غربی، تهران، ۸۷۹۱، ص. ۷۰، آمارنامه استان آذربایجان شرقی، تهران، ۹۷۹۱، ص. ۵۷؛ آمارنامه استان زنجان، تهران، ۸۷۹۱، ص. ۵۷.
1465- M. Иванов, Иран в 60-70-х годах XX века, Москва: Наука, 1977, с. 68.

۱۴۶۶ - آمارنامه استان آذربایجان شرقی، تهران، ۱۹۷۹، ص. ۷۸.

سویه‌سینده‌کی فرق ۷۰-جی ایل‌لرین ایکنجی یاری‌سیندا داها دا آرتدی.

پهلوی رژیم‌نین آذربایجانا مناسبتده آیری-سئچکیلک سیاستی غیر استحصال ساحه‌لرینده، اؤزللیکله مدنیت و رسمی ایدئولوگیا ساحه‌لرینده داها آیدین گۆرونوردو. بو سیاست آچیق غیرقچی کاراکتیره مالیک ایدی و ایران‌داکی تورک‌لری اریتمک (آسسیمیله ائتمک) مقصدی داشیبیردی. بو مقصد چاتماقدا اساس رول مؤوجود تحصیل سیستمی اوینامالی ایدی. ۱۹۴۹-جو ایلین یاپیندا ایران معارف ناظری دوکتور زنگنه آذربایجاندا، اؤزللیکله تحصیل ساحه‌سینده فارس دیلی‌نین مؤوقعی‌نین گوجلندیریلمه‌سی اوچون خصوصی تدبیرلرین گۆرولمه‌سی حاقیندا گۆستریشلر وئرمیشدی. بو تدبیرلر سیراسیندا آذربایجانین بیر سیرا شهرلرینده اوشاق باخچالاری‌نین تیکیتی‌سی، همین باخچالار اوچون تربیه‌چی‌لرین حاضیرلانماسی، بوآرادا فارس دیلینی تدریس ائتمک اوچون ۲۵۰ نفر معلمین حاضیرلانماسی و آذربایجاندا یئرلشدیریلمه‌سی، عالی تحصیل مؤسسہ‌لری‌نین یارادیلماسی کیمی ایشلر نظرده توتولوردو. بو ایشلرین گۆرولمه‌سی اوچون آذربایجان معارف ایداره‌سی‌نین ایختیارینا علاوه ۲۰ میلیون ریال وسایت آیریلیردی.^{۱۴۶۷} ۱۹۴۹-جو ایلین پاییزیندا تبریز اونیورسیتتی یئنی دن آچیلدی. بو مراسیمده ایشتیراک ائدن معارف ناظری اؤز سفری‌نین نتیجه‌لری حاقیندا وئردیگی مطبوعات کونفرانسیندا شاهین آذربایجانا «خصوصی قایغی‌سیندان»، «فارس دیلی‌نین آذربایجاندا تعلیم ایشینده‌کی اوغورلاردان»، اونون یایلماسی اوچون یارادیلیمیش یئنی شرایطدن، ائله‌جه ده هله قالماقدا اولان پروبلئم‌لردن بحث ائتمیش دیر.^{۱۴۶۸} همین ایلین سونوندا اطلاعات قزئت‌نی‌نین موخبیری آذربایجاندا معارفین وضعیتینی آراشدیراراق بو ساحه‌ده بۆیوک پروبلئم‌لرین اولدوغونو گۆستریب. موخبیر اؤزللیکله «تورک دیلی‌نین محو ائدیلمه‌سی و فارس دیلی‌نین آذربایجاندا یایلماسی ساحه‌سینده هئچ بیر ایشین گۆرولمه‌دیگینی»

۱۶۶۷-اطلاعات، ۱۳۲۸، ۶، ۶.

1468- Səməd Bayramzadə, İran hakim dairələrinin Cənubi Azərbaycan maarifi və mədəniyyəti sahəsindəki siyasəti (1947-1978-ci illər), Şövkət Tağıyeva (məsul redaktor), *Cənubi Azərbaycan tarixi məsələləri*, Bakı: Elm, 1989, s.50.

وورغولامیش، «بو گون ده مکتبلرده درس لرین تورک دیلینده آپاریلماسیندان» ناراحات اولدوغونو بیلدیرمیش دیر.^{۱۴۶۹} شاه رئزیمی نین داخلی سیاستی نین فورمالاشماسیندا معین رولو اولموش شاهزاده اشرف پهلوی تبریزه سفری زامانی یئرلی مأمورلارا تعلیمات وئیردی: «دئیین گؤرک، آذربایجاندا تورک دیلی نین کؤکونو نئجه کسمک اولار؟»^{۱۴۷۰}

رسمی معلومات لار گؤستریر کی، آذربایجاندا تحصیل سیستمی نین وضعیتینی گؤستریمیسی اولان اهالی نین ساوادلیق سویه سی اورتا ایران سویه سیندن ده آشاغی ایدی. بئله کی، ۱۹۵۶-جی ایل ساییمینا گؤره، دوغو آذربایجان استانیندا ۱۰ یاشیندان یوخاری اهالی نین جمعی ۱،۱۰٪-ی، باتی آذربایجان استانیندا ۶،۱۰٪-ی اوخویوب-یازماق باجاریر، همین واخت بوتون ایران اوزره بو گؤستریمیسی ۷،۱۲٪ ایدی.^{۱۴۷۱} ماراقلی دیر کی، بوتون ایران داکی دؤولت اوشاق باخچالاری نین ۷۰٪-ی بو ایکی استاندا ایدی. ۱۹۶۳/۱۹۶۲-جو ایله بورادا دؤولته مخصوص ۶۱ اوشاق باخچاسی وار ایدی.^{۱۴۷۲} بو، شاهین «آذربایجاندا اوشاق لاری اوچ یاشیندان فارس دیلی اؤیرتمه یه مجبور ائتمک تاپشیریغینا» او یغون اولاراق یارادیلیمیش تحصیل اوجاق لاری ایدی.^{۱۴۷۳}

«آغ انقلاب» اصلاحات لاری چرچیوه سینده «معارف اوردوسو» نون یارادیلماسی حاقیندا قانون دا رفراندومدا (۱۹۶۲، ۱، ۲۶) تصدیق ائدیلدی. اونیکال [منحصر به فرد] قورولوشا مالیک اولان بو قوروملا یاخین گله جکده اولکده کوتله وی ساوادسیزلیغین لغو ائدیلمه سی نظرده توتولوردو. حقیقتاً، ۶۰-۷۰-جی ایل لرده «معارف اوردوسو» نون یارانماسی

۱۴۶۹ - یئنه اورادا، ۵۱.

۱۴۷۰ - چنلی بئل، ۱۳۵۸، ۴، ۳۰.

۱۴۷۱ - گزارش خلاصه سرشماری عمومی کشور در سال ۵۳۳۱، ج. ۲، تهران، ۱۶۹۱، ص. ۵۵-۹۵، ۲۸-۵۸؛

Nəşib Nəşibzadə, İranda Azərbaycan məsələsi (XX əsrin 60-70-ci illəri), s. 98, 174.

۱۴۷۲ - سالنامه آماری کشور سال ۲۵۳۶ شاهنشاهی، تهران، ۲۵۳۶، ص. ۲۰-۳۸.

۱۴۷۳ - آذربایجان (آدب مک-نین - توده نین آذربایجانداکی یئرلی تشکیلاتی نین قزئتیی)، ۴۱، ۹، ۱۴۳۱.

ایله یاناشی، اولکه‌نین تحصیل سیستئمنده اصلاحات لار آپاریلدی، ابتدایی و اورتا میکتبلر شبکه‌سی گئیشلندی، تئکنیکی-پئشه مکتبلری شبکه‌سی یارانندی، یئنی عالی مکتبلر آچیلدی. رسمی معلومات لارا گؤره، ۱۹۷۶/۱۹۷۷-جی ایلده دوغو آذربایجان استانیندا ۶ یاشدان یوخاری اهالی نین ۳۶،۲، باتی آذربایجان استانیندا ۲۵،۴، زنجان استانیندا ایسه ۳۰،۳٪-ی یازیب-اوخویا بیلیردی. حالبوکی ایران اوزره بو رقم ۴۷،۱-ه برابر ایدی.^{۱۴۷۴}

مدنیتین باشقا ساحه‌لرینده ده دوروم تحصیل‌ده‌کی کیمی ایدی. شاه رژییمی میلی شعورون گلشمه‌سینه تکان وئرن ساحه‌لرین اینکیشافینا اصلاً ایمکان وئرمک فیکرینده دئییلدی. ایکینجی دونیا محاربه‌سیندن سونراکی دؤورده بو ساحه‌لرده‌کی دؤولت سیاستی رضا شاه دؤورونون ظلم سیاستیندن فرقلنمیردی. آشیق هیکلی نین طالعی بو باخیمدان خاراکتیریک دیر. آشیق هیکلی لازیمی ایجازه آلیناندان سونرا تبریزین غلبه‌لیک میدان‌لاریندان بیرینده قویولموش، شهر اهالی سی اونا بؤیوک ایلگی گؤستمیشدی. عابده‌نین بدیعی کئیفیت‌لری حاقیندا مطبوعاتدا دفعه‌لرله یازیلیمیشدی. متخصص‌لرین رأینه گؤره، آشیق عابده‌سی ایران هئیکل تراشلیغیندا مهم بیر حادثه ایدی.^{۱۴۷۵} بو هیکل تورکلوک سیمولو اولدوغوندان تزلیکله یئرلی حکومت اورقان‌لاری «تهلوکه‌سزلیگینی تأمین ائتمک» آدی ایله عابده‌نی موزئییه قویدو، ۱۹۷۶-جی ایلده ایسه محو ائتدی.^{۱۴۷۶}

رسمی مطبوعاتدا شاه رژییمی نین آذربایجاندا مدنیتیه اعتناسیز مناسبتینی گؤسترن اونلارلا فاکت وار. مطبوعات یازیردی کی، ۶۰-جی ایل‌لرین اورتالاریندا مدنیت عابده‌لری نین قورونماسی اوزره میلی کومیته‌نین یارانماسیندان سونرا اولکه‌ده ۳۵۰ تاریخی-مدنی عابده‌نین برپاسی اوزره

۱۴۷۴ - آمارنامه استان آذربایجان غربی، تهران، ۸۷۹۱، ص. ۸؛ آمارنامه استان آذربایجان شرقی، تهران، ۹۷۹۱، ص. ۳۱؛ آمارنامه استان زنجان، تهران، ۸۷۹۱، ص. ۰۱، ایران در آینه آمار، تهران، ۰۶۳۱، ص. ۹۱.

۱۴۷۵ - کیهان، ۱۳۵۴، ۶، ۲۷؛ اطلاعات، ۱۳۵۵، ۴، ۲۰.

۱۴۷۶ - آذربایجان (آدب مک‌نین - توده‌نین آذربایجانداکی یئرلی تشکیلاتی نین درگیسی)، ن ۱۱، ۱۹۷۷، ص. ۳۱.

ایشلر باشلادی. آذربایجاندا سایى ۲۷۰ اولان تاریخی عابده ایسه داغیلمیش وضعیتده قالماقدا ایدی. مطبوعات دؤولت طرفیندن بو ایشه لازیمی دقتین اولمادیغینی بیلدیریردی.^{۱۴۷۷} اطلاعات قزئتسی اردبیل اهالی سی نین ناراضیلیغینی ایفاده ائده رک یازیردی کی، «باشقا شهرلرده، بو سیرادان اصفهاندا تاریخی عابده لرین برپا ائدیلمه گی بیر واختدا رسمی شخصلر اردبیلده ده تاریخی عابده لرین برپا ائدیلمه سی و قورونماسی حاقیندا دوشونمه لی دیرلر.»^{۱۴۷۸} شرقی آذربایجان استانی مدنیت و اینجه صنعت ایداره سی رئیسین سؤزلرینه گؤره، ۱۹۷۶-جی ایلده عابده لرین برپاسی و قورونماسی مسئله لر ایله جمعی ۲ موهندیس، بیر معمار و بیر تکنیکی ایشچی مشغول ایدی. ایداره نین سرانجامیندا ایسه کیفایت قدر وسایت یوخ ایدی. بو دا «آذربایجانین تاریخی عابده لرین قورونماسینا دقتین اولماماسینی ثبوت ائدیردی.»^{۱۴۷۹} ۶۰-۷۰-جی ایل لرده آذربایجاندا خارجی متخصصلرین ایشتیراکی ایله بیر سیرا آرخئولوژی قازینتی لار آپاریلدی.^{۱۴۸۰} بو قازینتی لارین ماتریال لاری و باشقا قدیم پرنده متلر [اقلام] تهران موزئی لرینه داشینیر، بو دا یئرلی اهالی نین ناراضیلیغینا سبب اولوردو.^{۱۴۸۱}

ایراندا، اؤزللیکله آذربایجاندا تورکلوگون کؤکونو قازماق اوچون پراکتیک ایشلردن باشقا نظری-تبلیغاتی فعالیت ده داوام ائتمکده ایدی. ۲۱ آذر حادثه سیندن قورخموش رژیمن بو ساحه یه داها آرتیق دقت وئردی. اسکی کسرویچیلیک و اونون آذربایجان حاقیندا تیزیس لری داها دا اینکیشاف ائدیریلدی. بو ایشه اؤلکه نین چئشیدلی اونیورسیتت لریندن تاریخچی، دیلچی، سوسیولوق عالیم لر جلب ائدیلدی.

۱۴۷۷- کیهان، ۰۵۳۱، ۱۲، ۲، ۱۵۳۱، ۷۲، ۳، ۵۵۳۱؛ آذربایجان (آدپ مک-نین - توده نین آذربایجانداکی یئرلی تشکیلاتی نین قزئتسی)، ۲۱، ۲۱، ۳۴۳۱.

۱۴۷۸ - اطلاعات، ۲۹، ۱۰، ۱۳۴۳.

۱۴۷۹ - کیهان، ۳، ۸، ۱۳۵۵.

۱۴۸۰- کیهان، ۶، ۵، ۶۴۳۱، ۵۲، ۲، ۷۴۳۱، ۰۳، ۴، ۸۴۳۱، ۶۱، ۶، ۸۴۳۱؛ آذربایجان (آدپ مک-نین - توده نین آذربایجانداکی یئرلی تشکیلاتی نین قزئتسی)، ۵۱، ۶، ۶۴۳۱؛ آذربایجان (آدپ مک-

نین - توده نین آذربایجانداکی یئرلی تشکیلاتی نین درگیسی)، ن ۱، ۱۶۹۱، ص. ۲۵-۷۵.

۱۴۸۱- کیهان، ۳، ۸، ۱۳۵۵.

قهوده اولان ۱۹۰۶-جی ایل آنایاساسینداکی «ایران میللتی» - ایران‌داکی موسلمان‌لارین بوتونو - آنلایشی یئنی نظریه‌لرله زنگینلشدیریلدی. بو نظریه‌لره یئنی، علمی دون گئیندیریلسه ده، اونلارین نظری اساس‌لاری کیفیت قدر ضعیف ایدی. هر شئی دن اول، بو نظریه‌لرین اکثریتینده دنکلاتراتیولیک و اینکارچیلیق اؤزونو گؤسترتمکده ایدی. مثلاً تانیمیش ادبیاتشناس و سیاسی خادیم علی عسگر حیکمتین ادعاسینا گؤره، «ایران اهالی‌سی نین ۹۵٪-ی بیر دیلده - فارس دیلینده دانیشیر و بیر ایفبا - چاغداش فارس ایفباسی ایله یازیر.» یالینز «آذربایجانین، خوزیستانین آیری-آیری یئرلرینده و باشقا هم‌سرحد بؤلگه‌لرینده کندلی‌لر و کؤچری اهالی فارس دیلی‌نین تورک، یا عرب سؤزلری ایله قاریشیق لهجه‌سینده دانیشیر.»^{۱۴۸۲} باشقا بیر اؤرنک اولاراق، ایران تاریخچی‌سی و ادبیاتشناسی جمال‌الدین فقیه‌ین ادعاسینا گؤره، «آذربایجان اهالی‌سی نین ایرانین قالان بؤلگه‌لری نین اهالی‌سی ایله عیرق و دین مسئله‌لرینده بیرلیگی او قدر آیدین‌دیر کی، بو حتی قیسا ایضاح بئله طلب ائتمیر.»^{۱۴۸۳}

ایران سوسیولوکلاری نین اثرلریندن «ایران میللتی» ترمینی نین ماهیتینی باشا دوشمک چتین‌دیر. بو ترمینین سیاسی و علمی محیطده چوخ ایشلک اولماسینا باخمایاراق، یالینز بیر نئچه اثرده اونون («ایران میللتی‌نین») علامت‌لری وئریلیر. مثلاً ح. وحیدی حساب ائدیر کی، «میللت - بیر احوال-روحیه‌یه مالیک، بیر مدنیتی اینسان قروپ‌لاری نین بیرلیگی دیر.»^{۱۴۸۴} دوکتور ح. بئزادی-مددی ائتیک بیرلیگین علامت‌لری سیراسیندا آشاغیداکی لاری گؤستریر: دیل، عیرق، معنوی و مدنی بیرلیک، دؤولتچیلیک، عمومی ایراده، وطنداشلیق، دین.^{۱۴۸۵} آنجاق او، «ایران میللتی» نین مؤوجودلوغونون ثبوتو کیمی یالینز م.ع. فروغی نین گؤستردیگی معنوی عالم بیرلیگی، داورانیش،

۱۴۸۲ - آلینتی:

С.М.Алиев, К национальному вопросу в современном Иране, Краткие сообщения Института народов Азии, Москва, 1964, N 77, с.45.

۱۴۸۳ - جمال‌الدین فقیه، آتورپاتکان و نهضت ادبی، تهران، ۱۹۶۷، ص. ۹.

۱۴۸۴ - ح. وحیدی، پژوهشی در منش ملی و منش پارسی، تهران، ۲۵۳۵، ص. ۱۰.

۱۴۸۵ - ح. بهزادی-مددی، ناسیونالیزم، تهران، ۱۳۵۴.

عادت-عنعه و مدنیت ساحه سینده کی بیرلیکله^{۱۴۸۶} کیفایتله نیر. م. مؤیدی نین فیکرینجه، «ایران میللتی» مؤحکم عائله دایاق لاری، شاهنشاه سیستمی، فارس دیلی و ایران تاریخی، ایران مدنیتی اوزه رینده مؤوجود دور.»^{۱۴۸۷}

بو آرادا اونو دا علاوه ائدک کی، ایران دا تورک ائتنیک-میللی بیرلیگی نین مؤوجودلوغونون دانشیق سیز اینکار ائدیلمه سی تمایولو ایران شاهی نین «منیم وطنه خیدمتیم»، «آغ انقلاب»، «بؤیوک سیویلیزاسیایا دوغرو» باشلیق کیتاب لاری^{۱۴۸۸} اوچون خارا کتربیک ایدی. بو کیتاب لاردا ایران حاکم ایدئولوگیاسی نین اساس مدعالاری فورموله ائدیلمیشدی. شاه رژیمی نین رومان گیرشمن، ولادیمیر مینورسکی، ر. سانگوی، ح. نهاوندی کیمی خارایچه ده کی آپولوگئت لری ده عینی مؤوقعه دوروردولار. نهایت، حاکمیت پارتیالاری (ایران نوین، رستاخیز) کیمی، «لویال مخالفتین» (مردم) پروقراملاریندا «ایران میللتی» آنالیشینا شرح وئریلمیردی. بو، اولکده «ایران میللتیندن» باشقا دیگر میللتین اولماسی نین اینکاری آنلامینا گلیردی.

«ایران میللتی» نین تاریخی کؤکلرینی اساسلان دیرماق مقصدینی قارشى سینا قویموش رسمی ایران تاریخچیلیگی تورکلوگون کئچمیشینی ایران خالق لاری نین تاریخی ایله عینی لشدیرمک، تورکلر آراسیندا دوغرو-دوروست تاریخ شعورونون یارانماسی نین قارشى سینا آلماق اوچون ایکینجی دونیا ساواشیندان سونرا دا چوخ فعال اولموش دور. بونون اوچون پان-ایرانیزم مؤوقعیندن آذربایجان تورکونون تاریخی نین مختلف دؤورلری و مسئله لری آچیقجا تحریف ائدیلمدی.

ایران یایلا سیندا تاریخین مختلف دؤورلرینده مسکونلاشمیش خالق لارین اوزون مدت عینی دؤولت قوروم لاری نین ترکیبینه داخیل اولدوق لاری فاکتینی گؤستر مکله یاناشی، اولکی بؤلمه لرده ده بیلدیریلدیگی کیمی،

۱۴۸۶ - م. ع. فروغی، ایران را چرا باید دوست داشت؟ اطلاعات، ۱۴...۱۹۷۵.

۱۴۸۷ - ح. مویدی، همبستگی و یگانگی ملی ایرانیان، تهران، ۱۹۷۶، ص. ۴۱.

1488- Mohammed Reza Pahlavi, *Mission for My Country*, London, 1960; Mohammed Reza Pahlavi, *The White Revolution*, Teheran, 1967;

محمد رضا پهلوی، بسوی تمدن بزرگ، (یترسیز)، ۱۹۷۷.

ایران تاریخچیلیگی نین ایران‌داکی خالق‌لارین «تاریخی طالع بیرلیگی نین» مطلق‌شدیرمه‌سی نین علمی اساسی اولمادیگی آیدین‌دیر. ایران‌داکی تورک‌لرین تاریخی ده شهادت وئریر کی، او، ایران خالق‌لارینی تاریخیندن فرقله‌نیر. اؤزلیکله، ایران‌داکی چاغداش تورک‌لرین کئچمیش تاریخی نین اسکی دؤورو (اسکی عموم-تورک تاریخی) ایله ایران خالق‌لاری نین تاریخی آراسیندا بیرلیک قویماق تاریخلیک پرنسیپی نین ایفاسینی قبول ائتمه‌مک‌دیر. آذربایجانین تاریخی خصوصیت‌لرینه توخونان گؤرکملی آمئریکالی ایرانشناس ریچارد فریئ یازمیش‌دیر: «قدیمده ده، ایندی اولدوغو کیمی، بو ویلایت... بوتؤولوکده «ایران تورپاغی» اولمیش‌دیر.»^{۱۴۸۹}

تورک‌لوک تاریخینی آراشدیران ایران تاریخچی‌لری چوخ هوسله «آذربایجانین تورک‌لشمه‌سی» دئییلن مسئله‌دن بحث ائتمیش‌لر. بیر قایدا اولراق چاغداش ایران اراضی‌سینه میلاددان اؤنجه -جی مین‌ایللیگین باش‌لاریندا ایران‌دیلی طایفالارین (آریالی‌لارین) میقراسیاسیندان، باشقا سؤزله، اونلارین بورادا اوتوختون اولمامالاریندان دانیشدیقلاری حالدا، اونلار تورک بوی‌لارینا بورایا کؤچمه‌حاقی تانیمیرلار. سروان کاویانپور حتی حساب ائدیر کی، «ایرانین باشینا گلن ان بؤیوک بدبختلیک‌لردن بیری وحشی اوغوز طایفالاری نین بورایا یوروشودور.»^{۱۴۹۰}

رسمی ایران تاریخچیلیگی آذربایجان اهالی‌سی نین و اونون دیلینی (تورک و تورکجه) تحریف ائتمکده، کسروی‌دن قالان آذری نظریه‌سینی تکرارلاماقدایدی. بو علم‌دن اوزاق نظریه اولکی اون‌ایل‌لرده اولدوغو کیمی آراشدیریلان دؤورده ده ایران ضیالی‌لاری نین هوسله مدافعه ائتدیگی فیکیر سیستمی ایدی. مرتضی مرتضوی، رضا‌زاده شفق، عبدالعلی کارنگ، س. شعاری، یحیی ذکا کیمی تدقیقاتچی‌لارین اثرلری بو نظریه‌نین علمی دایره‌لرده یاییلماسی و قبول اندیلمه‌سینده مهم رول اوینادی. یوخاریدا آدی چکیمیش ماحمود افشار یزدی بو عنعنه‌وی یاناشمانین مقصدینی آیدین شرح ائدیردی: «ایرانین مستقیلیگی و میلی بیرلیگی اوچون واحد میلی

دیل (یعنی فارسجا - ن.ن.) لازم دیر. اونا گؤره ده بو بارهده الیمیزه نه دوشورسه، اونا هر نئجه اولورسا-اولسون چاپ و تبلیغ ائتمه‌لی ییک.»^{۱۴۹۱}

بیر سیرا ایران تاریخی سی آذربایجاندا تورک دیلی نین یایللماسی مسئله سینی ده تحریف ائدیردیلر. جمال الدین فقیه بو مسئلهده کسروی دن ده ایره‌لی گئتدی. سونونجو تورک دیلی نین ایران جوغرافیاسینا ۱۱۳۵- جی ایلدن سونرا، سلجوقلورلا گلمه‌یه باشلادیغینی یازمیش دیر. فقیه ایسه ادعا ائدیر کی، «تورک دیلینی آذربایجانا سلجوقلورلا گئیرمه‌یب. چونکی اونلارین رسمی دیلی فارسجا ایدی.» (۱۹) ^{۱۴۹۲} او یغون ایفاده‌لر شفی جوادی نین اثرینده ده وار ایدی. ^{۱۴۹۳}

«ایران میللتی» نین اساس پوستولاتلاریندان [فرض لریندن] بحث ائدرکن ایران سوسیولوقلاری ان گنیش تبلیغ ائتدیکلری مسئله‌لردن بیر سی ده چاغداش ایران داکی خالق لارین اکثریتی نین دینی بیرلیگی مسئله سی دیر. ایران داکی خالق لاری بیر یئرده توتا بیله‌جک اساس عامل‌لردن بیر سی، حقیقتاً، دین بیرلیگی دیر. اوسته‌گل، اوزون یوزایل‌لر بویو شیعه‌لیک ایران داکی ان چوخ ساییلی یکی خالق سی - تورکلری و فارس لاری - بیرلشدیرن عامل اولموش دور. اوسته‌لیک، صفوی‌لر (قزیلباش لار) دؤولتی نین یارانماسیندان سونرا ینگانه دؤولت مذهبی کیمی شیعه‌لیگین قبول ائدیلمه‌سینده آذربایجانین کؤچری و اوتوراق فئودال لاری نین آپاریجی رولو اولموش دور. ایران تاریخیچیلیگینده صفوی دؤولتی عرب، تورک، موغول فاتح‌لری نین ایران‌دا چوخ عصرلیک حؤکمرانلیغینی عوض ائتمیش میللی ایران دؤولتی کئیفیتینده تصویر ائدیلیر. آ. تاجبخشین، رحیم‌زاده صفوی نین، ن.م. شئیانی نین، محمد جاواد مشکورون، ز. سابئتینین، آ. نوایی نین و باشقالاری نین اثرلرینه گؤره، صفوی‌لر منشأ اعتباریله ایران («آریا») سولاله‌سی اولموش، ایرانین بیرلشدیرمیش، ۷-جی یوزایلده عرب‌لرین ضربه‌لری ایله ساسانی‌لر سولاله‌سی نین حاکمیتی نین دئوریلمه‌سیندن

۱۴۹۱ - محمود افشار یزدی، مقدمه، منوچهر مرتضوی، زبان دیرین آذربایجان، تهران، ۰۶۳۱ (صحیفه گؤستریلمه‌یب).

۱۴۹۲ - جمال الدین فقیه، آتورپاتکان و نهضت ادبی، ص. ۱۸۶.

۱۴۹۳ - شفیج جوادی، تبریز و پیرامون آن، تبریز، ۱۳۵۰، ص. ۶۲.

سونرا ایتیریلیمیش میلیلی فارس («ایران») دؤولتچیلیگینی برپا ائتمیشلر. صفوی لرین حاکمیتته گلمه سینی «میلیلی ایران دؤولتی نین» یارانماسی ایله باغلایان بعضی مؤلفلر ایرانین «میلیلی دیرچه لیشی» اوغرونندا «ایرانلی»، «آریا» سولالهلری نین آپاردیغی مبارزه ده تورک بوی لاری پاسسیو، کوت آلت رولو آیریرلار. ن. شیبانی یازیر: «اصلینده ایرانین سیاسی بیرلیگی نامینه شیعه لیک شاه ایسماعیلین سیاسی مقصدلری نین رئاللاشماسی اوچون واسطه اولدوغو کیمی، تورک طایفالاری دا ایران شاهی اوچون عینی آلت و واسطه ایدی.»^{۱۴۹} بعضی قاتی پان-ایرانست مؤلفلر صفوی لرین ایران (فارس) تاریخینده اوینادیغی مهم رولا باخمایاراق، اونلاری تورک منشألی سایمیش، تک بو سبب دن اونلاری قبوللانا بیلمه میشلر. صفوی لر دؤورونون ایران دا ان بؤیوک تدقیقاتچی لاریندان بیرى نصراله فلسفی شاه ایسماعیلین فارسجا و عربجه دن باشقا هم ده تورکجه شعر یازماسیندان سون درجه راحتسیز اولموش دور. او، مثلاً قئید ائدیر کی، شاه ایسماعیل «میللتین ایکی باشلیجا اساسی اولان ایران منشأیی و دیلینه نیفرت ائدیردی. ایرانین یئرلی اهالی سینی او، تورکمن منشألی قیزیلباش طایفالارینا تابع ائدیردی. شیرین فارس دیلی نین عثمانلی ایمپریاسیندا و هیندیستاندا سیاست و کوبار جمعیت دیلی اولدوغو بیر واختدا، او، تورک دیلینی ایران سارایی نین رسمی دیلی (۱۹- ن.ن.) ائتدی. حتی اوزو استثناسیز اولاراق (۱۹- ن.ن.) تورک دیلینده شعرلر یازدی و بو یابانچی دیلین (۱۹- ن.ن.) یایللماسی صفوی لر ساراییندا ائله گئنیش وسعت آلدی کی، بو سولاله نین حاکمیتی دؤورونده، حتی اوندان سونرا دا سارایین رسمی دیلی اولاراق قالدی. اودور کی، هئچ شوبهه سیز، تورک حاکمیت لرینی (قاراقویونلو و آغ قویونلو دؤولت لرینی - ن.ن.) دئویرمک و واحد دؤولت یاراتماقدا شاه ایسماعیل اوز قارشی سینا ایرانین میلیلی و سیاسی بیرلیگینی برپا ائتمک مقصدی قویماییب.»^{۱۴۹}

۱۴۹۴ - ن. شیبانی، تشکیل شاهنشاهی صفوی، احیاء وحدت ملی، تهران، ۶۴۳، ص. ۶۴۲.

۱۴۹۵ - نصرالله فلسفی، زندگی شاه عباس اول، ج. ۱، تهران، ۱۳۳۴. ص. «ث» و «ی»؛

O.Эфендиев, "К освещению некоторых вопросов истории Сефевидов в современной историографии Ирана", Против буржуазных фальсификаторов истории и культуры Азербайджана, Баку: Элм, 1978, с.135.

بورادا آذربایجان اهالی سی آراسیندا آپاریلان رسمی تبلیغاتین مهم بیر ساحه سی اوزه ریننده ده دایانماق گرک دیر. بیر طرفدن، آذربایجان تورکلری نین تاریخی بیرلیگی، دیلی، مدنیته هر جور هوجوم لارا معروض قالیر، دیگر طرفدن، آذربایجان ایرانا کونستیتوسیا، دئموکراتیا و آزادلیق بخش ائدن، ایرانین باشی (تاجی) اعلان ائدیلمه دی. مشروطه حرکاتی دؤورونده آذربایجانین رولو، ۱۹۲۰-جی ایل تبریز عصیانین نین آنتی-بریتانیا یؤنوملو حرکات اولماسی گئنیش ایشیقلا ندیریلیردی.

پهلوی عائله سی نین اؤزللیکله ۷۰-جی ایل لرده آذربایجانا مناسبتی نین تبلیغاتی طرفی معین مارق دوغورور. ایران مطبوعاتی نین صحیفه لرینده شاهین خانیمی فرح پهلوی نین و عمومیتله، شاه عائله سی نین آنا طرفدن تورک اولماسی تئز-تئز خاتیرلانیردی. ایران شاهی محمد رضا و خانیمی هر دفعه یئری دوشدوکجه اؤزلری نین آذربایجانلا قوه مولوق علاقه لرینی فخرله قئید ائدی ریلر.^{۱۴۹۶}

آذربایجان تورکلری نین میلی کونسولیداسیاسی [ادغام] اوچون آز اهمیتی اولمایان عامل لردن بیری - سووت آذربایجانین نین وارلیغی ایله باغلی مسئله لر، طبیعی اولراق، رسمی تاریخچیلیگین دقتیندن کناردا قالا بیل مزدی. اونلارین اثرلری نین اساس ایستیقامتی سووت آذربایجانلی ایله ایران آذربایجانین نین هم تاریخاً، هم ده ایندی «موختلیف اؤلکه لر اولدوغونو» ثبوت ائتمک جه دی دیر. آذربایجانین قوزئی نین «یانلیش اولراق آذربایجان آدلاندیریل ماسی» حاقیندا کسروی نین تئزیسینی داوام و اینکیشاف ائدی رن مؤلف لر (محمد جاواد مشکور، جمال الدین فقیه، عنایت اله رضا و باشقالاری) «علمی فاکت لارلا» اونو اساسلان دیر ماغا و بونونلا دا آذربایجانین و آذربایجان تورکونون جوغرافی - ائتیک بیرلیگینی شوبهه آلتینا آلماغا چالی شیر دیلر.^{۱۴۹۷} ایران مطبوعاتیندا بو ساحه ده بیر باشا

۱۴۹۶ - مثلا، باخین: کیهان، ۱۳۵۵، ۶، ۴، ۱۳۵۵، ۶، ۶؛ اطلاعات، ۱۳۵۵، ۶، ۶.

1497- Şövkət Tağıyeva, "Müasir İran burjuva tarixşünaslığında Azərbaycan xalqının etnik birliyinin inkar edilməsi haqqında", Ə. Sumbatzadə (red.), *Azərbaycanın tarix və mədəniyyətinin burjuva saxtalaşdırıcılarına qarşı*, s.114-124.

تحریف‌لره، حتی «آذربایجان» آدلی دؤولت قورومونون و جوغرافیاینین وارلیغی نین اوخوجودان گیزله‌دیلمه‌سینه بئله راست گلمک مومکون دور. مثلاً کئیهان قزئی ۷ دئکابر ۱۹۶۸-جی ایل تاریخلی سایندا ایرانلا قونشو اولان سووت رئسپوبلیکالاری نین آدلارینی صادالایارکن آذربایجان س‌س‌ری-«قافقاز رئسپوبلیکاسی» آدلاندیریردی.

۶۰-جی ایل لرین سون لاریندان، خصوصاً ایران‌دا دؤولتچیلیک تاریخی نین ۲۵۰۰ ایلیگی نین بایرام اندیلمه‌سی عرفه‌سی و اوندان سونرا ایدئولوگیا ساحه‌سینده بعضی دیشمه‌لر اولدو. بو، مونارخیا ایدئوالاری نین تبلیغینی گوجلندیرمک اوچون معین اوبیئکتیو ایمکان لار یارادان اولکه اقتصادیاتین نین اینکیشافی ایله باغلی ایدی. تبلیغاتی فعالیتده باشلیجا ایستقامت آرتیق «شرفلی و بؤیوک کئچمیش» دئییل، ایرانین صنایع و حربی قودرتی نین مدحی ایدی. ایرانین قدیم و چاغداش «بؤیوکلوگو» آراسیندا باشلیجا «قانونا اویغون» حلقه کیمی اساساً ایران دیرلری - شاهنشاهلیق قورولوشو و شاه گؤستریلیردی. کوتله‌لره تلقین اولونان فیکره گؤره، اقتصادی ساحه‌ده ایرانین الده ائدیگی اوغورلار یالینز «شاهنشاه قورولوشونون بایراغی آلتیندا» مومکون اولاییلردی. «آغ انقلاب» دوکترینینده بو اولکه نین بوتون تاریخی تشککولونون ایضاحی اصلینده بیرجه ساده فیکری اساسلانديرماغا یؤنلمیشدی: «شاهنشاه قورولوشو» خاریجینده، یا اونون ضعیفله‌دیگی تقدیرده «ایران خالقى مطلق تنزول و دئقرا داسیا [افول] مرحله‌سینه قدم قویاجاق» و عکسینه، «شاهنشاه قورولوشو» نون گوجلنمه‌سی ایله «ایران میللتی» نی چیچکلنمه گؤزله‌ییر. ایران تاریخی شاهنشاهلیق تاریخی حساب ائدییر، اونون اوزون عؤمورلوگو، مرکزینده شاهنشاهلیق قورولوشو دوران دیشمز «ایران دیرلری» نه رعایتین نتیجه‌سی ساییلیردی.

آغ انقلاب دوکترینی نین باشقا بیر آیریلماز حیصه‌سی ده ایران شاهی نین شخصیتینه گؤرونمه‌میش، غیر محدود پرستیش ایدی. اولکه نین سوسیال-اقتصادی و سیاسی حیاتیندا هر هانسی ترقی مونارخین آدینا چیخیلیردی. اونون اوچون یئنی ائپیتئت [لقب] - «آریامهر» (آریالی لارین آتاسی) قوراشدیریلیمیشدی. ایرانین حیاتیندا و اینکیشافیندا «میللت آتاسی» نین مستثنا

رولونون اولدوغو بیان ائدیلمدی. شاهها بو جور رول بیچن «آغ انقلاب» مداحلاری ایشده خالقین موسقیلیگینه غصب ائدیردیلر. خالق مونارخین قرارلارینی یئرینه یئتیرن دینمز-سؤیله مز ایجراچی فونکسیاسی داشیمالی ایدی. «بؤیوک سیویلیزاسیا»نی خالقا «سیخ امکداشلیقدا» یارادان (بورادان) دا «شاه و خالق انقلابی» منطقی) شاه و گنیش کوتله لرین بئله «امک بؤلگوسو»، «بیرگه ایشتیراک»، «طرف-موقابیلیک»، «بیرلیک»، «قوووشما» و س. دئماقوژی [عوام فریبی] ایفاده لرله مؤحکم لندیریلدی.

آغ انقلاب دوکتورینه گوره، اولکده یارادیلان «بؤیوک سیویلیزاسیا» بشر تاریخینده بنزری اولمایان حادثه آدلاندیریلر و اونون یالنیز ایرانا مخصوص اولدوغو ادعا ائدیلمدی. بونونلا یاناشی، او، باشقا سیویلیزاسیا دیرلرینی ده منیمسه مبین گرکلیگینی اعتراف ائدیلمدی. اونلاردان دا ان مهمو غرب دیرلری حساب ائدیلمدی. آنجاق «آغ انقلاب»ین ایدئولوگیلری غرب دیرلرینی، مثلاً «نرمة-نازیکلیک»، «محافظة کارلیق»، دئموکراتیادان «بیرطرفلی ایستیفاده»، «آزغینلیق» کیمی خصوصیت لرینی تنقید ائتمه یی ده اؤزلرینه روا بیلیردیلر. هر حالدا، بو، غرب دیرلری نین ردی دئییل، اونلارین «خلاصی» ایدی، چونکی ایران، غرب دونیاسینا مخصوص اولکده حساب اولونوردو.^{۱۴۹۸}

آغ انقلاب دوکتورینی نین میدانا چیخماسی، پان-ایرانیزمین اینکیشافیندا یئنی مرحله ایدی. فارس شووینیزمی و غیرقچیلیگی بو ایدئولوگیانین آرتیق ماهیتینه چئوریلیمیشدی. حاکم دایره لر حساب ائدیردیلر کی، پان-ایرانیزم و اونون ایرانین «میللی بؤیوکلوگو»نو آتیرماق شعاری فارس اولمایانلاری دا جلب ائده جک.

ایرانین کئچمیشینده بؤیوک رول اوینامیش آذربایجانا دؤولت تبلیغاتی نین یئنی ایستیتقامت لرینده گنیش یئر وئر یلیلمدی. بو مرحله دن باشلا یاراق «وعدلر سیاستی»نین، سونراکی دؤورلر اوچون ده خاراکتئریک اولماقلا، گوجلندیریلمه سی موشاهیده اولونوردو. مطبوعاتدا اولکده اقتصادیات

1498- Л.Р.Полонская, А.Х.Вафа, Восток: идеи и идеологии (Критика буржуазных и мелкобуржуазных концепций «третьего пути» развития), Москва: Наука, 1982, с. 73-78.

اوچون تبریزده بعضی «ایران اقتصادیاتى نهنگ‌لری» (تبریز ماشین‌قایرما و تراکتور زاوودلاری، آراز س‌س) و تبریز اونیورسیتی‌نین تیکیتی‌سی‌نین اهمیتی خصوصی قیزغینلیقلا تبلیغ اولونوردو. ۱۹۷۶-جی ایلده شاهین تبریزه تشریفی مناسبتیله تشکیل ائدیلیمیش ۴۰ مینلیک میتینگ قارشى سیندا مونارخ یوکسک پافوسلا بیان ائتمیشدی: «آذربایجان ائله ایری آددیم‌لارلا ایره‌لیله‌ییر کی، بو تکجه بیزیم آرزولاریمیزا جاواب وئریمیر، بیزده افتخار حسّی یارادیر.»^{۱۴۹۹}

بوتون بو دئیلن‌لردن آیدین اولور کی، پهلوی رژیمى ایکینجی دونیا ساواشیندان سونرا «واحد ایران میلیتی» حاقیندا علمه دایانمایان نظریه‌نی گئیش یایمیش، اهالی‌نین دوشونجه و داوارانیشینا تأثیر ائده‌رک، تورک‌لر آراسیندا آشاغیلیق کومپلئکسی یاراتماقلا میلی آزادلیق حرکاتى ایدئولوگیاسی‌نین یایلماسی‌نین زمینى داغیتماغا چالیشمیش‌دیر. «بئین‌لرین یویولماسی»‌نین اساس فورماسی مونارخیزم، پان-ایرانیزم و فارس عیرقچیلیگی ایدئالاری‌نین یایلماسی اولموش‌دور.

علاوه ائتمک گرک‌دیر کی، پهلوی رژیمینه مخالف شخص‌لرین و قروپ‌لارین چوخ میلیتی ایران‌دا فارس اولمایان‌لار مسئله‌سینه مناسبتی بو رژیمین مناسبتیدن چوخ دا فرق‌لنمیردی. روس-سووت شرق‌شناسی میخایل ایوانوون یازمیش اولدوغو کیمی، «ایران شووینیزمی‌نین تظاهرونه تکجه ارتجاعچی دایره‌لرده راست گلنمیر، مترقی دایره‌لرین، خصوصیه ضیالی‌لرین بعضی نماینده‌لری آراسیندا بئله بیر رأی یایلیب کی، گویا فارس دیلی‌نین مجبوری دؤولت دیلی کیمی ایشله‌دیلمه‌سینی سایماساق، ایران‌دا هئچ بیر میلی برابرسیزلیک و ایری-سئچکیلیک مؤوجود دئیل، او جمله‌دن ایرانین بوتون اهالی‌سی اقتصادی مناسبت‌لرده برابر وضعیتده‌دیر.»^{۱۵۰۰}

پهلوی رژیمى ایرانین تورک اهالی‌سینی ایدئولوژی تأثیرى آلتیندا

ساخلائییب، اونلارین آراسیندا بوتون گوجو ایله پان-ایرانیزم و فارس عیرقچیلیگینی یایردی. بو تبلیغاتین ماهیتی او ایدی کی، اگر تورکلر اؤز دوغما دیل لرینی و مدنیت لرینی اونودوب، فارس دیل و مدنیتینی قبول ائتسه لر، اوندان آذربایجان ایرانین باشقا بؤلگه لری کیمی یاخین گله جکده «میللت باشچی سی» نین رهبرلیگی ایله «سیویلیزاسیا اثراسی» نا قوووشاجاق. ایران مؤلفی علی رضا نابدی (حاقیندا آز سونرا دانیسیلاجاق) بونونلا باغلی حاقلی اولاراق یازیردی: «ارتجاع اوزون ایل لر قولاق باتیریجی قیشقیریقلای عبث یئرله ثبوت ائتمه یه چالیشیردی کی، آذربایجانین خالقینی دلی و مدنیتی اصیل دئییل و اونا خاریج دن زورلا قبول ائتدیریلیب. بو تیزیسی قبول ائتمکله آذربایجانلی اؤزونو نقصانلی و ناتامام سایماغا مجبور دور و ایندیکی اسارتی، ظلمو کؤنوللو قبول ائتمه لی دیر. مرتجع رژیم له یاناشی، اؤلکه نین شاعیر و یازیچی لاری دا (صادق هیدایت و پروین اعتصامی دن توتמוש، به آزین و اخوان ثالثه قدر) سوسماق لاری ایله میللی ظلمه سس و ثرمیش اولوردولار. مصدقین بوتون طرفدارلاری، هله میللی جبهه تشکیلاتی بیر یانا قالسین، یازیچی لار و آیری-آیری آدام لار دا اؤز سؤزلری و ایش لری ایله ارتجاع نین جینایت لرینده ایشتیراک ائتدیلر.»^{۱۵۱}

ظولمه دیره نیش

ایرانین باشقا بؤلگه لرینده اولدوغو کیمی شاه رژیمی آذربایجاندا دا تام و شریکسین نظارت قویموشدو. آنجاق رپرئسسیا آپاراتی، یوخاریدا دئییلدیگی کیمی، ۲۱ آذر حرکاتی و میللی حکومتین لغویندن سونرا بورادا اؤزونو داها سرت، عینی زاماندا اوستو اؤرتولو آپاریردی. یئرلی حاکمیت اورقان لاری آذربایجانداکی دوروم حاقیندا اینفورماسیانین سیزماسینا ایمکان و ثرمه مه یه، بوراداکی گئرجکلیگی ایران و دونیا ایجتیماعتیندن گیزلتمه یه بورجلو ایدی. تصادفی دئییل کی، ۱۹۷۱-جی ایلده تهراندان گلمیش موخبیرلرین و یئرلی قزئت امکداش لاری نین تبریز بلدییه سی نین ایجلاس لاریندا ایشتیراکی بئله

یاساقلانمیشدی. ۱۵۰۲ بونا باخمایاراق، مطبوعاتا سیزان فاکت‌لار گؤستریردی کی، گیزلی پولیس تشکیلاتی ساواک-ین یئرلی بؤلمه‌لری، پولیس و ژاندارمیری آذربایجاندا داها ساییق و آمانسیز ایشله‌ییردی. بو باره‌ده اطلاعات قزنتی‌نین خبری دقتی چکیر. قزنت ۱۰ فئورال ۱۹۶۴-جو ایلده حکومت کومیسسیاسی‌نین ایکی عضوونون سرگذشتی حاقیندا یازیردی. اونلار نقل اندیردیله کی، «تبریزین گؤرمه‌لی یئرلرینه باخارکن اونلاری هاردانسا پئیدا اولموش رسمی شخص‌لر توتاراق حربی اسیرلر کیمی ایداره‌یه آپاردیلار. اورادا وضعیت بیر قدر آیدینلاشدی. معلوم اولدو کی، ایداره‌ده ایکی نفر نامعلوم و یاد آدامین فوتوآپاراتلا شکیل چکمه‌سیندن خبر توتونجا، ایداره رئیس اؤز آدام‌لارینی اونلارین آردینجا گؤندریب. تحقیقات باشلاندى. بیز اؤز آدیمیزی و صنعیمیزی بیلدیرمه‌ییمیزه باخمایاراق، کیملیگیمیزی دقیقلشدیرمه‌میش بیزی آزاد ائتمه‌دیله. بیزی نهایت آزاد ائندنه ایسه یول یولداشیمین چکدیگی کادرلاری مصادره ائتدیله.»

موختلیف سوسیال طبقه‌لرین آذربایجانداکی دوروما، عمومیتله آذربایجان/ تورک مسئله‌سینه مناسبتی عینی دئییلدی.

تاریخاً ائله گتیریله کی، میلی پروسئس‌لرین یارانماسی و اینکیشافی مرحله‌سینده آذربایجاندا اولان یاریم‌فئودال‌لار و تجارت-کومپرادور [کاپیتالیست] بورژوازیاسی مرکزی حاکمیت آپاراتیندا گنیش تم‌ثیل اولونوب. بو صینف‌لرین نماینده‌لری بعضاً ان یوکسک دؤولت وظیفه‌لری توتوب‌لار. ۲-جی دنیا ساواشیندا سونراکی دؤورده آسئنتیست [بویون‌قاچیران] یاریم‌فئودال‌لارین اکثریتی آذربایجانلا نومینال [عادی] علاقه‌لری بئله قیرمیش، اولکهنین حاکم دایره‌لری ایله داها سیخ بیرلشمیشدیله. بو طبقه‌نین نماینده‌لری حاکم مونارخیایا اؤز لویالیغینی [وفادارلیغینی] گؤسترمهک اوچون هر ایمکاندا استفاده ائدیله‌ر. ناظر، سئنا‌تور، مجلس دپوتاتسی، گئنرال، پروفئسسور و باشقالاری‌نین عضو اولدوغو «تههران‌دا یاشایان آذربایجانلی‌لار جمعیتی» («جماعت آذربایجانین

۱۵۰۲ - آذربایجان (آدپ م‌ک-نین - توده‌نین آذربایجانداکی یئرلی تشکیلاتی‌نین قزنتی)،

مقیم تهراندی) آدلی تشکیلات بو ایستقامتده خصوصی فعاللیق گؤستریردی.

آذربایجانین ایری تیجارت و صنایع بورژوازیسی نین کاپیتالی گئتدیجه داها آرتیق «ایرانلاشیردی». اولکه نین ایری صنایع مرکز لرینده آذربایجان منشألی بورژوازی، یوخاریدا دئییلدیگی کیمی، اولدوقجا مهم مؤوقع توتوردو. تهراندا و اولکه نین دیگر یئر لرینده تورک بورژوازیسی درینلشن کاپیتالیزم شرایطینده لازیم گلنده اولکه ده کی تورک لرین لیدئری کیمی چیخیش اتمک اوچون کیفیت قدر گوجلو ایدی. همین واخت اونونلا مقایسه ده آذربایجانداکی بورژوازی خئیلی ضعیف ایدی. اوسته لیک، ۶۰-۷۰- جی ایل لرده یئرلی کاپیتالین تهران و اوزل خاریجی کاپیتاللا قوووشماسی پروسئسی گئیدردی. هم ده بو سببدن آذربایجان بورژوازیسی عموم-ایران رسمی، یا مخالف ایدئولوگیادان فرقلی اوز ایدئولوگیاسینی یاراتمادی. آذربایجانین مظلوم اهالی سی آراسیندا حتی مدافعه کاراکترلی میللتچی جریانین اولماماسی قیسماً بونونلا ایضاح ائدیله بیلر.

بوروکراتیک بورژوازیانین یوخاری دایره لرینده، اوردو و پولیسین عالی کوماندا هئیتینده خئیلی تورک واردی. اولدوقجا مهم سوسیال قوه یه چئوریلیمیش بو طبقه لر شاه سارایی نین تام تابعلیگینده و آسلیلیغیندا ایدی. بو ساحه لرده «یوکسلیش اوچون یتگانه یول آسیمیلیاسیادان کئچیردی»^{۱۵۰۳} اونلارین اساس حیصه سی اسکی زادگان لار و باشقا حاکم صنیفلر آراسیندا سئچیلیردی. بلکه بونا گوره ده اونلارین میللی مسئله یه مناسبتی ایری بورژوازیانین و اسکی زادگان سیلکی نین مؤوقعینه تام او یغون ایدی. بئله لیکله، ایرانداکی تورکلوگون میللی حرکاتی نین فعال قوه سی اولای بیله جک یوخاری صنیفلرین و طبقه لرین سوسیال-اقتصادی منافعی، اونلارین میللی (میللتچی) ایدئوالارا دئییل، پان-ایرانست ایدئوالارا صداقتینی و گوجلو مرکز ه قاجان مئیلینی شرطلندیریردی.

اوز کاراکترینه و بللی دورومونا گوره (اونلارین اکثریتی آذربایجاندا

1503- Fred Halliday, Iran: Dictatorship and Development, New Zealand, 1979, p. 216.

کناردا ایدی) تورک آیدین‌لاری‌نین خئیلی حیصه‌سی پان-ایرانیزم ایدئالاری‌نین یاییلماسینا مارقلسی و میلی ایدی. تصادفی دئییل کی، حاکم ایدئولوگیانین فورمالاشماسیندا کسروی، رضازاده شفق، ماحمود افشار کیمی تورک منشألی، آنجاق تورکلویه نیفرت ائتمیش آدم‌لار اوینامیشلار. ایران‌داکی تورک آیدین‌لاری‌نین سیاسی-میلی احوال-روحیه‌سی‌نین اؤزونه‌مخصوص ایندیکاتورو [شاخصی] اونلارین اؤز میلی تاریخی، دیلی، مدنیتی‌نین اوبیئکتیو علمی آراشدیریلماسینا احتیاطلی مناسبت‌لری سایلا بیلر. بورادا اونو دا علاوه ائتمک گرک‌دیر کی، بو تپیلی آراشدیرمالاری آپارماق و بو اثرلری چاپ ائتدیرمک پهلوی ایرانیندا اولدوقجا چتین ایدی. آنجاق بئله اثرلر موجود اولسا ایدی، اونلاری اؤلکه‌نین اؤزونده غیر لئقال [رسمی]، یا خاريجده لئقال شکلده نشر ائتدیرمک مومکون اولاردی. بئله‌لیکله، ایران‌داکی تورک ضیالی‌لاری کیچیک استثنالارلا آذربایجان/ تورک میلی حرکتی‌نین ایدئولوگیاسینی حاضیرلاماقدان اوزاق ایدیلر. دنیا تجروبه‌سیندن بللی‌دیر کی، بو میسسیانی میلی حرکتین سیرالاریندا اولان میلی آیدین‌لار زومره‌سی یئرینه یئتیریر.^{۱۰۴}

تورک آیدین‌لاری‌نین سیاسی جهتدن داها فعال حیصه‌سی میلی جبهه‌یه، یاخود دا دینی مخالفته یاخین ایدی. میلی جبهه سیاسی پروگرامیندا اؤزونو میلی آزادلیق حرکات‌لاری‌نین، اؤزلیکله یاخین و اورتا شرق‌ده‌کی حرکات‌لارین طرفداری کیمی قلمه وئرمه‌سینه باخمایاراق، ایرانین چوخ میلیتلی ترکیبه مالیک اولماسی گئرچک‌لیگینی، او یغون اولاراق ایران دؤولتی چرچیوه‌سینده میلی موختاریت طلب‌لری‌نین مومکون‌لوگونو بئله قبول ائتمیردی. ایرانین یئنی تاریخی‌نین چئشیدلی دؤورلرینده ایران‌داکی فارس اولمایان بعضی خالق‌لارین میلی موختاریت اوغروندا آپاردیق‌لاری مبارزه، اؤزلیکله ۱۹۴۵-۱۹۴۶-جی ایل‌لرده آذربایجان و کوردوستان‌داکی

۱۰۴ - مثلا، باخین:

В.И.Козлов, Динамика численности народов (Методология исследования и основные факторы), Москва: Наука, 1972, с.49; Формирования наций в Центральной и Юго-восточной Европе. Сборник статей, Москва: Наука, 1981, с.247-251, 323-328

حرکات لار قونشو دؤولت لرین عمل لری کیمی قیمتلندیریلیردی. ۱۵۰۵

سیرالاریندا تورک لرین سایینی نین آزا اولمادیغی دین خادیم لرینه گلینجه، اونلار ایرانین موسلمان اهالی سینی بؤلونمز بیر بوتون اولاراق قبول ائدیردیلر: «میللت» («خالق») آنالیزی اونلارین یوزومونا گؤره ائتیک بیرلیک دئییل، کونفئسیونئل (دینی) بیرلیک ایدی. روحانیتنه یاخین اولان ساغ تئرورجو «فدائیان اسلام» (ایسلام دؤیوشچولری) تشکیلاتی افراط شووینیست مؤوقعه دورور، «ایران میللتی نین مستثنالیغینی» و ایرانین بؤلگه ده خصوصی رهبر رولونو تبلیغ ائدیردی. باشقا بیر تشکیلات - «حزب ملت اسلام» (ایسلام میللتی نین پارتیاسی) دا فعال شکیلده شیعه لیگی، دولایی سی ایله پان-ایرانیزم ایدئیا لارینی تبلیغ ائدیردی. شاه رژیمی نه مخالف فیکیر آدم لاری آراسیندا علی شریعتی نین (۱۹۷۶-۱۹۳۲) اثر لری اینانılmaz پوپولیارلیق قازانماقدا ایدی. مشهده عنعنه وی عائله نین و محیطین یئتیرمه سی اولان شریعتی سوروندا تحصیل گؤرموش، غرب مئتودلاری ایله عنعنه وی ایران دیرلرینی چاغداشلاشدیرمیش، ایران/فارس میللتچیلیگی نین سیموول لاریندان اولان شیعه لیگه قایدیشی تبلیغ ائتمیش دیر. اونون اؤزونه قایدیش («بازگشت به خویشتن») کونسپتی نین اؤزه یینده ده محض شیعه لیگه قایدیشا چاغیریش دورور. ۱۵۰۶

فدای ی و مجاهد تشکیلات لاری نین میللی مسئله یه مناسبتی اؤزلوگونده خصوصی مارق دوغورور. بو تشکیلات لارین آذربایجاندا یئرلی قروپلاری ۶۰-جی ایل لرین اورتالاریندا طلبه لرین، اورتا طبقه دن اولان آیدین لارین و خیردا بورژوازی نین سیراسیندان چیخمیشدی.

تبریزده فدای لری قروپو ۱۹۶۵-جی ایله یارادیلدی. اونون ترکیبینه بهروز دهقانی، اشرف دهقانی و علیرضا نابذیل داخیل ایدیلر. بهروز دهقانی (۱۹۷۱-جی ایله هلاک اولدو) و اونون کیچیک باجی سی اشرف کاسیب

۱۵۰۵- مثلاً، باخین: محمود پناهیان (تبریزی)، فرهنگ جغرافیای ملی ترکان ایران زمین، ج.۳، (یئرسیز)، ص. ۴۳-۵۳.

۱۵۰۶ - باخین: علی شریعتی، بازگشت، تهران: حسینیه ارشاد، ۱۳۵۷؛

Ali Şeriati, Ali Şiası Safevi Şiası, Ankara: Fecr, 2009.

تورک عائله‌سینده دوغولموش، کند مکتبلرینده معلملیک ائتمیشدیلر. اونلارین آتاسی ۴۰-جی ایل‌لرده توده‌نین فعال عضولریندن اولموش دور. علیرضا نابدیل تهران اونیورسیتتینده ادبیات اوخوموش، سونرا ایسه اورتا مکتبه درس دئیمشدی. اونون دا آتاسی ۴۰-جی ایل‌لرده توده و دئموکرات فیرقه‌سی‌نین فعال عضو اولموش دور. موجهیلر قروپونون تشکیلاتلاریندا آذربایجان‌دان اولان گنج‌لر محمد حنیف‌زاد، م. اصغرزاده، م. بازرگانی و آ. میهن‌دوست-حنیف‌زاد فعال رول اوینامیشلار.^{۱۰۷}

بو ایل‌لرده تورک گنجلیگی‌نین میلی مسئله‌یه ماراغی‌نین آرتماسی موشاهیده اولونور. نابدیل یازیر: «۶۰-جی ایل‌لرین اول‌لرینده ایران‌دا یئنی ایدئالارین میدانا چیخدیغی دؤورده آذربایجان گنج‌لری‌نین شعوروندا میلی ظلمون گئچک عکسی بنزرسیز گوج و آیدین شکیل آلدی. میلی مسئله ایله یاخیندان تانیش اولماق اوچون اونلار میلی مدنیتی، ایلك نؤوبه‌ده، اؤز دوغما دیل‌لرینی، ادبیات‌لرینی و موسیقی‌لرینی اؤیرنمه‌یه باشلادیلار.»^{۱۰۸} ایران‌دا پوپولیار اوشاق یازیچی‌سی اولان صمد بئهرنگی و بهروز دهقانی فولکلور ماتریال‌لاری توپلادی‌لار و آذربایجان/تورک شیفاھی خالق یارادیجیلیغی نومونه‌لریندن عبارت ۵ مجموعه نشر ائتدیردی‌لر؛ دهقانی ادبیاتین جمعیه‌ته تأثیری حاقیندا اؤزونون آپاردیغی تدقیقات اثرینی چاپ ائتدیردی.

بو تدقیقات‌لارین ایچهری‌سینده داها اهمیتلی‌سی آدی‌چکیلن علیرضا نابدی‌لین «آذربایجان و میلی مسئله» باشلیق‌لی کیتابچاسی ایدی. بو اثر ۶۰-جی ایل‌لرده یازیلیمشدی، آنجاق اونون هلاکیندن چوخ سونرا نشر ائدیلدی. علیرضا نابدیل، «اوخ‌تای» تخلوصو ایله تورکجه و فارسجا شعرلر یازمیش، آیدین کسیمین گنج، اومیدوئرن گؤرکملی نماینده‌سی اولموش دور. او، هم ده «سازمان چریکهای فدائیان خلق ایران»-ین (ایران خالق‌ی‌نین فدایی چریکلری تشکیلاتی، فدایی‌لر) سئچیلن رهبرلریندن بیر ایدی. ۱۳۵۰ (۱۹۷۲/۱۹۷۱)-جی ایلهده شاه جلال‌آدلاری‌نین اینه کئچمیش علیرضا

1507- *MERIP Reports*, Washington D.C., no 3, 1980, p.6-9.

نابدیلین ایشگنجه لر نتیجه سینده تشکیلاتینا ضرر وئرهبیله جه یینندن احتیاطلاناراق پولیس خسته خاناسیندا اوزونه قصد ائتمه سی حادثه سی سول کسیم ایچینده دیل لره داستان اولموش دور. بو فداکار و استعدادلی اینسانین اولوموندن سونرا آدی چکیلن کیتابچا چاپ ائدیلمیش دیر. ۱۵۰۹ بو کیتابچادا یئر آلمیش فیکیرلر تکجه علیرضا نابدیلین نظری یاناشماسی دئییل، سول تشکیلاتلارین اولکده ده کی میللی مسئله لره، اوزللیکله آذربایجان مسئله سینه مناسبتی نین گؤستریمی سی دیر.

ایراندا آذربایجان مسئله سی نین یارانماسی تاریخی مؤوضوعسونا باش ووران یازار، ایلک آددیمدان چیخمازا گیریر. «آذری دیلی و ادبیاتی نئجه میدانا گلدی؟» باشلیقلی بؤلومده او، مسئله یه جوغرافیایا دایالی پان-ایرانست کیملیک کونسئیتی ایله یاناشیر. او، «فارس-آریا شووینیزی» آدلاندیردیغی رسمی ایران تاریخچیلیگی نین ضعیف دلیل لرینی چوروتمه یه چالیشیر. رسمی تاریخچیلیگین آذربایجان حاقیندا اساس تئزیس لرینی سیراسی ایله تکرارلایاندان سونرا نابدیل یازیر: «آذربایجانلی لارین دئیک کی ۸۰۰ ایل اول فارس دیلینده دانیشدیقلاری مؤوضوعسونا شووینستلر چوخ اصرار ائدیرلر و بونو ثبوت ائتمکله دوشونورلر کی، حاضیرکی عصرین ان چتین پروبلئمنی حل ائتمیش اولورلار. حالبوکی بو مؤوضوعنو ثبوت ائتمه یه هئچ احتیاج دا یوخدور، اونو چوخ آسانلیقلا قبول ائتمک اولار.» ۱۵۱۰ چونکی یازارا گؤره، «یوزایل لرله بو تورپاقلاردا یاشایان میلیونلارلا اینسانین دیلی نین» یاشاماق حاقی واردیر. پرنسیپ اعتباری ایله بو، منطقی یاناشمادیر، آنجاق، بیزیم فیکریمیزجه، یئترلی دئییل. نابدیلین بعضی ایران تاریخچیلری نین تاریخه ضد «صفوی لرین زورلا اهالی نین دیلینی تورکلشدیردیکلری» ادعالارینی دا «حتی ایندی بئله دؤولت مأمورلاری نین ایل لرله آیاغی بعضی کندلره دیمیر» کینایه لی دلیلی ایله چوروتمه سی ده بو قیبلدن دیر. علیرضا نابدیلین ایختیاریندا میللی تاریخیمیز حاقیندا

۱۵۰۹ - بعضی ادعالارا گؤره، چاپدان قاباق ال یازمایا ال گزیدیریلیمیش، مؤلفین فیکیرلری تحریف ائدیلمیشدیر. بو، آز احتیمال اولونور، چونکی اثرده کی فیکیرلر مؤلفین عضو اولدوغو تشکیلاتین پروگرام سندلرینده کی مدعالارا اوغوندور.

باشقا آلترناتیو اولمادیغیندان، داها دوغروسو، باشقا نظری یاناشمادان، گومان کی، خبرسیز اولدوغوندان پان-ایرانست باخیشا قارشى دوغرو-دوروست کونسئت قویمامیش دیر، یا قویا بیلمه‌میش دیر. اونا گوره ده منسوب اولدوغو ائتیک بیرلیگین (آذربایجان اهالیسی‌نین) آدی ایله باغلی نابدیلم علمه دایالی بیر فیکری یوخدور، عینی صحیفه‌ده بنله «آذری‌لر»، «تورک‌لر»، «تورک‌دیल्ली آذری خالقى»، «آذربایجانلی‌لار» ائتنونیمینه راست گلینیر. «تورک‌لر» و «تورک‌دیلى» نین سینونیمی کیمی بول-بول ایشله‌دیلم «آذری‌لر»، «آذری‌دیلى» ترمینی ده علمی و اوبیئکتیو دئییل، «فارس-آریا شووینیزی‌نین» اختراع‌سی دیر.

نابدیل ایسلامدان سونراکی دؤورده فارس شعوبیه حرکاتی، «شاهنامه» حادثه‌سینه توخونوب، اونی «قوم‌گرایی» (ائتیک‌چیلیک) آدلاندیریر و آذربایجاندا بو جور مئیل‌لرین اولماسیندان ممنونلوغونو بیلدیریر. ۲۰-جی یوزایلین باش‌لاریندان پان-ایرانیزمین خصوصاً آذربایجانین تورک‌اهالی‌سینه مناسبتده مرتجع کاراکتئر آلماسینی، تورک‌لری زورلا فارسلاشدیرماق چاغیریش‌لارینی گؤرمور، یا دا گورمک ایسته‌میر. نابدیل همچنین تورک‌لرین سیاسی فداکارلیغینا باخمایارق، فارس ائلمنتی‌نین مشروطه انقلابیندان داها کارلی چیخماسینی (مثلاً فارس‌دیلى‌نین دؤولت‌دیلى اعلان‌اندیلمه‌سینی) بیلیمیر، یا دا بیلیمک ایسته‌میر. شیخ محمد خیابانی‌نین ایرانین مستقیللیگی اوغروندا مبارزه‌سیندن، قوزئی آذربایجان‌دان فرقلنمک اوچون گونئیین آدینی «آزادیستان» قویماسیندان حیرانلیقلا یازان مؤلف، تبریز عصیان‌ی زامانی «آذربایجانین تورک [یوردو] اولماسینی» وورغولایان‌لاری «ایران دئموکراتیک حرکاتینا تفرقه و پراکنده‌لیک سالان‌لار» آدلاندیریر.^{۱۵۱۱} رضا پهلوی دیکتاتوراسی‌نین ایرانین باشینا گتیردیگی بلالاردان گنیش بحث آچان نابدیل، یالینز بیر جمله ایله میلی دیل‌لرین بوغولماسینی قئید‌اندیر. سولون کسروی‌سی - تقی‌اران‌ی و اونون فعالیتی نابدیلین یوکسک قیمتینی آلیر. او، میرزه علی مؤعجوزون حیات و یارادیجیلیغینی آراشدیراراق بیلدیریر: «مؤعجوز آذریجه یازمیش دیر، اما بو، اونون میلیلیگیندن دئییل، خالچیلیغیندن ایره‌لی گلیردی، چونکی آذریجه

یازماسایدی، ساده جاماعات اونو باشا دوشمزدی.»^{۱۵۱۲} علیرضا نابدیلین ۲۱ آذر حرکاتینا مناسبتی ده منفی دیر. آذربایجان دئموکرات فیرقه‌سی و اونون لیدئرلرینه قارشى بعضى حاقلى تنقیدلری اولسا دا بو حرکاتین کاراکتئری حاقیندا یازارین وئردیگی یانلیش قیمت (سئپاراتچیلیق) اؤزونون دئدیگی «فارس شووینیسست لری و آریا عیرقچی لری نین» قیمتیندن فرقلنمیر. اونون فیکرینجه، ایرانین او زمانکی اساس ضدیت لری سیراسیندا (فئودال لار- کندلی لری، ایری بورژوازیا - پرولتاریات و شهر زحمتکش لری) میلی کندیلر یوخ ایدی. آذربایجان دئموکرات لاری نین میلی دیل شعارینی نابدیلی «آخماقلیق» آدلاندیریر.^{۱۵۱۳}

علیرضا نابدیلی اثری نین «یئنی مرحله ده میلی تمایول لری» باشلیقلى بؤلمه سینده ۱۹۶۰-جی ایل لرده ایران فیکیر حیاتیندا یئنی دیشیکلیک لری ن باش وئردیگینی قئید ائدیر. مؤلف آذربایجاندا بو تمایولون اساساً میلی دیل و ادبیاتا هوسین آرتماسیندا اؤزونو گؤستر دیگینی بیلدیریر. ائله جه ده علاوه ائدیر کی، «بو ایل لرده یئرلی میللتچیلیک («ناسیونالیزم ولایتی») فیرقه ضیالی لاری نین انحصاریندا ایدی.»^{۱۵۱۴} بوندان ممنون اولمایان نابدیله گؤره، میلی شعارین اساسیندا دوردوغو هئچ بیر پروگرام آذربایجان فهله‌سی، کندلی سی و خیردا بورژوازیاسینی ایران فهله-کندلی-خیردا بورژوازیاسی ایله متحد ائده بیلمزدی.^{۱۵۱۵} ماراقلی دیر کی، کوردلر آراسیندا انقلابی جوشقونلوغون یارانماسیندا راحتسیز اولمایان یازار، بونو ایراق کوردوستانینداکی سیاسی پروسس لری ن تأثیر و اونلارا «صفوی و قاجارلار دؤورونده یاد قوم کیمی یاناشیلدیغی» ایله ایضاح ائدیر.^{۱۵۱۶} تورکجه ادبیات نومونه لری نین چاپی نین چتینلیگی و پولیس تعقیبی نین آرتماسینی فاکت لارلا تصویر ائندن، دئمه‌لی، میلی ظلمون وارلیغینی قبول ائندن سونرا نابدیلی، ۱۹۶۰-جی ایل لرده ادبی حیاتی جانلان دیران شخص لری ن

۱۵۱۲- یئنه اورادا، ص. ۱۶.

۱۵۱۳ - یئنه اورادا، ص. ۲۰.

۱۵۱۴- یئنه اورادا، ص. ۲۸.

۱۵۱۵ - یئنه اورادا، ص. ۲۹.

۱۵۱۶ - یئنه اورادا، ص. ۲۹-۳۰.

یارادیجیلیغینی آراشدیریر. اونلارین یارادیجیلیغیندا سوسیال موتولرین ضعیف اولماسی سببیدن بو شخص‌لری خیردا-بورژوا میللتچی‌لری ساییر. حبیب ساهیر، فتحی، جوشقون، فرزانه‌سی تورکچو-میللتچی اولدوق‌لاری اوچون تنقید ائدیر. ان سرت مناسبت ایسه علی تبریزی‌نین پاینا دوشور. بوتون ایران تورک‌لرینی بیرلیگه چاغیردیغی اوچون علی تبریزی اونون گوزونده افراط پان-تورکیست و عکس-انقلابچی دیر.

علیرضا نابدیل اثری‌نین سون بؤلومونده ۱۹۶۰-جی ایل‌لرده آذربایجان گنج‌لری آراسینداکی یئنی مثیل‌لری آراشدیرماغا چالیشیر. او یازیر کی، سووئت آذربایجانیندان گلن «خروشو و چو رئویزیونیزم»-ین تأثیری ایله «رئگیونچو گنج‌لر» («جوانان ولایت‌گرا») گند-گنده «آیریلیق مرزینه» توتولماغا باشلادیلار. اونلار بو «رئگیونچولوغو» صمیمی اولاراق مترقی حادشه، حتی مارکسیزمه اویغون ساییردیلار. نابدیل یازیر کی، حاضیردا ایکی پروبلئم قارشی‌سیندا قالیبلار: ۱. مارکسیزم طرفداری اولان آیدین‌لار و فهله‌لر آراسیندا میللتچیلیک مثیل‌لری؛ ۲. «آذری کوتله‌لر، اؤزلیکله آذربایجانداکی آذری کوتله‌لر آراسیندا میلی مسئله‌نین مؤوجود اولماسی». ۱۹۱۷ نابدیلین یازدیغی بو حادشه اصلینده ۱۹۶۰-جی ایل‌لرده آذربایجاندا و اوندان کناردا یاشایان تورک‌لر آراسیندا میلی شعورون یارانماسی پروسئسیندن عبارت ایدی. اونو نابدیل «رئگیونچولوق ویروسو» آدلاندیریر. حساب ائدیر کی، «پان-تورکیزم ویروسو» دا بو شرایطده آرتا بیلر. اؤز میلیتی آراسیندا میلی شعورون و میللتچیلیگین آرتماسیندان راحت‌سیز اولان بو ذهنیت صاحبی آردینجا یازیر کی، ایستالین و مائو تسی-دون، ون اؤیرتدیک‌لری کیمی، هم حاکم میللتین شووینیزمی، هم ده محکوم میللتین افراط میللتچیلیگی عینی تضادین ایکی طرفی دیر و بو تضادی حل ائده‌جک ینگانه قوه پرولتاریات دیر. اثر دونیا پرولتاریات انقلابی‌نین، «ایران مارکسیست-پرولتاریت مبارزه‌سی‌نین»، ایران خالق‌ی‌نین آزادلیق مبارزه‌سی‌نین شائینه دئییلن شعارلارلا، «ایمپریالیزم و اونون ایران ایتلری‌نین»، فارس شووینیزمی‌نین و «رئگیونچولوغ»-ون پیسنمه‌سی ایله بیتیر. علیرضا نابدیلین گلدیگی نتیجه‌یه گؤره، شاه رژیمنه قارشی مبارزه‌نین گوجلنمه‌سی شرایطینده آذربایجان

مسئله‌سی نین قویولماسی آکتوال دئییل دیر.

داها سونرالار فدایی لرین انقلابی-دئموکراتیا ایستیقامتینده عمومی تکاملو گئدیشینده اونلارین میلی مسئلهیه مناسبتی ده نسبتاً دیشدی. فدایی لرین، ائله‌جه ده مواهیدلرین بعضی سندلری گؤستیر کی، ۷۰-جی ایل‌لرده اونلار بو پروبلئمه بیر قدر دقتله یاناشماغا باشلامیشدی. فدایی لرین ایدئولوقلاریندان بیژن جزنی ایران جمعیتی نین باشلیجا ضدیت‌لری سیراسیندا میلی آزلیقلار و ظلم رژیمی آراسیندا اولان ضدیت‌لری قئید ائده‌رک یازیردی کی، بیرنجی لرین حرکتی «عمومی آزادلیق مبارزه‌سی نین بیر حیصه‌سینی تشکیل ائدیر.»^{۱۵۱۸}

ایران خالق پارتیاسی (ای‌خ‌پ، توده) اؤز پروگرام سندلرینده دفعه‌لرله اؤلکه‌ده میلی مسئله نین واجیبیلیگینی قئید ائتمیشدی. ۱۹۷۳-جو ایلده ای‌خ‌پ م‌ک ریاست هئیتی نین میلی مسئله اوزره تصدیق ائدیلمیش تئزیس لرینده دئییلیر: «ایرانین میلی واحدلری اوزون تاریخی دؤورلر بویونجا عینی طالع ایله، اؤز عمومی وطن‌لری نین آزادلیغی و مستقیملیگی اوغروندا مبارزه ایله، عمومی مدنیتی (!؟-ن.ن.) ایله بیر-بیرینه باغلی دیرلار. ای‌خ‌پ ایران‌دا یاشایان بوتون میللت لرین، میلی قروپ و آزلیقلارین تام برابرلیک حقوقونو و اونلارین اؤلکه نین اراضی بوتؤولوگونون ساخالناماسی اساسیندا واحد وطن چرچیوه‌سینده کؤنوللو اتفاقینی مدافعه ائدیر. میلی ظلمون کؤکونون کسيلمه‌سی بو مقصدین تأمین ائدیلمه‌سی نین ایلکین شرطی و اساسی دیر. بونون اوچون اسارتده اولان بوتون میللت‌لره و میلی قروپ‌لارا موختاریت وئريلمه‌لی دیر. اؤلکه نین انضباطی بؤلگوسونون اساسیندا میلی قروپ‌لارین منافع دورمالی دیر. میلی بؤلگه‌لرده ایالت، ویلايت و ناحیه انجمن‌لری واحد ایران وطنی چرچیوه‌سینده موختاریت پرنسیپینی حیاتا کئچیرن اورقان‌لار اولمالی دیر.»^{۱۵۱۹}

آذربایجان دئموکرات فیرقه‌سی نین قالیقلاری ۴۰-۵۰-جی ایل‌لرده

1518- Bijan Jazani, *Capitalism and Revolution in Iran*, London, 1980, p.
1519- *Nokate gerxi dər bareye məsələye milli dər İran və həlle an əz nəzərə Hezbe Tudeye İran*, (yersiz, ilsiz), s.8-9.

یئرلرده ضعیف ده اولسا اؤز ایش لرینی یئنی دن قورماغا چالیشدی. اما شاه رئیزی نین رئپرئسسیالاری گوجلندیکجه فیرقه نین اسکی عضولری فعالیت لرینی مدنیت ساحه سینه کئچیردی لر. ۱۹۶۰-جی ایلده آذربایجان دئموکرات فیرقه سی موسکوانین تضييقی ایله توده ایله بیرلشدیریلدی. ۱۹۲۰ آنجاق فورمال اولاراق اؤز آدینی و مرکزی کومیته سینی ساخلادی. سونراکی اون ایل لرده مهاجرت حیاتینا محکوم اندیلمیش بو قوروم تدریجاً توکندی.

بئله لیکله، رئزیمه مخالفتده اولان سول قوه لر میلی مسئله نین حلینی ایران اهالی سی نین سوسیال قورتولوشو ایله باغلا ییردی لار. میلی مسئله آتی-دیکتاتور و دئموکراتیا مبارزه سی مجراسیندا حل اولونمالی ایدی، یعنی اونلار آذربایجان مسئله سی نین پرولتار حل یولونو تکلیف اندیردی لر. آنجاق ۶۰-۷۰-جی ایل لرده ایران دا یارانمیش سیاسی وضعیتده شاه دیکتاتوراسینا قارشی بوتون قوه لرین بیرلشمه سی ضرورتی، اونلارین فیکرینجه، میلی مسئله نین حلینی ایکنجی پلانا کئچیریردی. بورژوا و دینی مخالفتله گلینجه، قئید اندیلدیگی کیمی، اونلار میلی پرولئم لرین، بو سیرادان آذربایجان مسئله سی نین وارلیغینی بئله قبول ائتمیردی لر.

ایکنجی دونیا ساواشیندان سونراکی دؤورده آذربایجان/تورک میلی حرکاتی اساس اعتباری ایله میلی مدنیت ساحه سینده کی فعالیت لرله محدودلاشدی. تورک کولتورو اوزه رینه قویولموش تابویا باخمایاراق، میلی مدنیت نومونه لری اورتایا چیخماقدا ایدی. بو سیرادان بیرینجی اولاراق هم تاریخی باخیمدان، هم ده ایدئیا-بدیعی دیرینه گؤره محمد حسین شهریارین حیدربابایا سلام پوئماسینی (۱۹۵۴) گؤستریمک گرک دیر. دال بادل بیر نئچه دفعه چاپ اولونموش بو اثر دن اؤنجه یالنیز فارسجا یازمیش («بهجت آباد خاطره سی» غزلینی چیخماقلا) نفوذلو شاعیرین بو اثری فارس عیرقچیلیغینه توتارلی بیر جاواب اولدو. میلی-دموکراتیک حرکاتین یاتیریلماسیندان سونرا تورک اجتماعی فیکرینده و مدنی حیاتیندا یارانمیش بدین احوال-روحیه نین آرادان گئتمه سینده بو مؤحتشم اثرین رولو عوضسیدیر. چوخ

سونرالار یازیچی گنجه‌لی صباحی خاتیرلایا جاقدی: «حیدربابایا سلام» سوکوت سلطنتینده بیر توپ کیمی سسلندی، سوسموش ویجدان لاری، یوخویا دالمیش استعدادلاری آیلتدی. ۱۵۲۱ میللی حکومتین رهبرلریندن بیر اولموش دوکتور سلام الله جاوید ایسه بو حادثه‌یه بئله قیمت وئرمیش دیر: «شهریارین تورکجه یازدیغی «حیدربابایا سلام» شعرى ادبى حرکاتدا یئنی بیر ولوله یاراتدی، بیزلری میللی حرکاتدا دوغرو یئنی دن ایستیقاملندیدر.» ۱۵۲۲ شهریارین بو اثرینه یازیلیمیش ساییسز نظیره‌لر دئییلن لره ثبوت دور. حبیب ساهیر، کریم مشروطه‌چی سؤنمز، م.ح. صحاف، حسن مجیدزاده (ساوالان)، خوسروو میرزه، گنجه‌لی صباحی، بولوت قاراچورلو سهند، حسین صدیق دوزگون، محمد علی فرزانه، سلام الله جاوید کیمی اورتا و یاشلی نسله مخصوص، تبریزی علی، علیرضا نابذیل (اوختای)، هاشیم ترلان، ن. براهنی کیمی گنج شاعیر و یازیچی لارین آنا دیلینده یازیلیمیش، آنجاق چوخوسونون یازیلدیغی واخت (بعضی لری نین هئچ اوندان سونرا دا) ایشیق اوزو گؤرمه‌ین اثرلری ایران دا تورک ادبیاتی نین ایدئیا-بدیعی جهتدن اینکیشاف ائتدیگینی گؤستریر.

چوخ ماراقلی دیر کی، شاعیرلرین چاپ اوزو گؤرموش بیر نئجه شعر توپلوسو هر ایکی ساحل آذربایجان شاعیرلری نین شعرلریندن ترتیب ائدیلمیشدی. ۱۵۲۳ بوندان باشقا سوونت آذربایجانیندا چیخیمیش ادبی اثرلر و آیری-آیری مطبوع اورقانلار ایران دا یاییلردی. بعضی معلوماتلارا گؤره، آذربایجاندا رادیو قبول ائدیجی سی اولان شهر اهلی نین ۹۰ فایزی باکی رادیوسونا قولاق آسیردی. ۱۵۲۴

تورک دیلی و میللی حیاتین دیگر داشیییجی لاری نین وارلیغینی شعورلارا

۱۵۲۱- آذربایجان، ن ۷، ۱۹۸۳، ص. ۱۲۵.

1522- Doktor Salamulla Cavid, *O günün həsəratı ilə...Xatirələr*, Bakı: Yurd, 2003, s.109.

۱۵۲۳ - صمد بهرنگی، پاره-پاره، تبریز، ۲۴۳۱؛ حسین صدیق، آثاری از شعرای آذربایجان، تهران، ۲۵۳۱؛ حسین صدیق، واقیف - شاعر زیبایی و حقیقت، تبریز، ۷۴۳۱.

۱۵۲۴ - جلال آل احمد، در خدمت و خیانت روشنفکران، ج. ۲، تهران: خوارزمی، ۷۵۳۱، ص. ۴۱۳.

چاتدیرماق، پان-ایرانیست ایدئالارلا مبارزه باخیمیندان شیفاهی خالق ادبیاتی اؤرنکلری نین (بایاتی، افسانه، ناغیل، تاپماجا، ماهنی، آتالار سؤزلری و س.) توپلانیب چاپ ائدیلمه‌سی بؤیوک اهمیتیه مالیک ایدی. محمد علی فرزانه، صمد بئهرنگی، بهروز دهقانی، سلام‌الله جاوید، اموجتهیدی، حسن مجیدزاده و ب. آیدین‌لارین فارس و آنا دیل‌لرینده باشلیجا اولاراق ۶۰-جی ایل‌لرده چاپ ائتدیردیکلری فولکلور نومونه‌سی توپلولاری تورک‌لر آراسیندا سون پوپولیار اولموش دور.

تورک‌لر آراسیندا میلی حیاتا، آنا دیلینه و میلی مدنیه آرتان ماراق اونلاری میلی مسئله‌یه اؤز مناسبتینی معینلشدیرمک و بو ایشی نیظاملاماق اوچون چئشیدلی ادبی و ادبی-بدیعی بیرلیکلر حالیندا بیرلشمه‌یه سؤوق ائدیدی. بئله بیرلیکلردن بیر قاراچورلو بولدون (سهندین) تشبؤثو ایله ۱۹۵۳/۱۹۵۴-جو ایلهده تئهران‌دا یارادیلیمیش و ۶۰-جی ایل‌لرین اورتالارینادک فعالیت گؤستمیش دیر. سهند، حسین قولو کاتبی، فرزانه، صباحی، جاوید، ن. فتحی، م.م. اعتماد، م.ا. محزون، ساوالان، نور آذر، ایراهیمپور و ب. همین بیرلیگین عضولری ایدیلر. بیرلیگین مقصدی تورکجه یازیلیمیش اثرلری، شیفاهی خالق ادبیاتی اؤرنکلری نین چاپینا یاردیم گؤستمک ایدی. توپلولارین چوخو بیرلیگین سعی ایله میدانا گلیب، ایشیق اوزو گوردو. ۱۵۲۵

تورک آیدین‌لاریندان تبریزی علی ۱۹۵۷/۱۹۵۸-جی ایلدن باشلا یاراق ۱۹۶۳/۱۹۶۴-جو ایله‌دک بیر نئچه دفعه ادبی بیرلیک (محفل) یاراتماغا جهد گؤستمیش دیر. اونون تشکیل ائتدیگی قیسا عؤمورلو ادبی جمعیت‌لرده اعتماد، شریعتی-اهری، حسن اوغلو، همین شاهد، رجب ایراهیمی، سلام‌الله جاوید، ن. فتحی، ع. آذری و ب. ایشتیراک ائتمیشلر. ۱۵۲۶

اجتماعی حیاتین نسبتاً لیبراللاشدیغی ۶۰-جی ایل‌لرده تورک دیلینه حصر ائدیلمیش علمی آراشدیرمالار و اونلارین چاپ ائدیلب یا ییلماسی میلی آیدین‌لارین بؤیوک اؤنم و ئردیگی مسئله‌لردن ایدی. بو کیتابلار

1525- Nəşib Nəşibzadə, *Böhlünmüş Azərbaycan, Bütöv Azərbaycan*, Bakı: Ay-Ulduz, 1997, s.202-203.

بو تئوولوکده «آذری دیلی» حاقینداکی پان-ایرانیست کونسپسیایا قارشی یؤنلمیشدی و اونلارین گیریش بؤلمه سینده بو کونسپسیانین اساسسیزلیغی عادتاً اوستو اورتولو شکیلده قئید ائدیلمه دی. آذربایجان اهالی سی نین اسکی دیلی نین «آذری» اولدوغو و فارس دیلینی بورادا یایماغین تاریخ طرفیندن شرطلندیگینی ادعا ائندن لره جاواب اولاراق سلام الله جاوید، محمد علی فرزانه، یوخاریدا آدی چکیلیمیش شاعیر علی رضا نابدی (اوخسای) و باشقالاری گؤستریردی لر کی، تورک دیلی تاریخی نین مباحثه لی طرف لری نه، بیر سیرا تورک شاعیر لری ن فارسجا یازمالارینا باخمایاراق، بو دیل نئچه یوزایل لردیر کی، آذربایجان اهالی سی نین دانشیق و یازی دیلی دیر، اونا گؤره ده اونون آنا دیلی اولدوغو شوبهه دوغورمالی دیر؛ سؤز آلما و سؤزوئرمه حال لاری دیل لری ن قارشیلقلی علاقه سی اوچون طبیعی حال اولدوغوندا، تورک دیلینده کی آئینما سؤزلری بهانه ائنده رک اونو آلتای دیل لری قروپوندا آیرماق جهدی عبث دیر. محمد علی فرزانه بو مسئله لر حاقیندا یازیردی: «تورک-آذری دیلی نین آذربایجاندا رواج تاپماسی و مؤحکملمه سی مسئله سی چوخدان دیر سؤز-صحبه و مباحثه لره سبب اولموش دور. مختلف، اؤزو ده بیر-بیرینه ضد فیکیر لر سؤیله نیلیر. اما بو سؤز-صحبت لره و بیر-بیرینه ضد باخیش لارا باخمایاراق، بیر شئی شوبهه سیز دیر و مباحثه دوغورمور: کئچمیشده نئجه اولویسا- اولسون، حاضیردا بو دیل نئچه عصر دیر کی، بو دیارین اهالی سی نین اورک، دوشونجه و دویومونون دیلی دیر.»^{۱۵۲۷}

تورک آیدین لاری عرب قرافیکاسینداکی یازینی اصلاح ائتمگین ضروریلگی نی گؤستریر، تورکجه یازی لاردا ادبی دیل نورمالاری نین گؤزله نیلمه سی اوچون کیچیک وسایت لر چاپ ائدیر دیلر.^{۱۵۲۸} اونلار درک ائدیر دیلر کی، «هر بیر خالقین دیلی همین خالق اوچون خصوصی اهمیته مالیک دیر؛ بونا گؤره دیر کی، دیل لری ایستیلا آلتیندا اولان میللت لر

۱۵۲۷ - محمد علی فرزانه، مبانی دستور زبان آذربایجان، تبریز، ۱۳۴۴، ص. ۱-۲.
 ۱۵۲۸ - آذربایجان دیل بیلگی سیندن یازی قایدالاری، تهران، ۴۴۳۱؛ محمد تقی زهتابی، آنا دیلیمیزی نئجه یازاق؟ [یئرسیز]، ۶۳۱؛ ز.م. (زهتابی)، ایران تورکجه سی نین صرفی، [یئرسیز]، ۵۵۹۱؛ محمد علی فرزانه، آذربایجان دیلی نین قراماتیکاسی، تبریز، ۵۶۹۱؛ ن. وزین پور، ساختمان فعل در زبان تورکی از دیدگاه زبانشناسی، تهران، ۸۴۳۱.

باجاردیق‌لاری زامان‌لاردا اؤز دیل‌لرینی خاریجی ایستیلادان آزاد ائتمیشلر.»^{۱۵۲۹}

۶۰-۷۰-جی ایل‌لرده میللی آیدین‌لارین احوال-روحیه‌سینی گؤسترمک، اونلار آراسیندا دولاشان و مذاکره ائدیلمن فیکیرلری معین ائتمک باخیمیندان تانیمیش شاعیر و اجتماعی خادیم تبریزلی علی‌نین (۱۹۹۸ - ۱۹۲۹) همین دؤورده بؤلمه-بؤلمه یازدیغی، اما یالنیز ایسلام انقلابی زامانی چاپ ائتدیره بیلدیگی کیتابی عوضسینز قایناق‌دیر. اون ایل‌لرله ایران‌دا تورکون وارلیغینی یوخ سایان، اونو آشاغیلایان پان-ایرانیست و عیرقچی تبلیغاتا قارشى بو اؤلکه‌ده یازلمیش اونلارلا اثر آراسیندا تبریزلی علی‌نین «ادبیات و میللیت» کیتابی^{۱۵۳۰} اؤزل یئری ایله سئچیلیر. بو کیتاب مرتجع-عیرقچی سوچلامالارا ایران تورکلوگونون ایلك عمومیلشدیریحی جاوابی‌دیر.

کیتابین ایچه‌ریگیندن ده گؤرون‌دوگو کیمی، تبریزلی علی، فارس شووینیزی و آریا عیرقچیلیگی نین سیستملی-آکادئمیک، علمی-بیطرف تنقیدینی قارشى سینا مقصد قویمامیش‌دیر. مؤلف میللیتی نین تانیمیش شاعیری و حاقسینزلیغا دؤزه بیلمه‌ین مبارز اوغلو ایدی.^{۱۵۳۱} اودور کی، کیتابین بعضی بؤلوم‌لرینده کی فیکیرلر حسیاتا دایانیر، مؤلف فیکیرینی اساسلان‌دیرماق

۱۵۲۹ - س.م. جاد اسلام‌الله جاوید، آذربایجان دیلینه مخصوص صرف و نحو، ایترسینز، ایلسیز، «ج» صحیفه‌سی.

۱۵۳۰ - تبریزلی علی، ادبیات و میللیت، تهران: آتروپات کیتاب‌ئوی، [ایلسیز]. بو کیتابین ایراندا سون چاپی ۲۰۱۰-جو ایله «دیل و ادبیات» آدیندا، گونش درگیسی امکداش‌لارینین چالیشمالاری سونوجوندا، سعید موغانلی‌نین رئاکتورلوغو ایله گئرجکله‌شیب. کیتابین ایلك چاپیندا کی قاپاغیندا «دیل و ادبیات»، تیتول ورقینده ایسه «ادبیات و میللیت. بیرینجی جیلده» یازلمیش‌دیر. مؤلف، گؤرونور، «دیل و ادبیات»-ی ایکی جیلده چاپ ائتدیرمه‌یی پلانلا بیرمیش، آنجاق یالنیز بیرینی چاپ ائتدیره بیلیب. بیز ایلك چاپین تیتول ورقینده کی آدینی داها اویغون گؤزدوک.

۱۵۳۱ - باخین:

Abdullah Ağcaköylü, *Bilinnməyən Büyük Bir Türkçü ve Türkçeci Tebrizli Ali, Türk Kültürü*, sayı 1, yıl 1, Kasım 1962, s. 41-45; Abdullah Ağcaköylü, *Tebrizli Aliden Seçme Şiirler, Türk Kültürü*, sayı 2, yıl 1, Aralık 1962, s. 29-34; Н.Л.Насибзаде, А.Р.Набдель и А.Табризли: Два уклона в идеологии национально-освободительного движения азербайджанцев в Иране, *Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası*, 1988, N 2, s. 60-66.

اوپون یئترلی دلیل گتیرم گی گرکلی بیلیمیر. اگر-اکسیگی، منفی سی-مثبتی ایله بیرلیکده بو کیتاب اؤزونو درک ائتمک ایسته یین تورکلوگون ۲۰-جی یوزایلین ۶۰-۷۰-جی ایل لرینده هارای سسی اولماسی باخیمیندان عوضسیز قایناق دیر.

یازار باشلارکن کیتابین آماجینا آیدینلیق گتیریر. ایرانین سیاسی تاریخینده همیشه ان فعال رول اوینامیش سویداش لاری نین ساغ، یا سول ایدئولوگیالار افرط باغلیغیندان («سولا وورغون، ساغا مفتون» اولماسیندان) و اؤزونو اونوتماسیندان حیرتله نن مؤلف، میللی پروبلئم لری ن آراشدیریلما سی و اورتایا قویولماسینی میللی گؤرو بیلیر. تبریزلی علی فارس شووینستیندن داها چوخ تورک مانقوردوندان غضبلی دیر: «یوز ایل لرجه، میلیون لار جا قویون کیمی دوغولوب، قویون کیمی یئییب، و قویون کیمی قیغلا ییب، و سونرا قویون کیمی اؤلوب گندن لریمیز و اونلارین یئری ن توتان لاریمیز، هر ایشه قیرپ قویوب، هر اوینا باش ووروب، و تاریخ و جوغرافیا اوخویوب و یازیب، هر جوره اؤزگه دیل لر اؤیره نیب و اؤیره دیب، حاکم و محکوم اولوب، وارلی-وارسیز اولوب، دنیا میللت لری ن و دیل لری ن تانییب و هر جوره بویاغا بولاشیب، آنجاق اؤزون و میللتین، و کیم ایمیش و کیم دیر و کیم اولاجاغین تانیما ییب و هله ده تانیماق ایسته میر.»^{۱۵۳۲}

مؤلف میللی اؤزونودرک پروسئسی نین ایلک مرحله سی نین «کیم ایمیش و کیم دیر» سوالینا جاواب دان کئچدیگیندن تاریخی کئچمیش مسئله لرینه اؤزل یئر وئیریر. تبریزلی علی و اؤزونو آختاران هر بیر سویداشی اوچون «میللت اولراق نه ده یانلیشلیغیمیز اولدو کی، ایندی بو گونه قالمیشیق؟» سوالینا جاواب تاپماق فوق العاده بؤیوک اؤنمه مالیک ایش اولموش دور.

بو سوالا جاواب وئرمک اوچون تبریزلی علی تاریخی کئچمیشین بللی حقیقت لرینی خاتیرلادییر. او بیلدیریر کی، ایسلاما قدرکی دؤورده فارس ادبیاتی یالنیز بیر نئچه اثر دن عبارت ایدی: «ایسلامدان اؤنجه عجم لری ن

۱۵۳۲ - تبریزلی علی، ادبیات و میللت، ص.۳. آلینتی لاردا اورژینالین اوسلوبونو مومکون قدر قوروماغا چالیشدیق.

[فارس لارین] هئچ بیر ادبی، نظمى، رومان کیتاب‌لاری یوخدور، و هله بیر نئچه جیریق-میریق یئر آلتیندان تاپیلان سانسکریت، آوئستا، مزدئسنا، یشت آدلی کیتابجیق‌لار وارسا دا خورافات و مؤوهومات اوچون یازیلیب‌دیر.^{۱۵۳۳} او کیتاب‌لارین دلی ايله چاغداش فارس دلی آراسیندا علاقه یوخدور، یا دا آیری-آیری سؤزلر اوخشاسا دا ایندیکی فارس‌لار اونلاری آنلامیرلار. پان-ایرانست‌لرین ایسلاماقدیرکی ایران/فارس تاریخینی گؤی‌لره قالدیریب، یالان نظریه‌لر اویدورماسینی تبریزلی علی غضبله رد اندیر: «... بوگونکو یالاغ عجم، او گونون، او چیرکین و قانلی گونون میلی دیل و میلی ادبیاتیندان دانیشاندا و سارساقلا یاندا اؤزون گولونجه قویور و بوتون دونیانی، حتی اؤزونو گولدورور.»^{۱۵۳۴} تبریزلی علی، عرب و تورک‌لری «ظالم، بیرتیجی و دیل‌بیلمز» کیمی تقدیم ائدن‌لرین عیرقچیلیگینه اعتراض اندیر. او یازیر: «بس فیردووسی عرب ایفباسی ايله نه اوچون تورک شاهى ماحمود غزنوییه شاهنامه‌سین یازیب؟ بو اوزون چاغ‌لار بویو حکیم فرّخی سیستانی، عنصری، انوری، قآننى شیرازی، حافظ شیرازی، وصال شیرازی، سعدی شیرازی، [...] کمال‌الدین ایسماعیل اصفهانی، ملک‌الشعراى بهار خوراسانی و یوزلرجه و مین‌لرجه شاعیرلر و مدّاح‌لار هونرلرین و باجاریق‌لارین عرب، مخصوصاً تورک اوچون نثار [قوربان، هدیه] و تقدیم ائدیبلر.» او، تورک حؤکمدارلاری‌نین فارس دلی و ادبیاتینا قیوملوغونو گؤرمه‌ین و بو حؤکمدارلاری یئری گلدی-گلمه‌دی آشاغیلایان، تورک دیلینه ایکراھلا یاناشان عیرقچی مؤلف‌لری انصافلی اولماغا چاغیریر.

تبریزلی علی عیرقچی مؤلف‌لره قیزدیغی کیمی، تورک حؤکمدارلاری‌نین میلی دیل و ادبیاتا بیگانه‌لیگینه ده ایچدن یانیر. «شیمال‌دان-جنوبا، شرق‌دن-غربه کیمی بؤیوک-بؤیوک ایمپراتور[لوق]‌لار قوران»، «اؤزگه میللت‌لره دیل و میلیت تحمیل ائتمه‌ین» تورک سولاله‌لری‌نین سیاستی‌نین بدلینی («جریمه‌سینی») چاغداش سویداش‌لاری اؤده‌بیرلر. تبریزلی علی همین تورک سولاله‌لرینی قیناییر: «قوللوق‌لاریندا یوزلرجه بالاجا شاه‌لار، حکومت‌لر، تاریخ یازان‌لار، ادیب‌لر و شاعیرلر، معمارلار و طبیب‌لر اولان

۱۵۳۳ - یئنه اورادا، ص. ۱۸.

۱۵۳۴ - یئنه اورادا.

آتا و بابالاریمیز، گله جک نسل اوچون، یعنی بیز[لر] اوچون هئچ بیر گؤزل میللی میراث، میللی دیل و ادبیات، میللی تاریخ قویماییب لار. فقط گونون نقد اولان قودرت و گوجونه قانع اولوب، زامانی و دونیانی کیچیک و قیسا دوشونوب لار.^{۱۵۳۵} اورتا یوزایل لرده تورک ائلیتی ایچینده ائتییک تعصوبون اولماماسی (نوایی حیرتلندیرجی استثنالاردان بیریدیر) ۲۰-جی یوزایلده آغیر سونوج لار وئردی. تبریزی علی یازیر: «وارا و ثروته، قودرته و گوجه، یاخشی یئییب و ایچمه یه، هابئله ائو بزک لرینه و یوزلرجه بئله شئی لره و ایش لره قیمت و دیر قویولوردو، آنجاق دیله، ادبیاتا، میللی فرهنگه، میللی ویجدانا، اوزون و میللتین تانیماغا ائله بیر کؤنول و علاقه گؤستریلمیردی. و ایندی بودور کی، بوگونکو نسلین اینده بیر اؤیله میللی فرهنگ یوخدور، و اولوب قالان وارسا دا یا گؤزلردن ایتکین دیر، و یا زامان پاسی و توزو ایله اؤرتولودور.»^{۱۵۳۶}

تبریزی علی، اورتا چاغ لاردا تورک - فارس مناسبت لرینه آیدینلیق گتیرمک اوچون ماحمود غزنوی-فیردوسی حکایه سینی اؤرنک اولاراق اله آلیر. او خاتیرلادیر کی، شاعیر فیردوسی یه اله اولان سئیرک قاینالاری، اؤزلیکله شاعیر اسدی نین آرتیق یازمیش اولدوغو شعرلری بیر یئر یغیب، «سلطان ماحمود غزنوی نین ایمپراتور[لوغ]وندا اولان میللت لری وحدته و بیرلیگه چاغیرماسی» توصیه اولونوب. آنجاق حاضیرلادیغی «شاهنامه» ایله «فیردوسی وحدت و بیرلیک یئرینه میللی ایختیلاف لار و قومی کینه لر تورتیمیش دیر».^{۱۵۳۷} فیردوسی دیلسیز (عجم) فارس لاری یاشاتماق اوچون «باشدان-باشا بوینوزلو یالان لارلا دولو بیر چووال» یاراتدی، فارس

۱۵۳۵- یئنه اورادا، ص. ۱۰۱.

۱۵۳۶ - یئنه اورادا. تورک سولاله لرینین فارس کولتورونو حمایه ائتمه سی، آنجاق تورک دیل و ادبیاتینا بیگانه قالمالاری موضوعسونو احمد آغاوغلو و محمد امین رسول زاده ده اینجه له میشلر. باخین:

Nəşib Nəşibli, Əhməd Ağaoğlu İran haqqında, <http://www.gunaz.tv/aze/14/articleCat/1/articleID/2260-RESULZADENIN-CAGDAS-NIZAMI-SI.html/inner/1>; Nəşib Nəşibli, Rəsulzadənin çağdaş “Nizamisi”, <http://www.gunaz.tv/aze/14/articleCat/1/articleID/2260-RESULZADENIN-CAGDAS-NIZAMI-SI.html/inner/1>

۱۵۳۷ - تبریزی علی، ادبیات و میللیت، ص. ۱۳۷.

اولمایان‌لاری آشاغیلادی. محض بونا گؤره ده فیردووسی‌یه وعد اندیلمیش انعام اوْده نیلمه‌دی. سونرالار فارس‌لار فیردووسی‌نین ماحمود غزنوی‌یه یازدیغی هجوه دایاناراق یالان ناغیل‌لار اویدوروب یایدیلار. بو تاریخی اولایا آیدینلیق گتیرن تبریزلی علی، فارس‌لارین آنا کیتابی ساییلان «شاهنامه» حاقیندا فیکیرلرینی اوْز تله‌یه‌رک یازیر کی، بو اثرده اساس مؤوضوع‌لار بالکان آلبانیاسی‌نین میللی داستان‌لاریندان گؤتورولوب (۱)؛ اونو بیر نئچه آدام، اوْز لیکله شاعیر اسدی یازیب (۲)؛ فیردووسی یازیلیمیش حاضیر ایش‌لری دیشدیره‌رک اونا عداوت قاتیب (۳)؛ فیردووسی «تایید اندیدیر کی، فارس‌لار، همان دیلسیز عجم‌لر ایمیش‌لر کی، او، اونلاری دیریلدیر (عجم زنده کردم)» (۴)؛ «او، شاه‌یئر اوزونون تانری‌سی و میللت‌لری اونون بنده‌لری ساییدیر» (۵).

تبریزلی علی‌نین بو اثرینده دقتی چکن باشقا بیر اوْز لیک ده آذربایجاندا ایلك دفعه تورکچو تاریخ کونسئیتی‌نین یئر آلماسی‌دیر.

تبریزلی علی اثری‌نین بیر نئچه بؤلومونو تاریخی کئچمیشه حصر ائتمیش‌دیر. بو بؤلوم‌لرین آنا غایه‌سی فارس شووینیزی و آریا غیرقچیلیگی‌نین تاریخله باغلی یالان تئزیس‌لرینی چوروتمک، سویداش‌لارینا دوغرو-دوروست، ایناندیریجی تاریخ شعورو وئرمک‌دیر. «تورک کیم‌دیر؟» باشلیق‌لی بؤلومده یازار اینسانلیغین یارانما آرئالی‌نین اورتا آسیا، قوزئی چین، آلتای داغ‌لاری، آرال گؤل‌و ساحل‌لری اولدوغونو ادعا اندیر. اوددان و چاخماقدان ایلك دفعه محض بورالاردا استفاده اندیلدیگی فیکرینی ایره‌لی سورور. دونیا علمی‌نین اون ایل‌لرله مذاکره و موناقیشه ائتدیگی بو مسئله‌دن سونرا ایندیکی تورک‌لرین و اونلارین اجدادلاری‌نین یاشاییش آرئالی، اونلارین سایى مسئله‌لرینه کئچیر. بیزیم فیکریمیزجه، مؤلف بو مسئله‌لره حسی یاناشیر، بیر سیرا اینانیلماز آبارتمالارا یول وئیر.

بونولا بئله تورک توره‌ییش افسانه‌سی‌نین، اسکی تورک تاریخی‌نین ایضاحی تورکولوگیا علمینه دایانیر. بو، ایران شرط‌لرینده جرأت طلب ائدن ایش اولماقدان باشقا، هم ده سویداش‌لارینا گرکلی آکادمیک بیلگی

چاتدیرماق باخیمیندان دقتی چکییر. اسکی تورک تاریخی نین هونلار، تئومان، متته، آتیلا کیمی مؤوضوعلاری نین اینجه لئمه سی آشاغلیق کومپلئکسی کئچیرن سویداشلاری نین بیلگی اسکیکلیگینی قاپاماق باخیمیندان چوخ اؤنملی دیر. بورادا دقتی چکن اؤزلیکلردن بیر سی ده یازارین موغول مؤوضوعسوندان یان کئچمه مه سی دیر. بللی دیر کی، رسمی ایران تاریخ شناسلیغیندا ان چوخ نیفرت تلقین ائدیلمن موغوللار، ایرانا بدبختلیکلر گتیرن اساس عامل حساب ائدیلمکده دیرلر. تبریزی علی، تورک-تاتار و موغوللاری عینی قوم حساب ائدیر و اونلارین قهرمانلیقلارلا دولو کئچمیشینی، اتنوقرافیک اؤزلیکلرینی غرورلا تصویر ائدیر. یازارین اوخوجوسونا و سویداشینا وئردیگی مسأله بودور: رسمی ایران تاریخ شناسلیغی نین ادعالاری نین عکسینه، سنین افتخار ائده جه یین بیر میلی تاریخین واردیر؛ بو تاریخ ایران شناسلیغین بیر حیصه سی دئییل، عموم-تورک تاریخی نین بیر بؤلومودور.

تبریزی علی بوتون چوخ میللتلی دؤولتلرده بؤیوک اؤنم داشییان میللت آنلایشینا دا مناسبتینی بیلدیرمه دن کئچه بیلمزدی. او، میللتی تشکیل ائدن عنعنوی عنصرلاری (جوغرافیا، اقتصادیات، سیاست، مدنیت، هابئله قانون و مدنی حقوق بیرلیگی) صادالادبقدان سونرا اونلارین اؤلکه دن-اؤلکه یه، یئرلی شرطلره گؤره دیشدیگینی قئید ائدیر: «میللت، هر کیمین باخیمیندا و دوشونجه سینده و اؤزونه مخصوص اولان مرام و عقیده نین تأثیری آلتیندا اولاراق فرق ائدر.»^{۱۵۳۸} بو عنصرلارین هامی سی اولسا بئله اونلار اؤلکه اهالی سینی واحد میللته چئویرمک اوچون یئترلی دئییل دیر، چونکی «دیل و اونا باغلی اولان ادبیات، فولکلور، آداب و رسوم، میلی عوطف [حسن لر] و میلی ویجدان [شعور] و بونلارین باشیندا میلی فرهنگ» ی گؤز آردی ائتمک مومکون دئییل دیر. ائله بونا گؤره ده «فارس فرهنگی ایچینده هضم اولان غیرتسیز تورکلر، بو فرهنگی اللی ایل اولاراق ظالمانه و استعماری بیلمه دیکلری حالدا و اؤزلرین کاملاً فارسلیغا ووروب گؤزدن ایتنلری ده آز بیر دقت ایله فارس قوموندان اولمادیقلاری گؤزه چارپار.»^{۱۵۳۹} فارس لار و

۱۵۳۸ - تبریزی علی، ادبیات و میللت، ص. ۸۷.

۱۵۳۹ - یئنه اورادا، ص. ۹۰.

تورک‌لر آراسیندا بو ساحه‌ده جدی فرق‌لر اونلارین آیری-آیری میللت‌لر اولماسینی شرطلندیریر. تبریزلی علی یازیر: «تورک‌لر ایله فارس‌لارین دین بیرلیگی، رژیم بیرلیگی، جوغرافی بیرلیگی، اقتصاد بیرلیگی اجباراً اولورسا دا، هرگز میللی هویت [کیملیک] و میللی فرهنگ بیرلیگی، میللی خصوصیات، و میللی ویجدان بیرلیگی اولماز، چونکی توپراق (جوغرافی) و اقتصاد و رژیم بیر اولما-اولا میللی پسیخولوژی، میللی فرهنگ و دیل و روحیات بیر دئییل و اولدا بيلمز. چونکی هره‌سی نین اؤز-اؤزونه مخصوص خاصیت، دب، روحیات، اخلاق، عصب و حتی ژنی واردیر. بودور کی، بوتون قومی خصوصیات آیری-آیری اولان ایکی میللتین توپراغی، اقتصادی، رژیمی، اجتماعسی بیر اولسا دا، آنجاق بو ایکی آیری-آیری اولان میللت‌لری بیر میللت ائده بيلمز و سون مرحله‌ده هر عنصر اؤز اصلینه قاییدار.»^{۱۵۴۰}

علمی باخیمدان عمومیتله اوبیئکتیو اولان بو باخیش کیتابین نؤوبتی بؤلومونده («میللت ایله قومیت فرقی») دولاشدیریلیر، یئنی ضدیتلی فیکرلر ایره‌لی سورولور. یازار بورادا قوم (ائتنوس، ائتیک بیرلیک) آنلایشینا تعریف وئررک بیلدیریر کی، «هر قوم باشقا بیر قوم‌دان آیری دیل، ادبیات، تاریخ و فرهنگی» ایله فرقله‌نیر.^{۱۵۴۱} تبریزلیه گؤره، «ایران» کلمه‌سی بللی بیر قومه عاید دئییل دیر، ایران‌دا عرب‌لر، تورک‌لر، بلوچ‌لار، کوردلر، تورکمن‌لر و فارس‌لار یاشاییرلار و «بونلارین جمعینه ایران میللتی و ایران دؤولتی دئییرلر.»^{۱۵۴۲} آنجاق بیرسینه (فارس‌لارا) ائو صاحبی، باشقاسینا (مثلاً تورک‌لره) کیرایه‌چی ایستاتوسو وئريلمه‌سینی یازار رد ائدیر، ایرانی بوتون میللت‌لرین مشترک وطنی ساییر. گؤرون‌دوگو کیمی، تبریزلی علی‌نین میللت و قوم آنلایش‌لاری، او یغون اولاراق «تورک میللتی» و «ایران میللتی» آنلایش‌لاری بیر-بیرینه قاریشیر و کونکرئت معناسینی ایتیریر.

یازار، آذربایجان اهالی‌سینی (داها دوغروسو اونون اکثریتینی) «آذربایجانلی»، یا «آذری» آدلاندیرماغین دوغرو اولمادیغینی بیلدیریر: «ایران

۱۵۴۰ - یئنه اورادا، ص. ۸۹.

۱۵۴۱ - یئنه اورادا، ص. ۹۱.

۱۵۴۲ - یئنه اورادا، ص. ۹۲.

تورک‌لرینی یالنیز آذربایجان آدلی قفسده دوستاق ائدن لرین حیله‌سین هله‌لیک بوتون ایران‌دا اولان تورک قارداش لاریمیز آیدینجا گؤز ائوینه آلمایب‌لار و بو گون روسیادا [س‌س‌ری-ده]، اوروپادا، ایران‌دا بیزه تورک یئرینه آذربایجانلی آدین گوج و سماجت ایله [اصرارلا] تحمیل ائدن لرین هدفی بودور کی، بیزه تلقین ائله‌سین لر کی، تورک فقط آذربایجاندا اولایب‌لر، یالنیز او یئرده اولان زامان هله تورک یوخ، بلکه آذری آدین آلا بیلر». ^{۱۵۴۳} کیتابین باشقا بیر یئرینده یئنی دن بو موضوع‌یا قاییدان تبریزی علی ایچی یانا-یانا یازیر: «اؤزگه‌لری بیزه تورک دئمکدن چکینمیرلر، ولی اؤزوموزونکولر جین بسم‌لله‌دان قورخان کیمی اوشونورلر، چونکی یا اؤز لرینه اعتماد نفس‌لری یوخدور و یا باشقا یئرلردن دستور و یا دیکته بئله‌دیر». ^{۱۵۴۴}

تبریزی علی‌نین بو کیتاب‌دا اوستونده دوردوغو اساس ایدئال‌لاردان بیر سی‌ده میلی شعورا صاحب سویداش‌لارینی کئچمیش سیاسی تجروبه‌لردن درس آماغا سسله‌مک‌دیر.

یوخاریدا دئییلدیگی کیمی، تبریزی علینی بو کیتابی یازماغا وادار ائدن سبب‌لردن بیر سی‌سویداش‌لاری‌نین دبدده اولان ایدئولوگی‌لارا آلوده‌چیلیگی و اؤز میلی پروبلئم‌لرینی اونوتما سی‌دیر. یازار بونونلا بئله‌ساغ، یا سول پارتیالارین فعالیتینه قاتیلما‌ماق کیمی بیر طلب ایره‌لی سورمور: «هر کیم هر نه عقیده و مذهبده و هر یولدا اولماغا موختار دیر و بیر کیمسه‌نین حاقی یوخدور کی فیلان مرام و فیلان عقیده آدینا سخولاستیک دؤوره‌سینده اولان کیلیسا استبدادین یئنی دن قورسون». ^{۱۵۴۵} آنجاق «عقیده‌لر، مسلک‌لر و قانون‌لار میللتین خیدمتینده‌دیر، نه کی میللیت مرام‌لارین و قانون‌لارین خیدمتینده». محض بو آلوده‌چیلیک و میلی شعورون اولما‌ماسی سببیدن یوزایل‌لرله ایران تورک‌لوگو میللت‌لر یاریشیندا اودوزماقدادیر. تبریزی علی هارای چکیر: بو قدر فاجعه‌لردن سونرا هئچ اولماسا ایندی تاریخی

۱۵۴۳ - یئنه اورادا، ص. ۸۸.

۱۵۴۴ - یئنه اورادا، ص. ۱۳۰.

۱۵۴۵ - یئنه اورادا، ص. ۹۵.

تجروبه‌میزدن و سهولریمیزدن درس آلاق.

تبریزی علی‌یه گؤره، محض میلی شعورون اولماماسی اوزوندن انقلاب‌لار و قیام‌لار دؤورونده تورک‌لرین میللت اولاراق چوخ سهولری اولدو. «مشروطه دؤورونده اؤز الیمیزله تورک توره‌سی اولان قاجاری بیخدیق، هابئله فیرقه‌ده میلی آدلا اوزریمیزه روس قیافه‌سینده کومونست‌لر چیخدی و سونرا روس‌لار بیزیم اوستوموزده آمئریکالی‌لار ایله معامله ائدی، بیزی کؤهنه دوشمنیمیزین الینه تاپشیردی‌لار.»^{۱۵۴۶} تبریزی باشقا بیر ایفاده‌سی ایله مسئله‌نین دراماتیکیلیگینی گؤزل ایفاده ائدی: «مشروطیتده بیز یورغا گتدیک، اونلار میندی‌لر، حزب‌لرده و اتحادیه‌لرده بیزلر اعضا اولدوق، اونلار رؤسا.»^{۱۵۴۷}

XXX

پهلوی رژیمی‌نین قورولدوغو ۱۹۲۰-لردن سونرا آذربایجان و تورکلوک یاریم‌عصر دراماتیک تاریخ یاشادی. میللتشمه سورجی‌نین طلب‌رینه اعتنا ائتمه‌ین و تشبؤثو فارس ائتنوسونا بوراخمیش تورکلوک، بو یانلیشلیغین بدلینی آرتیقلاماسی ایله اوده‌مک مجبوریتینده قالدی. تاریخینده ایلك دفعه مظلوم میللت دورومونا دوشدو.

عیرقچی پهلوی رژیمی تورکلوگون وارلیغینی رد ائدی، اونا مناسبتده قدار آسسیمیلیاسیا سیاستی یثرتیدی. تورکلوک، ایرانین بوتؤولوگو، پهلوی حاکمیتی اوچون اساس تهلوکه ساییلدی. ۵۰ ایلدن آرتیق سورن بو اریتمه سیاستی هانسی نتیجه‌لر وئردی؟

هر شئی‌دن اول، اؤلکه اهالی‌سی‌نین ان آزی اوچده بیرینه برابر اولان تورک‌لری فارسلاشدیرماق سیاستی عیرقچی‌لرین آرزو ائدیگی نتیجه‌نی وئرمه‌دی. فارس‌لاردان فرقلی ائتنیک بیرلیک اولدوقلاری، فرقلی دیلی، مدنییتی، عادت-عنعنه‌سی، تاریخی کئچمیشی اولان چوخ میلیونلو بیر خالق

۱۵۴۶ - یئنه اورادا، ص. ۱۰۴.

۱۵۴۷ - یئنه اورادا، ص. ۵۴.

اؤز ایچینده اریتمک مومکون اولمادی. رضا پهلوی دؤورونده او یغولانان تورکلوگو اینکار، آذربایجانلی ازمک سیاستی طبیعی اولاراق مقاومتیه راست گلدی. ۱۹۴۱-جی ایلدن سونرا آذربایجاندا میلی-دئموکراتیک حرکات، اؤزلیکله ۱۹۴۵-۱۹۴۶-جی ایل لرده کی میلی حکومتین فعالیتی ایراندا تورکلوگون آیریجا میللت اولاراق فورمالاشماق عزمینی، اؤز حاق لاری اوغوروندا مبارزه آپارماق ایراده سینی اورتایا قویدو. میلی-دئموکراتیک حرکاتین قدارجاسینا بوغولماسینا باخمایاراق، ۲۱ آذر حادثه سی ایراندا آذربایجان مسئله سی نین میلی-اراضی موختاریتی پرینسپینه او یغون اولاراق حلّی مودئلینی اورتایا قویدو.

ایران مؤلفی جلال آل احمد ایران حکومتی نین آذربایجانلی «مدنیت باخیمیندان اؤزونون موستملکه سی» سایدیغینی بیلدیره رک، اونون دیل سیاستی حاقیندا گؤستریمیش دیر: «ایندی قیرخ نئچه ایل دیر کی، ایران حکومت لری نین سعیی بو دیلی نه اینکی محدودلاشدیرماغا، حتی اونو محو ائتمه یه یؤنلдіلمیش دیر. اونو «آذری» آدلاندیردی لار، اونا «زورلا قبول ائدیلمیش» آدی قویدولار، آذربایجانین شهر و محله لری نین آدینی دیشدیردی لر، تورک عسگر و مأمورونو فارس لار یاشایان منطقه لره یوللادی لار، و عکسینه، آنجاق تورک دیلینی محو ائتمک ایشینده جزئی بیر اوغورا بئله نایل اولایلمه دیلر.»^{۱۵۴۸} زامانیندا دؤولتین معارف ناظری آموخته ده بو اوغور سوزلوغو اعتراف ائتمک مجبوریتینده قالمیش، ۱۹۵۳-۱۹۶۲-جی ایل لر آراسیندا دؤولت تحصیل سیستمی قارشى سیندا قویولموش مقصده چاتمادیقلاریننی بیلدیرمیشدی: «همین ایل لر عرضینده آذربایجانین مدنیتی و معارفی ساحه سینده اساسلی بیر اینکیشاف باش وئرمه میش دیر، فارس دیلی آذربایجان اهالی سی آراسیندا یایلمامیش دیر.»^{۱۵۴۹} اهالی نین خئیلی حیصه سی نین ساوادیسیز اولدوغو بیر اؤلکه ده فارسلاشدیرما سیاستی نین اوغورو پان-ایرانیست سیاستچی لرین و یازارلارین آرزوسو اولاراق قالماقدا ایدی. یوخاریدا دا گؤستردیگیمیز کیمی، ۷۰-جی ایل لرین اورتالاریندا دوغو آذربایجان استانیندا ۶ یاشدان یوخاری اهالی نین ۳۶،۲٪-ی،

۱۵۴۸- جلال آل احمد، در خدمت و خیانت روشنفکران، ج. ۲، ص. ۱۳۸.

۱۵۴۹- خواندنی ها، ۲۰، ۱۳۴۱، ص. ۹.

باتی آذربایجاندا ۲۵،۴٪-ی، زنجاندا ایسه ۳،۳۰٪-ی یازیب-اوخویا بیلیردی.

پهلوی رژیمنی نین فارسلاشدیرما سیاستی نین نتیجه‌لرینه باخارکن، فیکریمیزجه، جلال آل‌احمدین وئردیگی بو فاکتا دا دقت یئتمیره‌یه دیر. آذربایجاندا تورک اهالی‌سی ایله احاطه اولونموش ایران‌دیللی اهالی قروپلاری سرعتله تورکلشمک اوزره ایدی. میللیتجه تات اولان ایرانین بو دئموکرات یازاری گؤستریردی کی، سون زامان‌لارادک زنجان استانینداکی اسکی زهرا بؤلگونون ۲۸ پارچا کندی تات دیلینده دانیشدیگی حالدا، آز سونرا وور-توت ۹ کنده تات دانیشیگی ائشیتیمک اولاردی. او یازیردی: «زنجان و ماراغادان گلن تورک دیلی قاسیرغا کیمی اؤز یولونا چیخان ایران لهجه‌لری نین هامی سینی سوپوروب آپاریر.»^{۱۵۰}

پهلوی رژیمنی نین آسیمیلیاسیا سیاستی نین اوغورسوزلوقونو موطلقلاشدیرمک قطعاً دوغرو دئییل دیر. بو سیاست آذربایجانین سوسیال-اقتصادی باخیمدا گئریده قالماسینا، اهالی نین بؤیوک حیصه‌سی نین اؤز وطنینی ترک ائتمه‌سینه، بورانین مدنی جهتدن برباد دوروما دوشمه‌سینه گئیریپ چیخارتدی. بو سیاستین ان واجیب نتیجه‌لریندن بیری سی ده تورک‌لر آراسیندا میللتلشمه (میللت قوروجولوغو) سورجی نین سون درجه لنگیدیلمه‌سی اولدو. بو مرحله‌ده ده میللی تمرکزلشمه نین مهم شرطلری حل ائدیلمه‌میش قالدی. ایسلام انقلابی عرفه‌سینده رسمی پان-ایرانیست، غیرقچگی تاریخ کونسئپتی شوبه‌ه آلتینا آلا بیله‌جک میللی کئچمیش کونسئپتی یارانمادی، آذربایجانین گله‌جه‌یی ایله باغلی اساسلاندریلیمیش کونسئپتلر اورتایا آتیلمادی، چئشیدلی سببلردن میللتین و دیلین آدی ایله باغلی مختلفلیک (تورک، آذربایجان، آذری) یارانندی.

تورک‌لرین اوخوموش کسیمی ایچینده ائتنیک منشأینی اینکار ائدن، فارسلاشمیش طبقه سایجا آرتدی. یئنی کسروی‌لر، رضازاده شفق‌لر، کاظم‌زاده‌لر، ماحمود افشارلار میدانا چیخدی. جلال آل‌احمدین قئید ائدیگی کیمی، دؤولتین تورکلویه مناسبده یوروتدوگو دوشمنچیلیک سیاستی نین ان

حساس نتیجه لریندن بیر سی نین ده اولکده تورکلرله فارس لار آراسیندا نیفاین یارناماسی اولدو.^{۱۵۵۱} بیر زامان لار فارس لارین تورکلر حاقیندا تحقیر اندیجی ائتیک ایستریوتیپ [کلیشه] و لطیفه لرینه فارس لار حاقیندا ایستریوتیپلر علاوه اندیلدی. بو یئنی حالین گؤستریجی سی اولراق تبریزی علی نین یوخاریدا نظردن کئچیردیگیمیز کیتابینداکی فارس لار حاقیندا چئشیدلی تحقیر اندیجی ایفاده لر سایلا بیلر.

تورکلر آراسیندا میللتلشمه سورجی نین لنگیمه سی نئقاتیو حالینی، تورک میللی حرکاتی نین ایدئولوگیاسی نین فورمالاشماسینی، بو حرکاتین کیفیت قدر تشکیلاتلانا بیلمه مه سی تاماملماقدا ایدی. بو ناتاماملیق دا آذربایجانین و اولکده کی تورکلوگون پهلوی رژی می نین بحرانی نی حاضیرلیقسین قارشیلانماسینا سبب اولدو.

اون یئدینجی بۆلوم

ایسلام جومهوریتی دؤولتی و آذربایجان تورکلوگو

یئنی انقلاب، یئنه پریشانلیق

آغ انقلاب (شاه و میللت انقلابی) اصلاحات لاری پهلوی مونارخیا سی نین عؤمرونو اوزاتسا دا، اونون اوزون مدّتلی سورکلیگینی تأمین ائده بیلمه دی. اصلاحات لار ایرانین مودرنلشمه سی باخیمیندا اؤنملی مرحله اولدو، اما اؤزو ایله برابر یئنی ضدیت لر گتیردی. ۱۹۷۳-جو ایلدن سونرا ایرانین نئفت ایخراجیندا ان ده ائدیگی گلیرلرین دفعه لرله آرتماسینا باخمایارق، بو گلیرلر سیاسی-اقتصادی ثابتلیگه دئییل، ضدیت لری ن درینلشمه سینه خیدمت ائدی. نئفت گلیرلری نین آرتماسی حاکمیتین وعدلری نین ده بیر نئچه دفعه گئیشلمه سینه، مونارخین رئاللیق حسی نین ایتیرمه سینه نه دن اولدوسا، دیگر یاندا، یوخاری لارلا آشاغی لار آراسیندا سوسیال اوچورومو درینلشدیردی، اوزون ایل لردیر وعد ائدیلمن «پارلاق گله جه یه» خالقین اینامی نین بیر نئچه دفعه آشینماسینا [ایتمه سینه] گتیری ب چبخارتدی. ایرانا بؤیوک نئفت دولارلاری نین گیرمه سی ایله برابر، کورروسیانین (یولسوزلوغون) سویه سی ده گورونمه می ش حده چاتدی. ایران دا ضدیت لر ۱۹۷۰-جی ایل لری ن اورتالاری ندا سرعتله درینلشمکه ایدی، هر چند، اؤلکه نی ته دید ائدن دری ن بحرانین علامت لری چتین سئز یلیردی. ایران چالخالانان اورتا دوغو بؤلگه سی نین نهنگ آددیم لارلا ایره لیله ین اؤلکه سی ایمیجینه صاحب ایدی. ۱۹۷۷-جی ایلی ن سونوندا رسمی سفرله تهراندا اولارکن آبش پرئزیدنتی جیمی کارتئر دوستو محمدرضانی و اؤلکه سینی تعریفله یهرک، دئیشدی: «ایران، شاهین بیرباشا رهبرلیگی ایله دونیانین ان قاینار بؤلگه لریندن بیرینده ثابتلیک آداسینا چئوریلیمیش دیر... دونیادا ائله بیر دؤولت آدمی یوخدور کی، اونا بو قدر مینتدارلیق و شخصی سیمپاتیا

ایله یاناشمیش اولام.»^{۱۵۵۲}

آز سونرا ۲۵۰۰ ایللیک تاریخی اولان مونارخیانین سونو گله جکدی. پوزولان دنگه نین (بالانسین) آرتماسیندا ایکی اؤنملی عاملین اولدوغو بیلدیریلیر. بیر سی، اینفلیاسیا [تورم] و باهالیغین پوسکورمه سی نین قارشسی سینی شاه رژیمی نین آلا بیلمه مه سی ایدی. تکجه ۱۹۷۷-جی ایلده اینفلیاسیا ۳۰-۳۵٪ اولموشدو.^{۱۵۵۳} باهالیغین قارشسی سینی آلماق مقصدیله اصلاحات لار پروقرامینا یئنی بند - قیمت لری ن ثابتلشدیریلمه سی و باهالیغا قارشسی مبارزه - علاوه ائدیلدی. باهالیغا قارشسی مبارزه کامپانیاسی گئدیشینده اول بعضی ایری صاحبکارلار («صنایع فئودال لاری») جزالاندیریلدی، داها سونرا اورتا و کیچیک صاحبکارلارا قارشسی کوتله وی رپرئسسیالار باشلادی. اون مین لرله کیچیک دوکان صاحبی جریمه لندی، مین لرله آدام حتی حبسه آتیلدی. بو کامپانیانین کئچیریلمه سینه سیاسی پولیس تشکیلاتی ساواک - دان باشقا، حاکم پارتیانین چاغیریشی ایله ۱۰ میندن آرتیق طلبه جلب ائدیلدی. کیچیک دوکان صاحب لری بونو آغ انقلابین قیرمیزی (قانلی) انقلابا چئوریلمه سی کیمی قیمت لندیردی لر.^{۱۵۵۴}

انقلابین یئتیشمه سینی سرعتلندیرن ایکینجی عامل اولاراق متخصص لر محمدرضانین قیسا زمان کسیگینده سیاسی حیاتدا یومشالما یا یول وئرمه سینی گؤستریر لر. هله اؤزونه و حکومتینه سارسیلماز گونوله یاناشان مونارخ، غرب متفق لری نین، اؤزلیکله واشینقتونون اصراری ایله بین الخالق تشکیلات لارین طلب لرینه جاواب اولاراق معین گذشت لره گئتمگی مومکون سایدی. ۱۹۷۷-جی ایلین فئورالیندا ۳۵۷ سیاسی محبوس زیندان لاردان بوراخیلدی؛ حاکم رستاخیز (قالخینما) پارتیاسی آزاد دیسکوسسیالاردان [بحث لر] و قوروجو تنقیددن ممنونیتینی بیان ائتدی؛

1552- Conrad Komorowski, Carter on the Shah, *Daily World*, January 12, 1980; C.Л.Агаев, *Иран. Между прошлым и будущим. События. Люди. Идеи.* Москва: Политиздат, 1987, с.17.

1553- *The Middle East*, July 1978, p. 14.

1554- Ervand Abrahamian, *Iran Between Two Revolutions*, Princeton: Princeton University Press, 1982, p.498.

یازیچی جاوادی‌نین شاها عنوانلانمیش کسکین تنقیدی روحلو مکتوبوندا دولاوسی مؤلف جزالاندریلمادی؛ بیر-بیری‌نین دالینجا اینتئلئکتوال‌لارین [آیدین‌لارین] افشاء اندیجی آچیق مکتوب‌لاری مطبوعاتا چیخدی؛ یازیچی، حقوقچو، حاکم‌لر کیمی ضیالی قروپ‌لاری شاهین عنوانینا گؤندردیک‌لری مکتوب‌لاردا مؤوجود وضعیتدن ناراضیلیق‌لارینی ایفاده ائندی‌لر؛ ۱۳ ایل شاها جانلا-باشلا خیدمت ائتمیش هوئی‌دانین یئرینه حاکم پارتیادا «پروفئورئسسیو [مترقی] لیئرال» کیملیگی ایله تانینان جمشید آموزگار باش ناظرلیگه گتیریلدی؛ یئنی باش ناظر درحال اقتصادیاتین «افراط قیزماسینا» نهدن اولان باهالی لایحه‌لری لغو ائندی، حقوق-محکمه سیستمینده‌کی قایدالاری یومشالندی؛ اول‌لر قاپادیلیمیش یارادیجی ضیالی‌لار (یازیچی‌لار، حقوقچولار کیمی) تشکیلات‌لاری برپا ائیلدی، یا یئنی‌لری قورولدو...^{۱۵۵۵} محمدرضا و خاریجی متفق‌لرین گؤزلتتی‌لری‌نین عکسینه، دیکتاتورا رژیمی‌نین بو قیسامودتلی لیبراللاشماسی مؤوجود حاکمیت‌ده داخیلده و خاریجده مناسبتین دیشمه‌سینه دئییل، علی قانلی رژیমে مخالف اولان قوه‌لری مبارزه‌نی گئنیشلندیرمه‌یه هوسلندیردی. اون‌ایل‌لرله پهلوی حاکمیتینه قارشى بیغیلمیش غضب اوزه چیخماغا ایمکان‌الده ائندی، یای اوخوندان چیخدی.

ایراندان ۱۹۷۸-۱۹۷۹-جو ایل‌لر انقلابی‌نین گئنیشتاتی حاقیندا اولکه‌نین اؤزونده و اون‌دان کناردا اون‌لارلا آراشدیرما آپاریلمیش، انقلابین هر بیر دؤورو حاقیندا آیریتیلی بیلگی و آنالیز وئریلمیش‌دیر. ایسلام انقلابیندا تورک‌لوگون و آذربایجانین ایشتیراکی مسئله‌لرینه ده آز-چوخ آیدینلیق گتیریلیمیش‌دیر.^{۱۵۵۶}

1555- Dilip Hiro, *Iran Under the Ayatollahs*, London and New York: Routledge and Kegan Paul, 1985, pp.66-68.

۱۵۵۶ - باخین:

Eldar Babayev, *Cənubi Azərbaycan 1978-1979-cu illər İran inqilabında, Şövkət Tağıyeva və Nəşib Nəşibzadə (red.), Cənubi Azərbaycan tarixi məsələləri*, Bakı: Elm, 1989, s. 98-142; Şövkət Tağıyeva, *1978-1979-cu illər İran inqilabından sonra Cənubi Azərbaycanda milli hüquqlar uğrunda mübarizə, Şövkət Tağıyeva və Nəşib Nəşibzadə (red.), Cənubi Azərbaycan tarixi məsələləri*, s.143-174; Şövkət Tağıyeva, Əkrəm Rəhimli (Bije), Səməd Bayramzadə, *Güney Azərbaycan. Məlumat kitabı*, s.296-303;

ماشلاله رزمی، آذربایجان و جنبش طرفداران شریعتمداری در سال ۱۳۵۸، ایستکهلم:

مؤوضوعموز گره‌یی بورادا اؤنملی سایدیغیمیز بیر نئچه کونکرتت مسئله‌یه، بو سیرادان تورکلوگون و آذربایجانین انقلابدا ایشتیراکی نین اؤزللیک‌لرینه قیساجا مناسبت بیلدیرمه‌یه احتیاج واردیر.

بیرینجی. اؤزونون میلی خصوصیته او یغون اولراق تورکلوک بو انقلابدا دا فداکارلیق ائتدی. ۱۹۷۸-جی ایلین یانوارین ۹-دا قوم شهرینده شاه رژیمی نین رئئرسسیالارینا، کونستیتوسیا یا عمل اولونماغا اعتراض ائدن نومایشچی‌لرله پولیس آراسیندا باش وئرن توققوشمادا اون‌لارلا اؤلن، یوزلرله یارالانان اولدو. بو حادثه‌ده هلاک اولان‌لارین قیرخی گونو - فئورال آیی نین ۱۸-ده (بهمن آیی نین ۲۹-دا) تبریز اهالی سی کوچلره تۆکولوب، حاکمیت علیهینه شعارلار سؤیله‌مه‌یه باشلادی. نومایشچی‌لره قارشى یئرلی پولیس آتش آچماقدان امتناع ائتدیکده، شهره اوردو حیصه‌لری یئریلدی. بوندان غضبه‌نن شهر اهالی سی شاه‌پرست و رژیم طرفدارلارینا مخصوص ماغازالاری، بانک‌لاری، کینوتئاترلاری و دؤولت ایداره‌لرینی داغیتدی. تئلویزییا وئریش‌لری اؤتوروجوسو سیرادان چیخاریلدی. اؤلن‌لرین سایینی چوخ اولماسینا باخمایاراق اعتراض‌لار صاباحی گون ده داوام ائتدی. اوردو حیصه‌لری ایله توققوشما نتیجه‌سینده مین‌لرله نومایشچی اؤلدو، یا یارالاندى. اساس شعارلار «بیز بو شاهى ایسته‌میروخ، والسالام!»، «ائل گوجو، سئل گوجو!» ایدی. تبریزده کی عصیان زامانی ایلك دفعه اولراق «شاه‌ا اؤلوم!» شعاری دا سسلندی‌یلدی.^{۱۰۵۷} انقلاب گئدیشینده آذربایجانین باشقا شهرلرینده ده دفعه‌لرله اعتراض چیخیش‌لاری و پولیس گوج‌لری ایله توققوشمالار اولدو. آذربایجان‌دان باشقا تورکلرین توپلو حالیندا یاشادیق‌لاری تهران، قوم کیمی شهرلرده اونلار انقلابی پروسس‌لرده فعال ایشتیراک ائدیردیلر. انقلاب رهبرلیگینده چوخلو تورک واردی: بؤیوک آیت‌اله کاظم شریعتمداری، موقتى حکومتین باشچی سی مهدی بازرگان، آیت‌اله عبدالکریم موسوی اردبیلی، نفت شیرکتی نین یئنی باشچی سی حسن نزیه، حربی دنیز قوه‌لری نین کوماندانى و خوزیستانین اوستانداری آدمیرال احمد مدنی، آیت‌اله خویى، آیت‌اله خالخالى،

تربون، ۲۰۰۰، ص. ۱-۲۰۰.

۱۰۵۷ - بو بیلگی حادثه‌لرین ایشتیراکچی‌لاری ایله صحبت‌لردن آیینمیشدیر.

آیت‌اله مٹشکینی و ب. سول پارتیالارین رهبرلیگینده ده چوخلو تورک تمثیل اولونموشدو. بعضی معلومات‌لارا گؤره، انقلاب گئدیشینده ۵۰-۶۰ مین قوربان وئرلمیشدی، اونلاردان ۲۵ مینی تورک ایدی.

ایکینجی. شعارلارین آنا دلینده، تورکجه سسلنمه‌سینه باخمایارق، انقلاب گئدیشینده تورکلوک ایسپئسیفیک [خاص] میلی شعارلار ایره‌لی سورمه‌دی. بو، ایلك نؤبه‌ده شاه رئژیمینه قارشى مبارزه‌ده غلبه‌ده ائدیلمه‌سی اوچون بیرلیگین ایلکین شرط اولدوغو حاقدا انقلاب رهبرلیگی نین مراجعت‌لرینه تورکلوگون مثبت مناسبتی ایله ایضاح ائدیلمه‌لی دیر. اوسته‌لیک، انقلابین رهبرلری حاقی تاپدالانمیش خالق‌لارین شاه رئژیمی زامانی میلی ظلمه معروض قالدیق‌لارینی دؤنه-دؤنه خاتیرلانماقلا، اونلارا آزادلیق وئرله‌جه‌یی حاقیندا وعدلرله چیخیش ائدیردیلر. هله پاريسده ایکن مظلوم خالق‌لارین ایران جمعیتینده حاق‌لاری حاقیندا آیت‌اله خمینی دئمیشدی کی، اونلارا اؤز مقدراتینی تعیین ائتمک حاقی وئرله‌جک دیر.^{۱۵۵۸}

انقلابین گئدیشینده رهبرلیگی آددیم-آددیم ایله کئچیرمکده اولان روحانیت آراسیندا میلی مسئله‌نین حل‌ی نین ضرورلیگینی درک ائدن لر آز دئییلدی. مثلاً، ایسلام رئسپوبلیکاسی پارتیاسی نین تأسیسچی لریندن بیرى اولان (داها سونرا ایران عالی محکمه‌سی نین صدری) آیت‌اله عبدالکریم موسوی اردبیلی ۱۹۷۹-جو ایلین مارتیندا مطبوعات نماینده‌لری ایله گؤروشونده مظلوم خالق‌لارا «اؤزلری نین میلی مدنیتینی حمایه و اینکیشاف ائتدیرمک» ایمكانینی تأمین ائده‌بیله‌جک موختاریتین وئرلمه‌سی نین ضروری اولدوغونو بیلدیردی. بونونلا بیرلیکده، اونون فیکرینجه، «یئرلرده اوردونون تشکیلی سئپاراتیزمه گتیریب چیخارا و ایرانین ایستقلالیتینه زیان وورا بیلر»^{۱۵۵۹} بو دؤور مطبوعات صحیفه‌لرینده میلی مسئله‌نین نهایت حل اولوناجاغینا اومید یئری قویا بیلن بئله ملاحظه‌لری روحانی لرین، ائله‌جه ده موقتى انقلابی حکومتین نماینده‌لری نین چیخیش‌لاریندا دا راست گلیمک اولاردی.

۱۵۵۸ - کیهان، ۱، ۷، ۱۳۵۸.

۱۵۵۹ - یغنه اورادا، ۱، ۹، ۱۳۵۸.

۱۹۷۹-جو ایلین آپرئیلینده مطبوعات نماینده لری موقتى حکومتین باش ناظرى مهدى بازرگانان دؤولتین موختاریت مسئله سینده مناسبتینی رسمی و دقیق صورتده بیان ائتمه مه سی نین سببینی سوروشدوقدا او دئیشدی: «موختاریت سئپاراتیزم، ایرانین بیرلیک و ایستیقلا لیتی نین آرادان گئتمه سی معناسیندا قبول ائدیله بیلمز، لاکین یئرلی ایش لرین ایداره اولونماسی و بو ایش لره مسئول اولماق معناسیندا یئرلی اورقان لارا کئچمیش اساس قانوندا نظرده توتولموش حاق لاردان داها آرتیغی وئریله جک دیر.» داها سونرا او، تئزلیکله بو مسئله لرین گئیش کوتله طرفیندن مذاکره اولونوب، موافق قانون لایحه سی نین حاضیرلانا جاغی، مؤسس لر مجلسینده مذاکره دن سونرا اساس قانوندا اؤز عکسینی تاپا جاغینی گؤستردی.^{۱۵۶۰}

ائله بو آرادا میلی آزیق لارین (سیاسی ایستاتوسونا گوره) حاق لاری نین تأمین ائدیلمه سی مسئله سینده روحانی دایره لرینده رادیکال مؤقع توتان، میلی حرکات لارا حسن رغبتینی گیزلتمه یین آیتاله محمود طالقانی ایالت و ویلایت انجومن لری مسئله سینده اؤزونون آکتیو مناسبتینی بیلدیردی. طالقانی نین تعیین ائدیگی ۶ نفرلیک هیئتین حاضیرلادیغی «یئرلی شورالار حاقیندا» قانون لایحه سی امام خمینی به و مذاکره اوچون مطبوعاتا تقدیم ائدیلدی. ۱۴ ماده دن عبارت اولان بو قانون لایحه سینده گوره، موجود انضباطی-اراضی بؤلگوسونه اساساً کند، بخش، شهر، شهرستان و اوستان لاردا ۲ ایل مدتیته سئچیلن شورالار یئرلرده عالی حاکمیت اورقان لاری اولمالی ایدی. یئرلرده میلی-مدنی موختاریتی تأمین ائتمه سی، یئرلی حاکمیت اورقان لاری نین سئچکیلی اولماسی (داخیلی ایش لر ناظیرلیگینده تصدیق ائدیلمه سی شرطی ایله) کیمی مثبت طرفلرینه باخمایاراق، بو لایحه ده همین شورالارین صلاحیت دایره سی و عموم-اؤلکه مرکزی دؤولت اورقان لارینا مناسبتی غیر معین قالیردی.^{۱۵۶۱}

بو غیر معینلیگه، ائله جه ده یئرلی شورالار حاقیندا قانونون هله قبول

۱۵۶۰- آیندگان، ۱۳۵۸، ۱، ۱۵.

۱۵۶۱- بهرام افراسیابی، سید دهقان، طالقانی و تاریخ، تهران: نیلوفر، ۲۰۰۶، ص. ۵۶۳-۸۶۳.

اولوناماسینا باخمایاراق، اوکتیابرین ۱۲-ده ایرانین ۱۵۶ شهرینده شورالارا سئچکی لر کئچیریلدی. کوردوستاندا ساکیتلیگین برپا اولونماسینادک، ائله‌جه ده اوّلکهنین ۶ بؤیوک شهرینده بو شورالارا سئچکی لرین کئچیریلمه‌سی اثرته‌لندی. بو سئچکی لر لازیمی حاضیرلیق ایشلری نین آپاریلما‌دیغی، تلم-تله‌سیک شکیلده کئچیریلدیگیندن اهالی نین ایشتیراک فایزی چوخ آشاغی (بعضی شهرلرده جمعی ۰.۸٪) اولدو. ۱۵۶۲

اوجونجو. ایرانین دئموکراتیکلشمه‌سینی، یئنی دن قورولماسینی آرزو ائدن و بو یولدا مبارزه آپاران قوه‌لر میلی ظلمون لغوی اولمادان دئموکراتیک قورولوشون برقرار اولما بیلمه‌یه‌جه‌یینی گؤستریردیله. ائله‌جه ده مظلوم خالق‌لارین میلی حرکات ایشتیراکچی لاری ایرانین گوجلو اوّلکهنه چئوریلمه‌سی یولوندا دایم مرکز دن قاچما احتمالی یارادان میلی ظلمون لغوینی طلب ائدیر، هر واسطه ايله ایرانین اراضی بوتؤولوگو و سووئرئلیگی یولوندا مبارزه‌یه حاضیر اولدوق‌لارینی بیلدیریردیله. میلی حرکات‌لارلا عموم-دئموکراتیک حرکاتین پروقراملاری بیر-بیرینی تاماملاییر و واحد جبهه‌ده چیخیش ائتمک ایمکانی یارادیردی.

تانیمیش تورک یازیچی‌سی رضا براهنی آیندگان قزئتینین ۱۹۷۹-جو ایل ۷ آپریل سایندا «مظلوم خالق‌لار اوچون اوز مقدراتینی تعیین ائتمه حاقی انقلابی حاق‌دیر» باشلیق‌لی بؤیوک حجملی پروقرام مقاله‌سینی چاپ ائتدیردی. مؤلف بلوچستان، کوردوستان، آذربایجان، خوزستان و باشقا میلی بؤلگه‌لرده پهلوی رژیمینین یانلیش سیاستینی و اونون دراماتیک نتیجه‌لرینی گئنیش آراشدیراراق، ایرانین اساس مسئله‌سینی مظلوم میللت‌لر (اوّلکهنه اهالی‌سی نین ۶۰٪-ی) مسئله‌سی اولدوغونو بیلدیریر. یازیچی اینانیر کی، «هئچ بیر رژیم، اوّلکهنین اساس پروبلئمی اولان میلی مسئله‌نی حل ائتمه‌دن خالق‌ی، عدالتلی و دئموکراتیک اولما بیلمز.» براهنی باشقا بیر اؤنملی دوستورو [فرمولو] دا - فارس اولمایان میللت‌لرین ایران‌دان آریلماسینی ایسته‌میرسینیزسه، اونلارا اوز مقدراتینی تعیین ائتمه

حاقی وئرین - ایره‌لی سورور و اونو منطیقله مدافعه ائدیر. مقاله‌نین آذربایجانلا باغلی بؤلومونده مؤلف، بو میللی بؤلگه‌نین ایرانین کئچمیش انقلاب تاریخینده کی رولوندا بحث ائدیر، ایندی ده اونون تعیین مقدرات حاقینا صاحب اولدوغونو بیلدیریر. داها سونرا یازار ایکی آذربایجانداکی دورومو مقایسه ائدیر. قوزئی (سووت) آذربایجاندا «ایستالین سایاغی میللی ظلمون» اولماسینا باخمیاریق، بورانین نسبتاً اینکیشاف ائتدیگینی بیلدیرندن سونرا او، یازیر: «ایران آذربایجانلی اقتصاد، اکیچیلق، سیاسی، مدنی، ادبی و اینجه‌صنعت باخمیدان بیلرکدن و پلانلی شکیلده ایرانین مرکزی دؤولتی طرفیندن اینکیشافدان اوزاق توتولدو. بو ظلم روسیا آذربایجانلی لارینا روا گورولن نیسبی سیاسی ظلمله مقایسه ائدیله بیلمز. بو، درین، شدتلی و حیوانی ظلم‌دور. ایران انقلابی آذربایجانلی‌یا او قدر آزادلیق وئرمه‌لی دیر کی، بو بؤلگه‌نین خالق‌ی داها سووت آذربایجانداکی نیسبی ظلمه غبطه ائتمه‌میش اولسون.»

انقلابین غلبه‌سیندن (۱۹۷۹-جو ایلین فئورالی) سونرا آز-چوخ دئموکراتیزمی ایله سئچیلن، بورژوازی، اورتا و آشاغی طبقه‌لرین منافعینی مدافعه‌چی سی اولان، دئمک اولار، بوتون سیاسی پارتیا و تشکیلاتلار، بو سیرادان سول-رادیکال فدایی و مجاهد تشکیلاتلاری، میللی جبهه، ایران یازیچی لار بیرلیگی، رئیس‌پوبلیکاچی لار پارتیاسی، جنبش تشکیلاتی، ایران خالق پارتیاسی (توده) و باشقالاری میللی ظلمون اولکه‌نین طبیعی-تاریخی اینکیشافی قارشی سیندا انگل اولدوغونو، بو ظلمون آرادان قالدیریلماسی نین ضروریلگینی گؤستریردیلر. ایران خالق‌لاری نین فئدراتیو رئیس‌پوبلیکا پارتیاسی، ایران کوردوستانی دئموکرات پارتیاسی، تورک فئدرالیست موساوات پارتیاسی، میللی-دئموکراتیک جبهه کیمی سیاسی پارتیالار، ائله‌جه ده آیری-آیری اجتماعی خادیم‌لر داها رادیکال مؤقع توتور، یوخاریدا آدی چکیلیمیش «یئرلی شورالار حاقیندا» قانون لایحه‌سی نین میللی مسئله‌نی حل ائتمه‌یه قادیر اولمادیغینی گؤستریر، میللی ظلمون لغوی نین یئگانه یولونو اجتماعی حیاتین حقیقی فئدرالیزم اساسیندا یئنی دن قورولماسیندا گوروردولر.

ایسلام جو مهوریتی نین اساس قانونون مذاکره سی گنڈیشینده (۱۹۷۹-جو ایلین مای-دئکابر آی لاری) بو پارتیالار میلی مسئله نین ده حلّی نین بورادا اؤز عکسینی تاپماسی طلبی ایله چیخیش ائدیردیلر. بو باخیمدان یون آییندا تهراندا کئچیریلیمیش «ایران اهالی سی نین اساس قانوندان ایستکلری» آدلی سئمینار دقتی چکیر. سئمینارین ایشینده اونون تشکیلاتچی سی ایران حقوچچولاری جمعیتی ایله یاناشی، ۴۸ اجتماعی-سیاسی تشکیلات و پارتیانین نماینده سی ایشتیراک ائتمیش دیر. اؤلکه نین گله جک قورولوشو ایله باغلی بیر نئچه اؤنملی مسئله لرله یاناشی، میلی مسئله ده مذاکره مؤوضوعسو اولموش دور. سونونجو مسئله اطرافیندا سئمینارین سندلرینده دئییلردی کی، «فئدئراسیا ایرانین آزادلیق و ایستقلالینی، بیرلیک و اراضی بوتؤولوگونون قورونماسی، اؤلکه نین اینکیشافی عاملی دیر؛ اؤلکه ده دیکتاتور یارانماسی یولوندا بیر مانعه دیر؛ ایمپریالیزم نفوذو و سئپاراتیزمه قارشى مناسب بیر واسطه دیر.»^{۱۵۶۳} یئرلی مجلیس و یا ایالت شوراسی یئرلرده اساس حاکمیت اورقان لاری اولمالی، ان واجیبی ایسه - خارجی سیاست، میلی مدافعه، مالیه، خارجی تیجارت، یئرآلتی و دنیز ثروت لری، عمومی اقتصادى و وئرگی سیاستی نین معین اولونماسی مرکزی حکومتین صلاحیتینده اولمالی، قالان بوتون ایش لری یئرلی حاکمیت لری ایجرا ائتمه لی دیرلر. اؤلکه نین موجود انضباطی-اراضی قورولوشونون دیشدیریلمه سی خصوصی وررغولانیردی.^{۱۵۶۴}

تخمیناً عینی و اختدا تهراندا میلی-دئموکراتیک جبهه نین تشبؤشو ایله تشکیل اولونموش ایران خالق لاری نین هم رأیلیگی کونفرانسی ایران خالق لاری نین هم رأیلیک شوراسی نین یارانماسی، آوقوستون ۲۵-ده ماهاباددا نؤوبتی کونفرانسین چاغیریلماسی حاقیندا قرار قبول ائتدی. تهران کونفرانسی نین مقدمه و ۱۱ بنددن عبارت قطعنامه سینده («موختاریتین عمومی پرنسیپ لری») دئییلردی: «ایران میلیت لریندن هئچ بیرى سی ایراندان آیریلماق ایسته میر، بیز ایرانین جوغرافی حدودلاریندا اؤز مقدراتینی تعیین ائتمک حاقی نین تانینماسینی ایسته بیریک.»^{۱۵۶۵}

۱۵۶۳ - آیندگان، ۱۸، ۴، ۱۳۵۸.

۱۵۶۴ - یئنه اورادا.

دوردونجو. امام خمینی (۱۹۰۲-۱۹۸۹) و اونون لیدرلیگینی قبول ائتمیش انقلاب رهبرلری میلی آزلیقلار (سیاسی ایستاتوسونا گؤره) مسئله سینده وئردیکلری وعدلره عمل ائتمه دیلر. میلی مسئله نین دئموکراتیک یوللا حلی اوغروندا حرکتین گئیشلندیگی بیر شرایطده شیعه رهبرلیگی نین فعالیتی ده قطعیه شیردی. اگر انقلاب زامانی و انقلابین غلبه سیندن سونراکی ایلك دؤورلرده سیاسی خادیم لری ن دئمک اولار هامی سی شاه رئزیمیندن میراث قالمیش میلی آیری-سئچکیلیگین لغوی ضرورتیندن بحث ائدی ریلر سه، اساس قانونون مذاکره سی و اونون عمومی رأی سورغوسونا تقدیم ائدیلمه سی عرفه سینده اولکه نین اراضی بوتوولوگو و معنوی بیرلیگی مسئله لری آرتیق اؤن پلانا چکیلدی. یئنی دن میلی حرکات لارا سئپاراتیزم دامغاسی ووردو، مظلوم خالق لارا بعضی آزادلیق لارین وئریلمه سی ایله «ایرانین داغیلاجای» حاقیندا فیکیرلر تئز-تئز ائشیدیلمه یه باشلاندى.

جمعیتین بوتون طبقه لری نین تمثیل اولونا بیله جه یی مؤسس لر مجلسیندن یان کئچهرک آوقوستون ۳-ده نماینده لری ن اکثریتی نین روحانی لردن عبارت اولدوغو انکسپئرت لر شوراسینا (شورای خبرگان) سئچکی لر کئچیریلدی. بو شورانین ایجلاس لاریندا یئنی اساس قانون مذاکره ائدیلدی. بلاواسطه امام خمینی نین تأکید ی ایله موختاریت (اؤزچولوک) مسئله لری ایله باغلی بعضی محدود حاق لار بئله اساس قانون لایحه سیندن چیخاریلدی. نوبابر آییندا اساس قانون لایحه سینی امام بئندیکدن سونرا او، دئکابری ن ۲-۳-ده عمومی رأی سورغوسوندا (رفراندوم) تصدیق ائدیلدی. ایسلام پرنسیپلری چرچیوه سینده بیر سیرا آزادلیق لارین (ویجدان، مطبوعات، سؤز، سیاسی تشکیلات لار، نومایش، تحصیل و س.) وئریلمه سی ایله یاناشی، اساس قانوندا ایرانین چوخ میللتلی اولکه اولماسی دولای سی ایله اعتراف اولوندو. اساس قانونون ۱۹-جو ماده سینده یازیلیب: «ایران اهالی سی ائتنیک «قوم» و طایفا منسوبیتیندن آسیلی اولمایارق برابر حقوقا مالیک دیر، دری نین رنگی، عیرق، دیل ایمتیاز اوچون اساس اولایلمز.» اولکی اساس قانونا نسبتاً بو، اونون مثبت جهتی ایدی. لاکین کئچمیش اساس قانوندا دؤولت دیلی آنلایشی نین اولماماسینا

رغمًا، ایران ایسلام رئسپوبلیکاسی نین اساس قانونوندا یازیلیمیش دیر: «ایران خالق‌نین رسمی مشترک دیلی و ایفباسی فارس دیلی و ایفباسی دیر.» (۱۵-جی ماده). ائله بوراداجا مظلوم خالق‌لارا «دیلنچی پایسی» تکلیف اولونوردو: «مطبوعات، کوتله‌وی اینفورماسیا واسطه‌لری و مکتبلرده ادبیات درس‌لری نین تدریسینده فارس دیلی ایله یاناشی یئرلی «بومی» و ائتتیک «قومی» دیل‌لردن استفاده آزاد دیر.»

میللی مسئله نین حلینی «تأمین ائده بیله‌جک» شورالار مسئله‌سی اساس قانونون ۷-جی بۆلمه‌سینده (۱۰۰-۱۰۶-جی ماده‌لر) اؤز عکسینی تاپدی. کند، بخش، شهر، شهرستان و اوستان‌لارداکی شورالار «اجتماعی-اقتصادی، آبادلیق، سهیه، مدنی-معارف و اجتماعی تأمینات مسئله‌لری ایله باغلی پروقراملارین سرعتله یئرینه یئتیریلمه‌سی واسطه‌سی» ساییلردی. «آیری-سئچکیلیگین قارشسی سینی آلماق، اوستان‌لاردا آبادلیق و اجتماعی تأمینات اوزره پروقراملارین آهنگدار ایجرا سینا نظارت مقصدی ایله اوستان شورالاری نین نماینده‌لریندن عبارت «اوستان‌لارین عالی شوراسی» دئییلن اورقانین تشکیلی نظرده توتولوردو (۱۰۱-جی ماده) کی، بو دا «اؤز وظیفه‌سی چرچیوه‌سینده قانون لایحه‌سی حاضیرلاییب، بیرباشا، یا دا حکومت واسطه‌سی ایله میللی شورا مجلسینه [داها سونرالار ایسلام شورا مجلسی] تقدیم ائده بیلر.» (۱۰۲-جی ماده) اساس قانوندا علاوه اولراق قئید ائدیله‌دی کی، شورالارین و اوستان‌لارین عالی شوراسی نین سئچیلیب-تشکیلی فورماسی، ائله‌جه ده حقوق و وظیفه‌لرینی آیریجا قانون معین ائدیر.

اساس قانونون رفرا ندیم تصدیقیندن سونرا «حقوقی اساس» الده ائتمیش رئزیم باشچی لاری دئموکراتیا و میللی حرکات‌لار اوزرینه هوجومو داها دا گئنیشلندیردیلر. رفرا ندیم‌دان بیر قدر اول اساس قانونون مذاکره‌سی زامانی کوتله نین دقتینی داخیلی ضدیت‌لردن و حلینی گۆزله‌ین پروبلئم‌لردن یابیندیرماق مقصدیله تهرانداکی آبش سفیرلیگی توتولدو. بین‌الخالق حقوق پراکتیکاسیندا فوق‌العاده حادثه اولان بو آکتلا دئموکراتیک حرکات، ائله‌جه ده میللی حرکات طرفیندن سیخیشدیریلیمیش یئنی تئوکراتیک [دینی] حاکمیت

چیخیش یولو تاپماق اومیدینده ایدی.

دئکابرین ۲۰-ده موقتی حکومتین ۱۴ بنددن عبارت «ناحیه اؤزونو ادارهسی نین» [«خودگردانی»] حقوق و وظیفه لری» آدلی قانون لایحه سی مطبوعاتدا چاپ ائدیلدی و خالقین ایکی هفته لیک مذاکره سینه وئریلدی. اساس بندلر آشاغیداکی لاردان عبارت ایدی:

-میللی مدافعه (اوردو) و سرحد مسئله لری، خاریجی سیاست، دؤولت تهلوکه سیزلیگی، خاریجی تیجارت و گؤمروک ایش لری، اولکه میقیاسلی عمومی اقتصادی پروقراملار، عمومی بودجه نین تنظیمی، بانک-مالیه ایش لری نین عمومی ایستقامت لری، خاریجی و داخلی بوج، کرئدیت مسئله سی، بیرباشا و دولایلی وئرگی لری نین میقداری نین تعیین ائدیلمه سی، عمومی رابطه خط لری (تئلفون، تئلقراف و پست)، یول لار (ماگیسترال [اتوبان]، شوسسی یول لاری، دمیر یولو، دینیز و هاوا دوناماسی)، آغیر صنایع، او جمله دن، نفت-گاز و نفت-کیمی، متاللورگیا صنایعی، ائله جه ده بؤیوک کانال لاردان استفاده مسئله لری مرکزی حکومتین صلاحیتینده اولمالی دیر؛

-ناحیه نین آبادلیق پلان لاری، همین ناحیه اوچون معین اولونموش بودجه نین خرجلنمه سی، اکینچیلیک و کند صنایع سی نین اینکیشافی، تعلیم-تربیت و مدنیت ایش لری، سهیه، یئرلی یول لاری ن چکیلیشی، شهر و کندلری ن کومونال [اجتماعی] پروبلئم لری، مطبوعات و چاپ ایشی یئرلی اؤزونو اداره اورقان لاری نین ایختیاریندا اولمالی دیر؛

-یئرلی ایش لری ایداره ائدن اورقان لار ناحیه شورالاری نین تکلیفی و موافق ناظرلری ن تصدیقی ایله تشکیل اولونور، اونلاری ن قارشى سیندا مسولیت داشیییر، یئرلرده عموم دؤولت اهمیتلی ایش لرله مشغول اولان اورقان لار (ائله جه ده اوستاندار و فرماندارلار) ایسه عکسینه - ناظرلیکلری ن تکلیفی و ناحیه شورالاری نین تصدیقی ایله تشکیل اولونور؛

-یئرلی محکمه اورقان‌لاری ناحیه شورالاری طرفیندن تشکیل اولونوب، حکومت طرفیندن تصدیق اولونمالی دیر، لاکین اونلارین قرارلاری ایران عالی محکمه‌سینده یئنی دن باخیلا بیلر، اجتماعی آسایش مسئله‌لری داخلی ایش‌لر ناظرلیگی طرفیندن تکلیف و ناحیه شورالاری طرفیندن تصدیق اولونان یئرلی شهر و کند ایداره‌لری نین عهدہ‌سینه وئرلیر؛

-ناحیه شورالاری ای‌ای اساس قانونو چرچیوه‌سینده یئرلی ایش‌لر حاقیندا قانون‌لار وئرہ بیلر، بو قانون‌لار اولکه‌نین عالی قانون وئرلیجیلیک اورقانی طرفیندن تصدیق اولونمالی دیر؛

-ناحیه شورالاری اولکه بودجه‌سیندن اونا چاتان پای‌دان علاوه یئرلی احتیاج‌لار اوچون علاوه وئرگی‌لر قویماق حقوقونا مالیک دیر؛

-مرکزی حکومت عمومی بودجه‌نین بؤلونمه‌سینده اول‌لر داها چوخ ظلم اولونموش ناحیه‌لرده گئرلیگین آرادان قالدیریلماسی وظیفه‌سینی نظرہ آلمالی دیر؛

-بوتون اؤزونو اداره ناحیه‌لرینده یئرلی دیل‌لرین و ادبیاتین تدریسی آزاد دیر و ابتدایی مکتبین بیرینجی سینفیندن باشلا یارق فارس دیلی ایله بیرلیکده تدریس اولوناجاق، لاکین درس‌لر (دیل درس‌لریندن باشقا) بوتون ایران خالق‌لاری نین میلی و مشترک دیلی اولان فارس دیلینده کئچیریله‌جک دیر، یئرلی تحصیل سیستمی معارف ناظرلیگی نین نظارتی آلتیندا اولاجاق؛

-اؤزونو اداره ناحیه‌لرینده کارگزارلیق ایش‌لری فارس و یئرلی دیل‌لرده اولاجاق، لاکین یئرلی ایداره‌لرله مرکزی حکومت و باشقا اؤزونو اداره ناحیه‌لری ایله یازیشمالار یالیز فارس دیلینده آپاریلاجاق؛

-بوتون اؤزونو اداره ناحیه‌لرینده اونیورسیتت، یا اینستیتوت تأسیس ائدیله‌جک، بورادا تدریس فارس دیلینده آپاریلاجاق، بو اونیورسیتت و اینستیتوت‌لاردا یئرلی خالقین ادبیات و مدنیتی بؤلمه‌سی اولاجاق، ائله‌جه ده

تهران اونوئرسیتتینده ایران خالق لاری نین دیل-ادبیات و مدنیت بؤلمه سی یارادیلماق؛

-بوتون اؤزونو اداره ناحیه لرینده ای ای ر رادیو-تئلئویزییا تشکیلاتینا تابع اولان یئرلی رادیو-تئلئویزییا مرکزی یارادیلماق، بو مرکز لده یئرلی وئریش لره معین واخت آیریلماق؛

-مطبوعات و کیتاب چاپی یئرلی دیل لده آزاد اولماق، مرکزی حکومت اؤزونو اداره ناحیه لرینده خواهیشینه اساساً یئرلی مدنیت لرین اینکیشافینا هر طرفلی یاردیم گؤستره جک.^{۱۵۶۶}

اؤزونو اداره (خودگردانی) ناحیه لرلی اورقان لاری نین وظیفه لرینه گلدی کده ایسه، اونلار اولکهنه نین ایستیقلا لیتی، اراضی بوتؤولوگو و ایران اهالی سی نین میللی وحدتینی تأمین ائتمه لی، اساس قانون و باشقا قانون لارا رعایت ائتمه لی، مرکزی حکومتی یئر لده کی دوروملا دایم تانیش ائتمه لی، خیدمت یاشینا چاتمیش گنج لری ای ای ر اوردوسونا یوللامالی، یئر لده حربی قارنیزون لارین یارادیلماسی، اوردو حیصه لرلی نین حرکتی و باشقا احتیاج لارینا هر جور یاردیم ائتمه لی ایدی.^{۱۵۶۷}

بشینیجی. فارس اولمایان خالق لارین اکثریتی نین موختاریت مسئله لرینه مناسبتی کونکرئت و آیدین ایدی. یالنیز سیاسی یوللا میللی مسئله نی حل ائتمه یین پئرسپئکتیوسیزلیگینی دویمان کورد، تورکمن، عرب، قاشقای حرکت لاری نین رهبرلیگی میللی وظیفه لرین الده ائدیلمه سینده دینج واسطه لرله (دانیشیق لارلا) یاناشی، هم ده سیلاحلی مبارزه متئودلاریندان استفاده ائتمه یه مجبور اولدولار. ۱۹۷۹ و ۱۹۸۰-جی ایل لر بوتون اولکهنه ده گوجلنمکده اولان میللی حرکت لارلا یارانیب، مؤحکملمکده اولان یئنی رژیم آراسیندا قانلی دؤیوش لر ایللی اولدو.

حکومتین تکلیف ائدیگی «خودگردانی» مودئلینی بیر سیرا میللی

۱۵۶۶ - اطلاعات، ۲۹، ۹، ۱۳۵۸.

۱۵۶۷ - یئنه اورادا.

تشکیلاتلار رد ائتدیلر. مثلاً، کورد خالق‌نی نین نماینده هیئتی ۱۹۷۹-جو ایلین سونوندا کوردوستانین موختاریتی حاقیندا اؤز لایحه‌سینی دؤولته تقدیم ائتدی. اوللر مطبوعاتدا چاپ اولونموش موختاریت پرنسیپلری بولایحه‌ده داها دا گئیشلندیریلیب دئیقلشدیریلدی. آشاغیداکی بندلر دقتی چکیر:

- سرحد و میللی مدافعه مسئله‌لری ای‌ای-رین مرکزی حکومتی نین صلاحیتینده اولماقلا یاناشی، ای‌ای ر سیلاحلی قوه‌لری نین موختار کوردوستانین داخیلی ایش‌لرینه موداخيله ائتمه‌سی اوچون حربی قارنیزونلار سرحدده یئرلشدیریلمه‌لی‌دیر؛

- کوردوستان اهالی سیندن خیدمته چاغیریلانلار بوراداکی قارنیزونلاردا خیدمت ائتمه‌لی‌دیر؛

- بیرباشا مرکزی حکومته تابع اولان و کورد بؤلگه‌لرینده یئرلشن خارجیجی تیجارت، گؤمروک و ب. ایداره‌لرده اساساً یئرلی ساکین‌لردن استفاده اولونمالی‌دیر؛

- ایران کوردوستانی تورپاق‌لاریندا کورد میللتی نین عالی حاکمیت اورقانی اولان کوردوستان میللی مجلسی یکی ایلدن بیر سئچیلمه‌لی، اؤزونون داخیلی نظام‌نامه‌سینه اویغون اولاراق بوتون ایش‌لر، همچنین یئرلرده شهر و کند شورالاری نین سئچکی لری ایله باغلی قرارلار وئريلمه‌لی‌دیر؛

- موختار کوردوستان حکومتی نین عضولری مرکزی حکومتین موافق ناظرلری نین معاون‌لری سایيلمالی‌دیر؛

- موختار ایران کوردوستانیندا اجتماعی آسایشین قورونماسی پیشمرگه آدلانان قوه‌لرین صلاحیتینده اولمالی‌دیر؛

- ایران خالق‌لاری نین بیرلیگینی مؤحکم‌لندیرمک مقصدیله کوردوستاندان سئچیلمیش نماینده‌لرین باشقا یئرلرین نماینده‌لری کیمی میللی شورا

مجلسینده ایشتیراکی ایله یاناشی، کوردوستان اهالی سی نین سایینا موافق اولاراق کورد خالق نین نماینده لری مرکزی دؤولت اورقان لاریندا (ناظرلر شوراسی و ناظرلیک لرده) تمثیل اولونمالی دیر؛

- موختاریت اساس لارینا ضمانت یاراتماق و ایران خالق لاری نین حاق لارینی قوروماق مقصدیله هر خالقین اوچ نماینده سیندن عبارت ایران خالق لاری نین عالی شوراسی یارادیلمالی، میلی شوراسی نین ایران خالق لاری نین قارشیلیقلی علاقه و حاق لارینا عاید بوتون قانون لاری ایران خالق لاری نین عالی شوراسیندا مذاکره و تصدیق اولونمالی دیر.^{۱۵۶۸}

۱۹۸۰-جی ایل فئورال آیی نین سون لاریندا ایران کوردوستانی دئموکرات پارتیاسی یئنی دن ۶ ماده لی موختاریت لایحه سیله ای ای-ین ایلک پرنزیدئنتی بنی صدره مراجعت ائتدی. بو لایحه اولکی ۲۶ ماده لی بیرگه لایحه دن پرنسیپجه فرقلمیردی. پرنزیدئنت بیر قدر سونرا بو لایحه نی بئندیگینی و تزلیکله اونون انقلاب شوراسیندا مذاکره اولونجاغینی بیلدیردی. لاکین ایلک شرط اولاراق کورد حرکاتی ایشتیراکچی لاری نین سیلاحی یئره قویمالاری طلب اولوندو. بو طلبی کورد رهبرلری نین قبول ائتمک نیتینده اولمادیغینی سبب گؤستره رک، دؤولت موختاریت مسئله لرله باغلی دانشیق لارین کسپلدیگینی بیان ائتدی. پرنزیدئنت بنی صدر بو مناسبتله گؤستریردی کی، «بیز موختاریتین علیه نه دئییلیک، آنجاق موختاریت بیزدن اولمایان لارا وئریمه یه جک.»^{۱۵۶۹}

۱۹۸۰-جی ایلین سئنتیابریندا ایراقین ایرانا موداخیله سینین خمینی رژی می «الله ین لوظفو» اولاراق قارشیلادی. تحمیل اولونموش ساواشدا غلبه نین رهنی نین [رمزی نین] یالیز بیرلیک دن عبارت اولماسی حاقیندا تبلیغاتا گوج وئره رک، حاکم رژی م اونون فؤوقونده دایانان دئموکراتیک و میلی قوه لری ازمک اوچون ال وئریشلی شرایط الدهه ائتدی.

۱۵۶۸- کیهان، ۱۰، ۰۸، ۱۳۵۸.

۱۵۶۹- یئنه اورادا، ۳۱، ۱۳۵۹.

آلتینجی. انقلاب گنڈیشینده و اوندان سونراکی ایل‌لرده آذربایجانداکی حرکات، ائله‌جه ده عمومیتله ایرانداکی تورک‌لرین حرکاتی فارس اولمایان باشقا خالق‌لارین میلی حرکات‌لاریندان فرقلی یوللا گتدی. انقلابدا فعال ایشتیراک ائدن میلیون‌لارلا تورکو آرخاسینجا آپارا بیله‌جک واحد دینی، یا دونیوی مرکز اورتایا چیخمادی. حتی یارانماقدا اولان یئنی رژیمن رهبرلیگینده تمثیل اولونموش تورک دین خادیم‌لری بئله واحد پلاتفورمادا بیرله‌شه بیلمه‌دیله. نتیجه‌ده بو دؤورده میلی شعارلار قطعیتله و آیدین شکیلده ایره‌لی سورولمه‌دی، تورک میلی حرکاتی آیدین میلی-سیاسی پروگرام اورتایا قویا بیلمه‌دی. مونارخیا رژیمی نین داغیلماسی نین یاراتدیغی بو اونیکال [تایسیز] شانس دا ایتیریلیمیش اولدو. بو شانسین ایتیریلمه‌سی نین اساس سببی اولاراق تورک ائلیتینده مرکب ترکیبلی، بعضاً بیر-بیرینه ضد اولان کیملیک‌لرین وارلیغینی و ورغولاماق گرک‌دیر. بئله‌کی، تورک روحانی‌لرین اکثریتی نین شعوروندا ایسلامچیلیق (داها دوغروسو، شیعه‌چیلیک)، ایرانچیلیق آغیر باسمیش، سول قوه‌لر آراسیندا ایسه ایرانلی کیملیگی ایله یاناشی سینفی کیملیک تورکچو و آذربایجانچی کیملیک‌دن اؤنملی اولموش دور. دئیلن‌لر تورکلوگون همین دؤورده بیرلشدیگی اساس سیاسی تشکیلات اولان موسلمان خالقین جوهوریت پارتیاسی نین فعالیتینده اؤزونو آچیق گؤستریدی.

موسلمان خالقین جوهوریت پارتیاسی (داها چوخ «خلق مسلمان» کیمی تانینردی) انقلابین غلبه‌سیندن ایکی هفته، خمینی‌چی قوه‌لرین ایسلام جوهوریتی پارتیاسینی قورماسیندان ایسه جمعی بیر هفته سونرا، ۱۹۷۹-جو ایل فئورال آیی نین ۲۵-ده یارانندی. خلق مسلمان عموم-ایران پارتیاسی اولوب، اولکه سویه‌سینده پروبلئم‌لری نین حلینی پروگرام مقصدی سایمیش دیر. مارتین ۱۳-ده اعلان ائدیلمیش، پرئامبول [مقدمه] و ۱۰ بنددن عبارت اولان پروگرامیندا خصوصی سوسیال و میلی-ائتیک طلب‌لر اولمامیش دیر. فارسجا خلق مسلمان قزنتی تهراندا چیخمیش دیر. پارتیانین مرکزی ده تهراندا ایدی. یئرلی تشکیلات‌لارین اکثریتی تورک بؤلگه‌لرینده یارانندی. اساس تشکیلات‌لار آذربایجان شهرلینده، تهراندا و

قورمدا ایدی. تشکیلاتلار فعالیت لرینده خئیلی درجه ده موسستقیل ایدیلر. آدیندا «حزب» («پارتیا») سؤزو اولماسینا، اؤزونو محض «حزب» آدلاندیرماسینا باخمایاراق، اصلینده خلق مسلمان سیاسی حرکات فورماسیندا تشکیلات ایدی. خلق مسلمانین فعالیتینده اونون تأسیسیچی لری حجت الاسلام صدرالدین بولاغی، حجت الاسلام سید هادی خوسرووشاهی (پارتیانین سؤزچوسو)، دوکتور احمد علی زاده (پارتیانین باش کاتبی) اساس رول اوینادیلار. ۱۹۷۹-جو ایلین فئورال-مای آیلاریندا شرقی آذربایجانین اوستاندارلی اولموش رحمت اله مقدم-ماراغایی پارتیادا سؤز صاحبی اولان شخص لردن ایدی. پارتیانی مالیه جهتیندن دستکله یین باشلیجا قوه تهران و تبریزین بازار اهلی (بازاری لر) ایدی.

خلق مسلمانین ایدئیا-معنوی رهبری آیت اله العظمی سید محمد کاظم شریعتمداری (۱۹۰۵-۱۹۸۶) ساییلردی. ۱۵۷۰ پارتیا عضولری نین اکثریتی ده

۱۵۷۰ - تبریز دوغوملو شریعتمداری، قم-دا یاشامیش، بورادا شیعه نظریه سی ساحه سینده گؤرکملی عالیم کیمی یئتیشمیشدیر. معلمی آیت الله بروجردی نین اولوموندن سونرا بؤیوک آیت الله (آیت الله العظما) روتبه سی آلمیشدیر. آغ اینقیلابین باشلانماسیندان سونرا آنتی-شاه حرکاتینا قوشولموش، ۱۹۶۳-جو ایلده حبس ائدیلمیشدیر. آنجاق بو، اونون رادیکاللاشماسینا سبب اولمامیش، دینی-سیاسی حرکاتین معتدیل قانادینی تمثیل ائتمیشدیر. همین ایل آیت الله خمینی نین بؤیوک آیت الله عنوانی آلماسی و شاهین رئپرئسیاسیندان جانینی قورتارماسیندا مهم رولو اولموشدور. ۱۹۷۸-جی ایلین یانواریندا شاه پلیسی نین دینی مکتبین ایکی طلبه سینین اؤلدورمه سیندن سونرا آچیق آنتی-شاه موقعی توتوموشدور. اینقیلاب زامانی اونون یومشاق لیئرال موقعی ایله خمینی نین رادیکال موقعی توقوشموش، ایراندا تئوکراتیک رئژیمین یارانماسینا مانع اولماغا چالیشمیشدیر. آیرینتیلی بیلگی اوچون، مثلاً، باخین:

Dilip Hiro, *Iran Under the Ayatollahs*, p. 117-119; Impact International, 25 April-8 May 1986, London, vol 16:8, p. 15; Brenda Shaffer, *Borders and Brethren. Iran and the Challenge of Azerbaijani Identity*, Cambridge and London: MIT Press, 2002, p. 101-103;

شریعتمداری نین ۲۱ آذر حرکاتینا و میللی حکومتین فعالیتینه موناسیبتی بیرمعنالی اولمامیش، ۱۹۴۶-جی ایلین سونوندا شاه قوشون لارینین آذربایجانلی یئیندن ایشغالینی آلقیشلامیش، شاهلی تبریزده قارشیلایانلار آراسیندا یگانه یوکسک روتبه لی دین خادیمی اولموشدور. باخین: ماشاللاه رزمی، آذربایجان و جنبش طرفداران شریعتمداری در سال ۱۳۵۸، ص. ۲۴.

ایرانین ان نفوذلو بیر نئچه مرجع تقلیدلریندن بیرى اولان شریعتمداری‌نین مقلدلی (تقلیدچی‌لری) ایدی. ایران‌دا بو مقلدلی‌نین، عینی زاماندا پارتیا عضولری‌نین سایى ۲-۳ میلیون تخمین ائدیله‌ردی. اونون اوغلو حسن، پارتیانین رهبرلیگینه داخیل ایدی، آنجاق پارتیا رهبرلیگی شریعتمداری‌دن بیرباشا تعلیمات‌آلمیردی.

خلق مسلمان، یاران‌دیغی گوندن اعتباراً آیت‌اله شریعتمداری‌نین ایرانین گله‌جه‌یی ایله باغلی فیکیرلری‌نین مدافعه‌چی‌سینه چئوریلدی. شریعتمداری، اولکه‌نین گله‌جه‌یینی کونستیتوسالی موناخیادا گؤرور، ۱۹۰۶-۱۹۰۷-جی ایل‌لر آنایاساسینا عمل اولونماسی فیکیرینی مدافعه ائدی‌ردی. او ائله‌جه ده آیت‌اله خمینی‌نین عالی‌دینی رهبر (ولایت‌فقیه) دوکترینی‌نین ده علیه‌نه ایدی. شریعتمداری‌یه گؤره، بو دوکتیرین اولکی شاه رژی‌می‌نین باشقا اوزو ایدی، اوتوریتار [استبدادی] رژی‌م، یا دیکتاتورا اوچون اساس یارادیردی، خالقین سووئرئتلیگی پرنسیپینه ضد ایدی. آز سونرا او دئیجه‌کدی: «بئله گؤرونور کی، بیز بیر موناخیادان، باشقاسینا دوغرو گئدی‌ریک.»^{۱۵۷۱} او همچنین شیعه عنعنه‌سینه اساسلانا‌راق ادعا ائدی‌ردی کی، روحانی‌لر بیرباشا سیاسته قاریشمامالی، دؤولت ایداره‌چیلیگینه، اؤزلیکله ایجرا ائدیجی حاکمیتده ایشتی‌راک ائتمه‌له‌ی‌دی‌ر. آیت‌اله شریعتمداری اوچون ایرانین بوتؤ‌ولوگو اوستون‌دی‌ر ایدی. بونولا بئله پهلوی حاکمیتی‌نین فارس اولمایان‌لارین وارلیغینی دانیب، اونلارا مناسبتده آیری-سئچکیلیک سیاستی یورومه‌سی‌نین فرقینده ایدی. آیت‌اله دؤولتین فارس اولمایان خالق‌لار مسئله‌سینده سیاستی‌نین دیشمه‌سی، اونلارا بعضی مدنی حاق‌لارین وئرلمه‌سی ضرورتینی ایره‌لی سوروردو. او، هئچ واخت «موختاریت» ترمینی‌نی دیلینه گتیرمه‌میش‌دی‌ر. بونون سببی، گؤرونور، اونون هله ده «۲۱ آذر تراوماسی»نی [ضربه‌سینی] یاشاماسی ایله باغلی ایدی.

اولکه‌نین گله‌جه‌یی ایله باغلی کؤکلو مسئله‌لرده فیکیر ایریلیغی‌نین اولماسی، ائله‌جه ده ان نفوذلو دین خادیم‌لریندن بیرى اولان شریعتمدارینی انقلاب‌دان سونراکی پروسئس‌لردن کناردا ساخلاماق جهدی لابد اولاراق بو

ایکی شخصی (خمینی و شریعتمدارینی) قارشی-قارشیا گتیره جکدی. بو توقوشما چوخ تئز باش وئردی.

هله فئورال آییندا خمینی موقتیی ایسلام حکومتی فیکربنه مخالف اولماغی دؤنوکلوک سایدیغینی بیلدیرنده شریعتمداری اونا اعتراض ائتدی. او بیلدیردی کی، صلح سئور تنقید، یا دا مخالفچیلیک اصلا جزالاندیریلمامالی دیر. ۱۵۷۲ خمینی نین مارت آییندا شریعتمدارینی ائوینده زیارت ائتمه سیندن سونرا دا فیکیر آیریلیقلاری قالماقدا ایدی. آپرئل آییندا آیتاله صادیق خالخالی خلق مسلمان پارتیاسی نین یارانماسینی روحانیتین بیرلیگینی پوزان حادثه کیمی دیرلندیرن بیر مقاله ایله چیخیش ائتدی. ۱۵۷۳ بو مقاله سینده خالخالی، آیتاله شریعتمدارینی بؤلوجولوکده اتهام ائتدی. بو مقاله اؤزللیکله آذربایجاندا شریعتمداری طرفدارلاری نین غضبینه سبب اولدو. یئنی آنایاسانین حاضیرلانماسی و قبولو مسئله سینده ده خمینی ایله شریعتمداری آراسیندا فیکیر آیریلیغی اورتایا چیخدی. خمینی یئنی آنایاسانین دین آداملاریندان عبارت خصوصی قورومدا (مجلس خبرگان) حاضیرلانماسی و فراندمددا قبولونو یئنی رژیمین سرعتله فورمالاشماسی اوچون ان اوغون یول سایدیغی اوچون، اوقوست آییندا بو قوروما سئچکی لر تعیین ائتدی. شریعتمداری آنایاسا کیمی مهم بیر سندین خصوصی قورومدا حاضیرلانماسی نین یانلیش فیکیر اولدوغونو بیلدیریب، اونون بیرباشا سئچکی لرله توپلاناجاق قوروجو (مؤسس لر) مجلسین ایشی اولدوغونو بیان ائتدی و طرفدارلارینی مجلس خبرگانا سئچکی لری بایکوت ائتمه یه چاغیردی. آنجاق خلق مسلمانین آذربایجان تشکیلاتی سئچکی لره قاتیلماغا قرار وئریب، نامزدی مقدم-مراغه یی نین مجلس خبرگانا سئچیلمه سینه نایل اولدو. ۱۵۷۴

1572- *Iran Times*, 9 February 1979. Alıntı: Dilip Hiro, *Iran Under the Ayatollahs*, s. 118.

۱۵۷۳ - اطلاعات، ۲ اردیبهشت ۱۳۵۸ (۲۲ آپرئل ۱۹۷۹).
 ۱۵۷۴ - یئتمیش نچه نفرلیک بو مجلسده حاکم ایسلام جمهوریتی پارتیسی نین عضو اولمایان بیر نچه نماینده دن بیر اولان مقدم مراغه ای ایرانین گله جک پارلامنتی نین فاکتیک اولراق ایکی قاتندان عبارت اولماسی تکلیفینی ایره لی سوردو. اونون فیکرینجه، اوست قاتین - مجلس ایلاتین (ایالتلر مجلسی) وارلیغی حاکمیتین مرکزی حکومتین

امام خمینی ایله آیت‌اله شریعتمداری‌نین آراسی مجلس خبرگانین تلم-تل-سیک حاضرلادیغی یئنی آنایاسا لایحه‌سی‌نین دئکابر آیی‌نین ۲-۳-ه تعیین ائدیلمیش رفراندم مسئله‌سینه مناسبتده تامامیله آچیلدی. بو آرادا شریعتمداری آنایاسا لایحه‌سی‌نین ایسلاما عمومیتله اوغون گلدیگینی، اونون تصدیق ائدیلمه‌سی‌نین مومکون لوگونو بیلدیردی. عینی زاماندا او، لایحه‌ده‌کی ۵۶ («الله طرفیندن خالقا وئرلن حاق‌لار») و ۱۱۰-جو (رهبرین صلاحیت و وظیفه‌لری) ماده‌لرین بیر-بیرینه ضد اولدوغونو و ولایت فقیه (رهبر) آنالایشی‌نین لایحه‌یه داخیل ائدیلمه‌سی‌نین یول وئرلمز اولدوغونو بیلدیردی. دؤولت تئئوویز یاسی شریعتمداری‌نین رأیی‌نین بیرینجی (تقدیر) حیصه‌سینی تکرار-تکرار وئردی، آنجاق ایکینجی حیصه‌ده‌کی (تنقید) فیکرلری گیزلتدی. بو، شریعتمداری طرفدارلاری‌نین غضبینه نه‌دن اولدو.

دئکابر آیی‌نین ۵-ده خمینی و شریعتمداری طرفدارلاری قوردا توقوشدولار. شریعتمداری‌نین محافظه‌چی‌لریندن بیر بو توقوشمادا هلاک اولدو. بو حادثه شریعتمداری طرفدارلارینی چیلده‌دن چیخارتمیش اولدو. دورومون دراماتیکیگینی‌نین فرقینده اولان خمینی، اوغلو ایله بیرلیکده شریعتمدارینی ائوینده زیارت ائدیپ، اونا باش‌ساغلیغی وئردی. امام خمینی‌نین بو حرکتی گورونمه‌میش حادثه ایدی. آنجاق بو، آذربایجانلی ساکتلشدیره بیلمه‌دی. شریعتمداری‌نین غضبنمیش طرفدارلاری تبریزده‌کی دؤولت رادیو-تئئوویزیا مرکزینی، اوستاندارین ایقامتگاهینی و باشقا دؤولت ایداره‌لرینی توتدولار. تبریزده‌کی حربی بازانین عسگر و ضابطلری نوماییش‌چی‌لره قوشولدولار. آذربایجانین بیر پارا باشقا شهرینده ده اعتراض نوماییش‌لری اولدو. رادیو-تئئوویزیا مرکزینی اله کئچیرمیش شخص‌لر «موسستقیل آذربایجان ایسلام جومهوریتی» آدیندان دانشماغا قدر ایره‌لی گئتدیلر. بو، آرتیق عصیان ایدی، نؤوبتی دفعه تبریز مرکزی حکومتده قارشی عصیان قالمیشدی.

الینده جملشمه‌سینه مانع اولما بیلریدی.

۱۹۷۹-جو ایلین دئکابری - ۱۹۸۰-جی ایلین یانوارینداکی تبریز عسینانی نین آیریتی لارینا گیرمهدن،^{۱۵۷۵} مؤوضوعموز اوچون اؤنملی اولان بیر نئچه مقاما دقت یتتیرک. بو دؤورده هر ایکی طرفدن اونلارلا اؤلن و یارالانانین اولماسینا، قارشسی دوران طرفلره اون مین لرله اینسانین جلب اولونماسینا، تبریزده کی عینسی دؤولت ایداره سی نین بیر نئچه دفعه الدن-اله کئچمه سینه، بیر سؤزله، تبریزین و آذربایجانین مرکز قارشسی یتتیرنجه کسکین مؤوقع توتماسینا باخمایارق، عسینان گنبدیشینده ایره لی سورولن طلب لرین یتتیرسیزلیگی دقتی چکیر. بئله کی، دئکابر آیی نین ۱۳-ده تبریزده یاریم میلیونلوق میتینقین ان «رادیکال» طلبی ایکی آذربایجان اوستانیندا ایداری و دینی تعینات لارین شریعتمداری نین تصدیقیندن سونرا مومکون اولماسی طلبی ایدی. موناقیشه لر ساحه سینده زنگین تجروبه سی اولان خمینی، طبعی، بو جور طلب لرین یتتیریلمه سی نین مومکونلوگو حاقیندا وعد وئرمه یی اویغون گؤرموش، حتی یئنی آنا یاسانین تصحیح ائدیلمه سی ساحه سینده شریعتمداری ایله مصلحتله شه جه یینی بیلدیرمیشدی. اؤزونه صادیق قوه لرین توپارلانماسی و قارشسی طرفده کی خلق مسلمانین رهبرلیگیندن حجت الاسلام خوسرووشاهی کیمی لری اؤز طرفینه چکمک اوچون واخت قازانمیش خمینی، آددیم-آددیم شریعتمدارینی دالانا دیره یه بیلدی. شریعتمداری نین داورانیسی دا گؤستردی کی، او «پیس تاکتیک دیر» (دیلیپ هیرو).^{۱۵۷۶} شخصی نفوذونون، ائله جه ده میلی حرکتین قودرتی نین زئئتده [اوجده] اولدوغو دؤورده بئله شریعتمداری، اونو و بو حرکتی آرتیق دوشمن سایان طرفه قارشسی یومشاق داورانیس سرگیله دی. شریعتمداری نین باشقا بیر آنلاشیلماز حرکتی، داها دوغروسو، حرکتسیزلیگی عسینان مرکزینه (تبریزه) گئتمه مه سی ایدی. تبریز اهالی سی یوزمین لرین

۱۵۷۵ - آیرینتیلی بیلگی اوچون باخین:

Şövkət Tağıyeva, Əkrəm Rəhimli (Bije), Səməd Bayramzadə, *Günəy Azərbaycan. Məlumat kitabı*, s.310-311;

ماشاله رزمی، آذربایجان و جنبش طرفداران شریعتمداری در سال ۱۳۵۸، ص. ۱۶-۱۹۵؛ Dilip Hiro, *Iran Under the Ayatollahs*, p.139-143; Brenda Shaffer, *Borders and Brethren. Iran and the Challenge of Azerbaijani Identity*, p.95-101; *Middle East Economic Digest*, vol.23, no-s 49, 50, 51/52, vol. 24, no 2. 1576- Dilip Hiro, *Iran Under the Ayatollahs*, p.141.

ایشتی‌راک ائتدیگی میتینق و یوروش‌لرده «جان سنه قوربان شریعتمدار، قوم سنه زیندانندی، شریعتمدار!» نیدالاری ایله اونو دوغما تبریزه چاغیریدی. شریعتمداری و خلق مسلمان رهبرلیگی‌نین باشقا بیر یانلیشلیغی ایسه فارس اولمایان‌لارین میلی حرکت‌لاری ایله تورک میلی حرکت‌سی آراسیندا امکداشلیق مسئله‌سینه یئترینجه اؤنم وئرهمه‌سی اولدو. تبریز عصیان‌سی و اخت‌سی کورد حرکت‌سی‌نین لیدئری شیخ عزالدین حسینی تبریزه تبریکله یاناشی سیلاحلی دست‌لر گؤندرمیش، اما شریعتمداری بونا گرکن قارشیلیق وئرهمیشدی. بو دفعه ده آذربایجان اؤزونون میلی مسئله‌لرینده دئیل، داها چوخ عموم-ایران پروبلئمی - ویلايت فقیهین صلاحیت‌لری (۱۱۰ ماده) - اوستونده اصرار ائتدی. عمومیتله، شریعتمداری‌نین میلی مسئله‌نین قویولوشوندا، ائله‌جه ده میلی حرکت‌ین گئدیشینده قطعیت‌سیز مؤوقع توتماسی، بیزیم فیکریمیزجه، اونون ایرانلی و موسلمان کیملیگینه افراط باغللیغی ایله ایضاح ائدیله بیلر.^{۱۵۷۷} «ایرانین داغیلاجاغی» قورخوسو اونو کورد حرکت‌سی ایله سیخ بیرلیگین یارانماسیندا اوزاق ساخلادی. بو پسیخولوژی دورومون یارانماسینا، گؤرونور، سووئت اتفاقی‌نین ۱۹۷۹-جو ایلین دئکابری‌ندا افغانیستانا گیرمه‌سی فاکتی و ئووبتی هدفین ایران اولماسی حاقیندا شایعه‌لرین صونعی شکیلده کؤروکلنمه‌سی ده تأثیر‌سیز قالمادی. تهران مطبوعات‌سی داواملی اولاراق تبریزده‌کی عصیانین خارجیجی‌لرین ایشی اولماسی حاقیندا اجتماعی پسیخوز یاراتماقدا ایدی.^{۱۵۷۸}

۱۵۷۷ - فرانسیز قرئتچی‌لری ایله صحبتینده آیت‌الله شریعتمداری اولارین موختاریت حاقیندا سوالینا جاواب اولاراق دئمیشدیر: «بیزیم عقیده‌میزه گؤره، ایندیکی وختدا ایران و اونون اراضی بوتؤولویو مسئله‌سی موختاریت مسئله‌سیندن داها مهم‌دور... ایران‌ی اولماق ایجاب ائدیر کی، بو مطلب‌لر ایندی قالدیریلما‌سین. قویون مملکتده ساکتلیک و دینچلیک یاران‌سین.» (آیندگان، ۰۱ خرداد ۸۵۳۱). گونتای گنج‌آلپین «یولاتایین خاطر‌لری» آدلی رومانیندا آیت‌الله شریعتمداری‌نین ایران/فارس دیرلرینه ایفراط باغللیغی حاقیندا چوخ ماراقلی و حقیقته اویغون فیکر‌لر واردیر. باخین:

Güntay Gəncəlp, *Yolatayın xatirələri*, Bakı: Qanun, 2013, s. 236-243.

۱۵۷۸ - آمئریکالی آراشدیرماچی س. ائندرس ویمپوش تبریزده‌کی عصیان‌سی خارجیجی‌لرین تحریک ائتمه‌سی فیکرینی تنقید ائده‌رک، مثلاً، گؤستیریدی کی، سووئتلرین گونئی آذربایجاندا‌کی میلی حرکت‌دان اوزاق دورماسینین بیرینجی سببی بو حرکت‌ین سووئت آذربایجانینا کئچه بیلمه‌سی تهلوکه‌سی ایدی.

S. Enders Wimbush, *Iran's Ethnic Factions Threaten to Split the State*,

آیت‌اله شریعتمداری نین قطعیتسیزلیگیندن و آردیجیل اولماماسیندان، ائله‌جه ده تورک میللی حرکاتی نین آیدین ایستراتژی و تاکتیک خطی نین اولماماسیندان استفاده ائدن امام خمینی، تبریزده‌کی عصیانی یاتیردا بیلدی، آز سونرا رقیبی شریعتمدارینی سیاست مؤیدانیندان ووروب چیخارتدی، حتی اونون آیت‌اله دینی روتبه‌سینی ده لغو ائتدیره‌رک، مؤمرونون سونونادک (۱۹۸۶) اونو ائو دوستاگی ائتدیردی. ۱۹۷۹-جو ایلین دئکابریندا «ایسلام آنا‌یاساسی» فراندما تصدیق اولوناندان سونرا، یئنی ایلین یانواریندا پرنزیدئنت سئچکی لری کئچیریلدی، مارت-مایدادا پارلامنت سئچیلدی، آوقوست-سئنتیابردا یئنی، دایمی حکومت ایشه باشلادی. ۱۹۸۰-جی ایلین سئنتیابریندا باشلامیش ایران-ایراق ساواشی ایران‌دا «میللی بیرلیگین» یئنی عاملینه، خالقین انقلابی هیجانینی توکه‌دن ائلمئته چئوریلدی. همین ۱۹۸۰-جی ایل ایران تاریخینده یئنی، تئوکراتیک [دینی] رژیمن فورمالاشماسی ایلی اولدو.

طالعینی تورکلرین تاینمیش دینی لیدئرینه (آیت‌اله شریعتمداری‌یه) باغلا‌دیغی، سیاسی پروسئس‌لرین حاضیرلیقسیز یاخالاندیغی میللی حرکات، بو مرحله‌ده ده اوغور قازانا بیلمه‌دی. انقلابین یاراتدیغی اومیدلر سویا دوشدو. تورکلوک سیاستاً مغلوب اولدو. انقلابین غلبه‌سیندن آرتیق بیر ایل سونرا تورک‌دی‌للی مطبوعاتدا یئنی رژیمن میللی مسئله‌ده اسکی رژیمن‌دن یالینز عمامه‌سی ایله فرقلندیگی حاقیندا فیکیرلر یئر آماغا باشلادی.... ایرانداکی تورکلرین میللی انرژینی نین خئیلی حیصه‌سی کولتور ساحه‌سینده‌کی فعالیت‌لره یؤنلندی. میللی قوه‌لر اومیدلرینی اون‌ایل‌لرله تورک کولتورو قارشی سیندا دوران پروبلئم‌لرین نهایت حل‌ ائدیله‌جه‌یینه، میللت قوروجولوغونون سورعتلنه‌جه‌یینه باغلا‌دی.

کولتورل دیرچه‌لیش جهدی

انقلابین غلبه‌سیندن آز سونرا تورک یازیچی و شاعیرلر تهران و تبریزده جمعیت‌لر قوردولار. تهرانداکی آذربایجان یازیچی‌لار و شاعیرلر جمعیتی نین تاسیس ییغینجاغی ۳۰-آ یاخین میللی ضیالی نین ایشتیراکی ایله ۱۹۷۹-جو ایلین آپرئیلینده اولدو.^{۱۵۷۹} یولداش درگی‌سی و اونون رئاکتورو حسین دوزگون بو جمعیتین قورولماسی نین اساس تشبوئچوسو اولدو. دوکتور سالام‌اله جاویدین صدرلیگی ایله کئچن تاسیس ییغینجاغیندا تانینمیش میللی ضیالی‌لار میللی مدنیتین مختلف پروبلملریندن بحث ائده‌رک یئنی ادبی-مدنی جمعیتین قارشی‌سیندا دوران وظیفه‌لری اؤزتله‌دیله. چیخیشچی‌لار پهلوی رژیم‌ی نین میللی مدنیت ساحه‌سینده یاراتدیغی پروبلملری لغتله‌یه‌رک، گوروله‌جک واجیب وظیفه‌لردن بحث ائتمیشله. بیرینجی مسئله‌ده فیکیر بیرلیگی نین اولماسینا باخمایاراق، موختاریت، دیل، جمعیتین سیاسی طرفسزلیگی مسئله‌لری اطرافیندا فیکیر آیریلیق‌لاری ائله ایلك توپلانتی‌دان اؤزونو گؤستریمیش‌دیر. تانینمیش مدنیت خادیمی محمدعلی فرزانه‌نین ادبی دیل مسئله‌سی باره‌ده سؤیله‌دیگی بو فیکیر مباحثه‌لره سبب اولموشدو: «بیزیم ایندیکی دیلیمیز وار، باکی دیلی [قوزئیده استفاده اولونان ادبی دیل نظرده توتولور - ن.ن.] بیزیم اوچون نامناسیب‌دیر. دیلین ادبی قانون‌لارینا صادیق قالاراق، داها دا ساده یازماق لازیم‌دیر.»^{۱۵۸۰} یولداش درگی‌سی نین حاضیرلادیغی تکلیفلر اوزون مذاکره‌لردن سونرا ۷ نفردن عبارت اساسنامه هئیتی نین ایشله‌مه‌سی اوچون اونا وئریلدی. بو تکلیفلر سیراسیندا جمعیتین فعالیتی ایله باغلی ایلك ماده‌دن سونرا دئییلردی: پهلوی رژیم‌ی نین آپاردیغی سیخیتی‌لار نتیجه‌سینده پوزغونلاشمیش ادب باغچا-باغیمیزین نجیبلیگی نین قورونماسی، هرطرفلی، دولغون و یورولمادان ایشلنمه‌سی، مختلف اورقان‌لار واسطه‌سیله لازیم و ضروری اولان ادبی ایش‌لر ساحه‌سینده فعالیت گؤستریمه‌سی،

۱۵۷۹ - کیهان، ۱ اردیبهشت ۱۳۵۸؛ آیندگان، ۱۷ تیر ۱۳۵۸.

۱۵۸۰ - یولداش، ۱۳۵۸، ن ۸، ص. ۳۰؛

ادبی-بدیعی ترجمه‌لر یولو ایله ادبیات خزینه‌سی آچما مسئله‌سی (۲-جی ماده)؛ جمعیتین اؤن پلانا چکدیگی زحمتکش و ایشچی طبقه‌سی نین ایدئاسینی خلق آراسیندا یایماق و بو ایدئادان دفاع [مدافعه] ائتمک، بوتون باشقا ایران زحمت‌چکن خلق‌لری ایله بیرلیک تبلیغی و هر جوره منفور میللتچیلیک و دینچیلیک داعواسی سالان ایدئالاردان اوزاق گزمک مسئله‌سی (۳-جو ماده)؛ گلن یئنی درس ایلینه آنا دیلیندن درس قرائت کیتابلاری حاضیرلاماق، همین پلاندا مختلف علمی-کوتله‌وی ساده کیتابچالار خلقین ایله چاتدیرماق مسئله‌سی (۴-جو ماده)؛ گنج نسلی کئچمیش افتخارلی معارف و ادبیات خزینه‌میزین مختلف نماینده‌لری و قوه‌لری ایله تانیش ائدیپ، اونلاردا بو اساس پلانا محبت، سئوگی و منطیقی باغلیلیق یاراتماق مسئله‌سی (۵-جی ماده)؛ تهران گونده‌لیک‌لرینده [گونده‌لیک قرئت‌لرینده] فارس دیلینده چیخیش ائدیپ، جمعیتیمیزین اساس مرامنامه‌لرینی یاییب، تبلیغ ائدیپ و مرامنامه‌یه صادیق اولاراق هئچ بیر افراطکار عنصرلارا قاپیلما، اوندان صادیقانه دفاع ائتمک مسئله‌سی (۶-جی ماده).^{۱۵۸۱}

آشاغی-یوخاری عینی دؤورده تبریزده ده بیر نئچه مدنیت اوجاغی یارانندی. مارت آییندا ایشه باشلامیش آذربایجان مدنیت جمعیتینه (یا موسقیل آذربایجان مدنیت اوجاغی) گؤرکملی شاعیر حبیب ساهیر باشچیلیق ائدیردی. بو جمعیت پارتیالارین فؤوقونده دوردوغونو اعلان ائتمه‌سینه باخمایاراق، بیر واختلار اؤزونو آذربایجان آزادی‌خواه‌لار فیرقه‌سی آدلاندیرمیشدی. تبریز اونیوئرسیئتتی نین بیناسیندا یحیی شئیدانین باشچیلیغی ایله آذربایجان معارف ییغینجاغی ادلی ادبی تشکیلات ایشه باشلادی.^{۱۵۸۲} تهرانداکی میلی-مدنی تشکیلاتلاردان بییری ده آذربایجان مسئله‌لرینی آراشدیران قروپ (گروه بررسی مسائل آذربایجان) ایدی. دها سونرا آذربایجان گنج یازچیلار و شاعیرلر جمعیتی نین قورولماسی حاقیندا مطبوعاتدا بیلدیری یاییلدی. جمعیت آدینا یاییلمیش بیلدیری ده گؤستریلیدی کی، «جمعیتین فعالیتیه باشلاماقدان منظورو آذربایجان ادبیاتینی دوز یولدا اینکیشاف و ئرتمک و معاصر آذربایجان ادبیاتینی مترقی و اینسان‌پرور گنج

۱۵۸۱ - یولداش، ۱۹۷۹، ن ۸، ص. ۳۰.

۱۵۸۲ - آیدگان، ۲۰ اردیبهشت ۱۳۵۸.

یازبیچی و شاعیرلر ایله ایره‌لییه سووق وئرمدک‌دیر.» جمعیتین باشقا بیر وظیفه‌سی ده «معاصر آذربایجان ادبیاتینی انحرافی [انکسترتیسیست] یول‌لارا دوشمکدن اوزاق ساخلاماق‌دیر.»^{۱۵۸۳}

بو جمعیت‌لرده میللت قوروجولوغونون مختلف مسئله‌لری فعال صورتده مذاکره ائدیلمدی. میللتلشمه سورجی‌نین آنا مسئله‌لریندن بیری - آنا دیلی ایله باغلی مسئله‌لر ان چوخ مذاکره ائدیلمک‌لرین ایدی. ضیالی‌لارین اکثریتی آنا دیلی‌نین ایستاتوسونون دیشه‌جه‌یینه، تورکجه‌نین ایرانین رسمی دیل‌لریندن بیرینه چئوریله‌جه‌یینه اومیدلی ایدیلر. آنا دیلی ایله باغلی مذاکره ائدیلمک مسئله‌لرین بیری ده ادبی دیله («باکی دیلینده»)، یوخسا یئرلی لهجه‌لرده یازماق مسئله‌سی ایدی. یاخین گله‌جکده تحصیل سیستئمینده تورکجه‌دن ایستیفاده‌یه ایمکان وئرله‌جه‌یینه اومیدلی اولدوغوندا ضیالی‌لار درسلیکلر پروبلمی‌نین حل‌ی مسئله‌لرینی ده مذاکره ائتمکده ایدیلر. عرب-فارس البفاسی‌نین تورکجه‌یه اویغون گلمه‌دیگی اوچون اونون اصلاحی‌دا تکلیف‌لر آراسیندا ایدی. تبریزده میللی آکادئمیانین یارانماسی، تبریز اونیورسیتیتینده میللی تاریخ و مدنیتله باغلی آراشدیرمالارین آپاریلماسی ضرورتی مذاکره‌لرده سسلنمکده ایدی. تهراندا و آذربایجان شهرلرینده آنا دیلینی اؤیره‌دن دیل کورس‌لاری آچیلردی.

کولتور جمعیت‌لری‌نین ایلمک ایش‌لریندن بیری مطبوع اورقانی‌نین چاپی‌نین تشکیلی اولدو. آیری-آیری ضیالی‌لار دا قزئت و درگی چاپینا باشلادیلار. ۱۹۷۹-۱۹۸۰-جی ایل‌لر ایران تاریخینده اولمایان بیر حادثه - تورکجه مطبوعاتین وولکان‌واری پوسکورمه‌سی باش وئردی. تبریزده، آذربایجانین باشقا شهرلرینده، تهراندا تورکجه و تورکجه-فارسجا ۳۰-دان چوخ قزئت و درگی چاپا باشلادی. اولدوز، چنلی‌بئل، دده قورقود، وارلیق، آذربایجان، گونش، اودلار یوردو، ستارخان بایراغی، آراز، بیرلیک، خلق سوؤزو، آنا نشر، موللا نصرالدین، وطن اوغوندان (ساراب)، آزادلیق، فروغ آزادی (آزادلیق ایشیغی)، کور اوغلو، آذربایجان سسی، گنجلیک، یولداش، انقلاب یولوندا، یئنی یول و ب. آددا قزئت و درگی‌لر ایشیق اوزو گؤردو. بو

مطبوع اورقانلاردا میللی حیاتین مختلف مسئلهلری مذاکره یه چیخاریلیر، ائله جه ده معاصر شاعیر و یازیچی لارین اثرلری چاپ ائدیلدی. عینی زاماندا قوزئی آذربایجان ادیبلری نین اثرلری ده هوسله چاپ ائدیلمکده ایدی. دؤورون قزئت و درگی لری نین ان چوخ یئر وئر دیگی مؤوضوعلاردا بیری ده تاریخ حاقیندا مقاله لر ایدی. اؤزلیکله یاخین کئچمیشده پهلوی رژیمی نین آذربایجانا و تورکلویه ووردوغو ضربه لر حاقیندا اونلارلا مقاله چاپ ائدیلدی.

تورک دیللی مطبوع اورقانلار آراسیندا داواملیلیغینا و علمی دیرینه گؤره وارلیق درگی سی هامی سیندان فرقله نیر. اصلینده میللی حرکاتین ایسلام انقلابی ایله باشلانان مرحله سی نین اساس حرکت وئریجی قوه لریندن بیری، بلکه ده بیرینجی سی وارلیق درگی سی و اونون اطرافیندا توپلانمیش میللی ضیالی لار اولدولار. وارلیق ۱۹۷۹-جو ایلی ن آپریل آییندا یولا چیخدی، نشری ایندییه دک داوام ائتمکده دیر. بو ایل لر عرضینده وارلیق باشلی-باشینا زنگین بیر مکتب یاراتمیش دیر. دوکتور حمید نبطقی، دوکتور جاواد هئیت، دوکتور محمدعلی فرزانه، دوکتور محمدتقی زهتابی، پروف. قولامحسین بیگدلی، پروف. حمید محمدزاده، میر هدایت حصاری، دوکتور صمد سرداری نیا، علی کمالی کیمی اوستاد و آغساققاللارین یانیندا یئنی آیدین نسیل یئتیشدی.

وارلیق ایراندا یوخ ساییلان تورکلوگون وارلیغینی قوروماغی هدفله دیگی اوچون ان حساس مسئله لرین اوستونه گئتمه یه بورجلو اولدو. ایسلام انقلابیندان سونرا وارلیق درگی سی میللی ضیالی لارین تربیوناسی اولموش، میللی فیکیرده تاریخی کئچمیش کونسئپتی نین فورمالاشماسیندا مهم رول اوینامیش دیر (بو باره ده آیریتتی لاری ایله نؤوبتی بؤلومده).

وارلیق موجود اولدوغو دؤورده هم ده مدنی مرکز فونکسیاسینی [عملکردینی] داشیمیش دیر. بو باخیمدان عرب قرافیکی نین و فارس الیفباسی نین تورکجه یه او یغونلاشدیریلماسی مسئله لر حاقیندا وارلیغین تشبؤو ایله تشکیل ائدیلم سئمینارلار و بو سئمینارلاردا قبول ائدیلم یازی

قایدالاری دقتی چکیر.^{۱۵۸۴} یازی قایدالاری نین (اورفوقرافیا) بلرلمه‌سی مهم مدنی حادثه اولماقدان باشقا، هم ده ایران‌دا تورکجه یازی‌لارین فارس قلیبیدن قورتاریلماسی کیمی قیمتدیریلمه‌لی دیر.

انقلاب‌دان سونراکی بیر ایل میلی مدنی‌لرین دیرچلمه‌سینده «بال آیی» اولدو. بو زامان دیلمینده تورکجه اون‌لارلا کیتابین نشر اولونماسی‌دا ایران تاریخی نین فوق‌العاده حادثه‌لریندن اولدو. شاه دؤورونده ایشیق اوزو گۆرمه‌میش یوخاری‌دا آدی چکیلیمیش تبریزی علی نین «ادییات و میلیت»، علیرضا نابدل-اوختایین «آذربایجان و میلی مسئله» ادلی اثرلری محض بو زامان ایلك دفعه نشر ائدیلدی. هم شاه دؤورونده یازیلیمیش، هم ده یئنی ادبی اثرلر نشر ائدیلدی. دوکتور جاواد هئیتته گۆره، ۱۹۷۹-۱۹۸۳-جو ایل‌لرده تورکجه ایران‌دا آشاغی-یوخاری ۱۵۰ کیتاب نشر ائدیلدی.^{۱۵۸۵}

کولتورل دیرچه‌لشین بو «بال آیی» اوزون سورمه‌دی. کولتور ساحه‌سینده قارشیا قوبولموش وظیفه‌لر یئرینه یئتیریلمه‌دن یئنی سیاسی وضعیت یارانندی. ایران ایسلام رئسپوبلیکاسی نین آنا یاساسی نین ۱۹۷۹-جو ایلین ۲-۳ دئکابر تاریخینده رفرا ندما تصدیقیندن سونرا تحصیلین میلی دیلده اولاجاغی حاقیندا اومیدلر پوچ اولدو. یالنیز ادبیات درس‌لرینده فارس دیلی ایله یاناشی یئرلی دیل‌لرین ایستیفاده‌سینه یول وئریلدی (۱۵-جی ماده). حالبوکی آنا یاسانین ایلك واریانتیندا ابتدایی مکتب‌لرده تدریسین آنا دیلینده اولماسی نظرده توتولموشدو. یئنی رژییم تدریجاً، بیر-بیری نین آردینجا میلی حرکات‌لاری یاتیراندان، بو سیرادان تبریزده ۱۹۸۰-جی ایلین باش‌لاریندا «قایدا-قانون یاراتدیقدان» سونرا، آمئریکا ایله مناسبت‌لرین گرگینلشمه‌سیندن و ایراقلا ساواشدان بهانه کیمی استفاده ائده‌رک کولتور

۱۵۸۴ - باخین: ابراهیم رفر، اورتوقرافی چالیشمالاریمیز و بوگونکو طلب‌لر و تکلیف‌لر، وارلیق، یاز ۲۸۳۱، سای ۱-۲۳۱، ص. ۶۸-۱۹؛ علیرضا صرافی، اورتوقرافی سمیناری نین قرارلاری بئش ایلیک سیناقدان سونرا، وارلیق، قیش ۵۸۳۱، سای ۳۴۱، ص. ۳۵-۵۵.

1585- Javad Heyat, Regression of Azeri Language and Literature under the Oppressive Period of Pahlavi and Renaissance after the Islamic Revolution, *First International Conference of Turkic Studies*, Bloomington, Indiana, May 19-22, 1983, p. 17.

ساحه‌سینه ده ال چکمک، بورادا دا «نظام-انتظام یاراتماغا» قرار وئردی. ۱۹۸۰- جی ایلین سون لاریندان اعتباراً ایراندا «مدنی انقلاب» کامپانیالاری حیاتا کئچیریلدی، ایسلامی ایرشاد ناظرلیگی بو ساحه‌یه نظارتی گوجلندیردی. مدنیت اوجاق لاری نین فعالیتینه محدودیت قویولدو، قزئت و درگی لرین بیر حیصّه‌سی سیاسی ایشلره قاریشدیغی دلیلی ایله قاپادیلدی. بعضی مطبوعات اورقان لاری ایسه مادی چتینلیکلر اوزوندن چاپینی دایاندیرماق مجبوریتینده قالدی. اوزونو «اون سککیز میلیون تورک خلقیمیزه عاید بیر مجله» آدلانديران دده قورقود درگی سی ۴ و ۵-جی بیرگه سایندا هارای چکیردی: «ایندی آذربایجان اولکه‌سینده آذری تورکجه‌سینده چیخان یالنیز دده قورقود مجله‌سی دیر. بیزده ایندی مالی [مالیه] ایمکاناتیمیز قورتولوب. گئدیریک کی، او بیر لره تای اولاق... سیز قان قارداش لاریمیزی کمکه چاغیریب و سیزه او امید بسله بیریک. گلین ال-اله وئرک، قویماق آیدا مین بئش یوز تومنه خاطر، آنا دیلیمیزده کی مجله یاتسین و گله جک نسپیل لر دالی باخاندا مطبوعات تاریخینده کویر [صحرا] گؤرسون لر.» دده قورقود درگی سی نین هارای چکدیگی ۱۹۸۱-جی ایله درگی لردن یالنیز وارلیق و اختلی-واختیندا چیخیر، گونش و اولکرین یالنیز بیر نچه سای ایشیق اوزو گؤرمکده ایدی. ۱۹۸۲-جی ایله یئنی یولون بیر نچه سای چیخانندان سونرا او دا او بیر لری نینه «تای اولدو»

زامانلا ایسلام جوهوریتی حکومتی تورکجه مطبوعات سیاستینه دیشیکلیک گتیرمیش، بعضاً سیاستینی کئچجی اولاراق یومشالتمیش دیر. حتی اولکه نین مرکزی قزئت لری نین تورکجه علاوه لری نین چیخماسی حاقیندا قرار وئرمه یی مومکون سایمیش دیر. بئله کی بیر مدت اطلاعات قزئت نین سهند آدی ایله، کئیهان هوایی قزئت نین ایسه یول آدی ایله اؤزل علاوه لری چیخمیش دیر. ۱۹۹۱-جی ایلدن ایسه یول درگی سی و ایسلامی بیرلیک قزئت چاپ اندیلمه یه باشلاندى. سونونجو هم ده کیریل قرافیکی ایله چاپ اندی لیر، قوزئی آذربایجان اهالی سی آراسیندا تبلیغات کاراکترلی مقاله لرین یایلماسینی اؤن گؤروردو.

یئرلی رادیو-تئلئویزیالاردا تورکجه وئریش لرین وختی تدریجاً

اوزادیلدی. بورادا ایشله‌دیلن دیل ادبی تورکجه‌دن چوخ اوزاق قالمیش، صونعی شکیلده فارس سؤز و ایفاده‌لریله دولدورولموش، آنلاشیلماسی چتین اولان «پيجین» (پیدگین) ایدی. رسمی دؤولت مطبوعاتیندا ایشله‌دیلن دیل زورلا فارسجا یا پرچیم اندیلیر، خالقین دیلی نین (تورکجه‌نین) فرقلی دیل اولدوغو مومکون قدر گیزلدیلمه‌یه چالیشیلیردی. اؤرنک اولاراق صدا و سیما (دؤولت رادیو-تئلویزیاسی) شیرکتی نین دوغو آذربایجان اوستانی اوزره باش مودیری قولام‌علی فتح‌آبادی نین تابعلیگینده کی خبرلر مرکزینه یازدیغی ۱۶ فئورال ۱۹۹۴-جو ایل تاریخلی مکتوبا باخماق اولار. باش مودیر حساب اندیر کی، خبر پروقرامی نین آپاریجی لاری «یئرلی دیلدن فرقله‌نن» دیلده پروقرام آپاریلار. بو عملین قارشسی نین قطعیتله آینماسینی طلب ائدن بو باش مودیر مکتوبوندا اؤرنکلر وئیریر. مثلاً، یازیر کی، «ایرانین اومید تیمی» یئرینه «تیم امید ایران» دئیلمه‌لی ایدی؛ «مبارز روحانیت جامعه‌سی» یئرینه «جامعه روحانیت مبارز»؛ «گسترش و نوسازی صنایع ایران سازمانی» یئرینه «سازمان گسترش و نوسازی صنایع ایران»؛ «نگهداری و تعمیرات واحدی» یئرینه «واحد تعمیرات و نگهداری»؛ «اوستانین بازرگانلی اداره کوللی» یئرینه «اداره کل بازرگانلی استان»؛ «باشچیلیغی» یئرینه «رهبریتی، رهبرلیغی»؛ «باشلانماغ» یئرینه «افتتاح»؛ «دش دؤین لر» یئرینه «سنگ کوبی لر»؛ «دش کسن لر» یئرینه «سنگ بری لر» و س. ایشله‌دیلمه‌لی دیر. تعلیمات مکتوبونون سونوندا باش مودیر گره‌کن لری عمومیلشدیره رک بیلدیریر کی، خصوصی ایسیم لر ترجمه ائدیلمه‌مه‌لی دیر؛ ایداره‌لرین آدی ترجمه ائدیله بیلمز؛ خالقین عادت ائتدیگی سؤزلر و عبارلر ترجمه ائدیلمه‌مه‌لی دیر (مثلاً، «وکلائی قانونی» کیمی)؛ یئنی سؤزلر اصلاً اختراع ائدیلمه‌مه‌لی دیر (مثلاً، «دش دؤین لر» کیمی)؛ ترجمه‌چی لر متنی دانیشدیقلاری دیله چؤیرمه‌لی دیرلر [یعنی ادبی دیل نورمالارینا عمل ائتمک گرکمز].^{۱۵۸}

دفعه‌لرله میلی ضیالی لار رادیو-تئلویزیادا ایشله‌دیلن بو صونعی دیل مسئله‌سینی ایرانین دؤولت رادیو-تئلویزی یا شیرکتی نین دقتینه چاتدیرمیش، بو پروقراملارین هئچ بیر فایداسی نین اولمادیغینی گؤستریمیشلر. حتی بو

۱۵۸۶ - شرقی آذربایجان صدا و سیماسی نین باش مودیری غلامعلی فتح‌آبادی نین ۷۲.
۱۱. ۲۷۳۱ تاریخلی ایضالی تعلیمات مکتوبونون صورتی.

مسئله اولکه نین رسمی شخص لری نین ده دقتینی چکمیش، اما دؤولت شیرکتی دیل سیاستینی دیشدیرمه میش دیر. تبریزین موقتی امام جمعه سی آیت اله مئشکینی تبریزین فروغ آزادی قزتی نین موخبیرینه «صدا و سیما» شیرکتیندن شیکایتلنیمیش: «بو تشکیلات ائله محلی پروگرام لار ایجرا ائدیر کی، باشندان-باشا فارسی دیر و بیر نفر ساوادسیز تورک اوندان بیر شئی بیلمز، نه اوچون بئله برنامه لر گرک ایجرا اولسون کی، خلق اوندان بیر شئی درک ائده بیلمه سین لر؟»^{۱۵۸۷}

تورک کولتورو اوغروندا مبارزه یئنی ایسلامی رژیمن معین ائتدیگی سرت نورمالاردا و چرچیوه ده داوام ائتدی. اساس مسئله یئنه ده میلی دیلین استفاده آرئالی نین گئیشلندیریلمه سی ایدی. هر پرئزیدنت سئچکی سینده نامیزد گؤستریلن شخص لرین اکثریتی تبریزه و آذربایجانین باشقا شهرلرینه سفرلری زامانی محدود حقوق لار وئرن آنایاسانین ۱۵ و ۱۹-جو ماده لری نین او یغولانماسی وعدینی وئرمیش، اولکه باشچی سی سئچیلندن سونرا بو وعدینی اونوتموش دور. بؤیوک وعدلرله سئچکی یه قاتلمیش حجت الاسلام محمد خاتمی ده عینی یوللا گئده رک یئرلی آذربایجانلی لارین سسینی آماغا چالیشمیش، اما پرئزیدنتلیگی دؤورونده (۲۰۰۵-۱۹۹۷) آدی چکیلن ماده لرده کی محدود حاق لارین گئچکلشدیریلمه سی اوچون بیر شئی ائتمه میشدی. ۱۹۹۸-جی ایلده ۶۴ نفر گؤرکملی آیدینین (دوکتور جاواد هیئت، دوکتور محمد تقی زهتابی، پروف. حمید محمدزاده، حسن راشیدی، محمد علی فرزانه و ب.) ایضاسی ایله خاتمی یه مراجعت گؤندریلدی. بو مکتوب-مراجعتده ایران اهالی سی نین یارییا قدری نین تورک لردن عبارت اولماسی و اونلارین ایران دؤولتی نین قورولماسیندا عوض اولونماز خیدمت لری خاتیرلادیلیر، اونلارین آنایاسا حاق لاری نین قورونماسی ضرورتی بیلدیریلردی. مکتوب-مراجعت تورک لری ن دؤرد طلبی نین دیله گتیریلمه سی ایله بیتیر: تورک لری ن ساکین اولدوغو بوتون یاشاییش منطقه لرینده کی مکتبلرده اونلارین آنا دیلی تدریس ائدیلسین (۱)؛ رادیو-تئلویزیادا علمی و اختصاصلی ایش لرده فارس دیلی ایله یاناشی تورکجه دن ده ایستیفاده یه ایجازه وئریلسین (۲)؛ اولکه اونوئرسیتت لرینده

آذربایجان تورکجه‌سینده دیل و ادبیاتین تدریسی تشکیل ائدیلسین (۳)؛
اوشاق‌لارین و یئنی‌یتمه‌لرین ذهنی اینکیشافی اوچون تورکجه اوشاق
ادبیاتی‌نین نشری تشکیل ائدیلسین (۴).^{۱۵۸۸}

بو جور مکتوب-مراجعت‌لر سونرالار دا یازیلیب، اهالی‌نین مختلف
طبقه‌لری‌نین نماینده‌لری‌نین چوخ‌سایلی ایضاسی ایله یئنی سئچیلیمیش
پرزیدنت‌لره، یا ولایت‌فقیهه گؤندریلدی. اما تورک دیلی‌نین ایستاتوسو
موجود آنیاسادا اولدوغو محدود سوویه‌یه بئله چاتمامیش قالدی.

بئله‌لیکله، تورک‌لرین دیل و کولتور ساحه‌سینده‌کی گؤزلتلی‌لری
ده اؤزونو دوغرولتمادی. یئنی‌ای‌ایر حاکمیتی اؤزونو مؤحکمه‌دن کیمی
تورک کولتورونون سربست اینکیشافی دؤورونه سون قویدو، اونو اولکی
پهلوی حاکمیتی دؤورونده‌کی مظلومیت چرچیوه‌سینه سالدی. میللتلشمه
سورجی‌نین مدنیت ساحه‌سینه، ایلک سیرادا میلی دیله عاید پروبلئم‌لری
حل ائدیلمه‌میش قالدی. بونونلا بئله‌ای‌ایر دؤورونده میللتلشمه‌نین ایکی
ان مهم عاملی - کئچمیش حاقیندا ایناندیریجی، اوبیئکتیو میلی تاریخ
کونستیتی‌نین یارانماسی و تورک اتنوسونون گله‌جه‌یی ایله باغلی میلی
کونستپت‌لرین اورتایا چیخماسی میلی حیاتدا یئنی اؤنملی فنئومئن اولدو.

تاریخی - ایدئولوژی فیکرده ایره‌لیله‌یش

پهلوی رژیمنی‌نین دئوریلمه‌سی اسکی حاکم ایدئولوگیانین اوتوماتیک
اولراق اعتبارینی ایتیرمه‌سی، تاریخه چئوریلمه‌سی دئمک دئییلدی. شاه
دؤورونون اساس ایدئولوژی دیرلری - قدیم ایران تاریخینه وورغونلوق،
مونارخیا اینستیتوتونا باغلیلیق، شیعه پارتیکولیاریزمین [خاص‌گرایی]
آلوده‌چیلیک یئنی، تئوکراتیک [دینی] رژیمن دؤورونده فورماجا دیشدی،

۱۵۸۸- مکتوب-مراجعتین متنی اوچون باخین:

Şövkət Tağıyeva, Əkrəm Rəhimli (Bije), Səməd Bayramzadə, *Güney Azərbaycan. Məlumat kitabı*, s. 315.

آنجاق ماهیت باخیمیندان عینی قالدی. بونونلا بئله حاکم ایدئولوگیادا یئنی چالارلار اورتایا چیخدی. بو یئنیلیک لردن بیر رسمی ایدئولوگیادا اسکی «واحد ایران میللتی» نین یئرینی «واحد ایسلام اوْمتی» کونسئپتی نین توتماسی ایدی. فورماجا، ریتوریکادا فرقلی اولسا دا، هر ایکی کونسئپتین ماهیتینده فارس عیرقچیلیگی - فارس میللتینه مخصوص دیرلرین اوستون سایلماسی، یالنیز بو دیرلرین قبول اندیله بیلمه سی - دورور. ایکینجی مهم دیشیکلیک ایسه «واحد میللت»، یا «واحد اوْمت» چرچوه سینده اؤلکه ده فارس لاردان فرقلی مختلف «قوم لارین» و «قبیله لری» وارلیغی نین آنا یاسادا دولای سیله تاینماسی دیر. یوخاریدا دا ایشاره ائدیگیمیز ۱۹-جو ماده حتی بیر آز دا ایره لی گتمیش، ایران اهالی سی نین «مردم ایران» قوم و طایفا منسوبیتندن آسیلی اولمادان حقوق برابرلیگینی اعلان اتمیش، «دری نین رنگی نین، عیرق، دیل و س. فرق لره هئچ بیر اوستونلوگون وئرلمه دیگینی» طنطنه لی شکیلده بیان اتمیش دیر.

ایران انقلابیندان سونرا غربده بئله بیر فیکیر یاییلدی کی، په لوی دؤورونون تاریخی کئچمیش حاقیندا کونسئپتی آرتیق دیشمیش دیر. ایسلاما قدرکی تاریخه وورغونلوق انقلابی حکومتین فعالیتی ایله آرتیق رسمی ایدئولوگیادا یئر آلمیر. ایسلاما قدرکی بوتون توپلوم لار ایسلامچی باخیشا او یغون اولراق، جاهیلیه دؤورو سایلیر و محمد پیغمبرین دوغولماسی ایله یئنی دؤور باشلانیر.^{۱۵۸۹} انقلابدان سونرا ایشیق اوزو گؤرموش تاریخ حاقیندا کیتاب لارین تحلیلی گؤستریر کی، بو ادعا دوغرو دئییل دیر. اسکی تئزیر لری یئنه ده تاریخ کیتاب لاریندا یئر آلماقدادیر. شاه دؤورونده اولدوغو کیمی، ایران تاریخچیلیگی ایندی «ایران» آدلانان جوغرافیادا ینگانه قوروجو ائلمئنتین فارس لار اولدوغونو، عرب فتوحاتی نین و تورک لری «قدیم تاریخه مالیک، مؤحتشم فارس مدنیتی نین اینکیشافینی

۱۵۸۹ - مثلا، باخین:

William Beeman, Images of the Great Satan: Representations of the United States in the Iranian Revolution, in Nikki Keddie (ed.), *Religion and Politics in Iran: Shi'ism from Quietism to Revolution*, New Haven, CT and London: Yale University Press, 1983, p. 211; Shireen Hunter, *Iran after Khomeini*, New York: Praeger, 1992, p. 94.

دایان‌دی‌دیقلارینی»، دولایی‌سی ایله ایندیکی پروبلئم‌لرین کؤکونو «یادلارین ایستیل‌سیندا» آراماق گرک‌دیگی ای‌دی‌اسینی مدافعه‌اندیر، فارس ائلمنتی‌نین «اوستون کئیفیت‌لری»‌نی وصف‌اندیر. «ازلی ایران دؤولتی»، «ازلی ایران میللتی» و «آریا هیپوتئزی» اوزرینده کؤکلنمیش پهلوی دؤورو تاریخچیلیگی ایسلام جومهوریتی دؤورونده ده محترم سایلماق‌دایر. رسمی تاریخچیلیک اؤلکه‌اهالی‌سی‌نین قالان اکثریتینی (فارس اولمایان‌لاری) یئنه ده یوخ‌سایماق‌دا، اونلاری ازمک سیاستینه حاق‌قازان‌دی‌رماق‌دایر. مکتبلرده استفاده‌اندیلن تاریخ‌کیتاب‌لارینی آراشدیرمیش هاگگای رام عینی نتیجه‌یه گل‌میش‌دیر. او یازیر کی، ایران ایسلام جومهوریتی، پهلوی سولاله‌سی‌نین «ازلی ایران میللتی» اساس‌لارینا صادیق‌قالمیش، ایران (فارس) میللتچیلیگی آیت‌اله‌لارین حاکمیتی دؤورونده داها دا چیچکلنمیش‌دیر.^{۱۵۹۰}

ایران اصیللی‌ آمئریکالی آراشدیرماچی هوشنگ امیراحمدی ده دقتی ایسلام جومهوریتی‌نین ای‌دئولوژی‌ حیاتینداکی دینامیک‌لره چکمیش‌دیر. او، ایسلام انقلابیندان سونراکی ای‌ل‌لری شرطی اولاراق ای‌دئولوژی‌ باخیم‌دان «ایسلام-ایسلام» مرحله‌سی حساب‌اندیر. بو مرحله‌ده سیاسی ایسلام، ایسلام بیرلیگی فیکیرلری حاکم اولموش، «دینی لیدئرلر «ایران» کلمه‌سینی هاراداسا هئچ آغیز‌لارینا بئله‌آلمامیش‌لار.»^{۱۵۹۱} هوشنگ امیراحمدی‌یه گؤره، ایرانلی‌لار ایسلامی صرف ایسلام دینی اولدوغو اوچون تکرار‌دیریلتمه‌میش‌لر: «ایرانلی‌لار ایسلام دینی‌نین و خمینی‌نین خاریزماسی‌نین اؤلکه‌نی بیرلشدیره بیله‌جک و میللی [ایران/فارس] ای‌دئال‌لاری گئرچکلشدیره بیله‌جک تک گوج‌عنصرو اولدوغونو دوشونموش‌لر.»^{۱۵۹۲} سونراکی مرحله، مؤلفه‌گؤره، رفسنجان‌ی‌نین ۱۹۸۹-جو ایلده پرنزیدننت سئچیلمه‌سیندن سونرا باشلانیر. بو مرحله‌نی او، شرطی اولاراق «ایران-ایسلام» مرحله‌سی

1590- Haggay Ram, The Immemorial Iranian Nation? School Textbooks and Historical memory in Post-Revolutionary Iran, *Nations and Nationalism*, vol 6, part 1, January 2000, pp.68, 82.

1591- *Muslim Politics Report*, November-December 1995, p.... Hooshang Amirahmadi, İran'da Siyasal İslam'dan Laik Milliyetçiliğe, *Avrasya Etüdleri*, cilt 2, sayı 4, Kış 1995/96, s. 28.

آدلاندیریر. امیراحمدی، پان-ایسلامچی لارین جهان اسلام قزئتینین ۱۹۹۵-جی ایلده قاپادیلماسی و ایسلام جومهوریتی خبر آگنتلیگینه عاید ایران آدلی قزئتین تأسیسنی سیمپتوماتیک [علامتدار] حادثه آدلاندیریر. بو مرحله، لاییک ایران/فارس میللتچیلیگی نین سرعتله گلیشمه سی ایله سجیه لنمیش دیر. بو مرحله ده «ایران قیناقلی و یا ایرانلیلاشدیریلیمیش ایسلام اولاراق» شیعه لیگین ده رولو او یغون اولاراق آرتیمیش دیر. امیراحمدی نین احتمال لارینا گؤره، «ایسلام جومهوریتی داها آرتیق لئگیتیمیلیگینی ایتیرمه مک اوچون کؤکونده شیعه لیک یاتان لاییک میللتچیلیگین داها دا گلیشیب، آکتیو سیاست صحنه سینده یئر آلماسینا ایمکان و ئرمک مجبوریتینده دیر.»^{۱۵۹۳} اونون «ایران-ایران» آدلاندیردیگی بو مرحله یه عاید احتمال لاری سونراکی ایل لرده، اؤزللیکله خاتمی نین پرنزیدنتلیگی دؤورونده (۲۰۰۵-۱۹۹۷) اؤزونو دوغرولتدو.

بو دینامیک لرله یاناشی، باشقا بیر فنومئنی ده گؤسترمله ییک. اولکی پهلوی رئزیمیندن فرقلی اولاراق ایسلام جومهوریتی ایدئولوژی-تاریخی مسئله لری تام نظارتی آلتیندا ساخالایا بیلمه دی. ایسلام انقلابیندان سونرا میدانا چیخیمیش اوبیئکتیو-علمی اثرلر بو عیرقچی ایدئولوگیا یا ائله ضربه ووردو کی، اونون انحصارچی ایستاتوسونو ایتیرمه سی بیر یانا قالسین، رسمی ایدئولوگیانین بحرانی باره ده فیکیرلر اورتایا چیخدی. رسمی ایدئولوگیانین تاریخی کئچمیش کومپوننتینه [مؤلفه سینه] وورولموش ان بؤیوک ضربه، بیزیم فیکریمیزجه، ناصر پورپیرادان (۱۹۴۰، تهران -) گلدی. او، ایران تاریخی نین مختلف دؤورلری و مؤوضوع لاری حاقیندا اونلارلا اثر یازمیش،^{۱۵۹۴} هامی سی دا اجتماعی فیکیرده بومبا کیمی پارتلامیش دیر.

1593- Hooshang Amirahmadi, İran'da Siyasal İslam'dan Laik Milli-yetçiliğe, s. 29.

۱۵۹۴ - بیز بو یازیدا مؤلفین آنجاق بیرینجی کیتابی -

“On iki yüzil sükut. Həxamənişlərin zühuru”

(ناصر پورپیرار، دوازده قرن سکوت. کتاب اول: برآمدن هخامنشیان، تهران: کارنگ، ۹۷۳۱، ۴۹۲ ص.) - حاقیندا دانشا جاغیق. بو کیتابی گونتای جاوانشیر (گنج آلپ) اؤز تور کجه میزه چئویریب، باکی دا چاپ ائتدیرمیشدیر.

(Nasir Purpirar, *On iki əsr sükut. Çevirən Güntay Cavanşir*, Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası Nəşriyyatı, 2002, 280s.)

اونون بعضی اثرلری نین چاپینا ایجازه وئريلمه‌میش، تئوکراتیک رئژیم مؤلفی زیندانا سالماقلا سوسدورماغا جهد ائتمیش دیر.

سؤزوموزون باشیندا اونو وورغولایاق کی، ناصر پورپیرارین اثرلری ایران رسمی تاریخچیلیگینی آلت-اوست ائتمیش، بو تاریخچیلیگین سیاستین قولو اولدوغونو اثبات ائتمیش دیر. آروپا تاریخینده ۵-۱۵-جی یوزایل لر «قارانلیق یوزایل لر» آدلاندریلدیگی کیمی، پورپیرار دا ایران‌دا میلاددان اؤنجه ۶-جی یوزایل - میلاددان سونرا ۷-جی یوزایل آراسینداکی دؤورو مدنیت لرین داغیدیلدیگی، دورغونلوق («سوکوت») مرحله‌سی ساییر. او یازیر: «۱۲۰۰ ایل اسکی ایرانی اؤز ایستیلاسیندا بولوندوران اوچ قومون - هخامنیش لر، اشکانی لر (آرشاک لار) و ساسانی لر دؤنمینده میلی اینکیشاف بو بؤلگه‌لرده [اورتا دوغودا] دوردورولموش دور.»^{۱۵۹۵} پورپیرارین «۱۲ یوزایل سوکوت» کونسئپتی ایرانین ایسلاما قدرکی کئچمیشی نین اؤنملی مسئله‌لری - ایندیکی ایران جوغرافیاسیندا ان قدیم مدنیت لر، هخامنیش لرین (اهمنی لرین) کیملیگی، هخامنیش حاکمیتی نین کاراکتئری - حاقیندا یالان، ساختا تصوّرلری دارماداغین ائتمیش دیر.

ناصر پورپیرار یازیر: «هر بیر غرضسیز تاریخچینی حیرته سالان اودور کی، بوتون شرق شناس تاریخچی لر تام بیر اعتناسیزلیقلا هخامنیش لردن ان آزی ۲۰۰۰ ایل اؤنجه بؤیوک مدنیت یارادان یئرلی ساکین لری دقته آلمیرلار و سانکی هخامنیش لر بو تورپاق لارا گلمه‌دن بو اراضی لرده هئچ بیر مدنیت یوخ ایمیش!»^{۱۵۹۶} چاغداش ایران تاریخچیلیگی نین قوروجولاریندان بیرى حسن پیرنیا کیمی سارای تاریخچی لری ادعا ائدیرلر کی، هخامنیش لر «ایرانا گیردیکلرینده دیولرله، یعنی آلچاق و مدنیتسیز اسکی یئرلی قوم لارلا راستلاشمیشلار.»^{۱۵۹۷} حالبوکی اوبیئکتیو فیکره آزاجیق سایقی سی اولان تاریخچی لر بیلیرلر کی، بو جوغرافیادا شومئر، آککاد، ائلام

بیزیم آلینتی لار باکی نشریندندیر.

1595- Nasir Purpirar, *On iki əsr sükut*. Çevirən Güntay Cavanşir, s. 49.

۱۵۹۶ - یئنه اورادا، ص. ۶۸.

۱۵۹۷ - یئنه اورادا، ص. ۶۰.

و ایکی چای آراسی (بین النهرین) کیمی قودرتلی و دایانقلی مدنیت لری و دؤولت لری اولموش دور. یازار بو مدنیت لره غرضلی یاناشان مؤلف لری فیکیرلری ایله قطعاً راضیلاشمیر و بیلدیریر: «دوینا کولتورو و مدنیتی نین مینتتار اولدوغو اسکی بین النهرینین مدنیتی هخامنیش لری طرفیندن آرادان قالدیریلماسا ایدی، ۵۰۰۰ ایل اؤنجه اجتماعی قانون لاری حاضیرلایان بو مدنیت، هئچ شوبهه سیز کی، سونراکی اینکیشاف سورجینده فلسفه، حکمت و دیگر علم لری ده تمیلینی آتاجاق و بشر ذکاسی نین اساسی غربه اؤتورولموش اولمایاجاقدی.»^{۱۵۹۸}

ناصر پورپیرار هخامنیش لری منش ایی حاقیندا یازیر: «تاریخی باخیمدان مجهول و تانینماز، جوغرافی باخیمدان سرگردان اولان بو قبیلله کوروشون میداننا چیخماسیندان تقریباً بیر عصر اؤنجه دؤرد (آسور، بابیل، میدیا و ائلام) قودرت دن بیر طرفیندن حربچی موزدورلار کیمی روسیانین اورتا ایستپ لریندن گتیریلیمیش لری^{۱۵۹۹} و بؤلگه ده کی ساواش لار بیتدی کدن سونرا یئنه ده ائلام لری ایزنی ایله «ایران» ین گونئی طرف لرینده غیر معین بیر جوغرافیادا مسکونلاشمیشلار.»^{۱۶۰۰} سونرالار اورتا دوغو و ایکی چای آراسی نین یئرلی ساکین لری اونلارا «پارسه» (دیلنچی، سوله نن، ایشغالچی) لقبینی قویدولار.^{۱۶۰۱} بو مهاجم مهاجرلر کؤچری حیات کئچیرمیش، یالیز ساواش و تالانچیلقلایا حیات لارینی تأمین اتمیشلر. «بو قوم دان بیر ایمپراتورلوق تأسیسچی سی اولاراق تاریخده کی مؤوجودلوق لارینی دوپورمادان اول هئچ بیر کولتورل و ائتیک اثر علامت الده ائدیلمه میش دیر. اونلارین دین لری یوخدور، ائو و معبد تیکمه میش لری، هئچ بیر ال ایش لری، حتی ساخسی

۱۵۹۸ - یئنه اورادا، ص. ۴۹.

۱۵۹۹ - مؤلف هخامنیش لری منشایی باره ده کیتابین باشقا بیر یئرینده داها کونکرت وئرسیا ایره لی سورور: «هخامنیش سولاله لری اوزه رینه یاپیلان آنتروپولوژی اینجه له مەر اونلاری اورتا دوغو اینسان لاری اولاراق تانیمیر. اونلارین بورون لاری، آلین لاری، قافا و ساچ لاری اوزه رینه یاپیلان آراشدیرمالار سلویان عرقیندن اولمالارینا دلالت ائدیر.» یئنه اورادا، ص. ۵۲۲.

۱۶۰۰ - یئنه اورادا، ص. ۹۲.

۱۶۰۱ - چاغداش فارس جادا بو لقبدن «پرسه زدن» (وئیلنمک، آوارالنامق) فعلی دوزلدیلیمیشدیر. حتی بعضی ایران خالق لاری لهجه لرینده ایتین هورمه سینی «پارس» آدلاندیرمیشلار. یئنه اورادا، ص. ۹۲۲.

سویه‌سینده ساده بیر استحصال تورو بئله اونلاردان تاریخده یادیگار قالمایش دیر.»^{۱۶۰۲}

بس نئجه اولدو کی، «مادی اثرلردن، عقلی و مدنی استعداددان محروم اولان مجهول بیر قوم» ایچیندن کوروش (کیر) کیمی بیر سرکرده چیخدی، تئزلیکله اورتا دوغویا حاکم اولان بیر ایمپراتورلوق یارانندی؟

هخامنیش ایمپریاسی نین یارانماسی و گوجلنمه‌سی حاقیندا پورپیرارین وئرسیاسی ایلک باخیشدا قوراما نظریه‌سینی (conspiracy theory) خاتیرلادیر. اما عالیمین گتیردیگی دلیل لر منطیقه و تاریخی قایناق‌لارا دایانیر و ایناندیریجی دیر. مؤلف یهودی‌لرین کوروش و سونراکی هخامنیش شاه‌لاری ایله ایلشکی‌لری مؤوضوعسونا کیتابین تام بیر بؤلومونو حصر ائتمیش، بو مؤوضوعیا ایشیق ساللا بیله‌جک نئجه-نئجه ایلکین قاینای، ایلک نؤوبه‌ده تئوراتی و کوروشون بابیل یازی‌لارینی، داریوشون بیسوتون کیتابه‌لرینی اینجه‌له‌میش‌دیر. هم ده کوروش مؤوضوعسوندا یازمیش چئشیدلی اؤلکه‌لردن اولان تاریخچی‌لرین، بو سیرادان حسن پیرنیا، پرویز رهبر، حبیب لئوی، رومان گیرشمن، ویستوفر، ژامئس دارمستتئر کیمی یهودی اصیللی داخیلی و خاریجی مؤلف‌لرین اثرلرینده کی تاریخی فاکت‌لار صاف-چوروک ائدیلمیش، اونلارین گلدیگی نتیجه‌لرین سیاسی ماهیتی آچیلیمیش‌دیر.

قیسا شکیلده مؤلفین یهودی-هخامنیش ایلشکی‌لری حاقیندا وئرسیاسینی بئله اؤزتله‌مک اولار: بابیلین ایشغالیندا یهودی‌لرین خصوصی خیدمت‌لری اولدوغو اوچون کوروش اونلارا خصوصی ایلگی گؤستمیش‌دیر معلوم تئزیسی حقیقتین هامیسی دئیل‌دیر؛ کوروشون اؤزونون پادشاهلیغا چاتماسیندا یهودی مادیتی و ذهنیتی مهم رول اوینامیش‌دیر؛ بو ایش‌بیرلیگی کوروشون حؤکمدارلیغی دؤورونده داها دا آرتمیش، یهودی‌لر یئنی یارانمیش ایمپریانین ایداره‌چیلیگینده حساس مؤوقع‌لره صاحب اولموش‌لار؛ کوروش‌دان سونراکی شاه‌لار یهودی‌لره اوز وئرمه‌میش، آنجاق داریوش (دارا) دؤورونده

اونلار اولکیندن ده یوکسک ایستاتوس قازانمیش، «اؤزلری نین محصولو اولان بو سولاله نین ایداره سیستمینه تام نظارت ائتمیشلر». ناصر پورپیرارا گؤره، «هخامنیش» ائتیک آد دئییل دیر، «پهلوی لرده کی تاخما و ساختا «آریامهر» آدی کیمی، «هخامنیش» ده داریوشون یهودی لر اوچون یاپدیغی ایش لردن دولایی اونلاردان اؤدول آلدیغی لقب دن باشقا بیر شیئی دئییل دیر.»^{۱۶۰۳}

هخامنیش دؤولتی حاقیندا ان یایغین قایناق لاردان بیری اولان هئروdotون «تاریخ» کیتابیندا کی معلومات لارین دوزلوگونه ده ناصر پورپیرارا ایسکئتیک [شبهه لی] یاناشیر. هئچ واخت بو جوغرافیایا سیاحت ائتمه میش، اثرینده بؤلگه نین جوغرافیاسی و حادثه لرین خرونولوگیاسی باره ده کوبود یانلیشلیق لارا یول وئرمیش، اثرینی آغیل آلماز افسانه و ناغیل لارلا بزه میش هئروdotون هخامنیش شاه لارینی وصف ائتمه سی سوال لار دوغورور. نه دن یونان جمعیتی پارس لاری «باربار» آدلاندیردیلار بی زاماندا «تاریخین آتاسی» اونلاری گؤی لره قالدیریر؟ ان اؤنملی سوال - نه دن هئروdotون بوراداکی پروسس لری ایضاحی ایله هخامنیش شاه لاری نین باخیشی تامامیله اوست-اوسته دوشور؟ پورپیرارا بو سوال لارین جاوایینی هئروdotون اؤزونون اعترافیندا آختارماغی تکلیف ائدیر. هئروdotون اعتراف ائدیر کی، هخامنیش لر حاقیندا بیلگی لری پارس سارایی نین موشاویرلری نین دیلیندن ائشیدیب. اودور کی، پورپیرارا گؤره، «هئروdotون یارارلانیدیغی قایناق بیر هخامنیش سارایی نین منسوبودورسا، هخامنیش لری آراشدیرماق اوچون اونون تاریخینی معتبر سند کیمی قبول ائتمک اولماز.»^{۱۶۰۴}

ناصر پورپیرارا هخامنیش دؤولتینی اؤزونون اولکی دؤولت لرله مقایسه ائده رک بیلدیریر کی، هخامنیش حاکمیتی حربی مرکزیت پرینسیپینه اساسلانیردی. حالبوکی تاریخاً اوندان اولکی حاکمیت لر اوچون بو پرینسیپ کئچرلی دئییل دیر. اونون هخامنیش دؤولتینی تاریخده ایلک دئسپوتیک [مستبد] دؤولت کیمی خاراکتیریزه ائتمه سی ده مؤلفین جدی

۱۶۰۳ - یئنه اورادا، ص. ۶۵۲-۷۵۲. «هخامنیش» سؤزو ایکی حیصه دن عبارتدیر: هخا - دوست و منیش - فطرت، خاصیت، ص. ۶۶۱.
۱۶۰۴ - یئنه اورادا، ص. ۱۴۷.

علمی نتیجه‌لریندن بیریدیر.

پورپیرارا گۆره، هخامنیش‌لر قوروجو حاکمیت اولمادی‌لار، عکسینه، «هخامنیش‌لرین اورتا دوغودا ظهوروندان سونرا یئرلی قوم‌لارین، او جمله‌دن اسکی ایران قوم‌لاری‌نین مدنی حیات‌لاری سونا چاتمیش‌دیر.»^{۱۶۰۵} ایستیلای ائتدیگی اولکه‌لرین ثروت‌لری حسابینا یئنی تخت جمشید (پاسارگاد) شهری‌نین سالینماسی کیمی نادیر نمونه‌لر ایسه هخامنیش حاکمیتی اوچون خاراکتئرلیک خصوصیت دئییل‌دیر.

ناصر پورپیرار هخامنیش حاکمیتی‌نین قورولماسیندا یهودی‌لرین رولونو «اؤز قوم‌لاری‌نین و معبدلری‌نین تهلوکه‌سیزلیک و گونلیگینی گونجه آلتینا آلمایا چالیشمالاری» کیمی قیمتلندیریب، اونو «تقیید اولوناسی» حادثه‌سایمیر. آنجاق او حساب ائدیر کی، «سون ۲۰۰ ایلده یهودی‌لرین تاریخه [تاریخچیلیگه] موداخیله‌سی، هدفلی تاریخ‌یازما و آرخئولوژی «آراشدیرمالارلا» چیرکین سیاسی هدف‌لره خیدمت ائنده‌رک، مدنی‌تین باشلانغیجینی هخامنیش‌لر دؤورونه انتقال ائتمه‌لری قینانیلایمیش‌دیر. یهودی‌لر اورتا شرق ایله باغلی غرضلی و ساختا بیر تاریخ ذهنیتی اولوشدوراراق، نه‌اینکی اورتا شرق و بین‌النهرینین [ایکی‌چای‌اراسی‌نین] خالق‌لاری‌نین بیر-بیرینه یاخینلاشماسینی انگلله‌میش‌لر، هم ده ایران‌دا کؤکسوز، سویسوز و ناغیلواری بیر میللتچیلیگی اورتایا آتاراق، منطیقسیز بیر اؤزونو بؤیوک گۆرمه فیکرینی تلقین ائتمکله عرب و ایسلام دوشمنچیلیگینی کؤروکلهمیش‌لر.»^{۱۶۰۶}

ایرانین رسمی و رسمی اولمایان ایدئولوژی حیاتیندا، بو سیرادان تاریخی باخیش‌لارداکی دیشیک‌لیکلره یاناشی، تورک فیکیر حیاتیندا انقلاب‌دان سونراکی دؤورده مهمّ دیشیک‌لیک اؤزونو گۆستریمیش‌دیر. اصلینده میلی ایدئولوگیادا یئنی مرحله ایسلام انقلابی و اوندان سونرا باشلادی. انقلاب گئدیشینده بیر-بیری‌نین آردینجا ایشیق اوزو گۆرمه‌یه باشلایان آنادیللی مطبوعاتدا و آیری-آیری کیتاب‌لاردا آذربایجانلا باغلی مسئله‌لرین مذاکره‌سی

۱۶۰۵ - یئنه اورادا، ص. ۴۶.

۱۶۰۶ - یئنه اورادا، ص. ۲۶۷.

گئیشلندی. ایسلام انقلابی ایله باشلانان (ایندی ده داوام ائدن) مرحله نین اساس حرکت و تریجی قوه سی وارلیق درگی سی (۱۹۷۹-جو ایلین آپرنلی -) و اونون اطرافیندا توپلانمیش میلی ضیالی لار اولدولار. وارلیق ایراندا یوخ ساییلان تورکلوگون وارلیغینی قوروماغی هدفله دیگی اوچون ان حساس مسئله لرین اوستونه گتمه یه بورجلو اولدو. وارلیق درگی سی نین اوستونده دوردوغو اساس مؤوضوع لارین - تورک میللتچیلیگی نین بیرنجی درجه لی طلب لری اولان تاریخی کئچمیش حاقیندا دوغرو-دوروست کونسئپتین ایشلمه سی و گله جک حاقیندا اساسلاندیرلمیش ایدئالارین قیسا ایجمالینی و ثرملکه کیفایتلنه جه ییک.

وارلیق درگی سینده تاریخ مؤوضوع سوندا یازلمیش مقاله لر حاکم پان-ایرانیزم و فارس عیرقچیلیگی نین آذربایجان و بورا تورکلوگونون تاریخی ایله باغلی اساس مدعالاری نین بیرباشا تکذیبینه یؤنلمیش دیر. آذربایجان تورکلوگونون ائتنگئئزی مسئله سینده کی فیکیر آیریلیقلاری وارلیق درگی سی نین تاریخله باغلی یازی لاریندا دا حس ائدیلیر. بو مسئله ده بیر-بیریندن فرقلی ایکی یاناشما - پوپولیار-تبلیغاتی و اوبیئکتیو-علمی باخیش اؤز عکسینی تاپمیش دیر. بیرنجی لر آذربایجان تورکلوگونون تاریخی علمه معلوم اولان، آنجاق ائتیک منسوبیتی هله تام معینلشدیرلمه میش ان قدیم طایفالار - کوتلار، لولوبئی لر، مادلار (مادای لار) و باشقالاری ایله باغلا ییر، بو یوللا پان-ایرانیزم و فارس عیرقچیلیگی نین اساس تئزیس لریندن بیرینی چوروتمه یه چالیشیرلار.^{۱۶۰۷}

تورک لرین ائتنگئئزی و تاریخی حاقیندا اوبیئکتیو-علمی یازی لاردا گؤستریلیر کی، م طلق معنادا اوتوختون [بومی] اهالی /خالق یوخ دور، چاغداش خالق لارین هامی سی ائتیک تاریخ لری نین معین مرحله سینده بیر یئردن

۱۶۰۷ - مثلاً، باخین: یاشار اورومچی، قومیت مردم آذربایجان و تشکیل زبان ترکی آذربایجانی، وارلیق، ۲۷۳۱، سای ۹۸، ص. ۲۷-۹۷؛ غلامرضا غلامی قوشچی، زبان ترکی و ترک زبانان ایرانی، وارلیق، ۳۷۳۱، سای ۴۹، ص. ۹۶-۱۷؛ میر هدایت حصار، مادای لار (مادلار)، وارلیق، ۹۷۳۱، سای ۶۱۱-۷۱۱، ص. ۶۱-۵۲؛ میر هدایت حصار، ماننلار، وارلیق، ۰۸۳۱، سای ۲۲۱-۳۲۱، ص. ۹-۹۱؛ میر هدایت حصار، ایلام اؤلکه سی و مدنیتی حاقیندا (۲)، وارلیق، ۲۸۳۱، سای ۸۲۱، ص. ۳۴-۳۵.

باشقا یئره کۆچموش، همین یئرلرده اؤزلرینه وطن قورموش‌لار. بوگونکو ایران اراضی سینده یاشایان باشقا خالق‌لار، بو سیرادان ائله فارس‌لارین اؤز ده، تورک‌لر کیمی بورایا باشقا یئرلردن کۆچموش‌لر. بو دا نه‌اینکی متخصص تاریخچی‌لره، حتی تورک‌لرین «یاد و گلمه» اولمالارینی ادعا ائدن شووینیس‌تلره بئله بللی‌دیر. بیر سیرا ماراقلی مقاله‌لر مؤلفی مرحوم دوکتور حمید نطقی تورکییه تاریخچی‌سی دوغان آوجی اوغلیا استناداً یازیردی: «دوینا میللت‌لری نین چوخ جزئی حیصه‌سی اؤز ایلکین اراضی‌لرینده یاشاماق‌دیر و حاضیردا ساکین اولدوق‌لاری اراضی‌لرین ائتئوس آدلان‌دیردیغیمیز یئرلی اهالی‌سینه نادیر حال‌لاردا راست گلمک اولار. ائتئوس‌لارین چوخو میقراسیالار، حاضیرکی اراضی‌نین - بوگونکو وطن‌لری نین اهالی‌سی ایله قاریشما نتیجه‌سینده فورمالاشمیش‌دیر.»^{۱۶۰۸}

آذربایجانین قدیم «فارس دیللی» ساکین‌لری ایله بوگونکو تورک دیللی اهالی‌سی آراسیندا ایکی مین ایلدن چوخ کئچمه‌سینه باخمایاراق، اونلار آراسیندا برابرلیک ایشاره‌سی قویان علم‌دن اوزاق تئزیسه جاواب اولاراق وارلیق درگی‌سی نین ناشیری و باش رئاکتور و دوکتور جاواد هئیت یازیر کی، احمد کسروی نین «آذری دیلی» حاقیندا کشفی دوغرو اولسا بئله، او بوگونکو آذربایجان اهالی‌سی نین وارلیغینا کؤلگه سالما بیلمز. چونکی «ایرانین چاغداش تورک دیللی اهالی‌سی علم طرفیندن کیملیگی (ائتیک منسوییتی) دقیق معین ائدیلمه‌میش طایفا و قبیله‌لرین تاریخی دئییل، مرکزی آسیا و قونشو رنگیون‌لاردا بؤیوک دؤولت‌لر قورموش، مدنیت‌لر یاراتمیش قدیم تورک‌لرین (هون‌لار، ساویرلر، خزرلر، گؤی‌تورک‌لر، اوغورلار و ب.) تاریخینی نظرده توتور.»^{۱۶۰۹} باشقا سؤزله، دوکتور جاواد هئیت گؤره، اراضی‌نین دئییل، بو رنگیونون چاغداش اهالی‌سی نین تاریخی نین آراشدیریلیب، ایزنمه‌سی گرکلی ساییلیر. مرحوم علی کمالی یازیردی: «تورکون بابالاری و ایگیدلری کئچن قرینه‌لرده خانبالیغیندان [پنکیندن] گریب،

۱۶۰۸ - دوکتور حمید نطقی، میثاقی یزدانی، وارلیق، ایون-ایول ۵۸۹۱، سای ۳۷-۴۷، ص. ۴.

۱۶۰۹ - دوکتور جواد هئیت، درباره‌ی نام و موقعیت زبان ترکی آذربایجانی، وارلیق، ایون-ایول ۲۸۹۱، سای ۳-۴ (۷۳-۸۳)، ص. ۵۱.

دهلی دن چیخیبلار، روسیادا ووروب، اوتریش ده [اوستریادا] توتوبلار، هیندیستاندا بوتلری سیندیریپ، باغدادا گؤندریبلر، ماجاریستانا آیاق قویوب، خارزمد قورولتای قوروب، قزنه ده، دهلی ده، جارجانییه ده، پئکینده، ماراغادا، سولطانییه ده، باغداددا، شیرازدا، کیرماندا، تبریزده، ایستانبولدا، پناهباددا، اصفهاندا، آنکارادا، قاهیره ده تاختا اوتوروبلار. ۱۶۱۰

چاغداش آذربایجان تورکلوگونون ائتتوگنئیزی مسئله سینه توخونان یازی لارین اکثریتینده دوغرو اولاراق گؤستریلیر کی، بو پروبلیمی آنجاق عموم-تورک ائتتوگنئیزی چرچیوه سینده حل ائتمک مومکون دور. پروبلیمین آراشدیرلماسی اساساً قدیم تورکلرین ایلکین وطنی نین (اوبکومئنی نین) لوکالیزاسیاسی [محلّی سازی] مسئله سی ایله باشلانیر و تورک اوبکومئنی نین آلتای داغ لاری، آلتای-اورال حوزه سی اولدوغو تخمین ائدیلیر. بو بؤلگه ده هون بوی لاری نین میلادین ایلک یوزایل لرینده بؤیوک ایمپراتورلوق قورماسی، ایسلامین ظهورونا قدرکی دؤورده اونلارین مرکزی آسیادا حاکم سیاسی قوه اولدوقلاری، ۵۵۲-جی ایلده اساسی قویولموش گوی تورکلر دؤولتی، بو دؤولت بیرلشمه سینده باشقا تورک بوی لاری - اویغورلارین (۷۴۴-جو ایلده) و قیرغیزلارین (۸۴۰-جی ایلده) حاکمیتی اله کئچیرمه سی، ۹۲۵-جی ایلده موغوللارین هوجوم لاری، یئرلی تورکلرله اونلارین ائتتیک یاخینلیغی و تورک بوی بی لری نین یئنی دؤولتین عالی حاکمیتینده ایشتیراکیندان بحث ائدیلیر.

«آذربایجانین تورکلشمه سی» دئییلن مسئله ده دنیا تورکولوگیاسینداکی فیکیر آیریلیغی و مباحثه لر وارلیق اوچون ده سجه وه دیر. خصوصاً بو، آذربایجاندا تورکلوگون آپاریجی ائلمئنتته چئوریلمه سی دؤورونه عایدیر. مثلاً، دوکتور حمید نیطقی «قافقازا و ایرانا اوغوز، قیپچاق طایفالاری نین کوتله وه صورتده گلمله ری و بو اراضیده عصرلر بویو یاشایان تورک دیللی طایفالارلا قاینایب-قاریشمالاری» نتیجه سینده میلادین ۷-۱۰-جو یوزایل لرینده آذربایجاندا تورکلرین اساس ائلمئنتته چئوریلدیگینی و آذربایجاندا تورک

دیلی‌نین فورمالاشدیغینی گؤستریر. ۱۶۱۱ مرحوم دوکتور محمدتقی زهتابی یازیر کی، «میلاددان اول خزرین شیمالیندان قافقازین جنوبونا آخیب یئرلشمیش قیپچاق تورکلری ایله تزه آذربایجانا گلیمیش اوغوز تورکلری قاریشیر و آذربایجان‌دا تدریج‌له اکثریت تشکیل ائدیپ، حکومت‌لر قورماغا باشلامیش‌لار»، آنجاق «۱۰-جو عصره قدر تورکلر آذربایجان تورپاق‌لاریندا اکثریت تشکیل ائتمه‌میشلر». ۱۶۱۲ دوکتور جاواد هئیت ایسه حساب ائدیر کی، «آذربایجان چوخ قدیم‌دن تورک ائل-طایفالاری‌نین یوردو اولموش، شیمال حیصّه‌سی میلادین یئددینجی عصرینده و جنوب حیصّه‌سی ده ۱۱-۱۳ میلادی عصرلرده، یئنی گلن تورک ائل‌لری‌نین بو اؤلکه‌ده یئرلشمه‌لریله بوتؤولوکله تورکلشمیش و تورک دیلی عموم‌خالق دیلی حالینا گلیمیش‌دیر». ۱۶۱۳

تورکلرین کوتله‌وی آخینی‌نین ایرانا «بدبختلیک‌لر گتیردیگینی» ادعا ائدن غیرقچمی مؤلف‌لره جاواب اولاراق دوکتور جاواد هئیت، دوکتور حمید نیطقی و ب. ۹-جو یوزایلین سون‌لاریندان اعتباراً ۹۰۰ ایل حاکمیت باشیندا اولان تورک حؤکمدارلاری‌نین ۲۷۰ ایل حاکم اولان فارس حؤکمدارلاری موقابیلینده ایران تاریخینده بؤیوک یئری اولدوغونو قئید ائدیرلر. جاواد هئیت گؤستریر کی، اوغوز تورکلری‌نین ایرانا گلشی «ایسلام عالمینی بیزانسلی‌لارین هوجوم‌لاریندان قورتاردی، اوسته‌لیک، اونلار کیچیک آسیانی بیزانسلی‌لاردان آلدی‌لار و اؤزلری اوچون ایسلام وطنینی یاراتدی‌لار». ۱۶۱۴ باشقا بیر مقاله‌سینده ایسه جاواد هئیت صفوی‌لرین ایران تاریخینده اوینادیغی رول‌دان بحث ائده‌رک یازیر کی، «شاه اسماعیل تورک اولماسینا و تورکجه شعر یازماسینا باخمایاراق، ایرانین ایستقلالیتی اوغروندا عثمانلی تورکلری ایله ووروشوردو، اؤزو ده اطراف‌داکی لار اونا مانع اولماسایدیلار جانینی بئله

۱۶۱۱ - دوکتور حمید نطقی، بیز و دلیمیز، وارلیق، ۵-جی ایل، سایه ۱۱ و ۱۲ (۵۷ و ۵۸)، یانوار-فئورال ۱۹۸۴، ص. ۴.

۱۶۱۳ - دوکتور جاواد هئیت، آذربایجانین تورکلشمه‌سی و آذری تورکجه‌سینین تشکولو، وارلیق، ۳۹۹۱، سایه ۷۸-۴، ص. ۰۲.

۱۶۱۴ - دوکتور جاواد هئیت، اوغوزها، وارلیق، دئکابر ۳۸۹۱/یانوار ۴۸۹۱، سایه ۹-۰۱ (۵۵-۶۵)، ص. ۳.

بو یولدا قوربان وئره جکدی.»^{۱۶۱۵}

عیرقچی مؤلفلره جاواب اولاراق تاریخی مؤوضوعلار حصر اولونموش یازیلاردا گؤستریلیر کی، تورکلرین، ائلهجه ده موغوللارین ایرانا کوتلهوی کؤچوندن سونرا سیاسی حاکمیتی اله آلمیش تورک حؤکمدارلاری نه اینکی فارس دیلینی سیخیشدیرمامیش، عکسینه، بو دیلین دؤولت ایداره لرینده ایشلمه سینه، ادبی اثرلرین عریجه دئییل، محض بو دیلده یازیلما سینه شرایط یاراتمیش، حتی اونلاردان بعضی لری (ملیکشاه، سلطان سنجر و ب.) فارسجا شعر یازمیشلار. دوکتور جاواد هئیت یازیر: «هئچ کس فارس دیلی نین ایرانا خاریجدن، یعنی جیحونون او طرفیندن غزنوی و سلجوق تورکلری واسطه سیله گلدیگینی، تورک سلطانلاری نین قودرتی ایله ایرانین، کچیک آسیانین و هیندیستانین رسمی و ادبی دیلینه چئوریلدیگینی و سونرالار تورک دیللی کلاسیک شاعیرلرین همکارلیغی ایله ادبی دیل سویه سینه یوکسلدیگی فاکتینی اینکار ائده بیلمز.»^{۱۶۱۶}

بیر سؤزله، ایسلام انقلابیندان سونرا وارلیق درگی سی میلی ضیالی لارین تریوناسی اولموش، میلی فیکیرده تاریخی کئچمیش کونسئپتی نین فورمالاشماسیندا مهم رول اوینامیش دیر. بو کونسئپتین اساس مدعالاری بونلاردیر: قدیم تورکلر کیمی فارس لار و ب. دا تاریخین بللی دؤورلرینده ایران جوغرافیاسینا کؤچموش لری؛ تورکلرین ائتنوگنئزی نین هله یاخشی اؤیره نیلمه مه سی اونلارین آذربایجان دا ایلک دفعه نه واخت مسکونلاشماسی حاقدا توتارلی فیکیر سؤیله مه یه ایمکان وئرمیر، آنجاق راحتلیقلا ادعا ائتمک اولار کی، تورکلر میلادین باش لاریندان چاغداش آذربایجان اراضی سینده یئرلشمه یه باشلامیش لار؛ تورکلرین مرکزی آسیادا باشلانان قودرتلی و کؤلهیک تانیمایان تاریخی ایله بو تاریخی یارادانلارین وارثلری فخر ائتمه لی دیرلر؛ عرب حاکمیتیندن سونرا ایرانین عالی حاکملری اولان تورک حؤکمدارلاری فارس دیلی نین دؤولت ایداره لری

۱۶۱۵ - دوکتور جواد هئیت، در باره ی نام و موقعیت زبان ترکی آذربایجانی، وارلیق، ایون-

اپول ۲۸۹۱، سای ۳-۴ (۷۳-۸۳)، ص. ۲۱.

۱۶۱۶ - یئنه اورادا، ص. ۱۵.

و مدنی حیاتدا ایشله دیلمه‌سینی تأمین ائتمیشلر.

وارلیقین اؤزونو «کولتور درگی‌سی» اعلان ائتمه‌سینه باخمایاراق، میلی اورقان اولماسی اوزوندن سیاسی مسئله‌لره ده فیکیر بیلدیرمک مجبورتینده‌دیر. درگی‌نین داواملیغینی تأمین ائتمک اوچون (او، گونئیده ان داواملی مطبوع اورقان‌دیر) بو مناسبت بیر قایدا اولاراق دولایلی یول‌لارلا بیلدیریلیمیش دیر.

موجود شرط‌لرده پان-ایرانیزم و فارس عیرقچیلیگی ایله مبارزه‌نین ان ثمره‌لی یول‌لاریندان بیری پهلوی رژیمی‌نین میلی سیاستی‌نین تنقیدی و ایفشاسی‌دیر. اودور کی، یاخین کئچمیشه حصر ائدیلمیش مقاله‌لرین آنا خطینی بو رژیمی‌نین تورکلوگون وارلیغینا ووردوغو ضربه‌لرین ایضاحی تشکیل ائدیر. ساییز یازی‌لاردا شاه رژیمی‌نین آذربایجان‌دا یئریتدیگی فارسلاشدیرما سیاستی غضب و نیفرتله یاد ائدیلیر؛ میلی ظلم سیاستی‌نین فورما و یول‌لاری آچیقلا‌نیر. وارلیق درگی‌سینه گؤره، پهلوی رژیمی‌نین آذربایجان تورک‌لری‌نین وارلیغینی دانیب، اونو زورلا فارسلاشدیرماق سیاستی مرتجع سیاست اولموش و چوخ میللتلی اولکه‌نین نورمال اینکیشافینا قارشی یؤنلمیشدی؛ ایندیکی ایسلام رژیمی پهلوی ارثیندن امتناع ائتمه‌لی، فارس اولمایان خالق‌لارین حقوق‌لارینی تأمین ائتمه‌لی‌دیر.

وارلیق درگی‌سی‌نین (بو فیکیر باشقا تورک مطبوع اورقان‌لار اوچون ده کئچرلی‌دیر) بئله بیر جهتی تأسف دوغورور: دیل و مدنیت ساحه‌سینده عیرقچی سیاستین ایفشاسینا خصوصی دقت یئتیریلمه‌سی ایله مقایسه‌ده بو سیاستین اجتماعی حیاتین باشقا ساحه‌لرینده‌کی (مثلاً، انضباطی حیاتدا) نتیجه‌لری آز ایزله‌نیلیر، سوسیال-اقتصادی ساحه‌ایسه تامامیله دقت‌دن کناردا قالیر. حساس سیاسی مؤوضوع ساییلدیغیندان بیلرکدن ۲۱ آذر حرکاتی مؤوضوع‌سوندا دا بیرباشا گیرمه‌مک خطی توتولوب.

«ایران هامیمیزین عمومی وطنی‌دیر» دوستورونو تئز-تئز تکرارلاماقلا یاناشی، وارلیق درگی‌سی بوتؤو آذربایجان ایدئاسینا دا یاد دئییل. تاریخ

و دلیل حاقینداکی مقاله لرده قوزئی آذربایجانین اسکی ایرانین بیر پارچاسی اولماسی فیکری ده، بیزجه، درگی نین داواملیلیغینی تأمین ائتمک ایسته ییندن باشقا، هم ده بوتؤو آذربایجان ایدئالینی گوندمده ساخلاماق آرزوسوندان دوغور. قوزئی آذربایجانین «آذربایجان» آدلاندریلماسی نین «بیر سهو» اولماسی، اونون «آران اولماسی» حاقیندا اساسسیز یازی لار دا وارلیق یازارلاری نین، خصوصیه دوکتور جاواد هئیتین سرت علمی مقاله لری نین مؤوضوعسو اولموش دور. قوزئی آذربایجان گونئیده تانیتماق باخیمیندان علی بی حسین زاده، ممد امین رسول زاده کیمی بؤیوک لری میز، ائله جه ده قوزئی یازیچی لار و اونلارین یارادیجیلیغی حاقیندا خئیلی مقاله یایینلانمیش دیر.

بئله لیکله، وارلیق درگی سی تورک وارلیغینی فارس عیرقچیلیگی نین هوجوم لاریندان قوروماق اوچون یارانندی. بونولا ایشی بیتمه دی. او، میلی ایدئولوگیانین بیچیملمه سینده مهم رول اوینادی و بو میسیا داوام ائتمکده دیر.

وارلیق مکتبی نین ان گورکملی نماینده لریندن بیری دوکتور محمد تقی زهتابی - کیریشچی نین (۱۹۲۳/۱۳۰۲ - ۱۹۹۸/۱۳۷۷) یکی جیلدلیک «ایران تورک لری نین اسکی تاریخی» آدلی اثری آذربایجان/تورک فیکر حیاتیندا مهم حادشه اولدو. بو اثرین ایران دا رسمی تاریخچیلیگین تکذیبی (یالانلناماسی) ساحه سینده اونملی رولو واردیر. اثرین بیرینجی جیلدی اسکی آذربایجان اهالی سی نین ائتنیک ترکیبی، بوراداکی دؤولت لر و مدنیت لر، ایسکندر قدرکی دؤورون سیاسی و کولتور حادشه لری حاقیندا دیر.^{۱۶۱۷} ایکینجی جیلد ایسه ایسکندر دؤوروندن ایسلاما قدرکی سیاسی، ائتنیک - کولتورل پروسئس لره حصر ائدلمیش دیر.^{۱۶۱۸} گونئی آذربایجان گنج لری آراسیندا بو کیتابین اینانیلماز یاغین و مشهور اولماسی چوخدان اینسان لاری بؤزدرمیش رسمی تاریخچیلیگه آئرناتیو ایسته ییندن دوغوموش دور. یازارین

۱۶۱۷ - محمد تقی زهتابی (کیریشچی)، ایران تورک لرینین اسکی تاریخی، بیرینجی جیلد، تبریز: نشر اختر، ۷۷۳۱، ۰۸۸ ص.

۱۶۱۸ - محمد تقی زهتابی (کیریشچی)، ایران تورک لرینین اسکی تاریخی، ایکینجی جیلد، تبریز: نشر اختر، ۱۳۷۹، ۶۹۶ ص.

ایلکین مقصدی ده محض علمی مسئلهلره آیدینلیق گتیرمکدن داها چوخ، رسمی تاریخچیلیگین یالانلارینی چوروتمک اولموش دور. دقتی چکن اساس مؤوضوعلار - اهمنی لردن (هخامنیش لردن) اؤنجه ایندیکی ایران جوغرافیاسیندا دقته دیر دؤولتلر و مدنیتلر یوخدومو، هخامنیش دؤولتی حقیقتاً رسمی تاریخچیلیگین ادعا ائدیگی کیمی مؤحتشم دؤولت قورومو ایدی می، پارتلارین (اشکانی لرین) اتنیک منسوییتی نه ایدی، ساسانی دؤولتی دئییلدیگی کیمی مودئل دؤولتمی ایدی - کیمی سواللارا آیدینلیق گتیرمک دیر.

رسمی ایران تاریخ شناسلیغی، اؤزلیکلک مکتبلرده اؤیره دیلن تاریخ درسلیکلری، بیلیندیگی کیمی، ایندیکی ایران جوغرافیاسیندا تاریخن هخامنیش لرله باشلانیدیغینی ادعا ائدیر، اونون دیشیندا بورادا دقت چکن دؤولتلرین و مدنیتلرین اولمادیغینی بیلدیریر. ایرانین ایلک، آوتاختون اهالی سی نین فارس لارین بابالاری اولدوغو، فارس اولمایان خالق لارین بورالاردا «گلمه ائلمنت» اولدوغو بیلدیریلیر. دوکتور زهتابی نین اثری نین بیرینجی مقصدی بو یالانی اثباتلاماق دیر. یازار بوگونکو تاریخ علمی نین تاپیلتی لارینا دایاناراق پارس طایفالاری نین گلیشینهدک بو بؤلگه ده ۳۵۰۰ ایللیک مؤحتشم مدنیتلرین و دؤولتلرین اولدوغونو اینجه لیه ییر. او یازیر کی، «بو مدنیتی یارادانلار [ایندیکی] ایراقدا سومرلر، [ایندیکی] ایرانین غربی، مرکزی، بوتون [ایندیکی] آذربایجان و خزرین جنوبوندا آراتتالار، ایلاملار، کاسسی لر، هورری لر، قوتی لر، لولوبی لر، گیلزانلار، آمتردلر، کاسپی لر، ماننالار، اورارتولار اولموشلار.»^{۱۶۱۹} اسکی تاریخ اوزره اوزمانلارین بؤیوک بیر قروپو بو بوی لارین (طایفالارین) التصاقی دیل لرده دانیشدیغینی، اونلارین اورتا آسیادان گلدیکلرینی تثبیت ائتمیش دیر. اونلارین قونشولوغوندا سامی خالق لار یاشامیش، اما «سامی لر تاریخ بویو ایراق اراضی لریندن شرق طرفلرینه ایره لیله یه بیلمه میشلر.»^{۱۶۲۰} یازار التصاقی دیل لری «بوگونکو تورک دیلی نین باباسی» آدلاندیریر. بو جوغرافیاداکی

۱۶۱۹ - محمد تقی زهتابی (کیریشچی)، ایران تورکلرینین اسکی تاریخی، بیرینجی جیلد، ص. ۲.

اسکی طایفالارین هامی سی نین التصاقی دیل لرده دانیشماغی، التصاقی دیل لرین مطلق تورک دیلی اولماسی حاقیندا دونیا علمینده بیر-بیریندن فرقلی فیکیرلر وار. اما پارس طایفالاری نین گلیشیندهک بورادا هیند-آروپا دیل لر قروپونا عاید اولان خالق لارین یاشاماسی دونیا علمینه معلوم دئیل. دوکتور زهتابی بورادا مؤوجود اولموش سومئر، آککاد، ایلام، هیت، کاسسی، هورری، اورارتو، آسسور مدنیت لری حاقیندا گنیش علمی بیلگی وئرمیش، اسکی دؤور آذربایجان اراضی سینده یارانمیش مدنیت و دؤولت لری، بو دؤولت لرین قونشولارلا مناسبت لرینی اینجه له میش دیر.

پارس لارین میلاددان تخمیناً ۹۰۰ ایل قاباق ایندیکی ایران جوغرافیاسینا یئرلشمه لری، یعنی بورانین «آوتاختون اهالی سی» اولماماسی تاریخ علمی اوچون بللی بیر حادثه دیر. دوکتور زهتابی یازیر کی، پاسارقاد قبیله سی نین باشچیلیغی آلتیندا اون پارس قبیله سی شرق دن ایران پلاتوسونا گلیمیش، اونلاردان اوتوراق حیات کئچیرن اوچو ایندیکی فارس ایالتینده، قالان یئددی سی کیرماندا یئرلشمیش دیر. «بو اون هیند-آروپا دیلی ائل، فیردوسی نین «شاهنامه» ده گوستر دیگی کیمی، ایران فلاتینا [پلاتوسونا] گلدی کده، تام ابتدایی حیات کئچیرمیش و ساکین اولدوق لاری ایران یئرلرینده یوکسک مدنیه مالیک اولموش یئرلی التصاقی دیلی خالق لارین: ایلام لار، کاسسی لر، ائلیپی لرین نئچه عصر رهبرلیگی آلتیندا یاشایاراق، اونلاردان مدنیت، قاباقجیل حیات و یاشایش، ایفبا، یازی و سایره اؤیرنمیشلر.»^{۱۶۲۱}

رسمی ایران تاریخچیلیگی، ائله جه ده آروسئتریزم [اروپا محوری] مؤوقعیینده دوران آروپا یازارلاری هخامنیش دؤولتی نین یارانماسی، اونون باشیندا دوران شاهنشاه لار حاقیندا حقیقته اوغون اولمایان افسانه لر اویدورموش، اونو ایلك دونیا ایمپراتورلوغو کیمی تقدیم ائتمیش، کوروش، داریوش و باشقا شاهنشاه لاری گوجون، عدالتین سیمولو کیمی وصف ائتمیشلر. دوکتور زهتابی تاریخی قاینالارا دایاناراق هخامنیش حاکمیتی نین یارانماسی حادثه سین، بو دؤولتین قوروجوسو کوروشون حاکمیتی اله آلماسینی آیریتتی لاری ایله تصویر ائدیر. کوروشون سونونجو ماد (میدیا)

ایمپراتورو اولموش باباسی آستیفا خیانتی و قیامی، ائله‌جه ده اؤزونون سونو - ماسساگت‌لرین قادین بؤیوگو تومریسین قیلجی‌نین قوربانینا چئوریلمه‌سی حاقیندا بؤلوم اؤزلیکله چاغداش اوخونون دقتینی چکییر. زهتابی‌نین کیتابی هخامنیش‌لر حاقیندا یازیلیمیش ناغیل‌لارین تاریخی حقیقت‌لردن اوزاق اولدوغونو گؤستیریر و ایران رسمی تاریخچیلیگی‌نین بو یالانچی تئزیسینی آلت-اوست ائدیر.

ایران تورک‌لری‌نین اسکی تاریخی، نین ایکینجی جیلدی‌نین اساس مؤوضوع‌لاریندان بیر پارت‌لارین اتنیک کیملیگی مسئله‌سی‌دیر. یشی ایران تاریخچیلیگی‌نین بانی‌سی حسن پیرنیانین پارت‌لاری آریا عیرقیندن سایماسی و اونلارین پهلوی دپلینده دانش‌دیقلاری تئزیسی ایله راضیلاشمایان دوکتور زهتابی، یونان تاریخچیلری‌نین فیکیرلرینی مثال گتیریر. فیردوسی‌نین «شاهنامه»‌سینده اشکانی‌لره گره‌کن دقتین وئرلمه‌مه‌سی ده سوال دوغوران مسئله‌لردن بیریدیر. یازار فیکیرلری‌نین ثوتو اوچون ۱۹- جو یوزایل تاریخچیلری سی محمدحسن خان اعتمادالسلطنه‌نین کیتابینداکی تئزیس‌لردن استفاده ائدیر.

دوکتور زهتابی یازیر کی، اشکانی حاکمیتی‌نین اؤزه‌یینی تشکیل ائدن داهی بویو ساکالارین بیر قولو ایدی و اونلارین تورکلوگو شوبهه دوغورمور. دوکتور زهتابی‌نین ایران‌دا ۴۷۷ ایل حاکم اولموش اشکانی‌لرین اتنیک کیملیگی باره‌ده گتیردیگی دلیل‌لر منطیقه‌دایانیر. اونون اشکانی ایمپراتورلوغو (پارفا) حاقیندا کونسئتی رسمی تاریخچیلیگین باخیش‌لارینی ان آزیندان شوبهه آلتینا آلیر و بو کونسئپته جدی یاناشما طلب ائدیر.

دوکتور زهتابی‌یه گؤره، ساسانی‌لر ایمپراتورلوغو (۶۲۲-۲۲۰) اشکانی دؤولتیندن فرقلی اولاراق زورا دایانان حاکمیت ایدی. پارس اولمایان خالق‌لارین و طایفالارین حقوق‌لارینا حؤرمات ائدیلیمردی. یازار اردشیردن باشلایاراق ساسانی‌لرین اشکانی ارثینی محو ائتمه‌لری حاقیندا جورعتلی تئزیس ایره‌لی سورور. بو فاکتی بعضی ایران تاریخچیلری ده قئید ائدیرلر. اما نه دوکتور زهتابی، نه ده باشقا تاریخچیلر، تأسف کی، بو تئزیسین

اثباتی اوچون دلیل لر گتیرمیرلر.

اثرده ساسانی دؤورونده بو جوغرافیایا یئنی کؤچن تورک بوی لاری حاقیندا قیمتلی بیلگی لر وار. کیتابدا ساسانی حؤکمدارلاری نین آذربایجانا کؤچوردوک لری فارس دیللی لر حاقیندا دا گئنیش معلومات وئریلمیش دیر.

دوکتور زهتابی هخامنیش لر کیمی ساسانی لر دؤولتی نین ده لیاقتسیرلیکله سونوجلانیدیغینی بیلدیریر. او یازیر: «عیش-عشرت، فیتنه، اخلاقسیرلیق، خیانت، اؤزوندن باشقا هئچ کیمی گؤرمه مک، مقام پرستلیک، میللت لری هر جور میللی حقوقدان محروم ائتمکدن باشقا بیر شئی بیلمه یین و دوشونمه یین حاکمه هئیتی نین سونو بوندان باشقا جور اولای بیلمزدی. اسکی ایران تاریخینده بو ایکینجی دفعه دیر کی، داخیلی قوه لرین الیندن، میللت لرین الیندن حاکمیتی آلان پارس لار، خاریجی دوشمن لرین موقابیلینده مقاومت گؤسترمه دن، مفتضحانه [بی آبیروچیلیقلا] و بی-آبرو جاسینا [آبیرسوز جاسینا] اؤزلری و معشوقه لرینی گؤتوروب قاچمیش و وطنی، خلقی و حاکمیتی دوشمن لره تسلیم ائتمیشلر.»^{۱۶۲۲}

وارلیق مکتبی نین باشقا بیر گؤرکملی نماینده سی - حسن راشیدی شخصیتی نین و اونون «تورک لر و ایران دا اونلارین تاریخ، دیل و کیملیک لری حاقیندا آراشدیرما»^{۱۶۲۳} آدلی کیتابی نین ایران دا تورک میللتچیلیگی نین بیچیملنمه سینده مهم رولو وار. بازار تمکینله، موهندیس دقیقلیگی ایله، بیر-بیر پان-ایرانست تئزیر لرین اوستونه گئدیر، اونلارین عدالتسیر، اینسانلیغا، چاغا ضد، عیرقچی ماهیتینی اورتایا قویور. حسن راشیدی کیتابین عرصه یه گلمه سی نه دن لری حاقیندا یازیر: «... چینیمیزده

۱۶۲۲ - محمد تقی زهتابی (کیریشچی)، ایران تورکلرینین اسکی تاریخی، ایکینجی جیلد، ص. ۹۶۵.

۱۶۲۳ - حسن راشیدی، ترکان و بررسی تاریخ، زبان و هویت آن ها در ایران، چاپ دوم، تهران: اندیشه نو، ۷۸۳۱، ۵۱۳ ص. بو کیتاب بازارین ۳۸۳۱-جو (۴۰۰۲) ایلده چیخمیش نیسبتا کیچیک حجملی، ۶۳ صحیفه لیک «تورک دیلی، ایراندا اونون کئچمیشده کی و ایندیکی دورومو (کیملیک بحرانی)» («زبان ترکی و موقعیت گذشته و کنونی آن در ایران (بحران هویت)» اثرینین گئنیش واریانتیدیر.

اولان وظیفه‌نین آغیرلیغینی حسّ ائده‌رک ۸۵ ایل اؤنجه‌دن ایندییه قدر، یعنی رضا خان حاکمیت‌ه گلن گوندن، تاریخی تحریف اولان، شخصیتی تاپدالانان، دیلی و وارلیغی دانیلان، گنج‌لری هوویت [کیملیک] بحرانینا دوچار اولان و ایران آدلی اؤلکه‌ده جمعیت باخیمیندان نیسبی اکثریت‌ه مالیک اولاراق حتی ابتدایی قدری اؤز دیلینده مکتبی اولمایان تورک‌لرین کئچمیش تاریخی و هویتی حاقدا تدقیقات آپارماغی و بو ساحه‌ده کیتاب حاضیرلاماغی اؤزومه بورج ساندیم.»^{۱۶۲۴} بو کیتاب پان-ایرانیزمین اساس تئزیس‌لرینی و فارس غیرقچیلیگینی سوروشدورمایا (ایستیتاقا) چکیر، سوندا اونون اوزونه اته‌ناممه اوخویور. بو سوروشدورمانین اساس ماده‌لرینی قیساجا اله آلاق.

کیتابا باشلارکن یازار مکتبلرده اوخودولان تاریخ کیتاب‌لارینداکی بیر سیرا ساختاکارلیغا دقتی چکیر. بو دا طبیعی دیر. چونکی تاریخ کیتاب‌لاری، عمومیتله تاریخ شعورو میلی کیملیگین بیچیملمه‌سینده مهم رول اویناییر. مؤلف یازیر کی، بو تاریخ کیتاب‌لاریندا ایران تاریخی هخامنیش دؤوروندن باشلانیر، سانکی اوندان اول بورادا هئچ بیر خالق، هئچ بیر مدنیت اولمامیش دیر. حالبوکی هخامنیش‌لردن ۴۰۰۰-۴۵۰۰ ایل اؤنجه ایندیکی ایران جوغرافیاسیندا قودرتلی مدنیت‌لر اولموش دور. بورادا یارانمیش شومئر (سومئر) مدنیتی نین وارلیغی دنیا علمینده مباحثه‌سیز تاریخی حقیقت حساب ائدیلیر. شومئرلرین دنیا مدنیتینه تحفه‌لری، بو سیرادان ایلك دفعه ایلی ۱۲ آیا، آیی ۳۰ گونه، گونو ۲۴ ساعت، ساعتی ۶۰ دقیقه‌یه بؤلمه‌لری، «ایلك رومانین» («قیلقامیش») محض بورادا اورتایا چیخماسی بللی دیر.^{۱۶۲۵} بو جوغرافیادا شومئرلردن باشقا ائلاملی لارین، لولوئی لارین، کوتی لارین، اورارتولارین، مانالی لارین دؤولت حیاتی یاشامالاری دا دویانین تاریخ کیتاب‌لاریندا یازیلیب. هخامنیش‌لرین میلاددان ۵۵۰ ایل اؤنجه بورادا دؤولت قوردوقلاری واخت رسمی دیل اولاراق ائلام دیلیندن استفاده ائتدیکلری ده معلوم مسئله‌دیر. حسن راشیدی‌نین اوستونده دوردوغو اساس مسئله‌لردن

۱۶۲۴ - حسن راشدی، ترکان و بررسی تاریخ، زبان و هویت آن‌ها در ایران، ص. ۱۱-۲۱. بو آلینتی (ایقتیاس) تورکجه‌دیر. یازار کیتابینا تورکجه «باشلانیش» آدلی کیچیک بؤلوم و خئیلی آلینتی آرتیرمیشدیر.

بیری سی ده آدی چکیلن قدیم طایفالارین دیل لری نین قدیم فارسجادان کؤکوندن فرقلی، التصاقی (آققلوناتیو) دیل لر قروپونا عاید اولماسی دیر.^{۱۶۲۶} یازار بو فیکرینی اساسلانديرماق اوچون بیر سیرا متخصص تاریخی نین اثرلینه استناد ائدیر. ایران دا یئنی، عیرقچی تاریخیچیلیگین بانی لریندن اولان حسن پیرناینین بئله شومئر دیلی نین اورال-آلتای دیل قروپونا مخصوص اولماسی فیکرینی ده علاوه ائدیر. یازار بو معلوم حقیقت لری اوخوجونون ایختیارینا قویدوقدان سونرا عادی منطقیین طلب ائتدیگی سورغونو ایره لی سورور: بیر حالدا کی، ایندیکی ایران جوغرافیاسیندا دؤولت و مدنیت لر تاریخی نین ان آزی ۷۰۰۰ ایل یاشی وار، نییه هخامنیش لردن اولکی تاریخ اؤیره دیلمیر؟

چونکی بو تاریخ عیرقچی لرین ایشینه یارامیر. عکس تقدیرده تورکلری «گلمه» دئییه آشاغیلایان رسمی ایران تاریخیچیلیگی، فارس لارین دا بو جوغرافیایا باشقا یئرلردن (گونئی سیبیر ایستئپ لریندن) گلدیک لرینی اعتراف ائتمک مجبوریتینده قالاجاق. سونرا حسن راشیدی سوروشدورمانین ایکینجی سوالینا کئچیر.

فارس عیرقچیلیگی هخامنیش و ساسانی دؤورلری، ائله جه ده دؤورون فارس لاری ایله فخر ائدیر. آنجاق تاریخی قایناق لار فارس لارین بو جوغرافیایا یئرلشدیک لری واخت (میلاددان ۹۰۰ ایل اول) اونلارین یوکسک مدنیته صاحب اولدوق لاری فیکرینی رد ائدیر. حسن راشیدی حاقلی اولاراق یازیر کی، اونلار بورالاری ایشغال ائدرکن قارشلی لارینا چیخان مدنیت لری بیخدی لار. هخامنیش شاه لاری نین قدارلیغی دا تاریخی قایناق لاردا عکسینی تاپیب. هخامنیش لر ائلام ایمپراتورلوغونو ایشغال ائدرکن یازی لاری (الیفالاری) بئله یوخ ایدی، دؤولت ایش لرینده ائلام دیلیندن و یازی سیندان استفاده ائدیردی لر. هخامنیش لرین یازینی ائلاملی لاردان اؤیرنمه لرینی فیردوسی بئله «شاهنامه» سینده گؤستریب.^{۱۶۲۷}

۱۶۲۶ - یئنه اورادا، ص. ۰۷. آدی چکیلن طایفالارین هامیسی نین دیل لرینین التصاقی دیل لر اولماسی هله ده موباحیثه موضوعسودور. اما اونلارین قدیم فارسجانین دا داخل اولدوغو تحلیلی (آنالیتیک) دیل لر قروپونا عایید اولماماسی اوتوروشموش فیکریدیر. ۱۶۲۷ - یئنه اورادا، ص. ۱۰۰-۱۰۱.

تاریخی قایناق‌لار پارس‌لارین دینی گؤروش‌لری نین و اخلاق‌لاری نین دا برباد اولماسینی بیلدیریرلر. یونان‌لار پارس‌لارا باربار دئییب، اونلاری وحشی طایفالار سایمیشلار. یونان تاریخی لری پارس‌لارین عادت‌لری حاقیندا یازیب، اونلاری اله سالمیشلار. ازدواج مسئله‌لرینده پارس‌لارین اخلاقی خصوصیلره برباد اولوب.^{۱۶۲۸}

پارس‌لاردان فرقلی اولاراق، مثلاً، ائلاملی‌لار آراسیندا قادینین یوکسک سوسیال ایستاتوسا مالیک اولماسی تاریخی قایناق‌لاردا عکسینی تاپیب. یازار تاریخی آراشدیرمالارا دایاناراق، تورکلر و موغول‌لار آراسیندا قادینین یوکسک رولونو مقایسه‌لی شکیلده اورتایا قویور. ائله‌جه ده پارس‌لاردان فرقلی اولاراق تورکلرین هم اورتا یوزایل‌لرده، ائله‌جه ده یئنی دؤورده موسیقییه و ئردیک‌لری اؤنم کیتابدا تصویر ائدیلمیش دیر.^{۱۶۲۹}

حسن راشیدی‌نین بو کیتابیندا دقت چکدیگی اساس مسئله‌لردن بیرى ده تورکلرین بو جوغرافیادا یئرلشمه‌لری پروبلئمینه آیدینلیق گتیرمک دیر.

رسمی ایران تاریخیچیلیگینه گؤره، ۱۱-جی یوزایلده آذربایجانى ایشغال ائدن اوغوز-سلجوق‌لولار ۷۰ ایل عرضینده یئرلی «آذری‌لرین» دیل‌لرینی زورلا دیشدیرمیشلر. مختلف تاریخی لر کسروی‌نین بو تئزیسینی^{۱۶۳۰} مختلف فورمالاردا تکرار ائتمیش، دؤولتین فارسلاشدیرماق سیاستینه حاق قازاندیرماق اوچون اساس توتارقا کیمی استفاده ائتمیشلر. حالبوکی بو تئزیسین حقوقی و سیاسی باخیمدان هئچ بیر اساسی یوخدور. حسن راشیدی یازیر کی، «هر بیر بؤلگه‌نین اهالی‌سی گلدیک‌لری یئردن آسیلی اولمایاراق، ساکین اولدوق‌لاری اؤلکه‌ده بیر-ایکی نسیل‌دن سونرا همین اؤلکه‌یه و بؤلگه‌یه، دیل‌لری و کولتورلری ده همین اؤلکه و بؤلگه‌یه عاید حساب ائدیلمیر.»^{۱۶۳۱}

۱۶۲۸ - یئنه اورادا، ص. ۱۹-۲۳.

۱۶۲۹ - یئنه اورادا، ص. ۲۳۶-۲۴۰.

۱۶۳۰ - کسروی‌نین «آذری دیلی» نظریه‌سی و باشقا تحریف‌لری اوچون باخین: حسن راشیدی، زبان آذری و تحریفات تاریخی کسروی، وارلیق، یاز ۳۵۳۱، سایى ۲۳۱-۱، ص. ۱۷-۰۶.

۱۶۳۱ - حسن راشیدی، ترکان و بررسی تاریخ، زبان و هویت آن‌ها در ایران، ص. ۱۱۵.

یازار پان-ایرانیزمین ساچما-سایان تئزسی نین عادی منطقله ده اویوشمادیغینی بیلدیره رک آمئریکانی اؤرنک گؤستیریر. دئییر کی، آروپالی مهاجرلرین آمئریکا قیته سینه کؤچوندن ۴۰۰ ایل بئله کئچمیر، قیرمیزی دری لر ایسه یئرلی خالق دیر و گومان کی، بیر نئچه مین ایلدیر بورادا یاشایرلار. مسئله یه ایران عیرقچی لری نین منطقی ایله یاناشمیش اولساق، «ایندی دئییه بیلریم کی، بو قیته نین یئرلی دیلی قیرمیزی دری لرین دیلی اولدوغو و آروپادان بو قیته یه کؤچموش و بورادا یئرلشمیش آمئریکالی لار ایندی اینگیلیسجه نی، فرانسیزجانی و ایسپان دیل لرینی بوراخیب، آمئریکانین اصیل و یئرلی ساکین لری اولان قیرمیزی دری لرین دیل لرینده دانیشمالی و قیرمیزی دری لرین نسلیندن گلدی ک لرینی ادعا ائتمه لی دیرلر!»^{۱۶۳۲}

پان-ایرانیزمین تورک لری «گلمه» اعلان ائتمه لری نین تاریخی گئرچکلیگه ده اویغون اولمادیغینی بیلدیرن حسن راشیدی فیکرینی بورانی ایشغال ائتمیش پارس لاردان ۴۵۰۰-۴۰۰۰ ایل اول ساکین اولموش التصاقی دیلی خالق لارین وارلیغی ایله اساسلان دیریر. زامانلا ساکالار، ایشغوزلار، اشکانی لر، خزرلر، هونلار، پئچئنقلر، قیپچاق لار و باشقالاری دا بو جوغرافیادا یئرلشمیش، سونرا گلن اوغوزلارلا قایناییب-قاریشمیشلار. راشیدی کیتابی نین خئیلی حیصه سینین محض بو مسئله یه حصر ائتمیش، مختلف قایناق لاردان، اؤزلیکله عرب تاریخچی لری و سیاح لاری نین اثرلریندن گتیردیگی مثال لارلا پان-ایرانیزمین بو اساس سیز تئزسی نی چوروتمه یه نایل اولموش دور.^{۱۶۳۳} بعضی تاریخچی لرین «موغول لار آذری لرین دیلینی زورلا دیشدیردی لر» تئزسی ده حسن راشیدی نین منطقه دایالی تنقیدینه توش گلیمیش دیر.^{۱۶۳۴} یازار «آغ دریلی ایندی کی آذربایجان اهالی سی ایله شرقده کی تورک لرین اوزلری فرقلی دیر، دئمه لی، آذربایجان اهالی سی نین یالینیز دیلی دیشمیش دیر» تئزسی نی ده منطقله یالانلا ییر.^{۱۶۳۵}

۱۶۳۲ - یئنه اورادا، ص. ۹۶.

۱۶۳۳ - یئنه اورادا، ص. ۷۵-۱۱۷.

۱۶۳۴ - یئنه اورادا، ص. ۹۸.

۱۶۳۵ - یئنه اورادا، ص. ۲۴۱.

حسن راشیدی کیتابیندا تورک‌لرین ایندیکی ایران جوغرافیاسیندا یاد ائلمئنت اولمادیغی بیر یانا، اونلارین فارس‌لارا و فارس کولتورونه اؤنملی خیدمت‌لری کئچدیگینی تاریخه و منطقه دایاناراق ثبوت ائدیر.

حاکم تورک سولاله‌لری‌نین فارسجانی دؤولت دیلی سویه‌سینه قالدیرمالاری و فارس ادبیاتینا خصوصی قایغی گؤسترمله‌ری تاریخی فاکتی احمد آغاوغلو، ممد امین رسول‌زاده، تبریزی علی، جاواد هئیت کیمی گؤرکملی فیکیر آدم‌لاری طرفیندن تورک تاریخی‌نین دراماتیک یانلیشلیغی کیمی قیمتلندیریلمیش،^{۱۳۳۶} بونون آذربایجان تورک‌لری‌نین تاریخینده سونرالار فاجعه‌لره نه‌دن اولماسی گؤستریلیمیش‌دیر. حسن راشیدی ده اؤزونون اولکی اوستادلارین یانا-یانا تصویر ائتدیک‌لری بو حادثه‌نین اوستونده گئیش دورور. ایران جوغرافیاسیندا آشاغی-یوخاری ۱۰۰۰ ایل حاکم اولموش تورک سولاله‌لرینی غارتچی، مدنیت دوشمنی کیمی آشاغیلایان فارس عیرقچی‌سی، یا تورک مانقوردو دئییل، اصلینده بو سولاله‌لردن اؤزونو درک ائتمیش تورکلوک ناراضی اولمالی‌دیر. حسن راشیدی بو سولاله‌لری قینا‌ماقدان اؤزونو ساخالایا بیلیمیر و حاقلی‌دیر: «کئچن مین ایل عرضینده تورک سولاله‌لری‌نین یانلیش‌لاریندان بیر‌سی ده شاید اودور کی، اونلار اؤز دیل‌لرینه خصوصیه ده رسمی و دؤولت مکتوب‌لاشمالاریندا آز اؤنم وئردیلر.»^{۱۳۳۷}

پان-ایرانیزمین ایدئولوژی اساس‌لاری‌نین چوروکلگونه مثال اولاراق حسن راشیدی کیتابیندا فارس-دری دیلی مسئله‌سینه آیدینلیق گتیریر. ایرانین دیلچی عالیم‌لری بو دیلین ساسانی‌لردن قالما پهلوی (فهلوی) دیلیندن اساسلی شکیلده فرق‌لندیگینی، فارس شعری‌نین سعدی کیمی گؤرکملی نماینده‌لری‌نین بو دیلی مدره‌سه‌لرده اؤیرندیک‌لرینی اعتراف ائتمیش‌لر. راشیدی یازیر کی، سلجوقلو سارایینا یول آختاران هر بیر کس اولجه

۱۶۳۶ - آیرینتیلی بیلگی اوچون گونازتی‌وی-نین اینترنت صحیفه‌سینده کی «مقاله‌لر» بؤلومونده بو قئیدلرین مؤلفی‌نین «احمد آغاوغلو ایران حاقیندا»، «رسولزاده‌نین چاغداش «ایران تورک‌لری»، «رسولزاده‌نین چاغداش «نظامی»‌سی»، «تبریزی علی‌نین هارایی»، «وارلیق مکتبی» آدلی مقاله‌لرینه باخماق اولار.

افغانیستان و تاجیکیستاندان بورالارا گتیریلیمیش دری دیلینی اؤیرنمیش، سارایین شعر دیلینده (دری) تورک حؤکمدارلارین شان-شؤوکتینی تعریفلهمه‌یه، اونلارین فتح‌لرینی وصف ائتمه‌یه، عوضینده انعام آماغا چالیشمیشلار. بو تاریخی گئرجکلیک ده گؤستریر کی، تورکلر اؤز دیل‌لرینی یئرلی لره تحمیل ائتمه‌دیلر، عکسینه یئرلی پارس‌لار تورک حؤکمدارلارین افغانیستان و تاجیکیستاندان گتیردیکلری فارس-دری دیلینی قبول ائتدیلر. بو دیل ده اوجسوز-بوجاقسیز تورک ایمپراتورلوقوندا علم و دین دیلی اولان عربجه‌نین یانیندا کارگزارلیق و شعر دیلی اولدو. تورک دیلی ایسه سارایین و اوردونون دانیشیق دیلی فونکسیاسینی یئرینه یئتیردی. بیر سؤزله، پان-ایرانیست‌لرین ادعالاری‌نین عکسینه، اؤزونون یئرلی دیلینی دیشینلر آذربایجانین «آذربجه» دانیشان اهالی‌سی دئییل، ایندیکی ایرانین مرکزی ایالتی‌نین (فارسیستانین) پهلوی دیلینده دانیشان پارس اهالی‌سی ایدی. اونلار دا بو «گلمه دیلی» («زبان مهاجر») - فارسجانی تورک حؤکمدارلاری گتیرمیشدیلر.

حسن راشیدی اثری‌نین سون بؤلوم‌لرینده عیرقچی‌لرین داها بیر منطقه ضد یاناشماسینی سورغویا چکیر. او یازیر کی، نه‌دن افغانیستان و تاجیکیستانی قارداش اولکه‌لر و اهالی‌سینی قارداش میللت‌لر بیلدیکلری حالدا، آرازین شیمالینداکی آذربایجان رئسپوبلیکاسینی ایرانا یاد اولکه سایرلار؛ حالبوکی آرازین هر ایکی طرفی عینی میللت‌دن عبارت‌دیر و عینی جوغرافی آد داشیبیر. بو سورغونون جاوابی یازارا گؤره اودور کی، عیرقچی‌لر «ایرانلیلیغی فارسلیغا برابر توتورلار، فارس اولمایانی ایرانلی سایمیرلار»^{۱۶۳۸}

آرازین قوزئیینده «آذربایجان» آدلی دؤولتین اولماسینی ایرانداکی عیرقچی‌لر تهلوکه قایناغی حساب ائدیرلر. حالبوکی، راشیدی‌یه گؤره، ایران اهالی‌سی‌نین (۷۰ میلیون) نیسبی چوخلوغونا (۳۰ میلیون‌دان آرتیق) برابر اولان، شرقی آذربایجان، غربی آذربایجان، اردبیل، زنجان، همدان، قزوین، قیسماً گیلان و ایرانین باشقا اوستان‌لاریندا ساکین اولان تورکلوگون

میللی-مدنی پروبلئم‌لری حلّ ائدیلسه، قوزئی آذربایجانین وارلیغی نه‌اینکی ایران اوچون پروبلئم یارادار، عکسینه، آذربایجان تورک‌لری نین اکثریتی نین یاشادیغی گوئی آذربایجان جاذبه مرکزینه چئوریلر.^{۱۶۳۹} چوخ میللتلی ایران‌دا فارس اولمایان لارین میللی حاق‌لارینی تأمین ائتمک عوضینده عیرقچی‌لر آغیل‌آلماز یول‌لارلا قوزئی آذربایجانین گوئییه تأثیرینی آرادان قالدیرماغا، یا آزالتماغا چالیشیرلار. کسروی نین تئزیسینی داها دا بایاغیلاشدیر اراق عنایت‌اله رضا کیمی شووینیست‌لر آرازین شیمالینداکی دؤولتین «آذربایجان» آدلانماسی نین تاریخه «اویغون اولمادیغینی» اجتماعی شعورا یئریتمه‌یه چالیشیرلار. اونلارین ادعالارینا گؤره، آرازین قوزئی گویا همیشه «آران» آدلانمیش دیر.^{۱۶۴۰} حسن راشیدی بو یاناشمانین تاریخ علمی باخیمیندان تامامیله اساسسیز اولدوغونو گئنیش آراشدیرماسی ایله ثبوت ائتمکله یاناشی، اونون سیاسی مقصدلرله ایره‌لی سورولدوگونو قطعیتله ایفشا ائدیر.^{۱۶۴۱}

ایران داخیلینده تورک‌لرین فیکیر حیاتیندا باش وئرن بو دیشیکلیکلرله یاناشی، اوندان خاریجده گوئی آذربایجان اصیللی یئنی میللی آیدین کسیمین و اونلارین اثرلری نین اورتایا چیخماسی مهم گلیشمه ساییمالی دیر. مئهران باهارلی، گونتای گنجالپ، عاریف کسکین، دوکتور علی‌رضا عسگرزاده، علی‌رضا اردبیلی، سید ضیاء‌الدین صدرالاشرافی کیمی آیدین‌لار میللی مسئله‌نین چئشیدلی یؤن‌لرینی آراشدیرمیش، میللی ایدئولوگیانین یارانماسینا قیمتلی قاتقی لاردا بولونموش لار.^{۱۶۴۲}

۱۶۳۹ - یئنه اورادا، ص. ۲۷۴.

۱۶۴۰ - مثلاً، باخین: عنایت‌الله رضا، آذربایجان و اران (آلبانیای قفقاز)، تهران: ایران زمین، ۲۰۶۳؛ یئنه اونون، ایران و ترکان در روزگار ساسانیان، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، ۵۶۳۱.

۱۶۴۱ - حسن راشدی، ترکان و بررسی تاریخ، زبان و هویت آن‌ها در ایران، ص. ۵۷۲-۶۰۳.

۱۶۴۲ - اونلارین اثرلری حاقیندا، مثلاً، باخین:

Alireza Asgharzadeh, *Iran and the Challenge of Diversity. Islamic Fundamentalism, Aryaniist Racism, and Democratic Struggles*, New York: Palgrave Macmillan, 2007; Guntay Gencalp, *Safavilar*, Bakı: Qanun, 2012;

یئنه اونون:

Tarixin pərdə arxası, Bakı: Alatoran yayımları, 2013;

ایسلام انقلابیندان سونراکی دؤورده تاریخی – ایدئولوژی فیکیرده دوروم مؤوضوعسونو اؤزتلرکن بو ساحهده حساس گلیشمه نین اولدوغونو قئید ائتمه لی ییک. وارلیق مکتبی نین گؤرکملی نماینده لری نین، بو سیرادان دوکتور حمید نیطقی، دوکتور جاواد هئیت، دوکتور محمد تقی زهتابی، حسن راشیدی کیمی فیکیر آدم لاری نین فعالیتی نتیجه سینده رسمی ایران تاریخی – ایدئولوژی فیکری نین آذربایجان و تورکلوک حاقیندا اوبیئکتیولیکدن اوزاق، اتهام کاراکترلی، آشاغیلا ییجی تئزیر لری یالانلامیش، میللت قورو جولوغو سورجی نین مهم طلب لریندن بیر – تاریخی کئچمیش حاقیندا ایناندریجی، اوبیئکتیو میللی کونسئپتین اساس لاری یارادیلیمیش دیر. محض میللی فیکیر حیاتینداکی بو یئنی حادثه یئنی نسلین بیر حیصه سی نین رسمی پان – ایرانیست و غیرقچگی ایدئولوگیانین تأثیریندن چیخماسینا، میللی حرکاتین یئنی مرحله سی نین باشلانماسینا تکان وئرمیش دیر.

سیاسی گلیشمه

یوخاریدا دا دئییلدیگی کیمی، انقلاب دؤورونده اؤلکه ده کی میللی آزیقلار (سیاسی ایستاتوسونا گؤره) مسئله سینده یئنیلیک اولاجاغی گؤز لنتی سی حاکم ایدی. عمومی دیشیکلیک آب – هاواسی ایچینده نهایت فارس اولمایان لارین دا پروبلئم لری نین چؤزوله جه یی اومیدلری واردی. اؤلکه نین گله جه یینه حصر اولونموش توپلانتی لارین هامی سیندا سیاسی پارتیا و تشکیلات لارین سایبی نین چوخلوغو و اونلارین میللی مسئله ایله باغلی بیانات لاری دقتی چکیردی. ان آزی ریتوریکا سویه سینده [ظاهرده] سیاسی پارتیالار فارس اولمایان لارین پروبلئم لرینی دیله گتیره رک اونلارین سسینی آماغا چالیشدی لار.

۱۹۸۰ – جی ایلدن سونرا، کوردلر، عربلر، تورکمن لر و تورکلرله یئنی حاکمیت آراسیندا چئشیدلی چارپیشمالار اساساً بیتندن سونرا بو مسئله یه عموم اؤلکه سیاسی پارتیالاری نین مناسبتی دیشیدی. عموم – ایران

پارتیالاری نین دئمک اولار هامی سی اولکه نین بوتوولوگو مسئله‌سینده حاکمیتده مؤحکملمکده اولان قوه‌لرین سیاستینی دستکله‌دیلر. حتی زامانلا ایرانداکی خالق‌لارین حاق‌لارینی مدافعه ائتمه‌یی عهده‌سینه گؤتورموش توده (ایران خالق‌پارتیاسی) بئله حاکم رژیمندن فرقلی مؤوقع اورتایا قویمادی. بو پارتیایا گؤره، ایران خالق‌لاری مسئله‌سی ایرانین «بؤیوک میلی و حدتی چرچیوه‌سینده» حل ائدیله بیلردی.^{۱۶۴۳} سول پارتیالار یالنیز کورد مسئله‌سینده حاکمیتیه نسبتاً فرقلی مناسبت سرگیله‌دیلر. مثلاً، ایران خالقی نین مجاهدلری تشکیلاتی اولکه‌ده میلی مسئله‌یه، اؤزلیکله کورد مسئله‌سینه حصر ائدیلمیش سنندینه کوردلرین موختاریت ایستکلرینی قطعیتله دستکله‌دیگینی بیان ائتدی.^{۱۶۴۴}

ایراقلا محاربه (۱۹۸۸-۱۹۸۰) میلی آزلیقلار مسئله‌سینی، دئمک اولار کی، دوندوردو. بو مسئله‌دن بحث ائدن‌لر «وطن خائنی» اعلان ائدیلدی‌لر، اونلارلا ساواش دؤورونون قایدالاری ایله قدارجاسینا رفتار ائدیلدی. عموم-ایران پارتیالاری بوندان راحتلان‌دی‌لار.

ایرانداکی تورک‌لر اوچون آشاغی-یوخاری اون ایل سورن سکوت بوزونون آریمه‌سی سووئت اتقاقی نین داغیلما‌سی عرفه‌سینده قوزئی آذربایجانداکی میلی-دئموکراتیک حرکاتین باشلانما‌سی ایله باغلی‌دیر. ۱۹۸۹-جو ایلین سونوندا سووئت اتقاقی ایله ایران آراسیندا سرحد قورغولاری نین سؤکولمه‌سی، آز سونرا قانلی ۲۰ یانوار (۱۹۹۰) حادثه‌سی، داها سونرا ایسه قوزئی آذربایجان‌دا مستقیل دؤولتین برپاسی (۱۹۹۱-جی ایلین اوکتیابری) گونئی آذربایجان‌دا میلی حرکاتین یئنی مرحله‌سی نین باشلانما‌سینا تکان وئردی. ۱۹۹۲-جی ایلین سون‌لارینا دوغرو تهراندا آذربایجان رئیس‌جمهورلیک‌سی نین سفیرلیگی قورول‌دو. بو حادثه‌لر ایرانداکی تورک‌لر، اؤزلیکله گونئی آذربایجان اهالی سی اوزرینه بؤیوک ائتکی قوی‌دو.

۱۶۴۳ - حزب توده ایرانین مرامنامه لایحه‌سی، [یئرسیز]، ۱۳۶۰ (۱۹۸۱)، ص. ۱۳.
 ۱۶۴۴ - ملیت‌ها و مسئله خلق کرد در ایران، تهران: انجمن دانشجویان مسلمان دانشگاه صنعتی شریف، ۱۸۹۱.

آراز سرحد چایی نین قوزئیننده «آذربایجان» آدلی دؤولتین یارانماسینا ایران حاکمیتی ده بیگانه قالمادی. ۱۶۴۵ موستقیل آذربایجان رئسپوبلیکاسی نین وارلیغینی اولکه نین کوتله وی اینفورماسیا واسطه لرینده گیزلتمک، بو مومکون اولمادیقدا اوراداکی دورومو تحریف ائتمک، تجا ووزکار اثرمنیستانلا علاقهلری هئچ اولمادیغی قدر گئیشلندیرمک کیمی ایش لره ال آتان رسمی تهران، گونئی آذربایجان دا تهلوکه سیزلیک سیستئمنی مؤ حکملندیرمک اوچون علاوه تدبیرلر حیاتا کئچیردی. بو مقصدله دوغو آذربایجان اوستانی اراضی سی نین قوزئی آذربایجانلا سرحدیانی بؤلگه سینی آییریپ، بیرباشا تهرانا باغلی، آیریجا اوستانا چئویرمک قراری وئریلدی. اردبیل و اطرافی نین دؤولته لویال [وفادار] نماینده لری بورانین تبریزین تابعلیگیندن چیخماسینی مثبت ایش حساب اندیردیلهر. حکومتین رسمی نماینده لری کیمی اونلار دا بو بؤلگه نین آیریجا اوستان ایستاتوسو آلماسینی مرکزی بودجه دن بورایا علاوه رئسورسلارین [منابعین] جلب اندیلمه سینه نه دن اولاجاغینی بیلدیردیلهر. بونونلا بئله یئنی اوستانا آد قویولماسی مسئله سی کسکین اعتراض لارا سبب اولدو. حاکمیت یئنی اوستانا ساوالان، سهند، یا دا اردبیل آدلاری نین قویولماسی تکلیفینی وئردی. ایران ایسلام مجلسی نین آذربایجان دان اولان، بو واختا قدر رادیکاللیغی و مخالفلیگی ایله سئچیلمه یین عضولری بئله آذربایجان آدی نین بو بؤلگه نین اوستوندن قالدیریلماسینا اعتراض ائتدیلهر. بو مسئله مجلس خاریجینده ده گئیش مذاکره ائتدیلهر. چوخ لاری یئنی اوستان یارادیلماق ساء، اونون آدی نین «شرقی آذربایجان» قویولماسینی، تبریز مرکزی اوستانین ایسه «مرکزی آذربایجان» آدلاندیریلماسینی تکلیف ائتدیلهر.

یئنی یارانان اوستانین «آذربایجان» دئیل، باشقا آدلا آدلانماسینا اعتراض لاری نظره آلاراق ایران ایسلام مجلسی ۱۹۹۳-جو ایلین یانواریندا بو اوستانین «شرقی آذربایجان» آدلاندیریلدیغینی بیلدیردی. بونا باخمایاراق پرتزیدئنت رفسنجانلی حکومتی بو مسئله ده مؤوقعی نین دیشمزم اولدوغونو نومایش ائتدیریب، یئنی اوستانین «اردبیل اوستانی» آدلانماسی حاقیندا مجلسین اوز

۱۶۴۵ - باخین:

Nasib Nassibli, Azerbaijan-Iranian Relations: Past and Present, *Journal of Azerbaijani Studies*, vol. 2, no 1, 1999, pp. 12-21.

قرارینی دیشدیرمه‌سینه نایل اولدو. مجلس‌ده کی اردبیل نماینده‌لریندن بیری بو آدین («اردبیل اوستانی»نین) اوستونده اصرار ائتمه‌یین ضرورلیغینی «پان-تورکیست‌لرین جینایتکار آرزولارینا» قارشسی مبارزه مقصدی و «سرحدین او تاینندا اییرنج حادثه‌لرین باش وئرمه‌سی» (آذربایجان رئیس‌جمهوری‌کاسی‌نین یارانماسی؟) ایله اساسلاندیریردی.^{۱۶۶} شرقی آذربایجان اوستانی‌نین بؤلومنه‌سی و یئنی‌سی‌نین «آذربایجان» آدلاندیریلما‌ماسی سونراکی ایل‌لرده ده اولکه‌نین تورک اهالی‌سی‌نین، ائله‌جه ده طلبه‌لرین ناراضیلیغینا سبب اولدو. اولکه اونیورسیتت‌لرینده اوخویان مشکین شهر طلبه‌لری ایران دؤولتی‌نین باشچی‌لارینا عنوانلادیقلاری ۱۹۹۵-جی ایلین مارت (۱۳۷۳-اون فروردین آیی) تاریخلی آچیق مکتوبدا ۲۷ میلیونلوق ایرانلی تورک‌دی‌للی‌لر آدیندان «آذربایجانین بیر بؤلومونو بیر شهرین آدی ایله آدلاندیریلما‌سینی تاریخی بیر سهو ساییر، بونو قبول ائتمه‌یه‌جک‌لرینی» بیلدیریردی‌لر.^{۱۶۷}

۱۹۹۴-جو ایله قزوین و اطرافی‌نین زنجان اوستانیندان قوپاردیلیب، آیریجا اوستان اعلان ائدیلمه‌سی ده اولکه‌نین تورک اهالی‌سی‌نین اعتراضی ایله قارشیلانمیش، قزوینده پولیس قوه‌لری ایله یئرلی اهالی آراسیندا توقوشمالار اولموشدو.

یئنه ۱۹۹۴-جو ایله اورمو اونیورسیتتی‌نین طلبه‌لری ایران مئدیاسیندا تورک‌لری آشاغیلایان وئریلیش‌لره اعتراض اولاراق نوماییش کئچیردی‌لر. اونلار عینی زاماندا یئرلی تئلوویزیادا تورک دیلینده وئریلیش‌لرین واختی‌نین آرتیریلما‌سینی، آنا دیلی‌نین اورتا مکتب‌لرده و اونیورسیتت‌لرده تدریس ائدیلمه‌سینی طلب ائدی‌لر.

مئدیادا تورک‌لرین آشاغیلانما‌سی مسئله‌سی سونراکی ایل‌لرده ده گوندومه اولموش دور. طلبه‌لرین و اهالی‌نین باشقا طبقه‌لری‌نین دؤولت

۱۶۶ - باخین:

Brenda Shaffer, *Borders and Brethren. Iran and the Challenge of Azerbaijani Identity*, p. 177.

۱۶۷ - نامه سرگشاده دانشجویان مشکین شهری دانشگاه‌های کشور به هئیت محترم دولت جمهوری اسلامی ایران، وارلیق، باهار ۱۳۷۳، سایه ۱-۹۲، ص. ۹۴.

باشچی لارینا عنوانلانان مکتوب لاریندا بو مسئله وورغولانمیش، پهلوی دؤورونون بو عئیه جر پراکتیکاسینا نهایت سون وئرلمه سی طلب ائدیلمیش دیر. ۱۹۹۵-جی ایلین ماییندا ایران رادیو-تلئویزییا شیرکتی نین کئچیردیگی رأی سورغوسونا تپکی بو آنلامدا دقتی چکیر. شیرکتین ۱۱ سواللیق سورغو ورقینده «سیز بیر تورکله ائولنمه یه حاضر سینیزمی؟»، «قیزینیزی بیر تورکه اره وئرسینیزمی؟»، «تورکلرین دینی مجلس لری نده ایشتیراک ائدر سینیزمی؟»، «بیر تورکله دیوار-دیوارا قونشو اولماغا حاضر سینیزمی؟»، «بیر تورکله بیر اوتاقدا ایشله یه بیلر سینیزمی؟»، «تورکلرین چوخلوقدا اولدوغو محله ده ائو آلا ر سینیزمی؟»، «آذری دیللی شهرده یاشاماغا حاضر سینیزمی؟»، «بیر تورکله گئد-گل اولماسینا حاضر سینیزمی، بیر تورکو ائوینیزه قوناق چاغیرار سینیزمی؟» کیمی سوال لار یئر آلمیش دیر. تبریز اونیورسیتی نین طلبه لری مایین ۹-دا اونیورسیتتین اراضی سینده بو سورغویا قارشی اعتراض نوماییشی کئچیردی لر. گوئی آذربایجان میلی ایستقلال جبهه سی نین بو حادثه ایله باغلی ۱۹۹۵-جی ایلین ۱۰ مای تاریخلی بیاناتیندا دئییلیر کی، اوستاندار عبدالعلی زاده اونیورسیتته گلیب، طلبه لری «وحدت سالونو» نا توپلایاراق، «مین بیر فی ریلداقلا بو نوماییشی پوزدو.»^{۱۶۴۸} داها سونرا سندده دئییلیر: «فارس شووینیست لری جهد ائدیر لر آذربایجان خالقی نین میلی قورتولوش مبارزه سینی تورک-فارس داواسینا چئوره لر و بئله لیکله بو میلی - مترقی مبارزه نی لکه له یه لر. بیز بو زمان داها آرتیق آییق اولمالی ییق و بونو ثبوت یئریمه لی بیک: بیز هئچ [بیر] خالقین دوشمنی دئییلک. بیز آنجاق خالق لاری اسارته چکن موستملکه چی مرکزی دؤولته قارشی مبارزه آپارمالی ییق... آذربایجان تورپاق لاری مرکزی ارتجاع طرفیندن ایشغال اولونوب و آذربایجان خالقی بو تورپاق لاردا یابانچی لار، اسیر لر کیمی عؤمور سورور لر... اسیر اولموش میللتین ایکی یولدان باشقا سئچمه لی بیر یولو اولما بیلمز. یا اسارت آلتیندا، حقارت لر، ایشگنجه لرله، موردار بیر یاشاییش، یا دا کی، بوتون وار گوجویله ایشغالچی دوشمان لارلا کسکین بیر مبارزه آپارماق. باشقا بیر یولوموز یوخدور.»^{۱۶۴۹} اعتراض

۱۶۴۸ - آذربایجان طلبه لر حرکاتی حاقدا آذربایجان میلی ایستقلال جبهه سینین بیاناتی.

۰۲ اردیبهشت ۴۷۳۱ (چاپ اولونما میس سند).

۱۶۴۹ - یئنه اورادا.

نومایشینده ایشتیراک ائدن طلبه‌لرین یایدیغی و رهبرین، پرنزیدنتین دفترینه، ایسلام شورا مجلسینه، شرقی و غربی آذربایجان، اردبیل، زنجان و همدان اوستاندارلیقلارینا، بو اوستانلارین امام جمعه‌لرینه، ائله‌جه ده مطوعاتا گؤندردیکلری بیاناتین دا دیلی چوخ سرت ایدی.^{۱۶۵۰} بورادا طلبه‌لر «هله ایرانلی نین مؤوجود اولمادیغی، میلاددان بیر نئچه مین ایل اول آذربایجان تورپاقلاریندا یئرلشمیش تورک میللتی نین» شرف و لیاقتینی تحقیر ائدن بو رأی سورغوسونو لعنتله‌ییر، آذربایجانین ایران تاریخینده‌کی فداکار رولونو خاتیرلادیر، «۳۰ میلیونلوق تورکون بیت‌المالی حسابینا» ایشله‌ین دؤولت رادیو-تی‌وی شیرکتی نین («صدا و سیما» نین) بو عملینی اؤلکه‌ده‌کی غیرقچگی و آپارتاید قایدالاری نین بیر نومایشی کیمی دیرلندیریدیلر.

تهران اونیورسیتت‌لرینده اوخویان آذربایجان‌دان اولان طلبه‌لر ده اؤز نؤوبه‌سینده ایسلام شورا مجلسی نین آذربایجان‌دان سئچلمیش نماینده‌لرینه مراجعت قبول ائتدیلر.^{۱۶۵۱} بو سندین اوزو رهبرین تبریز، اورمو، زنجان، همدان و اردبیل شهرلرینده‌کی نماینده‌لرینه، ائله‌جه ده اؤلکه مطوعاتینا گؤندریلیدی. بورادا طلبه‌لر بئش بنددن عبارت طلب‌لرینی دیله گتیردیلر. بیرینجی طلب دؤولت رادیو-تئلویزییا شیرکتی نین تورک‌لره مناسبده تحقیرلی و آشاغیلائیجی وئرلیش‌لرینه آذربایجان‌دان اولان مجلس نماینده‌لری نین جاواب وئرمه‌سی گرکلیگی حاقیندا ایدی: «بیزیم مجلس‌ده‌کی نماینده‌لریمیزه سوالیمیز بودور: بو جور تحقیر و آشاغیلامالارا نه واخت جاواب وئره‌جکسینیز؟» اکینجی طلب مؤوجود آنا‌یاسانین ۱۵-جی ماده‌سینه اویغون اولاراق «۲۷ میلیونلوق ایرانلی نین دیلی اولان تورکجه‌نین» مکتب‌لرده تدریسی و ایکی دیللی تحصیله کئچید مسئله‌سی حاقیندا ایدی. مجلس نماینده‌لریندن ایسته‌نیلن اوچونجو مسئله یئنی یارانمیش اوستانین آدیندا «آذربایجان» سؤزونون اولماماسی و «اردبیل اوستانی» آدی نین دیشدیریلمه‌سی گرکلیگی ایدی. دؤردونجو مسئله آذربایجانین اقتصادی

۱۶۵۰ - اعتراضیه دانشجوین ترک دانشگاه تبریز و علوم پزشکی نسبت به پرسشنامه اهانت مرکز تحقیقات و سنجش افکار عمومی صدا و سیما (چاپ اولونمیش سند).
 ۱۶۵۱ - نامه سرگشاده دانشجوین آذربایجانی دانشگاه‌های تهران به مجمع نمایندگان آذربایجان در مجلس شورای اسلامی. خردادماه ۳۷۳۱ (چاپ اولونمیش سند).

و باشقا ساحه‌لرده گتدیكجه گئریله‌مه‌سی، آذربایجانداکی ایکسی مودئرن مؤسسهدن بیرینی باشقا اوستانا کؤچورولمه‌سی و بورادا دورومون دوزلدیلیمه‌سی اوچون «نماینده‌لردن جدی دقتین طلب اولونماسی» حاقیندا ایدی. سونونجو طلب دؤولت رادیو-تئلئویزیاسی نین تبریز، اورمو، زنجان، اردبیل و همدان مرکز لرینده تورک دیلینده وئرلیش لرین تشکیلی گرکلیگی حاقیندا ایدی. آچیق مکتوبون سونوندا بو مسئله لرین باشقا طلبه‌لر و اهالی قروپ لاری طرفیندن دفعه‌لرله قالدیریلدیغینا باخمایاراق، اونلارین هله ده حل ائدیلمه‌دیگی وورغولانیردی.^{۱۶۵۲}

ماراقلی دیر کی، اعتراض لارا باخمایاراق، دؤولت رادیو-تئلئویزی شیریکتی نین کئچیردیگی رأی سورغوسونون نتیجه‌لری مطبوعاتدا چاپ ائدیلدی. معلوم اولدو کی، رأیی سوروشولان فارس لارین اکثریتی گؤسترین سوال لارا منفی جاواب وئرمیش دیر. یعنی اونلار گؤسترین مسئله‌لرده تورک لرله بیر یئرده اولماغا، اونلارلا قوهوم اولماغا، اونلارلا امکداشلیق ائتمه‌یه راضی اولما دیق لارینی بیلدیرمیشلر. اؤزو-اؤزلوگونده رأی سورغوسونون نتیجه‌لری اؤلکه‌ده میللت لر آراسی مناسبت لر ساحه‌سینده گرگینلیگین اولدوغونون گؤستریجی سی کیمی قیمت لندیریلمه‌لی دیر. بو، عینی زاماندا تورک لرین دوروموندا یئنی حادثه - عنعنه حالینی آلمیش ائتیک تحقیرلره پهلووی دؤورونون فرقلی اولاراق تورک لرین آرتیق توپلو اولاراق دؤزمک ایسته‌مه‌مه‌سی نین، اوندان غضبلندیک لرینی نین نومایشی کیمی قیمت لندیریلمه‌لی دیر. بو مئیل اؤزونو سونرالار دا گؤستردی. اؤزللیکله، ۲۰۰۶-جی ایلین مایین ۱۲-ده دؤولت خبر آگنتلیگی ایرنا-نین رسمی اورقانی اولان ایران قزئتینده چاپ اولونموش کاریکاتورایا تورک لرین فعال اعتراضی اؤلکه میقیاسیندا جدی گرگینلیگین یارانماسینا سبب اولدو. اون مین لرله اینسانین ایسپوتان [خودجوش] شکیلده، آذربایجانین دئمک اولار بوتون شهر لرینده، ائله‌جه ده تهراندا کوچه‌لره تۆکولوب، پولیسله توقوشماسی مسئله نین بسیط بیر کاریکاتور مسئله‌سی اولماماسینی گؤستردی.

ایران قزئتینده کی کاریکاتور تورکلری بۇجه‌یه (سوسک) بنزتمیش، «نه ائدک کی، بو بۇجکلر بیزی ده بۇجکلشدیرمه‌سین؟» باشلیقلی مقاله‌ده تورکلره و تورک دیلینه آچیق-آچیغینا حقارت ائتمیش دیر. همین مقاله‌ده «اؤلدورمکله توکنمه‌یه جک بو بۇجکلرین کؤکونو کسمک اوچون اینسانلارین ایفرازاتینی توالته بوشالتمالاری، بونونلا بو بۇجکلری آج ساخلایاراق محو ائدیلمه‌لری» کیمی عیرقچی فیکرلر یئر آماقدا ایدی. ائتیک تحقیره ایلک اعتراض ائدن اؤلکه‌نین مختلف اونیورسیتت‌لرینده اوخویان تورک طلبه‌لری اولدو. تبریز و تهران طلبه‌لری نین اعتراض چیخیش‌لاری دومینو تأثیرله یاییلدی. ایران قزتی، بو کاریکاتور مؤلفی نین ایشدن چیخاریلدیغینی بیلدیریپ، «آذری دیللی لردن» عذر دیله‌دی، دیل مسئله‌سینه آشیری حساسلیغین اولماماسی، حادثه‌نین شیشیردیلمه‌مه‌سی گرکلیگینه چاغیردی. بو، میلی حرکات فعال‌لارینی داها دا غضبلندیرمیش اولدو. ایسلام شورا مجلسینده آذربایجان‌دان سئچیلیمش نماینده‌لر ده حاکمیتین آیری-سئچکیلک سیاستینه و تورکلره مناسبده اوغولانان حقارت‌لره کسکین اعتراض‌لارینی بیلدیردی. اکبر اعلمی محمدحسین شهربارین ایران‌دا قاداغان اولنموش مشهور «تهرانلی، ائششک سنسن، یوخسا من؟» شعرینی سوناجان اوخودو. یالیز بوندان سونرا فارس دئوتات‌لارلا تورک دئوتات‌لار آراسیندا قارشى دورما اولدو. قارشى دورما پولیس موداخيله‌سیندن سونرا آرادان قالدیردی.

ایکی هفته داوام ائدن نومایش‌لر گوج ایستروکتورلاری ایله توققوشمالار شرایطینه کئچدی. تبریز و تهران طلبه‌لریندن سونرا اهر، پارساباد، اردبیل، خوی، مرند، زنجان، سویوق‌بولاق (ماهاباد)، سولدوز، اورمو و باشقا شهرلرده کی قانلی توققوشمالاردا ۵۰-دن آرتیق نومایشچی اؤلدورولدو،^{۱۶۵۳} یوزلرله اینسان یارانلادی، مین‌لرله نومایشچی حسه آیلدی. ایرانین عالی دینی رهبری آیت‌اله خامنه‌ای بو اولای‌لارین اورتایا چیخماسینی عنعنه‌وی بهانه - غربین تخریبات‌لاری ایله ایضاح ائتمه‌یه چالیشدی و «آذربایجانین

۱۶۵۳ - آمنستی اینترنشنال (Amnesty International) - ۱ گؤره (۹۲ یون ۲۰۰۲-جی ایل تاریخلی مدی ۳۱/۴۷۰/۲۰۰۲ سایلی عمومی بیانات)، اعتراض آکسییالاریندا جمعی ۷۲ نفر، بو سیرادان ۷ نفری تبریزده، ۴۱ نفری ایسه سولدوزدا اؤلدورولموشدو.

بو تخریبات لارا اویمایاجاغی، دوشمنه لازیمی جاواب وئرهجه یینی» بیلدیردی. بو حادثه لر خاریجی اولکجه مطبوعاتیندا دا ایشیقلا ندیریلدی. ۱۶۵۴ ایران سفیرلیگی نین باکیدا و باشقا اولکجه پایتاخت لارینداکی سفیرلیکلری قارشسی سیندا اعتراض پیکتت لری اولدو. آذربایجان رئیسوبلیکاسی میللی مجلسینده ایرانداکی موللا رژیمی نین آنتی-تورک، آنتی-آذربایجان سیاستی شدتله قینانندی. تورکییه ده کی میللیتچی حرکات پارتیاسی نین گئنل باشقان یاردیمچی سی آتیللا کایا، پارتیاسی آدیندان ۲۶ مای ۲۰۰۶-جی ایل تاریخلی بیاناتلا «تورک لر اوزرینده اولوشدورولان باسقی و بیلدیرما پولیتیکالارینا اعتراض ائدن ایران تورکلوگونون بو حاقلی پروتستوسونو قوتلاییب، ایران داکی سویداش لاریمیزا حقارت ایچهرن و اونلاری آشاغیلایان بو جور یازی، رسیم، سؤز و اویغولامالاری دا شدتله قینادیقلا رینی» بیلدیردی.

نومایش لرده سسلندیریلن شعارلار میللی حرکاتین رادیکاللاشدیغی نین گوسترچی سی ایدی: «تورک دیلینی آتماریق، فارس دیلینه ساتماریق!»، «تورکون دیلی اولن دئییل، فارس دیلینه دؤنن دئییل!»، «تورک دیلی ایران دا رسمی دؤولت دیلی اولمالی دیر!»، «قاراباغ اوزانان یاد ال لر کسيلمه لی دیر!»، «قالخ آياغا آذربایجان!»، «هارای، هارای، من تورکم!»، «اولوم اولسون فاشیزمه!»، «اولوم اولسون شووینیزمه!»، «قیزیلدان اولسا قفسیم، آزادلیغا وار هوسیم!»، «تبریز، باکی، آنکارا، فارس لار هارا، بیز هارا؟!»، «نه شرقی، نه غربی، ایتین فارسدان نه فرقی!»، «هر کس کی بیطرفدی، فارسدان دا بیطرفدی!»، «آند اولسون ستار خان، تهران گرک اودلانا!»، «تعصوب سوز میللت گرک خار اولسون!»، «من اودام، اودلا اویناما! آلیشارسان، یانارسان!!»، «آذربایجان وار اولسون، دوشمن لری خار اولسون!»

۱۶۵۴- مثلا، باخین:

Ercan Demirci, İranlı Azeriler'in Karikatür Öfkesi, *Sabah*, 24.05.2006; *Akşam*, 24.05. 2006, *Hurriyyet*, 24.05. 2006; Fariz İsmailzade, Azerbaijani Public Outraged by Slaughter of Azeris in Iran, *Eurasia Daily Monitor*, *The Jamestown Foundation*, May 26, 2006, vol. 3, issue 103; Brenda Shaffer, Iran's volatile ethnic mix, *International Herald Tribune*, June 2, 2006; Nayerh Tohidi, Iran: regionalism, ethnicity and democracy, *Open Democracy*, 28 June 2006 ;

۲۰۰۶-جی ایل مای آیی نین ۲۸-ده ایسلام شورا مجلسی بیناسی نین قارشی سینداکی نوماییشده اوخونموش قطعنامه آذربایجان/تورک میلیلی حرکتی نین مهمّ تاریخی سندى ساییلمالی دیر. بو سندین قیسا مضمونو آشاغیداکی لاردان عبارت ایدی: سون ۱۰۰ ایلده ایرانداکی میللت لر مدنی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی شووینیزمه و آیری-سئچکیلیگه معروض قالمیشلار. فارس شووینیزمی یاخشی بیلیردی کی، بیر میللتی یوخ ائتمک اوچون ایلک آدیم اولاراق اونو تحقیر ائتمک و اونون دیلینی آرادان آپارماق لازیم دیر. ۷۰۰۰ ایللیک کئچمیشی اولان بو مملکتی بورادا ۲۵۰۰ ایللیک کئچمیشی اولان آریا و پارس لارا مخصوص مملکتده چئویرمک اوچون اونون تاریخینی تحریف ائتدیلر. غیر فارس لارین دیل لرینه موغول و عرب وحشی لری نین سیریدیغی دیل (!! آدینی قویدولار و اینسان ساییلمالاری اوچون اولارین اؤز کیملیک لریندن امتناع ائتمه لری و یالانچی کیملیک آلمالاری اوچون مختلف بیین یوما مئخانیزم لریندن استفاده ائدیلدی. آنا یاسانین ۱۵، ۱۹ و ۲۰-جی ماده لرینده عکسینی تاپمیش محدود حاق لار بئله گئرچکلشمه دی. اؤلکه اهالی سی نین ۷۰٪-ه برابر اولان فارس اولمایان میللت لر و قوم لار ۳۰ ایل دیر اجتماعی، اقتصادی و مدنی عدالت گؤزله ییر.

مشروطه دؤورونده اقتصادی باخیمدان بیرینجی یئرده اولموش آذربایجان گئری گئتمکده دیر. آذربایجان اوستان لاری ان چوخ مهاجر وئرن اوستان لار سیراسیندادیر. بورانین طبیعی ثروت لری ده مرکزی اوستان لارا داشینیر و اورادا اعمال اولونور.

مؤوجود سیاسی ایداره چیلیک بو اؤلکه ده کی میللت لر و قوم لارین فعالیت ساحه سینی دارالتمیش دیر. تأسف کی، مرکزده کی [عموم-ایران] سیاسی پارتیالار، سیاستچی لر و بو اؤلکه نی ایداره ائدن لرین اکثریتی قومی-میللی مارق لارا اساسلانان فعالیت لری اؤلکه نین تهلوکه سیزلیگینه تهدید ساییر، اونا سئپاراتیزم، پان-تورکیزم، پان-عربیزم کیمی آدلار قویور.

داخیلی سیاست دن علاوه، خارجی سیاست ساحه سینده ده سرحدین اوتایینداکی لارلا اورتاق مدنی و سیاسی حسّ لری اولان لارا مناسبتده

اعتناسیزلیق وار. بو سیاسته باریز نومونه اولاراق ایران ایسلام جومهوریتی دؤولتی نین قونشو اثرمنیستانلا مناسبتلرینی گؤستره بیلهریک. ایسلام مفکوره سینه گؤره، موسلمانلارین جانینا و مالینا تجاوز ائتمیش اولکه لرله علاقه حرام و باطل دیر. بس نئجه اولور کی، موسلمان آذربایجان جومهوریتی نین اراضی سینی ایشغال ائتمیش و بئشده بیر میلیون اینسانی یئریندن-یوردوندان دیدرگین سالمیش، اون مین لرله قادین، اوشاق و یاشلی شیعه موسلمان قتل ائتمیش بو تجاوزکار اولکه ایله اؤزل مناسبت لر قورولموشدور؟!

آذربایجان میلی حرکتی ادلی مدنی، کیملیک و عدالت طلب ائدن خالق حرکتی آذربایجان میلیتی نین بوتون طبقه لرینی اؤز سیرالاریندا بیرلشدیریر و اوزون تاریخی کئچمیشه مالیک دیر. شیخ محمد خیابانی نین آزادستان حرکتی، میلی حکومت (۱۹۴۶-۱۹۴۵)، انقلابین باش لاریندا موسلمان خالق حرکتی و حاضرکی دؤورده آذربایجان میلی حرکتی میلی کیملیک و میلی ماراقلارین تأمین ائدیلمه سی اوغروندا حرکت دیر. بئله بیر زاماندا ایسلام پرنسیپلرینه عمل ائتمه یی اؤزونون فعالیتی نین اساسی اعلان ائتمیش ۹-جو حکومت دن بو جور غیر اینسانی حرکت لرین نهایت دایاندریلاجاغینی گؤزله بیردیک. فقط دؤولتین ایجرا ائدیگی مدنیت پروقراملاری گؤستریر کی، شووینست فیکرلر هله دؤولت ایداره لرینده درین کؤک سالیب. رسمی ایران قزتی نین مطبوعات اخلاقی نی آیاق آلتینا آلماسی و ۳۵ میلیون موسلمان تورکه خیانت ائتمه سی بونون آچیق گؤستریجی سی دیر. [داها سونرا کاریکاتورون ماهیتی و بو حادثه یه اعتراض حرکتی تصویر ائدیلیلر.] اما دئمک لازیم دیر کی، بو اعتراض یالنیز بیر کاریکاتوریا اعتراض دئییل، بو، تورکلره مناسبتده او یغولانان ۸۴ ایللیک تحقیر و آیری-سئچکیلیگه اعتراض دیر.

کئچمیش و ایندیکی دورومون مقایسه سی گؤستریر کی، مدنیت پروقراملاری بیر سیاسی جریانین، بیر سیاسی قروپون سیاستی دئییل، بو دؤولتین یالنیز بیر دیل، بیر مدنیت، بیر کیملیک تائینمالی دیر پرنسیپیندن دوغور. بودجه دن میلیاردلارلا تومن اولکه اهالی سی نین ۳۰٪-نین مدنیتی نی،

دیلمی، تاریخینی و کیملیگینی گوجلندیرمک اوچون صرف ائدیلمیر.

دئیلن لری گؤز اؤنونه آلاق، بیز، ۲۸ مای ۲۰۰۶-جی ایل (۷ خرداد ۱۳۸۵) تاریخینده ایسلام شورا مجلسی نین قارشى سیندا توپلاشمیش میتینق ایشتیراکچی لاری، طلب ائدیریک: اساس طلب‌لر:

۱. تورک دیلی نین^{۱۶۵} رسماً تانیلماسی؛ قوراما «آذری دیلی نین» [آنلایش اولراق] دؤولت اورقان لاریندا، اؤلکه نین رسمی یازیشمالاریندا ایشله دیلمه سی نین قارشى سی نین آلینماسی؛ اوشاق باخچاسیندا توتמוש اونیورسیتته دک اؤلکه نین تورک لری یاشایان بؤلگه لرینده آنا دیلینده تحصیل؛

۲. تورکجه وئریلیش لر وئرن اؤلکه مقیاسلی رادیو-تئلئویزیو مرکزی نین یارانماسی؛ تورک دیل و ادبیات قورومونون [«فرهنگستانین»]، اؤلکه اونیورسیتته لرینده تورک دیلی کافئدرالاری نین [گروه درسی] یارادیلماسی؛

علاوه طلب‌لر:

۳. آنا یاسانین ۱۵، ۱۹ و ۲۰-جی ماده لری نین ایجرا ائدیلمه سی و بو قانون لارین آذربایجان میللتی و دیلی نین، ایرانین باشقا میللت لری نین تانیلماسی یؤنوندده دیشدیریلمه سی؛

۴. سون حادثه لرده باش وئرمیش خسارتی دوزلتمک، آذربایجان اقتصادیاتینی گئریلیگینی آرادان قالدیرماق، تهران-تبریز آتوبانی، اورمو گؤلؤ کؤرپوسو، میانه-تبریز دمیریول خطی، قوزئی-گونئی کوریدورو لایحه لری نین تکمیلشدیریلمه سی اوچون ۵ میلیارد تومنین (دوللارین) آیریلماسی؛

۵. بابک قالاسینا ایللیک یوروشون رسماً تانیلماسی، اونا اولان محدودیتین گؤتورولمه سی؛ بابکین آنادان اولماسی گونونون اؤلکه نین رسمی تقویمینده

۱۶۵۵ - بورادا «تورک» سؤزو عنعنوی فارسجالاشمیش «ترک» فورماسیندان فرقلی «واو» حرفی ایله یازیلیمیشدیر.

«آذربایجانین میللی قهرمانی بابکین تولد گونو» کیمی رسمیشدیریلمه‌سی؛

۶. سون حادثه‌لرده قتل ائدیلمیش اینسانلارین «شهید» کیمی رسمیشدیریلمه‌سی؛ اونلارین عائله‌لرینه مادی و معنوی تضمیناتین وئریلمه‌سی؛ بو قتل‌لرین سبکارلارینین جزالاندیریلماسی؛ بوتون آذربایجان شهرلرینده آذربایجان میللی حرکاتی نین شهیدلری موزئی نین یارادیلماسی؛ بو شهیدلرین آدی نین کوچه‌لره قویولماسی؛ اولکه نین رسمی تقویمینه بو گونون «آذربایجان شهیدلری گونو» کیمی داخیل ائدیلمه‌سی؛

۷. تورکوفوبیایا [تورک هراسی‌یه] قارشى جدی مبارزه؛ قومی، عیرقی، دیل ساحه‌سینده آپارتاید علامت‌لری نین لغوی؛ منحوس پهلوی رژیمنه عاید عیرقچی فیکیرلرین ایشله‌دیلمه‌سی نین قارشى سی نین آینماسی؛ ایران میللت‌لرینی تحقیر ائدنلرین جزالاندیریلماسی و بو ساحه‌ده قانون‌لارین قبول ائدیلمه‌سی؛

۸. آذربایجان جوغرافیاسیندا بوتون تاریخی آدلارین کئری قایتاریلماسی؛ اؤزلیکله سون بؤلگویه گؤره آذربایجان تاریخی آدلاری نین اردبیل، زنجان، قزوین، همدان، اراک اوستان‌لاریندا برپا ائدیلمه‌سی؛ بو شهر و اوستان‌لاردان عبارت اولان آذربایجان ایالتی نین رسماً تانینماسی؛ سونقور، قوروه، بیجار، آستارا و باشقالاری نین آذربایجانا قایتاریلماسی؛ تورکجه آدلارین قویولماسینا مانع اولماماق؛

۹. ایسلام شورا مجلسی نین نماینده‌لریندن، حرکات فعال‌لاری و اوغون اورقان‌لارین نماینده‌لریندن عبارت «آذربایجان میللتی نین حاق‌لارینی مدافع شوراسی» آدلی کومیته نین تشکیل ائدیلمه‌سی؛

۱۰. سون حادثه‌لرده هلاک اولموش شخص‌لرین یاس مراسیم‌لری نین تشکیلینه و بورادا اینسان‌لارین ایشتیراکینا ایجازه نین وئریلمه‌سی؛

۱۱. آذربایجان سیاسی محبوس‌لاری نین درحال و قئید-شرطسیز آزاد ائدیلمه‌سی؛ آذربایجان‌دا میللته آتش آچان‌لار و نومایشچی لره قارشى

زوراکیلیق ائتمیش شخص لرین توتولوب جزالاندیریلماسی؛

۱۲. آذربایجانداکی نشریه‌لرین چاپی نین دایاندیریلماسی حاقیندا قرارین لغو ائدیلمه‌سی؛

۱۳. ارشاد و داخلی ایش‌لر ناظرلری نین سون نومایش لره مناسبینه گوره سورغولانمالاری؛ پرئزیدنتین [ماحمود احمدی نژادین] ایران مطوعات مؤسسە‌سی مودیری نین سئچیلمه‌سینه بیرباشا مسولیت داشیدیغینا، نووروز بایرامی مناسبته یالینیز فارس دیللی لری تبریک ائدیب، ایرانین باشقا میللت و قوم‌لارینی گورمه‌مزلیگه ووردوغونا گوره آذربایجان میللتیندن عذر ایسته‌مه‌سی؛

۱۴. آذربایجانین غربینده و آذربایجانین باشقا سرحد شهرلرینده یئرلی اهالی نین [میللی] ترکیبی نین دیشمه‌سینه سبب اولایله جک هر جور سیاستین لغو ائدیلمه‌سی؛

۱۵. فارس شووینیزمی ایله جدی مبارزه‌نین باشلانماسی سیمولو کیمی ایران قزئی نین چاپی نین تامامیله دایاندیریلماسی؛ ایران‌دا میللی و قومی آپارتایدین تامامیله دایاندیریلماسی؛

۱۶. اثرمیستانلا سیاسی، تیجاری و مدنی علاقه‌لرین تامامیله کسيلمه‌سی؛

۱۷. پان-فارسیزم سیاستی نین (افغانیستان، تاجیکیستان و ایرانین بیرلیگی) تامامیله دایاندیریلماسی؛ ایرانی فارس دؤولتی و «پرسیا» کیمی تقدیم ائتمک‌دن ال چکیمه‌سی؛ ایرانین چوخ میللتلی اولکه کیمی تقدیم ائدیلمه‌سی و آنا یاسادا ایران میللت‌لری و قوم‌لاری نین هامی‌سی نین رسماً تانینماسی؛

۱۸. آذربایجانین یکی تایی آراسیندا مدنی سرحدلرین گؤتورولمه‌سی و آراز چایی اوزرینده دوستلوق و باریش کؤرپولری نین تیکیلمه‌سی؛

۱۹. خزر دنیزینه «مازان‌داران» آدی نین قویولماسی نین قارشسی نین

آلینماسی؛

۲۰. فارس دیلینده اسکیناس لارلا یاناشی اؤلکهده آذربایجان تورکجه سینده ده اسکیناس لارین چاپ ائدیلمه سی؛

۲۱. آذربایجانین اسکی و میلی عابده لری نین تعمیرى و اونلارین داغیدیلماسی نین اؤنلنمه سی؛ اؤزلیکله تبریز ارک قالاسی و اطرافیندا سلیقه-سahمانین یارادیلماسی؛ تبریز ارکی نین یانیندا آذربایجان تورک دیلی و ادبیاتی قورومونون قورولماسی؛

۲۲. آذربایجاندا توریتیک ایمکان لارین یارادیلماسی؛

۲۳. تبریزده آذربایجان ایله دوستلوق ائوی نین، اورمودا تورکیه ایله دوستلوق ائوی نین یارادیلماسی؛

۲۴. آذربایجاندا، اؤزلیکله موغان چؤل و قوشاچایدا (میاندابدا) مودرن اکیچیلیک ایمکان لاری نین یارادیلماسی؛

۲۵. آذربایجانین تاریخی عابده لری نین سد سولاری نین آلتیندا قالماسی نین اؤنلنمه سی و بو ایش اوچون خصوصی بودجه نین آیریلماسی؛

۲۶. آذربایجانین تاریخی عابده لری نین تبریز، اورمو، اردبیل، قزوین، همدان و زنجان موزئی لرینه گئری قایتاریلماسی؛

۲۷. آذربایجان تورکجه سینده کیتابلارین چاپینا یاردیم ائتمک، آذربایجان تاریخی و ادبی کیتابلاری نین آراشدیریلماسی و سیاهییا آلینماسی مقصدیله آذربایجان نشر فوندونون یارادیلماسی؛

۲۸. آذربایجانین بوتون شهرلری آراسیندا سرعتلی قاتار یول لاری نین چکیلمه سی و هاوا لیمان لاری نین تیکیلمه سی، ائله جه ده آذربایجان ترانزیت یول لاری نین گئیشلندیریلمه سی؛ ایپک یولونا دقتین یئتیریلمه سی؛

۲۹. تورکمن، قاشقای، خوراسان تورک‌لری، خلج تورک‌لری آدی ایله ایرانداکی تورک میللت‌لری نین رسماً تانیلمه‌سی؛

۳۰. آذربایجان‌دا سرمایه قویولوشونون قارشى سیندا دوران حقوقی و باشقا مانعه‌لرین لغو ائدیلمه‌سی؛

۳۱. آذربایجانین میلی میلتلرک‌لری نین، بؤیوک‌لری نین، قهرمان‌لاری نین و باشقالاری نین آذربایجانین و ایرانین بوتون شهرلرینده هیکل‌لری نین قویولماسی؛

۳۲. میلی سردار ستارخانین و میلی ساوونار [فدایی] صفرخانین شرفلی مزارلاری نین تبریزه گتیریلمه‌سی؛

۳۳. اؤلکه‌نین رسمی تقویمینه آذربایجانین میلی بؤیوک‌لری نین دوغوم و اؤلوم گون‌لری نین، تاریخی دؤورلری نین داخیل ائدیلمه‌سی.

دؤولت ۲۹-۳۰ مای ۲۰۰۶-جی ایل تاریخ‌لرینه، یعنی آذربایجان میلی قورولتایینا قدر گرک قرار وئرسین. عکس تقدیرده آذربایجانین میلی طلب‌لری نین قبول اولونماسی نین مسولیتی دؤولتین و ایسلام جمهریتی نین بونوندا قالیر.^{۱۶۵۶}

ایران دؤولتی، اعتراض حرکاتی نین داها دا رادیکاللاشماسیندان قورخاراق مایین ۲۸-ده کی تهران میتینقینی داغیتماق و باشقا شهرلده پلانلاشدیریلان میتینق‌لرین قارشى سینی آلماق اوچون حربی-پولیس گوجونو توپلایاراق هوجوما کئچدی. حرکات ایشتیراکچی لاری کوتله‌وی صورتده حبس ائدیلدیلر. نومایش و میتینق‌لرین کئچیریلمه‌سی نین قارشى سی آییندی. عمومیلیکده ایکی هفته سورن اعتراض حرکاتینی ۱۹۷۹-جو ایلین سون‌لارینداکی موسلمان خالق حرکاتیندان سونرا ان گوجلو داغای کیمی دیرلندیرمک لازیم‌دیر. ۲۸ مای تاریخلی تهران میتینقی نین بو قطعنامه‌سینی ایسه اؤلکه ۱۶۵۶ - قطعنامه پابانی شرکت‌کنندگان در میتینگ مقابل مجلس شورای اسلامی. ۷ خرداد ۵۸۳۱ (چاپ اولونمیش سند).

داخیلینده میلیلی حرکتین قارشى سیندا دوران وظیفه‌لری اؤزتله‌ین بیر سند کیمی قیمتلندیرمک اولار.

بو سندن ۵-جی بندی بزز قالاسینا (کلئیر یاخینلیغیندا) یوروشون ایشتیراکچی لاری حاقیندا ایدی. ۱۹۹۲-۱۹۹۳-جو ایل‌لردن سوروب گلن بو میلیلی یوروش آرتیق ۲۰۰۶-جی ایلده ایران حاکمیتینی جدی شکیلده ناراحات ائتدیگیندن، بو یوروشون قارشى سینی آماق اوچون او، کوتله‌وی حبس‌لرین کئچیریلمه‌سینی ضروری حساب ائتمیشدی. بزز قالاسی حرکتی نین تشکیلینده گوناھلانديريلان یوزلرله فعال محکمه قارشى سیندا دورموش، اونلارلا یوروش ایشتیراکچی سی اوزون مدّتی حبس جزاسی آلمیشدی. ۲۰۰۰-جی ایل‌لرین باش‌لاریندان بزز قالاسی حرکتی یوکسه‌لن خطله گئیشله‌نیر، موشاهیده‌چی‌لرین تخمین‌لرینه گؤره بو یوروشه بعضی ایل‌لرده بیر میلیون یاخین اینسان قاتیلیردی. ۹-جو یوزایلده عرب/اسلام فتوحاتینا قارشى یؤنلمیش خرمی‌لر حرکتی نین لیدئری بابکین (۸۳۸-۸۱۶) آد گونو ساییلان یول‌آبی‌نین باش‌لاریندا بزز قالاسینا اینسان‌لارین کوتله‌وی یوروشو، قالانین اتک‌لرینده ایشتیراکچی‌لارین مدنی-سیاسی تدبیرلری ایله تاماملانیردی.^{۱۶۵۷} بزز قالاسی حرکتی میلیلی شعورون بیچیملمه‌سینه، میلیلی حرکتین تشکیلاتلانماسینا تکان وئرملکه ایدی.

بزز قالاسینا یوروشون قارشى سی فاکتیک اولاراق آیلندیغیندان میلیلی حرکات فعال‌لاری فعالیت ساحه‌سینی دیشدیریب، اونو فوتبال ایستادیون‌لارینا یؤنلتدی. تبریز، تهران، اصفهان و اؤلکه‌نین باشقا شهرلرینده فوتبال ساحه‌لرینه آخیشان میلیلی حرکات فعال‌لاری تبریزین «تراختور» فوتبال کوماندا‌سینی دستکله‌میش، میلیلی شعارلار سسلندیرمیشلر. یوخاریدا سیرالانان شعارلارا علاوه اولاراق ۲۰۱۳-جو ایلدن باشلا یاراق «آذربایجان ایران دئییل!» شعارى پوپولیارلیق قازانمیش دیر.

میلیلی حرکات ۲۰۱۱-جی ایلده اورمو گؤلونون سرعتله قوروماسی

و حکومتین بو ایشه لاقئید قالماسینا قارشى اعتراض میتینق لری تشکیل ائتمه‌یه باشلادی. اورمودا، تبریزده، زنجاندا، باشقا شهرلرده اعتراض میتینق و یوروش‌لرینه قوشولان‌لار گؤلون قوروماسینا قارشى حاکمیت‌دن تأثیرلى تدبیرلر گؤرمه‌یی طلب ائتمیش، طلب‌لرینی میتینق قطعنامه‌لری فورماسیندا حاکمیتین باشیندا دوران‌لارا گؤندرمیشدیلر. ایسلام شورا مجلسینده آذربایجان‌دان اولان نماینده‌لر عینی طلب‌لرله حکومت‌ه مراجعت ائده‌رک، تعجیلی تدبیرلر گؤرولمه‌سینی طلب ائتمیشلر. احمدی‌نژاد حکومتی بو طلب‌لرین قارشى سیندا عادتاً سوسموش، بو مومکون اولمادیقدا، بو پروبلئمی (اورمو گؤلونون قوروماسینی) انگلله‌مک اوچون مختلف لایحه‌لر اوزرینده ایش‌لرین گئتدیگینی، یا گؤلون قوروماسی‌نین طبیعت حادثه‌سی اولدوغونو ادعا ائده‌رک، بو ساحه‌ده تأثیرلى بیر ایشین گؤرولمه‌سی‌نین مومکون اولمادیغینی بیلدیرمیش، یا دا اورمو گؤلونده سویون سویه‌سینی اولدوغو کیمی ساخلاماق اوچون کوللو میقداردا وسایطین لازیم اولدوغونو، آنجاق حکومتین بو وسایطی تاپا بیلمه‌دیگینی ادعا ائتمیشدی. بیرلشمیش میللت‌لر تشکیلاتی اطراف موحیط پروگرامینا (UNEP) گؤره، اورمو گؤلو ۵۰۰ کیلومتر رادیوسدا [شعاع‌دا] مسکون اولان ۷۶ میلیونلوق اهالی اوچون، اؤزللیکله بو سو حوزه‌سی‌نین اطرافینداکی اکینچیلیک بؤلگه‌سی (۴،۶ میلیون ساکین) اوچون حیاتی واجیب شرط‌لردن بیرى‌سى‌دیر. ۱۹۹۵- جی ایلدن سونرا بو گؤلون سرعتله قوروماسی‌نین بیر نئچه سببی واردیر: ایقلم دیشمه‌لری و یئر اوستو سولارین افراط ایستیفاده‌سی سببیدن گؤله داخیل اولان سویون آزالماسی (۶۵٪)، حوزه‌نین چای‌لاری اوزرینده سو سدلری‌نین تیکلمه‌سی (۲۵٪)، گؤلون سطحینه دوشن یاغینی‌نین میقداری‌نین آزالماسی (۱۰٪).^{۱۶۵۸}

یوخاریدا دا دئییلدیگی کیمی، قوزئی آذربایجان‌دا ۸۰-جی ایل‌لرین سون‌لاریندا میلی-دئموکراتیک حرکاتین گئدیشى، سووت-ایران سرحدلری‌نین سؤکولمه‌سی و آرازین شیمالیندا «آذربایجان رئیس‌پولیکاسی»

1658- The Drying of Iran's Lake Urmia and its Environmental Consequences, UNEP Global Environmental Alert Service, http://na.unep.net/geas/getUNEPPageWithArticleIDScript.php?article_id=79

آدیندا دؤولتین یارانماسی گونئی آذربایجاندا میلی حرکتین یئنی مرحلهسی نین باشلانماسینا تکان وئردی. قوزئی دهکی نفوذلو سیاسی پارتیا و تشکیلاتلارین فعالیتلری گونئیده ده ایزله نیلیر، اونلارین مرانامه لری (پروقراملاری) جدی مذاکره ائدیلمه دی. محض بو مرانامه لری اساس آلاراق گونئی آذربایجاندا و تهراندا عینی خالق جبهه سی، موساوات و س. آدلاردا سیاسی قروپلار اؤز وارلیغینی بیلدیردی. ادبی-سیاسی درنکلرین ده ساییندا و فعالیتینده دییشیکلیک گؤرونمکده ایدی. بو تشکیلاتلار اوچون بال آیی ۱۹۹۳-جو ایلین یون آینا - باکی دا حاکمیتین دییشمه سینهدک داوام ائتدی. سون حادثه میلی فعاللار اوچون سارسیدجی ضربه اولدو. بونا باخمایاراق میلی فعاللارین تشکیلاتلانماسی پروسئسی داوام ائتدی.

بو دؤورده یارانمیش ایلک سیاسی تشکیلاتلاردان بیرى جنوبی آذربایجان میلی آزادلیق حرکتی دیر (جاماه). تشکیلاتین نماینده لری نین ادعالارینا گؤره، او، ۱۹۸۸-جی ایلده غیر متشکل حالدا فعالیتله باشلامیش، ۱۹۹۱-جی ایلدن سونرا گیزلی و قاپالی فعالیتینی داوام ائتدیرمیش دیر. داها سونرا «۱۹۹۴-جو ایلده معین مرانامه و نظامنامه چرچیه سینده تعیین ائتدیگی داخلی تشکیلاتچیلیق قایدا-قانونلارینا او یغون وارلیغینی اعلان ائتمیش، اؤز میلی-سیاسی مبارزه سی و تبلیغاتینا باشلامیش دیر.»^{۱۶۵۹} ادعالارا گؤره، همین ایلدن سونرا تشکیلاتین گونئی آذربایجاندا، ایرانین داخلینده، قوزئی آذربایجاندا و بیر سیرا خارجیجی اؤلکه ده کومیتته و شعبه لری فعالیتله باشلامیش دیر. تشکیلاتین مرانامه سینده بیلدیریلدیگی کیمی، «جاماه بین الخالق دئموکراتیک تشکیلاتلارلا، فارس شووینیزمی نین اسارتینده اولان خالقلارین، او جمله دن شووینیزست سیاستین نتیجه سینده ضرر چکن فارسلارین دئموکراتیک قوه لری ایله، ائله جه ده جنوبی آذربایجاندا میلی آزادلیق و دئموکراتیا اوغروندا مبارزه آپاران مؤوجود قوه لرله قارشیلیقلى علاقه ده، لاکین تام مستقیل مرانامه، نظامنامه و تشکیلاتی قورولوشلا آذربایجاندا مستقیل و دئموکراتیک دؤولتین برقرار ائدیلمه سی اوغروندا مبارزه آپاریر. جاماح جنوبی آذربایجان تورکلری نین میلی-سیاسی ایستیقلا لیتینه نایل اولماقلا

یاناشی جنوبی آذربایجان و طنداش‌لاری‌نین شخصی، اقتصادی، سیاسی، سۆز، مطبوعات، حرکات، عقیده، مشغولیت، مدنیت و س. آزادلیغینی تأمین ائتمه‌یه قادیر اولان اقتصادی-سیاسی پروقرام ایره‌لی سوروب، بو پروقرامی گنرچکلشدیرمک عزمینده‌دیر... جاماح اۆز مرامنامه‌سینی گنرچکلشدیرمک اوچون دینج مبارزه فورمالاریندان، یعنی اۆز مرامی‌نین تبلیغی، بایکوت، پیکئت، دینج نومایش، تعطیل و پارلامنت مبارزه‌لری فورمالاریندان استفاده ائتمه‌یه اوستونلوک وئریر. لاکین مؤوجود استبداد رژیمی [نده] بو دئموکراتیک مبارزه فورمالارینا ایمکان وئريلمه‌دیگی حالدا جاماح میلی آزادلیق اوغروندا مرتجع رژیمله سیلاحلی مبارزه آپارماق حقونو اؤزونده ساخلاير.»^{۱۶۶} ایرانداکی مؤوجود رژییم دینج دانیشیق‌لار یولو ایله جنوبی آذربایجان تورک‌لری‌نین میلی حقوق‌لارینی تانیدیغی حالدا جاماح، «جنوبی آذربایجانا ایران دؤولتی چرچیه‌سینده جنوبی آذربایجانین بوتون تاریخی تورپاق‌لارینی احاطه ائدن مکاندا موختار رئسپوبلیکا ایستاتوسونون وئريلمه‌سی؛ جنوبی آذربایجان موختار رئسپوبلیکاسی‌نین موستقیل آناياساسی‌نین، هیمنی‌نین و بایراغی‌نین تصدیق ائدیلمه‌سی؛ جنوبی آذربایجان موختار رئسپوبلیکاسی‌نین قانون وئریجی، محکمه و ایجرا اورقان‌لاری‌نین موستقیللیگی؛ جنوبی آذربایجان موختار رئسپوبلیکاسی‌نین موستقیل آناياسا محکمه‌سی‌نین یارادیلماسی؛ جنوبی آذربایجان موختار رئسپوبلیکاسیندا آذربایجان تورکجه‌سی‌نین دؤولت دیلی اعلان ائدیلمه‌سی؛ فارس بؤلگه‌لرینده آذربایجان تورکجه‌سی‌نین تبلیغ و تدریس ائدیلمه‌سی؛ حجم و درجه‌ده جنوبی آذربایجان موختار رئسپوبلیکاسیندا فارس دیلی‌نین تبلیغ و تدریس ائدیلمه‌سی؛ جنوبی آذربایجان موختار رئسپوبلیکاسینا بوتون دونیا دؤولت‌لری ایله موستقیل مدنی، اقتصادی علاقه‌لر قورماق حقونون وئريلمه‌سی» و س. شرط‌لرده ایران داخیلینده موختار دؤولت مدلی تکلیف ائدیر. موختار دؤولتده دینین دؤولت‌دن آیری اولماسی، «شیمالی آذربایجان و تورکییه جومهوریتی ایله مناسبت‌لر استثنائیلیمکله خارجی سیاست مسئله‌لری‌نین حل ائدیلمه‌سی صلاحیتی‌نین مرکزی دؤولتین ایختیارینا وئريلمه‌سی؛ شیمالی آذربایجان و تورکییه جومهوریتی ایله اولان سرحدلر

استئنا اولماقلا جنوبی آذربایجان موختار رئسپوبلیکاسی نین باشقا دؤولت لرله اولان سرحدلری نین مدافعه سی مرکزی دؤولتین ایختیاریندا اولان قوشون نؤوع لری نین عهدہ سینہ تاپشیریلما سی؛ پول کسمک حقوقونون مرکزی دؤولتده اولما سی» جاماح-ین موختاریت مدلی نین اؤنملی مدعالاری دیر.^{۱۶۶۱} جاماح-ین مرانامه سی، دینج مبارزه یولو ایله گونئی آذربایجانا موختاریتین مومکون اولمادیغی تقدیرده سیلاحلی یوللا اونو (جنوبی آذربایجان) آزاد ائتمک حاقی نین اولدوغونو بیلدیریر. همچنین مرانامه ده بو تشکیلاتین «عالی مقصدی نین مستقیل، واحد و دئموکراتیک آذربایجان دؤولتی نین یارادیلما سی» اولدوغو بیان ائدیلیر.

۱۹۹۶-جی ایلده ایران ایسلام شورا مجلسینه سئچکی لر زامانی میللی حرکاتین تشکیلاتلارناماسیندا مهم یتئیلیک لر اورتایا چیخدی. تبریز اونیورسیتی نین امکداشی ماحمود علی چؤهره قانی (چاغری چؤهره قانی) تبریزدن مجلسه نامیزدلیگینی ایره لی سورهرک، اوغورلو سئچکی کامپانیاسی تشکیل ائده بیلدی. اونون کامپانیایا زامانی مدافعه ائدیگی اساس مدعالار آذربایجان تورکجه سینه رسمی ایستاتوسون وئرلمه سی و آذربایجان اقتصادیاتین گئرله مه سی نین قارشسی نین آلینما سی گرکلیگی ایدی. چؤهره قانی نین بو طلب لری سئچجی لرین رغبتینی و سسینی قازاندی. آنجاق حادثه لرین بو شکیلده اینکیشافی ایران گوج ایستروکتورلارینی حرکت کئچیردی. مجلس عضو لورگونه نامیزدلر آراسیندا ان چوخ سس آلمیش چؤهره قانی، ایکی هفته لیک حبسه آتیلدی. ایشگنجه لر نتیجه سینده او، مجلسه نامیزدلیگیندن امتناع ائتدی. بو حادثه مای آیی نین ۱۲-ده تبریزده چوخ مینلی سئچجی لرین غضبلی نوماییشینه سبب اولدو. پولیسله توقوشمادا بیر نئچه نوماییشچی هلاک اولدو. نؤوبتی ۲۰۰۰-جی ایل سئچکی لرینده لاپ اولدن چؤهره قانی نین اؤز نامیزدلیگینی یئنی دن ایره لی سورمه سی جهدی نین قارشسی آلیندی. بو زامان آرتیق جاماح یئرلی ایستروکتورلارینی قورا بیلیمیش، چؤهره قانی نی لیدئر سئچمیشدی. سونونجونون خاریجه مهاجرتیندن سونرا او بو پارتیادان آیریلیمیش، اساساً خاریجده فعالیت گؤسترن گونئی آذربایجان میللی اوپانیس حرکاتی

(گاموح) ۱۶۶۲ آدلی تشکیلات قورموش دور.

ایسلام انقلابیندان سونرا ایراندا خاریجی اؤلکهلره کۆچموش بؤیوک میقداردا (۴ میلیون تخمین ائدیلیر) مهاجرلر آراسیندا تورکلرین سایى گومان کی، اؤلکه اهالی سینده تورکلرین (۴۰٪) ساین اویغون ایدی. بو مهاجرلرین خئیلی حیصه سی سول سیاسی پارتیا و تشکیلاتلارین (مجاهدلر، فدایی لر، توده و ب.) عضو ایدی. سیاسیلشمیش مهاجر کوتله سی خاریجده سرعتله تشکیلاتلاندى.

تورکلرین خئیلی حیصه سی اوللر مؤوجود اولموش ایران کولتور درنکلرینه قاتیلما دیلار، اؤلکی نسیل دن فرقلی اولاراق اونلار اؤزلری نین کولتور درنکلرینی یاراتدی لار. آوروپانین اکثر اؤلکه لرینده - بیرلشمیش کراللیق، ایسوئچ، نوروئچ، فینلاندىا، دانیمارکا، آلمانیا، فرانسا، هوللاندىا و باشقا اؤلکه لرده آذربایجان کولتور مرکز لری یاراندى، بعضی لرینده (ایسوئچ، آلمانیا و س.) ایسه اونلارین فئدئراسیالاری ایشه باشلادی. آبش و کاناداکى کولتور درنکلری آوروپاداکى لار قدر فعال اولماسا دا، یئنی نسیل مهاجرلرین تشکیلاتلانماسی ایشینه تکان وئردی. کولتور درنکلری آدلانماسینا باخمایاراق، اونلار فعال شکیلده سیاسی ایش لره ده قاریشدی لار. بو درنکلرین بازاسیندا اساساً خاریجده ایش آپاران سیاسی تشکیلاتلار یاراندى. ماراقلی دیر کی، سول تشکیلاتلارین تورک فعاللاری نین خئیلی حیصه سی اول عضو اولدوقلاری پارتیالارینی ترک ائدی ب، میلیلى اساسدا پارتیا قوروجولوغو ایشینه گیریشدی.

اساساً خاریجی اؤلکه لرده ایش آپاران سیاسی تشکیلاتلاری نظامنامه مقصدلرینه گؤره بیر نچه قروپا بؤلکم اولار.

نظامنامه سینده گونئی آذربایجانین ایستیقلالی مقصدینی قویموش سیاسی قوروملار آراسیندا آکتیولیگینه گؤره واحد مستقیل آذربایجان جبهه سی، گونئی آذربایجان میلیلى ایستیقلال جبهه سی، گونئی آذربایجان میلیلى

دیرچه‌لیش پارتیاسی، آذربایجان قورتولوش تشکیلاتی، آذربایجان ایستقلال شوراسی، آذربایجان میللی حرکاتی، گونئی آذربایجان ایستقلال پارتیاسی، گونئی آذربایجان میللی آزادلیق جبهه‌سی، آذربایجان دئموکراتیک میللی بیرلیک شوراسی فرقلنمیش دیر. بو تشکیلات‌لارین اؤنملی حیصه‌سی ۲۰۱۴-جو ایلین مارتیندا سورگونده گونئی آذربایجان پارلامنتی آدلی قورومدا بیرلشدیکلرینی بیان ائتدیلر. سیاسی تشکیلات‌لارین مرامنامه‌لری بیر قایدا اولراق آذربایجانین دراماتیک تاریخی‌نین، اؤزللیکله یاخین کئچمیشی‌نین آنالیزی ایله باشلانیر. پهلوی‌لر و ایسلام جومهوریتی دؤورونده تورکلویه قارشى ظلم سیاستی‌نین یثردیلدیگی بیلدیریلیر. عینی زاماندا مشروطه حرکاتیندان باش‌لایاراق یئرلی موختار ایداره‌چیلک اوغروندا مبارزه تجروبه‌سی‌نین اوغورسوزلوقو سببیدن ایستقلال مرامی‌نین قویولماسی ضرورتی اساسلانديریلیر. مثلاً، گونئی آذربایجان ایستقلال پارتیاسی‌نین (گایپ) مرامنامه‌سینده دئییلیر: «اگر ایران چرچیوه‌سینده هر هانسی دیگر توتالیتار ایداره‌ائتمه سیستمی دئموکراتیا و اینسان حقوق و آزادلیق‌لارینی کونستیتوسیا و یا وعدلرینده قئید ائتسه بئله، او دا ایران ایسلام رژیمی‌نین اساس قانونوندا اولدوغو کیمی کاغیذ اوزرینده قالاجاق و هئچ زامان حیاتا کئچمه‌یه‌جک. یوخاریدا قئید اولونان سببلره اساساً، ایران آدلانان اؤلکه‌ده میللت‌لرین اؤز میللی و اینسانی حاق‌لارینی الده ائتمه‌یین تک یولو میللت‌لرین ایستقلال‌لی‌دیر. بیز، ایران آدی آلتیندا اسارته محکوم اولموش میللت‌لرین اؤز مقدراتینی تعیین ائتمک‌لری اوچون مستقیل دؤولت‌لری‌نین یارانماسینی یئگانه یول بیلیریک و بو میللت‌لری فارس شووینیزمینده قارشى واحد جبهه‌ده بیرلیگه دعوت ائدیریک و اونلارا بیرلیکده فارس شووینیزمینی یئئیلده‌رک اؤز مستقیل دؤولت‌لریمیزی قورماغی تکلیف ائدیریک.»^{۱۶۶۳}

خاریجی اؤلکه‌لرده آذربایجان آدینا فعالیت گؤسترن تشکیلات‌لارین بعضی‌سی موختاریت اوغروندا مبارزه‌نین پئرسپئکتیوسیز اولمادیغینی بیان ائدیر، بونو «بیر ایران میللتی، مختلف قوم‌لار» دوستورو ایله نظری

جهت‌دن اساسلانديريرلار. ۱۶۶۴ اونلارين آراسيندا نفوذلو آکادئميک کيمليگي اولان شخص لر ده واردير. اساساً آذربايجان دئموکراتيک فئدئراليسئلر حرکاتى ايله تمثيل اولونموش بو قروپون تکليف اتئديگي موختاريت مدلى ايستيقلالچي کسيمين شدتلى تنقيدلرينه معروض قالماقدادير.

بو آرادا اونو دا علاوه ائتمک گرک دير کي، ايرانين اوزونده فئدئراليزم مسئله‌سى پهلوى دؤوروندن فرقلى اولاراق آرتيق مذاکره ائديله بيلير. مئديادا بو مؤوضوعدا آرادا-بیر مقاله‌لرين چيخماسى ايران تاريخينده يئنى حادثه دير. «ايراندا فئدئراليزم» باشليقلى مقاله‌لر توپلوسونون ۱۶۶۵ چيخماسى دا غير عادى حادثه سايلمامالى دير. بو کيتابى آذربايجانلى بيلوردلولار توپلومونون آراشديرما مرکزى- آبتام چاپ ائتديرميش دير. بورادا وئريليميش علمى مقاله‌لرده فئدئراليزم آنلاييشى و پرکتیکاسى حاقيندا گئنيش معلومات وئريلير، قديم دؤور و اورتا چاغ‌لار ايرانين ايداره‌چيلک خصوصيت‌لري، اوزلليکله يئرلى حاکم‌لرين ايمپئراتورلوغون مرکزیندن اوزاق اولدوغو اوچون نيسبى مستقيبلليگى، پهلوى‌لر دؤورونده کى افراط مرکزيتچيلک حاقيندا دانيشيلير. مسئله‌لره ياناشما «چوخ ميللتلى ايران» پرينسپينه اساسلانير. عينى زاماندا ايرانين دئموکراتيکلشمه‌سى اوچون اونون فئدئراللاشماسى نين ضرورى اولماسى علمى فيکرى بير نئچه بؤلمه‌ده وورغولانير.

اؤلکه داخيلينده ميللى حرکاتى تمثيل ائدن بعضى قروپ‌لار مدنى موختاريت شعارلاريني ايره‌لى سورورلر. بعضى قروپ‌لار ميللى ديل‌لره رسمى ايستاتوسون وئريلمه‌سینی حرکتين اينديکى مرحله‌سى اوچون يئرلى سايرلار. بعضى لري ايسه «ايرانى بيز قوردوق، نيه اونو فارس‌لارين ايختيارينا بوراخاق» کيمى فيکيرلر ايره‌لى سورمکده، باشقا سؤزله «بوتؤو ايران» اوغروندا مبارزه‌نى گرکلى سايرلار. ۱۶۶۶

۱۶۶۴ - مثلاً، باخين: سيد ضيالدين صدرالشرافى، کثرت قومى و هويت مى ايران، تهران: انديشه نو، ۱۹۸۳، ۱۱ ص.

۱۶۶۵ - فدراليسم در ايران. مجموعه مقالات، آبتام، تهران: اؤيرنجى باخيشى، ۲۸۳۱، ۴۸۱ ص.

آذربايجان ميللى حرکاتى داخيلينده کى موجود سياسى-ايدنولوژى جريان‌لار حاقيندا 1666- باخين:

بئله لیکله، ایران ایسلام رئسپوبلیکاسی و تورکلوک مؤوضوعسونو یئکونلاشدیرمیش اولساق، ایسلام رئسپوبلیکاسی دؤولتی نین اولکده کی تورکلویه مناسبتی پرینسیپ اعتباری ایله اولکی پهلوی رئیمی نین سیاستی نین داوامی اولدوغونو گؤسترهل ییک. تتوکراتیک [دینی] حاکمیت ده تورکلره عادی حاق لارینی وئرمکدن امتناع ائتدی. یئنی ایران آنایاساسی نین اولکده کی «قوم لارین و طایفالارین برابرلیگی» حاقیندا طنطنه لی وعدینه باخمایارق، ایسلام جومهوریتی نین مؤوجودلوغو دؤورونده پهلوی دؤورونون تورک دوشمنلیگی دایم آیقدا اولموش، تورکلوگون وارلیغی ایرانین بوتؤللوگو اوچون تهلوکه سایلمیش، دؤولت آپاراتی، اولکهنین عیرقچی ضیالی کسیم، انلهجه ده تورک دؤنوک لری تورک اهالی سی آراسیندا دوغرو-دوزگون میللی کیملیگین یارانماسینا مانع اولموش، تورک میللی حرکاتینی آمانسیز جاسینا تعقیب ائتمیشلر. آنا یاسانین ۱۵-جی ماده سینده، انلهجه ده «ناحیه اؤزونو اداره سی نین [«خودگردانی»] حقوق و وظیفه لری» آدلی قانوندا نظرده توتولموش «یئرلی دیل لری» ایستیفاده سی، بو دیل لرده یئرلی ایداره چیلیک اورقان لاریندا ایستیفاده، یئرلی مدنیت لری ن تدیقی و تبلیغی ساحه سینده نظرده توتولموش مدعالار یئرینه یئتیریلمه میس قالدی. ایران دؤولتی سون اون ایل لرده تورکلوگون میللی جهت دن تمرکز لشمه سی و تشکیلات لناماسی نین قارشى سینی آماغا چالیشدی.

بونولا بئله پهلوی دؤورونون فرقلی اولراق تورک لری ن میللتلشمه سی سورجینده یئنی میل لر اؤزونو گؤستردی. بو سورجده آراز چایی نین قوزئی نده عینی آدلی، عینی میللتلی آذربایجانین/تورکلوگون مستقیللیگینی برپا ائتمه سی حساس عامل اولدو. سون دؤورون ان گؤزه چارپان یئنیلک لری ندن بیرى میللی ضیالی لارین آذربایجان/تورک مسئله سینی ایدئولوژی-تاریخی باخیمدان قطعیتله مدافعه ائتمه لری اولدو. میللتین تاریخی حاقیندا ایران رسمى تاریخچیلیگیندن فرقلی میللی (تورکچو) کونسپت بیچم لندی و گنج نسلین رغبتینی قازاندی. میللی حرکات داخیلینده ایدئولوژی-سیاسی

جریان لارین میداننا چیخماسی دا ایران دا تورک لارین میللتلشمه سویه سی نین یوکسلمه سی نین گؤستریجی سی کیمی دیرلندیریله بیلر.

سونوج

حاضریدا یکی آذربایجان واردیر. اونلاردان بیرى آذربایجان رئیسوبلیکاسى دیر؛ دنیا سیاسى خریته سینده یئر آلمیش دیر. بیرلشمیش میللتلر تشکیلاتیندا سسی وار، موستقیل دیر. آنجاق بین الخالق حقوقلا تثبیت ائدیلمش اراضى سى نین تخمیناً ۲۰٪ قوشو ائرمیستان طرفیندن ایشغال ائدیلمش دیر.^{۱۶۶۷} سیاسى دورومو آزاد اولمایان اولکه ایستاتوسونا او یغون دور. باشقا بیر آذربایجان ایسه گونئی آذربایجان دیر؛ دونیایین سیاسى خریته سینده یئر آلمیر. ایران ایسلام رئیسوبلیکاسى نین ایچینده دیر، بو دوولتین قوزئی-باتى بؤلومونو توتور. ۳۰-۳۵ میلیونلوق گونئی آذربایجان تورکلوقو ان تمل اینسان حاقلاریندان محروم دور. میللى کیملیگی نین تاینماسى، آزاد میللت کیمی اوز یولونو معین ائتمک اوچون عزمه مجادله وئیریر. هر ایکى آذربایجاندا میللت داخیلى بؤلونموشلوگون، چاغا یاراشان دوولتدن محروم اولماسى نین، هله ده میللت-دوولته چئوریلمه مه سى نین سببلرى نهلردی؟

مؤلف بو سواللاری جاوابلانديرماق اوچون آذربایجان تورکلوقونون تاریخی درینلیگینه ائنه یی تکلیف ائدیر. آچار اولاراق میللت، دوولت و نهایت میللت-دوولت نظریه لرینه باش وورماق گرک دیر. دنیا تاریخی سورج لری داخیلینده آذربایجان تورکلری نین و هر ایکى آذربایجانین بوگونکو دورومونا آچیقلىق گتیرمک ایسته نیلمکده دیر.

دوینا تاریخی، میللت نه دیر؟ سوالینا چئشیدلی جاوابلارین وئریلدیگینه شاهید دیر. بو چوخ چئشیدلیلک، فرقلی سیاسى-ایدئولوژی و آکادئمیک مکتبلرین تمل پرینسپلرینده کی فرق لردن باشقا؛ چئشیدلی اولکه لرده میللتین اورتایا چیخیشى نین چئشیدلی یوللارلا گئتمه سى نین علامتى دیر. میللتله باغلی فرقلی، حتی بیر-بیرینه ضد اوبیئکتیو و سوبیئکتیو، ایدئالیست و ماتریالیست، تئوریتوربال [سرزمین] و ائنتیک اساسیندا تعریف لر مؤوجود دور؛

۱۶۶۷ - بو رقم کیتابین ایلک چاپی اوچون کئچرلی ایدی. ایندی ایشغال آلتینداکی قاراباغ تورباغی نین ساحه سى ۱.۳ مین کیلومتر مربع دیر. (قاراباغ آرتیق ایشغال دان آزاد ائدیلب دیر)

میللتین یارانماسیندا ایشتییراک ائدن عامل لری ن ماہیتی و رولونا دایر فرقلی یاناشمالار واردیر. بو سورجدە دیل، دین، مذهب، مدنیت، کولتور، تورپاق، اقتصادیات، میللی شعور، دۆولت عامل لری نین رولو وورغولانماقدادیر. اۆزلیکلە دۆولت و سیاست عامل لری فوق العادە اۆنملی دیر.

عننەوی دۆولتین چاغداش دۆولتە چئوریلەسی رنفورماسیا دان [اصلاحات] سونراکی دۆنمین حادثەسی دیر و چئشیدلی شرطلرین وارلیغینی طلب ائتمیش دیر. بو شرطلر آراسیندا سرحدلری جیزیلمیش اراضی، خصوصی و اجتماعی مولکیتین بیر-بیریندن آیریلماسی، سورکلیلیگە و چوخ یۆنلو وظیفەلرە تأمینات وئرن اجتماعی قوروملارین وارلیغی و اقتدارین لئگیتیملیگی [مشروعیتی] اۆنملی دیر.

میللت-دۆولت، میللتلە دۆولتین مئکانیکی بیرلشمەسیندن یارانماز. میللت-دۆولت، عینی مکاندا و تخمیناً عینی زاماندا مۆوجود اولان دۆولتە مطلق حاکمیتی الیندە توتان میللتین بیر آرادا اولماسی نین ایفادەسی دیر. آوروپادا میللت-دۆولتین یارانماسی سورجیندە سورکلی یاییلماقدا اولان خالق حاکمیتی یا دا میللی حاکمیت فیکری تأثیرلی اولدو. کرال ایلەسی یا دا زادگانلارین حاکمیتی فیکرینە قارشى چیخان گۆروش لری، میللتچی حرکاتلار و فیکرلردە اۆنملی یئر آلدی. تئوکراتیک یا دا آریستوکراتیک [اشرافی] عنصرلار، سیاسی معنادا لئگیتیملیگین تملینی تشکیل ائتمک خصوصیتینی سرعتلە ایتیردی. اقتدار قایناغی نین و صاحبی نین میللت اولماسی پرینسیپی، بو میللت-دۆولت لری ن ایلک تمل عنصرو حالینا گلدی. میللت-دۆولت لری ن ایکنجی تمل عنصرو میللی کیملیک دیر. عمومیتلە هر کسین اورتاق و تک اوست کیملیگە صاحب اولماسی، قبول ائدیلمن بیر اوست کولتور و اوتوروشموش میللی شعوردان یارانان بو میللی کیملیک نە قدر ساغلام قورولسا، میللتلشمە دە عینی درجە دە تأمین ائدیله جک، سیاسی و اجتماعی سیستم دە او قدر پروبلئم سیز ایشلە یە بیلە جک. بو ایکی تمل عنصرلا (میللی حاکمیت و میللی کیملیک) یاناشی، میللت-دۆولت لری ن اوچ اورتاق قوروجو اۆزلیکلریندن (اۆلکە، سیاست و ایدارە چیلیکدە بوتونلوک) دە بحث ائدیلمکدە دیر. میللت-دۆولت لردە میللت کیمی اۆلکە نین دە

بۇلونمزلېك پرىنسىپى اۇنملى دىر.

دونيانين گليشميش بۇلگه لرينده كى ميللت-دۇولت لرين يارانماسى سورجى ايله مقايسه، آذربايجان اۇرنه ييني داها ياخشى آنلاماغا ياردىمچى اولاييلر. آذربايجاندا ميللتلشمه و دۇولتلمشمه سورجى تاريخى و حاضيركى ميللت-دۇولت پروبلئمى؛ فرقى اۇزلىك لرى اورتايا قويماقلا ياناشى، دونيادا ميللت لرين و دۇولت لرين تاريخينده عكس يني تاپان قانونا اويغونلوق لارى دا اۇزونده داشيماقدادير. بو عمومى نظرى موستويده باخيلديغيندا آذربايجانين قوزئىي و گونئىي نين ميللتلشمه و دۇولتلمشمه سورجى هانسى مرحله لردن كئچميش دىر و بو مرحله لرين منطقى نتيجه سى اولاراق بورادا ميللت-دۇولت يني قورولماسى نين شرط لرى نهلر دىر؟

كيتاب يين ايلك بۇلومونده ده گۇستريلديكى كيمي، ميللت لرين يارانماسيندا تاريخ شعورونون حساس يئرى واردىر. سون عصرلرده آذربايجانين قوزئىي ايله گونئىينده ياد سياسى حاكيمت لر توركلوگون كئچميشله باغلى باخيش لار يني تحريف ائتمه يه چاليشميش، علمه دئىيل اۇز مارق لار يني اويغون باخيش لار سيري ميشلار. ميللى شعورون واز كئچيلمز بيز كيمي ك؟ هارادان گليب، هارايا گئديريك؟ سوالينا دوغرو جاواب، سويداش لار آراسيندا پايلاشيلان جدى و اينانديريجى ميللت و وطن آنلايشى طلب ائدير. بو سبب دن سووئت دۇنمينده قوزئىده «آذربايجانلى»، پهلوى دۇنمينده گونئىده «آذرى» نظريه لرى اويدورولدى. مقصد آذربايجان توركلوگونو، دونيا توركلوگونون بىر بۇلومو، آذربايجان تاريخى يين ايسه عموم تورك تاريخى يين بىر پارچاسى اولدوغو شعورونا صاحب اولماقدان اونو چكىنديرمكىدى.

«آذربايجانين تام توركلشمه سى» (روسجاداكي «sploşnaya tyurki-zasiya» ترميني يين ترجمه سى) دۇنمى اولاراق قبول ائديلن ۱۱-جى عصره، يا دا باشقا بىر عصره عايد مباحثه لر، مختلف، حتى بىر-بىرينه ضد وئرسيالارين اۇنه سورولمه سى آنلاشيلابيلن بىر دوروم دور. و ايندييه قدر بو مسئله ايله باغلى اورتا عصرلردن برى مختلف مؤلف لرين بىر-

بیریندن فرقلی فیکیرلری اولموش دور. اورتا عصرلرده اهالی ساییمی نین یا ائتینک ترکیبله باغلی آیریتیلی آراشدیرمالارین اولماماسی، فرقلی فیکیرلرین اورتایا چیخماسی نین نتیجه سی دیر. هئچ شوبهه سیز، بو مسئله ده آچیقلیغا بؤیوک احتیاج واردیر. بونون علم اوچون اؤنمی مباحثه سیزدیر. «دوغال درینلشدیرمه» یولو ایله (پروف. سولثیمان علیارلی) آپاریلاجاق آراشدیرمالار، سونوندا بو مسئله لره آیدینلیق گتیره جک.

ظاهرده بؤیوک سیاسی اؤنمی نین اولدوغو دوشونولسه ده، ائینده سونوندا بؤلگه یه داها اثرکن یا دا نسبتاً گنج یئرلشمه نین، «یئرلی» یا دا «گلمه» اولمانین او قدر ده اؤنملی اولمادیغی اورتایا چیخیر. تورکلرین بو جوغرافیادا یاشاماسینی ان قدیم دؤنم لره چکن پرموردیال (ازلچی) یاناشما ایله بو حادثه نی مومکون قدر گئرییه داشییان پان-ایرانست یاناشما آراسینداکی ضدیتین سببی، بو مسئله نین افراط سیاسیلشدیریلمه سی دیر. بیر سورو ایران، سووئت، اؤزللیکلہ اثرمنی مؤلفلرین تورکلری بو بؤلگه یه «یاد» اعلان ائده رک آشاغیلاماغا چالیشماسی، ان اؤنملیسی تورکلره بورایا یئرلشمه حاقینی تانیماماسی بیلنمکده دیر. آنجاق یوخاریدا دا گؤستریلدیگی کیمی، مثلاً، فارس طایفالاری دا بو گون یاشادیق لاری جوغرافیایا، میلاددان اؤنجه ۱-جی مین ایلیگی ن باش لاریندا آوراسیا چؤل لریندن کؤچموش، بوراداکی یئرلی طایفالاری اؤزونه تابع ائده رک دؤولت (اهمنی ایمپراتورلوغو) قورموش لار. بو دورومدا، تورکلری «یاد» و یا «اشغالچی» اعلان ائده رک، بورایا یئرلشمه حاقیندان محروم ائتمک، فارس لاری «یئرلی» و بو یئرلرین صاحبی اولاراق قبول ائتمک، ساده جه علمی و اوبیئکتیو اولمایان عیرقچی بیر یاناشمادیر. اثرمنی لرین بالکان لاردان کؤچمه لری، یعنی بو گون یاشادیق لاری تورپاق لارین ایلک اینسان لاری اولمادیق لارینسی اثرمنی مؤفلر ده اعتراف ائتمکده دیرلر.

داها اؤنملی خصوص ایسه، بیزه گؤره، بو «تورکلشمه نین» اورتایا چیخدیغی زامان، معین بیر یوزایل دئییل، اونون ماهیتی دیر و بو، اوزرینده داها آیریتیلی دورماغا دین بیر مسئله دیر.

پان-ایرانیست ماهیتلی سؤزده علمی یازی لارا گؤره، آذربایجانین اسکی ایران دیللی و قافقاز دیللی اهالی سینی دلی تورک لر طرفیندن زورلا دیشدیریلدیگی اوچون آ) خالق یئنی دن ائتیک «کؤکلرینه» گئری دؤنمه لی، فارس دیلی و کولتورونو گئری گتیره رک فارسلاشمالی دیر (ایران؛ ب) قوزئی آذربایجاندا تورک میللتی دئیل، اصلینده قافقاز دیللی و ایران دیللی طایفالارین قالینتی لاری اولان «آذربایجانلی لار» یاشامیش و بو گون ده یاشاماق دیر (سوونت لر بیرلیگی، چاغداش آذربایجان رئسپوبلیکاسی). بو باخیشی اساسلان دیرماق اوچون هر شئی دن اول «آذربایجان تورکلشمه سی» دئیلن حادثه یه خصوصی بیر یاناشما گرکمکده ییدی. بورادا ساده جه، بوگونکو آذربایجان (قوزئی و گونئی) اهالی سینی اکثریتینی دؤنمه اعلان ائدن بو نظریه نین مقصدی نین میللی شعورون اینکیشافی نین قارشى سینی آماق، تورک لرده آشاغیلیق کومپلکسینی [عقده سینی] یاراتماق اولدوغونو گؤسترمه لی بیک.

یوخاریدا دا قئید ائدیلمی کیمی، سید احمد کسروی نین آذری و یا آذربایجانین قدیم دیلی آدلی اثری، ضدیتلی فیکیرلر، غیر معین، یاریمچیق، اساسلان دیریلما میش تئزیس لرله دولودور. نشر ائدیلمی تخمیناً ۱۰۰ ایل عرضینده، کیچیک حجملی (۸۰ صحیفه) بو کیتابچایلا باغلی خئیلی تنقیدی، هم ده تقدیر ائدیجی متن لر یابینلان میش دیر. بورادا، مؤوضوعموز اوچون گرکلی اولماسی سببیدن تکرار کیتابین آنا تئزیسینه مناسبت بیلدیرمه بی فایدالی ساییریق. پان-ایرانیست لرین داواملی باش ووردوغو بو اثرین آنا فیکری قیسا جا بوندان عبارت دیر: «آری لر، «اون آی قیش، ایکی آی یاز» اولان تاریخی وطن لریندن («بوزلو قوزئیدن»)، «اوج و یا دؤرد مین ایل اؤنجه» گونیه دوغرو ایره لیله یه رک بوراداکی «فرقلى یئرلى لری» مغلوب ائدی؛ «تاریخ بیلگی سی اولان لار، تورک لرین اشکانی لر دؤنمینده بؤیوک کوتله لر حالیندا ایرانین سرحدلرینه دایاناراق دؤولت قوردوقلارینی بیلیرلر»، ساسانی لر و عرب لر تورک لرین قارشى سینی آلا بیلدی لر؛ ساسانی پادشاه لاری داها کیچیک تورک قروپلارینی ساواش لاردا اله کئچیره رک اولکه یه یئرلشدیردی، اونلار دا آز اولدوغوندان ارییب گئتدی لر؛ هجری

۶-جی عصره قدر (میلاددان سونرا ۱۳-جو عصر) بورانین اهالی سی «آذری یاری-دیلی» نده دانیسیردی؛ سلجوقلار بؤیوک کوتله لرله بورانی ایشغال ائتدی لر؛ «قولاق لار گئده رک تورک دیلینه آیشدی»، موغول ایستیلایسیندان سونرا «تورک لر هر کئچن گون داها جرعتلی و قودرتلی و یئرلی لردن اوستون اولدولار»، آذریجه نین وارلیغینی ثبوت ائدن دو بیئتلی لر واردیر و س. ۱۶۶۸

کسروی نین داوامچی لاری بو تئزیس لری اینکیشاف ائتدیردی لر، داها دوغروسو داها دا سیاسیلشدیردیلر. بو داوامچی لار، «موغول لار و سلجوقلورلارین آذری دیلینده دانیشان» اهالی نین دیلینی زورلا دیشدیردیک لرینی، بو اوزدن «تاریخی عدالتی برقرار ائتمک اوچون» بو گون اوزونو «پانلیشلیقلا تورک سایان لار» ین اسکی سوی کؤکونه گئری دؤنمه سی لوزومونو ادعا ائتمه یه باشلادیلار. بئله لیکله، هر تورک، اونلارین یازدیقلارینا گؤره، ان آزیندان کئچمیشیندن شوبه له نمه لی، اوزونو بیر دؤنمه اولاراق گؤرمه لی، باشقا سؤزله، اوزونه یئنی آتالار آختارمالییدی. یوخاریداکی بؤلوم لرده، تورک آخین لاری نین میقیاسینی گؤسترن خئیلی سایدا بؤیوک رقم لر وئرلمیش دیر. آذربایجانا بیر-بیری نین آردینجا، دالغا-دالغا مسکونلاشان تورک لرین سایینی نین داها اثرکن اورتا عصرلرده یوز مین لرله اؤلچولدوگونو خاتیرلا تماقدا یارار واردیر. حاضیرکی آذربایجاندا یاشایان لار بو تورک لرین اؤلادلاری دیرلار. «آذریجه» دانیشان لارا گلینجه، بو، ایران دیل لری قروپوندا یئر آلان یئرلی لهجه لردن بیر دیر و ۲۰-جی عصرده گونئی آذربایجانین یئددی کندی نده «تات دیلی» آدی ایله تانییردی (تانییر). ایکینجی سی، حاکم تورک خاندان لاری، نه اینکی اوز دیل لرینی زورلا یئرلی خالقا قبول ائتدیرمک، عکسینه، یوخاریدا دا اطرافلی شکیلده گؤستریلدیگی کیمی، فارس دیلی و ادبیاتینا، فارسجا (و عربجه) تحصیل سیستمینه حامیلیک ائتمیش، فارسجانی بوروکراتیا («دؤولت») دیلی ائتمیش، بعضی تورک حؤکمدارلار آنا دیلینده دئیل، فارسجا شعر یازمیشلار. اوچونجوسو، تورکجه تحصیل سیستمی نین، کوتله وی ایفغورماسیا واسطه لرینی نین اولمادیغی اورتا عصرلرده تاریخی، ۱۶۶۸- [سید احمد] کسروی تبریزی، آذری، یا زبان باستان آذربایقان، چاپ دوم، تهران: چاپخانه تابان، ۱۳۱۱، ص. ۸-۵۲.

دیلی، کولتورو، حیات طرز، پسیخولوگیاسی و س. تامامیله فرقلی بیر ائتنوسو («آذری لری») قیسا زامان کسیمینده یئرلی-دییلی آسیمیلیاسیا ائتمک مومکون دئییل دیر. بعضی آرسایلی ائتینیک قروپلارین سونراکی عصرلرده تورکلشمه سی حاقیندا محدود تاریخی گئچرک لر، باشلی-باشینا آسیمیلیاسیا ایله باغلی فیکیر یورومه یه قطعاً اساس اولا بیلمز. قیسا جاسی، کسروی و داوامچی لاری نین «آذربایجانین تورکلشمه سی» مسئله سینده یازدیق لاری نین علمی دیری یوخدور و ایرانین عیرقچی سیاستینی مدافعه ائتمک مقصدی داشیمیش دیر.

قوزئی آذربایجاندا تورکلوگون اینکاری فرقلی بیر شکیلده گئچرک لشمه ده، ماهیت اعتباریله عینی دیر. ۱۹۳۶-۱۹۳۷-دا «خالق لارین آتاسی» آدلاندیریلان ژوزئف ایستالینین بیرباشا امری ایله سووئت آذربایجانیندا اهالی نین اکثریتی نین (تورک لرین) «آذربایجانلی» اولدوغو، دانیشدیغی دیلین ده او یغون اولراق «آذربایجان دیلی، آذربایجانجا» اولدوغو اعلان ائدیلدی. بو امره گؤره، ائتینیک کیملیگیندن قوپاریلمیش بو کوتله نین آتالاری میدیالی لار اولراق قبول ائدیلمه لی ایدی. یعنی، ساده جه «تورک» آدی یاساقلانمیر، اونلارا یئنی آتا (اجداد) یارادیلیردی. بو کونسئپته او یغون اولراق، یئنی یاراتدیقلاری توپلومون تاریخی ده صونعی اولراق درینلشدیریلمکده ایدی. بیر مدت سونرا، آذربایجانلی لارین آتالاری آراسیندا مبولوژی «آتروپاتئن خالقی» ایلك سیرادا یئر آلدی. رسمی نظرینی ایفاده ائدن آذربایجان تاریخی کیتابیندا (۱۹۵۸) بئله یازیلیمیشدی: «آتروپاتئن دؤولتی معاصر آذربایجانلی لارین اصیل آتالاریندان بیرینی تشکیل ائدن یئرلی خالقین یاشادیغی اراضینی احاطه ائتمکده ایدی... آتروپاتئن خالقی نین اورتایا چیخماسی پروسئسینده اونون دیلی ده فورمالاشیردی. بو دیل احتمالاً داها سونرا آذری آدلاندیریلان دیل دیر. او، فارسجادان چوخ فرقلی و تالیش لارین دیلینه داها یاخیندی.»^{۱۶۹} بو نظریه یه گؤره، داها سونرا آذربایجانلی ایشغال ائدن تورک بوی لاری، بو ایران دیللی لرین دیلینی زورلا دییشمیش، نتیجه ده «تورک دیللی، ایران اصللی قاریشیق» اورتایا چیخمیش دیر. بئله جه، ایراندا

اولدوغو کیمی بورادا دا آذربایجان اهالیسی نین اکثریتی (تورک لر) بو غیر علمی نظریه یه گؤره آتالاری حاقیندا شوبه هلی اولمالی، تاریخ شعورو قصورلو قالمالی ایدی.

ایکینجی بؤلومده گؤزدن کئچیردیگیمیز ماتریال لار اوزون بیر تاریخی دؤنمده آذربایجان اهالی سی نین ائتتیک ایستروکتورونداکی دیشیکلیک لر، اؤزلیکله بوراداکی تورک عنصر و نون چکی سی، حاکم کسیم و خالق کولتور و نون دورومو، عینی زاماندا میللت-دؤولت مناسبت لری مسئله سینده اویغون نتیجه لره گلمک ایمکانی و ئرمیش دیر. آذربایجان اهالی سی نین ائتتیک ترکیبی نین فورمالاشماسی اوچون یوزایل لری ایچینه آلان اؤنملی پروسس لر گرکدی. بو دؤنمه قدر آلتی دالغادا آذربایجانا یئرله شن تورک لر، آرتیق ۱۱-جی عصر دن سونرا (احتمالاً داها ائرکن زامان لاردا) بورادا اهالی نین اکثریتی نی تشکیل ائتدی. آذربایجان تامامیله بیر تورک یوردو حالینا گله رک، تورک دونیاسی نین بیر پارچاسی اولدو. اؤنجه کی دؤنم لردن فرقلی اولاراق، بوندان سونرا اهالی نین کومپاکت و سیخ شکیلده یئرلشمه سی، بیر نئچه ایمپریانی ن (ائلخانلی لار، قاراقویونلو، آغ قویونلو، صفوی لر) مرکزینه چئوریلمه سینه یول آچان سبب لردن بیری اولدو.

تورک لری ن آذربایجاندا یئرلشمه سی تاریخی نین یانیندا تورک کولتور و نون بورادا حاکم اولماسی دا اؤنملی آکادئمیک مسئله لردن دیر. کیتابین ایکینجی بؤلومونده گؤستریلدیگی کیمی، تورک کولتور و نون حاکم کولتور ایستاتوسونا صاحب اولماسی اوچون یاقینلیغینی و گلیشمه سینى بیر نئچه یوزایل داوام ائتدیردی. اؤرنک اولاراق، ۱۵-جی عصرده آرتیق تورکجه دیوان ادبیاتی گله نه یی یارانمیش و پادشاه سارای لارینا چاتمیشدی؛ سؤزلو خالق ادبیاتی نین (فولکلورون) ددم قورقود کیمی بیر شاه اثری یازیا آینمیش، قرآن کریم ده داخیل اولماقلا بیر سیرا قاینات تورکجه یه چئوریلیمیشدی. بو، میللی کولتورون بللی بیر اینکیشاف سویه سینه چاتماسی نین علامتی دیر. بونونلا بئله، آدی چکیلن عصرده تورک کولتور و نون گوجلو فارس کولتور عنعنه سینى اورتادان قالدیرا بیلمه دی؛ رسمی دؤولت دیلی فارسجا ایدی، فارس ادبیاتی یوکسک کولتور دیری ساییلماقدا ایدی.

ایران عنصر،و، بیر زمان لار عرب تجا ووزو و موستقیللیگین ایتیریلمه سینه سیلاحلی دیره نیشله جاواب وئردی. بوگونکو ایران جوغرافیاسی نین فرقلی بؤلگه لرینده کی سیلاحلی عصیان لارلا بیرلیکده، یوخاریدا آدی چکیلن شعوبیه حرکاتی کولتور مسئله لرینه ده اؤنم وئرمکده ایدی. مرحوم ایران تاریخی سی ناصر پورپیرار، فارس لارین آنا کیتابی اولان شاهنامه نین اورتایا چیخماسی نین شعوبیه حرکاتی فعالیت لری نین بیر نتیجه سی اولدوغونا اینانیر. بو تاریخیجه گؤره، ایرانلی زادگان لار، عرب ایدئولوژی و کولتور دیرلری و تورک سیاسی حاکمیتینه (غزnelی لره) قارشی مبارزه اتمک اوچون، اسکی ائتتیک دیرلرینی، اؤنجه لیکله ساسانی دیرلرینی اؤین و یایغینلاشدیران اثری اورتایا چیخارتماق اوچون دؤنمین مشهور فارس شاعیرلرینی سفربر اتمیش، اونلارا گرکلی فولکلور و باشقا ماتریال لاری تأمین اتمک مقصدیله بیر قروپ اینسانی چالیشدیرماغا نایل اولموشدو. آلتی شاعیرین چالیشماسینی اینجه له یین شعوبی سیفاریشچی لر، «ایرانین اسکی قودرتینی عکس ائتدیرمه دیگی» اوچون بو چالیشمالاری رد اتمیش، آرزو ائدیلن مؤحتشملیکده داستان یازاتماق اوچون شاعیر فردوسی طوسینی وظیفه لندیرمیشلر. فردوسی، توپلانان ماتریال لاری و حاضرین متین لری ده اؤز منظوم داستانینا علاوه ائده رک، تخمیناً ۳۰ ایل بویونجا ۶۰ مین بیئت دن عبارت شاهنامه نین اوزرینده ایشله دی. شاهنامه نین اوریژینال وئرسیاسی تاماملاندیغیندا، شعوبیه آرتیق بیر تشکیلات اولراق ضعیفله ییب خوراساندا اورتادان چکیلیمیشدی. فردوسی، اثرینه غزnelی ماحمودو مدح ائدن بؤلوم لر آرتیراراق سلطانا تقدیم ائدیر. سلطان ماحمود، بو منظوم داستاندا تورک لری و عرب لری پیسله یین بؤلوم لر اولدوغوندا فردوسینی موکافاتلاندیرماقدان امتناع ائدیر. احتمالاً، شاهنامه نین سون وئرسیاسیندا سلطان ماحمودون هجوی نین اولماسی دا بونونلا ایضاح ائدیلمه لی دیر.

سلجوقلور دؤنمینده، ایران (فارس) مقاومت حرکاتی فرقلی بیر تاکتیکایا - اساساً سیاسی تئرورا (اسماعیلی لر حرکاتی) باشلادی. بو تشبوت ده اوغورلو اولمادیغیندا - الموتون موغول لار طرفیندن داغیدیلما سیندان سونرا - فارس عنصر،و، وارلیغینی کولتورو ایله قوروماغا قرار وئردی و ائتتیک

انرژی داها چوخ کولتورون یایلماسینا و گلیشمه سینه یۇنلیدی. چوخ سونرالار باتیلی آراشدیرماچی لار، بونو مۇوجود شرطلرده ان او یغون داورانیش طرزى اولاراق گۇردولر. آمئریکالی آراشدیرماچی س. اندئرس ویمبوش، فارس دۇولتچیلیک ایدئولوگیاسی نین اوچ پرینسیپه دایاندىغینی یازیر. بیرینجی پرینسیپه گۇره، حاکم خاندانین ائتییک کؤکو اۇنملی دئییل دیر. باشقا ایکى پرینسیپه او یولماسی یئرلی دیر. «ایکینجی پرینسیپه گۇره، دۇولت کولتورونون، تک بیر ادبیات و ایداره دیلی نین اولماسی شرط دیر.» اوچونجوسو - دۇولت دینی نین اولماسی دیر.^{۱۶۷۰}

باتیلی آراشدیرماچی لار و کئچمیش سووت تاریخ علمى، فارسجانین یازى دیلی («دۇولت دیلی») ایستاتوسونو، فارس ادبیاتی نین رولونو و فارسجا تحصیل سیستمی نین وارلیغینی نظره آلاق، عینی زاماندا مسئله نی افراط شکیلده معاصرلشدیره رک، سلجوقلولاردان سونرا بوگونکو ایران تورپاق لارینداکی دۇولت لری ایران دۇولتی اولاراق گۇرور (موغول دۇنمی استنادیر). حتی آلمان علم آدامی والتر هینز، ۱۵-جی عصر، یعنی قاراقویونلو-آغقویونلو خاندان لاری نین حاکمیت دۇنمینى «ایرانین میللی بیر دۇولته یوکسه لیشی» دۇنمی اولاراق گۇرمکده دیر.^{۱۶۷۱} بیزه گۇره، بو تئزیس ان آزیندان ایکى سببدن دولایى قبول ائدیله بیلمز. بیرینجی سی، بو دۇنمده نه آروپادا، نه ده اۇن آسیادا هله «میللی دۇولت لر» مۇوجود دئییلدی. بو، داها سونراکی دۇنم لری ن حادثه سی اولاجاقدی. ایکینجی سی، حاکم خاندان لاری ن ائتییک عایدیتی، دۇولت ایداره سینده و دۇولتچیلیک ایدئولوگیاسیندا قدیم تورک گله نک لری نین رولو (اؤرنک، اولوش سیستمی)، تورک بوی لاری نین دۇولت حیاتینداکی آغیرلیغی، اوردونون هاراداسا هامی سی نین تورک لردن عبارت اولماسی، تورکجه نین سارای و اوردو دیلی اولماسی قاراقویونلو و آغقویونلو دۇولت لری نی ایران (فارس)

1670- E. Enders Wimbush, 'Divided Azerbaijan: Nation Building, Assimilation, and Mobilization Between Three States', *Soviet Asian Ethnic Frontiers*, New York-Paris, 1979, p. 63.

1671- Walther Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd. XV Yüzyılda İrânın Milli Bir Devlet Haline Yükselişi*, 2. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu yayınları, 1992.

دؤولتى اولاراق قبول ائتمه يه يئر قوييمور. آنجاق بو دا بير تاريخى گئچكليك دير كى؛ بو دؤولت لرده ايدارى يازى دىلى و ساراي ادبياتى بير قايدا اولاراق فارسجا اولموش؛ مولكى بوروكراتيا اكثرأ فارس لاردان عبارت اولموش دور. بو دؤولت لرده تورك و فارس عنصرلارى نين نسبتى ديشمه يه مئىلى بير دوروم ياراتماقدايدى. و بو ديشمه حالى سونراكى عصر لرده ده ياشانميش دير.

آذربايجاندا دؤولتله «مىللت» ين ۱۶-جى ۱۸-جى عصر لرده تاريخى حاقيندا يوخارىدا قئيد ائدىلن معلومات لار، بعضى عمومىلشديرمه لر آپارماغا ايمكان وئيرير. هر شئى دن اؤنجه، بو زامان دىل مينده دؤولتله «مىللتين» بير-بيريندن آيرى قالدغي گؤستريلمه لي دير. ايلك صفوى لر دؤنمينده حاكميت خالقين انرژى سينه گوه نير، سوركللى اولاراق خالقين دويغولارينى جوشدوراراق اونا خطاب ائتمك دن چكىنميردى؛ سونراكى صفوى حؤكمدارلارى، اونسو حاكميته گتيرميش اولان خالق دان (قىزىلباش لاردان) سرعتله اوزاقلاشدى. سون صفوى لر ين آجى طالعى بوتونويله بونونلا باغلى ايدى. صفوى حاكميتى دؤنمينده دؤولت حياتيندا فارس عنصر و نون رولو آرتدى؛ تورك عنصر و اونون قوروجو نووه سى ايستاتوسونو ايتيردى و آذربايجان، ايمپريانين اوجقار ايالتى حالينا گلدى.

دؤولتله «مىللتى» ياخينلاشديراجاق، دؤولتى گوجلنديره جك و اونا داواملىلىق قازانديراجاق اساس واسطه - مىللى تحصيل سيستئمى (آنا دىلينده مکتب-مدرسه سيستئمى) ياراديلمادى. رسمى و علم دىلى فارسجا و عربجه قالدى. بو دا تورك کوتله سيني مکتب و مدرسه دن اوزاقلاشديردى. فارس لارين ۱۸-جى عصرين سون لارينا قدر تحصيللى زومره نين، مولكى و دىنى بوروكراتيانين اساس حيصه سيني تشكيل ائتمه سى ده بونونلا ايضاح ائدىله بيلر. فاروك سومره گؤره، «اگر ايران توركلرى كافى درجه ده ائيتيملى زومره يه صاحب اولسالاردى، آذرى [آذربايجان تورك] ادبياتى چوخ داها گليشه جك و توركجه دؤولت دىلى اولاراق فارسجانين يانيندا داها قوتليجه بير يئر آلاجاقدى.»^{۱۶۷۲}

میللت-دؤولت لرین یارانماسی نین، بعضی آروپا اؤلکه لرینه خاص اولان ایلک مرحله سی آذربایجان دان یان کئچدی. او چونجو بؤلومده وورغولان دیغی کیمی، ۱۶-جی یوزایلده آروپا روما کیسه سی نین نظارتیندن و سخولاستیک خریستیان احکاملاریندن آزاد اولارکن، آذربایجان عکسینه دینی/مذهبچی حؤکم لرین گوجلو تأثیری آلتینا دوشدو. آروپادا اولدوغو کیمی حاضرکی ایران جوغرافیاسیندا دا مذهب بؤلونمه لری میللتلشمه سورجینه تشویق اندیجی رول اوینادی. فقط بو سورج تورکلوگون علیه نه اولدو. آذربایجان تورکلری دیگر تورک دؤولت لری و خالق لاریندن اوزاقلاشدیلار. شیعه لیگین ایسلامین گؤوده سیندن قوپماسی و آیری مذهب اولاراق یایلماسی فارس لارین، عرب و تورک سیاسی جوغرافیاسیندا اؤزونو قوروما مئخانیزمینه چئوریلدی. سونراکی یوزایلرده ده فارس لار بو مذهب آیریلیغینی سورکلکی کؤرؤکلهدیلر.

آذربایجان، یالیز آروپانین میللت-دؤولت لریندن دئییل، حتی بو ساحه ده بیر سیرا پروبلیمی اولان عثمانلی ایمپراتورلوغوندان بئله گئریده قالدی. بیر زامانلار آغ قویونلو حؤکمداری اوزون حسن، عثمانلی پادشاه لارینی اؤزونه رقیب اولاراق گؤرور، بیزانسن پایتاختینی اؤزونون فتح ائتمه سینی پلانلارکن، ۱۸-جی یوزایلین سون لاریندا آرتیق آذربایجان خانلاری عثمانلی دؤولتیندن یاردیم ایسته ییدی.

آذربایجان تورکلری، انرژسی نین بؤیوک حیصه سینی مختلف ائتنیک بیرلیکلری ایچینه آلان بؤیوک ایمپریالارین یئنی دن قورولماسی و قورونماسینا صرف ائتدی. تورک عنصر، دؤولتین گئیش تورپاق لارینا، اؤزللیکله سرحدلرینه یئرلشدیریلدی. مرکزی حاکمیتین تمیلنده تورک-فارس سیمبوزو [همزیستی] دوردو و شاه عابباس دان سونرا فارس عنصرونون آغیرلیغی دورمادان آرتدی. گوجلو فارس کولتور عنعنه سی نین وارلیغی، تورکلوگون سیلاح گوجونه و جانی باهاسینا قوردوغو و گئیشلتدیگی ایمپریالارین بیر نئچه یوزایل دن سونرا اؤزونون آغاسینا چئوریلمه سی ایله نتیجه لندی.

میللت-دۇولت قوروجولوغو باخيميندان ۱۶-جى-۱۸-جى يوزايل لىر، تام بير ايتيريلمىش دۇنئم اولاراق قبول ائدىلمەمەلى دىر. توركجە ادبيات ختايى، فضولى، واقيف كيمى زيروهلرى قازاندى، عروضدان هئججا وزىننه كئچىش باش وئردى. اۇنملى خصوصلاردان بيرى، يازيدا «تورك دىلى» آنلايىشى نين تام يئرلشمەسى ايدى. صفوى دۇنمينده استفاده ائدىلن «قىزىل باشجا» اصطلاحى «بو خاندانين چؤكوشوندىن سونرا سياسى و مذهب سل رنگلره صاحب اولدوغوندىن اورتادان قالخدى.» (تورهان گنجەيى). ادبيات، انا دىلن آدىندا بيرلشمە و دىلن ايشلوسل/فونكسيونال دايرهسى نين گنئيشلنمەسى، ميللت-دۇولت تمل لرى باخيميندان معين ايرهليلەمە نين گؤسترگەسى دىر.

۱۹-جو يوزايل آذربايجان توركلرى نين حياتيندا دراماتيک حادثه لرله باشلادى. آذربايجانين بير قىسمىنى روسيا ايمپىرياسى ايشغال ائتدى. قوزنى آذربايجان سؤمورولن بير اؤلکه نين بوتون آجى سىنى ياشادى. روس حاکمىتى، تاريخى كئچمىشى، كولتورو و دىنى باخيمدان اوندان فرقى اولان بو تورک و موسلمان خالقا اؤزلىكله ده اونون ائليتینه شوبهه ايله باخىردى. اونلارين گوجلنمەسىنى ايمپىريا مارقا لارينا تهديد اولاراق گؤرمکده يدى. قراف وورونتسووون قافقاز گئنرال فوئرناتورو/گنل والى سى اولدوغو دۇنم، «مىللى كولتوره قايعىسى» تام دا بو قورخو ايله ايضاح ائدىلمەلى دىر. يوزايلن سونلارينا دوغرو قوزنى آذربايجان، اروپا بير طرفه قالسين، حتى قونشو گورجولر و اثرمنى لرله مقايسه ده ميللتلشمە سويه سینه گؤره گئريده قالمىشدى. اؤرنک اولاراق، گورجولر و اثرمنى لر، روس حكومتى نين وئردىگى ايمتياز لاردان استفاده ائدهرك مىللى كيملىك پروبلئمىنى ياخشى-پيس چؤزموش، آرتيق سياسى تشكىلاتلارنا مرحله سینه قدم قويموش (اؤرنک، هينچاك پارتياسى، ۱۸۸۵؛ تاشناكستون، ۱۸۹۰)، مىللى ايراده سىنى جدى شكيله اورتايا قويماغنا باشلامىشدى.

بونولا بيرلىكده قوزنى آذربايجاندا دا يئنى آيدىن و بورژوازيا صينىفلرى يارانماغا باشلادى. آيدىنلارين زردابى نسللى «زيندگانلىق ساواشىندا» اودوزماماق اوچون چاغيريش ائدير، حتى فرياد قوپايردى.

حاجی زین العابدین تاغییئو و بیر نئچه خئیرهچی بورژوا نمایندهسی بو فریادا مثبت جاواب وئردی، تحصیل و کولتور ساحه لرینده کی میللی شعورا صاحب آیدین لارین تشبؤث لرینی دستکله دی. میللی کیملیگین معینلشمه سینده بعضی اؤنملی چالیشمالار گئرچکله شدی. قوزئی آذربایجان کولتورو خئیلی درجه ده فارس کولتور اوربیتیندن چیخاریلدی. محدود دا اولسا میللی مطبوعات یارانندی، آنادیللی ادبیاتدا محدود دا اولسا گلشمه یاشاندی. گلشمه ایله بیرلیکده میللی مطبوعات اوزرینده نظارت ده آرتدی. آنجاق هله میللت قوروجولوغونون ایکی اؤنملی اؤن شرطی - اورتاق تاریخ شعورونون و میللتین گله جه یی ایله باغلی اورتاق باخیش لارین ۱۹-جو یوزایلده یارانماسی مسئله سینده ادعالی اولماق دوغرو دئییل دیر. بو سورج یئنی باشلامیشدی و اونون شکیللنمه سی یئنی یوزایله قالدی.

گونئی آذربایجاندا ایسه میللی حیات سوکونت حالیندا قالماقدایدی. قاجار حاکمیتینی ائتیک باخیمدان اؤزونه یاد بیلمه یین تورک اهالی سی آراسیندا ۱۹-جو یوزایلده میللی اوپانیشین علامت لری هله گؤرونمه دی. سیاستده اولدوغو کیمی کولتور حیاتیندا دا اسکی گله نک داوام ائتمکده ییدی.

۱۹۰۵-دن باشلایان یئنی انتباه دؤنمینده (۱۹۰۵-۱۹۲۰) قوزئی آذربایجان تورک لری نین بو زامانا قدر گؤرونمه مییش بیر ایره لیله مه یاشادیغینی وورغولامالی بیق. قزئتچیلیک، تئاتر، ادبیات و باشقا کولتور ساحه لرینده اون ایل لرین اینکیشاف یولو قطع اندیلدی. میللی سیاسی و ایدئولوژی مئیل لر اورتایا چیخدی. میللی فیکیر حیاتی جانلانندی. آذربایجان تورکلوگو ائت دؤنمیننی قاپاداراق میللت دؤنمیننه آددیم آتدی.

۲۸ مای ۱۹۱۸-ده آذربایجانین تاریخینده ایلک دفعه باغیمسز میللی دؤولتین قورولدوغو اعلان اندیلدی. بو جوغرافیادا آشاغی-یوخاری حسن بی زردابی (۱۸۳۷-۱۹۰۷) دؤنمیندن باشلایان، سرعتله داوام ائدن میللت قوروجولوغو سورجی میللی دؤولتین قورولماسی ایله منطقی آخارینی تاپدی. ایستقلال بیاننامه سینده وورغولاندیغی کیمی، آذربایجان دؤولتی دئموکراتیک رئیسپولیکا ایدی. یعنی میللی حاکمیت مفکوره سی ایداره چیلیگین ان

تأثيرلى، آنجاق ان چتىن شكلىندە گئىرچكلكشمكەدى. بورادا حقوق دۋولتى قورولماقدا، حقوقون اوستونلوگو تامين انديلمكەدى. آذربايجان دئموكراتىك رىسپوبليكاسى عىنى زاماندا لايىك/دونىوى دۋولت ايدى. بو، موسلمان شىرقىندە ايلك جسارتلى آددىم ايدى. كىچىك و كئچمىش موستملكە آذربايجانى ايسلام دونياسى اوچون مؤحتشم بىر مودئل اورتايا قويמוש اولدو.

كىتابىن بئشىنجى قىسمىندە گۈستىرلىدىكى كىمى، مىللت قوروجولوغو ساحەسىندە دە عصرلر بويونجا يىغىلىب قالمىش پروبلئم لىر چۈزولمكەدى. اۋلكەنىن و مىللتىن آدى خارىجى تأثير اولمادان مىللى دۋولتىن قانون وئىرجى اورقانى طرفىندن تصدىقلندى. تورك كولتور و دو مىنانت [غالب] كولتور اىستاتوسو آلماقدايدى. مؤوجود تحصيل سىستئمى نىن مىللىشمەسى و گلىشمەسى حاقتىدا گرەكن قرارلار آلىندى و بو يۈندە سرعتلى ايش لىر باشلاندى. كولتور ساحەسىندە گۈرونمەمىش دىشىكىلكلر ياشاندى.

آنجاق قوزئى آذربايجاندا مىللت-دۋولت بوتونلشمەسى اوزون سورمەدى. اىستىقلالىن بيانىندان ۲۳ آى سونرا روسيا يئنى بولشئوىك قىافەسىندە آذربايجانى ايكىنجى دفعە ايشغال ائدى. ۲۷ آپرىل ۱۹۲۰ فاجعەسى ايله باشلانان ۷۱ ايللىك سووئت دۋنىمىنى اۋزتله يەجك اولموش اولساق، بىر نئچە اۋنملى وورغولامامىز گركدىر. سووئت دۋنىمىندە موسكوانىن آذربايجانا يۈنەلىك سىياستى بىر-بىرىندىن شكىلجە فرقلى بىر نئچە مرحلەنى كئچسە دە، كاراكتئر باخىمىندان چارلىق دۋنىمى سىياستى نىن داوامى ايدى. چارلىق دۋنىمىندە پلانلانان ايش لىرىن اۋنملى بىر بۇلومونون سووئت دۋنىمىندە حياتا كئچىرىلمەسى مومكون اولموش دور. بو ايش لىرىن مقصدى سووئت آذربايجانىندا مركززدن قاچما مئىل لىرىن قارشى سى نىن آلىنماسى اولموش دور. مىللى شعورون اىستىقامتلىدىرىلمەسى و لوىال [وفادار] سىياسى ائلىتىن [نخبەنىن] يئتىشىدىرىلمەسى دقت مركزىندە اولموش دور. بونا اوغون سىياسى تئىرور، مىللى آيدىن لارىن فىزىكى اولاراق يوخ انديلمەسى، «فورماجا مىللى، ماهىتجە سوسىالىست» فورمولو ايله مىللى شعورا تأثير ائدىن بوتون فاكئورلارىن اۋنونو كسمە يە چالىشىدىلار. نادىر

گورونن کولتور سوی قیریمی گئرچکلشدیریلدی؛ آذربایجان تورکلری نین آدی دیشدیریلهرک تورک یئرینه آذربایجانلی آنلایشی یئرلشدیریلدی. میللتین دانیشدیغی دیلین آدی دا تورکجه یئرینه آذربایجان دیلی اولاراق دیشدیریلدی؛ اؤنجه عرب، سونرا لاتین الیفباسی، اونون دا یئرینه کیریل الیفباسی مجبوریتی گتیریلدی. سوی آدلاری نین سونونا روس اوو، یئو علاوه لری آرتیریلدی و خالقین ائتتیک کیملیگینی گؤسترن بوتون اؤزلیکلر اوزرینه تابو قویولدو. نووروز بایرامی کیمی میللی بایراملار یاساقلاندی و دینین جمعیت ده کی رولو ماتم مراسیم لری حدینه دک افراط درجه ده محدودلاشدیریلدی. آذربایجانلی تورک دونیاسیندان (اؤزلیکله تورکیه دن) اوزاقلاشدیرما سیاستی ساحه سینده کومونیسست رژییم چارلیقدان ساده جه قدارلیغی ایله فرقلمیش دیر. سؤزده سووئت خالق و سووئت وطن سئورلیگی آنلایش لاری جمعیته سیریندی. یئنی دن روسلاشمیش سیاسی، سوسیال، کولتور انلیتی (-Rusofil nomenklatura) یارادیلدی.

میللی کولتور ساحه سینده کی دؤولت تئروریزمینه باخما یاراق، سووئت آذربایجانلی خئیلی مودرنلشدیریلدی. صنایع لشمه، یئنی سوسیال صنیفلر، علم-تحصیل، سهیه سیستمی، کولتور ساحه لری نین اینکیشافی ایله میللتین، اؤزلیکله باکی نین شهر اهالی سی نین پروفیلی دیشدی. دوکتور علی بی حسین زاده نین تعبیریه، میللت «فیرنگ قیافه لی» اولدو.

۱۹۹۱-ین اوکتیابریندا آذربایجان رئسپوبلیکاسی نین یئنی دن قورولماسی گئدیشینده قوزئی آذربایجان تورکلری، کئشمه کئشلی، دراماتیک، تضادلی میللت-دؤولت قوروجولوغو سورجینی یاشایاراق، میللی کیملیگین شکیللنمه سی باخیمیندان مختلف پروبلئم لرله اوز-اوزه قالدی. میللتین آدی، دیلی نین آدی و ائتتیک منشأ کیمی کؤکلو مسئله لرده فرقلی یاناشمالار و میللی حیاتی سجه لندیرن اؤزلیکلر مؤوجود ایدی. میللی شعور باخیمیندان قوزئی آذربایجان توپلومو بیر-بیرینه ضد اولان روسلاشمیش انلیت و اؤزونو آنلاماق ایسته ین، اما میللی شعورو قاریشمیش خالق اولاراق ایکییه بؤلونموشدو. سای لاری آز دا اولسا حاکم کسیم اولکده مودرنلشمه نی تمثیل ائدن کسیم ایدی. ایکینجی کسیم ایسه میللی حیاتی نی

خیال ائدیگی کیمی قورماق ایسته‌ین خالق ایدی. زامانیندا ضیا گؤک‌آلپین دا گوردوگو تهلوکه، مستقیلیگینه یئنیجه قووشان قوزئی آذربایجان تھدید ائتمکده‌یدی: «ھارسی [کولتورو] قوتلی، فقط مدینتی ضعیف بیر میللتله، ھارسی پوزولموش، فقط مدینتی یوکسک اولان دیگر بیر میللت، سیاسی مجادله‌یه گیرینجه، ھارسی قوتلی اولان میللت غالب گلیمشدر.»

سووت آذربایجان تام دا «ھارسی پوزوق» [میلی مدینتی پوزولموش] اولراق پئرسٹرویکا سورجینه گپردی. سووت دؤنمینده آذربایجان تورکلوگو قونشولاری ایله مقایسه‌ده داھا چوخ اقتصادیات و کولتور ساحه‌لرینده تضییق‌لره معروض قالدیغی اوچون بورادا سووت جنایت‌لری‌نین افشاسی و تنقیدی داھا گوجلو اولمالی ایدی. آنجاق پئرسٹرویکا، نین دیشیکلیک و یئنیلیک روحو تورکوستاندا اولدوغو کیمی آذربایجاندا دا گنج یئرینی آلدی. آذربایجان توپلومونو سیاسی لشدیرن فاکتور ائرمیستان طرفیندن گلن قاراباغا یؤنلک تجاوز اولدو. حاضیرلیقسیز یاخالانان آذربایجان تورکلوگو، شوکو آدلیاراق ۱۹۸۹-دا Newsweek درگی‌سی‌نین تثبیت‌لرینه گؤره دونیانین آزادلیق ایسته‌ین ان فعال خالق‌ی ساییلدی.

خالق حرکتی‌نین جوشقولو دالغاسی، آذربایجان خالق جبهه‌سی‌نین تیمثالیندا میلی-دئموکراتیک گوج‌لری اقتدارا داشیددی. بو، خالقیندان اوزاقلشمیش اولان کومونیست نومئنگلاتور اوزرینده تاریخی بیر غلبه ایدی. آنجاق میلی و لیبرال آیدین زومره‌دن عبارت اولان ابولفض ائلچی‌بی حکومتی بیر ایل (یون ۱۹۹۲ - یون ۱۹۹۳) حاکمیتده قالا بیلدی. اسکی نومئنگلاتور، سووت سیستمی‌نین تجروبه‌لی سیاستچی‌سی حیدر علیئوین شخصینده یئنی دن حاکمیتیه صاحب اولدو. حیدر علیئوین پرنزیدنتلیگی دؤنمینده (۲۰۰۳-۱۹۹۳) آذربایجان رئسپوبلیکاسی دؤولتی‌نین اساس‌لاری قورولدو، نسیبی سیاسی ثابتلیک یارانیدی. ۲۰۰۳-ده حاکمیتین اوغول ایلھام علیئوه اؤتورولمه‌سیندن سونرا عینی ایداره‌چیلیک یؤتمی داوام ائتدیریلدی. قوزئی آذربایجانین میللت-دؤولته چئوریلمه‌سی اوچون ایلك اؤنجه یاریدا قالان میللتلشمه سورجی‌نین تاماملانماسی و ضعیف دئموکراتیا عنعنه‌سینه باخمی‌اراق دئموکراتیک دؤولتین قورولماسی گرک‌دیر.

قوزئی آذربایجاندا گنجیکیمیش میللت قوروجولوغو سورجی نین ایمپراتیولری [مشکلات] آراسیندا داها آرتیق گنجیکلشدیریلمه سی مومکون گؤرونمه یین ان اؤنملی پروبلئم لری ن چؤزولمه سی ضروری دیر. سیرالمانین باشیندا میللی کیملیک مسئله لری نین آیدینلیغا قوووشدورولماسی دورور. دئ-کولونیزاسیا ایستراتگیاسی چرچیوه سینده سووئت رئیزی نین سیریدیغی دیرلردن قورتولماق قاچینیلماز دیر. میللتین آدی اوزریندن تابونون قالدیریلماسی - دوغما تورک آدی نین رسمیلشدیریلمه سی بیر چوخ مسئله نین چؤزومونون اؤنونو آچا بیلر. اورتاق تاریخ شعورونون یارانماسی دوغرو و ایناندیریجی میللی تاریخ نظریه سی نین شکیللنمه سینى گرکدیریر. علم و تحصیل سیستمی نین میللیشمه سی و مودئرنلشمه سی دیگر بیر ضرورت دیر. دؤولت دیلی نین اینکیشافی و رقیبسیز ایستاتوسا صاحب اولماسی؛ آدلارین و سوی آدلارین میللیشمه سی؛ اسکی ایدئولوژی-سیاسی میراثین (زردابی، توپچوباشی، حسین زاده، آغاوغلو، رسول زاده، میرزا بالا و ب.) منیمسه نیلمه سی کیمی مسئله لر توپلومون دقت مرکزینده اولمالی دیر. میللی کولتورون سرعتله گلیشمه سی تاریخی ضرورت دیر. یئرلیچیلیگین وارلیغی میللی بیرلیگین تأمینى قارشى سیندا دوران ان جان آلان عامل دیر. توپلومون تشکیلاتلانماسی نین قارشى سینى آلان سیاسی و حقوقى انگل لر قالدیریلمالی، اینسانلارین فرقلی سوسیال، کولتور، پئشه و سایر وطنداش جمعیتی تشکیلاتلاری قورماسی دستکلنمه لی دیر. آذربایجان رئسپوبلیکاسی سرحدلری خارایجینده کی سویداشلارلا ایلیشکی لری ن گئنیشلندیریلمه سی؛ تورک دونیاسی بیرلیگی شعورونون گلیشدیریلمه سی گرک دیر.

قوزئی آذربایجاندا دؤولتین دئموکراتیکلشمه سی و میللتله بوتونلشمه سی اوچون میللی ایراده نین تجللی ائتمه سی - عادل و آزاد سئچکی لر پرنسیپی نین حیاتا کئچمه سی اؤن شرط اولاراق گؤرونمکده دیر. سووئت بسلمه سی سیاسی ائلیتین میللیشمه سی - میللی سیاسی ائلیتین شکیللنمه سی حساس ضرورت لردن بیر باشقاسی دیر. بو شرطلرین یارانماسیندان سونرا آذربایجان رئسپوبلیکاسی نین تورپاق بوتونلوگونون تأمینى - قاراباغین ائرمیستان ایشغالیندان قورتاریلماسی سورجی باشلایا

بیلر. دؤولتی ایچیندن گمیرن روشوت، نپوتیزم [تبعیض]، مسؤولیتسیزلیک کیمی نئقاتیو حال لارین اورتادان قالدیریلماسی ضرورتی دؤولت آغلی نین طلب لریندن دیر. اونیتار [واحد] آذربایجان رئسپوبلیکاسی دؤولتینده ائتیک آزلیق لارلا اویومون تأمینیی اولمازسا اولمازلارداندیر. آذربایجان رئسپوبلیکاسی وطنداش لاریندا بوتؤو آذربایجان شعورونون گوجلندیریلمه سی، تورک دونیاسی ایله بوتونلشمه قاچینیلماز دؤولتی موکلفیت لردن بیر دیگری دیر.

گوئی آذربایجاندا میللتلشمه سورجی قوزئی آذربایجاندا فرقلی شکیلده ایره لیلهدی. گوئی آذربایجان تورکلوگو، داها دراماتیک و داها مرگب یول کئچهرک ایران/پئرس دوشونجه سیستئمیندن قوپوب، طبعی میلی گلیشمه یولونا چیخا بیلدی. بو گلیشمه ۲۰-جی یوزایل ایرانینداکی سیاسی سارسیتی لاردا اؤزونو بارز شکیلده گؤستریدی.

تورکلوگون مشروطه حرکاتیندا (۱۹۱۱-۱۹۰۶) فعال شکیلده ایشتیراکینا باخمایاراق، بو حرکاتی اونون اوچون ایتیریلیمیش فرصت لر اولاراق دیرلندیرمه لی بیک. مشروطه حرکاتیندان ان کارلی چیخان فارس لار اولدو. هر شئی دن اؤنجه فارس لارین اون ایل لر بویو قبول ائده بیلمه دیک لری قاجار حاکمیتی ضعیفله دی. اؤلکه ایداره سینده ذاتا بؤیوک آغیرلیغی اولان فارس بوروکراتیاسی نین رولو دا آرتدی. فارس دیلی رسمی دیل ایستاتوسو آلدی. سونراکی دؤنم لرده تورکلوک اؤلکه سیاستینده کی آغیرلیغینی آدیم-آدیم ایتیردی و ۱۹۲۰-۱۹۳۰-لاردا او، مظلوم میللت دورومونا دوشدو. رضا شاهین دیکته رئژیمنی نین (۱۹۴۱-۱۹۲۵) تیمثالیندا دؤولت، تورک لرین وارلیغینی مودئرله شن ایرانین بوتؤولوگو اوچون تهلوکه اولاراق گؤردو و تورک کولتورونو هدف آلاق اونا جدی ضربه لر ووردو. پان-ایرانیزم ایدئولوگیاسی، فارس عیرقچیلیگی رضا شاه حکومتی نین رسمی سیاستی نین اساسینی تشکیل ائتدی. فارس لار آراسیندا ائتیک کونسولیداسیا [ادغام] سورجی ایسه مقایسه ائدیلمه یه جک بیر سرعتله ایره لیلهدی. تورک اوخوموش کوتله آراسیندا ایرانچیلیغا باغلیلیغین آرتماسینا باخمایاراق، تورک خالقن نین اکثریتینده «ایران دؤولتی» آنلایشیندان قوپما سورجی یاشاندی.

بو قوپوقلوق ۱۹۴۱-دن سونراکی سورجده گوجلندی. تورکلوک ایرانچیلیقدان/فارسچیلیقدان آیریلما و آیری بیر میللت اولما عزمینی سرگیلهدی. یئرلی موختار ایداره چیلیگی یاراتماسی و ایجراعات لاری ایله بو خالق اؤزونو ایداره ائتمه یه لاییق و حاضیر اولدوغونو گؤستردی. ۲۱ آذر حرکاتی و میللی حکومت (۱۹۴۶-۱۹۴۵)، داها اولکی دؤنملرده کی (مشروطه، ۱۹۲۰ تبریز عصیان) میللی حرکاتین داوامی اولدو.

میللی حکومت تجروبه سی، یئرلی موختاریتین اوغورلاری اؤلکه چاپیندا غیر فارس لارین میللی حرکات لاری، عینی زاماندا ایرانین (ان باشدا تهرآن مرکزی حکومتی نین) دئموکراتیکلشمه سی ایله بیرباشا باغلی اولدوغونو گؤستردی. حرکات لیدئرلری نین نطق و یازی لاریندا بو ضرورتی و ورغولاملارینا باخمایارق، بو ساحه ده معین تشبوت لرده بولونسالار دا ایشده بو ایکی گوج آراسیندا اتفاقین قورولماسیندا اوغور قازانیلمادی. ۲۱ آذرین قازانیم لاری نین یوخ اولماسی نین، گونئی آذربایجان و تورک میللتی نین یئنی دن فاجعه یاشاماسی نین ایلک سببی، ایراندا میللی مسئله نین چؤزومونو ایسته مه یین، اؤلکه نین دئموکراتیکلشمه سیندن جین ایینه دن قورخان کیمی قورخان ایران ارتجاعسی ایسه، ایکینجی سبب میللی حکومت لیدئرلری نین، حرکاتی سووت سیاستینه باغلاماسی ایدی. بونونلا بیرلیکده میللی حکومت ایراندا آذربایجان (داها گئنیش میقیاسدا تورک) مسئله سینی بین الخالق سیاسی پلاتفورما داشیدی. یئنی قورولموش بیرلشمیش میللت لر تشکیلاتی نین ایلک اله آدیغی و بؤیوک گوج لرین ماراتق لاری نین توقوشدوغو مسئله آذربایجان مسئله سی اولدو.

پهلوی رژیمی ایکینجی دونیا ساواشیندان سونرا «تک ایران میللتی» گؤروشونو گئنیش شکیلده یایمیش، اهالی نین دوشونجه و داورانیشینی یؤنلندیره رک، تورک لر آراسیندا آشاغیلیق کومپلئکسی یاراتماقلا میللی حرکات ایدئولوگیاسی نین یایلماسی زمینینی داغیتماغا چالیشمیش دیر. «بئین یوما» نین اساس واسطه سی مونارخیزم، پان-ایرانیزم و فارس عیرقچیلیگی فیکیرلری نین یایلماسی ایدی. پهلوی رژیمینه مخالف اینسان لارین و قروپ لارین چوخ میللتلی ایراندا فارس اولمایانلار مسئله سینه یاناشماسی

بو رژیمن تو توموندان ائله ده فرقلی دئییلدی. عیرقچی پهلوی رژیمنی تورکلوگون وارلیغینی رد ائتدی، اونا مناسبتده قاتی آسیمیلیاسیا سیاستی یوروتدو. تورکلوک، ایرانین بوتؤولوگو، پهلوی حاکمیتی اوچون اصیل تهلوکه ساییلدی.

اؤلکه اهالی سنین تخمیناً ۴۰٪-ینی تشکیل ائدن تورکلری فارسلاشدیرما سیاستی عیرقچی لرین آرزو ائتدیگی سونوجو وئرمه دی. فارس لاردان فرقلی بیر ائتیک بیرلیک اولدوق لاری، فرقلی دیلی، کولتورو، عرف عادت لری، تاریخی کئچمیشی اولان میلیون لارلا ایفاده ائدیلن بیر خالقی آسیمیله ائتمک مومکون اولمادی. پهلوی دؤنمینده تطبیق ائدیلن تورکلوگو اینکار، آذربایجانلی ازمه سیاستی دوغال اولاراق دیره نیشله قارشیلانندی. اؤرنک اولاراق، بیر زامان لار فارس لارین تورکلر حاقینداکی آشاغیلا ییجی ائتیک دامغالاما و لطیفه لرینه، فارس لار حاقیندا ایستئرئوتیپلر [کلیشه لر] علاوه ائدیلدی. بو گلیشمه ایله بیرلیکده تورکلر آراسیندا میللتلشمه سورجی نین گنجیکمه سی نثقاتیو حالینی، تورک میلی حرکاتی ایدئولوگیاسی نین شکیللنه بیلمه مه سینی، بو حرکاتین یئتری قدر تشکیلاتلانا بیلمه مه سی تاماملماقدا ایدی. بو اکسیکلیک ده آذربایجانین و اؤلکه ده کی تورکلوگون پهلوی رژیمنی نین بحرانی (۱۹۷۸-۱۹۷۹) حاضیرلیقسیز قارشیلاماسینا سبب اولدو. ایسلام انقلابیندا فداکار جاسینا ایشتیراکینا، ۱۹۷۹-ون سونو ۱۹۸۰-ین باش لارینداکی خلق مسلمان حرکاتی نین جوشقولو گوجونه باخمایاراق، انقلابین یاراتمیش اولدوغو اومیدلر سویا دوشدو. تورکلوک سیاستاً یئنه مغلوب اولدو.

ایران ایسلام جومهوریتی دؤولتی نین اؤلکه ده کی تورکلویه یاناشماسی پرینسیپ اعتباریله اؤنجه کی پهلوی رژیمنی نین سیاستی نین داوامی اولدو. تئوکراتیک رژیمن ده تورکلره عادی حاق لارینی بئله وئرمکدن امتناع ائتدی. بونونلا بیرلیکده ایسلام جومهوریتی دؤنمینده میللتلشمه نین ان حساس ایکی عاملی - کئچمیش حاقیندا ایناندریجی، اوبیئکتیو میلی تاریخ آنالیشی نین یارانماسی و تورک ائتنوسونون گله جه یی ایله باغلی فیکیرلرین اورتایا چیخماسی میلی حیاتدا اؤنملی و یئنی بیر فاکت اولاراق یئرلشدی. میلی

فیکیر حیاتینداکی بو یئنی حادثه یئنی نسلین بیر بؤلومونون رسمی پان-ایرانست و عیرقچی ایدئولوگیانین تأثیریندن چیخماسینا، میللی حرکاتین یئنی مرحله‌سی نین باشلاماسینا تکان وئرمیش دیر. بو سورجده آراز چاپی نین قوزئیینده عینی آدلی، عینی میللتلی آذربایجانین/تورکلوگون باغیمسیزلیغینا یئنی دن قوووشماسی حساس بیر فاکتور اولدو. میللی حرکات داخیلینده سیاسی-ایدئولوژی جریان لارین میداننا چیخماسی دا ایراندا تورکلرین میللتشمه سویه‌سی نین یوکسلدیگی نین علامتی اولاراق دیرلندیریله بیلر.

گوئی آذربایجاندا گنجیکمیش میللتشمه سورجی نین سرعتلنمه‌سی اوچون میللی و سیاسی شعور ساحه‌سینده اؤنجه باشلامیش فعالیت لرین داوام ائتمه‌سی و درینلشمه‌سی گرک دیر. میللی کیملیک ساحه‌سینده گورونمه‌میش گلشمه فاکتی نین یانیندا کیملیک شعورونون داها گنجیش کوتله‌لره چاتماسی پروبلیمینی ده گؤستره‌لی بیک. تاریخ شعورو، کیملیک پروبلیمینی چؤزمه گوروی نین اوستونه چیخمالی، تورکلوگون ان آز سون ۱۰۰ ایللیک آجی تاریخی تجروبه‌سیندن درس آلماق میسسیاسینا اوداقلانمالی دیر. قوزئی آذربایجانین کولتور ساحه‌سینده گلشمه تجروبه‌سیندن فیدالانما ایله یاناشی، گوئی آذربایجان اؤزو میللی کولتور ساحه‌سینده بعضی مودئل لر یارادا بیلر. قوزئی آذربایجاندا اولدوغو کیمی آذربایجان سرحدلری خاریجینده کی سویداش لارلا علاقه لرین آرتماسی؛ تورک دونیاسی بیرلیگی شعورونون گلشیدیریلمه‌سی اؤنملی مسئله لر دن دیر. مدنی حاق لار، موختاریت یا دا آزادلیق اوغروندا مبارزه نین گوئی آذربایجان تورکونو حاق ائتدیگی مؤوقعیه چاتدیرماسی زامان مسئله‌سی دیر. بو میللی ایراده بین‌الخالق حقوقلا دا اوست-اوسته دوشور. اؤرنک اولاراق، بیرلشمیش میللت لر تشکیلاتی نین ۴ دئکابر ۱۹۸۶ تاریخلی اینکیشاف حاقینا دایر بیلدیری «سینده بو خصوص «خالق لارین اؤز سیاسی ایستاتوس لارینی سربستجه معین ائتمه و اقتصادی، سوسیال و کولتور ساحه لرینده گلشمه‌لری تأمین ائتمه حاقینا صاحب اولمالاری مقصدیله خالق لارین سئلف-دئئترمیناسیون حاققی» شکلینده بیر داها وورغولانمیش دیر.

اثرمنیستانین قاراباغی ایشغالی، گوئی آذربایجانین مظلوم دورومو و

آذربایجانین بۇلونموشلوگو دونیا سیاستینین حساس پروبلئم لریندن بیری اولاراق مؤوجودیتینی قوروپور. بو پروبلئم لرین چؤزومو ایسه ائیننده سونوندا هر ایکی آذربایجاندا میللتلشمه سورجی نین ایره لیلهمه سرعتی و درینلیگیندن آسیلی دیر.

سون

a) Arşiv materyalləri və rəsmî bəlgələr

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi (ARDA), fond 27 - Azərbaycan SSR Xalq Daxili İşlər Komissarlığı.

ARDA, fond 28 - Azərbaycan SSR Xalq Xarici İşlər Komissarlığı.

ARDA, fond 85 - Azərbaycan SSR Xalq Maliyyə Komissarlığı.

ARDA, fond 894 - Azərbaycan Respublikasının Daxili İşlər Nazirliyi.

ARDA, fond 895 - Azərbaycan Respublikasının parlamenti.

ARDA, fond 896 - Azərbaycan Respublikası hökumətinin dəftərxanası.

ARDA, fond 897 - Azərbaycan Respublikasının Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyi.

ARDA, fond 970 - Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi.

ARDA, fond 971 - Azərbaycan Respublikasının Ənzəli vitse-konsulluğu.

ARDA, fond 1061 – Fövqəladə İstintaq Komissiyası.

ARDA, fond 1610 – Azərbaycan Mərkəzi neft idarəsi (Azneft).

ARDA, fond 2598 – Azərbaycan Respublikasının İrandakı diplomatik nümayəndəliyi.

ARDA, fond 2894 – Azərbaycan Respublikasının Hərbi Nazirliyi.

Azərbaycan Respublikası Siyasi Sənədlər Arxivi (SSA), fond 277 – Müsavat partiyası.

Azərbaycan arxivi, №12, 1988.

Azərbaycan Cümhuriyyəti Hökumətinin Qanun və Binagüzarlıq Məcəmii, №№1-2, Bakı, 1919.

Azərbaycan SSR EA Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, №2, 3, 4, 1989, № 2, 1990.

Azərbaycan tarixi sənədlər və nəşrlər üzrə, Bakı, 1990.

İngilizlərin Mavi Kitap'ına Sovyetlərin Yanıtı Kızıl Kitap. Güneybatı Kafkas'ta Taşnak Mezalimi, Çeviren Kayhan Yükseler, İstanbul: Kaynak, 2006.

28 May 1919-cu il. Azərbaycan Cümhuriyyəti istiqlalının birinci sənəyi-dövriyyəsi, Bakı, 1919.

Parisdəki Sülh Konfransına Qafqaz Azərbaycanı Sülh nümayəndəliyinin

tələbləri, *Azərbaycan Demokratik Respublikası. Tarix, ictimai-siyasi və ədəbi-mədəni həyat*, Bakı, 1992.

V.İ.Lenin Azərbaycan haqqında, Bakı, 1970.

Amar dər İran. Nəşriyyəyə salaneye amare omumi, Tahran, 1338.

Amare karqahhaye kuçeke sənətiye rustaiye sale 1353, Tehran, 1980.

Amare karqahhaye kuçeke sənətiye şəhriye sale 1355, Tehran, 1980.

Amare sənətiye sale 1344, Tehran, 1967.

Amare sənətiye sale 1344, Tehran, 1967.

Amarnameye oştane Azerbaycane Qərbi, Tehran, 1978.

Amarnameye oştane Azerbaycane Şərqi, Tehran, 1979.

Amarnameye oştane Zəncan, Tehran, 1979.

Адрес-календарь Азербайджанской Республики на 1920-й год, ч.2. Под ред. А.М. Ставровского. Баку, 1920.

Боевые подвиги частей Красной Армии (1918-1922 гг.). Сборник документов. Москва, 1957.

Борьба за победу Советской власти в Азербайджане. 1918-1920 гг. Документы и материалы. Баку, 1967.

Братья навеки. Документы и материалы об исторической дружбе русского и азербайджанского народов, т.1, Баку, 1987.

Большевики в борьбе за победу социалистической революции в Азербайджане. Документы и материалы. 1917-1918 гг. Баку, 1957.

Документы внешней политики СССР, т.1. Москва, 1957.

Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии. Тифлис, 1919.

Из прошлого. Сборник материалов по истории Бакинской большевистской организации и Октябрьской революции в Азербайджане. Баку, 1924.

Интернациональная помощь XI Армии в борьбе за победу Советской власти в Азербайджане. Документы и материалы. 1920-1921 гг. Баку, 1989.

Кавказский календарь на 1907 год. Тифлис, 1906.

Кавказский календарь на 1917 г. Тифлис, 1916.

Коммунистическая Партия Азербайджана в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т.1. Баку, 1986.

Международные отношения в эпоху империализма. Документы из архивов царского и временного правительства, 1878-1917, сер. III, N 18, Москва, 1933.

Нагорный Карабах: разум победит. Документы и материалы. Баку, 1989.

О захватнических планах Американского империализма в отношении Азербайджана - *Труды Института истории АН Азерб. ССР*. Баку, 1958.

Программные документы мусульманских политических партий 1917-1920 гг. Оксфорд, 1985.

Раевский А. *Мусаватское правительство на Версальской конференции. Донесения председателя азербайджанской мусаватской делегации*. Баку, 1958.

Революция и национальный вопрос, т.3. Москва, 1930.

Топчибашев А.М. *Дипломатические беседы в Стамбуле (1918-1919 гг.)*. Баку, 1994.

Топчибашев А.М. *Меморандум*. Баку, 1993.

Bulletin d'information de l'Azerbaïdjan. Paris, 1919-1920.

Claims of the Peace Delegation of the Republic of Caucasian Azerbaijan presented to the Peace Conference in Paris, 1919

Composition antropologique et ethnique de la population de l'Azerbaïdjan du Caucase. Paris, 1919.

Economic and Financial Situation of Caucasian Azerbaijan. Paris, 1919.

La Republique de l'Azerbaïdjan du Caucase. Paris, 1919.

L'Azerbaïdjan en chiffres. [Paris], 1919.

b) Basın materyalleri

Akşam (İstanbul), çeşitli sayıları.

Avrasya Dosyası, Azərbaycan Özel, İlbahar 2001, cilt 7, sayı 1.

Ayende, çeşitli sayıları.

- Ayandegan* (Tahran), çeşitli sayıları.
Azerbaijan International, Autumn 1999 (7.3).
Azerbaycan dergisi (Münich), çeşitli sayıları.
Azərbaycan (Tebriz), 18.12.1941.
Azərbaycan dergisi (Bakü), çeşitli sayıları.
Azərbaycan Türk Kültür dergisi (Ankara), çeşitli sayıları.
Azərbaycan, ADP MK-nın – Tudənin Azərbaycandakı yerli təşkilatının dergisi, çeşitli sayıları.
Burs (Tahran), çeşitli sayıları.
Çənlibel (Tebriz), çeşitli sayıları.
Dədə Qorqud, N 2, 1980.
Hürriyyət (İstanbul), çeşitli sayıları.
Həyat gazetesi (Bakü), çeşitli sayıları.
Xalq gəzeti (Bakü), çeşitli sayıları.
Xəzər dergisi (Bakü), çeşitli sayıları.
Impact International, 25 April-8 May 1986, London, vol 16:8
İnkilap yolunda, № 9-10, 20.03.1981.
İran Times, 09.02.1979.
İranşehr (Berlin), çeşitli sayıları.
Kacnuü (Bakü), çeşitli sayıları.
Keyhan (Londra), çeşitli sayıları.
Keyhan (Tahran), çeşitli sayıları.
Keyhan International, çeşitli sayıları.
Kəşkül (Tiflis), çeşitli sayıları.
MERİP Reports, Washington D.C., no 3, 1980.
Middle East Economic Digest, çeşitli sayıları.
Muslim Politics Report, November-December 1995.
Şərqi-Rus (Tiflis), çeşitli sayıları.
Tayobunka Kenkyudzyo Kiyo, Tokio, no 38, 1965.
Tehrane Ekonomist, çeşitli sayıları.
Təlaş (Tehran), 1970, no 27.
The Middle East, July 1978.

Türküstan (Bakı), çeşitli sayıları.

Жизнь национальностей, çeşitli sayıları.

Заря Востока (Tiflis), çeşitli sayıları.

Известия (Москва), çeşitli sayıları.

Молодежь Азербайджана, çeşitli sayıları.

Революционный Восток (Москва), çeşitli sayıları.

c) İkincil kaynaklar

[Aliev] Saleh Muhammedoğlu, 'Azerbaycan Türklerinin Etnik Menşesine Dair Üç Ana Görüşün Eleştirisi', *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı 116, Ekim 1998.

A. A. [Агаев Ахмед]'Панисламизм, его характер и направление', *Каспий*, 14.04.1900, N 81; 15.04.1900, N 82; 21.04.1900, N 87.

Abbaslı Mirzə, *Şah İsmayıl Xətəinin ömür yolu*, Bakı: İşıq, 1981.

Abrahamian Ervand, 'Communism and Communalism in İran: The Tudah and the Firqah-i Dimokrat', *International Journal of Middle East Studies*, vol 1, July 1970.

Abrahamian Ervand, *Iran Between Two Revolutions*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1982.

Ademiyet Fereydun, *Amire-Kebir ve İnan*, Tehran, 1969.

Afiyət Memmedrza, *Serdar-e Milli Settarhan*, Bakı, 1968

Aghajanian A., 'Ethnic Inequality in Iran: An Overview?' *International Journal of Middle East Studies*, no 2, vol. 15, 1983.

Ağaoğlu Ahmet, 'Altmış Yeddi Yıl Sonra', Samet Ağaoğlu (ed.), *Babamdam Hatıralar*, Ankara: Ağaoğlu Külliyyatı, 1940.

Ağaoğlu Ahmet, *Mütareke ve Sürgün Hatıraları*, İstanbul: Doğu Kitabevi, 2013.

Ağaoğlu Ahmet, *Üç Medeniyet*, İstanbul: Doğu Kitabevi, 2013.

Ağaoğlu Əhməd, *İnan və inqilabı*, Bakı: CBZ, 2009.

Ağasioğlu Firidun, *Azər xalqı*, Bakı: Çıraq, 2005.

Ağasioğlu Firudin, *Azərbaycan Türklərinin İslamaqədər tarixi (Doqquz bitik), I bitik: tarixi qaynaqlar*, Bakı: Ağrıdağ, 2014.

- Ağayev Ahmed, Türk alemi-1, *Türk yurdu*, sayı 1, yıl 1, 30 Kasım 1911.
- Ağayev Ferhad, 'Hansı mümkündür?', *İrşad*, 11.09.1906, № 213.
- Ağayev Fərhad, 'Hansı əqidədə olmalıyız?', *İrşad*, 14.08.1906, № 191.
- Ağayev Fərhad, 'Nasyonalizm və Bakı gəzetələri', *İrşad*, 27.09.1906, № 227.
- Ağayev Əhməd bəy, 'Millət və millətçilik', *Tərəqqi*, 22 Ocak 1909, № 16.
- Ağcaköylü Abdullah, 'Bilinmeyen Büyük Bir Türkçü ve Türkçeci Tebrizli Ali', *Türk Kültürü*, sayı 1, yıl 1, Kasım 1962.
- Ağcaköylü Abdullah, 'Tebrizli Aliden Seçme Şiirler', *Türk Kültürü*, sayı 2, yıl 1, Aralık 1962.
- Ahmetbeyoğlu Ali, *Grek Seyyahı Priskos (5. Asır) 'a Göre Avrupa Hunları*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı yayınları, 1995.
- Axundov Ruhulla, *Seçilmiş əsərləri*, Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1977.
- Axundzadə Mirzə Fətəli, *Əsərləri*, II cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2005.
- Axundzadə Mirzə Fətəli, *Əsərləri*, III cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2005.
- Akçura Yusuf, *Türkçülük. Türkçülüğün Tarihî Gelişimi*, İstanbul: Türk Kültür Yayını, 1978.
- Akdes Nimet, 'Doştoyevskiy ve Şark meselesi', *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, NN 21-22, 1933.
- Aküzüm Feyzi, *Hiyanət Kadrosunu Tanıyalım*, Ankara, 1979.
- Akyol Taha, *Osmanlı'da ve İran'da Mezhep ve Devlet*, İstanbul: Doğan Kitap, 1999.
- Albayrak Recep, *Türklerin İrani. Yakın Gelecek*, Cilt 1 ve 2, Ankara: Berikan, 2013.
- Ale-Ahmed Celal, *Tatneşinhaye boluke Zəhra*, Tahran, 1958.
- Ale-Ahməd Celal, *Dər xedmət və xəyanəte rouşənfekran*, c. 2, Tahran:Harezmi, 1357.
- Algar Hamid, 'İran'ın Dini Düşüncesinde Değişim ve Devrim', *İslam'da Gelenek ve Yenileşme sempozyumu*, İstanbul: TDV yayınları, 1996.
- Algar Hamid, *Religion and State in İran. 1785-1906. The Role of Ulama in the Qajar Period*, Berkeley- Los Angeles, 1969.

Aliev Saleh Muhammedoğlu, 'Azerbaycan Türklerinin Etnik Menşesine Dair Üç Ana Görüşün Eleştirisi', *XII. Türk Tarih Kongresinden Ayırbaşım*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999.

Allen W.E.D. and P.Muratoff, *Caucasian Battlefields: A History of the Wars and Turco-Caucasian Border (1828-1921)*, Cambridge, 1953.

Alter Peter, *Nationalism*, London etc: Edward Arnold, 1985.

Altstadt Audrey L., *The Azerbaijani Turks: Power and Identity under Russian Rule*, Stanford: Hoover Institutional Press, 1992.

Amirahmadi Hooshang, 'İran'da Siyasal İslam'dan Laik Milliyetçiliğe', *Avrasya Etüdleri*, cilt 2, sayı 4, Kış 1995/96.

Anderson Perry, *Lineages of the Absolute State*, London: Verso, 1979.

Aran Sadık Mehmet, *Türk'ün Altın Kitabı Kutadgu Biliğ*, 1944.

Arat Reşid Rahmeti, *Kutadgu Bilig*, I cilt, Metin, Ankara: Türk Dil Kurumu yayımları, 1991.

Arat Reşit Rahmeti, 'Aştırhan Hanlığı', *Türk Dünyası El Kitabı*, I cilt, Coğrafya-Tarih, Ankara, 1992.

Arif M. (red.), *Azərbaycan ədəbiyyat tarixi*. I cild, Bakı: Azərbaycan EA-nın nəşriyyatı, 1960.

Arsal Sadri Maksudi, *Milliyet Duygusunun Esasları*, İstanbul: Ötüken, 2018.

Asgharzadeh Alirza, *Iran and the Challenge of Diversity*, New York: Palgrave Macmillan, 2007.

Aslanlı Araz, *Karabağ Sorunu ve Ermeniistan-Türkiye İlişkileri*, Ankara: Berikan, 2015.

Atabaki Touraj, *Azerbaijan. Ethnicity and Autonomy in Twentieth-Century Iran*, London and New York: British Academic Press, 1993.

Ateş Abdurrahman, 'Nadir Şah Afşarın Ölümünden Sonra İranda Hâkimbiyyet Mücadeleleri ve Osmanlı Devletinin İran Politikası', *Sosial Bilimler Dergisi*, yıl 8, sayı 2.

Atkin Muriel, 'The Strange Death of Ibrahim Khalil Khan of Qarabagh', *Iranian Studies*, volume XII, nos 1-2, Winter-Spring 1979.

Avery Peter, *Modern İnan*, London, 1963.

Avineri Shlomo, 'Comments on Nationalism and Democracy', *Journal of Democracy*, October 1992, vol. 3, no 4.

Aydemir Şevket Süreyya, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, c. 3, İstanbul, 1978.

Aydoğmuşoğlu Cihat, *Safevi Devleti Tarihi (1501-1736)*, Ankara: Kimlik, 2015.

Aydın Erdoğan, *Nasıl Müslüman Olduk?* İstanbul: Literatür, 2018.

Ayvazov H. Səbri, 'Lisan qovğası', *Füyuzat*, 1907, N 16.

Azer Sanan, *İran Türkleri*, İstanbul: Cumhuriyet matbaası, 1942.

Azərbaycan dil bilgisinde yazım kuralları, Tahran, 1344.

Azərbaycan Öğrenciler Harekatı Hakkında Azərbaycan Milli İstiklal Cephesinin bildirisi. 20 ordibehest 1374 (basılmamış belge).

Azeri Ali, *Kiyam-e Şeyh Muhammed Hiyabanî der Tebriz*, Tehran, 1329.

Azəri Mehrdad, *Azərbaycan və nəğməhayə tazeyə estemargəran*, Tehran: Həfte, 1361.

Azeri, 'Mart faciesi', *Yeni Kafkasya*, no 13.

Azerli M., *Azərbaycan dili haqqında ərəbdilli mənbələrdə verilən məlumatların bəzi İran alimləri tərəfindən saxtalaşdırılması*, Sumbatzadə Ə. (red.), *Azərbaycanın tarix və mədəniyyətinin burjua saxtalaşdırıcılarına qarşı*, Bakı: Elm, 1978.

Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin qanun və binagüzarlıqları məcməi, №1, 15 təşrinə-sani 1919.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, II cild, Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1960.

Azərbaycan filologiyası məsələləri, (I buraxılış), Bakı: Elm, 1983.

Azərbaycan filologiyası məsələləri, (II buraxılış), Bakı: Elm, 1984.

Azərbaycan filologiyası məsələləri, (III buraxılış), Bakı: Elm, 1991.

Azərbaycan hökuməti və onun devrilməsinin səbəbləri, *Elm*, 25.05.1993.

Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin Bülleteni, 1989, N 3.

Azərbaycan Milli İstiqlal Partiyasının rəhbər sənədləri, [yersiz, tarixsiz].

Azərbaycan publisistikası antologiyası, Tərtibçi Cəlal Bəydilli; Bakı: Şərq-Qərb, 2007.

Azərbaycan Sosialist Şura Cümhuriyyətinin qanun-əsasisi, Bakı: Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin nəşriyyatı, 1926.

Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının Konstitusiyası (Əsas qanunu), Bakı, 1937.

Azərbaycan tarixi, cild 3, I hissə, Bakı: Elm, 1973.

Azərbaycan tarixi, I cild, Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1961.

Azərbaycan tarixi, II cild, Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1964.

Azərbaycan tarixi. Qısa öçerk. Qədim zamanlardan XX əsrə qədər, Bakı, 1943.

Azərbaycanın türkcülük və azərbaycançılıq problemləri, Bakı: Azərbaycan Araşdırmaları Vəqfi, 1998.

Axundov Ruhulla, *Seçilmiş əsərləri*, Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1977.

Агаев А., ‘«Фанатизм» Ислама и его отношение к немусульманам’, *Каспий*, 22.03.1902, N 66; 27.03.1902, N 69; 29.03.1902, N 71.

Агаев А., ‘Фонетическая арабская азбука (Мохаммеда Султановича Шахтагинского)’, *Каспий*, 09.05.1902, sayı 101.

Абдуллаев Гаси, *Азербайджан в XVIII в. и взаимоотношения с Россией*, Баку: Изд-во Академии Наук Азербайджанской ССР, ۱۹۶۵.

Аверьянов П.И., Я. Ф. Шкинский, *Отчет о поездки по Северному Азербайджану*, Тифлис: Типография Штаба Кавказского военного округа, 1900.

Агаев А.Г., “Нация, ее сущность и самосознание”, *Вопросы истории*, 1967, N 7.

Агаев Ахмед бек, ‘Наши националисты’, *Каспий*, 25.09.1903, N 207.

Агаев С.Л., *Иран. Между прошлым и будущим. События. Люди. Идеи*. Москва: Политиздат, 1987.

Агаев С.Л., *Иран: Рождение республики*, Москва: Политиздат, 1984.

Аджи Мурад, *Дыхание Армагеддона*, Москва: АСТ, 2007;

Аджи Мурад, *Европа, Тюрки, Великая степь*, Москва: АСТ, 2007;

- Аджи Мурад, *Полынь Половецкого поля*, Москва: АСТ, 2008.
- Аджи Мурад, *Тюрки и мир: сокровенная история*, Москва: АСТ, 2006;
- Алиев Играр, М. Н. Погребова, 'Об этнических процессах в областях Восточного Закавказья и Западного Ирана в конце II – начале I тысячелетия до н.э.', *Этнические проблемы истории Центральной Азии в древности (II тысячелетие до н.э.)*, Москва: Наука, 1981.
- Алиев Играр, *Очерк истории Азербайджана*, Баку: Азербайджанское Государственное Издательство, 1989.
- Алиев Играр, *Очерк истории Атропатены*, Баку: Азербайджанское Государственное Издательство, 1989.
- Алиев Играр, *Очерк истории Атропатены*, Баку: Азернешр, 1989.
- Алиев К. Г., 'К вопросу о языках на территории Азербайджана', *Труды Института Истории АН Азерб. ССР*, Том XIV, Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1960.
- Алиев С. М., 'Междоусобные войны и борьба за верховную власть в Иране после распада империи Надир-шаха', *Иран: История и культура в средние века и в новое время*, Москва: Наука, 1980.
- Алиев С.М., 'К национальному вопросу в современном Иране', *Краткие сообщения Института народов Азии*, Москва, 1964, N 77.
- Алиев Салех, 'Работы Ахмета Кесрави по средневековью', *Ближний и Средний Восток*, Москва: Наука, 1962.
- Алиев Салех, *Нефть и общественно-политическое развитие Ирана в XX в.* Москва: Наука, 1985.
- Алияров С.С., 'Об этногенезе азербайджанского народа', М.А.Исмаилов (ред.) *К проблеме этногенеза азербайджанского народа*, Баку: Элм, 1984.
- Ансеров Н. Н., *Тюрки Советского Азербайджана*, Баку, 1930.
- Арабаджян А.З., 'Рост экономического потенциала Ирана в 60-70-е годы', *Иран. Проблемы экономического и социального развития*, Москва: Наука, 1980.
- Аркомед С.Т., *Материалы по истории отпадения Закавказья от России*, Тифлис, 1923.

Артамонов Л.К., *Северный Азербайджан. Военно-географический очерк*, СПб, 1890.

Артамонов М.И., *История Хазар*, Ленинград: Из-во Гос-го Эрмитажа, 1962.

Асадуллаев К., *Свержение династии Каджаров в Иране (1920-1925)*, Душанбе, 1966.

Аскеров-Кенгерлинский Алескер, 'Трагедия Азербайджана', *Хазар*, N 3, 1990.

Атакишиев Аслан, *История Азербайджанского Государственного Университета*, Баку: Издательство Азербайджанского Университета, 1989.

Атрпет, *Мамед-Али Шах. Народное движение в стране Льва и Солнца*, Александрополь: Ширак, 1909.

Ашурбейли Сара, *Государство Ширванишахов (VI-XVI вв)*, Баку: Элм, 1983.

'Bakıda məktəblərin anadilli bölmələri bağlanır', *Milli.Az*, 04.06.2016.

Babayev Eldar, "Cənubi Azərbaycan 1978-1979-cu illər İran inqilabında", Şövkət Tağiyeva və Nəsib Nəsibzadə (red.), *Cənubi Azərbaycan tarixi məsələləri*, Bakı: Elm, 1989.

Babayev İlyas, 'Azərbaycan erkən orta çağda', Əliyarlı Süleyman (red.), *Azərbaycan tarixi. Uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər*. Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 1996.

Baddeley John F., *Rusyanın Kafkasyayı İstilası ve Şeyh Şamil*, İstanbul: Kayıhan, 1989.

Bagirov Sabit, 'Azerbaijani Oil: Glimpses of a Long History', *Perceptions*, 1, no 2 (1996).

Bahadır Xaliq, "Qurtuluşumuz millətçilikdədir", *Azadlıq*, 04.03.1997.

Bakiler Yavuz Bülent, *Elçibey*, İstanbul: Size, ۲۰۰۱.

Balfour H.J.M., *Recent Happinings in Persia*, London, 1922.

Baussani Alessandro, *The Persians*, London, 1971.

Bayat Haydar, *Ali Bey Hüseyinzade ve Türkiyede Yayınladığı Eserleri*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1992.

- Baykara Hüseyin, 'Azerbaycan İstiklal Dramı', *Türk Kültürü*, N 79, 1969.
- Baykara Hüseyin, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, İstanbul, 1975.
- Baykara Hüseyin, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri. XIX Yüzyıl*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1966.
- Bayram Sadi, *Kaynaklara Göre Güney-Doğu Anadolu'da Proto Türk İzleri*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, [yılısız].
- Bayramova Rəna, *Azərbaycan rəhbərliyində ixtilaflar və daxili çəkişmələr (1920-1925-ci illər)*, Bakı: Elm, 2007.
- Bayramzadə Səməd, 'İran hâkim dairələrinin Cənubi Azərbaycan maarif və mədəniyyəti sahəsindəki siyasəti (1947-1978-ci illər)', Şövkət Tağıyeva (məsul redaktor), *Cənubi Azərbaycan tarixi məsələləri*, Bakı: Elm, 1989.
- Beeman William, 'Images of the Great Satan: Representations of the United States in the Iranian Revolution', in Nikki Keddie (ed.), *Religion and Politics in Iran: Shi'ism from Quietism to Revolution*, New Haven, CT and London: Yale University Press, 1983.
- Behrengi Samed, *Pare-pare*, Təbriz, 1342.
- Behzadi-Mədədi H., *Nasyonalizm*, Tehran, 1975.
- Bennigsen A., C. Lemercier-Quelquejay, *La Presse et le Mouvement National chez les Musulmans de Russie avant 1920*, Paris, 1964.
- Bərrəsiyə məsələ ensaniyə İran*, 35, Tehran, 1345.
- Blackbourn David, *The Long Nineteenth Century: A History of Germany, 1780–1918*, New York: Oxford University Press, 1998.
- Blank Stephen, "The Transcaucasian Federation and the Origins of the Soviet Union, 1921-1922", *Central Asian Survey*, vol. 9, no 4, 1990.
- Blue Book, Persia*, 1911, N 1.
- Bournoutian George A., 'The Ethnic Composition and the Socio-Economic Condition of Eastern Armenia in the First Half of the Nineteenth Century', Ronald Grigor Suny (ed.), *Transcaucasia, Nationalism, and Social Change*, An Arbor: The University of Michigan Press, 1983.
- Boyle John Andrew, 'İrannın Milli Bir Devlet Olarak Gelişmesi', *Belleten*, cilt XXXIX, no 156, 1975
- Braun Rudolf, 'Taxation, Sociopolitical Structure, and State-Building:

Great Britain and Brandenburg-Prussia', in Charles Tilly (ed.), *The Formation of National States in Western Europe*, Princeton: Princeton University Press, 1975.

Brown Archi, *Seven Years that Changed the World. Pereśtroika in Perspective*, Oxford: Oxford University Press, 2007.

Browne Edward, *A Literary History of Persia*, Cambridge University Press, vol. 1, 1951.

Bütöv Azərbaycan Birliyinin (BAB) Məramnaməsi, Bakı: BAB Məramnamə Komissiyası, 2004.

Багирова Ирада, *Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века, 1900-1917*, Баку: ЭЛМ, 1997.

Баймухаметов Сергей, *Ложь и правда русской истории*, Москва: Яуза/Эксмо, 2005.

Бакиханов Аббас-Кули-Ага, *Гюлистан-и Ирам*, редакция, комментарии, примечания и указатели З. М. Буниятова, Баку: ЭЛМ, 1991.

Барсенков А.С., *Введение в современную российскую историю 1985—1991*, Москва: Аспект Пресс, 2002.

Бартольд В. В., *Сочинения*, т. 1, Туркестан в эпоху монгольского нашествия, Москва: Изд-во восточной литературы, 1963.

Баскаков Н., *Русские фамилии тюркского происхождения*, Баку: Язычы, 1992.

Безбородов А.Б., Н.В.Елисеева, В.А.Шестаков, *Перестройка и крах СССР. 1993—1985*, СПб.: Норма, 2010.

Белова Н. К., Об отходничестве из северо-западного Ирана в конце XIX – начале XX в., *Вопросы истории*, N 10, 1956.

Белова Н.К., К вопросу о так называемой социал-демократической партии Ирана, *Вопросы истории и литературы стран зарубежного Востока*, Москва, 1960.

Бларамберг И.Ф., *Статистическое обозрение Персии, составленное в 1841 г.* СПб, 1853.

Большая Советская Энциклопедия, том 7, Москва: Издательство

«Советская Энциклопедия», ۱۹۷۲.

Борьба с революционным движением на Кавказе в эпоху столыпинщины', *Красный архив*, том 4 (35), 1929.

Бромлей Ю.В., *Очерки теории этноса*, Москва: Наука, 1983.

Бунятов Зия, *Азербайджан в VII-IX вв.*, Баку: Изд-во АН Азербайджанской ССР, ۱۹۶۵.

Cad S.M. [Salamulla Cavid], *Azerbaijan dilinemasus sarfiyat və nəhv*, [yersiz, yılsız].

Caferoğlu Ahmet, *Azerbaijan Dil ve Edebiyatının Dönüm Noktaları*, Ankara: Yeni Cezaevi Matbaası, 1953.

Cavanşir Həmidə Xanım, *Xatirələrım*, Ruscadan çevirən və nəşrə hazırlayan Mehriban Vəzir, Bakı: Apostaşrof, 2011.

Cavid Salamulla, *O günün həsrəti ilə.Xatirələr*, Bakı:Yurd, 2003.

Cem İsmail, *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi*, İstanbul: Türkiye İş Bankası kültür yayınları, 2007.

Cəferi Kərəm, *Qovmiyyətha və kanune əsasi dər İran*, Tahran: Endişe-ye Nev, 1386.

Cənubi Azərbaycan. Bibliografik göstərici, Bakı: Alatoran, 2015.

Cənubi Azərbaycan tarixi məsələləri, Redaktorları Ş. Tağıyeva ve N. Nəşibzadə, Bakı: Elm, 1989.

Cənubi Azərbaycan tarixinin oçerki (1828-1927), Bakı: Elm, 1985.

Cəvadi Şəfi, *Təbriz və pıramune an*, Təbriz, 1350.

Chorabjian Levon, Patrick Donabedian and Claude Mutaşian, *The Caucasian Knot: The History and Geopolitics of Nagorno-Karabagh*, London: ZedBook, 1994.

Cleveland William, *A History of the Middle East*, Oxford: Western Press, 1994.

Cooper Robert, "The Post-Cold War World: Integration and Disintegration", *Journal of Democracy*, January 1999, vol.10, no 1.

Curzon G., *Persia and the Persian Question*, vol. 1, Cambridge, 1914.

Сборник дипломатических документов, касающихся событий в Персии, выпуск 1, СПб, 1911.

Советы Азербайджана, N 6-7, июнь-июль 1939.

Çakmaklı-Mehdiyev Gaffar, *Ermeni Düşünce Sistemi ve İdeolojileri*, İstanbul: Ekim, 2015.

Çamuroğlu Reha, *İsmail*, İstanbul, 1999.

Çay Abdulhaluk, 'Ermenilerin Bakü'de Yaptığı 31 Mart 1918 Katliamı', *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuna İlişkileri Sempozyumu*, Ankara, 1985.

Çeşməzər M., *Azərbaycan Demokrat partiyasının yaranması və fəaliyyəti*, Bakı, 1986.

Çetinkaya Nihat, *Kızılbaş Türkler:Tarihi Oluşumu ve Gelişimi*, İstanbul: Kum Saati, 2004.

Çəmənzəminli Yusif Vəzir, *Əsərləri*, III cild, Bakı: Avrasya Press, 2005.

Çıraqzadə V., *İstiqlal yollarında: tarixi oçerklər*, Bakı: Azərənəşr, 1992.

Daşdəmirov Ə., 'İdeoloji işin bəzi aktual problemləri', *Azərbaycan Kommunisti*, no 4, 1987.

Davies Brian and Eleonore Stump (ed.), *The Oxford Handbook of Aquinas*, Oxford: Oxford University Press, 2012.

Dehgan Ali, *Serzemin-e Zerdošt. Ouza-ye tebi, siyasi, ektesadi, ferhengi, ectemai ve tarihi-ye Reza'iyye*, Tahran, 1969.

Deliorman Altan, 'Bugünkü manası ile Bozkurt', *Yeni Orkun*, N 12, Şubat 1989.

Demirci Ercan, 'İrənli Azeriler'in Karikatür Öfkəsi', *Sabah*, 24.05.2006.

Devlet Nadir, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1985.

Dəlili H. Ə., *Azərbaycanın cənub xanlıqları (XVIII əsrin ikinci yarısında)*, Bakı: 1979.

Dəmirli Ə. Mehman, *Şərqi sağıdaşlıq möcüzəsi. Azərbaycan Cümhuriyyəti: Hüquq və Demokratiya, 1918-1920*, Bakı:Hüquq yayım Evi, 2018.

Dəmirçizadə Ə., *Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi*, I hissə, Bakı: Maarif, 1979.

Documents on British Foreign Policy. First Series. Vol. KIII, N 668.

Donohoe M.H., *İngiltere'nin İran/ Seferi 1918*, Çeviren Cengiz İ. Çay,

İstanbul: T&K Yayınları, 2016.

Dunleary Patrich and Brendan O'Leary, *Theories of the States. Politics of Liberal Democracy*, Chicago: New Amsterdam Books, 1987.

Dyson Kenneth H. F., *The State Tradition in Western Europe. A Study of an Idea and Institution*, Oxford: ESPR Press, 1980.

XXVII съезд Коммунистической Партии Советского Союза. 25 февраля-6 марта 1986 года. Стенографический отчет, т. 1, Москва: Политическая литература, 1986.

Дарабади Парвин, *Военные проблемы политической истории Азербайджана начала XX века*, Баку:ЭЛМ, 1991.

Джанашиа С. (ред.), *История Грузии с древнейших времен до начала XIX века*, часть I, Тбилиси: Государственное издательство Грузинской ССР, 1946.

Джафаров Ю. Р., *Гунны и Азербайджан*, Баку: ЭЛМ, 1985.

Доклад Н.С. Хрущева «О культуре личности Сталина» на XX съезде КПСС. Документы, Москва, 2002.

Документы внешней политики СССР, т. 1, Москва: Государственное издательство политической литературы, 1957.

Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, Тифлис, 1919.

Дружинин Н. (ред.), *Вопросы формирования русской народности и нации*, Москва: Издательство АН ССР, 1908.

Дубровин Н.Ф., *История войн и владычества русских на Кавказе*, том V, Санкт Петербург, 1888.

Ebrami Huşeng, *Settarhan Serdar-e Melli*, Tahran: Tus, 1352.

Efendizade Mehmet Şerif, 'Azerbaycan ve İnkilabi', *Türk Dünyası Araştırmaları*, N 94, 1995.

Elçibey Ebülfez, *Tolunoğulları Devleti*, İstanbul: Ötüken, 1997.

Emirhizi Esmail, *Kıyâm-e Azerbaycan ve Settarhan*, Tahran, 1336.

Er Turgut, *Azatlıktan Tiranlığa*, Ankara: Sarkaç yayınları, 2013.

Ercilasun A. Bican, *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Ankara: Akçağ, 2017.

Ercilasun Ahmet Bican, *Atsız. Türkçülüğün Mistik Önderi*, Ankara: Panama, 2018.

Ergin Muharrem, *Orhun Abideleri*, İstanbul: Boğaziçi, 1988.

Erşahin Seyfeddin, *Akkoyunlular. Siyasal, Kültürel, Ekonomik ve Sosyal Tarih*, 2002.

Eteraziyyeye daneşcuylene Torke Daneşqahe Təbriz və olume pezeşki nesbət be porşeşnameye əhanete mərkəze təhqiqat və sənçeşe əfkare omumiye səda və sima (basılmamış belge).

Ениколопов И. К., *Грибоедов и Восток*, Ереван, 1974.

Еремеев Д.Е., *Этногенез турок (происхождение и основные этапы этнической истории)*, Москва: Наука, 1971.

Этнические проблемы истории Центральной Азии в древности (II тысячелетие до н.э.), Москва: Наука, 1981.

Əbülfəz Elçibəy: “*Deyirdim ki, bu quruluş dağılacaq!*”, nəşrə hazırlayan Ədalət Tahirzadə, Bakı: Gənclik, 1992.

Əfəndiyev Oqtay (məsul red.), *Azərbaycan tarixi*, III cild, Bakı: Elm, 1999.

Əfəndiyev Oqtay, ‘Səfəvilər və Qızılbaşlar XV əsrdə’, *Orta Əsrlər Şərqi*, Bakı: Elm, 2000.

Əfrasiyabi Bəhram, Səid Dehqan, *Taleqani və tarix*, Tehran: Nilufər, 1360.

Əfşar-Yəzdi Məhmud, Moqəddəme, Mənuçehr Mortəzevi, *Zəbane dirine Azərbaycan*, Tehran, 1360.

Əhmədova Firdovsiyyə, *Nəriman Nərimanov-ideal və gerçəklik (1920-ci il)*, Bakı: Elm və həyat, 1998.

Ələkbərli Faiq, *Turan sivilizasiyasına giriş: Turan məfkurəsi və Turançılıq*, Bakı: Xan, 2017.

Əli Kamal, “Müasir müsavətçiliğin liberalizm bəlası”, *Yeni Müsavat*, 16.02.1995.

Əlibəyzadə Elməddin, *Azərbaycanşünaslığa giriş*, Bakı: Ozan, 2010.

Əliyarlı Süleyman (red.), *Azərbaycan tarixi. Uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər*. Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 1996.

Əliyarov S. S. və Y. M. Mahmudov (red.), *Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar*, Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1989.

- Əliyarov Süleyman, Bizim sorğu: tariximiz, abidələrimiz, dərsləklərimiz, *Azərbaycan*, N 7, 1988.
- Əliyev Heydər, *Lenin işi uğrunda, kommunizm uğrunda mərd mübariz*, Bakı:Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1978.
- Əliyev İqrar (red.), *Azərbaycan tarixi. Ən qədim dövrdən XX əsrin əvvəllərinə qədər*. Bakı: Elm, 1993.
- Əlizadə Zərdüş, 'Tələskənlik yalnız birə əzərkən faydalıdır', *Ayna*, 09.05.1997.
- Əzizxanlı Məmmədخان, 'Kommunistlər-vətəndaşlarını girovluqda saxlayanlar', *Müxalifət.az*, 26.02.2015.
- Əkinçi. 1875-1877. *Tam mətni*. Transliterasiya və tərtib edən Turan Həsənzadə, Bakı:Avrasya Press, 2005.
- Fatemi Nasrollah Saifpour, *Diplomatic History of Persia. 1917-1923. Anglo-Russian Power Politics in Iran*, New York, 1952.
- Fazili Abdulla, *Azərbaycanın qədim və ilk orta əsrlər tarixi İran tarixşünaslığında. III-VII əsrlər*, Bakı: Elm, 1984.
- Federalism dər İran*. Məcmueye məğalat, ABTAM, Təhran: Öğrenci görüşü, 1382.
- Ferzane Muhammed Ali, *Azərbaycan dilinin grammeri*, Tebriz, 1965.
- Ferzane Muhammed Ali, *Məbaniyə dəsture zəbane Azərbaycan*, Tebriz, 1344.
- Fəqih Cəmaləddin, *Aturpatakan (Azərbaycan) və nehzətə ədəbi*, Təhran, 1967.
- Fəqih Cəmaləddin, *Aturpatekan (Azərbaycan) və Nehzətə Ədəbi*, Təhran: Elm, 1346 (1967).
- Fəlsəfi Nəsrulla, *Zendegiye Şahe Abbase Əvvəl*, c.1, Təhran, 1334.
- Fərhənge coğrafiyaye İran (Abadiha)*, c. 1-10, Təhran, 1949-54.
- Fərzanə M.Ə., 'Ana dilimiz və milli varlığımız uğrunda hatıralar (3)', *Varlıq*, V il sayı 5 və 6 (ardıcıl sayı 51 və 52), avqust-sentyabr 1983.
- Fərzəlibəyli Şahin Fazil, *Azərbaycan və Osmanlı imperiyası. XV-XVI əsrlər*, Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1995.
- Filosof Qənbər Əsgərov xatirələrdə*, red. Ədalət Təhrizadə, Bakı: Kür,

2000.

Fischer Michael, *Iran From Religious Dispute to Revolution*, Harvard University Press, 1980.

Frye Richard N., *Iran*, New York, 1953.

Fukuyama Francis, 'Comments on Nationalism and Democracy', *Journal of Democracy*, October 1992, vol. 3, no 4.

Формирования наций в Центральной и Юго-восточной Европе. Сборник статей, Москва: Наука, 1981.

Фрай Ричард, *Наследие Ирана*, Москва: Наука, 1972.

Фрейдзон В. И. и др. (ред.), *Освободительные движения народов Австрийской империи. Период утверждения капитализма*, Москва: Наука, 1981.

Фурман Дмитрий, 'Самый трудный народ для России', Дмитрий Фурман, (ред.), *Чечня и Россия: Общества и государства*, Москва: Полиформ-Талбури, 1999.

Фурман Дмитрий, Али Абасов, 'Азербайджанская революция', Дмитрий Фурман (ред.), *Азербайджан-Россия: общества и государства*, Москва: Летний сад, 2001.

Garibova Jale, 'Language Policy in Post-Soviet Azerbaijan: Political Aspects', *International Journal of the Sociology of Language*, no 198, 2009. *Gənc Azər. İstintaq materialları üzrə*, Bakı: Azər nəşr, 1993.

Ganizade M., *Ruşeni Beye cevap*, Berlin: Kavyani, 1924.

Gellner Ernest, *Nations and Nationalism*, İthaca: Cornell University Press, ۱۹۸۳.

Gezenferoğlu Fazil, *Ebülfəz Elçibey, Tarihten Geleceğe*, İstanbul, 1995.

Gəncalp Güntay, *Səfəvilər*, Bakı: Qanun, 2012.

Gəncalp Güntay, *Tarixin pərdə arxası*, Bakı: Alatoran, 2013.

Gənceyi Turxan, 'İsfahanda Səfəvi sarayında türk dilinin mövqeyi', *Qarapapaqlar* (Tiflis), Avqust 2009, N 08 (26).

Golami Guşçi Golamreza, 'Zəbāne Torki və Tork-zəbānane İrani', *Varlıq*, 1373, sayı 94.

Golden Peter B., 'The Turkic Peoples and Caucasia', in Ronald G. Suny

- (ed.), *Transcaucasia, Nationalism, and Social Change*, Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1996.
- Goltz Thomas Caufield, *Requiem for a Would-be Republic. The Rise and Demise of the Former Soviet Republic of Azerbaijan. A Personal Account of the Years 1991-1993*, İstanbul: Isis Press, 1994.
- Gökalp Ziya, *Türkçülüğün Esasları*, Ankara: Kültür bakanlığı, 1990.
- Gökçe Cemal, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya Siyaseti*, İstanbul: Has-Kutulmuş Matbaası, 1979.
- Görkəmli inqilabçı Səttarhan*, Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1972.
- Gözler Kemal, *Devletin Genel Teorisi*, Bursa: Ekin, 2007.
- Greenfield Liah, *Nationalism: Five Roads to Modernity*, Cambridge: Harvard University Press, 1992.
- Guehenno Jean-Marie, *End of the Nation-State*, Minneapolis: University of Minnesota Press, 1993.
- Güney Azərbaycan Milli Özgürlük Harekatı. Merkezi Komitenin bülteni*, №1, Eylül 1996.
- Güney Azərbaycan nəsrı, Başlanğıcdan bu günə qədər (Antologiya)*, Bakı: Nurlar, 2017.
- Güngör Erol, *Tarihte Türkler*, İstanbul: Ötüken, 1989.
- Гаджиева Ульвия, *Дезтнизация кавказских албан в XIX веке*, Баку: Нурлан, 2004.
- Галунов Р., 'Реформа языка в Иране', *Материалы по национально-колониальным проблемам*, N 34, 1936.
- Гафуров Б. (ред.), *История иранского государства и культуры*. Москва: Главная редакция восточной литературы, 1971.
- Гегель, *Сочинения*, т. VIII, Москва-Ленинград, 1935.
- Геродот, *История*, Перевод Г. А. Стратановского, Москва: АСТ, 1999.
- Геюшев Р.Б., *Христианство в Кавказской Албании*, Баку: ЭЛМ, 1984.
- Глинка Сергей, *Описание переселения армян Аддербиджанских в пределы России*, Москва: Типография Лазаревых, 1831.
- Гулиев Гасан, *Эмигрантская литература Азербайджана*, Баку: Нурлан, 2004.

Гулиев Дж. Б., *Под знаменем ленинской национальной политики*, Баку: Азербайджанское Государственное Издательство, 1972.

Гулиев Дж., *Борьба Коммунистической Партии за осуществление ленинской национальной политики в Азербайджане*, Баку: Азернешр, 1970.

Гумилев Л. Н., *Тысячелетие вокруг Каспия*, Баку: Азернешр, 1991.

Гусейнзаде А., ‘Параллели огузских этнонимов в современной топонимии Азербайджанской ССР’, *Советская тюркология*, 1977, N 4.

Гусейнов И.А., Историческое значение большевистского лозунга «Независимый Советский Азербайджан», *Ученые записки АГУ им. С.М. Кирова*, N 10, 1957.

Гусейнов М.Д., *Тюркская демократическая партия федералистов в прошлом и настоящем, Вып. I: Программа и тактика*, Тифлис: Зак. Книга, 1927.

Гусейнов Р. А., ‘Огузы, кипчаки и Азербайджан XI–XII вв. (К вопросу об этнических процессах в Азербайджане в XI–XII вв)’, *Проблемы современной тюркологии*, Алма-Ата: Наука Казахской ССР, 1980.

Гусейнов Эльмар, ‘Гейдар Алиев – мифы и реальность’, *Монитор*, 6 мая 2000.

H[üseynzade].Ə. ‘İntiqad ediyoruz, intiqad olunuyoruz’, *Fiyuzat*, 1907.

Habermas Jürgen, ‘Avropalı Ulus-Devlet’, *Tartışılan Sınırlar Değişen Milliyetçilik*, Derleyen: Armağan Mustafa, İstanbul: Şehir Yayınları, 2001.

Hacıbəyli Vaqif, “Yenidən Amerika kəşf etməyə ehtiyac varmı?”, *Müxalifət*, 22 fevral 1995.

Hacıyev Hacı, “Dilimizin adı və pərişanlığın səbəbi”, *Azərbaycan*, 29 dekabr 1992.

Hacıyev T., K. Vəliyev. *Azərbaycan dili tarixi*, Bakı: Maarif, 1983

Hacıyev Tofiq, *Azərbaycan ədəbi dili tarixi*, II hissə. Bakı: Maarif, 1987.

Hacızadə Hikmət, “Azərbaycanda liberalizm”, *Azadlıq*, 28.01.1995.

Hacızadə Hikmət, “Müsavət da liberalizmin bəhrəsidir”, *Azadlıq*, 11.02.1995.

Haghdar Aliasghar, *İran Türklerinin Kimlik Rönesansı*, Ankara: Sonçağ, 2017.

Halaçoğlu Yusuf, *XIV-XV. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1998.

Halaçoğlu Yusuf, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999.

Halil Paşa, *Bitmeyen Savaş*, İstanbul: Yayılcık, 1972.

Halliday Fred, *İran: Dictatorship and Development*, New Zealand, 1979.

Harun, 'Nasyonalizm', *İrşad*, 08.09.1906, № 211.

Hasanlı Jamil, *At the Dawn of the Cold War. The Soviet-American Crisis over Iranian Azerbaijan, 1941-1946*, London etc: Rowman, 2006.

Hastings Adrian, *The Construction of Nationhood. Ethnicity, Religion and Nationalism*, Cambridge: Cambridge University Press, 1997.

Haşimoğlu Ramiz, 'Söndürülen çıraqlar', Osman Mirzəyev (tərtibçi), "Ağ ləkələr" silinir, Bakı: Azərneşr, 1991.

Hatəmi Hidayət, *Mühacir İran gəzətlərinin müstəmləkəçilik və imperializm əleyhinə mübarizəsi*, Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı, 1964.

Hegel G.W.F., *Lectures on the Philosophy of World History: Introduction*, Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1973.

Heyat Javad, 'Regression of Azeri Language and Literature under the Oppressive Period of Pahlavi and Renaissance after the Islamic Revolution', *First International Conference of Turkic Studies*, Bloomington, Indiana, May 19-22, 1983.

Heyət Cəvad, *Seyri dər tarixə zəban və ləhcehayə Torki*, Tehran: Nəşre Nou, 1365.

Heyət Cavad, *Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış*, Bakı: Azərbaycan Dövlət Neşriyyatı, 1993.

Heyət Dr. Cəvat, 'Azərbaycan'ın Türkləşməsi və Azəri Türkçəsinin təşəkkülü', *Varlıq*, 1993, sayı 87-4.

Hezbe Tudeye İranın məramnamə layihəsi, [yersiz], 1360 (1981).

Həbibov Əvəz, *Cənubi Azərbaycanda azadlıq hərəkatı*, Bakı, 1968.

- Həbibov Əvəz, *Cənubi Azərbaycanca azadlıq hərəkəti*, Bakı, 1968.
- Həkimullahi-Fəridani, *Əsrare siyasiye kudeta*, Təhran, 1943.
- Həsənli Cəmil, *Azərbaycanda milli məsələ: Siyasi rəhbərlik və ziyalılar, 1954-1959*, Bakı: Adiloğlu, 2008.
- Həsənli Cəmil, *Güney Azərbaycanda Sovet-Amerika-İngiltərə qarşিদurması (1941-1946)*, Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 2001.
- Həsənli Cəmil, *Sovet dövründə Azərbaycanın xarici siyasəti (1920-1939)*, Bakı: Adiloğlu, 2012.
- Həsənov Cəmil, *Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920-ci illər)*, Bakı: Azərənəşr, 1993.
- Həsənov Zaur, *Çar Skiflər. Çar skiflərin və qədim oğuzların etno-dil əyniləşdirilməsi*, Bakı: Əbilov, Zeynalov və oğulları, 2005.
- Hinz Walther, *Uzun Hasan və Şeyh Cüneyd. XV Yüzyılda İranın Milli Bir Devlet Haline Yükselişi*, 2. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu yayınları, 1992.
- Hiro Dilip, *Iran Under the Ayatollahs*, London and New York: Routledge and Kegan Paul, 1985.
- Hisari Mir Hidayet, 'Elam ölkəsi və mədəniyyəti haqqında (2)', *Varlıq*, 1382, sayı 128.
- Hisari Mir Hidayet, 'Mannalar', *Varlıq*, 1380, sayı 122-123.
- Hisari Mir Hidayət, 'Madaylar (Madlar)', *Varlıq*, 1379, sayı 116-117.
- Hobsbawm Eric J., *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth and Reality*, Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
- Holmes Urban T., Jr, Alexander H. Schutz, *A History of the French Language*, Columbus, OH: Harold L. Hedrick, 1948.
- Holsti K.J., 'States and Statehood', Richard Little and Michael Smith (ed.), *Perspectives on World Politics*, London and New York: Routledge, 2006.
- Horvath Robert, *The Legacy of Soviet Dissent. Dissidents, Democratization, and Radical Nationalism in Russia*, London and New York: RoutledgeCurson, 2005.
- Hunter Shireen, *Iran after Khomeini*, New York: Praeger, 1992.
- Huntington Samuel P., *Biz Kimiz? Amerika'nın Ulusal Kimlik Arayışı*, İ-

tanbul: CSA, 2004.

Hüseynli Rəsul, *Azərbaycan ruhaniliyi (Xanlıqlar çağından Sovet işğalınadək olan dövrdə)*, Bakı: Kür, 2002.

Hüseynov Heydər, *26 Bakı komissarının xatirəsi*, Bakı: ÜİK(b)P MK yanında MELİ Azərb.filialının nəşri, 1948.

Hüseynov Heydər, *İ.V.Stalinin məruzə və nitqi-faşist işğalçıları məhv etmək proqrammasıdır*, Bakı:EAAZF Nəşriyyatı, 1941.

Hüseynov Heydər, *Leninizm bayrağı altında*, Bakı:ÜİK(b)P MK yanında MELİ Azərb.filialının nəşri, 1947.

Hüseynov İ. və başqaları (redaksiya heyəti), *Azərbaycan tarixi*, I cild, Bakı: Az. SSR EA-nın nəşriyyatı, 1958.

Hüseynzadə Əli bəy, *Seçilmiş əsərləri*, Transliterasiya və tərtibi Ofeliya Bayramlıındır, Bakı: Çəşioğlu, 2007.

‘Из истории национальной политики царизма’, *Красный архив*, т. ๑ (36)), Москва, 1929.

1926 Bakü Türkoloji Kongresinin 70. Yıldönümü Toplantısı (29-30 Kasım 1996), Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları, 1999.

28 May 1919-cu il.Azərbaycan Cümhuriyyəti istiqlalının birinci sənəyi-dövriyyəsi, Bakı, 1919.

Iran Almanac and Book of Facts 1974, Teheran: Plan Organization, (n.a.).

İbrahimi Firudin, *Azərbaycanın qədim tarixindən*, Təbriz, 1946.

İlğar İhsan, *Rusya'da Birinci Müslüman Kongresi*, Ankara: Kültür Bakanlığı yayınları, 1990.

İnalcık Halil, ‘Kırım Hanlığı’, *Türk Dünyası El Kitabı*, I cild, Coğrafiya-Tarih, s

İnalcık Halil, ‘Osmanlılarda saltanat veraseti usulü ve Türk hâkimiyet telakkisiyle ilgis’, *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, XIV/I, 1959

İnan Abdülkadir, ‘Çağatay Edebiyatı’, *Türk Dünyası El Kitabı*, Üçüncü cild, Edebiyat, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1992.

Iran Almanac and Book of Facts 1961, Teheran, (n.a.).

Iran Almanac and Book of Facts 1967, Teheran, (n.a.).

İsmailzade Fariz, ‘Azerbaijani Public Outraged by Slaughter of Azeris in

İran', *Eurasia Daily Monitor, The Jamestown Foundation*, May 26, 2006, vol. 3, issue 103.

İsmayıl Mahmud, *Azərbaycan xalqının yaranması*, Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1995.

İsmayıl Mahmud, *Azərbaycan tarixi*, Bakı: Azərneşr, 1993.

İsmayılov Aslan, *Sumqayıt - SSRİ-nin süqutunun başlanğıcı*, Bakı: Çaxıoğzlu. 2010.

İsmayılov Rəşid, *Azərbaycan tarixi*, Bakı, 1923.

Ибрагимбеили Хаджи Мурад, *Россия и Азербайджан в первой трети XIX века (Из истории военно-политической истории)*, Москва:Наука, 1969.

Ибрагимов З.И., *Бабек*, Баку, 1944.

Ибрагимов З.И., *Борьба азербайджанского народа против арабских захватчиков*, Баку, 1942.

Ибрагимов М., *О демократическом движении в Южном Азербайджане в 1945-1946 гг.*, Баку, 1948.

Иванов М. С., *Иранская революция 1905-1911 годов*, Москва, 1957.

Иванов М., *Иран в 60-70-х годах XX века*, Москва: Наука, 1977.

Иванов М.С., *Антифеодальные восстания в Иране в середине XIX в.*, Москва: Наука, 1982.

Иванов М.С., *Иран, Национальные процессы в странах Ближнего и Среднего Востока*, Москва: Наука, 1970.

Иванов М.С., *Очерк истории Ирана*, Москва: Наука, 1952.

Интернациональная помощь XI Армии в борьбе за победу Советской власти в Азербайджане. Документы и материалы. 1920-1921 гг. Баку: Азербайджанское Государственное Издательство, 1989.

Исмаил-заде Д.И., *Русское крестьянство в Закавказье. 30-е годы XIX –начало XX в.*, Москва: Наука, 1982.

Исмаилов М. (ред.), *К проблеме этногенеза азербайджанского народа*, Баку: Элм, 1984.

Исмаилов Э., *Азербайджан: 1953-1956. Первые годы «оттопели»*, Баку, Adiloğlu, 2006.

Исмаилов Э., *Власть и народ. Послевоенный сталинизм в Азербайджане. 1953-1945*, Баку, Adiloğlu, 2003.

История Азербайджана, том 1, Баку: Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР, 1958.

История армянского народа, часть первая, Ереван: Айпетраг, 1951.

Жигалина Ольга, *Национальное движение курдов в Иране*, Москва: Наука, 1988.

Jazani Bijan, *Capitalism and Revolution in Iran*, London, 1980.

Kafesoğlu İbrahim, 'Selçuklular', *Türk Dünyası El Kitabı*, I cilt, Coğrafya-Tarih, II baskı, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1992.

Kafesoğlu İbrahim, Harezmsahlar Devleti, *Türk Dünyası El Kitabı*, I cilt, Coğrafya-Tarih, II baskı, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1992.

Kafesoğlu İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul: Bağaziçi yayınları, 1989.

Kafkasyalı Ali, *İran Coğrafyasında Türkler*, İstanbul: Bilgeoğuz, 2011.

Kagan Donald, Steven Ozment, Frank M. Turner, A. Daniel Frankforter, *The Western Heritage. Volume II: Since 1648*, New Jersey: Prentice Hall, 2002.

Karabekir Kazım, *İstiklal Harbimiz*, İstanbul: Merk, 1988.

Karaca Ahmet, *Azerbaycan'ın Yakın Tarihine Kısa Bir Bakış*, Ankara: Azerbaycan Kültür Derneği yayınları, 1982.

Kâtebi Hoseynqoli, *Azərbaycan və məsələyi milliyyə İran*, Təbriz, 1942.

Kâtebi Hoseynqoli, *Azərbaycan və Vəhdəte Melliyyə İran*, Təbriz, 1942.

Katibli Məcid, '30-cu illərin faciəsi', Osman Mirzəyev (tərtibçi), "Ağ ləkələr" silinir, Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1991.

Kaviyanpur Sarvan Ahmed, *Tarih-e omumi-ye Azerbaycan*, Tahran: Asya, 1346.

Kazemzade Firuz, *The Struggle for Transcaucasia (1917-1921)*, New York: Philosophical Library, 1951.

Kazımov Qəzənfər, "Dilimizin adı, yaxud biz elə bizik...", *Səs*, 22.11.1995.

Keddi N. M., *Religion and Rebellion in Iran. The Tobacco Protest of 1891-*

1892, London, 1966.

Keenan Edward, 'On Certain Mythical Beliefs and Russian Behaviors', in S. Frederick Starr (ed.), *The Legasy of History in Russia and the New States of Eurasia*, New York etc: M. E. Sharpe, 1994.

Kennedy Paul, *The Rise and Fall of the Great Powers. Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000*. New York: Vintage Book, 1987.

Keskin M., 'Milli Mücadelede Azərbaycan Cümhuriyetinin Kuva-yi Milliye İçin Nakdi Yardım Göndermesi', *Türk Yurdu*, N 22, 1988.

Kesrevi Ahmed, *Kiyam-e Şeyh Mehemmed Xiyabani*, Moqaddeme Mehemmed Ali Homayun Katouzian, Tehran: Neşre Merkez, 1998.

Kesrevi Ahmed, *Tarih-e Meşrute-ye İran*, Tahran: Emir Kebir, 1978.

Kəsrəvi-Təbrizi [Seyyid Əhməd], *Azəri, ya Zəbane Bastane Azərbaqan*, çape dovvom, Tehran: Çapxaneye Taban, 1317.

Kəsrəvi-Təbrizi Əhməd, *Şeyx Səfi və Təbareş*, Tehran, 1324.

Keyhan Məsud, *Coğrafiyaye mofəssəle İran*, c.3, Tehran, 1311.

Keykurun Naki, *Azərbaycan İstiklal Mücadelesinin Hatıraları (1905-1920)*, Ankara: İlke, 1998.

Keykurun Naki, *Dertleşme*, İstanbul: Bürhaneddin Erenler Matbaası, 1963.

Kırzioğlu Fahreddin, *Yukarı Kür ve Çoruk boylarında Kıpçaklar*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992.

Kissinger Henry, *Diplomacy*, New York etc: Simon and Schuster Paperbacks, 1994.

Koç Yunus ve Mikail Cengiz (ed.), *100. Yılında Sovyet İhtilali ve Türk Dünyası*, Ankara:Hacettepe Üniversitesi, 2018.

Koçak Cemil, Belgesel bir Teşkilat-ı Mahsusa öyküsü, *Tarih ve toplum. Yeni yaklaşımlar*, sayı 3, Bahar 2006.

Kohn Hans, *Panislavizm ve Rus Milliyetçiliği*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1991.

Kommunizmi ifşa edən sənəd, *XXI Əsr*, 08.04.1995.

Komorowski Conrad, "Carter on the Shah", *Daily World*, January 12, 1980.

Koppers W., 'Cihan Tarihinin Işığında İlk Türklük ve İlk İndo-Germenlik',

Belleten, sayı 20, 1941.

Korkmaz Zeynep, 'Oğuz Türkçesinin Tarihi Gelişme Süreçleri', *Turkish Studies*, Volume 5/1, 2010.

Köçərli Firudin Bəy, *Azərbaycan ədəbiyyatı*, I cild, Bakı: Avrasiya Press, 2005.

Köksal Şahin, *Küreselleşme Tartışmaları Işığında Ulus-Devlet*, İstanbul: İlgı, kültür, sanat, 2007.

Köprülü M. Fuad, 'Avşar', *İslam Ansiklopedisi*, II cilt, İstanbul, 1961.

Köprülü M. Fuad, 'Azəri', *İslam Ansiklopedisi*, c.2, İstanbul, 1961.

Kuran Ercüment, 'Osmanlı İmparatorluğunda Yenileşme Hareketleri', *Türk Dünyası El Kitabı*, I cilt, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1992.

Kuran Ercüment, 'Panislamizm'in Doğuşu ve Gelişmesi', *Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi. İstanbul, 23-28 Eylül 1985. Tebliğler. III. Türk Tarihi*. Cilt 1, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1986.

Kurat Akdes Nimet -Ahmet Temir, 'Sibir (Sibirya) Hanlığı', *Türk Dünyası El Kitabı*, I cilt, Coğrafya-Tarih, II baskı, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1992.

Kurat Akdes Nimet, 'Altın Ordu Devleti', *Türk Dünyası El Kitabı*, I cilt, Coğrafya-Tarih, II baskı, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1992.

Kurat Akdes Nimet, *Rusya ve Türkiye*, Ankara: Türk Tarih Kurumu yayınları, 1990.

Kurat Akdes, *IV-XVIII yüzyıllarda Karadeniz kuzeyindeki Türk kavimleri ve devletleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1972.

К истории образования Нагорно-Карабахской Автономной Области Азербайджанской ССР. 1925-1918. Документы и материалы, Баку: Азербайджанское Государственное Издательство, 1989.

Кадішев А.Б., *Интервенция и гражданская война в Закавказье*, Москва, 1960.

Караев А.Г., *Из недавнего прошлого (Материалы к истории Азербайджанской Коммунистической Партии (б))*, Баку: Издательство

БК АКП (6), ۱۹۲۶.

Карамзин Николай Михайлович, *История государства Российского в 12-ти томах*, т. 1, Москва: Наука, 1989.

Кариби, *Красная книга*, Тифлис, 1920.

Касумова С. Ю., *Южный Азербайджан в III-VII вв.*, Баку: Элм, 1983.

Кашкай С., *Из истории маннейского царства*, Баку: Элм, 1977.

Киселев-Громов Н.И., *Лагеря смерти в СССР. Великая братская могила жертв коммунистического террора*, Шанхай: Книгоиздательство Н.П. Малиновского, 1936.

Козинг Альфред, *Нация в истории и современности*, Москва: Прогресс, 1978.

Козлов В.И., *Динамика численности народов (Методология исследования и основные факторы)*, Москва: Наука, 1972.

Козлов В.И., *Динамика численности народов. Методология исследования и основные факторы*, Москва: Наука, 1969.

Козлов Владимир, Крамола: Инакомыслие в СССР при Хрущеве и Брежнев. 1953-1982 годы. По рассекреченным документам Верховного Суда и Прокуратуры СССР, *Отечественная история*, 2003, № 4.

Колониальная политика царизма в Азербайджане в XIX веке, часть I, под ред. И.П.Петрушевского, Москва-Ленинград: Издательство АН СССР, ۱۹۳۶.

Коммунистическая Партия Азербайджана в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, том 1, Баку: Азербайджанское Государственное Издательство, ۱۹۸۶.

Крымский А.Е., *Низами и его современники*, Баку: Элм, 1981.

Кузнецова Нина, 'Политическое и социально-экономическое положение Ирана в конце XVIII – первой половине XIX в.', *Очерки новой истории Ирана (XIX – начало XX в.)*, Москва: Наука, 1978.

Кулагина Л.М., Экспансия иностранного империализма в Иран и превращение его в полуколонию (70-е годы XIX – начало XX в.), *Очерки новой истории Ирана (XIX – начало XX в.)*, Москва: Наука,

1978.

Кулиев М., *Враги Октября в Азербайджане (К -10летию Октября)*, Баку: АзГИЗ, 1927.

L'Estrange Fawcett Louise, *Iran and the Cold War. The Azerbaijan Crisis of 1946*, Cambridge: Cambridge University Press, 1992.

Ladurie Emmanuel Le Roy, *The French Peasantry, 1450–1660*, Berkeley and LA: University of California Press, 1987.

Leeuw Charles van der, *Azerbaijan. A Quest for Identity. A Short History*, Richmond Surrey: Curzon Press, 2000.

Lemercier-Quellejey Chantal, 'Islam and Identity in Azerbaijan', *Central Asian Survey*, vol. 3, no 2, 1984.

Lenczowski George, *Russia and the West in Iran 1918-1948*, New York: Cornell University Press, 1949.

Lewis Bernard, *Tarihte Araplar*; Çev. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul, 2000.

Lewis Bernard. *From Babel to Dragomans. Interpreting the Middle East*, New York: Oxford University Press, 2004.

Libaridian Gerard J., *The Challenge of Statehood. Armenian Political Thinking Since Independence*, Cambridge: Blue Crane Books, 1999.

Looney R.E., *The Economic Development of Iran. A Recent Survey with Projections to 1981*, New York etc, 1973.

Лэмбтон Энн К.С., 'Аспекты расселения сельджуков-огузов в Иране', в кн.: *Мусульманский мир, 950-1150*. Ответ.ред. В. В.Наумкин, М.Б.Пятровский, Москва: Наука, 1981.

[...] Миллер, Русское землевладение в Азербайджане, *Известия Министерства Иностранных Дел*, 1913, книга III, С-Петербург, 1913.

[...] Миллер, Торговля и промышленность Азербайджана, *Известия Министерства Иностранных Дел*, книга IV, С-Петербург, 1912.

"Müsavatin etnik siyasət konsepsiyasının əsasları", *Yeni Müsavat*, 03.08.1995.

Mahmudov Fərman, 'Uzaq keçmişdə Azərbaycanca etno-siyasi toplum və birliklər', Əliyərli Süleyman (red.), *Azərbaycan tarixi. Uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər*. Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 1996.

Mahmudov Yaqub, *Azərbaycan diplomatiyası. Ağqoyunlu ve Səfəvi dövlətlərinin Avropa ölkələri ilə əlaqələri (XV-XVII yüzilliklər)*, Bakı: Azərbaycan diplomatiyası, 1996.

Marağayi Zeynalabdin, *İbrahim bəyin səyahatnaməsi və ya Təəssübkeşliyin bəlası*, Tərcümə edən Həmid Məmmədzadə, Bakı: Elm, 1983.

McNeill William H., *The Rise of the West. A History of the Human Community*, Chicago and London: The University of Chicago Press, 1963.

Mecmue-yi kavanin ve mozu ve mosevvebat-e advare evvel ve dovvom-e kanun-gozari-ye mecles-e şura-ye melli, Tehran, 1318 [1939].

Mehdi Niyazi, "Müsavatdaxili diskussiyaların sıfır variantı", *Azadlıq*, 16.02.1995.

Mehdiyev Qəzənfər, *Azərbaycanın Rusiya ilə birləşməsi və bunun tarixi əhəmiyyəti*, Bakı, 1952.

Mehdiyev Ramiz, 'Türkçülük tarixin gözü ilə, yaxud milli idea əsrlərin qovşağında', *Xalq qəzeti*, 14, 15, 17, 18 Eylül 1993.

Mehdiyev Ramiz, Zaman haqqında düşünərkən və elitanı transformasiya edərkən: varislik və innovasiyalılıq, http://mediaforum.az/articles.php?lang=az&page=02&article_id=20081230015258129.

Mehmetzade Mirza Bala, *Ermeniler ve İran*, Yayına hazırlayan Yavuz Ercan, Ankara: Ankara Üniversitesi, 1994.

Mehmetzade Mirza Bala, *Milli Azərbaycan Hareketi. Milli Az. Müsavat Halk Fırkası Tarihi*, Berlin: Fırka Divanı, 1938.

Mekki Hoseyn, *Mokteseri ez zendeqaniye siyasiye Soltan Ahmed Şahe Qacar*, Tehran: Amir Kebir, 1362.

Mekki Hoseyn, *Tarih-e bişt sale-ye İran*, celdə sevvom, Tahran, 1326.

Melliyətha və məsələyi xəlqe kord dər İran, Tehran: Əncoməne Daneşcuyn ane Mosəlməne Daneşgahe Sənətiye Şərif, 1981.

Məmmədli Nurəddin, "Liberal-demokratiya, yoxsa millətçilik?", *Hürriyyət*, 16.03.1995.

Məmmədli Pərvanə, *Cənubi Azərbaycan mətbuat tarixi*, Bakı: Elm, 2009.

Məmmədova Fəridə, *Azərbaycanın (Albaniyanın) siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası*, Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993.

- Məmmədquluzadə Cəlil, *Əsərləri*, II cild, Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1984.
- Məmmədquluzadə Cəlil, *Əsərləri*, IV cild, Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1985.
- Merçil Erdoğan, *Sultan Gazneli Mahmud*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987.
- Mezhepler ve Tarikatlar Ansiklopedisi*, İstanbul: Tercüman Tesisleri, 1987.
- Minorsky Vladimir, 'Persia: Religion and History', in *Iranica*, Austin & Sons Ltd, 1964, p. 242-259 (252).
- Mir Cəfər Bağırovun məhkəməsi*, Bakı: Yazıçı, 1993.
- Mirəhmədov Əziz, 'Əli Bəy Hüseynzadə', *Fikrin karvanı*, Bakı, 1984.
- Moəyyedi Mənuçehr, *Zəbane Dirine Azərbaycan*, Tehran, 1360.
- Momen Moojan, *An Introduction to Shi'ite İslam*, Yale University Press, 1995.
- Moştashari Firouzeh, 'The Politics of Colonization: Sectarians and Russian Orthodox Peasants in Nineteenth Century Azerbaijan', *Journal of Central Asian Studies*, vol.1, no 1, Fall/Winter 1996.
- Moşteşarüddevlə Mirza Yusuf Han, *Yek keleme*, Tahran, 1325.
- Musabəyov Rasim, "Azərbaycan: millətçilik, yoxsa liberalizm?", *Azadlıq*, 11, 14.03.1995.
- Musalı Namiq, 'Kaçarlar Döneminde Türk Kimliği ve Türkçenin Konumu Meseleleri Üzerine', *ASOBİD, Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt 2, sayı 4, Aralık 2018.
- Muştafayev Şahin, 'Ağqoyunlu dövründə Türk etnik şüuru', Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. Z. Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu. *Elmi araşdırmalar*, V buraxılış, Bakı: Nurlan, 2003.
- Muştafayev Vidadi, *Güney Azərbaycan. Milli şuur (XX Yüzyılın I. yarısı)*, Bakı: Ebilov, Zeynalov ve oğulları, 1998.
- Muştafayeva Nisə, *Cənubi Azərbaycan xanlıqları*, Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1995.
- Muştofi Abdulla, *Şərhe zendegiye mən ya tarixe ectemai və edariye doury eye Qacariyye*, III cild, II hissə, Tehran, 1326.

- Müəyyedi M., *Həmbəstəgi və yeqanəgiyə melliye iraniyan*, Tehran, 1976.
- Müsavat Partiyasının Programı və Nizamnaməsi*, Gəncə, 1993.
- Müştəqilliyimizin on illiyi: uğurlarımız, itkilərimiz*, Bakı: Azərbaycan Naminə İctimai Forum, 2003.
- Məlikova Hənifə Xanım, 'Həsən bəy Zərdabının biyografyası', *Xəzər*, 1990, № 2.
- Məlikzadə-Dilməqani Tohid, *Güney Azərbaycan Birinci Dünya Müharibəsi İllərində. Soyqırım*, Bakı: Bakı Çay Evi, 2010.
- Мамедов К., О национально-освободительном движении в Иранском Азербайджане в 1945-1946 гг., *Ученые записки Азербайджанского Государственного Университета. Гуманитарная серия*, N1, 1959.
- Мамедов К.В., *Демографическое развитие в Азербайджанской ССР*, Баку: Госплан АзССР, 1980.
- Мамедова Н., *Концентрация производства и капитала в Иране в 60-70-е годы*, Москва: Наука, 1982.
- Мамедова Нина, *Концентрация производства и капитала в Иране в 60-70-е годы*, Москва: Наука, 1982.
- Маммадов Ильгар, Тофик Мусаев, *Армяно-азербайджанский конфликт: История, право, посредничество*, Баку, 2008
- Махмудов Ягуб, *Взаимоотношения государств Аккоюнлу и Сефевидов с западноевропейскими странами (II половина XV - начало XVII века)*, Баку: Изд-во Бакинского университета, 1991.
- Медведев А.И., *Персия. Военно-статистическое обозрение*, СПб, 1909.
- Меликов Октай, *Установление диктатуры Реза-шаха в Иране*, Москва, 1961.
- Микоян А.И., *Дорогой борьбы*. Книга первая, Москва: Издательство политической литературы, 1971.
- Милль Дж. Стюарт, *Представительное правление*, СПб, 1907.
- Мильман А.Ш., *Азербайджанская ССР – суверенное государство в составе СССР*, Баку: Азербайджанское Государственное Издательство, 1971.

Минорский [Владимир], ‘Отчет о поездке в Макинское ханство’, *Материалы по изучению Востока, выпуск 1*, СПб, 1909.

Минорский В., *История Ширвана и Дербента*, Москва: Издательство восточной литературы, 1963.

Мурсалиев Азер, ‘Азербайджан в российской прессе (1988-2000)’, Дмитрий Фурман (ред.), *Азербайджан-Россия: общества и государства*, Москва: Летний сад, 2001.

Мэн Джон, *Аттила*, Москва: Эксмо, 2007.

Nabdel Alireza, *Azerbaycan ve mesele-yi melli*, Tehran: İldırım, 1357.

Nağı Akif, “Azmiş molekulların хаotik һәрəkəti, yoxsa?”, *525-ci qəzet*, 10.11.1995.

Naхсıvani Насı Hüseyin, ‘Tarixçeye enteşare ruznameha və məcəllat dər Azərbaуcan’, *Nəşriyeye daneşкədeye ədebiyyate Təbriz*, şomareye 1, 1342 (No 1, 1963).

Nameye sərğoşadeye daneşcuyane Meşkinşəһriye daneşqahhaye keşvər be һeyəte moһtərəme douləte Comhuriye Eslamiye İran, *Varlıq*, bahar 1373, sayı 1-92.

Nameye sərğoşadeye daneşcuyane Azerbaycaniye daneşqahhaye Tehran be məcmee nımayəndeqane Azərbaуcan dər Məclise Şuraye Eslami. Xordadmahe 1373 (basılmamış belge).

Nassibli Nasib, ‘Azerbaijan: Oil and Politics in the Country’s Future’, in Michael P. Croissant and Bülent Aras (ed.), *Oil and Geopolitics in the Caspian Sea Region*, London: Praeger, 1999.

Nassibli Nasib, ‘Azerbaijan-İranian Relations: Past and Present’, *Journal of Azerbaijani Studies*, vol. 2, no 1, 1999.

Neccar Abdürrehim bin Ebu Taleb, *Sefineyi Talebi, ya ketabe Ahmet*, Es-lambul, 1312.

Nefisi Seid, *Şahkarhaye nesre Farsiye muasir*, Tahran, 1343.

Nerimanoğlu Kamil Veli, *Azerbaycan Türklerinin Azadlıq Elçisi Ebülfez Eli Elçi Bey*, İstanbul: Türk Dünyası Araşdırmaları Vakfı, 1992.

Nesibli Nasib, ‘Osmanlı-Safevi Savaşları, Mezhep Meselesi ve Azerbaycan’, Hasan Celal vb (ed.), *Türkler*, İstanbul: Yeni Türkiye yayınları, 2002.

Nesibli Nesib, Azərbaycan'ın Milli Kimlik Sorunu, *Avrasya Dosyası*, İlk bahar 2001, cilt 7, sayı 1.

Nesibli Nesib, *Güneyli-Kuzeyli meselelerimiz*, Bakü: Aypara, 2013.

Nəfisi Səid, *Azərbaycan qəhrəmanı Babək Xürrəmdin*. Tərcümə edən İ. Ə. Azəri, Bakı: Örnək, 1990.

Nərimanov Nəriman, *Məqalələr, nitqlər*, cild 1, Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1971.

Nərimanov Nəriman, *Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair (İ.V.Stalinə məktub)*, Bakı: Azərneşr, 1992.

Nəsibli Nəsib, *Azərbaycan Demokratik Respublikasının xarici siyasəti. Dərs vəsaiti*, Bakı: Qanun, 2011.

Nəsibli Nəsib, *Azərbaycanın Geopolitikası və Neft*, Bakı: Xəzər Universiteti Nəşriyyatı, 2000.

Nəsibli Yunis, 'Azərbaycan xalqının etnogenezi', *Azərbaycan Milli Ensiklopediyası*, Bakı: AME Elmi Mərkəzi, 2007.

Nəsibov C., "Vətənimiz – ana Rusiyadır." Azərbaycanın rusdilli məktəblərində istifadə olunan dərsliklər altıyaşlı birinci sinif şagirdlərimizə bu ideyanı təlqin edirlər", *Ayna*, 09.05.1997.

Nəsibzadə Nəsib, "Millətçilik və demokratiya: əks qütblər, yoxsa...", *Yeni Müsavat*, 10.02.1995.

Nəsibzadə Nəsib, "Milli şüur inkişafın əsas amillərindəndir", *Azadlıq*, 29.01.1997.

Nəsibzadə Nəsib, "Müsavatçılıq və liberalizm: oxşar və fərqli cəhətləri", *Yeni Müsavat*, 02.03.1995.

Nəsibzadə Nəsib, *Azərbaycan Demokratik Respublikası. Məqalələr və sənədlər*, Bakı: ЕЛМ, 1990.

Nəsibzadə Nəsib, *Azərbaycanın xarici siyasəti (1918-1920)*, Bakı: Ay-Ulduz, 1996.

Nəsibzadə Nəsib, *Bölünmüş Azərbaycan, Bütöv Azərbaycan*, Bakı: Ay-Ulduz, 1997.

Nəsibzadə Nəsib, *İranda Azərbaycan məsələsi (XX əsrin 60-70-ci illəri)*, Bakı: Ay-Ulduz, 1997.

- Nətayece sərşomari əz karqahhayə bozorge sənətiyə 2532*, Tehran, 2536.
- Nissman David B., *The Soviet Union and Iranian Azerbaijan. The Use of Nationalism for Political Penetration*, Boulder and London: Westview Press, 1987.
- Niyazi Mehmed, *Türk Tarih Felsefesi*, İstanbul: Ötüken, 2015.
- Nizamülmülk, *Siyasətnamə*, Bakı: Elm, 1987.
- Nodia Ghia, 'Nationalism and Democrarcy', *Journal of Democracy*, October 1992, vol. 3, no 4, p. 3-22.
- Nokate gerxi dər bareyə məsələyə melli dər İrən və həlle an əz nəzərə Hezi be Tudeyə İrən*, (yersiz, yılsız).
- [Nur Rıza], *Dr. Rıza Nur'un Moskova/Sakarya Hatıraları*, İstanbul: Bağaziçi, 1991.
- ан-Насави Шихаб ад-дин Мухаммад, *Жизнеописание Султана Джалал ад-дина Манк- бурны*. Перевод З.М. Буниятова, Баку: Элм, 1973.
- Надзорные производства Прокуратуры СССР по делам об антисоветской агитации и пропаганде*. Аннотированный каталог. Март 1953—1991. Под редакцией В. А. Козлова и С. В. Мироненко. Составитель О. В. Эдельман при участии Э. Ю. Завадской и О. В. Лавинской, Москва: Демократия, 1999.
- Назарли Азиза, *XI Красная Армия в Северном Азербайджане: оккупация, расправы, бесчинства*, Баку: Elm və Təhsil, 2014.
- Назарли Азиза, *Народное образование в Азербайджанской Республике (1918-1920 гг.)*, Баку: Нурлан, 2008.
- Намазов Эльдар, 'Война и мир региональных кланов', *Реальный Азербайджан*, 23.02.2007.
- Нариманов Нариман, *Избранные произведения*, том 2, Баку: Азербайджанское Государственное Издательство, 1989.
- Насибзаде Н.Л., 'А.Р.Набдель и А.Табризли: Два уклона в идеологии национально-освободительного движения азербайджанцев в Иране', *Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası*, 1988, N 2.

Насибзаде Н.Л., «Географический словарь Ирана» как источник для определения национального состава населения Южного Азербайджана, *Доклады АН Азербайджанской ССР*, том XLI, N 2, 1985.

Нерсисян М.Г. (ред.) *История армянского народа*. Ереван, Изд-во Ереванского университета, 1980.

Новая история Ирана. Хрестоматия, Москва: Наука, 1988.

Новая история Ирана. Хрестоматия, Ответ. редакторы М.С.Иванов, В.Н.Зайцев, Москва: Наука, 1988.

Ohmae Kenichi, *The End of the Nation State. The Rise of Regional Economies*, New York City: Harper Collins Publishers, 1995.

Ommid Hüseyin, *Tarixə fərhəngə Azərbaycan*, Təbriz: Fərhəng, 1332.

Ordubadi Məmməd Səid, *Qanlı illər. 1905-1906-cı illərdə Qafqazda baş verən erməni-müsəlman davasının tarixi*, Bakı: Qarabağa Xalq Yardımı Komitəsi, 1991.

Orkun H. N., *Türk Tarihi*, 2. cilt, Ankara, 1946.

Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri, I cilt (1578-1914), Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1992.

Очерки истории Коммунистической Партии Азербайджана, т. 1, Баку: Азербайджанское Государственное Издательство, ۱۹۸۰.

Ögel Bahaeddin, 'Türk tarihinde millet ve ordu bütünleşmesinin nedenleri', *Birinci Askeri Tarih Semineri*. II, Ankara: Genkur basımevi, 1983.

Ögel Bahaeddin, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1988.

Öksüz İskender, *Millet ve Milliyetçilik*, Ankara: Panama, 2016.

Ören Mehmet Metin, *İran Türkleri Hürriyet Hareketleri*, yayına hazırlayan Selçuk Alkın, [Ankara, 1995].

Özkırımlı Umut, *Milliyetçilik Kuramları. Eleştirel Bir Bakış*, İstanbul: Doğu-Batı, 2009.

Pahlavi Mohammed Reza, *Mission for My Country*, London, 1960.

Pahlavi Mohammed Reza, *The White Revolution*, Teheran, 1967.

- Pakrəvan Əmine, *Ağa Məhəmməd Xan Qacar*, Tehran: Nəşre-ruz, 1363.
- Pakrəvan Əminə, *Abbas Mirzə və Azərbaycan*, Farsçadan çevirən Güntay Cavanşir, Bakı: Qanun, 2010.
- Partiya həyatı: 20-ci illərin problemləri, *Kommunist* (Bakı), 24.08.1989.
- Payne Robert, *The Rise and Fall of Stalin*, New York: Simon & Schuster, 1965.
- Penahiyan-Tebrizi Mahmud, *Fərhənge coğrafiyaye melliye torkane iranzəmin*, c. 4, [Bağdat] , 1972.
- Perry John R., 'Deportations by Shah Abbas I', *Encyclopedia Iranica*, vol. VII (1996).
- Perry John R., 'Forced Migration in Iran During the Seventeenth and Eighteenth Centuries', *Iranian Studies*, vol. VIII, Autumn 1975, N 4.
- Pesyən Nəcəfqoli, *Mərg bud baz gəşt, həm bud. Tarixçeye Ferqeye Demokrate Azərbaycan və Hezbe Komeleye Kordeştan əz soqute padeqana haye Azərbaycan to esteqrare niru*, İsfahan, ۱۹۴۸.
- Pəhləvi Məhəmməd Reza, *Besuye təməddone bozorg*, (yersiz), 1977.
- Pənahiyan (Təbrizi) Mahmud, *Fərhənge coğrafiyaye melliye Torkane İrənzəmin*, c.3, (yersiz)
- Pierson Christopher, *Modern State*, London and New York: Routledge, 2004.
- Pipes Richard, *The Formation of the Soviet Union. Communism and Nationalism, 1917-1923*, New York: Atheneum, 1968.
- Pişəvəri Mir Cəfər, *Seçilmiş əsərləri*, Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1984.
- Platon, *Devlet*, çeviri Emre Alagöz, Ankara: Panama, 2017.
- Purpirar Naser, *Dəvəzdəh qərne sokut. Ketabe əvvəl. Bər amədəne Həxk aməneşyan*. Tehran: Karing, 1379. (Çevirisi: Nasir Purpirar. *On iki əsr sün kut. Birinci kitab. Həxaməşilərin (Əhəmənilərin) zühuru*. Çevirən Güntay Cavanşir. Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası nəşriyyatı, 2002).
- Purpirar Naser, *Poli Bər Qozəşte*, Tehran: Karəng, 1379.
- Первый съезд народов Востока. Стенографический отчет*. Баку. 1-7 сентября 1920 г. Петроград, 1920.

Петров Г. М., ‘Материалы к социально-экономической характеристике астанов Ирана. Второй астан (центр – город Сари)’, *Краткие сообщения Института народов Азии*, XXX. Иран, Турция, Москва, 1961.

Петрушевский И. П., *Очерки истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI – начале XIX вв.* Ленинград: Изд-во Ленинградского Гос-го Университета, 1949.

Петрушевский И.П., *Великий патриот Ширванишах Ибрагим (1382-1417). Исторический очерк*, Баку: Издательство АзФАН СССР, ۱۹۴۷.

Пипия Г.В., *Германский империализм в Закавказье в 1910-1918 гг.*, Москва, 1978.

Плетнева С.А., *Хазары*, Москва: Наука, 1986.

Политическая жизнь русских мусульман до Февральской революции, Оксфорд: Общество Исследования Средней Азии, 1987.

Полонская Л.Р., А.Х.Вафа, *Восток: идеи и идеологии (Критика буржуазных и мелкобуржуазных концепций «третьего пути» развития)*, Москва: Наука, 1982.

Правда об Иранском Азербайджане, Баку, 1949.

Президиум ЦК КПСС, 1964–1954, том 1, Москва, 2004.

Программные документы мусульманских политических партий 1917-1920 гг., Оксфорд, 1985.

Rahnemaye meaden ve kargahhaye bozorge senetiye İran der sale 1342, celde evvel, Tehran, 1965.

Ram Haggay, ‘The Immemorial Iranian Nation? School Textbooks and Historical memory in Post-Revolutionary Iran’, *Nations and Nationalism*, vol 6, part 1, January 2000.

Ramazani İbrahim, *İran’da Türk Milliyetçiliği Duruşu: Traxtor İsyanı*, İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2015.

Ranum O. (ed.), *National Consciousness, History and Political Culture in Early modern Europe*, Baltimore, London: Johns Hopkins University Press, 1975.

Raşedi Həsən, ‘Zəbane Azəri və Təhrifate Tarihiye Kəsrəvi’, *Varlıq, yaz*

1353, sayı 132-1.

Raşidi Həsən, *Torkan və Bərrəsiye Tarih, Zəban və Hoviyyəte Anha dər İran*, ikinci baskı, Tehran: Əndişeyi nou, 1387.

Rasizade Alec, ‘Azerbaijan After a Decade of Independence: Less Oil, More Graft and Poverty’, *Central Asian Survey*, 2002, no 21 (4).

Rasizade Alec, ‘Azerbaijan: The Pitfalls of Oil Politics’, *Compemporary Caucasus Newsletter*, issue 1, Summer 1997.

Refii Mansure, *Encümen (Organ-e Encümen-e Eyaləti-ye Azerbaycan)*, Tahran: Tarih-e İran, 1362.

Refref İbrahim, ‘Ortoqrafi çalışmalarıımız ve bugünkü talepler ve teklifler’, *Varlıq*, yaz 1383, sayı 132-1.

Rəfrəf İbrahim, ‘Ortoqrafi çalışmalarıımız ve bugünkü talepler ve teklifler’, *Varlıq*, yaz 1383, sayı 132-1.

Rəhimli (Bije) Əkrəm, *Güney Azərbaycanda milli-demokratik hərəkət (1941-1946)*, Bakı: Meqa, 2003.

Rəhimli Ekrem, ‘Şeyh Mehemed Hiyabanî’, Nesib Nesibli (ed.), *Azerbaycan Türklerinin Önderleri*, Ankara:Berikan, 2017.

Rəhimoğlu Arif, “Azərbaycan üçün tək qurtuluş yolu – millətçiliyin, müsət vətçılığın zəfəri”, *Yeni Müsavat*, 16.02.1995.

Rəhimoğlu Arif, “Millətçiliyin inkarı sosial viruslar üçün əlverişli mühit yaratmağa xidmət edən strateji yanlışlıqdır”, *Yeni Müsavat*, 22-25.11.1997.

Rəhmanzadə Şamil, *Azərbaycan-Gürcüstan münasibətlərində ərazi məsələləri*, Bakı: Aspoliqraf, 2008.

Reisniya Rahim, Abdolhoseyn Nahid, *Do mobarez-e conbeş-e Meşrute: Settarhan, Şeyh Muhammed Hiyabanî*, Tahran: Aqah,[yılısız].

Renan, *Nutuklar ve Konferanslar*, Ankara: Sakarya Basımevi, 1946.

Resulzade Mehmet Emin, *İstiklal Mefkuresi ve Genclik*, İstanbul:Amedi matbaası, 1925.

Resul-zade M.E., *Şefibeycilik*, [İstanbul],1934.

Resulzade Mehmet Emin, *Asrımızın Siyavuşu*, Ankara: Azərbaycan Kültür Derneği yayınları, 1989.

Resulzade Mehmet Emin, *Azerbaycan Kültür Gelenekleri ve Çağdaş Azera*

- baycan Edebiyatı*, Ankara: Azərbaycan Kültür Derneği , 1984.
- Resulzade Mehmet Emin, *Azərbaycan Kültür Gelenekləri və Çağdaş Azərbaycan Edebiyatı*, Ankara: Azərbaycan Kültür Derneği, 1984.
- Resulzade Mehmet Emin, *Azərbaycan şairi Nizami*, Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1951.
- Resulzade Mehmet Emin, *Çağdaş Azərbaycan Tarihi*, Ankara: Yeni Cezzevi Matbaası, 1951.
- Resulzade Mehmet Emin, *İran Türkleri (Türk Yurdu ve Sebülürreşaddaki Yazıları)*, Hazırlayanlar Yavuz Akpınar, İrfan Murat Yıldırım, Sabahattin Çağın, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1993.
- Resulzade Mehmet Emin, *İran Türkleri*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1993.
- Rəsulzadə Məmməd Əmin, *Əsrimizin Siyavuşu, Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı. Çağdaş Azərbaycan tarixi*, Bakı: Gənclik, 1990.
- Rəsulzadə Məmməd Əmin, *Stalinlə ixtilal xatirələri*, Bakı: Elm, 1991.
- Rəzmi Maşalla, *Azərbaycan və combeşe tərəfdarane Şəriətmədari dər sale 1358*, Stokholm: Tribun, 2000.
- Rezvani Əhməd, *Macəraye Azərbaycan əs şəhrivərə 1320 ta azərə 1325*, Ərak, [yılısız].
- Rhineland L. H., 'Viceroy Vorontsov's Administration of the Caucasus', Ronald Grigor Suny (ed.), *Transcaucasia, Nationalism, and Social Change*, Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1996.
- Rıhtım Mehmet, *Seyid Yəhya Bakuvı ve Xəlvətlik*, Bakı: Qismət, 2005.
- Rıhtım Mehmet, *Seyid Yəhya Əş-Şirvani Əl-Bakuvı və Şəfa Əl Əsrar (Suə filiyin sirləri) adlı əsəri*, Bakı: Elm, 2010.
- Rossow Robert, The Battle of Azerbaijan, 1946, *The Middle East Journal*, Vol. 10, No 1, Winter 1956.
- Rourke John T., *International Politics on the World Stage*, Connecticut: DPG, 1989.
- Ruşeni Bey, Deşilmeğe muhtaç bir dert. Türkiyede İran Türkleri neden acemleşiyor? *Vatan Gazetesi*, İstanbul, 25 Ağustos 1921.
- Ruşeni Bey, İran'ın iç yüzü, *Vatan Gazetesi*, İstanbul, 15 Ağustos 1924.

Rüstambeyli Şefi, 27 Nisan 1920 Hatırası, *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, N 16, 1933.

Rüstembeyli Şefi, *Yıkılan Putlar*, [yersiz], 1934.

Rüştüye Şəmsələddin, *Sevanehe omr*, Tehran: Nəşre tarixə İran, 1362.

Рабизаде Машаллах, *Развитие капиталистического предпринимательства в промышленности Ирана в 30-х годах XX века*, Баку: ЭЛМ, 1970.

Раевский А., *Английская интервенция и мусаватское правительство. Из истории интервенции и контрреволюции в закавказье*, Баку: Истпарт, 1927.

Раевский А., *Английские «друзья» и мусаватские «патриоты»*, Баку: АзГИЗ, 1927.

Раггаузер Я., *Борьба за Советский Азербайджан. К истории апрельского переворота*, Баку: Истпарт, 1928.

Рахмани А.А., *Азербайджан в конце XVI и в XVII веке (1590-1700 годы)*, Баку: ЭЛМ, 1981.

Революционный процесс на Востоке. История и современность, Москва: Наука, 1982.

Революция и национальный вопрос, т. ۳, Москва, 1930.

Риттих П. А., *Политико-статистический очерк*, С.Петербург, 1896.

Рубинштейн Н., *Русская историография*, Москва: ОГИЗ, 1941.

Рустамбейли Ш., 'Из печального прошлого', *Кавказ*, N 7-8, 1935.

Sadık Hüseyin, *Asari əz şoərayi Azərbaycan*, Tahran, 1352.

Sadık Hüseyin, *Vaqif – şaere zibai və həqiqət*, Tebriz, 1347.

Sadiqov Murtuz, 'Mən özüm şahidəm', Osman Mirzəyev (tərtibçi), "Ağ ləkələr" silinir, Bakı: Azərnəşr, 1991.

Salayev Eldar (red.), *Böyük Oktyabr ideyalarının Azərbaycanda təntənəsi*, Bakı: Elm, 1987.

Salnameye amariye keşvəre sale 1347, Tehran, 1968.

Sander Oral, *Siyasi Tarih, İlkçağlardan 1918'e*, Ankara: İmge kitabevi, 1997.

- Saray Mehmet, *Türk-İran Münasibətlərində Şiiliğin Rolü*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1990.
- Sarıkaya Yalçın, *Tarihi və Jeopolitik Boyutlarıyla İran'da Milliyetçilik*, İstanbul: Ötüken, 2008.
- Sarrafi Rıza, 'Ortoqrafi seminarının qərarları beş illik sınaqdan sonra', *Varlıq*, kış 1385, sayı 143.
- Savory Roger M., 'Safevi İran', Ed. M. Holt, *İslam Tarihi*, I cilt, İstanbul, 1988.
- Savory Roger, 'The Principal Offices of the Safawid State During the Reign of İsmail I', in *Studies on History of Safawid İran*, London, 1980.
- Seton-Watson Hugh, *Nations and States. An Enquiry into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism*, London: Methuen Publishing, 1977.
- Sevinc Necdət, *Osmanlılarda Sosyo-ekonomik Yapı*, Cilt 1, İstanbul: Kut-sun yayınevi, 1978.
- Sədrələşrəfi Seyid Ziyaəddin, *Kesrəte qoumi və hoviyyəte melliye İran*, Tehran: Əndişeye nou, 1386.
- Səfəri Həsən, *Cənubi Azərbaycan: 1918-ci il soyqırımı*, Bakı:Araz, 2016.
- Səlimov Hüseynbala, "Liberalizm ümummillə ideologiyaya çevriləcəks mi?", *Azadlıq*, 31.01.1995.
- Səlimov Hüseynbala, "Liberalizm və ... təsanüd", *Azadlıq*, 07.02.1995.
- Səlimov Hüseynbala, "Liberalizm, qərbçilik və turançılıq", *Azadlıq*, 16.02.1995.
- Səlimov Hüseynbala, "Liberalizm: qapalı sistemdən açıq sistemə keçid", *Azadlıq*, 21.02.1995.
- Sərrafi Əlirza, 'Ortoqrafi seminarının qərarları beş illik denemeden sonra', *Varlıq*, kış 1385, sayı 143.
- Shaffer Brenda, 'İran's volatile ethnic mix', *International Herald Tribune*, June 2, 2006.
- Shaffer Brenda, *Borders and Brethren. İran and the Challenge of Azerbaijani Identity*, Cambridge and London: MIT Press, 2002.
- Shennan, J.H., *The Origins of the Modern European States (1450-1725)*,

London, 1974.

Shissler A. Holly, *Between Two Empires. Ahmet Ağaoğlu and the New Turkey*, London & New York: I.B. Tauris Publishers, 2002.

Smith Alan, *The Emergence of a Nation State. The Commonwealth of England 1529-1660*, London: Longman, 1984.

Smith Anthony D., *National Identity*, London: Penguin, 1991.

Smith Anthony D., *The Ethnic Origins of Nations*, Oxford: Basil Blackwell, 1986.

Smith, John Masson Jr., 'Turanian Nomadism and Iranian Politics', *Iranian Studies*, vol. XI, 1978.

Stalin İosif Vassarionoviç, *Leninizm məsələləri*, Bakı, 1953.

Statistical Handbook of Iran, vol. 2, Teheran, 1966.

Stoessinger John, "The Anatomy of the Nation-State and the Nature of Power", Richard Little and Michael Smith (ed.), *Perspectives on World Politics*, London & New York: Routledge, 1992.

Strayer Joseph R., *Medieval Statecraft and the Perspectives of History*, Princeton: Princeton University Press, 1971.

Strayer Joseph R., The Historical Experience of Nation-Building in Europe, Karl W. Deutsch and William J. Foltz (ed.), *Nation-Building*, New York: Atherton Press, 1963.

Sumbatzadə Ə. (red.), *Azərbaycanın tarix və mədəniyyətinin burjua saktalaşdırıcılarına qarşı*, Bakı: Elm, 1978.

Suny Ronald Grigor, *The Making of the Georgian Nation*, Bloomington: Indiana University Press, 1988.

Sümer Faruk, 'Azerbaycan'ın Türkleşmesi Tarihine Umumi Bir Bakış', *Türk Tarih Kurumu, Belleten*, Cilt XXI, Sayı 83, Temmuz 1957.

Sur A[bdulla], 'İmla məsələsi', *İrşad*, 9 avqust 1906, N 187.

Sümer Faruk, *Kara Koyunlular (Başlanğıçtan Cihan-Şaha kadar)*, I. Cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992.

Sümer Faruk, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy teşkilatı-destanları*, İstanbul: Ana yayınları, 1967.

Sümer Faruk, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, Cilt I, İstanbul: Türk

- Dünyası Araştırma-ları Vakfı, 1999.
- Swietochowski Tadeusz, *Russia and Azerbaijan. A Borderland in Transition*, New York: Columbia University Press, 1995.
- Swietochowski Tadeusz, *Russian Azerbaijan, 1905-1920. The Shaping of National Identity in a Muslim Community*, Cambridge: Cambridge University Press, 1985.
- Садыхлы М., *Ответ тебе даст история*, Баку: Мутарджим, 1995.
- Севортян Э.В., 'Тюркизмы у ранних армянских писателей', *Структура и история тюркских языков*, Москва: Наука, 1971.
- Сеидзаде Диляра, *Азербайджанские депутаты в Государственной Думе России*, Баку: Азербайджанское Государственное Издательство, 1991.
- Собрание узаконений и распоряжений Правительства Азербайджанской Республики*, №1, Баку, 1919.
- Советско-иранские отношения в договорах, конвенциях и соглашениях*, Москва: Министерство Иностранных Дел, 1946.
- Современный Иран. Справочник*, Москва: Из-во АН СССР, ۱۹۵۷.
- Сталин И.В., *Сочинения*, т.۲, Москва: Государственное издательство политической литературы, 1946.
- Страбон, *География в 17-ти книгах*. Перевод Г. Стратанопского. Книга XI, Москва: Наука, 1964.
- Сумбатзаде А.С., *Азербайджанская историография XIX-XX веков*, Баку: Элм, 1987.
- Сумбатзаде А.С., *Азербайджанцы- этногенез и формирование народа*, Баку: Елм, 1990.
- Şahed Babək, *Pan-Farsizm ve tətəsxore məntəğə tarix*, Ankara: Tebaren, 2016.
- Şamil Əzizə, Əli Şamil, *Dissident sorağında (1956-1986)*, Bakı: Elm və həyat, 2018.
- Şehzamanlı Naki, *Biz ve Onlar*, [yersiz], 1934.
- Şəbüstərli Mirzə Əli Möcüz 'ün əsərləri, toplayan Məhəmməd Tağı Zehtabi, Birinci cild, Şəbüstər: [...], 1389.

- Şəhriyar M., *Seçilmiş əsərləri*, Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1966.
- Şəmsi Ş. İ., ‘Xalq müəllimi Mirzə Həsən Rüştiyə’, *Azərbaycan məktəbi*, 1976, No 12.
- Şerh-e hal ve egdamat-e Şeyh Muhammed Hiyabanî*, Berlin: İranşehr, 1304.
- Şəriati Ali, *Bazgəşt*, Tahran: Hoseyniyeyi-ərşad, 1357.
- Şəriati Ali, *Ali Şiası Safevi Şiası*, Ankara: Fecr, 2009.
- Şərifli M. X., *IX əsrin ikinci yarısı – XI əsrlərdə Azərbaycan feodal dövlətləri*, Bakı: Elm, 1978.
- Şeybani N., *Təşkilə şahənşahiye Səfəviyyə, ehyaye vəhdətə melli*, Tehran, 1346.
- Şimşir Sebahattin, *Azərbaycanlıların Türkiyə’de Siyasi ve Kültürel Faaliyyətləri (1920-1991)*, Ankara: Azərbaycan Kültür Derneği, [yılısız].
- Şükürov K., ‘Azərbaycanda demoqrafik vəziyyət’, *Kitablar aləmində*, 1990, N 1-2.
- Шавров Н.Н., *Новая угроза русскому делу в Закавказье*, С.-Петербург, 1911.
- Шаумян С., *Бакинская коммуна*, Баку, 1927.
- Шерматова Санобар, ‘Гейдар Алиев (Наброски к портрету человека и «портрету режима»)’, Дмитрий Фурман (ред.), *Азербайджан-Россия: общества и государства*, Москва: Летний сад, 2001.
- Шубин Александр, *Диссиденты, неформалы и свобода в СССР. Тайны советской эпохи*, Вече, 2008.
- Tağıyeva Ş. E., Neriman Nerimanov’un 1905-1911-ci illər İran inqilabı ilə əlaqədar fəaliyyəti haqqında, *Azərbaycan SSR EA Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası*, 1973, N 3.
- Tağıyeva Ş. Ə., ‘Müasir İran burjua tarixşünaslığında Azərbaycan xalqının etnik birliyinin inkar edilməsi haqqında’, Ə. S. Sumbatzadə (red.), *Azərbaycanın tarix və mədəniyyətinin burjua saxtalaşdırıcılarına qarşı*, Bakı: Elm, 1978.
- Tağıyeva Şövkət, “1978-1979-cu illər İran inqilabından sonra Cənubi Azərbaycanda milli hüquqlar uğrunda mübarizə”, Şövkət Tağıyeva və

Nəşib Nəşibzadə (red.), *Cənubi Azərbaycan tarixi məsələləri*, Bakı: Elm, 1989.

Tağiyeva Şövkət, “Müasir İran burjua tarixşünaslığında Azərbaycan xalqının etnik birliyinin inkar edilməsi haqqında”, Sumbatzadə Ə. (red.), *Azərbaycanın tarix və mədəniyyətinin burjua saktalaşdırıcılarına qarşı*, Bakı: Elm, 1978.

Tağiyeva Şövkət, *1920-ci il Təbriz üsyanı*, Bakı: Elm, 1990.

Tağiyeva Şövkət, Əkrəm Rəhimli (Bije), Səməd Bayramzadə, *Güney Azərbaycan*, Bakı: Orxan, 2000.

Tağiyeva Şövkət, Nəşib Nəşibzadə, ‘1918-1920-ci illərdə Azərbaycan-İran münasibətləri və “Azadistan” məsələsi’, Vilayət Quliyev və b. (red. heyəti), *Azərbaycan Demokratik Respublikası. Tarix, ictimai-siyasi və ədəbi-mədəni həyat*, Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1992.

Tahirzadə Adalət, *Elçibey’le 13 Saat*, İstanbul: Turan Kültür Vakfı, 2001.

Tahirzadə Ədalət, ‘Kəsrəviçilik: Kökü, özəyi, ardıcılıqları, dirildilməsi’, *Azərbaycan filologiyası məsələləri*, II buraxılış, Bakı: Elm, 1984.

Tahirzadə Ədalət, “Türk dili: ikinci təhqir aşanasında. Birinci dəfə Stalin onu “Azərbaycan dili” adlandırmışdı”, *Yeni Müsavat*, 23 iyun 1995.

Tahirzadə Ədalət, Aşurbəyli İsa bəy Mehdiqulu bəy oğlu, *525-ci qəzet*, 5, 8, 9, 10, 11 sentyabr 2008, №№164, 165, 166, 167, 168.

Tahirzadə Ədalət, *Elçi bəy*, Bakı: “Cümhuriyyət” qəzetinin nəşri, 1999.

Tahirzadə Ədalət, ‘Əbülfəz Elçibəy’, *Böyüklerimiz*, Bakı: Nurlan, 2014.

Tansel Selahattin, *Mondros’dan Mudanya’ya Kadar*, cild 3, Ankara, 1978.

Tantəkin Hatəmi, *Acı həqiqətlər*, Bakı: Şirvannəşr, 2006.

Taş Gün, *İran’ın Ulusal Bütünlüğü ve Güney Azerbaycan Sorunu*, Ankara: Binyıl, 2016.

Tebatebai Mohit, *Mecmueye asare Mirza Melkum Han*, gəsmete evvel, nezmə cədid, Təhran, 1327.

Tebrizi R.Ş., *Türk mütefəkkirinin nezeri-intibahına*, Berlin: İranşehr, 1924.

Tehmaseb Abdollah Emir, *Tarih-e şahənşahi-ye alahezret-e Reza Şahe Pei hlevi*, Təhran, [yılısız].

Tekin Talat, *Orhon Yazıtları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu basımevi, 1988.

- Temir Ahmet, 'Kıpçak Edebiyatı', *Türk Dünyası El Kitabı*, Üçüncü cilt, Edebiyyat, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1992.
- Temir Ahmet, 'Kasım Hanlığı', *Türk Dünyası El Kitabı*, I cilt, Coğrafya-Tarih, II baskı, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1992.
- Temir Ahmet, 'Kazan Hanlığı (1437-1552)', *Türk Dünyası El Kitabı*, I cilt, Coğrafya-Tarih, II baskı, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1992.
- Temir Ahmet, 'Nogay Hanlığı', *Türk Dünyası El Kitabı*, I cilt, Coğrafya-Tarih, II baskı, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1992.
- Temir Ahmet, 'Türk-Moğol İmparatorluğu ve Devamı', *Türk Dünyası El Kitabı*, I cilt, Coğrafya-Tarih, II baskı, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1992.
- Temir Ahmet, *Moğolların Gizli Tarihine Göre Cengiz Han*, Ankara: Kültür Bakanlığı, 1989.
- Təbrizli Əli, *Ədəbiyyat və milliyyət*, Tehran: Atropat, [1978].
- Tihrani Ebu Bekr-i, *Kitab-i Diyarbekriyyə*. Çeviren Mürsel Öztürk, Ankara: Kültür Bakanlığı, 2001.
- Tilly C. (ed.), *The Formation of National States in Western Europe*, New Jersey: Prinseton University Press, 1975.
- Timurtaş Faruk K., '15. Asır Edebiyatı', *Türk Dünyası El Kitabı*, Cilt 3, Edebiyat, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1992.
- Timurtaş Faruk K., 'Türkçecilik Cereyanının Tarihi', *Türk Dünyası El Kitabı*, İkinci cilt, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1992.
- Togan A. Zeki Velidi, *Hatıralar; Türkiştan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Milli Varlık ve Kültür Mücadeleleri*, İstanbul: Hikmet Gazetecilik, 1969.
- Togan A. Zeki Velidi, *Tarihte Usul*, İstanbul: Enderun kitabevi, 1985.
- Togan A. Zeki Velidi, *Ümumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul: Enderun kitabevi, 1981.
- Togan Zeki Velidi, 'Azerbaycan', *İslam Ansiklopedisi*, 2. cilt, İstanbul, 1961.
- Tohidi Nayereh, 'Iran: regionalism, ethnicity and democracy', *Open De-*

mocracy, 28 June 2006.

Toufig Firuz, Abbas Xegani, Daryuş Behazin, *Mentegeyi galibafiye Azerbaycan*, Tehran: Sazemane bername, 1969.

Tuna Osman Nedim, 'Altay Dilleri Teorisi', *Türk Dünyası El Kitabı*, İkinci cilt, Dil-Kültür-San'at, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1992.

Turan Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye. Siyasi Tarih Alp Arslandan Osman Gazi'ye (1073-1318)*, İstanbul: Turan Neşriyat Yurdu Yayınları, 1971.

Turan Osman, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, İstanbul: Ötüken, 2008.

Turan Refik, *Azerbaycan'da İlk ve Ortaöğretimde Tarih Öğretimi ve Ders Kitapları*, Ankara: Atatürk Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2015.

Türk Dünyası El Kitabı, I cilt, Coğrafya-Tarih, II baskı, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1992.

Türkdogan Orhan, *Türk Ulus-Devlet Kimliği*, İstanbul: İQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2005.

T. 'По поводу открытия в Баку женского русско-мусульманского училища', *Каспий*, 23.09.1901, sayı 208.

Талипов Н.А., *Общественная мысль в Иране в XIX – начале XX в.*, Москва: Наука, 1988.

Тодуа Зураб, *Азербайджанский пасьянс*, Москва: ЗАО КОИ-Лига Пресс, 2001.

Трактат между карабахским ханом и Русской империей о переходе ханства под власть России от 14 мая 1805 года (аугиса нәшр), Bakı: Şərq-Qərb, 1992.

Трошин Александр, Семь партийных грехов товарища Алиева, *Профиль*, 1997, N 39.

Трубецкой В.В., 'Особенности национальной ситуации в Исламской Республике Иран', *Национальный вопрос в странах Востока*, Москва: Наука, 1982.

Трубецкой Н.С., *Наследие Чингисхана*, Москва:"Э", 2017.

Uludağ Süleyman, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, 1991.

Umudlu İsmayıl, ‘Azərbaycan əhalinin milli tərkibinə görə “unikal ölkə” imicini qoruyub saxlayıb’, *Ayna*, 16.03.2001.

Umudlu İsmayıl, Azərbaycanı dissidentlik: belə bir şey olubmu? *Ayna*, 1 fevral 1997, N 4.

Umudlu Vidadi, *Şimali Azərbaycanın çar Rusiyası tərəfindən işğalı və müstəmləkəçilik əleyhinə mübarizə (1801-1828)*, Bakı: Elm, 2004.

Uras Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni meselesi*, İstanbul: Bilge Yayınları, 1987.

Urumçi Yaşar, ‘Govmiyyəte mərdome Azərbaycan və təşkil-i zəbanə Tor-kiyə Azərbaycani’, *Varlıq*, 1372, sayı 89.

Uzunçarşılı İ. H., *Osmanlı Tarihi*, Ankara, 1978.

Учреждение Бакинского Государственного Университета. Сборник материалов. Предисловие С. Ибрагимова, Баку, 1989.

Ünal Oğuz, *Horasandan Anadolu'ya*, Ankara: Töre Devlet Yayınevi, 1980.

Ünal Sonay, *Yakın Dönem İran Tarihi: Azerbaycan Milli Hükümeti, 1945-1946*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2019.

Üzeyir [Hacıbeyli], ‘Gələcəgi unutmuyalım’, *İrşad*, 04.07.1906, N 156.

Valehoğlu Fəxri (Hacılar), ‘Cənubi Qafqaza böyük erməni köçü ilkin mənbələrdə’, *Elmi axtarışlar*, no 5/10, 2009.

Vamberi German, *Əmir Teymur*, Bakı: Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, 1991.

Vecchio Good Mary-Jo Del, ‘Social Hierarchy in Provincial Iran: The Case of Qajar Maragheh’, *Iranian Studies*, X, no 3, Summer 1977.

Vəhidi H., *Pojuxəşi dər mənəşe melli və mənəşe pasayi*, Tehran, 2535.

Vəkili Seyyid Esmail, *Azərbaycan Piş Əz Tarix və Pəs Əz An*, cəldə I, Tehran: Neda, 1362.

Vəkilov M.Y., *Cavanşir*, Bakı, 1942.

Velidi Ahmet Zeki, ‘Azerbaycan etnoğrafisine dair’, *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, Sayı 14, 1933.

Vəlili-Baharlı Məhəmməd Həsən, *Azərbaycan: Coğrafi, Təbii, Etnoqrafik və İqtisadi Mülahizat*, Bakı, 1920.

Vəlixanlı N.M., *IX-XIII əsr ərəb coğrafiyaşünas-səyyahları Azərbaycan*

haqqında, Bakı: Elm, 1974.

Vəliyev-Baharlı İqtisadçı Məhəmməd Həsən, *Azərbaycan (Fiziki-coğrafi, etnoqrafik və iqtisadi oçerk*, Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 1993.

Veycuyeyi Muhammed Bager, *Belva-ye Təbriz*, Təbriz, 1324.

Vezipur N., *Saxtemane fel dərzbane Torki əz dideqane zəbanşenasi*, Tahran, 1348.

Ваал Томас де, *Черный сад. Армения и Азербайджан: Между миром и войной*, Москва: Текст, 2005.

Валуев П.Н., *Фатали-хан Кубинский*, Баку, 1942.

Век[илов] Р., История возникновения Азербайджанской Республики, *Азербайджан*, 28.05.1919.

Велиханова Н.М., ‘Изменение исторической географии Азербайджана в результате Арабского завоевания’, Зия Буниятов (ред.), *Историческая география Азербайджана*, Баку: Элм, 1987.

Водолазов Г.Г., *Идеалы и идолы. Мораль и политика: история, теория, личные судьбы*, Москва, 2006.

Волков О.В., *Погружение во тьму*, Москва: Молодая гвардия, 1989.

Востров А., ‘Племена Ирана и племенная политика иранского правительства’, *Материалы по национально-колониальным проблемам*, N 34, 1936.

Всеподданнейшая записка по управлению Кавказским краем ген-адъютанта графа Воронцова- Дашкова, [СПб.] : Гос. тип., 1907.

Всеподданнейший отчет о произведенной в 1905 году, по высочайшему повелению, сенатором Кузминским ревизии города Баку и Бакинской губернии. СПб., 1905.

Yagublu Nesiman, *Mehmet Emin Resulzade Ansiklopedisi*, Ankara: Azerbaijan Kültür Derneği, 2015.

Yaqublu Nəsiman, *Əbdürrəhman Fətəlibəyli-Düdənginski*, Bakı: Adiloğlu, 2008.

Yapp M.E., *Making of the Middle East*, London etc, Routledge, 2014.

Yenisey Gülara, *İran'da Etnopolitik Hareketler (1922-2004)*, İstanbul: Ötüken, 2008.

- Yüksel İbrahim, 'Çarlık Rusya'sının Azerbaycan'ı İstilas ve Osmanlı Devleti'nin Tutumu', *Azerbaycan*, yıl 37, sayı 265, 1988.
- Yüksel İbrahim, *Azerbaycan'da Fikir Hayatı ve Basın*, İstanbul: Acar, 1991.
- Z.M.(Zehtabi), *İran Türkçesinin sarfiyatı*, [yersiz], 1955.
- Zehtabi (Kirişçi) Məhəmməd Tağı, *İran Türklərinin Əski Tarixi*, Birinci cild, Təbriz: Nəşre Əxtər, 1377 (1998).
- Zehtabi (Kirişçi) Məhəmməd Tağı, *İran Türklərinin Əski Tarixi*, İkinci cild, Təbriz: Nəşre Əxtər, 1379 (2000).
- Zehtabi Muhammed Tagi, *Ana dilimizi nasıl yazalım?*[yersiz], 1360.
- Zemtsov İlya, *Partiia ili mafia?* Paris: Les Editeurs Reunis, 1976.
- Zenkovsky Serge A., *Pan-Turkism and Islam in Russia*, Cambridge: Harvard University Press, 1960.
- Zeynaloglu Jahangir, *A Concise History of Azerbaijan*. Translated by Ferhad Abasov, 1997.
- Zeynalov Nəriman, *Azərbaycan mətbuatı tarixi, I hissə*, Bakı: ADU-nun nəşriyyatı, 1973.
- Зейналов Р., *Военное строительство – военно-патриотическая и оборонно-массовая работа в Азербайджанской ССР в период строительства социализма (1920-июнь 1941 г.)*, Баку: Элм, 1990.
- Златопольский Д.Л., *СССР-федеративное государство*, Москва, 1967.
- Зубкова Е.Ю., *Общество и реформы. 1945–1964*, Москва, 1993.
- Зульфугаров З.Г., *Помощь Красной Армии в социалистическом строительстве в Азербайджане*, Москва: Наука, 1981.
- Ямпольский З.И., *Восстание Бабека*, Баку, 1941.
- Ямпольский З.И., 'К вопросу об одноименности древней Атропотены и Албании', *Труды Ин-та истории и философии АН Аз.ССР*, 1954, т.4.
- Ямпольский З.И., 'О тюрках V в. до нашей эры', *Ученые записки АГУ им. С.М.Кирова. Серия языка и литературы*, 1979, N 5-6.
- Хаджибейли Джейхун, *Антиисламская пропаганда и ее методы в Азербайджане*, Мюнхен: Институт по изучению СССР, ۱۹۵۹.

Ходарковский Майкл, 'В королевстве кривых зеркал', Д. Фурман (ред.), *Чечня и Россия: Общества и государства*, Москва: Полиформ-Талбури, 1999.

Qarabağnamələr, Bakı: Yazıçı, 1989,

Qasimov Tofiq, "Liberal-demokratiya, yoxsa təsanüd?", *Müxalifət*, 01.03.1995.

Qeybullayev Qiyasəddin, *Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən*, Bakı: Azərnəşr, 1994.

Qeybullayev Qiyasəddin, *Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən*, Bakı: Azərnəşr, 1994.

Qatnameye payaniye şerkətkonəndeqan dər mitinqe moğabele məcləse şuraye eslami. 7 xordad 1385 (yayınlanmamış belge).

Qozarəşe xolaseye sərşomariye omumiye keşvər dər sale 1335, c. 2, Tehran, 1961.

Qozarəşe xolaseye sərşomariye omumiye keşvər dər sale 1335, celde dovom, Tehran, 1961.

Qozarəşe moqəddəmatiye cəmaəte İran. Sərşomariye omumiye abanmahe 1345, Tehran, 1345.

Qozarəşe nətəyəcə moqəddəmati. Sərşomariye omumiye nofus və məskən. Abanmahe 2535. Cəmaəte kolle keşvər, Tehran, 2535.

Qozarəşe touseeye sənaye və məaden. Pərvanehayə təsis və bəhrebərdari-haye nimeye sale 1350, Tehran, 1351.

Qukasyan V. L., 'Azərbaycan dilinin təşəkkül tarixinə dair qeydlər', *Azərbaycan filologiyası məsələləri*, I buraxılış, Bakı: Elm, 1983.

Quliyev Ə., Cənubi Azərbaycan milli-azadlıq və demokratik hərəkat tarixindən (1941-1945), *Tarix və Fəlsəfə İnstitutunun əsərləri*, I buraxılış, Bakı, 1951.

Qurban R., 'Azəri, Atropaten, Azərbaycan sözləri haqqında', *Azərbaycan Elmlər Akademiyası Xəbərləri, Ədəbiyyat, dil, incəsənət seriyası*, 1968, N 3.

Юсифов Ю.Б., 'О языках древнейших насельников Азербайджана (III тысячелетие до н.э.)', *Azərbaycan filologiyası məsələləri*, I cild, Bakı:

Elm, 1983.

Эфендиев О., “К освещению некоторых вопросов истории Сефевидов в современной историографии Ирана”, *Против буржуазных фальсификаторов истории и культуры Азербайджана*, Баку: ЭЛМ, 1978.

Weber Eugen, ‘Gauls versus Franks: Conflict and Nationalism’, Robert Tombs (ed.), *Nationhood and Nationalism in France. From Boulangism to the Great War. 1889-1918*, London and New York: Routledge, 1991.

Weber Max, *Bürokrasi ve Otorite*. Tercüme H. Bahadır Akın, Ankara: Liberte, 2011.

Weber Max, *Economy and Society*, vol.1, New York: Bedminster, 1978.

Wilson David A., ‘Nation-Building and Revolutionary War’, in Karl W. Deutsch and William J. Foltz (ed.), *Nation-Building*, New York: Atherton Press, 1963 Rourke John T., *International Politics on the World Stage*, Connecticut: DPG, 1989.

Wimbush E. Enders, ‘Divided Azerbaijan: Nation Building, Assimilation, and Mobilization Between Three States’, *Soviet Asian Ethnic Frontiers*, New York-Paris, 1979.

Wimbush S. Enders, “The Politics of Identity Change in Soviet Central Asia”, *Central Asian Survey*, vol. 3, no 3, 1984.

Woods John E., *Akkoyunlular. Aşiret, konfederasyon, İmparatorluk*, İstanbul: Milliyet yayınları. 1993.

۱۰۴۹

پروفئسور نصیب نصیبلی نین «آذربایجان تاریخی» آدلی آلتی فصل و اون یئددی بؤلومدن عبارت اولان بو کیتابیندا آذربایجانین تاریخی، مختلف ساحه‌لرده آراشدیرلمیشدیر. میللت و میللتچی‌لیگین تاریخچیلیک باخیمیندا نه اولدوغونو آچیقلايان یازار اونون مختلف تصنیف‌لرینی وئریپ، طایفانی میللت ائدن عنصر و عامل‌لردن سؤز آچیب، میللت-دؤولت و دؤولت-میللتین نه اولدوغونو ایضاح ائتمیشدیر.

کیتابدا تورک‌لرین دونیا یا یاییلیب دؤولت قورماسی، آذربایجانا ایلك آخین‌لاری، بورادا میللادان اؤنجه و سونرا اولان تورک‌لر و قوردوقلاری مختلف دؤولت‌لر حاقدا بیلگی وئریلیپ. قورولان مختلف تورک دؤولت‌لرینده تورک کیملیک، دیل، کولتور و مدنیتی نین نه یئرده اولدوغو آچیقلائیپ.

صفوی دؤولتی نین تورک عنصر و بونؤوره‌سینه دایاناراق قورولدوغو حالدا گنده‌رک فارسلاشماسینا نه‌دن اولان عامل‌لردن توتموش اون دوققوزونجو یوزایلده ایکی یه بؤلونن آذربایجانین نئجه موستملکه شرایطینه دوشمه‌سی و ایگیرمینجی یوزایلده آذربایجانین هر ایکی تاپیندا باش وئرن سیاسی حرکت‌لار و حادیثه‌لر کیمی مؤوضوعلار آنالیز ائدیلمیشدیر.

etekyazi

Düşünce portalı